

DUŠAN LUKAČ
TREĆI RAVH
I ZEMLJE
JUGOISTOČNE
EVROPE

III 1941
1945

IZDAVAČI:

VOJNOIZDAVAČKI I NOVINSKI CENTAR — BEOGRAD
načelnik pukovnik mr STEVAN STANOJEVIĆ

BALKANOLOSKI INSTITUT SRPSKE AKADEMIJE NAUKA I UMETNOSTI,
urednik akademik RADOVAN SAMARDŽIĆ

U FINANSIRANJU IZDAVANJA OVE KNJIGE UČESTVOVALA JE I
ZAJEDNICA ZA NAUKU SR SRBIJE

Dr DUŠAN LUKAČ

TREĆI RAJH I ZEMLJE
JUGOISTOČNE EVROPE

TREĆI DEO

1941-1945.

BEOGRAD, 1987.

VOJNOIZDAVAČKI I NOVINSKI CENTAR — BEOGRAD

Z a i z d a v a č a
pukovnik mr STEVAN STANOJEVIĆ

Pomoćnik za izdavačku delatnost
pukovnik IVAN MATOVIĆ

B i b l i o t e k a
RATNA PROŠLOST NARODA I NARODNOSTI JUGOSLAVIJE

KNJIGA TRISTA DVADESETA

UREĐIVAČKI ODBOR

General-pukovnik RAHMIJA KADENIĆ, predsednik; članovi: ALI ŠUKRIJA, RISTO DŽUNOV, general-pukovnici: MILAN DALJEVIĆ i DAKO PUAČ; general-potpukovnici: METODIJE KOTEVSKI, VELJKO MILADINOVIĆ, SVE-TOZAR ORO, ŽIKA STOJŠIĆ, JOCO TARABIC, FABIJAN TRGO i AVGUST VRTAR; pukovnici: AHMET ĐONLAGIĆ, VIKTOR KUČAN, MISO LEKOVIC, RADOMIR PETKOVIĆ i RAJKO ŠARENAC, glavni i odgovorni urednik

Urednik
major IVAN PANTELIC

Recenzenti
akademik VASA ČUBRILOVIĆ, dr VENCESLAV GLISIĆ, AHMET ĐONLAGIĆ

Stručni redaktor
ANTUN ROSI

REČ AUTORA

Predgovor objavljen u prvoj knjizi ove edicije znatnim delom odnosi se i na njenu treću i četvrtu knjigu. Metodologija obrade korištena prilikom pripremanja i objavljivanja prvih dveju knjiga primenjivana je i u ove dve knjige. Dati su kompleksno, u krupnom planu, odnosi Trećeg Rajha i sedam zemalja jugoistočne Evrope u toku drugog svetskog rata u svim vidovima neravnopravnih veza koje je diktirala moćna, totalitarna sila malim zemljama i narodima ovog dela Evrope koristeći svoju oružanu silu. U trećoj knjizi obrađen je period od početka pohoda Vermahta na istok 22. juna 1941. do staljingradske bitke zimi 1942/1943. godine, a u četvrtoj — od poraza Vermahta kod Staljingrada do kapitulacije nacističke Nemačke u maju 1945. godine. Takva podela materije uslovljena je stvarnim tokovima rata, jer su značajne promene na svetskoj ratnoj sceni, uslovljene porazima osovinskih sila na istočnom i afričkom frontu, snažno uticale na sveukupne odnose nacističke Nemačke i zemalja i naroda jugoistočne Evrope i istovremeno na unutarnja kretanja u ovim zemljama.

Razućenost tematike, dinamika zbivanja, širina prostora i vremena i naročito obimnost izvora i literature preteći su delovali na autora, naročito u fazi istraživačkog rada, ali su ipak nudili rešenja koja su u rukopisu dobro iskorištena. Na primer, odsustvo monografije ili studije koja bi kritički obrađivala odnose Nemačke i zemalja jugoistočne Evrope nadoknađena je mnoštvom objavljenih radova u kojima su obrađivani pojedini aspekti ovih odnosa, pojedine zemlje ili regioni ili, pak, pojedini događaji u pomenutom vremenu; vršena je selekcija ogromne mase izvora; do maksimuma je iskorištena mogućnost odvajanja važnog od manje korisnog, odnosno prezentiranje onoga što može najviše doprineti stvaranju verodostojne slike o odnosima totalitarne sile Trećeg Rajha i malih zemalja jugoistočne Evrope u toku drugog svetskog rata.

Neravnomernost u pogledu sačuvanih i pristupačnih arhivskih izvora, različit tretman pojedinih zemalja jugoistočne Evrope u poduhvatima i planovima nemačkih nacista, a i skromne mogućnosti autorovih istraživanja u inostranim arhivima uslovili su i u ove dve knjige izvesnu dominaciju izvora jugoslovenske i nemačke provenijencije. Primarni arhivski materijali najobimnije su

istraživani i prikupljani u nemačkim i jugoslovenskim arhivima: u Političkom arhivu Ministarstva inostranih poslova Nemačke u Bonu (Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes), u Saveznom arhivu u Koblencu (Bundesarchiv) i ovoga puta nešto više nego ranije u Vojnoistorijskom delu Saveznog arhiva u Frajburgu (Bundesarchiv-Militärarchiv), u Diplomatskom arhivu Saveznog sekretarijata za inostrane poslove SFRJ, u Beogradu, Arhivu Jugoslavije u Beogradu i naročito u Vojnoistorijskom arhivu u Beogradu. Isto se dogodilo u pogledu korištenja zbornika objavljene građe u okviru koje dominiraju podaci i izvori iz jugoslovenskih i nemačkih zbornika, a naročito podaci iz desetina knjiga Zbornika dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, među kojima je najznačajniji tom XII u kojem su objavljeni dokumenti nemačkog Rajha i izvanredno dobro pripremljenog i prezentiranog zbornika diplomatske građe Nemačke za ratni period »Akten zur deutschen Auswärtigen Politik, aus dem Archiv des Auswärtigen Amtes, Serija E, za period od 1941. do 1945. godine u osam tomova.

Obimnije korištenje nemačke arhivske izvorne građe adekvatno je mestu i ulozi Nemačke kao jedne od vodećih svetskih sila, koja je određivala i usmeravala svoje veze i sa malim zemljama ovog regiona, a izvesna dominacija izvora jugoslovenske provenijencije usi ovijena je značajem NOP-a i NOV i POJ u organizovanju oslobodilačke borbe u Jugoslaviji i drugim okupiranim područjima Balkana i pokreta otpora u ostalim zemljama jugoistočne Evrope protiv sila Osovine i naročito Trećeg Rajha. Dovoljno je navesti samo podatak da je tokom rata veći deo oružanih snaga Vermahta i nemačke policije bio angažovan na tlu Jugoslavije, u borbama protiv NOV i POJ, najčešće oko polovine tih efektiv, dok je druga polovina bila angažovana u svim drugim zemljama jugoistočne Evrope. Najveći deo vojnih, političkih i drugih aktivnosti nacističkog vrha i njegovih ispostava i predstavništava na Jugoistoku bio je usmeren prema Jugoslaviji, što je morala neminovno pratiti i veća obimnost pisanih izvora, a zatim i svih vrsta podataka i radova iz istorije drugog svetskog rata na jugoistoku Evrope.

Za publikacije: monografije, studije, rasprave, memoare, dnevnike, hronike i druga dela, uglavnom korištena pri izradi ovih dveju knjiga, dati su osnovni podaci u navedenoj selektivnoj bibliografiji objavljenoj u prvoj knjizi ove edicije, što znači da u toj bibliografiji nećemo naći dela koja su se pojavila posle štampanja prve knjige, kao i dela koja autor ranije nije uspeo da koristi, najčešće i zbog toga što ih nema u domaćim bibliotekama.

Ipak, pri pisanju treće i četvrte knjige obimnije je korišten deo značajnijih publikacija za svaku zemlju jugoistočne Evrope koje su, uz arhivske izvore i zbornike objavljene građe, predstavljale glavni oslonac u građenju slike odnosa Nemačke i zemalja jugoistočne Evrope u ratnom vremenu. Ceneći izvornu dokumentovanost tih publikacija, njihovu objektivnost i posebno njihovu pomoć u sagledavanju opštih tokova ili osvetljavanju pojedinih značajnih događaja, dužni smo da ih ovde spomenemo i pored toga što je deo tih radova već obuhvaćen u ponuđenoj bibliografiji.

U procesu sagledavanja i osvetljavanja globalnih linija istorijskih tokova iz domena tematike koju obrađujemo najviše su korišćena i konsultovana dela opštijeg karaktera: Drugi svetski rat, knjiga 2—5, Beograd 1961—1970; Deutschland im zweiten Weltkrieg, knjiga 2—5, Berlin 1976—1984; Der grosse Weltbrand des 20. Jahrhunderts der zweite Weltkrieg, Bukarest 1975; Vinston S. Čerčil, Drugi svetski rat, tom II—VI, Beograd, s.a. prevod s engleskog; Elisabeth Barker, Britanska politika na Balkanu u II svjetskom ratu, Zagreb 1978, prevod s engleskog; John A. Lukacs, The Great Powers and Eastern Europe, New York, 1953; Das deutsche Reich und der zweite Weltkrieg, Band 3. Stuttgart 1984; Walter Baum — Eberhard Weichold, Der Krieg der »Achsenmächte« im Mittelmeer-Raum, Göttingen, 1953; Josef Schröder, Italiens Kriegaustritt 1943, Göttingen 1969; История дипломатии, том IV, Москва 1975; В. И. Иераян, Дипломатия в годы войны (1941—1945), Москва, 1985; Д. М. Проektor, Агресия и катастрофа, 1939—1945, prevod s ruskog, Beograd 1980; А. М. Самсонов, Крах фашистской агрессии 1939—1945, Москва 1980; М. Говард, Большая стратегия, Москва 1980; prevod s engleskog; Der Zweite Weltkrieg, Band I-III, Stuttgart, Zürich, Wien 1979; Peter Calvacoressi and Guy Wint, Total War, Causes and Courses the Second World War, Allen lane the Penguin Press 1972; Czeslaw Madajczik, Faszyzm i okupacje, том I i II Wydawnictwo Poznanskie, 1983; David Irving, Hitlers War, London i dr. 1977; Svetozar Vukmanović-Tempo, Borba za Balkan, Zagreb 1981; Karl Hnilicka, Das Ende auf dem Balkan, Göttingen i dr. 1970.

Za obradu pokreta otpora na jugoistoku Evrope veoma korisno su poslužili zbornici radova i monografije: Советский Союз и борьба народов Центральной и Юго-Восточной Европы за свободу и независимость, 1941—1945 г. Москва 1978, Pokreti otpora u Evropi 1939—1945, Beograd 1968; Branko Petranović, Revolucije i pokreti otpora u Evropi 1939—1945, Skopje 1985; Heinz Kühnrich, Der Partisanen Krieg in Europa 1939—1945, Berlin 1965; Ernstgert Kalbe, Antifaschistischer Widerstand und volksdemokratische Revolution in Südosteuropa, Berlin 1974.

U sagledavanju i izlaganju opštih tokova NOP-a u Jugoslaviji, njegovih aktivnosti u svim oblastima i smerovima delovanja najviše utvrđenih činjenica i podataka pružile su sledeće publikacije: zbornik radova, The Third Reich and Yugoslavia 1933—1945; Belgrade 1977; Vladimir Dedijer, Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita, knjiga 2, Rijeka 1981; Josip Broz Tito, Autobiografska kazivanja, prvi tom, Beograd 1982; Branko Petranović, Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji 1941—1945, knjiga prva i druga, Beograd 1983; Vlado Strugar, Jugoslavija, federacija i republika, Beograd 1976; Dušan Plenča, Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svetskog rata, Beograd 1962.

U obradi svih oblika delovanja oružanih snaga NOP-a, partizanskih odreda i NOV i POJ korišten je veći broj monografija jugoslovenskih autora koje su rađene naučnom metodom na širokom fondu kritički korištenih dokumenata i koje zahvataju NOR u celini

ili obrađuju pojedine značajnije događaje vezane za vođenje operacija protiv okupatora ili za neke druge aktivnosti, na primer političkog ili privrednog karaktera, koje su doprinosile slabljenju pozicija okupacionog sistema na jugoistoku Evrope: Oslobođilački rat naroda Jugoslavije, kolektivno delo, knjiga 1. i 2, Beograd 1963; Jovan Marjanović, Ustanak i narodnooslobodilačka borba u Srbiji 1941, Beograd 1963; Neretva i Sutjeska 1943, zbornik radova, Beograd 1969; Pero Morača, Prelomna godina narodnooslobodilačkog rata, Beograd 1957; isti autor, Jugoslavija 1941, Beograd 1971; Vlado Strugar, Jugoslavija 1941—1945, Beograd 1970; Mišo Leković, Martovski pregovori 1943, Beograd 1985; Tone Ferenc, Kapitulacija Italije in Narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943, Maribor 1967; Dušan Živković, Narodni front Jugoslavije 1935—1945, Beograd 1978; Mihailo Apostolski, Pogledi na jugoslovensko-bugarske odnose u drugom svetskom ratu, Beograd 1980; Slavko F. Odić, Neostvoreni planovi, Zagreb 1961; isti autor, Dosije bez imena, Zagreb 1961; isti autor, Desant na Drvar maja 1944, Beograd 1981; Milan Basta, Rat je završen 7 dana kasnije, Beograd 1982.

U sagledavanju i objašnjavanju posledica aprilskog rata, formiranju i dograđivanju nemačkog okupacionog sistema najšire su korištene monografije: Ferdo Čulinović, Okupatorska podela Jugoslavije, Beograd 1970; Les systèmes d'occupation en Yougoslavie 1941—1945, Beograd 1970; Velimir Terzić, Slom Kraljevine Jugoslavije 1941, Beograd 1982; Muharem Kreso, Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941—1945, Beograd 1979.

Iz šire posmatrane tematske oblasti odnosa četnika Draže Mihailovića prema vojskama i silama koje su ratovale na Balkanu, uključujući tu i njihove odnose sa saveznicima i saradnju sa okupatorima u borbama protiv NOV i POJ, kao i delovanje svih drugih kvislinško-kontrarevolucionarnih struktura u istočnim delovima Jugoslavije postoji dosta objavljenih dela u inostranstvu, među njima i jedan deo koje autor, zbog ograničenih mogućnosti istraživanja izvan zemlje, nije mogao da pročita. Ipak je i za ovu problematiku pri pisanju ovih dveju knjiga korišten obiman fond monografija i studija objavljenih u Jugoslaviji, među njima: Jovan Marjanović, Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca, knjiga 1, Britanski štićenik, Beograd 1979; Jozse Tomasevich, Četnici u drugom svjetskom ratu 1941—1945, Zagreb 1979; prevod s engleskog; Branko Latas, Milovan Dželebdžić, Četnički pokret Draže Mihailovića 1941—1945, Beograd 1979; Milan Borković, Kontrarevolucija u Srbiji, knjiga 1. i 2, Beograd 1979; Radoje Pajević, Kontrarevolucija u Crnoj Gori, Cetinje 1977; Veselin Đuretić, Vlada na bespuću, Beograd 1982; Nikola Milovanović, Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihailovića, knjiga 1—4, Beograd 1983, isti autor, Pukotine kraljevstva, knjiga 1. i 2, Beograd 1978.

Za odnose Trećeg Rajha i ustaške Nezavisne Države Hrvatske obilje utvrđenih i proverenih činjenica i podataka su pružila dokumentovana i obimna dela Bogdana Krizmana;*Ante Pavelić i ustaše, Zagreb 1978; Pavelić između Hitlera i Musolinija, Zagreb 1980; Ustaše i Treći Reich, knjiga 1. i 2, Zagreb 1983; kao i monografija

Fikrete Jelić-Butić — Ustaška Nezavisna Država Hrvatska, Zagreb 1977. i ranije objavljena knjiga, Ladislaus Horya i Martina Broszta, Der kroatische Ustascha-Staat 1941—1945, Stuttgart 1964.

Najviše direktnih činjenica i podataka pri obradi odnosa Nemačke i Mađarske u toku drugog svetskog rata, uz korištenje arhivske građe, pružile su nam monografije: Gyula Juhász, Hungarian Foreign Policy 1919—1945, Budapest 1979; А. И. Пушкаш, Венгрия в годы второй мировой войны, Москва 1966; Дюла Каллаи, Движение за независимость Венгрии 1936—1945, Москва 1968; Mario D. Fenyő, Hitler, Horthy, and Hungary, German-Hungarian Relations, 1941—1944, New Haven and London, 1972; Lorant Tilkovsky, Ungarn und die deutsche »Volksgruppenpolitik« 1938—1945, Budapest 1981; Lacko Miklos, Arrow cross Men, National Socialists 1935—1944, Budapest 1969; C. A. Macartney, October Fifteenth, A. History of Modern Hungary 1929—1945, Part II, Edinburg 1961; Franz v. Adonyi-Naredy, Ungarns Armee im zweiten Weltkrieg, Neckargemünd 1971; György Ránki, Unternehmen »Margarethe« Wien i dr. 1984.

U prezentiranju materije o Rumuniji, uz podatke koje su nam pružali izvori raznih vrsta, najviše smo se oslonili na obimne i dokumentovano rađene monografije: Н. И. Лебедева, Румыния в годы второй мировой войны, Москва 1961; Падение диктатуры Антонеску, Москва 1966 и Крах фашизма в Румынии, Москва 1976; zatim па деио Andreasa Hillgrubera, Hitler, König Carol und Marschall Antonescu, Wiesbaden 1965 i kolektivni rad Румыния в антигитлеровской войне, август 1944 — май 1945, Бухарест 1970.

Zahvaljujući bliskosti srpskohrvatskog i bugarskog jezika, korišten je širok obim objavljenih dela iz bugarske istoriografije, uz posebno obraćanje pažnje на sledeća dela: История на антифашистката борба в 1939—1944, том I и II, София 1976; История на отачествената война на България 1944—1945, том I—IV, София 1981—1984; Витка Тошкова, България и Третиет Райх, София 1983; Никифор Горненски, Вържъената борба 1941—1944; София 1971; Илчо Димитров, България на Балканите и Европа, София 1983; Boro Mitrevski, Venceslav Glišić i Tomo Ristovski, Bugarska vojska u Jugoslaviji 1941—1945, Beograd 1971; Slobodan Nešović, Na Žeravici, pokušaj Bugarske da se povuče iz rata (1943—1944), Beograd 1983; Hans-Joachim Hoppe, Bulgarien-Hitlers eigenwilliger Verbündeter, Stuttgart, 1979; Marshal Lee Miller, Bulgaria during the second World War, Stanford 1975.

U pripremanju delova teksta u kojima se obrađuju odnosi Grčke sa Nemačkom u toku rata najveći deo potrebnog činjeničnog materijala, uz dokumente, pružile su monografije nemačkih istoričara, od kojih su najčešće korištene: Heinza Richtera, Griechenland zwischen Revolution und Konterrevolution (1936—1946), Frankfurt am Main, 1973; Matthiasa Esche, Die Kommunistische Partei Griechenlands 1941—1949, München und Wien 1982; Ehrengard Schram von Thadden, Griechenland und die Grossmächte im Zweiten Weltkrieg,

hausen, Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Grossraum 1941—1945, Stuttgart 1983, Alan S. Milward, Die deutsche Kriegswirtschaft 1939—1945, Stuttgart 1966; Dietrich Eichholtz, Geschichte der deutschen Kriegswirtschaft 1939—1945, Berlin 1969; Nikola Živković, Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u drugom svetskom ratu, 1975, Živko Avramovski, Treći Rajh i Borski rudnik, Bor 1975; Давид Б. Коен, Ограбването и разоряването на българското стопанство от германските империалисти през втората световна война, София 1966; Živko Avramovski, Nemačka eksploatacija strateških sirovina u Albaniji i na delovima jugoslovenske teritorije koje su bile pod italijanskom okupacijom (1943—1944); Istorija XX veka, XIV—XV, Beograd 1982, Griff nach Südosteuropa, Berlin 1973.

U privođenju kraju ovog velikog posla autoru su svojim savetima, preporukama i pružanjem najneposrednije pomoći u poboljšanju kvaliteta teksta dali svesrdnu podršku: akademik Vasa Cubrilović, prof. dr Branko Petranović, pukovnik u penziji vojni istoričar Ahmet Donlagić, dr Venceslav Glišić, pukovnik u penziji vojni istoričar Antun Rosi i članovi Redakcije Ratne prošlosti naroda i narodnosti Jugoslavije u Vojnoizdavačkom i novinskom centru, za što svi oni zaslužuju njegovu najiskreniju zahvalnost.

Beograd, decembra 1986.

Dr Dušan Lukač

Wiesbaden 1955; Христо Андоновски, Македонците под Грција во борбата против фашизмот (1941—1944), Скопје 1968; Г. Д. Кирьякидис, Грција во второй мировой войне, Москва 1967; Greece, From Resistance to Civil War, Edited by Marion Sarafis, Nottingham 1980; C. M. Woodhouse, The Struggle for Greece 1941—1949, London 1976.

Pri obradi političkih i drugih veza i odnosa Turske i Trećeg Raj ha u toku rata, uz dobar arhivski materijal, pretežno nemačke provenijencije, veoma dobro nam je poslužilo nekoliko dokumentovanih naučnih monografija na nemačkom i ruskom jeziku: Lothar Kreckler, Deutschland und die Türkei im zweiten Weltkrieg, Frankfurt am Main 1964; Zehra önder, Die türkische Aussenpolitik im Zweiten Weltkrieg, München 1977; III. Сахибов, Проблеми внешней политики Турции в годы второй мировой войны, Москва 1963; Р. С. Корхмазян, Турецко-германские отношения в годы второй мировой войны, Ереван 1977.

Albansko-nemački odnosi, intenzivirani tek после капitulације Италије, рађени су на подацима архивских и других извора, углавном немачке provenijencije, i неколико monografija: Arben Puto, In den Annalen der englischen Diplomatie Geblättert, Tirana 1980; The National Conference of Studies on the Anti-fascist National liberation War of the Albanian People, Tirana 1975; Vladimir Dedijer, Jugoslovensko-albanski odnosi (1939—1948), Beograd 1949; Bernhard Tönnies, Sonderfall Albanien, Enver Hoxhas »eigener Weg« und die historischen Ursprünge seiner Ideologie, München 1980.

Za tematiku denacionalizacionih mera, progona, iseljavanja i genocida pojedinih delova stanovništva, a i celih naroda, na primer Jevreja, Srba, Slovenaca i Cigana od nemačkih nacista i njihovih saradnika, kao i posebnih mera fizičke likvidacije svih saradnika NOP-a i pokreta otpora, uz obimne arhivske i druge materijale, raspolagali smo dovoljnim brojem publikovanih radova, od kojih smo obilnije koristili: Tone Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941—1945, Maribor 1968; Venceslav Glišić, Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941—1944, Beograd 1970; Slobodan Milošević, Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941—1945, Beograd 1981; Jaša Romano, Jevreji Jugoslavije 1941—1945, Žrtve genocida i učesnici NOR, Beograd 1980; Randolph L. Braham, The Politics of Genocide, The Holocaust in Hungary, Volume I, New York 1980; Andreas Biss, Der Stopp der Endlösung. Kampf gegen Himmler und Eichmann in Budapest, Stuttgart, s. a.; Frederick B. Chary, The Bulgarian and the Final Solution 1940—1944, Pittsburgh, s.a.; Спасаването на Евреите в България 1941—1945, София 1977. Gerald Reitlinger, Die Endlösung, Hitlers Versuch der Ausrottung der Juden Europas 1939—1945, Berlin 1979.

U izradi sažetog pregleda ekonomske eksploatacije pojedinih zemalja jugoistočne Evrope od nacističke Nemačke, u savlađivanju velikog obima pisanih izvora koji su svojim podacima najčešće kontradiktorni, uz veliki broj članaka i manjih radova mnogo su nam pomogle celovite monografije iz privredne problematike: Holm Sund-

hausen, Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Grossraum 1941—1945, Stuttgart 1983, Alan S. Milward, Die deutsche Kriegswirtschaft 1939—1945, Stuttgart 1966; Dietrich Eichholtz, Geschichte der deutschen Kriegswirtschaft 1939—1945, Berlin 1969; Nikola Živković, Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u drugom svetskom ratu, 1975, Živko Avramovski, Treći Rajh i Borski rudnik, Bor 1975; Давид В. Коен, Ограбването и разоряването на българското стопанство от германските империалисти през втората световна война, София 1966; Živko Avramovski, Nemačka eksploatacija strateških sirovina u Albaniji i na delovima jugoslovenske teritorije koje su bile pod italijanskom okupacijom (1943—1944); Istorija XX veka, XIV—XV, Beograd 1982, Griff nach Südosteuropa, Berlin 1973.

U privođenju kraju ovog velikog posla autoru su svojim savetima, preporukama i pružanjem najneposrednije pomoći u poboljšanju kvaliteta teksta dali svesrdnu podršku: akademik Vasa Čubrilović, prof, dr Branko Petranović, pukovnik u penziji vojni istoričar Ahmet Đonlagić, dr Venceslav Glišić, pukovnik u penziji vojni istoričar Antun Rosi i članovi Redakcije Ratne prošlosti naroda i narodnosti Jugoslavije u Vojnoizdavačkom i novinskom centru, za što svi oni zaslužuju njegovu najiskreniju zahvalnost.

Beograd, decembra 1986.

Dr Dušan Lukač

TREĆA KNJIGA
OD POHODA NA ISTOK JUNA 1941.
DO PORAZA VERMAHTA
KOD STALJINGRADA
U ZIMU 1942/43.

U V O D

UOČI NACISTIČKOG POHODA NA ISTOK

(april–jun 1941)

Kapitulacija vojske kraljevina Jugoslavije i Grčke posle kratkotrajnog aprilskog rata i izbijanje jedinica Vermahta na tursku granicu označavali su kraj prve faze drugog svetskog rata i najavljivali skori početak odlučujuće bitke na Istoku, kojoj po masovnosti, upotrebljenoj tehnici, žrtvama i svemu ostalom do tada nije bilo ravne u istoriji. U suprotstavljanju sveopštoj opasnosti za civilizaciju — koju su predstavljali totalitarni militaristički sistemi u Nemačkoj, Italiji i Japanu — bile su angažovane sve progresivne snage čovečanstva.

U daljoj perspektivi otpor antifašističkih snaga, i u teškim prolećnim danima 1941, obećavao je uspeh, ali je tadašnja konstelacija u svetu za progresivne snage bila dosta teška. U direktnom sudaru sa vojnički daleko pripremljenijim protivnikom, Ijedina ratujuća sila u Evropi, Velika Britanija, bila je, povlačenjem ekspedicionih snaga iz Grčke, potpuno istisnuta sa evropskog kontinenta. Četrnaest zemalja Evrope, među njima i jedna od vodećih sila — Francuska, snagom oružja ili političkim pritiscima bile su savladane i potčinjene interesima i diktaturi Trećeg Rajha.

Godinama pripremano naoružanje, ratna oprema i rezerve industrijski razvijenih država zapadne Evrope, uključujući tu snažnu ratnu i drugu industriju Francuske, našli su se u rukama nacista. Zahvaljujući tim ratnim rezervama i industrijskim potencijalima, Nemci su mogli samo za nekoliko meseci, krajem 1940. i početkom 1941, da formiraju desetine novih divizija, od kojih znatan broj mehanizovanih i oklopnih. Rezerve i ukupni potencijali koji su služili Trećem Rajhu (uključujući tu i saveznicu Italiju) bili su u proleće 1941. u odnosu na stanje u vreme otpočinjanja agresije 1939. uvećani do neslučenih razmera. Na primer, produkcija gvožđa za 7,7 puta, boksita za 22,8 puta, nafte za 20 puta, vune za 7 puta itd.¹

¹ Dietrich Eichholtz, Geschichte der deutschen Kriegswirtschaft 1939—1945, I, 1939—1941, Akademie — Verlag, Berlin, 1969. p. 223; В. Т. Фомин, Фашистская Германия во второй мировой войне, сентябрь 1939 г. — июнь 1941 г. „Наука“, Москва 1978, p. 275.

Zahvaljujući, pored ostalog, tom potencijalu, nacisti su uspjeli da do kraja proleća 1941. izgrade do tada u istoriji najopremljeniju i najmoćniju oružanu silu sa 214 divizija, među kojima su imali 21 tenkovsku i 14 motorizovanih.² Naspram te to tada nevidene oružane sile stajala je sa druge linije fronta na Zapadu Velika Britanija, koja je tek opremala svoju kopnenu vojsku.

Na istoku Evrope nalazio se, u stanju iščekivanja i u naponu sveopštih priprema za otpor, Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika. Vodeći ljudi ove zemlje, na čelu sa Josipom Visarionovičem Staljinom, očekivali su neizbežni obračun sa Hilterovim Rajhom ali su se koristile sve mogućnosti da se taj sukob što duže odlaže kako bi se zemlja bolje pripremila za odbranu. I pored velikih samoodricanja i napora sovjetskog naroda, Crvena armija nije uspela da dostigne nivo tehničke opremljenosti Vermahta, koji je uz visoke rezultate vlastite ratne tehnike koristio i dostignuća skoro svih ostalih zemalja kontinentalne Evrope. Do kraja proleća 1941. Sovjeti su uspjeli da obrazuju 303 divizije, ali su mnoge od njih bile u procesu formiranja.³

Jedan od važnih razloga upornih nastojanja sovjetskih rukovodilaca da se odgodi nemački napad bilo je opremanje sovjetskih oružanih snaga. U ovome je posebno bio uporan Staljin koji je izbegavao i najsitnije povode koji su mogli izazvati nemačko nezadovoljstvo. Njegovo nastojanje da se nesmotrenim gestom ne »povrede« nacisti i ne izazove njihov bes i pokret već spremnih divizija Vermahta prelazilo je normalne granice ljudskog rasuđivanja. Razloge takvog njegovog držanja nauka još nije potpuno obradila. Međutim, saglasna je u mišljenju da je Staljin strahovao, naročito od tehničke spremnosti i nadmoćnosti Nemačke koja se u to vreme oslanjala ne samo na visoka dostignuća nemačke ratne industrije, već i na značajne rezultate vojne industrije niza razvijenih zemalja Evrope koje je Vermaht uspeo do tada da pobedi. Staljin je ostajao bez adekvatnih odgovora, uprkos bezbrojnim incidentima i otvorenim pretnjama, najčešće povlačeći nove poteze popuštanja i striktnog poštovanja obaveza prema nacističkoj Nemačkoj.

I posle desetina poverljivih i dokumentovanih obaveštenja primljenih od aprila do juna 1941. iz Velike Britanije, od Riharda Zorgea iz Tokija, iz Sjedinjenih Američkih Država, sa Balkana, od nemačkih antifašista koji su bežali iz Nemačke i sa drugih strana o tome da će nemačka oružana sila uskoro napasti SSSR⁴, on je

² D. M. Proektor, Agresija i katastrofa, Vuk Karadžić, Beograd, prevod s ruskog, p. 190; Drugi svetski rat (pregled ratnih operacija) knj. 2. Vojnoistorijski institut, Beograd, 1961, p. 16; История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945, I, Москва 1960, p. 382.

³ A. M. Самсонов, Крах фашистской агрессии 1939–1945, „Наука“, Москва 1980, p. 127. Vladimir Dedijer, Momčilo Stefanović, Mirjana Stojanović i Rudolf Rizman, Svedočanstva o drugom svetskom ratu, Narodna knjiga i Partizanska knjiga, Beograd 1980, p. 120.

⁴ O obaveštenjima o napadu: Winston S. Čerčil, Drugi svetski rat, knjiga 3. Velika alijansa, Prosveta, Beograd s.a. p. 318–340; Vladimir Vauhnik, Nevidna fronta. Spomini. Buenos Aires, 1965, pp. 151–165; История дипломатии, том 4 Москва 1975, p. 176; Arhiv Jugoslavije Beograd, Fond 103, f. 61, nr. bb.

ostajao ubeden da se ovakvim držanjem može odložiti agresija Nemaca, izbegavajući sveobuhvatnija rešenja kako bi Crvena armija što spremnija dočekala prvi udar.

Uporedo sa izvođenjem opsežnih završnih priprema za pohod na Istok, nacisti su intenzivno radili na učvršćivanju stečenih pozicija na celom području jugoistočne Evrope. Pored osiguravanja i učvršćivanja pozicija u oblasti političke, vojne i kulturno-ideološke ekspanzije, posebna pažnja je posvećivana učvršćivanju i produbljivanju nemačke dominacije u oblasti ekonomskih veza i eksploatacije bogatstva ovoga područja, kao i ugušivanju svih mogućih otpora stanovništva u ovim područjima protiv »novog« poretka. Posebne mere nacisti su primenjivali prema narodima i zemljama na Jugoistoku koji su pokazali najviše smelosti da se suprotstave njihovom diktatu i pretnjama. Na udaru rigoroznih mera našla se naročito Jugoslavija, čiji su narodi već od ranije, nizom manifestacija i opredeljenja, pokazali da se ne nameravaju prikloniti nemačkoj sili. Ranijoj paroli da ključ za dobijanje Jugoistoka leži u Beogradu pridružilo se i mišljenje da su Jugosloveni narod na Jugoistoku Evrope koji bi mogao Nemcima prirediti najveća iznenađenja.⁵ Do ovih verodostojnih procena o antinemačkom i patriotiskom držanju većine stanovništva u Jugoslaviji dolazili su nemački agenti i petokolonaši, posmatrajući masovne proteste omladine, radnika, građana i seljaka protiv poteza profašističkih opredeljenih vladajućih vrhova u Kraljevini Jugoslaviji do aprilskog rata.

Da su Nemci uvažavali Jugoslovane — vidi se i po tome što su u aprilskom pohodu 1941. angažovali protiv jugoslovenske vojske 24 divizije, među kojim 7 oklopnih i 3 motorizovane i što su pozvali u taj rat Italijane i ostale jugoslovenske susede, nudeći im ostvarenje njihovih revanšističkih težnji prema ovoj zemlji.⁶

Nacisti su tada, kao i ranije, jugoslovensku državnu zajednicu smatrali jakom preprekom za prodor na Jugoistok i Istok, pa je, uz neposredno angažovanje Firera, prema ovoj zemlji preduzet niz specijalnih mera sa dvojakim ciljem: sprečavanje da dođe do bilo kakvog iznenađenja za vreme izvođenja »poduhvata Barbarosa« na Istoku i, istovremeno, onemogućavanje — za sva vremena — da se na ovom prostoru obnovi zajednica južnoslovenskih naroda. Videće se to kasnije, iz odnosa Rajha prema drugim zemljama jugoistočne Evrope: Mađarskoj, Rumuniji, Bugarskoj, pa čak i vojnički savla-

od 9. maja 1941, Ibid. f. 60, nr. 418, od 7. juna 1941; Ibid. Izveštaj Sumenkovića nr. 683 od 2. maja 1941; Ibid. Izveštaj ambasade Kraljevine Jugoslavije iz Bukurešta nr. 251 od 3. maja 1941; Diplomatski arhiv Saveznog sekretarijata za inostrane poslove SFRJ Beograd (Dalje skraćeno DASIP), fond mikrofilmova NAV, T-120, Rol. 90, snimci; 101603-4 i 101642-4; Public Record Office London, Foreign Office, General 371729787 R 5217/113/68, Izveštaj iz Istanbula od 11. maja 1941; John A. Lukacs, The Great Powers and Eastern Europe, New York, 1953, pp. 405-414, itd.

⁵ I documenti diplomatici Italiani, serie IX, tom 4, Roma 1960, dok. 296, p. 240. Takođe, Aprilski rat 1941, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1969, nr. 206 p. 625.

⁶ Velimir Terzić, Slom Kraljevine Jugoslavije 1941, Narodna knjiga, Beograd, 1982, I, pp. 47-91.

danoj Grčkoj; oni su se, naime, uveliko razlikovali od odnosa prema jugoslovenskim zemljama i narodima. Dok su te zemlje opstajale u okvirima ranijih granica sa manjim izmenama, Jugoslavija je razbijena na veći broj posebnih delova. U ostalim zemljama međunacionalni i međukonfesionalni problemi su smirivani, dok su u Jugoslaviji do krajnjih granica zaoštravani i raspaljivani, sa namerom da posluže učvršćivanju pozicija nacističke Nemačke na ovom području.

Nacisti su iskorišćavali unutarnje protivurečnosti nagomilane na ovom području tokom istorije, posebno računajući na nesklad nastao među nacionalnim buržoazijama i — pod njihovim uticajem — među narodima u okviru Kraljevine Jugoslavije i na probleme u odnosima Jugoslavije sa susednim zemljama i narodima. Među spoljnim saveznicima najviše se računalo na mađarske i na bugarske revizioniste i revanšiste koji su tražili Vojvodinu, Makedoniju i delove Srbije, dok su za udar iznutra najviše nade polagali u nezadovoljstvo nacionalno ugnjetavanih naroda, naročito najbrojnijih Hrvata, kao i na narodnosti — folksdojčere, Albance i Mađare.⁷

1. RAZBIJANJE I PODELA TERITORIJA KRALJEVINA JUGOSLAVIJE I GRČKE I IGRE OKO NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE

S obzirom na to da je već u toku pripremanja napada na Jugoslaviju propao pokušaj nacista da pridobiju za sebe vođu Hrvatske seljačke stranke Vlatka Mačeka, predstavnici Nemačke u Zagrebu bili su prisiljeni da potraže oslonac u ustašama koji su tada, u pogledu uklapanja u okvire nemačkih namera prema Jugoistoku, najviše obećavali.⁸ Pošto je ustaški emigrantski pokret odranije bio više vezan za Italiju, Nemci se nisu usuđivali da se upuste u otvorenu borbu sa Italijanima za prestiž u Hrvatskoj. Izlaz je nađen u isturanju Mađarske, koja je gajila određene pretenzije prema Hrvatskoj, pa su Opštim smernicama za organizaciju uprave na jugoslovenskom području bile predviđene mogućnosti prepuštanja autonomne Hrvatske uticaju Mađarske.⁹ Borbu Nemaca za ustašku Hrvatsku, čiji je vođa dolazio sa italijanskim okupacionim trupama, omogućavalo je nejedinstvo ustaškog pokreta u kome se veći broj zalagao za oslonac na Nemačku. Tako je Slavko Kvaternik odmah

⁷ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Bonn, Jugoslawien Januar 1941 – april 1941, Band 1, Pribeležka o teritoriji i stanovništvu Jugoslavije, R. O. Pol. XII 1461 G. od 5. 4. 1941; takode, Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije (Dalje skraćeno Zb. NOR.), Vojnoistorijski institut, Beograd, Tom II, knjiga 2, nepr. dok. nr. 2, 3, 7 i 14. pp. 469, 475, 479, 510 i 546.

⁸ Bogdan Krizman, Malletেকে kod V. Mačeka uoči napada na Jugoslaviju, Časopis za suvremenu povijest 11/1975, pp. 152–163.

⁹ Akten zur deutschen Auswärtigen Politik, (Dalje skraćeno ADAP), Serie D, Tom XII, knj. 2, dok. 291, p. 404. U smernicama je, pored ostalog, pisalo: »Hrvatska će verovatno postati autonomna država pod mađarskim uticajem«.

po ulasku nemačkih trupa u Zagreb, 10. aprila 1941, proglasio Nezavisnu Državu Hrvatsku, (NDH) što je bilo u suprotnosti sa ranijim obećanjima da Jugoslavija, a naročito Hrvatska, bude u zoni interesa Italije, pa je sada izazvalo nezadovoljstvo italijanskih fašista.

Pošto Hitler nije smeo ni najmanje da rizikuje u svojim savezničkim odnosima sa Musolinijem, posebno u vreme kad mu je bila potrebna što moćnija koncentracija trupa prema Istoku, usledila je korekcija spoljopolitičkih odnosa nacista prema Hrvatskoj.¹⁰

Dvanaestog aprila pojavile su se Prethodne smernice za podelu Jugoslavije u kojima se više ne pominje vezivanje kvislinške Hrvatske za Mađarsku,¹¹ jer se obema silama Osovine žurilo da što pre raščiste probleme koji su iskršli, pa je već 21. aprila počela konferencija predstavnika dveju sila na visokom nivou u Beču, na kojoj je trebalo naći odgovarajuća rešenja o podeli baštine kraljevina Jugoslavije i Grčke i postavljanju osnova nove političke karte ovog dela jugoistočne Evrope. Nacistički vrh sa Hitlerom, nalazeći se neposredno pred pokušajem rešavanja najkrupnijeg pitanja nacističkog programa, prodora na Istok — odlučio je da prema svom najjačem saradniku — Italiji, taktizira i da sa njome čini kompromise. Ovo je, s obzirom na nepokolebljivu veru u pobedu, trebalo da bude privremeno rešenje, jer bi se kasnije, posle pobeđivanja dominacije — poštovale samo odluke vođe pobednika — Fittera. Hitler je morao istovremeno da umanjuje preterane zahteve svojih vojnih, političkih, privrednih organa i stručnjaka prema osvojenim područjima i da obećanjima smiruje satelitske vlade u Budimpešti, Sofiji i Bukureštu.¹²

Najteže je bilo naći rešenje za kvislinšku ustašku državu, koja se našla pod udarima italijanskih želja i zahteva.¹³ Posle višednevnih razgovora i pogađanja nemačkih i italijanskih predstavnika postignut je 24. aprila 1941. sporazum, uglavnom u duhu Hitlerovih želja i preporuka, po kome je, uz garantovanje nemačkih interesa, tzv. Nezavisna Država Hrvatska formalno prepuštena interesima Italije.¹⁴

Na konferenciji u Beču ugovorena je podela Kraljevine Jugoslavije na 9 delova i Kraljevine Grčke na 4 dela, pri čemu je razbijanje Jugoslavije bilo surovije, sračunato na brisanje jugoslovenske državne zajednice za sva vremena, što nije bio slučaj sa Grčkom. U nacističkom vrhu je vladalo mišljenje da Grčku, zbog nje-

¹⁰ Dr Ferdo Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1970, pp. 49—60.

¹¹ Arhiv Vojnoistorijskog instituta Beograd, NAV, T-77, R-1295, sn. 799—801.

¹² Zb. NOR, XII/1, nr. 11, pp. 36—40; takode, AVII, NAV, T-77, R-1295, sn. 796—7, pp. 902—918. O podjeli teritorije Jugoslavije, od 18. aprila 1941.

¹³ Bogdan Krizman: Ante Pavelić i ustaše, Globus, Zagreb, 1978, pp. 422—449; Isti autor, Pavelić između Hitlera i Musolinija, Globus, Zagreb, 1980, pp. 20—23; Ferdo Čulinović, o.c. pp. 60—72, 216—220, 234—244.

¹⁴ ADAP, D, XII/2, nr. 378, pp. 496—499; 385, pp. 505—509; 394, pp. 520—521, 398, pp. 524—526.

nog istorijskog značaja, treba sačuvati, dok je svaki pomen na Jugoslaviju trebalo zauvek izbrisati.

Podela jugoslovenske teritorije vršena je grubo, bez ikakvih obzira prema etničkim osobenostima i težnjama njenih naroda. Severni deo Slovenije pripao je Rajhu, južni Italiji. Italija je pored dela koji je prigrabila u Dalmaciji, preuzela u svoje ruke sudbinu Crne Gore, većeg dela Kosova i dela zapadne Makedonije. Bugari- ma je prepušten najveći deo Makedonije i delovi jugoistočne Srbije. Mađari su dobili Bačku, Baranju, Međumurje i Prekomurje, dok je Srbija sa Banatom ostala u statusu nemačkog okupacionog područ- ja. Preko Nezavisne Države Hrvatske, koja je formalno prepuštena uticaju Italije, ali koja je zahvaljujući ostvarenoj ekspanziji Ne- mačke na jugoistoku Evrope do aprilskog rata bila pod jačim uti- cajima Nemačke, povučena je demarkaciona linija sa severozapada na jugoistok, koja je ovu teritoriju delila na dva približno jedna- ka dela.

U Beču je primenjen nešto blaži postupak oko podele Grčke, sa napomenom da je to privremena mera i da će se o njenoj sud- bini doneti odluka na konferenciji pobednika posle završenog rata. Italijanskim fašistima je prepušten severozapadni deo Grčke do li- nije Florina—Pind—Arta—Prevesa, zajedno sa Jonskim ostrvima, a Bugarima istočni delovi Egejske Makedonije i zapadna Trakija. Nemci su preuzeli strategijski i politički najznačajnije delove Grč- ke, pojas Trakije uz tursku granicu, veći deo Egejske Makedonije sa Solunom i nekoliko ostrva i stavili ih pod svoju okupacionu upra- vu, dok je ostali deo Grčke prepušten upravi kvislinškog režima generala Colakoglua (Georgios Tsolakoglu).¹⁵

Sprovođenje u život odluka Bečke konferencije i povlačenje novih graničnih linija na terenu teklo je teško i sporo, sa nizom problema, nesporazuma i otvorenih sporova između dobitnika jugo- slovenskih i grčkih zemalja. Niko od njih nije bio zadovoljan onim što mu je pripalo, sve zemlje naslednice željele su veće teritorije. Najlakše su povučene nove granice u severozapadnim delovima pre- ma Rajhu, svakako i zbog toga što su dobitnici morali prihvatiti bez pogovora ono što im je nudila tada najmoćnija sila u svetu.

Na ovaj način je podeljen nacionalno najkompaktniji deo Ju- goslavije — Slovenija. Severni deo slovenačkih pokrajina — Go- renjska, Donja Štajerska i jugoslovenski deo Koruške do linije: Vrh (na granici Jugoslavije i Italije) — Lučine — Ježica — Litija — Cer- klje — Samobor, površine oko 10.260 km² — i oko 798.700 stanov- nika — od toga oko 30.000 Nemaca, pripao je Nemačkoj, dok je južni deo — Notranjska, Dolenjska i područje Ljubljane, veličine oko 4.551 km², sa oko 336.280 stanovnika, priključen Italiji, a preos-

¹⁵ AVII, NAV, T-78, Rol-334, sn: 6291193-4; ADAP, D, XII/2, nr. 398, pp. 524—526; Tajni arhivi grofa Ciana (1936—1942), Zagreb, 1952, pp. 549—462; Klaus Olshausen, *Zwischenspiel auf dem Balkan. Die deutsche Politik gegen über Jugoslawien und Griechenland von März bis Juli 1941*. Stuttgart 1973, pp. 240—245.

tali deo Slovenije i deo Prekomurja sa oko 997 km² i 103.000 stanovnika pripao je Mađarskoj.¹⁶

Podelom Slovenije uspostavljena je automatski severozapadna granica Nezavisne Države Hrvatske. Nemci su prema ustaškom režimu povukli jedan taktički potez, kada su 13. maja 1941. sklopili ugovor o uređivanju zajedničke granice Trećeg Rajha i Nezavisne Države Hrvatske, koja je polazila od tromeđe nemačko-italijansko-hrvatske granice do tromeđe nemačko-mađarsko-hrvatske granice u Prekomurju.¹⁷

Povlačenje novih graničnih linija i utvrđivanje odnosa između drugih satelitskih i kvislinških zemalja protezalo se mesecima, pa i godinama. Raniji sukobi i sporovi, kao i ukorenjena opredeljenja u mešovito nastanjenim regionima, dobij ali su u pogoršanim ratnim i okupacionim uslovima još oštrije izraze i često delovali protiv politike i namera Rajha u ovim zemljama. Sve više su bujali neskladi u kvislinškim zemljama i režimima koje narod nije prihvatao, naročito u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Ona je, u veoma komplikovanim ratnim prilikama, bila ubačena u maticu mnogobrojnih protivurečnosti između Trećeg Rajha, koji je imao ostvarene pozicije na celom području te tvorevine, i Italije koja je formalno dobila pravo tutora nad ustaškim režimom.

Razgovori šefova ustaškog režima i fašističke Italije o granicama i odnosima između dve zemlje tekli su sporo i sa mnogo problema kojima je potajno kumovala i diplomatija Nemačke. Hitler se kao vrhovni arbitar podele okupiranih teritorija na Balkanu nije izjasnio o granici Italije i NDH u Dalmaciji jer je njihovo međusobno sučeljavanje i svađanje samo pogodovalo bržem širenju nemačkog uticaja u Hrvatskoj. U nemačkoj varijanti podele Jugoslavije posle trodnevnih aprilskih razgovora u Beču, Dalmacija je prepuštena Italiji u statusu guvernerata. Međutim, uz to stoji neka vrsta objašnjenja ili čak odstupanja od dogovora, kada se kaže da Nemci nemaju razloga da se mešaju u ovo pitanje prepuštajući Dučeu da se nagodi sa Hrvatima.¹⁸

Pavelić je bio nezadovoljan što nije dobio nemačku zaštitu ali je prihvatio odluku Firera i već 25. aprila se u Ljubljani sastaje sa delegacijom Italije koju je predvodio ministar Čano. Italijanski fašisti dobro su poznavali slabosti ustaškog pokreta i njihovog režima te su Pavelića i njegove saradnike nazvali u vreme pregovora u Ljubljani »skupinom razbojnika« postavljujući im maksimalne zahteve.¹⁹

Čitavu dalmatinsku obalu Italijani su smatrali svojom, ali su bili spremni da čine i male ustupke kako bi ustašku vladu vezali

¹⁶ Tone Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941—1945*, Maribor, 1968, p. 140; Dušan Biber, *Nacizam in Nemci v Jugoslaviji 1933—1941*, Ljubljana 1966, p. 16; Ferdo Čulinović, o.e. pp. 77—98; Zb. NOR, H/2, nr. 14, pp. 543—547.

¹⁷ Ferdo Čulinović, o.e. p. 235.

¹⁸ Zb. NOR, VTI/1, nr. 27, pp. 72—75; Ferdo Čulinović, o.e. pp. 81—85 i 238—245.

¹⁹ Ferdo Čulinović, o.e. p. 84,

određenim ugovorima za sebe. Zato su u Ljubljani Paveliću postavili da bira između dva jednako bezizlazna puta — da cela obala od Rijeke do Kotora bude italijanska, ili da mu ostave manji deo hrvatske obale, uz uslov da se NDH veže određenim političko-upravnim sponama za Italiju. Pavelić je znao da bi potpunim prepuštanjem Dalmacije izgubio i onaj deo hrvatskog stanovništva koje je u prvom trenutku bilo spremno da prihvati NDH, i zato je, kao manje zlo, izabrao oslonac na Italiju.²⁰

Međutim, i ovde je, u interesu očuvanja svojih pozicija u jednom broju proustaški opredeljenog stanovništva, pokušavao da se što je moguće više oslobodi prejakog Musolinijevog zagrljaja. Odbijao je mogućnost carinske i monetarne unije koja bi značila potpuno privredno potčinjavanje Italiji i istovremeno prekid razvijenih privrednih odnosa sa Nemačkom. Zatim je odbijao vezivanje vojske NDH za italijansku vojsku i sve drugo što bi značilo utapanje NDH u Musolinijevo fašističko carstvo. Odbijanje tih zahteva bilo je rezultat činjenice da se sa zahtevima Italijana ne bi složili ni Nemci jer su oni bili upereni i protiv interesa Rajha na području NDH. Pavelićevo izvlačenje iz zamke koju mu je Musolini postavio pozdravili su Nemci ali mu je ipak savetovano da se opredeli za sporazum. Ni Musoliniju nije išlo u prilog da izaziva sumnje svoga velikog saveznika te je na sastanku sa Pavelićem u Tržiću 7. maja utvrđena »saglasnost« o svim spornim pitanjima i sačinjen ugovor koji će biti svečano potpisan u vreme Pavelićeve posete Rimu, 18. maja 1941.²¹

Italijanski ministar inostranih poslova grof Čano i poglavnik Pavelić vratili su se sa pregovora u Ljubljani ubeđeni da zbog indirektnih pritisaka i posrednog interesa i želja moćnijeg Hitlera nije ostvareno ono što se htelo i moglo postići. Najosetljivija pitanja, kao što je, na primer, bilo utvrđivanje statusa grada Splita, odloženi su za svečani čin u Rimu.²²

U celini uzeto, nemačka taktička igra, lansirana na Bečkoj konferenciji da Pavelić i Musolini međusobno i sporazumno uredi odnose, najviše je koristila Nemačkoj, koja u tim pregovorima nije učestvovala. Nemci su bez većih napora ispunili ranije preuzete obaveze, formalno su prepustili NDH Italiji, podstičući na taj način otpornost ustaškog vrha prema njoj au delu stanovništva koji je na bilo koji način sarađivao sa ustaškim režimom rasle su simpatije prema Rajhu. Kada se poglavnik Pavelić pripremao za put u Rim na svečano ugovaranje krunisanja italijanskog princa za hrvatskog kralja, Nemci su povukli dva poteza koji su uvećavali simpatije u NDH prema Rajhu. Bez problema potpisan je 13. maja ugovor o granicama između Rajha i NDH. Pred sâm polazak Pavelića u Rim potpisan je i Tajni protokol o »partnerskoj« privrednoj sarad-

²⁰ Bogdan Krizman: Pavelić i ustaše, pp. 459—469. i Pavelić između Hitlera i Musolinija,.... pp. 25—27.

²¹ Zb. NOR, XIII/1, nr. 19, pp. 60—62 i 20, pp. 63—64.

²² Bogdan Krizman: Pavelić između Hitlera i Musolinija, pp. 24—27 i 30—33.

nji između dve zemlje, koji je teritoriju NDH, formalno prepuštenu uticaju Italije, u stvari uključio u veliki privredni prostor Trećeg Rajha.²³

Takozvani Rimski ugovori — Ugovor o određivanju granica između Italije i NDH, Ugovor o jemstvu i saradnji između Kraljevine Italije i Kraljevine Hrvatske, Dogovor o ponudi hrvatske krunne vojvodi od Spoleta — potpisali su Pavelić i Musolini 18. maja 1941, ali nisu doneli ono što su od njih očekivali njihovi potpisnici.²⁴

Musolini je uspeo da anektira istoga dana deo primorja i Dalmacije, da obezbedi određena prava okupacionih vlasti u italijanskim zonama u NDH i da hrvatska kruna bude ponuđena italijanskom princu. Ali u hrvatskim anektiranim područjima italijanskog okupatora je, zbog grubog nasrtanja na kulturne, istorijske, privredne, nacionalne i druge tekovine hrvatskog naroda, umesto dobrodošlice dočekala mržnja i otpor koji će uskoro prerasti u oslobodilački rat.

Isto tako je prošao i Pavelić. Vesti da je prepustio delove Dalmacije Italijanima i da je ponudio krunu italijanskom kralju delovale su kao bombe, ne samo u krugovima većine stanovništva koje je bilo protiv ustaša, već i među onima koji su ih na bilo koji način podržavali.²⁵

U redovima ustaša, pa i u ustaškom vrhu, sve je manje bilo pristalica oslonca na Italiju, a sve više za najtešnje vezivanje za Treći Rajh, koji je znao i umeo da iskoristi postojeće protivurečnosti između Musolinija i Pavelića, pa je Berlin upravo u ovo vreme aktivno delovao u korist NDH na spornim kontinentalnim delovima granica ustaške države. Napuštena je namera iz perioda aprilskog rata da se Bosna i Hercegovina kao izdvojeno područje prepusti volji saveznice Italije i umesto toga su uključene u NDH. Priznate su stara austro-ugarsko-srpska i austro-ugarsko-crnogorska granica, sa manjim ispravkama, kao istočna granica NDH. Zahvaljujući ovom potezu, Nemci su povećali broj svojih saradnika simpatizera u redovima bosanskohercegovačkih Hrvata i Muslimana. Istovremeno je Paveliću obećan istočni Srem koji su organi Rajha u Beogradu uporno tražili da ostane u okupacionom području Srbije.²⁶

Tako su ustaše, zahvaljujući podršci nacista i pored pritisaka Italije i slabog oslonca u hrvatskom narodu i među Muslimanima, uspele da ostvare zamisao o stvaranju nezavisne Hrvatske u takozvanim istorijskim granicama na prostoru od oko 98.572 kvadratna kilometra i sa oko 6,043.000 stanovnika²⁷ ili procentualno oko

²³ ADAP, D, XII/2, nr. 526, pp. 692—693.

²⁴ Ferdo Čulinović, o. c. pp. 191—229; Zb. NOR, XIII/1, nr. 5, pp. 19—20, 6, pp. 21—26.

²⁵ Bogdan Krizman, Pavelić između Hitlera i Musolinija, pp. 37—38; Ferdo Čulinović, o.c. pp. 238—245.

²⁶ Zb. NOR, 11/2, nep. dok. nr. 14, p. 547, Takode, VII/1, nr. 27, p. 73.

²⁷ Zb. NOR, XII/1, nr. 54, pp. 138—140 sa tabelom. Takode, Bogdan Krizman, Pavelić između Hitlera i Musolinija, p. 34, napomena 31; Holm Sundhaussen, Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Grossraum 1941—1945, Das Schreiten einer Ausbeutungsstrategie, DVA Stuttgart, 1983, pp. 93—99.

40% teritorije Kraljevine Jugoslavije na kojoj su Nemci, vesto vođenom diplomatskom igrom i zahvaljujući snazi Vermahta, osigurali vojni, politički i privredni uticaj i na svom i na italijanskom okupacionom području.²⁸

Razbijanje i podela teritorija kraljevina Jugoslavije i Grčke, kao jedan od stratejskih poteza Rajha, radi pacifikacije jugoistočne Evrope, u predvečerje nacističkog pohoda na Istok, vršeni su uz aktivno učešće susednih satelitskih zemalja i predstavljali jednu od važnih komponenata odnosa vlada ovih zemalja i vlade Trećeg Rajha. Zato ćemo političke, vojne, privredne i druge poteze Rajha u odnosima sa ovim zemljama u vremenu od aprila do juna 1941. razmotriti u kontekstu saradnje nacista i satelitskih režima ovih zemalja u procesu razbijanja i podele kraljevina Jugoslavije i Grčke.

2. SATELITSKA MAĐARSKA ZAPOSEDA DELOVE JUGOSLOVENSKE TERITORIJE

Ratni pohod protiv Jugoslavije u aprilu 1941, koji su, po Hitleru, izazvali »buntovni Srbi« svojim antinemačkim opredeljenjem, posebno izraženim krajem marta 1941. protiv Trojnog pakta, nacisti su iskoristili za jače vezivanje satelitskih zemalja na jugoistoku Evrope za sile Osovine. Oružani obračun sa »antinemački« opredeljenim Jugoslovenima pružao je dobre šanse za jačanje pronemačkih snaga u Hortijevoj Mađarskoj, privredno najrazvijenijoj zemlji na jugoistoku Evrope. Ponuda delova jugoslovenske teritorije, posle donošenja plana o napadu na Jugoslaviju, bila je u Budimpešti najvažnije prihvaćena iz više razloga. U Mađarskoj su uz pronemačke snage bile još uvek veoma jake i pristalice laviranja između dve ratujuće sile. Politiku otvorenih vrata prema glavnom neprijatelju Nemačke u ovo vreme, Velikoj Britaniji, ove snage su mogle da sprovode zahvaljujući pozicijama koje su stekle i izgradile saradjujući sa totalitarnim, revizionističkim i revanšističkim snagama u Nemačkoj i Italiji u vreme jačanja međunarodnog fašizma. Uz pomoć Italije i Nemačke one su očekivale vraćanje teritorija koje su im Versajskim mirom oduzete, ali su istovremeno nastojale da održe određene oblike saradnje i sa drugom ratujućom stranom

— Velikom Britanijom, jer nisu bile sigurne ko će na kraju ispasti pobednik. Znajući za jake pozicije probritanski opredeljenih krugova u redovima vladajuće buržoazije u Budimpešti i delimično ostajući zahvalni za saradnju konzervativnih krugova Mađarske iz vremena borbe za vlast, hitlerovci se nisu služili silom u gušenju politike oslanjanja na dve stolice. Umesto toga, koristili su Jugoslaviju kao mamac mađarskom revanšizmu i kao područje za raščišćavanje odnosa u vladajućem vrhu Mađarske. Zato je poziv na saradnju protiv Kraljevine Jugoslavije upućen prvo Budimpešti,

²⁸ Holm Sundhaussen, o.e. 50—56, 107—108 i 119—190.

još u vreme antifašističkih demonstracija u Beogradu, 27. marta, sa obećanjem Vojvodine, privilegija i uticaja u budućoj hrvatskoj državi i izlazak na Jadransko more.²⁹

Nacistički vrh je, pozivajući Mađare u rat protiv Jugoslavije, posebno naglasio da je došlo vreme »ispravki« granica na koje se dugo čekalo i da Nemačka neće ograničavati mađarske želje prema Jugoslaviji.³⁰ Hitlerov mamac je uspeo, revizionistički duhovi u Budimpešti su se uzburkali i angažovali, ali uporedo sa tim, rastao je i otpor snaga koje nisu dozvoljavale da se prekinu sve veze sa Velikom Britanijom.³¹ Među ovima bilo je i vodećih građanskih političara kao što su Karol Rasai (Károly Rassay), Endre Bajči-Zilinski (Endre Bajcsy-Zsilinszky) i drugih, pa i sâm ministar-predsednik Teleki (Pál Teleki) je podržavao teritorijalno širenje Mađarske prema Jugoslaviji posle rata, ali nije bio za potpuno odvajanje od Britanaca i za slepo služenje silama Osovine. Kada je video da se ne može odupreti moćnoj oružanoj sili koja se prikupljala za napad na Jugoslaviju sa mađarskog tla, niti sporazumeti sa svojim saradnicima u vladi i vojsci, izabrao je kao jedini mogući izlaz pokajničko samoubistvo.³²

Samoubistvo ministra-predsednika i veoma oštre i određene pretnje Britanije Mađarskoj, svakako, i uz druge činioce, uticali su na slabljenje euforije profašistički i militaristički opredeljenih krugova u Budimpešti na čelu sa šefom generalštaba mađarske vojske generalom Vertom (Werth Henrik), pa su usledile inicijative da mađarska vojska nastupi posle razbijanja jugoslovenske vojske i proglašenja hrvatske države,³³ što bi bilo pravdano potrebom da se zaštititi ugrožena mađarska narodnost na teritoriji Kraljevine Jugoslavije.³⁴

²⁹ ADAP, D, XII/1, nr. 215, p. 304, takode o odnosima Rajha i Mađarske u ovo vreme: A. И. Пушкар, Венгрия в годы второй мировой войны „Наука“, Москва 1966, pp. 178—188; Gyula Juhász, Hungarian Foreign Policy 1919—1945, Akadémiai Kiadó Budapest 1979, pp. 177—198; История Венгрии, „Наука“ том. III, Москва 1972, pp. 320—359. Дюла Каллаи, Движение за независимость Венгрии 1936—1945, „Прогресс“, Москва 1969, pp. 185—196; Lorant Tilkovsky, Ungarn und die deutsche »Volksgruppenpolitik« 1938—1945, Budapest 1981, pp. 145—155.

³⁰ ADAP, D, XII/1, dok. 215, p. 305; C. A. Macartney, October, Fifteenth, A History of Modern Hungary, 1929—1945, II Edinburgh, 1961, pp. 2—4.

³¹ ADAP, D, XIII/1, nr. 227, p. 330, 228, pp. 331—333, 261, p. 369; Allianz Hitler—Horthy—Mussolini, Dokumente zur ungarischen Aussenpolitik (1933—1944), Akadémiai Kiadó Budapest 1966, nr. 97, p. 296, 98, pp. 297—299.

³² Allianz Hitler—Horthy—Mussolini... nr. 100, p. 300; Takode, Gyula Juhász, o.c. pp. 183—185; A. И. Пушкар, Венгрия в годы второй мировой войны ... pp. 178—188.

³³ PRO, FO, Cab. 65, Volume 18, Minute 7. aprila 1941, p. 192. Takode, ADAP, D, XII/1, nr. 264, p. 372, 267, pp. 378—379; XII/2, nr. 282, p. 397, 307, pp. 423—424, 287, pp. 401—402; C. A. Macartney, October Fifteenth, a History of Modern Hungary, 1929—1945, knj. 2, pp. 4—6.

³⁴ Йосип Мирнич, Венгерский режим оккупации в Югославии, u zborniku: Les systèmes d'occupation en Yougoslavie 1941—1945, Belgrade 1963, pp. 425—427; Takode, AJ, Fond 103, 58, Izveštaj Sumenkovića iz Ankare bb. od 30. aprila 1941; AVII, »Bon« 2, sn: 305. Izveštaj nemačkog poslanstva iz Budimpešte — AA od 6. aprila 1941; ADAP, D, XII/2, nr. 296, pp. 410—411.

U duhu dogovora sa Nemcima, mađarska vojska je već drugog dana posle proglašenja »Nezavisne Države Hrvatske«, 11. aprila 1941, prešla jugoslovensku granicu i okupirala Bačku, Baranju, Međumurje i Prekomurje. Odmah po ulasku u te krajeve Mađari su počeli da formiraju svoju civilnu i vojnu vlast, progoneći i uništavajući sve institucije i organizacije Kraljevine Jugoslavije, istovremeno zatvarajući i ubijajući Srbe, koloniste, dobrovoljce, učitelje, sveštenike i druge intelektualce koji su bili u službi jugoslovenskog režima. Samo u toku zaposedanja ovih teritorija ubijeno je oko 3.500 Srba, među kojima i znatan broj dece i žena, dok ih je zatvoreno oko 10.000.³⁵

Divljanje pojedinih odeljenja mađarske vojske iznenadilo je i folksdojčere, koji u izveštaju iz Novog Sada 16. aprila javljaju da pojedine mađarske jedinice u Bačkoj nasumice pucaju u prozore kuća, bezrazložno ubijaju ljude, te su tako nastradali i neki folksdojčeri.³⁶

Odmah po zauzimanju Baranje i Bačke novoformirani organi mađarske vlasti su izlepili naredbe da se svi Srbi koji ovde nisu bili zavičajni 1918. godine moraju odmah iseliti u Srbiju.³⁷

Pozivajući se na obećanja Berlina da se neće sputavati ostvarivanje mađarskih aspiracija na jugoslovenske teritorije, mađarska vojska je krenula preko Tise, sa namerom da zaposedne i Banat, što su Nemci koji su bili već okupirali te krajeve onemogućili.

Jugoslovenski deo Banata, površine od 9.776 km² i sa oko 640.000 stanovnika, uz slovenske narode koji su činili većinu, nastanjivalo je i oko 120.000 Nemaca, oko 95.000 Mađara i oko 65.000 Rumuna, pa je na ovo područje polagala pravo i Rumunija.³⁸

Banat su nemačke trupe okupirale do 12. aprila i odmah je uz podršku folksdojčera, počela da se formira nemačka okupaciona i civilna vlast, a pod pritiskom domaćih nemačkih veleposednika porastao je interes Rajha za ovo veoma važno privredno područje. Istovremeno su rumunski fašisti iz Bukurešta, ljubomorni na mađarske dobitke na račun Kraljevine Jugoslavije, počeli da pripremaju teren za priključenje Banata Rumuniji.³⁹

S druge strane, Mađari su, u skladu sa ranije datim obećanjima, uporno tražili Banat za sebe, pa kada su uvideli da to ne mogu

³⁵ Йосип Мирнич, o.e. p. 427.

»« AVII, »Bon« R-2, sn: 501, 513, 514; Ibid. »London«, R-2, sn: 297857-91, Izveštaj folksdojčera iz Bačke o incidentima u vreme ulaska mađarskih trupa u Bačku u aprilu 1941. g.

³⁷ Ferdo Čulinović, o.c. pp. 565—576; takode, VII, NAV, T-200, RoI. 200, sn: 210—211, Izveštaj OKH, Nr. Abt. I 0867/41 gez. Z. MIP-u u Berlin 2. maja 1941.

³⁸ Jovan Marjanović, Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941, Beograd, 1963, pp. 22—23; takode, Sandor Vegh, Le système du pouvoir d'occupation Allemand dans le Banat Yugoslave 1941—1948, u Zb. Les systèmes ... pp. 495—513; Ferdo Čulinović, o.c. pp. 534—554.

³⁹ PA, U. St. S. Jugoslavien, januar 1941 — april 1941, Izveštaj iz Bukurešta, nr. 254 od 12. aprila 1941.

u celini ostvariti, zatražili su njegov zapadni deo do linije Pančevo—Kikinda.⁴⁰ Međutim, Nemci nisu dozvolili mađarskim trupama da pređu Tisu iz više razloga: posle raščišćavanja u mađarskom vladajućem vrhu u korist radikalnijih pronemačkih snaga nacisti nisu više morali da prema Budimpešti taktiziraju, kako su to činili do tada; ustupanje i manjeg dela Banata Mađarima izazvalo bi još veće nezadovoljstvo u Bukureštu; Banat je uz sve to, imao i veliko privredno značenje za Treći Rajh.⁴¹

Imajući u vidu podršku koju su im ranije pružali mađarski konzervativni krugovi, a verujući u sigurni uspeh poduhvata »Barbarosa« na Istoku nacisti su nastojali da prema Budimpešti pokažu posebnu pažnju, pa su Hortiju i njegovim saradnicima dokazivali kako je nemoguće u datim okolnostima da im se prepusti sporni Banat, ali da će — kada za to sazru uslovi — dato obećanje Hitler ispuniti.⁴²

U odvrćanju i smirivanju Mađara nacisti su se koristili nezadovoljstvom i neslaganjem Rurnuna da se Banat preda Mađarskoj,⁴³ a slabljenje ionako labilnih odnosa između Budimpešte i Bukurešta išlo bi u prilog sveslovenskoj i boljševičkoj opasnosti, koje udruženo deluju protiv »novog« poretka, a to se nije smelo dozvoliti.⁴⁴

U vreme pohoda na Jugoslaviju mađarske trupe su zaposele severoistočni deo Slovenije — Prekomurje i najseverniji deo Hrvatske Međumurje, naseljene Slovencima i Hrvatima, te Pavelićev pokušaj da povrati Međumurje Hrvatskoj nije uspeo jer se Nemci nisu hteli dalje zamerati Mađarima. Berlin je zagovarao da se spor reši dogovorom Zagreba i Budimpešte, preporučujući da Mađarska na ime izlaska na Jadransko more vrati Međumurje Hrvatskoj.⁴⁵ Ovo je Hitler preporučio poglavniku Paveliću prilikom njihovog susreta 6. juna 1941. iako je mogućnost davanja izlaza Mađarskoj na Jadransko more bila već davno izgubljena zbog italijanskog zaposedanja gotovo svih luka na Jadranu koje su mogle biti ustupljene Mađarskoj. Kratko posle susreta Hitlera i Pavelića Mađari su (krajem juna i početkom jula) administrativno uključili te delove slovenačke i hrvatske teritorije u svoj sastav i domogli se teritorije,⁴⁶ od 11.601 km² sa oko 1,145.000 stanovnika od kojih je bilo oko 375.000 Mađara.⁴⁷

⁴⁰ ADAP, D, XII/2, nr. 340, pp. 456—457, 366, pp. 479—481; Takode, A. H. Пущкаш, o.e. 187—189.

⁴¹ Ferdo Čulinović, o.e. pp. 541—542.

⁴² ADAP, D, XII/2, nr. 344, pp. 459—460, 353, pp. 468—469, 366, pp. 479—481.

⁴³ Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler, Vertrauliche Aufzeichnungen über Unterredungen mit Vertretern des Auslandes 1939—1941, Pripremio Andreas Hillgruber, Frankfurt am Main 1967, p. 530.

⁴⁴ ADAP, D, XII/2, dok. 371, p. 386.

⁴⁵ ADAP, D, XII/2, nr. 340, pp. 456—457, 344, p. 460, 392, pp. 517—518.

⁴⁶ Bogdan Krizman, Pavelić između Hitlera i Musolinija ... p. 66.

⁴⁷ Zb. NOR, XII/1, nr. 54, pp. 138—140, sa tabelom; Takode, Ferdo Čulinović, o.e. p. 77,

3. NEUSPELI POKUŠAJI ANTONESKUA DA DOBIJE DELOVE RAZBIJENE KRALJEVINE JUGOSLAVIJE

Rumunija je za Treći Rajh odranije, a naročito od kraja 1940. godine, bila zemlja od najvećeg značaja na području jugoistočne Evrope. Raspolagala je važnim izvorima nafte, neophodnim za predstojeća ratna dejstva a uz to bila i najznačajniji oslonac za razvijanje južnog fronta Vermahta. Od trenutka kada je nemačka Vrhovna komanda odlučila oružanom silom raščistiti situaciju u Grčkoj, Rumunija je postala baza za pripremanje i prikupljanje nacističkih trupa za tu operaciju. Do puča u Beogradu bio je to jedini pravac za Jugoistok, jer je Hitler, radi pridobijanja vlade Kraljevine Jugoslavije za Trojni pakt, već od početka 1941. obećavao da neće tražiti prolazak svojih trupa preko Jugoslavije. Međutim, posle pada vlade Cvetković-Maček i donošenja odluke da se vojnički savlada i uništi i Kraljevina Jugoslavija, teritorija Rumunije je poslužila kao značajna baza za napad na Jugoslaviju.

Svi ovi, kao i niz drugih razloga, uticali su na to da nacistički pritisak na Jugoistoku najsnažnije bude ispoljen prema Rumuniji i da ona prva bude savladana i uključena u službu ratnih ciljeva Trećeg Rajha. Uz ranije ostvarenu privrednu ekspanziju, osiguran je i politički uticaj Rajha u Rumuniji, građen na podsticanju straha od boljševizma i komunizma kao i na obećanjima da će joj pružiti podršku i eventualnu oružanu zaštitu od napada susednih zemalja. Kad su nacisti uspjeli da dovedu svoje ljude na kormilo Rumunije na čelu sa generalom Antoneskuom, ona je svoje veze sa ostalim svetom svela na minimum. Sa najbližim susedima, izuzimajući Kraljevinu Jugoslaviju, Rumunija je oslabila veze i odnose, dok ih je sa Mađarima, zbog gubitka dela Transilvanije, jedva održavala.

Profašistički vrh u Bukureštu u vreme priprema Nemačke za aprilski pohod 1941. smatrao je da unutarje prilike u zemlji i njen položaj u svetu ne dozvoljavaju da se ona nađe u ratu protiv tradicionalne saveznice Kraljevine Jugoslavije, što nije značilo i odricanje rumunskih kvislinga od dobijanja delova te države u nasleđe, pošto su smatrali da na to polažu pravo. Oni su isticali i svoju ulogu u direktnoj zaštiti nemačkog zaleđa u vreme njihovog pohoda na Jugoslaviju i u pripremama oružanog uništavanja otpora »novom« poretku u Grčkoj i Jugoslaviji.⁴⁸

Nemci su očekivali ovakve zahteve Rumuna i bili saglasni sa mišljenjem Antoneskua da rumunske trupe ne bi trebalo da učes-

⁴⁸ Detaljnije o nemačko-rumunskim odnosima u ovo vreme: Н. И. Лебедев, Румыния в годы второй мировой войны, внешнеполитическая и внутриполитическая история Румынии в 1938–1945. гг. ИМО, Москва 1961, pp. 67–100; Крах фашизма в Румынии, „Наука“ Москва 1976, pp. 338–339; Падение диктатуры Антонеску, „Международные отношения“ Москва 1966, pp. 69–106; История Румынии 1918–1970, „Наука“ Москва, 1971, pp. 275–284; Andreas Hillgruber, Hitler, König Carol und Marschall Antonescu, Die deutsch-rumänischen Beziehungen 1938–1944; 2. izdanje, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, 1965, pp. 124–126.

tvuju direktno u ratu protiv Jugoslavije.⁴⁹ Međutim, kada su 11. aprila 1941. mađarske trupe prešle jugoslovensku granicu, kod rumunskih revanšista, zbog straha od velike Mađarske, pojavile su se pretenzije na delove jugoslovenske teritorije. Vesti da se mađarske trupe neće zadržati na desnoj obali Tise, već da traže od Nemaca da uđu i u deo Banata, izazvale su uzbunu u Bukureštu, pa je Antonesku zatražio od Nemaca Banat za Rumuniju, jer su Mađari ionako, »previše« dobili. Kada je video da Nemci nisu voljni da mu ispune taj zahtev, zapretio je da će rumunske trupe krenuti u istočni deo Banata, ako mađarske snage pređu u zapadni.⁵⁰

Hitler se ponovo našao na poprištu prepucavanja i nadmudrivanja vođa satelitskog režima u Mađarskoj i Rumuniji. Dok je Antoneskuu kao vernom pionu otvoreno zapretio, pred starim prijateljem regentom Hortijem se pravdao da nije trenutno u stanju da ispuni dato obećanje o vraćanju zemalja krune svetog Stefana u Vojvodini Mađarima.

Antonesku ovakav Hitlerov stav nije podržao, već je pokušao da preko diplomatskih predstavnika Kraljevine Jugoslavije u Bukureštu osigura popustljivost Jugoslovena i da im objasni kako bi bilo korisno za »obe prijateljske zemlje« da Banat zaposedne rumunska vojska.⁵¹

Nemci su smirili »satelite« u Budimpešti, više obećanjima da će posle pobede Mađari dobiti ono što im je obećano nego zastrašivanjem o mogućoj krizi Antoneskuovog režima i o opasnosti od slaveno-komunizma na jugoistoku Evrope, ali je sa Antoneskuom, kome nije ništa konkretno nudeno a od koga je mnogo uzimano — to išlo teže.⁵²

Upornost Antoneskua i njegovih pristalica u Rumuniji da se nešto dobije od bogate jugoslovenske baštine postala je još izraženija kada je vojska treće satelitske zemlje na jugoistoku Evrope, Bugarske, krenula preko jugoslovenske granice 19. aprila i zaposela Vardarsku Makedoniju i kao glavna snaga pronacistički opredeljenih konzervativnih vrhova Rumunije, nisu se mogli pomiriti da Mađarska, Italija i Bugarska, koje su pokazale manje »vernosti« Hitleru, dobiju od dveju razbijenih balkanskih zemalja više nego Rumunija.⁵³

Konferencija u Beču o podeli Jugoslavije između Nemaca, Italijana, Mađara i Bugara, zajedno sa pohodom bugarskih trupa preko Makedonije, dovela je do toga da su, po Antoneskuu, prevršile meru

⁴⁹ ADAP, D, XII/1, nr. 249, p. 357; takode, AVII, »Bon« 2 sn: 224—5, Izveštaj nemačkog poslanstva iz Bukurešta RAM od 1. aprila 1941, i sn: 325—6, saopštenje rumunskog poslanstva u Berlinu od 5. aprila 1941. Uporedi: H. H. Лебедев, Крах фашизма в Румынии, ... p. 339.

⁶⁰ ADAP, D, XII/1, nr. 276, p. 387, 277, p. 387. Takode, Andreas Hillgruber, o.e. pp. 124—126.

⁵¹ DASIP, Amb. A, f-37; Izveštaj ambasade u Ankari — MIP Jugoslavije, nr. 597 od 13. aprila 1941.

⁵² ADAP, D, XII/2, nr. 371, pp. 485—189.

⁵³ ADAP, D, XII/2, nr. 353, pp. 468—469, 366, pp. 479—481, 376, pp. 493—494 i 382, p. 503.

i granicu njegovog strpljenja i on 23. aprila upućuje protest Berlinu u vidu memoranduma — u kome traži u podeli balkanskog plena i deo za Rumuniju.⁵⁴ On nije smeo da udari na članice Osovine koje su ove zaključke diktirale, već se okomio na dve susedne zemlje — Mađarsku i Bugarsku — sa kojima su odnosi zbog Transilvanije i Dobrudže bili loši. Tvrdio je da je bečkom podelom osvojenih zemalja poremećena istorijski uspostavljena ravnoteža i da su pogoršani odnosi na celom području Jugoistoka, ukazujući na širenje slovenske opasnosti preko uvećane Bugarske na štetu drugih »rasa«, prvenstveno Rumunije, koja nije dobila čak ni one teritorije koje su »nastanjene Rumunima«, naglašavajući da su: Banat, čitava oblast Timoka i teritorije na jugu, preko Bitolja do Soluna, nacionalno pretežno rumunske.⁵⁵

U pomenutom memorandumu Antonesku iznosi da politika protežiranja Mađarske i Bugarske, uz potpuno zapostavljanje Rumunije, vodi slabljenju pozicije nemačkih prijatelja u Rumuniji i Trećeg Rajha na jugoistoku Evrope uopšte. Da bi se omogućilo Rumuniji da odigra ulogu brane prema boljševicima i Slovenima, on predlaže reviziju svih granica na jugoistoku Evrope koje su povučene u toku 1940. i do aprila 1941, kao i to da se Banat, koji je »etnički i geografski« rumunski, pripoji Rumuniji. Pored toga, polazeći od činjenice da na području Timoka pa dalje u Makedoniji, Tesaliji, Epiru i Albaniji živi oko 630.000 Rumuna koje su Grci nazvali Kucovlasima, traži autonomiju ovog naroda stvaranjem rumunsko-nemačko-italijanskog kondominijuma (eventualno, uz učešće i Bugara).⁵⁶

Iz Berlina nisu odgovarali na Antoneskuove predloge. Strahujući da neke stvari nije dobro postavio i dovoljno istakao, pet dana kasnije, 27. aprila, šalje dopunu i objašnjenje svojih procena izloženih u memorandumu, u kojima se nešto manje govori o Rumunima u Rumuniji i van nje, ali se zato još više ističe uloga i značaj prisustva Velikog Rajha na ovom uvek nemirnom i lako zapaljivom području.⁵⁷ Znajući da Horti i njegovi saradnici uživaju Hitlerove simpatije, on sada svoju oštricu usmerava protiv naroda koji je i Hitler smatrao nižim, Slovenima, odnosno u datom trenutku, prema Bugarima, koji su zaposedanjem prostranih jugoslovenskih i grčkih teritorija, izazvali zavist u Bukureštu.

■⁵⁴ ADAP, D, XII/1, nr. 387, p. 513.

⁵⁵ ADAP, D, XII/1, nr. 587, p. 513. Diktator Antonesku u vezi sa ovim piše u pomenutom memorandumu: »Prevlast Bugarske a time i slovenstva na Balkanu nije u interesu održavanja ravnoteže rasa na tom području. I povećavanje Mađarske pokvarilo bi regionalnu ravnotežu na Balkanu. Uz to su Banat, južna Dobrudža i jedna kompaktna oblast na Balkanu od Timoka do Bitolja i Soluna, narodski rumunski, Novim ustupcima u korist Bugarske bilo bi 600.000 Rumuna dovedeno u takav položaj u kome ne bi bilo moguće očuvanje njihovih nacionalnih prava«.

⁵⁶ Ibid. pp. 513—514.

⁵⁷ ADAP, D, XII/2, nr. 416, pp. 546—548.

Ukazujući na to da su upravo Rumuni tokom istorije bili isturena brana Evrope od slovenske i turske »opasnosti«, predloži Antoneskua u suštini sadrže interese Trećeg Rajha na jugoistoku Evrope, vode slabljenju slovenske opasnosti, povezivanju Nemačke preko Slovačke i Rumunije sa Crnim morem, čime bi se odvojile grupacije južnih, istočnih i zapadnih Slovena, radi temeljnijeg razbijanja južnog jezgra Slovena, to jest Jugoslovena. Njegovo zalaganje u stvaranju kondominij uma pod nemačkim vodstvom, uz oslonac na Kucovlahe (Cincare ili Aromune), na liniji Beograd—Solun, čime bi se zauvek razdvojili Bugari i Srbi i obezbedio strateški pravac za ekspanziju »novog« poretka prema bogatim u naftonosnim područjima na Bliskom istoku i Kavkazu, kao i dalji prodor prema Indiji, u potpunosti odgovara nacističkoj Nemačkoj. I kao najvažniji je predlog o ostvarivanju, teritorijalne veze Nemačke — od Austrije do Soluna — neometane od Slovena, koja bi bila osnova i garancija za oživotvorenje svih poduhvata Trećeg Rajha u izgradnji »novog« poretka na jugoistoku, svakako uz oslonac na »verne« Rumune.

Jedna letimična analiza zbivanja na jugoistoku u doba kapitulacije kraljevina Jugoslavije i Grčke i podele njihovih teritorija između sila Osovine i njihovih satelita, otkriva osnovni smisao i cilj pokušaja rumunskog vrha sračunatih na dobijanje nagrade za verno služenje silama Osovine. Oni su bili upereni direktno protiv odluka donesenih na konferenciji u Beču, na kojoj je Rumunija, nimalo slučajno, bila sasvim zaboravljena.

Ni posle ovih opširnih Antoneskuovih pisama Hitler nije menjao svoje poglede na razvoj događaja na jugoistoku Evrope. Neće mnogo reći Antoneskuu ni o svojim velikim planovima o prodoru na Istok na sastanku 13. juna 1941. Skoro ceo ovaj sastanak će proteći, zahvaljujući Hitlerovoj bezobzirnoj nametljivosti, u razgovoru o samo jednoj tački koju je istakao i Antonesku u svom memorandumu, o »velikoj i neposrednoj« opasnosti od Sovjeta i Slovena, ali ne radi toga da bi zaštitio Rumune od Crvene armije, već da bi privoleo Antoneskua da rumunsku vojsku uputi u osvajачki pohod protiv sovjetskih naroda.⁵⁸

4. BUGARSKA TERITORIJALNA PROŠIRENJA NA RAČUN KRALJEVINA JUGOSLAVIJE I GRČKE

Revanšističke i revizionističke težnje konzervativnih krugova u Bugarskoj bile su među glavnim činiocima vezivanja Bugarske za sile Osovine. Napad sila Osovine na Kraljevinu Jugoslaviju te snage su dočekale sa oduševljenjem i bile su spremne da se odazovu Hitle-

⁵⁸ Ibid. nr. 460, p. 600.

rovom pozivu da u njemu učestvuju.⁵⁹ Međutim, niz činilaca unutrašnjepolitičkog, spoljnopolitičkog, istorijskog i strategijskog karaktera onemogućavalo je angažovanje bugarske armije u aprilskom ratu protiv Kraljevine Jugoslavije. Poučen teškim iskustvom iz neuspelih ratova protiv Srbije 1913. i od 1915. do 1918. godine, znatan deo bugarskog stanovništva nije podržavao rat protiv Jugoslavije. Napad na narod i zemlju sa kojim je Bugarska imala Pakt o večnom prijateljstvu, loše bi odjeknuo u svetskoj javnosti, posebno u SSSR-u, na koji se vlada Kraljevine Jugoslavije pokušala osloniti uoči aprilskog rata, ali i u zapadnim zemljama. Na drugoj strani, i na obalama moreuza i na granicama premo Bugarskoj i Grčkoj koncentrisala se brojna armija republike Turske, koja je u duhu odredaba Balkanskog pakta bila spremna da napadne na Bugarsku, ukoliko ova vojskom krene na njene saveznice Jugoslaviju i Grčku. Pored zaraćene Velike Britanije, i dve najveće neutralne zemlje sveta, SAD i SSSR, oštro su bile protiv angažovanja Bugarske u napadu na Jugoslaviju i Grčku.⁶⁰

Nemci se nisu mnogo angažovali oko direktnog uvlačenja bugarske armije u napad na Jugoslaviju i Grčku, na šta je, pored pomenutih razloga, najviše uticao turski faktor. U Berlinu je već u aprilu 1941. bilo prevladalo opredeljenje da se prema Turskoj, posebno zbog kratkoće vremena do početka plana »Barbarosa«, ne primenjuju mere pritiska da bi se i ona pridobila za ciljeve Osovine; verovalo se da Turska neće napasti na nemačku oružanu silu u Bugarskoj, čak i ako bi Bugarska ušla u rat, pa se težilo merama koje će voditi smirenju na područjima oko moreuza; izbegavano je da se vlada Turske dovede u situaciju da se odriče obaveza pružanja pomoći svojim saveznicima, jer učešće Bugara u ratu protiv Jugoslavije i Grčke u stvari nije značilo nikakvu prednost za operacije sila Osovine na jugoistoku Evrope. Ali su zato prema Turskoj, u kojoj je u to vreme bio ostvaren jak britanski uticaj, morala stajati određena osiguranja koja su bez velikih napora mogli obezbediti Bugari. Još u toku priprema za napad na Jugoslaviju sa teritorije Bugarske u nemačkoj Vrhovnoj komandi rodila se ideja da bugarske trupe budu korisno upotrebljene kao zaštita zaleda Nemaca u vreme njihovog pohoda prema Jugoslaviji i Grčkoj.⁶¹

⁵⁹ Михаил Апостольский, Александар Христов, Расмислав Терезиоски, Положение окулированной Македонии во время второй мировой войны (1941—1945) u Zb. Les Systèmes ... pp. 305—306; ADAP, D, XII/1, dok. 216, pp. 306—307. Detaljnije o odnosima Nemačke i Bugarske u ovo vreme: 1939/1945 Народът против фашизма „Партиздат“ София 1975, pp. 47—60; Витка Тошкова, България и Третият Райх, „Наука и изкуство“ София 1975, pp. 46—60; Димитър Сирков, Международное отношения на България (1. март — 22. юни 1941.) Изследование по българска история, Външната политика на България (1878—1944), София 1978. pp. 387^119; Н. J. Hoppe, Bulgarien — Hitlers eigenwilliger Verbündter, Stuttgart 1979, pp. 119—127; Marshall Lee Miller, Bulgaria during the Second World War, University Press, Stanford, California, 1975, pp. 52—55; Илчо Димитров, България на Балканите и Европа, „Народна просвета“, София 1983, pp. 109—123.

⁶⁰ Димитър Сирков, о. с. pp. 387—399.

⁶¹ Ibid. pp. 397—398; Marshall Lee Miller, о. с. p. 53, ADAP, D, XII/1, nr. 302, p. 418.

U početku Nemci, kao vrhovni arbitri u odlučivanju oko raspodele plena, nisu bili sigurni kojim i kolikim delovima kraljevina Jugoslavije i Grčke treba da bude nagrađena satelitska Bugarska. Pored toga, postojali su različiti zahtevi pojedinih grupa iz same Bugarske. U okviru emigracije, čiji je znatniji deo saradivao sa Nemcima i Italijanima, bilo je i onih koji su želeli posebnu Makedoniju pod pokroviteljstvom Nemačke. Uz nemačke jedinice koje su prodirale Makedonijom išle su grupe makedonskih emigranata, koje nisu imale jedinstven politički program. Najradikalnija od njih, oko Vanče Mihailova, tražila je vlast za sebe pod pokroviteljstvom Trećeg Rajha.⁶² Jedna struja je tražila oslonac na Bugare, a druga na Italijane.

Iako je bilo dogovoreno da bugarska vojska ne učestvuje u napadu na Kraljevinu Jugoslaviju, u vreme uspešnog proboja nemačkih oklopnih grupacija prema Skoplju Hitler je neočekivano 7. aprila pozvao vladu Bugarske da uputi tri divizije radi uspostavljanja okupacione i civilne vlasti na području Vardarske Makedonije,⁶³ istovremeno zahtevajući prekid diplomatskih odnosa Bugarske sa Kraljevinom Jugoslavijom.⁶⁴

Smanjenje broja jedinica Vermahta da bi se upotrebile na drugoj strani, što su Nemci navodili kao razlog kada su pozivali bugarske trupe da uđu u Makedoniju, nije bilo dovoljno ubedljivo objašnjenje, jer Nemci u ovo vreme nisu imali većih problema ni na jednom odseku fronta prema Jugoslaviji i Grčkoj. Teško je utvrditi šta je navelo Hitlera na ovaj korak, ali posle dublje analize stanja na balkanskim frontovima i odnosa na Balkanu i u svetu, u to vreme, mogu se naslutiti neki razlozi koji su uticali na to da on pozove Bugare da krenu preko jugoslovenske granice. Među njima je nastojanje da se na ovaj način još više udalji kvislinška Bugarska od SSSR-a i Velike Britanije; pokušaj delovanja na Tursku, u kojoj je prodor Nemača kroz Jugoslaviju i Grčku izazvao određenu krizu — da se konačno opredeli za sile Osovine a takođe i da se onemoguće italijanske aspiracije za većim delom Makedonije. Vode bugarskog satelitskog režima ocenile su da bi im žurba više štetila nego koristila, pa su, ponavljajući obećanja Berlinu, odlagale potpuni raskid sa Jugoslavijom sve do 15. aprila, kada će zvanično biti prekinuti diplomatski odnosi zbog »incidenata« na bugarskoj granici i bombardovanja Sofije.⁶⁵

Izbijanje italijanskih trupa na Ohridsko jezero koje su Bugari svojatali i namera Italijana da nastave pohod dalje kroz Makedoniju, uzbunili su vrhove satelitskog režima u Sofiji. Nemački poslanik Rihthofen (Herbert von Richthofen) javljao je iz Sofije 16. aprila

⁶² AVII, NAV, T-71, Rol. 5, sn: 529-548, Referat iz aprila 1941. Političko odmeravanje snaga na Balkanu; Ferdo Čulinović, o.c. pp. 593-595.

⁶³ Ferdo Čulinović, o.c. p. 593.

⁶⁴ ADAP, D, XII/1, nr. 312, p. 428.

⁶⁵ PRO, FO, 371/29729 R-4214/89/7. Izveštaj ambasade SAD u Londonu od 19. aprila 1941. o prekidu diplomatskih odnosa Bugarske i Jugoslavije. Takođe, Marshall Lee Miller, o.c. p. 54.

da je strah od italijanskih pretenzija u Makedoniji izazvao u Sofiji pravu pometnju.⁶⁶ Pod tim uticajem usledila su konkretna obećanja da će bugarske jedinice uskoro krenuti u Vardarsku Makedoniju.⁶⁷ Istovremeno je, 16. aprila, bugarska vlada preko svoga poslanstva u Berlinu zamolila da Kralj Boris bude primljen kod Hitlera.⁶⁸

Da bi umanjio ili ograničio bugarske pretenzije u Makedoniji, ministar Ribentrop je u pismu upućenom u Sofiju polovinom aprila odredio grube granice do kojih će moći da dosegnu bugarske trupe u Makedoniji i Trakiji. Prema ovoj direktivi, Bugari su u Makedoniji i jugoistočnoj Srbiji mogli da privremeno stignu samo do linije Piroć—Vranje—Skoplje i dalje, Vardarom do grčke granice.⁶⁹

Iako je u perspektivi najavljivana mogućnost daljeg protezanja Bugara na zapad, preko te privremene linije, ovo pismo je izazvalo sumnje i strah u Sofiji. Na zahtev Sofije Hitler je u vreme pripremanja konferencije u Beču o podeli Jugoslavije i Grčke primio 19. aprila 1941. bugarskog kralja Borisa.⁷⁰ Verovatno je njegova poseta imala udela u tome što je Hitler pomakao liniju bugarske okupacije na zapad, o čemu će se odlučiti na konferenciji u Beču.⁷¹

Pitanje podele Makedonije i delova Grčke između Italije i Bugarske dominiralo je na konferenciji u Beču, posebno u toku utvrđivanja osnova podele teritorije Jugoslavije i Grčke između ministara Ribentropa i Čana. Čano se uporno zauzimao za ostvarenje plana Velike rimske imperije, a Ribentrop, kočeći te namere, za veliku Bugarsku, koja je Hitleru ipak izgledala više naklonjena od Italije.⁷²

Služeći se unapred pripremljenim kartama, Čano je u početku zahtevao teritorije do Vardara, pravdajući ovo potrebom da Italija na tom delu svoga »carstva« ima podesne uslove za stvaranje odbrane, i važnu železničku prugu koja bi činila tu odbrambenu snagu dinamičnijom. Kao i svi drugi moćnici novog poretka, Čano je te zahteve pravdao etnografskim činiocima, tvrdeći da većinu stanovništva u tim predelima čine Albanci koji su bili pod protektoratom fašističke Italije.⁷³

Kada je video da ne može računati na maksimum, Čano se počeo cenjkati sa Ribentropom, nastojeći da zagrabi ono što je moguće, ali je morao pristati na predlog Nemaca da se Bugarima pre-

⁶⁶ ADAP, D, XII/2, nr. 357, p. 472.

⁶⁷ PA, Büro ST.S. 1. februar — 30. juni 1941. Telegram državnog sekretara Vajczekera (Weizsäcker Ernst von) — ministru Ribentropu, nr. 255 od 16. aprila 1941.

⁶⁸ ADAP, D, XII/2, nr. 262, p. 476. Takode, Franz von Papen,; Der Wahrheit eine Gasse, München 1952, pp. 536—537.

⁶⁹ Ibid. nr. 367, pp. 481—482.

⁷⁰ Димитър Сирков, о.с. р. 402—403, navodi da je sastanak održan 19. aprila, a Marshall Lee Miller, о.с. р. 55 piše da je održan 18. aprila 1941.

⁷¹ Димитър Сирков, о.с. р. 403; Витка Тошкова, о.с. р. 54.

⁷² ADAP, D, XII/2, nr. 378, p. 496. Takode, XII/2, nr. 385, pp. 505—509.

⁷³ ADAP, D, XII/2, nr. 378, pp. 497—498.

pusti deo Ohridskog jezera na čijim su severozapadnim obalama značajni spomenici stare makedonske kulture koje su svojatali Bugari.⁷⁴

Definitivni dogovor o podeli jugoslovenske, kao i grčke teritorije, postignut je, u osnovnim crtama, 24. aprila 1941. Uz neke sitnije ispravke koje će uneti komisije za povlačenje granica na terenu, Bugarskoj su pripali delovi jugoistočne Srbije i Vardarske Makedonije do linije koja je polazila sa grebena Stare planine na jugozapad, zapadno od Pirota, prolazeći dalje, istočno pored Leskovca, Prištine, Gostivara i Struge, izbijajući na severoistočnu ivicu obale Ohridskog jezera, gde je samo deo oko Ohrida pripao Bugarima. Ukupna površina jugoslovenske teritorije koju su do maja zaposeli Bugari iznosila je oko 28.000 km², sa oko 1,260.000 stanovnika. Zajedno sa delovima dobijenim od Rumunije u Dobrudži i Grčke — u istočnom delu Egejske Makedonije i u zapadnoj Trakiji, raspolagali su teritorijom od 49.125 km², na kojoj je živelo oko 2,209.000 žitelja.⁷⁵

5. PODELA TERITORIJE KRALJEVINE GRČKE

Sve do martovskih događaja u Jugoslaviji u vladajućim vrhovima Nemačke prevladavalo je ubeđenje da će se u procesu savladivanja otpora na jugoistoku Evrope morati pribеći ratu kao jedinom sredstvu protiv Grčke. Pripreme Vermahta za angažovanje na Balkanu prema planu »Marita« izvođene su do kraja marta 1941, sa osnovnim ciljem da se isteraju Englezi sa Balkana i osiguraju stečene pozicije Trećeg Rajha na ovom području, odnosno, da se omogućiti zaštita i obezbeđenje zaleđa južnoga krila budućeg istočnog fronta.⁷⁶

Prema grčkom narodu koji se veoma hrabro odupirao napadu fašističke Italije, nije predviđan neki specijalni vid odmazde posle završetka poduhvata »Marita«. Računalo se, svakako, na pronemački opredeljene snage u vladajućim vrhovima Grčke, koje su se dugo opirale jačem vezivanju sa Britancima i koje su do poslednjeg

⁷⁴ Ibid.

⁷⁵ Zb. NOR, XII/1, dok. 54, pp. 138—140, sa tabelom; takode, ADAP, D, XII/2, nr. 378, pp. 496—499, 385, pp. 505—509, 398, pp. 524—526; Hans —Joachim Hoppe, o.c. p. 124. Vlado Strugar, Sistem bugarske okupacije u jugoslovenskim oblastima (1941—1944), Zb., Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku, 1. ISI, Beograd 1980, pp. 252—253. Миле Тодоровски, Партизанските одреди и народноосвободителната Војна и револуцијата 1941—1944, Скопје, 1972, pp. 14—20.

⁷⁶ Detaljnije o odnosima Nemačka — Grčka u proleće 1941; Klaus Olshausen, Zwischenspiel auf dem Balkan. Die deutsche gegenüber Jugoslawien und Griechenland von März bis Juli 1941, DVA Stuttgart, 1973, pp. 112—113, 120—130, 234—256, 271—274 i 294—306; Ehrengard Schramm von Thadden, Griechenland und die Grossmächte im Zweiten Weltkrieg, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, 1955, pp. 191—202; Heinz Richter, Griechenland zwischen Revolutionen und Konterrevolution (1936—1946) Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt am Main, 1973, pp. 117—174; Г. Д. Кирьякидис, Гречия во второй мировой войне, „Наука“, Москва, 1967, pp. 84—104.

trenutka pokušavale da pomoću Nemačke kompromisno okončaju nametnuti rat sa Italijanima. Posle nepredviđenih događaja u Jugoslaviji krajem marta 1941, nemačka Vrhovna komanda hitno koriguje svoj ratni plan, ne samo u vezi sa poduhvatom »Marita«, već i u odnosu na plan »Barbarosa«. U vrhovima nemačkog komandovanja predviđalo se da će savlađivanje otpora u Jugoslaviji biti dugotrajnije, pa je odložen početak pohoda na SSSR za oko 5 sedmica.⁷⁷

Bio je to veliki udarac glavnim planovima nacista, pa je Hitler, željan osvete, već u prvom trenutku počeo da planira rigorozno kažnjavanje Jugoslovena i uništavanje jugoslovenske državne zajednice, dok je odnos prema Grcima i njihovoj državi ostao nepromenjen, odnosno onakav kakav je zamišljen i predviđen planom »Marita«. U duhu ranije datih obećanja, Bugarima je trebalo da budu ustupljeni istočni delovi Egejske Makedonije i grčka Trakija, a Italijanima neka ostrva i delovi zapadne Grčke, priključeni Albaniji, u kojoj su vladali Italijani. U ostalim delovima Grčke trebalo je da se od pronemački opredeljenih snaga formira kvislinški režim čijim bi posredstvom Nemci osiguravali svoj uticaj dok traje bitka na istoku Evrope. Međutim, ovde su revanšisti iz Italije i Bugarske, uporedo sa uspešnim razvojem aprilskog pohoda Vermahta na Balkan, tražili da pripoje što više novih teritorija svojim obnovljenim imperijama.

Apetiti italijanskih i bugarskih fašista došli su do punog izražaja u vreme pripremanja i održavanja konferencije o podeli teritorija Jugoslavije i Grčke, koja se u praksi pretvorila u konferenciju za rigorozno razbijanje i uništavanje Jugoslavije za sva vremena i delimičnu i privremenu podelu Grčke. Nacisti su uporno odvrćali Italijane od strategijski važnih regiona Grčke kao što su bila njena istočna ostrva u Sredozemlju, delovi uz granicu Turske i područje Soluna i njegove okoline, gde je izlazila na Egejsko more, najvažniju saobraćajnicu srednje i jugoistočne Evrope, tražeći da se o sudbini tih područja donese odluka tek posle »pobede sila Osovine« i donošenja programa o definitivnom formiranju »novog« poretka na prostorima jugoistočne Evrope.⁷⁸

Ponavljanjem poznatih parola da u Grčkoj nemaju političkih i teritorijalnih interesa, kako bi smirili preterane aspiracije Italijana i Bugara, Nemci su počeli da izazivaju nepoverenje i strah kod svojih pristalica u konzervativnim slojevima u Grčkoj, koji su bili protiv vezivanja kvislinške Grčke za Italiju. I sama agresija na Grčku i šestomesečni rat doprineli su slabljenju ranije stvaranih prijateljskih veza između grčkog naroda i Italijana. Grupacije grčke vojske (istočnomakedonska i epirska armija) odsečene od glavnine, da bi izbegle italijansko zarobljavanje u aprilskom ratu, predavale

⁷⁷ D. M. Proektor, Agresija i katastrofa, Vuk Karadžić, Beograd, 1975, pp. 154 i 162; Martin van Creveld, Hitler's Strategy 1940—1941, The Balkan Clue, Cambridge, University Press 1974.

⁷⁸ ADAP, D, XII/2, nr. 385, pp. 505—509; Димитър Сирков, о. с. pp. 402—406. Hans—Jochim Hoppe, o.c. p. 122.

su se Nemcima.⁷⁹ Musolini je bio besan na Grke koji su na ovaj način pokušali da mu izmaknu i tražio je od Hitlera da o miru u Grčkoj, gde su ratovale njegove trupe pola godine, odlučuju ravno-pravno. Zato je sâm čin kapitulacije vojske Kraljevine Grčke morao biti ponovljen 23. aprila. Po treći put su na pobjedničkoj strani sedeli predstavnici Vermahta, ali sada zajedno sa delegatima italijanske oružane sile.⁸⁰

Pronemački opredeljeni pojedinci u armiji Grčke, koristeći se jazom između Grka i Italijana koji je produbljen u vreme italijanske agresije, uporno su nastojali da se izvuku ispod italijanskog pokroviteljstva.⁸¹ Preterani zahtevi Italijana i Bugara prema Grčkoj pojačavali su ovaj jaz između njih i grčkog naroda u celini. Pronacistički krugovi na čelu sa generalom Colakogluom koji je potpisao kapitulaciju nastojali su da pomoću Nemaca, koliko je god to bilo moguće, suzbiju italijansko prodiranje na grčku teritoriju.⁸²

Ali Hitleru je u to vreme daleko potrebnija bila Italija, pa je i popuštanje italijanskim zahtevima bilo korisnije za Rajh od pružanja zaštite Grčkoj. U razgovorima na konferenciji u Beču 21. i 22. aprila Ribentrop je, poštujući savete Hitlera, ustupio italijanskom uticaju delove Grčke prema Albaniji do linije Florina—Arta, i jonska ostrva.⁸³

Uporno traženje bugarskih satelita da im se prepusti cela severoistočna Grčka Nemci su odbili. U toku Bečke konferencije odlučeno je da im se ustupi samo istočni deo Egejske Makedonije, na levoj strani reke Strume, i Trakija — do linije Svilengrad (Mustafa Paša), Aleksandropolis (Dedeagac), dok je uski pojas grčke Trakije između te linije i grčko-turske granice, koju čini reka Marica, ostavljen kao nemačko okupaciono područje kako bi se izbegla svaka mogućnost eventualnog zaoštavanja odnosa između bugarskih okupacionih trupa i turskih jedinica koje su čuvale tursku granicu.⁸⁴

Tih dana povučena je granica između okupacionih područja u Grčkoj koja je presećala teritoriju Grčke od istoka prema zapadu na liniji Metsovon—Kalambak, koja će se kasnije znatno menjati.⁸⁵

⁷⁹ Klaus Olshausen, o.c. 121—126; A. Papagos, Grčka u ratu 1940—1941, (prevod sa francuskog), Beograd, 1954, pp. 336—379; Г. Д. Кирьякидис, o.c. pp. 86—88.

⁸⁰ Walter Baum — Eberhard Weichold, Der Krieg der »Achsen mächte« im Mittelmeer-Raum. Die »Strategie« der Diktatoren, Musterschmidt Göttingen, Zürich, Frankfurt, 1973, pp. 150—152; Klaus Olshausen, o.c. pp. 122—130. Г. Д. Кирьякидис, o.c. pp. 89—90.

⁸¹ PA, Büro St. S. Griechenland 1. April 1941—31. März 1942. Bd. 2, Telegram Nemačke ambasade iz Rima nr. RAM 166/R od 29. aprila 1941. Takode DASIP, NAV, T-120, rol. 348, sn: 258336-58, Izveštaj nemačke vojne misije pri italijanskoj armiji od 21. aprila 1941; AVII, NAV, T-77, Rol. 282, sn: 5508462-7. Izveštaj OKW od 24. aprila 1941.

⁸² ADAP, D, XII/2, nr. 463, pp. 601—602.

⁸³ ADAP, D, XII/2, nr. 385, pp. 505—509, 398, p. 525.

⁸⁴ ADAP, D, XII/2, nr. 367, pp. 481—482; takode, Димитър Сирков, o.c. P-403; Витка Тошкова, o.c. p. 54.

⁸⁵ Klaus Olshausen, o.c. p. 235; takode, ADAP, D, XII/2, nr. 367, pp. 481, 385, p. 507; Ehrengard Schram von Thadden, o.c. pp. 191—202; Walter Baum — Eberhard Weichold, o. c. pp. 150—152. Deutschland im zweiten Weltkrieg 2. P-146.

Potrebe za blagovremenom koncentracijom trupa koje su privremeno bile angažovane u pacifikaciji Grčke i Jugoslavije na njihovom glavnom zadatku u poduhvatu »Barbarosa« sputavale su Nemce da se više založe na području Grčke. Moralo se pristupiti osiguranju samo strateški najvažnijih regiona i pravaca u Grčkoj, dok je ostalo prepušteno Italijanima koji su imali u Grčkoj brojne trupe.⁸⁶ Radi što čvršćeg vezivanja Italijana za sebe, Nemci su izjavljivali da nisu dužni i pozvani da štite Grke od njihovih prvih suseda — Italijana i Bugara.⁸⁷

Hitler je 13. maja izdao naredbu da se počne sa izvlačenjem što je moguće većeg broja jedinica Vermahta sa Balkana, dok bi zaštitu na okupiranim područjima uglavnom trebalo da preuzmu italijanske trupe.⁸⁸ Do toga vremena bugarske snage već su bile zaposlele područja koja su im dodeljena odlukom u Beču — u istočnom delu Egejske Makedonije i u Trakiji, kao i delu priobalnih ostrva u severnom delu Egejskog mora (među njima i dva veća ostrva — Tasos i Samotraki) i tamo uspostavile svoju vojnu i civilnu vlast. U isto vreme Italijani su priključili Albaniji delove zapadne Grčke do linije Florina—Preveza i jonska ostrva i zaposeli kao svoje okupaciono područje celu južnu Grčku — Tesaliju, Atiku, Peloponez i druge oblasti, kao i znatan deo egejskih ostrva. Nemci su držali manjim okupacionim snagama strateški najznačajnije regione, sa kojih su se mogle najpogodnije štititi osvojene pozicije na Balkanu i — u slučaju napada Britanaca i kolebanja Italijana — zaštititi najvažnija područja u Grčkoj: deo ostrva Krita, nekoliko isturenih ostrva prema istoku (među kojima su: Milos, Skiros, Lesbos i Lemnos), zatim kratki pojas u Trakiji prema turskoj granici koji je služio kao tampon između dela zapadne Trakije pod bugarskom okupacijom i Turske, Solun sa Egejskom Makedonijom, odakle se najlakše mogla čuvati važna strateška železnička pruga dolinom Morave i Vardara, kao i niz baza na Atici i na drugim obalama Sredozemnog mora.⁸⁹

Tako je Grčka posle kapitulacije, sticajem prilika, bila poverena kontroli italijanske oružane sile u vreme pripremanja Nemačke za pohod na Istok. Međutim, i pored simboličnog prisustva snaga Vermahta na ovom području, uticaj Rajha u Grčkoj, zahvaljujući privrednoj i vojnoj snazi i dotadašnjim ratnim ostvarenjima, bio je veoma jak, a kako će se kasnije videti, i dominirajući, posebno u oblasti privrednih veza.

Zahvaljujući izraženim potrebama za angažovanjem Vermahta na glavnom pravcu — prema Istoku i uticaj ima obezbeđenim u Alba-

⁸⁶ PA, Büro St. S. Griechenland, April 1941—März 1942, Bd. 2. Telegram poslanika Altenburga iz Atine — nr. 238 od 19. 5. 1941; takode, ADAP, D, XII/2, nr. 482, pp. 623—624, 945, p. 646.

⁸⁷ ADAP, D, XII/2, nr. 510, p. 664.

⁸⁸ ADAP, D, XII/2, nr. 510, p. 663.

⁸⁹ Klaus Olshausen, o.c. pp. 240—245; Heinz Richter, o.c. pp. 130—134; Walter Baum—Eberhard Weichold, o.c. pp. 160—167.

niji do aprilskog rata, Italijani su uspeli da ostvare jaču dominaciju na priobalnom području Jonskog mora i na Kosovu.⁹⁰

Dok su Nemci sticajem okolnosti i velikih potreba za oružanom silom zbog rata na Istoku bili prilikom podele osvojenih zemalja u najjužnijim delovima Balkana, naročito u južnim delovima Jugoslavije i u Grčkoj, dosta darežljivi, u severnijim delovima ovoga poluostrva nastojali su da i u nepovoljnim prilikama, očuvaju svoje pozicije i uporno se trudili da ostanu jedini tutori i gospodari u stratejski najznačajnijim područjima pobedenih zemalja, u Srbiji, Makedoniji, na grčkim ostrvima i u područjima pomorskih baza na obalama Grčke.⁹¹

6. FORMIRANJE OKUPACIONOG I KVISLINŠKOG SISTEMA NA BALKANU

Pored generalnog koncepta formiranja »novog« poretka u svetu, postojali su i privremeni ili prelazni koncepti organizovanja pojedinih područja pobedenih zemalja pre završavanja odlučujućih bitaka i definitivne pobede i početka izgradnje hiljadu godišnjeg germanskog carstva. Takav privremeni koncept je u praksi delimično primenjivan u pridobijenim delovima jugoistočne Evrope i pre aprilskog pohoda na Balkan 1941.

U satelitskim zemljama — Mađarskoj, Rumuniji i Bugarskoj — pod direktnim uticajem sila Osovine počelo je reformisanje starih modela balkanske monarhističke diktature i njihovo prilagođavanje modelu fašističkog poretka. Nosioci politike kopiranja nacističkog i fašističkog modela vlasti bili su najkonzervativniji slojevi buržoazije u zemljama jugoistočne Evrope.

U Mađarskoj su tu ulogu, posle smrti premijera Telekija, sve otvorenije zastupali pronemački opredeljeni krugovi na čelu sa predsednikom vlade Bardošijem (László Bárdossy), šefom generalštaba mađarske vojske Vertom (Henrik Werth) i drugima. Ovim radikalnim pronacističkim krugovima bio je suprotstavljen drugi deo tog konzervativnog vrha, na čelu sa regentom Hortijem (Miklos Horthy), čiji su predstavnici kao antikomunisti bili veliki prijatelji Rajha ali zbog veza sa Britancima nisu bili za potpuno potčinjavanje Hitleru i kopiranje njegovih ideja i modela vlasti.

Veze sa Mađarskom, pa i politički uticaji nacista iz Rajha su ostvarivani posredstvom dobro organizovanog, razgranatog i brojnog nemačkog poslanstva u Budimpešti na čelu sa poslanikom Erdmansdorffom (Otto Erdmannsdorff) i raznih vojnih, obaveštajnih, propagandnih i policijskih mreža i misija, kao i razgranatih i moćnih transmisija preko kojih je obavljana privredna i spoljnotrgovinska saradnja. Pored podrške dela profašistički opredeljenog stanovništva,

⁹⁰ ADAP, D, XII/2, nr. 398, p. 525; Zb. NOR, XII/1, nr. 54, pp. 138—140, sa tabelom.

⁹¹ Jovan Marjanović, o.c. pp. 22—23.

glavni oslonac u ostvarivanju nacističkog uticaja činilo je oko 620.000 mađarskih folksdojčera, odnosno oko 1,040.000, sa Nemcima iz anektiranih delova Slovačke, Rumunije i Jugoslavije, koji su, zahvaljujući sporazumu donesenom u vreme druge Bečke arbitraže i kasnijim dopunama na nivou mađarsko-nemačkih državnih veza, uživali povlašteni položaj i imali neposredne i intenzivne veze sa nacističkim vojnim, idejnim i obaveštajnim centrima.⁹² Ipak, ove radikalne pronacističke snage u Mađarskoj nisu mogle računati na apsolutnu podršku Rajha. Ceneći tradicionalne veze i saradnju sa mađarskim konzervativnim vrhom, pa i sa onim delom na čelu sa Hortijem, koji je uporno nastojao da održi ostatke veza i saradnje i sa Britancima, nacisti su bili najtolerantniji prema satelitskom vrhu u Budimpešti. Ovakav odnos usporavao je proces prodiranja i kopiranja nacističkog koncepta vlasti u Mađarskoj.

U Rumuniji su Nemci uspeali, koristeći se strahom konzervativnih krugova rumunske buržoazije od boljševičke i slovenske opasnosti i prisustvom brojne oružane i policijske sile — da izgrade najpokorniji vladajući tim, na čelu sa generalom Antoneskuom (Ion Antonescu), najdoslednijom kreaturom »nacionalnog firera« u krugu zemalja jugoistočne Evrope, koji će sa manje unutarnjih prepreka pristupiti kopiranju nacističkog modela vlasti, odnosa u vojsci, policiji i drugim delovima režima. I sa Rumunijom su i dalje održavane zvanične državne veze preko nemačkog poslanika Kilingera (Manfred von Killinger) i još razgranatije mreže vojnih, policijskih, privrednih i drugih misija i organa, koji su, s jedne strane bili oslonac režimu Antoneskua (jer nije imao znatniju podršku u narodu), a s druge, služili širem uključivanju Rumunije u ratne napore Rajha i istovremeno bili rasadnici nacističke ideologije u Rumuniji.⁹³

U Bugarskoj su radikalne pronacističke snage bile malobrojne, ali politički uticajne, zahvaljujući podršci Nemaca i osloncu na jake policijske snage. Pronemački opredeljeni konzervativni krugovi bugarske buržoazije, puni mržnje prema komunizmu najprisnije su saradivali sa Nemcima. Koristili su nacističke metode u borbi protiv demokratskih pokreta u zemlji, a radi očuvanja oslabljene saradnje sa Britancima, nisu prihvatili snažniju infiltraciju nacističkog modela vlasti. Kao i u Mađarskoj, održani su neki oblici lažnog parlamentarizma. Svi poslovi u međudržavnim odnosima obavljani su preko poslanstva Nemačke u Sofiji, sa poslanikom Rihthofenom, i uz pomoć njegovih mnogobrojnih službi, dok su vojni poslovi, uključujući tu i vojnoprivredne, obavljani preko određenih vojnih misija.⁹⁴

⁹² Loránt Tilkovsky, o.c. p. 150; takode, Die deutschen Vertreibungsverluste. Bevölkerungsbilanzen für die deutschen Vertreibungsgebiete 1939/50, Statistisches Bundesamt, Wiesbaden, p. 389.

⁹³ U Rumuniji je posebno važnu ulogu odigrala Misija oružane sile Nemačke (Wehrmachtmission), naročito u prvo vreme od ulaska nemačke vojske u Rumuniju u oktobru 1940. do juna 1941. ADAP, D, XII/2, p. 720, napomena 3. Takode, Branko Petranović, Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941—1945) I. Rad, Beograd, 1983, p. 77.

⁹⁴ Dušan Lukač, Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope, drugi deo, 1937—1941, Beograd, 1982, pp. 454—456; takode, Димитър Сирков, o.c. pp. 396—399.

Albanija je već od ranije bila stavljena pod dominaciju Italije što je uslovalo slabljenje veza i saradnje ove zemlje sa Nemačkom.

U razbijenim delovima kraljevina Jugoslavije i Grčke posle aprilskog rata formirani su novi oblici fašističke vlasti prema modelu sila Osovine, čiji je prevashodni zadatak bio da osigura pokornost naroda u vreme nacističkog pohoda na Istok i da obezbedi u što većem obimu eksploataciju prirodnih bogatstava, sirovina i svih drugih mogućnosti, prvenstveno za potrebe Trećeg Rajha.

U delu Slovenije koji je prigrabila Nemačka uspostavljena je po naredbi Firera civilna uprava već 14. aprila 1941. Za šefa civilne uprave Koruške i Kranjske sa sedištem u Bledu imenovan je Kučera (Franz Kutschera), a za šefa Donje Štajerske Iberrajter (Siegfried Uiberreither) sa sedištem u Mariboru, dok su obojica bili podređeni novoformiranoj Centrali za posednute jugoistočne predele (Zentralstelle im Reichsministerium des Inneren für die besetzten Südostgebiete).⁹⁵ Oslonac te civilne vlasti i svih vidova nasilja nad Slovencima u ovom području činili su folksdojčeri, od kojih je većina bila za Rajh, kao i manji broj slovenačkih kvislinga.

Italijani su u južnom delu Slovenije prvo privremeno formirali vojnookupacioni sistem, a onda, 3. maja 1941. pripojili ovaj deo Slovenije Italiji, proglašivši ga »Ljubljanskom provincijom« u kojoj je vlast imao visoki komesar, koga je imenovao italijanski kralj. Italijanski okupatori su pokušali da posredstvom Saveta koji »bira« narod nadu oslonac u slovenačkom stanovništvu, ali u tome nisu imali uspeha, jer slovenačko stanovništvo nije htelo da sarađuje sa njima.⁹⁶

Prigrabljene delove Dalmacije i Boke Kotorske Italijani su anektirali, proglasili svojim guvernatom na čelu sa guvernerom Bastijaninijem (Giuseppe Bastianini) i podelili ih na tri provincije sa sedištim u Zadru, Splitu i Kotoru.⁹⁷ Dobijene delove Kosova i zapadne Makedonije su priključili guvernatu Albanije, kojim je upravljao posebni civilni komesarijat za Kosovo, Debar i Strugu.⁹⁸

Italijani su planirali u Crnoj Gori da vrate krunu dinastije Petrovića nekom od članova italijanske kraljevske porodice koja je bila u srodstvu sa ovom dinastijom i tako ostvare potpuni uticaj da bi kasnije Crnu Goru uključili u sastav Italije. Zato se paralelno pristupilo formiranju italijanskih okupacionih organa i nekih oblika domaće crnogorske vlasti. Tako su, uz Privremeni crnogorski administrativni komitet, sastavljen od petokolonaša i profašista iz Crne Gore, 17. aprila formirali i Civilni komesarijat za Crnu Goru sa komesarom Macolinijem (Serafino Mazzolini). Pošto administrativni

⁹⁵ Zb. NOR, XII/1, nr. 29, p. 77; takode, Tone Ferenc, o.c. pp. 140—142; Ferdo Čulinović, o.c. pp. 90—93.

⁹⁶ Ferdo Čulinović, o.c. pp. 131—133.

⁹⁷ Zb. NOR, XIII/1, nr. 6, pp. 21—24, 12, pp. 36—40, 18, pp. 55—59, 22, pp. 65—71; takode, Dragovan Šepić, *La politique italienne d'occupation en Dalmatie 1941—1943*, u *Les systèmes d'occupation ...* pp. 377—424; Dušan Živković, *Ustanak u Boki Kotorskoj 1941*. Beograd, 1965.

⁹⁸ Ferdo Čulinović, o.c. pp. 524—529; takode, Ali Hadri, *Narodnooslobodilački pokret na Kosovu 1941—1945*, Beograd, 1973, pp. 89—130.

komitet nije udovoljavao italijanskim planovima, raspušten je 5. maja 1941. i formirano je Savetodavno veće nazvano Konsulta (Consulta). Stanovništvo nije prihvatilo kvislinšku vlast i ona nije uspeła da se učvrsti u Crnoj Gori."

Odmah po ulasku u Baranju, Bačku, Međumurje i Prekomurje, mađarski okupatori uvode vojnookupacioni sistem vlasti, a od avgusta 1941. i civilnu vlast. Sve vidove civilne vlasti su obavljali štabovi i komande okupacionih jedinica mađarske Južne armije. Organi vlasti Kraljevine Jugoslavije su uništeni, a glavni oslonac okupatoru bili su Mađari i folksdojčeri.¹⁰⁰

I u Makedoniji je odmah po ulasku bugarske vojske ukinut stari oblik jugoslovenske vlasti i uveden novi, po uzoru na vlast u Bugarskoj. Formirane su dve oblasti — skopska i bitoljska, koje su bile potčinjene centralnim organima vlasti u Sofiji i u kojima su ključne pozicije preuzeli činovnici dovedeni iz Bugarske.¹⁰¹

Sličan sistem vlasti uvode Bugari i na teritorij ama koje su prigrabili od Grčke. Zapadne delove Grčke Italijani su priključili Albaniji i uz pomoć kvislinga formirali svoje organe civilne i vojne vlasti.¹⁰²

Na teritorij ama pobeđenih zemalja — kraljevina Jugoslavije i Grčke, formirana su još dva oblika kvislinške vlasti. Prvi su predstavljale takozvane samostalne kvislinške države, a drugi okupaciona područja gdje su vlast zadržale trupe, ili posebni vojni i civilni organi okupatora. Bili su to u stvari strateški, privredni, ili politički najznačajniji delovi Balkanskog poluostrva.

Među takozvanim »nezavisnim« kvislinškim tvorevinama posebno mesto je zauzimala tzv. Nezavisna Država Hrvatska, koja je postala istureno poprište direktnog sučeljavanja interesa dveju sila Osovine, već pre njenog proglašavanja. Iako su Italijani bili idejni tvorci ustaškog pokreta, sticajem vojne prednosti, proglašenje NDH je izvršeno pod okriljem Nemaca. Dovoljno čvrste pozicije u eksploataciji prirodnih bogatstava ovog dela Jugoslavije i potreba za što čvršćom saradnjom u okviru Osovine u vezi sa pohodom na SSSR, prisilili su Nemce da aktiviraju stare parole o političkoj nezainteresovanosti Rajha u ovom regionu i o prepuštanju Hrvatske italijanskim interesima. Rezultat ovoga bila je jedna kontradiktorna konstelacija u Hrvatskoj. U NDH je formirana vlada na čelu sa poglavnikom Pavelićem, Musolinijevim učenikom sa kojom su Italijani pregovarali, između ostalog, i o udruživanju u personalnu uniju, ali su ipak Nemci ovde imali jači sveukupni uticaj. Da bi se našla neka linija ravnoteže, odnosno da bi se obezbedilo teritorijalno razgraničenje interesa, povučena je preko područja NDH de-

⁹⁹ Ferdo Čulinović, o. c. pp. 625—628; Данило Јукович, Итальянская система оккупации Черногории и Санджака, Les Systèmes ... pp. 349—376.

¹⁰⁰ Ferdo Čulinović, o.c. pp. 560—563; takode, Ћосип Мирнич, o.c. pp. 425—393.

¹⁰¹ Ferdo Čulinović, o.c. pp. 596—605; takode, Михаило Апостольский, Александар Христов и Расмислав Терзиоски, o.c. pp. 307—319.

¹⁰² Klaus Olshausen, o. c. pp. 240—245,

markaciona linija koja je delila teritoriju ove novoformirane države na približno dva jednaka dela. Stare organe vlasti uništile su ustaše i po uzoru na svoje učitelje počele su da formiraju »ustaški« sistem, neku izvitoperenu i iskvarenu kombinaciju fašističkog i nacističkog modela, koji je našao jak oslonac u konzervativnim buržoaskim slojevima hrvatskog i muslimanskog društva u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Pored hrvatskog klerofašizma, koji je bio osnovna baza nastanka i razvoja ustaškog pokreta, ustaški režim u NDH naišao je na aktivnu podršku konzervativnih krila građanskih buržoaskih partija, na prvome mestu Mačerkove Hrvatske seljačke stranke i Jugoslovenske muslimanske organizacije kao i dela muslimanskog sveštenstva u Bosni i Hercegovini. Razumljivo, glavni oslonac svim ovim snagama, kao i ustaškom režimu u NDH, predstavljala je okupaciona oružana sila.¹⁰³

I u Grčkoj je komandant 3. grčkog korpusa Colakoglu, zajedno sa janjinskim mitropolitom, počeo da okuplja pronemačke pristalice oko ideje formiranja kvislinške države.¹⁰⁴ Uz podršku Nemaca, koji su Grčku prepustili uticaju Italije, ali samo na recima,, formirana je 29. aprila 1941. vlada na čelu sa generalom Colakogluom, koju su sačinjavali pronemački opredeljeni generali i političari. Ustrojstvo nove kvislinške vlasti građeno je na temeljima vlasti doaprijske Grčke i uz korišćenje znatnijeg dela starog aparata i službenika, koji su, najčešće iz egzistencijalnih razloga, bili uključeni u službu »novog poretka« na grčkom tlu.¹⁰⁵

U stratezijski najvažnijim područjima Balkana sile Osovine, posebno Nemačka, nastojale su da izgrade poseban, što sigurniji sistem okupacione vlasti. Tako su Italijani u pregovorima sa ustašama u aprilu i maju 1941. naturili poseban sistem zona u stratezijski važnom području Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Pored anektiranog dela Dalmacije, oni su preko svojih brojnih garnizona i jedinica obezbedili znatan uticaj u predelima između anektiranog područja i demarkacione linije i u takozvanoj drugoj i trećoj okupacionoj zoni otežavali već od početka osnivanje vlasti NDH.¹⁰⁶

U drugoj polovini aprila, neposredno pošto je NDH priznata, Ministarstvo inostranih poslova Nemačke uputilo je u Zagreb Kašea (Siegfried Kasche) a za izaslanika o vojnim poslovima opunomoćenog generala Gleza Horstenaua (Glaise von Horstenau Edmund) koji će formirati dva moćna centra i snažno uticati na rad i politiku vlade NDH.¹⁰⁷

Uskoro su postavljene i osnove vojnookupacione vlasti u Srbiji. Naredbom Vrhovne komande Nemačke od 20. aprila 1941. uspostavljena je Vojna uprava u okupiranoj Srbiji, za čijeg je prvog ko-

¹⁰³ Filip Krleža, *Ustaški režim u NDH 1941—1945*, Zagreb, 1977, pp. 99—100.

¹⁰⁴ Христова Андончева, *Македонице под Грција во борбата против фашизмот* (1940—1944), 496 стр., 3838, at Heinz Richter, p. 112.

¹⁰⁵ Heinz Richter, o.c. pp. 130—135.

¹⁰⁶ Ferdo Čulinović, o.c. pp. 239—250.

¹⁰⁷ Bogdan Krizman, Pavelić između Hitlera i Musolinija ... p. 12—53.

mandanta postavljen general Ferster (Helmuth Förster).¹⁰⁸ Uz vojni štab, formiran je i upravni štab SS generala Turnera (Harold Turner), koji je rukovodio okupacionom upravom radi što svestranijeg potčinjavanja Srbije interesima Trećeg Rajha. Dalje je sledilo uspostavljanje niza spona između Rajha i okupacionih centara u Beogradu sa zadatkom rukovođenja određenim delatnostima u okupiranoj Srbiji. U toj paukovoj mreži delovale su ustanove Ministarstva inostranih poslova — opunomoćenik Bencler (Felix Benzler), Generalno opunomoćstvo za privredu Srbije, sa Nojhauzenom (Franz Neuhausen), Stab za vojnu privredu Srbije, sa pukovnikom Braumilerom (Braumiiller), razne obaveštajne agenture itd.¹⁰⁹

Znajući da potpuniju eksploataciju ovoga dela Balkana mogu ostvariti korišćenjem usluga domaćih kvislinga, nemački okupatori formiraju uslužno-posredničke organe kvislinške civilne vlasti u Srbiji. Za saradnike biraju proverene pronaciste koji su i ranije imali odgovorne državne ili političke funkcije u Kraljevini Jugoslaviji — Milana Nedića, bivšeg vojnog ministra, Milana Aćimovića — bivšeg ministra unutrašnjih poslova u Stojadinovićevoj vladi, Dimitrija Ljotića, vođu fašističke organizacije ZBOR i druge.¹¹⁰

Poštujući Firerovu čvrstu odluku da se Srbima više nikada ne pruži prilika da imaju državu i da sanjaju o obnavljanju svoje uloge na Balkanu, novom kvislinškom obliku vlasti u okupacionoj Srbiji dat je naziv Komesarijat, što će se kasnije u javnosti zvati Komesarska vlada.¹¹¹ Prvu komesarsku vladu formirao je po volji Nemaca 30. aprila 1941. Milan Aćimović i u nju su ušli provereni raniji saradnici i verni prijatelji Rajha.¹¹²

U toku aprilskog rata neke jedinice Vermahta podržavale su separatističke pokrete nesrpskih naroda u pojedinim delovima Srbije koji su pokušavali da osnuju svoju kvislinšku vlast. Tako je štab 60. nemačke pešadijske divizije pokušavao da stvori kvislinški organ vlasti na Kosovu od koga je samo manji deo ulazio u sastav nemačkog okupacionog područja. Cilj je bio da se preduhitre Italijani, kojima je obećan veći deo Kosova, te da ovo područje, preko albanskih prvaka koji su naginjali Nemačkoj, postane nemačka okupaciona zona. Albanski kvislinzi i njihovi zaštitnici nacisti, predviđali su iseljavanje nealbanskog stanovništva iz ovih krajeva.¹¹³

¹⁰⁸ Zb. NOR, XII/1, nr. 13, pp. 42—43; takođe, Jovan Marjanović, o.c. pp. 27.

¹⁰⁹ Jovan Marjanović, o.c. pp. 28—29; Zb. NOR, XII/1, dok. 36, pp. 88—90, 50, pp. 128—129, 294, pp. 826—831.

¹¹⁰ Milan Borković, Kontrarevolucija u Srbiji, Kvislinška uprava 1941—1944, knj. 1 (1941—1942), Sloboda, Beograd, 1979, pp. 25—33.

¹¹¹ AVII, reg. br. 27-5/1-8, Zapisnik o saslušanju Nojhauzena od 20. septembra 1947.

¹¹² Milan Borković, o.c. pp. 25—27 i 29—33.

¹¹³ Zb. NOR, XII/1, nr. 18, pp. 52—55; Slobodan Milošević, Izbeglice i preseljeni« na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941—1945, Narodna knjiga, Beograd, 1981, p. 47; Бранко Н. Бошковић, Народноослободилачка борба у Ибарском базену, Приштина, 1968, p. 88.

Pošto u Srbiji u vreme formiranja kvislinške vlasti nije postojala šire i čvršće organizovana fašistička partija slična ustaškom pokretu u NDH, Nemci su bili prisiljeni da se oslanjaju na deo nosilaca vlasti Kraljevine Jugoslavije, naročito nižih organa — do nivoa sreza. Zato je u okupiranoj Srbiji preuzet skoro u celini ovaj službenički aparat iz vremena Kraljevine Jugoslavije koji će se iz političkih ili egzistencijalnih razloga staviti u službu okupatora pa će se posle ustanka naći na udaru ustaničkih jedinica.

U delovima Grčke koji su došli pod okupacionu vlast Nemačke i na celom području kvislinške Grčke poslove državnih veza između Rajha i nove kvislinške vlade Colakoglua preuzeo je opunomoćenik Trećeg Rajha u Grčkoj, dotadašnji poslanik u Atini, Altenburg (Günther Altenburg).^{1,4}

Krajem aprila i početkom maja 1941. na celom području Jugoistoka, Nemci posvećuju posebnu pažnju formiranju organa za vođenje poslova u vezi sa ratnom privredom. Tako je uvedena funkcija oficira za ratnu privredu u Sofiji, koji je bio pridodat nemačkom poslanstvu u Bugarskoj, ali je bio potčinjen opunomoćenom komandantu vojnog štaba u Srbiji.¹¹⁵ Njegovi glavni zadaci su bili da organizuje i proširuje privredne veze za potrebe nemačke ratne privrede, a naročito da obezbeđuje potrebne količine hroma iz rudnika na području Makedonije koje je pripojeno Bugarskoj.¹¹⁶ Nemačka privredna predstavništva na Jugoistoku postajala su sve brojnija.

Ured generalnog opunomoćenika za privredu u Srbiji Nojhausera razgranat je u niz odeljenja i odseka: Odeljenje za rude i metale, Uprava jevrejskog kućnog i zemljišnog poseda, Odsek za privatne banke, Komisija za Banat itd. Za potrebe eksploatacije dobara sa teritorije NDH proširene su određene službe pri nemačkom poslanstvu i kancelariji opunomoćenog generala u Zagrebu.

Početkom juna kompletno je dograđen okupacioni sistem Trećeg Rajha na Jugoistoku. Naredbom Firera br. 31 od 9. juna 1941. uspostavljena je Komanda Jugoistoka, sa sedištem u Solunu, koja je preuzela od štaba XII nemačke armije vođenje poslova vojne okupacione vlasti, a njen prvi komandant je bio dotadašnji komandant XII armije feldmaršal List (Wilhelm List).¹¹⁷ Svi vidovi vojne okupacione vlasti našli su se pod kompetencijom ove komande, a ostvarivani su preko već formiranih organa u Beogradu (u čijoj nadležnosti je bila Sofija, odnosno Bugarska) ili onih koji će nešto kasnije biti formirani u delu Egejske Makedonije, oko Soluna, u Atini, za Krit i ostrva u Sredozemnom moru.¹¹⁸

¹¹⁴ ADAP, D, XII/2, nr. 536, pp. 703—705, 609, pp. 23—825.
¹¹⁵ AVII, NAV, T-77, Pol. 1294, sn. 325-8, Naredba OKV Nr. 3529/11 Wi
 RÜ Amt. od 7. maja 1941.
¹¹⁶ Ibid. sn. 326 i 327.
¹¹⁷ ADAP, D, XII/2, nr. 609, p. 823; takode, Holm Sundhaussen, o.c. pp. 121—125; Klaus Olshausen, o. c. pp. 144—49.
¹¹⁸ ADAP, D, XII/2, nr. 609.

7. OSIGURANJE OSETLJIVOG BOKA PREMA TURSKOJ U VREME POKRETANJA POHODA NA ISTOK

Turska je bila jedina zemlja jugoistočne Evrope.¹¹⁹ koja je sticajem niza povoljnih okolnosti ostala izvan direktnog pritiska Trećeg Rajha. Dok su njeni balkanski susedi u prvoj polovini 1941. bili razbijeni kao države, Turska se našla izvan zahuktale ekspanzije Trećeg Rajha, jer ju je njen geografski položaj udaljio od glavnog udara i izvan strateškog pravca nastupanja Vermahta prema Istoku. U interesu obezbeđenja snažnog udara prema glavnim ciljevima — Moskvi i Lenjingradu, nastupanje nemačke ratne mašine prema Bosforu, Dardanelima i Bliskom istoku moralo je biti odloženo.

U takvim uslovima nisu dolazili u obzir ni politički pritisci, jer je, s obzirom na uticaj Britanaca na maloazijskom poluostrvu, moglo doći do neželjenih preokreta, otvorenog vezivanja Turske za suprotnu stranu i direktnog angažovanje u ratu na strani Britanaca.

Velika Britanija, i pored solidnih pozicija u Turskoj, nije smela da primeni silu prema vladi Turske jer je to moglo izazvati poremećaj uspostavljenih veza i jačanje pronemačkih snaga u toj zemlji. Odnosi probritanskih snaga (koje su bile jače) i pronemačkih uticali su na situaciju u Turskoj. Ove političke grupacije nisu bile oštro i otvoreno sučeljene, već su težile očuvanju postojećeg režima u Turskoj, »zaštiti« od komunističkog uticaja iz SSSR-a i izbegavanju uvlačenja Turske u rat. Zahvaljujući ovakvim snagama mogla se voditi politika prijateljstva sa obe zaraćene sile. Sticajem okolnosti ovakva politika saradnje odgovarala je i Britancima koji su bili slabije pripremljeni za rat, kao i Nemcima koji su svu svoju moć usmeravali prema SSSR-u.

Politika Nemačke u vreme njenog aprilskog pohoda na Jugoslaviju i Grčku bila je promenljiva, čas veoma popustljiva i prijateljska, čas lukava, sa pritiscima i zastrašivanjem. Krajnji cilj takve politike u trenutnim uslovima bio je ili pridobijanje Turske za aktivno angažovanje na strani Rajha, ili potvrđivanje garancija neutralnosti, što je značilo neučestvovanje Turske na suprotnoj — britanskoj strani. U kontekstu ovakve politike prvi krupni potez Vermahta u vreme borbi na Balkanu bio je sprečavanje da Bugari izbiju na tursku granicu preko grčke teritorije i prihvatanje politike nemešanja u rat protiv Grčke i Jugoslavije dok ove dve zemlje ne budu savladane. Ranije dato obećanje o ustupanju zapadne Trakije Bugarskoj je ispunjeno, ali je istovremeno odgovaralo Turcima što su pojas Trakije do turske granice zaposeli Nemci. Držali su ga kao tampon-zonu između ovih zemalja koje su imale neraščišćene probleme i među kojima je zbog mogućih pograničnih incidenata moglo doći do sukoba širih razmera, što Nemci u predvečerje pohoda na Istok nisu želeli.¹²⁰

¹¹⁹ Zbog dela njene teritorije na Balkanu, uslovno je uvršćena u jugoistočnu Evropu.

¹²⁰ PA, Büro, St. S. Türkei, April—Juli 1941, Bd. 3, telegram RAM — Nemačkoj ambasadi u Ankari, nr. 246, od 17. maja 1941; Detaljnije o odnosima Nemačke i Turske u to vreme: Lothar Kreckler, Deutschland und die Türkei

Dodvoravanje nacista Turcima bilo je najizraženije u vreme njihovog angažovanja u ratu na Balkanu. Ambasador Papen je posetio, posle povratka sa savetovanja iz Berlina, 13. aprila, ministra inostranih poslova Saradžoglua (Sükrü Saracoglu) i predao mu Hitlerovu specijalnu poruku — da Nemačka želi održavanje trajnih prijateljskih odnosa sa Turskom i još šire, da nema nikakvih političkih ciljeva na Balkanu, da neće postavljati Turskoj zahteve koji ne bi bili u saglasnosti sa preuzetim obavezama prema saveznicima i da Nemačka ima čvrstu nameru da poveća obim trgovinske razmene sa Turskom.¹²¹

Ovakav pomirljiv ton, pod uticajem Nemaca, prema Ankari je imala i satelitska vlada u Sofiji. U vladinim listovima u Bugarskoj objavljuju se članci koji veličaju zajedničko vojevanje Bugara i Turaka u prvom svetskom ratu na strani centralnih sila i propagiraju politiku saradnje dveju zemalja u taboru sila Osovine.¹²²

Brz slom armija Jugoslavije i Grčke pojačao je strahovanje od Nemačke u slabo naoružanoj Turskoj, pa je i njena vlada postala veoma pažljiva prema Nemcima, o čemu je izveštavao nemački ambasador u Ankari svoje pretpostavljene u Berlinu.¹²³

Polovinom aprila turska vlada je vodila uspešne pregovore sa predstavnicima Bugarske i Nemačke o korišćenju dela železničke pruge Sofija—Istambul na području demarkacione zone u Trakiji uz tursku granicu.¹²⁴

Taktička dodvoravanja nacista Turcima, a posebno poruke Hitlera o željama da se odnosi što bolje srede, uticali su na popustljivost i onih slojeva u vrhovima Turske koji su bili probritanski opredeljeni. Polovinom maja 1941. pojavljuju se zvanične izjave predstavnika i organa vlada da »između ratne politike Rajha i turske politike mira nema suprotnosti«.¹²⁵

Pronacistička pobuna u Iraku — početkom maja, pod vodstvom Ali Rašida — protiv Britanije koju su podržavale oružane snage i vlada satelitske Petenove Francuske, obnovila je nemačke nade o produbljivanju saradnje sa Turcima u pomaganju pobune, što bi oslabilo i umanjilo vrednost tursko-britanskog ugovora o saradnji. Ali, Turci su znali da bi svaka saradnja sa Nemačkom radi pružanja pomoći pronacističkim snagama u Iraku i Siriji značila prekid prijateljstva sa Britanijom. Mnogobrojna pisma, poruke i lične posete

im zweiten Weltkrieg, Vittorio Klostermann; Frankfurt am Main 1964, pp. 119—170; Zehra Önder, Die türkische Aussenpolitik im Zweiten Weltkrieg, R. Oldenburg Verlag, München 1977, pp. 101—237; Новейшая история Турции, „Наука“, Москва, 1968, pp. 172—183.

¹²¹ DASIP, Amb. A, f. 39, Izveštaj Sumenkovića — MIP Jugoslavije, nr. 736 od 14. maja 1941.

¹²² AJ, Fond 103, 64. Izveštaj ambasade KJ iz Ankare, nr. 739, od 14. maja, 753, od 16. maja 1941.

¹²³ ADAP, D, XII/2, nr. 295, pp. 408—409, 303, pp. 418—419, 404, pp. 530—531 i 514, pp. 676—678; Uporedi, Zehra Önder, o.c. p. 121.

¹²⁴ Lothar Kreckler, o.c. pp. 148—149.

¹²⁵ AJ, Amb. A, Fond 103, 64, Izveštaj Ambasade KJ u Ankari, MIP-u, nr. 719, od 9. maja 1941.

ambasadora Papena polovinom maja najvišim državicima Turske i ponudene teritorije, nisu uspjeli da izmene stav Turaka da sarađuju sa obe zaraćene strane.¹²⁶

Saznanje Nemaca da se Turci ne mogu potpuno odvojiti od Britanaca utrlo je put ideji o stvaranju određenog sporazuma između dve zemlje koji bi garantovao neutralnost Turske, odnosno omogućavao aktivna dejstva Britanije sa teritorije Turske u vreme nacističkog pohoda na SSSR, na jednoj i proširivanje privredne saradnje između te dve zemlje, na drugoj strani. U Ankari je, u sve nesigurnijim opštim prilikama u svetu, preovladalo mišljenje da bi jedan ugovor sa Nemačkom bio od koristi za politiku čuvanja Turaka od uvlačenja u rat. U ostvarivanju te zamisli veliko olakšanje je donela poruka iz Berlina da nemačko-turskoj saradnji neće smetati saradnja Turske sa drugim zemljama. Ugovor sa Nemačkom obećavao je određenu zaštitu od eventualnih zahteva Engleza da se Turci angažuju na njihovoj strani. Prilike na području Crnog mora su se zaoštravale i mnogi znaci su najavljivali skori napad Nemačke na SSSR, što je vodilo približavanju Britanije i SSSR-a i eventualnim pritiscima na Tursku da se uključi u rat protiv Nemačke. Britanci su mogli, koristeći se postojećim paktom o saradnji i uzajamnoj pomoći, da zahtevaju, na primer, transport ratnog materijala preko Turske za SSSR što bi vodilo pogoršavanju odnosa Turske sa silama Osovine, radi čega bi jedan ugovor sa Nemcima, makar i formalnog karaktera, uticao na to da se odnosi Turske sa Nemačkom ne pogoršavaju.¹²⁷

Takvom stavu Turske prema Rajhu delimično je doprinelo držanje Britanije prema Turskoj. Posle povlačenja sa Balkana i naročito posle neuspele odbrane Krita, Britanci su bili ubeđeni da se loše tehnički opremljena i nedovoljno obučena turska armija ne bi mogla suprotstaviti snagama Vermahta. Svako zaoštavanje na zapadnim granicama Turske moglo je ugroziti moreuze, što bi dovelo do težih zapleta i nesigurnosti na ovom, za Britaniju važnom prolazu. Pomno prateći sva ova kretanja došli su do ubeđenja da je i za njih najbolje da Turska ostane neutralna, čak i uz ravnopravnu saradnju sa silama Osovine. Na savetovanju ratnog kabineta Velike Britanije, 26. aprila 1941. predviđana je pasivna uloga Turske u odlučujućem delu svetskog rata.¹²⁸

Dani su neumitno promicali, skraćujući vreme do velikog pohoda, pa su Nemci, nezadovoljni turskom sporošću, poželeli da do-

¹²⁶ ADAP, D, XII/2, nr. 511, pp. 666—669, 514, pp. 676—681, 520, pp. 685—687, 523, pp. 690—691; Документы Министерства иностранных дел Германии Выпуск 2. 1941—1945, Москва 1946, nr. 1—6, pp. 7—22.

¹²⁷ ADAP, D, XII/2, nr. 523, p. 690; takode PRO, FO 371/29782, R5356/113/67, Izveštaj britanske ambasade iz Ankare MIP u London o odnosima Nemačke prema Balkanu, od 17. maja 1941; Lothar Kreckler, o.c. p. 165.

¹²⁸ PRO, FO 37/30076, War Cabinet, R 4635/41/77, Memorandum o politici prema Turskoj, upućen od FO — britanskoj ambasadi u Ankari 26. 4. 1941; 371/30125, Southern, R-5368/113/44, Izveštaj britanske ambasade iz Ankare FO London, u vezi sa nemačko-turskim pregovorima od 19. 5. 1941.

de do sporazuma. U prvo vreme Berlin je postavljao nešto teže uslove, sa namerom da dobije prevagu nad Britanijom,¹²⁹ međutim, Turci se nisu dali zavesti obećanjima o teritorijalnim dobicima na račun susednih zemalja, što je trebalo da uđe u tajni deo sporazuma, jer su znali da bi ih to stajalo mnogo zbog opasnosti da se poremete dobri odnosi sa Britancima. Kao najbolji poznavalac prilika u Turskoj, ambasador Papen je savetovao pretpostavljenim u Berlinu 17. maja 1941. da se ne sme naturati Turcima ono što bi ih kompromitovalo kod Britanaca, jer bi to škodilo i nemačko-turskim odnosima.¹³⁰

Krajem maja i početkom juna fon Papen je ocenio da je raspoloženje Turske za pregovore o sporazumu povoljno, ali isto tako da postoje i teškoće da Turke nagovore da prihvate neki krupniji nemački predlog koji bi ih zavadio sa Britancima. Moglo se razgovarati o svim ponudama u vezi sa proširivanjem privredne saradnje, o dopunama pravila plovidbe kroz moreuze, o mogućim teritorijalnim dobicima Turske na eventualnoj mirovnoj konferenciji, ali se odbijao predlog u vezi sa tajnim protokolom o saradnji Turske i Nemačke protiv britanskih saveznika i prijatelja, o transportovanju naoružanja neprijateljima Britanije preko Turske i svemu drugome što bi konfrontiralo Tursku prema drugoj ratujućoj sili.¹³¹

Krajem maja ministar spoljnih poslova Nemačke Ribentrop je u nekoliko navrata požurivao Papena da izvuče bar nešto od Turaka što bi ih konfrontiralo prema Britancima, posebno insistirajući na tajnom protokolu o prevozu oružja preko Turske za Istok.¹³² Ambasador Papen je ponovo odgovorio da Turci, čak i da žele, ne smeju ništa uraditi što bi menjalo stav njihove spoljne politike — neutralnost, jer bi ih to dovelo u sukob sa Britancima.¹³³ Poraz pronacističkih pobunjenika u Iraku krajem maja 1941. i činjenica da nije više bilo potrebe da se oružje i materijal transportuju preko Turske na Istok, doveli su do toga da se ovaj problem u pregovorima između Nemaca i Turaka skine sa dnevnog reda.¹³⁴ Nemci su pre napada na SSSR prihvatili i minimum koji su im Turci nudili ali kao privremeno rešenje, planirajući da posle pobede na Istoku oružanom silom razreše i turski čvor, a zatim da i ovde nature rešenja u duhu svojih globalnih planova.¹³⁵ Sticaj prilika prisiljavao je i jednu i drugu stranu da pokušaju naći kraj svojim dugim pregovorima: Nemce — da pre početka realizacije plana »Barbarosa« imaju čiste račune s Turcima, a Turke, zbog sve zamrše-

¹²⁹ ADAP, D, XII/2, nr. 529, p. 697.

¹³⁰ ADAP, D, XII/2, nr. 531, p. 699.

¹³¹ ADAP, D, XII/2, nr. 545, p. 721—723, 555, p. 737, 556, pp. 738—741.

¹³² ADAP, D, XII/2, nr. 565, pp. 758—760.

¹³³ ADAP, D, XII/2, nr. 566, p. 701. Uporedi: PRO FO 371/30126, Southern R 5925/1934/44. Izveštaj britanske ambasade u Ankari — FO London o tursko-nemačkim odnosima, od 3. juna 1941.

¹³⁴ ADAP, D, XII/2, nr. 582, pp. 780—781, 583, pp. 781—782.

¹³⁵ ADAP, D, XII/2, nr. 588, pp. 794—796, 617, pp. 842—846; takode, Fond-103, 64, Telegram jugoslovenske ambasade iz Ankare, nr. 854, od 4. maja 1941.

nije i teže međunarodne situacije — da imaju garanciju i od najopasnije sile — Nemačke. Nemci su ipak bili ti kojima se više žurilo.¹³⁶

Britancima, koje su o ovoj igri sa Nemcima obavestili Turci, činio se bezopasan formalan ugovor o nenapadanju između Turske i Nemačke, ako bi se sačuvalo jedno od osetljivih evropskih i svet-skih područja od neželjenih i neočekivanih zapleta.¹³⁷ Ratni kabinet Velike Britanije na sednici od 16. juna 1941, analizirajući stanje na jugoistoku Evrope i tok dugih pritisaka Nemačke na Tursku, došao je do zaključka da potpisivanje jednog sporazuma o nenapadanju između Turske i Nemačke nije direktno upereno protiv Britanije i da zbog toga nema razloga da mu se suprotstavljaju.¹³⁸

Nemcima se sve više žurilo jer je do 22. juna ostalo manje od sedmice. Pristupilo se brzom izradi jednog sažetog teksta formalnog sporazuma, uz najneposrednije učešće ministra Ribentropa. Ambasador Papen mogao je 17. juna 1941. da obrađuje Berlin vešću da su Turci uglavnom prihvatili uprošćeni predlog teksta koji je dan ranije poslao u Ankaru i da sporazum može odmah biti potpisan.¹³⁹ Sutradan, 18. juna 1941, samo četiri dana pre početka pohoda na Istok, potpisali su nemački ambasador u Ankari Fon Papen i ministar inostranih poslova Turske Saradžoglu Sporazum o nemačko-turskom prijateljstvu. Dve zemlje su jedna drugoj uzajamno priznavale suverenitet, preuzele su obavezu da će se međusobno suzdržavati od agresivnih namera i nastojati da sva sporna pitanja rešavaju pregovorima i mirnim sredstvima.¹⁴⁰

Ovaj šturi sporazum sa tri kratka člana bio je kontradiktoran i u postojećim međunarodnim prilikama teško ostvarljiv. Turska, koja je već bila u ugovornim odnosima sa Velikom Britanijom, preuzela je obavezu o održavanju prijateljskih odnosa sa zemljom koja je ratovala sa Britanijom. Striktno održavanje preuzetih obaveza prema obema zavađenim silama bilo je praktično nemoguće.

U Turskoj je preovladalo opšte mišljenje da je i ovakvim krnjim i kontradiktornim ugovorom dobijena velika pobeda turske diplomatije i da je izbegnuta teška sudbina ostalih balkanskih naroda u direktnom sudaru sa agresivnim silama Osovine.

Razvoj događaja potvrdio je kasnije da je ovaj ugovor pomogao da se ispune namere turske vlade da izbegne učešće u drugom svetskom ratu, da spase zemlju od teških razaranja i stanovništvo

¹³⁶ ADAP, D, XII/2, nr. 607, p. 820, 620, p. 848, 622, pp. 850—851; takode, PA, Türki, juni 1940—juni 1943, Izveštaj fon Papena iz Ankare — AA, Nr. 732, od 15. juna 1941.

¹³⁷ PRO, FO, 371/30126, Southern 3728 R-6082/1934/44, Izveštaj britanske ambasade iz Ankare — FO London, O nemačko-turskim odnosima od 12. juna 1941. i R-6155/1934/44, Izveštaj britanske ambasade iz Ankare od 14. juna 1941.

¹³⁸ PRO, FO, WAR CABINET, Cab 65, Minute, Vol. 18, Zaključci od 16. juna 1941.

¹³⁹ ADAP, D, XII/2, nr. 635, pp. 864—865, 637, pp. 866—867; takode, Lothar Kreckler, o.c. pp. 172—174; Zehra Önder, o.c. pp. 121—126.

¹⁴⁴ ADAP, D, XII/2, nr. 648, p. 676; takode, Zehra Önder, o.c. pp. 123—126. AJ, Fond. 103, f. 64, Telegram Sumenkovića, nr. 921, od 21. juna 1941.

od velikih žrtava. Međutim, on je zajedno sa politikom koju je vodila turska vlada umanjio mogućnost obuzdavanja nacističke opasnosti i istovremeno je u praksi doprineo delovanju pronemačkih snaga u Turskoj protiv antifašističkih snaga i u zemlji i u svetu. Posle objavljivanja vesti da je sporazum potpisan — prema izveštajima ambasadora Papena, Tursku je zahvatilo oduševljenje. Neposredno posle početka agresije Rajha na Sovjetski Savez, 22. juna, ili samo 4 dana posle potpisivanja pakta, ministar inostranih poslova u vladi Turske je izjavio da će »pravedan« rat koji je povelala Nemačka svetu i Nemačkoj doneti mir.¹⁴¹

Taj rat koji je vlada Turske sa toliko napora izbegavala i zahvaljujući — ne samo mudrosti svoje diplomatije, već i čitavom spletu opštih okolnosti uspela izbeći, ministar Saradžoglu proglašava pravednim. Samo taj 22. jun odneo je desetine hiljada nedužnih života u pograničnim krajevima napadnutog Sovjetskog Saveza. U isto vreme nacisti su žarili i palili širom Jugoslavije, Grčke i svih osvojenih zemalja Evrope, pripremajući čovečanstvu najstrašniji pakao u »novom« poretku u kome ne bi bila pošteđena ni Turska.

Sporazum o prijateljstvu između Nemačke i Turske bio je ipak plod zamisli i taktičke igre Rajha, kako bi se obezbedilo neutralizovanje Turske u vreme velikog nacističkog pohoda na Istok.

8. POSEBNE MERE ZA PACIFIKACIJU JUGOISTOKA

U kratkom intervalu od svega dva meseca, od aprilske balkanske kampanje do početka napada na SSSR, nacisti nisu imali dovoljno vremena za krupnije poslove na ispunjenju programskih načela »novog« poretka u regionu Jugoistoka. Ipak su za to vreme preduzeli specijalne mere radi učvršćivanja stečenih pozicija na ovom području i ostvarenja pune sigurnosti u vreme pohoda na Istok.

Od zadataka i mera koje su nameravali ostvariti posle konačne pobede nacisti su pre pohoda na Istok izdvojili:

— osiguravanje posebnog položaja nemačke narodnosne grupe koja je predstavljala oslonac i stub bezbednosti i trajnosti interesa Rajha na Jugoistoku;

— pojačavanje represivnih mera prema narodima »niže vrednosti« koji su skloni »neredima« i bunama, uključujući njihova fizička uništavanja u logorima, iseljavanjem i denacionalizacijom;

— što brže osposobljavanje oštećenih privrednih objekata i njihovo uključivanje u proizvodnju za potrebe Nemačke, a u vezi s tim — poboljšanje komunikacionih i transportnih veza i osiguranje potrebnih sirovina za nemačku ratnu privredu.

Već do aprilskog rata nemačka narodnosna grupa uspela je, zahvaljujući direktnim pritiscima Rajha, da sebi osigura povlašćeni položaj u onim zemljama jugoistočne Evrope koje su bile politički

¹⁴¹ ADAP, D, XII/2, nr. 670, p. 901; takode, Zehra önder, o.e. p. 124; Lothar Kreckler, o.e. p. 173.

savladane i priključene Trojnom paktu. Tako je, na primer, u Mađarskoj, posle dobijanja dela Transilvanije povećan broj folksdojčera sa oko 620.000 na blizu 800.000, dok je u Rumuniji, i pored gubitka dela Transilvanije i vraćanja delova Besarabije i Bukovine SSSR-u, bilo početkom 1941. oko 550.000 folksdojčera.¹⁴²

Na temelju mnogih ugovora između Rajha i vlada ovih zemalja kao što je bilo Sporazum o statusu nemačke narodne grupe između Rajha i Mađarske (od 30. avgusta 1940) pripadnici nemačke nacionalnosti imali su niz povlastica u oblasti stvaranja nacionalnih kulturnih, sportskih i organizacija političkog i poluvojnog karaktera; pravo na mesne samouprave, nacionalne škole, razne vidove organizovanja kulturnog života na tekovinama nemačke kulture; pravo na dvojno državljanstvo, odnosno na odlazak u Nemačku ako to žele na kraći ili stalni boravak itd.¹⁴³ Nemačke narodnosne grupacije u Mađarskoj i Rumuniji postale su snažan činilac i jemstvo uticaja i pozicija Rajha u tim zemljama, posebno poluvojnička organizacija Volksbund pod rukovodstvom Baša (Ferenz Basch) u Mađarskoj.¹⁴⁴

U Bugarskoj je nemačka nacionalna skupina bila malobrojna (svega oko 4.000 pripadnika), pa je uticaj folksdojčera izostao.¹⁴⁵ Dosta homogena i brojna grupacija folksdojčera na području Panonije, u okviru Mađarske, Rumunije i Kraljevine Jugoslavije, postala je posebno aktivna u vreme aprilskog rata i kapitulacije kraljevina Jugoslavije i Grčke. Broj od oko 1,850.000 pripadnika nemačke nacionalnosti služio je kao osnova za političke i druge kalkulacije. U toku aprilskog rata oživela je zamisao o podunavskoj nemačkoj državi na prostoru Panonije, posebno među folksdojčerima u Mađarskoj i Rumuniji.¹⁴⁶ Ideja je naišla na negativan prijem kod mađarskih fašista, jer je vodila smanjivanju mađarske države. Jedan od povoda sukoba između mađarskih okupacionih trupa i domaćih folksdojčera u Bačkoj krajem aprila 1941.¹⁴⁷ bile su ideje o mogućnostima izdvajanja područja u kojima su živeli Nemci i njihova priključivanja područjima naseljenim folksdojčerima iz Rumunije i Mađarske. Pristalica sprovođenja ideje o podunavskoj državi bio je SS general Artur Fleps (Arthur Phleps), poreklom iz Transilvanije. On je u Berlin uputio poseban memorandum sa predlogom da se »na etničkim osnovama« formiraju nemačke zemlje od Slovenije (»Ostmark«), zatim slivom Dunava, preko Bačke, Banata do Tran-

¹⁴² Zb. NOR, XII/1, nr. 20, pp. 58—60; takode, Loránt Tilkovsky, *Ugarn und die Deutsche »Volkgruppenpolitik« 1938—1945*, Budapest, 1981, p. 102; *Die deutschen Vertreibungsverluste. Bevölkerungsbilanzen für die deutschen Vertreibungsgebiete 1939/50*, Statistische Bundesamt, Wiesbaden, Stuttgart, 1958, pp. 382—390.

¹⁴³ Loránt Tilkovsky, o.c. pp. 94—99.

¹⁴⁴ Ibid. pp. 146—155; takode, A. И. Пушкеш, *Венгрия в годы второй мировой войны*,... pp. 64—72.

¹⁴⁵ Dušan Lukač, o.c. p. 133.

¹⁴⁶ Loránt Tilkovsky, o.c. pp. 148—151; Branko Petranović, o.c. p. 29.; Vladimir Dedijer, Momčilo Stefanović, Mirjana Stojanović i Rudolf Rizman, o.c. pp. 96—99.

¹⁴⁷ ADAP, D, XII/2, nr. 371, p. 485.

silvanije, kako bi se zauvek odvojili južni Sloveni od severnih, čime bi se obezbedilo izgrađivanje velikog Rajha u Evropi.¹⁴⁸

Sudbina ovih sitnih činilaca u velikoj nacističkoj ekspanzionističkoj misiji bila je u rukama nacističkog vrha koji je neprikosnoveno određivao smer zahuktale osvajačke mašinerije. U tim trenucima Hitler je bio preokupiran »novim« svetskim poretkom u kome bi on bio vođa i pripremama za udar ka beskrajnim ruskim prostranstvima, prema kojima je mala oblast srednjeg Podunavlja bila sporednog značaja.

Berlin je u proleće 1941. smatrao da je jedan od važnih zadataka Rajha pridobijanje vlada zemalja jugoistočne Evrope za aktivnu saradnju sa silama Osovine. Posle martovskih događaja u Beogradu zemljama koje su prihvatile saradnju obećana je nagrada. Jednom od značajnijih saveznika — Hortijevoj Mađarskoj — ponuđene su kao nagrada jugoslovenske teritorije gde su uz Jugoslovane i Mađare bili nastanjeni u znatnom broju i folksdojčeri.¹⁴⁹ U datim prilikama nije moglo biti ni govora o uključivanju folksdojčera iz Jugoslavije u neku nemačku državnu tvorevinu. Od oko 500.000 Nemaca, koliko ih je tada moglo biti u Jugoslaviji,¹⁵⁰ ostalo je vezano za nemačko okupaciono područje u Srbiji sa Banatom samo oko 120.000. Najbrojnija grupacija folksdojčera u Baranji i Bačkoj, oko 240.000, pripala je Mađarskoj, dok je oko 120.000 u Slavoniji i Posavini bilo uključeno u Nezavisnu Državu Hrvatsku.¹⁵¹

Radi tačnog utvrđivanja položaja i uloge folksdojčera u raznim regionima razbijene Jugoslavije razgovarano je na Bečkoj konferenciji od 19. do 21. aprila 1941. Referent za narodnost (folksdojčere) nemačkog ministarstva inostranih poslova Triska (Helmut Triska), izvestio je da položaj folksdojčera u razbijenim delovima Kraljevine Jugoslavije nije definisan, pa je određena posebna potkomisija koja je pripremila predlog dogovora o položaju Nemaca u svim predelima razdeljene Jugoslavije. Na predlog potkomisije, folksdojčeriina je garantovano pravo stvaranja autonomnih upravnih područja u svim krajevima gde imaju ili gde će preseljavanjem dobiti većinu, što bi obuhvatalo mesnu samoupravu, nemačke škole, kulturu i razne organizacije, posebno omladinske; zatim, pravo na dvojno državljanstvo, slobodu iseljavanja i odlazaka folksdojčera u Rajh itd.¹⁵²

U anektiranim područjima Slovenije, bez obzira na mali broj tog stanovništva (nešto oko 30.000), folksdojčeri su, uz došljake iz Rajha, imali svu vlast u rukama.¹⁵³

¹⁴⁸ Loránt Tilkovsky, o.c. p. 147.

¹⁴⁹ ADAP, D, XII/2, nr. 371, pp. 485—489, 617, pp. 642—846.

¹⁵⁰ Dušan Biber, Nacizam in Nemci v Jugoslaviji, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1966, p. 207; Deutsche Vertreibungsverluste ... pp. 414—423.

¹⁵¹ Dušan Biber, o.c. p. 207; takode, AVII, »London« 2. sn: 298074-116.

¹⁵² Zb. NOR, XII/1, nr. 20, pp. 58—60.

¹⁵³ Tone Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941—1945, Maribor, 1968, pp. 140—178; takode, Slobodan Milosevic, Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941—1945, ISI Beograd, 1981, PP- 20—28.

U Banatu koji je bio pod okupacionom upravom i vezan za Srbiju takođe su folksdojčeri imali povlašćen položaj u svim organima civilne i policijske vlasti. U područjima pripojenim Mađarskoj, i pored toga što je s vremena na vreme dolazilo do trvenja i nesuglasica sa Mađarima koji su biti nosioci vlasti, folksdojčeri su, na temelju ranije sklopljenih sporazuma za mađarskom vladom i dogovorima iz Beča, imali povlašćen položaj. Nemci su u svim ovim krajevima ostvarili posebno jak uticaj u vojnim pitanjima. Posle kapitulacije Jugoslavije, u Banatu i Bačkoj, na inicijativu SS puka »Dojčland«, formirane su već oko 20. aprila komisije za regrutovanje u SS jedinice.¹⁵⁴

U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, s obzirom na ekspanzionističke pretenzije Italijana i zaštitničku ulogu Nemaca, ustaški režim je pridavao naročitu pažnju folksdojčerima. U početku su i ustaše strahovale da se u Vojvodini, zajedno sa nemačkim skupinama iz Mađarske i Rumunije, ne osnuje posebna nemačka država u koju bi bili uključeni i Srem, delovi Baranje i deo Slavonije gde su živele nemačke narodnosne grupe. Međutim, uskoro je bilo jasno da Hitler privremeno odustaje od te zamisli, što je ustaškom režimu veoma odgovaralo. Već od samog početka aprilskog rata i naročito posle formiranja NDH, nemačka manjina je, koristeći se blagonaklonošću ustaškog režima i aktivno učestvujući u rušenju Kraljevine Jugoslavije, sama proširivala sve vidove svoje autonomije. Pored drugih oblika separatističkog organizovanja, folksdojčeri su uporedo sa ustašama već u aprilskom ratu imali svoje naoružane jedinice koje su aktivno učestvovala u formiranju kvislinške vlasti i u zaštititi ustaškog poretka u Hrvatskoj.¹⁵⁵

Pripremajući se za posetu Hitleru 6. juna 1941, poglavnik Pavelić se posebno angažovao u regulisanju odnosa između NDH i folksdojčera u Hrvatskoj. Jedna mešovita komisija pod rukovodstvom Vezemajera (Edmund Weesenmayer) pripremila je predlog o normativnoj regulaciji odnosa i položaja folksdojčera u NDH, koju je trebalo da potvrdi Hitler. Obe strane su se zalagale da harmonija i saradnja između folksdojčera i ustaša bude što bolja. Folksdojčera Jakoba Elikera (Elicker) Pavelić je postavio za velikog župana sremske županije sa sedištem u Vukovaru.¹⁵⁶

U razgovorima u Berlinu, 6. juna, Hitler je istakao kao dobar primer odnose ustaša i nemačke skupine u Hrvatskoj, na šta mu je Pavelić odgovorio da je tome doprinelo saznanje da su i Hrvati germanskog porekla, određenije — da su potomci plemena Gota.¹⁵⁷

¹⁵⁴ Zb. NOR, XII/1, nr. 33, p. 84, 59, pp. 153—155;

¹⁵⁵ Bogdan Krizman, Ante Pavelić i ustaše, Zagreb, 1978, pp. 468—469. Takođe, Pavelić između Hitlera i Musolinija, Zagreb, pp. 23. i 30; AVII, n.g. K. 40-D 1/3 Branimir Altgajer, Elaborat o nemačkoj narodnoj skupini. iss Bogdan Krizman, Pavelić između Hitlera i Musolinija ... p. 48.

¹⁵⁷ ADAP, D, XII/2, nr. 603, pp. 815—816. Pavelić je na hvalospeve Hitlera o slozi ustaša i folksdojčera u NDH odgovorio: »... da se Hrvati tako dobro razumeju sa grupom nemačke narodnosti, pošto oni nisu Sloveni, što je potvrđeno. Oni potiču od Gota, a panslavistička ideja im je nametnuta kao nešto veštačko«. Vojvodina u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji 1941—1945, Novi Sad, 1984, p. 62.

U skladu sa datim obećanjima Hitleru, poglavnik je 21. juna izdao Zakonsku odredbu o privremenom pravnom položaju nemačke narodne skupine u »Nezavisnoj Državi Hrvatskoj«, prema kojoj je ova dobila privilegije koje nisu uživali folksdojčeri u drugim zemljama ili oblastima na Balkanu. Ona je stekla privilegovan položaj i u odnosu na Hrvate jer nisu bili potčinjeni ustaškom režimu već vodi nemačke skupine u NDH i — preko njega — Fireru. Dobili su neograničeno pravo delatnosti u svim područjima života: u privredi, kulturi i politici, bez kontrole i mešanja ustaškog režima, kao i pravo formiranja posebnih vojnih jedinica.¹³⁸

U anektiranim delovima Jugoslavije i područjima kvislinških režima Nemci su naturali model nacističkog organizovanja društva, koji zbog otpora stanovništva nije uspevao. Da bi se neutralizovao ovaj otpor, odmah posle kapitulacije Kraljevine Jugoslavije pristupilo se nacističkoj politici rasnog pročišćavanja delova prostora na Jugoistoku pri čemu je u početku pribegavano iseljavanju pojedinih naroda iz krajeva od posebnog interesa za Rajh. Počelo se od delova Slovenije, koji su uključeni u jezgro budućeg germanskog carstva. Ispunjavajući Hitlerovu želju izraženu prilikom posete Mariboru 26. aprila 1941. da se deo Slovenije koji je pripojen Rajhu (Gorenjska i Štajerska) učini nemačkom teritorijom, šefovi nove uprave u ovim krajevima razvili su već u maju 1941. široko razgrnate i organizovane oblike germanizacije slovenačkog stanovništva, dok su oni koji »rasno« nisu bili podesni za germanizaciju masovno iseljavani iz ovih krajeva. Na temelju I-limlervih smernica od 18. aprila za iseljenje »tuda« elemenata koji su nosili »primese tuđe krvi«, ¹⁵⁹ pristupilo se formiranju štabova za hapšenje iseljenika, u prvom redu intelektualaca i viđenijih slovenačkih građana, a zatim i svih ostalih koji nisu prihvatili saradnju sa nacistima. Krajem aprila formirani su sabirni logori za iseljavanje, pa je trebalo hitno odrediti kuda će se slovenačko stanovništvo iseljavati. Radi toga je održano do juna 1941. nekoliko konferencija na kojima je utvrđivan plan o preseljavanju; posebno su bile važne konferencije u Mariboru 6. maja, Beogradu 21. maja, i Zagrebu 4. juna 1941. Određen je broj Slovenaca koje je trebalo iseliti: 220.000 do 260.000, odnosno svi Slovenci iz dela Slovenije koji su prigrabili Nemci, a koji se, prema procenama nacističkih stručnjaka, ne bi, u duhu rasnih kriterija, mogli podvrći procesu germanizacije. Veći deo ovih iseljenika trebalo je da bude upućen u Srbiju a manji u NDH. Vojni upravni komandant Srbije general Ferster (Helmuth Förster) smatrao je da će toliki doseljenici iz Slovenije, pored paralelnog ilegalnog ili javnog doseljavanja u Srbiju iz susednih oblasti i pokrajina, biti teret za okupacionu upravu u Beogradu i predlagao je da se taj broj smanji. Od okupacione uprave iz Beograda stizali su predlozi

¹³⁸ »Narodne novine« br. 56, Zagreb, 21. juna 1941. Antun Miletić, *The Volksdeutsche of Bosnia, Slavonia and Srem Regions in the Struggle against the Peoples Liberation Movement (1941—1944)* u *Zb. The Third Reich ...* pp. 568—571.

¹⁵⁹ Tone Ferenc, o.c. pp. 177—178; Slobodan Milošević, o.c. p. 20; Klaus Olshausen, o.c. pp. 222—233.

u Berlin da se deo Slovenaca iseli u delove Jugoslavije koji su pripali Italiji i Bugarskoj, ali su oni i tamo naišli na odbijanje.¹⁶⁰ Okupaciona uprava u Srbiji morala je da prihvati program iseljavanja Slovenaca i Srba iz Slovenije i NDH koji je potvrdio Hitler, i 21. maja 1941. održan je sastanak u Beogradu na kome je utvrđen konkretan program prihvatanja doseljenika.¹⁶¹

Da bi ovaj plan tekao bez smetnji, u Zagrebu je 4. juna održano do tada najšire savetovanje na kome su učestvovali predstavnici vojnih i civilnih vlasti Rajha iz Zagreba, Beograda, delova Slovenije, predstavnici ustaške vlasti iz NDH i na kome nije bila dozvoljena diskusija o postavljenim zadacima u vezi sa iseljavanjem, već samo o merama za njegovo sprovođenje. Prihvaćen je zahtev predstavnika NDH da se radi ostvarenja čistote »arijevskog«, tj. neslovenskog porekla, Hrvata (uključujući i Muslimane, koji su smatrani jezgrom hrvatstva), iseljavanje proširi na Srbe u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini, odnosno da se pristupi njihovom prebacivanju iz NDH preko Drine, računajući na onaj deo srpskog stanovništva koji se neće drugim merama — katoličenjem, nasilnim odnarođivanjem i na ma koji drugi način uključiti u hrvatski narod. Ovde je definitivno ugovoreno da se samo deo politički i nacionalno najnepodobnijih Slovenaca iseli u Srbiju, dok bi većina ostalih, oko 200.000, bila iseljena na teritoriju NDH u područja iz kojih će Srbi biti iseljeni u Srbiju.¹⁶²

Manija nacionalnog »pročišćavanja« stanovništva pod uticajem nacističke ideologije i prakse zahvatila je i sve ostale satelitske i kvislinške režime koji su prigrabili delove razbijene Jugoslavije i Grčke. Tako su mađarski fašisti planirali isterivanje iz Bačke i Baranje u Srbiju oko 150.000 Srba.¹⁶³ Srbi su nasilno isterivani i sa područja koja su pripojena Albaniji i Bugarskoj. Pored iseljavanja Slovenaca i Srba, na desetine hiljada srpskog stanovništva, bežeći pred terorom ustaša iz Bosne, Mađara i Nemaca iz Vojvodine, Bugara iz Makedonije i albanskih fašista sa Kosova ilegalno je pobjeglo u Srbiju. Spontano bežanje mase prognanika u Srbiju sve je više pretvaralo Srbiju i susedne pokrajine u područje nezadovoljnih i buntovnih, što je plašilo Nemce i njihove saradnike. Ovaj strah je bio jedan od razloga što se program iseljavanja Slovenaca u Hrvatsku i Srbiju u tri talasa, kao i Srba iz drugih krajeva, odvijao dosta sporo da bi kasnije, kada je buknuo narodni ustanak u Srbiji — u julu bio potpuno obustavljen.

Nacisti su smatrali da je najsigurniji način za očuvanje mira i poslušnosti na Jugoistoku, primena najrigoroznijih mera u slučaju svakog odbijanja poslušnosti predstavnicima novog poretka. Ove me-

¹⁶⁰ Zb. NOR, XII/1, nr. 38, pp. 92—93, 46, pp. 111—112; takode, Tone Ferenc, o.c. pp. 225, 239—240; Slobodan Milošević, o.c. p. 28.

¹⁶¹ Slobodan Milošević, o.c. pp. 30—34.

¹⁶² Ibid. p. 32.

¹⁶³ Ђосип Мирнич, Венгерский режим оккупации в Югославии и Les systemes . . . 432—443. Vojvodina u Narodnooslobodilačkom ratu ... pp. 43—51. Slobodan Milošević, o. c. pp. 45, i 82—83; takode, Zb. NOR, XII/1, nr. 64, pp. 163—6; Tone Ferenc, o.c. p. 238.

re najdoslednije su primenjivali u područjima koja su smatrali tradicionalno buntovnim, kakva je bila, na primer, Srbija. Neposredno posle potpisivanja kapitulacije vojske Kraljevine Jugoslavije, 27. aprila 1941, štab 11. nemačkog korpusa izdao je naredbu o drastičnim merama prema svima onima što bi na bilo koji način pokušali da odbiju poslušnost. I pre donošenja ove naredbe oni su primenjivali ovakve mere: 21. aprila 1941. za odmazdu zbog otpora seljaka spaljeno je selo Dobrić kod Lesnice, 9. maja 1941. spaljeno je selo Kijevo kod Sanskog Mosta i ubijeno 27 Srba, a 17. maja objavljena je pretnja po Šumadiji da će Nemci za jednog poginulog vojnika streljati za odmazdu 100 Srba.¹⁶⁴

Nosilac ideje o gušenju bunta srpskog naroda istrebljenjem Srba bio je Hitler.¹⁶⁵ Prema nekim podacima Hermana Nojbahera (Hermann Neubacher), Hitler i Pavelić su se dogovorili o pokretanju genocida nad Srbima prilikom Pavelićeve posete Hitlerovom Glavnom stanu 6. juna 1941, o čemu inače nema podataka.¹⁶⁶

Vođe kvislinških i satelitskih režima na Jugoistoku sledile su svoje nacističke učitelje u merama denacionalizacije i uništavanja delova stanovništva koje je bilo proglašeno rasno i politički nepodobnim za »novi poredak«. Izvanrednu revnost prema svojim gospodarima i drakonsku oštrinu prema mnogobrojnim neprijateljima pokazivao je ustaški režim u NDH. Osećajući slabu podršku u hrvatskom narodu i imajući mali broj aktivnih sledbenika, ustaše su, nudeći imovinu imućnijih pojedinaca, huškali Hrvate i Muslimane protiv Srba i Jevreja, koje su smatrali »nižim«, nedostojnim narodima, nastojeći da na taj način povećaju broj saradnika i ojačaju svoje pozicije, posebno u mešovito nastanjenim područjima — Bosni i Hercegovini, Lici, Kordunu, Baniji i Slavoniji. Čak su i pojedini predstavnici Rajha u novostvorenoj NDH uočili ovu preteranu revnost svojih slugu, kao i činjenicu da ustaški režim nema podršku u narodu.

Služeći se zakonskim odredbama kakve je Hitler donosio u Nemačkoj u vreme gušenja svih mogućih otpora nacizmu posle dolaska na vlast, počela je od 22. juna opšta hajka protiv svih građana NDH koji su bili ili bi mogli postati protivnici ustaškog režima; oštrica se pri tom usmeravala protiv komunista i rasno nepriznatih

¹⁶⁴ Venceslav Glišić, *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941—1944*, Rad, Beograd 1970, pp. 24—35. Takođe, Griff nach Südosteuropa, Hrsg. Wolfgang Schumann, DVW Berlin, 1973, nr. 34 i 35, pp. 123—125; Jovan Marjanović, o.c. p. 35; Dušan Lukač, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, VIZ Beograd, 1967, pp. 61—62.

¹⁶⁵ Hermann Neubacher, *Sonderauftrag, Südost, 1940—1945*, Göttingen—Berlin—Frankfurt, 1957, pp. 147—148; Rafael Brčić, *Osnovna obilježja korekcije njemačko-ustaške politike prema Srbima u »Nezavisnoj Državi Hrvatskoj«* u: *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu*, godina XI—XII, nr. 11—12, Sarajevo 1975—1976, pp. 180—181; Bogdan Krizman, *Pavelić između Hitlera i Musolinija ...* p. 49.

¹⁶⁶ *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler*, Uredio Andreas Hillgruber, Frankfurt am Main, 1967, pp. 576, 577, 578; Slavko Komarica i Slavko Odić, *Noć i magla, Gestapo u Jugoslaviji*, Centar za informacije, Zagreb 1977, pp. 151—152.

naroda. Na temelju ovih odredbi, a posebno »Zakonske odredbe za odbranu naroda i države«, čitavi narodi u ovoj novoj tvorevini su stavljeni van zakona, među njima i oko 1,900.000 Srba, oko 20.000 članova KPJ i SKOJ-a i desetine hiljada antifašista i rodoljuba.¹⁶⁷

Već prvih dana postojanja NDH formirani su takozvani »Izvanredni narodni sudovi«, uskoro zatim »prijeki sudovi«, čijim je posredstvom trebalo ozakoniti pročišćavanje nove države od nepodobnih elemenata. Na temelju ovih odluka i odluka drugih političkih i policijskih organa ustaške vlasti počela su masovna hapšenja i odvođenja stanovništva u logore, kao i čitav niz drugih mera čiji je cilj bilo uništavanje, isterivanje iz zemlje ili odnarodnjavanje, među kojima je posebno mesto zauzimala akcija za prevođenje pravoslavnih Srba u rimokatoličku veru. Uz ove »zakonske« mere, počelo je vršljanje ustaških jedinica i takozvanih »divljih ustaša« po srpskim selima, naseljima i ulicama u kojima su stanovali Jevreji, Romi i radnici, bez obzira na nacionalnu pripadnost, iz čijih redova su poticali aktivisti revolucionarnog radničkog pokreta do rata.¹⁶⁸ Pored pojedinačnih ubijanja i mnogobrojnih oblika nasilja, maltretiranja i progona, od kraja aprila 1941. su počela masovna ubijanja, prvo u selu Gudavcu kod Bjelovara, gde je između 27. i 28. aprila ubijeno 184 Srba, zatim na Kordunu, u Baniji, u Hercegovini i Bosanskoj krajini gde je u maju i junu ubijeno na stotine Srba, da bi već u julu bile ubijene desetine hiljada, među kojima i veliki broj dece i žena.¹⁶⁹ Sledeći primere svojih učitelja, nemačkih nacisti, ustaše su daleko nadmašile svoje gospodare, uništavajući čitava naselja, nastojeći da potpuno istrebe srpsko stanovništvo.

Sve ove vidove nasilja nad Srbima, komunistima, Jevrejima i Romima, primenjivali su satelitski režimi i u ostalim delovima razbijene Jugoslavije, mađarski u Baranji i Bačkoj, bugarski u Vardarskoj Makedoniji, albanski režim na Kosovu.¹⁷⁰ Na Kosovu su albanski fašisti pod zaštitom italijanske vojske koristili i sredstva stalnog uznemiravanja građana. Nemci su izveštavali da pojedini albanski nacionalisti pucaju noću u kuće suseda Srba, dok se stanovništvo, pošto je živelo u stalnom strahu, ne pokupi i ne pobegne prema Srbiji.

Broj izbeglica sa Kosova koje su prebegle u Srbiju samo u toku aprila iznosio je oko 20.000.¹⁷¹

¹⁶⁷ Fikreta Jelić-Butić, o.c. p. 165; takode, »Narodne novine« Zagreb, od 30. aprila 1941; Bogdan Krizman, Ante Pavelić i ustaše ... p. 507.

¹⁶⁸ Fikreta Jelić-Butić, Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska, 1941—1945, Školska knjiga, Zagreb, 1977, pp. 166—167; Bogdan Krizman, Pavelić između Hitlera i Musolinija ... p. 124—5.

¹⁶⁹ Slavko F. Odić, Neostvoreni planovi, Naprijed, Zagreb, 1961, p. 24; Mladen Colić, Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941, »Delta-pres«, Beograd 1973, pp. 352—397; Takode, Ladislaus Hory i Martin Broszat, Der kroatische Ustascha-Staat 1941—1945, DVA, Stuttgart 1964, pp. 93—106. Takode, Dušan Lukač, Ustanak u Bosanskoj krajini 1941/42, VIZ 1967, pp. 82—272.

¹⁷⁰ Sire o ovome u pomenutom zborniku: Les systemes d'occupation en Yougoslavie 1941—1945, Beograd, 1963. Takode, Istvan Pinter, Prilog istoriji mađarskog nacionalnog antihitlerovskog pokreta otpora (1941—1945) »Prilozi za istoriju socijalizma« knjiga 4, Beograd 1967, pp. 310—312.

¹⁷¹ Slobodan Milošević, o.c. p. 52; Zb. NOR, XII/1, dok. 64, p. 165.

9. PRIVREDNE MERE PREMA JUGOISTOKU POSLE APRILSKOG RATA 1941.

Jedna od vrlo važnih mera Trećeg Rajha u predahu između aprilskog rata i početka pohoda na Istok bilo je osiguranje stečenih pozicija u oblasti privrede zemalja jugoistočne Evrope. Bez obzira na to što se očekivao brzi uspeh na Istoku i detaljno preuređivanje Evrope, nacisti su preduzeli niz mera da bi se povećao obim izvoza deficitarnih sirovina za nemačku ratnu industriju u vreme izvođenja programa »Barbarosa«. Najrigoroznije mere su preduzete prema Jugoslaviji i Grčkoj, koje su bile izložene neograničenoj i nesmetanoj eksploataciji i pljački.

U toku pripremanja trupa za napad na Jugoslaviju i Grčku bili su usvojeni operativni planovi o zauzimanju neoštećenih privrednih objekata kako bi se osiguralo njihovo što potpunije uključivanje u službu ratne industrije Trećeg Rajha. Sa prethodnicima pojedinih jedinica Vermahta stizale su i posebno obučene tehničke jedinice; trebalo je da se one što pre dokopaju privrednih preduzeća i rudnika, a da grupe stručnjaka, odmah pošto se zauzme određeni privredni objekat, ulože napore da on bude pušten u proizvodnju.¹⁷²

Posebna pažnja poklonjena je rudnicima bakra u Boru, olova i cinka u Trepči, rudnicima i preduzećima u bosanskom rudarskom bazenu i drugim. No, i pored tih mera, mnogi od ovih objekata bili su delimično onesposobljeni, tako da su Nemci morali uložiti napor da ih uključe u proizvodnju.¹⁷³

U vreme pripremanja Bečke konferencije o podeli osvojenih teritorija na Balkanu, nemačka Vrhovna komanda je već 18. aprila 1941. u pismu vladi Rajha ukazala na neke posebne interese Rajha na okupiranim područjima. Preko satelitskih zemalja — država naslednica — Nemačka je zahtevala da za sebe obezbedi privredne povlastice i izvoz — u onoj meri koliko su i do tada pružale Jugoslavija i Grčka; pravo prolaza (transporta) i veze do teritorije Grčke; pravo plovidbe na Dunavu i njeno obezbeđenje od Beograda do bugarsko-rumunske granice. Pored toga, nemačkim oružanim snagama je trebalo ustupiti pravo da preduzimaju sve neophodne mere u pogledu eksploatacije vojnih postrojenja, saobraćajnica i uređaja veze, kao i da se nemačkoj privredi obezbedi korišćenje nalazišta molibdena kod Crne Trave i rudnika boksita na dalmatinskoj obali.¹⁷⁴

Predstavnici Rajha su na Bečkoj konferenciji bili veoma uporni u zastupanju svojih privrednih interesa. Pošto je glavni arbitar u svim spornim pitanjima bio Hitler, ovi i drugi zahtevi su obezbe-

¹⁷² Klaus Olshausen, o.c. pp. 262—270.

¹⁷³ Zivko Avramovski, Treći Rajh i borski rudnik, Bor, 1975, pp. 149—154.

¹⁷⁴ Zb. NOR, XII/1, dok. 1, pp. 10—11.

divani i ispunjavani, bilo uključivanjem ovih objekata u nemačku okupacionu zonu, ili ostvarivanjem posebnih prava na pojedine među njima na područjima koja su pripala Italiji ili satelitskim zemljama.¹⁷⁵ Na strateški važnoj deonici Dunava do izlaza iz Đerdapa Nemci su ostvarili apsolutnu dominaciju zahvaljujući prisustvu svoje oružane sile na ovom području.¹⁷⁶

Radi što boljeg i trajnijeg osiguranja nemačkih interesa na područjima koja su prepuštena satelitskim i kvislinškim režimima, opunomoćenik trgovinsko-političkog odeljenja ministarstva inostranih poslova Rajha, Klodius (Carl August Clodius) obavio je važne misije u Budimpešti, Sofiji i Zagrebu, krajem aprila 1941, gde je pripremio čitav niz aranžmana o zaštiti i garantovanju privrednih interesa Rajha na područjima bivše Jugoslavije koja su pripala ovim zemljama. Na savetovanju trgovinsko-političkog odeljenja 6. maja 1941. Klodius je mogao da izvesti da su postignuti zadovoljavajući aranžmani sa svim zemljama sa čijim je predstavnicima početkom maja pregovarao.¹⁷⁷

Svi značajniji privredni objekti u NDH i istraživanja nafte u Slavoniji i Podravini, zatim značajniji rudnici u Bosni, bogata nalazišta boksita kod Mostara koja su se nalazila u italijanskom okupacionom području, korišćeni su za potrebe nemačke privrede; Mađari su obećali da će se povećati izvoz sirovina sa područja Bačke i Baranje i obavezali se na zajednička istraživanja nafte; iz Sofije su garantovali eksploataciju makedonskih rudnika hroma, rudnika antimona u Bujanovcu, molibdena u Crnoj Travi, olova i cinka u Zletovu, kao i pravo na istraživanje nafte u Makedoniji i Trakiji;¹⁷⁸ iz Grčke, uključujući i delove pod okupacijom Italijana, obezbeđena je eksploatacija svih značajnijih privrednih objekata, rude hroma kod Domokosa i Kozana, nikla kod Larimne, olova i cinka kod Lavriona i gvožđa na Halkidici;¹⁷⁹ iz Srbije je najšire organizovan sistem izvlačenja sirovina i bogatstava najrazličitijim kanalima — zaplenom imovine, demontiranjem i odvoženjem vojnih preduzeća, kontrolom proizvodnje i rada u svim preduzećima, stavljanjem banaka i njihovih fondova pod kontrolu, određivanjem cena pojedinim proizvodima, plaćanjem okupacionim markama (Reichskreditkasenscheine) za koje nije postojalo nikakvo pokriće, zaplenom jevrejske imovine, naturalizacijom isplate ratne štete, koja je iznosila milijardu dinara, i određivanjem mesečne kvote za izdržavanje nemačke okupacije — u iznosu od 6,500.000 RM.¹⁸⁰ a kasnije plaćanjem kontribucija za diverzije koje su izvodili pripadnici NOP.

¹⁷⁵ ADAP, D, XII/2, nr. 385, pp. 505—509, 524—526.

¹⁷⁶ Zb. NOR, XII/1, nr. 25, pp. 68—70.

¹⁷⁷ ADAP, D, XII/2, nr. 393, p. 519; takode, Griff nach Südosteuropa... nr. 36, pp. 125—126.

¹⁷⁸ ADAP, D, XII/2, nr. 393, p. 519; takode, Klaus Olshausen, o.c. pp. 277—280.

¹⁷⁹ Klaus Olshausen, o.c. p. 274.

¹⁸⁰ Jovan Marjanović, o.c. pp. 38—41; takode, Zb. NOR, XII/1, pp. 830—837. Venceslav Glišić, o.c. p. 46.

Za pomenuto savetovanje bila je izrađena dokumentovana analiza »O budućim zadacima pojedinih zemalja jugoistočne Evrope u okviru velikog privrednog prostora Rajha« u kojoj se predstavljaju realne mogućnosti ovog regiona u fazi pune ekspanzije Rajha, neposredno posle razbijanja kraljevina Jugoslavije i Grčke, i očekivanja trijumfa na Istoku.¹⁸¹

Kao najznačajniji privredni zadatak celog ovog regiona u okvirima velikog privrednog prostora Rajha izdvojena je modernizacija celokupne proizvodnje u svim granama privređivanja, zatim bolja organizacija rada, kao i povećanje poljoprivredne proizvodnje. Industrijska proizvodnja se usmeravala na izgradnju i modernizaciju preduzeća za preradu sirovina i proizvodnju polufabrikata. Smatralo se da finalna industrija, posebno grane u kojima je potrebna visoka tehnika, nemaju perspektive, pošto ne mogu dostići kvalitet nemačke tehnike i proizvodnje.

Analiza ukazuje takođe i na potrebu razvoja i modernizacije trgovinske razmene, pri čemu je posebno ukazano na mogućnosti razvoja rečnog saobraćaja koji bi mogao da prihvati velike količine nafte, rude, žitarica i druge vrste robe. Plovnost postojećih reka povećala bi se izgradnjom kanala Dunav—Rajna—Majna, Dunav—Odra i kanala na području Jugoistoka: Dunav—Sava—Jadransko more i Dunav—Morava—Vardar—Egejsko more, čime bi se povezala skoro sva evropska mora — Severno, Jadransko, Egejsko i Crno more.¹⁸²

Ukazano je na velike mogućnosti evropskog jugoistoka u pogledu proizvodnje i izvoza rude: bakra, cinka, olova, gvožđa, hroma, mangana, a naročito boksita, čije su rezerve već tada procenjivane na oko 450 miliona tona (najveće količine u Mađarskoj — oko 250 miliona tona, zatim na područjima Jugoslavije — oko 100 miliona tona, Grčke — oko 60 miliona tona, Rumunije — oko 40 miliona tona itd.).

Jugoslovenskom području je dato istaknuto mesto zbog velikih proizvodnih mogućnosti i rezervi sirovina potrebnih za nemačku industriju: bakra, cinka, olova, hroma, gvožđa, sumpora, zlata, mangana itd.

Na drugo mesto, zbog svojih bogatih izvora nafte u Ploestiju, svrstana je Rumunija, uz ukazivanje na mogućnosti otkrivanja novih nalazišta, zatim zbog rezervi boksita, hroma, gvožđa, mangana, molibdena, bakra, olova, cinka, zlata, sumpora itd. Istovremeno je ukazivano na velike mogućnosti za unapređenje poljoprivredne proizvodnje u Rumuniji.

Trebalo je da Mađarska pruži najveći doprinos velikom privrednom prostoru svojim rezervama boksita, velikim mogućnostima za

¹⁸¹ Bundesarchiv Koblenz, R-25, Bd. 94, Elaborat o budućim zadacima pojedinih zemalja jugoistočne Evrope u okviru velikog privrednog prostora Rajha. (Die künftigen Aufgaben der einzelnen europäischen Länder im Rahmen eines Grosswirtschaftstraumes) od 5. maja 1941.

¹⁸² Ibid. pp. 1—5.

otkrivanje i proizvodnju nafte i raznih ruda: gvožđa, srebra, zlata, cinka, olova, bakra i uglja. I za ovu zemlju je predviđen brzi napredak poljoprivrede, naročito proizvodnje uljarica i industrijskih biljaka.

Doprinos Bugarske trebalo je da bude u intenzivnoj poljoprivrednoj proizvodnji, a i u eksploataciji nekih vrsta rude, pri čemu se posebno računalo na rezerve bakra i uglja.

Predviđeno je da se u Grčkoj poveća proizvodnja primorskog voća, duvana, maslina, ali i ruda — hroma, bakra, mangana, nikla itd.¹⁸³

U intervalu od završetka aprilske kampanje pa do početka napada na SSSR Nemci su se trudili da obezbede sve ove sirovinke izvore. Pošto je iz taktičkih i privremenih razloga politički primat u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj prepušten Italiji, za Nemačku je posebno bilo važno osvajanje i osiguravanje pozicija na ovom području — pre nego što bi ono pripalo Italiji. Zato su Nemci već od polovine aprila 1941. preduzeli mere da se njihovi privredni uticaji očuvaju i prošire. Zahvaljujući ranije stečenim pozicijama u koje Italijani nisu smeli dirati, Nemci su u tome potpuno uspeali.

Krajem aprila i u maju u Zagrebu su organizovana privredna predstavništva Rajha i uspostavljena je funkcija oficira za pitanja ratne privrede. Već 16. maja 1941. sačinjeni su Tajni protokoli, koje su u ime Rajha potpisali Kaše i Klodius, u ime NDH ministri Sušić i Lorković. U nameri da se onemoguće pokušaji Italijana da se ubace u privredni prostor »suverene« Hrvatske, ustaška vlada je dala tajne garancije Rajhu da će mu obezbediti izvoz sirovina, bar u onom obimu kakav je bio u doba Kraljevine Jugoslavije i da će mu omogućiti nove koncesije.¹⁸⁴ Ovim dokumentima vlada NDH preuzimala je obaveze o participaciji u izdržavanju nemačkih okupacionih organa i trupa koje se nalaze na području NDH ili će biti tamo upućivane.¹⁸⁵

U Zagrebu je formiran niz mešovitih odbora za pojedine privredne grane ili akcije preko kojih je Rajh učvršćivao svoju dominaciju u privrednim vezama NDH sa inostranstvom.¹⁸⁶

U toku maja 1941. utvrđeni su aranžmani između Rajha i Mađarske u vezi sa novopripojenim područjima jugoslovenske teritori-

¹⁸³ Ibid. pp. 5—12; takođe, o značaju unapređenja rečnog saobraćaja: Dušan Lukač, *Interesovanje u nacističkoj Nemačkoj za izgradnju hidroenergetskog sistema na Đerdapu*, Balcanica VI, Beograd, 1975, pp. 189—196.

¹⁸⁴ ADAP, D, XII/2, nr. 526, pp. 692—693; takođe, Holm Sundhaussen, o. c. p. 122, 126, 131, 134—141, 169—170.

¹⁸⁵ Ibid. U protokolu je, između ostalog, zapisano: »Postoji o tome sporazum da se ubrzano moraju regulisati finansijska pitanja koja su proizišla u Hrvatskoj zbog prisustva nemačkih trupa, pri čemu u svakom slučaju mora da se obezbedi da te trupe u Hrvatskoj moraju raspolagati sredstvima za plaćanje, koja su im neophodna za njihove ciljeve. Troškovi za nemačke vojne namere biće preuzeti od strane Hrvatske u toku trajanja rata, ukoliko se radi o troškovima koji nastaju u samoj zemlji...«

¹⁸⁶ Detaljnije: Holm Sundhaussen, o. c. pp. 119—231; Fikreta Jelić-Butić, o.c. pp. 123—127; Bogdan Krizman, Pavelić između Hitlera i Musolinija ... p. 36.

je, jer su Nemci pokazali interesovanje za viškove žitarica, industrijskih biljaka i uljarica iz Bačke i Baranje i predložili da se više pažnje posveti istraživanjima nafte u ovim područjima.¹⁸⁷ Tako je 8. maja 1941. potpisan protokol o istraživanju i eksploataciji nafte u rejonu Međumurja.¹⁸⁸ Do kraja meseca sklopljen je još niz sporazuma kojima su regulisani odnosi dve zemlje u oblasti privredne saradnje na pripojenim delovima Vojvodine i Međumurja.¹⁸⁹

I sa Bugarskom su napravljeni slični aranžmani u vezi sa delovima Makedonije i Srbije koje je ona dobila posle podele jugoslovenske i grčke teritorije.¹⁹⁰ Potvrđeni su sporazumi o nastavljaju veze kakva je postojala između dve zemlje do aprilskog rata. S obzirom na sve veće potrebe ratne industrije, posebno je ispoljavano interesovanje za nalazišta rude hroma u Makedoniji.¹⁹¹ Nemci su takođe sklopili dva tajna protokola sa Bugarima, po kojima su sebi obezbedili eksploataciju potrebnih sirovina iz delova Makedonije i Trakije koji su pripojeni Bugarskoj.¹⁹²

Ustupanje grčkih teritorija satelitskoj Bugarskoj Nemci su nastojali da što više iskoriste i naplate. Iako su ranije tražili samo prolaz trupa kroz Bugarsku bez ikakvih finansijskih i materijalnih opterećenja, Bugari su morali već u aprilu prihvatiti zahtev Berlina da učestvuju u izdržavanju nemačkih okupacionih trupa na Balkanu. Prilikom kupovine nemačka vojska je plaćala okupacionim markama koje nisu imale vrednosnog pokrića.¹⁹³ Samo u toku prva tri meseca isplaćeno je na ime izdržavanja nemačkih jedinica koje su učestvovala u napadu na Jugoslaviju i Grčku oko 1,900.000 leva.

Uslovi za održavanje ranijeg nivoa privrednih veza Grčke sa Nemačkom bili su krajnje nepovoljni. Grčka je vodila šestomesečni rat protiv Italije, a u aprilu i protiv Nemačke, pa je njena inače nerazvijena privreda jako iscrpljena. Privremeno ustupanje Grčke vojnom i političkom uticaju Italije i potreba da se sa ovoga područja na kome nije bilo ni folksdojčera povuče što veći deo nemačkih trupa, usporavali su obnavljanje privrednih veza kvislinškog režima Colakoglua u Grčkoj sa Nemačkom. Ali, to ne znači da su Nemci prepustili sirovinske izvore Grčke Italiji. Naprotiv, nacisti su već u toku rata učvrstili svoje pozicije u većini privrednih objekata u okupiranim oblastima, ili ih ustupili Bugarskoj i Italiji.¹⁹⁴

¹⁸⁷ AJ, NAV, T-120, Rol. 2563, sn: E312170-2, Telegram RAM — nemačkoj ambasadi u Ankari, nr. 788, od 6. maja 1941.

¹⁸⁸ AJ, NAV, T-120, Rol. 2563, sn. E-312195.

¹⁸⁹ Ibid, sn: E-312187-94. Takođe, T-77, Rol. 712, sn: 929437-8 i 429442-3.

¹⁹⁰ ADAP, D, XII/2, dok. 385, pp. 506—507, 393, p. 519 i 405, pp. 531—532.

¹⁹¹ ADAP, D, XII/2, nr. 293, p. 519.

¹⁹² PA, Büro St. S. Bulgarien 1. februar—30. juni 1941, Izveštaj Klodiusa iz Sofije, nr. 463, od 27. aprila 1941, upućen RAM u Berlin; takođe, ADAP, D, XII/2, nr. 450, pp. 585—586; Витка Тошкова, о.с. pp. 55—57; Димитър Сирков, о.с. pp. 403—406.

¹⁹³ Димитър Сирков, о.с. p. 414.

¹⁹⁴ Klaus Olshausen, o. c. 274—278.

Već na početku izvlačenja nemačkih trupa prema severu, u maju, preduzete su odgovarajuće mere da se eksploatacija sirovina potrebnih za nemačku ratnu industriju još više proširi.¹⁹³ Osnivana su i proširivana diplomatska, vojna, a posebno privredna predstavništva Rajha. Među njima su posebno bili aktivni predstavnici firme Krup (Krupp). Oni su sklopili 26 raznih ugovora, pomoću kojih su Nemci uspeali da obezbede izvoz svih važnijih ruda iz Grčke. Raznim kanalima nemačka ratna privreda je, uz povoljne uslove, zakupila sva značajnija preduzeća koja su proizvodila sirovine ili predmete iz domena ratne industrije. Pod okriljem Nemaca našao se veći deo preduzeća železničkog saobraćaja i pomorstva.¹⁹⁶

U ovo vreme u glavama vodećih privrednika Rajha javile su se ideje o izgradnji velikih preduzeća na području Jugoistoka. Jedno od najkrupnijih kompleksnih preduzeća, na predlog privrednog stručnjaka Hermana Nojbahera (Hermann Neubacher), trebalo je da se gradi na srednjem Dunavu oko Đerdapa, i da koristi sirovine sa šireg dela jugoistočne Panonije, južnih obronaka Karpata i severnih obronaka Balkana.

Energetsku osnovu ovog velikog privrednog kompleksa trebalo je da predstavlja planirana hidrocentrala na Đerdapu, koja bi svojom godišnjom proizvodnjom od preko 7 milijardi kilovat-časova bila u to vreme jedna od najvećih u Evropi i jedna od najjeftinijih u svetu. U okolini Đerdapa, uz već postojeće privredne gigante kakav je bio rudnik bakra u Boru, planirana je izgradnja najvećeg aluminijumskog kombinata u Evropi, koji bi već u startu imao kapacitet preko 100.000 tona aluminijuma, za koji bi rudu davali rudnici bok-sita u Mađarskoj, Jugoslaviji, Rumuniji i Grčkoj. Postojala je zamisao i o izgradnji hemijskog kompleksa koji bi koristio naftu iz Ploeshtija i iz drugih izvora u Panoniji, zatim prirodni gas sa ovoga područja, ugalj i druge sirovine kojima su raspolagali dinarski, karpatski i balkanski masivi. Važnu komponentu za uspeh ovog giganta predstavljali su postojeći povoljni vodeni putevi, naročito Dunav, koji bi u budućnosti mogao postati prava magistrala za prevoz ogromnih količina sirovina i gotove robe sa višestruko povećanom propusnom moći.¹⁹⁷

Ova ideja naišla je na povoljan prijem kod nacističkog vrha u Berlinu, pa se pristupilo izradi projekata, koje je trebalo ostvariti odmah posle pobede na Istoku. Međutim, otpor sovjetskih naroda nemačkoj agresiji i protezanje rata unedogled, odgodili su zauvek i ovu veliku iluziju nemačkih nacista.

¹⁹³ Ibid. p. 299.

¹⁹⁶ Ibid. pp. 299—300.

¹⁹⁷ AVII, NAV, T-77, Rol. 1295, sn: 74—77, Nojbaherov predlog za izgradnju kombinata na Đerdapu, nr. Ha pol. XII b 2840 od 10. juna 1941. Detaljnije, Dušan Lukač, *Interesovanje u nacističkoj Nemačkoj za izgradnju hidroenergetskog sistema u Đerdapu*, Balcanica VI, Beograd, 1975, pp. 189—199.

Abschrift

Reichsminister Dr.ing.Fritz Todt

Berlin, den 25.Oktober 1941.

zu M 1012/41

Herrn

Reichsminister des Auswärtigen
Joachim v o n R i b b e n t r o p

Betrifft: Ausbau des "Eisernen Tores".

Lieber Parteigenosse v.Ribbentrop!

Der Sonderbeauftragte für Wirtschaftsfragen in Bukarest, Gesandter Dr. N e u b a c h e r , mit dem ich mich schon früher über den Ausbau des "Eisernen Tores" unterhalten habe, hat mir sein Schreiben an Sie vom 13.Oktober 1941 und seinen Finanzierungsvorschlag für die Erweiterung am "Eisernen Tor" in Abschrift zugeleitet.

Über die beim "Eisernen Tor" technisch auszuführenden Maßnahmen habe ich vor einiger Zeit mit dem Führer gesprochen. Der eroberte Ostraum verlangt zunächst eine sehr hohe Leistungsfähigkeit der Schifffahrt auf der Donau. Die hinderlichsten Stellen sind die Stromschnellen und Engstellen am "Eisernen Tor". Hier muß schon im Interesse der Schifffahrt eine ganz großzügige Lösung angestrebt werden. Die Schifffahrtslösung wird am zweckmäßigsten mit einer Wasserkraftausnutzung verbunden.

In Ergänzung der Finanzierungsvorschläge von Dr.Neubacher darf ich daher darauf aufmerksam machen, daß die technischen Maßnahmen keinesfalls nur in der Errichtung einer Wasserkraftanlage bestehen. Dem Umfang und Aufwand nach gleichbedeutend sind die Anlagen der Schifffahrt. Es entsteht hier auf einen Punkt konzentriert die größte derartige Anlage Europas, und diese Stelle wird für alle Zeiten der wichtigste Punkt unserer Schifffahrtsverbindung in Richtung Schwarzes Meer, Ukraine usw. bilden. Bei irgendwelchen politischen Störungen wird diese Stelle auch am meisten zu schützen sein, da ein großer Teil unserer Versorgung aus den östlichen Gebieten diese Enge und die dort entstehenden Anlagen passieren muß.

In

Elaborat o izgradnji privredno-industrijsko g kompleksa sa električnom centralom u širem rejonu Derdapa i njegove okoline sa Borom i Kostolcem

10. POSLEDNJE PRIPREME ZA POHOD NA ISTOK

Koncentracija preko 200 divizija nemačke vojske, nije se mogla sakriti pred svetskom javnošću. Svima je bilo jasno, i prijateljima i neprijateljima sila Osovine, da se celokupna oružana sila Nemačke priprema za napad na SSSR.¹⁹⁸ Hitler je još 17. decembra 1940. izdao direktivu »Dvadeset jedan« za napad na SSSR, nazvanu plan »Barbarosa«.

Nacisti su nastojali da uključe u rat i svoje saveznike, satelite i kvislinge iz zemalja jugoistočne Evrope. Svoje ratne namere gradili su na optužbama protiv SSSR-a, tobože zbog njegovih ekspanzionističkih planova, najraznovrsnijih agresivnih namera i izmišljenih incidenata na granicama i mnogobrojnih dragih »drskih akata« uperenih protiv Nemačke i »novog« poretka. U kontekstu izmišljenih »agresivnih« aktivnosti SSSR-a protiv Nemačke, približno se moglo naslutiti i vreme kada će verovatno doći do udara Rajha na SSSR. Radi čuvanja tajnosti plana i posebno dana početka napada, nacisti su sva nastojanja da pridobiju svoje saveznike podešavali u skladu sa poverenjem koje je Hitler u njih imao. S obzirom na to da su antinacističke snage u rukovodećim vrhovima zemalja jugoistočne Evrope bile najuspešnije likvidirane u Rumuniji, da je geografsko-strategijski položaj ove zemlje bio posebno značajan za pohod na Istok, nacisti su najranije upoznali rumunske fašiste o početku rata protiv SSSR. Još u vreme ulaska nemačkih trupa u Rumuniju, u oktobru 1940, diktator Antonescu je pokazao spremnost da sve vojne i privredne mogućnosti Rumunije udruži sa Nemcima protiv SSSR-a, a to je nacistički vrh izuzetno cenio. Rumunima je obećana Besarabija i sovjetske zemlje do Dnjeptra, a oni su ubrzali mobilizaciju i opremanje vojske, blagovremeno razmeštajući divizije prema sovjetskoj granici.¹⁹⁹

Bilo je više opreznosti u pogledu otkrivanja plana »Barbarosa« Mađarskoj zbog jakih prozapadno opredeljenih snaga u ovoj zemlji. Istina, i ovde je u novembru 1940. upućeno obaveštenje načelnika generalštaba Vertu, inače proverenom nacisti, da predstoji ratni obračun Nemačke sa Sovjetskim Savezom, te da bi Mađarska trebalo da izvrši određene pripreme za zaštitu svojih istočnih granica. Da bi pomogli delovanje pronacistički opredeljenih snaga u Mađarskoj, Nemci su ovoj zemlji obećali nove teritorije na račun SSSR-a, područje Galicije i Podkarpata do reke Dnjeptra.²⁰⁰

¹⁹⁸ Detaljnije: Deutschland im zweiten Weltkrieg, Akademie Verlag, 1974. knj. 1, Berlin, p. 521; История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945, том I, 1960, p. 361; 1975, p. 113.

¹⁹⁹ ma Drugi svetski rat (Pregled ratnih operacija) Vojnoistorijski institut, knj. II, Beograd, 1961, p. 37.

²⁰⁰ Ibid. pp. 37—38.

Posle aprilskog pohoda, koji je značio raščišćavanje situacije na Balkanu, i s obzirom na prolongiranje početka »Barbarose« za oko 5 sedmica, za Nemce je učešće saveznika i satelita u odlučujućoj bici na Istoku bilo je još važnije. Rad na njihovom pridobijanju je pojačan, ali se i dalje vreme otpočinjanja invazije strogo čuvalo u tajnosti i pred najvernijim prijateljima na jugoistoku Evrope.

Po završetku kampanje na Balkanu načelnik nemačke Vrhovne komande feldmaršal Kaj tel (Wilhelm Keitel) izdao je naredbu o neposrednim zadacima u vezi sa pridobijanjem i aktiviranjem zemalja jugoistočne Evrope, učesnica u ratu protiv SSSR-a, koja se odnosila, uglavnom, na angažovanje Rumunije i Mađarske.²⁰¹

Iz ovoga se vidi različit tretman budućih saveznika na istočnom frontu; dok je zaključeno da se sa Mađarima povedu konkretni razgovori o učešću u ratu protiv SSSR-a u poslednjoj dekadi maja 1941, sa Rumunima je trebalo razgovarati što je moguće kasnije. Najverovatnije da je na ovo uticao, pre svega, obim do tada izvršenih priprema rumunskih oružanih snaga, koje su bile masovnije koncentrisane prema sovjetskoj granici nego mađarske.²⁰²

Međutim, desilo se da su predstavnici nemačke Vrhovne komande u trećoj dekadi maja, upravo zbog geografsko-strategijskog značaja južnoga krila budućeg fronta, mnogo više pažnje posvetili Rumunima. Izvlačenje velikog broja jedinica sa Balkana preko njihove zemlje nedvosmisleno je navodilo Rumune na zaključak da će pohod na Istok brzo otpočeti. Ovo su potvrđivale i neke druge mere, kao što je imenovanje generala Ritera (Ritter von Schobert) za komandanta nemačkih snaga u Rumuniji.²⁰³ On je dobio zadatak da se brine o sadejstvu i saradnji nemačkih i rumunskih trupa u predstojećem ratnom sukobu sa SSSR-om. Pripremanje Rumunije za operaciju »Barbarosa« trebalo je da organizuje maršal Antonesku u saradnji sa generalom Riterom, sa posebnim isticanjem da treba voditi računa o zaštiti izvora nafte od mogućih iznenađenja iz vazduha. Radi što boljeg izvršenja tog zadatka, rumunski diktator je 23. maja pozvan da dođe na razgovore sa Hitlerom.²⁰⁴ U vreme priprema za odlazak Antoneskua iz Berlina je mađarski poslanik Stojaji (Döme Sztójay) javljao 7. juna 1941. da se primiče napad Nemačke na SSSR — u kome još nije razjašnjena uloga Mađarske,²⁰⁵ pa iznosi svoje neslaganje sa tim što su Nemci pozvali druge saveznike — među njima i Rumune — da učestvuju u ratu protiv SSSR-a, dok Mađarsku nisu i da će ona zbog toga biti oštećena.²⁰⁶ Nadajući se brzoj pobedi nemačkog oružja u sukobu koji se očekuje polovinom

²⁰¹ ADAP, D, XII/2, nr. 431, pp. 569—570.

²⁰² Ibid. p. 570.

²⁰³ ADAP, D, XII/2, nr. 544, pp. 719—721.

²⁰⁴ Ibid. p. 720.

²⁰⁵ Allianz Hitler—Horthy—Mussolini. Dokumente zur ungarischen Außenpolitik 1933—1944, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966, nr. 104, p. 307.

²⁰⁶ Ibid. p. 308.

juna, Stojaji predlaže vladi da naturi Nemcima učešće mađarske vojske u ratu protiv SSSR-a.²⁰⁷

Inicijative iz Budimpešte nisu uspele u Berlinu, jer je Hitler promenio mišljenja o učešću Mađarske u ratu protiv SSSR-a. Čitav niz razloga naveo je Berlin na ovakvo držanje prema Budimpešti, a glavni je bilo uverenje da će nemačke oružane snage brzo uništiti »slabu« sovjetsku odbranu i bez pomoći Mađara koji bi za to tražili od Hitlera nova teritorijalna proširenja kao nagradu.

Diktator Antonesku je imao posebnu čast da ga Hitler primi 11. i 12. juna 1941. Na sastanku se razgovaralo o angažovanju rumunske armije u napadu na SSSR. Međutim, Hitler ipak nije propustio da i ovoga puta ne podseti Rumune na njihove »grehe« iz Tituleskovog i posttituleskovog perioda sve do jeseni 1940. kada su bili »inicijatori« mnogih antinemačkih akcija. Pošto je naveo mnoge vidove »opasnosti« koje prete od SSSR-a Nemačkoj, Rumuniji i »novom poretku«, Hitler je na kraju prešao na ono zbog čega se sastao sa Antoneskuom — da bi izložio mere koje je Rajh, u interesu zaštite i odbrane od boljševičke »opasnosti«, nameravao da preduzme.

Da bi se suzbila opasnost i neutralisala prednost koncentracije sovjetskih trupa prema nemačkim granicama, snage Vermahta su prebačene sa zapada na istok i odložena je invazija na britanska ostrva — dok ne bude okončana istočna kampanja. Indirektno je Hitler priznao da se ne radi samo o odbrani, već o adekvatnom pariranju »agresivnim« nasrtajima Sovjeta. Ipak, nije omogućio svome sagovorniku da nasluti tačan datum početka agresije na SSSR, iako je do njega ostalo još samo 10 dana. U interesu uključivanja rumunske vojske u naj neposredni je pripreme za početak sprovođenja plana »Barbarosa«, najavio je mogućnost sudara jakih koncentracija vojske na obe strane nemačko-sovjetske granice, što se može pretvoriti u rat.²⁰⁸ Antonesku, kao zagriženi antikomunista, dao je inicijativu da Nemci i Rumuni naprave zajednički plan operacije za obračun sa komunizmom.²⁰⁹

U atmosferi najpotpunije saglasnosti Antonesku je propustio da pokrene neka od pitanja svoga memoranduma iz aprila 1941. na koji

²⁰⁷ Ibid. p. 308. Stojaji je tada iz Berlina javljao: »Uostalom, do sada sam imao utisak na osnovu mojih razgovora sa Firerom, da će on konačno dati južni deo Erdelja Mađarskoj. Da mi moramo, uz to, da s mukom izborimo izvesne »zasluge«, verovatno je preduslov. Taj preduslov može naravno biti samo saradnja protiv Rusa, jer neku drugu priliku ja ne vidim. Ako bi Rumunija već sada uzela učešća i ako Mađarskoj ne bi pripala nikakva uloga, onda je jasno da »će Rumunija izvojevati zaslugе«, ali Mađarska ne. Posledica toga će naravno biti, da će Rumunija zadržati Besarabiju, a kao pandan tome Mađarska može da uzme u posed zapadni Banat, ali se može uzeti za sigurno da će Rumunija, oslanjajući se i na svoje »zasluge« zahtevati reviziju rešenja Erdelja, odnosno da će se za to postarati... Stoga predlažem da u odgovarajućoj formi ponudimo Rajhskancelaru, po mogućstvu što pre, naše konkretno vojno sudelovanje u eventualnoj akciji protivu Sovjetskog Saveza. Eventualno u obliku saveza za napad i odbranu«.

²⁰⁸ ADAP, D, XII/2, nr. 614, p. 836.

²⁰⁹ Ibidem, p. 837.

mu je Hitler dugovao odgovor. Tek kad se vratio kući, 13. juna, on je, posredstvom nemačkog poslanika u Rumuniji Kilingera, poručio da nije zadovoljan držanjem Mađara i stanjem granica u Transilvaniji, izražavajući nadu da će se posle pobeđe na Istoku ponovo raspravljati o granicama Rumunije i Mađarske u ovoj spornoj pokrajini.²¹⁰

I u Mađarskoj su pronacističke snage koje su želele učešće u ratu protiv Rusije bile sve nestrpljivije. Podstaknut dogovorima i plodnom saradnjom Nemaca i Rumuna u pripremama za rat protiv SSSR-a, načelnik mađarskog generalštaba Vert uputio je 14. juna predsedniku mađarske vlade Bardošiju (Bárdossy László) memorandum u kome je tražio da se pristupi pripremama za rat protiv SSSR-a.²¹¹ Vert je zastupao mišljenje da Mađarska mora učestvovati u nemačko-ruskom ratu iz više razloga, a naročito zbog učešća Rumuna u njemu, zatim radi zaštite postojećeg režima i daljeg teritorijalnog proširenja Mađarske. Zato je dao konkretne predloge za hitnu mobilizaciju i pripreme svih rodova mađarske vojske za učešće u ratu na Istoku.²¹²

Nemcima je bila poznata čitava ova igra u Mađarskoj, ali ipak nisu menjali svoje gledište o njenom učestvovanju u napadu na SSSR. Preko nemačkog poslanstva u Budimpešti Ribentrop je 15. juna 1941. upoznao predsednika Bardošija o tome da će, navodno zbog ruskih pretnji, najkasnije do početka jula morati da se raščiste nemačko-ruski odnosi. Mađarima je preporučeno da se pripreme za zaštitu svoga dela granice prema Rusiji, ali im nije upućen poziv da učestvuju zajedno sa Nemcima u napadu na SSSR.²¹³

Hitler je 18. juna poručio diktatoru Antoneskuu da su se njihova zajednička strahovanja od Rusa obistinila i da će, u interesu »zaštite«, morati da odgovore oružjem. U vezi s tim dati su rumunskim oružanim snagama konkretni zadaci za skori pohod protiv Sovjetskog Saveza.²¹⁴ U isto vreme, načelnik nemačke Vrhovne komande Halder se po povratku iz Bukurešta 19. juna, zadržao u Budimpešti i preneo je načelniku mađarskog generalštaba Vertu direktivu da se mađarske trupe stave u stanje pripravnosti ali samo radi zaštite mađarskih granica.²¹⁵ Hitler u pismu Hortiju upućenom 21. juna ponavlja sve to, ali je ono stiglo u Budimpeštu tek posle početka agresije na SSSR.²¹⁶ Obećavao je da će Mađarska bez obzira na to što nije direktno učestvovala u napadu na SSSR, dobiti istaknuto mesto u nacističkom »novom poretku«.

²¹⁰ ADAP, D, XII/2, nr. 626, p. 854. Poslanik Kilinger je pisao: »Pritom on (Antonesku, pr. aut.) ne misli nipoštona, Restitutio ad integrum, već hoće da svečano izjavi, da je sadašnja granica prema Mađarskoj, po njegovom osećanju kao rumunskog patriote i vode rumunskog naroda, neprihvatljiva.«

²¹¹ Allianz Hitler-Horthy-Mussolini. ... nr. 105, pp. 309-310.

²¹² Ibidem, pp. 310-311. Vert je poručivao: »I mi se moramo utoliko više priključiti, jer se Rumunija obavezuje za učešće u ratu«.

²¹³ ADAP, D, XII/2, nr. 631, pp. 858-859.

²¹⁴ ADAP, D, XII/2, nr. 644, p. 874.

²¹⁵ Allianz Hitler-Horthy-Mussolini... nr. 106, p. 313.

²¹⁶ ADAP, D, XII/2, nr. 661, pp. 892-893,

Očigledno da je i vera u brz i lak uspeh na Istoku bila jedan od razloga što nemačka Vrhovna komanda nije o svojim namerama prema SSSR-u konkretnije obavestila sve šefove satelitskih režima. Od kvislinga na jugoistoku Evrope, koji su tek pokušali da organizuju vlast, kao što su bili Ante Pavelić i general Colakoglu, Hitler nije mogao ni očekivati učešće u napadu na SSSR, a bugarskoj vladi nacisti nisu ni ponudili da učestvuje u ratu jer su pretpostavljali da bi to zbog proruske i proslovenske orijentacije dela bugarskog stanovništva imalo više negativnih posledica nego što bi donelo korist}.²¹⁷

Димитър Сирков, о.е. р. 409. Сирков navodi da su u Sofiju sa više strana stizali poverljivi izveštaji da će Nemačka napasti SSSR. Pretpostavlja da je o tome govorio i Klodius kada je bio u Sofiji krajem maja 1941. Govoreno je da će doći do sukoba, ali nije rečeno kada; tačan datum – sve do kraja maja je znalo, uz Hitlera, veoma malo ljudi u vrhovima Rajha – i to oni u koje je Hitler imao najviše poverenja.

Beograd, posle bombardovanja, aprila 1941.

Prisilno iseljeni Slovenci u logoru Skopje pri Cerkljah, 8. novembra 1941.

Prisilno iseljavanje srpskog stanovništva sa teritorije NDH, jula 1941.

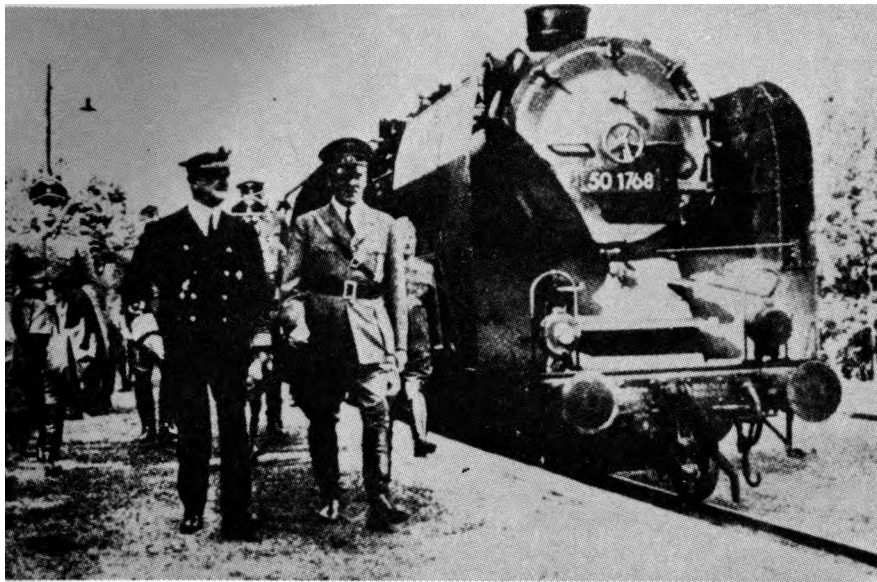
Poneničivanje dece u Sloveniji. Kolona »Hitlerove omladine« na ulicama Brežica

Mučenje zatvorenih sveštenika u kasarni u Mariboru

Nemci ubijaju pripadnike NOP-a u Sloveniji

Regent Horti u poseti Hitleru polovinom septembra 1941.

Po nalogu mađarskih fašista srpski seljaci u Vojvodini upregnuti vuku valjak za ravnanje puta u izgradnji

*Maršal Jon Antonesku u poseti Hitleru u Minhenu, 6
juna 1941.*

Jugoslovenski rodoljubi obešeni od nemačkih fašista, jesen 1941.

Ustaše nad poklanim žrtvama kod Sanskog Mosta, krajem jula 1941.

Albanski kvislinzi, pripadnici Bali kombatara (balista), kolju pripadnike NOP-a na Kosovu

Četnički koljači kolju kod K.osjerića uhvaćenog partizana. (Fotografija nađenu kod poginulog četničkog komandanta, septembra 1944)

Tenkovi u prodoru na istočnom frontu

Izgrađivanje odbrambenog pojasa Moskve, jesen 1941

G l a v a p r v a

MESTO I ULOGA JUGOISTOČNE EVROPE U SENCI NEUSPELOG BLICKRIGA NA ISTOKU 1941.

U zoru, 22. juna 1941. svekolika oružana sila Trećeg Rajha, oslanjajući se na bogato ratno iskustvo i privredne i tehničke potencijale skoro cele Evrope, iznenada je napala na SSSR, sa čvrstom odlučnošću i verom da će u toku nekoliko meseci uspeti da porazi Crvenu armiju i zaposedne sovjetsku zemlju. Iako su zaraćene sile u trenutku agresije raspolagale približno jednakim brojem vojnika, nacisti su od samog početka uspeali da preuzmu stratejsku inicijativu i da Sovjetima nature isprobanu taktiku brzih napada i dubokih prodora snažnih tenkovskih grupacija.¹ Sovjetske snage, i pored herojske odbrane, nisu mogle da zaustave ove prodore i trpele su velike ljudske i materijalne gubitke.

Pred najteža iskušenja stavljeni su sovjetski narodi tokom prve tri sedmice rata kada su jedinice Vermahta izbile na liniju Dvina—Dnjepr, napredujući — u proseku — za prvih 20 dana oko 20 kilometara dnevno.² Bilo je više razloga za ovakav razvoj događaja i odnosa na velikom istočnom bojištu, ali ipak ovome je najviše doprinelo nekoliko činilaca. Nesrazmera u psihološkoj pripremljenosti oružane sile jedne i druge strane snažno je delovala na štetu Sovjeta. Dok su nemački vojnici godinama pripremani za uništenje sovjetskog poretka i naroda i za »pobedonosni« obračun, sovjetska strana je, zavedena neshvatljivom Staljinovom verom da se strpljivošću i kompromisima protivnik može zaustaviti, bila psihološki nepripremljena za rat. Nedostatak psihološke pripreme nadovezao se kasnije na neke opšte slabosti u pogledu oružane spremnosti jedinica Crvene armije. Samo tako se može objasniti kako je došlo do toga da nemačka avijacija uspe u iznenadnom napadu da uništi moderne sovjetske avione na aerodromima nedaleko od sovjetske granice već na početku agresije. Pored mnogobrojnih činilaca koji su usloveli ova-

¹ D. M. Proektor, *Agresija i katastrofa, »Vuk Karadžić«*, Beograd, 1975, prevod sa ruskog pp. 190—191, 200. Drugi svetski rat, II knj., Nastavak i kraj ekspanzije sila Trojnog pakta, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1961, pp. 42, 49—50.

² D. M. Proektor, o.c. p/p. 162, 194, 205, 210—213.

kav razvoj događaja na istočnom bojištu u prvim sedmicama rata, 0 kojima su pisali istoričari, prema našem mišljenju, pomalo je zapostavljen faktor premoći materijalno-tehničke osnove na kojoj se gradio nacistički blickrig. Naime, sovjetska industrija i tehnologija, koja je počela da dostiže svetski nivo i stasava tek tridesetih godina morala se sukobiti sa najraznovrsnijom, visokokvalitetnom industrijom veoma razvijene tehnologije obrade sirovina iz skoro čitave Evrope. Pored razvijenog Rajha, sav veliki privredni prostor (tzv. Deutsche Grossraumwirtschaft) bio je svim svojim potencijalima usmeren protiv Sovjeta.

U početku se nacistima činilo kao da se ispunjavaju njihova pro-ročanstva, gubici na strani branilaca bili su ogromni. Ali desilo se ono što nisu mogli ranije uočiti ni neprijatelji, pa ni neki prijatelji Sovjetskog Saveza — sovjetska upornost u suprotstavljanju »nepobedivoj« nacističkoj tehnici; bezbrojni primeri herojstva i žrtvovanja za odbranu zemlje iznenadili su i same Nemce.³

Posledica svega ovoga bilo je usporavanje prodiranja na Istok, i naročito, zastoji na glavnim pravcima, posebno prema Smolensku preko koga je trebalo pobedonosni marš usmeriti ka Moskvi. Malaksavanje udara na centralnom pravcu i traženje podesnijih pravaca prema jugu i severu najavljivalo je i malaksavanje blickriga. Hitlerova direktiva 33 od 19. jula 1941. još nije uspela ni da se ostvari na bojištu, a usledila je nova, broj 34, od 30. jula 1941, sa pokušajima iznalaženja podesnijih pravaca za nanošenje novih udaraca i poraza Crvenoj armiji.⁴

I pored neslaganja nekih svojih generala, Hitler je posle neuspeha na glavnom moskovskom pravcu i zastoja kod Smolenska naredio da se koncentrišu sve moguće raspoložive snage i rezerve za novi udar prema jugu, preko Ukrajine, prema bogatim industrijskim, poljoprivrednim i sirovinskim područjima. Ideja o odvrćanju glavnog udara od političkih centara, naročito od Moskve, i njihovom usmeravanju prema sirovinskim i industrijskim područjima Sovjetskog Saveza, otkrivala je nove poglede nacističkog vrha na karakter rata kao i na njegovo trajanje. Prodiranjem u ova područja nacisti su nameravali da Sovjete odvoje od njihovih najznačajnijih sirovinskih i privrednih regiona i da istovremeno dopune ogromne potrebe nemačke ratne industrije.⁵

Nemci su i ovde, u prvom udaru, zahvaljujući tehničkoj superiornosti svojih oružanih snaga, postigli velike uspehe, naročito u područjima oko Kijeva gde su uništili veći broj divizija Crvene armije, ali su Sovjeti, ubacivanjem rezervi sa istoka, usporili nemačko napredovanje i uspostavili odbrambeni front⁶. Sve uspešnija odbrana Sovjeta, zahvaljujući ubacivanju novih divizija — na jednoj strani, i sve veći nesklad između želja vrhovnog komandovanja Ver-

³ Ibid. p. 200.

⁴ Akten zur deutschen Auswärtigen Politik, (skraćeno, ADAP) Serie D, Band XIII/1, nr. 128, p. 152. Takode, D. M. Proektor, o.e. pp. 222—223.

⁵ D. M. Proektor, o.e. p. 230.

⁶ Ibid. p. 251.

mahta i mogućnosti Nemačke — na drugoj, pojačavali su nervozu u nacističkom vrhu. Došlo se do zaključka da se zbog vremenskog tesnaca i ranije nenaslućivanih mogućnosti SSSR-a, do zime ne može stići do planirane linije Astrahan—Arhangelsk, pa se iznova tražio neki podesniji izlaz.

U tim uslovima Hitler izdaje 6. septembra 1941. zapovest br. 35 u kojoj se naređuje novo, još veće naprezanje svih snaga i potencijala Vermahta i Rajha za odlučujuću bitku na Istoku u 1941, za juriš na Moskvu.⁷

Ovoga puta snažna grupacija Vermahta, koristeći tenkovsku nadmoć, uspela je da krene napred, ali je naišla na sve uporniji otpor jedinica Crvene armije. Brzina kretanja nemačkih jedinica na Istok je usporena, svaki kilometar okupirane teritorije plaćao se sve brojnijim ljudskim žrtvama i sve većim materijalnim gubicima. Nemačka propaganda morala je iz dana u dan da odgađa najavljeni »trijumfalni« ulazak u Moskvu.

Ni drugi deo nemačke ofanzive na Moskvu u drugoj polovini novembra nije doneo željene rezultate. I pored dovlačenja znatnih rezervi iz svih delova okupirane Evrope i angažovanja najiskusnijih elitnih jedinica, naročito na prostoru trougla Kalinin—Možajsk—zapadni prilazi Moskvi, kao i u širem regionu Tule, Nemci nisu uspeli prodreti u Moskvu. Konačno, prvih dana decembra, ofanzivna moć Vermahta je iscrpljena a jedinice Crvene armije su preuzimale inicijativu.⁸

Pored mnogobrojnih nemačkih izveštaja o definitivnom uništenju Crvene armije, sovjetske oružane snage prešle su 6. decembra u kontraofanzivu, razbijajući protivnika i oslobađajući do aprila 1942. teritoriju širine 100—250 kilometara. Sovjetske jedinice su ovim operacijama razbile 11 tenkovskih, 4 motorizovane i 23 pešadijske divizije Vermahta, a Nemci su pretrpeli gubitke od oko 300.000 vojnika i oficira, što poginulih, što zarobljenih, a što ranjenih. Posebno su bili veliki nemački gubici u teškom naoružanju i tehnici. Ukupni gubici oružanih snaga Nemačke od početka napada 22. juna do kraja ofanzive Crvene armije pred Moskvom, prema nemačkim podacima, iznosili su 1.167.835 ljudi.⁹

Slabljenje pozicija sila Osovine počelo je i na drugim frontovima. Englezi su u ofanzivi od 18. novembra do 9. januara 1942. razbili italijanske trupe na poluostrvu Kirenaike i oslabili pritisak italijansko-nemačkih snaga prema Egiptu.¹⁰ Italijani su trpeli velike gubitke i u pomorskom ratu sa Britancima.

⁷ ADAP, D, XIII/1, nr. 283. pp. 373—374.

⁸ История второй мировой войны, 1939—1945, 4 том, 1975, p. 92; А. М. Самсонов, Крах фашистской агрессии, 1939—1945, „Наука“, Москва, 1980, pp. 209—240; Deutschland im zweiten Weltkrieg, 2, Akademie-Verlag, Berlin 1976, pp. 58—65.

⁹ D. M. Proektor, o.c. p. 292. Takode, Deutschland im zweiten Weltkrieg, 2. pp. 65—70; Das deutsche Reich und der zweite Weltkrieg, Band 3, DVA Stuttgart 1984, pp. 770—809.

¹⁰ Water Baum — Eberhard Weichold, Der Krieg der »Achsenmächte« im Mittelmeer-Raum, Mustersmidt, Göttingen 1973, pp. 185—196, 464. Takode, Drugi svetski rat, II knj., pp. 235—261.

Neuspeh blickriga pojačao je nervozu i neslaganja u nacističkom vrhu. Firer je nervozu iskaljivao na svojim prvim saradnicima, smenio je mnoge vojne i političke rukovodioce, među njima i najbliže saradnike u vojnom vrhu Vermahta: Brauhica (Brauchitsch Walther von), Boka (Bock Fedor von), Rundšteta (Rundstedt Gerd von), Leba (Leeb Wilhelm Ritter von), Guderijana (Guderian Heinz) i druge.¹¹ Hitler je preuzeo direktno rukovođenje, uz Vrhovnu komandu, i u generalštabu kopnene vojske koja je trebalo u 1942. godini ponovo da pokuša prodor na Istok.

Poraz do tada nepobedive oružane sile Trećeg Rajha pred Moskvom imao je snažan uticaj na sve zemlje sveta i na čitav tok drugog svetskog rata. U ovom trenutku je posebno pozitivno delovao na završetak procesa formiranja antifašističke koalicije u svetu i stupanje Sjedinjenih Američkih Država u rat protiv Japana 7. decembra 1941.

Izgradnja antifašističke koalicije do tada je bila prešla dugačak put u čijem su trasiranju bile presudne uloge Velike Britanije i Sovjetskog Saveza. Premijer Velike Britanije Winston Čerčil (Winston S. Churchill) od ranije javno deklarisan protivnik komunizma, odmah po napadu Nemaca na SSSR, 22. juna, obraćajući se Britancima, obećao je svaku moguću pomoć ruskom narodu u njegovoj pravednoj borbi protiv nacističke agresije.¹²

Čerčil je 10. jula ponudio sklapanje ratnog saveza između dve zemlje protiv Nemačke na principu oružane saradnje i pružanja uzajamne pomoći bez prethodnih odredaba i ograničenja i preuzimanje obaveza da ni jedna strana neće pristupiti potpisivanju separatnog mira. Ova inicijativa je pozdravljena u Moskvi i 12. jula 1941. potpisana je deklaracija vlada SSSR i Velike Britanije koja je sadržavala te dve pomenute značajne obaveze savezničkih vlada.¹⁸

Udruživanje napora dveju velikih svetskih sila, SSSR-a i Britanije, u borbi protiv fašizma uticalo je pozitivno na poboljšavanje odnosa između SSSR-a i izbegličkih vlada zemalja koje je okupirao Treći Rajh: Čehoslovačke, Poljske, Jugoslavije i Grčke.¹⁴

Od samog početka agresije na SSSR rasle su simpatije stanovništva SAD prema borbi sovjetskih naroda uz istovremeno jačanje antifašističkog raspoloženja u Americi i spremnosti da se pomogne

¹¹ D. M. Proektor, o.c. p. 293.

¹² Советско-английские отношения во время великой отечественной войны 1941—1945, том I, Москва 1983, pp. 43—45; Winston S. Čerčil, Drugi svet-ski rat, том III, Velika alijansa, »Prosveta«, Beograd, s.a. pp. 343—345. Golo Mann, Deutsche Geschichte des 19 und 20 Jahrhundert Deutsche Bücherbund, Stuttgart i dr. 1958, p. 939.

¹³ Der grosse Weltbrand des 20 Jahrhunderts, der zweite Weltkrieg, Politische Verlag, Bucarest 1975, pp. 197—203; История дипломатии, том IV, дипломатия в годы второй мировой войны, „Политическая литература“ Москва 1973, p. 191. Takode, B. M. Бережков, Рождение коалиции, „Международные отношения“ Москва 1975 г. pp. 14—29; Советско-английские отношения... pp. 82—83.

¹⁴ Winston S. čerčil, o.c. p. 361; Arhiv Jugoslavije, Beograd, (Skraceno AJ) Fond 103, F-61, zabeleške o razgovorima Ninčića sa sovjetskim ambasadorom u Londonu Majskim b.b. od 23. jula i 7. avgusta 1941.

borba Sovjetskog Saveza. Značajan događaj u procesu izgradnje antifašističke koalicije bila je zajednička deklaracija Čerčila i Ruzvelta, sastavljena prilikom njihovih razgovora na ratnom brodu »Princ od Velsa« 12. avgusta a objavljena 14. avgusta 1941. pod nazivom Atlantska povelja.¹⁵

U vreme pritisaka tehnički opremljenijih snaga neprijatelja, naročito u prvih nekoliko sedmica nacističke agresije, Staljin se više puta direktno ili preko svojih izaslanika obraćao Britancima sa molbom za pomoć. Predlagan je najefikasniji oblik pomoći, otvaranje drugog fronta — radi odvlačenja dela snaga sa istočnog bojišta. Međutim, Britanci za to nisu imali mogućnosti. Što se tiče materijalne pomoći, ponešto se moglo odvojiti, ali to je bilo malo u odnosu na gubitke koje su svakodnevno trpeli Sovjeti na bojištima a i za transport dugim i ugroženim pomorskim putevima trebalo je mnogo vremena.

Ogromni, svakodnevni gubici, posebno ratnog materijala i sirovina, teže su se podmirivali, pa su Staljinove molbe bile sve upornije. U vreme iscrpljujućih bojeva oko Smolenska, u Ukrajini i prema Leningradu, on je, revoltiran neispunjenim obećanjima, 3. septembra 1941. uputio Čerčilu pismo u kome je stajalo da će SSSR, ukoliko mu se ne bude slalo mesečno oko 400 aviona i oko 500 tenkova, biti poražen ili teško oslabljen,¹⁶ posle čega bi breme rata u Evropi palo na leđa Britancima.

Nekako u ovo vreme počela je da pristiže prva britanska pomoć, u Murmansk su prispele i dve eskadrile aviona tipa »hariken« i 11. septembra već su stupile u dejstvo protiv Nemaca.¹⁷ I manje količine te pomoći imale su jak moralni efekat. Uskoro će uslediti krupne političke akcije ove dve zemlje, koje će se uspešno sprovoditi. Jedna od značajnijih bila je zajednička akcija za slabljenje nacističkog uticaja u nekim zemljama Srednjeg istoka, posebno oko naftonosnih područja u Iranu. Pošto je odbijen zajednički zahtev vlada Velike Britanije i Sovjetskog Saveza vladi Irana da izbací iz zemlje oko 5.000 nacističkih agenata, usledila je zajednička oružana akcija u avgustu 1941. i uspešno je neutralisana nacistička opasnost na tom području.¹⁸ Sprečavanje infiltracije nemačkih nacista na Bliskom i Srednjem istoku pojačavalo je sigurnost pozadine južnog krila odbrambenog fronta, otvaralo još jedan pravac za dotur savezničke pomoći SSSR-u. Prisna i uspešna politička saradnja SSSR-a i Velike Britanije, naročito posle pristupanja SSSR-a Atlantskoj povelji, omogućila je još uspešnije okupljanje malih zemalja oko ovih dveju velikih sila — kao glavnih i odlučujućih nosilaca borbe protiv fašizma u to vreme. Konferenciji posvećenoj organizovanju borbe protiv sila fašizma, održanoj 24. septembra 1941, uz predstavnike ove dve zem-

¹⁵ Winston S. Čerčil, o.c. pp. 406—414.

¹⁶ Ibid. p. 420; История дипломатии, том IV, p. 195; Советско-английские отношения ... pp. III—113.

¹⁷ Winston S. Čerčil, o.c. pp. 356—357.

¹⁸ Ibid. pp. 437—446. Takođe, История дипломатии, том IV, pp. 203—206; В. М. Берешков, o.c. pp. 48—70. Советско-английские отношения, том I, p. 202.

lje, prisustvovali su i predstavnici slobodne Francuske i izbegličkih vlada Belgije, Holandije, Luksemburga, Norveške, Poljske, Čehoslovačke, Jugoslavije i Grčke.¹⁹

Usporavanje prodora tidarnih klinova Vermahta kroz sovjetsku teritoriju, ogromni nemački gubici, a naročito — zaustavljanje neprijatelja na najznačajnijim pravcima, posebno na pravcu prema Moskvi, povratili su poverenje pokolebanog dela prijatelja Sovjetskog Saveza u savezničkim zemljama. Ovome su doprineli i izveštaj i predstavnika Britanije i SAD iz Moskve u jesen 1941. o naporima koje čini i žrtvama koje podnosi narod SSSR-a u odbrani od fašističke agresije. Ovo je dovelo u jesen 1941. do prvih krupnih koraka u pogledu dugotrajnije međusavezničke saradnje; jedan od njih predstavljala je konferencija predstavnika savezničkih zemalja u Moskvi, koja je trajala od 29. septembra do 1. oktobra 1941. godine. Na njoj su utvrđeni vidovi saradnje, kao i kontingenti mesečnih isporuka SAD i Britanije Sovjetskom Savezu,¹⁰ za period od oktobra 1941. do juna 1942. godine.

Tako su tri velika saveznika, podstaknuta potrebom zajedničke borbe protiv fašističke opasnosti, i pored velikog broja nasleđenih međusobnih protivurečnosti i problema, nalazili puteve za saradnju. Mnogi zadaci su sporo rešavani, kao npr. zahtev Sovjeta Britancima da objave rat Finskoj, Mađarskoj i Rumuniji, koje su sve više bile angažovane u agresiji na SSSR. Zbog još uvek jakih privrednih i drugih veza britanske buržoazije i njenog kapitala sa buržoazijom ovih zemalja, britanskoj vladi je bilo teško da donese takvu odluku. Ipak, 6. decembra 1941. ona ispunjava zahtev Sovjeta i objavljuje rat ovim satelitskim zemljama.¹

Neuspeh blickriga i uspešan početak sovjetske kontraofanzive 6. decembra 1941. omogućili su još bržu i kompleksniju saradnju među saveznicima. Radi što konkretnijeg dogovora o novoj fazi rata u nastupajućoj 1942. godini, u Moskvi su u toku trodnevni razgovori (16—18. XII) između Idna (Anthony Eden), Staljina i Molotova pokrenuta važna pitanja u pogledu uređenja Evrope posle uništenja fašističkog poretka. Istovremeno, ispoljena su krupna neslaganja oko sudbine malih zemalja i novih granica u Evropi.²

Obe strane dobro su znale koliko su ti problemi zamršeni, pa su radi što uspešnijeg okončanja najvažnijeg zadatka — uništenja fašističkog bloka — sve ostalo što je moglo da šteti zajedničkoj borbi — odlagali za bolja vremena. Glavno je bilo da je zajednički strateški cilj — formiranje snažne koalicije — bio ostvaren već u toku 1941. i da je ulaskom Sjedinjenih Američkih Država u rat protiv Ja-

¹⁹ История дипломатии, IV, р. 209; Diplomatski arhiv Sekretarijata za inostrane poslove SFRJ (skraćeno DASIP) L. P. I, Izveštaj iz Londona pov. br. 879/1-15 od 15. jula 1941.

²⁰ История дипломатии, IV, р. 212; В. М. Бережков, о.с. pp. 70—116; Советско-английские отношения, ... pp. 132—149.

²¹ Други светски рат, II кнј. ... pp. 335—336.

²² Winston S. Cerčil, о.с. pp. 577—581; В. М. Бережков, о.с. pp. 117—127; Советско-английские отношения, I, pp. 183—197.

pana 7. decembra 1941, sa njihovim neiscrpnim materijalnim potencijalima, obezbeđena sigurna nadmoćnost nad udruženim Trojnim paktom u 1942. godini.¹³

Neuspeh Vermahta na Istoku u 1941. godini i formiranje široke antifašističke koalicije u svetu uslovili su znatna pomeranja u globalnoj strategiji Trećeg Rajha, pa i promene u odnosima sa zemljama i narodima jugoistočne Evrope. Politika Rajha prema ovom regionu trasirana planom sigurnog i brzog uspeha na Istoku, nije mogla udovoljiti izmenjenim opštim uslovima i naročito povećanim materijalnim potrebama Nemačke. U očekivanju da se dokopaju neiscrpnih sirovinskih resursa sovjetskih prostranstava, području Jugoistoka je Nemačka namenila samo dopunsku funkciju. Jugoistok je morao uložiti sve napore da obezbedi nemačku ratnu industriju delom deficitarne robe i sirovina.

U uslovima protezanja rata na period duži od nacističkih predviđanja jugoistočna Evropa je dobila funkciju jednog od najvažnijih snabdevača Nemačke. Zajedno sa sve većim žrtvama i gubicima na Istoku, rastle su potrebe i— uporedo s tim — novi zahtevi i pritisci Rajha na zemlje i narode jugoistočne Evrope.

Satelitski i kvislinški vladajući vrhovi u zemljama jugoistočne Evrope, bez odgovarajućeg oslonca u narodu, nisu imali izgleda da za duži rok održe sistem vlasti koji je Treći Rajh ovde uspostavio. Po ulasku SSSR-a u rat protiv Nemaca, i malaksavanja blickriga, višestruko su otežane pozicije vladajućih slojeva i struktura na koje se nacizam u zemljama jugoistočne Evrope oslanjao. Komunisti su odmah stupili u otvorenu borbu protiv okupatora i njegovih saradnika, a u pojedinim zemljama, na primer, u Jugoslaviji, podigli se na ustanak i započeo je pravi rat. Protiv okupatora i »novog poretka« krenuli su, pod rukovodstvom KPJ, svi narodi i narodnosti Jugoslavije.

1. NOVO RATIŠTE NA PROSTORIMA RAZBIJENE JUGOSLAVIJE

Namere okupatora da razbijanjem jugoslovenske države na više manjih, različito povezanih i zavisnih jedinica i osloncem na svoje saradnike obezbedi pozicije na ovom uvek buntovnom području, nisu dale željene rezultate. Odbijanje stanovništva da sarađuje sa okupatorima i njihovim saradnicima imalo je istorijske korene još u dalekoj prošlosti. Slovenci su imali teška iskustva sa Nemcima iz vremena habsburške monarhije; Hrvati u Dalmaciji sa Italijanima; Srbima su još bila sveža sećanja na austrougarsku i nemačko-bugarsku okupaciju i stradanje svakog trećeg stanovnika Srbije u toku balkanskih ratova i prvog svetskog rata. Koristeći pozitivne i progresivne tekovine takve tradicije, KPJ je već do aprilskog rata, razobličavajući međunarodni fašizam, uspela da razvije antifašističko raspolo-

²³ Drugi svetski rat, II knj., pp. 336—337.

ženje kod najširih slojeva, kao i da ljude iz neutralne i još neopredeljene mase priključi antiokupatorski raspoloženom stanovništvu.

Komunistička partija Jugoslavije, kao jedina politička snaga koja je ostala na okupu posle razbijanja Jugoslavije, pod rukovodstvom svoga generalnog sekretara Josipa Broza Tita, u uslovima fašističke okupacije i terora, izvodi široke i uspele pripreme za ustanak. Razumljivo je da će postići najveće uspehe u krajevima koji su se našli u najdubljem raskolu sa fašističkim okupatorima i njihovim saradnicima, odnosno među stanovništvom kome je zapretila opasnost od fizičkog istrebljenja ili denacionalizacije.

U ovim regionima dolazi do najmasovnijeg odziva stanovništva na Titov poziv na ustanak i u njima se formiraju žarišta ustanka, koja će, zahvaljujući smišljenom i organizovanom radu komunista, postati i najznačajniji oslonci narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Jugoslaviji.

Prve ustaničke akcije u julu, posebno napadi na saobraćajnice kojima se koristio neprijatelj, rudnike i privredne objekte, predstavljale su ozbiljnu smetnju okupacionom sistemu.

Najsnažniji udari po okupacionom sistemu otpočeli su na tlu Crne Gore, Srbije i delova NDH, pa su ovim krajevima Nemci i posvetili najviše pažnje. Radi iznalaženja najpodesnijeg oblika suprotstavljanja ustanku posebno je izučavano stanje u ustaničkim područjima, položaj i opredeljenje pojedinih slojeva ili društvenih grupa stanovništva u ovim regionima i sve ono što je imalo direktnu ili indirektnu vezu sa neočekivano masovnim i upornim otporom stanovništva u ovim krajevima. Na osnovu temeljnih analiza dolazilo je do određenih ocena karaktera, sadržine i namera ustanika. U nemačkim izveštajima iz ovog vremena najčešće se podvlači da se ustanički pokreti u Jugoslaviji »... isključivo imaju pripisati komunističkom uticaju«.²⁴

Pored ustaničkih jedinica koje su pokrenuli komunisti, prema viđenju nemačkih analitičara postoje i nacionalne srpske ustaničke grupe. Oni pri tom misle na četnike koje okupljaju i predvode oficiri vojske bivše Kraljevine Jugoslavije i koji se samo delimično priključuju akcijama i borbama komunista, naročito u severozapadnim delovima Srbije, dok većina izbegava borbu. Već u početku Nemci uočavaju političku razbijenost i nejedinstvo ove grupacije, počev od onih koji su voljni da prihvate program partizanske borbe koju predvode komunisti, do grupe četnika Koste Pećanca u jugoistočnoj Srbiji, koji prihvataju saradnju sa Nemcima i bore se protiv komunista i ustanika.²⁵ U Pećančevoj četničkoj grupi nacisti vide svog budućeg saradnika i saveznika u borbi protiv ustanka u Srbiji.

Nemački analitičari zaključuju da je ustanak u Jugoslaviji neočekivano masovan, a naročito u Srbiji, Crnoj Gori i delovima Hrvatske.

²⁴ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, Vojnoistorijski institut (skraćeno Zb. NOR) Beograd, 1973, tom XII, knj. 1, nr. 110, p. 289. Takođe, nr. 70, p. 181, 98, p. 258, 109, p. 286.

²⁵ Zb. NOR, XII/1, nr. 110, p. 289. Takođe, nr. 98, p. 258, 109, p. 286, 110, p. 289.

ske i Bosne i Hercegovine. U izveštaju štaba komandanta Srbije za poslednju dekadu avgusta 1941. obaveštava se da je ustanak zahvatio celokupnu teritoriju okupirane Srbije osim krajeva oko Kosovske Mitrovice koji su nastanjeni Albancima.²⁶

Interesantni su pokušaji otkrivanja uzroka masovnog ustanka u većem delu jugoslovenske teritorije — jer se tako nešto nije dogodilo ni u jednoj od susednih zemalja, u nekima sve do pred kraj rata. Kao glavni razlozi koji su naveli stanovništvo da se odazove pozivu komunista i učestvuje u ustanku navode se: rusko-sovjetski faktor u koji su se, sticajem prilika, utkali — slovenofilstvo, povezano sa tradicionalnom saradnjom Srba i Crnogoraca sa Rusima i simpatijama prema komunistima i ruskim boljševicima; zatim, masovni progoni, stavljanje van zakona kao i likvidacija, pojedinih naroda, naročito srpskog življa koje je spas od fizičkog uništenja našlo u bežanju u šume i prihvatanju borbe koju su organizovali i predvodili komunisti.²⁷ Šef kvislinške policije u Beogradu Dragoslav Jovanović je obavestio Nemce da je na vest o ratu na Istoku u Beogradu zavládalo skoro isto onakvo raspoloženje kakvo je bilo za vreme demonstracija 27. marta 1941.²⁸

Progoni, stavljanje van zakona pojedinih naroda i likvidacija življa, prema mišljenju samih Nemaca, posebno su jako uticali na ustanak Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Još 12. jula 1941. nemački opunomoćeni general u Zagrebu, Glez Horstenau (Edmund Glaise — Horstenau von) javlja da razularenost ustaša i pravna nesigurnost Srba izazivaju pojačane nemire.²⁹

Pojedini predstavnici Rajha, »pokajnički« optužuju praksu preseljavanja mase obespravljenih Srba iz NDH i drugih krajeva u Srbiju. Proterivanjem preko 100.000, kako Nemci kažu, do »kože opljačkanih« stanovnika iz NDH, oko 40.000 iz krajeva pripojenih Mađarskoj i oko 20.000 iz krajeva koje je anektirala Bugarska, stvorena je armija nezadovoljnika, spremna na borbu protiv svih onih

²⁶ Zb. NOR, XII/1, nr. 130, p. 243.

²⁷ Zb. NOR, XII/1, nr. 87, pp. 225—228; takode, nr. 154, pp. 404—407, 222, p. 675; AJ NAV, T-71, Rol-5, sn. 398492—398545 OKW nr. 01055 OKW od avgusta 1943, Elaborat Političko odmeravanje snaga na Balkanu. U ovom elaboratu Nemci smatraju da su komunističkom ustanku u Jugoslaviji doprinele i levo opredeljeni delovi nekih građanskih partija, navodeći kao primer levo krilo Zemljoradničke stranke, koje je, po njihovom mišljenju, uoči rata predstavljalo stecište komunista — str. 4—10.

²⁸ Muharem Kreso, Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941—1944, Istorijski arhiv Beograda, Beograd 1979, p. 146. Takode, Zb. NOR, XII/1, dok. 70, pp. 181—182; nr. 87, p. 225, 154, pp. 404—407, 222, p. 675.

²⁹ Zb. NOR, XII/1, nr. 77, p. 198. Jedan od priznatih istoričara drugog svetskog rata dr Holm Sundhausen u svojoj dokumentovanoj knjizi: Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Grossraum 1941—1945, Stuttgart 1983, navodi da su već do jeseni 1941. ustaše ubile na razne načine oko 200.000 Srba: »Prema nemačkim procenama fizički je likvidirano već do jeseni 1941. godine u mnogobrojnim hrvatskim koncentracionim logorima 200.000 Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj kao posledica lokalnih prestupa i organizovanih masovnih ubistava«, p. 252. Takode, Ladislaus Hory, Martin Broszat, Der Kroatische Ustascha — Staat 1941—1945, Stuttgart 1964, pp. 93—106; Slavko Komarica, Noć i magla... p. 152; Nikola Milovanović, Izdaja...

koji su ih obespravili i proterali sa ognjišta.³⁰ Zbog toga je, po naređenju Nemaca, ovakav progon Srba posle ustanka obustavljen.

Za masovno bežanje srpskog seljaštva u šume i učešće u ustanku na području Nezavisne Države Hrvatske Nemci su uglavnom krivili i optuživali ustaše, jer »... srpski seljak nije ništa više naklonjen komunizmu od hrvatskog seljaka«, a njegovo uključivanje u ustanak je odgovor na »... krvave i nečovečne mere istrebljenja od strane hrvatskih ustaša«, kaže se u izveštaj u nemačkog generala Horstenaua od avgusta 1941.³¹

Na jednom od prvih savetovanja najodgovornijih predstavnika vojnih okupacionih organa Rajha na područjima jugoslovenske teritorije, koje je održano u Beogradu 12. avgusta 1941, konstantovano je da su ustaše koje su politički pripremane u Italiji ispunjene najvećom mržnjom prema Srbima, pa su postale nevolja i smetnja interesima Rajha u ovom području, pošto »sadašnji nemiri u Hrvatskoj proizilaze iz suprotnosti između Hrvata i Srba, koji se veoma teško razlikuju, praktično samo po veroispovestima«.³² I na ovom savetovanju, a i kasnije, spominjalo se da ustaše imaju oslonac u manjem broju hrvatskog i muslimanskog stanovništva dok većina ne prihvata ovakvu politiku prema srpskom narodu.³³

Nemci su na kraju morali priznati da su sistem nacionalnog »pročišćavanja« teritorije ustaše preuzele od njih i da su svoje učitelje u tome slepo sledili pa i prevazišli. U jednom izveštaj u obaveštajnog odeljenja komandanta oružanih snaga na Jugoistoku o stanju ustanka u Jugoslaviji od 2. novembra 1941. pored ostalog je zapisano: »Mlada hrvatska država najbrže je izdala zakone po ugledu na nirnberške jevrejske zakone, koji su ravnomerno važili za Jevreje i Srbe. To je dovelo do najžešćih progona Srba i pretvorilo se u jedan verski rat protiv pravoslavne crkve«.³⁴

Pokušaji nacista da utiču na ustaše da ih doslednije slušaju i da ubijaju Srbe po »određenom sistemu«, nisu uspeli. Kao glavne vinovnike Nemci su optuživali ustaški vrh na čelu sa Eugenom Kvaternikom, šefom ustaške policije.³⁵ Divljanje razularenih ustaša najreljefnije se ocrta u izveštaju od 27. avgusta. Oficir za transport pri ustanovi nemačkog generala u Zagrebu, koji je imao priliku da se upozna sa stanjem i na terenu, konstatuje da su ustaški ekstremisti, pokušavajući da zavedu neki red u državi, samo za prva četiri meseca postojanja NDH ubili oko 200.000 Srba, te da »bez zločina ustaša nikakva propaganda ne bi mogla da pridobije srpske seljake

³⁰ Zb. NOR, XII/1, nr. 154, p. 404, 222, p. 575. Takođe, Vojvodina u narodnooslobodilačkom ratu ... p. 69.

³¹ Zb. NOR, XII/1, nr. 105, p. 250, 123, p. 329; takode: nr. 87, p. 225, 105, p. 272, 123, pp. 328—329, 150, p. 293; ADAP D, XIII/1, nr. 90, pp. 97—98, 191, p. 250.

³² Zb. NOR, XII/1, nr. 110, p. 288.

³³ ADAP, D, XIII/1, nr. 90, p. 98; takode, Zb. NOR, XII/1, nr. 105, p. 272, 150, p. 393.

³⁴ Zb. NOR, XII/1, nr. 222, p. 579: Hermann Neubacher, Sonder-auftrag Südost 1940—45, p. 18.

³⁵ Zb. NOR, XII/1, nr. 132, p. 350; takode, 132, p. 328, 137, p. 364, 239, p. 641.

da se bore na život i smrt za komunističke ciljeve». ³⁶ Ovakva ocena je preterana i jednostrano shvaćena, ali ipak nije bez osnova, jer su ustaše ovakvom politikom gubili i ono malo tla na koje su se oslanjale. Broj onih koji su ih podržavali, najčešće silom, bio je sve manji. Znakove njihove sve veće nemoći slikovito je opisao i general Horstenau 14. decembra 1941: »U drugoj polovini novembra pokušalo je vojno rukovodstvo jednim proglasom da formira jedinice od dobrovoljaca; rezultat je bio tako mizeran da se prešlo preko toga». ³⁷ Previše angažovani na rešavanju sudbonosnih pitanja vezanih za rat na Istoku, Nemci nisu pokušavali da nature svoju volju ustašama u NDH, pa su svoje odnose sa njima regulisali kompromisima i nagodbama. Sve ovo dovelo je do novih protivrečnosti u odnosima između onih koji su podelili jugoslovensku teritoriju među sobom.

Najupornija i najopasnija je bila Italija, koja je, pored toga što je preduzimala sve da potčini svojoj volji ustašku NDH, pokušavala da ponešto prigrabi i u drugim regionima, naročito u Makedoniji — na novouspostavljenoj granici sa Borisovom Bugarskom. Italijani su već u julu pojačali aspiracije prema međuprostoru između okupacionog područja Srbije koje su držali Nemci, delova južne Srbije i severne Makedonije, koje su prigrabili Bugari, i Sandžaka — na koji su polagale pravo, pored Italijana, i ustaše. Prema izveštaju komandanta Srbije od 25. jula 1941, Italijani su zvanično zatražili delove Sandžaka između Rudog, Prijepolja i Sjenice i ispravku demarkacione linije oko Kosovske Mitrovice, koju su ranije uzeli Nemci, zbog rudnika Trepče, zatim neke predele bogate rudama severozapadno od Skoplja, ³⁸ kao i neka područja na demarkacionoj liniji u zapadnoj Makedoniji oko Kičeva. ³⁹ Nemci su preporučivali Bugarima da ne čine ustupke Italijanima i da za sve traže neku nadoknadu čvrsto čuvajući ranije zadobijene pozicije na području oko Trepče i na važnoj deonici kosovske železnice Uroševac—Kosovska Mitrovica, zbog njene stratejske i privredne važnosti. ⁴⁰

Nezadovoljni raspodelom teritorija na ovom delu Jugoslavije, posebno zbog toga što su im Nemci direktno ili preko Bugara ugrabili sve značajnije rudnike, Italijani su podržavali protivnike Nemaca među pripadnicima albanske narodnosti u Kosovskoj Mitrovici i Trepči. Pošto nisu imali vremena ni uslova da se upuštaju u rasprave sa Italijanima, nemački vojni i policijski organi odgovorili su istom taktikom i protiv Italijana upotrebili svoje pristalice iz redova albanskih prvaka. ⁴¹

Protezanje rata na Istoku uticalo je i na upornost Hortijevih fašista u borbi za dobijanje spornih područja kakvo je bilo, na primer, Međumurje. U sporu između NDH i Mađarske oko Međumurja Ber-

³⁶ Zb. NOR, XII/1, nr. 123, p. 329; takođe, Slavko Komarica i Slavko Odić, o.c. p. 152.

³⁷ Zb. NOR, XII/1, nr. 279, p. 779.

³⁸ Arhiv Vojnoistorijskog instituta Beograd (Skrraćeno A VII) NAV, T-120, Rol. 200, sn. 153241-2, T-77, Rol. 1296, sn. 943-4, T-501, Rol. 234, sn. 244-5. Takođe, Zb. NOR, XII/1, nr. 82, pp. 213—214, zatim dokumenta: 91 i 224.

³⁹ Zb. NOR, XII/1, nr. 227, pp. 590—591, 251, pp. 677.

⁴⁰ Zb. NOR, XII/1, nr. 91, p. 237.

⁴¹ Zb. NOR, XII/1, nr. 216, pp. 553—555.

lin se trudio da ostane neutralan, savetujući da se spor reši kompromisom, vraćanjem Međumurja NDH, uz određene kompenzacije koje bi obezbedila ustaška vlada Mađarskoj. S obzirom na to da su sve mogućnosti za kompenzaciju na Jadranu bile isključene zbog Italije i da je NDH bila privredno potpuno potčinjena interesima Rajha, vlada u Zagrebu nije imala nikakvih mogućnosti da obezbedi predloženu nadoknadu.⁴² Koristeći se superiornošću u odnosu na NDH, Mađarska je zadržala i uključila Međumurje i formalno pod svoju upravu.

Ustaška vlada u Zagrebu, nemoćna prema Mađarima, pokušala je da gubitak nadoknadi na račun još slabije kvislinške vlade u okupiranoj Srbiji. Posle olakog dobijanja skoro celog Srema, nastanjenog pretežno Srbima, istakla je zahtev da joj se dà krajnji istočni kutak ove oblasti na ušću Save u Dunav, ispod samih zidina Beograda.⁴³

Pokušaj srpskih kvislinga na čelu sa Nedićem da dobiju zaštitu nemačkih nacista i da sačuvaju »prag« Beograd—Zemun, nije imao nikakvog uspeha. Ni upornim nastojanjima predstavništava Rajha u Beogradu da isticanjem privredne, saobraćajne i životne vezanosti ova dva grada, dokažu nacističkom vrhu u Berlinu potrebu da se Zemun zadrži uz Beograd, nije, takođe, ništa postignuto. Polovinom oktobra, po direktivi iz Berlina, Zemun je sa svojom okolinom izuzet iz sastava okupacionog područja Srbije i priključen NDH, uz neke posebne obaveze prema nemačkim vojnim i civilnim institucijama koje su imale svoje instance u Beogradu i Zemunu.⁴⁴

U celini uzeto, položaj Rajha na jugoistoku Evrope posle početka ustanka u Jugoslaviji i neuspeha munjevitog rata na Istoku — počeo se pogoršavati. Vojna, politička i privredna rešenja, koja su ranije smatrana pouzdanim, pokazivala su svoju lošu stranu. Najveći udarac nemačkim interesima predstavljao je narodni ustanak u Jugoslaviji. Dovedeno je u pitanje redovno snabdevanje nemačke ratne industrije, uzdrmana je tvrđava okupacionog sistema na području bivše Jugoslavije i zapretila je opasnost da se požar ustanka prenese u susedne zemlje.⁴⁵ Zato su nemačke vojne i druge ustanove na jugoistoku Evrope, uz punu saradnju sa nacističkim vrhom u Berlinu, pristupile iznalaženju najpodesnijih načina borbe protiv ustanka u Jugoslaviji. S obzirom na to da su prve akcije bile uperene protiv nemačke oružane sile, Komanda Srbije i druge vojne ustanove na

⁴² AVII »Bon« Rol. 4, sn. 499; AVII grada NDH, K-85, 12/6-3, ustaški izveštaj od 11. jula 1941; takođe: Zb. NOR, XII/1, dok. br. 74, 81, 150, 222.

⁴³ Sporazum o predaji Zemuna sa okolinom postignut je 4. oktobra, a predaja je izvršena 10. oktobra 1941. Vid. AVII, NAV, T-77, Rol. 1296, sn. 1143; takođe, Zb. NOR, XII/1, nr. 181, pp. 471—472, 222, pp. 574.

⁴⁴ Obaveze NDH posle predaje Zemuna i okoline bile su: »a) nastavak davanja doprinosa Srema ishrani Beograda, b) neproganjanje Srba u pomenutom području, c) bez publicističkog tretiranja ove nagodbe«. Vid. Zb. NOR, XII/1, nr. 150, p. 395; takođe, nr. 91, p. 238, 154, pp. 407, 181, pp. 471—473.

⁴⁵ Neposredno posle prvih pokušaja da se zaustavi širenje ustanka u Jugoslaviji OKV je pisala u direktivi potčinjenim jedinicama 16. septembra 1941. godine: »Na taj način nastaje u povećanoj meri opasnost za nemačko rođenje rata, koje se najpre pokazuje u jednoj nesigurnosti za trupe ...« Vid. AVII, NAV, T-312, Rol. 462, sn. 8049040.

Jugoistoku predlagale su hitne operacije za uništenje ustanka, i tražile još jednu diviziju za zaštitu vitalnih saobraćajnica i privrednih objekata u Srbiji.⁴⁶

Nemogućnost izdvajanja novih vojnih snaga prisilila je Nemce da još više koriste političke mere. Težili su neutralisanju svega onoga što je doprinosilo masovnosti ustanka, počev sa prestankom iseljavanja Srba.⁴⁷, pa do zabrane ilegalnog prebegavanja stanovništva na srpsku teritoriju iz susednih oblasti, Bosne i Hercegovine, Vojvodine i Makedonije.⁴⁸

Težište vojne i političke akcije, uz angažovanje većeg dela raspoloživih snaga Vermahta na Jugoistoku, usmereno je u leto 1941. prema Srbiji i delovima Bosne, gde je partizanski pokret, zahvaljujući podršci naroda, najranije prerastao u pravi rat.⁴⁹ Istovremeno, protiv masovnog narodnog ustanka u Crnoj Gori, delovima Hrvatske i u zapadnoj Bosni otpočela je oružane akcije i italijanska okupaciona vojska.

2. POKUŠAJ GUŠENJA USTANKA U SRBIJI

Na temelju pažljivih proučavanja karaktera i namera narodnog ustanka u Jugoslaviji, Nemci su već od leta 1941. pokušavali da otkriju i upotrebe najpodesnija sredstva za gušenje i likvidaciju ovog ratišta na prostoru već jednom savladane i pacificirane Evrope ali u tome nisu nikad uspeali. Nemačke vojne snage jačine četiri divizije: 704, 714, 717. i 718, stavljene pod specijalnu Višu komandu 65, koje su se u trenutku ustanka nalazile u Jugoslaviji, uglavnom u regionu Srbije, nisu bile dovoljne da uguše najopasnija žarišta. U očekivanju novih pojačanja, Nemci primenjuju taktiku suzbijanja daljnjeg širenja ustanka preduzimajući vojnopolitičke mere angažovanjem pristalica kvislinškog aparata, odnosno protivnika komunističkog pokreta. O visokom vrednovanju ovih mera u slabljenju ustanka u Srbiji pisali su vojni i politički predstavnici Nemačke na Jugoistoku. Interesantno je pismo Feliksa Benderà, oDunomoćenika Ministarstva inostranih poslova Rajha u Srbiji upućeno 14. avgusta 1941. ministru inostranih dela Nemačke, Ribentropu. Podvlačeći da situacija u Srbiji zahteva da se sve podredi »borbi protiv rastućih komunističkih akcija«, Bencler predlaže da se ». . . pojača položaj komesarske vlade da bi joj se ojačalo zaleđe u borbi protiv komunista«.⁵⁰ On takode

⁴⁶ AVII, NAV, T-77, Rol. 1296, sn. 1213; takode, Zb. NOR, XII/1, nr. 117, p. 317, 149, p. 389.

⁴⁷ AVII »Bon« Rol. 4, sn. 765; takode, ADAP D, XIII/2, dok. 350, pp. 451—453; Zb. NOR, XII/1, nr. 164, p. 434.

⁴⁸ Zb. NOR, XII/2, Elaborat Ernesta Vishaupta (Ernest Wisshaupt) »Borba protiv ustaničkog pokreta na području Jugoistoka od juna 1941. do avgusta 1942. godine, Prilog I u Zb. NOR, XII/2, p. 1000; takode, Slobodan Milosevic, Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941—1945, Beograd, 1981, pp. 133—161.

⁴⁹ Zb. NOR, XII/1, nr. 222, pp. 579—580; takode, dok. nr. 87, 123, 150; ADAP D, XIII/1, nr. 90, pp. 97—98, 191, p. 250.

⁵⁰ Zb. NOR, XII/1, nr. 113, p. 298.

smatra da bi za pridobijanje dela Srba protiv ustanka bilo potrebno dati Srbiji »... jednu istinsku vladu kao otprilike u Grčkoj« i da bi trebalo obećati neke teritorijalne dobitke, kako bi se pridobilo stanovništvo. U borbi protiv komunista i ustanka on velike nade polaže u »srpsku žandarmeriju i u široku akciju. ... jednog pokreta okupljanja svih protivkomunističkih elemenata«.⁵¹

Neke od ovih ideja i predloga prihvaćice deo nacističkog vrha u Berlinu, jer je to, u uslovima nemogućnosti angažovanja jačih trupa Vermahta, bio jedini način borbe protiv ustanka. Mogućnost angažovanja kvislinga u Srbiji protiv ustanka potvrđivalo je držanje većine četničkih grupa, njihov neprijateljski odnos prema partizanima i spremnost da se udruže sa svakim da bi se omela oslobodilačka borba pod vodstvom komunista, u čemu je najdalje otišla grupa četnika pod komandom Koste Pećanca.⁵²

Politiku traženja saveznika protiv ustanka, pa čak i onih koji nisu bili potpuno pouzdani, nalagali su slabi rezultati borbe nemačkih divizija pod vodstvom Više komande 65 za naročitu upotrebu.⁵³

Pročišćavanje ustaničkih teritorija u avgustu 1941. koje su izvodile poterne grupe (Jagd-komande), formirane od odabranih i dobro naoružanih dobrovoljaca, jačine oko 50, a zatim i do 100 nemačkih vojnika, dok su ostale snage čuvalе komunikacije, gradove i određene važnije punktove, nije dalo očekivane rezultate.⁵⁴ Ustanak se razvijao u celoj Srbiji još jačim tempom. Oslobodena teritorija se sve više širila prema velikim gradovima, pa i na domak samog Beograda.

Sve ovo potkrepljivalo je Benclerovu ideju o tome da treba tražiti saveznike u samoj Srbiji. Ubrzana je regrutacija folksdojce-
ra.⁵⁵ Pojačane su kvislinška žandarmerija i policija, koje su, zajedno sa carinskom službom, imale u avgustu 1941. oko 3.000 naoružanih ljudi. Pored učešća u borbama protiv partizana i NOP, oni su se bavili isleđivanjem, a zatim mučenjem i egzekucijom uhapšenih komunista, rodoljuba i zarobljenih ustanika.⁵⁶ Već 14. jula u jednom nemačkom izveštaju iz Beograda javlja se da su egzekutori, iako na brzinu odabrani, dobro obavili zadatak,⁵⁷ jer su samo 28. i 29. jula streljali 182 komunista i ustanika,⁵⁸ a u drugom izveštaju od 2. avgusta Nemci iz Beograda javljaju da je samo za deset poslednjih dana likvidirano 412 komunističkih i ustaničkih funkcionera.⁵⁹

Politika suzbijanja ustanka i taktika istrebljenja Srba pomoću domaćih izdajnika nije postigla one uspehe koje su od nje očekivali nacisti. U mnogo slučajeva u vreme borbi sa ustanicima Nemci su se žalili na nepouzdanost kvislinške žandarmerije, navodeći primere

⁵¹ Ibid. p. 298.

⁵² Zb. NOR, XIV/1, nr. 3, p. 17, 4, p. 19.

⁵³ Zb. NOR, XII/1, dok. nr. 56, 57, 105, 108, 110, 112.

⁵⁴ AVII, NAV, T-501, Rol. 246, sn. 78—81.

⁵⁵ Zb. NOR, XII/1, nr. 84, p. 219.

⁵⁶ Zb. NOR, XII/1, nr. 79, pp. 205—207.

⁵⁷ Ibid. Takode, dok. 88, p. 230.

⁵⁸ Zb. NOR, XII/1, nr. 94, p. 243.

⁵⁹ Zb. NOR, XII/1, nr. 98, p. 258.

napuštanja jedinica, tajne saradnje sa ustanicima, predaje čitavih grupa ustanicima bez borbe i slične.⁶⁰

I pored masovnih ubijanja i progona ustanika i civilnog stanovništva, širenje ustanka u Srbiji nije zaustavljeno. Nemački komandanti su morali priznati da je ustanak zahvatio sve krajeve Srbije, da je veći deo njene teritorije u rukama ustanika⁶¹ i ono što je posebno značajno — da su partizani odlično organizovani i predvođeni.⁶²

Privreda, posebno proizvodnja sirovina, bila je potpuno paralisana. Bencler je javljao 29. avgusta 1941. da je samo u tri poslednje sedmice napadnuto i onespособljeno u Srbiji 14 rudnika.⁶³ Saobraćaj je bio potpuno poremećen. Samo u toku 31. avgusta izvršeno je 18 napada na pojedine važnije saobraćajnice u Srbiji.⁶⁴

Okupacioni sistem u Srbiji bio je u krizi. Slanje udarnih odreda — »jagd-komandi«, protiv partizanskih jedinica doživelo je neuspeh, jer su Nemci u okršajima sa ustanicima imali na desetine poginulih, ranjenih i zarobljenih. To im se do tada nije dešavalo u Evropi. Jedino su italijanske okupatorske jedinice doživljavale slične i još veće gubitke u borbama protiv ustanika u Crnoj Gori, delovima Hrvatske, Bosne i Hercegovine.

U drugoj polovini avgusta i početkom septembra održano je više savetovanja u Beogradu na kojima se raspravljalo o krizi okupacionog sistema u Srbiji, među njima i dva koja je organizovala komanda Jugoistoka. Iz Beograda su tražili da se kao pomoć trupama u Srbiji upute nove operativne divizije bez kojih neće moći da se suzbije opšti ustanak srpskog naroda.⁶⁵

U vreme najvećih naprezanja Vermahta da slomi otpor Crvene armije, u septembru 1941, raskorak između traženja nemačkih komandi u Beogradu za dodelu novih divizija i stvarnih mogućnosti nemačke Vrhovne komande bio je sve širi. U takvim uslovima među nemačkim komandantima i političarima u Beogradu preovladalo je mišljenje da se određena kompenzacija mora potražiti u još jačoj i široj saradnji sa srpskim kvislinzima i svim snagama koje bi se mogle upotrebiti u borbi protiv partizana u Srbiji. Jedan od najupornijih zagovornika oslanjanja na domaće saradnike u borbi protiv partizana, vojnoupravni komandant Srbije general Dankelman (Henrich Dankelmann), preduzeo je čitav niz mera za jačanje kvislinških struktura i angažovanje njihovih oružanih formacija protiv narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji. Bez konsultovanja sa komandantom Jugoistoka feldmaršalom Listom i nacističkim centralama u Nemačkoj, general Dankelman je, oslanjajući se na pristanak i odobravanje saradnje sa srpskim kvislinzima, učinio krupan korak kada je 29.

⁶⁰ Ernst Wisshaupt, o.c. p. 1007.

⁶¹ Zb. NOR, XII/1, dok. nr. 109, 117, 125, 130; takode, Ernst Wisshaupt, o.c. p. 999.

⁶² AVI I, NAV, T-501, Rol. 246, sn. 203—5.

⁶³ Zb. NOR, XII/1, nr. 125, p. 333; takode, ADAP, D, XIII/1, nr. 257, pp. 337—338.

⁶⁴ A VII, NAV, T-501, Rol. 264, sn. 4—14; takode, Zb. NOR, XII/1, nr. 154, pp. 404—407.

⁶⁵ Zb. NOR, XII/1, nr. 124, p. 332.

avgusta 1941. umesto ranije komesarske vlade koja nije uspela da pridobije »poverenje« Srba formirao kvislinšku vladu Milana Nedića. Opunomoćeni poslanik ministarstva inostranih poslova Bencler, pristalica ovoga kursa, u izveštaju od 29. avgusta 1941. iznosi da su se zbog nemogućnosti dobijanja novih divizija Vermahta za uništenje ustanka u Srbiji morali iskoristiti nemački saradnici među Srbima da sami unište komunistički pokret u Srbiji.⁶⁶ U izveštaju se kaže da je »general Nedić prijatelj Nemaca, jaka ličnost i neprijatelj komunista«.⁶⁷

Znajući da u nacističkom vrhu postoji jaka srbofobska struja (pripadao joj je i Hitler), koja je bila više za prepuštanje Srbije trupama susednih kvislinških i satelitskih zemalja (Bugarskoj, Italiji, Rumuniji, Mađarskoj i NDH) nego za kompromise sa »buntovnim« Srbima, Bencler je preporučio da se u nemačkoj štampi mnogo ne piše o formiranju vlade Milana Nedića već da se to tretira kao manje važna činjenica, kao stvar unutrašnjih srpskih odnosa.⁶⁸

Međutim, ovaj korak u oživljavanju bilo kakve Srbije, pa makar i kvislinške, nije se mogao sakriti, te je izazvao nezadovoljstvo suseda koji su želeli da grade svoju buduću moć na račun Srba i Srbije. Najteže je pogodio ustašku vladu u Zagrebu i ona će nastaviti uporno da se bori protiv toga.⁶⁹ Posebno je ustaške duhove uzburkao Nedićev govor prilikom smotre novoformiranih jedinica kvislinške milicije, 6. septembra 1941, što je nagoveštavalo rađanje neke nove kvislinške tvorevine koju u Srbiji niko od pobornika »novog« poretka na jugoistoku Evrope nije želeo.⁷⁰

Hitler je intervenisao, tražeći od odgovornog feldmaršala Lista hitan izveštaj, podsećajući ga na neprikosnovenu odluku ». . . da ni u kom slučaju neće biti dozvoljeno formiranje ma kakvih jedinica srpske vojske«.⁷¹

Komandant Jugoistoka morao je vešto da se pravda za »propuste« potčinjenih komandanata u Beogradu, ali i za svoje propuste, jer je znao da nije dozvoljena bliža saradnja sa Srbima. Pravdao je ovaj postupak, koji je naljutio Firera, potrebom da se pojača i proširi nemački oslonac na prijatelje u Srbiji radi obuzdavanja komunističke opasnosti. On je u vezi sa ovim pisao: »Takode sam mišljenja da četiri divizije 15. talasa koje su potčinjene Višoj komandi 65, od kojih se tri nalaze na području Srbije a jedna u Hrvatskoj, ni po jačini ni po ličnom sastavu, naoružanju, opremi i obučenosti nisu dovoljne da ustanički pokret brzo i sigurno uguše«.⁷² Feldmaršal List je 9. septembra ipak prekorio svoga potčinjenog u Beogradu, generala Dankelmana, i ukazao mu na to da je potrebna posebna oprez-

⁶⁶ Zb. NOR, XII/1, nr. 126, p. 334.

⁶⁷ Ernst Wisshaupt, o.c. p. 1001.

⁶⁸ Zb. NOR, XII/1, nr. 126, p. 335.

⁶⁹ Zb. NOR, XII/1, nr. 137, pp. 363—364.

⁷⁰ Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji, Kvislinška uprava 1941—1944*, knj. I (1941—1942) »Sloboda«, Beograd, 1979, pp. 121—173.

⁷¹ Ernst Wisshaupt, o.c. p. 1007. Takode, Zb. NOR, XII/1, nr. 139, pp. 368—369.

⁷² Ernst Wisshaupt, o.c. p. 1006.

nost kada je u pitanju bilo kakvo naoružavanje Srba, pa čak i Nedićeve milicije, jer i ona predstavlja »pojam oružane sile«.⁷³

Strah od komunista i narodnog ustanka nadvladao je bojazan od Hitlerove kritike. Nediću je dozvoljeno da poveća žandarmeriju sa oko 3.000 na 5.000 ljudi i da sastav drugih naoružanih snaga, pomoćne milicije, carinika, stražara itd. može povećati i do 10.000, što je ukupno činilo oko 15.000 naoružanih ljudi.⁷⁴

Bez obzira na protivrečna mišljenja o saradnji i oslanjanju na antikomunistički opredeljene Srbe (u tom pogledu su se razmimoilazila uverenja komandanta štaba Više komande 65, generala Paula Badera i vojnopravnog komandanta Srbije generala Dankelmana), težina i žilavost borbe sa ustanicima prisilili su Nemce u Beogradu da idu još dalje i da traže polulegalni oslonac na antikomunistički nastrojene, tzv. nacionalno opredeljene ustanike — četnike. Njih je najviše strašila mogućnost da Srbija, zbog učešća susednih »savezničkih« zemalja u gušenju ustanka, ne bude istrgnuta iz nemačke interesne sfere. U vezi sa ovim, u jednom nemačkom izveštaju sa bojišta početkom septembra 1941. piše: »... Ako se ne želi koristiti srpska pomoć, ostala bi samo jedna, naravno vrlo radikalna mera, da se susednim narodima da mogućnost da uđu u Srbiju, i da tamo, pošto unište ustanike, uspostave red. Takvu odluku, koju naravno može doneti samo Berlin, pozdravili bi samo Mađari, Hrvati (misli se na ustaše i domobrane, koji zbog ustanka u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini nisu imali nikakve šanse da idu u Srbiju, pr. aut.) Albanci i Bugari. To bi imalo za posledicu da Srbija bude istrgnuta iz nemačke interesne sfere«.⁷⁵

Da ne bi došlo do ovoga krajnje radikalnog rešenja koje nije podržavao nijedan nemački komandant u Beogradu, išlo se na polulegalnu saradnju sa četnicima. Pošto su se uverili u antikomunističko i antiustaničko raspoloženje grupe četnika Koste Pećanca, koji su već u avgustu, a naročito početkom septembra 1941, napadali partizane na području Lebane prvo je posredstvom izaslanika Feldkomandanture u Nišu Engelmana (Engelmann), oficira u službi bezbednosti, ponuđena saradnja ovoj grupi. Pećanac, i sâm u opasnosti, plašeći se partizana, prihvatio je ovu ponudu oheručke.⁷⁵⁸ Mimo

⁷³ Ibid. p. 1007—1008.

⁷⁴ Bio je ovo samo plan i želja okupatora i njegovih saradnika u Srbiji koji se nije mogao tako lako ostvariti jer se ljudi nisu javljali u kvislinške jedinice, vid. Zb. NOR, XII/1, nr. 126, pp. 334—335; takode, Ernst Wisshaupt, o.c. p. 1010.

⁷⁵ Ernst Wisshaupt, o.c. p. 1011.

^{75a} Košta Milovanović — Pećanac, četnički vojvoda iz prvog svetskog rata i predsednik Glavnog odbora Udruženja srpskih četnika u Kraljevini Jugoslaviji. Od aprila 1941. formirao je četničke grupe po jugoistočnoj Srbiji koje su se bavile pljačkom i nasiljem po selima, zbog čega su već od ustanka dolazili u sukob sa partizanima. Kao protivnike NOP prihvatili su ih Nemci i koristili u borbama protiv partizana. Ova četnička skupina najveći broj je dostigla u aprilu 1942. kada ih je bilo oko 8.500 ali u borbi za prestiž sa dve druge kvislinške grupacije, nedićevcima — na jednoj i četnicima Draže Mihailovića — na drugoj strani, već u drugoj polovini 1942. slabe. Pećanca su kasnije ubili četnici Draže Mihailovića. Detaljnije o ovom: Dragoljub Petrović, Vojna organizacija četnika Koste Pećanca, u: VIG, nr. 3/1969. Takode, Zb. NOR, 1/2, nr. 58, pp. 200—207.

dozvoljenih okvira i direktiva iz Berlina, održano je nekoliko razgovora u Kuršumliji i Nišu krajem augusta i u prvoj polovini septembra 1941, između Pećanca i Nemaca a uskoro i tajni sastanak kod Milana Nedića u Beogradu.⁷⁶ Utvrđene su osnove njihove saradnje u borbi protiv partizana, koja će se kasnije proširivati i učvršćivati. Na primer, Pećančevim četnicima dozvoljeno je nošenje oružja, zatim slobodno kretanje područjima koja su pod kontrolom Nemaca, sa specijalnim nemačkim legitimacijama uz uslov da aktivno sarađuju u borbama protiv partizana.⁷⁷

U politici širenja kruga saradnika u borbi protiv ustanka, kojih nikad nije bilo dovoljno, nemački okupator je vrbovao ruske emigrante — belogardejce — za borbu protiv srpskih partizana. General Dankelman je 12. septembra 1941. doneo Naredbu o formiranju belogardejskog ruskog korpusa u koji su regrutovani ruski emigranti od 18 do 55 godina starosti sa zadatkom da čuvaju rudnike, komunikacije i privredne objekte od ustanika.⁷⁸

Sve ove mere, zajedno sa angažovanjem postojećih divizija Vermahta, nisu uspele da zaustave uspon narodnooslobodilačke borbe u Srbiji. Manje jedinice Vermahta nisu smele da se upuštaju u borbene okršaje, a krupnije su trpele sve veće gubitke. U toku prve dekade septembra 1941, prema nemačkim izvorima, jedinice Vermahta u Srbiji su imale gubitke od oko 400 vojnika i oficira. Samo u borbama kod Krupnja 8. septembra 1941. Nemci su imali 9 mrtvih, 30 ranjenih i 175 zarobljenih.⁷⁹

Još su teže i lošije prolazili kvislinzi. Nedić nije mogao da prikupe planirane 2.000 ljudi za žandarmeriju, a od pozvanih, navodno od oko 1.200 oficira iz Beograda, na poziv za službu u kvislinškim formacijama odazvalo se samo oko 100. Pogođen i ovim neuspehom, Nedić je ponudio nezadovoljnim gospodarima ostavku, ali su oni zaključili da je bolji i takav sluga nego nikakav.⁸⁰

Ustanak i narodnooslobodilački pokret su se proširili na sve delove zemlje. Saobraćaj i privredna proizvodnja su bili rastrojani. Berlinu je javljano da će prekid izvoza važnih sirovina iz Srbije uticati negativno na ispunjenje četvorogodišnjeg plana i na proizvodnju ratne industrije.⁸¹

⁷⁶ Ibid. Takode, Zb. XII/1, dok. 145, pp. 379—380, i 400—402; Nikola Milovanović, *Kontrarevolucionarni rad Draže Mihailovića*, Izdaja ... pp. 75—77.

⁷⁷ AVII, NAV, T-114, Rol. 1513, sn. 262. Takode, Nikola Milovanović, o.c. pp. 77—82.

⁷⁸ AVII, NAV, T-501, Rol. 246, sn. 310—311. Takode, Zb. NOR, XII/1, sn. 146, pp. 381—382.

⁷⁹ Zb. NOR, II/1, pp. 74—75; NOR, XII/1, nr. 140, p. 371; Ernst Wisshaupt, o.c. pp. 1002—1008.

⁸⁰ ADAP, D, XIII/1, nr. 303, pp. 391—392. Takode, Zb. NOR, XII/1, nr. 147, p. 383; Ernst Wisshaupt, o.c. p. 1021.

⁸¹ Zb. NOR, XII/1, dok. 149, p. 389. Takode, Ernst Wisshaupt, o.c. pp. 1009—1010.

Okupacioni sistem u Srbiji zapao je u teško iskušenje. Kada su u jesen 1941. Nemci naprezali sve snage da slome herojski otpor sovjetskih naroda, Hitler je pristao da odvoji jednu od frontovskih divizija sa stratejski važnog pravca na istočnom frontu i da je uputi u Srbiju da, zajedno sa već angažovanim trupama uguši ustanak srpskog naroda. Postojećim divizijama u Srbiji 704, 714 i 717, pritekli su u pomoć i delovi 718. divizije iz Bosne, kao i veći broj manjih jedinica »landešicen« bataljona i policije, zatim kvislinške snage Milana Nedića, Koste Pećanca, ustaške jedinice koje su nastupale iz Bosne prema Drini, jedinice folksdojčera, belogardejaca, italijanske snage iz Sandžaka i bugarske koje su operisale na istoku, nemačke jedinice sa područja Grčke koje su obezbeđivale najjužniji deo Balkanskog poluostrva i pravac od Turske. Uz saglasnost više komande, po naredbi komandanta. Jugoistoka feldmaršala Lista iz Grčke je krenuo na sever kao prvi ešelon 125. puk iz sastava 164. divizije. Polovinom septembra stiglo je nekoliko jedinica iz ove divizije u severozapadne predele Srbije — pešadijski bataljon 433. pešadijskog puka, protivtenkovski divizion i jedan laki artiljerijski divizion.⁸²

Vrhovna komanda Vermahta naredila je 14. septembra da se iz grupacije nemačkih snaga dislociranih prema Britaniji izdvoji i 342. divizija i da se prebaci u Srbiju.⁸³ Iskrcavanje ove divizije ojačane tenkovskim bataljonom počelo je iz železničkih kompozicija u Sremsu 15, a završeno je 24. septembra 1941, da bi odmah bila usmerena preko Save, prema žarištu oslobodilačke borbe u severozapadnoj Srbiji.⁸⁴

Samo u ovim krupnim jedinicama Vermahta, ne računajući posadne, policijske, žandarmerijske i kvislinške jedinice, bilo je 15. oktobra 1941. u Srbiji 56.000 ljudi.⁸⁵ Još polovinom septembra 1941. feldmaršal List je uputio poziv Italijanima, Bugarima, Mađarima i Rumunima kao i vladi NDH da sadejstvuju svojim trupama prema okupacionom području Srbije u vreme ofanzive.⁸⁶ Bugari su preuzeli obezbeđenje granice i osiguranje i zaštitu železničke pruge prema Nišu, Mađari i Rumuni su obećali flotilu za operacije na Dunavu i Savi, Italijani angažovanje snaga iz Sandžaka i sa Kosova — kao i zaprečavanje pravca prema jugu — koji mogu izabrati partizani kao pravac svoga izvlačenja, a NDH — zaprečavanje Drine i prebacivanje 12 ustaških bataljona prema Srbiji.⁸⁷

Sve to nije bilo dovoljno za ofanzivu protiv odreda NOP u Srbiji, koji su na početku ofanzive, krajem septembra 1941, imali oko 15.000 boraca, ali uz koje je bio veliki deo srpskog naroda i jedan deo čet-

⁸² Zb. NOR, XII/1, nr. 134, pp. 355—356, 140, p. 371, 143, p. 375; takode, Ernst Wisshaupt, o.c. pp. 997—998, 1000.

⁸³ AVII »London« 3, sn. 298585. Takode, NAV, T-312, Rol. 452, sn. 8037454; Zb. NOR, XII/1, nr. 152, p. 399.

⁸⁴ Zb. NOR, XII/1, nr. 159, p. 422, 165, p. 438. Takode, Ernst Wisshaupt, o. c. p. 1015.

⁸⁵ Zb. NOR, XII/1, nr. 194, p. 500.

⁸⁶ ADAP, D, XIII/2, nr. 320, pp. 416—417, 339, pp. 339.

⁸⁷ Zb. NOR, XII/1, nr. 159, p. 423.

ničkih boraca, pa je Vrhovna komanda Vermahta, u najvećem jeku ofanzive, krajem oktobra, morala da angažuje i 113. diviziju, povučenu sa istočnog fronta.⁸⁸

Ustanak se širio, uprkos tome što je neprijatelj nastojao da ga po svaku cenu uguši u Srbiji i u ostalim delovima raskomadane Jugoslavije. U italijanskoj okupacionoj zoni još od trinaestojulskog ustanka u Crnoj Gori, kada su italijanski fašisti imali gubitke od oko 4.000 vojnika i bili prisiljeni da povuku svoje brojne divizije u nekoliko većih gradova, okupacioni sistem našao se u teškoj krizi. Italijanska vrhovna komanda bila je prisiljena da dovlači nove divizije i da ih angažuje protiv NOP-a u Crnoj Gori. Ista situacija bila je i u delovima Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slovenije. Angažujući brojne snage iz sastava 5, 6, 11, 14. i 17. korpusa, ukupno 17 operativnih divizija, Italijani su polovinom augusta pokrenuli operacije protiv ustanika da bi suzbili NOP i ponovo okupirali izgubljene teritorije do demarkacione linije prema nemačkom okupacionom području.⁸⁸ Ove operacije Italijani su izvodili oorezno, izbegavajući veće sudare sa partizanskim jedinicama. Pokušali su da što šire primenjuju političke mere radi pridobijanja dela ustanika koji tada još nisu prihvatili platformu zajedničke narodnooslobodilačke borbe svih naroda Jugoslavije za oslobođenje i koji će kasnije prići četničkim jedinicama Draže Mihailovića i tako postati otvoreni saradnici okupatora.⁸⁹

Nemački okupator, i Dored oružane nadmoćnosti, nije uspevao da savlada ustanak u Srbiji. Zato pribegava sistemu odmazde i zastrašivanja kakav je retko primenjivan u drugim delovima okupirane Evrope. U duhu Firerove direktive od 16. septembra 1941. da se ustanak u Jugoslaviji mora ugušiti primenom najrigoroznijih mera, šef Vrhovne komande, maršal Kajtel, izdao je naredbu, prema kojoj

⁸⁸ Postoje različite procene o broju partizana u Srbiji 1941. Pero Morača u knjizi *Jugoslavija 1941*, ISI, Beograd 1971. p. 491, piše da ih je krajem septembra bilo oko 15.000. U knjizi *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije*, koju je izdao Vojnoistorijski institut u Beogradu 1963, u prvom delu, str. 116, piše da je na početku okupatorske ofanzive u zapadnoj Srbiji i Sumadiji bilo 12 NOP odreda sa oko 15.000 boraca, međutim, poznati jugoslovenski istoričar Vlado Strugar u svom dokumentovano dobro pripremljenom Albumu karata u knjizi *Jugoslavija 1941—1945*, prilog VII, iznosi da je na području cele okupirane Srbije krajem 1941. bilo 18 odreda, pa bi, prema tome, broj boraca morao biti veći. U *Istoriji Saveza komunista Jugoslavije*, Komunist, Beograd 1985. p. 189, ostaje se na proceni da ih je bilo oko 15.000. S obzirom na to da su Nemci bili nemoćni u jesenjim operacijama u Srbiji sve do izdaje četnika, iako su imali oko 80.000 vojnika ne računajući satelitske i kvislinške snage, broj srpskih partizana je morao biti veći i morao se kretati oko 20.000 boraca. Na ovo nas navode podaci koje daje Muharem Kreso u citiranoj knjizi, str. 168. Prema Krešu, Gestapo iz Beograda je izveštavao krajem 1941. da je posle operacije čišćenja ostalo još oko 20.000 partizana, dok ih je u borbama oko dve trećine, odnosno oko 40.000 uništeno. Vid. takode, Slobodan Nešović, o.c pp. 228, 318.

^{88a} Zb. NOR, XII/1, dok. 154, pp. 404—407, 155, p. 408.

⁸⁹ Zb. NOR, XIII/1, nr. 56, pp. 157—162, 59, p. 163, 61, pp. 165—166, 68, pp. 178—179, 71, pp. 184—187, 72, pp. 188—189, 73, pp. 190—192: *Leksikon narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Jugoslaviji 1941—1945*, I knj., Narodna knjiga i dr. Beograd 1980, p. 162.

se kao odmazda ». . . za život jednog nemačkog vojnika izvršava smrtna kazna nad 50—100 ustanika«. ⁹⁰

Ovu naredbu su kasnije dopunjavali nemački komandanti u Srbiji još rigoroznijim načinima odmazde, kada više nisu bili u pitanju samo ustanici, nego »zarobljenici ili taoci«, u stvari građani Srbije, bez obzira na njihov odnos prema ustanku. ⁹¹

3. PROBLEMI U NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ I POKUŠAJ NJIHOVOG REŠAVANJA

Nacisti su određene nade polagali u svoju tvorevinu Nezavisnu Državu Hrvatsku i u vojnom pogledu, posebno s obzirom na istorijski osvedočene i priznate kvalitete hrvatskog vojnika. Zato je već od aprila 1941. uz pomoć Nemaca, počelo formiranje vojske NDH — »domobranstva«. Kvantitativni porast ove vojske je dobro tekao. Čitav niz objektivnih i subjektivnih činilaca, među njima i držanje rukovodstava bivših građanskih partija, posebno Seljačke stranke, omogućili su nesmetanu mobilizaciju seljaka, Hrvata i Muslimana, inače politički neopredeljenih (a u velikom procentu i protivnika nacističke Nemačke i »novog« poretka), u jedinice hrvatskog domobranstva. Organizaciju, obuku i naročito opremu i snabdevanje ovih jedinica pomagali su Nemci, ustupajući im, uglavnom, kontingente zaplenjenog naoružanja jugoslovenske vojske.

Zahvaljujući podršci Nemaca, oružane snage NDH su već do novembra 1941. imale 80 bataljona, svrstanih u tri korpusa u čijem je sastavu bilo šest divizija domobrana i pet pukovskih grupa ustaša. ⁹²

Međutim, u kritičnim trenucima za ustaški režim u NDH — zbog masovnih julskih ustanaka, dok je i Vermaht preživljavao teška iskušenja na ruskom frontu, pokazalo se da je kvalitet ove vojske veoma slab. Kada je već bila opremljena i prošla određenu obuku, nemački general u Zagrebu Glez Horstenau daje joj decembra 1941. neprelaznu ocenu: »To ide zajedno sa tragikom ove mlade države, njenom sadašnjom specifičnom bitisanju, koja još nije sposobna za život, što joj nije do sada dozvoljeno da od jednog odličnog vojničkog elementa, čiji su preci stekli slavu na svim bojnim poljima Evrope, formira više od jedne milicije najskromnijeg obima«. ⁹³

Bilo je pokušaja da se deo vojske NDH uključi u bitku na Istoku. U nameri da istakne vernost nemačkom Rajhu i pokaže mržnju prema boljševicima, ustaška vlada je odmah po otpočinjanju nemač-

⁹⁰ Zb. NOR, XII/1, nr. 210, pp. 240—242, 245, pp. 601—662, takode, I/1, nr. 158, pp. 427—428.

⁹¹ AVII, NAV, T-312, Rol. 462, sn. 8049041. Takode, Minhen Rol. 6, 355: Venceslav Glišić, o.c. pp. 64—66.

⁹² Zb. NOR, XII/1, dok. 279, p. 777. Ernst Wisshaupt u navedenom delu, p. 1047, kaže da je bio 71 bataljon bez garde, a u izveštaju obaveštajnog odeljenja komandanta Jugoistoka od 2. novembra 1941. (Zb. XII/1, p. 579) piše da je u NDH do tada formiran 81 bataljon domobrana.

⁹³ Zb. NOR, XII/1, nr. 279, p. 778, takode, nr. 80, p. 208.

ke agresije na SSSR 23. juna ponudila da učestvuje u tom ratu »na kopnu, moru i u vazduhu«, želeći, svakako, da po obavljenom poslu i »porazu« Sovjeta, uz svoga glavnog zaštitnika, ima udela u podeli plena i trijumfa. Međutim, ustaše su i u široko popularisanoj kampanji uspele da prikupe male snage. Polovinom jula odletelo je oko 300 avijatičara na kratke pripreme u Nemačku odakle je trebalo da pođu na Istok. Zatim je krenuo jedan mornarički odred u nemačke pomorske baze u Bugarskoj i učestvovao je u pomorskim operacijama na Crnom moru protiv SSSR-a i, na kraju, jedan pešadijski puk ojačan artiljerijskim divizionom, koji je učestvovao u borbama protiv Crvene armije u Ukrajini, uz mršave rezultate i velike gubitke.⁹³ Ukupno je u tzv. ojačanoj 369. pukovniji, zajedno sa oko 400 avijatičara i oko 340 mornara na istočnom bojištu učestvovalo 8.250 legionara iz NDH.⁹⁴

U odlučujućim trenucima krajem 1941, kada je Nemcima bila važna svaka jedinica i dok se broj vojnika satelitskih zemalja Rumunije i Mađarske rapidno povećavao, ustaška NDH, i pored zvanične postojeće brojne vojske, nije bila u stanju da pomogne Nemcima zbog toga što je bila stalno angažovana i iznurivana u borbama protiv ustanika u Bosni i Hrvatskoj. Permanentna kriza ustaškog režima u NDH održava se pod uticajem niza činilaca, a one najvažnije uočili su i Nemci, pa su pokušavali da svoga saveznika osposobe za saradnju kako bi koristio interesima velikog Rajha.'

Veoma slaba podrška naroda ustaškom pokretu, uključujući tu veliki deo Hrvata i Muslimana koji su se formalno našli u službi nove države — u domobranstvu, kao radnici, činovnici i inteligencija — bila je jedan od važnih činilaca permanentne krize u NDH. I opunomoćeni nemački general u Zagrebu je smatrao da je jedan od glavnih uzroka nestabilnosti NDH i interesa Rajha na ovom području to što ustaška vlast nema oslonac u hrvatskom narodu i što ustaše napadaju i progone i »najuglednije« Hrvate. U vezi sa ovim general Horstenau piše: »Na taj način se sužava i za nas Nemce krug onih sa kojima možemo, a da se iz dana u dan ne kompromitujemo., održavati društvene veze, i sve se svodi na nekoliko tuceta ljudi koji pripadaju redovima stvarnih vlastodržaca«.⁹⁵

Prateći preko svojih službi događaje na terenu, Nemci su videli da je veliki broj srpskih seljaka u Bosni i Hrvatskoj već od početka ustanka prišao komunistima — što nije bio slučaj sa hrvatskim ili muslimanskim seljaštvom. U pokušajima otkrivanja uzroka ove pojave Nemci su došli do zaključka da srpski seljak sve do početka pripremanja ustanka 1941. nije bio ništa bliže komunistima od hrvatskog i muslimanskog i da ga u tom pravcu nije usmerila svest, već niz drugih činilaca. Nemci su otkrili da je razlog ovog otpora bio u neorganizovanom, neplanskom nasilju ustaškog režima nad srpskim stanovništvom ali pritom su zapostavljali niz drugih značajnih činilaca, među njima i tradicionalne simpatije prema Rusima kao zaš-

^{93a} Bogdan Krizman, Pavelić između Hitlera i Musolinija ... pp. 69—76.

⁹⁴ Mladen Colić, o.c. PP- 251—263.

⁹⁵ Zb. NOR, XII/1, nr. 239, p. 642.

titnicima od nasrtaja Turske i Austro-Ugarske i postojanje jakog otpora prema Nemcima zbog stradanja u toku austrougarske okupacije 1916—1917. i razloge pravoslavlja itd. Usledila su praktična nastojanja pojedinih nemačkih predstavnika u Zagrebu da se ustaška politika prema Srbima promeni, uz tvrdnju da nije moguće u datim uslovima držati van zakona dve petine stanovništva aludirajući tu na srpsko stanovništvo i sve one koji su bili izloženi nasilju ustaša, i da je besmisleno nadati se pri tome nekom uspehu.⁹⁶ Ovi saveti predstavnika Rajha nisu mogli biti u praksi sprovedeni, jer za to nisu postojali odgovarajući uslovi na području Nezavisne Države Hrvatske. Kad je ustanak buknuo i u njega se uključilo, uz komuniste, i zbog zločina ustaša, ali i pod udruženim dejstvom pomenutih činilaca, skoro sve stanovništvo srpskih sela, oružana sila NDH nije bila u stanju da zaustavi tu masovnu politički neizdiferenciranu lavinu. Već 31. jula 1941. Berlinu je iz Zagreba javljeno: »Hrvatski (misli se na ustašku NDH) generalštab se izjasnio da nije u stanju vlastitim snagama ugušiti ustanak«.⁹⁷ Tražena je pomoć od Nemaca, ali ni oni nisu imali raspoložive snage za to, jer je 718. divizija bila zauzeta na obezbeđivanju strategijski važne pruge Zagreb—Beograd i značajnih privrednih objekata u Bosni, koji su se takođe našli na udaru diverzija. Slabost hrvatskog domobranstva bila je sve izraženija i sve su manje domobrani želeli da se bore uz omrzute ustaše.⁹⁸

Krizu ustaške države su dočekali italijanski fašisti kao veliki božji dar. Ustašama, koje su ranije, uzdizali i pripremali, a koji su ih posle poraza Kraljevine Jugoslavije napustili i izabrali zaštitu Nemaca, sa zadovoljstvom su vraćali milo za drago. Pritisci na NDH su bili sve jači, uporedo sa usmeravanjem ustanka protiv ustaša i sa malaksavanjem blickriga na Istoku. Nemci su, takođe, smatrali da su italijanski pritisci na NDH prepreka za konsolidaciju ustaške vlasti u NDH, ali zbog angažovanja na Istoku nisu ništa mogli preduzeti." Tri sedmice posle napada Nemačke na SSSR, 12. avgusta na savetovanju vojnih komandanata u Jugoslaviji je konstatovano: »Karakteristično je za trenutnu situaciju da se Italijani od početka pohoda protiv Rusije više interesuju za Hrvatsku, sa stanovišta da Hrvatska nema vlastite životne sposobnosti, i da zbog toga mora Italija njome upravljati u vojnom i građanskom pogledu«.¹⁰⁰

Italijani su u ovoj novoj igri, suprotno postaprilskom vremenu u odnosu na Nemce, bili u prednosti. Radi angažovanja na Istoku, Nemci nisu imali vremena da se takmiče sa Italijanima. Fašistička Italija je, uprkos tome što je imala 17 divizija¹⁰¹ na okupiranim delovima Jugoslavije, bila operativno aktivna samo duž komunikacija

⁹⁶ Herman Nojbaher u citiranoj knjizi, *Sonder-Auftrag Südost.*, str. 32, beleži da mu je i sam Hitler prilikom posete glavnom stanu u Vinici izrazio sumnju da ustaše mogu da istrebe Srbe u NDH zbog njihove brojnosti. Takođe, Zb. NOR, XII/1, nr. 137, p. 363, 150, pp. 390—395, 222, pp. 577—580.

⁹⁷ Zb. NOR, XII/1, nr. 96, p. 252.

⁹⁸ Zb. NOR, XII/1, nr. 279, pp. 778—779.

⁹⁹ Zb. NOR, XII/1, nr. 74, pp. 191—192.

¹⁰⁰ Zb. NOR, XII/1, nr. 110, p. 287.

¹⁰¹ Zb. NOR, XIII/1, nr. 49, p. 129, 99, p. 263, 150, p. 403: Vlado Strugar, *Jugoslavija 1941—1945*, p. 69.

i oko svojih brojnih garnizona, vodeći smišljenu političku igru da bi istovremeno razbila ustanak iznutra i oslabila ustašku vlast u NDH.

Pod izgovorom da žele da zavedu red i mir u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Italijani su otpočeli početkom septembra 1941. reokupaciju celog područja NDH do demarkacione linije. Izbegavajući borbe sa ustanicima, jedinice 2. italijanske armije napredovale su oprezno, gromoglasno šireći propagandu da dolaze da bi zaštitili Srbe od ustaša. Pri tome su zbrinjavali bolesnike, delili hranu i odeću siromašnim, besplatno davali lekove i slično, što je u politički neizdiferenciranoj i, najčešće, nerazvijenoj ustaničkoj, seljačkoj masi imalo efekta. Najmasovnije pokrete usmerili su prema žarištima ustanka

— Drvaru, njegovoj široj okolini, Krajini i Lici. Ovim manifestacijama pokušavali su da ostvare dva cilja: da iznutra razjedine ustanak, odvajajući politički nepripremljene grupe ustanika od komunističke kao organizatora ustanka i istovremeno da što više oslabe ustašku NDH i tako je prisile da im se prikloni. Ustanak su uspevali privremeno da uspire u pojedinim užim regionima, gde komunisti nisu mogli da privedu kraju pripreme za borbu i ostvare širi uticaj u delovima jugozapadne Bosne, Like, Korduna i u Kninskoj krajini.¹⁰² Poseban značaj ovih italijanskih operacija bio je u tome što su izvođene u koordinaciji sa ofanzivom Nemaca u Srbiji.

Početkom oktobra stigli su do demarkacione linije, nipodaštavajući bilo kakve kompetencije ustaške NDH. U Kninu su, već u avgustu 1941, ukinuli ustašku civilnu vlast i njenu nadležnost uzeli u svoje ruke. O tome su Nemci iz Zagreba javljali 8. septembra 1941. u Berlin: »U zemlji vlada zabrinutost da će Italija postepeno okupirati čitavu Hrvatsku«.¹⁰³ Međutim, pošto je bila zauzeta na Istoku, Nemačka nije htela nespornosti sa Italijom, koja joj je ipak i dalje ostala glavni saveznik na evropskom kopnu. Od Musolinija se očekivalo veće angažovanje na istočnom bojištu i u borbama protiv ustanka na italijanskom okupacionom području. U takvim uslovima Nemačka je težila očuvanju svojih privrednih interesa na ovom tlu, prepuštajući Pavelića i njegovu kamarilu da se rvu i nagađaju sa svojim dojučerašnjim učiteljima.

Italijanskim trupama lakše je išlo proterivanje ustaša iz nekih delova druge i treće zone, nego uništavanje ustanika, posebno tamo gde je KPJ ostvarila veći uticaj u masama. Pred jačim snagama ustaše su morale popustiti i zbog toga što im Nemačka nije u datom trenutku nameravala pružiti pomoć. Ustanak je uzdrman samo u regionima gde KPJ nije imala svoje organizacije i gde još nije uspela da ojača uticaj u narodu. U takvim uslovima, oslanjajući se na četnički orijentisane meštane — aktiviste buržoaskih građanskih partija, Italijani su se služili oporanim sredstvima zavađanja na-

¹⁰² Opširnije o ovom: Drago Gizdić, *Dalmacija 1941*, Zagreb, 1959; Batrić Joianović, *Crna Gora u NOP i socijalističkoj revoluciji I*, Beograd, 1953, Pero Morača, *Jugoslavija 1941*, Beograd, 1971, Zdravko Antonie, *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941*, Beograd, 1973, Vlado Strugar, *Jugoslavija 1941—1945*, Beograd, 1971, Dušan Lukač, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, Beograd 1967

¹⁰³ *Zb. NOR*, XII/1, nr. 101, p. 263, 132, p. 349.

roda i imali u tom dosta uspeha. Da bi pridobili masu Srba koja nije bila dovoljno politički svesna, i da bi je što više usmerili protiv hrvatskog i muslimanskog življa, organizovali su čak i otkopavanje leševa pobijenih Srba i sahranu uz crkvene obrede u zajedničke grobnice.¹⁰⁴ Sveteći se ustašama zbog njihovog prihvatanja nemačkog uticaja, išli su do težih oblika obračunavanja sa pojedinim predstavnicima ustaške vlasti. Nemci su otkrili da je među ustašama koje su Italijani u svojoj okupacionoj zoni pobili bilo poverenika i agenata poglavnika Ante Pavelića.¹⁰⁵

Nemce je u drugom delu 1941. najviše pogodio neuspeh pokušaja da se spreči i zaustavi ustanak u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, posebno u rudnim i industrijskim zonama u Bosni, pri čemu su poлагali nade u sadejstvo brojne i dobro opremljene italijanske oružane sile raspoređene južnije od demarkacione linije.

Zahvaljujući dobro organizovanom radu komunista, i pored angažovanja brojnih italijanskih divizija, NOP je savladao mnogobrojne teškoće i krenuo ka usponu, dovodeći kvislinški režim u tešku krizu. Svakako je jedan od njegovih najvećih uspeha bilo prevladavanje posledica italijanske intervencije, naročito suzbijanje uticaja italijanske demagoške politike i učvršćivanje NOP odreda. U Crnoj Gori su prevladane posledice italijanske letnje ofanzive i obnovljene su oružane akcije partizanskih odreda u širim razmerama. U Sloveniji se pokret politički učvrstio, razvio snažnu delatnost ilegalnog NOP-a u gradovima i stvorio uslove za omasovljenje i proširenje oružane borbe u svim krajevima.

Međutim, NOP je još uvek imao pred sobom složene zadatke — kako u učvršćivanju sopstvenih redova — tako i u pokretanju oružane borbe u krajevima gde još nije bila savladana ekspanzija okupatorsko-kvislinške i četničke politike koja je radila na izolaciji komunista i nastojala da narodnooslobodilačku borbu svede na klasni, građanski rat.

U Bosni su stvorena snažna ustanička žarišta: u Bosanskoj krajini, istočnoj Bosni, sarajevskoj oblasti i istočnoj Hercegovini. Ustaničke jedinice, organizaciono učvršćene i združene u narodnooslobodilačke partizanske odrede, od oktobra 1941. počinju da vode organizovaniji ofanzivni rat. I pored tolikih italijanskih i domobransko-ustaških divizija, jedne nemačke divizije, kao i pet posebnih nemačkih »landešicen« bataljona, krajem 1941. sve saobraćajnice i veći deo rudnika i privrednih preduzeća koji su radili za Nemačku na ovom području bili su često napadani i onesposobljavani.¹⁰⁶

Zato su Nemci u jesen 1941. morali da razmišljaju o potrebi dovođenja jačih snaga radi suzbijanja narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji, Bosni i Hercegovini i šire, na celom zapadnom delu jugoslovenske teritorije.

¹⁰⁴ Zb. NOR, XII/1, nr. 239, p. 643, 279, p. 772.

¹⁰⁵ Zb. NOR, XII/1, nr. 279, p. 772.

¹⁰⁶ Ernst Wisshaupt, o.c. pp. 1045—1050, 1050. Takode, Zb. NOR, XII/1, nr. 141, p. 372, 150, pp. 390—395.

4. NEMAČKA OFANZIVA U SRBIJI U JESEN 1941.

U drugoj polovini septembra 1941. politička i vojna aktivnost narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji dostigla je najviši stepen. Ilegalni NOP delovao je intenzivno u svim okupiranim gradovima. Na prostranoj oslobođenoj teritoriji je skoro sve stanovništvo bilo obuhvaćeno raznim vrstama aktivnosti. Deo najvišeg vojnog rukovodstva, sa vrhovnim komandantom Josipom Brozom Titom, izašao je na oslobođenu teritoriju i posle istorijskog savetovanja u Stolicama, 26. septembra, uporedo sa formiranjem glavnih štabova pojedinih zemalja Jugoslavije, prerasla u Vrhovni štab NOPO Jugoslavije. Uz neposrednu pomoć Vrhovnog štaba partizanski odredi Srbije izveli su već u drugom delu septembra 1941. a naročito u toku oktobra, niz uspešnih krupnih operacija protiv brojnih nemačkih jedinica, koje su imale na stotine poginulih i ranjenih i još veći broj zarobljenih.¹⁰⁷ Nemački komandanti u borbama sa partizanima, na čelu sa komandantom Višeg štaba 65 odgovornim za pripreme i izvođenje jesenje ofanzive na Srbiju, generalom Bemeom (Franc Böhme), priznali su da je to bilo kritično vreme za čitavu strukturu nemačkog okupacionog sistema na ovom području i da Nemci i njihovi saradnici nisu imali potrebnu bezbednost ni u svojim tvrđavama u Beogradu.¹⁰⁸

Veliki značaj za borbe partizanskih odreda i za širenje NOP-a imali su oslobođenje Užica i Užičke Požege 21. septembra, kao i pritisci partizanskih odreda prema Valjevu, Kragujevcu, Čačku i Kraljevu.¹⁰⁹ čime je formirana prostrana teritorija na širem području zapadne Srbije, poznata pod imenom Užička Republika.

Nemačko komandovanje je u ovoj prvoj krupnoj operaciji protiv snaga otpora novom poretku u pokorenoj Evropi primenilo poseban metod borbe, a on se znatno razlikovao od oblika operacija kakve je italijanska vojska do tada primenjivala u svojoj zoni, koji će kasnije u borbama protiv jedinica NOV redovno primenjivati. — Bio je to sistem udara koji su izvodili prema najznačajnijem i za okupacione snage najpodesnijem pravcu — da bi posle toga otpočeli operaciju čišćenja.

U ovoj prvoj ofanzivi u septembru na NOP u Jugoslaviji najjači udar je bio usmeren, i to ne sasvim slučajno, na područje od samih zidina Beograda ka zapadu, odnosno prema trouglu između Save, Drine i Valjeva. Istoričari i partizanski komandanti iz te operacije pravilno su uočili razloge što su Nemci krenuli sa svojim tada najboljim jedinicama na tlu Jugoslavije, kompletnom 342. i delovima 164. divizije, dok su druge dejstvovale radi razvlačenja otpora i snaga partizana na ostalim manje važnim pravcima. Bilo je to područje u kome se najranije razvio opšti narodni ustanak, odakle su partizanski odredi, u sadejstvu sa sremskim partizanima, ugrožavali

¹⁰⁷ Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd, 1963, pp. 219—249.

¹⁰⁸ *Ibid.* pp. 237—238.

¹⁰⁹ *Zb. NOR*, XII/1, nr. 162, p. 430, 163, p. 432, 166, p. 440: Pero Morača, o.c. p. 500.

delove strateški važne pruge Zagreb—Beograd, žitnicu i poljoprivredni kraj, iz koga su Nemci odnosili hranu. Ravan teren i dobre komunikacije omogućavali su uspešno korišćenje tenkova, motorizacije i teškog naoružanja. Povoljno je korišćena pomoć ustaša na Drini, a i mađarske i rumunske flotile. Ovo je bila prilika da se Nemci osvete Srbiji za teške poraze u prvom svetskom ratu.¹¹⁰

Događaji u Mačvi u drugoj polovini septembra ubrzali su pokrete Nemaca i angažovanje 342. kao i delova 164. divizije u ovom pravcu pre početka ofanzive od 29. septembra. Naime, partizani su radi ometanja koncentracije nemačke vojske prema Mačvi napali nemački garnizon u Šapcu 21. septembra. Deo grada je oslobođen ali zbog odbijanja većeg dela četnika da se uključe u napad ova operacija nije uspela. Oslobođenje Šapca trebalo je da uspori kretanje Nemaca koji su se pripremali da preko Save prebace glavninu svojih trupa za čišćenje pomenutog trougla. Zato je 342. divizija odmah po iskrcavanju u Sremskoj Mitrovici krenula u napad preko Save da u sadejstvu sa nemačkim jedinicama u Valjevu i delovima 718. divizije iz Bosne razbije partizanske snage. Odbijanje četnika da učestvuju u borbi olakšalo je nastupanje Nemaca.¹¹¹

Zahvaljujući velikoj nadmoći u tehnici i teškom naoružanju, nemačke trupe su uspešno forsirale Savu, razbile otpor partizana, ušle u Šabac i u gradu i njegovoj okolini počele odmazdu nad stanovništvom, što je trebalo da doprinese psihološko-moralnom razbijanju otpora naroda na oslobođenoj teritoriji. Zatvarali su muškarce starije od 14 godina i podvrgli ih najtežem maltretiranju. U roku od dva časa Nemci su u Šapcu prikupili oko 4.000 ljudi, ubijajući na licu mesta sve one koji se nisu odazvali pozivu dobošara da krenu na sabirno mesto. Prvog dana je oko 5.500 ljudi terano trčecim korakom od Šapca do sabirnog logora u Klenku. Oko 150 ljudi, koji nisu mogli izdržati trčanje na ovom putu smrti dugom oko 19 kilometara — na licu mesta je ubijeno.¹¹²

Očekujući početak ofanzive 29. septembra, Nemci su u okolini Šapca pokupili i odveli u sabirni logor oko 8.400 ljudi, a do 2. oktobra — preko 14.000, ubivši preko hiljadu ljudi koji nisu mogli izdržati napore marša i maltretiranja.¹¹³ Do 9. oktobra u Mačvi je bilo pokupljeno i oterano u logore oko 22.000 muškaraca.¹¹⁴ Bio je to samo deo jednog bezumnog plana prema kome je sa ovog područja trebalo odvesti oko 50.000 stanovnika, pokupiti letinu i opljačkati sve što se moglo koristiti i poneti.¹¹⁵

¹¹⁰ Jovan Marjanović, o.c. pp. 249—250; Pavle Jakšić, O prvoj neprijateljskoj ofanziji, Vojnoistorijski glasnik, Beograd, 1952, nr. 1, pp. 12—13; takode; Zb. NOR, XII/1, nr. 171, pp. 456—457.

¹¹¹ Zb. NOR, 11/2, nr. 34, pp. 126—130, 47, pp. 169—171, XIV/1, nr. 4, pp. 19—22, 9, pp. 23—25; XII/1, nr. 165, p. 438; 167, p. 443, 238, p. 644; Pero Morača, o.c. pp. 512—513.

na ^{pero} Morača, o. c. p. 513; Venceslav Glišić, Concentration Camps in Serbia, u The Third Reich ... p. 691; takode, Jovan Marjanović, o. c. pp. 249—250. Zb. NOR, XII/1, nr. 171, pp. 456—457.

¹¹³ Zb. NOR, XII/1, nr. 173, pp. 456—457, 178, p. 466, 179, p. 467.

¹¹⁴ Zb. NOR, XII/1, nr. 187, p. 486.

¹¹⁵ Zb. NOR, XII/1, nr. 168, p. 446; Venceslav Glišić, Concentration Camps ... pp. 691—692.

Strašne represalije — kao poseban oblik zastrašivanja stanovništva uoči početka i izvođenja ofanzive — primenjivane su u svim delovima ustaničke Srbije gde su Nemci uspeali da prodru. Progoni gradskog stanovništva, koje je bilo u velikom broju uključeno u ilegalnu borbu, najrigoroznije su sprovedeni u Šapcu a nastavljani u Beogradu, Valjevu i drugim okupiranim mestima. Samo 27. septembra 1941. u Beogradu je ubijeno 150 aktivista NOP-a.¹¹⁶

Posle događaja u Šapcu, 342. divizija je počela 29. septembra ofanzivu u Mačvi, što je ujedno značilo početak nemačke ofanzive na NOP u Srbiji u jesen 1941. U njoj su učestvovala jake snage. Bugari na istoku Srbije, Mađari i Rumuni na Dunavu, ustaše na Drini, četnici Koste Pećanca i kvislinške snage Nedića, koje su nastupale pod okriljem Nemaca. Komandant Jugoistoka je, u duhu Hitlerove direktive, zatražio od Italijana da sadejstvuju sa svoga okupacionog područja.¹¹⁷

Pored brojne, i naročito, tehničke nadmoćnosti okupatora i krize u nekim partizanskim jedinicama zbog povlačenja dela četnika iz borbe, nemačke trupe, pa ni one najbolje — kao što je bila 342. divizija i delovi 164. divizije, nisu uspele da dostignu naznačene ciljeve. Daleko nadmoćnije snage u trouglu između Drine, Save i Valjeva uspele su da ovladaju samo delom komunikacija u Mačvi i Pocerini. Ovu udarnu grupaciju nemačkih snaga u prvoj ofanzivi zadržale su već na izlazu iz posavsko-mačvanske ravnice na liniji Lipolist—Petkovica—Čokešina—Vidojevica jedinice Podrinjskog i Valjevskog odreda i Kolubarskog i Rađevačkog bataljona punih deset dana. U borbama do 15. oktobra Nemci su imali — prema sopstvenim podacima — gubitke od 1.413 vojnika i oficira a preduzeća u ovom delu Srbije, koja su proizvodila za Nemce, održala su se samo još u Beogradu i na Kosovu.¹¹⁸ Tek 12. oktobra Nemci su mogli da produže napad prema Krupnju radi deblokacije opkoljenog garnizona u Valjevu, ali su i tu zadržani sve do 23. oktobra, da bi tek posle mesec dana teških borbi uspeali da prodru do Valjeva, udaljenog svega oko 60 kilometara od Save.¹¹⁹ Još slabije su u operacijama protiv partizana prošle ostale jedinice, pa je Vrhovna komanda Vermahta bila prisiljena da u nepovoljnim uslovima najvećih bitaka na istočnom frontu, izda naređenje 21. oktobra 113. diviziji da se pripremi za pokret sa južnog krila nemačkog fronta na Istoku prema novootvorenom frontu u Srbiji.¹²⁰

Jedinice narodnooslobodilačkih partizanskih odreda pod neposrednim rukovodstvom Vrhovnog štaba NOP Jugoslavije i Glavnog štaba Srbije koji su se nalazili u Užicu od početka ofanzive, izvršile su opštu mobilizaciju vojske i stanovništva protiv ofanzivnih poduhvata nemačkih divizija.

ne AVII, NAV, T-312, Rol. 425, sn. 8003021-2. Takode, Beograd, u ratu i revoluciji 1941—1945, I. Beograd, 1984, pp. 287—302.

¹¹⁶ AVII, NAV, T-501, Rol. 251, sn. 402—403.

¹¹⁸ Zb. NOR, XII/1, nr. 182, p. 475. Takode, Jovan Marjanović, o.c. p. 259.

¹¹⁹ Oslobođilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945, knj. 1, pp. 118—119.

¹²⁰ Jovan Marjanović, o.c. pp. 254—255.

Partizanske jedinice u ono vreme razvile su operativne aktivnosti na domaku Beograda.¹²¹ Veza između partizana na terenu i ilegalnog NOP u Beogradu bila je intenzivna i svakodnevna. Uspešne borbe su vođene na području cele Šumadije i srednjem delu moravskog sliva, naročito oko Čačka i Kraljeva. Čačanski NOP odred je angažovanjem i dela četnika 1. oktobra uspeo da oslobodi Čačak i zajedno sa Kraljevačkim odredom i okolnim partizanskim jedinicama opkolio je jak nemački garnizon iz sastava 717. divizije u Kraljevu. Grad je držan u blokadi sve do početka novembra. U nekoliko napada na njegov brojni garnizon i u borbama u slivu Morave, Nemci su imali na stotine mrtvih, ranjenih i zarobljenih.¹²²

Mršavi rezultati nemačke ofanzive krajem septembra i u oktobru 1941. izazvali su sumnju jednog dela nemačkih komandanata u to da je raspoloživim trupama moguće ugušiti ustanak u Srbiji i da se teritorija Srbije može očistiti od protivnika Rajha. Neki komandanti nemačke vojske došli su na ideju da urade sve što se postojećim snagama može postići, odnosno da očiste od ustanika i obezbede glavne saobraćajnice i najznačajnija privredna preduzeća i rudnike. Načelnik štaba komandanta oružanih snaga na Jugoistoku general-major Ferč (Hermann Foertsch), procenjujući situaciju i razloge neuspeha prve faze ofanzive, pisao je: »Mi hoćemo da iz zemlje izvučemo što je moguće veće ekonomske koristi. Ali pre svega hoćemo da osiguramo vezu između Rajha i Balkana za snabdevanje, za privredne transporte i za eventualno potrebne strategijske pokrete. .. Mi, dakle, ne možemo istovremeno da smirimo celu Srbiju, tj. ne možemo istovremeno da uništimo sve ustanike. Možemo samo očistiti i osigurati ograničeni rejon i to uzastopnim akcijama«.¹²³ U oktobru je bilo sve više Nemaca koji su sumnjali u to da se Srbija može smiriti.

U traženju izlaza iz lavirinta neuspeha Nemci su pribegavali zastrašivanju naroda i pojačanom političko-propagandnom delovanju. Neki policijski šefovi u nacističkom vrhu, zaneseni brzim i lakim uspehom u hvatanju oko 22.000 muškaraca u Mačvi u vremenu od 24. septembra do 9. oktobra, videli su u tome način da neutralizuju ustanike i ključ mogućeg uspeha. Govoreći o logorima u kojima su bili sabrani ovi ljudi, šef policije i službe bezbednosti Rajha je 9. oktobra pisao: »Ovaj logor (misli se na sabirni logor u Klenku u Sremu, prim, aut.) izgradila je organizacija Tot. Za prvo vreme

¹²¹ Zb. NOR, XII/1, nr. 191, pp. 494—495. Nemačke obaveštajne i policijske službe došle su do zaključka da u ilegalnom narodnooslobodilačkom pokretu u gradu uz radnike i omladinu veoma aktivno učestvuju i intelektualci, pa su mere zaošttravanja i odmazde usmerene i prema ovom sloju građana u Beogradu. I pored dobro pripremljene akcije hapšenja oko 307 visokih intelektualaca koji su bili označeni kao sumnjivi uhapšeno je samo oko 160. Planirano je hapšenje oko 1.100 oficira od kojih se na poziv da se uključe u kvilinsku službu prijavilo Nediću samo oko 100 oficira. Opširnije o ovome: Zb. NOR, XII/1, nr. 229, p. 594, 231, p. 604, 232, p. 610.

¹²² Zb. NOR, XII/1, nr. 193, p. 499, 195, p. 307. Takođe, Zb. NOR, XII/2, p. 1026: Pero Morača, o.c. pp. 515—528; Nikola Milovanović, Izdaja... pp. 42—45, 66—67, 97.

¹²³ Zb. NOR, XII/2, pp. 1024—1026.

imao bi kapacitet za 50.000 lica, da bi se mogao povisiti na 500.000 lica. Logor je izgrađen prema uzoru na nemačke koncentracione logore. Uprava logora je u rukama ajnzac-grupe policije bezbednosti i službe bezbednosti«. ¹²⁴

Nemci su u ovo vreme počeli rigorozno da sprovode u delo naredbu o ubijanju 100 : 1, odnosno 50 ustanika za jednog ranjenog Nemca. Neuspesi u borbama protiv NOP-a su ih podstakli da pooštre mere odmazde radi zastrašivanja. Tako su usledile, između ostalog, i masovne egzekucije od 15. do 21. oktobra u Kraljevu gde je prema nemačkim izvorima samo u toku dva-tri dana streljano 2.284 građana — i u Kragujevcu gde je 20. oktobra streljano oko 2.300 građana. ¹²⁵

Sistem ubijanja na ovaj način zaplašio je i neke srpske kvislinge, pa i neke nemačke komandante i predstavnike na jugoistoku i zato su usledile i zvanične intervencije, sa navođenjem loših posledica ovakvog uništavanja srpskog naroda. ¹²⁶

Uskoro je pristigla i zvanična dopuna direktive o kažnjavanju ustanika u Srbiji, naređenje opunomoćenog komandanta u Srbiji od 25. oktobra 1941. u kome su naglašene negativne posledice streljanja svih muškaraca odreda. Navedeno je da ovakav sistem odmazde ne postiže efekat zastrašivanja i kolebanja, već obrnuto — podstiče vezivanje politički neopredeljenih ljudi za partizane i povećava njihovu spremnost da se bore protiv Rajha. U ovom dokumentu se navodi da su prilikom egzekucija u gradovima Kragujevcu, Kraljevu i drugim ubijani ljudi bez ikakve selekcije i isleđivanja, pa se desilo da su ubijani i stručnjaci u preduzećima koja rade za Vermaht. ¹²⁷ Zato je dopunjena Naredba o streljanju pripadnika NOP u Srbiji za odmazdu naređenjem da se striktno odabiraju oni taoci koji su učestvovali u borbi, uključujući tu i žene, i to iz ustaničkih krajeva, i da se u osobe streljane za odmazdu uračunavaju i oni partizani koji su pali u borbi. Ukoliko se dogodi da nema dovoljno zarobljenih partizana i njihovih saradnika, od više komande treba tražiti egzekuciju stanovništva do potrebnog broja. ¹²⁸

Zbog neuspeha sveopštih mera odmazde, posle kojih su ustanici postajali još smeliji, među nacistima se pojavila teorija i izopačenim svojstvima i neprirodnim gledanjima Srba na sopstveni život, kao i na život drugih ljudi. Tako je jedan od umerenijih Hitlerovih generala na Jugoistoku Glez Horstenau, govoreći o teškim uslovima borbe protiv partizana u Srbiji, sadejstvu Nemaca i ustaša u borbama oko Drine 2. septembra 1941, pisao da — prema iskustvima iz ranijih ratova, ni od vešala u ovim krajevima ne treba očekivati previše,

¹²⁴ Zb. NOR, XII/1, nr. 187, pp. 486—487. Takođe, Venceslav Glišić, *Teror i zločini...* pp. 59—60; Pero Morača, o.c. pp. 513—516.

¹²⁵ Zb. NOR, XII/1, nr. 201, p. 520, 203, p. 524, 205, pp. 527—528. Takođe, Ernst Wisshaupt, o.c. p. 1027; Venceslav Glišić, *Teror i zločini...* pp. 64—66.

¹²⁶ AVII, NAV, T-312, RoI. 425, sn. 8002997. Takođe, Zb. NOR, XII/1, nr. 212, pp. 545—546, 213, p. 547, 215, p. 551.

¹²⁷ Zb. NOR, XII/1, nr. 210, pp. 540—542.

¹²⁸ Ibid. Takođe, ADAP D, XIII/2, nr. 432, pp. 579—580.

A.H.Qu., don 12.12.1941.

GEHEIM!

DEC 10 1941

LA G E B E R I C H T B A L K A N .

S E R B I E N :

1.) Politische Lage.

Durch Vertreiben der Aufständischen in Westserbien Lage weiter
gesichert. Befriedung jedoch noch nicht soweit, dass Truppen ab-
gezogen werden können. Bisherige Besatzung muss solange bleiben,
bis innere Verwaltung neu aufgebaut und serbische Gendarmerie
neu organisiert ist.

Angriffe der 342. und 113. Div. haben die Aufständischen überrascht und an vielen Orten zum Kampf gezwungen. Der bisher im westlicher Moravatal planmässig aufgebaute Widerstand wurde gebrochen.

Die Aufständischen erlitten rund 2000 Mann bluti ge Verluste bei nur 40 eigenen. Die Masse (mehrere Tausend) wich, wie anzunehmen war, nach Süden und Westen in das von ital.Truppen besetzten kroatische Gebiet.

Zu erwarten sind auch weiterhin Einzelunternehmen versprengter komm. Teile.

Unternehmen gegen Mihailovic-Banden abgeschlossen.

Mihailovic mit wenigen Anhängern entkommen. Eine Kopfprämie von 200.000 Dinar ist ausgesetzt.

Im Nordraum um Belgrad und im Banat im allgemeinen Ruhe. Im Südraum um Nisch zunehmende Unruhe wahrscheinlich durch versprengte Teile Aufständischer.

Aufstandsbewegung.

Mihailovic arbeitete nach neuer Meldung anscheinend mit Krümpersystem (kurzfristige Einberufung). Ausgebildete wurden mit Ausweis ohne Waffen entlassen.

Londoner Rundfunk verbreitet laufend "Kgl. Jugosl. Heereste

Izveštaj o stanju na Balkanu od 12. decembra 1941. sa posebnim osvrtom o završetku jesenjih operacija protiv partizana u Srbiji

jer »ljudski život ovde ne vredi mnogo«.¹²⁹ General Horstenau, profesor po zvanju, ali nacista po ubeđenju, nije uspeo da sagleda logiku i suštinu konkretnih istorijskih tokova. Da je to uspeo, shvatio bi da gubici male Srbije u tri rata u drugoj deceniji ovoga stoleća od milion i po žitelja nisu bili posledica neprirodnog odnosa srpskog naroda prema smrti, već su usledili upravo iz ljubavi prema životu, slobodi i — konačno — opstanku ovoga naroda. Tih dana, srpski ustanici, među kojima su većinom bili siromašni radnici i seljaci, oslobodili su nekoliko stotina nemačkih zarobljenika i u ime života ih pustili na slobodu. Dogodilo se to u vreme u koje su nacisti za jednog poginulog vojnika streljali po 100 ljudi pa i dece iz kragujevačkih škola.¹³⁰

Pored angažovanja svih mogućih snaga, danonoćnih operacija brojne oružane sile, zastrašivanja i političkih pokušaja rastrojavanja ustanka, prvi deo ofanzive krajem septembra i tokom oktobra nije obezbedio očekivane rezultate. Zato su Nemci u novembru 1941. pristupili traženju novih vojnih i političkih potencijala za zaustavljanje uspona NOP-a u Srbiji. Pošto je Vrhovna komanda obećala da će prebaciti sa istočnog fronta 113. diviziju, koja je trebalo da stigne u Srbiju za dve do tri sedmice,¹³¹ komandant nemačkih trupa u ofanzivi general Berne izdao je zapovest 29. oktobra o nastavku operacija, sa težištem prema žarištu pokreta u Jugoslaviji — Užičkoj Republici.¹³²

U iščekivanju dolaska 113. divizije, raspoložive jedinice nastavile su operacije na celom ustaničkom području, angažujući najbolje i najopremljenije snage na pravcima od Valjeva prema Užicu i preko Rudnika, i donjim slivom Zapadne Morave prema Čačku i Gornjem Milanovcu.¹³³ Sve do 25. novembra 1941. snage NOP odreda su uspevale da odbrane važne pravce — Valjevo, Rudnik, Kragujevac, Kraljevo i da dobiju nekoliko značajnih borbi sa jakim snagama neprijatelja. Bili su to uspeši Prvog i Drugog šumadijskog NOP odreda polovinom novembra u borbama severno od Kragujevca, Kragujevačkog NOP odreda u borbama na Rudniku od 21. do 26. novembra, odbrana oslobođenog Gornjeg Milanovca od snažne nemačke grupacije 26. novembra, valjevskih partizana 19. novembra u borbama kod Varde u sprečavanju nemačkih snaga da prodru na jug u pravcu Užica itd.¹³⁴

Pored ovakvog otpora i uspeha u odbrani Uzičke Republike od brojne sile Vermahta, snaga otpora i posebno ofanzivna dejstva jedinica NOP odreda su počeli da jenjavaju što su uočili i Nemci, pa su pokušali da otkriju i analiziraju uzroke tome, navodeći neke: ope-

¹²⁹ Zb. NOR, XII/1, nr. 132, p. 352.

¹³⁰ AVII »Minhen« Rol. 6, sn. 422—426. Takode Ernst Wisshaupt, o. c. p. 1026.

¹³¹ A VII, NAV, T-501, Rol. 250, sn. 1249. Takode, Zb. NOR, XII/1, nr 213, pp. 547—548.

¹³² Zb. NOR, XII/1, nr. 214, pp. 549—550.

¹³³ Jovan Marjanović, o.c. p. 375.

¹³⁴ Ibid. pp. 375—377.

racije Vermahta, zastrašujuće represalije, studen koja pogađa neo-premljene partizane i kolebanje ruske odbrane pred Moskvom.¹³⁵

Međutim, Nemci nisu hteli da priznaju razloge koji su presudno uticali na sudbinu odbrane Uzičke Republike — veliku premoć snaga Vermahta, četničko izvlačenje iz borbi a zatim i otvorenu izdaju i borbu protiv NOP odreda.

Narodnooslobodilačkom pokretu u Srbiji nisu predstavljali opasnost Nedićevi kvislinzi, kojih je u ovo vreme bilo oko 10.000, niti 3.000 četnika Koste Pećanca¹³⁶ koliko pojedine grupe četnika pod komandom Draže Mihailovića koji su počeli napadati partizane s leđa, što je naročito bilo pogibeljno dok su se ovi borili protiv Nemaca.

Nemci su uočili da su četnici najbrojniji u zapadnoj Srbiji gde se najsnažnije razvio i partizanski pokret. Prema procenama Nemaca — na ovom području je u novembru bilo između 5 i 10.000 četnika koji nisu još stupili u borbu protiv Vermahta.¹³⁷

Ova nemačka saznanja bila su uglavnom tačna. Od krupnijih četničkih jedinica na početku ustanka aktivno su sarađivali sa partizanima u borbama protiv Nemaca samo četnički odredi popa Vlade Zečevića, Ratka Martinovića i Dragoslava Račića i delovi četničkih jedinica oko Čačka i Kraljeva, dok su ostali izbegavali sukobe sa neprijateljem, potajno rovući protiv partizana parolom da još nije vreme za borbu.¹³⁸ Poseban problem su partizanima predstavljala sela na oslobođenoj teritoriji sa pristalicama jedne i druge vojske, što je pružalo četničkim agentima mogućnost da deluju protiv NOP.

Otežani uslovi borbe sa jakim i dobro opremljenim grupacijama neprijatelja kao i nedićevska propaganda, uticali su na sve jača kolebanja i među onim četnicima koji su u početku bili za saradnju sa partizanima. Komandante četničkih odreda, oficire i većinu drugih privrženika starog režima i izbegličke vlade sve su više plašili uspesi partizana, posebno njihov uticaj u narodu i spremnost većine stanovništva da prihvati narodnu vlast. U jeku ofanzive, u jesen 1941. godine, počinju da nude saradnju Nemcima i učešće u borbama protiv partizana. Krajem oktobra grupe četnika oko Valjeva tražile su od Nemaca da im prepuste čuvanje dela pruge prema Beogradu. Iako je zvanična politika Rajha odbijala političku saradnju sa četnicima Draže Mihailovića, nemački komandanti u Srbiji su je potajno prihvatili.

Ustanove Rajha u Beogradu obaveštavane su u leto i jesen 1941. o kontaktima Draže Mihailovića sa njihovim najbližim saradnicima, Milanom Aćimovićem, Milanom Nedićem, prvim vršiocem dužnosti

¹³⁵ Zb. NOR, I/1, nr. 271, pp. 616—618.

¹³⁶ AVII, NAV, T-501, Rol. 256, sn. 1171-2. Takođe, Zb. NOR, XII/1, nr. 220 p. 564.

¹³⁷ Zb. NOR, XII/1, nr. 220, pp. 564—565: Nikola Milovanović, Izdaja ... pp. 94—96, 126.

¹³⁸ Jovan Marjanović, Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca, knj. I, Britanski štićenik, Beograd, 1979, pp. 183—192. Nikola Milovanović, Izdaja... pp. 87—88, 95, 126.

komandanta kvislinške žandarmerije Jovanom Tršićem i drugima, ali se nisu suprotstavljali ovoj saradnji. Zahvaljujući povoljnim mogućnostima da se četnici iskoriste protiv NOP-a, došlo je početkom oktobra do sastanka kapetana Jozefa Matla u manastiru blizu sela Divci sa delegatima Draže Mihailovića — na kome je razgovarano o odnosima četnika i Nemaca.

To je uticalo na to da se promene odnosi ovih komandanata prema četnicima. Komandant 342. nemačke divizije zapisao je svojoj naredbi za operacije protiv ustanika 11. novembra i ovo: »Streljanje četnika do daljnjeg može se izvršiti samo ako je činjenično stanje u potpunosti objašnjeno«,¹³⁹ što znači — ako je utvrđeno da su se, uz partizane, borili protiv nemačke vojske. Plašeći se potpunog gubljenja pozicija zbog sve većeg razvoja i uspeha NOP-a u Srbiji i mogućnosti da i sam bude umešan u sukob sa Nemcima. Draža Mihailović im je početkom novembra 1942. ponudio saradnju.

Na tajnom sastanku predstavnika četnika Draže Mihailovića i nemačke komande u Beogradu održanom 11. novembra 1941. izaslanik opunomoćenog komandanta Srbije potpukovnik Rudolf Kogard (Rudolf Koghart), u duhu direktive iz Berlina, odbio je saradnju i zatražio predaju četnika.¹⁴⁰ Nemački komandanti u Jugoslaviji lomili su se između Hitlerove direktive da ne daju oružje i primamljive ponude. Pomoć četnika protiv NOP-a koju su već u nekim delovima Srbije iskoristili bila im je itekako potrebna. Stoga su samo formalno odbili saradnju sa Dražom Mihailovićem, najčešće ostvarivanu udruživanjem sa Pećančevim četnicima ili sa nedićevcima.¹⁴¹ U izveštaju komandanta oružanih snaga na Jugoistoku već od 14. novembra 1941. piše: »Mihailovićeve bande jednim delom već se bore protiv komunista«.¹⁴²

Najteže probleme je NOP-u stvaralo rovarenje četnika na užem području oslobođene teritorije Užičke Republike koje se sve više ispoljava početkom novembra. Tih dana, pod uticajem antikomunističke propagande, neke četničke jedinice su počele da napadaju partizane u Užičkoj Požegi, Čačku, Užicu i drugim oslobođenim gradovima Užičke Republike. Među mučki ubijenim partizanima bio je i komandant prvog Sumadijskog NOP odreda Milan Blagojević. Do polovine novembra 1941. četnička izdaja se proširila na veći deo oslobođene teritorije gde su uz partizanske odrede postojale i četničke jedinice ili grupe.¹⁴³

¹³⁹ Zb. NOR, XII/1, nr. 221, p. 570; takode, Zb. NOR, XII/1, 232, p. 609—610; AVII, NAV, T-501, Rol. 216, sn. 643—4.

¹⁴⁰ Jovan Marjanović, Draža Mihailović ... pp. 144, 152—162. Isti autor, Četničko-nemački pregovori u selu Divcu 1941, Zbornik Filozofskog fakulteta, X-1, Beograd, 1968; Bora M. Karapandžić, Građanski rat u Srbiji (1941—1945), Klivlend, Ohajo, 1958, pp. 132—157; Zb. NOR, XII/1, Prilog II, Dokumenti nemačkog Rajha 1941, pp. 857—858.

¹⁴¹ Zb. NOR, XII/1, nr. 232, pp. 609—610, 236, pp. 626—634; Slavko Komarica i Slavko Odić, Noć i magla ... pp. 152—174.

¹⁴² Zb. NOR, XII/1, nr. 235, p. 624; XIV/1, dok. nr. 13—26, 33.

¹⁴³ Josip Broz Tito, Autobiografska kazivanja, I, Cetinje, Skoplje, Beograd, Ljubljana, 1982, pp. 265—267. Takode, Zb. NOR, I/1, dok. nr. 68, 69, 72, 73: Dragojlo Dudić, Dnevnik 1941. Prosveta, Beograd, 1957, pp. 244—246.

Četnička izdaja predstavljala je najveću smetnju u odbrani uspeha NOP u Srbiji, uz ostale negativne činioce objektivnog i subjektivnog karaktera: jaka oružana sila i dobra tehnika, odmazda nad stanovništvom, glad, zima, nepovoljne vesti sa fronta pred Moskvom itd. Četnička izdaja je potpuno preokrenula stanje i situaciju u Srbiji u novembru 1941. u korist nemačkog okupatora. Najbolji partizanski odredi: Užički, Valjevski, Čačanski, Kragujevački, Posavski, Šumadijski, Kosmajski i drugi, koji su dočekivali i zaustavljali pukove nemačke vojske morali su polovinom novembra da budu angažovani u odbrambenim borbama protiv četnika.¹⁴⁴ Nemci su imali podatke o nastojanjima Vrhovnog štaba NOV i POJ da pridobije četnike za borbu i najverovatnije su bili obavešteni o susretima i razgovorima Tita sa Dražom 18. i 21. novembra, pa su i sami, iako nisu zvanično prihvatili savezništvo četnika, nastojali da održe tajno sadejstvo sa njima.¹⁴⁵ Još u toku priprema za pregovore između Tita i Draže, Nemci su iz Beograda izveštavali: »Mihailović treba da sada pokrene akciju protiv Užica, gde se navodno nalazi celokupno rukovodstvo komunista a zbog čega treba da se stavi u izgled i bombardovanje sa nemačke strane«.¹⁴⁶ Nema sumnje da su miniranje fabrike oružja u Užicu 22. novembra 1941, u kome je poginulo oko 200 radnika, diverzija u elektrocentrali u Čačku i druge akcije u dubini oslobođene teritorije bile rezultat tajne saradnje Nemaca, kvislinga i četnika Draže Mihailovića protiv NOP.¹⁴⁷

Čitav niz povoljnih okolnosti usmeravao je nemačke okupatore da krajem novembra 1941. preduzmu novi udar na Užičku Republiku. Naredbama o napadu na Užice od 18. i 24. novembra 1941. glavna uloga je poverena dvema frontovskim divizijama 113. divizije koja je tek stigla sa istočnog fronta i 342. koja je dovedena sa zapadnog fronta i koja je već imala iskustva u borbama protiv srpskih partizana. Nemačkim divizijama — ukupne snage od oko 80.000 vojnika, sadejstvovala su i bugarske snage, ustaše iz Bosne, Nedićevi kvislinški odredi, Pećančevi četnici, oko 1.000 albanskih fašista na jugu Srbije, dok je trebalo da italijanske divizije spreče povlačenje srpskih partizana prema jugu i jugozapadu — na teritoriju Bosne i Sandžaka.¹⁴⁸ I pored ovako brojne i moćne oružane sile okupatora i njihovih saradnika, najveću smetnju u otporu NOP nemačkoj ofanzivi predstavljali su četnici Draže Mihailovića.

Nemci su, neposredno uoči glavnog udara u jesenjim operacijama »čišćenja« u Srbiji, krajem novembra 1941, mogli da budu potpuno zadovoljni. Pred njima se počeo da razvija građanski rat izme-

¹⁴⁴ Nikola Ljubičić, Užički narodnooslobodilački partizanski odred »Dimitrije Tucović«, VIZ, Beograd 1979, pp. 177—208; Branko Petranović, o.c. pp. 297—301; Pero Morača, o.c. p. 540; Jovan Marjanović, Ustanak... pp. 377; Oslobodilački rat naroda Jugoslavije, knj. 1, pp. 123—128.

¹⁴⁵ Zb. NOR, XII/1, nr. 243, pp. 656—657.

¹⁴⁶ Zb. NOR, XII/1, nr. 236, p. 630; Branko Latas i Milovan Dželebdžić, Četnički pokret Draže Mihailovića 1941—1945, BIGZ, Beograd 1979, pp. 42—43.

¹⁴⁷ Jovan Marjanović, Ustanak ... p. 377.

¹⁴⁸ Jovan Marjanović, Draža Mihailović ... p. 188. Takođe, Zb. NOR, XII/1, nr. 242, pp. 651—656, 243, p. 658.

đu četnika Draže Mihailovića, koji su došli u raskol sa svojim vlastitim narodom zbog njegove patriotske spremnosti da se bori protiv okupatora, i NOP-a — pod rukovodstvom KPJ, koji je svojom beskompromisnom borbom protiv okupatora i njegovih saradnika za istinsko oslobođenje zemlje zadobio poverenje i podršku velikog dela stanovništva.

U ovako povoljnim uslovima, krenule su udarne grupacije neprijatelja 25. novembra — 342. divizija od Valjeva na jug prema Užicu i 27. novembra 113. divizija sa pravca Kragujevca i Kraljeva na zapad prema Čačku i dalje — Užicu i centralnom delu oslobođene teritorije Užičke Republike.¹⁴⁹ Pokušaji partizanskih odreda da uz velike žrtve zaustave snažne motorizovane nemačke kolone i artiljeriju, imali su uspeha samo na pojedinim pravcima, na primer u borbama na Rudniku od 26. do 28. novembra i na Bukovima i Crnokosima na pravcu Valjevo—Užice, 27. i 28. novembra 1941. Međutim, nadmoćne nemačke snage, pomognute domaćim izdajnicima, ušle su u Čačak 28. novembra, a severna grupacija se probila preko Bajine Bašte istog dana do prilaza Užicu. Odbranu Užica pod neposrednim rukovođenjem vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita, preuzeli su Užički radnički batalion i po dve čete Užičkog i Posavskog NOP odreda. Za uspeh evakuacije najvažnija je bila odbrana na pravcu glavnog udara preko Kadinjače, koji su branili borci Radničkog bataljona. Iako su borci ovog bataljona morali da izdrže pritiske moćnog neprijatelja koji je dejstvovao iz većeg broja tenkova i artiljerijskog oruđa, oni su se branili sve do podne 29. novembra, do poslednjeg čoveka, omogućivši svojim žrtvovanjem spasavanje ranjenika iz Užica.¹⁵⁰

U velikom broju izveštaja i analiza koje su napisale nemačke službe o rezultatima ofanzive Vermahta na NOP u Srbiji u jesen 1941, pored isticanja uspeha, oseća se i nezadovoljstvo postignutim rezultatima. Osnovni neuspeh je neizvršavanje zadataka opkoljavanja glavnine partizanskih snaga, sa »komunističkim« rukovodstvima na čelu sa Josipom Brozom Titom, Vrhovnim i Glavnim štabom u širem rejonu Užica, radi njihovog uništenja.

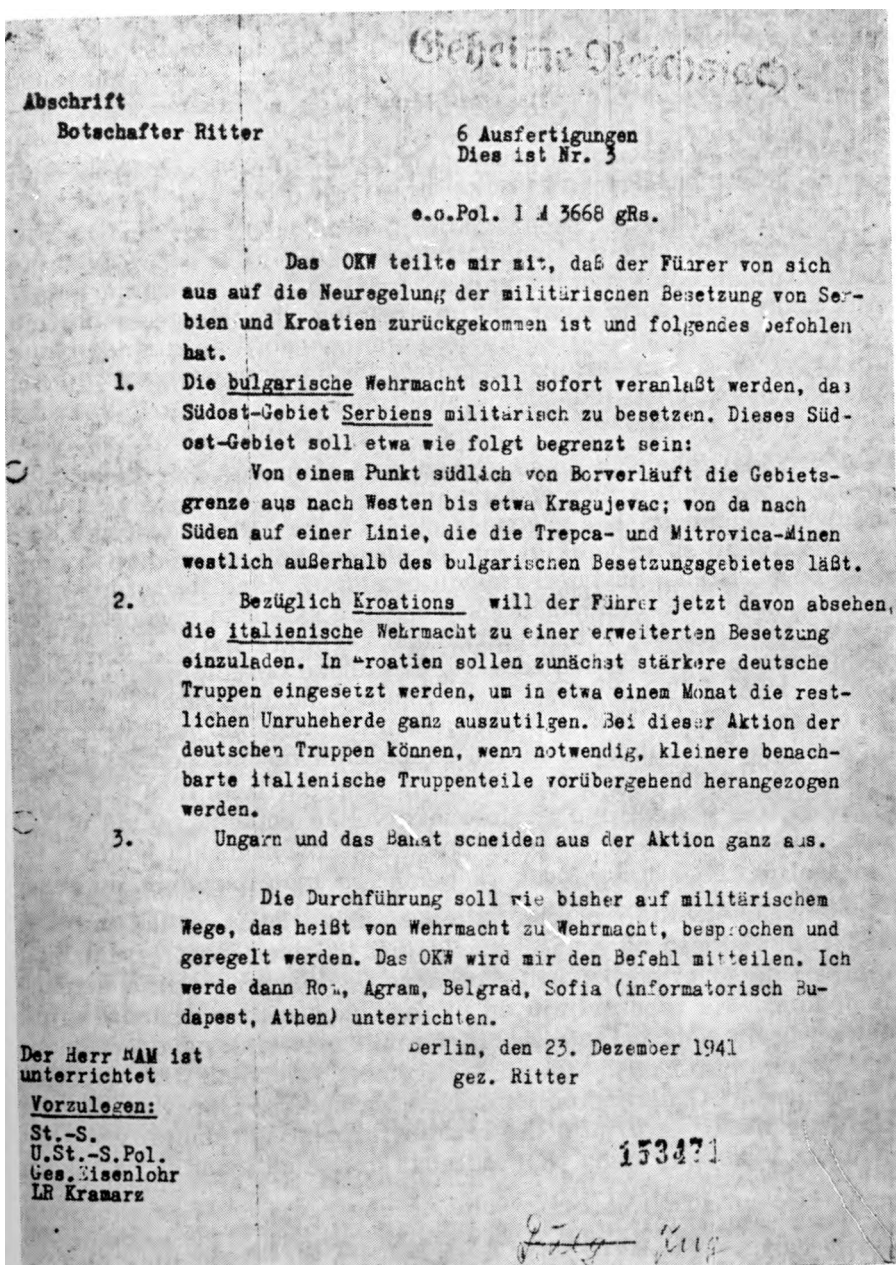
Udarna snaga partizanskih odreda Srbije, oko 2.000 prekaljenih boraca, sa članovima partizanskih rukovodstava — sa Titom i velikim brojem članova KPJ iz Srbije, uspela je da se privremeno povuče prema Sandžaku. I pored toga što su se neki od partizanskih odreda osuli odlaskom boraca kućama (a neki od boraca su pod pritiskom otišli i u četnike) znatan deo boračkog sastava odreda koji se nisu povlačili prema jugozapadu ostao je na svojim područjima i nastavio partizansku borbu protiv okupatora i njegovih saradnika.¹⁵¹

Bez obzira na sve što su pokušali da bi potpuno likvidirali ustanak u Srbiji, ostali su krupni i nerešeni problemi koje će nemački

¹⁴⁸ Oslobođilački rat naroda Jugoslavije... p. 126: Nikola Milovanović, Izdaja ... pp. 213—214.

¹⁴⁹ Josip Broz Tito, o.c. pp. 271—291; Jovan Marjanović, Ustanak ... pp. 382—384. Nikola Ljubičić, o.c. pp. 209—354.

¹⁵¹ Ibid. pp. 384—403; Nikola Ljubičić, o. c. pp. 358—367.

Naredba OKV od 23. decembra 1941. o promenama u okupacionom sistemu na području Jugoslavije i predaji bugarskim trupama novih delova brbjije ao linije Kragujevac, Kosovska Mitrovica

okupator morati ubuduće da otklanja.¹⁵² U izveštaj u operativnog odeljenja opunomoćenog komandanta u Srbiji upućenom u Berlin po završetku ofanzive 5. decembra 1941. piše da se ustanak zbog izvlačenja velikog broja partizana i spasavanja od uništenja »... može privremeno smatrati kao potučen«¹⁵³ ali u izveštaj u upućenom u isto vreme Ministarstvu inostranih poslova navodi se mogućnost ponovnog rasplamsavanja ustanka na proleće 1942. godine.

Nemci su istakli i uspehe koje je njihova ofanziva postigla u Srbiji, ukazujući na ponovno oživljavanje privredne proizvodnje, posebno preduzeća i rudnika koji su radili za nemačku ratnu industriju, kao i nešto bolju sigurnost unutrašnjeg i tranzitnog saobraćaja kroz Srbiju.¹⁵⁴ Isticali su da su tokom ofanzive došli do znatnog plena koji se većim delom sastojao iz opljačkane imovine stanovništva na oslobođenoj teritoriji (odvođenje stoke, pljačka žitarica, sabiranje i odvoz letine) i slično.¹⁵⁵

Nemci su zabeležili da su u prvoj fazi ofanzive od 1. do 9. oktobra 1941. otpremili iz Srbije raznovrsne robe do sedišta jedinica Vermahta u količini od 114 vagona a da još čeka 310 natovarenih vagona.¹⁵⁶ Hvalili su se velikim ratnim plenom koji su preoteli u borbama od partizana, navodeći između ostalog: 7 skladišta raznog naoružanja i municije, 3 skladišta eksploziva, 6 skladišta pogonskog goriva sa 1,800.000 litara benzina i 2,000.000 litara nafte, 6 skladišta razne opreme — sredstava za vezu, sanitetske opreme, zatim velike količine hrane, 23 kamiona, 50 lokomotiva, 80 natovarenih vagona sa namirnicama, štofovima, municijom itd.¹⁵⁷ Posebno je istican plen iz poslednje faze ofanzive od 400 skupocenih mašina nemačkog porekla što su zaplenjene u fabrici oružja koju partizani nisu uspeali da onesposobe.¹⁵⁸ Razumljivo je što ovako velika količina ratnog materijala nije bila uništena u vreme povlačenja partizanskih jedinica — a to se zbilo zbog brzog prodora nemačkih motorizovanih jedinica.

Nemački izveštaji o rezultatima ofanzive ističu velike gubitke partizana u odnosu na Nemce, pripisujući to superiornosti nemačkog vojnika i njegovoj borbenosti, a posebno — dobrom vođenju nemačkih jedinica. Ne zaboravljaju da ukažu i na uspeh u »oslobađanju« znatnog broja Nemaca koje su bili zarobili partizani, navodeći da su samo u toku borbi na Zlatiboru 2. decembra oslobodili 319 zarobljenih Nemaca.¹⁵⁹ Grupu zarobljenih Nemaca kao i sve druge ranije su pustili partizani, te to nije bio rezultat uspeha Vermahta, već stav i politika Vrhovnog štaba NOP odreda, koji je od ustanka pa tokom

¹⁵² Zb. NOR, XII/1, nr. 266, pp. 702—721, 274, pp. 748—751, 284, p. 799; XII/2, p. 1040. Takode, AVII, NAV, T-315, Rol. 430, sn. 666—8.

¹⁵³ Zb. NOR, XII/1, nr. 266, p. 719. Takode, nr. 278, p. 761, 278, p. 763; Ernst Wisshaupt, o.c. p. 1036; ADAP, D, XIII/2, nr. 538, p. 770.

¹⁵⁴ Zb. NOR, XII/2, p. 1041. Takode, XII/1, nr. 266, p. 720.

¹⁵⁵ Zb. NOR, XII/1, nr. 194, p. 501.

¹⁵⁶ Zb. NOR, XII/1, nr. 194, pp. 505—506.

¹⁵⁷ Zb. NOR, XII/1, nr. 277, p. 719.

¹⁵⁸ Ernst Wisshaupt, o.c. p. 1037.

¹⁵⁹ Zb. NOR, XII/1, nr. 259, p. 694.

čitavog rata tražio od svojih boraca da se prema zarobljenim vojnicima, ukoliko nisu zločinci, dobro postupa.

Međutim, nacisti su već u ovo doba ubijali, ne samo sve zarobljene partizane, već često i nedužnu decu, žene i starce, svrstavajući ih u ustanike, partizane i buntovnike. Tako su u zvaničnim izveštajima po završetku ofanzive pisali da je u toku tih borbi uhvaćeno i streljano oko 20.000 »ustanika«¹⁶⁰ — što nije tačno, pošto su sami zabeležili da je broj zvanično streljanih za odmazdu do 5. decembra 1941. iznosio 11.722,¹⁶¹ ne računajući ubijanja prilikom borbi u vreme ofanzive, zatim širom Srbije — po zatvorima — i na druge načine.

Ako se uzmu u obzir i mnogobrojne žrtve koje su ubijali nemački i kvislinški policajci i razne pomoćne službe, zatim Pećančevi četnici i drugi, dolazi se do saznanja o većem broju žrtava nemačke ofanzive u Srbiji u jesen 1941. godine.

Nemci nisu krili da su im veiku pomoć u borbi protiv partizana u Srbiji pružili nedićevci, ljotićevci, grupe četnika Draže Mihailovića i — posebno — Pećančevi četnici, koji su započeli uključivanje četnika u borbu protiv komunista.¹⁶²

Pomoć četnika Nemcima u borbama protiv NOP-a došla je naročito do izražaja pri kraju jesenje ofanzive Vermahta na Srbiju. Dok su Nemci u ranijim fazama ofanzive — imali prema vlastitim podacima — velike gubitke, u završnoj fazi od 25. novembra do 4. decembra, takođe prema njihovim izvorima, Vermaht je na području Užičke Republike imao samo 11 poginulih i 35 ranjenih.¹⁶³

Posebnu podršku su domaći izdajnici i provokatori pružili Nemcima u borbi protiv ilegalnog NOP-a u gradovima na neoslobođenim delovima Srbije. Nemci su se 13. decembra 1941. hvalili da je uspešnom ofanzivom i saradnjom sa nedićevcima i četnicima desetkovana organizacija KPJ i SKOJ-a na celoj teritoriji Srbije, uključujući tu i Banat i da je partijska organizacija u nekim predelima izgubila oko 70% članstva, zahvaljujući ubačenim provokatorima, kojih je bilo u većem delu partijske i skojevske organizacije — sve do pokrajinskih komiteta.¹⁶⁴

Osvojivši sve značajnije centre Užičke Republike i potisnuvši glavninu partizana iz zapadne Srbije — sa jugoslovenskim i srpskim rukodovstvom NOP u Sandžak, Nemci su smatrali da im ovde više neće biti potrebna podrška četnika, pa su odlučili da njihovu glavninu razoružaju. Pošto je glavnina partizanskih snaga povučena prema jugozapadu, nemačka komanda 65 je usmerila deo snaga prema područjima Ravne gore gde je bilo jezgro četničkih odreda Draže Mihailovića. Ove nemačke jedinice su u toku 7. decembra 1941. na-

¹⁶⁰ H. Venceslav Glišić, Teror i zločini... p. 79. Takođe, Zb. NOR, XII/1, nr. 538, p. 770.

¹⁶¹ Ernst Wisshaupt, o. c. p. 1041.

¹⁶² ADAP, D, XII/2, nr. 538, p. 770.

¹⁶³ Ernst Wisshaupt, o. c. p. 1036; takođe, Jovan Marjanović, Ustanak... p. 385.

¹⁶⁴ Zb. NOR, XII/1, nr. 278, pp. 761–762; Muharem Kreso, o. c. pp. 167–171.

išle na slab otpor Dražinih četnika, koji su se već posle pojave jačih nemačkih snaga razbežali. Uz male sopstvene gubitke, Nemci su zarobili 390 četnika, dok se Draža sa jednom grupom uspeo izvući i pobeći preko Drine.¹⁶³

Suprotno opštem rasulu među četnicima, koji su posle jednog osrednjeg udara Nemaca bili pokolebani — posle čega je deo njih prešao u Bosnu, neki se vratili u svoja sela i pritajili a znatan broj njih je potražio spas u takozvanoj »legalizaciji« odnosno priključivanju Pećančevim četnicima ili Nedićevim žandarima — narodnooslobodilački pokret je odmah posle ofanzive nastavio da deluje širom Srbije, iako u teškim uslovima. Najveću aktivnost su pokazivali odredi u jugoistočnoj i u delovima severozapadne Srbije.¹⁶⁶ Zato je nemačka komanda u Beogradu, već početkom decembra 1941. izradila niz programskih mera radi jačanja okupacionog sistema uz istovremenu borbu protiv narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji.¹⁶⁷

Planirana je reorganizacija okupacionih i kvislinških organa uprave u Srbiji; u okviru njih trebalo je ojačati Nedićevu žandarmeriju, u stvari — formirati novu, kojom bi rukovodili nemački oficiri. Uporedo sa tim, pripremano je i hapšenje i odvođenje u logore svih onih koji naginju komunistima, zatim Jevreja, Cigana i oko 1.200 aktivnih srpskih oficira, koje je trebalo poslati u logore u Nemačku.

Najznačajnija mera u ovom poduhvatu trebalo je da bude temeljno pretresanje i »čišćenje« ustaničkog područja Srbije. To je značilo »čišćenje« skoro cele Srbije, što bi izvela specijalna policijska odeljenja u saradnji sa vojskom. Svi oni za koje se utvrdi da su učestvovali u ustanku trebalo je da budu streljani. Predviđena je mogućnost da se sve ustaničke porodice rasele u druge krajeve.¹⁶⁸

Ali, široke aktivnosti NOP-a u Srbiji i snažno razbuktavanje borbi u nizu žarišta jugoslovenskog narodnooslobodilačkog rata u Bosni i Hercegovini, delovima Hrvatske, Crnoj Gori i Sloveniji i, posebno, ugroženost privrednih regiona u rudnom bazenu Tuzle i u dolini Bosne¹⁶⁹ tražili su nova naprezanja Rajha na jugoslovenskom ratištu, pa je veći deo ovih planova ostao zabeležen samo na papiru.

Uskoro su svetu postali očigledni uspesi Crvene armije, za koju su Nemci govorili da je već uništena, i da je u borbama pred Moskvom bio početak prvog krupnog poraza Vermahta u drugom svet-skom ratu. Dana 16. decembra 1941. stigla je nova Firerova direktiva o slanju svih raspoloživih oružanih snaga sa Balkana na istočni front, i o tome da brigu o Jugoistoku, posebno o jugoslovenskom području, treba prepustiti saveznicima i zemljama satelitima: Srbiju bugarskoj, a zapadne krajeve Jugoslavije — italijanskoj vojsci. Hitler je smatrao da privredne i stratejske interese na ovom pod-

¹⁶⁵ Zb. NOR, XII/1, nr. 256, p. 687, 270, pp. 737—738, 275, p. 753. Takode, Ernst Wisshaupt, o.c. XII/2, pp. 1038—1039; Jovan Marjanović, Draža Mihailović ... pp. 183—192; Pero Morača, o.c. p. 562.

¹⁶⁶ Jovan Marjanović, Ustanak... pp. 393—403; Pero Morača, Jugoslavija 1941, ISI, Beograd, 1941, pp. 565—570.

¹⁶⁷ Zb. NOR, XII/1, nr. 266, pp. 720—721.

¹⁶⁸ Ibid. p. 721.

¹⁶⁹ Oslobodilački rat... pp. 134—174; Branko Petranović, o.c. pp. 338—389.

ručju mogu da štite najviše dve nemačke divizije, a da (eventualno) komandu nad svim trupama NDH treba da preuzmu Italijani.¹⁷⁰

Firerova odluka je izazvala opštu zabrinutost i pometnju na području Jugoistoka, a naročito u NDH. Vojni i politički predstavnici Rajha u Jugoslaviji su smatrali da su to opasni potezi i uporno su nastojali da dokažu kako prepuštanje ovih predela Italijanima i Bugarima može dovesti do negativnih posledica. Među njima su bili naročito uporni general Glez Horstenau i poslanik u Zagrebu Fridrih Kaše.¹⁷¹

Hitler nije odstupio od svoje odluke, jedino ju je vremenski pomerio, odloživši povratak 342. divizije, ali samo dok se ne završi ofanziva koja je preduzeta radi suzbijanja ustaničkog pokreta u istočnoj Bosni u toku januara i februara 1942. godine.¹⁷² Pitanje prepuštanja NDH italijanskoj 2. armiji prvo je odgođeno do završetka predstojeće ofanzive u Bosni a zatim se potpuno odustalo od te zamisli. Bugarskoj je Firer odredio novu demarkacionu liniju od Bora — na severu, preko Kragujevca do Kosovske Mitrovice — na jugu.¹⁷³

5. REZULTATI POLITIČKIH I VOJNIH ANGAZOVANJA RAJHA NA JUGOSLOVENSKOM PODRUČJU, SA POSEBNIM OSVRTOM NA STANJE PRIVREDNIH VEZA

Završetak prve velike nemačke ofanzive protiv NOP-a u Srbiji početkom decembra 1941, kao i jesenjih operacija italijanske oružane sile u područjima južnije od demarkacione linije nisu opravdali očekivanja, niti doneli trajnije rezultate u borbi sa ustankom u Jugoslaviji. Šest nemačkih divizija sa oko 80.000 vojnika, koje su upotrebile u završnom delu ofanzive, i veliki broj savezničkih i kvislinških snaga — uz gubitke od oko 3.000 nemačkih¹⁷⁴ vojnika i ogromna materijalna ulaganja nisu doveli do uništenja narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji. Deo snaga NOP u Srbiji nastavio je, u izmenjenim uslovima, borbu protiv okupatora i njegovih saradnika, dok je glavnina zajedno sa Vrhovnim štabom, prešla u centralne predele zemlje gde se na širokom području istočne Bosne, Sandžaka, Hercegovine i Crne Gore formira novo glavno žarište NOR.

Vojno i političko vodstvo nacističke Nemačke bilo je ubeđeno — u trenutku pokretanja pohoda na Istok, da je Vermaht sposoban da sopstvenim snagama skrši otpor naroda Sovjetskog Saveza. Glavna pažnja Rajha u odnosima sa zemljama i narodima jugoistočne Evrope u to vreme bila je usmerena na proširivanje i nesmetan uspon već ostvarene privredne dominacije Nemačke na ovom području. Neočekivano snažan i uspešan otpor Crvene armije nanosio je nacistima

¹⁷⁰ AVII, NAV, T-77, Rol. 1295, sn. 7—8: Branko Petranović, o.c. pp. 254—255.

¹⁷¹ Zb. NOR, XII/1, nr. 281, pp. 786—787.

¹⁷² AVII, NAV, T-120, Rol. 200, sn. 153471, direktiva RAM I M 3668 od 23. decembra 1941. Takode, Zb. NOR, XII/1, nr. 287, pp. 808—809.

¹⁷³ Витка Тошкова, България и Третият Райх, София 1975, p. 85: Branko Petranović, o.c. pp. 255.

¹⁷⁴ Zb. NOR, XII/1, nr. 266, p. 722.

svakodnevno materijalne gubitke, koji su uslovljavali sve veće potrebe za sirovinama neophodnim ratnoj industriji, a to se odnosilo i na druge vrste robe. Sve značajnija je bila uloga mnogih privrednih predstavništava i ekspozitura Rajha u Jugoslaviji¹⁷⁵ u uslovima povećanih potreba za sirovinama.¹⁷⁶ Nastavljen je proces vezivanja privrednih mogućnosti jugoslovenskog područja za Rajh — u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj — uvozom kapitala i posredstvom naturenih mera u oblasti međunarodne razmene, a u Srbiji — silom i otvorenom pljačkom. Do jula 1941. bila su odabrana 53 velika preduzeća na području Srbije koja su proizvedenu robu morala liferovati za potrebe Vermahta;¹⁷⁷ među njima su bili svi značajniji rudnici, Vojnotehnički zavodi u Kragujevcu, fabrike aviona u Zemunu i Kraljevu, Fabrika akumulatora u Rakovici i dr. Glavnina ovih preduzeća se otkupom, povećanjem udela u deonicama ili na neki drugi način našla pod upravom ili uticajem nemačkih firmi i koncerna; najviše njih bilo je pod upravom firme »Herman Göring Werke«.¹⁷⁸

Nemci su na području Jugoslavije, već od završetka aprilskog rata, a naročito posle dizanja ustanka, imali problema sa radnom snagom i proizvodnjom u celini. Pod uticajem KPJ, veliki broj radnika je od aprila 1941. nastavio da se bori u novim uslovima okupacije, organizujući sabotaže, ometajući proizvodnju, nagovarajući druge radnike da ne dolaze na posao itd. Nemci su sa kvislinzima pokušavali da ometaju ovu aktivnost, ali kada to nije uspelo, počeli su da demontiraju značajnija preduzeća i da ih prebacuju u Nemačku. Nadali su se da će proizvodnja u nemačkim uslovima, čak i sa jugoslovenskim radnicima, za koje su tvrdili da mogu pružiti samo 50% potencijala nemačkog radnika, ipak doneti bolje rezultate.¹⁷⁹

Vrbovanje radnika, posebno stručnjaka, za pojedine grane ratne industrije nije teklo po planu i u skladu sa željama Nemaca, jer je KPJ i ovde aktivno delovala i odvrćala radnike od odlaska u Nemačku. Zato su Nemci bili prisiljeni da uzimaju radnike bez kvalifikacija ili da ih odvođe na silu, naročito iz Srbije. Krajem decembra 1941. radilo je u Nemačkoj iz Srbije — u svim vidovima proizvodnje — oko 32.000 radnika.¹⁸⁰ Broj radnika sa područja NDH, takođe pretežno bez kvalifikacija bio je nešto veći — kako zbog dobro organizovane ustaške i nemačke propagande — tako i zbog onih koji su poticali iz pasivnih krajeva Hrvatske, pa su stoga i pre rata radili u Nemačkoj, zatim i zbog vojnih begunaca i dela ratnih zarobljenika vojske Kraljevine Jugoslavije koji su dospeli u Nemačku sa područja NDH¹ tatno ostali na radu.¹⁸¹

¹⁷⁵ Holm Sundhaussen, o.c. p. 122.

¹⁷⁶ Zb. NOR, XII/1, nr. 294, pp. 826—931. Takođe, Holm Sundhaussen, o.c. PP. 121—125.

¹⁷⁷ Zb. NOR, XII/1, dodatak, p. 837.

¹⁷⁸ Ibid. p. 834.

¹⁷⁹ Ibid. p. 836.

¹⁸⁰ Ibid. p. 851.

¹ lei p_{rema} istraživanjima poznatih istoričara, dr Fikrete Jelić-Butić i Holma Sundhaussena, krajem 1941. godine u Nemačkoj je sa područja NDH moglo biti i do 150.000 radnika. Opširnije vidi: Fikreta Jelić-Butić, o.c. p. 127; Holm Sundhaussen, o.c. p. 182.

Demontiranje značajnijih preduzeća i odvoženje modernijih mašina za Nemačku ubrzalo se naročito posle dizanja ustanka u Srbiji. Odnosene su, uglavnom, najmodernije mašine, posebno one koje su bile proizvedene i nabavljene u Nemačkoj. Specijalne tehničke ekipe Vermahta za prikupljanje proizvodnih sredstava, sastavljene od stručnjaka, oficira i vojnika, oko 30 ljudi, demontirale su i otpremile za Nemačku do avgusta 1941. iz Kraljeva 31 vagon mašina, iz Čačka 184, a iz Obiličeva—Ravnjana 60 vagona mašina i druge proizvodne opreme.¹⁸² Kasnije, u septembru i oktobru, ovaj proces će se proširiti i na sva područja koja su ugrožavali ustanici. Nemci su u jesen 1941. razmišljali o tome da prenesu u Nemačku sva važnija preduzeća iz Srbije.¹⁸³

U vreme bujanja NOP-a u Srbiji, u oktobru, u skladu sa direktivama nacističkog centra, opunomoćeni komandant u Srbiji general Berne je zahtevao najtešnju saradnju između nemačkih trupa i ustanova u okupiranoj Srbiji: »Srbija istorijski, geografski, ekonomski i politički pripada interesnoj sferi Velikog nemačkog Rajha. Nemačke trupe i vojna uprava u Srbiji imaju zadatak:

a) da odmah upregnu sredstva i snage zemlje u nemačku ratnu privredu.

b) da za budućnost pripreme tesnu upravnu i privrednu vezanost Srbije za Rajli, bez obzira na to kakav će kasnije biti politički položaj Srbije prema Rajhu«.¹⁸⁴

Sve ovo sprečili su snage i zamah ustanka, pa su okupaciona i kvislinška žandarmerija i dobrovoljački belogardejski korpus, kome je bila namenjena uloga »čuvara« bili preslabi da zaštite komunikacije i privredna preduzeća, a od avgusta, kada je buknuo opšti ustanak, nisu za to bile dovoljne ni posadne divizije. Nemci su izveštavali (već u avgustu) da su dve trećine rudnika u Srbiji izbačene iz proizvodnje zbog ustanka, što je dovelo do znatnog smanjenja izvoza sirovina u Nemačku.¹⁸⁵

U NDH su se na udaru ustanika našli svi značajniji rudnici koji su radili za Rajh, među njima i rudnik gvožđa u Ljubiji, a zbog ugroženosti komunikacija u Bosni i Dalmaciji i rudnici boksita kod Mostara; od kraja oktobra — i čitav rudarsko-industrijski bazen u srednjoj Bosni.¹⁸⁶

Masovno su otkazivane narudžbe važnih sirovina koje su morale stići u pogone ratne industrije Rajha kao i ugovorene količine gotovih proizvoda za potrebe nemačke armije.¹⁸⁷ Sve je ovo prisililo vodstvo Trećeg Rajha da u odlučujućim trenucima borbi na istočnom frontu u jesen 1941. pripremi i izvede ofanzivu protiv snaga NOP

¹⁸² Zb. NOR, XII/1, dodatak, pp. 836, 839, 840—841.

¹⁸³ Ibid. pp. 844—848.

¹⁸⁴ Ibid. p. 837. Zb. NOR, XII/1, nr. 214, p. 549. Takođe, Slavko F. Odić, *Neostvareni planovi, Naprijed, Zagreb 1961*, pp. 16—17.

¹⁸⁵ Zb. NOR, XII/1, p. 841.

¹⁸⁶ Opširnije vid. Zdravko Antonie, *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941*, Beograd, 1971; Dušan Lukač, *Ustanak u Bosanskoj krajini 1941*, Beograd 1967.

¹⁸⁷ Zb. NOR, XII/1, dodatak, p. 840—841.

u Srbiji. Postignuti rezultati, prema priznanju Nemaca, nisu bili adekvatni ulozenim ljudskim i materijalnim žrtvama. Tehnika, mehanizacija, naoružanje bili su, prema priznanju nemačkih komandanata, toliko istrošeni, a ljudstvo toliko zamoreno da im je trebalo više meseci da se vrate u normalno stanje. Da je ovaj veliki poduhvat Vermahta u jesen 1941. u Srbiji bio »Pirova pobjeda«, vidi se po tome što je Hitler već po završetku operacija u Srbiji morao izdati novu direktivu za ofanzivu početkom sledeće godine protiv pokreta u Bosni koji je zahvatio i uzdrmao čitavu kvislinšku ustašku vlast u takozvanoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

6. RATOM PREMORENA GRČKA POD OKUPACIJOM SILA OSOVINE DO KRAJA 1941.

Grčka je, kao istureni prostor prema britanskim snagama u istočnom Sredozemlju i Turskoj i britanskim posedima na Bliskom i Srednjem istoku, u strategijskom smislu bila veoma značajna zemlja za Treći Rajh. Zato je nemački okupator sa posebnom pažnjom osmatrao i pratio politička kretanja na celom području bivše Kraljevine Grčke pa i na onim njenim delovima koje su anektirale ili zaposele Italija i Bugarska.

Radi što neposrednijeg i ažurnijeg praćenja tokova na ovom području i objedinjavanja komandovanja, formirana je, Hitlerovom naredbom od 9. juna 1941, Komanda oružanih snaga na Jugoistoku (Wehrmachtbefehlshaber im Südosten) sa komandantom maršalom Listom (List Wilhelm Generalfeldmaršal) i smeštena u Solunu.¹⁸⁸ Posle povlačenja glavnine 12. armije na sever — pred početak napada na SSSR — Nemci su ostavili na svom okupacionom području, jaču mornaricu i avijaciju, sa ofanzivnom namenom, usmerenom protiv neprijateljske flote i britanskih snaga u severnoj Africi a i koristeći se uslugama Bugarske kao indirektnu pretnju Sovjetima na Crnom moru. Odbrambenu snagu na ostrvima činila je peta brdska divizija a u oblasti Egejske Makedonije i Trakije — delovi 164. divizije.¹⁸⁹ Oslanjajući se na jake italijanske snage u Albaniji i na oko 200.000 italijanskih vojnika¹⁹⁰ u delu Grčke pod italijanskom okupacijom, Nemci su u vreme masovnog ustanka u Srbiji u jesen 1941. izdvojili iz svog ograničenog kontingenta u Grčkoj delove 164. divizije i upotreбили ih u borbama protiv ustanika u Srbiji do kraja 1941. godine.¹⁹¹

U toku uspešnog šestomesečnog odbrambenog rata protiv Italije i naleta moćne nemačke soldateske u aprilu 1941. Grčka je upregla i istrošila sve svoje ljudske i materijalne mogućnosti. Njeni privredni potencijali i u miru su bili veoma skromni i uglavnom zavisni od trgovine i pomorstva. Već od oktobra 1940, kada je počela agresij-

¹⁸⁸ Zb. NOR, I/1, nr. 105, pp. 335—337; takode, AVII, NAV, T-501, Rol. 264, sn. 196—220; ADAP, XII/2, nr. 609, pp. 823—825.

¹⁸⁹ Zb. NOR, XII/1, nr. 238, p. 640. Slavko Odić, o.c. p. 15.

¹⁹⁰ Ernst Wisshaupt, o.c. pp. 1003, 1008, 1015.

¹⁹¹ ADAP, D, XIII/2, nr. 420, p. 554,

ja, osnovni izvori egzistencije znatnog dela stanovništva urbane Grčke bili su, zbog blokade mora, veoma ograničeni. Ionako slaba privreda, posebno poljoprivredna proizvodnja, bila je, zbog opšte mobilizacije svih ljudi sposobnih za odbranu, još više oslabljena. Završetak odbrambenog rata, kapitulacija vojske, dolazak okupatora i izolacija i iscrpljenost celokupne proizvodne baze doneli su još teže stanje. Ni u jednoj oblasti proizvodnja nije mogla da dostigne najpotrebniji minimum. Pomorstvo, trgovina i ribarstvo, koji su obezbeđivali egzistenciju najvećeg dela gradskog stanovništva, bili su skoro potpuno onemogućeni. Poljoprivreda je zbog mobilizacije bila zapala u tešku krizu.¹⁹² Prinosi pšenice bili su smanjeni sa 905.000 u 1940. na svega oko 566.000 tona u žetvi 1943.¹⁹³ Pri tome su bili veoma otežani kupovina i uvoz žitarica — kako zbog blokade — tako i visokih cena.

Iscrpljena Grčka je, uprkos tome, morala da ishranjuje neposredno posle kapitulacije oko 400.000 italijanskih i nemačkih vojnika, a posle odlaska dela nemačkih trupa na istočni front, oko 250.000 vojnika, što je bilo neizdrživ teret.¹⁹⁴ Uz to, okupatori su na već uobičajene načine, kupujući na kredit i drugim kanalima, pljačkali i izvlačili već inače oslabljena privredna bogatstva te zemlje. Pad ukupnog dohotka zemlje sveo se sa blizu šezdeset i tri milijarde drahmi u 1939. na svega oko 40 milijardi u 1941. godini.¹⁹⁵

Čitav splet negativnih činilaca doveo je Grčku u tešku krizu. Glad je stigla tako reći zajedno sa okupatorom. Već u julu uvedena je u pojedinim gradovima racionalizacija hleba na oko 60 grama po osobi dnevno, što je bilo ispod egzistencijalnog minimuma.¹⁹⁶

Kvislinška vlada Grčke obratila se za pomoć nemačkom okupatoru koji se tobože trudio da pokaže svoje interesovanje za sudbinu Grčke ali uglavnom zato da bi pojačao protivurečnosti između Italijana i Grka. Predsednik kvislinške vlade Grčke Colakoglu uputio je, posredstvom nemačkog poslanika u Atini Altenburga, 15. jula 1941. Memorandum u Berlin, u kome je ukazivao na tešku prehrambenu krizu grčkog stanovništva a takode i na razloge i uzroke te krize i zatražio pomoć u žitu.¹⁹⁷ Zbog sveopšteg naprezanja na Istoku, Nemačka nije bila u mogućnosti da ustupi deo prehrambenih artikala sa osvojenih područja bilo kome ali su poslanik Altenburg, a pod njegovim uticajem i nemačko ministarstvo inostranih poslova, smatrali da se radi očuvanja interesa Rajha u Grčkoj moraju iznaći nekakvi izvori minimalne pomoći za ishranu grčkog stanovništva. Upućivalo se na mogućnost da se na račun pasive u spoljnotrgovinskoj

¹⁹² Heinz Richter, *Griechenland zwischen Revolution und Konterrevolution (1936—1946)*, Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt am Main, 1973, p. 139.

¹⁹³ Heinz Richter, o.c. p. 139.

¹⁹⁴ Deutschland im zweiten Weltkrieg 2 ... p. 546; Vojna enciklopedija Vojnoistorijski institut, Beograd, knj. 9, Beograd 1967, p. 444.

¹⁹⁵ Г. Д. Кирьякидис, Греция во второй мировой войне, „Наука“, Москва, 1967, p. 107.

¹⁹⁶ AJ NAV, T-312, Rol. 454, sn. 039480-5, Izveštaj komandanta Jugoisto-

ka, nr. 5651 od 12. jula 1941.

¹⁹⁷ PA Ha. Pol. Clodius, Griechenland, Bd. 5. Memorandum vlade Grčke b.b. od 15. jula 1941.

razmeni Grčke sa Nemačkom pokuša ostvariti uvoz jednog kontingenta žita koje se za Nemačku prikupljalo u susednim zemljama Balkana. Verovao se da bi se na ovaj način podstakla i razmena između dve zemlje koja je u prvih šest meseci 1941. stagnirala zbog veoma slabog uvoza iz Nemačke.¹⁹⁸ Predlagano je, konkretno, da se na račun toga Grcima obezbedi žito u količini od 10 do 15 hiljada tona, u vidu neke vrste pozajmice do jesenje žetve, što bi samo delimično ublažilo opasnost od gladi.¹⁹⁹ Nacistički šefovi u Berlinu nisu bili spremni na to da i minimum svojih redovnih potreba ustupe gladnim Grcima. Na savetovanju spoljnotrgovinskog odbora Rajha, kome su prisustvovali predstavnici svih privrednih resora i grana, potraženo je kompromisno rešenje da se za ublažavanje gladi u Grčkoj kontingent žita nabavi u Bugarskoj. Jedan od razloga prebacivanja ovog tereta na Bugarsku bilo je to što su Bugari dobili i anektirali plodnije delove zapadne Trakije i istočne Egejske Makedonije. Međutim, i u Bugarskoj je letina 1941. podbacila, te nije bila u stanju da odvoji viškove za Grčku.²⁰⁰

Diplomatski, vojni i privredni predstavnici Rajha u Grčkoj, suočavajući se sa njenim privrednim nevoljama, shvatali su kakve to probleme stvara i koliko šteti interesima Rajha i pokušavali su i dalje da pomognu iznalaženjem novih rešenja. Polazeći od činjenice da manje područje severne Grčke koje je držala Nemačka nije bilo izloženo oskudici kakvu su trpeli delovi Grčke pod okupacijom Italije, pokušavali su da prebace brigu o gladnima u Grčkoj na Italijane. Konkretno je preporučivano da se vlada Italije angažuje na rešavanju ovog teškog problema.²⁰¹

Nacistički vrh u Berlinu nije se s tim slagao. U telegramu Ribentropa Altenburgu od 18. avgusta 1941. pisalo je da se u Grčkoj ništa ne sme preduzimati protiv Italije i da sve mora biti potčinjeno saradnji i savezništvu dve osovinске sile.²⁰²

Kada je krajem avgusta 1941. Colakogluova vlada zapala u krizu zbog unutrašnjih poteškoća, počela je učestano da se obraća za pomoć predstavnicima Rajha i Berlinu, kojima je to smetalo zbog remećenja odnosa sa Italijom. Ribentrop je u novom telegramu Altenburgu od 26. avgusta zahtevao punu opreznost. I pored toga što je Colakoglu kao šef kvislinške vlade odgovarao Berlinu, Ribentrop je savetovao da ne treba ništa preduzimati, nego inicijativu u pogledu grčkih problema prepustiti Italiji.²⁰³ Bilo je to doba širenja narodnog ustanka u Jugoslaviji, kada je Nemačka imala na Jugoistoku

¹⁹⁸ Ibid. Handakten, Sammlung Junker, Bd. 1942—1943. Grossdeutschlands Aussenhandel 1941.

¹⁹⁹ ADAP D, XIII/1, nr. 155, pp. 183—184.

²⁰¹ NAV, T-120, Rol. 2424, sn. 227214-9, Zapisnik sednice trgovinsko-političkog odbora Rajha od 15. avgusta 1941.

²⁰¹ ADAP D, XIII/1, nr. 201, pp. 259—260. Takode, PA Ha. Pol. Clodius, Griechenland Bd. 5. sn. 226777—8. Pismo Klodiusa iz Atine od 22. avgusta 1941.

²⁰² ADAP D, XIII/1, nr. 212, p. 271.

²⁰³ ADAP D, XIII/1, nr. 246, pp. 323—324. Ribentrop je tada pisao nemačkom poslaniku u Atini Altenburgu: »Po pitanju preuređenja grčke vlade molim Vas da se sasvim uzdržavate i da svaku inicijativu u tom pravcu prepustite, u potpunosti, Vašem italijanskom kolegi.«

svega oko 6—7 divizija, prema brojnoj italijanskoj armiji duž jugoslovenske, albanske i grčke obale.

Sve dublja ekonomska kriza zemlje dovođila je u pitanje ispunjavanje obaveza Grčke prema okupacionim silama. Problem je bio ishrana grčkih radnika koji su radili za okupacione sile, na železnici i u lukama u kojima su bile smeštene pomorske snage Nemačke i Italije, posebno više hiljada radnika angažovanih na izgradnji utvrđenja na Kritu i na strateški važnim tačkama na ostrvima, zatim preduzećima koja su proizvodila uglavnom za Vermaht, kao i u privredi i rudnicima iz kojih su sirovine slate u Nemačku.²⁰⁴

I pored toga što je Grčka spadala u red ekonomski siromašnijih zemalja Jugoistoka, sa njenog područja je za Nemačku izvezena znatna količina razne rude potrebne nemačkoj ratnoj industriji. Od 1. maja do 30. septembra 1941. izvezeno je, pored ostalog: 35.000 tona rude nikla, 20.000 tona hroma, 70.000 tona sumpora, 175.000 tona gvožđa, 1.000 tona boksita, 40.000 tona magnezita i značajne količine pamuka, jute, kože, bakra, cinka, olova, zatim 105.000 tona maslinovog ulja, 40.000 tona suvoga grožđa i 80.000 tona duvana najboljeg kvaliteta. Roba izvezena samo u toku ovih pet meseci povećala je klirinški aktivni konto kod Grčke banke za oko 45,700.000 RM koji će uglavnom ostati neisplaćen.²⁰⁵ Nemački stručnjaci za trgovinu u Grčkoj su početkom oktobra 1941. predviđali ukupan iznos klirinškog konta, odnosno dugovanja Nemačke Grčkoj banci zbog nemogućnosti da se ponudi roba koja je bila potrebna Grčkoj do kraja 1941. čak na iznos od oko 150 miliona RM.²⁰⁶

Posebnu vrednost su predstavljali tradicionalni proizvodi grčke zanatske i kućne radinosti. Prema izveštajima koje su slali Nemci do kraja septembra 1941. nemački vojnici su kupili u Grčkoj razne robe u iznosu od oko 70 miliona okupacionih rajhsmaraka, između ostalog i 1,500.000 metara pamučnog platna, 225.000 ručnika, 350.000 košulja, 200.000 pari čarapa, 65.000 vunениh pokrivača, itd.²⁰⁷ Slabljenju grčke privrede doprineli su i čekovi koji se, kao ni u ostalim okupiranim zemljama Jugoistoka, nikad nisu mogli naplatiti. Još obimnija bila je stavka koju su Grci davali za izgrađivanje vojnih objekata, posebno na ostrvima, utvrđenja, strategijskih punktova i saob-

²⁰⁴ ADAP D, XIII/2, nr. 322, p. 419.

²⁰⁵ AVII, NAV, T-312, Rol. 461, sn. 8048851-7, Prilog izveštaju komandanta Jugoistoka ,nr. 2076 od 7. oktobra 1941. u kome se takođe najavljuje povećanje aktive na strani Grčke: »Vrednost robe izvezene u vremenu od 1. maja do 30. septembra u Nemačku iznosi prema plaćanju na kliring-konto u banci u Grčkoj — 45,7 miliona maraka. Vrednost celog izvoza do kraja obračunske godine (poslovne) procenjuje se na 150 miliona maraka, jer transport duvana počinje tek sada u velikoj količini.«

²⁰⁶ Ibid. sn. 8048851. Ova predviđanja, prema podacima koje nam pruža nemačka statistika za 1941, nisu se ostvarila jer je ukupan izvoz (u 1941. iz Grčke za Nemačku) iznosio 81.206.000 RM. (PA Ha Pol. Handakten, Sammlung Junker Bd. 1942—1943. Grossdeutschlands Aussenhandael 1941).

²⁰⁷ Ibid. sn. 8048852. Nemci su priznali da su u siromašnu i iscrpljenu Grčku uneli u 1941. ovih bezvrednih papira u vrednosti 100 miliona RM. »Obrt novčanica kreditne kase iznosi 100 miliona maraka, od čega je jedan povećio deo, prema proceni 25%/o, ovom kupovinom robe dat u promet, tako da celokupna vrednost posiate robe u Nemačku za 5 meseci iznosi 70 miliona maraka.«

braćajnica, luka, aerodroma i drugih, kao i za izdržavanje oko 250 hiljada italijanskih i nemačkih vojnika iz sastava okupacionih trupa od kojih je skoro jedna četvrtina bila u sastavu desetog nemačkog avijacionog korpusa, u egejskoj nemačkoj floti i suvozemnim trupama na ostrvima i u Egejskoj Makedoniji.¹⁹⁸

Prema nemačkim izveštaj ima, za izdržavanje italijanskih i nemačkih okupacionih trupa u avgustu 1941. vlada kvislinške Grčke je platila po milijardu i po drahmi (ukupno 3 milijarde) a za pomorske snage i avijaciju Nemačke, koje su inače operisale na čitavom Sredozemlju pa i u severnoj Africi, još milijardu i dvesta miliona drahmi.¹⁹⁹ Vrednost drahme je rapidno opadala, pa je već narednih meseci iznos uplate povećan za 4 milijarde drahmi.²⁰⁰ To je dovelo i do opasne monetarne krize koja se nije u takvom obliku javljala u drugim potčinjenim zemljama. Prema nešto od oko 6—8 milijardi drahmi, koliko je bilo u opticaju u Grčkoj do oktobra 1940, već u septembru 1941. bilo je oko 30 milijardi, što je značilo da je ekonomska moć Grčke za godinu dana oslabila 4 do 5 puta.²⁰¹ Iscrpljujući rat, pomorska blokada i sveopšta pljačka doveli su privredu ove male zemlje samo za godinu dana do kolapsa. Na pragu hladne zime 1941/1942. stanovništvo Grčke tražilo je poslednje mogućnosti da se snabde najosnovnijim prehrambenim artiklima, otpočelo je sa crnom berzom i ilegalnom trgovinom, naročito na granicama okupacionih zona i otcepljenih delova grčke teritorije prema Bugarskoj i Albaniji.²⁰² Komandant Jugoistoka u izveštaju Berlinu o stanju na Balkanu u decembru 1941. piše da je epidemija crne berze zahvatila naročito krajeve Grčke koji su pogođeni glađu i da se samo u Atini oko 100.000 ljudi bavi tom vrstom trgovine.²⁰³ Ona je, uz sve svoje loše strane, imala i nešto pozitivno, spasavala je pojedine ljude sigurne smrti od gladi. Komandant Soluna-Egeja je u izveštaju 3. novembra, pišući i o ovoj pojavi, predlagao da se pojača kontrola na granici između teritorije koju su zaposeli Bugari i nemačkog okupacionog područja, navodeći da bugarski ilegalni trgovci odnose čak i cink, bakar i drugu rudu, koja bi trebalo da se izvozi za Rajh.²⁰⁴

²⁰⁸ p_A> Büro St. S. Griechenland, Bd. 2, Bismarkov telegram RAM upućen iz Rima, Nr. 2673 od 24. oktobra 1941. Takode, AVII, NAV, T-311, Rol. 175, sn. 152—155, Izveštaj komandanta Jugoistoka za decembar, od 31. decembra 1941.

²⁰⁹ PA, Büro St. S. Griechenland, Bd. 2, Telegram Altenburga — RAM Nr. 1404 od 9. septembra 1941.

²⁰⁰ PA, Büro St. S. Griechenland, Bd. 2, Zabeleška u RAM o okupacionim troškovima u Grčkoj, b.b. od 9. novembra 1941.

²⁰¹ Ibid. Guverner Narodne banke Grčke dao je podatke neposredno posle rata da je u prve dve godine rata izvlačeno iz Grčke 250% više od njenog ukupnog nacionalnog dohotka, a u 1943. i do 600% više od njenog dohotka. Vid. Pokreti otpora u Evropi 1939—1945, Mladost, 1968, Beograd, p. 135.

²⁰² PA, Büro St. S. Griechenland, Bd. 2, Telegram Altenburga (Atina) — AA Nr. 2044 od 16. novembra 1941. Takode, Ha. Pol. Clodius, Griechenland, Bd. 5, Telegram Klodiusa — Altenburgu Nr. 8653 od 17. novembra 1941; AVII, NAV, T-315, Rol. 2239, sn. 1032—3, Izveštaj iz Soluna nr. 7708 od 1. decembra 1941.

²⁰³ AVII, NAV, T-315, Rol. 2239, sn. 1033. U ovom izveštaju piše: »Broj onih koji se samo u Atini zanatski bave trgovinom na crno, procenjuje se na 100.000.«

²⁰⁴ AVII, NAV, T-501, Rol. 245, sn. 88.

Krajem jeseni 1941. u Grčkoj su ljudi počeli da umiru od gladi, pa su pojedini predstavnici Rajha u ovoj zemlji ponovo pokušali da nađu neke mogućnosti za uvoz žita. Bilo je tu i humanih poteza ljudi koje je pogađala tragedija jednog od najstarijih naroda Evrope, konkretno — u diplomatskom predstavništvu Nemačke u Atini — koji su uporno davali inicijativu da se na neki način nabavi za gladne Grke žito iz susednih zemalja, sa područja Jugoslavije, ili Turske.²¹⁵

Do polovine septembra 1941. stiglo je u Grčku samo oko 5.000 tona žita iz Banata i oko 3.000 tona koje je uvezla Italija iz Albanije, dok se na putu za Grčku nalazilo još oko 5.000 tona iz Banata,²¹⁶ što je bilo premalo. I pored berbe kukuruza od oko 20.000 tona, stanje ishrane u Grčkoj je i dalje ostalo veoma teško. Prema nemačkim izveštajima, u nekim mestima u Grčkoj snižena je količina snabdevanja hlebom u trgovinama sa 60 čak na 40 grama dnevno po stanovniku.²¹⁷ Molbe koje su, pored izgladnelih Grka, upućivali i nemački predstavnici iz Atine, a posebno Memorandum poslanika Ajzenlora od 24. oktobra,²¹⁸ pokrenuli su odgovarajuće mehanizme u Berlinu da obezbede nešto veće količine žita za Grčku. Odbijanje Bugara da pošalju tražene količine zbog slabe žetve i nemogućnost Italijana da nešto više učine u pogledu prikupljanja žita u svojoj zemlji, u kome su i sami oskudevati, prisilili su Nemce da se krajem 1941. odreknu dela žita sa teritorije bivše Kraljevine Jugoslavije i da ga prepuste Grčkoj. Prema podacima istoričara Hajnca Rihtera (Heinz Richter), do kraja 1941. Nemci su na ovaj način obezbedili uvoz u Grčku oko 80.000 tona,²¹⁹ što je još uvek bilo veoma malo.

Najviše je stradalo siromašno gradsko i prigradsko stanovništvo Atine, u kojoj je već od septembra do novembra umrlo 8.896 žitelja, a od decembra 1941. do februara 1942. čak 20.244, među kojima i veliki broj dece.²²⁰ Od oko 300.000 dece koja su živela pred početak rata u Atini i Pireju, u toku rata je umrlo od gladi ili od bolesti oko 110.000.²²¹ Prema nekim izvorima, samo u toku zime 1941/1942. na teritoriji cele Grčke umrlo je od gladi ili bolesti izazvanih gladu oko 300.000 žitelja.²²²

²¹⁵ ADAP D, XIII/2, nr. 322, pp. 418—420, 420, pp. 554—556. Takode, PA, Büro St. S. Griechenland, Bd. 2, telegram Bismarka — AA, nr. 2675, od 24. oktobra 1941; AVII, NAV, T-312, Rol. 154, Izveštaj komandanta Jugoistoka, nr. 7324 od 2. novembra 1941.

²¹⁶ Heinz Richter, c.s. pp. 142—143. Takode, AVII, NAV, T-501, Rol. 245, sn. 83—89, Izveštaj komandanta Soluna — Egeja, nr. 272 od 3. novembra 1941.

²¹⁷ AVII, NAV, T-501, Rol. 245, sn. 83—89, Izveštaj komandanta Soluna — Egeja, nr. 272 od 3. novembra 1941. Prema izveštaju poslanika Ajzenlora iz Atine — AA, nr. 208 od 24. oktobra 1941. (ADAP, XIII/2, nr. 420, p. 554) racionalizacija hleba je svedena već 30. septembra na minimum od 96 grama dnevno po osobi: »Prema jednom telegrafskom izveštaju opunomoćenika Rajha za Grčku od 30. septembra ove godine porcija (obrok) hleba morala je da se smanji od 192 g. na 96 g. dnevno.«

²¹⁸ ADAP D, XIII/2, nr. 420, pp. 554—556.

²¹⁹ Heinz Richter, o.c. p. 143.

²²⁰ Ibid. p. 147.

²²¹ Г. Д. Кирьякидис, o.c. pp. 108—109.

²²² Христо Андоновски, Македонците под Гречия во борбата против фашизмот (1940—1944) Скопје 1968, p. 47.

Ovako teška unutrašnja situacija i posebno glad u Grčkoj nisu mogli odvratiti odliv dobara u zemlje okupatora. Pored ostalog, kri-za i glad sputavali su delovanje antifašističkih i revolucionarnih sna-ga u Grčkoj, te one nisu uspele da zasnuu masovni pokret otpora u toku 1941. godine.²²³

Dobro organizovana i vođena Komunistička partija Grčke je odmah posle aprilskog rata pozvala članstvo i narod da nastave borbu protiv fašizma ali su veze sa radnicima i seljacima bile nedovoljno jake za pružanje masovnog otpora. Naročito nisu bile uspostavljene sa siromašnim seljacima sve do rata, pa će njihovo uključivanje u ustanak biti sporo. Ovome su doprineli izrazito teški uslovi rada komunista u vreme Metaksasove diktature kada je od oko 17.000 čla-nova, 2.000 najistaknutijih bilo u zatvorima i podvrgnuto mučenju. Zatim gubici u odbrambenom ratu protiv italijanskih fašista u kojem su komunisti prednjačili i bili uzor ostalim vojnicima.²²⁴

Poziv grčkih komunista da se nastavi borba protiv okupatora prihvatio je najveći deo radnika i gradske omladine ali su uslovi i mogućnosti za to bili ograničeni. Radnici su najčešće silom terani u rudnike, preduzeća, na železnice i mnogobrojne druge poslove. Da im porodice ne bi bile izložene eventualnim represalijama, radnici su morali primenjivati strogo ilegalne oblike otpora.²²⁵ Bilo je u okviru pokreta otpora oružanih i drugih smelih akcija — kao što je bilo na primer prkosno skidanje i uništavanje nemačke nacističke zastave sa Akropolisa 31. maja 1941,²²⁶ ali su posle toga okupatori i kvislinzi sprovodili najstrašnije oblike odmazde.

Početak rata na Istoku otvorio je šire perspektive antifašističkoj borbi i u Grčkoj. Iskoristivši antifašističku orijentaciju većine gra-đanskih partija u zemlji i činjenicu da je veliki deo republikanski opredeljene grčke buržoazije odbacivao program izbegličke vlade i monarhije, komunisti su počeli da okupljaju grčko stanovništvo za borbu protiv fašizma i monarhije, za isterivanje okupatora i uspos-tavljanje demokratske vladavine u zemlji. Centralni komitet KPG je sa šestog plenuma, početkom jula 1941, uputio poziv na borbu protiv fašizma i za okupljanje svih demokratskih i rodoljubivih snaga zemlje u jedan antifašistički front.

Ovaj poziv je naišao na odziv većeg dela antifašističkih snaga i 27. septembra 1941. formiran je nacionalnooslobodilački front EAM (Ethniko Apeleftherotiko Metopo) u koji su se udružile komunistička, socijalistička i agrarna partija i Savez narodnih demokrata. Program EAM-a su činili: borba protiv okupatora i njegovih saradnika do njihovog uništenja i isterivanja iz zemlje, izbor demokratskog vod-stva oslobodilačkog pokreta koje će imati zadatak da u oslobođenoj

²²³ Heinz Richter, o.c. p. 138.

²²⁴ Г. Д. Кирьякидис, o. c. p. 116.

²²⁵ Matthias Esche, *Die Kommunistische Partei Griechenlands 1941—1949*. Oldenbourg Verlag, München — Wien 1982, pp. 38—41, Takode, Г. Д. Кирьяки-дис, o. c. p. 116—117.

²²⁶ Г. Д. Кирьякидис, o. c. pp. 118—119.

T e l e g r a m m
(Geh.Ch.V.)

Athen, den 16. November 1941

Ankunft: 17. November 1941 4.00 Uhr

Nr. 2044 vom 16.11.

C i t o !

4) bei Ha Pol

Im Anschluß an Telegramm vom 15. Nr. 2033 +).

Hungersnot in Griechenland beginnt sich mit Einsatz kühler Jahreszeit in voller Schärfe auszuwirken. Todesfälle, sogar auf offener Straße, mehren sich. Aus unterernährter Bevölkerung sind kaum noch Arbeitsleistungen herauszuholen. Italienischer Bevollmächtigter verlangt, daß griechische Regierung mit den über Bedarf der beiden Besatzungsarmeen hinaus zur Verfügung stehenden einheimischen Produkten, Olivenöl, Korinthen, Rosinen, Johannesbrot, Apfelsinen und Feigen, Ernährungsplan aufstelle. Da von unserer und italienischer Seite nach den bisherigen Andeutungen nur mit Zufuhr geringer Weizenmengen zu rechnen sein dürfte, werden bei Durchführung dieses Ernährungsplans obige Erzeugnisse wahrscheinlich kaum noch für eine Ausfuhr nach Deutschland oder Italien ausreichen. Jedenfalls sollen nach Auffassung italienischen Bevollmächtigten einheimische Nahrungsmittel nur noch nach Deckung des inländischen Mindestbedarfs oder gegen Einfuhr wertvoller Nahrungsmittel im Kompensationsverkehr mit dritten Ländern herausgelassen werden.

Wenn es gelänge, durch den Ernährungsplan griechische Arbeiter einigermaßen arbeitsfähig zu erhalten, so hätte dies die Wirkung, daß wir wenigstens militärische Betriebe und gegebenenfalls noch wehrwirtschaftliche Unternehmen, wie Gruben, im Gang halten können, um so Chrom und andere dringend benötigte Erze aus Griechenland zu erhalten.

Bestellt in 10 Stück
von sind gegangen:
1 an Ha Pol (Arb. St.)
2 „ R.A.M.
3 „ St.S.
4 „ St.N.
5 „ Leiter Abt. Pol.
6 „ Ha. Pol.
7 „ Presse
8 „ Pers.
9 „ Dg. Ha. Pol.
10 „ Dg. Pol.
Sonstige Nr. _____

127735

Telegram nemačkog poslanstva iz Atine o gladi u ekonomski iscrpljenoj Grčkoj i prvim masovnim žrtvama i na otvorenoj ulici, kao i problemu ishrane radnika koji rade u vojnim preduzećima za Vermaht

zemlji pripremi i održi slobodne izbore gde će narod izabrati svoja najviša predstavništva i slobodno odabrati oblik društvenog uređenja.²²⁷

Nacionalnooslobodilački front je i dalje, zahvaljujući uglavnom upornom radu komunista, razvijao uspešnu ilegalnu borbu među radnicima i omladinom u gradovima. Uporedo s tim, oslobodilački pokret se sve više prenosio i u sela, naročito u krajeve koji su bili pod okupacijom Nemaca i Bugara. U avgustu 1941. su organizovane i prve naoružane grupe ustanika, a u septembru je pod rukovodstvom komunista, došlo i do masovnog ustanka u delovima Grčke koji su bili priključeni Bugarskoj. Najmasovniji ustanak je buknuo 29. septembra 1941. u dramskom srezu, odakle se širio na seresko, demirhisarsko i kavalsko područje. Na udaru ustanika su se našli organi okupacione bugarske vlasti i žandarmerijske stanice. U borbama je bilo žrtava na obe strane. Veliki deo ustaničke teritorije je bio oslobođen. Imajući na raspolaganju brojnu armiju prema Turskoj, fašisti su brzo savladali otpor ustanika, a zatim je usledila odmazda na ustaničkom području.²²⁸ Prema nemačkim izveštajima, pobijeno je oko 2.500—3.000 muškaraca sa područja sereskog sreza. Bugarski fašisti su odmah požurili sa čišćenjem susednih srezova, ubivši samo u demirhisarskom i sereskom srezu oko 800 ljudi. Nemce je iznenadila efikasnost bugarske profašističke armije.²²⁹ Bugari su u garnizonima u zapadnoj Trakiji, istočnom delu Egeiske Makedonije kao i u područjima Bugarske prema Turskoj imali brojne oružane snage zbog kojih se nije mogao održati narodni ustanak takvih razmera i snaga kakav je bio ovaj.

Deo ustanika sa bugarskog područja morao je potražiti spas u povlačenju na nemačko okupaciono područje u Egejskoj Makedoniji gde su se komunisti takođe pripremali za borbu protiv okupatora. I ovde su krajem septembra i u oktobru ustanici počeli sa diverzijama i prepadima na manje snage okupatora i grčkih kvislinga.

Kada je polovinom oktobra ustanak u ovom delu dobio šire razmere, naročito u regionu oko Soluna i oko komunikacije Solun—Serres, Nemci su, poučeni primerom Jugoslavije gde je ustanak bio već prerastao u pravi rat, formirali od svojih snaga u Solunu jaku operativnu jedinicu koja je izvršila čišćenje ustaničkog područja. Tom prilikom, prema vlastitom priznanju, uništili su i spalili 5 sela i ubili 442 »ustanika«, dok su za čitavo vreme od okupacije Grčke pa do polovine oktobra 1941, kako sami izveštavaju, na celom području okupacione zone u Egejskoj Makedoniji ubili samo 46 pripadnika

²²⁷ Ibid. pp. 123—126. Takođe, Matthias Esche, o.c. pp. 50—60.

²²⁸ U izveštaju komandanta Jugoistoka AO, Nr. 7324 od 2. novembra 1941. AVII, NAV, T-312, Rol. 454, sn. 170—171 je, pored ostalog, javljano: »Oko 3.000 ustanika, podeljenih u više grupa izvršili su napad na prostoru južno od Dramme u Bugarskoj, digli mostove u vazduh i opljačkali sela.«

²²⁹ Христо Андоновски, o.c. pp. 51—61. Takođe, PA, Büro St. S. Griechenland, Bd. teleg. Altenburga iz Atine RAM, nr. 1631 od 2. oktobra 1941: Dančo Zografski, Macedonia and the Third Reich's Balkan Policy, Zb. The Third Reich ... pp. 394—395.

partizanskog pokreta. Na taj način Nemci su nameravali da »u klijanju« (»im Keim«) unište opasnost od masovnog narodnog ustanka u Grčkoj.²³⁰

Nemačke trupe su u isto vreme pretresale i ostale delove Egejske Makedonije sve od italijanske granice prema Albaniji i bugarske granice na severu prema Vardarskoj Makedoniji.²³¹ Pred nadmoćnim snagama okupatora partizanske jedinice su se morale povući dublje u brda dok je jedan deo ponovo prešao na područje istočne Makedonije koje je bilo pod bugarskom okupacijom.

I pored toga što je bugarska armija raspolagala brojnim trupama i što su angažovane nemačke trupe u oblasti oko Soluna, ustanak u Grčkoj nije ugušen. Partizanske jedinice su, primenjujući novu taktiku, prešle u sigurnija područja i nastavile sa političkim i organizacionim pripremama za masovni ustanak i borbe u proleće i jesen 1942. godine. Istovremeno, širom cele Grčke intenzivno je delovao ilegalni NOP pod rukovodstvom Komunističke partije Grčke i EAM-a.

Tako je u ratom iscrpljenoj i teškim bremenom gladi potresenoj Grčkoj okupator naišao već u 1941. na otpor stanovništva.

7. HORTIJEVA MAĐARSKA U VREME ZASNIVANJA »NOVOG« PORETKA NA JUGOISTOKU EVROPE U DRUGOJ POLOVINI 1941. GODINE

Početak rata na Istoku pojačao je nastojanja vladajućeg vrha u Budimpešti da od svog velikog saveznika, na račun podrške koju mu je ranije pružio, izvuče što više dobiti u procesu stvaranja »novog« poretka u ovom regionu Evrope. Ali početak pohoda na Istok doneo je niz problema u njihovim odnosima, posebno oko pitanja direktnog angažovanja mađarske vojske u ratu protiv SSSR-a. To što Hitler nije pozvao Mađare da učestvuju u napadu na SSSR, kao što je to učinio sa Rumunima i Fincima, pored geografskih i strategijskih razloga, bilo je rezultat procena nacističkog vojnog, a delom i političkog vrha — o korisnosti angažovanja Mađara u poduhvatu »Barbarosa«. Nacistima u Berlinu bilo je jasno da sve ponude upućivane iz Budimpešte već od maja 1941. za učešće mađarske vojske u napadu na SSSR potiču od pronemački opredeljene grupe na čijem su čelu bili načelnik generalštaba general Vert i mađarski poslanik u Berlinu Stojaji. Ova struja je, isto kao i nacistički vrh u Berlinu, bila stopostotno ubeđena da će blickrig na Istoku uspeti i zato se preduzimalo ono što je bilo potrebno da bi mađarska oružana sila krenula na Istok zajedno sa Nemcima kako bi mogla da učestvuje u raspodeli sovjetskih bogatstava i u direktnom krojenju »nove« karte Evrope.

²³⁰ AVII, NAV, T-501, Rol. 245, sn. 83, 84. Takode, T-315, Rol. 2239, sn. 83—4. Izveštaj komandanta Soluna — Egeja, nr. 272 od 2. novembra 1941.

²³¹ Христо Андоновски, о.с. pp. 49—50. Takode, AVII, NAV, T-311, Rol. 175, sn. 120; T-315, Rol. 2239, sn. 1034.

Ova grupacija a i svi ostali iz vladajućeg vrha zajedno sa regentom Hortijem i predsjednikom vlade Bardošijem bili su, kako smo to videli, posebno pogođeni pozivom upućenim od strane Nemaca Rumunima, prema kojima su još čuvali neraščišćene račune, da učestvuju u ratu na Istoku i svakako, da pobedom oružja, dođu do novih teritorijalnih proširenja.

Ova strepnja da bi mali nemački satelit na istoku mogao da poraste u diva i bude mnogo jači od Mađarske, izazvala je još veću žeđ za jačanjem uloge hortijevske Mađarske u kreiranju sudbine »nove« Evrope.

Nemci su znali da vladajući vrh u Budimpešti želi nova područja na račun svih svojih suseda, uključujući i Rumuniju, koja je već bila angažovana sa brojnom armijom na Istoku. Istovremeno su bili upoznati sa Hortijevim stavom o oslanjanju na Nemačku u borbi protiv SSSR-a, ali su znali i to da on još uvek nije gubio iluzije da će se naći putevi kompromisa Nemačke i Britanije i njihovo usmeravanje protiv komunističke opasnosti, koju je on, kao i Hitler, smatrao glavnim i najopasnijim neprijateljem.²³²

Znajući ovo, Nemci nisu želeli da Mađari odmah krenu u rat, pa su izbegavali da im saopšte vreme otpočinjanja pohoda na Istok.²³³ Čak ni uoči napada, 19. juna 1941, načelnik suvozemnih snaga general Haider (Haider Franz), boraveći u službenoj poseti u Budimpešti, nije otkrio taj podatak, što je povredilo sujetu mađarskih fašista.

Jedan od značajnih razloga što nisu pozvani Mađari bilo je Hitlerovo čvrsto ubeđenje i nacističkog vrha oko njega, da je Crvena armija slaba i da će se pobedonosni pohod na Istok završiti u planiranom roku. Kada je pohod počeo, Nemci su uputili preko svog vojnog izaslanika u Budimpešti poziv Mađarima da učestvuju u ratu protiv SSSR-a, uz direktno pitanje sa kojim i kakvim kontingentom mađarskih oružanih snaga mogu računati.²³⁴ Uspehi Nemaca u prvim danima rata izazvali su oduševljenje u vladajućim vrhovima Budimpešte. Regent Horti je izjavio da je srećan što je taj čas koji je iščekivao pune 22 godine konačno došao. Čak su i oni ranije kolebljivi u vladi stekli pouzdanje i bili ubeđeni da je pobeda Nemaca sigurna, pa su pozdravili odluku vlade od 23. juna da se prekinu odnosi sa SSSR-om i da se počnu prikupljati jedinice mađarske vojske za pohod preko sovjetske granice. U duhu nacističkih načela i navika, inscenirano je bombardovanje slovačkog grada Košice 27. juna, koji je bio u sastavu Mađarske, a izveli su ga mađarski avijatičari nemač-

²³² A. И. Пушкар, Венгрия в годы второй мировой войны, „Наука“, Москва, 1966, pp. 190—197. Takode, Gyula Juhász, Hungarian Foreign Policy, 1919—1945, Akadémiai Kiadó Budapest 1979, pp. 188—198; Mario Fenyő, Hitler, Horthy, and Hungary, German-Hungarian Relations, 1941—1944, Yale University Press, New Haven and London, 1972, pp. 27—56; Дюла Каллан, Движение за независимость Венгрии 1936—1945, превод с мађарског, „Прогрес“, Москва 1968, pp. 85—123.

²³³ Allianz Hitler-Horthy-Mussolini, Dokumente zur ungarischen Aussenpolitik (1933—1944) Akadémiai Kiadó Budapest 1966, nr. 106, p. 313.

²³⁴ Ibid. nr. 109, p. 315.

kim avionima označenim sovjetskim oznakama, pa je na osnovu tog incidenta vlada Mađarske objavila istog dana rat Sovjetskom Savezu.²³⁵

Preko sovjetske granice su u prvom talasu krenula dva korpusa mađarske vojske, kojima će kasnije slati pojačanja tako da će broj vojnika u ratu protiv Crvene armije u Ukrajini već u oktobru 1941. iznositi 84.000, a krajem 1941. će biti još veći broj jedinica, iz sastava šest najboljih divizija mađarske vojske.²³⁶

Uporedo sa pripremanjem vojske za pohod na Istok, radikalnije i umerenije orijentisani, mađarski nacisti podneli su račun za svoje učešće, tražeći kao nagradu od Hitlera konkretna obećanja o novim teritorijalnim dobicima Mađarske u vreme utvrđivanja mira. I pre ulaska Honveda u rat na Istoku, 24. juna je nemački poslanik Erdmanskendorf (Erdmannsdorff Otto von) u Budimpešti poslao više zahteva u Berlin, koje mu je, u očekivanju brze pobede na Istoku, podneo predsednik mađarske vlade Bardoši. Mađari su smatrali da ne mogu ostati čak ni ranije povučene granice, na temelju prve i druge Bečke arbitraže prema Slovačkoj i Rumuniji, te da, uz ispravke prema teritorij ama bivše Kraljevine Jugoslavije, i one treba da budu prepravljene u korist Mađarske.²³⁷ Nemcima se ovaj korak zbog osetljivosti kvislinške Slovačke i posebno satelitske Rumunije, nije dopao i zato su ćutali. Ali, mađarski revizionisti nisu mirovali. Mađarski poslanik u Berlinu Stojaji je bio posebno aktivan — stizala su nova pisma iz Budimpešte, ponovo je postavljao pitanje Banata.²³⁸

Ćutanje Berlina i saznanje da su Nemci daleko više pažnje posvetili u periodu priprema napada na SSSR Rumunima i drugim saveznicima, razbuktalo je revolt radikalnih krugova u Budimpešti. Posebno je napadano držanje generala Haldera koji je 18. juna preporučivao opreznost prema Rusima, u isto vreme kad su dati nalozi rumunskim divizijama za pokret prema ruskoj granici.²³⁹ Usledio je i Hitlerov proglas nemačkom narodu 22. juna, u kome se uz Nemce, u konačnom »obračunu« sa komunizmom, spominju i drugi narodi, među njima Finci, Rumuni, Spanci, Italijani i Slovaci bez Mađara, koji su od samog početka bili i ostali prijatelji Rajha.²⁴⁰

²³⁵ Mario D. Fenyó, o.c. pp. 1—4. Takode, A. И. Пушкaш, o.c. p. 206; ADAP, D, XIII/1, nr. 22, p. 21.

²³⁶ История Венгрии III, „Наука“, Москва, 1972, p. 364; A. И. Пушкaш, o.c. p. 208; Л. Н. Нежинский, A. И. Пушкaш, Борьба венгерского народа за установление и упрочение Народно-демократического строя, Москва 1961, pp. 76—123.

²³⁷ AD AP D, XIII/1, nr. 10, p. 12.

²³⁸ Ibid, nr. 21, p. 20, 25, pp. 23—24, 55, pp. 55—56. Takode, Allianz Hitler-Horthy-Mussolini... nr. 110, pp. 315—317.

²³⁹ Između ostalog, Bardoši je 27. pisao u Berlin: »U datom slučaju morali smo uzeti za merilo ono što je general Halder rekao 18. ovoga meseca našem šefu generalštaba, pre svega da mi Ruse ne smemo ničim da alarmiramo (uznemirimo). Moramo imati u vidu i informacije koje smo dobili posredstvom japanskog ambasadora u Berlinu (dakle sporednim putevima) da nam je Firer, prema sopstvenim izjavama, namenio u datom slučaju, jednu drugu ulogu.« ADAP D, XIII/1, nr. 40, pp. 36—37.

²⁴⁰ Allianz Hitler-Horthy-Mussolini, nr. 112, p. 320, 113, pp. 322—323. Takode, ADAP D, XIII/1, nr. 53, pp. 51—52.

Nezadovoljan pogoršavanjem mađarske saradnje u železničkom saobraćaju s Rumunima u pograničnim rejonima, održavanjem trgovinskih veza sa Amerikancima, a tajno i sa Britancima, odnosom prema zahtevima nemačke manjine u Mađarskoj i drugim stvarima, nacistički vrh u Berlinu nije hteo ni da odgovori na zahteve Bardošija.²⁴¹ Da bi ponovo zadobio poverenje. Horti je u pismu Hitleru od 1. jula predlagao jačanje prijateljstva i solidarnosti između Nemačke i Mađarske.²⁴²

Realne šanse da se nešto dobije na severnim i istočnim granicama nisu postojale, pa su mađarski fašisti usmerili ekspanziju prema manje osetljivoj granici na jugu, prema najslabijoj kariki u lancu susednih zemalja — ustaškoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, odnosno — prema delu sporne teritorije između Mure i Drave—Međumurju, koji su u toku aprilskog rata zaposeli Mađari, iako ga nastanjuju, skoro stopostotno, Hrvati. Zbog ranije datih obećanja i Mađarima i ustašama, Nemci su morali zastupati kompromisno rešenje da Mađari povuku vojsku iz Međumurja, da ga prepuste NDH, a da vlada u Zagrebu obezbedi Mađarskoj bescarinski tranzit do neke od jadranskih luka.²⁴³

Vlada NDH nije imala uslova da to učini jer su Italijani zaposeli skoro sve podesnije luke na Jadranu, pa su Mađari prigrabili ovo sporno područje. Već u julu 1941. oni su u Međumurju kao i u drugim područjima bivše Kraljevine Jugoslavije — Bačkoj, Baranji i Prekomurju, uveli mađarsku administraciju u svim oblastima života. Istovremeno je donesena Uredba o naseljavanju »zaslužnih« Mađara u ova područja i progonu Hrvata koji nisu prihvatili mađarizaciju, kao i manjinskih naroda, pa čak i otpuštanju Nemaca koji su radili na železnici.²⁴⁴ Pošto su se Nemci u sporu između NDH i Mađarske pokazali popustljivi i nezainteresovani, Mađari su, već do jeseni 1941, deo Međumurja, zajedno sa Prekomurjem i ostalim područjima koja su prigrabili posle kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, uvrstili u sastav svoje zemlje.²⁴⁵

Izgledi na uspeh u Međumurju odmah su podstakli revanšističke apetite hortijevaca prema poslednjem, još nepodeljenom delu — Banatu, koji im je ranije izmakao zbog mešanja Rumuna posle aprilskog rata. Neposredno posle početka rata na Istoku, smatrajući da je nastupio povoljan momenat za ispunjenje Hitlerovog obećanja, već

²⁴¹ PA, Büro St. S. Ungarn, Bd. 4, nr. 446 od 1. jula 1941. Takode, AJ, NAV, T-120, Rol. 2563, sn. 312453-6; ADAP D, XIII/1, nr. 208, p. 264; Allianz .. . nr. 114, pp. 323—325.

²⁴² ADAP D, XIII/1, nr. 56, p. 56; takode, C. A. Macartney, A History of Hungary 1929—1945, II, pp. 30—31.

²⁴³ Bogdan Krizman, Pavelić između Hitlera i Musolinija, Globus, Zagreb, 1980, pp. 82—92. Takode, AVII »Bon« Rol. 4, sn. 491—2, 499, 516—596.

²⁴⁴ AVII, Mađarska arhiva, Komisija za ratne zločine nr. 15206, Uredbe mađarske vlade iz jula 1941, br. 5280, 5440, 5470, 5480. Takode, AJ, Fond 103, 58, Izveštaj izbegličkoj vladi Kraljevine Jugoslavije, upućen iz Ciriha nr. 140 od 18. novembra 1941; AVII »Bon« Rol. 4, sn. 521.

²⁴⁵ Zb. NOR, XII/1, nr. 222, p. 578, XV/1. nr. 58, p. 165, 65, pp. 177—178. Takode, PA, Büro St. S. Ungarn, Bd. 4, Zabeleška u MIP u Berlinu nr. 446 od 1. jula 1941.

1. jula oni su ponovo postavili pitanje Banata.²⁴⁶ Na konferenciji za štampu od 6. avgusta govorilo se o skoroj predaji Banata Mađarima.²⁴⁷

Prilikom posete regenta Hortija Hitleru 8. i 9. septembra 1941. u izmenjenim uslovima, kada je Nemcima svaka nova divizija na istočnom frontu mnogo značila, u razgovorima o još tešnjoj političkoj i vojnoj saradnji dve zemlje Hitler je, po svom običaju, ponovo obećao Banat Mađarima, ali uz napomenu da će se predaja obaviti tek posle pobeде.²⁴⁸

S obzirom na to da se nemačka propaganda često hvalila skorom pobedom na Istoku, mađarski revizionisti, verujući u to, već 16. septembra 1941. zvanično su tražili ispunjenje obećanja o predaji Banata. Ovaj zahtev je izazvao gromoglasni otpor i revolt svih okolnih kvislinških i satelitskih režima. Antonesku je čak zapretio zaposedanjem Đerdapa, koji je bio veoma značajan za Nemačku. Da ne bi došlo do neželjenih zapleta na Jugoistoku, u vreme najtežih naprezanja Nemačke na Istoku, Hitler je naredio zavađenim saveznicima da miruju, obećavajući da će se ponovo rešavati banatsko pitanje tek posle pobeде.²⁴⁹

Odlučan stav Berlina, ali i znaci da će rat na Istoku potrajati, smirili su nasrtljive revizioniste i revanšiste u Budimpešti i Bukureštu. Banat je ostao u sastavu okupacionog područja Srbije i pod vlašću banatskih folksdojčera i vojnih predstavništava Rajha u Beogradu.²⁵⁰

Sukob oko Banata je smiren, ali je spor između satelitskih režima u Budimpešti i Bukureštu zbog Transilvanije i dalje ostao najteži problem Trećeg Rajha na jugoistoku Evrope. Iako je od arbitražne odluke koju je u Beču 30. juna 1940. izdiktirao sâm Hitler bilo već prošlo godinu dana, ni jedan od zadataka koje je imala da obavi nemačko-italijanska vojna (oficirska) komisija (utvrđivanje granične linije, regulisanje pitanja opstanka nacionalnih manjina sa jedne i sa druge strane nove granice u Transilvaniji, regulisanje saobraćaja, zemljišno-proizvodna pitanja — vezana naročito za dvovlasnička imanja itd.), nije bio uspešno rešen.²⁵¹ Na »vrućoj« granici su se nizali oružani incidenti, štampa i propaganda dveju zemalja vodile su

²⁴⁶ ADAP D, XIII/1, nr. 25, pp. 23–24, 55, p. 55.

²⁴⁷ Zb. NOR, XII/1, nr. 110, p. 289. Takođe, AVII »London« Rol. 2, sn. 297962–4.

²⁴⁸ ADAP D, XII/1, nr. 291, pp. 381–382, Napomena priređivača. Takođe, Haider, Kriegstagebuch, III, pp. 217–218: Vojvodina u narodnooslobodilačkom ratu . . . p. 51.

²⁴⁹ ADAP D, XIII/2, nr. 333, pp. 431–432. Iz Berlina su morali da intervenišu i da jave kako »... vest o nekakvom prelazu granice od strane rumunskih trupa na desnu obalu Dunava počiva na zabludi. Niti se rumunski vojnici nalaze na desnoj obali Dunava kod Đerdapa, niti je tamo uopšte bilo rumunskih vojnika.«

²⁵⁰ Prilikom susreta sa Hitlerom krajem novembra 1941. Bardoši se nije usudio ni da spomene Banat. ADAP D, XIII/2, nr. 503, pp. 682, 508, p. 699.

²⁵¹ PA, Büro St. S. Ungarn, Bd. 4. Zabeleška u RAM, nr. 838 od 5. septembra 1941.

međusobno verbalni rat, pripadnici nacionalnih manjina i na jednoj i na drugoj strani su surovo proganjani.²⁵²

Jednostrano i svojevóljno postavljanje graničnih oznaka na no-voj granici bilo je jedan od čestih uzroka oružanih sukoba. Na delu granice kod naselja Feleka u rejonu Klausenburga, vođene su 11. i 16. jula prave borbe jačih snaga, sa upotrebom i teškog naoružanja. Linija borbe se protezala dva kilometra, okršaji su, sa pauzama, nastavljani do 21. jula 1941.²⁵³

Nastojanja komisije da zaustavi zaoštavanje odnosa između dva saveznika u bloku sila Osovine nailazila su na sve jači otpor na obe strane. Sve odbojnijem držanju vlade Antoneskuove Rumunije doprinelo je njeno učešće u ratu protiv SSSR-a. Ona je otvoreno počela pobijati vrednost druge Bečke arbitraže, koju je inicirao Hitler, istupajući direktno protiv nekih njenih odredbi. Pored ostalog, bilo je zabranjeno pisanje na mađarskom jeziku u regionima gde su Mađari živeli izmešani sa Rumunima — u delu Transilvanije koji je po arbitraži ostao u sastavu Rumunije.²⁵⁴

Mađarski fašisti, iako nisu bili potpuno zadovoljni arbitražom, jer su tražili veća teritorijalna proširenja u Transilvaniji, poštovali su ono što je bilo rešeno u Beču u njihovu korist i optuživali Rumune da napadaju direktno na odredbe arbitraže.²⁵⁵

Sukobi saveznika i satelita, u uslovima žešćih borbi na Istoku, padali su nacistima teško, predstavljajući jedan od njihovih najvećih problema na čitavom području Jugoistoka.²⁵⁶ Zato su upotreбили sve načine da spreče daljnje širenje protivurečnosti između dve satelitske zemlje.²⁵⁷ Poseban napor je učinjen u smirivanju odnosa na granici i izbegavanju krupnih propagandnih obračuna u štampi.²⁵⁸

Glavno sredstvo u smirivanju sporova i održavanju postojećih odnosa i dalje je bilo taktiziranje prema zavađenim stranama. Ipak, nacistički vrh je morao da čini veće ustupke Mađarima i zbog toga što su Rumuni već bili dobili velika teritorijalna proširenja u Ukrajini. U razgovorima najviših državnika hortijevske Mađarske i Rajha, krajem 1941, Hitler i Ribentrop ubeđivali su šefove satelitske Mađarske da Rumuni, zabavljeni velikim prostranstvima koja su dobili

²⁵² Ibid. Zabeleška u RAM, nr. 533/B od 19. jula 1941.

²⁵³ PA, Büro St. S. Rumänien, Bd. 7, Telegram Erdmansdorfa iz Budimpešte — AA, nr. 853 od 23. jula 1941. Takode, Ungarn, Bd. 4. Pribeleška u RAM, nr. 837 od 5. septembra 1941; Rumänien, Bd. 7. Telegram AA — poslaniku Erdmansdorfu u Budimpešti, nr. 705, od 24. jula 1941.

²⁵⁴ PA, Büro St. S. Rumänien, Bd. 7. Zabeleška, nr. 501 od 8. avgusta 1941.

²⁵⁵ PA, Büro St. S. Ungarn, Bd. 5. pribeleška u AA, nr. 837 od 5. septembra 1941. U vezi sa sporovima oko Transilvanije u Nemačkom ministarstvu inostranih poslova, otvoreno je priznato da je glavni uzrok produbljivanja jaza između Budimpešte i Bukurešta nezadovoljstvo Rumuna: »U pozadini je uvek činjenica da Rumunija neće da prihvati Bečku arbitražu.«

²⁵⁶ ADAP D, XIII/2, nr. 328, pp. 425–426, 333, pp. 431–432.

²⁵⁷ PA, Büro St. S. Ungarn, Bd. 5, nr. 988, od 5. novembra 1941, nr. 966 od 12. novembra 1941, nr. 1072/B od 19. decembra 1941. i Bd. 8, nr. 3097 od 7. novembra 1941.

²⁵⁸ PA, Büro St. S. Ungarn, Bd. 5, Verbalna nota mađarske vlade Nemačkoj, nr. 993/B, oktobar 1941. Takode, Zabeleška u AA, U. St. S. Pol, nr. 910, od 25. oktobra 1941.

u Ukrajini, neće imati vremena da se interesuju za Transilvaniju. Garantovali su odluke Bečke arbitraže i obećavali nova proširenja Mađarima, istovremeno zahtevajući od Antoneskua da smiri rumunske napade na odluke Bečke arbitraže, obećavajući i njemu nagradu za savezništvo i vernost.²⁵⁹ Odnosi između ove dve zemlje ostali su zaoštreni i u narednim godinama, što je predstavljalo pretnju interesima i politici Rajha na Jugoistoku.

Nastojanja brojnih pripadnika nemačke narodnosti u Mađarskoj da se uobliče kao posebna i značajna rasna, kulturna, politička pa i vojna grupacija u zemlji i uporno odbijanje režima da im to dozvoli, predstavljali su poseban problem u odnosima Rajha i Mađarske. Obaveze koje su preuzete međudržavnim ugovorom o nemačkoj nacionalnoj manjini 30. avgusta 1940. u oblasti kulture, školstva, udruživanja folksdojčera u politička, sportska pa i poluvojnička društva, privredne i zadružne ekonomije, zatim, u pogledu održavanja političkih i ideoloških veza sa Rajhom i druge, nisu ispunjavane.²⁶⁰

Zaoštreni odnosi između folksdojčera i Mađara u delovima Transilvanije, zatim u Bačkoj i Baranji, postali su dodatni problem posle početka pohoda na Istok. Ministarstvo inostranih poslova Nemačke više puta je opominjalo mađarsku vladu u drugoj polovini 1941. da se ne ispunjavaju obaveze preuzete ugovorom o pravima nemačke nacionalne skupine od 30. avgusta 1940. godine.²⁶¹ Nemački poslanik u Budimpešti Erdmansdorf je otvoreno saopštio 4. oktobra 1941. svome kolegi Stojajiu, mađarskom poslaniku u Berlinu da sa folksdojčerima bolje postupaju Slovaci i Rumuni nego Mađari.²⁶²

U izveštaju nemačkog poslanstva u Mađarskoj od 31. oktobra 1941. piše o nezadovoljstvu folksdojčera u Mađarskoj zbog loše politike koja se ovde sprovodi prema njima,²⁶³ iznoseći da se ne ispunjava obaveza iz ugovora o autonomiji nemačkih škola i da nemačka deca uče u mađarskim školama,²⁶⁴ da se ne poštuju autonomna prava nemačke grupe u organizovanju omladine »Deutschen Jugend« i drugih organizacija.²⁶⁵ Navodi se više primera kršenja autonomnih prava mađarskih Nemaca u oblasti zadružne privrede, socijalnog osi-

²⁵⁹ ADAP D, XIII/2, nr. 503, pp. 685. Takode, PA, Büro, St. S. Rumänien, Bd. 8, Pribeleška Vajczekera, nr. 3097 od 7. novembra 1941.

²⁶⁰ Lorant Tilkovsky, Ungarn und die deutsche »Volksgruppenpolitik« 1938–1945, Budapest, 1981, pp. 85–99.

²⁶¹ PA, Büro St. S. Ungarn, Bd. 5, Zabeleška Erdmansdorfa, Dg. Pol. nr. 10 od 4. oktobra 1941. Takode, AJ, NAV, T-120, Rol. 2424, sn. 227039, Luter – AA, nr. D, VIII 148g od 7. oktobra 1941.

²⁶² PA, Büro St. S. Ungarn, Bd. 5, Erdmansdorfova zabeleška, nr. 10 od 4. oktobra 1941. »Ja sam dodao da sada u širim krugovima nemačkog javnog mnjenja postoji utisak, da se prema folksdojčerima veoma dobro postupa u Slovačkoj, ali isto tako i u Rumuniji, ali ne i sa pripadnicima nemačke nacionalne grupe u Mađarskoj.«

²⁶³ AJ, NAV, T-120, Rol. 2424, sn. 227037–8. Izveštaj nemačkog poslanstva iz Budimpešte – AA o položaju folksdojčera u Mađarskoj, nr. 204 od 31. oktobra 1941.

²⁶⁴ Ibid.

²⁶⁵ Ibid. p. 2.

guranja i drugih udruženja.²⁶⁶ Važniji poslovi i krupne brige oko vođenja operacija na istočnom bojištu prisilili su Hitlera da ovo istrpi.

Unutarnje protivurečnosti i antifašistički otpori, iako nisu bili onakvog intenziteta kao što su bili u Jugoslaviji, pa i u Grčkoj, predstavljali su značajne prepreke za potpunije uključivanje Mađarske u službenje interesima Rajha. Početak rata na Istoku, a posebno neuspeh blickriga u jesen 1941, produbili su neslaganje, kako između vladaj ućeg vrha i pristalica otpora nacizmu tako i između različitih struja u vladajućem sloju. Osnovni problem u hortijevskom satelitskom vrhu bio je obim angažovanja Mađarske i svih njenih potencijala na strani Rajha. Kompromiserskoj politici vladajućeg sloja, izraženoj u odmerenom angažovanju na strani Nemaca, uz vođenje računa o suprotnoj ratujućoj strani, Velikoj Britaniji, suprotstavljala se radikalna grupa, sa generalom Vertom na čelu, tražeći najpotpunije vezivanje za sudbinu Rajha. U avgustu 1941. on je uputio ministru predsedniku Bardošiju memorandum u kome je predlagao totalno angažovanje mađarske armije u ratu protiv SSSR-a i najpotpunije vezivanje za sile Osovine radi ostvarivanja sna o oživljavanju velike Mađarske na širem području Panonskog bazena.²⁶⁷ Ovaj, krajnje radikalni program mađarskih nacista, nije odgovarao interesima Nemaca, jer bi u slučaju da ga podrže — a to se od njih očekivalo — došlo do još većeg udaljavanja od Trećeg Rajha svih ostalih naroda ovog dela Evrope.

Ovakva orijentacija bila je takođe opasna za većinu vodećih političara režima, na čelu sa regentom Hortijem, predsednikom vlade Bardošijem i drugima, koji su, sticajem okolnosti sledili Nemce na istočnom frontu, ali su jednim okom gledali na drugu stranu, prema Zapadu, i priželjkivali pogodbu između Nemaca i Britanaca i njihovo udruživanje protiv Sovjetskog Saveza i međunarodnog komunizma koji su smatrali svojim najvećim neprijateljem.

Orijentacija na opštu konfrontaciju prema neprijateljima nacizma bila je opasna i zbog toga što je deo vodećeg buržoaskog sloja u Mađarskoj bio protiv učesća na strani sila Osovine, a za vođenje »racionalne« međunarodne politike. Ovaj sloj se sve više povezivao sa onim mađarskim političarima koji su bili izbegli u zapadne zemlje i tamo počeli da se okupljaju pod okriljem i uz materijalnu potporu saveznika. Na Zapadu je u jesen 1941. bio već zasnovan izbeglički pokret za nezavisnu demokratsku Mađarsku na čelu sa vođom Partije malih posednika Tiborom Ekartom (Tibor Eckhardt), koji su, posredstvom diplomatskih predstavnika SAD (do kraja 1941), uspostavili veze sa prozapadno opredeljenim antinacističkim slojevima u Mađarskoj. Zahvaljujući uticajima ovih veza u vodećim slojevima u hortijevskoj Mađarskoj, krajem 1941. širilo se saznanje i ubedenje da će fašistički blok izgubiti rat protiv udruženih saveznika.²⁶⁸

²⁶⁶ Ibid.

²⁶⁷ Gyula Juhasz, o. c. pp. 199—200. Takođe, A. И. Пумкаш, o. c. p. 232.

²⁶⁸ A.J, Fond 103, F. 58, Izveštaji upućeni vladi Kraljevine Jugoslavije, nr. 273, od 14. avgusta 1941, 682, od 10. oktobra 1941, str. pov. br. 37, od 22. oktobra 1941, str. pov. br. 41, od 15. decembra 1941.

Uspon antinacističkog pokreta u Budimpešti dao je snagu jednom od vodećih prvaka Partije malih posednika koji se tada nalazio u Budimpešti Endre Bajči-Zilinskom (Endre Bajcsy-Zsilinszky) da napiše već 5. avgusta 1941. pismo predsedniku vlade Bardošiju u kome je predlagao da se mađarske trupe povuku sa istočnog fronta i da Mađarska istupi iz rata u kome će sile Trojnog pakta biti poražene.²⁶⁹

Vodeća garnitura Hortijevog režima u Budimpešti, koja je već bila upregnuta u službu Trećeg Rajha, nije mogla prihvatiti predlog Zilinskog, ali je i ova opomena, sa nizom drugih činilaca, među kojima je najveću opasnost predstavljalo demokratsko opredeljenje znatnog dela mađarskog stanovništva, uticala na Hortija i Bardošija da smene opasnog generala, čija je nepromišljena i brzopleta igra mogla da dovede režim u još veće potčinjavanje Trećem Rajhu.²⁷⁰

Ipak, da ne bi došlo do zameranja sa Berlinom, za novog načelnika mađarskog generalštaba 7. septembra 1941. imenovan je pronemački opredeljeni general Ferenc Sombathelji (Ferenc Szombathelyi), dotadašnji komandant mađarskog korpusa na istočnom frontu. Da bi saradnja bila pošteđena sumnji, na sastanak sa Hitlerom 27. i 28. novembra 1941. sa ostalim članovima vodećeg mađarskog vrha krenuo je i novi načelnik generalštaba. Na ovom sastanku je detaljnije utvrđena politička i vojna saradnja, uz nešto veću pomoć Rajha u opremanju mađarske armije.²⁷¹

Najmasovniju prepreku potpunom uključivanju Mađarske u službu sila Osovine činio je antifašistički pokret u zemlji, predvođen Komunističkom partijom Mađarske, koji se uspešnije širi posle napada Nemačke na SSSR. Odmah posle početka rata na Istoku Centralni komitet Komunističke partije Mađarske uputio je proglas narodima Mađarske da stupe u borbu za »... nezavisnu, slobodnu i demokratsku Mađarsku«. Istovremeno je upućen poziv rukovodstvima Socijaldemokratske partije, zatim Nezavisne partije malih posednika, zatim sindikalnim i opozicionim vodama — da se priključe borbi protiv okupatora.²⁷²

Iako će do odziva rukovodstva buržoaskih partija doći kasnije, znatan deo članova ovih partija, zajedno sa komunistima, uključio se u pokret otpora već u jesen 1941. i on će imati najviše uspeha među radnicima i mađarskom omladinom. Primenjivan je sistem sabotaža u preduzećima, sitnih diverzija i štrajkova, koje je radništvo masovno prihvatilo. U toku 1941. u otežanim uslovima hortističke i nacističke diktature, uspešni štrajkovi su održani u 106 preduzeća, a 83 štrajka su trajala od jednog do 8 dana.²⁷³ Razmah pokreta otpora u Mađarskoj se izražavao i povećanim brojem sudskih procesa političkog karaktera, kojih je u toku 1941. bilo oko 73.000.²⁷⁴

²⁶⁹ Allianz, Hitler-Horthy-Mussolini, nr. 115, pp. 326—327.

²⁷⁰ А. И. Пушкар, о. с. р. 235.

²⁷¹ ADAP D, XIII/2, nr. 503, pp. 682—686, 508, pp. 699—700. Takode, Gyula Juhász, о.с. рр. 200—201.

²⁷² Дюла Каллан, о. с. рр. 91—93.

²⁷³ А. И. Пушкар, о. с. р. 225.

²⁷⁴ Ibid. pp. 216—217.

Već u ovoj najranijoj fazi uspešno se razvijala propagandno-vaspitna delatnost pokreta otpora, naročito u ilegalnoj i polulegalnoj izdavačkoj delatnosti, kao i preko vodećih listova demokratskih, građanskih partija, među kojima su najuspešnije delovali »Narodni glas« Socijaldemokratske partije i »Slobodna reč« Partije nezavisnih malih posедnika.²⁷⁵ Sve je ovo omogućavalo da se već u leto 1941, zahvaljujući saradnji komunista i progresivnih delova ovih i drugih grupacija i delova građanskih partija, udare temelji antifašističkog fronta u Mađarskoj.²⁷⁶

Pod uticajem NOP-a u Jugoslaviji, posebno iz pokrajina koje su bile priključene Mađarskoj; Bačke i Baranje, kao i delova Slovačke u kojima je oslobodilačka borba počela dobijati organizovane oblike, širi se u jesen 1941. sve uspešniji pokret otpora i na ostalim područjima Mađarske. Tako je antifašistička omladina Budimpešte organizovala 6. oktobra 1941. masovne demonstracije kod spomenika jednom od vođa revolucije 1848, Lajoša Bratanija, a 1. novembra 1941. na grobovima nacionalnih heroja Mađarske iz perioda borbi za oslobodenje zemlje, Lajoša Košuta i Mihaja Tančića. U demonstracijama je, pored mladih komunista i simpatizera pokreta, učestvovalo i nekoliko hiljada pripadnika ostalih progresivnih partija i grupacija.²⁷⁷

Bili su neuspeli pokušaji mađarskih fašista da zaustave pokret otpora masovnim hapšenjima, formiranjem specijalnih sudova za suđenje protivnicima režima i drugim metodama koje su preuzimali od nemačkih policijskih službi. Nisu postigli efekat ni masovni zločini na pripojenim teritorijama Jugoslavije i Slovačke, niti hapšenja i progoni. Samo u oktobru oterano je u logore, formirane po uzoru na nemačke logore smrti, oko 27.000 građana optuženih da pripadaju Komunističkoj partiji ili antifašističkom pokretu.²⁷⁸

Neočekivano veliki naponi i gubici na Istoku prisilili su Nemce da i od Mađara traže nove količine sirovina i gotove robe.

S obzirom na to da mađarsku teritoriju nije zaposela nemačka vojska, pa se nisu direktno mogla pljačkati njena dobra, kao što je bio slučaj sa teritorijom Jugoslavije i Grčke, a delom i Rumunije i Bugarske, kroz koje su prolazile snažne grupacije nemačke oružane sile, privredna eksploatacija razvijene poljoprivredno-industrijske Mađarske morala se izvoditi preko postojećih formi međudržavnih ugovora. To se obavljalo ulaganjem nemačkog kapitala, zatim — preko mešovitih odbora, posredstvom zajedničkih banaka i preduzeća i korišćenjem drugih legalnih ili polulegalnih načina. Zato su trgovinski i privredni pregovori između dve zemlje vođeni veoma često i dugo.

Neposredno posle početka rata na Istoku od 7. do 29. jula, trajali su pregovori između trgovinskih delegacija dveju zemalja. I pored

²⁷⁵ Pokreti otpora u Evropi... p. 191, Takode, Дюла Каллаи, о. с. pp. 99—104.

²⁷⁶ Pokreti otpora u Evropi... pp. 190—191. Takode, А. И. Пушкеш, о.с. pp. 224—228; Дюла Каллаи, о.с. pp. 95—96.

²⁷⁷ А. И. Пушкеш, о. с. pp. 218—222. Takode, Дюла Каллаи, о. с. p. 105.

²⁷⁸ Zb. NOR, XV/1, pp. 177—230. Takode, А. И. Пушкеш, о. с. pp. 215, 217, 220, 231.

Abschrift zu Ha Pol IV a 6413/41.

Vermerk.

Budapest, den 11. September 1941.

1.) Es besteht Einverständnis darüber, daß Ungarn in Anbetracht der militärischen Lage alle Anstrengungen machen wird, um seine Lieferungen an Mineralölzeugnissen über die in Vermerk vom 1. V. 1941 vereinbarten Mengen hinaus möglichst weitgehend zu steigern.

Nach Prüfung der eigenen Produktions- und Versorgungslage macht daher Ungarn das Angebot an Deutschland, zusätzlich bis zum 30. April 1942 zu liefern:

22 000 to Benzin,
37 750 to Petroleum,
12 500 to Gasöl

Außerdem verzichtet Ungarn auf die ihm nach dem Abkommen vom 1. V. 1941 noch zustehenden restlichen Lieferungen Deutschlands von

4.250 to Petroleum
3.500 to Gasöl.

Deutschland nimmt dieses Angebot an. Es weist hierbei unter voller Anerkennung der mit diesem Angebot verbundenen großen Leistung Ungarns darauf hin, daß es Ungarn auf Grund der deutscherseits erwarteten Produktionssteigerung und bei Anpassung der ungarischen Mineralölbewirtschaftung an die in Deutschland und Europa sonst durchgeführten Einschränkungen möglich sein müsse, seine Lieferungen zu erhöhen und dabei auf Heizöl auszuweichen. Deutschland muß sich daher vorbehalten, nochmals an Ungarn wegen dieser Erhöhungen heranzutreten, wenn die Entwicklung der Kriegsverhältnisse zu äußersten Anstrengungen zwingt. Ungarischerseits wird entgegengehalten, daß das Angebot bereits die mögliche Steigerung der Produktion und die bereits erfolgten und noch vorzunehmenden möglichen Einsparungen berücksichtigt. Es wird insbesondere

Beleška u AA od 11. septembra 1941. o planu izvoza nafte i derivata iz Mađarske u Nemačku

toga što su postojali ugovori iz predaprilskog perioda, razmotrene su sve oblasti saradnje i svi vidovi mogućeg povećanja izvoza iz Mađarske. Nemačka je mogla da ponudi naoružanje, uglavnom trofejno i industrijske proizvode od kojih je većinu proizvodila i sama Mađarska, a Nemci su tražili žitarice, ugljarice, meso i druge vrste hrane, boksit, naftu, zemni gas i mnoštvo drugih gotovih proizvoda mađarske industrije.²⁷⁹

Trgovinska razmena bila je ublaženi oblik izvlačenja i eksploatacije privrednih bogatstava Mađarske i s obzirom na to da su uslovi razmene Nemačke i Mađarske sa neutralnim zemljama bili otežani, povećanje izvoza u Nemačku obostrano je prihvatano kao nužno i korisno. Zahvaljujući potrebama u naoružanju, ulaganjima sredstava nemačkih privatnih i državnih firmi u nove pogone za eksploataciju sirovina u Mađarskoj i činjenici da su veze i mogućnosti razmene sa drugim zemljama slabile, Mađari su obećali povećanje isporuke skoro u svim granama proizvodnje.²⁸⁰ Obećana je isporuka aluminijuma, sa 150 na 250 tona godišnje²⁸¹ i pšenice u količini od 146.000 tona na ime žetve 1941. godine.²⁸² Ugovoren je kredit Nemačke Mađarskoj u iznosu od 200 miliona RM, uglavnom za zajednička ulaganja u nove kapacitete i u modernizaciju postojećih preduzeća, naročito u modernizaciju vađenja nafte i rudnika.²⁸³

U toku ovih pregovora a i kasnije, iskršao je problem kapitala Sjedinjenih Američkih Država, koje su se, iako još neutralne, sve više vezivale za Veliku Britaniju i čiji su uticaj na mađarskom tlu Nemci nastojali da oslabe po svaku cenu. Amerikanci su imali jak uticaj na proizvodnju nafte u Mađarskoj za koju su Nemci bili posebno zainteresovani. Zato su vršeni višestruki pritisci da se otkupom akcija istisne američki kapital iz društva »Maort« koje je kontrolisalo veći deo proizvodnje nafte u Mađarskoj, ali ovaj posao nije išao baš lako jer je američki kapital bio povezan sa kapitalom drugih zemalja, a posebno sa mađarskim kapitalistima.²⁸⁴

Da bi se ovo pitanje rešilo, ponovo su se morali sastajati trgovinski predstavnici Nemačke i Mađarske početkom septembra 1941. Istočno ratište, na kome su u to vreme bile angažovane moćne motorizovane jedinice, tražilo je više nafte nego što je Nemačka mogla obezbediti sa područja Rumunije i drugih zemalja Evrope. Stoga su Nemci obećali nova sredstva za modernizaciju starih postrojenja i za

²⁷⁹ AJ, NAV, T-120, Rol. 2563, sn. 312357-212400, protokoli sa sednica nemačko-mađarskog trgovinskog odbora od 7. do 29. jula 1941.

²⁸⁰ Ibid. Takode, AJ, NAV, T-120, Rol. 2563, sn. 312221-4, Telegram Klodiusa iz Budimpešte — AA, nr. 774, od 9. jula 1941.

²⁸¹ AJ, NAV, T-120, Rol. 2565, Telegram Klodiusa i Erdmansdorfa iz Budimpešte — AA, nr. 834 od 20. jula 1941.

²⁸² AJ, NAV, T-77, Rol. 712, sn. 929160-1, plan uvoza iz Mađarske od 19. avgusta 1941.

²⁸³ AJ, NAV, T-120, Rol. 2424, sn. 227213, Sednica političko-trgovinskog odbor Rajha (des Handelspolitischen Ausschusses) od 15. avgusta 1941.

²⁸⁴ Ibid. p. 3. Takode, PA, Ha. Pol. IVa, Ha. 13a, Ungarn, Bd. 9, Telegram ambasade Rajha iz Rima — AA, nr. 1713 od 31. jula 1941: AJ, NAV, T-77, Rol. 712, Klodiusov izveštaj, nr. 858 od 24. jula 1941: ADAP D, XIII/1, dok. nr. 208, pp. 265—266.

otvaranja novih izvora, a Mađari povećanu isporuku oko 80.000 tona.²⁸⁵ Tako je Klodius mogao da javi u Berlin 5. septembra da su Mađari obećali da će sve učiniti da obezbede dodatne količine nafte za nemačke potrebe na istočnom frontu.²⁸⁶

U toku septembra 1941, zahvaljujući nemačkim ulaganjima, otkriveni su novi izvori i otpočela je ugradnja opreme koju su uglavnom finansirale nemačke firme.²⁸⁷ Posebna pažnja posvećivana je iznalaženju novih mogućnosti za proizvodnju sirovina i robe potrebne za nemačku ratnu industriju. Tako je na pregovorima o saradnji između nemačke grupacije »Reichsgruppe-industrie« i Saveza mađarskih industrijalaca »GYOSZ« od 16 do 19. septembra posebna pažnja posvećena opremi za naftnu industriju, rudarstvo i poljoprivredu.²⁸⁸

Prilikom razgovora Bardošija sa Ribentropom i Hitlerom krajem novembra 1941, Mađari su obećali da će posebno povećati proizvodnju i izvoz u Nemačku nafte, žita, aluminijuma i drugih sirovina za rat na Istoku.²⁸⁹ Zahvaljujući nemačkim ulaganjima, ova obećanja su ispunjena. U izveštaju upućenom iz poslanstva Nemačke u Budimpešti od 4. decembra 1941. piše da je proizvodnja nafte zahvaljujući nemačkom kapitalu i ugrađivanju nove opreme u Mađarskoj u odnosu na 1940. povećana skoro za dva puta.²⁹⁰

Tako je Mađarska 1941. ostala jedan od značajnijih trgovinskih partnera i istovremeno jedan od snabdevača Nemačke raznom robom za vođenje rata na Istoku.

8. NEOSTVARENI ANTONESKUOVI PLANOVI O PRODORU NA ISTOK

Rumunija koja je do rata predstavljala veliku smetnju nacističkim ekspanzionističkim aspiracijama prema Jugoistoku (naročito u vreme ministra inostranih poslova Tituleskua), postala je u doba pohoda na Sovjetski Savez u leto 1941. pod diktaturom Antoneskua jedan od najdoslednijih pratilaca i pristalica nacističke Nemačke. Do takvog krupnog zaokreta u spoljnoj politici Rumunije došlo je zahvaljujući uspešnom istiskivanju pristalica saradnje sa Britanijom iz vladajućeg vrha u Bukureštu, što su, koristeći se sukobima konzervativnih struja, vešto izveli nacisti. U vladajućim krugovima — već

²⁸⁵ AJ, NAV, T-120, Rol. 2565, sn. 314033-9, Zabeleške u ministarstvu privrede Rajha o pregovorima sa Mađarskom od 2. do 4. septembra 1941. u vezi isporuka nafte, od 4. septembra 1941. Takode, Rol. 2563, sn. 212523-5, zabeleška, nr. Ha. Pol. IVa, 6413 od 11. septembra 1941.

²⁸⁶ PA, Ha. Pol. IVa Ungarn, Ha. 13a, Bd. 5. sn. 312491-2, O izvozu mađarske nafte u Rajh. Takode, ADAP D, XIII/2, nr. 208, p. 265.

²⁸⁷ AJ, NAV, T-120, Rol. 2565, sn. 314047-9, Izveštaj o izvozu mađarske nafte u Nemačku, upućen Geringu 20. septembra 1941.

²⁸⁸ AJ, NAV, T-77, Rol. 712, sn. 929345-7, Zapisnik sa sednice održane od 16—19. septembra 1941.

²⁸⁹ ADAP D, XIII/2, nr. 503, p. 684.

²⁹⁰ Militärarchiv Freiburg (Skraceno MA) WI, VI/142, Teil 1. Izveštaj upućen iz Budimpešte Geringu 4. decembra 1941. o isporukama nafte iz Mađarske.

od jeseni 1940. godine — ostale su, uglavnom, pronemački određene snage koje su bile za vezivanje za Nemačku. Prisustvo jakih nemačkih oružanih snaga u Rumuniji omogućilo je režimu diktatora Antoneskua da, rigoroznim merama, suzbije otpor rumunske buržoazije koja je bila za fleksibilniju spoljnu politiku i protiv vezivanja sa bilo kojom zaraćenom stranom. Zahvaljujući ovakvom toku događaja, pronemačke snage su zauzele vodeće pozicije u političkom vrhu i u rumunskoj vojsci koju će nacisti pokušati da što svrsishodnije upotrebe u ratu protiv SSSR-a.

Zbog svega ovoga, najpotpunija vojna saradnja između Vermah- ta i rumunske armije ostvarena je u toku priprema za pohod na Istok.²⁹¹ Već prvih dana rata sa teritorije Rumunije operisale su, uz malobrojnije snage Rajha, jedinice 3. rumunske armije preko severne Bukovine, i 4. armije preko reke Prut na teritoriji južne Besarabije, dok je između rumunskih armija napadala 11. nemačka armija prema severnoj Bukovini. U prvih nekoliko dana rata nešto malo uspeha je imala samo 11. nemačka armija. Nekoliko dana kasnije, kada su nemačke mehanizovane i tenkovske grupacije prodrle na centralni i severni deo fronta, rumunske trupe su ušle na sovjetsku teritoriju i osvojile Bukovinu i Besarabiju. Brojno jaka grupacija rumunske vojske, u kojoj je bilo 13 divizija i 9 samostalnih brigada, vođena je indirektno, posredstvom vojnih misija i instruktora koje je delegirao Vermaht a koje je rumunskim jedinicama pridodala nemačka Vrhovna komanda.²⁹²

Prema prethodnoj strategijskoj zamisli, rumunskoj armiji je bilo određeno operativno područje Bukovine i Besarabije, odnosno teritorija koje je kao nagradu trebalo da dobije. Kako se rat na Istoku produžavao i nemačko operativno područje širilo na Istok, Nemci su dozvolili Rumunima da posednu i krajeve između Dnjestra i Buga, takozvanu Transistriju. Ipak strahujući da satelitsku Rumuniju preterano ne ojačaju što bi izazvalo surevnjivost njenih suseda Nemci nisu dozvolili Rumunima da se prošire na područje između Buga i Dnjeptra koje su uz teške gubitke zajednički osvojili.²⁹³ To nije smetalo diktatoru Antonesku da u jesen 1941. ima uz Nemačku, na istočnom frontu najbrojniju armiju — 26. divizija i 4 specijalizovane brigade sa ukupno oko 700.000 vojnika.²⁹⁴

Rumunska armija istovremeno je u okviru osovinskog bloka, u odnosu na broj angažovanih vojnika na Istoku, imala i najveće gubitke. Slabije tehnički opremljene i obučene rumunske snage nisu mogle ni približno da se ravnaju i porede sa jedinicama Crvene ar-

²⁹¹ Andreas Hillgruber, Hitler, König Carol und Marschall Antonescu, Die deutsch-rumänischen Beziehungen 1938–1944, Wiesbaden, 1965, pp. 126–134.

²⁹² ADAP D, XIII/1, nr. 57, pp. 56–57, 159, pp. 189–190, 167, p. 220; takode, Н. И. Лебедев, Падение диктатуры Антонеску, „Международные отношения“, Москва, 1966, p. 107. История Румынии 1918–1970, „Наука“, Москва 1971, p. 343; Andreas Hillgruber, o. c. p. 134.

²⁹³ AD AP D, XIII/1, nr. 188, p. 245–248, 204, p. 262, 210, pp. 268–269. Takode, Н. И. Лебедев, Крах фашизма, pp. 344–346; Isti autor, Падение диктатуры, p. 112; Andreas Hillgruber, o. c. p. 137.

²⁹⁴ Н. И. Лебедев, Крах фашизма, p. 346.

009

Fig

Verpackung in 14 Stück

" 2 " R.A.M.

Blow list Nr. _____

149777

1622

mije. Samo na frontu oko Odese Rumuni su imali gubitke od oko 70.000 poginulih i 100.000 ranjenih, što je bilo posledica kako herojstva i upornosti sovjetske odbrane tako i nemotivisanosti rumunskih vojnika da se bore.

U nemačko-rumunskim odnosima, upravo zbog potiskivanja probritanskih snaga, nije bilo problema u potčinjavanju Rumunije nemačkim interesima. Kamen spoticanja među ovim zemljama bili su sve lošiji odnosi Rumunije sa Mađarskom, u stvari odnosi Berlin—Budimpešta—Bukurešt. Berlin je, taktizirajući Drema Bukureštu i Budimpešti nastojao da veže za sebe obe zemlje, dajući i jednima i drugima protivurečna obećanja. Morao je da izražava veću prisnost prema jednima ili drugima, odnosno, prema trenutnim zahtevima svoje ekspanzionističke politike. Tako su, na primer, odnosi između Nemačke i Mađarske bili bolji u vreme pripremanja aprilskog pohoda, da bi saradnja sa Rumunima bila u usponu kada se krenulo u pohod na Istok. Svaki ovakav korak izazivao je ljubomoru i nezadovoljstvo na drugoj strani.²⁹⁵

Zahtev Mađara u junu da učestvuju u ratu na Istoku nije naišao na simpatije Antoneskua koji je znao da će Hitler dozvoliti Mađarima da krenu u pohod po »plen«. ali se plašio da mađarske trupe operišu uporedo sa rumunskim na liniji od rumunsko-mađarske tro-međe na sovjetskoj granici. Smatrajući da je u prednosti zbog masovnijeg učešća trupa u pohodu na Sovjetski Savez, Antonesku je, posredstvom nemačkog poslanika u Bukureštu Kilingera, tražio da na levom krilu fronta umesto Mađara operišu Nemci i da se teritorija koje osvoje rumunske trupe veže za okupaciono područje Nemačke. Bio je to vešt predlog jer se na taj način sprečavalo da Mađari dobiju teritorijalna proširenja na Istoku.²⁹⁶ Da bi se izbegli sukobi između satelitskih trupa koje su napadale Sovjetski Savez i da bi se zaustavilo zaoštavanje odnosa između Rumunije i Mađarske, osovinske sile su odlučile da se između Rumuna i Mađara ubace italijanske i, delom, nemačke jedinice.²⁹⁷

Novo žarište obračuna i sukobljavanja je izbegnuto ali nisu mogli biti likvidirani svi problemi posebno je bila sporna granica u Transilvaniji koja je povučena na temelju Bečke arbitraže, kojom nije bila zadovoljna nijedna zemlja u sporu, a posebno Rumunija. Svaki uspešniji potez u bilateralnoj saradnji Mađarske sa Nemačkom, posebno u ratu na Istoku, izazivao je u Bukureštu nove zahteve za Transilvanijom. Nemci su udovoljavajući trenutnim potrebama svoje politike, po običaju davali obećanja i jednoj i drugoj strani²⁹⁸

²⁹⁵ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945, „Воениздат“, Москва 1961, р. 118. Takode, Andreas Hillgruber, o. c. pp. 138–139; ADAP D, XIII/2, nr. 369, p. 484.

²⁹⁶ ADAP D, XIII/1, nr. 58, p. 58.

²⁹⁷ Andreas Hillgruber, o. c. p. 136.

²⁹⁸ Trial of the Major War Criminals Before International Military Tribunal, vol. VIII, Nürnberg, 1946, p. 305. Takode, История Румынии, р. 344; Н. И. Лебедев, Румыния в годы второй мировой войны, ИМО, Москва, 1961, 103–104.

što je dovelo već u julu do povećanog broja incidenata na granici u Transilvaniji.³⁹⁹

Pošto se igra oko Transilvanije pokazala vruća, satelitski vrh u Bukureštu kao nagradu za masovno učešće u ratu na Istoku tražio je nešto manje osjetljiv teren — teritorije bivše Kraljevine Jugoslavije. Početkom jula Antonesku se žalio nacističkom vrhu u Berlinu na loš tretman Rumuna u Banatu i »rumunskim« područjima u severnoj Srbiji. Jedini način da se popravi položaj »rumunskih« žitelja, po mišljenju Antoneskua, bilo je njihovo stavljanje pod zaštitu Rumunije.³⁰⁰ Ali, Nemci nisu ni pomišljali na to da »poklone« ova privredno značajna područja, posebno severoistočne predele Srbije gde leže bogata nalazišta bakra.

Antoneskua su plašili i »bliski« odnosi suseda, na primer, uzajamne posete mađarskih i bugarskih državnika Budimpešti i Sofiji početkom avgusta 1941.³⁰¹ Kada su od polovine 1941. godine počele dopirati vesti da je Hitler, da bi obezbedio što veće učešće Mađara u ratu protiv SSSR-a, obećao Hortiju nova proširenja na račun teritorije Kraljevine Jugoslavije, rumunski vlastodršci su bili ogorčeni³⁰² i zapretili su da će, u slučaju pokušaja predaje Banata Mađarima, umarširati u njegove istočne delove.³⁰³

Kako se rat na Istoku otezao i kako je njegov ishod bivao sve neizvesniji, nacisti su pokušavali da savetima i lažnim obećanjima smire i jednu i drugu stranu. Ilegalni izveštaji i diplomatski predstavnici neutralnih zemalja javljali su iz Bukurešta da Nemci sve pažljivije postupaju sa Rumunima od kada se ovi u velikom broju bore zajedno sa Vermahtom na istočnom frontu protiv Sovjeta.³⁰⁴

Strasti oko plodnog Banata su smirene u Bukureštu tek pošto su Nemci saopštili da Banat ostaje u sastavu okupacionog područja Nemačke kao deo okupacionog područja Srbije. Posle oružanog incidenta u julu 1941. na novoj transilvanskoj granici intenzivirana je delatnost nemačko-italijanske vojne misije radi trajnije pacifikacije ovog nemirnog područja.³⁰⁵

Sukobi između Rumuna i Mađara počeli su se u jesen 1941. prenositi iz pograničnih regiona i u unutrašnjost Transilvanije. U sukobu između mađarskih studenata i rumunske policije u Klausenburgu 4. novembra 1941. bilo je teško ranjenih.³⁰⁶ Neposredno posle ovog događaja državni sekretar u nemačkom Ministarstvu inostranih po-

²⁹⁹ PA, Büro, St. S. Rumänien, Bd. 7. Telegram nemačkog poslanstva iz Budimpešte — AA, nr. 837, od 5. septembra 1941. Takode, Bd. 4. pribeležka, nr. 837, od 5. septembra 1941.

³⁰⁰ Ibid. Voermanova zabeleška u AA o razgovorima sa rumunskim poslanikom Bosijem (Bossy Raoul), nr. 764 od 12. avgusta 1941. Takode, Bd. 8, Luterova zabeleška o razgovorima sa Bosijem nr. 5142, od 16. decembra 1941.

³⁰¹ Ibid.

³⁰² ADAP D, XIII/1, nr. 200, p. 259, 218, p. 282.

³⁰³ ADAP D, XIII/2, nr. 328, pp. 425—426, 333, pp. 431^432.

³⁰⁴ AJ, Fond 103, F. 60, telegram iz Bukurešta Izbegličkoj vladi nr. 102 od 15. oktobra 1941.

³⁰⁵ PA, Büro St. S. Rumänien, Bd. 7, Zabeleška o razgovorima sa rumunskim poslanikom u Berlinu Bosijem, nr. Dg. Pol. 30 od 17. oktobra 1941.

³⁰⁶ ADAP, D, XIII/2, nr. 505, p. 692.

slova Vajczeker (Weizsäcker Ernst Freiherr von) pisao je 7. novembra 1941. Ministarstvu inostranih poslova Italije da su odnosi između Mađarske i Rumunije sve lošiji da zahtevaju bržu i efikasniju akciju sila Osovine. Konkretno je predložio da Nemačka i Italija kao tvorci Druge bečke arbitraže opomenu vlade u Bukureštu i Budimpešti da poštuju odredbe ovog ugovora.³⁰⁷ Međutim, ovakve opomene nisu imale uticaj a na zavađene strane.

Kada se potpredsednik rumunske vlade Mihail Antonesku prilikom službene posete Berlinu 28. novembra 1941. žalio Ministarstvu inostranih poslova Nemačke na nasilje Mađara nad rumunskom manjinom u Mađarskoj, podsekretar Voerman (Woermann Ernst) mu je odgovorio da su iste takve žalbe na račun Rumuna već primili od Mađara.³⁰⁸

Nacistima koji su imali i suviše posla oko istočnog fronta na kome je krajem novembra udarna snaga Vermahta jenjavala, a odbrana Sovjeta jačala, ostalo je i dalje kao jedina mogućnost da obećanjima i preporukama pokušaju da utiču na smirivanje sukoba među dvema vladama. Dok su Mađarima dokazivali da Rumuni, posle velikih teritorijalnih dobitaka na Istoku, neće imati vremena ni snage da se bave pitanjem Transilvanije, Rumunima su otvoreno 30. novembra 1941, poručivali da moraju ostaviti po strani sitne probleme i svu snagu posvetiti velikom »oslobodilačkom« ratu na Istoku.³⁰⁹ Bilo je to jedno od prvih nemačkih indirektnih priznanja neizvesnosti na ovom frontu.

Problem rumunsko-mađarske nesloge bio je jedna od važnih tema i u razgovorima potpredsednika vlade Antoneskua i Hitlera, koju će sagovornici pokušati da umanje potencirajući opasnost od komunizma, panslovenstva i jevrejstva, koje je na Istoku »zaustavljeno« zahvaljujući Bečkoj arbitraži.³¹⁰

I pored toga što su u vrhu satelitskog režima u Bukureštu imali svoje ljude, Nemci u Rumuniji nisu bili potpuno bezbedni od previranja i nezadovoljstva u narodu koji je bio i protiv rata, pa ni od antinemačkog delovanja prozapadno opredeljene buržoazije, kojoj su oslonac pružali poslanstva nekih neutralnih zemalja, posebno SAD, izbeglička buržoazija koja se okupljala u Londonu. Vašingtonu, Lozani, Meksiku i drugim zemljama van okupirane Evrope.³¹¹

Najveću opasnost za satelitski diktatorski režim maršala Antoneskua i podaničke odnose prema nacistima predstavljao je ilegalni pokret otpora koji je organizovala i predvodila Komunistička partija Rumunije. On je posle napada Nemačke na SSSR dobio šire i organizovanje oblike.³¹² Centralni komitet Komunističke partije Rumu-

³⁰⁷ ADAP D, XIII/2, nr. 457, pp. 621–622.

³⁰⁸ PA, Büro St. S. Rumänien, Bd. 8, Zabeleška Voermana ,nr. 1006, od 28. novembra 1941. Takode, ADAP D, XIII/2, nr. 503, p. 685, 505, p. 692.

³⁰⁹ ADAP D, XIII/2, nr. 505, p. 690.

³¹⁰ ADAP D, XIII/2, nr. 519, p. 728.

³¹¹ AJ, Fond 103. f. 60, Izveštaj o antifašističkoj aktivnosti rumunske emigracije, upućen izbegličkoj vladi Kraljevine Jugoslavije, nr. 1208, od 5. decembra 1941.

³¹² История Румынии, р. 357.

nije uputio je 8. jula 1941. poziv partijskom članstvu da stupi u borbu protiv okupatora i njegovih satelita u zemlji, a 6. septembra iste godine i svim demokratskim građanskim partijama — da se zajedno sa Komunističkom partijom uključe u demokratski Narodni front, u borbi protiv nacista i njihovih saradnika u Rumuniji. Ponuđena je i demokratska platforma Narodnog fronta koja je sadržavala sledeće zahteve: prekidanje rata protiv Sovjetskog Saveza; okretanje protiv okupatora i rumunskih fašista; borbu za oslobađanje zemlje i stvaranje uslova za formiranje narodne vlasti od predstavnika svih antifašistički i patriotski opredeljenih snaga, čime bi se stvorili uslovi za uspostavljanje demokratskog sistema bez ugnjetavanja bilo koje vrste; ukidanje svih naturenih mera i zakona fašizma, među njima i odredaba Bečke arbitraže; izvođenje pred narodni sud svih zločinaca i saradnika fašizma.

Demokratska širina i snaga ovog predloga se ogledala u spremnosti rumunskih komunista da u borbi protiv domaćeg i stranog neprijatelja sarađuju i sa svim antifašistički opredeljenim buržoaskim i građanskim partijama, ili njihovim delovima, patriotski usmerenim grupama, udruženjima i pojedincima, bez obzira na njihovu klasnu pripadnost, nacionalnost ili neku drugu osobenost.

Poziv Komunističke partije Rumunije, iako je nudio saradnju na najširim osnovama, nije naišao na odziv buržoaskih partija.³¹³ Dobro organizovan, vojnički i policijski obezbeđen rumunski sistem, koji se oslanjao na moćnog okupatora, kao i čitav niz mera usmerenih na odvajanje stanovništva od Komunističke partije i ideja o oslobodilačkoj borbi, usporavao je pokretanje u aktivnu borbu i onog dela stanovništva koje je bilo protiv rata. Rukovodstva buržoaskih partija, i onih koje nisu bile za aktivnu saradnju sa nacizmom, bila su zatrovana antikomunističkom propagandom i mržnjom prema Sovjetskom Savezu a plašila su se direktnog konfrontiranja sa satelitskim režimom u Rumuniji. Veliku nedaću za rumunski oslobodilački pokret predstavljala je mobilizacija većine sposobnih stanovnika za istočni front ili angažovanje u vojnim i radnim službama u zemlji koje su bile pod prismotrom domaće i nemačke policije i u kojima je najstrože kažnjavan svaki pokušaj delovanja protiv fašističkog poretka. Pored sistema unutrašnje kontrole, na tlu Rumunije je bez ikakvih ograničenja delovalo i 11 nemačkih kaznenih i policijskih službi pod rukovodstvom Gestapoa.³¹⁴

Sve ovo je uticalo na to da borba protiv okupatora u Rumuniji ostane na nivou pokreta otpora, sa težištem na ilegalnom delovanju protiv domaćeg i stranog fašizma. U drugom delu 1941. povećan je broj štrajkova i raznih oblika ometanja proizvodnje, naročito u preduzećima koja su radila za Nemce, a od jeseni 1941. bilo je sve masovnije dezertiranje pripadnika rumunske armije sa istočnog fronta.

³¹³ Н. И. Лебедев, Румыния в годы... pp. 128—131; Падение диктатуры... pp. 15—158: Крах фашизма, pp. 380—383.

³¹⁴ Н. И. Лебедев, Крах фашизма,... p. 386.

Uporedo sa ovim oblicima otpora, Komunistička partija Rumunije je razvijala idejno-vaspitni rad među radnicima i u redovima omladine.³¹⁵

Malobrojnost aktivnih pripadnika antifašističkog pokreta i objektivna nemogućnost prerastanja pokreta otpora u masovniji narodni ustanak u 1941. omogućili su nemačkim okupatorima da do maksimuma iskoriste bogate materijalne, a znatnim delom i ljudske potencijale Rumunije za potrebe rata na Istoku i radi stvaranja »novog« poretka na evropskom kontinentu. I pored izuzetnog sirovinskog značaja Rumunije za sile Osovine, posebno zbog izvora nafte i dunavske vodene saobraćajnice, kao i strategijskog značaja ove zemlje, Nemci su, zahvaljujući uspesima koje su ovde ostvarili, smanjili u Rumuniji u drugom delu 1941. svoje oružane rezerve, a ljudstvo sveli na svega 40.000 vojnika. Najveći broj njih bio je angažovan na zaštiti značajnih izvora sirovina i oko obezbeđenja neometanog eksploataisanja rumunskih dobara.

Još u vreme pripremanja pohoda na Istok Nemci su rumunskoj privredi pridavali veliki značaj, posebno zaštititi rumunskih izvora nafte. Sa prethodnikom Vermahta u Bukurešt je stigla i grupa nemačkih privrednika na čelu sa specijalnim poslanikom i opunomoćenikom za privredne odnose Nemačke sa Jugoistokom, Nojbaherom (Hermann Neubacher), koji je istovremeno bio opunomoćenik za naftu u Rumuniji.³¹⁶ Početak pohoda na SSSR i protezanje rata u nedogled još su više istakli značaj rumunske nafte. U Rumuniji je, kao i u Mađarskoj i u nerazvijenoj naftnoj industriji u NDH, posebna pažnja posvećena modernizaciji postojećih postrojenja i otvaranju novih nalazišta kao i povećanju proizvodnje da bi se mogle pratiti sve veće ratne potrebe na Istoku. Oko dve trećine rumunske produkcije nafte išlo je za potrebe Nemačke a samo jedna trećina svima ostalima, računajući tu i Italiju.³¹⁷ Pored nafte, Nemci su iz Rumunije u drugoj polovini 1941. izvozili žito i meso. Zahvaljujući rodnoj letini te godine je iz Rumunije izvezeno oko 220 hiljada tona žita.³¹⁸

Izvlačenje rumunskih dobara obavljano je (kao i u Mađarskoj) legalnim međudržavnim kanalima — uobičajenim ugovorima, posredstvom mešovitih odbora, privrednih predstavništava, komisija, zajedničkih banaka i firmi i na slične načine.

Pojedina industrijska preduzeća koja su proizvodila (direktno ili indirektno) za potrebe ratne industrije, poslovala su zaslugom udruživanja firmi i kapitala Nemačke i Rumunije ili zahvaljujući prodoru nemačkog kapitala, najčešće sistemu otkupljivanja vrednos-

³¹⁵ Н. И. Лебедев, Падение диктатуры... pp. 103–106, 160–180. Takode, Der grosse Weltbrand des 20. Jahrhunderts, der zweite Weltkrieg, Politischer Verlag, Bukarest 1975, p. 236; Pokreti otpora u Evropi... p. 246. Herman Neubacher, Sonderauftrag Südost 1940–1945. Bericht eines fliegenden Diplomaten Musterschmidt Verlag Göttingen, Frankfurt 1956, pp. 42–47.

³¹⁶ Andreas Hillgruber, o. c. p. 158. Takode, Н. И. Лебедев, Падение диктатуры, ... p. 139.

³¹⁷ Н. И. Лебедев, Румыния в годы... p. 109. Takode, Andreas Hillgruber, o. c. p. 161: AVII, NAV, T-77, RoI. 1293, Izveštaj o prilikama na Balkanu, nr. 7952 od 27. septembra 1941.

³¹⁸ Н. И. Лебедев, Румыния в годы... p. 108.

167

Telegramm ^{Verschlusssache}
zu behandeln.
(mit G.-Schreiber)

Bukarest, den 25. August 1941 . 13,05 Uhr
Ankunft, den 25. August 1941 14,40 Uhr

2672 v. 25.8.

Für Herrn Reichsaussenminister

Obwohl die meisten deutschen Truppen Rumänien wieder verlassen haben, sind die Zahlungsanforderungen der Wehrmacht an das rumänische Finanzministerium ständig gestiegen. Zur Zeit sind vor allem für die Luftverteidigung nur noch 40-50.000 Mann statt der früheren 600.000 in Rumänien, dennoch hat die Wehrmacht für den Monat August einen Bedarf von etwa 5 Milliarden Lei = (etwa 85 Millionen RM) angefordert, während sie früher mit 1,2 Milliarden Lei monatlich auskam. Der rumänische Finanzminister hat (vergl. Telegramm Nr. 2568 vom 12.8.)^x darauf hingewiesen, dass er bei einem faktischen Notenumlauf von 40 Milliarden Lei auf die Dauer nicht 5 Milliarden monatlich für die Bedürfnisse der deutschen Truppen drucken lassen könnte und die Vermutung ausgesprochen, dass die erhöhten Anforderungen nicht für den Unterhalt der Truppen, sondern für Materialaufkäufe zur Verwendung ausserhalb Rumäniens verwandt wurden. Marschall Antonescu hat jetzt erklärt, seine Geduld, diesem für die rumänische Wirtschaft ruinösen Treiben zuzusehen, sei nunmehr zu Ende. Wegen der Einzelheiten darf ich auf mein Telegramm Nr. 2674^{*)} vom 23. August verweisen. Bei dieser Gelegenheit erklärte Antonescu, ebenso wenig wie die beständige Ausbeutung des Landes habe er bisher die Unterstützung der Legion durch die deutsche Wehrmacht gerügt. Er könne jeden Fall beweisen, in dem Legionäre in deutschen Uniformen über die Grenze geschafft worden seien. Er habe jedoch den Führer mit diesen Fragen nicht behelligen wollen, denn hinter dem gemeinsamen Kampfe für Europa müssten die kleineren Fragen zurücktreten. Er sei auch weiterhin bereit,

149935

Žalba vlade satelitske Rumunije na previsoke iznose za izdržavanje nemačkih okupacionih trupa

nih akcija. Tako su već pre početka rata na Istoku Nemci osigurali uticaj u razgranatoj naftnoj industriji udruživanjem rumunske firme »Astra Romana« i nemačke »Kontinentalen Öl«, koja je na samom početku otkupila polovinu proizvodnje nafte rumunskog partnera.³¹⁹ Polovinom avgusta 1941. nemački kapital uložen u naftnu industriju Rumunije iznosio je oko milijardu i sedam stotina šezdeset leja dok su do 15. avgusta u Trgovinskoj komori u Bukureštu bile registrovane 192 firme kao vlasništvo nemačkog ili mešovitog nemačko-rumunskog kapitala.³²⁰ Planiranje, modernizacija i proširenje proizvodnje prilagođavani su potrebama i zahtevima Nemačaka. Poljoprivredi su naturane i protežirane one kulture koje su bile neophodne nemačkoj ratnoj industriji.³²¹

Razmena dobara je služila kao značajan kanal prelivanja sredstava iz Rumunije u Nemačku, te je na strani Nemačke rasla pasiva koja je u stvari predstavljala kreditiranje moćnijeg partnera.³²² Nemci su primenjivali polulegalne ili ilegalne kanale za prelivanje bogatstava rumunskog naroda u Nemačku, određujući visoke cene svojoj robi.³²³ Nemačka vojska je otkupljivala najraznovrsnije proizvode, hranu, kućnu radinost i drugo, služeći se okupacionim markama, kreditnim karticama i čekovima bez pokrića. Teško opterećenje za rumunsku privredu predstavljalo je izdržavanje nemačke vojske stacionirane u Rumuniji. U vreme balkanske kampanje u aprilu 1941. ona je brojala oko 600.000 vojnika, a posle toga oko 40 do 50.000 vojnika, na koje je vlada Rumunije trošila mesečno oko 5 milijardi leja, što je trebalo ukupno da iznosi do kraja 1941 oko 40 milijardi leja. To je bio jedan od važnih uzroka inflacije u Rumuniji.³²⁴

Kvislinški vrh, na čelu sa Antoneskuom, osetio je opasnost pa je pokušao da ublaži eksploataciju zemlje. Posredstvom poslanika Kilingera on je 17. oktobra 1941. predložio Berlinu mere saniranja rumunske privrede, srazmerno utvrđivanju međudržavne razmene kao i svih obaveza Rumunije prema Rajhu.³²⁵ Poslanik Kilinger je izrazio spremnost da ih podrži, pošto je najbolje znao da je to jedini put da sačuva Rumuniju za Rajh.³²⁶ Ministar inostranih poslova Nemačke Ribentrop 20. oktobra obećava pomoć Rumuniji, posebno u pogledu njenog finansijskog ozdravljenja.³²⁷

³¹⁹ Andreas Hillgruber, o. c. pp. 157—158.

³²⁰ Н. И. Лебедев, Крах фашизма,... pp. 361—362.

³²¹ Ibid. p. 359.

³²² История Румынии,... p. 351; takode, Н. И. Лебедев, Падение диктатуры, ... pp. 136—139.

³²³ Н. И. Лебедев, Крах фашизма,... p. 364.

³²⁴ PA, Büro St. S. Rumänien, Bd. 7. Telegram Kilingera upućen AA, nr. 269, od 25. avgusta 1941. Takode, HA, Pol. Clodius, Rumänien, Bd. 10, Izveštaj, nr. 1043 od 2. aprila 1942.

³²⁵ ADAP D, XII/2, nr. 406, pp. 532—533.

³²⁶ Poslanik Kilinger je tada javljao iz Bukurešta u Berlin: »Mi svi imamo interesa za to, da ojačamo položaj Maršala koji je naš pion u Rumuniji, ali ne i da postanemo u pogrešno protumačenom interesu nadničari naših neprijatelja, koji su spoznali slabo mesto u rumunskoj državi i koji svesrdno pripomažu, da se potkopa valuta a time i privreda ove zemlje.«

³²⁷ ADAP D, XIII/2, nr. 414, p. 549.

Pozna jesen 1941, sa sve neizvesnijim izgledima u pogledu razvoja rata sa materijalnim gubicima koji su astronomski rasli, nije omogućavala nikakve uštede i olakšice. Naprotiv, zahtevala je veće napore, još veća ljudska i materijalna ulaganja u jednu bezumnu agresiju. Kada je potpredsednik vlade Mihai Antonesku, razgovarajući sa maršalom Geringom 30. novembra 1941. nabrojao sve što pritiska Rumuniju, naveo je kao posebnu teškoću izdržavanje trupa Vermahta, za šta je do tada utrošeno oko 20 milijardi leja, a još se tražilo 30 milijardi.³²⁸ Sagovornik ga je dočekao sa razumevanjem, ali i objašnjenjem da dve savezničke zemlje koje su povele rat moraju zajedno rat dobiti ili izgubiti.³²⁹ Maršal Gering je apelovao da Antonesku sve učini da Rumunija isporuči dodatne količine benzina, žita, rude i drugih sirovina za potrebe Nemačke.

Ništa bolje nije prošao Mihai Antonesku ni u razgovoru sa Ribentropom. Iznošenje konkretnih i neoborivih dokaza o teškom stanju u Rumuniji,³³⁰ nije uticalo na sagovornika. Podsećajući na savezništvo po oružju i pozivajući se na zajedničku sudbinu, Ribentrop je tražio nove količine žita, nafte i drugih sirovina.³³¹ Hitler je prilikom razgovora sa potpredsednikom Antoneskuom 18. novembra 1941. mogao samo da najavi Rumunima nova samoodricanja zbog rata na Istoku.³³² U decembru 1941, na sednici mešovitog nemačko-rumunskog trgovinskog odbora, Nemci su tražili od Rumuna da u idućoj godini za istočni front obezbede 4 miliona tona nafte, oko 600.000 tona rude hroma i druge sirovine,³³³ kako bi se Vermaht mogao pripremiti za nove borbe. Snovi o basnoslovnoj nafti u Bakuu i na Bliskom istoku i rudama neiscrpnih količina u prostranstvima SSSR-a, ostali su samo puste želje. Voljom najkonzervativnijeg sloja svoje buržoazije Rumunija se uhvatila u najsurovije, najbezumnije i najkrvavije kolo rata na Istoku, iz koga se nije mogla izvući do svog konačnog kraha.

9. NEMACKO-BUGARSKI ODNOSI OD POHODA NA ISTOK DO PORAZA POD MOSKVOU

Zahvaljujući geografskom položaju i sticaju povoljnih okolnosti kojima se nisu mogle koristiti zemlje smeštene u zapadnom delu Balkanskog poluostrva, Borisova Bugarska je uspela da izbegne direktno i potpuno angažovanje u ratu protiv SSSR-a na strani sila Osovine. Istina, ni Hitler nije bio uporan u pokušajima da pridobije vođe satelitskog režima u Sofiji za rat protiv SSSR-a, ne zbog toga što je sumnjao u antikomunističko i antisovjetsko raspo-

³²⁸ ADAP D, XIII/2, nr. 505, p. 691. Takode, H. И. Лебедев, Падение диктатуры, ... p. 136.

³²⁹ Ibid. p. 690.

³³⁰ ADAP D, XIII/2, nr. 513, p. 712.

³³¹ Ibid. p. 712. »Stoga je on (Ribentrop, prim, aut.) uputio Antoneskuu molbu da učini sve da se povećaju slanja rumunske nafte. Osim toga moraju se povećati i količine pošiljki kukuruza i pšenice i to znatno.«

³³² ADAP D, XIII/2, nr. 519, pp. 726—729.

³³³ AJ, NAV, T-84, Rol. 79, sn. 366596—7.

loženje ovih krugova, već zbog potrebe da Bugarska ostane u rezervi i saznanja da bi takav pokušaj negativno delovao u bugarskom narodu. Na ovo su uticali i neki drugi činioci, pa i oni koji su bili odlučujući za Mađarsku, na primer, opasnost da i Bugari zatraže nove teritorije Srbije koju su radi njenih prirodnih bogatstava hteli da zadrže Nemci.

Očuvanje snošljivog stanja u nesigurnoj Bugarskoj bilo je u ovom trenutku Nemcima dovoljno. Imali su podatke o jakim korijenima slovenske solidarnosti u redovima bugarskog seljaštva, o širokim simpatijama radništva i omladine prema sovjetskoj Rusiji,³³¹ te su postojala strahovanja da se deo bugarskih vojnika ne preda Rusima što bi moglo da poremeti povoljan stepen pacifikacije na ovom delu Balkanskog poluostrva.³³⁵ Razlozi su bili jaki, pa Berlin nije upornije zahtevao prekid diplomatskih odnosa satelitske vlade u Sofiji sa Sovjetskim Savezom. Ovakvom stavu Trećeg Rajha prema uključivanju Bugarske u rat protiv Rusije doprinelo je i to što se bugarska armija mogla koristiti za ciljeve sila Osovine bez direktnog konfrontiranja sa Sovjetskim Savezom.

Bugarska armija, koju su Nemci naoružali i instruirali, bila je garancija mira u Bugarskoj, gde je Vermaht imao male pomorske snage u Burgasu i Varni.³³⁶ Bugarska vojska je preuzela osiguranje južnog krila nemačkog fronta i istovremeno bila prepreka pokušajima eventualnog napada Turske iz Trakije. Najosetljiviji su bili moreuzi, pa je u njihovoj blizini neprekidno bdela najjača grupacija bugarske vojske.³³⁷ Nemci svi bili zadovoljni brzim razvojem bugarske armije koja je sve do rata bila malobrojna.³³⁸

Oslanjajući se upravo na bugarsku armiju, Nemci su se usudili da u vreme pohoda na Istok skoro potpuno povuku svoje trupe iz ovog važnog regiona, ostavivši na Jugoistoku samo oko 150.000 vojnika.

Kada je u leto 1941. zapretila opasnost okupacionom sistemu u Srbiji od masovnog narodnog ustanka, Nemci su najpre zatražili pomoć od Bugara. Već u prvoj fazi nemačke ofanzive na oslobođenu teritoriju Srbije bugarskim jedinicama je poverena zaštita pruge u

³³⁴ Citirani Elaborat OKW Kampfführung im Südostraum pp. 5—8; Витка Тошкова, България и Третият Райх, София 1975, pp. 64—68; История на България, „Наука и изкуство“, София, III, 1964, p. 328; Marshall Lee Miller, Bulgaria during the Second World War, Stanford University Press, Stanford, California 1975, pp. 59—62; Hans Joachim-Hoppe, Bulgarien-Hitlers eigenwilliger Verbündeter, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart 1979, p. 129.

³³³ U akcijama pokreta za saradnju sa SSSR-om uoči rata upućeno je bugarskoj vladi preko 350.000 potpisa. Vid. Pokreti otpora u Evropi. . . p. 62. Takode. AJ, Fond 103, Fase. 60, Telegram iz Stokholma vladi Kraljevine Jugoslavije, nr. 102, od 15. oktobra 1941. Hans-Joachim Honoe, o.c. p. 129.

³³⁶ AJ, Fond 103, f. 61, Izveštaj Gavrilovića iz Moskve, nr. 222 od 2. oktobra 1941: Vlado Strugar, Sistem bugarske okupacije . . . p. 254; Lazar Koliševski, Aspekti makedonskog pitanja. VIZ, Beograd 1981, p. 134.

³³⁷ Hans-Joachim Hoppe, o. c. p. 130. Mihailo Apostolski, Pogledi na jugoslovensko-bugarske odnose. Narodna knjiga, Beograd 1980, p. 32.

³³⁸ BA, MA, RH, 31-II/1, Bd. 1, Mesečni izveštaj za decembar, nr. Ia 83/41, G. Kdos.

jugoistočnoj Srbiji do Niša.³³⁹ Sve veći uspesi narodnooslobodilačkih odreda u Srbiji prisilili su Nemce da dovlače nova pojačanja iz Bugarske, pa je do kraja oktobra 1941. bilo angažovano u borbama protiv partizanskih odreda 5 bugarskih pešadijskih bataljona i dve baterije topova pod nemačkom komandom.³⁴⁰

Posle neuspešnih pokušaja Nemaca da unište narodnooslobodilački pokret u Srbiji u ofanzivi u jesen 1941, da bi oslobodila svoje trupe koje su bile angažovane u ovoj ofanzivi i vratila ih na istočni front, u Grčku i u druga operaciona područja, Vrhovna komanda Vermahta ozbiljno je razmišljala o tome da veći deo okupacionog područja Srbije prepusti Bugarima. Neslaganje nemačkih vojnih predstavnika u Srbiji sa ovim dovela su do odluke da se bugarskim trupama preda veći deo područja istočne Srbije, od bugarsko-jugoslovenske granice na jugozapad linijom Rgotina-Lapovo-Kragujevac-Kraljevo-Ibarska dolina-Kosovska Mitrovica do Prištine. Pored suzbijanja borbene aktivnosti narodnooslobodilačkog pokreta, zadatak bugarskih trupa na ovom području bio je zaštita važnih saobraćajnica, preduzeća i radnika koji su i dalje radili za potrebe Nemačke.³⁴¹

Ni u vreme najtežih naprezanja na istočnom bojištu u jesen 1941. i delimičnih uspeha jakih nemačkih trupa u Srbiji, Nemci se nisu usuđivali da prisile Bugare da pošalju svoje trupe na istočni front niti da zahtevaju prekid diplomatskih odnosa sa SSSR-om. Kada je ministar Ribentrop u jesen 1941. izrazio želju da i Bugarska uputi jedan simboličan kontingent vojnika na Istok, poslanik Bekerle, koji je najbolje poznao prilike u Bugarskoj, argumentima je dokazao da bi taj korak samo štetio interesima Nemačke u Bugarskoj.³⁴² Borisova Bugarska je, po njegovom mišljenju, dobro izvršavala svoju savezničku ulogu; pružala je značajnu ekonomsku pomoć Rajhu, a držala divizije spremne, za slučaj eventualnog pokušaja napada saveznika; borila se protiv narodnooslobodilačkog pokreta u delovima pripojenih i okupiranih jugoslovenskih i grčkih teritorija; uspevala da održi relativan mir i red u ovoj nemirnoj balkanskoj zemlji. U skupštini fašističke Bugarske polovinom decembra 1941. govorilo se o »visokom« stepenu zadovoljstva i standarda u ovoj zemlji. Dobijene su prostrane teritorije, snabdevanje stanovništva u odnosu na ratne uslove bilo je dobro, izostali su narodni ustanci.³⁴³

Radikalni slojevi u vladajućem vrhu, okupljeni oko Cankova, zaoštravali su odnose sa SSSR-om i izazivali ekscese u zemlji. Po-

³³⁹ Zb. NOR, XII/1, nr. 218, p. 558, takode, PA, Büro St. S. Bulgarien, Bd. 3, Telegram Bekerlea — RAM, nr. 1407 od 8. novembra 1941.

³⁴⁰ Zb. NOR, XII/1, nr. 231, p. 607, 232, pp. 611, 613, 250, p. 674, 266, p. 720, 235, p. 625.

³⁴¹ Zb. NOR, XII/1, nr. 291, pp. 817—819. Takode, nr. 290, p. 815, 292, p. 820; AVII, NAV, T-120, Rol. 200, sn. 153471, T-311, Rol. 175, sn. 128: Mihailo Apostolski, o. c. p. 32.

³⁴² Hans-Joachim Hoppe, o. c. p. 129. Takode, Bunta TouiKOBa, o. c. pp. 70—71.

³⁴³ AVII, Bugarska grada, K-4, 3/4-1. Takode, K-89, 10/23-1, Izlaganja u Sobraanju Bugarske na novembarskom zasedanju 1941.

kušali su atentat na službenika Sovjetskog poslanstva u Sofiji 7. septembra 1941, posle čega je došlo do zaoštavanja odnosa sa Sovjetima.³⁴⁴ Pod pritiskom radikalnih struja u Bugarskoj krajem 1941. došlo je i do čvršćeg vojnog i političkog povezivanja sa Nemačkom. U bugarskim kliničkim centrima i odmaralištima obezbeđeno je oko 2.000 postelja za oporavak nemačkih ranjenika, ustupljene su baze nemačkoj ratnoj mornarici u lukama na Crnom moru, a 25. novembra bugarska vlada je pristupila Antikominterna paktu, što je bilo suprotno proklamovanoj politici Bugarske prema SSSR-u.³⁴³ Bugarska ipak nije objavila rat SSSR-u niti su to Nemci od nje odlučno zahtevali, prihvatajući predlog bugarske vlade da to usledi posle ulaska Vermahta u Moskvu i Lenjingrad.³⁴⁶

Odnosi satelitske Bugarske sa susednim zemljama manje su zadavali brige Nemcima nego što je to bio slučaj sa ostalim državama na jugoistoku Evrope. Najbolje odnose u ovo vreme Bugarska je imala sa Mađarskom, zahvaljujući činjenici da ove dve zemlje nisu imale zajedničke granice koje su u najviše slučajeva bile osnovni činilac loših odnosa među zemljama jugoistočne Evrope. Saradnji između Sofije i Budimpešte su doprinosili i zategnuti odnosi ovih zemalja sa Rumunijom. Bugarski fašisti uspostavili su dobre odnose sa kvislinškom NDH jer su ih vezivala duboka neprijateljstva prema Srbiji. Odnosi između Sofije i Bukurešta bili su uglavnom snošljivi. Bugari su zavideli Rumunima zbog širenja u Transilvaniji i Ukrajini, a posebno su bili osetljivi na Antoneskuove aspiracije u severoistočnoj Srbiji, uz samu bugarsku granicu. Ove protivurečnosti prema Rumunima uticale su na jačanje veza sa Mađarskom.³⁴⁷

Suprotno tradicionalno dobrim vezama do rata, Bugarska je u jesen 1941. pokvarila odnose sa Italijom, čemu su kumovali Nemci. Oni su na Bečkoj konferenciji, kada je vršena podela teritorija kraljevina Jugoslavije i Grčke, više štitili interese Bugarske, naročito oko podele zapadnih delova Vardarske Makedonije, jer su na slabijeg partnera lakše mogli uticati kako bi osigurali sopstvene interese, naročito u pogledu eksploatacije rudnih bogatstava. Pod zaštitom moćnije strane, Bugarska se suprotstavila Italiji u vreme podele pomenutih teritorija. Italijani se s razlogom nisu hteli otvoreno sučeljavati s Nemačkom, pa su pritiske usmerili prema slabijoj Bugarskoj.

Najteži problem u sve lošijim odnosima Italije i Bugarske bio je u rešenjima Bečke konferencije o podeli Makedonije kao i povlačenje granice u zapadnim oblastima ove zemlje kojim nisu bili

³⁴⁴ PA, Büro St. S. Bulgarien, Bd. 3, Telegram Bekerlea — AA, nr. 1034 od 16. septembra 1941.

³⁴⁵ Marshall Lee Miller, o. c. pp. 64—66. Takode, Витка Тошкова,... o. c. p. 79; Hans-Joachim Hoppe, o. c. p. 129.

³⁴⁶ История България III, p. 391, takode, Hans-Joachim Hoppe, o.c. p. 129; Marshall Lee Miller, o.c. pp. 67—70.

³⁴⁷ PA, U. St. S. Bulgarien, Bd. 3. Cirkularno pismo RA, nr. 764, od 12. avgusta 1941. Takode, AJ, Fond 103, f. 60. Telegram Sumenkovića, nr. 628 od 10. decembra 1941.

zadovoljni ni Italij ani ni Bugari. Kada je kasnije, na osnovu opštih odredbi, trebalo povući liniju razgraničenja između ove dve zemlje, došlo je do nesporazuma i sporova.³⁴⁸ Italij ani, koji su se našli pogođeni i smatrali da su ih Nemci prevarili, naročito u pogledu podele privredno značajnijih teritorija i objekata, pokušali su prilikom povlačenja demarkacione linije da preotmu pojedine krajeve bogate rudnicima ili nekim drugim značajnijim privrednim ili stratezijskim objektima. Koristeći praznine u Bečkom sporazumu, u kome se pojedina rešenja nisu mogla precizirati, Italij ani su pokazali ozbiljne aspiracije u odnosu na područja pod planinom Ljuboten — zbog bogatog rudnika hroma u mestu Jezerinama — kao i u pogledu predela zapadno od Prilepa i istočno od Kučeva, gde su bili rudnici mangana.³⁴⁹

S obzirom na pomenuti sporazum Popova i Klodiusa o pravu Nemačke da koristi rudna bogatstva na područjima bivše Jugoslavije i Grčke koja su priključena Bugarskoj, Nemci će biti stalno na strani Bugarske, ali zbog nezadovoljavajućeg toka bitke na Istoku, nisu hteli da se otvoreno konfrontiraju protiv svog glavnog saveznika. Mogli su jedino da savetuju Bugarima upornost i izdržljivost,³⁵⁰ pa su se poslovi oko povlačenja demarkacione linije otegli, a na nekim »vrućim« tačkama nisu bili ni rešeni sve do kapitulacije Italije.³⁵¹

Nerešeni sporovi oko graničnih linija su izazivali nepoverenje i netrpeljivost, utičući na slabljenje privrednih, kulturnih, političkih i drugih veza i odnosa između dojučerašnjih prijatelja, Italije i Bugarske. Propaganda je postala glavno sredstvo raspirivanja nezadovoljstva stanovništva pripojenih ili okupiranih teritorija, protiv suparnika na drugoj strani. Italij ani su protiv Bugara vrbovali svoje pristalice Albance i Srbe koji nisu bili proterani, dok su se Bugari protiv Italijana koristili svojim pristalicama u krajevima prema demarkacionoj liniji.³⁵²

Od svih zemalja osovinskog tabora najlošije odnose imala je Bugarska sa kvislinškom vladom Colakoglua, koja se nije mirila sa gubitkom delova Trakije i Egejske Makedonije i koja je strahovala od bugarskih aspiracija na zapadni deo Egejske Makedonije i veći deo severne Grčke. Svaki kompromisni korak nacističkog režima prema kvislinškoj vladi u Atini izazivao je podozrenje u Sofiji.

Odnosi satelitske Bugarske prema neutralnoj Turskoj bili su specifični i obostrano su prilagođavani privremenim političkim zahtevima, tokovima rata i rezultatima na velikim frontovima. Već smo

³⁴⁸ AJ, NAV, T-501, Rol. 254, sn. 372—375. Izveštaj o povlačenju demarkacione linije između Italije i Bugarske, nr. 270, od 10. novembra 1941. Takode, Витка Тошкова,.... o. c. pp. 89—90.

³⁴⁹ ADAP D, XIII/1, nr. 87, p. 92.

³⁵⁰ ADAP D, XIII/1, nr. 94, p. 102.

³⁵¹ ADAP D, XIII/1, nr. 106, p. 115, 170, pp. 224—225. Takode, AVII, NAV, T-77, Rol. 1296, sn. 934.

³⁵² AVII, Bugarska grada, K-I, 4/11-1, Izveštaj za skopsku oblast za period april—decembar 1941. Opširnije vid. Илчо Димитров, Българо-италиянски политически отношения, София 1976, pp. 407—423.

ranije videli kako su Nemačka, a delimično i Velika Britanija, odnosima između Bugarske i Turske pridavale najveći značaj. Još u toku prikupljanja oružanih snaga Vermahta prema Istoku, a naročito posle 22. juna, za Nemačku je od životne važnosti bio mir na području moreuza.

Bugarska vlada je sa olakšanjem prihvatila zaduženje da strazari prema Turskoj i tesnacima, te su njeni delovi prema Turskoj postali područje gde su prikupljene najbolje bugarske divizije. U vreme brzih prodora nemačkih udarnih grupacija prvih dana rata kroz sovjetsku teritoriju i dok je bilo izgleda da bi sovjetska odbrana mogla biti savladana, bugarski fašisti su postali oholiji i nestrpljiviji, pokazujući znake agresivnosti prema Turskoj. Zato su Nemci u julu opomenuli vladu u Sofiji i bugarski generalštab da divizije koje su služile kao najisturenije predstraže prema jugoistoku Balkana budu na ugovorenom odstojanju od turskih granica, jer angažovanim silama Osovine nije išlo u prilog bilo kakvo zaoštavanje na osetljivim moreuzima.³⁵³

U jesen 1941. kada je bilo poprilično jasno da blickrig nije uspeo, da nema score pobede i podele velikog plena, bugarski fašisti su pokušavali, cenjkajući se sa Nemcima — da dobiju još što-god od grčke baštine prema Turskoj; zatražen je deo pruge kroz demilitarizovanu zonu od Svilengrada u Bugarskoj do Aleksandropolisa na Belom moru.³⁵⁴

Pošto je posle aprilskog rata uspela da dobije neke privilegije na severnom delu ove pruge, u novembru 1941. vlada u Sofiji ih je zatražila i na južnom delu pruge od Pitona (Pythion) do Aleksandropolisa, koja je bila vlasništvo francusko-grčkog deoničarskog društva i na kojoj su radili Grci.³⁵⁵

Za vreme susreta ministara inostranih poslova Nemačke i Bugarske u Berlinu, Ribentropa i Popova, 26. novembra 1941, ovaj zahtev je ponovljen,³⁵⁶ doduše u blažoj formi. Rečeno je, naime, da ako se već ne može predati pruga Bugarima — onda bar treba dozvoliti da na njoj rade bugarski radnici. Znajući da bi ustupanje ovog dela pruge Bugarima loše odjeknulo među Turcima, Nemci su, da bi delimično udovoljili Bugarima, prihvatili kompromisno rešenje: pruga je ostala pod nemačkom upravom — a radnici su bili Bugari.³⁵⁷ Sa pogoršavanjem prilika na istočnom frontu krajem 1941, jačala su nastojanja Nemaca da vežu Bugare

³⁵³ PA, Büro St. S. Bulgarien, Bd. 3. Telegram RAM — nemačkom poslanstvu u Sofiji, nr. 753, od 30. jula 1941.

³⁵⁴ AVII, NAV, T-77, Rol. 78, sn. 1801431-2. Telegram AA — Bekerleu, nr. 1334 od 29. oktobra 1941. Takode, Rol. 614, sn. 1801420-1, Telegram Bekerleu — RAM, nr. 1468 od 12. novembra 1941; AJ, T-120, Rol. 2424, Zabeleška u AA, nr. 5406 od 22. novembra 1941.

³⁵⁵ AJ, NAV, T-120, Rol. 2424, sn. 227416—7. asc Büro St. S. Bulgarien, Bd. 3, Zabeleška Voermana, nr. 1004 od 27. novembra 1941. Takode, ADAP, D, XIII/2, nr. 504, pp. 686—687.

³⁵⁷ ADAP D, XIII/2, nr. 504, p. 687. Takode; BMTKa TouiKOBa, o. c. pp. 80—81, 93, 94.

za sebe, ali i da održe što bolje odnose sa Turskom, a takođe i odnose na relaciji Sofija—Ankara.

Početak rata na Istoku je podstakao razvoj pokreta otpora koji je organizovalo i predvodilo oko 10.000 članova Bugarske radničke partije (komunista).³⁵⁸ Dva dana posle početka agresije na SSSR, 24. juna, Centralni komitet BRP (k) je uputio poziv narodu Bugarske da povede borbu protiv fašističkih sila i njihovih sledbenika u Bugarskoj, a političkim partijama da se udruže u narodni front za oslobođenje zemlje. Ponuđen je demokratski program antifašističke borbe, u kome je traženo okupljanje svih patriot-skih i demokratskih snaga u borbi protiv fašističkih sila i njihovih saradnika u Bugarskoj, za oslobođenje zemlje, za uspostavljanje demokratskog društvenog sistema, oslobođenog od svih oblika eksploatacije i nasilja nad ljudima.³⁵⁹

Pod uticajem niza objektivnih i subjektivnih činilaca, na poziv BRP (k) su se odazvali uglavnom članovi i simpatizeri Partije. Rukovodstva većine građanskih partija, među njima i onih koje su naginjale saradnji sa zapadnim saveznicima, zanesena lako postignutim uspesima Borisove Bugarske, posebno teritorijalnim proširenjima na račun kraljevine Jugoslavije i Grčke, relativno povoljnim uslovima i snošljivim standardom, odbila su poziv na saradnju. Razumljivo je što je veći broj članova ovih partija prihvatio takvu politiku, radije nego da se upuste u borbu i izlože opasnostima i sebe i svoje porodice. Zato se desilo da su borbu protiv okupatora vodili komunisti i simpatizeri Partije. Tako su prve partizanske čete, formirane krajem juna i početkom jula 1941. na teritoriji okruga Gorna Džumaja i Blagoevgrad, bile sastavljene uglavnom od članova BRP (k).³⁶⁰ Isto tako je bilo i sa svim drugim partizanskim jedinicama koje su osnivane u toku druge polovine 1941. u raznim krajevima Bugarske. U zemlji, u kojoj se, i pored ratnog požara i pristupanja Bugarske Trojnom paktu i dalje živelo dobro, moglo bi se reći — mimodopski — uz jaku armiju i policiju, politički nepripremljenog radnika nije bilo lako pokrenuti u neizvesnu oružanu borbu. Pripreme za oružanu borbu u narodu u prethodnom vremenu su potpuno izostale, naročito u selima gde su, kao i među radnicima, postojali uslovi za rad i pre početka rata na Istoku. Nosioci borbe protiv okupatora i domaćih fašista bili su uglavnom radnici, kao i u doratnom vremenu. Bio je to pokret otpora ispoljavan sabotажama, diverzijama i uništavanjem sredstava za proizvodnju u preduzećima koja su radila za nemačku ratnu industriju. Nosioci pokreta otpora bile su udarne (bojne) grupe, naročito uspešne u centrima u kojima su postojale jače partijske organizacije, na primer u Sofiji, Varni,

³⁵⁸ 1939/1945, Народът против фашизма „Партиздат“, София, 1983, р. 75. Takođe, Marshall Lee Miller, o. s. pp. 62—65.

³⁵⁹ История на България, том III ... pp. 383—384. Takođe, Народът против фашизма, ... pp. 72—73.

³⁶⁰ зев pokreti otpora u Evropi... р. 64. Takođe, Народът против фашизма, ... pp. 80—86, 91.

Rusama, Plovdivu, Burgasu, Asenovgradu, Petriču, Koprivščici, Divjadovu, Šumenskom i drugim mestima.³⁸¹

S obzirom na to da je veći deo mladih ljudi sa sela i iz grada bio mobilisan, bugarski komunisti su posle početka rata na Istoku težili da utiču na jedinice bugarske vojske. U organizovanju vaspitnog rada i pokreta otpora u jedinicama bugarske vojske komunisti su imali uspeha posebno protiv aktivnog učešća na istočnom frontu na strani Nemaca. To je potvrdio primer vojnika jednog inženjerskog puka koji su se na poziv načelnika generalštaba Lukaša u avgustu 1941. da se podele na one koji bi pošli u rat protiv Rusa i one koji su protiv učešća u tom ratu, u celini opredelili (sem jednog vojnika) protiv učešća u ratu na Istoku.³⁶²

Pokretom otpora je rukovala Centralna vojna komisija koju je formirao Centralni komitet BRP (k). Pored vaspitno-političkog rada, organizovan je veliki broj sabotaža i diverzija, samo do novembra 1941. izvedeno ih je ukupno 69. Najveći uspeh postignut je prilikom paljenja i uništavanja jedne železničke kompozicije cisterni sa benzinom, koja je bila upućena za istočni front, kod Varne 22. avgusta 1941, kao i paljenja skladišta benzina 28. septembra kod grada Ruse.³⁶³

Da bi se ugušio pokret otpora i ojačao pronemački režim, čim je započeo rat na Istoku, vlada u Sofiji preduzela je niz represivnih mera protiv građana Bugarske koji su pokazivali bilo kakve znakove otpora prema »novom« poretku. Već u julu i avgustu 1941. donesen je niz mera i zakona uperenih protiv partizanskog pokreta i Komunističke partije i na temelju njih je samo do kraja 1941. osuđeno i ubijeno 769 komunista.³⁶⁴

U delovima jugoslovenske teritorije koje su okupirale bugarske trupe došlo je već u leto 1941. do narodnog ustanka, naročito u predelima jugoistočne Srbije i severnim delovima Makedonije. Borbe su se u jesen 1941. i ovde širile, pa su na poziv Nemaca morale biti angažovane bugarske trupe u jačini tri divizije.³⁶⁵

Došlo je do narodnog ustanka protiv bugarskih fašista i u Trakiji i Egejskoj Makedoniji, gde su Bugari bili zaveli ekonomsku eksploataciju i najgrublji sistem denacionalizovanja grčkog i makedonskog stanovništva. Porezi, pljačke, svakodnevni progoni i skrnavljenje nacionalnih tekovina koje su vršile novoformirane bugarske vlasti u okupiranim selima i u gradovima izazivali su masovan otpor stanovništva.³⁶⁶ Krajem septembra 1941. masovni narodni ustanak je zahvatio celo područje Grčke koje je pripojeno Bugarskoj,

³⁰¹ Народът против фашизма,... pp. 80—86. Takođe, История на България, ... III, p. 384.

³⁸² Народът против фашизма,... p. 103.

³⁰³ История на България,... III... p. 386.

³⁶⁴ История на България,... III... pp. 388—392.

³⁸⁵ Ослободилачки rat naroda Jugoslavije... pp. 167—168. Pero Morača, Jugoslavija 1941, ISI, Beograd, 1971, pp. 74—83, 196—420, 704—713.

³⁸⁶ Христо Андоновски,... o. c. pp. 43—79. Hans-Joachim Hoppe, o. c. p. 126.

Telegramm
(offen)

Sofia, den 6. Oktober 1941 20.10 Uhr
Ankunft: " 6. " " 23.30 "

Nr. 1164 vom 6.10.

+) bei Presse (1149=Pol IV)

Im Anschluss an Drahtbericht Nr.
1148 +) vom 2.d.M.

Inhalt: Aufstand bei Drama.

Der Ministerpräsident bat mich heute zu
sich und gab mir folgende Übersicht über die
Vorfälle bei Drama:

Am 28. September sei der Aufstand losge-
brochen. Er habe auf etwa 30 Dörfer südlich,
westlich und nördlich von Drama übergegriffen.
Etwa 2000 Aufständische seien beteiligt gewesen.
Ausgangspunkt sei das Dorf Doksat gewesen. Dort
sei die Polizeiwache angegriffen worden. Die
Aufständischen seien hervorragend bewaffnet ge-
wesen. Neben Gewehren wären auch Maschinengewehre
in ihrem Besitz gewesen. Die Polizeibeamten hätten
sich in dem Polizeigebäude verbarrikadiert und
seien mit dem Polizeichef in Drama in Verbindung
getreten. Dieser sei ihnen mit 12 Gendarmen zu
Hilfe gekommen. Auch diese Verstärkung hätte nichts
ausrichten können und hätte sich ebenfalls in das
Polizeigebäude zurückziehen müssen. Im Laufe der
Nacht sei das Gebäude, nachdem zwei Beamte durch
die Schüsse der Aufständischen getötet waren, von
diesen angezündet worden. Die Polizeibeamten
hätten dann versucht, zu entfliehen. Eine Gruppe
von ihnen in der Stärke von 6 Mann sei getötet
worden. Einer anderen Gruppe sei es unter Zurück-
lassung zweier Toter gelungen zu entfliehen.
Anscheinend habe der Plan darin bestanden, durch
den

Hergestellt in 15 Stück
Davon sind gegangen:
Nr. 1 an Pol IV (Arb. St.)
Nr. 2 an R.A.M.
Nr. 3 an S.S.
Nr. 4 an Ciel A.O.
Nr. 5 an R.A.M.
Nr. 6 an Leiter Abt. Pol.
Nr. 7 an Recht
Nr. 8 an Pers.
Nr. 9 an Ha. Pol.
Nr. 10 an Kult.
Nr. 11 an Presse
Nr. 12 an Prot.
Nr. 13 an Dtschld.
Nr. 14 an Ru.
Nr. 15 an Dg. Pol.
Dies ist Nr. 3

178945

Izveštaj o ustanku naroda u makedonskom i trakijskom delu Grčke protiv
fašizma i represalijama nad stanovništvom

nemačkog kapitala, prodirale u sve vidove proizvodnje u Bugarskoj i nametale svoju volju u pojedinim preduzećima i u bankarstvu. Iz starih i novootvorenih rudnika u Bugarskoj, a naročito u pripojenim oblastima, vadene su sve veće količine hroma, bakra, olova, sumpora, i druge rude i liferovane za Nemačku kao sirovine ili polusirovine.³⁷¹ Slično je bilo sa proizvodnjom soje, konoplje, lana i posebno duvana, gde su nemački predstavnici u zajedničkim firmama, pa i van njih, odlučivali o planiranju površina i količine pojedinih sorti i vrsta ovih biljki. Proizvedene količine navedenih kultura, skoro u celini su izvožene u Nemačku. U protokol pregovora mešovutih trgovinskih delegacija dveju zemalja vođenih od 22. septembra do 15. oktobra u Sofiji unesena je obaveza Bugarske da od planiranih 65 miliona kilograma duvana iz berbe 1941. godine izveze u Nemačku nešto preko 45 miliona. Sve ostale satelitske i kvislinške zemlje, računajući tu i Italiju i samu Bugarsku, kao i neutralne zemlje Evrope, imale su na raspolaganju samo preostalih 20 miliona kg.³⁷²

Satelitska vlada u Sofiji uspela je da se izvuče iz obaveze o isporuci žita na kojoj su Nemci uporno insistirali, pravdajući to slabom žetvom. Prema bugarskoj statistici iz rata, proizvodnja žita je bila u ratnim godinama zbog slabije obrade i klimatski lošijih godina smanjena, posle tri dobre predratne žetve u kojima je u proseku ubirano godišnje oko 2,760.000 tona žitarica. U žetvi u leto 1941. ubrano je samo oko 1,734.000 tona žita, što je bilo jedva dovoljno za prehranu, računajući samo teritoriju i stanovništvo doaprilske Bugarske.³⁷³

Nemačkoj je bilo potrebno žito, pa je Bugarska stalno bila pod pritiscima Berlina. Pored bugarskog stanovništva, trebalo je hraniti i preko desetak miliona nemačkih vojnika na Istoku. I vojna predstavništva Rajha iz Grčke tražila su pomoć za gladne u toj zemlji, po su i zbog toga Nemci zahtevali dodatne količine žita iz Bugarske.³⁷⁴ Kada je izgledalo da su predstavnici Bugarske ubedili Berlin u slabu letinu i u nedovoljne rezerve, između ostalog, i zbog odliva jednog dela žita tajnim kanalima, crnom berzom,³⁷⁵ pobunili su se oni koji su najbolje poznavali prilike u Bugarskoj, na čelu sa Klodiusom. On je pisao Ministarstvu inostranih poslova u Berlinu 23. novembra 1941, neposredno uoči razgovora ministara inostranih poslova Rajha i Bugarske — Ribentropa i Popova — i predložio da se od Bugara, koji su jedina zemlja na jugoistoku Evrope koja »ne oskudeva u hlebu« traži 20.000 tona pše-

³⁷¹ Ibid. p. 132. Takode, NAV, T-77, Rol. 613, sn. 489—504, Izveštaj nr. 376, od 31. decembra 1941; Rol. 2294, sn. 489—504, izveštaj nr. 376, od 31. decembra 1941; Rol. 2294, sn. 326—333; AJ, NAV, T-501, Rol. 254, sn. 470—1.

³⁷² AJ, NAV, T-84, Rol. 80, sn. 378461. Izveštaj od 8. novembra 1941.

³⁷³ Икономиката на България до социалистическата революция, том първи, „Наука и изкуство“, София 1969, pp. 611—612.

³⁷⁴ Na sednici trgovinsko-političkog odbora Rajha 12. septembra 1941. razmatrano je šta se desilo sa uobičajenim viškovima žita iz Bugarske — Vid. AJ, NAV, T-120, Rol. 2424, sn. 227226—31.

³⁷⁵ AJ, NAV, T-120, Rol. 2424, sn. 227401—3 i 227411—3. Izveštaj Bekerlea — AA od 12. i 19. oktobra 1941.

ali se oslobođena teritorija na ovom relativno malom prostoru, nedaleko od snažne grupacije bugarske vojske prema Turskoj i u Trakiji, jačine od 16 divizija,³⁶⁷ nije mogla održati. U ustaničkim selima sprovedene su rigorozne mere odmazde i zastrašivanja, popaljene su kuće, opljačkana je imovina i ubijeno je oko 3.000 seljaka koji su se bili pridružili komunistima i prišli ustanku.³⁶⁸

Ustanak u delovima Grčke koji su bili priključeni Bugarskoj, i pored velike premoći i rigoroznih mera nije ugušen. Ustaniци su samo privremeno potisnuti, a oslobodilačka borba je i dalje nastavljena.³⁶⁹

Bugarska je za sile Osovine i u privrednom pogledu bila veoma važna, naročito posle neuspeha blickriga na Istoku u jesen 1941. Po prirodnim bogatstvima nešto siromašnija od većine južноеvropskih zemalja, ona je zbog svog položaja, strukture privrede, za tim — stoga što je izbegla ratna razaranja i — posebno — što je bila pošteđena jačeg angažovanja ljudskih i materijalnih sredstava na velikim bojištima, mogla da doprinese ratnim naporima Nemačke u snabdevanju vojske i naroda. Najznačajniji kanali izvlačenja sirovina i materijala iz Bugarske bili su uobičajeni oblici međudržavne razmene; Nemačka je nametala svoju volju i dovela je Bugarsku, kao i ostale zemlje na Jugoistoku, u potčinjeni kolonijalni položaj.

Nemci su u oblasti redovne i legalne razmene i prema Bugarskoj koristili iste metode kao prema drugim zemljama jugoistočne Evrope: klirinšku razmenu, diktiranje cena, određivanje rokova isporuke i drugo. Sistemom kliringa naturali su proizvode svoje industrije i naročito prodaju trofejnog ili zaplenjenog naoružanja po cenama koje su sami diktirali, a uvozili su sirovine za ratnu industriju i agrarne proizvode za ishranu brojne armije i stanovništva. I pored intenzivnog izvoza naoružanja za bugarsku armiju, u drugoj polovini 1941. rasla je pasiva na strani Nemačke u razmeni sa Bugarskom.³⁷⁰

Da bi dovoženje potrebnih dobara iz Bugarske teklo što uspešnije, između dve zemlje su često održavani trgovinski pregovori i obnavljani i proširivani već uspostavljeni aranžmani. Tako su, pored postojećih povoljnih aranžmana i sporazuma iz aprila i maja 1941, kojima su bile utvrđene isporuke robe u Nemačku za period do 30. septembra 1941. godine, neposredno posle napada na SSSR pojačane veze i saradnja između raznih privrednih međudržavnih trgovinskih predstavništava, kasnije i odbora. Pojačana je aktivnost državnih i privatnih firmi iz Rajha koje su, ulaganjem

³⁶⁷ PA, Büro St. S. Bulgarien, Bd. 3. Izveštaj Bekerlea — RAM, nr. 1164, od 6. oktobra 1941. Takode, AVII, NAV, T-312, Rol. 454, sn. 170—1; Hans-Joachim Hoppe, o.c. p. 126; BA, MA, RH, 31-II/1, Bd. 1. Mesečni izveštaj nemačkog generala u Sofiji za decembar 1941, nr. Ia 83/41 G. Kdos.

³⁶⁸ ADAP D, XIII/2, nr. 435, p. 587, 504, pp. 687—688. Takode, Hans-Joachim Hoppe, o. c. p. 126; AJ, Fond 103, f. 56. Telegram iz Ankare — izbegličkoj vladi Kraljevine Jugoslavije, nr. 421, od 3. decembra 1941.

³⁸⁰ AVII, NAV, T-315, Rol. 2239, sn. 83—4.

³⁷⁰ Hans-Joachim Hoppe, o.c. p. 133.

nemačkog kapitala, prodirale u sve vidove proizvodnje u Bugarskoj i nametale svoju volju u pojedinim preduzećima i u bankarstvu. Iz starih i novootvorenih rudnika u Bugarskoj, a naročito u pripojenim oblastima, vadene su sve veće količine hroma, bakra, olova, sumpora, i druge rude i liferovane za Nemačku kao sirovine ili polusirovine.³⁷¹ Slično je bilo sa proizvodnjom soje, konoplje, lana i posebno duvana, gde su nemački predstavnici u zajedničkim firmama, pa i van njih, odlučivali o planiranju površina i količine pojedinih sorti i vrsta ovih biljki. Proizvedene količine navedenih kultura, skoro u celini su izvožene u Nemačku. IJ protokol pregovora mešovutih trgovinskih delegacija dveju zemalja vođenih od 22. septembra do 15. oktobra u Sofiji unesena je obaveza Bugarske da od planiranih 65 miliona kilograma duvana iz berbe 1941. godine izveze u Nemačku nešto preko 45 miliona. Sve ostale satelitske i kvislinške zemlje, računajući tu i Italiju i samu Bugarsku, kao i neutralne zemlje Evrope, imale su na raspolaganju samo preostalih 20 miliona kg.³⁷²

Satelitska vlada u Sofiji uspela je da se izvuče iz obaveze o isporuci žita na kojoj su Nemci uporno insistirali, pravdajući to slabom žetvom. Prema bugarskoj statistici iz rata, proizvodnja žita je bila u ratnim godinama zbog slabije obrade i klimatski lošijih godina smanjena, posle tri dobre predratne žetve u kojima je u proseku ubirano godišnje oko 2,760.000 tona žitarica. U žetvi u leto 1941. ubrano je samo oko 1,734.000 tona žita, što je bilo jedva dovoljno za prehranu, računajući samo teritoriju i stanovništvo doaprilske Bugarske.³⁷³

Nemačkoj je bilo potrebno žito, pa je Bugarska stalno bila pod pritiscima Berlina. Pored bugarskog stanovništva, trebalo je hraniti i preko desetak miliona nemačkih vojnika na Istoku. I vojna predstavništva Rajha iz Grčke tražila su pomoć za gladne u toj zemlji, po su i zbog toga Nemci zahtevali dodatne količine žita iz Bugarske.³⁷⁴ Kada je izgledalo da su predstavnici Bugarske ubedili Berlin u slabu letinu i u nedovoljne rezerve, između ostalog, i zbog odliva jednog dela žita tajnim kanalima, crnom berzom,³⁷⁵ pobunili su se oni koji su najbolje poznavali prilike u Bugarskoj, na čelu sa Klodiusom. On je pisao Ministarstvu inostranih poslova u Berlinu 23. novembra 1941, neposredno uoči razgovora ministara inostranih poslova Rajha i Bugarske — Ribentropa i Popova — i predložio da se od Bugara, koji su jedina zemlja na jugoistoku Evrope koja »ne oskudeva u hlebu« traži 20.000 tona pše-

³⁷¹ Ibid. p. 132. Takode, NAV, T-77, Rol. 613, sn. 489—504, Izveštaj nr. 376, od 31. decembra 1941; Rol. 2294, sn. 489—504, izveštaj nr. 376, od 31. decembra 1941; Rol. 2294, sn. 326—333; AJ, NAV, T-501, Rol. 254, sn. 470—1.

³⁷² AJ, NAV, T-84, Rol. 80, sn. 378461. Izveštaj od 8. novembra 1941.

³⁷³ Икономиката на България до социалистическата революция, том първи, „Наука и изкуство“, София 1969, pp. 611—612.

³⁷⁴ Na sednici trgovinsko-političkog odbora Rajha 12. septembra 1941. razmatrano je šta se desilo sa uobičajenim viškovima žita iz Bugarske — Vid. AJ, NAV, T-120, Rol. 2424, sn. 227226—31.

³⁷⁵ AJ, NAV, T-120, Rol. 2424, sn. 227401—3 i 227411—3. Izveštaj Bekerlea — AA od 12. i 19. oktobra 1941.

nice i veća količina kukuruza.³⁷⁶ Klodius je tvrdio da Bugari imaju viškove žita, da se najbolje hrane u Evropi i da su u stanju da isporuče predložene količine,³⁷⁷ posebno im zamerajući što su, zahvaljujući »pobedi«³⁷⁸ nemačkog oružja, došli do najvećih teritorijalnih proširenja — i na račun Grčke koja gladuje, zaključujući da je bugarsko odbijanje izvoza žita kao pomoć gladnima u Grčkoj političkog karaktera.³⁷⁸

Prilikom susreta Ribentropa i Popova 27. novembra 1941. godine, pored ostalog, razgovaralo se i o bugarskom žitu. Ne želeći ne-
sporazume sa Bugarima, Ribentrop je ubeđivao Popova da bi saveznici Nemačke trebalo da joj pomognu kada ona može da nosi na svojim leđima glavni teret rata protiv boljševizma i zapadnih demokratija za uspostavljanje zajedničkog »novog«³⁷⁹ poretka. Na uporna objašnjenja Popova da je žetva u Bugarskoj zaista podbacila, predložio je da se izveze bar desetak hiljada tona.³⁷⁹

Pored ovih legalnih i polulegalnih oblika eksploatacije, Nemci su Bugarsku eksploatisali i na druge načine, plaćanjem okupacionim markama i kreditnim pismima, zadržavanjem delova nemačke armije na putu za Jugoslaviju i Grčku u Bugarskoj, sve do napada na SSSR; jedan manji kontingent vojske je zadržan i posle napada. U Sofiji je bila formirana posebna ustanova za otkup bugarske robe za jedinice Vermahta pod nazivom Centrala za naročite dostavke. Prema uredno vođenim i sačuvanim statističkim podacima bugarske provenijencije, izvučeno je u toku rata iz Bugarske robe u vrednosti od preko sedam i po milijardi leva.³⁸⁰

10. JAČANJE NEMACKO-TURSKE SARADNJE U DRUGOJ POLOVINI 1941. GODINE

Početak rata na Istoku nije umanjio pritiske Nemačke na Tursku i čvrsto verovanje nacističkog vrha da će posle delimičnog izbijanja Turske iz aktivne saradnje sa Britancima, što je ostvareno ugovorom o prijateljstvu od 18. juna 1941, uspeti da je privuku na stranu sila Osovine. Početni uspesi na Istoku pojačali su uverenje nacista, pa čak im ulili i izvesne nade, da će Turci, u želji da dobiju teritorijalna proširenja na račun Sovjeta — kad se »uvere«³⁸¹ da je Crvena armija razbijena — i sami ući u rat.³⁸¹

³⁷⁶ AJ, NAV, T-120, Rol. 2424, sn. 227414-5.

³⁷⁷ Ibid. sn. 227414. Klodius je, između ostalog, pisao: »Bugarska je tako dobro snabdevena da je uvela racionalizaciju, prema kojoj svaki Bugarin dobija duplo više od prosečne oorcije u drugim evropskim zemljama.«

³⁷⁸ Ibid. sn. 227415. Klodius je dalje tvrdio: »... da Bugari u svojoj antipatiji prema Grčkoj neće iz političkih razloga niti posredno niti neposredno da doprinesu snabdevenosti Grčke.«

³⁷⁹ ADAP, D. XIII/2, nr. 504, p. 687.

³⁸⁰ Икономиката на България, ...pp. 607, 624. Takođe, Hans-Joachim Hoppe, o. c. pp. 132-133: AJ, NAV, T-71, Rol. 59, sn. 556539-10, nr. 2172 od 9. jula 1941: AVII, NAV, T-77, Rol. 613, sn. 1999571-5, nr. 172, od 31. avgusta 1941.

³⁸¹ Zehra önder, Die türkische Aussenpolitik im Zweiten Weltkrieg, R. Oldenbourg Verlag München, 1977, p. 127.

Ovom uverenju Nemaca doprineli su odjeci o dobrom prijemu nemačkog napada na SSSR u konzervativnim krugovima Turske. Za većinu i probritanski i pronemački opredeljenih Turaka na vlasti, početak rata na Istoku značio je olakšanje i rasterećenje posle psihoze neizvesnosti i iščekivanja. Pored ostalog, prekinuta je neizvesnost o namerama Nemačke prema Turskoj, kojoj nije više odgovaralo zaoštavanje odnosa sa Turcima. Desno opredeljeni slojevi u Turskoj prestali su da strahuju od Rusa, jer su i za Sovjete dobri odnosi sa Turcima u uslovima sveopšteg odbrambenog rata bili veoma značajni. Istovremeno su verovali da će se naći neki putevi izmirenja između Nemaca i zapadnih demokratija i ostvariti njihova saradnja protiv Sovjetskog Saveza i komunizma, koji je i za njih bio neprijatelj broj jedan.³⁸² Ovakvoj orijentaciji je doprinelo ubeđenje posle uspeha prvih dana rata da će Nemci brzo savladati otpor sovjetskih naroda i da će Britanci rešavanje svojih sporova sa Nemcima potražiti u nagodbi.³⁸³ Ministar inostranih poslova Turske Saradžoglu izjavio je 5. jula da će SSSR biti potučen za oko dve sedmice.³⁸⁴

Bez obzira na trajanje i ishod rata, sve velike sile su imale interesa da se na području Turske, posebno u zoni moreuza, održi mir. To je u teškim trenucima 1941. posebno želeo — Sovjetski Savez, trudeći se da se njegovi raniji odnosi sa Turskom održe na odgovarajućem nivou. Procenjujući da je i za njih najkorisnije da se ne mešaju u obračune velikih, Turci su posredstvom svoga poslanika u Moskvi već 25. juna obećali i Sovjetima svoju neutralnost.³⁸⁵

Druge dve zaraćene sile, Nemačka i Britanija, pojačale su napore da zadobiju što veću naklonost vlade Turske. Od ishoda borbe između ove dve sile delimično je zavisilo i držanje Turske prema SSSR-u, jer se i ranije događalo da Nemci, služeći se propagandom o komunističkoj opasnosti, huškaju Turke protiv Sovjeta, dok su se Britanci, sprečavajući širenje neprijateljstva između SSSR-a i Turske, borili i za sopstvenu bezbednost. Političko-diplomatski dvo-boj između Britanaca i Nemaca oko Turske, naročito do polovine jula 1941. godine, bio je značajan za bitku na istočnom frontu, jer su Nemci nasrtajima na Tursku nastojali da ugroze južno rusko odbrambeno krilo, a Britanci u interesu zaštite progresivnog čovečanstva, čuvali to osetljivo područje sovjetske odbrane.

Nacisti su u borbi za dominaciju u Turskoj rasplamsali propagandni rat najširih razmera, služeći se lažnim dokumentima o

³⁸² AJ, Fond, 103, f. 64. Izveštaj Šumenkovića – Ninčiću o pogledima vlade Turske na rat na Istoku, nr. 1148, od 1. septembra 1941.

³⁸³ Ibid. Telegram Šumenkovića – Ninčiću nr. 963 od 5. jula 1941; Takođe, III. Сахибов, Проблемы внешней политики Турции в годы второй мировой войны. Москва, 1963, р. 92.

³⁸⁴ AJ, Fond 103, f. 64, Šumenković – Ninčiću o izjavi Saradžoglua, nr. 1148, od 1. septembra 1941.

³⁸⁵ Хрестоматия по новейшей истории, том II, 1939–1945, документы и материалы „Економическая литература“, Москва, 1960, р. 711. Takođe, AJ, Fond 103, f. 64, Izveštaj iz Kaira nr. 696 od 12. jula 1941,

planovima i namerama SSSR-a o preotimanju moreuza od Turske, koja su nastala još pre početka rata na Istoku.³⁸⁶ Berlin nije žalio sredstva i napore da bi dobio što veću podršku u Turskoj. Pod uticajem nemačkih obaveštajnih agenata, turska štampa je svakodnevno prenosila tekstove iz nemačkih novina, koji su bili upereni protiv Sovjetskog Saveza.³⁸⁷

Celokupna nemačka diplomatija se uključila u ovaj rat. Glavna tema razgovora između ministra Ribentropa i turskog poslanika Gerede u Berlinu 13. jula 1941. bile su optužbe protiv Sovjeta i dokumenta o agresivnim planovima SSSR-a prema Turskoj.³⁸⁸

Svakako da su početni nacistički uspesi na istočnom bojištu, pojačana propaganda i niz drugih činilaca, slabili ionako labilne spone SSSR-a i Turske, odnosno proširivali saradnju i zbližavanje Nemačke i Turske. Turska štampa sve je negativnije pisala o svom susedu i sve pohvalnije o Nemcima. Po Turskoj su nesmetano vršile grupe nemačkih agenata. Saradnja obaveštajnih službi dveju zemalja bila je sve življa. Pored ostalog, omogućen je prolaz nekim nemačkim pomorskim jedinicama veće tonaže od one koja je bila dozvoljena međunarodnim sporazumom o plovidbi kroz Bosfor i Dardanele.³⁸⁹ U Ankari su pravljeni planovi o učešću Turske u rešavanju sudbine najjužnijih pokrajina SSSR-a u kojima žive pripadnici muslimanske veroispovesti, posle poraza Crvene armije.³⁹⁰

Snažnoj ofanzivi nemačke diplomatije i propagande prema Turscima doprineli su i jednostrano doneti sudovi i izveštaj i ambasadora Papena o pronemačkom raspoloženju Turaka posle vesti o nacističkom pohodu na Istok. Mišljenje nekih turskih diplomata i državnika da »... u Turskoj nema ni jednog čoveka koji bi mogao želeći pobedu sovjetske Rusije«,³⁹¹ bilo je suviše jednostrano. Nešto bliža istini o raspoloženju Turaka prema zaraćenim silama bila je tadašnja turska izreka da bi najradije videli Nemce u bolnicama, a Ruse u grobovima.³⁹² Rusa su se plašili zbog izvikanog i »iznakaženog« komunizma, a Nemaca zbog militarističkog i surovog nacizma, pa su kao najpodesnije za prijatelje izabrali Britance, koji su im bili uz to i u teritorijalnom pogledu manje opasni, odnosno daleko.

³⁸⁶ AJ, Fond 103, f. 64, Telegram Smiljanića – Ninčiću, nr. 396, od 12. jula 1941. Takode, Lothar Kreckler, Deutschland und die Türkei im zweiten Weltkrieg, Vitorio Klostermann, Frankfurt am Main 1964, pp. 138–140.

³⁸⁷ Zehra önder, o. c. pp. 138–140. Takode, Lothar Kreckler, o. c. pp. 191–195.

³⁸⁸ ADAP D, XIII/2, prilozi, pp. 823–827.

³⁸⁹ "Polovinom jula je kroz moreuze u Crno more prošla jedna ratna plovna jedinica veće tonaže, pa su Sovjeti uložili protest, na šta su Turci odgovorili da je ta jedinica bila ispod 100 tona. Vidi: AJ, Fond 103, f. 64. Pismo Šumenkovića – Ninčiću, nr. 1033 od 26. jula 1941.

³⁹⁰ III. Сахибов, о. с. pp. 91–194. Takode, Р. С. Корхмязян, Турецко-Германские отношения в годы второй мировой войны, АН Армянской ССР Ереван, 1977, р. 15.

³⁹¹ AJ, Fond 103, f. 64, pismo Smiljanića – Ninčiću, nr. 396, od 12. jula 1941.

³⁹² Lothar Kreckler, o. c. p. 190.

Druga polovina jula 1941. donela je nevericu u mogući munjeviti rat na Istoku. Čerčilova odluka da ide sa Sovjetima i da im pruži svu moguću pomoć ponajpre je uplašila one koji su iščekivali drugačiji obrt događaja. Snage u Nemačkoj koje se nisu mirile sa tim, pokušale su da utiču na tok zbivanja. Ulogu pomiritelja preuzeo je stari diplomata, ambasador Papen, koji je razgovarajući sa ministrom Saradžogluom polovinom jula 1941. godine, najavio mogućnost nagodbe između Nemačke i Velike Britanije.³⁹³ Ambasador Papen i njegovi istomišljenici visoko su cenili mogućnosti brojnih turskih divizija koje su se nalazile na granicama prema Sovjetskom Savezu,³⁹⁴ pa su radi toga obećavali i nemoguće.

Cerčil je već ranije rekao da ne voli komuniste ali da će u interesu uništenja najveće opasnosti za čovečanstvo fašizma — udružiti sve snage sa Sovjetima. Ponudu ambasadora Papena koja je trebalo da ostane tajna, objavili su radio i ostala glasila demokratskih sila i neutralnih zemalja dok je vlada Velike Britanije već na samom početku odbacila svaku mogućnost separatnog mira i nagodbe sa silama fašizma do njihovog uništenja.³⁹⁵

Zagovornici ove politike u Berlinu su se prikrili, pa se na udaru nacističkog vrha, koji nije trpeo »ponižavanja«, našao ambasador Papen koji je svom ministru za inostrane poslove Ribentropu 28. jula ponudio ostavku. Ali ovaj stari političar i diplomata mogao je još da posluži nacističkom vrhu, posebno na obalama moreuza,³⁹⁶ pa je, uz preporuku da se ubuduće ne istrčava, ostavljen na položaju ambasadora.

Početkom druge polovine jula 1941. vruća diplomatija u Ankaru počela je pod uticajem zbivanja na istočnom frontu da se polako rashlađuje, a vladajući vrh Turske da menja mišljenje i da skraćuje svoju ulogu na pozornici zaraćenog sveta.³⁹⁷ Neizvesnost u pogledu konačnog ishoda rata vraćala ih je na oprobanu politiku balansiranja između Britanije i Nemačke. Iako je Nemačka nastavila sa pokušajima da je udalji od Britanaca i privuče sebi, Turska nije imala razloga da se plaši da će biti ugrožena sa te strane, jer su nemačke trupe svim svojim potencijalima već bile usmerene prema Istoku. Rogušenje Italije zbog sve većeg gubljenja prestiža i na području istočnog Sredozemlja i eventualne opasnosti od Bugarske, nije Tursku zabrinjavalo jer je prema njima imala oko 18 skoncentrisanih divizija.³⁹⁸

³⁹³ Lothar Kreckler, o. c. p. 191.

³⁹⁴ Prema izveštaju komandanta Jugoistoka (AJ, NAV, T-312, Rol. 454, sn. 039471-4, nr. I c/A 0 5729 od 19. jula 1941). Turci su već krajem aprila imali u područjima prema moreuzima oko 29 spremnih divizija za odbranu od eventualne agresije. Prema SSSR početkom 1942. imali su 28 divizija — vid. A. M. Самсонов, ... o. c. p. 261.

³⁹⁵ ADAP, D, XIII/1, nr. 145, p. 174; nr. 125, p. 147.

³⁹⁶ Ibid. nr. 161, pp. 191-193.

³⁹⁷ AJ, Fond. 103, f. 64. Telegram Šumenkovića — Ninčiću, nr. 1033, od 26. jula 1941.

³⁹⁸ Ibid. nr. 1096 od 16. avgusta 1941. Takode, AJ, NAV, T-312, Rol. 454, sn. 039415-20. Izveštaj nr. 6299 od 27. avgusta 1941.

R

Konzervativne vodeće slojeve Turske zabrinjavalo je sve čvršće i odlučnije povezivanje Britanaca sa Sovjetima, a posebno britansko davanje prednosti vezama i saradnji sa Rusima nad saradnjom sa Turcima. Zato je članak objavljen u londonskom Tajmsu 1. avgusta 1941. pod naslovom »Mir i sila« (Peace and Power), u kome se pozitivno govorilo o ulozi sovjetske Rusije i istočnoj Evropi, posebno o njenom doprinosu borbi protiv fašizma, izazvao proteste pojedinaca u vodećem vrhu u Ankari i strepnje da će Britanci posle poraza sila Trojnog pakta dopustiti Sovjetima da vode glavnu reč u istočnoj Evropi što bi se »negativno« odrazilo i na budućnost Turske.³⁹⁹ Da bi se neutralisale ove i druge sumnje, smirili nepoverljivi duhovi u vladi Turske i uticalo na tursku štampu koja je i dalje širila sumnje o namerama saveznika, pristupilo se 10. avgusta 1941. objavljivanju Deklaracije vlada SSSR-a i Velike Britanije o moreuzima, u kojoj je potvrđena podrška odlukama međunarodne konferencije u Montreu o plovidbi moreuzima, uz izjavu da će dve sile striktno poštovati teritorijalni integritet i suverenitet Republike Turske. Veliki uticaj na smirivanje Turske imala je, takođe, izjava da dve sile potpuno razumeju tursku neutralnu politiku prema zaraćenim zemljama i da su spremne da Turskoj ukažu pomoć ako bi neka sila povredila ili pogazila njenu neutralnost.⁴⁰⁰

Ovakav stav je imao pozitivan odjek ne samo među Turcima, već i šire, u međunarodnoj javnosti. Diplomatska predstavništva u neutralnoj Turskoj izveštavala su polovinom avgusta 1941. »... da je sovjetsko-engleska deklaracija postigla cilj, tj. presekla nemačke intrige u Turskoj o namerama sovjetske Rusije«.⁴⁰¹ Sve to, zajedno sa razvojem događaja na istočnom frontu, počelo je vraćati veru Turaka u pobedu saveznika nad silama Trojnog pakta, pa je i ministar inostranih poslova Turske Saradžoglu, koji je u julu verovao u brzu pobedu Vermahta, sad izjavljivao da razvoj događaja u svetu i na velikim frontovima sve više vodi Nemačku u poraz.⁴⁰²

Nemci se nisu mirili sa gubljenjem prestiža u delu vladajućeg turskog vrha pa su se i dalje koristili parcijalnim uspesima na istočnom bojištu da bi zaplašili Turke i pridobili ih za tešnju saradnju. Ribentrop je prilikom razgovora sa turskim ambasadorom u Berlinu Gereadeom 19. avgusta 1941. godine, nabrajajući uspehe Vermahta na centralnom delu istočnog fronta, i tvrdeći da su Sovjeti zbog velikih poraza od početka rata i gubitka oko 6 miliona vojnika kao i usled istrošenosti materijalnih rezervi, pred definitivnim krahom, pozvao Turke da se priključe Nemcima kako bi stekli pravo da učestvuju u podeli plena, utvrđivanju »mira« i

³⁹⁹ Lothar Kreckler, o. c. p. 194. Takođe, AJ, Fond 103, f. 64, Izveštaj Šumenkovića — Ninčiću, nr. 1092, od 18. avgusta 1941.

⁴⁰⁰ Хрестоматия по новейшей истории... p. 712. Takođe, AJ, Fond 103, f. 64. Telegram Šumenkovića — Ninčiću, nr. 1095, 1124, 1148.

⁴⁰¹ AJ, Fond 103, f. 64. Telegram Šumenkovića — Ninčiću, nr. 1096 od 16. avgusta 1941. Takođe, ADAP D, XIII/1, nr. 193, p. 252, 194, pp. 252—254.

⁴⁰² Ibid. nr. 1148, od 1. septembra 1941, p. 3, 6.

stvaranju »novog« poretka.⁴⁰³ Odbijanje turskog ambasadora da se izjasni o ovom predlogu navelo je Ribentropa da zaključi kako probritanski opredeljeni slojevi u turskom vladajućem vrhu jačaju i postaju sve smeliji. Tajni agenti Rajha iz Turske javljali su da dolaze nove grupe britanskih stručnjaka i instruktora u tursku armiju, posebno u avijaciju i artiljerijske jedinice, čija je uloga bila važna u eventualnoj odbrani moreuza.⁴⁰⁴ Pooštrena je turska kontrola prolaska brodova kroz moreuze i striktno su se poštovale odredbe o zabrani prolaska ratnih brodova većih od 100 tona.⁴⁰⁵

Slabljenje pozicija pronemačkih snaga u Turskoj zabrinulo je nacistički vrh u Berlinu, zato su odnosima sa Turskom posvećivali naročitu pažnju. Na savetovanju diplomatskih i vojnih šefova Rajha 24. avgusta 1941. godine, koje su predvodili ministar inostranih poslova Ribentrop i načelnik operativnog odeljenja Vrhovne komande general Jodl (Jodl Alfred) posebna pažnja je posvećena pitanjima odnosa Rajha i Turske, pa je, pored ostalog, konstatovano da su događaji na međunarodnoj pozornici negativno uticali na odnose Nemačke i Turske. Na ovom sastanku donesena je odluka⁴⁰⁶ da se prema Turcima i dalje primenjuju samo politički i propagandni pritisci i da im se obećaju teritorijalna proširenja na područjima koja su pripadala starom Osmanlijskom carstvu, pored ostalog i teritorija oko Jedrena, jedan broj egejskih ostrva, deo Sirije sa Alepom i delom bagdadske železnice, kao i određene privilegije i uticaji na muslimanske narode na jugu SSSR-a.⁴⁰⁶³

Posle ovog sastanka Ribentrop je uputio Papenu instrukcije kako da se zaustavi jačanje uticaj a probritanskih snaga u Turskoj.⁴⁰ U pismima od 22. i 26. avgusta naložio mu je da posebno skrene pažnju Turcima na obavezu kontrolisanja prolaska britanskih i sovjetskih brodova kroz moreuze, koji pod firmom trgovačkih plovni objekata vrše usluge ratnim brodovima u korist SSSR-a.⁴⁰⁸

U drugoj polovini avgusta 1941. Nemci su pokušali da iskoriste i iransku krizu za jačanje muslimanske solidarnosti i pridobijanje naklonosti konzervativnih krugova u Turskoj, kako bi ih okrenuli protiv Britanije i Sovjetskog Saveza. Odmah posle zahteva Britanaca i Sovjeta upućenog vladi Irana 16. avgusta 1941. da se isteraju

⁴⁰³ PA, Büro St. S. Türkei, Bd. 4. Telegram Ribentropa — Papenu, nr. 888 od 25. avgusta 1941. Ribentrop je turskom ambasadoru izjavio: »Sledećih nedelja će, verovatno, i ostatak Crvene armije biti uništen a veći deo evropske Rusije okupiran, čime će biti postignuto razbijanje ruskog otpora.«

⁴⁰⁴ PA, Büro St. S. Türkei, Bd. 4. Zabeleška inf. St. III, nr. 468 g. Rs. od 21. avgusta 1941.

⁴⁰⁵ AJ, Fond 103, f. 64. Izveštaj Sumenkovića — Ninčiću, nr. 1148 od 1. septembra 1941.

^{4,16} Nešto kasnije, 13. septembra, šef generalštaba Halder je pisao da je vojna akcija Nemačke protiv Turske isključena, Vid: Der zweiten Weltkrieg — Dokumenta, odabrali i pripremili Gerhard Förster i Olaf Groehler, Militärverlag, Berlin 1974, nr. 28, p. 124.

"«a ADAP D, XIII/1, nr. 236, p. 303. Takode, IH. Caxj6oB, o. c. pp. 96—98.

⁴⁰⁷ Ovih dana je Ribentrop u više navrata pisao ambasadoru Papenu u Ankara, i tražio detaljnije razloge promene držanja Turske prema Nemačkoj, Vid: ADAP D, XIII/1, nr. 227, p. 291, 238, p. 306, 253, p. 330.

⁴⁰⁸ ADAP D, XIII/1, nr. 227, p. 292, 253, p. 332.

nacistički agenti sa njegove teritorije, a naročito posle udruženog zahteva da se dozvoli ulazak britanskih i sovjetskih trupa na teritoriju Irana, Nemci su pojačali aktivnost u Ankari.⁴⁰⁹ Ambasadori osovinskih sila zatražili su 26. avgusta prijem kod ministra Saradžoglua, a sutradan, 27. avgusta, nemački ambasador je bio na prijemu i kod potpredsednika Turske republike Inenija (Inönü Ismet). Sva nastojanja da se pridobiju državnici Turske za direktno konfrontiranje protiv Sovjeta i Britanaca su propala. Turci su imali neoborive razloge da se brane od pritisaka obeju zaraćenih strana jer su one ranije pristale na politiku nemešanja i neutralnosti Turske.⁴¹⁰

Pošto nisu mogli postići više, ambasadori sila Osovine zatražili su od turske vlade da njihovo poslanstvo u Teheranu preuzme obavljanje poslova Nemačke u toj zemlji i da prihvati nemačke građane kako ne bi dopali ropstva sovjetskih ili britanskih trupa. Znajući da bi bilo opasno prihvatiti nacističke agente iz Irana i uzeti ih u zaštitu, vlada Turske je smogla hrabrost da odbije i ovaj zahtev,⁴¹¹ što su saveznici pozitivno ocenili i prihvatili, ali je nesumnjivo doprinelo slabljenju odnosa Nemačke i Turske.⁴¹²

Pošto se legalni međudržavni načini nisu pokazali dovoljno podesnim i uspešnim u slamanju antinacističkih otpora u Turskoj, Nemci su već od avgusta počeli da traže druge puteve i mogućnosti jačanja uticaja svojih pristalica u Turskoj. Kako nije uspeo pokušaj da se na bazi širenja solidarnosti muslimana Turske i Irana ojača pronemački uticaj u Turskoj, pristupilo se ilegalnom ili polulegalnom okupljanju najkonzervativnijeg sloja pripadnika islamske veroispovesti u svetu protiv saveznika, sa posebnim akcentom na borbi protiv Sovjetskog Saveza. Ideju o oživljavanju muslimanskog (ranije — panturanskog pokreta), koji je trebalo da okuplja turske, odnosno muslimanske narode na području SSSR-a, dao je još 5. avgusta 1941. ambasador Papen, javljajući Ministarstvu inostranih poslova Nemačke da u Turskoj postoji jak pokret za oslobođenje muslimanskih naroda u SSSR-u. Ovaj pokret u Turskoj i u susednim muslimanskim zemljama uglavnom su predvodili radikalni antikomunisti koji su posle oktobarske revolucije emigrirali iz Turkmenije, Azerbejdžana, muslimanskih oblasti Krima i Kavkaza, kao i panturanisti iz Turske, među kojima je bilo uglednih prvaka kao što su bili bivši turski ministar vojske Nuari Paša, general Ali Fuad Erden i drugi. Papen je akciju za oživljavanje panturanskog pokreta pravdao činjenicom da Trećem Rajhu oslonac na Jugoistoku i u Aziji ne mogu posle pobede biti slovenski na-

⁴⁰⁹ AJ, Fond 103, fase. 64, Izveštaj Šumenkovića – Ninčiću, nr. 1096 od 16. avgusta 1941. Takode, f. 57, Gavrilović – Ninčiću, nr. 429, od 25. avgusta 1941; Советско-английские отношения, ... р. 202.

⁴¹⁰ AJ, Fond 103, f. 64, Izveštaj Šumenkovića – Ninčiću, nr. 1141, od 26. avgusta 1941. Takode, nr. 1155, od 3. septembra 1941.

⁴¹¹ AJ, Fond 103, f. 64, Izveštaj Šumenkovića Ninčiću, nr. 1141, p. 2.

⁴¹² AJ, Fond 103, f. 64, Izveštaj Šumenkovića – Ninčiću, nr. 1148 od 1. septembra 1941. Takode, Lothar Krecker, o. c. pp. 195–199; Zehra önder, o. c. pp. 152–165,

rodi, čak ni Bugari ili Ukrajinci, koje će se uvek okupljati i zagovarati panslovenske ideje, već upravo muslimanski narodi.⁴¹³

Ministar Ribentrop je ovu Papenovu ideju prihvatio i shvatio kao jednu od mogućnosti uspešnog delovanja u Turskoj, ali i u ostalim islamskim zemljama, na jačanju onih snaga koje deluju protiv Sovjetskog Saveza i čitave antifašističke koalicije.⁴¹⁴

Prilikom susreta Ribentropa i ambasadora Turske u Berlinu Gerdea 23. avgusta 1941. nemački ministar je pokušao da zainteresuje sagovornika za ideju saradnje u pomaganju i organizovanju ovog pokreta u svetu i Turskoj, ali se Gerde, zbog sve uspešnije saradnje Britanaca i Sovjeta, po nalogu svoje vlade, nije smeo upustiti zvanično u ovu akciju.⁴¹⁵

Ono što nisu smeli zbog Britanaca da prihvate zvanični predstavnici turske diplomatije, prihvatili su konzervativni antisovjetski opredeljeni krugovi u Turskoj. Bivši vojni ministar Nuri Paša, uz novčanu pomoć i podršku Papena, doputovao je na Lajpciški sajam 10. septembra 1941. godine, a onda posetio i Berlin i tamo razgovarao, pored ostalog, sa sekretarom u Ministarstvu inostranih poslova Nemačke Vajczerom (Ernst Weizsäcker). Uz odgovarajuću podršku Nemaca, Nuri Paša je ponudio ustanak muslimanskih naroda na Kavkazu i ustaničku armiju od oko 100.000 ljudi. Ocenivši inicijativu značajnom ali isto tako i opasnom, jer bi to, u slučaju kompromitovanja, vladu Turske moglo da okrene Britancima, Vajczer je predložio da ovo pitanje detaljnije izuče i obrazlože Nuri Paša i podsekretar u nemačkom ministarstvu Voerman.⁴¹⁶ Koliku su važnost ovome pridavali nacisti vidi se po tome što su Voerman i Nuri Paša imali tri duga razgovora 11. 18. i 25. septembra 1941. o panturanskom pokretu. Lako su se složili u pogledu dela programa ovog pokreta koji je delovao na podrivanju i uništavanju sovjetskog poretka, ali kada je došlo do podele plena, iskrsla su neslaganja zbog preteranog egoizma i usko nacionalističkih interesa obeju strana.

Nuri Paša je pledirao na istorijska prava Turske. Naime, Atatürk je, po recima Nuri Paše, posle revolucije, da bi se spasio boljševičke opasnosti, prihvatio parolu da između Turske i SSSR-a nema teritorijalnih problema, ali sada, kada se »ruši« boljševički sistem, Turska ima pravo da povрати vitalno važna područja od Krima preko južne Ukrajine, Kavkaza i srednje Azije do Mosula u Iraku.⁴¹⁷ Namere panturanaca našle su se u direktnom sudaru sa namerama nacista, jer ovi nisu ni pomišljali, kada su pripremali pohod na Istok i rat za dominaciju na evropskom kopnu da sa nekim dele velika prirodna bogatstva kojima su raspolagali ovi

⁴¹³ Документы Министерства иностранных дел Германии, выпуск II, германская политика в Турции 1941–1943. „Госполиздат“ 1946, nr. 10, p. 39. Takode, nr. 11, pp. 40–41; ADAP D, XIII/2, nr. 361, p. 467.

⁴¹⁴ ADAP D, XIII/1, nr. 194, p. 254.

⁴¹⁵ ADAP D, XIII/1, nr. 238, p. 307.

⁴¹⁶ ADAP D, XIII/1, nr. 298, pp. 386–387. Takode, Zehra önder, o. e. p. 147.

⁴¹⁷ ADAP D, XIII/2, nr. 361, p. 468.

regioni.⁴¹⁸ Zato je na inicijativu Voermana odgođen razgovor o podjeli plena, a započeti su dogovori o konkretnoj formi organizovanja i pokretanja muslimana protiv Sovjetskog Saveza.⁴¹⁹

Nuri Pašina ideja da se odmah pristupi vrbovanju muslimana u logorima zarobljenih crvenoarmejaca u Nemačkoj bila je za Nemce veoma prihvatljiva. Bio je početak jeseni kada se san o munjevitom ratu i brzoj pobjedi rasplinio i kada je svaka nova divizija na dugom i iscrpljujućem istočnom frontu za Nemce bila dragocena. Da bi se ova namera što brže počela ostvarivati, Nemci su polovinom oktobra formirali Komitet za saradnju sa panturanskim pokretom u koji je kao predstavnik Ministarstva inostranih poslova Nemačke ušao Hentih (Hentig Werner Otto von).⁴²⁰

Komitet je razradio konkretan plan o organizovanju panturanske legije, a ambasador Papen je dobio važan zadatak da upozna tursku vladu o nameri Nemaca da zarobljenike islamske verske pripadnosti sa istočnog bojišta, izdvoje u posebne logore. Videći da je to opasna igra iza leđa Britanaca i Rusa, koji su joj garantovali neutralnost, turska vlada nije smela da otvoreno i javno sarađuje sa ovim pokretom, iako nije ni ometala rad njegovih pristalica. Dva turska generala, komandant Vojne akademije u Ankari Ali Fuad Erden i Emir Husein Erkilet, vođa panturanskog pokreta Turske, obišli su delove istočnog fronta krajem oktobra 1941. i posetili Hitlera u njegovom glavnom stanu. Pored ostalog, sa Hitlerom se razgovaralo i o mogućnostima formiranja posebne administracije u krimskoj oblasti — u kojoj bi glavnu reč vodili Tatari, preko kojih bi se uspostavila jača veza sa Turskom.⁴²¹ U međuvremenu je Papen razgovarao sa mnogim turskim državljanima o panturanskom pokretu, između ostalog, i sa ministrom inostranih poslova Turske Saradžogluom i sekretarom u tom ministarstvu, Menemendžioğluom; osim izražavanja simpatija za ovaj pokret, nije se naišlo na spremnost da se i oficijelno podrži.⁴²² U toku novembra i decembra 1941. krug simpatizera i ilegalnih saradnika pokreta se širio, govorilo se da se i sâm načelnik štaba turske vojske general Čakmak oduševljava idejama tog pokreta.⁴²³ Ali, kada se rukovodilac Komiteta za panturanski pokret u Berlinu Hentih ponudio da dođe u posetu Turskoj, i pored svih obećanja, zbog straha od Britanaca, do te posete nije moglo doći. General Emir Erkilet, vođa panturanskog pokreta u Turskoj, javio je u pismu od 27. novembra 1941. godine šefu Komiteta za veze sa panturanskim pokretom Hentihu da mu je jako žao što je njegova poseta Turskoj morala biti odložena. Ipak su Komitetu u Berlinu upu-

⁴¹⁸ Ibid. p. 468. Takođe, Zehra Önder, o. c. pp. 148—149.

⁴¹⁹ ADAP D, XIII/2, nr. 361, pp. 469—470.

⁴²⁰ ADAP D, XIII/2, nr. 404, pp. 530—531, 431, pp. 578—579.

⁴²¹ Документы Министерства,.... nr. 12, pp. 42—45.

⁴²² PA, Büro St. S. Türkei, Bd. 4. Telegram Papena — RAM, nr. 265, od 30. septembra 1941.

⁴²³ Документы Министерства,.... nr. 14, pp. 48—49. Takođe, Zehra önder, o. c. p. 146.

ćena dva mlada krimski Tatarina radi angažovanja među krimskim Turcima u ostvarenju »germansko-turanskih« interesa.⁴²⁴

Da ne bi odbijanje svake saradnje oko turanskog pokreta sa Nemcima ispalo previše oštro, turska vlada i diplomatija pribegle su politici balansiranja između zaraćenih sila pa su povukle neke poteze i prema drugoj strani. Krajem oktobra 1941. Turci su, na zahtev Nemaca, zatvorili svoju trakijsku granicu prema demilitarizovanoj zoni preko koje je od aprilskog rata prešlo na hiljade grčkih izbeglica koje su smeštane po Turskoj ili prepuštene da o njima brinu Britanci, jer su na ovaj način prelazili i pripadnici oslobodilačkog pokreta i pomoć pokretu otpora u Grčkoj.⁴²⁵

Turci su u drugoj polovini 1941. pokušali da pojačanom saradnjom na privrednom polju, naročito u oblasti trgovinske razmene, smanjenu političku saradnju s Nemcima nadoknade. Spoljnotrговinska saradnja između dveju zemalja posle početka drugog svetskog rata, pod uticajem sve uže saradnje Turske sa Britanijom i Francuskom, naglo je počelo da slabi,⁴²⁶ ali je neočekivano brz poraz balkanskih zemalja u aprilskom ratu 1941. omogućio povećanje trgovinskih veza između Nemačke i Turske. Još u vreme sklapanja pakta o prijateljstvu 19. juna 1941. turska vlada je izrazila spremnost za proširenje trgovinskih i privrednih veza sa Nemačkom.⁴²⁷ Bilo je tu obostranih, čisto ekonomskih interesa, jer je bio otežan plasman turske robe u prekomorske zemlje.

Prezauzetost na istočnom bojištu posle 22. juna i iščekivanje poraza sovjetske odbrane, posle čega bi se rešili svi privredni problemi Nemačke na račun plena, neiscrpnih dobara i prirodnih bogatstava sovjetskih prostranstava u Evropi i Aziji, učinili su Nemce nezainteresovanim za prihvatanje ove inicijative. Ali posle neuspeha munjevitog rata i sve većih potreba u sirovinama za nemačku ratnu industriju, Nemci su se setili da bi ih Turska mogla snabdevati nekim značajnim artiklima za potrebe rata.⁴²⁸ Pregovori trgovinskih delegacija Nemačke i Turske o proširenju i unapređenju trgovinske razmene i saradnje počeli su u Ankari već 8. septembra 1941. i trajali sve do 9. oktobra, kada je potpisan novi trgovinski sporazum.⁴²⁹

Ovim sporazumom nije mogao da se ostvari, iako su obe zemlje to želele, kako je izjavio predsednik Republike İnönü u govoru pred turskom Narodnom skupštinom 1. novembra 1941. »... . savez

⁴²⁴ Ibid. nr. 13, pp. 46—47, 15, pp. 50—51. Takode, III. CaxH6oB,... o. c. pp. 112—118.

⁴²⁵ AJ, Fond 103, f. 64. Izveštaj Sumenkovića — Ninčiću, nr. 1303 od 1. septembra 1941.

⁴²⁶ Lothar Kreckler, o. c. p. 176.

⁴²⁷ Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler, Vertrauliche Aufzeichnungen über Unterredungen mit Vertretern des Auslandes 1939—1941, Hrsg. Andreas Hillgruber, Frankfurt am Main, pp. 594—597. Takode, ADAP D, XIII/1, nr. 51, p. 50.

⁴²⁸ ADAP D, XIII/1, nr. 258, pp. 338—339.

⁴²⁹ AJ, Fond 103, f. 64. Sumenković — Ninčiću, nr. 1363 od 1. novembra 1941. Takode, ADAP D, XIII/1, nr. 294, pp. 384—385; Lothar Kreckler, o. c. pp. 176—177.

sa Engleskom i prijateljstvo sa Nemačkom»,⁴³⁰ zbog nemogućnosti izvoza turskog hroma za Nemačku. Naime, Nemcima je zbog rata na Istoku bilo potrebno sve više ove rude, a nisu je mogli nabaviti u okvirima okupirane Evrope, zato su po svaku cenu tražili da im se ustupe bogata nalazišta ove rude u Turskoj. Ali, ni Turci nisu mogli da izvoze hrom, jer su prema ugovorima iz 1940. godine svu proizvodnju unapred do kraja 1942. prodali Britancima i Francuzima, odnosno SAD, jer je deo koji je ugovoren sa Francuskom posle njene kapitulacije išao u SAD.⁴³¹

Nemci su u početku pregovora insistirali, pa čak i pretili,⁴³² uporno tražeći da im se prepuste četiri petnaestine proizvodnje hromove rude koju su ranije preuzimali Francuzi.⁴³³ Nastojanja Turaka da nagovore Britance da radi bezbednosti Turske ustupe jedan deo rude nisu naišla na razumevanje. Sekretar Menemendžioğlu izvestio je 24. septembra 1941. vođu nemačke delegacije Klotiusa da je ministar inostranih poslova Turske Saradžoglu ponovo bio kod britanskog ambasadora, ali da Britanci ne pristaju na bilo kakve izmene u sklopljenim ugovorima. Nisu pomogle ni najcrnije optužbe da Britanci i Amerikanci na taj način hoće da izazovu sukob između Nemačke i Turske,⁴³⁴ niti obećavanje većih količina hromove rude od 8. januara 1943. godine, kada ističu ugovori sa Britancima.⁴³⁵

U vreme najveće krize u pregovorima, u drugoj polovini septembra 1941, pronemački opredeljeni pojedinci u turskom vodećem vrhu i ambasador Papen uporno su nastojali da ukažu Berlinu na težinu položaja Turske, koja se, zbog jednostranog kidanja postojećih ugovora može naći u sukobu sa Britanijom i SAD. To, prema njihovome mišljenju, ne bi išlo u prilog ni Nemcima, jer bi pronemačke snage u Turskoj bile brzo savladane. Naime, Turska ima i mnogo drugih važnih sirovina i ruda koje mogu dobro poslužiti nemačkoj ratnoj industriji — bakar, pamuk, vunu, maslinovo ulje, žito, meso, sirovu kožu.⁴³⁶ Posebno je bilo privlačno što bi Turska mogla da ponudi Nemačkoj oko 12.000 tona bakra godišnje.⁴³⁷

Delegacije obeju zemalja, zajedno sa svojim šefovima, uporno su radile na sklapanju mogućeg sporazuma koji je trebalo da bude prihvatljiv i u ekonomskom i u političkom smislu. U pismu ambasadora Papena Ribentropu od 29. septembra 1941. pledira

⁴³⁰ AJ, Fond 103, f. 64, Sumenković — Ninčiću, nr. 1363, od 1. novembra 1941.

⁴³¹ Ibid. Takođe, HoBeimaa mctopmh Typqiin, „Hayica“, MockBa, 1968, p. 188; Lothar Kreckler, o. c. p. 177.

⁴³² AJ, Fond 103, f. 64, Sumenković — Ninčiću, nr. 1290, od 12. oktobra 1941.

⁴³³ III. Caxn6oB, ... o.c. p. 108. Takođe, AJ, Fond 103, f. 64, Šumenković — Ninčiću, nr. 1255, od 29. septembra 1941.

⁴³⁴ ADAP D, XII/2, nr. 352, pp. 454—455. Takođe, III. CaxMÖOB, ... o. c. pp. 108—109.

⁴³⁵ ADAP D, XIII/2, nr. 358, pp. 463^64.

⁴³⁶ S. Sahibov, o. c. p. 109. Takođe, HoBemiiH mctopmh Typx^MM, ... p. 188.

⁴³⁷ ADAP D, XIII/2, nr. 366, p. 479.

Telegramm (geh.Ch.V.)		
Ankara, den 3. Oktober 1941		
Ankunft: " 3.	" "	23.35 Uhr

Nr. 289 vom 3. Oktober.	C i t i s s i m e !
-------------------------	---------------------

Del 48.	
+) BRAM	Auf Nr. 99 +)

Habe mich mit Numan auf Grund obiger Draht-	
weisung nunmehr über wesentliche Grundlagen des Ver-	
trages geeinigt. Verweise jedoch auf meinen Drahtbe-	
richt Del 44, der sich mit obenerwähntem Drahterlass	
gekreuzt hat. Hiernach ist zweifelhaft, ob die Türken	
erste Gruppe Kriegsgerät überhaupt haben wollen.	
Jedenfalls können sie sich nicht entscheiden, weil es	
bisher im Laufe vierwöchentlicher Verhandlungen nicht	
möglich war, ihnen erbetene technische Unterlagen	
zu geben (vergl. Drahtbericht Del Nr. 8 vom 13. Sep-	
tember ++). Ferner wird die Lieferung der zweiten	
Gruppe ebenso wie die der dritten Gruppe erst im	
Jahre 1943 erfolgen können, falls O K W darauf besteht,	
Lieferung im Jahre 1942 ohne Chromerzlieferung im	
gleichen Jahre nicht zuzulassen. Das führt unter Um-	
ständen dazu, dass im Jahre 1942 überhaupt kein	
Kriegsmaterial geliefert werden kann. Habe daher Bin-	
dung der Kriegsgerätlieferung an Kupfer- und Baumwoll-	
lieferung nicht vereinbart, weil eine solche Regelung	
sehr zu unserem Nachteil ausschlagen würde und wir	
unter Umständen im Jahre 1942 nicht nur kein Chrom,	
sondern auch keine Baumwolle und kein Kupfer bekommen.	
Es ist zu hoffen, dass Türken nicht noch ihrerseits	
bei weiterer Diskussion auf den Gedanken kommen, ein	
solches Junktim von sich aus zu verlangen. Nach bishe-	
rigem Stand den Verhandlungen bekommen wir während	
Vertragsdauer	

hergestellt in 10 Stk Davon sind gegangen: Nr. 1 an Ha. Pol. (Arb. St.) " 2 " R. A. M. " 3 " St. S. " 4 " B. R. A. M. " 5 " Leiter. Abt. Pol. " 6 " " Ha. Pol. " 7 " " Presse " 8 " " Fern. " 9 " " Wg. Abt. Pol. " 10 " " Sig. Pol. Obz. hat No. 3	<i>Tud</i> 173327
---	-----------------------------

Izveštaj nemačkog ambasadora iz Ankare fon Papena u vezi sa teškoćama u trgovinskoj razmeni, posebno u pogledu uvoza hroma iz Turske u Nemačku

se na sporazumu koji će ići u korist prijatelja Nemačke u vladi Turske koji, kao i Nemci, smatraju da je životni interes obeju zemalja uništavanje boljševizma, ali nemaju moći da se suprotstave Britancima i Amerikancima.⁴³⁸ Papenov apel bio je u saglasnosti sa gledištem šefa nemačke delegacije na pregovorima sa Turcima Klodiusa koji je, od tri mogućnosti: sporazuma bez dogovora o isporuci hroma Nemačkoj, ali i bez nemačkog naoružanja za Tursku; sporazuma o isporukama hroma tek od januara 1943. i prekida pregovora i pogoršavanja odnosa sa Turskom, najmanje preporučivao ovu treću i najrizičniju za nemačke interese.⁴³⁹

Prihvaćena je za Nemce najkorisnija solucija — sklapanje ugovora, uključujući tu i isporuku rude hroma kada Turska bude oslobođena ugovornih obaveza prema zapadnim saveznicima.

Početak oktobra 1941. utvrđen je konačni tekst novog trgovinskog ugovora između Nemačke i Turske u vrednosti od oko 100 miliona turskih lira godišnje — sa obe strane, ili oko 200 miliona RM što je značilo porast za pet puta. Turci su ugovorili povećanu isporuku bakra, pamuka, maslinovog ulja, vune i niza prehrambenih proizvoda a i hroma od januara 1943. godine; nemački izvoz u Tursku sastojao se od industrijske robe: mašina, rudarske opreme, prevoznih sredstava, lekova, naoružanja i opreme.⁴⁴⁰

Do potpisivanja ugovora 9. oktobra utvrđene su pojedinosti u okviru obaveza obeju strana i određeni kontingenti pojedine robe.⁴⁴¹ Za Nemce je posebno bilo važno obećanje da će im od januara do marta 1943. biti isporučeno 45.000 tona hromove rude.⁴⁴²

Trgovinskim ugovorom od 9. oktobra bile su zadovoljne obe strane.⁴⁴³ Iako nisu dobili toliko traženi hrom, Nemci su morali biti zadovoljni onim što su postigli. U ovim uslovima oni nisu imali realnih mogućnosti i raspoloživih snaga da prema Turskoj primene silu, ne samo zbog toga što im je vojska bila angažovana na istočnom bojištu, već i što su uz Tursku već bile, pored Velike Britanije i SAD sa svojom privrednom ekspanzijom u svim područjima izvan onih koje su držale sile Trojnog pakta.⁴⁴⁴

Iako je bila izložena pritiscima sa obe strane i prisiljena da obećava isporuke robe unapred za dve godine, Turska je imala

⁴³⁸ ADAP D, XIII/2, nr. 367, p. 481, ambasador Papen pisao je tada, Ri-
oentropu između ostalog: »O političkom položaju Numan se, na moj prigovor,
izjasnio da Turska doduše ima životnog interesa za poraz boljševizma, ali da
svetu neće da prizna to mišljenje. Englezima je potpuno jasno da je Turska
živo zainteresovana za propast boljševizma.«

⁴³⁹ AJ, NAV, T-120, Rol. 2424, sn. 227232—4. Sednica Spoljnotrgovinskog
odbora, nr. WHA 814, od 27. septembra 1941.

⁴⁴⁰ ADAP D, XIII/2, nr. 374, pp. 492—494. Takode, PA, Büro St. S. Türkei,
Bd. 4. Telegram Klodiusa nr. 289 od 3. novembra 1941; AJ, Fond 103, fase. 64.
Sumenković — Ninčicu od 13. novembra 1941; III. Сахибов, ... o. c. p. 109.

⁴⁴¹ ADAP D, XII/2, nr. 290, p. 511; Takode, III. Сахибов, o. c. p. 110;
Lothar Krecker, o. c. p. 177.

⁴⁴² III. Сахибов, ... o. c. p. 110.

⁴⁴³ ADAP D, XIII/2, nr. 393, pp. 517—518, 402, pp. 527—529.

⁴⁴⁴ ADAP D, XIII/2, nr. 482, pp. 655—656.

razloga da bude zadovoljna ishodom pregovora i sklopljenim ugovorima. Ona se našla za pregovaračkim stolom sa jednom militarističkom silom sveta, u velikoj meri — u ravnopravnom položaju — o čemu vlade drugih zemalja na Jugoistoku nisu mogle ni sanjati. Iako je ugovor građen na principima klirinške razmene, ograničena pasiva jedne ili druge strane na 10 miliona turskih lira davala je pravo Turcima da uspore ili prekinu isporuku robe kada pasiva na strani jačeg dostigne odgovarajuću sumu. To je prisiljavalo Nemce da u rokovima isporučuje ugovorene kontingente robe,⁴⁴⁵ što je u ratnim prilikama i s obzirom na moć Nemačke bilo teško ostvariti.

Tako je Turska, zahvaljujući svome geopolitičkom položaju i drugim povoljnim faktorima, uspela da — i pored upornih pritisa Nemačke — sačuva u drugom delu 1941. godine i svoju privrednu samostalnost.

11. OSOBENOSTI EKONOMSKIH ODNOSA NEMAČKE I ZEMALJA JUGOISTOČNE EVROPE U DRUGOJ POLOVINI 1941. GODINE

Ukupan bilans veza i odnosa Nemačke sa zemljama jugoistočne Evrope u drugoj polovini 1941 — u svim oblastima, a posebno u oblastima privredne eksploatacije ovog regiona, bio je veoma povoljan za Nemce, ali ne onakav kakav su oni želeli i očekivali, posebno s obzirom na velike potrebe iscrpljujućeg osvajačkog rata na Istoku.

Poremećaji i poteškoće u pogledu ubrzane eksploatacije dobara ovih zemalja i njihovog uključivanja u napore rata na Istoku javljali su se pod dejstvom mnogih činilaca od kojih su dva bila veoma značajna: prvo — ustanak u Jugoslaviji, obima i snage kakve nacisti nisu očekivali i predviđali, a pretvorio se za sile Osovine u neočekivano ratište, i drugo — poteškoće oko preorijentacije kratkoročnog programa sveukupnog angažovanja i eksploatacije ljudskih i materijalnih potencijala Jugoistoka na dugoročni program, što je bilo uslovljeno krahom blickriga krajem jeseni 1941. i njegovim pretvaranjem u dug, iscrpljujući rat.

Neposredno pred početak operacije »Barbarosa«, Nemci su izvukli većinu svojih oružanih snaga sa Jugoistoka prema budućem istočnom bojištu. Oslanjajući se na brojne jedinice svojih saveznika: Italije, koja je skoro polovinu svojih divizija držala na okupiranim područjima Jugoslavije, Albanije i Grčke, zatim satelitskih zemalja Bugarske i Mađarske — koje su znatan deo svoje vojske držale na teritoriji suseda poraženih u aprilskom ratu, Nemci su mogli na ovom području da ostave male snage, od kojih većinu u Srbiji, koja se Hitleru činila najbuntovnijom, kao i na važnim stra-

⁴⁴⁵ AJ, Fond 103, f. 64. Izveštaj Sumenkovića — Ninčiću, od 11. oktobra 1941.

tegijskim tačkama u Egejskom moru i za zaštitu naftonosnih polja u Rumuniji od eventualnog napada Britanaca.

Iako se računalo na moguće pobune posle početka rata na Istoku, naročito komunista i njihovih simpatizera, nacisti nisu smatrali da ti pokreti mogu bilo šta učiniti u periodu od nekoliko meseci, jer su pouzdano računali i verovali da će za kratko vreme poraziti odbranu Sovjetskog Saveza. Ovakve kalkulacije su bile realne u slučaju uspeha blickriga, jer bi tada brzo sila Vermahta ugušila ustanke slabo naoružanih naroda.

Međutim, blickrig nije uspeo, a ustanak ti Jugoslaviji je dobio neočekivano široke razmere već u jesen 1941. godine. I pre početka rata na Istoku pokret otpora na celom području Jugoistoka dobijao je, pod rukovodstvom komunista, sve organizovanije i efikasnije oblike. Protiv snaga pokreta otpora stupili su u borbu satelitski i kvislinški režimi, neki od njih već u procesu osnivanja.⁴⁴⁶

Vrhovna komanda Vermahta bila je prisiljena da u vreme odsudnih bitaka na istočnom frontu u jesen 1941, kada je svaka krupnija jedinica igrala veliku ulogu, na novom ratištu u Jugoslaviji, angažuje u borbama NOP-a, pored ostalih, i snage šest divizija. Višemesečno iznurivanje, uništavanje i trošenje ovih snaga, sredstava, a posebno mehanizacije i tehnike, kao i angažovanje 17 italijanskih divizija u njenoj okupacionoj zoni, bio je neprocenljiv doprinos suzbijanju agresije osovinskih sila na jugoslovenskom ratištu, i istovremeno najdosledniji oblik solidarnosti sa natčovečanskim naporima sovjetskog naroda. Sa ushićenjem su javna glasila u antifašističkim i neutralnim zemljama pisala u jesen 1941. da se na tlu porobljene Evrope, u Jugoslaviji, pojavilo novo i jedinstveno ratište protiv moćnih sila Trojnog pakta.^{446a}

Neuspeh plana brzog slamanja otpora sovjetskih oružanih snaga onemogućio je Nemce da se domognu sovjetskih sirovinskih izvora i zahtevao promenu drugih planova Rajha prema Jugoistoku. Njegova uloga dopunskog privrednog područja, sticajem potreba, prerasla je u osnovnog i značajnog snabdevača nemačke ratne industrije. Preorijentacija sa kratkoročnog na dugoročno planiranje eksploatacije Jugoistoka, nije išla lako, upravo zbog onih u nacističkom vrhu koji nisu prihvatili istinu o neuspehu blickriga i koji su još dugo bili ubeđeni u pobedu nad antifašističkim silama

Zato će se u programima i konkretnim akcijama privrednih službi i ustanova Rajha još dugo sučeljavati i preplitati i jedna i druga tendencija, čak i u analizama i nacrtima privrednih programa i planova Rajha na Jugoistoku rađenim u naučnim vojno-privrednim i drugim institucijama. Tako se u Društvu za jugoistočnu Evropu (Südosteuropa-Gesellschaft, skraćeno SOEG) pod jakim uticajem monopola i koncerna iz Rajha, naročito Grupe za

⁴⁴⁶ Jovan Marjanović, o. c. pp. 393—404.

^{446a} AJ, Fond 103, f. 61. Telegram Gavrilovića — Ninčiću, nr. 521, 10. novembra 1941. Više o ovom, Slobodan Nešović, Svet o nama 1941—1945, Tom I, Rad, Beograd, 1983, pp. 209—325.

industriju Rajha (Reichsgruppe Industrie) i IG Farbenindustrie, u istraživačkim i programskim, inače »naučnim« analizama i radovima, išlo od pretpostavke sigurnog uspeha »produženog« blickriga. Ova saradnja naučnika u SOEG sa privrednim stručnjacima ostvarivala se naročito uspešno posredstvom Komiteta za jugoistočnu Evropu pri pomenutom vodećem nacističkom industrijskom koncernu,⁴⁴⁷ pod rukovodstvom dr lignera (Max ligner) koji je objedinjavao rad Komiteta za Mađarsku, Rumuniju, Bugarsku, Grčku, NDH i Srbiju.⁴⁴⁸ Zadatak ovih komiteta, komisija i analitičkih grupa bio je da istraže i pripreme dokumentovane programske analize mogućih privrednih i sirovinskih potencijala pojedinih južnoevropskih zemalja, uglavnom na dugoročnoj osnovi, i da ih iskoriste kao važne materijale u razgovorima o bilateralnoj privrednoj saradnji između Rajha i ovih zemalja.⁴⁴⁹ Od analitičkih dokumenata ovakve vrste izrađenih u drugoj polovini 1941. pažnju privlači dobro pripremljeni Memorandum Ulriha fon Hasela (Hassell Ulrich von) iz septembra 1941. godine, rađen na dugoročnoj osnovi, s pretpostavkom o sigurnoj pobedi Trećeg Rajha u drugom svetskom ratu. Preduslov uspešnog uključivanja ovog regiona Evrope u Veliki nemački privredni prostor on je video u brzom podizanju proizvodnje u ovom regionu u svim oblastima na viši nivo. uz pomoć nemačkog kapitala i opreme, čime bi se automatski došlo do boljih privrednih rezultata. Ukazivao je na izvanredan prirodno-klimatski položaj ovoga područja, na njegove značajne suvozemne i vodene saobraćajnice, njihov trgovački i stratejski značaj za Evropu i mogućnosti za povećanje produkcije u velikom broju proizvodnih grana. Predviđao je značajno unapređenje poljoprivredne proizvodnje, naročito žitarica, uljarica i industrijskih biljaka — što bi se ostvarilo povećanjem obradivih površina i prinosa po hektaru kao i modernijim sistemom obrade i selekcijom semena.⁴⁵⁰

Haselov program unapređivanja privrede na jugoistoku Evrope ostao je samo pusta želja, jer će ratna stvarnost zbrisati sve ovakve planove i dovesti do grube pljačke svega što se moglo naći i iskoristiti za potrebe nemačke ratne industrije.

Na udaru sve širih potreba Rajha našle su se zemlje jugoistočne Evrope ali su najnemilosrdnije pljačkane ratom osvojene Jugoslavija i Grčka. Već u prvom naletu pod vidom ratnog plena ili ratne štete — prigrabili su Nemci sve što je služilo ili uslovno moglo da služi ratu. Pored oružja, državne imovine i imovine označenih neprijatelja Rajha, pljačkali su sve vrste sirovina koje su

⁴⁴⁷ Zb. NOR, XII/1, nr. 294, pp. 826—831. Takođe, dok. nr. 36, 50, 194, 222, 232, 247; AVII, NAV, T-501, Rol. 264, Pribeležka u OKW Az. Wi RÜ 10 nr. 5271 od 3. jula 1941. sn. 433—4; Holm Sundhassen, o.c. p. 337; *Anatomie der Aggression, Neue Dokumente zu den Kriegszielen des faschistischen deutschen Imperialismus im zweiten Weltkrieg* Hrg. Gerhart Hass und Wolfgang Schumann, DVW Berlin 1972, nr. 24, pp. 130—132.

⁴⁴⁸ Ibid. pp. dok. nr. 3, pp. 148—152. Takođe, Griff nach Südosteuropa, Hrsg. Wolfgang Schumann, DVW Berlin 1973, nr. 45, pp. 136—137.

⁴⁴⁹ *Anatomie der Aggression ...* nr. 27, p. 131, pp. 158—169.

⁴⁵⁰ Ibid. nr. 30, pp. 137—148.

mogle da koriste Rajhu u bilo kom obliku. Odmah posle okupacije pristupilo se popisivanju industrijskih postrojenja i objekata koji su radili direktno ili indirektno za ratnu industriju i demon-tiranju i odvoženju najmodernijih fabrika, sredstava saobraćaja i sličnog za Nemačku.⁴⁵¹

Preostali deo industrijskih i drugih objekata nije bio pošteđen; na temelju propisa o rukovanju i upravljanju preduzećima koje su doneli nacisti, uvedeno je imenovanje komesara u svim značajnim privrednim objektima za Rajh, čijim je posredstvom proizvodnja bila usmerena na zadovoljavanje potreba nemačkog okupatora.⁴⁵² Direktnim preuzimanjem dela državnog, kao i jevrejskog kapitala, osvajanjem pozicija u bankarstvu, zatim uvozom nemačkog kapitala, udruživanjem nemačkog i domaćeg kapitala, otkupom deonica drugih zemalja i na razne druge načine — prisvojen je znatan deo državnog i privrednog kapitala ovih dveju okupiranih zemalja.⁴⁵³

Neposredan uticaj izvršen je i na privredu Nezavisne Države Hrvatske,⁴⁵⁴ a u nešto blažem obliku i Mađarske, Rumunije i Bugarske. U najjačim privrednim asocijacijama u NDH, »Hrvatski rudnici i topionice DD« i u »Hrvatskom aluminijumskom DD« u planiranju, organizovanju i raspodeli proizvodnje, zahvaljujući međudržavnim ugovorima i uticaju nemačkog kapitala, vodeću reč su u ovo vreme imali Nemci.⁴⁵⁵

Sistem pljačke i izvlačenja gotovih dobara, naročito potrošne robe široko je bio rasprostranjen. Teško je bilo utvrditi tačne količine legalno pljačkane robe, jer je sačuvana dokumentacija nepotpuna. Na primer, Državna banka Nezavisne Države Hrvatske morala je samo u avgustu 1941. godine da otkupi okupacione marke u vrednosti od 280 miliona kuna, odnosno oko 14 miliona RM,⁴⁵⁶ čiju protivvrednost nije mogla da naplati. Iz Bugarske je kupljeno i odvezeno u Rajh, samo u toku 1941. godine, robe u vrednosti od oko tri milijarde leva, a unutar njom individualnom trgovinom i kupovinom intendantura pojedinih jedinica, u istom vremenu, još robe — u iznosu od preko četiri milijarde leva, što je ukupno za oko 9 meseci, iznosilo preko sedam i po milijardi leva.⁴⁵⁷

⁴⁵¹ Zb. NOR, XII/1, nr. 239, p. 645, 247, pp. 664—667, 277, pp. 756—759. Takode, nr. 71, pp. 184—185; AVII »Bon« Rol. 4, sn. 548, 553-^, 576—8, 605—6; Jovan Marjanović, Ustanak ... o.c. pp. 39—40; Nikola Živković, Ratna šteta ... o.c. pp. 286—287, 289, 290, 298—299, 425—438; DAZ, AA, nr. 68946 Bl. 1—2 od 16. jula 1941; AJ, NAV, T-120, Rol. 2563, sn. 312453—6.

⁴⁵² Nikola Živković, o. c. pp. 317—318; Jovan Marjanović, Ustanak ... p. 39.

⁴⁵³ Nikola Živković, o.c. p. 441—491. Takode, Griff nach Südosteuropa... dok. nr. 39, pp. 127—129.

⁴⁵⁴ Holm Sundhaussen, Die Entwicklung des deutschklearings vom April 1941. bis zum Ende des zweiten Weltkriegs, u Zborniku The Third Reich und Jugoslavia 1933—1945, Belgrade 1977, pp. 527—528; Nikola Živković, o.c. pp. 352—357.

⁴⁵⁵ Fikreta Jelić-Butić, o. c. p. 126.

⁴⁵⁶ Ibid. p. 125. Takode, Nikola Živković, o. c. pp. 406, 414.

⁴⁵⁷ Давид Б. Коев, Ограбването и разоряването на Българското стопанство от германските империалисти през втората световна война, „Наука и изкуство“, София,... 1966, pp. 121—129, 139, 140. Takode, Икономика на България, p. 623.

Odlivanja dobara naroda i zemalja jugoistočne Evrope u toku drugog svetskog rata bila su najdrastičnija za izdržavanje nemačkih jedinica. Pored pregovora i sporazuma o kvotama za izdržavanje Vermahta, stvarne iznose je određivao okupator. U okupiranoj Srbiji, na primer, određena mesečna kvota od 6,5 miliona RM povećana je na 15 miliona RM.⁴⁵⁸ U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941. isplaćena je jedna milijarda kuna, odnosno u proseku oko 4 miliona RM mesečno, ali je to bila samo sedmina ili osmina svote koje je stanovništvo u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini moralo da isplaćuje ogromnoj armiji Italije stacioniranoj u primorskim zonama — tačnije oko 30 miliona mesečno.⁴⁵⁹ Grci su za prva dva meseca okupacije dali ukupno 10 milijardi drahmi, ali je ovaj iznos kasnije rapidno povećavan,⁴⁶⁰ a Bugari do kraja 1941. godine — oko dve i po milijarde leva.⁴⁶¹

Spoljnotrgovinska razmena, bazirana na međudržavnim ugovorima, takođe je služila kao jedan od važnih kanala izvlačenja najraznovrsnijih dobara i robe iz zemalja jugoistočne Evrope, delimično uključujući i neutralnu Tursku. Jedan od značajnih činilaca su predstavljale cene koje je diktirala moćnija strana i kurs marke koja je bila, zahvaljujući vojnoj, privrednoj i opštoj moći Nemačke, uvek u prednosti. Nemačka je za svoj izvoz određivala više cene i istovremeno diktirala cene niže od svetskih⁴⁶² za najraznovrsnije sirovine i prehrambene artikle, koji su činili glavninu izvoza zemalja jugoistočne Evrope.

Klirinška razmena robe za robu omogućavala je Nemačkoj da u ugovornim kvotama obuhvati sve vrste sirovina i artikala ishrane koje bi zemlje jugoistočne Evrope, u slučaju slobodne razmene, mogle da ponude, ako ne zemljama koje su bile u ratu sa Nemačkom, onda neutralnim zemljama, pa i saveznicima Nemačke, na primer, Italiji, po višim cenama. Međutim, takva tražena i strateški važna roba, bila je obuhvaćena međudržavnim trgovinskim sporazumima i morala je u odgovarajućem roku da se isporučuje Nemačkoj. U zamenu za kurentnu robu, zemlje jugoistočne Evrope morale su da kupuju uglavnom industrijsku robu, koja nekim zemljama, posebno onim koje je zahvatila oskudica u pogledu sredstava za ishranu, nije bila potrebna, kao i naoružanje, najčešće ono koje je već bilo prevaziđeno ili trofejno i poticalo iz arsenala zemalja koje je Nemačka okupirala.⁴⁶³

⁴⁵⁸ Nikola Živković, o.c. p. 459; takode, Zb. NOR, XII/1, nr. 194, p. 501.

⁴⁵⁹ Fikreta Jelić-Butić, o. c. pp. 126, 130; takode, Nikola Živković, o. c. p. 466; AVII, NAV, T-77, Rol. 1296, sn. 493, OKW nr. 59. B. L. 2643 od 2. decembra 1941.

⁴⁶⁰ p_A, Büro St. S. Griechenland, Bd. 2, zabeleška od 9. novembra 1941.

⁴⁶¹ Давид Б. Коен.... o.c. pp. 105, 110—120.

⁴⁶² AJ, NAV, T-120, Rol. 2563, sn. 312259—60, Telegram iz Budimpešte RAM nr. 810, od 14. jula 1941. Takode, Rol. 2424, sn. 227226—31, 227213—21, sednica spoljnotrgovinskog odbora od 15. avgusta i 12. septembra 1941; Давид B. Коен, o. c. p. 81—84.

⁴⁶³ U nemačkim izveštajima o prolazu brodova kroz najvažniju vodenu saobraćajnicu Dunav, daju se podaci o daleko većem broju natovarenih šlepova koji plove prema Nemačkoj nego iz Nemačke u zemlje jugoistočne Evrope. Vid: Zb. NOR, XII/1, nr. 196, p. 310.

Nemačka je uspela da smanji pasivu i ostvari aktivu u razmeni sa nekim zemljama jugoistočne Evrope, na primer sa Rumunijom, Bugarskom i NDH.⁴⁶⁴ Ona je u 1941. godini izvezla u Rumuniju robe u vrednosti od blizu četiri stotine i četrdeset miliona RM, uvezla iz Rumunije robe u vrednosti od tri stotine pedeset miliona RM — ostvarivši aktivu od blizu devedeset miliona RM.⁴⁶⁵ Sticajem niza okolnosti desilo se da Rumunija iako veran podanik Rajha, bude u odnosu na Nemačku u velikoj pasivi, da se zadužuje, kupujući naoružanje, i opremu za rat koji je vodila za ciljeve i interese nacističke Nemačke. Nije joj pomoglo ni to što je bila najveći izvoznik niza strateški važnih sirovina (na primer, od ukupnog izvoza nafte u 1941. godini, Nemcima je predato oko 2.900.000 tona a svima ostalima, računajući tu i Italiju, kao i neutralne, sate-litske i kvislinške zemlje Evrope, samo oko 1,000.000 tona nafte).⁴⁶⁶ Nemci su bili preuzeli celokupnu eksploataciju boksita (rumunske rezerve procenjujane su na oko 40 miliona tona), hroma (čije rezerve su iznosile oko 2 miliona tona), bakra (rezerve su procenjujane na oko 3.500 tona) i drugih ruda.

Druga od zemalja jugoistočne Evrope po iznosu pasive u odnosu na Nemačku bila je Bugarska gde je odlučujuću ulogu odigrala nabavka naoružanja i opreme. Prema nemačkim izvorima, koji se ne slažu u potpunosti sa bugarskim,⁴⁶⁷ Nemačka je izvezla robe u toku 1941. u Bugarsku u vrednosti preko dve stotine šezdeset miliona RM a uvezla iz Bugarske u vrednosti od blizu sto devedeset miliona RM.⁴⁶⁸ Bugarska je u razmeni sa Nemačkom zbog uvoza oružja isporučivala skoro svu produkciju strateških sirovina i viškove poljoprivrednih proizvoda.⁴⁶⁹

U razmeni sa Nemačkom u pasivi je bila i NDH. Njena pasiva je iznosila preko devetnaest miliona RM. Sa okupiranog područja Srbije izvezeno je robe u vrednosti od četrdeset i tri miliona RM, a uvezeno samo za oko trinaest miliona maraka, što je ostvarilo aktivu Srbije od preko trideset miliona maraka.⁴⁷⁰ Pored toga što su sa teritorija Srbije i NDH izvlačili velike količine rude za ratnu industriju, i poljoprivrednih proizvoda, nacisti su uspeli raznim malverzacijama da svedu pasivu na minimum.⁴⁷¹

Uz Jugoslaviju i Grčka i Turska su bile u aktivu u odnosu na Nemačku. Iz Grčke su Nemci izvlačili primorsko voće, pamuk, duvan, maslinovo ulje, sve vrste rude, proizvode brodogradnje i vojne industrije, nudeći Grcima industrijsku robu, koja im u uslovima gladi nije bila potrebna. Ovo je bio jedan od glavnih razloga što

⁴⁶⁴ PA, Ha. Pol. Handakten, Samlung, Junker, Bd. 1942—1943. Grossdeutschlands Aussenhandel im Kalenderjahr 1941.

⁴⁶⁵ Holm Sundhaussen, o. c. p. 368.

⁴⁶⁶ Andreas Hillgruber. o.c. p. 161.

⁴⁶⁷ Давид Б. Кoen,... o. c. pp. 28.

⁴⁶⁸ Ibid. Takode, Holm Sundhaussen, o. c. p. 368.

⁴⁶⁹ Давид Б. Кoen,... o. c. pp. 40, 46, 49—50.

⁴⁷⁰ Holm Sundhaussen, o. c. p. 369. Takode, Griff nach Südosteuropa .. . pp. 9—15, 118—121.

⁴⁷¹ Ibid.

je Nemačka, uz sve druge oblike izvlačenja dobara iz Grčke uvezla u toku 1941. godine robe u vrednosti od osamdeset i jedan milion RM a izvezla samo u vrednosti od deset i po miliona, napravivši tako pasivu u iznosu od preko sedamdeset miliona RM.⁴⁷² Već u 1941. godini Nemci su uspeli da uvezu iz Grčke 2.280 tona rude hroma, koja je bila od velike važnosti za nemačku industriju tenkova.⁴⁷³

Druga zemlja jugoistočne Evrope po visini aktive prema Nemačkoj bila je neutralna Turska. U jesen 1941. ona je dala inicijativu vladi Rajha o povećanju trgovinske razmene, pa se mesto Turske u nemačkom uvozu popravlja. Do kraja godine Nemci su uvezli iz Turske robe u vrednosti od skoro osamdeset i dva miliona RM, u čemu su najznačajniju stavku činili rude i poljoprivredni proizvodi, a izvezla je u Tursku robe u vrednosti od dvadeset i šest miliona RM, načinivši pasivu na svojoj strani u iznosu od pedeset i šest miliona RM,⁴⁷⁴ odnosno mnogo veću nego je ugovorom bilo dozvoljeno. Ovu žrtvu vlada Turske je svesno činila da bi popravila oslabljene političke i vojne odnose.⁴⁷⁵

Jedan od najstabilnijih trgovinskih partnera Nemačke bila je Mađarska, koja je uspela da uz najobimniju razmenu ostvari i najuravnoteženiji trgovinski bilans. Sa svojih tristotine i pedeset miliona RM izvoza u Nemačku, Mađarska je bila na prvom mestu među zemljama jugoistočne Evrope. Zbog manjeg uvoza oružja i opreme iz Nemačke skoro je uspela da uravnoteži razmenu, ostvarivši kakav-takav aktivni saldo.⁴⁷⁶ Ona se pokazala i kao veoma važan snabdevač Rajha nizom značajnih proizvoda — naftom (u 1941. godini je Nemcima prodala 240.000 tona) zatim retkim i stratejski važnim metalima i rudama, žitom, mesom i drugim vrstama hrane.⁴⁷⁷ Uz pomoć nemačkog kapitala, otvaranjem novih rudnika i uvođenjem savremenije opreme Mađari su uspeli da proizvedu i izvezu u Nemačku već u 1940. godine dva puta veću količinu rude boksita od Jugoslavije.⁴⁷⁸

Celokupna privredna saradnja, a u okviru toga i spoljnotrgovinska razmena zemalja jugoistočne Evrope u 1941. bila je sa dve trećine svojih potencijala okrenuta Nemačkoj a jednom trećinom —

⁴⁷² Holm Sundhaussen, o. c. p. 368.

⁴⁷³ Griff nach Südosteuropa ... p. 14.

⁴⁷⁴ Holm Sundhaussen, o. c. p. 369.

⁴⁷⁵ AJ, Fond 103, F-64. Izveštaj Sumenkovića — Ninčiću od 11. oktobra 1941.

⁴⁷⁶ Holm Sundhaussen, o. c. p. 369.

⁴⁷⁷ PA, Ha. Pol. IVa. Ha. 13a, Ungarn, Bd. 9. Telegram nemačke ambasade iz Rima — RAM, nr. 1713, od 31. jula 1941. Takode, AJ, NAV, T-77, Rol. 712, sn. 929433—5. Telegram Klodiusa iz Budimpešte — RAM, nr. 858, od 24. jula 1941; T-120, Rol. 2565, sn. 314033—8, od 4. septembra 1941; sn. 312491, od 5. septembra 1941; sn. 314047—9, od 20. septembra 1941; Rol. 2563, sn. 312523—5, od 11. septembra 1941; MA, WI, VI/142, T. 1, Izveštaj o proizvodnji nafte u Mađarskoj od 4. decembra 1941.

⁴⁷⁸ Griff nach Südosteuropa, pp. 12—13, 15. Takode, AJ, NAV, T-120, Rol. 2565, sn. 929234—5, od 20. jula 1941; Rol. 2563, sn. 312551—2, od 4. decembra 1941; T-77, Rol. 712, sn. 929160—61, od 19. avgusta 1941; sn. 929229—31, od 5. septembra 1941,

svim ostalim zemljama kontinentalne Evrope, računajući tu i Italiju i pokorene i zemlje priključene Trećem Rajhu i one koje su bile neutralne.⁴⁷⁹ Do koje su mere privredni i ekonomski potencijali zemalja Jugoistoka, početkom rata na Istoku i njegovim produženjem bili potčinjeni interesima Nemačke vidi se iz podataka o njenom ukupnom dugovanju ovim zemljama. Prema ovim nepotpunim podacima, 1. oktobra 1941. Nemačka je dugovala zemljama jugoistočne Evrope na ime spoljnog duga oko šest stotina i pedeset miliona RM, ili: Rumuniji 339 miliona, Bugarskoj 112, Mađarskoj 104, Grčkoj 42, Srbiji 33, Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 13 miliona i Turskoj 6 miliona RM.⁴⁸⁰

Pokazatelj koji bi mogao delimično da ukaže na tempo odliva dobara iz zemalja jugoistočne Evrope u periodu od kraja 1941. bila je inflacija nacionalne valute pojedinih zemalja.⁴⁸¹ Zahvaljujući drugačijim odnosima, daleko drastičnije je bilo odlivanje materijalnih dobara iz pobeđenih zemalja Jugoslavije i Grčke.⁴⁸²

Bio je to ogroman danak naroda jugoistočne Evrope razbuktalom nemačkom militarizmu, iako još uvek u raskoraku sa željama nacista i sve krupnijim zahtevima i potrebama beskrajno iscrpljujućeg istočnog bojišta.

⁴⁷⁹ Давид Б. Коен,... о. с. pp. 28, 40—41.

⁴⁸⁰ Holm Sundhaussen, o. c. p. 375.

⁴⁸¹ Ibid. p. 376.

⁴⁸² Давид Б. Коен,... о. с. p. 140.

Pohod okupatorske motorizovane kolone kroz Jugoslaviju posle potpisivanja kapitulacije vojske Kraljevine Jugoslavije u aprilskom ratu 1941.

Hitlerovci u pohodu kroz Grčku u aprilu 1941.

Jedinice Vermahta prodiru kroz Jugoslaviju u aprilskom ratu 1941

Grupa zarobljenih grčkih vojnika od nemačkih okupatora u aprilskom ratu 1941.

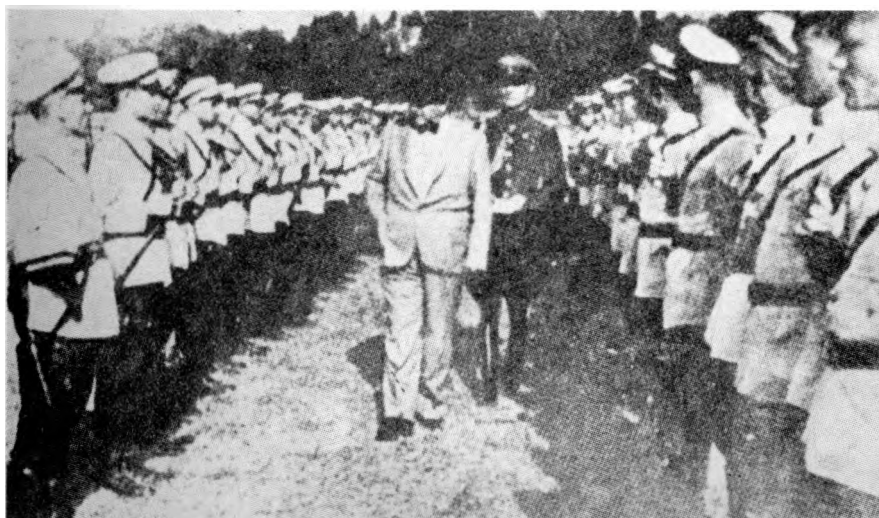
Nemački vojnici nad ubijenim seljakom u Srbiji, leto 1941.

Nemački vojnici sprovode učenike gimnazije u Kragujevcu na streljanje 21. oktobra 1941.

Engleski radnici na tenkovima koji su upućivani kao pomoć Sovjetskom Savezu, krajem 1941.

Predsednik bugarske vlade Bogdan Filov vrši smotru bugarske policije u Skoplju, 1941.

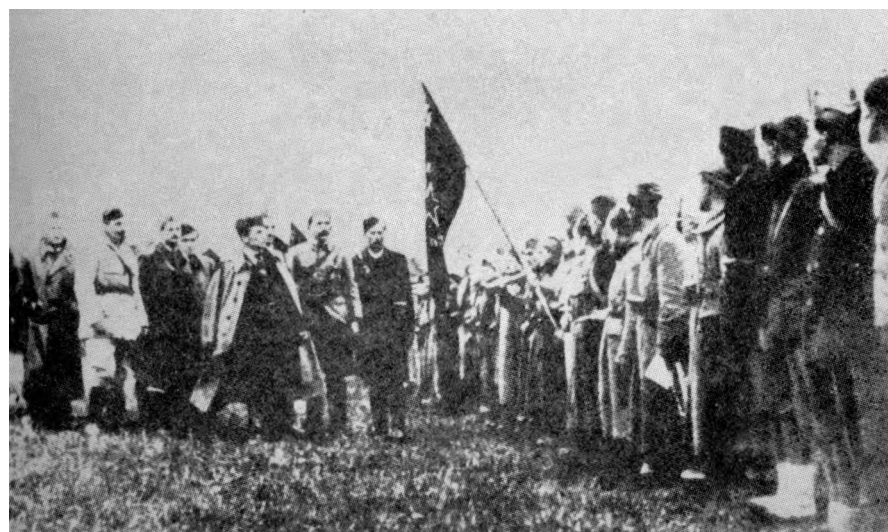
*Predstavnici verskih zajednica u NDH, predvođeni nadbiskupom Alojzijem
Stepincem u audijenciji kod Pavelića*

*Prisilno prevođenje srpskog stanovništva u rimokatoličku veru u crkvi u selu
Miklešu kod Kutine, 21. decembra 1942.*

Četnici i Nemci na Jablanici, oktobra 1942.

Vrhovni komandant NOV i POJ Josip Broz Tito vrši smotru Prve proletarske brigade u Bosanskom Petrovcu, 7. novembra 1942.

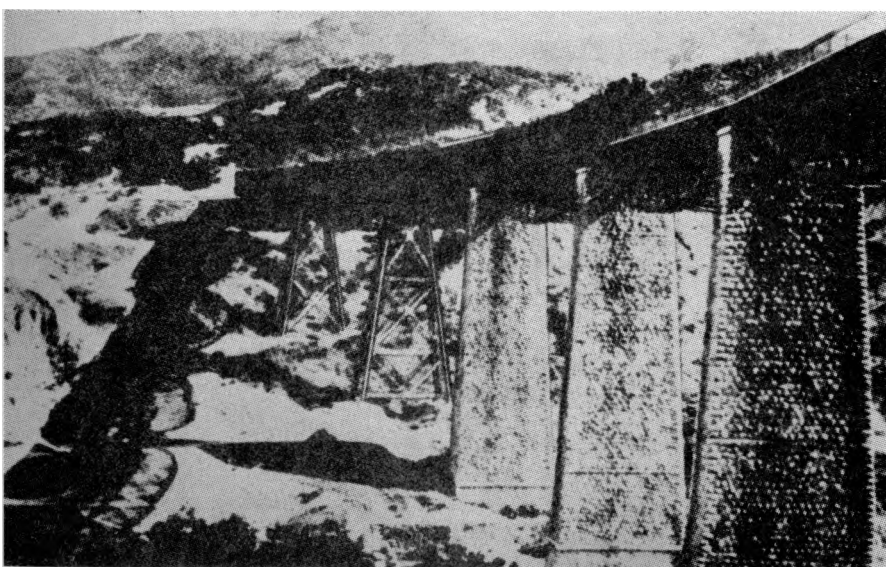
Partizanski transport u Grčkoj

Ustaše zaklale čelu srpsku porodicu u kući

Partizani sprovode zarobljene Nemce u oslobođenom Uzicu, oktobra 1941.

Čuveni most Gorgopotamos koji je rušen od grčkih partizana i savezničkih komandosa

Grkinje, pripadnice EAM-a prenose oružje i opremu partizanima

*Nemački vojnici i ustaše odvođe stanovništvo Kozare u koncentracione logoru.
jula 1942.*

Hitlerovi vojnici idu na istok, ali kao zarobljenici

Saveznici su zarobili u Africi oko 252.000 italijanskih i nemačkih vojnika

Glava druga

BALKANSKO RATIŠTE U 1942. GODINI

Propali pokušaj Vermahta da zauzme Moskvu i uspešna protivofanziva Crvene armije na prelazu iz teške 1941. u prekretničku 1942. godinu doneli su ugroženim sovjetskim narodima i celom progresivnom čovečanstvu priželjkivano olakšanje, a agresivnom nemačkom nacističkom militarizmu prva krupna razočaranja. Jedna do tada od najkrupnijih nepoznanica drugog svetskog rata o snazi, upornosti i izdržljivosti sovjetskih građana i njihovoj spremnosti da dočekaju najmoćniju i najpripremljeniju osvajačku silu u istoriji čovečanstva, koja je svoju udarnu snagu gradila na tehničkim i materijalnim mogućnostima svih razvijenih država kontinentalne Evrope, porobljene od Trećeg Rajha, bila je rešena. Nacistički san o uspešnom blickrigu na Istoku i brzom slamanju otpora sovjetskih naroda, u toku samo nekoliko sedmica, u najgorem slučaju za nekoliko meseci, rasplinio se zauvek. Izvanredno organizovana kontraofanziva jedinica Crvene armije krajem 1941. i početkom 1942, u vreme kada su nacisti na sve strane objavljivali vest o skorom ulasku u Moskvu, porazu Sovjetskog Saveza i propasti Crvene armije, i uspešno zaustavljanje i potiskivanje nemačkih armija na zapad u dubinu od oko 150—400¹ kilometara vratili su nadu progresivnom čovečanstvu u pobedu, a nacističkim vojnim šefovima otkrili tešku istinu o jednom iscrpljujućem i dugom ratu.

Neizvesnost u pogledu ishoda rata širila se među Nemcima, naročito posle stupanja Sjedinjenih Američkih Država u rat protiv sila Trojnog sporazuma i formiranja moćne koalicije triju velikih sila — SSSR, SAD i Velike Britanije koje su raspolagale brojnim armijama, neosvojivim prostranstvima, neiscrpnim rezervama svih strategijskih sirovina i znatno nadmoćnijim industrijskim potencijalima.

To je postajalo jasno Nemcima, pa su već u toku odstupanja ispred Moskve počeli, koristeći se svim raspoloživim ljudskim i materijalnim rezervama Rajha i potčinjene Evrope, da kuju planove

¹ Великая отечественная народная 1941—1945, Краткий исторический очерк под Редакцией П. А. Жилина, „Мысль“, Москва 1985, р. 76.

za novi, masovniji i odlučujući udar protiv Crvene armije pre nego što stigne materijalna pomoć zapadnih saveznika Sovjetskom Savezu.^{1*}

Nemačka Vrhovna komanda je u jesen 1941. pokrenula nove 24 divizije prema Istoku, od kojih veći deo prema glavnom pravcu prodora. I ovu silu, na širokim prostranstvima Belorusije i Ukrajine, uz veliki broj žrtava na frontu i u pozadini, sovjetski narodi su zaustavili.

U zimu 1941. i u proleće 1942. Sovjeti su angažovali sve snage za što brže osposobljavanje industrije prebačene u duboku pozadinu zemlje. Posebna pažnja je posvećivana razmeštaju oko 1.200 krupnih preduzeća u nova, do tada pusta područja, i što bržem pokretanju proizvodnje za potrebe odbrane zemlje.

Radni napor sovjetskih građana prevazilazio je normalne ljudske mogućnosti, jer se tako nešto još nikad nije dogodilo u istoriji — da su industrijski giganti, demontirani pred talasom nacističkog nadiranja sa zapada, transportovani po nekoliko hiljada kilometara železnicom na Istok, postavljeni na puste poljane i stavljeni u pogon u roku od dva do tri meseca. I pored toga što je skoro polovina industrijskih objekata razorena ili oštećena, od juna do decembra 1941, u drugoj ratnoj godini (1942) povećana je proizvodnja naoružanja i vojne opreme za 18%. Bila je to neoboriva najava izdržljivosti i konačne pobede sovjetskih naroda.

Nemci su neuspeh blickriga u 1941. bolno preživljavali, iako su imali manje materijalne i ljudske gubitke. Udar na snagu Vermahta, tenkovske motorizovane divizije, bile su svakodnevnim angažovanjima iznuravane do stepena kada im je trebalo dati dug i aktivan predah. Samo 140 tenkova nije trebalo podvrći generalnom remontu. U okviru gubitaka od 1,167.835 vojnika u bitkama u 1941, najveći broj je pripadao veteranima koji su borbeno iskustva sticali širom evropskih bojišta. Među njima je bio i veliki broj nižeg oficirskog, podoficirskog i tehnički obučenog aktivnog boračkog sastava.² Ali, nacisti nisu imali drugog puta sem nastavljanja rata na život i smrt.

Nacistički vrh pristupa 1942. godine još jačoj centralizaciji proizvodnih i sirovinskih kapaciteta u Rajhu, a dobrim delom i u satelitskim i kvislinškim zemljama jer su se ti potencijali nalazili u rukama uskog kruga krupne buržoazije koja je svoju sudbinu vezala za sudbinu i uspeh nacističke partije. Trebalo je da ove mere ublaže nesklad u pogledu materijalnih i sirovinskih rezervi

^{1a} Советско-английские отношения,... p. 237.

² Alan S. Milward, Die deutsche Kriegswirtschaft 1939—1945. DVA Stuttgart, 1986, pp. 9—52. D. M. Proektor, Agresija i katastrofa, prevod s ruskog, Vuk Karadžić, Beograd, 1975, pp. 292, 297, 312. Takode, П. А. Жилин, Великая отечественная... pp. 76—77; А. М. Самсонов, Крах фашистской агрессии, „Наука“, Москва 1980, pp. 136—165; Deutschland im zweiten Weltkrieg, 2, vom überfahl auf die Sowjetunion bis zur sowjetischen Gegenoffensive bei Stalingrad (Juni 1941 bis November 1942) Akademie-Verlag, Berlin 1976, pp. 255—281.

za ratnu industriju sa moćnom protivničkom stranom. Zahvaljujući najprisnijoj saradnji sa nacistima, ova buržoazija je iskoristila moć njihovog državnog aparata radi nasilne koncentracije proizvodnje, radne snage i još šireg zahvatanja i prisvajanja nacionalnog dohotka. Struktura državno-monopolističkog rukovođenja nacističkom ekonomikom bila je postavljena tako da su industrijski magnati mogli direktno da utiču na državni aparat i na stub nacističkog militarizma — Vermaht. Članovi Saveta pri ministarstvu za naoružanje koji je razrađivao planove organizacije vojne proizvodnje i raspodele, bili su generalni direktori koncerna i istaknute vojne ličnosti. Krupna nacistička buržoazija dobila je široke mogućnosti za direktno uplitanje u proizvodnju naoružanja i opreme i u rad svih grana ratne proizvodnje. Rukovodioci monopolističkog kapitala pretvarali su svoje privredne instance u državne rukovodeće organe i sebi neposredno potčinjavali važne oblasti rada vojnog rukovodstva.²

Snažna sprega krupne buržoazije i nacističke države patila je od jedne nepremostive slabosti — ograničenih privrednih i ljudskih resursa u odnosu na antifašističku koaliciju. Najteži problem je predstavljao manjak osnovnih strategijskih sirovina — većine vrsta rude, nafte, industrijskih biljaka pojedinih vrsta hrane itd. Zato su nacisti 1942. godine, promenili pravac glavnog udara. On više nije bio usmeren prema glavnim političkim i administrativnim centrima, već prema bogatim izvorima najznačajnijih vrsta strategijskih sirovina. U direktivi 41, koju je Hitler izdao 5. aprila 1942. usmereno je težište udara Vermahta preko žitnih oblasti južne Ukrajine i dalje — prema industrijski i sirovinski bogatom području oko Volge i Kavkaza, sa osnovnim ciljem da se dosegne do naftonosnih izvora na području Bakua i Kaspijskog mora i radi daljeg prodiranja prema istim ciljevima na Bliskom istoku.³ Međutim, na ovom pravcu nemačka Vrhovna komanda je mogla da angažuje samo 70 divizija.

Oslanjajući se na militarizovanu privredu, nasilno korišćenje privrednih i idustrijskih potencijala okupirane Evrope i svih mogućih izvora Jugoistoka, Nemci su uspeli da do maja 1942. kompletiraju i tehnički i materijalno opreme 232 svoje divizije.

Zahvaljujući prednosti u tehničkoj opremljenosti i smelom usmeravanju svojih oklopnih snaga, Nemci su uspeli da osujete prolećnu kontraofanzivu Crvene armije u Ukrajini, prema Harkovu od 9. do 22. maja 1942, da osvoje utvrđeno poluostrvo Kerč u kontraofanzivi od 8. do 18. maja, da u teškim borbama od 7. juna do 4 jula zauzmu Krim sa tvrđavom Sevastopolj i krajem juna da usmere glavni udar između Voronježa i Rostova — radi opkoljavanja i uništavanja snaga Crvene armije severozapadno od Staljin-grada u velikom luku Dona. Nadali su se da posle toga predstoji

^{2a} D. M. Proektor, o. c. p. 300; Alan S. Milward, o. c. pp. 9—52.

³ Deutschland im zweiten Weltkrieg... pp. 325—328. Takode, Peter Calvocoressi and Guy Wint, Total War, Causes and Courses the Second World War, Allen Lane, The Penguin Press 1972, p. 463.

lakši deo posla, uništavanje ostataka Crvene armije između Dona i Volge i prodor preko Kavkaza prema Bakuu i Bliskom istoku.

Koristeći se koncentracijom oklopnih jedinica i iznenađenjem, Nemci su od 28. juna do 24. jula uspeli da izbiju do srednjeg Dona, južno od Voronježa. Međutim, snage Crvene armije u borbi uspešno su se izvukle na istok i tako sačuvale živu silu i tehniku. Nastavljajući sa udarima Nemci su pokušavali i dalje preko rečice Čir, pritoke Dona, u pravcu Staljingrada, a 25. jula i — preko donjeg Dona prema Kavkazu. Vrhovna komanda Crvene armije je otkrila planove i namere Vermahta i uspela da, ubacivanjem novih, svežih jedinica, ojača ovaj pravac i znatno uspori prodiranje udarnih kolona sa južnog nemačkog fronta. Premorenim Nemcima je za osvajanje prostora u luku Dona na rastojanju od oko 100 kilometara trebalo punih mesec dana. Nešto brže su nadirali preko Zakavkazja i severnih delova Kavkaza, koji su u datom trenutku predstavljali periferna područja glavnog operativnog udara. Izbijanje delova tenkovske grupacije Vermahta na Volgu 23. avgusta 1942. predstavljalo je krajnji domet u pohodu na Istok i istovremeno najupornije trzaje nacističke vojne sile. U ovim odlučujućim trenucima po čovečanstvo, došla je do izražaja moralna snaga i nadmoć sovjetskih naroda i neiscrpnost njihovih ljudskih i materijalnih rezervi.

Nezadovoljan razvojem situacije, Hitler je slao nove divizije u staljingradski pakao u kome su se u toku dvomesečnih bojeva topile i nestajale. Jedan od velikih ciljeva, naftonosni izvori u Bakuu i široj okolini, ostao je za naciste neostvaren, dok su u osvojenim izvorima u Majkopu zatekli sve porušeno i neupotrebljivo.⁴

Uspeši Japana, dalekoistočnog člana Trojnog pakta u pomorskim bitkama, osvajanjem ostrva na Tihom okeanu i velikih prostranstava u Kini i jugoistočnoj Aziji u prvoj polovini 1942. godine, nisu mogli da utiču na opšti položaj druga dva saveznika. Napori Nemaca i Italijana na afričkom frontu nisu urodili očekivanim rezultatima. Romelov afrički korpus, koji je od maja do avgusta 1942. prodro sve do El Alamejna, nedaleko od Aleksandrije, morao je u jesen da zastane, jer se već krajem oktobra 1942. naslućivao konačan poraz osovinskih trupa u severnoj Africi.⁵

U vreme najtežih udara Nemaca na jugoistočnom pravcu sve više je dolazila do izražaja snaga i neuništivost naroda Sovjetskog Saveza. I pored gubitaka najrazvijenijih zapadnih područja zemlje, razarani a industrijskih regiona, nestajanja u plamenu nepreglednih žitnih polja, sovjetski narodi nisu gladovali (sem u blokiranom Lenjingradu). Osvajanjem novih obradivih površina u istočnim delovima zemlje obezbeđena je neophodna prehrana vojske i stanovništva. Preseljena i novopodignuta industrija na sovjets-

⁴ Drugi svetski rat, pregled ratnih operacija, II kni., Vo.inoistorijski institut, Beograd 1961, pp. 352, 387, 397. П. А. Жилин, ... о.с. pp. 77—99.

⁵ Walter Baum Eberhard Weichold, Die Krieg der »Achsenmächte« im Mittelmeer-Raum, Die »Strategie« der Diktatoren, Musterschmidt Göttingen, Zürich, Frankfurt 1973, pp. 197—295. Takode, Deutschland im zweiten Weltkrieg ... pp. 368—383.

skom istoku beležila je sve veći porast. Proizvodilo se sve više naoružanja i najmodernije tehnike.

Na staljingradskom frontu u septembru otpočele su pripreme za protivofanzivu jedinica Crvene armije protiv isturenog prodora Nemaca na južnom frontu. Samouvereni nemački generali su bili iznenađeni kada su 19. novembra 1942. zapadno od Volge i Dona krenule dve snažne oklopne grupacije Crvene armije, jedna jugo-zapadnog fronta sa severa i druga stalingradskog fronta sa juga. One su uspele da za desetak dana, već 29. novembra, zatvore obruč oko toliko hvaljene šeste nemačke armije. Grupacija od oko 330.000 nemačkih vojnika, kojoj je prema Hitlerovim planovima bilo određeno da bude prethodnica u uništavanju Crvene armije našla se u centru neizbežnog uništenja.⁶

U zimskim operacijama do marta 1943. godine Crvena armija je uništila ili izbacila iz stroja u širem prostoru zapadno od Staljingrada i na Kavkazu dve nemačke armije, ojačanu 6. Paulusovu i 4. tenkovsku armiju, 8. italijansku i 3. i 4. rumunsku, kao i veliki broj drugih pridodatih jedinica Vermahta i nemačkih satelita i kvinslinga. Očišćeni su od okupatora Kavkaz i Zakavkazje i istočna Ukrajina sve do blizu Harkova, zatim na centralnom frontu teritorija do Vjazme i Jarčeva i niz drugih prostora sovjetske zemlje. Vermaht, a posebno satelitske armije, izgubile su u ovim operacijama jednu četvrtinu svojih ukupnih sastava. Do kraja proleća 1943. Nemačka je u ratu na Istoku već imala gubitke od 3,965.000 vojnika i oficira, a to više nije mogla nadoknaditi ni po obimu ni kvalitetu. Od nekada najmoćnije tenkovske armije na svetu, Vermahtu je ostalo na Istoku još samo 500 ispravnih tenkova.⁷

Slično je bilo i sa osovinskim snagama u Africi. Neposredno posle iskrcavanja savezničkih trupa u Maroku i njihovog nastupanja na Istok preko Alžira i Tunisa, krenule su u napad i britanske trupe iz Egipta, pa su posle poraza Nemaca i Italijana kod El Alamejna, krajem oktobra i početkom novembra 1942, nastavile brzi pohod na zapad. Našavši se pred opasnošću okruženja od daleko moćnijih snaga saveznika osovinska grupa armija Afrike se morala povlačiti do Tunisa, odakle se blagovremeno evakuisala na sredozemna ostrva koja su držali Italijani i Nemci i u Evropu.⁸

U vreme odlučnih bitaka na Istoku i u Africi (kraj 1942. i početak 1943) osovinske snage su se našle i pod snažnim udarima NOV Jugoslavije a i grčkih jedinica ELAS. To je prisiljavalo neprijatelja da, i pored velike angažovanosti na glavnim pravcima, odvajaju nove trupe, posebno za jugoslovensko ratište.

Tako je kraj 1942. i početak 1943. godine sa velikim porazima Nemaca i Italijana na Istoku i u Africi postao prelomni trenutak drugog svetskog rata.

⁶ D. M. Proektor ... o. c. p. 365; A. M. Самсонов, ... o.c. pp. 253-309; Liddell Hart, Geschichte der Zweiten Weltkriege, Band I, Düsseldorf i dr. 1972, pp. 307-338; Piter Calvacoressi... o. c. p. 474-479.

⁷ D. M. Proektor, o. c. pp. 397-398; П. А. Жилин, ... o. c. pp. 108-114.

⁸ W. Baum, o. c. p. 469.

1. POKUŠAJ OKUPATORA DA UGASI ZARISTE NOP-a U ISTOČNOJ BOSNI

(januar i februar 1942. godine)

Novo ratište na području okupirane Evrope, nastalo posle ustanka jugoslovenskih naroda u leto 1941, i pored upornih nastojanja okupacionih sila da ga suzbiju, nezadrživo se širilo i jačalo i u 1942. godini, stvarajući Trećem Rajhu, angažovanom na glavnom strategijskom pravcu protiv SSSR-a, veoma teške probleme. Okupacioni sistem vlasti i kvislinški režimi bili su u krizi, okupatorske trupe nemoćne da uguše ustanak naroda, dok je eksploatacija privrednih bogatstava iz Jugoslavije tekla dosta sporo i neorganizovano. Dok su angažovanja jačih snaga Vermahta na jednom području dovodila samo do potiskivanja ali ne i gušenja ustanka, u drugim predelima zemlje, pod rukovodstvom komunista nicala su nova, opasnija ustanička žarišta a narodnooslobodilački pokret je delovao sve uspešnije u svim krajevima Jugoslavije. Tek što je jesenja ofanziva protiv partizana u Srbiji završena, posle koje je šest nemačkih divizija trebalo da se vrati na svoja područja, ulogu jugoslovenskog žarišta oslobodilačkog rata je preuzelo ustaničko područje istočne Bosne.

U istočnoj Bosni dejstvovali su u to vreme Prva proleterska brigada, šest istočnobosanskih partizanskih odreda i mnogo drugih jedinica. Ovim snagama koje su operisale uz neposrednu pomoć Vrhovnog štaba a posredno sadejstvovale partizanskim odredima u susednim oblastima — Hercegovini, Crnoj Gori, Bosanskoj krajini, delovima Hrvatske i Slovenije, ugrožene su bile važne saobraćajnice Novska-Sisak-Zagreb, Bosanski Brod-Sarajevo-Mostar-Jadransko more i industrijske pruge prema rudarskim centrima i šumskim kompleksima.⁹ Nemačka je u to vreme imala snažan oslonac na trupe svojih saveznika i satelita — 17 italijanskih divizija, 3 bugarske divizije, 4 mađarske brigade, 6 domobransko-ustaških divizija, oko 30.000 kvislinga u Srbiji, ukupne jačine oko 600.000 vojnika. Nasuprot njima nalazilo se oko 80.000 boraca NOP odreda zajedno sa 1. proleterskom brigadom. Ali, to je bila snaga sposobna da sruši okupacioni sistem na ovom veoma važnom centralnom području Jugoslavije i Balkana.¹⁰

Zato nemačka Vrhovna komanda odlaže prebacivanje trupa iz Jugoslavije za istočni front i Grčku i naređuje komandantu Jugoistoka

⁹ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije (skraćeno Zb. NOR), tom XII; Dokumenti nemačkog Rajha 1942, knj. 2, nr. 1, pp. 7—11, 3, pp. 14—27. Takođe, dr Zdravko Antonie, Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1972, pp. 351—380.

¹⁰ Jugoslavija za pobedu i slobodu 1941—1945. Vojnoizdavački zavod, Beograd 1985, p. 24; Vlado Strugar, Jugoslavija 1941—1945, drugo izdanje, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1970, pp. 65—70 i Album karata, skica br. 6; isti autor, Jugoslavija, federacija i republika, Narodna knjiga, Beograd, 1976, pp. 302—303.

da organizuje operacije čišćenja područja istočne Bosne od ustanika, pri čemu je udarnu snagu u ovoj operaciji trebalo da čini 342. divizija.¹¹

Znajući na temelju iskustava iz operacija u Srbiji da se oslobodilački pokret ne može ugušiti oružanom silom i da veći broj angažovanih trupa treba izvlačiti sa jugoslovenskog ratišta na Istok, Nemci pokušavaju da uključe što veći broj satelitskih i kvislinških jedinica u borbu protiv NOP-a. U nemačkoj vrhovnoj komandi počelo se razmišljati o tome da trupe satelitske Bugarske preuzmu vojnu zaštitu nemačkog okupacionog područja u celoj Srbiji, a Italijanima da se prepusti zaštita nemačkog okupacionog područja u NDH, što je izazvalo buru negodovanja u kvislinškim vrhovima u Zagrebu i Beogradu.¹² Kaše, jedan od najradikalnijih pobornika i zaštitnika ustaške NDH, poveo je upornu borbu protiv toga da se prepusti italijanskoj zaštiti i najmanji deo nemačkog okupacionog područja NDH, tvrdeći da će to dovesti do potpunog slabljenja uticaja a Rajha na ustaše i istovremeno pružiti priliku Italijanima da se potpuno i trajno ugnezde u širem zaleđu Jadranskog mora.^{12*} Suprotno Kašeu opunomoćeni general u Zagrebu Horstenau je bio za saradnju sa Italijanima protiv NOP-a, ali se protivio prepuštanju novih delova NDH italijanskoj zaštiti jer su, kako je izveštavao Berlin, Italijani pokazali u vreme ponovne okupacije

II i III zone u septembru i oktobru 1941. kao i u borbama oko Višegrada na nemačkom okupacionom području krajem 1941. da je njihov cilj slabljenje ustaške NDH u kojoj žele da ojačaju svoj uticaj na račun nemačkog.¹³

Istovremeno, nemački poslanik u Beogradu Bencler, prijatelj i zaštitnik interesa srpskog kvislinga Milana Nedića, usprotivio se tome da se cela Srbija preda pod zaštitu bugarskih trupa, tvrdeći da će to negativno uticati na položaj predsednika ionako nestabilnog kvislinškog režima i vlade Milana Nedića, koji se već više puta pokazao, a i dalje se tako ponaša, kao veran saradnik i prijatelj Trećeg Rajha.¹⁴ Na Benclerov predlog, iz nemačkog ministarstva inostranih poslova stigao je negativan odgovor, sa zahtevom da Nedić, ukoliko je prijatelj Rajha, izdrži i ostane na svom zadatku i tako delimično okaje mnoge grehe koje su Srbi učinili Nemcima, pored ostalog, i nametanje aprilskog rata što je uslovalo odgađanje pohoda na Istok. »Die verräterische Haltung der damals Jugoslawien beherrschenden politischen Kreise habe die deutsche Wehrmacht dann schwere Blutopfer gekostet und darüber hinaus kostbare Wochen, die der deutschen Wehrmacht bei der Nieder-

¹¹ Zb. NOR, XII/2, nr. 4, pp. 35—36.

¹² Akten zur deutschen Auswärtigen Politik 1918—1945. (Skraceno ADAP) Serija E. knj. I, nr. 17, pp. 29—30.

^{12*} Ibid. nr. 19, pp. 32—33. 34. od. 57—58.

¹⁴ Rafael Brčić. Vojne i političke miere okupatora i kvislinga na gušenju narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini u prvoj polovini 1942. godine. Vojnoistorijski glasnik, br. 2. maj—avgust 1984, nn. 53—59. Takode, Mišo Leković: Neki aspekti italijansko-ustaških odnosa i njihov odraz na operacije NOV i POJ, JIČ, 4/1965, pp. 83—95.

ADAP, E/I, nr. 71, pp. 130—132, 277, p. 518.

werfung von Sowjetrussland Ende 1941 schliesslich gefehlt haben. Die damit verbundenen schweren Opfer der deutschen Wehrmacht gehen auf das konto Serbiens. . . . Wir seien aber nicht bereit, den deutschen Soldaten noch weitere Opfer in Serbien zuzumuten, nur weil ein Teil des serbischen Volkes auf bolschewistische, kommunistische englische und jüdische Hetzer höre und sich aufputschen lasse».¹⁵

U Berlinu su se ipak opredelili za kompromis zbog sopstvene nemoći, pa su bugarskoj vojsci ustupili deo okupacionog područja Srbije do donjeg toka reke Resave i linijom Svilajnac-Kragujevac-Kraljevo i dalje na jug. Nemačke okupacione trupe ostale su samo na području severne Srbije, Šumadije i dela zapadne Srbije od Kraljeva ka Prištini. Bugarskim trupama predata je u zaštitu važna strategijska saobraćajnica Skoplje-Niš-Beograd.¹⁶

Znajući da mu je jedini put opstanka da ostane uz skute svojih gospodara, šef kvislinške vlade Milan Nedić je prihvatio novo kasapljenje Srbije, a njegovi saradnici morali su da izraze dobrodošlicu bugarskim trupama prilikom ulaska u Jagodinu, (Svetoza-revo), Čupriju, Leskovac, Kragujevac i druga mesta.¹⁷ Tako je poslanik Bencler mogao 6. januara 1942. da izvesti Berlin da je Milan Nedić prihvatio ulazak bugarskih trupa u srpske gradove u južnoj, istočnoj i centralnoj Srbiji i da pokazuje spremnost da zajedno sa bugarskom vojskom vodi borbu protiv partizanskog pokreta.¹⁸

Takvim rešenjem zaštite nemačkih okupacionih, strategijskih i privrednih interesa u Srbiji, uz pomoć Bugara, Nemci su mogli

¹⁵ Ministar inostranih poslova Nemačke Ribentrop pisao je tada Bencleru: (prevedeno na srpskohrvatski): »Izdajničko držanje političkih krugova, koji su vladali Jugoslavijom, stajalo je nemački Vermaht teških i krvavih žrtava, a osim toga i dragocenih nedelja, koje su konačno nedostajale nemačkom Vermahtu prilikom napora za savladavanje Sovjetske Rusije krajem 1941. Teške žrtve nemačkog Vermahta povezane sa ovim idu na konto Srbije ... Mi međutim, nismo spremni da od nemačkih vojnika zahtevamo i dalje žrtve u Srbiji, samo zato što jedan deo srpskog naroda sluša boljševističke, komunističke, engleske i jevrejske hušakače, i što se taj isti deo srpskoga naroda da zavesti«. Ibid. nr. 88, pp. 165—166. Nacistički vrh a naročito njegov vođa Adolf Hitler zbog otpora Srbije germanskom nadiranj u Jugoistok, a naročito zbog teških poraza austro-ugarske vojske u borbama protiv srpske vojske u toku prvog svetskog rata, kao i masovnog otpora stanovništva Beograda 27. marta 1941. nasrtajima sila Trojnog pakta na samostalnost Jugoslavije, patološki su mrzeli Srbe. Već na savetovanju nacističkog vrha u Berlinu, 27. marta u vezi sa događajima u Jugoslaviji Hitler je izjavio: »Srbi i Slovenci nikada nisu bili prijateljski naklonjeni Nemcima (Vid. Zb. NOR, II/2, p. 469). U uputstvu OKH od 30. marta 1941, u odeljku o situaciji kod neprijatelja podvučeno je: »Jugoslovenski, naročito srpski vojnici boriće se hrabro, primajući često i borbu prsa u prsa« (Ibid. p. 503). U armijskoj zapovesti XII armije od 2. aprila 1941. piše: »Skreće se naročita pažnja na potrebu što jačeg obezbeđenja pozadinskih veza, veštačkih objekata itd. protiv sabotaža i ustanika, naročito u Srbiji« (Ibid. p. 526) Krajskomandantura u Beogradu odmah po formiranju posle kapitulacije u saopštenju neposlušnim građanima u Beogradu je pored ostalog napisala: »; sve se više primećuje da jedan veliki deo stanovništva u pešačkom saobraćaju ne pokazuje ni malo sklonosti da se ukloni nego često na drzak način preprečava put« (Vid. Zb. NOR, I/1, p. 301).

¹⁶ Zb. NOR, XII/2, nr. 6, pp. 41—42.

¹⁷ Ibid. nr. 5, p. 39.

¹⁸ ADAP, E/I, nr. 101, pp. 186—187, 185, pp. 341—342.

biti zadovoljni. Polovinom januara 1942. nemačka 113. divizija mogla je da krene prema istočnom frontu, 342. divizija je upućena za istočnu Bosnu, posle čega je i ona morala da krene na istočni front. Preostale divizije su raspoređene za zaštitu velikih rudnika, posebno rudničkih centara — Bora i Trepče — a delom snaga trebalo je da sadejstvuju ustašama i domobranima u operaciji čišćenja ustaničkog žarišta u istočnoj Bosni.¹⁹

Pitanje ulaska bugarskih trupa u delove Srbije rešeno je po diktatu iz Berlina veoma brzo ali pokušaj angažovanja italijanske vojske za zaštitu delova nemačkog okupacionog područja u NDH, i uopšte, pitanje sadejstva italijanske armije u uništavanju pojedinih žarišta ustanka u Jugoslaviji, išlo je mnogo teže. Problem je nastao zbog višestruko zaoštrenih odnosa između Italije i NDH usled opredeljenja ustaškog rukovodstva prema Nemcima još od stvaranja NDH; zbog italijanske aneksije hrvatskih teritorija u Dalmaciji; sve izrazitije orijentacije ustaške vlade ka ekonomskim vezama sa Nemačkom; kao i usled — za to vreme najakutnijeg razloga — saradnje Italijana sa četnicima u suzbijanju NOP, ali i huškanja ovih četnika protiv ustaša. Zbog protesta iz Zagreba u kome je, uz ustaše, aktivno učestvovao i Kaše, u nacističkom centru odustalo se od prepuštanja dela NDH severno od demarkacione linije Italijanima. U kontekstu zaoštavanja odnosa između NDH i Italije intenzivirane su i suprotnosti između dve osovinske sile koje su postojale i tinjale od početka njihove saradnje.

I jedna i druga članica Osovine bile su za korišćenje stare, dobro poznate metode širenja nesloge među narodima. Nemci su, nemajući sopstvene trupe za čišćenje pojedinih žarišta NOP-a, morali da se oslanjaju na profašistički opredeljene domaće nacionaliste koji su davali prednost saradnji sa Rajhom nad saradnjom sa Italijom. U NDH su od početka to bile njene oružane snage, uglavnom ustaše, a u Srbiji kvislinške snage Milana Nedića, Pećančevi četnici i indirektna pomoć ostalih četničkih formacija čiju su ponudu za saradnju zvanično odbacili. Već od početka ustanka Italijani su prihvatili saradnju sa četnicima da bi se lakše obračunavali sa naraslim NOP-om.

Sledeći tokove nemačke politike, komandant 342. divizije u zapovesti o uništavanju partizanskih snaga u istočnoj Bosni, od 6. januara 1942. naređuje da »treba pogodno iskoristiti nacionalno neprijateljstvo različitih plemena«, smatrajući da Srbi, Hrvati i Muslimani nisu narodi, već plemena. Nemački vojni šefovi to su isto radili u toku borbi u Srbiji krajem 1941, radi čuvanja vlastite oružane sile. Ilegalno i indirektno, koristili su se uslugama nacionalista svih boja, ako to već nisu mogli činiti javno i direktno. Međutim, postojala je i druga struja — politička, koja je bila za čuvanje i poštovanje određenih principa i naročito volje i opredeljenja Firera da se ni pod kojim uslovima ne traži oslonac u na-

¹⁹ Zb. NOR, XII/2, nr. 10, p. 56, 21, p. 100.

oružanim Srbima, pa makar te snage bile radikalno antikomunističke, da se ne bi izrodilo novo gnezdo »srpske izdaje« i zavera protiv Rajha.

Pripremajući ofanzivu u istočnoj Bosni, Nemci su uz domobrane planirali i učešće ustaša. Istovremeno je grupa četnika Jezdimira Dangića ponudila preko svojih ilegalnih veza sa nemačkim vojnim i policijskim predstavništvima u Beogradu učešće u borbi protiv NOP-a, zahtevajući da se ustaše ne puštaju u sela koja kontrolišu četnici.²⁰ Nemačka komanda u Beogradu formalno je odbila ovu ponudu Dangićevih četnika, ali se u praksi nije odriicala četničke pomoći. Pojedini predstavnici Rajha u Beogradu zalagali su se za izbegavanje angažovanja ustaških jedinica u krajevima koje kontrolišu četnici. Zbog različitih gledišta oko ovih spornih pitanja podela se diskusija — kako između Zagreba i Beograda, tako i između nemačkih vojnih i političkih predstavništava na Jugoistoku.²¹

U krugu vojnih ustanova koje su pripremale operacije u istočnoj Bosni, prevladalo je, pod uticajem nacističkog centra, gledište da se onemogućiti direktno učešće i ustaša i četnika na ovom osetljivom području, odnosno da u operacijama učestvuju samo nemačke i domobranske jedinice, uz indirektno sadejstvo Italijana.

Protiv ovakvog predloga ustali su predstavnici NDH. Kao i uvek, punu podršku ustašama je pružio poslanik Kaše koji je zatražio da se »... za isključenje ustaša sa operacijskog područja zahteva odobrenje Firera«.²² Nemački general u Zagrebu Horstenau, kao i predstavnici više komande 65. iz Beograda, strahujući da ustaše ponovo svojim divljanjem i pokoljima po srpskim selima ne izazovu stanovništvo ovoga kraja, bili su protiv njihovog uključivanja u ofanzivu. Predlog ustaškog »zastupnika« da se odluka o učešću ustaša prepusti Hitleru bio je dobro smišljen i sračunat.²³ Pred Firera, koji je tradicionalno zazirao od Srba i smatrao ih krivcima za mnoge nedaće nemačkog naroda, a koji su činili osnovnu boračku masu u narodnom ustanku u Jugoslaviji, nije se smelo sa ovakvim pitanjem ni izaći. Zato je prihvaćeno stanovište radikalne struje u nemačkom vojnom i političkom rukovodstvu na Jugoistoku, o formiranju jedinstvene komande za uništenje ustanika u istočnoj Bosni, na čelu sa generalom Fortnerom. Celo ovo područje je proglašeno operativnom zonom pod nemačkom vojnom vlašću, a udarnu grupaciju, kojoj je trebalo da sadejstvuju brojne domo-

²⁰ Ibid. nr. 3, p. 25.

²¹ Zb. NOR, XII/2, nr. 1, p. 8, 9. p. 52, 33, p. 165, 34, pp. 183, 186, 78, pp. 418; takode, ADAP, E/I, nr. 277, p. 517; Rasim Hurem, Kriza NOP-a u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. Svjetlost, Sarajevo 1972, pp. 188—192.

²² Zb. NOR, XII/2, nr. 13, p. 65—66. Takode, Milan Borković, Kontrarevolucija u Srbiji. Kvislinška uprava 1941—1944, knj. I, (1941—1942), Sloboda, Beograd, 1979, pp. 274—278; Antun Miletić, O saradnji komandanta četničkih odreda istočne Bosne Jezdimira Dangića sa Nemcima, Vojnoistorijski glasnik 2, mai—avgust 1972. p. 138.

²³ Rafael Brčić, Osnovna obilježja korekcije nemačko-ustaške politike prema Srbima i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Prilozi 11—12, Sarajevo, 1976, pp. 177—206; Branko Petranović, o. c. p. 64.

branske jedinice na širem prostoru NDH, činile su nemačke jnage u jačini od oko 30.000 vojnika u čijem je sastavu planirano i učešće sedam ustaško-domobranskih bataljona.²⁴

U toku priprema ofanzive propao je pokušaj jake grupe sastavljene iz delova 718. nemačke divizije i ustaško-domobranskih snaga, da opkole i unište snažan Ozrenski NOP odred koji je veoma uspešno dejstvovao na komunikaciji Sarajevo—Bosanski Brod i Doboj—Tuzla. Veštim manevrom odred je uspeo da se izvuče iz ugroženog područja i da nastavi vojnu i političku aktivnost.²⁵

Saradnja četnika sa Nemcima omogućila je uspešan prodor jačih nemačko-ustaških snaga 15. januara 1942. iz Tuzle, Sarajeva, Zvornika i Višegrada prema središtu oslobođene teritorije na području Han-Pijeska i Olova, gde je glavninu partizanskih odreda, zajedno sa Prvom proleterskom brigadom, trebalo, prema zamisli nemačkog komandovanja, okružiti i uništiti.²⁶ U toku ovih neprijateljevih dejstava samo se manji broj četnika priključio partizanima, dok se većina razbežala i vratila u svoja sela. Nemci su ih tada zarobili i odveli u šabački logor, dok je veći deo, povezujući se sa nedićevcima, ponudio Nemcima saradnju i mnogi od njih su poslužili nemačkim kolonama koje su napadale partizane, kao vodiči.

Vrhovni štab odlučuje da sa delom boraca Prve proleterske brigade krene prema jugu, na područja koja su bila pod uticajem četnika, ali koja je prema ranije dobijenom zadatku trebalo da oslobode partizani iz Crne Gore, dok je drugi deo brigade trebalo da ostane na širem području Romanije. U toku ofanzive Glavni štab NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu i štab Prve proleterske brigade ocenili su da se neće moći organizovati odbrana ni ovoga područja, pa su i ove snage krenule na jug prema teritoriji Kalinovačkog NOP odreda. Uz teške napore i veliku studen jedinice Prve proleterske brigade uspešno su se probile prema jugu. Jedna kolona se probila preko Podromanije i Renovice, a druga zapadnije — preko Srednjeg Semizovca i Igmana, učestvujući u čuvenom igmanskom maršu. Obe kolone su se probile u oslobođenu Foču. Udarivši u prazno, nemačke jedinice bile su nezadovoljne rezultatima operacije.²⁷ Odmah po prolasku nemačko-ustaških kolona kroz operativno područje, NOP je počeo ponovo da deluje, okupljajući ustanike iz srpskih sela u istočnoj Bosni. U toku povlačenja prema jugu Vrhovni štab je uočio da je ovaj politički zaostao seljački kraj bio izložen jakoj četničkoj propagandi, pa je doneo odluku da se od dela boraca iz četničkih jedinica koje su bile za borbu protiv

²⁴ Zdravko Antonić, o. c. p. 522. Takode, Ahmet Djonlagić i Mišo Leković, *Nemačka ofanziva na istočnu Bosnu*, Vojno delo, Beograd, 1963, pp. 60—130.

²⁵ Todor Vujasinović, *Ozrenski partizanski odred*, Svijetlost, Sarajevo, 1979, pp. 241—284.

²⁶ Zb. NOR, XII/2, pp. 1066—1067.

²⁷ *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945*, knj. I, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1963, pp. 179—186. Takode, Zb. NOR, XII/2, nr. 21, p. 99 i prilog p. 1065—1071. Rasim Hurem, o. c. pp. 107—109.

okupatora a nisu bile spremne da učestvuju u partizanskim jedinicama formiraju jedinice Dobrovoljačke vojske Jugoslavije.²⁸

Neposredno po završetku neuspele ofanzive u istočnoj Bosni, nemačke ustaško-domobranske snage ponovo su 29. januara napale na Ozrenski partizanski odred, ali su ozrenski partizani, vestom primenom dinamične odbrane, uspeali da izbegnu okruženje.²⁹

Nemci su ovoga puta mogli da pošalju izveštaje svojim višim komandama da partizani nisu uništeni. Svi partizanski odredi u istočnoj Bosni su se uspeali održati na svojim područjima, dok je Prva proleTERSka brigada sa Vrhovnim štabom uspešnim manevrom na jug omogućila jače povezivanje oslobođene teritorije Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Sandžaka.

2. NEUSPELA OPERACIJA ČIŠĆENJA U ISTOČNOJ BOSNI I NOVI USPESI NOP-a POČETKOM 1942. GODINE

U januarskim operacijama u istočnoj Bosni Nemci nisu ostvarili postavljeni cilj. Njihova 342. divizija, koja se spremala za istočni front, pretpela je gubitke od 504 vojnika, računajući tu i teško promrzle, tako da je, po sopstvenom priznanju, njena borbena spremnost bila okrnjena.³⁰ Snage NOP i DVJ nisu bile potisnute sa svojih područja. Samo je Prva proleTERSka brigada izvela manevar prema jugu gde je, osloncem na crnogorske i hercegovačke partizane, stvorila novo žarište NOP, dok su partizanski odredi u istočnoj Bosni nastavili sa borbama na svojim područjima.

Za neuspehe u istočnoj Bosni Nemci su optuživali ustaše, koji su ponovo nasiljem i zločinima nad Srbima izazvali nove neredе i sukobe. U nemačkom izveštaju o toku i rezultatima operacija u istočnoj Bosni od 27. januara 1942. piše: »Hrvatske trupe (domobrani i ustaše prim, aut.) koje su ostale na očišćenom području ne mogu ih (misli se na ustanike, prim, aut.) sprečiti, jer su u borbi slabije«.³¹ Zato odlučuju da istočna Bosna ostane operativno područje na kome će oružane snage NDH i dalje biti podređene Nemcima i gde će ih kontrolisati nemačke komande. Upućuju zahtev vodstvu ustaške NDH da se organizuju i da pokrenu konkretne mere na svom području sa koga se »u ogromnom procentu« regrutuju nezadovoljnici prema »novom« poretку i silama Osovine.³² Zahtevaju da ustaše političkim sredstvima odvrćaju srpsko stanovništvo od NOP i komunista, naprimer, puštajući iz koncentracionih logora Srbe koji nisu učesnici NOP, i koji nisu sarađivali sa komunistima. Da bi se uspeo u ovoj akciji, koja je naišla na otpor ustaša, uz pomoć nedićevaca i drugih protivnika NOP-a, sa-

²⁸ Zdravko Antonie, o.e. pp. 531—538; Rasim Hurem, o.e. pp. III—120.
²⁹ Todor Vujasinović, o.e. pp. 241—284. Takode, Zb. NOR, XII/2, nr. 12, pp. 61—63, 21, pp. 107, 34, pp. 181, 183.

³⁰ Zb. NOR, XII/2, nr. 21, pp. 105—107.

³¹ Ibid. nr. 17, p. 83.

³² Ibid. nr. 14, pp. 69—70, 21, p. 95.

činjeni su spiskovi Srba koji se nalaze u ustaškim zatvorima i logorima a nisu bili protivnici sila Osovine, odnosno pristalice NOP, sa zahtevom da se odmah puste. Jedan ovakav spisak sadržavao je oko 1.400 imena.³³

Našavši se, s jedne strane pod pritiskom pojedinih predstavnika nemačke okupacione vlasti, a sa druge — pod udarom ustaničkog pokreta, ustaški vrh u Zagrebu počeo je i sâm da iznalazi mogućnosti za smirivanje i regulisanje odnosa sa Srbima u NDH. Poglavnik obećava uvođenje novih mera koje će garantovati Srbima egzistenciju na njihovim ognjištima, da će uskoro pristupiti formiranju hrvatske pravoslavne crkve i sazivanju sabora u kome će se naći mesta i za predstavnike »hrvatskih« pravoslavaca.³⁴

Sve ove mere su ipak ostale samo želje i pokušaji da se ugasi ustanički požar koje se naglo razbuktao. Za neprijatelja je jedini put pacifikacije ustaničkih područja ostao i dalje izvođenje krupnih operacija čišćenja terena, ali na putu ovakvog rešenja množile su se teškoće. Najveća među njima bila je nemogućnost uspostavljanja čvršće borbene saradnje sa italijanskim snagama, koje su zbog malog broja nemačkih divizija morale da igraju odlučujuću ulogu, za koju nisu bile sposobne jer se na okupacionom području oko Foče već bilo formirano novo, snažno žarište. Protivrečnosti između Italije i NDH rasle su i dalje i postajale sve veća smetnja nemačko-italijanskoj borbenoj saradnji. Obećanje italijanske komande da će sprečiti povlačenje glavnine partizanskih snaga iz istočne Bosne prilikom operacija nemačke 342. divizije polovinom januara prema italijanskom okupacionom području, ne samo da nije ispunjeno već se nije ni pokušalo izvršiti. Zahtev nemačke komande da italijanska avijacija polovinom januara bombarduje koncentracije partizanskih snaga u Vlasenici nekoliko dana nije ispunjavan. Kada su Italijani konačno rešili da bombarduju grad, 23. januara, u njemu su se već nalazile nemačke i ustaške jedinice, pa su poginula 4 nemačka vojnika a 12 je bilo ranjeno.³⁵

Spremnost znatnog dela stanovništva za borbu protiv okupatora i njegovih saradnika, naročito u nacionalno izmešanim krajevima NDH, uticala je na to da izrastu dva moćna žarišta NOP — jedno na širem području oko tromeđe Crne Gore, Sandžaka i Bosne i Hercegovine, — sa sedištem u Foči, i drugo u Bosanskoj krajini, Baniji, Kordunu, Lici, Gorskom kotaru i delu Slovenije. Najznačajnija saobraćajnica, železnička pruga Beograd—Zagreb—Ljubljana, našla se na delu Novska—Sisak—Zagreb pod udarima partizana. Privredno važne pruge prema rudniku Ljubiji, Banjoj Luci i Bihaću bile su, zbog stalnih napada partizana, neupotrebljive. I ostale važne saobraćajnice u italijanskoj okupacionoj zoni bile su ugrožene, među njima i pruga Zagreb—Karlovac—Split.³⁶ Iz Srbije i istočne Bosne stizali su izveštaji o povećanim aktivnostima NOP

³³ Ibid. nr. 20, pp. 91—93.

³⁴ Ibid. nr. 14, p. 69, 21, p. 95.

³⁵ Ibid. nr. 14, p. 71, 21, p. 104.

³⁶ Zb. NOR, XII/2, nr. 18, pp. 85—86.

odreda. Tri bugarske i dve nemačke divizije i belogardejski korpus za zaštitu privrednih objekata kao i mnoštvo drugih manjih jedinica u okupiranoj Srbiji osiguravali su samo najvažnije komunikacije, rudnike i privredne objekte dok je znatan deo teritorije van komunikacija i gradova ostao van dometa okupatora.³⁷

Nemačke komande na jugoslovenskom prostoru nisu bile zadovoljne postojećim stanjem i rezultatima na ovom ratištu krajem 1941. i početkom 1942. godine. Komandant Jugoistoka general Kunce je ponovo došao na ideju u drugoj polovini januara 1942. da se prošire područja pod zaštitom bugarskih okupacionih snaga, koje su raspolagale jakim efektivima koji nisu bili angažovani. On se bavio mišlju da bugarskim trupama prepusti osiguranje područja južno od linije Kragujevac—Rogačica, sa izuzetkom značajnih vojnoprivrednih regiona oko Ivanjice i Kosovske Mitrovice. Ideja je naišla na jak otpor nedićevaca i komandanta Srbije generala Badera koji je bio ubeđen da bi taj korak stvorio nove probleme u Srbiji, posebno u pogledu vrbovanja saradnika na koje su se oslanjali nosioci okupacionog sistema u Srbiji.³⁸

General Bader bio je pristalica traženja pomoći od prone-mačkih, odnosno antikomunistički opredeljenih Srba, uzimajući u obzir i Dangića i njegove četnike u istočnoj Bosni. Svoju ideju saopštava komandantu Jugoistoka 5. februara 1942, tvrdeći da su Nezavisna Država Hrvatska, njena destruktivna politika i progoni srpskog življa koje čine ustaše, osnovni uzroci masovnog ustaničkog pokreta na području Jugoslavije, pa u izveštaju navodi i sledeće: ... »Hrvatska Država je činjenica koja postoji i koja se ne da isključiti, premda je ona izvor nemira i, samo s vojne tačke gledišta posmatrano, predstavlja najveću opasnost za vojnu situaciju na Balkanu«.³⁹ Dok radikalni proustaša Kaše većinu Srba ubraja u četnike. Nedićev prijatelj general Bader većinu Hrvata izjednačava sa ustašama i kaže: ... »Opšte je poznato u kom se obliku to dešava. Neboračko srpsko stanovništvo, žene, deca, kao i ljudi koji su nesposobni za borbu, a da ih ne bi zadesila zla sudbina, spasavaju se bekstvom preko Drine u srpske oblasti. Opljačkani do gole kože, isprebijani i namučeni, ovi begunci unose neprekidno nemir u srpske oblasti. Oni moraju postati plen komunista. U ovom momentu se najmanje 40.000 ovakvih begunaca nalazi u okolini Kosovske Mitrovice. Oni skapavaju od gladi, smrzavaju se ili podležu zaraznim bolestima među kojima su najteže pegavi i trbušni tifus. Hiljade i hiljade, broj im se ne da utvrditi, nalaze se u pokretu ka srpskoj teritoriji da bi se spasili od zverstava Hrvata« (ustaša, prim, aut.).⁴⁰ Zbog ovakvog stanja za koje su vinovnici, po mišljenju

³⁷ Arhiv Vojnoistorijskog instituta, NAV, T-311, Rol. 175, sn. 167—194. Izveštaj komandanta oružanih snaga na Jugoistoku za januar 1942, p. 6—10.

³⁸ Ibid. p. 19.

³⁹ Zb. NOR, XII/2, nr. 23, p. 113.

⁴⁰ Ibid. nr. 23, pp. 112—113; Jozo Tomasevich, Četnici u drugom svjetskom ratu 1941—1945, Liber, Zagreb, 1979, pp. 189—191. Takode, Ladislaus Hory, Martin Broszat, Der kroatische Ustascha-Staat 1941—1945, DVA, Stuttgart 1964, p. 126.

Badera, samo ustaše, on predviđa novi masovni ustanak srpskog življa na proleće, uz objašnjenje da ne postoje raspoložive snage koje bi taj ustanak ugušile, jer »Hrvatske oružane snage, zbog svoje slabe vrednosti, ne dolaze uopšte u obzir za ovu borbu«.⁴¹

Bader je komandantu Jugoistoka Kunceu postavio važno pitanje: »... da li se možda ne bi moglo pomoću Dangića i njegovih ljudi da zavede mir u istočnoj Bosni, a da se pri tome ne povrede grubo suverena prava hrvatske države i ne promene postojeće granice«. Odmah zatim on daje objašnjenje da je načelnik štaba generalštabni pukovnik Keviš (Erich Kewisch) na svoju sopstvenu odgovornost (svakako, uz znanje i odobrenje Badera, Bendera i dr.) 30. januara 1942. vodio u Bajinoj Bašti pregovore sa delegacijom četničke uprave istočne Bosne koju je predvodio Dangić, koji je ponudio da se sa svim svojim ljudstvom stavi pod nemačku komandu i da učestvuje u uništavanju komunista u istočnoj Bosni. Pored toga, Dangić je bio spreman da prizna hrvatsku suverenost ukoliko se vlast i činovništvo obrazuju na paritetnoj osnovi od Hrvata, Muslimana i Srba, uz najvažniji uslov da se u pojas uz Drinu ne puštaju trupe NDH, a u ostala područja istočne Bosne u koja bi mogle ući domobranske jedinice, da se ne puštaju ustaše, jer bi njihov dolazak značio borbu do istrebljenja«.⁴²

Ove ponude naišle su na veliko interesovanje i pažnju među vojnim i političkim predstavnicima Nemačke u Beogradu, svesnim da sopstvenim snagama ne mogu izvršiti direktivu Firera o »pacifikaciji« jugoslovenskog ustaničkog područja. Oni su imali pozitivna iskustva iz saradnje sa četnicima u Srbiji, koji su, i pored toga što su nemačke komande odbijale pismene ugovore sa njima, pružili jedinicama Vermahta neprocenjivu podršku i pomoć u rušenju Užičke Republike, i potiskivanju glavnine partizanskih snaga iz Srbije. Za primer su im služili Italijani, koji su više puta uspešno pregovarali sa pojedinim četničkim komandantima i pomoću četnika ratovali protiv partizana. Istovremeno, osloncem na njih jačali su svoje pozicije u NDH i ostvarivali zamisao o pretvaranju Jadranskog u »italijansko more«.⁴³

Pregovori u selu Kulinama kod Bajine Bašte sa Dangićem podignuti su na nivo polulegalnih razgovora i otpočela je igra koja će dominirati u pregovorima i političkim nadmudrivanjima između Nemaca, nedićevaca, ustaša i Italijana u toku nekoliko narednih sedmica. Pregovorima sa Dangićem (31. januara do 3. februara 1942) prisustvovali su, uz Keviša, i Bader, Bencler, Nedić i drugi. Dangić je prihvatio zahtev Badera da se četnici potpuno potčine nemačkoj komandi i da se mogu upotrebiti i u borbama protiv jedinica NOP-a

⁴¹ Zb. NOR, XII/2, nr. 23, p. 113.

⁴² Ibid. p. 115. Takode, Nikola Milovanović, Izdaja ... pp. 269—272.

⁴³ Jovan Marjanović, Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca, knj. I, Britanski štićenik, Globus, Narodna knjiga — Prosveta, Zagreb, Beograd, 1979, pp. 193—200.

i DVJ i van operativnog područja istočne Bosne.⁴⁴ Po Nedićevoj želji, zatražio je potpuno povlačenje domobranske vojske i ustaških organa vlasti iz pograničnih srezova istočne Bosne — Bijeljine, Zvornika, Vlasenice, Sokolca, Rogatice, Kladnja, Srebrenice i Višegrada, odnosno njihovo izdvajanje iz sastava NDH i vezivanje za kvislinšku Srbiju.⁴⁴²

Zaokret nemačkih komandanata u Beogradu u odnosu na Dangićeve četnike izazvao je pravu buru među ustašama u Zagrebu i njihovim tutorima kakav je bio Kaše. U Beogradu su dobro znali da se odobrenje za lansiranje ove ideje — u odnosu na poznate stavove nacističkog vrha prema Srbima — mora tražiti najpre u Zagrebu. Zato je na novi, prošireni sastanak sa Dangićem iz Zagreba stigao, uz Gleza Horstenaua, i Kaše — koji je bio protivnik bilo kakve saradnje sa istočnobosanskim četnicima. Predstavnici NDH i poslanik Kaše na sastanku u Beogradu, 2. februara 1942, odbili su sve pokušaje uperene protiv »suverenosti« Nezavisne Države Hrvatske, koju su mnogo ranije priznale Nemačka i Italija. S obzirom na Hitlerove poglede na ovo pitanje, nije se više smelo ni pomišljati na ideju o legalnom korišćenju Dangićevih četnika protiv NOP-a. Baderove parole »Srbi treba u prvom redu da krvare i ginu za svoju zemlju« (Misli se protiv NOP-a, prim, aut.), ili »Mi (misli se na Nemce, prim, aut.) treba da sačuvamo svakog čoveka«

— mogle su biti u datom vremenu korišćene samo van ugovora. Ostala je punovažna odluka nacističkog vrha koja je srpske četnike u pogledu opasnosti po Treći Rajh već od ranije stavljala naporedo sa komunistima, što je najbolje izraženo u nabranju neprijatelja Rajha u zapovesti za pomenutu operaciju čišćenja istočne Bosne od 6. januara 1942. kada su kao neprijatelji naznačeni: »... svi poznati Mihailovićeви ljudi sa ili bez oružja i municije, svi poznati Dangićeви četnici, kao neprijatelji Hrvata, sa ili bez oružja i municije, svi komunisti, koji se ma gde primete, sa ili bez oružja i municije, svi oni koji prime pod svoj krov ili snabdevaju Mihailovićeve ili Dangićeve ljude ili komuniste, svi oni koji učestvuju u obaveštajnoj službi neprijatelja«.⁴⁵

Ovakav odnos Nemaca prema Dangićevim četnicima rezultat je specifičnog razvoja ustanka u istočnoj Bosni gde je proces razlaza četnika sa snagama NOP-a tekao nešto sporije nego u Srbiji. To je uslovljavalo držanje ustaničke mase koja nije želela da se čepa i da ide u građanski rat. U vreme napada odreda Draže Mihailovića na Užice, u istočnoj Bosni nije došlo do napada četnika

⁴⁴ AVII, NAV, T-312, Rol. 465, sn. 4026—4029. Zabeleška komandanta Srbije od 5. februara 1942. o razgovorima sa Jezdimirom Dangićem. Takode, ADAP, E/I, nr. 277, Zb. NOR, XII/1, nr. 56, pp. 151—154. p. 516; Jovan Marjanović, o. c. pp. 202—204; Bogdan Krizman, Pavelić između Hitlera i Mussolinija, Globus, Zagreb, 1980, pp. 267—268; Rasim Hurem, o.c. pp. 192—194.

^{44a} Rafael Brčić, Vojne i političke mjere okupatora .. . p. 61—62: Takode, Hnilicka Karl, Das Ende auf dem Balkan 1944/1945, Musterschmidt, Göttingen i dr. 1970, pp. 187—193, 198.

⁴⁵ Zb. NOR, XII/2, nr. 3, p. 26. Takode, Zb. NOR, XII/2, nr. 23, pp. 111—122; Jovan Marjanović, o. c. pp. 202—204.

na NOP odrede, odnosno, istočnobosanski četnici nisu izvršili naređenje svoje vrhovne komande da krenu u napad na partizane u Srbiji, iako su već u to vreme počeli široku akciju na rastrojavanju partizanskih jedinica na području istočne Bosne. Deo četničkih snaga je učestvovao u borbama protiv ustaša i domobrana a mali broj i protiv Nemaca.^{45a}

Struja u redovima predstavnika nemačkih okupacionih vlasti na Jugoistoku koja je štitila NDH pobedila je i bez mišljenja i odluke Berlina. Dangić je uz pratnju kapetana dr Matla ispraćen nazad preko Drine uz obaveštenje da Abver želi i dalje sa njim i njegovim četnicima da održava veze. U izveštaju komandanta oružanih snaga Jugoistoka za februar 1942. zabeleženo je da je opunomoćeni komandant za Srbiju, zbog neslaganja predstavnika NDH, odbio ponuđenu saradnju četnika Jezdimira Dangića, ali da je komandant Jugoistoka u vezi sa ovim »načelno zadržao pravo da iskoristi eventualne mogućnosti«,⁴⁶ jer je Dangić prema nekim izvorima, imao pod komandom oko 4.500 ustanika.

Pregovorima sa Dangićem obelodanjena su određena neslaganja pronacističke struje na čelu sa Kašcom sa drugom grupom predstavnika nacističke Nemačke u zemljama Jugoslavije u kojoj su bili najuticajniji generali; Horstenau, Bader i Bencler, o čemu je nacistička centrala u Berlinu odmah obaveštena. Nacistički vrh je u vezi sa izborom metoda i oslonaca u gušenje NOP-a u Jugoslaviji beskompromisno podržavao stavove Kašea. Nekoliko dana posle ovih pregovora stiglo je naređenje načelnika nemačke Vrhovne komande o pripremama za gušenje plime NOP u Jugoslaviji, koja se očekivala na proleće. Pisalo je u ovom naređenju da je jedan od neuspeha u pokušajima gušenja ustanka u istočnoj Bosni bio blag postupak prema ustanicima, jer »gubici ustanika kao i broj likvidiranih su mali, posebno ako se taj broj poredi sa brojem zarobljenih«. Planirano je, suprotno tolikim predlozima Horstenaua i Badera korišćenje mera odmazde prema ustanicima, naročito posle postavljanja SS generala Augusta Majsnara (August Meyszner) za rukovodioca policije u Srbiji. Opunomoćenom komandantu u Srbiji je naređeno da »mora u ovoj godini sa ustanicima izaći na kraj«.⁴⁷

Opunomoćeni komandant u Srbiji general Bader pred kojim se našao težak zadatak pacifikacije dela jugoslovenskog područja i dalje je samoinicijativno tragao za putevima i mogućnostima izvršavanja tog zadatka. U izveštaju komandantu Jugoistoka, polovinom februara 1942, predložen je sistem mogućih mera za uni-

⁴ Z b . NOR, XIV/1, nr. 27, pp. 72—75, 30, pp. 83—84.

⁴⁶ Zb. NOR, XII/2, nr. 34, p. 183: Nikola Milovanović, *Kontrarevolucionarni rad Draže Mihailovića*, Izdaja... p. 278.

⁴⁷ Ibid. nr. 24, pp. 125—126. Takode, AVII, NAV, T-315, Rol. 2244, sn. 34; Zb. NOR, I/3, nr. 45, p. 132—134, nr. 199, p. 501; Nikola Milovanović, *Rat obaveštajnih službi na tlu Jugoslavije*, knj. II, Sloboda, Beograd, 1978, p. 451; Andre Brissaud, Jean Mabire, *Noć i magla, Gestapo nad Evropom*, Zagreb 1977, pp. 13—14; Branko Petranović, o. c. pp. 253—254.

štenje NOP-a u Jugoslaviji, sa tri značajne mogućnosti: 1) dovođenje novih snaga koje bi gušće zaposlele ugrožena područja; 2) pomeranje srpskohrvatske granice prema zapadu, do Bosne; 3) sprečavanje uvoza i unošenja naoružanja iz italijanske okupacione zone.⁴⁸

Protivnik Baderovih ideja i nastojanja, Zigfrid Kaše, borio se protiv ovakvog rešenja, oslanjajući se na Turnera u Beogradu, te u pismu punom hvale o snazi ustaške NDH i njenoj vernosti Rajhu, traži saveznika i protiv Badera i svog zagrebačkog kolege generala Horstenaua koji je bio veoma blizak Baderovim idejama. Kaše zahteva od Turnera da se suprotstavi svakoj zamisli o ustupcima Srbiji na račun »integriteta« NDH koja je formirana voljom i saglasnošću Hitlera. Tvrdi da se Hrvati ne mogu uračunati u Slovene i pokušava da dokaže kako ustaše nisu krivci za prilaženje Srba komunistima, već da su ustanak na prvom mestu organizovali »slavenofilski boljševici i četnici«, kao i drugi »ološ« svake vrste i da vodeće snage ustanka rade pod tutorstvom Londona i Moskve.^{48*} Po njegovom mišljenju, poglavnikovo uvođenje hrvatske pravoslavne crkve će doprineti smirivanju nemira Srba i Hrvata što će omogućiti snagama NDH, Vermahtu i italijanskoj vojsci da uguše delovanje NOP-a na ovim prostorima.⁴⁹

Kašeova tvrdnja da se ustaška NDH može osposobiti i upotrebiti kao ravnopravan partner u borbi protiv NOP-a, pokušavao je u više navrata da pobije opunomoćeni general u Zagrebu Horstenau. U izveštaju o stanju u NDH, upućenom nadležnim organima 25. februara 1942. on sumnja da će sazivanje Hrvatskog sabora (23. februara) koji sačinjavaju ustaški glavari, uz svega tri pravoslavca i 15 Muslimana, kao i osnivanje — po ustaškom diktatu hrvatske pravoslavne crkve — bar malo doprineti ozdravljenju NDH. Horstenau izveštava i sledeće: »Za vreme pravoslavnog Božića pre četiri nedelje bio je zabranjen pravoslavcima ulaz u ono malo preostalih crkava. Katolički kapelani su aktivni saborci ustaša.«⁵⁰ On sagledava krizu NDH u potpunoj otuđenosti naroda od nje, uključujući tu i Hrvate, u opštoj mržnji prema naturenom ustaškom režimu: »Sve narodnosti (misli se na narode, prim, aut.) s neznatnim izuzecima, međutim, složne su u svom opštem protivstavu prema ustaškom pokretu, kao jedinstvenoj partiji, nosiocu državnosti. Mržnja prema njemu ne može zaista biti veća. Predstavnici ustaškog

⁴⁸ Zb. NOR, XII/2, nr. 28, p. 145.

^{48a} Međutim, da to nije bilo tako potvrđuje izveštaj jednog od folksdojčerskih^ vođa u vinkovačkom kraju Ludviga Rica, od 7. maja 1942. godine, dakle, čoveka koji je živio u kraju gde obitavaju zajedno Srbi i Hrvati; on piše: »Hrvati su čisti Sloveni koji kao sva jugoslovenska braća, svim unutra i spolja rade za sveslovenski događaj. Oni su nacionalno nastrojeni protiv germanstva, zvali se Hrvati ili Jugosloveni. Zajednički život Hrvata sa Srbima u Jugoslaviji učinio je da je iznikla jedna nova generacija, koja je vaspitana često panslavenski.« Nikola Milovanović, Rat obaveštajnih službi na tlu Jugoslavije, knj. II, Sloboda, Beograd 1978, pp. 100—101. Takode, Ladislaus Hory, Martin Broszat, o. c. p. 94.

⁴⁹ Zb. NOR, XII/2, nr. 27, p. 139, 141—142.

⁵⁰ Ibid. nr. 33, p. 163, takode, ADAP, E/I, nr. 277, p. 517; Bogdan Krizman, o. c. pp. 259—263.

pokreta izazivaju sve veću mržnju svojom nadmenošću, samovoljom, grabežljivošću i korupcijom. Uz to ne prestaju nedela, pljačke i ubijanja».⁵¹

Horstenau ima suprotno mišljenje od Kašea i veoma nisko ocenjuje vojničke i moralne kvalitete oružane sile NDH — kada kaže »gde nema Nemaca, zavisi od dobre volje ustanika da oni ne budu tamo«.⁵² Protivno mišljenju generala Badera, Horstenau je kao i Kaše, smatrao da se niukom slučaju ne može ići na odvajanje istočne Bosne od NDH jer je nemoguće da Nemačka, koja je stvorila tu državnu tvorevinu, počne drastično da je ruši. Najbolje rešenje — po njemu — je da se nesigurno područje istočne Bosne drži kao operaciono područje Rajha.⁵³ Njegov izveštaj sa nizom veoma smelih razmišljanja i ideja o rešavanju krize u NDH, naišao je na pogodno tie, zahvaljujući izveštaju šefa nemačke policije i službe sigurnosti o stanju na Jugoistoku, u kome se daju slične ocene o kretanjima na jugoslovenskom području, naročito u delovanju NOP-a i četnika i slabostima ustaške države kao i o tome da je jedan od vinovnika uspona ustaničkog pokreta u NDH ustaško nasilje nad srpskim stanovništvom i ubijanje »najsadističkim metodama« oko 300.000 Srba u NDH. U predlogu mera za smirivanje istočnobosanskog područja u ovom policijskom izveštaju se predlaže da vladu NDH treba opomenuti za zlodela ustaša, pa ako bude potrebno da se ustaše delimično povuku iz istočne Bosne.⁵⁴

U nemačkoj Vrhovnoj komandi su ipak zaključili da se rešavanje pitanja pacifikacije jugoslovenskog prostora što hitnije potraži u boljem angažovanju raspoloživih nemačkih snaga, uz nastojanje da se one što svrsishodnije iskoriste u sadejstvu sa italijanskim okupacionim trupama i oružanim snagama NDH. U tom duhu nemačka Vrhovna komanda je 19. februara 1942. izdala naređenje o reorganizaciji komandovanja u Srbiji i delimičnim izmenama u komandovanju na području celog Jugoistoka. Tako su (sa važnošću od 1. marta 1942. godine) objedinjene funkcije opunomoćenog komandanta u Srbiji, Više komande 65 za naročitu upotrebu i komandanta Srbije u jedinstvenu instituciju, komandujućeg generala i komandanta u Srbiji). Na taj položaj je imenovan general artiljerije Paul Bader.⁵⁵

3. PRIPREME PROLETNJIH OPERACIJA PROTIV NARODNOOSLOBODILACKOG POKRETA

Slabi rezultati proteklih operacija za uništavanje ustaničkih žarišta, koja su nicala širom Jugoslavije, prisilili su nemačku Vrhovnu komandu da aktivira svoje potčinjene komande i ustanove

⁵¹ Zb. NOR, XII/2, nr. 33, p. 164.

⁵² Ibid. pp. 164—165.

⁵³ Ibid. nr. 33, pp. 162—176.

⁵⁴ Bogdan Krizman, o. c. pp. 269—272. Takode, ADAP, E/I, nr. 277 s pri-
logom, pp. 514—520; Zb. NOR, XII/2, nr. 33, p. 167.

⁵⁵ Zb. NOR, XII/2, nr. 20, p. 149, 40, pp. 209—210, 49, p. 255.

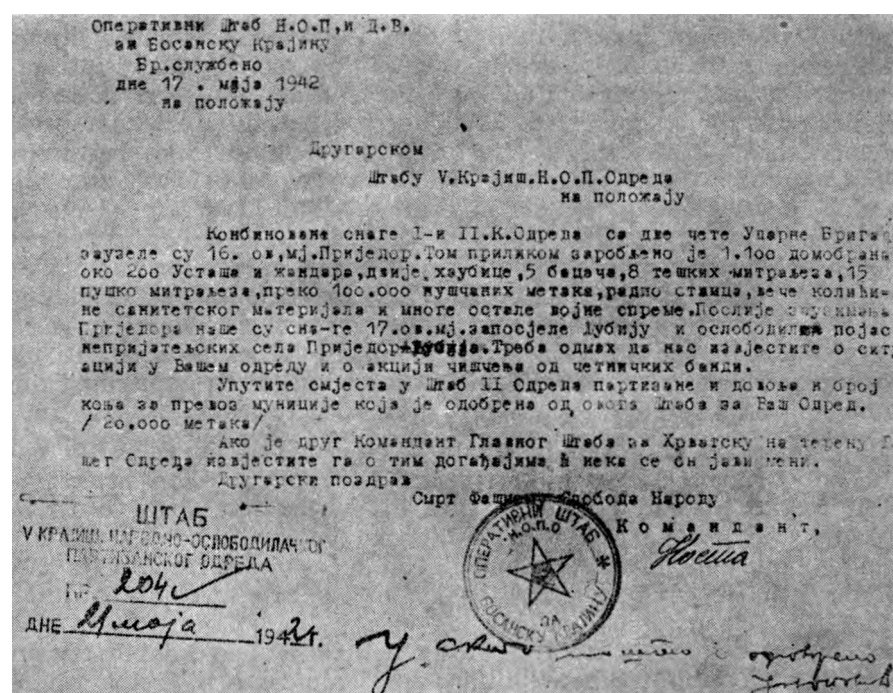
na Jugoistoku da pristupe temeljitijim vojničkim i političkim pripremama za nove vojne poduhvate.^{55a} Operacije čišćenja u Bosni izvođene su u duhu Hitlerovih smernica uz striktno poštovanje »suvereniteta« NDH i potpuno odbacivanje ideja o osloncu na četnike ili na neke druge snage na štetu interesa ustaškog režima u Hrvatskoj.⁵⁶ Upravo iz ovih razloga održano je u Zagrebu 28. i 29. februara 1942. preliminarno savetovanje o pripremanju proletnjih operacija u prisustvu vojnih i političkih predstavnika Nemačke i NDH. U ime vlade NDH prisustvovali su maršal Slavko Kvaternik i general Vladimir Lakša, a sa nemačke strane komandant oružanih snaga na Jugoistoku general Valter Kunc, komandujući general i komandant Srbije general Paul Bader, nemački general u Zagrebu Glez Horstenau, poslanik Rajha u Beogradu Feliks Bencler, poslanik Rajha u Zagrebu Fridrih Kaše i savetnik za politička pitanja u nemačkom Ministarstvu inostranih poslova dr Edmund Vezemajer (Edmund Weesenmayer). U duhu već trasirane politike postignuta je puna saglasnost o svim važnijim pitanjima. Potvrđeno je da ne može biti govora o promenama granica NDH, ali da se mogu koristiti politička sredstva radi lakšeg vođenja vojnih operacija. Preporučeni su politički kontakti i razgovori srpskih i hrvatskih kvislinga zbog ugovaranja uspešnije saradnje i sadejstva u borbi protiv NOP-a u pograničnim regionima između dve kvislinške teritorije. Istaknuti su kao glavni zadaci gušenje NOP-a i usmeravanje vojnih operacija prema najaktivnijim žarištima NOR-a u širem regionu Ijubijskih rudnika železa. Odlučeno je da se sa Italijanima razgovara i saraduje samo u operacijama protiv pojedinih ustaničkih grupacija, ali ne i o upotrebi njihove vojske severno od demarkacione linije.⁵⁷

U skladu sa dogovorima Hitlera i Musolinija, sledeći potez bili su razgovori 2. i 3. marta u Opatiji u kojima su, uz one koji su prisustvovali u Zagrebu, učestvovali i načelnik generalštaba italijanske vojske general Ambrozio (Vittorio Ambrosio) komandant 2. italijanske armije general Roata (Mario Roatta) i šef italijanske vojne misije u NDH general Oksilia (Antonio Oxilia). Učesnici konferencije su istakli ozbiljnost situacije na jugoslovenskom prostoru i konstatovali da su formirana dva jaka ustanička žarišta, jedno u širem regionu središnjeg područja Jugoslavije sa kompaktnom oslobođenom teritorijom i jakim jedinicama NOP i DVJ na tromedi Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Srbije, i drugo — na prostoru zapadne Bosne i središnje Hrvatske sa najjačim uporištem između Banje Luke, Save, Topuskog, Ogulina i Knina.

^{55a} ibid. nr. 34, p. 177.

⁵⁶ I nacistička igra na »suverenitet« NDH je bila zamka radi zavođenja ustaša, jer je i samim činom povlačenja demarkacione linije negirana, sa državno-pravnog stanovišta, NDH kao samostalna država. Vid. Branko Petranović, o.c. p. 81; Vlado Strugar, Jugoslavija 1941—1945, pp. 88—93.

⁵⁷ ADAP, E/I, nr. 286, pp. 535—536, 296, pp. 550—551. Takode, Zb. NOR, XII/2, nr. 35, pp. 188—190 i prilog pp. 1089—1090; Bogdan Krizman, o.c. pp. 273—274; Rasim Hurem, o.c. pp. 194—205; Ladislaus Hory, Martin Broszat, o.c. pp. 125—128.

Саопштење Оперативног штаба NOP и DV за Босанску крајину од 17. маја 1942. о резултатима борбе за ослобођење Приједора

U tom periodu, prema izveštajima prisutnih, na jugoslovenskom području su dejstvovalе 4 nemačke divizije i više policijskih i posadnih јединица; 3 бугарске divizije; 6 domobranskih divizija sa većim broјem manjih јединица, mornaricom i avijacijom; 19 италијанских divizija na okupacionom području Италије; kvisлинске јединице u Србији i друге снаге. Немци су морали прихватити мишљење Италијана да су немogućа istovremena dejstva na oba pravca, nego да прво треба извести операцију против истоочног жаришта, па тек онда западног. Следећи политику i директиве нацистичког центра да се Италијанима препусти иницијатива, командант Југоистока Кунце је одложио планирану паралелну операцију на Козару која је требало да доведе до што бржег ослобађања rudnika Лјубије i успостављања нормалног тока извоза rude.^{57*}

Прихваћена је препорука врховних команди да се за операције чишћења задужи команда 2. италијанске армије, али је успешно прошао предлог немачке делегације да групом zdружених јединица непосредно командује немачки генерал Paul Bader. Њих су саčinјавали: немачка 718. divizija, три италијанске divizije i сви raspoloživi ефективни domobransko-ustaških снага за уништавање источног жа-

^{57a} Југославија за победу i слободу 1941—1945, Војноиздavaчки завод. Beograd 1985, pp. 24—26; takode, Zb. NOR, XIII/2, p. 1021.

rista. Italijani su ipak uspjeli da dobiju pristanak Nemaca da na očišćenim ustaničkim područjima, posle operacija, ostanu privremeno italijanski garnizoni, dok vojska i vlast NDH ne obezbedi sigurnu zaštitu stanovništva, kao i to da se eventualno pomeranje demarkacione linije reši docnije.⁵⁸ Od dvanaest tačaka koje je sadržavao protokol opatijskog savetovanja predstavnici NDH nisu bili zadovoljni u pogledu tri tačke — osme, devete i desete. Osmu je glasila: »Upravu (civilnu vlast) u posednutim područjima u početku vršiće vojne vlasti, po smirenju biće u pojedinim zonama po odluci komandanta italijanske 2. armije uvedene hrvatske civilne vlasti«. Deveta: »Demarkaciona linija za vreme operacija kao i za vreme smirivanja neće se uzimati u obzir«. Deseta: »Strane ugovornice obavezuju se da neće, ni sa četnicima ni sa komunističkim bandama uspostaviti vezu niti će s njima pregovarati«.⁵⁹

Odmah po povratku iz Opatije delegacija NDH se žalila nemačkoj Vrhovnoj komandi na teške uslove Opatijskog protokola, koji će, po njenom mišljenju, dovesti do još teže krize u NDH. Izražena je opšta sumnja da italijanska vojska može išta učiniti, što je potkrepljeno činjenicama da do tada nijedna operacija čišćenja koju je preduzela italijanska vojska nije uspela; naprotiv, posle toga je ustanički pokret još više jačao. Posebno oštar stav su članovi delegacije ispoljili protiv ustupanja bilo kakvih upravnih ili okupacionih prava italijanskim jedinicama u vreme njihovog učešća u zajedničkim operacijama severno od demarkacione linije. Izražena je sumnja u to da Italijani neće kontaktirati sa četnicima, kada sa njima već imaju ostvarenu široko razgranatu i stalnu saradnju. Pored žalbi predstavnika NDH usledila su slična strahovanja i u izveštajima nemačkih predstavnika koji su učestvovali na konferenciji, posebno u pismima Vezemajera i Kašea. Na kraju je 14. marta upućena i verbalna nota Ministarstva inostranih poslova NDH nemačkoj Vrhovnoj komandi, kojom se ukazuje na slabosti Opatijskog protokola.⁵⁹³

Ponovno savetovanje predstavnika Nemačke, Italije i NDH, u nešto užem sastavu, u Ljubljani 28. i 29. marta 1942. godine nije donelo nikakav napredak u približavanju i usaglašavanju stavova o spornim pitanjima. Uzrok pogoršavanja a odnosa okupatora i njegovih ustaških saradnika ležao je u njihovoj zajedničkoj nemoći da se suprotstave snažnom otporu naroda, pa je u očuvanju sopstvenih pozicija svako od njih koristio trenutne slabosti drugih saveznika i išao protiv usvojene linije. Na primer, sve tri strane su se deklarisle protiv četnika koji su deklarativno bili isturene snage zapadnih saveznika na tlu Jugoslavije, ali su u praksi, u borbama

⁵⁸ ADAP. E/II. nr. 18. pn. 33—35. 14. t>p. 27—29. Takode. Zb. NOR XIT/2, nr. 39. &. 207, 43, v. 220. 49. pp. 256—257 kao i nrilog PD. 1081—1094; Boqdan Krizman, o. c. pp. 275—280; Zb. NOR. XIIT/2. nr. 25. on. 104—108; Oslobođilački rat naroda Jugoslavije ... pp. .06—208; Ladislaus Hory, Martin Broszat. o. c. op. 125—128.

⁵⁹ Zb. NOR. 'VTI/2. nriloEf n. 109*

^{59a} Ibid. nr. 39, p. 208, 48. pn. 241—244 i prilog pp. 1096—1100. Takode, Zb. NOR, XIII/2, nr. 33, pp. 124—134.

protiv NOP, na legalan ili nelegalan način, prihvatili njihovu pomoć.⁶⁰ Najdalje su u tom poslu otišli Italijani koji su koristili četnike ne samo protiv komunista i NOP već i protiv NDH i za osiguranje svoje dominacije u celom zaleđu Jadranskog mora.⁶¹ Kritika italijansko-četničke saradnje nije mogla biti efikasnija jer su njihovu oružanu pomoć protiv NOP koristili i Nemci u Srbiji 1941. i u istočnoj Bosni krajem 1941. i početkom 1942. a takođe je i ustaška NDH u to vreme zbog neuspeha u borbama protiv NOP i DVJ, uz saglasnost Nemaca i uz neposrednu saradnju Abvera, pripremila niz sporazuma sa četnicima.⁶²

Na ljubljanskim razgovorima predstavnik Italije Roata, ukazujući na slabosti ustaške NDH, pokušao je da opovrgne ustaške prigovore na sve tri sporne tačke iz Opatijskog protokola. Dokazivao je da ustaše ni do tada nisu imale vlast na područjima gde se izvođe operacije čišćenja, već komunisti, a u slučaju da italijanska oružana sila tamo uvede privremenu vojnu vlast, nikada ne bi zakidala suverenitet Nezavisne Države Hrvatske na tom području, koje u stvari još nije ni bilo ustaško. Iz istih osnova je pobijao bojazan da će se italijanskim posedovanjem delova severno od demarkacione linije naneti šteta NDH, jer se radi o uništavanju najveće opasnosti — NOP i komunističkog pokreta na tom području. Roata je dalje izneo da su u praksi predstavnici NDH sami odbacili desetu tačku Opatijskog protokola jer vode pregovore i utvrđuju sporazume o saradnji sa četnicima. Predstavnik NDH bio je nemoćan pred argumentima generala Roate. Njegovo tumačenje da se razlikuju četnici u unutrašnjosti NDH koje koriste pojedini predstavnici vojske i vlasti NDH protiv komunista, od istočno-bosanskih »velikosrpskih« četnika, nisu prihvatili ni Roata ni Bader, objašnjavajući da su svi četnici velikosrbi i neprijatelji sila Osovine i da sarađuju sa osovinskim snagama samo kad su ugroženi od komunista. Ideju generala Roate da je bolje imati četnike u borbi protiv partizana, pa posle partizana uništiti i njih — nego u isto vreme staviti sebi na grbaču kao neprijatelje i jedne i druge, prećutno je prihvatio i general Bader. Tako je donesena dopuna Opatijskom protokolu da se može pregovarati o upotrebi četnika protiv partizana, ali samo uz odobrenje i saglasnost vlade NDH.

Predstavnici Nemačke saglasili su se sa zahtevom Italijana da im se odobri prevoz dela trupa železnicom Mostar—Sarajevo kao i formiranje određenih ustanova za prihvatanje i snabdevanje u Sarajevu i okolnim mestima.

⁶⁰ Čak i pojedini predstavnici nemačke okupacione vlasti koji su formalno prihvatili radikalnu antisrpsku politiku zbog nemoći da obuzdaju razvoj NOP prihvatili su saradnju sa četnicima. Vid. Rafael Brčić, *Vojne i političke mjere okupatora ...* pp. 63—65. Takode, Rasim Hurem, o. c. p. 198.

⁶¹ Zb. NOR, XII/2, nr. 10, pp. 51—57. 21, pp. 96—97. Takode, XIV/1, dok. nr. 19, 31, 37, 39, 40, 41, 42, 45, 47, 48, 49, 51, 53, 55, 56, 57, 60, 62.

⁶² Ibid. nar. 23, pp. III—121. Takode. XIII/2, nr. 2, pp. 12—18, zatim dokumenta na stranama: 215, 244, 276, 285, 301, 311, 355, 367 i 305; Jovan Marjanović, *Tajna i javna saradnja četnika i okupatora 1941—1944*, Beograd 1976, nr. 28, pp. 57—60.

Insistiranje Nemaca da se zbog hitnosti čišćenja okoline Ljubije, operacije na tromedi izvedu što pre, Italijani nisu prihvatili, pravdajući se nemogućnošću da za kratko vreme prikupe svoje tri divizije. Iako su Nemci i ustaše odredili da sve njihove pripreme treba da budu završene do 14. aprila, Italijani su obećali učešće svojih trupa tek oko 20. aprila 1942. godine.⁶³

Kompromis u vezi sa korišćenjem četnika protiv NOP — zbog tajnih manipulacija i pregovora vojnih i političkih predstavnika sve tri potpisnice Opatijskog i Ljubljanskog protokola sa pojedinim četničkim komandantima — prihvatio je i poslanik Fridrih Kaše, koji je očekivao da će na ovaj način doći do stišavanja nemira na području Jugoslavije. Međutim, taktičke igre i smicalice okupatora i njihovih saradnika otkrivale su sve veću krizu i nemoć okupacionog sistema i sve dublje protivurečnosti među samim osovinskim silama. Uništenje NOP pomoću četnika bilo je i za Italijane primaran zadatak ali su oni nastojali da pomoću ovih protivurečnosti osiguraju za sebe što veće prostore u dubini Balkana u čemu je Bosna i Hercegovina, posle Dalmacije, trebalo da predstavlja prvu fazu njihovog širenja preko oslabljene NDH.⁶⁴ U ostvarivanju ovih namera Italijani su se oslanjali i na istočnobosanske četnike sa kojima su sklopili više sporazuma o saradnji početkom 1942. i pokušavali da ostvare saradnju i sa nedičevcima u Srbiji.⁶⁵

U nacističkom vrhu u Berlinu su znali da saradnja sa četnicima ima za cilj jačanje italijanskih pozicija na Balkanu na račun Nemačke, ali bili su popustljivi u uslovima pripremanja odlučujuće ofanzive na jugu Ukrajine, kada su brojne italijanske divizije mogle dobro poslužiti u borbi protiv NOP. Firer je odobrio protokole iz Opatije i Ljubljane, pretvarajući se da ne vidi sve podvale i manevre koje su činili ili nameravali da učine Italijani. Za pripreme i izvršenje operacije čišćenja ustaničkih žarišta komandant oružanih snaga na Jugoistoku je 16. marta 1942. formirao Operativni štab borbene grupe »Bader«, koja je nazvana prema imenu njenog komandanta Paula Badera, koji je bio dvostruko potčinjen — komandantu Jugoistoka i — u taktičkom domenu — komandi 2. italijanske armije.⁶⁶

Pre početka priprema operacija u istočnoj Bosni komandant 718. nemačke divizije, uz saglasnost nemačkog generala u Zagrebu i drugih viših instanci, izveo je u drugoj polovini februara i početkom marta 1942. operaciju izvlačenja Nemaca iz blokiranog Prijedora. Uz sadejstvo opkoljenih snaga u Prijedoru i u drugim uporištima, krenula je 18. februara 1942. od Bosanske Dubice, uz učešće 6 bataljona iz 718. divizije i jednog bataljona iz 704. divizije, kao i dva ustaško-domobranska bataljona sa potrebnim pra-

⁶³ Zb. NOR, XII/2, nr. 48, pp. 244 i prilog pp. 1095—1106; Ibid. p. 249, beleška 15. Takode, ADAP, E/II, nr. 99, p. 172.

⁶⁴ Rafael Brčić, *Vojne i političke mere ...* pp. 82—84.

⁶⁵ Bogdan Krizman, o. c. pp. 294—304. Rafael Brčić, o. c. p. 67; takode, ADAP, E/II, nr. 55, 58, 61, 118, 148, 164; Zb. NOR, XII/2 prilog, pp. 1106—1108.

⁶⁶ AVII, NAV, T-311, Rol. 175, sn. 214—240, Mesečni izveštaj Operativnog odeljenja komandanta Jugoistoka za mart 1942, pp. 10—15.

tećim jedinicama, jača grupacija preko Knež-polja prema opkoljenom Prijedoru. Otpor Kozarčana je bio vešto organizovan i jak, tako da je ovoj brojnoj grupaciji trebalo punih deset dana da savlada njihovu odbranu i da prevali nekih tridesetak kilometara puta do Prijedora uz gubitke, prema sopstvenim izveštajima, od 99 vojnika.⁶⁷

Napuštena je predašnja odluka da se u slučaju brzog uspeha i prodora prema Prijedoru upotrebom novih snaga pokuša deblokirati pruga i pokrenuti transport rude iz Ljubije (zbog mršavih rezultata u borbama za deblokaciju Prijedora). Zbog realne opasnosti da bude uništen prijedorski garnizon (što će se kasnije i dogoditi), Nemci su odlučili da izvuku iz grada tri čete 923. landessichen bataljona i oko 250 folksdojčera koji su tu odranije živeli. Nemačke jedinice, zajedno sa posadnim bataljonom i civilima, morale su ponovo pod teškim borbama da se izvlače iz ovog potkozarskog grada, trpeći nove gubitke.⁶⁸

4. NESPORAZUMI MEĐU SAVEZNICIMA U PROLETNJIM OPERACIJAMA PROTIV NOP U ISTOČNOJ BOSNI

Borbena grupa »Bader«, od jedne nemačke, tri italijanske divizije i 8—10 ustaško-domobranskih bataljona, uz sadejstvo sa okolnim okupatorskim i kvislinškim garnizonima, trebalo je da oko 15. aprila otpočne operaciju pod šifrom »Trio«. Opkoljavanje i uništavanje glavnine partizanskih jedinica u istočnoj Bosni trebalo je ostvariti udarima u tri faze, na tri najvažnija regiona oslobođene teritorije: prva faza (»Trio I«), predviđala je opkoljavanje i uništavanje partizana u rejonu Han-Pijesak, Višegrad, Goražde, Sokolac; druga faza (»Trio II«), čišćenje oslobođene teritorije u luku Drine u rejonu Srebrenica—Vlasenica i planine Javorka; treća faza (»Trio III«), uništavanje ozrenskih partizana između reka Krivaje, Bosne i Spreče.⁶⁹ Sporovi i nesporazumi među saveznicima koji su bili zataškani, izbijali su sada na videlo. Italijani su odugovlačili sa pripremom za prvu fazu »Trio I«, pa su ustaše to koristile jer su se bojali da Italijani ne posednu područja severno od demarkacione linije i krenuli sami 1. aprila 1942. na Vlasenicu i na prepad je zauzeli. Krajem marta 1942. došlo je u istočnoj Bosni do četničke izdaje i počeli su pučevi; najpre su to bili napadi na štabove i članove KPJ. Zapretila je opasnost i u najaktivnijim NOP odredima — Majevičkom, Ozrenskom, Romanijskom i Birčanskom, pa je Vrhovni štab uputio Prvu proletersku brigadu u te krajeve sa zadatkom da suzbije četničku izdaju. Šticajem okolnosti, proleter-

⁶⁷ Zb. NOR, XII/2, nr. 41, pp. 187—188, 41, pp. 213. Takode, AVII, NAV, T-501. Rol. 247, sn. 966.

⁶⁸ Ibid. nr. 51, pp. 271—274, 49, pp. 255—256. Takode, Zb. NOR, IV/3, nr. 92, pp. 269—272, 96, pp. 295—300, 97, pp. 300—301, 101, p. 306, 105, pp. 311—313, 108, pp. 319—324, 123, pp. 354—356.

⁶⁹ Oslobođilački rat naroda Jugoslavije, kni. I... p. 206—207. Takode, Zb. NOR, XII/2, nr. 54, pp. 281—291, 55, nr. 292—295.

ske jedinice napadaju na četnike u vreme kada su ih napale i ustaše- Intervencija Vrhovnog komandanta Tita, upućena komandantu Prve proleterske brigade Koči Popoviću, da se napad proletera obustavi, stigao je kasno, jer su četnici već bili poraženi — većina se predala partizanima, dok je rukovodstvo sa Dangićem na čelu pobeglo preko Drine u Srbiju. Od zarobljenih četnika su formirani dobrovoljački odredi, a Prva proleterska brigada, obaveštena o jakoj koncentraciji Nemaca, izvela je manevar prema jugu da bi oslobodila važno uporište Rogaticu. Francetićeva grupacija koristi povoljnu situaciju, razbija dobrovoljačke odrede i zauzima Srebrenicu i Bratunac.

Oslanjajući se na odobrenja nemačkih komandi da se kažnjavaju svi ustanici i oni koji se zateknu na operacionom području, Francetićeve ustaše su izvršile masovne zločine po srpskim selima na pravcu nadiranja.⁷⁰ Stanovništvo u ovim naseljima, koje je od leta 1941. godine bilo izloženo upadima raznih vojski, progonima, nasilju i patnjama, našlo se opet u jednoj do kraja zamršenoj i teškoj situaciji. Nemci su iz tog regiona javljali da se na području istočne Bosne vode borbe između Hrvata i Srba (misli se na ustaše i četnike, prim, aut.), a da se ustaše, domaći partizani, i jedinice koje su se probile iz Crne Gore (misli se na delove Prve proleterske brigade, prim, aut.) bore rame uz rame protiv srpskih snaga pod Dangićem.⁷¹ Nemačke jedinice kojima je naređeno, u duhu dogovora za operaciju »Trio I«, da zatvore prelaz preko Drine u Srbiju javljale su o strašnom položaju stanovništva: .. »Hrvatske ustaše i milicijske jedinice poklale su veliki broj izbeglica koji je hrlio ka Drini, a delimično ih pobacale u reku.«⁷² Da bi se onemogućilo dalje prebacivanje izbeglica čamcima preko Drine, ministar inostranih poslova u vladi NDH Mladen Lorković traži da se granica na Drini pomeri na srbijansku obalu, na osnovu utvrđenog ugovora i Firerovog obećanja — umesto da ide sredinom reke, kako je to uobičajeno po međunarodnim ugovorima.⁷³ U nastojanjima da suzbiju divljanje ustaša i milicije sa bosanske strane, nemačke straže na srbijanskoj strani su u više navrata morale stupiti u borbu protiv njih.⁷⁴ Dangić je, ostavši bez vojske, pod udarom proletera pobegao preko Drine gde su ga uhvatili ruski belogardejci i prebacili u Beograd, predali ga Nemcima, a odatle je poslan u zarobljeništvo u Nemačku.⁷⁵

Zamršeno i mutno vreme sučeljavanja različitih vojski, opšta nesigurnost, besperspektivnost i niz drugih činilaca doveli su do

⁷⁰ Zb. NOR, XII/2, nr. 54, pp. 290, 56, p. 304, 60, pp. 321—322. Takode, Rasim Hurem, o. c. p. 201.

⁷¹ Ibid. nr. 50, p. 267. Takode, Zb. NOR, IV/3, 128, pp. 366—9; IV/4, nr. 30, pp. 86—89, 33, pp. 94—96, 44, pp. 128—132, 47, pp. 139—140, 58, pp. 163—165, 63, pp. 171—176.

⁷² Zb. NOR, XII/2, nr. 57, p. 307.

⁷³ Ibid. nr. 60, pp. 319—320.

⁷⁴ Ibid. nr. 57, t>. 308, 60, p. 321.

⁷⁵ AVII, NAV, T-312, Rol. 466, sn. 573—577. Takode, ADAP, E/II, nr. 148, pp. 247—248; AVII, NAV, T-315, Rol. 2258, sn. 498—511; Zb. NOR, XII/2, nr. 63, pp. 333—334, 336, prilog, p. 1106.

kolebanja i u područnim odredima dobrovoljačke vojske. Uz čitav niz teškoća koje su uticale na moral boraca, najdestruktivnije je delovala četnička parola o napuštanju borbe i čekanja dok saveznici ne dođu. Posle ulaska ustaša u Srebrenicu, Bratunac i Drinjaču odbrana preostalih delova oslobođene teritorije bila je otežana pa je Operativni štab za istočnu Bosnu naredio preostalom delu partizanskih jedinica da se iz Birča povuku na Romaniju, čime su prva i druga faza planirane ofanzive bile završene pre vremena.⁷⁵® Francetićeve ustaše i muslimanske milicije ostvarili su iznenađenje, zahvaljujući tačnim obaveštenjima svojih doušnika o zauzetosti partizanskih snaga u proterivanju četnika Jezdimira Dangića.⁷⁶

Neuspeh NOP u predelima gde je trebalo da bude usmerena proletnja ofanziva okupatora, u luku Drine nije bio rezultat pobede oružanih snaga okupatora i kvislinga, već je predstavljao završetak jedne duže krize NOP na području istočne Bosne i u nekim drugim ustaničkim regionima Jugoslavije. Najveću prepreku u savladavanju objektivnih teškoća oslobodilačke i ustaničke borbe činili su četnici Draže Mihailovića koji su se predstavljali kao deo borbenih snaga zapadnih saveznika i izbegličke vlade, a u praksi su koristili sve situacije da spreče razvoj narodnooslobodilačke borbe. Posredstvom ubačenih delegata i izaslanika raspaljivali su nezadovoljstvo politički nepripremljenih boraca, naročito seljaka, prema komunistima — koje su optuživali da u sve težim uslovima guraju narod u borbu protiv moćnih okupatora. Naročito su koristili parolu o napuštanju partizanskih odreda u ime očuvanja srpstva. Da je mreža ovih delegata, agenata i izaslanika bila povezana, potvrđuje činjenica što je najveći broj četničkih pučeva u jedinicama NOP ili dobrovoljačkim odredima na širokom području od Drine do Vrbasa izvršen upravo krajem marta i početkom aprila. Posle iznenadnih pučeva ustaničke jedinice su se topile, borački sastav je odlazio kućama, a u nekim slučajevima ulazio u sastav četničkih odreda. Na teritoriji istočne Bosne ostale su celovite partizanske jedinice samo u regionima u kojima su komunisti, već odranije, uspeli da ostvare jači uticaj u narodu, kao što su bili Sekovići, Majeveća, Birač i Podromanija, gde će stasati nove partizanske jedinice od kojih će maja 1942. biti formirana 6. istočnobosanska proleterska brigada.⁷⁷

Reakcionarne nacionalističke snage srpskog i hrvatskog naroda bile su prisiljene da se na tlu Bosne i Hercegovine i Hrvatske udruže i privremeno potisnu međusobne suprotnosti, mržnju ustaša prema srpskom narodu i četnika prema Muslimanima i Hrvatima i da ostvare saradnju protiv NOP radi sopstvenog održanja. Tako su udruženi klasni interesi privremeno potisnuli i stavili u drugi

^{75a} Oslobodilački rat naroda Jugoslavije, knj. I . . . pp. 207—208. Takođe, Zb. NOR, XII/2, nr. 69, pp. 382—389 i 1106.

⁷⁶ Nikola Milovanović, Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihailovića, Izdaja ... pp. 276—277; Rasim Hurem, o. c. pp. 119—138; Zb. NOR, XII/2, nr. 69, p. 385.

⁷⁷ Pero Morača, Prelomna godina narodnooslobodilačkog rata, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1957, pp. 11—29, 89—120.

plan nacionalističke suprotnosti i strasti. No, i pored toga, ustaše su nastavile da ubijaju Srbe u selima oko Banje Luke, u istočnoj Bosni i drugim krajevima, dok su četnici izvršili masovne pokolje nad Muslimanima u istočnoj Bosni, Sandžaku i drugim područjima. General Horstenu u izveštaju iz Zagreba krajem maja 1942. piše: ... »Nemački generali u Sarajevu stalno stiču utisak da je uništenje srpskog elementa, koji još uvek broji bar milion i po ljudi, ostao i dalje glavni cilj, u najmanju ruku, srednjih i nižih lidera ustaškog kursa«.⁷⁸ Sličnu sudbinu su predvideli i četnici Draže Mihailovića većini nesrpskih naroda u Jugoslaviji u svojim planovima

0 »etnički« čistoj velikoj Srbiji. Sporazumevanje i povezivanje ustaša, koji su klali srpski živalj, i četnika, koji su se na isti način obračunavali sa muslimanskim i hrvatskim stanovništvom, dok su

1 jedni i drugi ubijali komuniste, uticalo je na otrežnjavanje velikog broja onih koji su još bili neopredeljeni i pasivni. Nije slučajno što je upravo u proleće i leto 1942. započeo proces opredeljivanja hrvatskih i muslimanskih seljaka za aktivnu saradnju sa ustanicima oko Prozora, Banje Luke, u Cazinskoj krajini i drugim krajevima. Krizu ustaškog režima u NDH otkriva sve masovnije izbegavanje regruta da se javljaju na mobilizacijske pozive. Na primer, od 20.000 pozvanih u domobranstvo u maju 1942, među kojima je uz radnike bila većina seljaka, nije se odazvala polovina, iako su taj smeo korak pratile ustaške kaznene mere.⁷⁹

Posle brzog završetka operacije »Trio I« i »Trio II«, komanda 2. italijanske armije, koja je rukovođila operacijama, nastavila je prikupljanje svojih jedinica za izvođenje završnog dela poduhvata »Trio III«, nastojeći da deo svojih jedinica razmesti na nemačkom okupacionom području.⁸⁰ Nemačkim predstavnicima u Zagrebu i ustašama naročito je padalo u oči što Italijani svoje trupe nisu doveli do Kalinovika, već su vojne transporte iskrcavali u Sarajevu, i što su i u gradovima udaljenim od operacione zone, na primer u Zagrebu, Bosanskom Brodu i drugim mestima, počeli da formiraju baze za prihvatanje vojnih transporta za snabdevanje i druge službe.⁸¹ Italijani su i dalje otvoreno sarađivali sa četnicima bez prethodnog konsultovanja sa ustašama.⁸²

Da bi se izbeglo ubacivanje italijanskih jedinica na nemačko okupaciono područje, komandant oružanih snaga na Jugoistoku, na sugestiju generala Badera, predložio je nemačkoj Vrhovnoj komandi da se hitno odustane od zajedničke operacije i da nemačke jedinice završe čišćenje svoje okupacione zone do demarkacione linije,

⁷⁸ Zb. NOR, XII/2, nr 75, p. 405; XIV/1, nr. 1, 6, 34, 35, 70, 85.

⁷⁹ Ibid. nr. 75, p. 417.

⁸⁰ Zb. NOR, XII/2, nr, 59, p. 312, 63, p. 332, 69, p. 385. Takođe, Bogdan Krizman, o. c. pp. 304—311; ADAP, E/II, nr. 174, pp. 290—293, 179, pp. 300—302, 296, pp. 500—502.

⁸¹ Zb. NOR, XII/2, nr. 59, p. 316, 60, p. 318.

⁸² Zb. NOR, XII/2, nr. 63, p. 331.

a italijanske da čiste svoja područja južno od linije, uz povlačenje trupa koje su već prispele u Sarajevo. Na ovaj način se odustajalo od zajedničke operacije i odluke da tri italijanske divizije dođu pod komandu generala Badera. Znajući da bi to loše uticalo na odnose Italijana sa Nemcima i — posebno — na Hitlerovog velikog prijatelja Musolinija, predlog je nemačka Vrhovna komanda odbila⁸³ odmah po prijemu, 23. aprila. Operacije su zbog zakašnjenja Italijana i snažnog otpora jedinica NOP trajale oko 20 dana. Uz uporne borbe i obostrane velike gubitke italijanske snage uspele su da uđu u Foču tek 10. maja, a polovinom maja operacije su i zvanično završene.⁸⁴

Nadmoćne snage okupatora i njihovih saradnika nisu uspele ni u ovim operacijama da unište NOP na tromeđi Crne Gore, Bosne i Hercegovine i Srbije. Naprotiv, na tom području formirane su tada nove proletherske jedinice — 2. proletherska brigada (srbijanska) 3. proletherska (sandžačka), 4. i 5. proletherska (crnogorske) i 6. proletherska (istočnobosanska), čime je stvoreno snažno udarno jezgro proletherskih jedinica, spremnih da se bore širom Jugoslavije i da se suprotstave svakom neprijatelju.

Četnički pokret u ovim ustaničkim područjima privremeno je ojačao posle odlaska grupe proletherskih brigada na zapad.⁸⁵ Najteži problem predstavljalo je osipanje brojnih NOP odreda u Crnoj Gori, Hercegovini i istočnoj Bosni. Ipak, zahvaljujući političkom radu KPJ u masama, stvarani su uslovi da po povratku jedinica NOP i DVJ u ove krajeve ponovo plane masovan otpor.

Proletnje operacije udruženih snaga okupatora na području Fočanske partizanske republike donele su neka razjašnjenja u odnosima okupacionih trupa u Jugoslaviji. Na konferenciji nemačkih generala 6. maja 1942. u Sarajevu najviše se razgovaralo o saradnji između dve okupacione sile sa jednoglasnim zaključkom da pokušaj uspostavljanja sadejstva, zbog držanja Italijana, nije doneo pozitivne rezultate.⁸⁵³ Komandant operacije general Bader je rekao da »Italijane ne interesuje borba« i primerima dokazivao da njih interesuju samo politički ciljevi, jer »oni sami izbegavaju okršaje, a borbu vode četnici«.

U rešavanju tih problema nemački generali su bili nemoćni. Sa Italijanima se moralo i dalje sarađivati, jer je to bilo u skladu sa Firerovim smernicama,⁸⁶ a u vezi sa perspektivom borbe protiv NOP nađeno je rešenje da se raspoloživim snagama štite važnije komunikacije i industrijski objekti.

⁸³ Ibid. nr. 63, p. 341.

⁸⁴ Zb. NOR, XII/2, nr. 65, pp. 353—355, 68, pp. 378—382, II/4, nr. 16, pp. 42—49, 17, pp. 50—52, 28, pp. 69—71.

⁸⁵ Sire vid. Branko Petranović, o. c. pp. 313—340; Rasim Hurem, o. c. pp. 221—241.

^{85a} Oslobođilački rat naroda Jugoslavije, knj. I, pp. 212—218. Pero Morača, o. c. pp. 112—120; Rafael Brčić, o. e. p. 77.

⁸⁶ Zb. NOR, XII/2, nr. 70, pp. 390—393.

5. KOZARSKI PARTIZANSKI BEDEM

U vreme višemesečnih operacija okupatora i njihovih saradnika u prvoj polovini 1942. u širim regionima istočne i zapadne Bosne, Crne Gore i Hercegovine i središnjim delovima Hrvatske, zahvaljujući dobro organizovanom radu komunista, rastao je i narodno-oslobodilački pokret. Od partizanskih odreda Bosanske krajine, Banije, Like, Korduna i Gorskog kotara postale su brojne i jake jedinice (neke i do 3.500 boraca) sa dobro organizovanim i stalno unapređivanim političkim radom, spremne za borbu sa svakim neprijateljem. Važne strategijske saobraćajnice i privredne komunikacije koje je koristio okupator nalazile su se stalno pod udarima partizana.⁸⁷ Na ovom području odigrala se i jedna od najkrupnijih bitaka NOR toga vremena. Kozarački i grmečki partizani uništili su 16. maja 1942. u Prijedoru ustaško-domobranski garnizon od oko 2.000 vojnika, oslobodili grad i okolinu, omogućivši tako široke veze između oslobođene teritorije Kozare i Banije i Slavonije. Neposredno posle oslobođenja Prijedora iz Banje Luke su poleteli avionima prvi partizanski piloti Rudi Cajavec i Franjo Kluz i odmah se uključili u borbu protiv okupatora, udarajući tako temelje partizanskoj avijaciji NOV i DVJ. Zahvaljujući ovakvim borbenim uspesima i rezultatima političkog rada među borcima i u narodu, talas opasne pročetničke propagande o besperspektivnosti borbe protiv moćnih okupatora i izdaje, zaustavio se i razbio na prilazima Bosanskoj krajini, Lici, Baniji i Kordunu.⁸⁸

Komandant Jugoistoka, general Kunce, odmah po završetku operacija u širem rejonu Foče, izdaje zapovest 20. maja 1942. o rasformiranju borbene grupe »Bader« i formiranju nove grupe »Zapadna Bosna« za čišćenje šireg regiona Kozare. Do kraja maja grupa je formirana i stavljena pod komandu generala Stala (Friedrich Stahl), komandanta 714. nemačke divizije, koja je sa nekoliko reorganizovanih domobranskih zdugova (brigada) brojala oko 40.000 vojnika. Nasuprot njoj našlo se oko 3.500 boraca 2. krajiškog kozarskog partizanskog odreda, ali i oko 80.000 stanovnika Potkozarja koji su svesrdno išli uz svoje borce i bili spremni da podnesu svaku žrtvu, pomažući borbu partizana.⁸⁹

U toku prikupljanja nemačkih jedinica za napad na Kozaru ustaško-domobranske jedinice su izvele od 1. do 12. juna 1942. operaciju čišćenja susednog snažnog žarišta u Baniji, ali bez značajnijih rezultata. Borci Banijskog NOP odreda pre ofanzive su prebacili deo svojih ranjenika i snaga u Podgrmeč, da bi odmah po prolasku ofanzive nastavili sa napadima na važne komunikacije Zag-

⁸⁷ Ibid. nr. 86, pp. 464—471.

⁸⁸ Sire vid. Rade Bašić, *Ustanak i borbe na Kozari 1941—1942. Vojno delo*, Beograd, 1957.

⁸⁹ Ibid. Takode, Zb. NOR, XII/2, nr. 76, pp. 420—422, 80, pp. 439—442, 83, p. 453, 84, pp. 457—458, 85, pp. 459—463; takode, Zb. NOR, IV/5, nr. 83, pp. 237—260, 92, pp. 259—260, 93, pp. 263—264, 103, pp. 291—292, 108, pp. 299—300, Vlado Strugar, *Jugoslavija 1941—1945*, p. 97—98.

reb—Bosanski Novi i privredne objekte posebno značajne za Nemačku — izvore nafte u Gojili nedaleko od Kutine.⁹⁰

Prvi udar nemačkih motorizovanih kolona u zoru 10. juna 1942 prema Prijedoru bio je iznenađan. Istoga dana nemačke trupe su prodrle komunikacijom Banja Luka—Bosanski Novi, presekle veze Kozarčana sa Podgrmečom i zatvorile obruč oko kozaračkog područja.⁹¹ Očekivanja neprijatelja da će jakim snagama brzo prošetati Kozarom rastopila su se u do tada neviđenom otporu kozaračkih partizana i naroda. Nemci su uskoro javljali o neočekivanoj upornosti branilaca Kozare, velikim sopstvenim gubicima⁹² i o potpunosti nemoći domobranskih zdugova, koji su, prema nemačkim podacima, samo od 18. do 25. juna izgubili 939 vojnika i oficira.⁹³ Situacija u borbama na Kozari se komplikovala do te mere da su Nemci 23. juna poslali hitnu depešu generalu u Zagreb kojom zahtevaju angažovanje svih raspoloživih snaga, uključujući i ustaško-domobranske trupe u zapadnoj Bosni »jer se tu odlučuje o daljnjem razvoju stvari.«⁹⁴

Zamisao o brzom pročešljavanju geografski delimično izdvojenog područja kozaračkog partizanskog odreda i nastavku ofanzivnih operacija prema teritoriji ostalih krajiških odreda je propala usled otpora Kozarčana koji su pružali desetostruko brojnijem neprijatelju punih mesec dana. Stab odreda je u toku 4. i 5. jula izveo proboj iz okruženja, ali zbog velikog broja ranjenika i izbeglica pokušaj je samo delimično uspeo. Iz obruča je izvučena jedna četvrtina ranjenih boraca i kozaračkog stanovništva. General Štal je morao da prizna da ima velike gubitke, naročito među ustašama i domobranima, što pokazuje da je to s obzirom na kratko trajanje operacije, mali broj partizanskih snaga i ograničeni prostor bojišta, bila do tada najžešća borba vođena između partizana i okupatora i njegovih saradnika.⁹⁵

Posle pokušaja proboja ostatak boraca je nastavio da se bori u manjim grupama, dok je stanovništvo, zatečeno u zbegovima — u nedrima kozaračkih šuma, bilo izloženo najkrvavijem masakru. Zarobljeni ranjenici, borci i deo stanovništva smesta su ubijani, čemu je doprinela rigorozna naredba Nemaca da se kao krivci zbog učešća u borbama ili saradnici komunista proglašavaju i deca od 14 godina i kažnjavaju smrću ili odvedu u logore.⁹⁶

⁹⁰ Zb. NOR, V/5, nr. 39, pp. 122—125. Takode, Zb. NOR, XII/2, nr. 94, p. 504.

⁹¹ Zb. NOR, XII/2, nr. 87, pp. 472—474, 91, pp. 489, 94, p. 505.

⁹² Zb. NOR, IV/5, nr. pp. 301—303, 110, pp. 304—305, 116, pp. 314—315, 117, pp. 315—316, 126, pp. 335—337. Takode, Zb. NOR, XII/2, nr. 101, p. 538.

⁹³ Zb. NOR, XII/2, prilog pp. 1113.

⁹⁴ Ibid. nr. 101, p. 535.

⁹⁵ Zb. NOR, XII/2, nr. 104, pp. 546—547, 105, p. 548; Sire vid. Dr ago je Lukić, Ranjeno detinjstvo, Rad — Prosveta, Beograd, 1961, Rade Bašid, o.e. Mirko Pekić, i Dragutin Čurguz, Bitka na Kozari, Zenica 1974.

⁹⁶ Bogdan Krizman, o. c. p. 340, Zb. NOR, XII/2, nr. 114, pp. 576; takode, Zb. NOR, IV/5, nr. 78, pp. 225—227, 83, p. 237—240, 93, pp. 263—264, 108, pp. 299—300; V/32, nr. 133, pp. 372—373.

U kozaračkoj epopeji, prema sopstvenim podacima, Nemci su imali gubitke od 266 vojnika, a domobranci i ustaše 1.712. Istovremeno su izvestili i o krupnim gubicima Kozarčana, boraca i stanovništva — ukupno 16.942 osobe, od čega je 4.735 ubijeno u borbama i za odmazdu, 12.207 zarobljeno i odvedeno u logore smrti. Među ovim poslednjim bilo je oko 3.000 dece do 14 godina.⁹⁷

Prema podacima koji potiču od Kozarčana, neuporedivo su veći bili njihovi gubici. U zatvore i logore je odvedeno oko 50.000 stanovnika, među njima i 13.000 dece do 14. godina.⁹⁸ Kozara je neposredno posle ofanzive i pre nego što se izbeglo stanovništvo počelo vraćati izgledala pusta, pa su ustaše počele razmišljati o naseljavanju kozaračkog područja ustaškim porodicama koje su izbegle iz ustaničkih regiona. Nemci su planirali da po završetku ofanzive na Kozari krenu preko Sane prema Grmeču, ali, iscrpljeni naporima u borbama na Kozari i pod dejstvom novih udara partizanskih jedinica u ostalim regionima Jugoslavije, odustaju od ovog poduhvata.⁹⁹

6. STARI PROBLEMI ODNOSA NEMAČKA—NDH—ITALIJA U NOVOM RUHU

Namere Vrhovne komande nemačke oružane sile da jugoslovensko ratište smiri do početka leta, kao i zamisao o pokretanju nove kampanje na istočnom frontu — nisu bile ispunjene. Umesto željene pacifikacije, narodnooslobodilački rat u Jugoslaviji se širio i zahvatao nova područja. Na tromedi Hercegovine, Bosne i Crne Gore pripremala se grupa proleterskih brigada sa Vrhovnim štabom za pobedonosni pohod prema zapadnim krajevima zemlje.¹⁰⁰ Celo italijansko okupaciono područje od Crne Gore do Slovenije, pored angažovanja 22 italijanske divizije sa oko 300.000 vojnika¹⁰¹ i formiranja novih kvislinških snaga koje su italijanski fašisti nicali, antikomunistička dobrovoljačka milicija (MVAC) od Crne Gore do Slovenije zahvatala je, takođe, plima uspona NOP. Zbog toga nemačke divizije sa jugoslovenskog ratišta nisu mogle krenuti ka istočnom frontu. Naprotiv, bilo je potrebno u ovo nemirno područje dovesti nove jedinice.

⁹⁷ Zb. NOR, XII/2, nr. 117, p. 588, 145, p. 723, dodatak, p. 1123. Antun Miletid, *The Volksdeutsche of Bosnia, Slavonia and Srem Regions in the Struggle against the People's Liberation Movement*, Zb. *The Third Reich ...* p. 582.

⁹⁸ Detaljnije vid. Rade Basic, o. e. Mirko Pekić, Dragutin Čurguz, o. c. Kozara u narodnooslobodilačkom ratu, zapisi i sjećanja, knj. IV, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1978, pp. 295–660; Dragoje Lukić, *Zločini okupatora i njegovih saradnika nad decom kozarskog područja 1941–1945*, u *Zborniku Kozara u NOB, Prijedor 1980*, pp. 269, 284; Narcisa Lengel-Krizman, *Akcija spašavanja kozarske i druge djece iz ustaških logora*, isti Zb. pp. 285–290.

⁹⁹ Bogdan Krizman, o. c. p. 356, Kozara u narodnooslobodilačkom ratu, *Zapisi i sjećanja*, knj. III ... pp. 407–780.

¹⁰⁰ p. Morača, o. c. pp. 123–125, Vlado Strugar, *Jugoslavija 1941–1945*, pp. 104–117.

¹⁰¹ Bogdan Krizman, o. c. p. 285.

Kriza ustaške vlasti i celog kvislinškog režima u NDH bila je sve dublja, a smetnje koje je Italija činila ustaškom režimu sve učestalije. Umesto planirane saradnje u vreme nemačkih priprema za »čišćenje« Kozare, Italijani su samovoljno napuštali svoje garnizone i krupna uporišta u Bosanskoj krajini — Glamoč, Bugojno, Kupres i druga koja su svakog časa mogle zauzeti partizanske snage.¹⁰² Tek kada su povukli svoje garnizone južnije prema moru, komandant 2. italijanske armije Roata došao je 15. juna 1942. u Zagreb sa predlogom da snage NDH preuzmu zaštitu treće a delimično i druge okupacione zone. Ustaše su se obradovale ovom predlogu, dok su Nemci bili sumnjičavi u pogledu ovakvog italijanskog poteza. Veoma brzo, već 19. juna 1942. godine, zaključen je takav sporazum. Italijani su ispraznili treću i drugu okupacionu zonu, napustili garnizone u Drvaru, Livnu, Duvnu, Nevesinju, Gacku, Bileći i Ljubinju, dok su svoje posade zadržali u gradovima bliže anektiranoj prvoj zoni i na jadranskoj obali — Herceg-Novom, Trebinju, Dubrovniku, Makarskoj, Splitu, Sinju, Mostaru i Karlovcu, gde su takođe predali civilnu vlast organima NDH, uz zadržavanje samo nekih sporednijih delatnosti.¹⁰³

Sumnjajući u borbenu vrednost reorganizovanih domobranskih jedinica, naročito posle njihovog slabog držanja u borbama na Kozari, Nemci su strahovali da snage NDH neće moći da pokriju celo područje koje su napustile italijanske divizije.¹⁰⁴ Na savetovanju u Komandi Jugoistoka 27. jula 1942. zvanična nemačka ocena ovakvog poteza Italijana bila je sledeća: Jasne su italijanske namere, Italija verovatno želi da dokaže Hrvatskoj da ova nije u stanju da održi red u svojoj zemlji.¹⁰⁵ Ovo zapažanje o razlozima povlačenja Italijana ipak je bilo jednostrano, jer je postojalo i više drugih razloga koji su to uslovili: sve snažniji udari jedinica NOV u kojima su Italijani, i pored oslonca na četnike, doživljavali velike poraze i imali znatne žrtve; osećanje zapostavljenosti zbog apsolutne dominacije nemačkog uticaja u celoj NDH i uverenje da nemaju razloga da se izlažu još većim naporima i žrtvama da bi štitili nemačke interese u Hrvatskoj i čuvali njihovo zaleđe.

Nemci su s razlogom strahovali za privredne objekte koje su, prema ugovorima iz 1941, eksploatisali, kao i za saobraćajnice kojima su rude i drugi proizvodi izvlačeni za potrebe Rajha. U pitanju su bili važni rudnici boksita na područjima zapadne Hercegovine, severozapadno od Mostara i neki manji kod Vojnića i Topuskog, zatim već započeta eksploatacija drveta iz reona Goražda, Kalinovika, Gacka i Foče, kao i transport ovih proizvoda i sirovina kopnenim i morskim putem. Nemci su tražili od Italijana da i pored napušta-

¹⁰² Rafael Brčić, o. c. p. 70: Zb. NOR, XII/2, nr. 29, pp. 146–148, 64, pp. 349–350, 83, pp. 454, 93, p. 497, 103, pp. 541–542, 168, p. 824, 171, p. 832, 173, p. 843, 196, p. 934.

¹⁰³ Zb. NOR, V/32, nr. pp. 303–310. Takođe, Zb. XII/2, nr. 101, pp. 530, 534, dodatak, pp. 1114–1116. Bogdan Krizman, o. e. p. 341.

¹⁰⁴ Zb. NOR, XII/2, nr. 101, p. 537. Takođe, nr. 95, p. 512, 102, p. 539; Fikreta Jelić-Butić, o. c. pp. 250–251.

¹⁰⁵ Zb. NOR, XII/2, nr. 117, p. 589.

nj a treće i druge zone i dalje štite rudnike boksita i transportovanje rude kao i da ne napuštaju ovo, šumama bogato područje. Italijani su davali obećanja ali ih nisu ispunjavali, pa je ovo ostalo i dalje otvoren problem u odnosima dve okupacione sile. Uz obećanje da će ih u svemu zameniti ustaše — što nije moglo biti ispunjeno jer NDH nije imala toliko vojske na raspolaganju — oni su do početka jula napustili većinu mesta u trećoj zoni — otišli su iz Bihaća, Sanskog Mosta, Ključa, Bosanskog Petrovca, Drvara, Glamoča, Kupresa, Livna, Prozora, Kalinovika, Gacka i Čajniča koje su putom zauzele jedinice NOV.¹⁰⁶

U toku leta 1942. predstavnici Rajha u Zagrebu posvetili su mnogo vremena i uložili dosta napora za iznalaženje načina i puteva vojnog i političkog osposobljavanja kvislinškog ustaškog režima. Ukazivano je na dva najkrupnija zadatka: smirivanje stanja u zemlji, uništavanje, ili bar suzbijanje narodnooslobodilačkog pokreta bez angažovanja nemačke oružane sile i što je moguće šire ekonomsko angažovanje NDH i njenih sirovinskih potencijala u snabdevanju nemačke ratne industrije.¹⁰⁶³

Predstavnici Rajha su verovali da je vojničko ozdravljenje NDH moguće postići jedino jačim oslanjanjem njenih oružanih snaga na nemačke, ali nisu imali iste poglede kada je bilo u pitanju biranje načina da se taj zadatak ostvari. Sлагali su se i u tome da treba suzbiti moć radikalnog dela u vrhu NDH, jer su »unutrašnji odnosi u Hrvatskoj kao i prestupi bezobzirnih ustaša stvorili osećaj pravne nesigurnosti i onih delova stanovništva koji se pozitivno odnose prema hrvatskoj državi« — pisalo je u jednom nemačkom izveštaju od 11. avgusta 1942.¹⁰⁷ Ali, kada se postavljalo pitanje konkretnih mera za suzbijanje radikalizma u ustaškom vrhu, uvek su se javljali razdori među predstavnicima Trećeg Rajha na Jugoistoku.

Nemački komandanti koji su vodili operacije i koji su imali mogućnosti da se upoznaju sa pravim stanjem u NDH zahtevali su korenite promene vojnih i političkih odnosa, jer su došli do saznanja da im ustaška država više smeta nego pomaže. General Stai, komandant operacija na Kozari, stekao je samo negativan utisak o kvalitetu vojske NDH koju su na padinama Kozare bile razbile i naterale u panično bekstvo desetostruko manje partizanske snage. Zbog toga on predlaže, neposredno posle završetka kozarske ofanzive, da se u Hrvatskoj i Bosni odmah preduzmu sledeće mere: mobilizacija svežih snaga u domobranstvo, s tim što bi njihovu obuku sproveo Vermaht i preuzeo komandu nad njima; popunu već premorenih nemačkih jedinica u Hrvatskoj folksdojčerima do pune ratne jačine; formiranje nemačkih jedinica sastavljenih isključivo od folksdojčera, koje bi posle specijalne obuke bile spremne za ratovanje protiv partizana; pripremanje dela nemačkih jedinica

¹⁰⁶ Bogdan Krizman, o. c. p. 348. Takođe, ADAP, E/III, nr. 190, p. 319; Zb. NOR, XII/2, nr. 95, pp. 551–512.

^{106a} Ibid. nr. 102, p. 540. Takođe, ADAP, E/II, nr. 214, pp. 363–370, 291, pp. 495–496.

¹⁰⁷ Zb. NOR, XII/2, nr. 125, p. 619.

za rat u planinskim uslovima kakvi postoje na teritoriji NDH; stvaranje jedne nemačke misije u Zagrebu koja bi se starala o jačanju nemačkog uticaja na organizaciju, opremu i obuku i, na kraju, angažovanje vojske NDH u ratu protiv NOV.¹⁰⁸ Ovo je bio još teži udarac izmišljenom »suverenitetu« ustaškog režima koji je štitio Hitler od ranijih napada generala Badera i Horstenaua.

Stavovi i predlozi generala Štala izazvali su zaprepašćenje i ustaša i stalnog tutora ustaškog režima, nemačkog poslanika Kašea, koji je branio postojeće stanje u NDH, tvrdeći da državi zasnovanoj voljom Firera i koju je priznala vlada Rajha, ne može komandovati Vermaht, već da sva sporna pitanja treba rešavati diplomatskim putem preko vlade u Zagrebu. Slaže se sa namerama da se osposobi domobranstvo, ali je protiv toga da kadrovska i materijalna pomoć dolazi preko naturenih komandi, već samo preko nemačkog generala u Zagrebu i isključivo na savezničkoj osnovi. Namera o uvođenju vojne uprave u NDH, po mišljenju Kašea, mora biti kategorički odbačena jer bi išla protiv »suvereniteta« NDH. »Pitanje nacionalnosti« kako Kaše naziva »smirivanje suprotnosti između Hrvata i Srba« na čemu Štal nije posebno insistirao, ali što je bilo česta tema u razgovorima i pismima generala Horstenaua, Kaše ponovo stavlja u dužnost vlade NDH, odnosno ustaša. To je značilo da će i nadalje vladati nasilje i nered u toj, narodu naturenoj, državi.¹⁰⁹

Polazeći od činjenice da je »suverenitet« NDH pre svega uspostavljen voljom i saglasnošću Hitlera, u šta se nije smelo dirati, nacistička centrala u Nemačkoj bila je za usvajanje Kaševih predloga. Međutim, sve zamršenija situacija na jugoslovenskom području, pa i na Jugoistoku, prisiljavala je nemački vrh na neke kompromise. Upravo u vreme dijaloga o problemima ustaškog režima u NDH nalazile su se proletherske brigade sa Vrhovnim štabom na svome pobedonosnom pohodu iz istočne Bosne prema Bosanskoj krajini. Pohod proletera kroz predele nastanjene i muslimanskim i hrvatskim življem doveo je do uključivanja hrvatskog i muslimanskog stanovništva u partizanske jedinice, koje su do tada bile sastavljene pretežno od Srba. Ovo će biti naročito karakteristično za teritoriju NDH, posebno za područja takozvane treće i druge italijanske okupacione zone, Slavoniju i delove Bosne. Na prostoru od Hercegovine do Slovenije u leto 1942, ubrzaće se proces preraćanja brojno uvećanih i vojnički pripremljenih NOP odreda u partizanske brigade.¹¹⁰

U leto 1942. počele su da kolaju vesti o eventualnom pokušaju saveznika da se, radi rasterećenja ruskog fronta, iskrcaju negde na Balkanskom poluostrvu. Nemački general u Zagrebu Glez Horstenau izveštavao je 18. avgusta svoje pretpostavljene da u Hrvatskoj sve življe deluje partizanska propaganda o savezničkom otvaranju dru-

¹⁰⁸ Ibid. nr. 104, p. 546.

¹⁰⁹ Ibid. nr. 106, pp. 550–553.

¹¹⁰ Branko Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941–1945)*, knj. I, Rad, Beograd, 1983, pp. 399–418; Pero Morača, o. c. pp. 397–419.

gloβ fronta — »... pri čemu se nekako stiče utisak kao da bi pri otvaranju ovog drugog fronta Hrvatska imala da odigra specijalnu ulogu. Zabrinutost da bi se jednog dana iskrcavanjem nekoliko hiljada Engleza na hrvatsko tlo mogao uspostaviti solunski front, ispunjava, bilo s pravom ili ne, i elemente koji stoje uz novu državu, kao i njihove rukovodioce, tim pre što je ponašanje italijanskih jedinica na hrvatskoj teritoriji prilično neprovidno, a njihove simpatije prema Srbima su sasvim očite«. ¹¹¹

Razmišljajući o situaciji koja bi nastala u slučaju iskrcavanja zapadnih saveznika na jadransku obalu, Horstenau je predviđao da bi se i četnički pokret Draže Mihailovića okrenuo protiv Osovine Rim—Berlin. ¹¹² Vesti o mogućnostima operativnog objedinjavanja snaga četničkog pokreta pod komandom Draže Mihailovića u celoj Jugoslaviji i njihovom povezivanju sa nekim nacionalističkim pokretima u susednim balkanskim zemljama ¹¹³ bile su preterane, kao i one koje su u superlativu govorile o borbenoj vrednosti crnogorskih četnika dobro opskrbljenih italijanskim naoružanjem i opremom. ¹¹⁴

U najznačajnijoj instanci nemačkog okupacionog sistema u ovom delu Evrope, u Komandi Jugoistoka, preovladala su realna gledanja na mogućnosti angažovanja Britanaca na Balkanskom poluostrvu. Ovu komandu je više od eventualnog iskrcavanja Britanaca brinuo problem zaštite značajnih komunikacija kroz Jugoslaviju i Grčku, koje su bile sve više izložene napadima jedinica NOV i snaga pokreta otpora u Grčkoj. ¹¹⁵

Preuranjena ukazivanja na mogućnost pogoršavanja položaja osovinskih trupa na ovom području u slučaju iskrcavanja ili ubacivanja jačih diverzantskih grupa doprinela su uvođenju novih mera za jačanje kvislinških snaga, posebno oružanih snaga NDH i njihovom osposobljavanju za borbu na strani Rajha.

Posle rasformiranja borbene grupe »Zapadna Bosna«, 15. avgusta 1942, izdato je naređenje delovima jedinica NDH koji su se nalazili u zoni dejstva 714, 717. i 718. nemačke divizije, a to je obuhvatalo skoro celo područje NDH, da i dalje ostanu potčinjeni komandama tih divizija i da se smeju »premeštati iz zone samo s njihovim odobrenjem«. ¹¹⁶

^{1,1} Zb. NOR, XII/2, nr. 130, p. 639. Takođe, F. W. Deakin, The Germans and Allied Plans for a Balkan Landing, Zb. The Third Reich ... pp. 477–479.

¹¹² Ibid. nr. 107, pp. 554–557. Takođe, nr. 88, p. 444, 89, p. 478, 108, pp. 558; Arhiv Jugoslavije, Fond 103, F-61, telegram Gavrilovića iz Kujbiševa, nr. 711, od 12. avgusta 1942.

¹¹³ Ibid. nr. 93, p. 494. Procenjivalo se da na području Crne Gore ima 19.000–20.000 četnika, i to onih koje Italijani nazivaju Dobrovoljačka antikomunistička milicija (Milizia volontaria anticomunista), skraćeno MVAC, kojima su Italijani dali, uz ostalu opremu, računajući tu i područja Dalmacije i deo Bosne i Hercegovine do demarkacione linije – oko 30.000 pušaka, 500 mitraljeza, 100 bacača, 15 artiljerijskih oruda, 250.000 ručnih bombi, 7 miliona metaka, 7–8.000 pari obuče itd. Inače, na teritoriji Jugoslavije 28. II 1943. u MVAC je bilo 29.627 vojnika. Vid. Jozo Tomašević, o. c. pp. 1977–1980.

¹¹⁴ Zb. NOR. XII/2, nr. 107, p. 556.

i« Ibid. p. 556.

ii« Ibid. nr. 127, p. 626.

I

Nemci su već od proleća 1942. pristupili opštoj mobilizaciji folksdojčera u SS jedinice na području celog Jugoistoka, posebno na teritoriji Jugoslavije.¹¹⁷ U nedostatku oružanih snaga koje bi se mogle suprotstaviti NOP pojedine nemačke vojne ili političke ustanove u Jugoslaviji, pa i na teritoriji NDH, sve su više pribegavale kompromisima sa svojim protivnicima. Umesto ranije pojedinačne saradnje Nemaca sa četnicima posredstvom Nedića, išlo se sve više na zvanične razgovore da se četništvo u što većoj meri iskoristi u borbi protiv NOP. Čak i najvatreniji protivnik bilo kakve saradnje sa četnicima, nemački poslanik u Zagrebu Fridrih Kaše, na suđenju posle rata u Beogradu priznao je da su sporazumi četnika i ustaša o saradnji protiv NOP u centralnoj Bosni u rano proleće 1942. rađeni uz znanje i saglasnost predstavnika Rajha u Zagrebu, među kojima je on imao čelnu ulogu.¹¹⁸

Sef SS nadleštva u Sarajevu šturmbandfirer Hajnrih (Alfred Heinrich), uz znanje i odobrenje pretpostavljenih šefova u Berlinu, vodio je početkom maja 1942. razgovore sa četničkim vojvodom Dobrosavom Jevđevićem koji je do tada već obavio slične pregovore i sa predstavnicima NDH i imao utvrđene sporazume sa Italijanima o saradnji protiv NOP.¹¹⁹ Bila je to sve plodnija saradnja četničkih jedinica Draže Mihailovića sa Nemcima u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta i sopstvenog naroda.

7. NEDIĆEVE PRETNJE DEMISIJAMA

Nedićev kvislinški sistem u Srbiji naići će na teške probleme u 1942. godini, vezane za nove, pojačane političke i privredne zahteve Rajha, slično kao i satelitski sistem Ante Pavelića u NDH. Oba vazalna režima u Jugoslaviji nastojala su da obezbede sebi što »bolje« mesto u »novom« poretku koji je krojila Nemačka. Među njima bilo je sličnosti, ali ti isto vreme i razlika. Nijedan od režima u Beogradu i Zagrebu nije imao podršku naroda, u čemu su bili jednaki, ali su se u pogledu simpatija i strpljivosti vrhovnog gospodara u Berlinu znatno razlikovali. Dok je Pavelićev režim proizašao iz zajedničkih napora u rešenju Kraljevine Jugoslavije i ostao u formi nekakvog savezništva, srpskim kvislinzima određeno je sluganstvo i oni su to morali opravdati krajnjom pokornošću i poslušnošću.¹²⁰

¹¹⁷ AVII, »London«, Rol. 2, sn. 297459–297462, Telegram Ribentropa – Kaše, nr. 708 od 14. jula 1942. Takode, Zb. NOR, XII/2, nr. 115, pp. 579–581, 116, p. 581.

¹¹⁸ Odeljenje za zaštitu naroda Ministarstva narodne odbrane Federativne Jugoslavije, II odsek, nr. 1326 od 11. avgusta 1945, Saslušanje ratnog zločinca Zigfrida Kašea, p. 15; takode, Zb. NOR, XIV/1, nr. 74, pp. 215–218; Slavko Komarica, Slavko Odić, o. c. p. 148.

¹¹⁹ Zb. NOR, XII/2, nr. 73, pp. 401–402; Sire – Holm Sundhaussen, Obaveštajna služba i policijski aparat Hajnriha Himlera u NDH 1941–1945, Vojnoistorijski glasnik, 2, 1972, pp. 98–105.

¹²⁰ Branko Petranović, o. c. pp. 75–98. Zb. NOR, XII/2, nr. 89, pp. 479–483, 132, pp. 644–647, 138, pp. 670–676.

Nije bilo slučajno što je oko 16.000 pripadnika Nedićeve srpske državne straže i srpske pomoćne policije, posle završetka ofanzive na Srbiju krajem 1941. i kasnije — tokom 1942. u borbama protiv NOP imalo više gubitaka nego Nemci ili Bugari koji su na srpskom području imali daleko brojnije trupe. Ove kvislinške jedinice, organizovane, opremane, vođene i kontrolisane od Nemaca, morale su da služe kao istureni odredi i predstraže u regionima Srbije, i da pariraju dobro vođenom i organizovanom narodnooslobodilačkom pokretu, ali da istovremeno svojim brojem ne izazivaju sumnje i podozrenja nacista. Prema mišljenju komandanta SS-policije i službe bezbednosti u Srbiji general-potpukovnika Majsnera, kakvo je bilo i mišljenje nacističkog vrha i samog Firera, Srbima se nije smelo vraćati samopouzdanje jer oni »uvek stavljaju ulogu na dve karte«.¹²¹

Nemci su sumnjali u veze i saradnju Nedićevog režima, Nedićeve srpske državne straže i četničkih organizacija Draže Mihailovića. Iako je između Nedića i Mihailovića postojao nepremostivi suparnički jaz njih dvojicu je vezivala patološka mržnja prema komunistima i NOP. U policijskom izveštaju o četničkom pokretu Draže Mihailovića je pisalo: »Na srpskoj teritoriji bavi se (četnički pokret, prim, aut.) regrutacijom celokupnog stanovništva i formiranjem odreda, i sa svojim pristalicama infiltrirao se kako u vladu (misli se na vladu Nedića, prim, aut.) tako i u sve naoružane odrede.«¹²²

Nedić i njegovi saradnici, vezani od početka za sudbinu i uspeh nemačkih nacista, sve do proleća 1942. nekako su rešavali nagonilane zadatke koje su pred njih postavljale mnogobrojne, dovoljno neusaglašene i najčešće međusobno suprotstavljene okupacione, vojne, privredne, političke i policijske institucije nemačkog okupatora.¹²³ Nedić je pretio demisijom kada je trebalo predati pojedine delove istočne i južne Srbije bugarskim trupama da osiguravaju te krajeve od NOP odreda i kada su propadali pokušaji da se uz podršku Nemaca štogod dobije na račun suparničkog režima preko Drine, ali je ipak ostajao na sluganskom mestu u ime zajedničkog ideološkog i političkog cilja. Pojedine uprave kvislinške vlade često su bez pogovora ispunjavale zahteve i nižih šefova u nesložnim nemačkim predstavništvima u Beogradu. Tek od proleća 1942. kada su nacisti nastojali da kapom i šakom prigrabe što više sirovina za nemačku ratnu privredu, počela je da slabi poslušnost Nedićevih kvislinga u raznim službama Rajha u Srbiji. Trpeljivost i podanička saradnja Nedićevih kvislinga sa nemačkim ustanovama su poremećeni po dolasku SS general-potpukovnika Majsnera za šefa policije u Srbiji koji je imao široka Hitlerova ovlašćenja za nadzor nad radom srpskih kvislinga i policije.

U toku proleća i leta 1942. general Majsner uveo je niz mera apsolutnog potčinjavanja kvislinškog režima u Srbiji zahtevima i

¹²¹ Ibid. nr. 139, p. 686.

¹²² Ibid. p. 686. Takođe, nr. 121, p. 600, 132, p. 642.

¹²³ Milan Borković, o. c. pp. 359—360. Takođe, Zb. NOR, XII/2, nr. 139, pp. 681—688.

ciljevima Nemaca. Suprotstavljajući se merama šefa policije Maj-snera Nedić je nekoliko puta pretio ostavkom, zatim je 12. avgusta podneo pismeni memorandum vojnoupravnom komandantu Srbije da bi se nekoliko dana kasnije 29. avgusta novopostavljenom komandantu Jugoistoka general-pukovniku Aleksandru Leru usmeno žalio na teške uslove svoga »vernog služenja« Trećem Rajhu. Jadao se da je preuzeo položaj predsednika vlade Srbije u službi »novog« poretka u veoma teškim uslovima kada su njegovi saradnici boreći se za zajedničke ciljeve protiv komunista »žrtvovali« oko 17.000 ljudi dok se sa Srbijom postupalo i postupa veoma strogo. Nabrojao je Nedić mnogo primera: Srbija je potpuno osakaćena; žitnica Beograda, Srem na pragu samog grada preko Save, odvojena je od Srbije; u Zemunu, nadomak Beograda, nalazi se koncentracioni logor sa oko 10.000 Srba čiji vapaji dopiru u sam centar grada; nemačka komanda u Beogradu obećala mu je da se neće mešati u poslove rukovođenja državnom stražom ali to nije ispunila; »zaslužni« četnici Koste Pećanca koji su se istakli u borbi protiv komunista još nisu prevedeni u redovnu državnu stražu; vladini organi se obavezuju da prikupljaju poljoprivredne proizvode za Nemce prema primljenim zahtevima nadležnih nemačkih komandi itd.

Nedić se takođe hvalio da su jedinice Srpske državne straže bile opkolile štab Draže Mihailovića na Goliji i kada je trebalo da bude uhvaćen, naređeno je da gonjenje preuzimaju nemačke jedinice, ispred kojih je Draža pobjegao sa grupom četnika prvo u Sandžak a onda u Crnu Goru. Naveo je i pregovore koje je vodio sa Dražom Mihailovićem u dva navrata koji su inicirali i pomno pratili nemački obaveštajci dr Kisel i dr Mati.¹²⁴ Na kraju zamolio je komandanta Lera da pomogne njegovoj vladi kako bi mogla da obavlja težak zadatak koji joj je poverila Nemačka.

Istoga dana bio je na referisanju kod komandanta oružanih snaga na Jugoistoku general-pukovnika Lera i glavni vinovnik novih mera protiv kvislinške vlade Srbije, komandant SS-trupa i policije u Srbiji Majnsner, dajući odgovore, upravo na ona pitanja, koja je pokrenuo Milan Nedić. General Majnsner je došao po nalogu Firera sa zadatkom da ojača i podigne na viši nivo okupacioni sistem i u tom pogledu mogao se pohvaliti da je izvršio reorganizaciju nemačke policije i Srpske državne straže i podigao njenu efikasnost za brže rešavanje zadataka koje pred njih postavljaju nadležni nemački organi. U duhu Firerove naredbe o mobilizaciji folksdojčera, izvestio je pretpostavljenog da je u toku obuka i opremanje SS divizije, koja će, iz Banata gde je formirana, uskoro biti prebačena u Srbiju.

General Majnsner je izrazio svoje puno nepoverenje prema Nedićevoj vladi koja, po njegovom mišljenju, otvoreno priprema otpor ali ga prikriveno sprovodi, suprotno četnicima Draže Mihailovića koji prikriveno organizuju otpor a otvoreno ga pružaju što nije bilo tačno jer su četnici izbegavali borbu protiv Nemaca, čak i oni koji

¹²⁴ Zb. NOR, XII/2, nr. 138, pp. 677—680, 139, p. 690; takođe, Karl Hnilička, o. c. pp. 202—220; Milan Borković, o. c. pp. 360—361.

nisu imali ugovorenu saradnju jer su se pridržavali direktive Draže Mihailovića da se izbegava borba do dolaska saveznika. Istina je da su četnici napadali na ljotičevske oružane snage i na pojedine predstavnike Nedićevog režima koji ^{SLJ} odbijali saradnju sa njima.^{124a} Tvrdio je da Nedić ne saraduje iskreno sa Nemcima jer preterano brine o četnicima, koji saraduju sa Nemcima samo zbog straha od komunista, zatim zbog toga što je u tajnosti formirao vojno odeljenje koje je trebalo da ima pod svojom kontrolom dobrovoljačke odrede i državnu stražu. Majsner se oštro suprotstavio davanju dozvole za rad poluvojničkim organizacijama u okupiranoj Srbiji kao što je trebalo da budu Srpska nacionalna služba rada i Omladinska sportska organizacija, jer bi one mogle postati u pogodnom trenutku jezgro pripremanja srpske omladine za ustanak protiv okupacionog sistema.¹²⁵ Esesovski general Majsner zastupao je radikalnu liniju nacističkog vrha i Firera, prema kojoj se nije smelo dozvoliti oživljavanje bilo kakvih vidova srpske autonomnosti koja bi se, u eventualnoj povoljnoj situaciji, mogla okrenuti protiv samih Nemaca.

Novopostavljeni komandant oružanih snaga na Jugoistoku mogao je samo da sasluša argumente Nedića, ali ne i da se odmah opredeli jer je tek bio stigao na novu dužnost. Kao vojnik, sve i da je hteo, teško bi mogao da se suprotstavi kolegi generalu Majsneru, jer je ovaj bio političko-vojnička ličnost koja je u Srbiji striktno provodila liniju nacističkog vrha.¹²⁶

Direktno angažovanje nemačke policije i žandarmerije početkom septembra na prikupljanju i liferovanju u Nemačku kontingenata žita, stoke i drugih agrarnih proizvoda bez oslonca na kvislinšku vlast, dovela je do novih nesuglasica, pa je Nedić ponovo 12. septembra tražio podršku opunomoćenog generala i komandanta Srbije Badera. Strahujući da Nedić ne demisionira i tako Nemci ostanu bez odgovarajuće ličnosti na kormilu kvislinške vlasti u Srbiji, ovaj se posredstvom poslanika u Beogradu Benderà lično obratio Ribentropu za pomoć radi stvaranja minimalnih uslova da Nedić može vršiti dužnost predsednika. Na temelju konsultovanja sa Baderom poslanik Bencler je izdvojio tri krupna razloga kojima je Nedić podstaknut da razmišlja o ostavci na položaj predsednika vlade: 1) prikupljanje dodatnih količina žitarica i drugih predmeta za ishranu iz Srbije, koja je odvojena od svoje žitnice jedva ima toliko rezervi da prehrani radnike koji rade za Vermaht, brojne iz-

^{124a} Vid. Zb. NOR, I/3, Nedićevi i nemački izveštaji, pp. 295—517, I/4, pp. 257—426, XIV/I, četnički izveštaji, pp. 93—812. Prilikom čišćenja Kopaonika u avgustu 1942. Nemci su izveštavali da nigde nije došlo do otpora četnika. U to vreme je nemačka komanda iz Beograda javljala da je Draža Mihailović pozvao četnike da izvode sabotaže, ali da četnici i dalje ne napadaju. Vid. Zb. NOR, XII/2, nr. 140, p. 691, i 141, pp. 695—696.

¹²⁵ Zb. NOR, XII/2, nr. 139, pp. 681—688.

¹²⁶ ADAP, E/III, nr. 292, pp. 497—500. Takođe, Vojvodina u narodnooslobodilačkom ratu ... p. 158.

beglice iz drugih krajeva i gradsko stanovništvo; 2) ustaški progoni i zločini nad Srbima i nedavne operacije čišćenja u Sremu; 3) preterano mešanje komandanta SS i policije u Srbiji Majsnera u najelementarnije kompetencije vlade, i u poslove rukovođenja Nedićevom državnim stražom.^{126,1}

Pošto nije stizao odgovor iz Berlina, Nedić je 16. septembra 1942. uputio Baderu memorandum da podnosi ostavku. Među glavne razloge koji su ga ponukali na to naveo je uplitanje nemačkih organa u sve poslove vlade kao i primanje i izvršavanje naređenja izdatih čak i od pojedinih oficira ili nemačkih činovnika ministarstva njegove vlade. Pored toga navodi sve teže novčane i druge namete na primer da je uz ugovor redovnih troškova za okupacione trupe vlada morala isplatiti dodatnih 450 miliona dinara za formiranje 7. SS Princ Eugen divizije i za opremanje ruskog belogardejskog korpusa. Međutim i ova igra Nedićeva nije imala za konačan cilj ostavku, već je to bio još jedan pokušaj da se ispostavi neka ograničena autonomija kvislinške vlasti koja bi vodila administraciju na okupacionom području, uz odgovarajuću kontrolu sa nemačke strane ali sa jednog, tačno određenog mesta.

Ovi mnogobrojni zahtevi i memorandumima sa osnovnim ciljem da se dokaže nemogućnost delovanja kvislinškog režima u suviše suženom prostoru, naišli su na podršku i u krugovima nemačke diplomatije¹²⁷ i u vojnim krugovima u Beogradu, kojima je Nedićev režim bio oslonac u borbi protiv NOP i u eksploataciji privrednih bogatstava Srbije. Neki od ovih nemačkih predstavnika našli su se u ulozi zastupnika i branilaca Nedićevih stavova. Tako je poslanik Bencler u pismu nemačkom Ministarstvu inostranih poslova pisao da »još jedan presudan uzrok koji ministra-predsednika Nedića nagoni na odstupanje, leži u nejasnim odnosima komandovanja u Srbiji..., ovde upravljaju brojna nemačka nadleštva, jedno kraj drugog i jedno protiv drugog... njemu je nemoguće da se snađe u zbrci naredbi koje se ukršaju često, čak protivurečno jedna drugoj«.¹²⁸

Iz ove igre Nedić nije uspeo da izvuče nešto značajnije u korist jačanja uloge i širenja kompetencija svoje vlade. Olakšanje je usledilo jedino u nešto jasnijem razgraničavanju kompetencije između pojedinih vojnih i političkih predstavništava u Beogradu, a posebno između komandujućeg generala i komandanta Srbije, na jednoj, i komandanta SS i policije u Srbiji, na drugoj strani, što se automatski odrazilo na smanjivanje pritisaka generala Majsnera na kvislinšku vladu. Pozvan je na odgovornost glavni organizator i izvršilac zločina nad srpskim življem u Sremu, specijalni

^{126a} Milan Borković, o. c. pp. 363—369; takode, Zb. NOR, XII/2, nr. 153, pp. 750—751.

¹²⁷ Milan Borković, o. c. p. 366. Takode, ADAP, E/III, nr. 296, pp. 508—511; AVI I, NAV, T-501, Rol. 256, sn. 1007—1010.

¹²⁸ Milan Borković, o. c. p. 368, tekst u napomeni. Takode, Branko Petranović, o. c. p. 34.

Pavelićev policijski opunomoćenik Tomić, a generalu Nediću da bi se vratila volja za što predanije služenje okupatoru, dato je obećanje da će uskoro biti pozvan da poseti Nemačku, što se s obzirom na njegov i status okupirane Srbije, nije moglo ostvariti u 1942. godini.¹²⁹

8. J05 JEDAN NEUSPEH VERMAHTA
U BORBAMA PROTIV NOP I DVJ

Na teritoriji istočnog dela Jugoslavije u drugoj polovini 1942. NOP se manifestovao u sve uspešnijem ilegalnom oslobodilačkom pokretu i borbenoj aktivnosti partizanskih odreda, dok je u zapadnom delu zemlje na moćnim žarištima ustanka u Bosanskoj krajini, Lici, Baniji, Kordunu, Gorskom kotaru i Sloveniji vodio masovni narodnooslobodilački rat. Sve važnije saobraćajnice, posebno železničke, pa i one koje su za vreme operacije na Kozari navodno preotete bile su pod stalnim udarima partizana. Na magistralnoj pruzi Zagreb—Karlovac—Ogulin—Rijeka samo u prvoj polovini avgusta izvršeno je 6 napada, a do kraja meseca — 18. Nemci su javljali 23. avgusta da se veća grupa partizana pojavila i oko pruge Zagreb—Varaždin koja nije bila do tada napadnuta.¹³⁰ Sve su aktivnije bile partizanske jedinice i sa jugoistočne strane Zagreba, napadajući na saobraćajnicu prema Beogradu i na važne izvore nafte u blizini Kutine koje su eksploatisali Nemci.¹³¹ Koliko su napadi na važnije saobraćajnice na teritoriji NDH bili opasni po Rajh vidi se i po tome što je razgovor prilikom posete Pavelića Hitleru u Vinici polovinom septembra 1942. počeo tom temom. Hitler je tada podvukao da su komunikacije preko NDH — i dalje — na Jugoistok, posebno značajne za celo južno krilo nemačke odbrane, naročito za prevoz trupa, opreme, i svih vrsta sirovina, pa je bio spreman da te pruge brani, u slučaju ugroženosti, svim raspoloživim sredstvima.¹³²

Na ovom sastanku se razgovaralo i o opasnosti od sve snažnijeg, obuhvatnijeg NOP koji se proširio na sve delove NDH. Pavelić je obavestio Hitlera da poseban problem predstavlja grupa proleterskih brigada iz istočne Bosne i Hercegovine sa oko 8.000 dobro opremljenih vojnika, koja je došla na teritoriju NDH. Početkom jula proleterske jedinice su porušile veći deo pruge Sarajevo—Mostar, ugrozile proizvodnju i izvoz boksita iz mostarskog rudnog bazena i ubrzale širenje pokreta i na području zapadne Hercegovine i severne Dalmacije, obuhvatajući borbom i krajeve naseljene hr-

¹²⁹ ADAP, E/IV, nr. 27, pp. 54—56, 77, pp. 125—127, 197, pp. 340—341. Takođe, Zb. NOR, XII/2, nr. 152, pp. 744—745, 156, pp. 762—766, 186, p. 894; Milan Borković, o. c. pp. 369—372. Herman Neubacher, Sonder-Auftrag Südost... pp. 134—136.

¹³⁰ Zb. NOR, XII/2, nr. 144, pp. 709—710, 711.

¹³¹ Ibid. nr. 155, p. 757.

¹³² Bogdan Krizman, o. c. p. 406; takođe, ADAP, E/III, nr. 310, pp. 530—532.

Nemački nacisti su u toku drugog svetskog rata rasturili po teritoriji Jugoslavije na hiljade ovakvih letaka i proglasa, bez ikakvog rezultata

vatskim i muslimanskim stanovništvom.¹³³ Sve uspešniji razvoj NOP prisilio je nemačku Vrhovnu komandu da preduzme nove mere za spasavanje okupacionog i kvislinškog sistema na tlu Jugoslavije. Ponovo je ukazano na nužnost da se uz sadejstvo sa snagama 2. italijanske armije, domobranima i ustašama,¹³⁴ pokuša suzbijanje NOP

¹³³ Branko Petranović, o.c. pp. 388—391; Pero Morača, o.c. pp. 332—351; Rafael Brčić, o.c. p. 72—74; takode, ADAP, E/III, nr. 214, pp. 363—370, 260, pp. 446—447, 281, pp. 482—483.

¹³⁴ Branko Petranović, o. c. p. 390; takode, Rafael Brčić, o. c. pp. 72—74.

u pojedinim delovima NDH.¹³⁵ Na upozorenje opunomoćenog generala u Zagrebu Gleza Horstenaua da Italijani i ovoga puta namera- vaju da angažuju protiv NOP brojne četničke odrede koje su naoru- žavali, Hitler je, u duhu svoje tradicionalne sumnjičavosti i ne- trpeljivosti prema Srbima, izrazio nevericu u saradnju četnika, upo- ređujući ih sa zmijom koju hrane da bi postala velika i opasna.¹³⁶

Nezadovoljan ranijim držanjem pojedinih predstavnika Rajha u Beogradu prema NDH, Pavelić je zatražio da se teritorija »nje- gove« države izuzme iz nemačke komande u Beogradu a da nemač- kim trupama na području NDH ubuduće komanduje nemački ko- mandant koji će biti u Zagrebu.

Radi što boljeg organizovanja jednog šireg oružanog udara pro- tiv NOP u Jugoslaviji i posebno radi što uspešnijih konsultacija sa Italijanima, između ostalog, i zbog očekivanog susreta sa Muso- linijem,^{136a} Hitler je zatražio da nemački predstavnici na Jugo- istoku pripreme opširnije podatke o zbivanjima na području NDH sa predlozima o načinu, obimu i upotrebi vojnih efektivna za izvođe- nje veće akcije uništavanja NOP na teritoriji NDH.

Veoma iscrpan memorandum za Hitlera o stanju u NDH izra- dili su komandant oružanih snaga na Jugoistoku general Ler i po- slanik Rajha Kaše i uputili ga nemačkoj Vrhovnoj komandi 1. ok- tobra 1942. godine. U njemu su izneseni svi problemi Nemačke i ustaškog režima na području NDH i obelodanjeni mnogi do tada prikrivani sporovi u odnosima vlade NDH i italijanske okupacione sile u Jugoslaviji.

U pogledu ocene političkog stanja u NDH i krize ustaškog re- žima u memorandumu se oseća kompromis između izrazito kritičkih i negativnih pogleda generala Horstenaua i pohvalnog i pozitivnog mišljenja poslanika Kaše. Ublaženi su pogledi i jednog i drugog sa težnjom ka nekoj srednjoj liniji. Ustaše su jedina aktivna snaga na koju se mogu osloniti sile Osovine ali se istovremeno kaže da su ispunjeni »... slijepom rušilačkom voljom uperenom protiv zbilj- skih i umišljenih državnih neprijatelja, osobito Srba, i počinili su izgrede koji su, uslijed njihove samovolje i pomanjkanja svake mje- re, najteže uzdrmali razvitak države i povjerenje naroda u vladu«.¹³⁷ Data je do tada najkompletnija slika slabljenja saradnje i zaoštra- vanja odnosa između italijanske okupacione sile i NDH, pri čemu se smatralo da su Italijani, zbog nezadovoljstva razvojem pozitivnih veza Nemačke i NDH u svim oblastima i namere da za sebe osigura- ju što veći deo hrvatske teritorije, vinovnici ovih zaošttravanja. Navedeno je mnoštvo konkretnih primera gde su pojedini italijan- ski komandanti, posebno raniji i tadašnji komandanti 2. italijanske

¹³⁵ ADAP, E/III, nr. 310, pp. 530—538.

¹³⁶ Ibid. nr. 310, p. 532.

issa Bogdan Krizman, o. c. p. 412. Očekivani susret dvojice diktatora do- godio se kasno, oni su se sreli tek polovinom jula 1943. Ipak, planirane kon- sultacije su održane sa Musolinijem preko Ribentropa prilikom njihovog su- sreta u Rimu 23. novembra 1942. Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler, Zweiter Teil, Frankfurt am Main 1970, pp. 287—300.

¹³⁷ Bogdan Krizman, o. c. p. 416. Takode, ADAP, E/IV, nr. 2, pp. 1—8.

armije Ambrozio i Roata, ometali delovanje organa NDH i podsticali četnike protiv ustaša i njihovih državnih, političkih i vojnih institucija.¹³⁸

Pod uticajem dogovora Pavelića sa Hitlerom i mera u vezi sa pomenutim memorandumom, radi unutarnjeg jačanja ustaškog režima, došlo je u oktobru 1942. do nekih promena koje su bile uperene protiv najradikalnijeg dela ustaškog vrha sa ministrom vojske i maršalom Slavkom Kvaternikom i njegovim sinom Didom Kvaternikom, državnim sekretarom i šefom Ravnateljstva za javni red i sigurnost, glavnih vinovnika progona srpskog stanovništva u NDH¹³⁹ Na podsticaj Berlina, obavljen je razgovor između Pavelića i novog komandanta Druge italijanske armije generala Roate, koji su obećavali da će se poboljšati saradnja između dve zemlje.

U vreme popravljanja odnosa između dveju sila Osovine i kvislinške NDH i šire operacije pacifikacije teritorije NDH, grupa proleter-skih brigada sa rukovodstvom NOP i DVJ je prodrila do centralnih delova Bosne i Hercegovine. Stvorena je nova oslobođena teritorija u zapadnoj Hercegovini, severnoj Dalmaciji i širem području gornjeg toka reke Vrbasa sa pritokama u Bosni, koja se nadovezivala na oslobođenu teritoriju najzapadnijih područja Bosne, centralnih delova Hrvatske i južnih delova Slovenije. Naletima 23 partizanske brigade, koje su tada delovale u širim područjima Bosne i Hercegovine i Hrvatske, uništavane su brojne oružane jedinice Nemaca, Italijana, ustaša, četnika i muslimanske milicije. U tim bitkama sve intenzivnijeg balkanskog ratišta savladani su i veći garnizoni okupatorskih i kvislinških snaga u Prozoru, Gornjem Vakufu, Drvaru, Petrovcu, Livnu, Ključu, Jajcu, Mrkonjić-Gradu i drugim mestima.¹⁴⁰

U toku priprema krupnih operacija protiv NOP okupatori su zajedno sa ustašama i četnicima od bitke na Kozari do kraja oktobra

1942. organizovali i izveli nekoliko manjih operacija čišćenja da bi zaustavili prodore udruženih jedinica NOP i DVJ i povratili neka značajnija područja, komunikacije i privredne objekte.¹⁴¹

Krajem avgusta i početkom septembra 1942. izvršena je operacija radi suzbijanja NOP u Sremu. Na tome je angažovano 6 nemačkih i 11. ustaško-domobranskih bataljona sa tri divizionu artiljerije i drugim pratećim jedinicama. Sremski partizani su aktivnim otporom uspeli da se izvuku iz obruča i da neposredno posle završetka ofanzive nastave borbu. Nezadovoljni napadači su, kao i ranije na Kozari, iskalili svoi bes na nedužnom stanovništvu i pod vodstvom Viktora Tomića poklali oko 5.000 Srba, a oko 10.000 zatvorili i podvrgli mučenju.¹⁴²

iss Bogdan Krizman, o. c. pp. 415—419. Takode, ADAP, E/IV, prilog uz nr. 2, pp. 3—8.

¹³⁹ Bogdan Krizman, o. c. pp. 419—424.

¹⁴⁰ Pero Morača, o. c. pp. 190—300.

¹⁴¹ Zb. NOR, XII/2, nr. 129, pp. 632—636, 130, pp. 637—639, 128, p. 625, 150, pp. 735—739.

¹⁴² Vojvodina u narodnooslobodilačkom ratu ... pp. 155—159: Oslobodilački rat naroda Jugoslavije, knj. I, pp. 323—325. Takode, Žarko Atanacković, Vojvodina u borbi 1941—1945, Novi Sad, 1959, p. 97; Zb. NOR, I/17, nr. 59, pp. 231—233, Zb. NOR, XII/2, nr. 133, pp. 648—652, 135, pp. 661—666, prilog, p. 1123.

Pošto su jedinice NOP i DVJ oslobodile srednji tok Vrbasa, čiji je značajan privredni centar bilo Jajce, i primakli se Banjoj Luci, Nemci su, uplašeni približavanjem partizanskih snaga privredno značajnoj Posavini i pruži Beograd—Zagreb, angažovali početkom oktobra 714. i 718. diviziju i raspoložive snage ustaša, domobrana i četnika — da bi zaustavili ovaj prodor: Zahvaljujući jakoj koncentraciji tehnike i artiljerije i podršci ustaških i četničkih jedinica, Nemci su uspjeli da privremeno zaustave prodor, pa i da povrate deo komunikacija i gradove Jajce, Mrkonjić-Grad, Gornji Vakuf i Livno. Međutim, u borbi kod Mliništa udružene jedinice NOP i DVJ uspele su da razbiju udarnu grupaciju neprijatelja i da je vrate prema Jajcu. Ubrzo su povratile i izgubljene komunikacije i ponovo zauzeli veći broj ranije oslobođenih gradova.¹⁴³

Sličnu sudbinu i neuspehe su doživele i nemačke operacije usmerene na oslobođene teritorije u drugim delovima zemlje kao što je bilo sa pokušajem opkoljavanja slovenačkih partizana na području Gorenjske u jesen 1942. godine.¹⁴⁴

U izveštajima o ovim operacijama nemački komandanti počinju da otkrivaju prave razloge neuspeha. Ne optužuju više samo domobranstvo već pronicu dublje u korene nemoći obračuna sa narodom koji se bori za svoju slobodu. Dok na jednoj strani otkrivaju suštinske slabosti kvislinških jedinica čiji, na silu mobilisani vojnici, nemaju želje niti volje da se bore za sistem i državu koje ne prihvataju, na drugoj hvale organizaciju, spremnost i volju boraca NOP i DVJ.¹⁴⁵ Posle letnjih i jesenjih operacija protiv NOP kod komandanta oružanih snaga na Jugoistoku održano je 31. oktobra savetovanje sa potčinjenim komandantima u NDH-a i Srbiji na kome je data istinska slika stanja kvislinških i okupacionih režima na celom prostoru borbama zahvaćene Jugoslavije. Saglasili su se da je najteže stanje na području NDH i da ona predstavlja i najveću opasnost u slučaju pokušaja iskrcavanja Britanaca na jadransku obalu, jer bi se veliki deo vojske NDH opredelio za njih. I komandant Jugoistoka general-pukovnik Ler konstatovao je da su masovno odlaženje Srba u ustanak i odvajanje Hrvata od NDH izazvale ustaše svojim zločinima nad Srbima i stvaranjem atmosfere opšte nesigurnosti u zemlji. Prvi put se ovde čulo iz usta komandanta oružanih snaga na Jugoistoku da Hitler »...još ne misli na eventualno odstranjivanje Poglavnika«. Pozivajući se na razgovore u Glavnom Firerovom stanu, Ler je rekao: »Rešenje problema Hrvatske, na način sličan poljskom rešenju u ovom svetском ratu za sada se ne razmatra na najvišem mestu«. ¹⁴⁶ (deo Poljske koji nije anektiran bio je u statusu okupacionog područja pr. aut.).

¹⁴³ Pero Morača, o.c. pp. 301—351; *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije*, knj. I, pp. 283—286. Takode, Zb. NOR, XII/2, nr. 151, pp. 740—742, 154, pp. 752—754, 159, pp. 772—776.

¹⁴⁴ Zb. NOR, XII/2, nr. 165, pp. 802—804, Zb. NOR, VI/4, nr. 75, pp. 215—221, 87, pp. 259—260.

¹⁴⁵ Zb. NOR, XII/2, nr. 160, pp. 778 i 784.

¹⁴⁶ Ibid. nr. 173, p. 842.

OSLOBODENE TERITORIJE U OKUPIRANOJ EVROPI I BROJ PRIPADNIKA PARTIZANSKIH I ANTIFAŠISTIČKIH VOJNIH FORMACIJA
U VREME NAJVIŠEG USPONA OSLOBODILAČKE BORBE

Jedan od zadataka koji je istaknut na ovom savetovanju bio je organizovanje, pripremanje i naoružavanje trupa NDH uz pomoć nemačkih oficira i pod njihovim rukovodstvom. Zato je 369. nemačka legionarska divizija, čiji su borački sastav činili regruti iz NDH, dok su oficiri, obuka i naoružanje bili nemački, morala, umesto na istočni front, za koji je bila planirana, da krene u NDH, radi pripreme operacije uništavanja NOP na području srednje Hrvatske i zapadne Bosne.¹⁴⁷ Interesantno je da se o saradnji sa Italijanima uopšte ovde nije govorilo, iako su prethodno vođeni razgovori u Zagrebu između komandanta italijanske 2. armije i šefova ustaškog režima. To je, naime, trebalo da bude jedno od ključnih pitanja u pokušajima da se ojača okupacioni i kvislinški front protiv NOP.

Međutim, zbog nemogućnosti da se prikupi veći broj snaga i da se parira sve jačim udarima NOP u jesen 1942. korištene su do maksimuma političke forme borbe protiv partizanskih jedinica, a naročito se nastojalo da se iskoriste odnosi sa četnicima Draže Mihailovića. U takvim uslovima četnici su postali najtraženiji elemenat za manipulisanje u rukama svih protivnika NOP na teritoriji Jugoslavije, pošto su često direktno učestvovali i u oružanim obračunima tih protivnika.

Većinu crnogorskih i kninskih četnika pomagali su i Italijani u borbi protiv NOP. (koje Nemci polovinom novembra 1942. procenjuju na 15.000 boraca).¹⁴⁸ U graničnim regionima NDH, kad god bi im se pružila prilika, napadali su na područja koja su bila pod vojnom i civilnom vlašću ustaša, vršeći zločine i progone nad muslimanskim i hrvatskim stanovništvom, u srednjem i gornjem Podrinju naročito u Sandžaku, Hercegovini i Dalmaciji.¹⁴⁹ U petnaestodnevnom izveštaju 718. divizije koji je obuhvatao period od 21. septembra do 6. oktobra 1942. godine, javljeno je da su četničke jedinice izvršile oružani napad u istočnoj Bosni i Hercegovini ne samo na ustaške postaje, već i na hrvatska i muslimanska sela,¹⁵⁰ dok su u isto vreme četnički odredi koji su imali ugovore sa predstavnicima NDH o saradnji protiv jedinica NOP i DVJ, uz domobrane i ustaše, najčešće zajedno sa nemačkim trupama, vodili borbe protiv partizana.¹⁵¹ Istovremeno, ustaške jedinice, u saradnji sa Nemcima, a ponegde i sa Italijanima, napadaju i pale srpska naselja ne samo u pograničnim regionima prema Srbiji gde je preovladivala, kako su izveštavali Nemci, velikosrpska četnička orijentacija, već i u unutrašnjosti NDH, pa čak i ti regionima gde su četnici pristali na saradnju sa predstavnicima NDH. U pomenutom izveš-

¹⁴⁷ Ibid. pp. 840—845.

¹⁴⁸ Ibid. nr. 181, p. 874.

¹⁴⁹ Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita, II*, Rijeka 1981, p. 560. Takođe, Zb. NOR, II/2, nr. 129, pp. 261—263, 138, pp. 283—289, ADAP, E/IV, nr. 25, 49—5.1, 46, pp. 79—81, 66, pp. 110—111; Nikola Milovanović, *Poraz, Slovo ljubve*, Beograd, 1983, pp. 151—164.

¹⁵⁰ Zb. NOR, XII/2, nr. 158, pp. 766—769.

¹⁵¹ Zb. NOR, XII/2, nr. 158, pp. 766—771, 162, pp. 788—789, 177, pp. 860—861, 162, pp. 788—792. Takođe, Zb. NOR, XIII/2, nr. 115, pp. 796—818; XIV/1, pp. 215, 244, 276, 285, 301, 311, 335, 367, 405.

taju Nemci javljaju: »Dobija se utisak da se čak ni najviša hrvatska vojna mesta ne usuđuju da istupe protiv očiglednih zlodela ustaša. Zbog pobune srpskog stanovništva nastaviće se evakuacija 16 sela sa planine Vučjak i svi stanovnici biće odvedeni u koncentracioni logor, pošto se, prema hrvatskim podacima (misli se na ustaške podatke, prim, aut.) nije mogao sprovesti sporazum o predaji oružja sklopljen sa četnicima toga područja«. ¹⁵²

Međunacionalni raskol, naročito u pograničnim regionima prema Srbiji, posle povlačenja glavnine partizanskih jedinica pod uticajem masovnih ubijanja i zlodela četnika prema Muslimanima i Hrvatima i ustaša nad Srbima, dobijao je patološke oblike i izraze. Tako su se, posle masovnih zločina ustaša oko Rogatice, udružile grupe četnika i grupe ranijeg NOP odreda koje Nemci nazivaju ustanicima iz srpskih sela, kako bi zaštitile svoja područja od ustaških progona. S druge strane, u ovom košmaru desetkovani ostaci muslimanskog bataljona Romanijskog odreda, kojim je rukovodio Mujo Hodžić, posle povlačenja glavnine snaga NOP i DVJ iz ovih krajeva na zapad, bili su prisiljeni da potraže spas od muslimanske milicije. ¹⁵³

Sva tri protivnika NOP na području NDH četnike su smatrala svojim neprijateljima i znala za njihovo prozapadno opredeljenje. Međutim, ipak su u ovo krizno vreme za okupacioni sistem u Jugoslaviji posvetili posebnu pažnju iskorišćavanju tog pokreta radi uništavanja NOP a svako ponaosob — za jačanje svojih interesa — na štetu druge dve strane. Ovo je naročito bilo karakteristično za Italiju i NDH, ali nisu mnogo zaostajali ni Nemci, koji su u septembru ponovo vodili pregovore sa četnicima. U izveštaju komandanta oružanih snaga za Jugoistok od 25. oktobra pisalo je: »Akcije čišćenja koje su izvršili Italijani, upotrebljavajući antikomunističke (Mihailovićeve) jedinice protiv komunista dovele su do toga da u ovim oblastima sada prevlast ima Mihailovićev pokret, ¹⁵⁴ koga su nacisti smatrali nepouzdanim prijateljem Rajha.

Pregovori četničke Vrhovne komande, čiju je delegaciju predvodio vojvoda Dobrosav Jevđević, i delegacije 718. nemačke divizije sa generalštabnim majorom Gajtnerom (Curt Geitner) održani u Dobrom Polju severno od Kalinovika i Foče, 4. septembra 1942, imali su, pre svega, ispitivački karakter. Svaka strana je »ispipavala« šta i koliko može tražiti, očekivati i dobiti od one druge strane. Pošto je istakao zasluge četnika, koji su od ustanka u zajedničkoj borbi protiv NOP ubili oko 6.500 komunista i doprineli smanjivanju »komunističke opasnosti« na području Bosne i Hercegovine, Jevđević je zatražio u naknadu za takvu saradnju određene privilegije, odnosno isterivanje ustaša sa ovog područja. Da bi njegov zahtev pobudio interesovanje Nemaca, saopštio je Gajtneru da su

¹⁵² Zb. NOR, XII/2, nr. 158, p. 768.

¹⁵³ Ibid. nr. 169, pp. 826.

¹⁵⁴ Ibid. nr. 168. p. 818. Detaljnije o krizi četničkog pokreta Draže Mihailovića i saradnji sa okupatorom vid. Petar Kačavenda, Kriza četničkog pokreta Draže Mihailovića u drugoj polovini 1942. u Zborniku, Istorija radničkog pokreta, IRP, Beograd 1965, br. 1, pp. 257—283.

predstavnicima NDH u pregovorima koji su ranije vođeni preko dr Vladimira Košaka ponudili četnicima civilnu vlast u celoj Bosni i Hercegovini. Major Gajtner je priznao da Nemačka ne može ići protiv svoje saveznice NDH, ali je bio pristalica saradnje protiv NOP, bez ikakvih ugovornih obaveza. Napomenuo je da bi prelazak Jevđevićevih jedinica na sever preko demarkacione linije izazvao intervenciju nemačkih oružanih snaga. Dogovoreno je, međutim, uzajamno obaveštavanje o pokretima partizana.¹⁵⁵

Komandant 718. nemačke divizije, general Fortner, posle ovih pregovora a i na osnovu ličnih iskustava i uvida, dao je svoje viđenje četničkog pokreta i odredio do kog stepena može koristiti Nemcima. Po njemu, aktivnost četnika i svi taktički i često kontraktorni potezi vode samo jednom cilju, obnavljanju srpske monarhije. Zbog nemogućnosti direktnog obračuna sa NOP, oni su pribegli nizu smišljenih, manipulativnih poteza: uspostavljanju prijateljstva sa Italijanima od kojih dobijaju oružje i opremu; održavali su lojalne odnose sa Nemcima — da ne bi izazvali vojnu intervenciju Vermahta; pribegli su ugovornoj saradnji sa ustašama u borbama protiv komunista — da bi ih vojska NDH ostavila na miru itd. General Fortner smatra da su sva tri partnera u borbama protiv NOP, manje ili više, koristila usluge četnika u čemu su, po njegovom mišljenju, najdalje otišli Italijani, koji koriste četnike i protiv NOP i protiv NDH, navodeći primer kada su Jevđevići četnici 19. avgusta 1942. napali i uništili ustaški garnizon u Foči naočigled Italijana.¹⁵⁶

Sve ugovore o borbi četnika i NDH protiv partizana¹⁵⁷ Fortner smatra sporazumima o primirju i to uglavnom između četnika i domobrana, dok neprijateljstva između četnika i ustaša po njemu u mnogim krajevima nikako nisu ni prestajala. S te tačke gledišta general Fortner sve ove sporazume ne uzima kao trajne jer će se u izmenjenim uslovima ugovorne strane uhvatiti u koštac i tući dok jedna ne bude pobeđena.¹⁵⁸ Priznaje da je saradnja ustanova Rajha na Jugoistoku i četnika donela i koristi, naročito u oblasti ratne privrede. Na primer, predstavnici firmi nemačkog štaba za preuzimanje materijala u leto i jesen 1942. sklapali su sa ozrenskim četnicima ugovore o osiguranju seče i izvoza drveta šumskom železnicom od napada pripadnika NOP i muslimanske milicije u šumom bogatoj dolini Krivaje.¹⁵⁹ Da bi ova saradnja doprinela i

¹⁵⁵ Zb. NOR, XII/2, nr. 145, pp. 718—720, 161, pp. 786—787.

¹⁵⁶ Ibid. nr. 162, pp. 788—789.

¹⁵⁷ Kao što su bili 27. aprila u Banjoj Luci (Drenovićevi četnici), 28. maja 1942. u Lipcu kod Doboja (ozrenski i trebavski četnici), 14. juna u Banjoj Luci i Prnjavoru (odred »Borja«), 15. juna 1942. u Loparama (majevički četnici) itd. Opširnije o ovom u Zb. NOR, XIV/1, pp. 215, 244, 276, 285, 301, 311, 335, 367, 405. Takođe, Rasim Hurem, Sporazumi o saradnji između državnih organa NDH i nekih četničkih odreda u istočnoj Bosni 1942. Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, br. 2, 1966, pp. 286—328. Jovan Marjanović, Tajna i javna saradnja četnika ... pp. 57.

¹⁵⁸ Zb. NOR, XII/2, nr. 162, p. 791.

¹⁵⁹ Zb. NOR, XII/2, nr. 180, pp. 870—872. Takođe, Petar Kačavenda, Sporazum četnika o saradnji sa Nemcima, VIG, br. 5, za 1966, pp. 51—54.

povećanju broja pristalica među srpskim stanovništvom, neretko su i Nemci, kao što su to obično činili Italijani, pokazivali tobožnju brigu o srpskom življu »ugroženom od ustaša«.¹⁶⁰

Na kraju pomenutog izveštaja general Fortner je govorio o korišćenju četnika kao oslonca Vermahta u »pacifikaciji« područja Jugoslavije, izlažući nekoliko kontradiktornih varijanti i zaključivši da u uslovima postojanja NDH, koju je osnovala Osovina, ne postoje optimalni uslovi za iskorišćavanje četnika protiv NOP. Italijanska politika prema četnicima — potpuna saradnja, davanje naoružanja i sve ostalo, smatrao je, nije mogla postati obrazac svih partnera, jer je pretpostavljala i sukobljavanje sa NDH, ali druga varijanta potpuno odbacivanje četnika i borba za ugašenje pokreta, zahtevala je još jače snage Vermahta. Potčinjavanje četnika ciljevima i politici NDH (odbacivanje velikosrpskih smernica), iako je formalno i iz taktičkih razloga bilo prihvaćeno, nije vodilo rešenju jer se očekivalo u povoljnom trenutku da se četnici i ustaše tuku između sebe.¹⁶¹ Da su ova razmišljanja generala Fortnera o saradnji sa četnicima bila bliska i zvaničnoj politici Trećeg Rajha vidi se po tome što su nemačke komande nastavile da ometaju jačanje četnika i istovremeno da koriste njihove usluge protiv NOV i POJ.

U vreme pobedonosnog pohoda proleterskih brigada preko Bosne i uspeha NOP u središnjem delu Hrvatske vođeni su veoma živi razgovori o rešenju četničkog problema između predstavnika Italije i NDH, jer su one daleko više iskorišćavale ovaj pokret u vojnom i političkom pogledu. Prilikom susreta Pavelića i generala Roate 15. i 16. oktobra 1942. u Zagrebu, dominirala je tema o četnicima, naročito o tome kako Italijani koriste njihove formacije. Zbog neprijateljskog držanja dela četnika na italijanskom okupacionom području prema ustašama, Pavelić je tražio od generala Roate da pristupi razoružavanju njihovih jedinica. Roata se složio sa ocenom da će četnici, kao vojska srpske monarhije, u povoljnom trenutku okrenuti oružje i protiv Italijana i ustaša, ali da se, s obzirom na njihovu brojnost, najlakše mogu neutralisati razoružavanjem koje treba pažljivo izvesti — posle njihovog iscrpljivanja u borbama protiv partizana. General Roata je izneo podatak da je posle prodora grupe proleterskih brigada u zapadnu Hercegovinu, za borbu protiv njih koncentrisao prema Prozoru oko 3.000 hercegovačkih i crnogorskih četnika, a da namerava na severozapadu da angažuje još oko 2.000 četnika. U ovakvim prilikama Pavelić je bio primoran da prihvati obećanja generala Roate da će uvesti jaču kontrolu nad četnicima, da će ih uz saglasnost vlade NDH izolovati u određena područja gde ne ugrožavaju vitalne interese NDH i da ih neće više slati u krajeve gde živi hrvatsko i muslimansko stanovništvo.¹⁶² Nemci su dobro znali da su igre oko četnika između Italijana i ustaša lažne i da će se sukobi povodom četnika produb-

¹⁸⁰ Zb. NOR, XII/2, nr. 70, pp. 390—393, 174, p. 850.

¹⁶¹ Ibid. nr. 163, p. 791.

les Bogdan Krizman, o. c. pp. 424—425.

ljivati, ali im je dobro došao ovaj verbalni kompromis. Nemačima je bilo najvažnije da se pogoršavanje odnosa između NDH i Italije ne odrazi negativno na njihove odnose sa Italijom. S obzirom na zastoje napredovanja na Istoku, Italija im je sve više značila kao glavni saveznik krajem 1942. godine. Zato je Ribentrop 17. oktobra preko poslanika Kašea opominjao: »... da je sada kao i ranije nemačko-italijanski savez temelj vanjske politike Rajha i kako Nemačka, ni pod kojim uslovima, ne sme dopustiti da se zbog hrvatskih interesa uvuče u poziciju suprotstavljenu italijanskom savezniku«. ¹⁶³ Pri tome je napomenuo da se na osnovu već prikupljenih materijala očekuju širi razgovori između Nemačke i Italije radi utvrđivanja mera za poboljšanje saradnje dveju sila Osovine u suzbijanju NOP u NDH.

9. POSEDANJE I UTVRĐIVANJE »JUGOZAPADNE LINIJE OSIGURANJA« I NOVI NEUSPESI NEMACA

S obzirom na to da pokušaji jače okupatorsko-ustaško-četničke grupacije da unište snage NOP i DVJ u gornjem delu sliva reke Vrbas nisu uspeali i da je ista bila razbijena na širem području Mliništa, Vrhovni štab je izdao naređenje krajiškim brigadama da pređu u protivofanzivu u pravcu severozapada radi povezivanja oslobođene teritorije u Bosni sa oslobođenim područjima Hrvatske. Šest krajiških brigada, zajedno sa po jednom banijskom, kordunaškom i ličkom, u žestokim borbama od 2. do 4. novembra 1942. uništile su jedan od najvećih garnizona NDH u Bihaću i oslobodile grad, a narednog dana i čitavu okolinu sa Cazinom, Bosanskom Krupom i nizom manjih uporišta. Na ovaj način, na širokom prostoru preko Bihačke i Cazinske krajine spojena je oslobođena teritorija u Bosni sa oslobođenom teritorijom u Lici, Kordunu i Baniji. Poseban značaj ove operacije bio je u tome što je veliki deo prvi put oslobođenih područja ovog dela Krajine, nastanjen Muslimanima, počeo sve masovnije da se uključuje u aktivnu borbu na strani partizana, kao i hrvatsko stanovništvo u Dalmaciji. ¹⁶⁴

Okupator i njegovi saradnici nisu bili u stanju da se suprotstave ovakvom naletu NOP. Prvi put posle osamnaestomesečnih borbi na tlu Jugoslavije a svakako prvi put u pozadini velikih frontova na području okupirane Evrope, nemačke jedinice su morale da prihvate izgradnju linije odbrane pred jačim i brojnijim jedinicama NOP i DVJ. Komandant 714. nemačke divizije general Stai, odmah po prodoru grupe udruženih partizanskih brigada niz Unu prema važnoj saobraćajnici u uporištima — Bosanski Novi, Prijedor i Banja Luka, naredio je 7. novembra 1942. hitno uređivanje i posedanje fortifikacijski utvrđene linije odbrane na pravcu od Bosanskog Novog prema Sanskom Mostu — da bi se spre-

¹⁶³ Ibid. p. 626. Takođe, ADAP, E/IV, nr. 66, p. 110.

¹⁶⁴ Dušan Lukač, KPJ u borbi za učvršćivanje NOP-a i političko jedinstvo naroda u Bosni i Hercegovini u 1942. godini. Istorijski zbornik Instituta za istoriju Banja Luka, br. 5, za 1985, pp. 97—136.

čio dalji prodor udruženih partizanskih brigada prema Banjoj Luci i Posavini i ugrožavanje Zagreba i železničke pruge Zagreb—Beograd.¹⁶⁵ Pristupilo se izradi jedne duže i kompaktne linije raznovrsnih međusobno povezanih utvrđenja koja su se razlikovala od onih do tada podizanih oko gradova i važnijih komunikacija.

Polovinom novembra formirana je kompaktna oslobođena partizanska teritorija, po prostoru i stanovništvu veličine Švajcarske, koja se protezala na sever do Slovenačkog primorja i italijanske granice. Na toj širokoj oslobođenoj teritoriji, docnije nazvanoj Bihaćka republika, intenzivno je djelstvovao organizaciono i politički dograđen NOP, sa mrežom organa narodne vlasti, društveno - političkim organizacijama i privrednim, kulturnim, političkim i sportskim aktivnostima.

Zahvaljujući predanom radu komunista u procesu svakodnevnih bitaka, jedinice NOP i DVJ su dostigle najviši vojnoobrazovni i politički nivo tako da su već u novembru 1942. mogle prerasti u Narodnooslobodilačku vojsku Jugoslavije, dobivši zvanično naziv NOV i POJ. Do kraja 1942. godine, pored postojećih proletherskih brigada, formirano je 10 bosansko-hercegovačkih brigada, od kojih 8 krajiških, jedna istočnobosanska i jedna hercegovačka; u Hrvatskoj — 18 brigada, od kojih po tri brigade u Lici, Baniji, Kordunu i Dalmaciji, dve primorsko-goranske i dve brigade iz ostalih delova, kao i 4. u Sloveniji. Sve ove jedinice će biti do kraja 1942. godine svrstane u devet divizija i dva korpusa. Snagu i mogućnosti Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije potvrdila je smotra 4. krajiške NOU divizije sa oko 5.000 boraca (prva i poslednja ratna smotra jedne antihitlerovske divizije u okupiranoj Evropi), koju je 6. januara 1943. u Srpskoj Jasenici pod Grmečom izvršio vrhovni komandant NOV i POJ Tito.¹⁶⁶

U ukupnom sastavu NOV i POJ, krajem 1942. godine, u 37 brigada, svrstanih u devet divizija i dva korpusa, zatim, u 12 samostalnih bataljona, 34 partizanska odreda i u pozadinskim organima nalazilo se pod oružjem oko 150.000 prekaljenih boraca.¹⁶⁷ Nemci, koji su obično umanjivali stvarne snage NOP, javljali su da samo na oslobodilačkoj teritoriji Bihaćke republike, koja se proteže u dužini od oko 250 kilometara i širini oko 80 do 100 kilometara, u jedinicama NOV i POJ pod oružjem ima oko 63.000 boraca.¹⁶⁸

Iako su tada okupacione trupe u Jugoslaviji raspolagale sa 30 divizija: 5 nemačkih, 20 italijanskih, 5 bugarskih, 3 nekompletne mađarske i nizom pratećih jedinica, sa ukupno oko 580.000 vojnika, a kvislinzi sa oko 300.000 vojnika (od kojih je bilo oko 220.000 domobrana i ustaša, oko 28.000 nedićevaca, oko 40.000 četnika Dra-

¹⁶⁵ Zb. NOR, XII/2, nr. 178, pp. 863—866. Takođe, Pero Morača, o. c. pp. 376—394. Mišo Lekovid, Ofanziva proletherskih brigada u leto 1942, VIZ, Beograd, 1965.

¹⁶⁶ Dušan Lukač, Partizanska Jasenica, Beograd, 1979, pp. 64—90.

¹⁶⁷ Vlado Strugar, Jugoslavija 1941—1945, drugo izdanje, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1970, p. 123. Isti autor, Jugoslavija, federacija i republika, Narodna knjiga, Beograd, 1976, p. 304.

¹⁶⁸ '«« Zb. NOR, XII/2, nr. 203, p. 252.

že Mihailovića, oko 4.000 belogardejaca u Sloveniji, oko 6.000 albanskih fašista, oko 3.000 crnogorskih nacionalista) Nemci se nisu usuđivali da pokrenu ofanzivu bez dovođenja novih jedinica i širokih priprema.¹⁶⁹

Snažan polet je NOP u Jugoslaviji doživio krajem 1942. godine, u vreme kada je silama Osovine krenulo nizbrdo i na velikim frontovima, posebno kod Stalj ingrada i u severnoj Africi. U takvim prilikama porasle su mogućnosti da se pokuša sa eventualnim iskrcavanjem saveznika na Balkanu u narednoj godini — što su naročito iskorišćavali u svojoj propagandi četnici Draže Mihailovića radi pridobijanja stanovništva u Srbiji. Iako je došlo i do direktive Draže Mihailovića četnicima od 7. novembra 1942. o preduzimanju mera o opštoj građanskoj neposlušnosti, ona je, kao i sve ranije, ostala bez odjeka.¹⁷⁰ Nemci su takođe počeli računati sa iskrcavanjem u neposrednoj budućnosti pa su bez stvarnih razloga precenjivali značaj četnika Draže Mihailovića.¹⁷¹ U vezi sa ovim preuranjenim kalkulacijama o pokušajima zapadnih saveznika da se iskrcaju na Balkan, vojna predstavništva Rajha na Jugoistoku pokušavala su da pojačaju mere opreznosti i u NDH, posebno u oblasti učvršćivanja veza sa takozvanim »pravoslavnim odredima«. Da bi odvojile srpski živalj od NOP u regionima gde su četnici imali uticaj na području NDH, okupacione vlasti Nemačke, među njima i sâm komandant oružanih snaga na Jugoistoku su preporučivali »... pravilan postupak prema pravoslavnom delu hrvatskog stanovništva od strane hrvatske vlade (ustaški progoni)«. ¹⁷²

Istovremeno, zbog slabljenja poverenja prema hrvatskom domobranstvu¹⁷³ i sumnji u mogućnost da se ovo iskoristi u borbama protiv NOP, ubrzani su poslovi na reorganizaciji hrvatske oružane sile, uz materijalnu i kadrovsku pomoć Vermahta. Radi toga je krajem oktobra 1942. izvršena i reorganizacija nemačkog komandovanja na području NDH. U duhu Pavelićevih želja da se komandovanje u NDH odvoji od nemačke komande u Beogradu, za komandanta nemačkih trupa na području NDH imenovan je general-potpukovnik Liters (Rudolf Lüters) a za njegovog zamenika general Horstenau.¹⁷⁴ Ubrzani su poslovi oko obuke, opremanja i kompletiranja dveju legionarskih divizija koje su formirane u sastavu Vermahta od regruta iz NDH. Trebalo je da prvobitno idu na istočni front, ali je odlučeno da krajem decembra stignu na operativna odredišta na teritoriju NDH.¹⁷⁵ Istovremeno je naređeno prebaciva-

¹⁶⁹ Vlado Strugar, *Jugoslavija 1941—1945*, p. 124. Takođe, Zb. NOR, XII/2, nr. 192, pp. 918—922, 203, pp. 952—957.

¹⁷⁰ Zb. NOR, XII/2, nr. 186, p. 895. Takođe, AJ, NAV, T-77, Rol. 98, sn. 472978—472995. Izveštaj propagandnog odeljenja komandanata oružanih snaga na Jugoistoku za oktobar 1942. i sn. 473016—473040, za novembar 1942: F. W. Deakin, o. c. pp. 477—480.

¹⁷¹ Zb. NOR, XII/2, nr. 186, p. 897. Takođe, AJ, T-78, Rol. 332, sn. 289961—289985. Izveštaj komandanta oružanih snaga na Jugoistoku za decembar 1942, pp. 3, 6, 10, 11, 23, 24.

¹⁷² Zb. NOR, XII/2, nr. 195, p. 931, 203, p. 954.

¹⁷³ Ibid. nr. 188, p. 909.

¹⁷⁴ Ibid. nr. 196, p. 835.

¹⁷⁵ Ibid. Takođe, nr. 186, p. 899.

nje dela nemačkih trupa iz Srbije, gde su Bugari imali dovoljno jaka obezbeđenja prema partizanima. Određeno je da 717. divizija krene iz svoga tadašnjeg operativnog rejonu u Srbiji u rejon oko Siska.¹⁷⁶

Radi što uspešnije saradnje i zajedničkog nastupanja protiv snaga NOV i POJ, 18. 19. i 20. decembra održano je u Hitlerovom Glavnom stanu u Rastenburgu u Pruskoj savetovanje kome su, uz ministre inostranih poslova dve osovinske sile, Ribentrop i Čana, prisustvovali i načelnici dveju vrhovnih komandi feldmaršal Kaj tel i maršal Kavalero (Ugo Cavallero). Hitler je tražio da se najpotpunije angažuju obe sile, a posebno na području Jugoistoka, gde ie moguća britanska invazija.¹⁷⁷ Već na prvom sastanku, a i u zaključnim razgovorima 20. decembra 1942. on je govorio o značaju saobraćajnica koje vode preko NDH i Srbije prema jugu Balkanskog poluostrva i o potrebi uspostavljanja »mira« na ovom području da ne bi, u slučaju pokušaja iskrcavanja došlo do udara s leđa što bi dovelo do katastrofe. Na sastanku drugog dana utvrđeno je da opasnost predstavljaju NOP i četnici i da već u toku zime treba preduzeti snažne akcije: prvo, radi uništenja NOP, a zatim i razoružanja četnika.¹⁷⁷³ Zbog opasnosti da se NOP učvrsti u napušteno! trećoj i delom, drugoj okupacionoj zoni Ribentrop je tražio da italijanske trupe ponovo ovo područje posednu. Obostrano su prihvaćene nairigorožniie mere u toku operaciie čišćenja prema svakom partizanskom selu. Razgovaralo se i o odnosu Drema ustašama i u duhu već poznatog stava, odlučeno je da se NDH politički mora oslanjati na Italiju.¹⁷⁸

Najznačajniji deo odluka i dogovora donetih na sastanku u Rastenburgu našli su se u Hitlerovoj naredbi broj 47 od 28. decembra 1942. godine. S obzirom na situaciju u Sredozemlju, Hitler najavljuje eventualni pokušaj iskrcavanja Britanaca i Amerikanaca na Balkanskom poluostrvu, čemu doprinosi i pojačan uticaj tih sila u Turskoj. Zato prenosi zadatak odbrane na celom ovom području na komandanta oružanih snaga na Jugoistoku. Dat je nalog da se pristupi pripremanju odbrane za »konačno smirivanje pozadine i uništenje ustanika svih vrsta bandi, što treba sprovesti zajedno sa italijanskom 2. armijom«. Komandant Jugoistoka postaje najstariji i najodgovorniji vojni starešina za sva tri vida oružanih snaga i nad SS jedinicama na teritorij ama koje su zaposele riemačke trupe u NDH, Srbiji i Grčkoj. U ovim područjima on sprovodi izvršnu vlast. U oblastima italijanske okupacione zone u kojima su

¹⁷⁶ Ibid. nr. 201, p. 948.

¹⁷⁷ ADAP, E/IV, nr. 303, p. 542.

^{177a} Hitler je tom prilikom izjavio: »Die Partisanen mit Mihailović an der Spritze arbeiteten aufs engste mit England zusammen, von wo sie durch Unterseeboote, die nachts an der dalmatinischen Küste landeten, Material und durch Fallschirmspringer auf dem Luftweg, Nachrichten und Geld erhielten ... Unter diesen Umständen bliebe nicht übrig, als alle Četniki restlos auszurotten und gegen die Banden mit den brutalsten Mitteln vorzugehen. Man dürfe nie vor Banditen kapitulieren, d. h. vor einer mit England verbündeten Macht, sondern müsse sie ausrotten.« ADAP, E/IV, nr. 303, p. 553.

¹⁸ Bogdan Krizman, o. c. pp. 464—465.

se nalazile nemačke jedinice dobij a pravo komandovanja nad svim delovima oružanih snaga, ukoliko to zahtevaju potrebe nemačkih oružanih snaga.¹⁷⁹

U duhu ove direktive otpočelo je prikupljanje svih nemačkih divizija koje su tada bile u Jugoslaviji na području NDH gde je trebalo da se izvede operacija uništavanja NOP. Isto tako, dobijena je saglasnost vlade satelitske Bugarske da će prema želji Nemaca upotrebiti deo svojih trupa u Jugoslaviji u toku operacija čišćenja u područjima van svoje zone.¹⁸⁰ Tako je za Nemačku posle niza operacija u nameri da uguši NOP na ovom području nepovoljno završena i 1942. godina. Ponovo su morali da odvajaju snage sa glavnih pravaca za operaciju koja će se, kao i sve ranije u zimu 1942/1943. godine završiti bez uspeha.

10. PRIVREDNA EKSPLOATACIJA JUGOSLOVENSKOG PROSTORA

Razbijanje i podela jugoslovenske teritorije, i njenih sirovin-
skih potencijala kao i preraspodela starih i novoposednutih prostran-
stava sa bogatim sirovinskim izvorima i neiscrpnim rezervama,
negativno su se odrazili na nemačku ratnu privredu u iscrpljujućoj
druvoj godini rata na Istoku.¹⁸¹ Eksploatacija jugoslovenskih strateš-
kih sirovina i agrarnih proizvoda pored niza granica, sistema vlasti
i ugovora da se ti produkti liferuju za Nemačku, nailazila je na
velike teškoće.^{181a} Zbog izolacije sila Osovine od prekomorskog sveta
u toku grandioznih priprema Rajha za novi veliki udar na Istok
u proleće 1942, u podmirivanju potreba nemačke ratne industrije
moralo se ići na najrigoroznije načine izvlačenja dobara okupiranih
zemalja militarizacijom njihove celokupne privrede.¹⁸² Svakako da
su se na najtežem udaru našle pobedene i okupirane zemlje. U
smernicama komandanta oružanih snaga na Jugoistoku od 17. janu-
ara 1942. godine, pored ostalog pisalo je »da nemačke ustanove mo-
raju imati uvid nad celokupnom srpskom privredom. .. kao i u nje-
no uključivanje za ratne potrebe.«¹⁸³ Prenapregnuti rat na Istoku
gutao je sve što je bilo potrebno ljudskoj masi u vojničkim uni-
formama, od čistog zlata do kozje dlake za konjske pokrivače i
starih guma sa vojnih vozila — za izradu novih. Militarizacija priv-

¹⁷⁹ Zb. NOR, XII/2, nr. 205, pp. 262—265.
iso AVII, NAV, T-311, Rol. 175, sn. 386—399. Mesečni izveštaj operativnog
odeljenja komandanata Jugoistoka za decembar 1942, p. 6. Takode, AJ, NAV,
T-78, Rol. 332, sn. 289961—289985, mesečni izveštaj komandanta oružanih snaga
na Jugoistoku, za decembar 1942, pp. 1—26.

¹⁸¹ Dr ing. Neubacher Hermann, Posmatranje o mirnodopskoj i ratnoj
privredi Trećeg Rajha, napisano posle poraza nemačkog nacizma, u rukopisu,
p. 123.

^{181a} BA, R-7, Bd. 889, Značaj Jugoistoka za nemačku rudnu privredu, pp.
4, 10, 12—16. Takode, Griff nach Südosteuropa, VEB, Berlin 1973, pp. 11—15.

¹⁸² D. M. Proektor, o.e. pp. 247, 278—279. Takode, Alan S. Milward, o.e.
pp. 31—52.

¹⁸³ Zb. NOR, XII/2, nr. 7, p. 47.

rede u već militarizovanim područjima nije imala granica, što potvrđuje i podatak da je u maloj, osakaćenoj Srbiji radilo u 1942. godini, prema nemačkim izvorima, oko 300.000 radnika za potrebe ratne privrede.¹⁸⁴ Nisu mnogo bolje prolazila ni ostala područja bivše Jugoslavije, uključujući tu i teritoriju NDH, koja se našla pod ukrštenim i udvojenim crpkama eksploatacije dveju međusobno (delimično) suprotstavljenih sila Osovine.

Da bi se u otežanim uslovima posao prikupljanja za ratnu industriju i ratne potrebe Rajha u celini što bolje obavljao, izvršena je 1. maja 1942. reorganizacija rukovodećih privrednih vojnih ustanova Rajha na celom okupiranom području Jugoistoka. Formiran je »Vojnoprivredni štab« sa sedištem u Beogradu, sa načelnikom štaba koji je bio potčinjen komandantu oružanih snaga na Jugoistoku, a za pitanja industrije i naoružanja Upravi za privredu i naoružanje Vrhovne komande Vermahta (Wirtschaft und Rüstungssamt). Ovo telo pokrivalo je celu teritoriju Srbije, za područje Soluna-Egeja delovao je Vojnoprivredni štab u Solunu, za južnu Grčku područni nemački vojnoprivredni štab u Atini, za Kraljevinu Bugarsku Ured nemačkog vojnoprivrednog oficira u Sofiji, a za područje NDH Vojnoprivredni oficir u Zagrebu.¹⁸⁵

Vojnoprivredni štab za Jugoistok i njegove ustanove neposredno su sarađivali sa vladinim organima Rajha za privredu na Jugoistoku, privrednim predstavnicima i zastupnicima raznih ministarstava, a naročito — posredstvom generalnog opunomoćenika za privredu Nojhauzena — sa rukovodiocem četvorogodišnjeg plana Nemačke maršalom Geringom. Da bi ova dosta isprepletana i komplikovana birokratska mreža Rajha što uspešnije delovala, polovinom jula 1942. Nemci su pokušali da koncentrišu rukovođenje privredom na Jugoistoku. Na inicijativu Geringa, Hitler je ovlastio generalnog opunomoćenika za privredu u Srbiji Nojhauzena da objedini poslove koji su do tada bili u kompetenciji nekoliko privredno-fnansijskih i proizvodnih ministarstava. Zbog sve većih potreba za sirovinama Hitler je 7. maja 1942. naredio da se angažuju sve organizacione i materijalne mogućnosti radi zadovoljenja potreba ratne industrije, očekujući da znatan deo stigne iz prirodno bogatih regiona Balkana.¹⁸⁶ Da bi taj teški zadatak bio što bolje obavljen naređeno je da se glavni opunomoćenik za privredu u Srbiji Nojhauzen postavi za »Šefa uprave pri Komandi Jugoistoka«.¹⁸⁷ Novi šef Uprave za privredu pri komandi Jugoistoka objedinjavao je poslove ustanova u Beogradu koje su do tada bile potčinjene raznim ministarstvima u Berlinu i istovremeno je dobio pravo naređivanja vojnim upravama. Poznati privredni stručnjak Nojhauzen se pokazao kao izvanredan organizator. Uprava za privredu pri Komandi oružanih snaga Jugoistoka, ili kako je Nojhauzen naziva kratko —

¹⁸⁴ Zb. NOR, XII/3, prilog, p. 773.

¹⁸⁵ Zb. NOR, XII/2, nr. 66, p. 373.

¹⁸⁶ BA, MA, RW 29, Bd. 33. Promene u organizaciji nemačke ratne privrede i naoružanja od 7. maja 1942.

¹⁸⁷ Zb. NOR, XII/3, dodatak, p. 747.

Privredni štab pri Komandi Jugoistoka, podeljena je na tri odeljenja, a ona na desetine odseka, u kojima su obrađivana sva pitanja privrede na Jugoistoku.¹⁸⁸

Nojhauzen je obećavao pretpostavljenima da će bogatu sirovinску privredu Srbije »... iskoristiti do maksimuma u interesu Rajha, ... jer ako neko treba da gladije, to mogu biti samo Srbi, a ne Nemačka. Ovdašnje stanovništvo moralo bi, prema tome, da pritegne kaiš.«¹⁸⁹ Bilo je to u vreme Firerove direktive — da se ove oblasti još više pritisnu i da za potrebe Vermahta daju veći doprinos nego do tada, pošto »Firer želi da se Nemačkoj bezuslovno obezbedi veće sledovanje mesa i hleba.«¹⁹⁰ Struktura sirovina Srbije i njen okupacioni status u kome su komesari privrednih resora Nedićeve vlade bili neposredni izvršioci direktiva opunomoćenika Rajha Nojhauzena usloveli su da je njena privreda bila militarizovana do najvišeg stepena.¹⁹¹ Od proizvoda krupne industrije do kućne radinosti sve je bilo podvedeno pod naziv roba za ratne potrebe. I spoljnotrgovinska razmena bila je pod snažnim uticajem Nemaca. Izvoz se odvijao »u okvirima koje je odredio Berlin«, dok je uvoz, koji je dolazio skoro isključivo iz Nemačke, imao jedini cilj — »da se privredna moć Srbije i Banata iskoristi za Rajh«. I nemački privrednici, sa Nojhauzenom na čelu, priznavali su da je privreda u Srbiji već u 1942. bila orijentisana »pretežno« za ratne potrebe.¹⁹⁷

Zbog razbijenosti teritorije, razuđenosti sistema i kanala za izvlačenje dobara iz Jugoslavije, a takođe zbog nedostatka podataka, teško da će se ikada utvrditi tačan nivo ekonomske eksploatacije teritorije Jugoslavije u 1942. godini, pa i za čitav tok drugog svetskog rata.

Spoljnotrgovinska razmena sa okupiranom Srbijom odvijala se bez čvrstih i trajnih ugovora, dok su između NDH i Nemačke postojali određeni ugovori koji su obnavljani ili dopunjavani dva puta godišnje. Razmena NDH sa Nemačkom u 1942. godini odvijala se u okvirima trgovinskih protokola sačinjenih na sednicama državnih trgovinskih komiteta koje su održane od 17. oktobra do 5. novembra 1941. za period od 1. oktobra 1941. do 30. septembra 1942. godine u vrednosti robe od po 100 miliona RM u oba smera.¹⁹² Najznačajnije stavke u izvozu NDH u Nemačku činili su meso, živa stoka, živina, jaja, povrće, voće i žito, a od ruda boksit, gvožđe i nafta, neprerađeno drvo itd. Iz Nemačke su uvoženi industrijski proizvodi, oprema i naoružanje, vozila itd. Važan činilac u ostvarivanju razmene i uopšte u privrednoj saradnji NDH i Nemačke, uz nemačkog vojnoprivrednog oficira i druge organe, činila je ne-

¹⁸⁸ Neubacher Herman, cit. rukopis p. 126—127.

¹⁸⁹ Zb. NOR XII/2, nr. 134, pp. 653—654.

¹⁹⁰ Ibid. p. 654.

¹⁹¹ Branko Petranović, o. c. p. 68. Zb. NOR, XII/2, prilog: Sumarni izveštaj glavnog opunomoćenika za privredu Raiha na Jugoistoku Nojhauzena od jula 1942, pp. 1152—1153. Takođe, Zb. NOR, XII/3, prilog, p. 782.

¹⁹² Zb. NOR, XII/3, prilog, p. 786.

¹⁹³ Holm Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Grossraum ...* pp. 193—196. Takođe, Nikola Zivković, o. c. pp. 279—280.

mačka trgovinska komora u Zagrebu sa nizom stručnih odbora za pojedine vrste sirovina ili privredne delatnosti.

Prepreku ostvarivanju izvoza planiranih i dodatnih količina raznih dobara predstavljao je snažan NOP na području NDH u 1942. godini. Nemci su u 1942. godini izvezli robe u NDH u iznosu od sto sedamdeset i pet miliona RM, što je činilo oko 70% od celokupnog uvoza NDH, dok su iz NDH uvezli u 1942. godini robe u Nemačku u iznosu od blizu sedamdeset i pet miliona RM.¹⁹⁴

Kontingente robe koje je trebalo izvesti iz Srbije najčešće su određivali Nemci a za prikupljanje te robe bili su zaduženi kvislinški organi. Još se više osećao uticaj Nemaca na uvoz u Srbiju jer je imao samo jednu svrhu — uvećanje proizvodnje za potrebe Nemačke. Nalozi za prikupljanje — naročito prehrambenih artikala — bili su preuveličani, pogotovo što je proizvodnja žita, žive stoke, voća i povrća bila smanjena zbog operacija u Srbiji od jula do novembra 1941. godine, pa nije bilo rezervi za njihovo prikupljanje u 1942. godini.¹⁹⁵ Prikupljanje nekih vrsta proizvoda vršeno je neposredno, uz učešće Nemaca i uz kontrolu nemačke policije.¹⁹⁶ Zahvaljujući ovome, Nemci su, i pored gubitaka privrede u Srbiji, uspeali u 1942. godini da prikupe 5.000 tona mesa, 700 tona masti, 67.750 tona uljarica, 57.000 tona pšenice, 54.000 tona kukuruza, 7.300 tona zobi i drugih žitarica za prehranu konja, 9.400 tona sena i slame, 4.000 tona šećera i 5.000 tona svežeg povrća.¹⁹⁷ Znatan deo ovih namirnica upotrebljen je za ishranu jedinica Vermahta u Srbiji, zatim za oko 300.000 radnika u preduzećima i granama koje su radile za nemačku ratnu industriju i za ishranu oko 420.000 izbeglica iz Hrvatske, Slovenije, Bosne, Srema, Bačke, Kosova i Makedonije.¹⁹⁸

U Banatu, kao delu okupacionog područja Srbije u kome su se manje osećale posledice rata i oružanih borbi partizanskih jedinica, okupator je, zahvaljujući zalaganju folksdojčera, uspeo da prikupi znatne viškove. Od 1. avgusta 1941. do 25. jula 1942. godine, izvezeno je u Nemačku 99.420 tona pšenice, 68.414 tona kukuruza, od čega deo žita i za Italiju i Grčku, i najzad, 18.389 tona uljarica.¹⁹⁹ Na inicijativu Nemaca u Banatu su već u jesenjoj setvi 1941. povećane površine za proizvodnju industrijskih biljaka a u toku prolećne setve 1942. i u Srbiji. Povećanje setvenih površina, posebno uljarica bilo je sa 29.000 u 1940/41. na 65.000 hektara u 1941/42,²⁰⁰ duvana čak za tri puta, tako da je u 1942. ubrano u Srbiji oko 3 miliona kg a u Banatu čak milion i trista hiljada kg.²⁰¹ Izvezene su 1942. i znatne količine konoplje, lana, vune, šećerne

¹⁹⁴ Nikola Živković, o. c. pp. 279—280; Holm Sundhaussen, o.e. pp. 191—212, 369. Takode, PA NA POL, Handakten, Sammlung Wäldern 1942—1944. Ein und Ausfuhr. Soezialhandel nach Ländern, Reiner Warenverkehr ... p. 12.

¹⁹⁵ Milan Borković, o. c. p. 390.

m Neubacher Hermann, citirani rukopis, p. 132.

¹⁹⁷ Zb. NOR, XII/3, prilog II, p. 748.

¹⁹⁸ Ibid. pp. 748, 773. Takode, Zb. NOR, XII/2, prilog II, p. 1132.

¹⁹⁹ Nikola Živković, o.e. p. 390. Takode, Zb. NOR, XII/2, prilog II, p. 1135. Vojvodina u narodnooslobodilačkom ratu ... p. 53.

²⁰⁰ Zb. NOR, XII/2, prilog II, p. 1137.

²⁰¹ Ibid. p. 1138.

repe ili značajne sirovine za vojnu obuću — 153.000 sirovih koža i drugo.²⁰² U toku 1942, prema nemačkim izvorima, iz Srbije je izvezeno u Nemačku robe u vrednosti od blizu sto dvadeset jedan milion RM a uvezeno pretežno repromaterijala i industrijskih proizvoda koji su omogućavali rad industrije, u vrednosti od četrdeset i četiri miliona RM što je dovelo do pasive iscedene Srbije za preko sedamdeset i šest miliona RM.²⁰³

Od ukupnog izvoza iz Srbije Nemačkoj je pripalo 83,5%, dok su preostalih 16% dobili Italijani i satelitske i kvislinške zemlje, odnosno, izvoz je išao tamo gde su određivali Nemci.²⁰⁴

Izdržavanje okupacionih trupa uvećavalo je izvoz i pasivu Srbije. Ovi troškovi su rasli sa povećanjem nemačkih potreba. U Srbiji su oni u početku mesečno iznosili oko 240 miliona dinara, da bi od avgusta 1941. do jula 1942. iznosili oko 3 milijarde dinara bez izdataka za smeštaj službenika Rajha, kredita za železnice, izgradnju vojnih objekata — koji su iznosili skoro pet milijardi, što je izražavano kao vanredni budžet. U drugoj polovini 1942. taj je povećan na 5 milijardi dinara, što je morala da obezbedi Narodna banka, a to se moglo postići jedino štampanjem novca i sve većom inflacijom. Narodna banka Srbije je morala obezbediti još i milijardu i 700 miliona dinara za otkun bonova nemačke kreditne blagajne za individualne i grupne kupovine pripadnika Vermahta, 260 miliona za pokrivanje dela u bivšem jugoslovenskom klirinškom dugu i oko 250 miliona dinara za godišnje kamate i amortizaciju za oko 5 milijardi dinara udela Srbije u jugoslovenskom državnom dugu. Sve je to značilo da će Narodna banka Srbije krajem 1942. biti zadužena za 12 milijardi dinara, odnosno da će toliko novca morati da bude štampano da bi se moglo udovoljiti finansijskim zahtevima okupatora.²⁰⁵

Vlada NDH je morala pored troškova za Vermaht, da izdvoji znatna sredstva i za veoma brojnu italijansku okupacionu silu. Prema nemačkim izvorima, u prvom polugođu 1942. NDH je plaćala Nemcima na ime okupacionih troškova nešto oko 4 miliona RM da bi se iznos u maju i julu 1942. povećao na 5 miliona, dok je za izdržavanje oko 250.000 italijanskih vojnika isplaćivala mesečno oko 30 miliona RM.²⁰⁶ Sa drugim davanjima, uključujući tu i otkup bonova kreditne banke Rajha, od aprila 1942. do kraja te godine, vlada NDH je uplatila Nemcima 2,3 milijarde kuna ili po tadašnjem kursu 20 : 1, iznos od oko 115 miliona RM.²⁰⁷

Poseban problem za privredu Srbije i NDH i u 1942. predstavljali su bonovi kreditne banke Rajha, kojima su robu kupovali pripadnici Vermahta. Prema izveštaju šefa Privrednog štaba Jugois-

²⁰² Ibid. pp. 1148—1149. Takode, Zb. NOR, XII/3, Prilog, pp. 755—756.

²⁰³ Holm Sundhaussen, o. c. p. 368. Takode, PA HA Pol. Handakten, Sammlung Wäldern, p. 12; Zb. NOR, XII/2, Prilog, p. 1161; Zb. NOR, XII/3, Prilog, p. 781.

²⁰⁴ Zb. NOR, XII/2, Prilog, p. 781.

²⁰⁵ Zb. NOR, XII/2, Prilog, pp. 1159—1160; Nikola Zivković, o.e. pp. 458—462.

²⁰⁶ Zb. NOR, XII/2, nr. 75, pp. 408—4109.

²⁰⁷ Holm Sundhaussen, o. c. p. 213.

toka Nojhauzena od jula 1942. godine, došlo je do nestašice skoro sve robe u trgovinama u Srbiji jer su je pokupovali »pripadnici Vermahta i drugi Nemci« i poslali u Rajh, koristeći se bonovima ili novcem koji je dobijen otkupom bonova od Narodne banke Srbije.^{20*} Do polovine 1942. Srpska narodna banka je otkupila ovih bonova u iznosu od 1.550 miliona dinara a do kraja 1942. u iznosu od oko 1.700 miliona dinara.²⁰⁹

Plaćanje ovim bonovima izazvalo je poremećaje trgovine, naročito u Srbiji. Samo od januara do aprila 1942. Narodna banka Srbije je, pored prosečne mesečne promene od oko 57 miliona, morala da otkupi još bonova u iznosu od 1.035 miliona dinara za koje se čak nije ni znalo odakle dolaze u Srbiju. Povećana je, u stvari, ilegalna kupovina robe.²¹⁰

Priliv bonova u Srbiju bio je takav da je počeo ometati redovne kupovine robe za snabdevanje Vermahta pa je Nojhauzen predložio da se bonovi sa područja Srbije kao platežno sredstvo povuku. Međutim, predlogom su bili pogođeni mnogi nemački trgovci pa je iz centrale došlo naređenje da se ti bonovi »kao zakonsko platežno sredstvo ne smeju staviti van snage«, a Narodna banka je morala prihvatiti obavezu da ih u opticaju zameni za dinare.²¹¹

Trgovina bonovima bila je svojevrsni vid pljačke, naročito u Srbiji, koji je doveo do krize u najosnovnijim artiklima. Stotine radnika u specijalnim preduzećima nisu imale potrebne uniforme, a do obuće se dolazilo još teže, jer je zbog izvoza kože za šestomesečni period proizveden samo jedan par obuće na 6 stanovnika zemlje.²¹²

Za područje NDH nemamo podataka o prometu bonova kreditne blagajne Rajha, ali se prema najbržem rastu inflacije među satelitskim i kvislinškim zemljama, izuzev Grčke, može zaključiti da je sistem eksploatacije dobara Hrvatske, Bosne i Hercegovine bio veoma razvijen. Suma od sedam i po milijardi kuna, koliko je bilo u opticaju u NDH u jesen 1941, krajem 1942. povećana je na oko 17 milijardi.²¹³

Uz ove oblike ekonomske eksploatacije zemalja Jugoslavije, koji su uvijani u forme određenih ugovora, protokola, unapred ugovorenih količina robe i novca, bio je još čitav niz nelegalnih načina i sistema ekonomskog iscrpljivanja. Jedan od najjačih i najmasovnijih bilo je preuzimanje državnih preduzeća i nekih vrsta sirovina, a takođe i imovine pojedinaca i njihovo stavljanje pod nadzor nemačke ratne privrede. Sačuvani podaci potvrđuju da je ekonomska pljačka u korist nemačke ratne privrede najviše pogađala Srbiju, u kojoj je najveći deo svih izvora i preduzeća bio stavljen pod sekvistar ratne privrede.²¹⁴

²³⁸ Zb. NOR, XII/2, Prilog, p. 1148.

²⁰⁹ Ibid. pp. 1159—1160.

²¹⁰ Ibid. p. 1162.

²¹¹ Ibid. p. 1162.

²¹² Zb. NOR, XII/3, Prilog, p. 774.

²¹³ Holm Sundhaussen, o. c. p. 314 i 376.

²¹⁴ Nikola Živković, o. c. pp. 290—296.

Formalno samostalna, a faktički — pod jakim nadzorom nemačke vojske i njenih institucija, bila je i većina preduzeća na području NDH.²¹⁵

U industrijski i privredno razvijenijem delu Slovenije koji je pripao Rajhu celokupna proizvodnja je prešla u ruke nemačke države ili nemačkog kapitala. Pored velikog broja manjih preduzeća, tu su bili metalurški centri u Trbovlju, Jesenicama, Mariboru, Kranju i Celju.²¹⁶

Perfidni metod prelivanja privrednih bogatstava Jugoslavije u korist Rajha bio je uvoz nemačkog kapitala. Korišteni su stari kapitalistički i lihvarski metodi stvarnog ili fiktivnog otkupljivanja akcija u pojedinim privrednim asocijacijama, preduzećima ili bankama, osnivanjem mešovitih preduzeća ili otkupnih društava i stanica, uz manja ulaganja nemačkog kapitala, pa i osnivanjem čisto nemačkih preduzeća; ona su, zahvaljujući podršci nemačkih civilnih i vojnih ustanova i vlasti, imala privilegovan položaj i uslove da brzo napreduju na račun srodnih domaćih preduzeća koja su bez podrške propadala. Na teritoriji okupirane Srbije u toku 1942. godine izdate su 34 privremene i 52 definitivne dozvole za osnivanje preduzeća — pod punom podrškom nemačkih okupacionih vlasti.²¹⁷ Prema izveštaju Nojhauzena od jula 1942. godine na teritoriji Srbije je poslovalo 29 većih, novoosnovanih ili preuzetih srpskih firmi iz oblasti uvoza i izvoza gvožđa i metala, čiji se kapital potpuno ili pretežno nalazio u nemačkim rukama.²¹⁸

Svakako da su stvarna ulaganja nemačkog kapitala u ovakve transakcije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj bila veća i da su metodi izvlačenja sirovina i druge robe iz NDH bili nešto blaži i znatno više zasnovani na formalnim ugovorima.²¹⁹ Ulaganje kapitala nemačkih monopola u mešovite firme a pogotovo u čisto nemačka preduzeća bio je unosan posao, jer su se time brzo bogatili u složenim ratnim uslovima. Pored ostalog, to dobro ilustruje primer Jugoistočnog rudarskog i azbestnog akcionarskog društva, osnovanog 1940. u Beogradu kapitalom od milion i po dinara u kome su Nemci, na bazi ranijeg kapitala i protekcionizma okupacionih vlasti, ojačali svoj ulog posle okupacije i ostvarili do kraja rata glavnicu od 75 miliona dinara, povećavši je za nešto oko 50 puta.²²⁰ U toku 1942. godine unovčen je znatan deo još neprodane jevrejske pokretne i nepokretne imovine, naročito kuća i zemljišnih poseda.²²¹ Priliv ovih sredstava je pojačan posle stupanja SAID u rat i konfiskovanja pokretne i nepokretne imovine te zemlje na područjima okupirane Jugoslavije.²²²

^{1,5} Ibid. pp. 296—300. Takode, Holm Sundhaussen, o.e. pp. 176—179.

²¹⁶ Nikola Živković, o.e. pp. 298—299.

²¹⁷ Nikola Živković, o. c. p. 280.

^{2,8} Zb. NOR, XII/2, Prilog, p. 1147.

^{2,9} Holm Sundhaussen, o. c. pp. 127—176.

²²⁰ Nikola Živković, o.e. p. 281.

²²¹ Neubacher Hermann, citirani rukopis, p. 130; Takode, Zb. NOR, XII/3, Prilog, p. 809.

²²² Zb. NOR, XII/3, pp. 809—810.

Najveću prepreku Nemcima u ostvarenju njihovih planova o ekonomskoj eksploataciji zemalja Jugoslavije i u 1942. godini činio je sve snažniji narodnooslobodilački pokret. Već od ustanka nemački okupatori nisu imali dovoljno snaga da zaštite svoje strategijske i privredne interese na celom području jugoslovenske teritorije, već su to uspevali samo u krajevima gde NOP nije mogao da oružano deluje jačim formacijama.

Ulažući krupne materijalne napore i vojne snage, Nemci su krajem 1941. godine uspeali da potisnu glavninu partizanskih jedinica iz Srbije u Bosnu, pa i da obnove znatan deo privrednih objekata u ovom delu zemlje, da ih uključe u službu ratne privrede, ali su morali i dalje ulagati velike napore da bi osigurali njihovu eksploataciju. U nemačkom izveštaju od jula 1942. godine piše: »Obnova srpske privrede i nastojanje da se njen doprinos poveća morali su često da budu potisnuti u drugi plan zbog neophodnosti da se spreče dalje štete u vezi privredne moći zemlje, otklone iznenadno pojavljeni incidenti ili da se ublaže njihove posledice i, uprkos svim preprekama, da se za Rajh osiguraju što je moguće bolja beriva«. ²²³ I pored držanja jačih sopstvenih snaga u Srbiji, uz bugarske divizije, Nemci su uspevali da obezbede samo najvažnije komunikacije i velike privredne objekte, dok je znatan deo teritorije u manje strategijski važnim i privrednim regionima ostao izvan njihove kontrole i pod jakim uticajem NOP. Veliki zamah, širina i snaga NOP u Jugoslaviji 1941. godine ostavili su trajnije negativne posledice na nemačku eksploataciju mnogih grana proizvodnje u toku 1942. Mnoga žitna polja nisu obrana a još veća prostranstva su ostala u jesen 1941. godine nezasejana. Veliki deo rudnika (naročito oni koji su bili udaljeni od komunikacija) bio je trajno porušen i onespособljen, a komunikacije, žičare i šumske železničke pruge bile su, zajedno sa transportnim sredstvima, uništene.

Naročito su bili oštećeni i onespособljeni rudnici uglja sa čitavom mrežom mehanizacije za vađenje i prevoz te rude do njenih skladišta i potrošača. Njihova proizvodnja u zimu 1941/42. nije bila dovoljna ni za potrebe železnice i vojnih preduzeća u Srbiji. Za najnužnije potrebe železnice, vojnih preduzeća i vojnih i civilnih ustanova u Srbiji trebalo je mesečno obezbediti 110 hiljada tona kamenog i mrkog uglja i oko 50 hiljada tona lignita, a dopremano je mesečno samo oko 42.000 tona kamenog uglja i mrkog uglja i oko 35.000 tona lignita. Zato su Nemci bili prisiljeni da za svoje vlastite potrebe (vojska i vojna industrija) uvoze u Srbiju u zimu 1941/42. znatne količine uglja iz Nemačke. ²²⁴

Sličnu situaciju su imali rudnici antimona u zapadnoj Srbiji u kojima je proizvodnja samo delimično obnovljena tek od jula 1942. godine, sa smanjenim količinama od oko 300 tona mesečno. ²²⁵ Rudnici pirita i limonita u severoistočnoj Srbiji obnovljeni su u junu 1942, rudnik gvozdne rude Rudna glava tek u avgustu a rud-

²²³ Zb. NOR, XII/2, Prilog, p. 1131.

²²⁴ Zb. NOR, XII/2, Prilog, p. 1145.

²²⁵ Ibid. p. 1140, takođe, Zb. NOR, XII/3, prilog, p. 761.

nici magnezita u zapadnoj Srbiji aprila 1942. godine. Smanjena je bila proizvodnja u rudnicima azbesta i liskuna u ibarskom rudnom bazenu.²²⁶

I najveći i najbolje čuvani rudnici — bakra, olova, cinka i hroma — osećali su posledice aprilskog rata 1941. godine.

Značajni rudnici hroma u zapadnoj Srbiji, na Kosovu i u severnoj Makedoniji: Drenica, Ljuboten, Lojane, Jezerina, Brezovača, Valandovo, Preševo i drugi, čiji je značaj za Nemce porastao posle neuspeha da se dobije turski hrom, zbog teškoća oko obnove i modernizacije transporta nisu mogli davati količine ruda koje su planirali.²²⁷

Iz istih razloga došlo je do opadanja proizvodnje u rudnicima olova i cinka u Trepči, sa 46—50.000 tona mesečne proizvodnje do rata na oko 30.000 tona rude mesečno u prvoj polovini 1942.²²⁸

Rudnik bakra u Boru i objekti za preradu ruda, kao jedan od najvažnijih privrednih objekata za nemačku ratnu industriju, u okupiranoj Evropi, zbog rušenja u aprilskom ratu i posledica borbi u Srbiji u jesen 1941. godine, nije mogao biti, i pored posebnog zalaganja Nemaca, pušten u punu proizvodnju, do kraja oktobra

1941. godine, kada je počela eksploatacija rude, a tek u novembru je puštena, delimično, topionica za proizvodnju bakrenca. Tek 8 aprila 1942. godine proizvedene su prve tone veoma traženog blister bakra, a do kraja 1942. godine u ovom kombinatu biće proizvedene i izvezene u Nemačku 32 tone ove vrste bakra.²²⁹

Posledice rata u Srbiji 1941. i konstantno delovanje partizanskih odreda u južnoj Srbiji i ilegalnog NOP u drugim njenim delovima — u 1942. godini odrazili su se i na isporuke svih drugih vrsta roba potrebnih za Vermaht i nemački narod. Prema Hitlerovoj naredbi, trebalo je u Srbiji u leto 1942, pored količina potrebnih za ishranu okupacione armije, vojnih preduzeća, izbeglica i naroda, da bude sakupljeno još 30.000 tona pšenice za potrebe Nemačke. Da bi ova naredba bila ispunjena, posao sakupljanja je od kvislinških organa preuzela nemačka policija, ali se i pored tih mera nije moglo naći u gladnom narodu traženo žito; u prvom talasu prikupljanja, u kome je trebalo sabrati pomenutu količinu, sakupljeno je samo 6.700 tona pšenice.²³⁰

Posle delimičnih uspeha nemačke ofanzive u Srbiji krajem 1941. godine, centralno jugoslovensko žarište NOR je preneto na pod-

²²⁶ Zb. NOR, XII/2, nr. 134, p. 658, pp. 1140—1142. Takode, Zb. NOR, XII/3, Prilog, pp. 760—761.

²²⁷ BA, MA, RW 29, Bd. 34, Wi/IC, 47, OKW nr. 8411/42 od 21. oktobra 1942. Razgovori o vadenju rude hroma na Jugoistoku, vođeni u Ministarstvu privrede 15. septembra 1942. Takode, Zb. NOR, XII/2, Prilog, pp. 1140—1141; XII/3, Prilog, pp. 758—761.

²²⁸ Zb. NOR, XII/2, Prilog, p. 1139; XII/3, Prilog, p. 761.

²²⁹ Neubacher Hermann, citirani rukopis, p. 131; Nikola Zivković, Eksploatacija borskog rudnika 1941—1943; Istorijski glasnik, Beograd 1972, pp. 77—94; Zivko Avramovski, Treći Rajh i borski rudnik, Bor, 1975, pp. 125—130, 134, 181—191. Takode, AVII, NAV, T-77, rol. 1292, sn. 843—847. Izveštaj o proizvodnji u rudniku bakra u Boru od 20. oktobra 1942; Zb. NOR, XII/2, nr. 134, p. 655, Prilog, p. 1139; XII/3, Prilog, p. 758—761.

²³⁰ Zb. NOR, XII/2, nr. 134, p. 654.

ručje istočne Bosne, važno u strategijskom i privrednom pogledu, gde se masovni ustanak uspešno širio od avgusta 1941. godine. Da bi bar delimično sačuvao ostvareni obim eksploatacije dobara sa jugoslovenskog područja, Vermaht je morao da pripremi novu seriju operacija u zimu i proleće prema novom centralnom žarištu NOR u širim područjima istočne Bosne i Hercegovine. Prvi udar u zimu 1942. godine na područje istočne Bosne nije doneo željene rezultate; NOP je i dalje bujao i ugrožavao celokupni rudno-industrijski bosanski bazen. Nove velike nemačko-italijansko-ustaške operacije u širem regionu Foče u proleće 1942. donele su delimičan uspeh okupatorima najviše zahvaljujući izdaji četnika. Saradjujući sa okupatorima, pojedine četničke jedinice u istočnoj Bosni i Hercegovini čak su pomagale privrednu eksploataciju, na primer oko izvoza drveta. Zbog privremene krize NOP u ovim krajevima i podrške četnika došlo je do jačeg iskorišćavanja sirovina i poboljšavanja rada preduzeća koja su izvozila za Nemačku ili radila za nemačke potrebe. Međutim, u zapadnim delovima Bosne i u središnjem delu Hrvatske gde je NOP od ustanka, izuzimajući kratke oscilacije krajem leta 1941. godine, tekao uzlaznom linijom, privreda koja je bila podređena potrebama okupatora, bila je skoro potpuno rastrojena. U vreme pohoda proleterskih brigada prema Bosanskoj krajini i jačanja NOP u južnim delovima Bosne i severnim delovima Dalmacije došlo je polovinom 1942. do poremećaja privrede koja je radila za okupatora i u ovim krajevima. U kompleksu ugroženih privrednih objekata u ovom regionu našli su se i neki veoma značajni sirovinski objekti koji su radili za Nemce: rudnici rude gvožđa kod Prijedora, rudnici boksita kod Mostara i perspektivni izvori nafte u Gojilu.

Rudnici gvožđa u rejonu Ljubije, između Prijedora i Bosanskog Novog, spadaju već decenijama u značajnija nalazišta ove vrste u Evropi. Zato su Nemci posle aprilskog rata 1941. godine i u vreme povlačenja demarkacione linije između nemačkog i italijanskog okupacionog područja nastojali da nalazišta budu u okviru njihovog okupacionog područja. Odmah po povlačenju te linije južnije od rudnika, Nemci su zatražili od tek formirane ustaške vlade da im se omogući povlašćeno ugovorno korišćenje ove rude za duži vremenski period. Domaći rudarski stručnjaci, koji su znali vrednost rudnika i prozreli Nemce, predlagali su da se odbiju zahtevi nemačke firme »Reichswerke A. G. Alpina Montanbetriebe Herman Göring« da joj se ugovorom preda dugoročno pravo korišćenja ljubijske rude na ime kredita i uz pravo Nemaca da diktiraju cene. Međutim, predloži domaćih stručnjaka, nisu naišli na podršku u političkim vrhovima ustaškog režima. Sklopljen je tajni ugovor između predstavnika NDH i Rajha o dugoročnom korišćenju ljubijske rude uz veoma povoljne uslove za Nemce.²³¹ Nemci su preduzeli opsežne poslove da bi se ovi rudnici što pre osposobili za povećanu proizvodnju i, istovremeno, za transport rude — koji je i ranije

²³¹ Holm Sundhaussen, o. c. pp. 150—154; Nikola Zivković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji...* pp. 353—361.

bio slaba tačka ove proizvodnje. Uloženi naponi su urodili plodom i od leta 1941. godine počela je povećana proizvodnja i transport rude u železare Rajha. U drugoj polovini 1941. godine izvezeno je u tri železare Asling (Assling), Vitkovic (Wittkowitz) i Resice (Ressice) oko 300.000 tona.

Sirenje ustanka na području Kozare i Grmeča i na prostoru oko Ljubije u jesen 1941. godine uslovilo je nagli pad i u iskopu i izvozu rude, tako da je u decembru izvezeno samo 20.890 tona rude, da bi početkom 1942. godine, a naročito u vreme oslobođenja Ljubije, i vađenje rude i izvoz bili potpuno obustavljeni.²³²

Najznačajniji povod za pripremanje nemačke ofanzive na Kozaru u junu 1942. godine bila je težnja da se nastavi vađenje i izvoz rude iz Ljubije za Nemačku. Kada su nemačke trupe prodrle u Ljubiju 10. juna 1942. godine, iznenađene partizanske jedinice nisu stigle da oštete rudničke jame niti da poruše komunikacije prema rudniku. Pošto je trebalo oko dva i po meseca za opravku železničke pruge Prijedor—Kostajnica, Nemci su pokrenuli akciju da se oko 250.000 tona rude zatečene na iskopu odmah izveze kamionima, i to putevima koje su partizani manje ugrožavali.²³³

Rudnike boksita u predelima zapadne Hercegovine, severozapadno od Mostara i Dalmacije, veoma značajne za ratnu privredu Rajha, nisu ometali partizani do pohoda proleterskih brigada prema Bosanskoj krajini, pošto ove predele nije bio zahvatio ustanak. U januaru 1942. godine na lageru u luci Ploče bilo je oko 23.000 tona rude dok je u isto vreme u splitskoj luci bilo nešto više od 24.000 tona. Transport je bio glavni problem u godišnjem izvozu boksita iz mostarskog bazena, u iznosu od oko 500.000 tona.²³⁴

Izbijanjem na Neretvu 3. i 4. jula 1942. godine, grupa proleterskih brigada u svom pohodu na zapad, prelaskom Neretve, omogućila je razvoj NOP slivom gornjeg toka Vrbasa, u zaleđu rudnog bazena. Oslobođenjem Šujice, Duvna, Livna i drugih mesta u ovom regionu bili su posredno ugroženi i rudnici boksita u zapadnoj Hercegovini i severnoj Dalmaciji.²³⁵ Pojava jakih snaga NOP i DVJ u širim područjima oko rudnika zabrinula je Nemce.²³⁶ Poslanik Kaše iz Zagreba javljao je u Berlin da strahuje za ostvarenje plana vađenja i izvoza rude boksita zbog opasnosti od partizana, koji akcije usmeravaju prema rudnom bazenu, a zatim zbog loših odnosa između italijanske okupacione armije i NDH, posebno zbog saradnje Italijana sa četnicima. Zato je predlagao da se demarkaciona linija, koja je išla nešto južnije od Sarajeva, pomeri na jug do ispod Mos-

²³² BA, MA, RW-29, Bd. 26, Vi Ic, 3/27, Nemački oficir za ratnu privredu u Zagrebu, Izveštaj o opadanju izvoza ruda iz Ljubije, od 4. marta 1942.

²³³ Nikola Živković, Ratna šteta... pp. 186, 352. Takode, Zb. NOR, XII/2, nr. 94, pp. 505—506.

²³⁴ ADAP, E/II, nr. 214, p. 368. Takode, BA, MA, RW, 29, Bd. 26. Izveštaj nemačkog oficira za ratnu privredu u Zagrebu, p. 3; Holm Sundhaussen, Die Entwicklung des deutsch — kroatischen clearings vom April 1941. bis zum Ende des zweiten Weltkriegs, Zb. The Third Reich... p. 528.

²³⁵ Pero Morača, o. c. pp. 139—212. Bogdan Krizman, o. c. pp. 374—375.

²³⁶ ADAP, E/III, nr. 214, pp. 363—370.

tara i tako obezbedi osiguranje rudnika boksita, koji bi štatile nemačke trupe.²³⁷

Jake partizanske jedinice nadomak samih rudnika uzbunile su nacistički vrh u Berlinu, među njima i Hitlera, Geringa i Ribentropa. Iz savezničkih obzira nije se smelo ići na izmenu demarkacione linije, ali su Italijani obećali da će dvema novim divizijama pojačati zaštitu šireg dela Dalmacije oko rudnika.²³⁸

Osiguranja nisu znatnije doprinela bezbednosti rudnika NDH. Kriza okupacionog i kvislinškog sistema na celom području NDH dovela je do toga da se plan izvoza iz svih nalazišta u hercegovačko-bosanskom i dalmatinskom području sa oko 750.000 tona godišnje svede na oko 500.000 tona.²³⁹ Radi poboljšavanja transporta, krajem oktobra 1942. održan je sastanak predstavnika Nemačke i NDH na kome je razgovarano o izgradnji nove pruge širokog koloseka, kojom bi se izvezio boksit. Razgovaralo se o mogućnostima sigurnijeg korišćenja jednog od tri moguća pravca: dolinom Neretve do mora, dolinom Neretve i Bosne na sever i preko Livanjskog polja, i dolinom Une, koji je u to vreme najviše bio ugrožen od napada partizana. No, za takav poduhvat nije bilo ni sredstava ni vremena, pa se ostalo na tome da se ruda prevozi svim raspoloživim sredstvima do luka Ploče i Split i transportuje brodovima do Trsta, a odatle dalje, železnicom do Nemačke. Tako je, prema nemačkim izveštajima, do 16. jula 1943. godine preko Mostara izvezeno 273.500 tona a u drugoj polovini još 144.640 tona dok je preko Drniša tokom 1942. do kraja januara 1943. godine, izvezeno još 305.000 tona, čime su, i pored veoma teških uslova, posebnim zalaganjem Nemaca, ispunjeni ranije postavljeni planovi.²⁴⁰

Strategijski važna sirovina u NDH bila je za Nemce nafta u tek otvorenim izvorima u Gojilu kod Siska. Iako su, u poređenju sa rumunskim, mađarskim i austrijskim nalazištima ovo bili manje značajni izvori, s obzirom na velike potrebe za naftom, Nemci su im već od 1941. godine posvećivali posebnu pažnju, pogotovo i što su ih ugrožavali napadi partizana već u proleće 1942. godine.²⁴¹

²³⁷ Ibid. p. 369: »Predlažem da prenesemo demarkacionu liniju, koja je do sada išla južno od Sarajeva, na položaj južno od Mostara, kako bi boksitne jame koje leže zapadno od ovoga grada, došle na nemačku stranu demarkacione linije.«

²³⁸ ADAP, E/III, nr. 260, pp. 446—447, 281, pp. 482¹183, 291, pp. 495—496; E/IV, nr. 9, pp. 19—21.

²³⁹ Holm Sundhaussen, o. c. pp. 131—132.

²⁴⁰ Nikola Živković, *Ratna šteta...* pp. 367—370. Holm Sundhaussen u knjizi *Wirtschaftsgeschichte ...* na str. 404. navodi da je u vidu izvoza robe u okviru spoljnotrgovinske razmene između Nemačke i NDH u 1942. izvezeno samo 1,812.585 dz (Jedna dz, iznosi 100 kilograma, što je značilo da je izvezeno na ime robne razmene nešto više od 181 hiljada tona.) Verovatno da ostatak izvezene rude nije išao na konto spoljnotrgovinske razmene NDH sa Nemačkom ... Istina, manji izvoz od planiranog unet je i u zabelešku u trgovinsko-političkom odeljenju AA/Ha pol IVa/ od 25. oktobra 1942.

²⁴¹ AJ, NAV, T-71, rol. 61, sn. 559567—559576, memorandum o vadenju gasa i nafte u Hrvatskoj, od 21. decembra 1942. Takode, Holm Sundhaussen, o. c. p. 528. Isti autor, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, pp. 134—142; Nikola Živković, *Ratna šteta ...* pp. 372—373; Zb. NOR, XII/2, Prilog, p. 723.

U borbu protiv eksploatacije sirovina Hrvatske, Bosne i Hercegovine uz partizanske jedinice, već u 1942, uključilo se i ostalo stanovništvo. U februaru 1942. godine general Glez Horstenau izveštavao je Berlin da planirana količina izvoza žita iz NDH neće moći da se ostvari zbog masovne sabotaže hrvatskog seljaštva.²⁴² Hrvatski i bosanski seljaci su izbegavali da predaju žito i druge poljoprivredne proizvode koji su prikupljani za izvoz u Nemačku.²⁴³

Ulaganjem posebnih napora Nemci su uspeali da organizuju proizvodnju i izvezu određene količine najraznovrsnijih sirovina, prehrambenih artikala i drugih dobara sa područja Jugoslavije za potrebe nemačke ratne industrije i snabdevanje nemačkog stanovništva, pored ostalog, i strateški veoma važnim sirovinama. Iz 531.959 tona iskopane bakarne rude, sem drugih proizvoda, dobijeno je 64.071 tona bakra; zatim izvađeno je blizu 400.000 tona rude olova i cinka; od iskopane 122.071 tone rude hroma proizvedeno je 9.726 tona koncentrata hroma i izvezeno je preko 500.000 tona rude bok-sita itd. Ali, sve je to ipak bilo manje od onoga što je Jugoslavija mogla da pruži i u odnosu na ono što su nacisti planirali i želeli i što bi pokušali da ostvare da ih nije onemogućio masovni otpor naroda Jugoslavije.²⁴⁴

11. BEZDUSNA EKSPLOATACIJA GRČKE

Na Osmom proširenom plenumu Centralnog komiteta Komunističke partije Grčke, održanom januara 1942. u Atini, prilikom davanja ocene rezultata oslobodilačke borbe kontatovano je da su razvoj i širenje antifašističke borbe u svetlu, a posebno poraz snažne nemačke armije pod Moskvom, otvorili mogućnost »novog, burnog rasta narodnooslobodilačkog pokreta u Grčkoj«.²⁴⁵ Partizanski odredi, osnovani u jesen 1941. u planinskim predelima, vojno-politički i organizaciono su učvršćeni, proširujući aktivnost na ostala područja okupirane Grčke. U gradovima u kojima su se nalazili okupatorski garnizoni ili kvistlinška vlast delovao je EAM, uglavnom pod rukovodstvom komunista koristeći se svim vidovima legalne borbe protiv okupatora i njegovih saradnika.²⁴⁶

Učvršćivanje ustaničkih jedinica u planinskim predelima imalo je neke zajedničke crte sa razvojem NOB na području Jugoslavije. Posle iskustava iz borbi sa daleko nadmoćnijim neprijateljem i velikih gubitaka zbog slabe organizovanosti i pripremljenosti bo-

²⁴² Zb. NOR, XI/2, nr. 33, p. 175.

²⁴³ Ibid. nr. 186, p. 901.

²⁴⁴ Zb. NOR, XII/2, nr. 208, pp. 983–986. Takođe, nr. 134, pp. 653–659. Nikola Živković, o. s. p. 369.

²⁴⁵ Движение сопротивления в Греции (1940–1944) u Zborniku, Советский союз и борьба народов Центральной и юговосточной Европы за свободу и независимость 1941–1945. г. „Наука“, Москва, 1978, p. 397. Matthiass Esche, Die Kommunistische Partei Griechenlands 1941–1949. R. Oldenbourg Verlag München – Wien, 1982, p. 62.

²⁴⁶ Христо Андоновски, Македонците под Гречида во борбата против фашизмот (1941–1944), Skopje, 1968, pp. 45–89.

raca u jesen 1941, najveća pažnja u zimu 1941/42. posvećena je vojnopolitičkoj izgradnji partizanskih jedinica, jačanju političke svesti i pripremanju naroda za beskompromisnu borbu. Udarnu snagu u prvim partizanskim jedinicama činila je omladina. I ovde su, kao i u bosanskim planinama, pojedina žarišta borbe nazivali »Mala Moskva«.²⁴⁷

Radi organizovanijeg spasavanja stanovništva od gladi i što uspešnijeg pripremanja za dugu i iscrpljujuću borbu, u toku zime 1941/1942. izvođene su manje partizanske akcije u selima, kao i diverzije na saobraćajnice i važne objekte, dok je težište borbe bilo u akcijama protiv postojećeg okupacionog sistema i kvislinških organa vlasti. Ovakva aktivnost bila je uslovljena opštim raspoloženjem stanovništva protiv okupatora i grčkih kvislinga i malim brojem onih na koje se okupator mogao osloniti. U sveopštem neprijateljstvu prema okupatoru usledilo je, pored niza manjih istupa, i nekoliko masovnih pokreta. Bile su to demonstracije u Atini 26. januara 1942. godine koje je pokrenulo oko 6.000 nezbrinutih invalida, žrtava italijanske agresije na Grčku tokom 1940/41. godine, pa su im se priključili ostali građani Atine, zatim masovne demonstracije Atinjana 24. februara, 5. marta i, posebno 24. i 25. marta, u dane nacionalnih praznika, koje su se prenele i na ostale gradove. Tada su Grci masovno istupali protiv ekonomskog iscrpljivanja zemlje.²⁴⁸

U jeku masovnog buđenja grčkog naroda usledilo je 12. februara 1942. godine prerastanje ranije formiranog Centralnog vojnog komiteta pri EAM-u u Štab narodnooslobodilačke vojske Grčke — EL AS (Ellinikos Laikos Apelevtherotikos Stratos).²⁴⁹ Po oslobođenim selima širom Grčke, a posebno u predelima Makedonije i Tesalije, nicali su odredi ELAS, štiteći narod od kvislinških organa vlasti, policije i žandarmerije.²⁵⁰

U proleće 1942. usledio je novi talas antifašističkog otpora u okupiranim gradovima. Tako je 14. aprila došlo do masovnog štrajka oko 50.000 službenika koji su, da bi obezbedili najskromniju egzistenciju svojim porodicama bili prisiljeni da rade u omrznutom aparatu kvislinške vlasti. Pretnje kvislinške policije i žandarmerije (smrtna kazna za učesnike štrajka) nisu postigle efekat, jer se one nisu imale na koga osloniti u sprovođenju represalija nad grčkim stanovništvom koje je u velikom broju aktivno učestvovalo u EAM-u.²⁵¹

²⁴⁷ Г. Д. Кирьякидис, ... о. с. р. 395.

²⁴⁸ Г. Д. Кирьякидис, Греция во второй мировой войне, „Наука“, Москва, ... 1967, pp. 126–128. Heinz Richter, Griechenland zwischen Revolution und Konterrevolution (1936–1946), Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt am Main, 1973, p. 203.

²⁴⁹ Matthiess Esche, o. e. pp. 60–61; Heinz Kühnrich, Der Partisanen Krieg in Europa 1939–1945, Dietz Verlag, Berlin 1965, p. 121; Христо Андоновски, ... о. с. р. 79.

²⁵⁰ Г. Д. Кирьякидис, Греция во второй мировой войне, ... р. 128; Христо Андоновски, ... о. с. pp. 55–89.

²⁵¹ М. Говард, Большая стратегия, prevod s egleskog, Moskva 1958, p.

114. Takode, Prokopis Parastratis, The British and the Greek Resistance Movements EAM and EDES, u Zborniku, Greece from Resistance to civil War, edited by Marion Sarafis, Spokesman, Nottingham 1980, p. 32; Thanasis Hajis,

U toku proleća i leta nastavljeno je sa štrajkovima, demonstracijama i otvorenim vidovima antifašističke borbe u gradovima. Od manjih grupa počelo je formiranje odreda ELAS-a. U maju 1942. Centralni komitet KP Grčke, vodeće partije u EAM-u, uputio je poznatog organizatora ustanka, Afanasiosa Klarisa, pod ilegalnim imenom Aris Veluhiotis, u strateški značajan središnji deo Grčke sa zadatkom da tamo objedinjuje i vodi jedinice u operacijama na jednu od najznačajnijih balkanskih saobraćajnica Atina—Solun, (dalje, Beograd—Zagreb—Ljubljana) preko koje su nacisti dovozili najveći deo ratne opreme i drugih potreba za svoje snage u Africi i za jedinice Vermahta u Grčkoj. Brojno narasle jedinice ELAS-a počele su već krajem maja da napadaju na neprijateljske posade oko komunikacija severno od Atine. Jedna od najuspešnijih akcija bio je napad na nemački vojni transport na pruži severno od Atine prema Solunu 3. juna 1942. godine kada su Nemcima naneti znatni gubici.²⁵² Podstaknute uspehom Veluhiotisovih boraca, aktivirale su se partizanske jedinice i u ostalim krajevima, naročito na području centralne Grčke, u Makedoniji, na Kritu i drugim mestima.²⁵³

Komandant nemačkih oružanih snaga na Jugoistoku već u junu 1942. godine izveštava Vrhovnu komandu o sve jačim aktivnostima grčkih partizana, posebno o napadima usmerenim na najznačajniju saobraćajnicu koja vodi preko Soluna i Atine.²⁵⁴

U jesen 1942. godine brojno narasle, organizaciono i vojno-politički pripremljene jedinice ELAS-a, bile su osposobljene za veće poduhvate. Partizanski odredi napadali su sve češće na okupatorske posade i osiguranja pruga i puteva. Bilo je i većih akcija — napad na jedan italijanski odred 9. septembra 1942. u srednjoj Grčkoj kome su naneseni gubici od oko 40 vojnika i napad na neprijateljsku kolonu 29. oktobra na istom području u kome je zarobljeno 17 italijanskih vojnika.²⁵⁵ Uspeh grčkih partizana pozitivno je delovao na jačanje otpora. Sem toga, pojavio se novi talas štrajkova, demonstracija i diverzija u okupiranim gradovima. Tako je 8. septembra došlo u Atini do štrajka koji će se preneti i na druge gradove u koji će se uključiti i državni službenici. Ovaj štrajk izazvao je Daralizu celokupnog kvislinškog aparata. To je, s obzirom na mali broj jedinica Vermahta na teritoriji Grčke i na nepoverenje prema italijanskoj vojsci, uplašilo Nemce.²⁵⁶

EAM-ELAS: Resistance or National Liberation Movement, u istom Zborniku, p. 68; S. M. Woodhouse, *The Struggle for Greece 1941—1949*, Hart-Davis, Mac Gibbon, London 1976, pp. 5, 21—52.

²⁵² AVII, NAV, T-311, rol. 175, sn. 283—309, Izveštaj operativnog odeljenja komandanata oružanih snaga na Jugoistoku, za juni 1942, pp. 16 i 17. Takode, ADAP, E/II, nr. 270, pp. 464—465.

²⁵³ Г. Д. Кирьякидис, *Греция во второй мировой войне*,... p. 132; Isti autor, *Движение сопротивления в Греции*,... pp. 399—400; Matthias Esche, o. c. pp. 66—67.

²⁵⁴ Citirani izveštaj operativnog odeljenja Jugoistoka, pp. 6, 8, 16, 17; takode, Matthias Esche, o. c. p. 67.

²⁵⁵ Г. Д. Кирьякидис, *Греция во второй мировой войне*, p. 133.

²⁵⁶ PA, Büro St. S. Griechenland, 1 April — 31 Oktober 1942. Bd. 3, Telegramm Altenburga — AA, nr. 1979 od 8. septembra i 2025 od 13. septembra 1942. i cirkularno pismo Voermana, nr. 575 od 10. septembra 1942; Takode, ADAP, E/III, nr. 276, pp. 469—471.

Posebno je bio značajan talas demonstracija i pokreta u svim gradovima Grčke na drugu godišnjicu italijanske agresije na Grčku, 28. oktobra 1942. godine. Kvislinške vlasti su se pokazale nemoćne, pa je obračun sa antifašističkim pokretom preuzela nemačka vojska i policija. U racijama je uhvaćeno i zatvoreno oko 800 antifašista, među kojima i 382 žene. Nemci su pribegli oprobanoj metodi borbe protiv nepokornog naroda. Uzimali su taoce, birajući 2.000 vide-nijih ljudi, koji su bili označeni kao protivnici okupatora. Pretili su da će, u slučaju novih akcija pokreta ovi taoci biti izvedeni pred vojni sud.²⁵⁶³

Pod rukovodstvom komunista, sa demokratskom orijentacijom okupljanja svih rodoljubivih snaga, usporene su akcije monarhističke konzervativne grčke buržoazije okupljene oko izbegličke vlade u inostranstvu pod pokroviteljstvom zapadnih saveznika i onih koji su ostali u zemlji i pritajili se do početka raspleta na velikim svet-skim frontovima.

Konzervativno opredeljena buržoazija u zemlji počela je da razvija svoju delatnost od jeseni 1941. godine, u vreme kada je narod pod rukovodstvom KP Grčke počeo da pruža otpor okupatoru i kvislinzima. Time je buržoazija želela da parira komunistima i drugim demokratski opredeljenim građanskim partijama koje su se okupile u Narodnom frontu EAM (Ethniko Apeleftherotiko Metopo). Da bi osvojila simpatije naroda u kome je krupna buržoazija i posebno monarhija bila omrzruta, konzervativna buržoazija je 9. septembra 1941. osnovala Nacionalrepublikansku grčku ligu — EDES (Ethnikos Dimokratikos Ellinikos Syndesmos).²⁵⁷ Dok su se jedinice ELAS-a pod komandom Veluhiotisa, uspešnim akcijama, kalile i brzo jačale, naoružane grupe EDES-a, kojima je komandovao monarhista, pukovnik Zervas (Napoleon Zervas), ostale su propo-vedajući — kao što su činili četnici Draže Mihailovića u Jugoslaviji — čekanje raspleta na svetskim frontovima, što je rezultiralo neak-tivnošću, odvojenošću od naroda i malobrojnošću njihovih jedinica.²⁵⁸ Od aprilskog rata i poraza grčke vojske Britanci su nastojali da u njoj očuvaju tajne veze i punktove saradnje sa antiosovinskim snagama. Posredstvom kanala obaveštajnih službi i drugih veza kao i preko Uprave za specijalne operacije (Special Operations Executive — SOE), Britanci su vrlo dobro bili obavešteni o toko-vima u Grčkoj, a posebno o razvoju oslobodilačke borbe koju je vodio ELAS pod jakim uticajem Komunističke partije Grčke. Ovim vezama ostvareni su početni oblici saradnje sa EDES-om, na koju je trebalo da se oslanjaju Britanci u svojim političkim delovanjima, ali i na EAM i ELAS sa kojima se sarađivalo na borbenom planu, odnosno na opštem jačanju antiosovinske borbe. Posredstvom ovih veza Britanci su znali da u jesen 1942. ELAS broji oko 6.000 ak-tivnih boraca a da EDES pod komandom pukovnika Zervasa ima

265a г д Кирьякидис, Греция во второй мировой войне ... pp. 133—134.

²⁵⁷ C. M. Woodhouse, *The Struggle for Greece...* p. 21.

²⁵⁸ Elisabeth Barker, *Britanska politika na Balkanu u drugom svjetskom ratu*, Globus, Zagreb, prevod s engleskog, 1978, pp. 155—161.

Telegramm .9
(G-Schreiber)

Athen, den 27. November 1942 1.50 Uhr
Ankunft: den 27. November 1942 6.10 Uhr

Nr. 2757 vom 26.11.

Reichssonderbeauftragter Griechenland.

Habe gestern in Saloniki mit Oberkommandierenden und seinem Stabe allgemeine Lage und eine Reihe vordringlicher Angelegenheiten besprochen.

1.) Im Vordergrund unserer Sorgen stand wie immer das Transportproblem, insbesondere die Notwendigkeit der Leistungssteigerung auf der Strecke nach Saloniki und von Saloniki nach Athen. In diesen Angelegenheiten sind alle hiesigen Stellen im wesentlichen auf die zu treffenden entschiedenen Massnahmen der zuständigen Zentralstellen angewiesen. Bei

dieser Besprechung wurde von dem zuständigen Offizier über eine grosse Serie von Disziplinlosigkeiten, Gewalttätigkeiten, Ordnungsstörungen aller Art, Plünderungen usw. berichtet, welche sich italienische Truppen bei den Transporten über die Strecke Saloniki - Athen in den letzten 2 Monaten in ganz auffallender Weise zuschulden kommen lassen. Ausführliche Berichte werden dem Herrn Oberkommandierenden und mir vorgelegt.

2.) Eine besondere Sorge unserer militärischen Dienststellen ist die Frage der im militärischen Bereiche beschäftigten griechischen Arbeiter, insbesondere deren Ernährung nebst Familie. Diese Frage sollte ein Hauptpunkt der in nächster

Woche

Verteiler Nr. 8:
1. - Ha Pol (Art. St.) 2. - Doppel
2. - RAM
3. - S.S.
4. - KRAM
5. - Morsch Kutter
6. - Leiter AM. Pol.
7. - Ha Pol
8. - Presse
9. - U. Ha Pol
10. - Hg. Pol.
11. - Leiter Nat. Aut. Pol.
12. - Sonstige Stellen

81670

*Tzveštaj iz Atine o problemima transporta glavnom prugom Solun — Atina
zbog aktivnosti pokreta otpora i grčkih partizana*

svega oko 200 vojnika,²⁵⁹ koji i, pored obećanja, nisu bili još stupili u borbu, što je vodilo njihovom sve većem degradiranju u očima grčkog naroda, koji je bio većinom za aktivno učešće u borbi protiv svih okupatora i njihovih domaćih saradnika.²⁶⁰

Da bi se aktivirao ovaj prorežimski deo pokreta otpora u Grčkoj na koji se oslanjala britanska politika i uz čiju pomoć je trebalo obezbediti povratak starog režima i vlade, delimično reformisanog u duhu vremena, Britanci su preko svoje, već iskusne uprave za specijalne operacije na okupiranim područjima Evrope

— SOE, spustili u noći između 30. septembra i 1. oktobra 1942. na grčko tie, u području planine Giona, vojnu misiju na čelu sa šefom pukovnikom Majersom (Edmund Myers) i majorom Vudhausom (Christopher Woodhous).²⁶¹

Politički cilj ove misije bio je buđenje režimskog dela antiosovinskog pokreta u Grčkoj i uključivanje u borbu neaktivnih jedinica pukovnika Zervasa (EDES-a), kako bi se ojačale pozicije onih snaga koje su htele da očuvaju delimično reformisani stari režim. Vojnički cilj ove misije bio je borbeno jačanje jedinica pukovnika Zervasa njihovim uvlačenjem u pokret otpora i istovremeno zaosthravanje borbe između antiosovinskog pokreta u celini i okupatora, posebno uništavanje značajnih strategijskih saobraćajnica kroz Grčku, kuda su svakodnevno prolazile stotine železničkih kompozicija sa robom za osovinske trupe u Africi i Grčkoj.

Povoljnu priliku za ispunjenje ovih zadataka pružalo je uništavanje značajnog železničkog mosta u teško pristupačnom kanjonu reke Gorgopotamos, južno od grada Lamijsa na strategijskoj pruzi Atina—Solun. Odmah po uspešnom spuštanju, britanska misija je utvrdila da na području Gorgopotamosa ne dejstvuje nijedna jedinica pukovnika Zervasa, bez čijeg učešća planirana operacija ne bi ostvarila postavljeni cilj. Na celom ovom području su operisale samo partizanske jedinice pod komandom Ariša Veluhiotisa. Na predlog britanske misije da u ovoj velikoj akciji učestvuju obe grupe grčkog antiosovinskog pokreta čekalo se nekih mesec dana do dolaska jedne čete EDES-a pod komandom pukovnika Zervasa. Po prikupljanju ovih jedinica i posle veoma dobro izvedenih priprema koje su direktno vodili britanski oficiri i Veluhiotis, združeni odred od oko 150 iskusnih partizana pod rukovodstvom Ariša Veluhiotisa, oko 60 vojnika pukovnika Zervasa i 12 britanskih vojnika — stručnjaka za krupne diverzije, izvedena je noću između 25. i 26. novembra 1942. godine akcija uništavanja osiguranja u širem regionu napada i temeljito rušenje i uništavanje mosta na Gorgopotamosu koga su Nemci uspeali da osposobe tek za 6 sedmica.²⁶²

²⁵⁹ Ibid. p. 156; takode, Г. Д. Кирьякидис, Греция во второй мировой войне,... p. 174.

²⁶⁰ Г. Д. Кирьякидис, Греция во второй мировой войне,... p. 174.

²⁶¹ Elisabeth Barker, o. s. p. 156, 157, Heinz Richter, o. s. pp. 186—192.

²⁶² Г. Д. Кирьякидис, Греция во второй мировой войне,... pp. 168—173; Isti autor, Движение сопротивления в Греции, ... pp. 401—405; Matthias Esche u navedenom delu, p. 70—71, kaže da je direktno u akciji na Gorgopo-

Ova operacija spada u red najznačajnijih poduhvata ovakve vrste u Grčkoj u toku drugog svetskog rata. Posebno je značajno vreme u kojem je izvršena — kada je počela kriza Hitlerove »ne~pobedive« armade kod Staljingrada. Tada su Britanci počeli nanositi poraze nemačko-italijanskim trupama u Libiji, a Amerikanci se pripremali za potpuno čišćenje Afrike od vojske sila Osovine. Britanci su, u punom skladu sa svojom već uhodanom balkanskom politikom korišćenja svih mogućnosti da se ojačaju snage i pokreti na koje su se oslanjali — radi jačanja sopstvenog prestiža — u svojim javnim glasilima pripisali ovu operaciju pukovniku Zervasu i buržoaskom delu pokreta otpora u Grčkoj EDES-u.²⁶³ Do koje je mere bila jaka i uspešna ova propaganda vidi se i po tome što je ugled Zervasa koji se i posle toga izvlačio iz oružanih borbi, porastao u narodu a okupator je njegovu glavu ucenio na 100 miliona grčkih drahmi.²⁶⁴

Zervasovo izbegavanje da učestvuje u aktivnoj borbi usporavalo je jačanje EDES-a, a EAM i ELAS su dobijali sve više pristalica. Na Drugoj svegrčkoj partijskoj konferenciji održanoj u decembru 1942. konstatovano je da je narodnooslobodilačka borba, u koju je najaktivnije bilo uključeno i 15.000 članova KP Grčke, zahvatila sve delove grčke teritorije. ELAS je vodio sve uspešnije akcije protiv okupatorskih jedinica, na primer kod grada Karapensiona, polovinom decembra 1942. godine, protiv italijanskih trapa i kod mesta Kasali, krajem decembra, protiv nemačkih jedinica. Istovremeno širio se i pokret u okupiranim gradovima. Tako je u masovnom štrajku radnika i službenika u Atini, 22. decembra 1942, učestvovalo oko 40.000 ljudi.²⁶⁵

Nasuprot masovnom pokretu otpora u gradovima, oružani pokret ELAS u 1942. godini ipak je ostao u uskim okvirima. Zato se ni Nemci nisu plašili za svoje pozicije u Grčkoj niti su značajnije pojačavali snage na njenoj teritoriji. Krajem 1941. i početkom 1942. godine izvršena je smena nekih jedinica.

Nagađanja u jesen 1942. godine o mogućnosti da Britanci pokušaju da se iskrcaju u Grčkoj, o čemu je govorio i Hitler u decembru 1942. samo su podstakla osmatranje i praćenje namera Britanaca kao i dograđivanje utvrđenja, naročito na isturenom ostrvu

tamosu učestvovalo 90 boraca ELAS-a; Šire o ovom događaju, takode, C. M. Woodhouse. *The Struggle for Greece* ... p. 26; Papastratis Prokopis. o. c. p. 33; Elisabeth Barker, o. c. p. 156-157; Heinz Richter, o. c. pp. 204-206; *Deutschland im zweiten Weltkrieg*, Akademie - Verlag, Berlin, knj. 2, p. 528; Христо Андоновски. ... o. c. p. 79.

* * U isto ovo vreme radio i glasila u zemljama zapadnih saveznika su obavestavali svet da su Bihać i prostrane delove Bosanske krajine oslobodili četnici Draže Mihailovića. Vidi: Dušan Plenca, *Međunarodni odnosi i Jugoslavija u toku drugog svetskog rata*, IDN. Beograd, 1962. pp. 139-171.

²⁶⁴ AJ, NAV, T-78, rol. 332, sn. 289961-289985. Mesečni izveštaj komandanta oružanih snaga na Jugoistoku za decembar 1942, pp. 5-7. Takode, AVII, NAV, T-311, rol. 175, sn. 386-399, Izveštaj operativnog odeljenja za decembar 1942, p. 1.

«65 pokreti otpora u Evropi 1939-1945, Mladost, Beograd, 1968, p. 138; Христо Андоновски, ... o. e. p. 80-81; Г. Д. Кирьякидис, *Движение сопротивления*, ... pp. 406-407.

Kritu. U vreme početka krize na velikim frontovima u novembru 1942. godine smatralo se da postojeće snage mogu da spreče pokušaj iskrcavanja i da neprijatelja mogu da nateraju u more. Na tlu Grčke eventualni pokušaj napada iščekivalo je oko 300.000 okupacionih vojnika iz sastava 11. italijanske armije u italijanskoj okupacionoj zoni, drugog bugarskog korpusa u Trakiji i istočnoj Makedoniji i delovi 5. nemačke armije, zajedno sa jakim pomorskim i avio-snagama.²⁶⁶

Veću opasnost je predstavljao eventualni prelazak Turske u tabor zapadnih sila, ali je prema njoj bila usmerena jaka bugarska armija. Najveću stvarnu opasnost za okupacioni, a posebno kvislinški sistem, odranije je predstavljao narodnooslobodilački pokret Grčke, ali s obzirom na malobrojne oružane trupe ELAS-a od oko 6.000 boraca u 1942, verovao se da se postojećim trupama može očuvati kvislinški režim do pobeде na Istoku, u koju je nacistički vrh još uvek verovao. Posle toga bi slobodarski grčki narod, kao i narod Jugoslavije, bio najrigoroznije kažnjen.

U takvim uslovima nemački okupator je u Grčkoj u toku 1942. godine posebnu pažnju posvetio upravo održavanju postojećeg kvislinškog sistema i istovremeno održavanju uspostavljenog tempa ekonomske pljačke grčkog naroda. Kvislinški režim generala Colakoglu nije imao oslonac u narodu i bio je u težem položaju nego kvislinški režimi u Jugoslaviji, jer se nije mogao koristiti međunacionalnim i međuveriskim suprotnostima koje su u Grčkoj bile slabije izražene. Odbrambeni rat posle italijanske agresije uslovio je visok stepen opštenarodne saradnje protiv svih neprijatelja koji su pokušavali da unište ime i istorijsku slavu Grčke. I ovde su kvislinzi kao i u Jugoslaviji pokušavali da dobiju bar delić uništene grčke državnosti i samobitnosti, i slično kao u NDH, u latentnom sukobu imperijalističkih protivurečnosti između dve okupacione članice Osovine, tražili oslonac na moćniju — Nemačku, koja je naglas trubila da nema političkih pretenzija prema grčkim prostorima.

Krajem 1941. godine, kada je glad počela da seje smrt po osiromašenoj Grčkoj, general Colakoglu je tražio audijenciju kod Fiderera. Iz Berlina mu nisu rekli istinu da on kao pion potreban za ispunjavanje nemačkih okupacionih ciljeva u pobeđenoj Grčkoj ne može biti počašćen Hitlerovim pozivom zbog Italijana kojima je priznat primat uticaja na Balkanu. Javljeno mu je da, u skladu sa nernačkom generalnom politikom, mora tražiti oslonac u Rimu.²⁶⁷

U vreme priprema za novi udar prema Istoku u proleće 1942. Musolini je Hitleru bio još potrebniji kao saveznik. Zbog toga je prema vođi grčkog kvislinškog režima bio još »hladniji«. Musoliniju je ponudio na račun Grčke i više nego što je ovaj tražio. Nije ga izazvalo dalje uporno izbegavanje Italijana da se predano uključe u totalan rat i očigledna Musolinijeva škrtost prilikom razgovora u tvrđavi Kleshajm (Klessheim) kod Salcburga kada mu je od svoje

²⁶⁶ Хрестоматия по новейшей истории, IX, pp. 469—470.

²⁶⁷ ADAP, E/I, nr. 75, pp. 135—136.

višemilionske armije ponudio za rat na Istoku samo oko 300.000 vojnika.²⁶⁸ Po naredbi nemačke Vrhovne komande i Firera, komandant oružanih snaga na Jugoistoku je 1. maja 1942. godine izdao naredbu o predaji poluostrva Atike italijanskim oružanim snagama, dok su tvrđavske jedinice, raspoređene u dobro ojačanim odbrambenim sistemima na području najvažnije grčke luke Pireja, bile uključene u odbrambeni plan komande 11. italijanske armije.²⁶⁹

Preuveličavajući svoju cenu, italijanski fašisti su ispoljili megalomanske apetite, podgrevajući zamisao o velikoj sredozemnoj imperiji pod vlašću Dučea. Nemački poslanik u Atini Altenburg javljao je Ministarstvu inostranih poslova da Italijani sve više manifestuju želju za ekspanzijom prema Balkanskom poluostrvu, nadajući se da će (slično namerama u NDH), predajom grčke kraljevske krune nekom italijanskom princu, doći do cele grčke teritorije.²⁷⁰ Prilikom posete Atini u julu 1942. Musolini je izjavio da Italija uključuje grčku teritoriju u svoj budući životni prostor.²⁷¹

Izvesna manja pomoć u hrani, koju su Italijani dali atinskom stanovništvu, nije mogla povratiti izgubljeno poverenje tih ljudi prema okupatorima, a još manje ublažiti tešku privrednu krizu koju je usloвила opšta iscrpljenost grčkog naroda u odbrambenom ratu 1940/1941. Glad koja je počela da odnosi žrtve u jesen 1941. zapretila je u prvim mesecima 1942. godine pravom katastrofom. Skromna materijalna baza u iscrpljujućem odbrambenom ratu (oktobar 1940—april 1941), slaba setva kao i obrada letine i žetva u jesen 1941. godine, zatim nameti okupacionih sila i pljačka koja je prevazilazila materijalne i proizvodne mogućnosti grčkog naroda i totalna pomorska blokada uvoza žita, doveli su zemlju do najvećeg stepena nestašice. Sve ovo pojačavali su veoma teški uslovi trgovine sa tradicionalnim snabdevačima na severu, Jugoslavijom iz koje su sve moguće viškove izvlačili Nemci i Bugarskom prema kojoj je posle aneksije najplodnijih teritorija na severu bio stvoren zid neprijateljstva.

Ma koliko da su Nemačka i Italija htele i morale pomoći grčko stanovništvo minimalnim količinama, da bi ga mogle koristiti za rad, nisu mogle mnogo da odvoje za Grčku, i same pritisnute potrebom da izdržavaju brojnu armiju vojnika i radnika u ratnoj industriji.²⁷² Samo u Atini i Pireju, gde je bila najveća koncentracija radništva i sirotinje, umrlo je od gladi do 26. januara 1942. godine oko 30.000 stanovnika.²⁷³

U teškim prilikama u kojima se našao grčki narod došla je još jedanput do punog izražaja ljudska solidarnost u okviru Međunarodnog crvenog krsta, koji je preduzeo inicijativu da se gladnima u

ses Dnevnik grofa Ciana Zagreb, 1948, pp. 325, 331. Takode, *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler, Zweiter Teil*, Frankfurt am Main, pp. 64—79.

²⁶⁹ Zb. NOR, XII/2, nr. 66, p. 358.

²⁷⁰ ADAP, E/II, nr. 203, pp. 345—346.

²⁷¹ Ibid. nr. 176, pp. 299—300.

²⁷² Dnevnik grofa Ciana ... pp. 300, 301, 306, 314, 317, 319.

²⁷³ AJ, Fond-103, F-56, Izveštaj jugoslovenskog poverenika iz Atine Po-
slanstvu izbegličke vlade KJ u Bernu od 21. aprila 1942.

Grčkoj pošalje žito. U januaru 1942. godine britanska vlada je odobrila da se izveze u Grčku prva rata žita od oko 8.000 tona, ali uz uslov, sa kojim se složila i vlada SAD, da blokada evropskog nemačko-italijanskog okupacionog područja i dalje ostaje na snazi.²⁷⁴ U uslovima velikog svetskog rata bili su česta pojava krijumčarenje naoružanja, ratne opreme, strategijskih sirovina pa i hrane, pod vidom plovidbe trgovačkih i sanitetskih brodova, sa oznakom Crvenog krsta, pa su vlade zapadnih sila morale biti oprezne. Radi spasavanja izgladnelog grčkog stanovništva, Britanci i Amerikanci su ipak bili spremni na znatna popuštanja. Obećano je da će redovno kroz blokadu biti propušteno oko 15.000 tona žita mesečno što je prema proceni saveznika bilo dovoljno da se grčko stanovništvo spase od gladi. Zahtevalo se da prevoz preuzme, uz Međunarodni crveni krst, jedna neutralna zemlja koja bi imala uvid u raspodelu, i motrila da žito ne bi otišlo za ishranu okupacionih trupa. Izbor je pao na neutralnu Švedsku, koja je preuzela obavezu da zajedno sa Crvenim krstom prevozi mesečno određene količine žita u Grčku.²⁷⁵

Posle ovog preliminarog dogovora, po običaju usledili su pregovori i natezanja između zaraćenih strana oko dovoženja žita brodovima, prevoženja do centra za raspodelu, načina podele i kompetencije predstavnika Crvenog krsta i nadzornika zaraćenih sila. S obzirom na to da su se u ovakve međunarodne akcije na razne načine uključivale i obaveštajne službe, obe strane su se trudile da se sačuvaju od mogućih iznenađenja, dok je grčko stanovništvo i dalje umiralo od gladi.²⁷⁶

Najveću smetnju konačnom utvrđivanju sporazuma i odlaganju isporuke činila su uporna nastojanja sila Osovine da dobiju veća prava u raspodeli žita čime su želele da nametnu svoju volju i obezbede puteve za najrazličitije zloupotrebe ovih humanitarnih pošiljki. Postojala je realna mogućnost da deo žita koriste za svoje vojne potrebe, da ga dele svojim pristalicama među Grcima, koji bi ga ubacivali u crnu berzu, umesto da ga daju izgladnelom narodu koji je znatnom većinom bio protiv sila Osovine i »novog« poretka. Konačno je nađeno kompromisno rešenje i glavnu ulogu u organizaciji nabavke, prevoza i raspodele žita, koje su prevozili švedski trgovački brodovi, preuzeo je Komitet Međunarodnog crvenog krsta u kome su radili aktivisti ove organizacije iz Švedske i Švajcarske, u saradnji za određenim komisijama i grupom stručnjaka jedne i druge ratujuće strane. Zbog odugovlačenja oko pregovora, prvi švedski brod natovaren kanadskim žitom krenuo *je iz Montreala tek 7. avgusta 1942. a stigao u luku Pirej početkom septembra iste godine, kada je već umrlo od gladi na desetine hiljada grčkih građana. Za četiri poslednja meseca 1942. godine (septembar-decembar) preko ove međunarodne organizacije stigle su u Grčku 74.242 tona

²⁷⁴ Heinz Richter, o. c. p. 199.

²⁷⁵ Foreign Relations of the United States 1942, Washington 1962, vol II, p. 750; Heinz Richter, o. c. pp. 199—200; Dnevnik grofa Ciana... pp. 314.

²⁷⁶ Ministarstvo narodne odbrane Federativne Demokratske Jugoslavije, Odeljenje za zaštitu naroda, II odsek, Zapisnik sa saslušanja Hermana Neubachera od 30. decembra 1948. II Grčka, pp. 16—20.

Telegramm
(Geh. Ch. V.)

R o m , den 12. Oktober 1942, 17.50 Uhr
Ankunft: " 12. " " 19.13 Uhr

Nr. 3944 vom 12. 10.

C i t i s s i m e !

Del. Nr. 16.

b) fehlt anscheinend Gruppe im Klartext

Im Anschluß an Del. Nr. 15. c)

Möchte zu der bevorstehenden Entscheidung in der Frage der Truppenfinanzierung in Griechenland nochmals auf folgende Gesichtspunkte hinweisen:

1.) Notenumlauf betrug zur Zeit der Besetzung Griechenlands 19 (neunzehn) Milliarden und beträgt heute 165 Milliarden. Von griechischer Regierung an Besatzungstruppen geleistete Zahlungen in dieser Zeit belaufen sich auf 124 (einhundertvierundzwanzig) Milliarden, wozu noch von griechischer Regierung unmittelbar geleistete Zahlungen für Quartierleistungen, Transporte usw. treten, die zur Zeit monatlich zwischen 10 und 15 Milliarden ausmachen. Steigerung Notenumlaufs entspricht also ungefähr Höhe der Gesamt für deutsche und italienische Truppen. Entscheidendes Moment hierbei ist, daß schon so fortgeschritten, daß Ausgabe in Drachmen ausgedrückt in letzten beiden Monaten annähernd so hoch wie Gesamt-^{*)} in vorhergehenden 15 Monaten. Falls keine Beschränkung Ausgaben und vor allem völlige Umstellung Systems der Versorgung der Truppen in Griechenland erfolgt, wird Inflation lawinenartig anwachsen und in kürzester Zeit dazu führen, daß überhaupt kein Zahlungsmittel mehr vorhanden ist, das von der Bevölkerung angenommen wird. Jetzt von verschiedenen militärischen Stellen

verlangte

81528

žita, a ostalo su bili drugi artikli: mleko u prahu, suvo povrće i voće. Do kraja okupacije Grčke ovim humanim kanalom je stiglo 623.275 tona raznovrsne hrane — od čega 463.604 tona žita.²⁷⁷

Nestašica prehrambenih artikala i masovna glad u Grčkoj u 1942. godini bili su samo deo opšte ekonomske krize koju su doneli grčkom narodu rat i okupacija. Kao odmazdu za pruženi otpor Grčka je dobila najrigorozniju ekonomsku eksploataciju udruženih okupatora (poput Jugoslavije), ali je grčko stanovništvo ovu pljačku teško podnosilo i zbog toga što je u šestomesečnom odbrambenom ratu protiv agresije bilo potpuno iscrpljeno uz inače, ograničene privredne mogućnosti ove zemlje. Istrošene su bile ionako ograničene rezerve, a i proizvodna sredstva, od seoskih plugova, zaprega i traktora do većih industrijskih postrojenja. Ograničena proizvodnja žitarica u Grčkoj (koje su i u mirno vreme obezbeđivane, uglavnom uvozom) i potpuno gušenje jednog od glavnih činioca grčke privrede, moreplovstva, koje je donosilo ne samo robu i zaradu od prevoza, već i uvoz žita koji je, totalnom blokadom posle aprilskog rata, bio prekinut, doveli su do teške krize. Uz sve to, kao i u razbijenim delovima Jugoslavije, i ovde je bila veoma vešto i široko organizovana višestruka pljačka privrednih bogatstava grčkog naroda.

Odričući bilo kakve političke interese u Grčkoj i verbalno prepuštajući i ovaj deo Balkana interesima Italije, Nemci su uspeli već u toku aprilskog rata da zaposednu i obezbede za sebe sve značajnije grčke rudnike i preduzeća.

Osvajanje ekonomskih pozicija na Balkanu do početka pohoda na Istok, posle neuspeha blickriga u 1941. i naročito u vreme priprema novih pokušaja prodora na Istok u 1942. godini — postalo je još značajnije za snabdevanje nemačke ratne privrede. Posle neuspeha u 1941. godini u proizvodnji hromove rude u Turskoj još više je porastao značaj novootkrivenih rudnika hroma u Grčkoj. Angažovanjem poluvojne radne organizacije Tot, i drugih mogućnosti, uporno se radilo na proširivanju postojećih i otkrivanju novih nalazišta ove važne rude u severnoj Grčkoj, na Alkidici i naročito u rudnicima Olimbosa, Hromiona-Rodiani i Vafadosa, gde je samo u periodu od završetka aprilskog rata 1941. pa do polovine marta 1942. godine proizvedeno i izvezeno u Nemačku oko 30.000 tona rude hroma.²⁷⁷®

U toku 1942. godine očekivana je povećana proizvodnja inače siromašnih grčkih rudnika boksita, bakra, sumpora, molibdena, nikla, magnezita i drugih i planiran je izvoz tih ruda u Nemačku.²⁷⁸

^{2,7} Heinz Richter, o. c. pp. 202—203.

^{2-a} PA, Büro St. S. Griechenland, Bd. 2, telegram Altenburga — AA nr. 593, od 15. marta 1942. Takode, BA, MA, RW 29, Bd. 33, nr. 1572, od 4. septembra 1942, Ausnutzung des Bergbauens in Griechenland insbesondere Shromerc; BA, R-7, Bd. 889, Die Bedeutung des Südostraumes für die deutsche Bergwirtschaft, pp. 9, 10, 11, 12, 13, 16; AVII, NAV, T-77, rol. 1298, sn. 738—740. Izveštaj šefa privrednog štaba Jugoistoka od avgusta 1942, Griff nach Südosteuropa, VEB Berlin 1973, pp. 14, 169.

²⁷⁸ Griff nach Südosteuropa ... pp. 12, 13, 169.

Istovremeno su eksploatisani na razne načine, od otvorene pljačke do formalno zasnovanih ugovornih obaveza, svi industrijski kapaciteti Grčke: vojna preduzeća, veoma bogata i razgranata brodogradilišna proizvodnja sa više pogona za remont oštećenih plovniha objekata, neke grane mašinske industrije, viškovi agrarnih proizvoda i industrijskih biljaka, posebno primorskog voća, maslina, duvana, pamuka, ovčijeg mesa i sirovih koža.

U čitavom ovom kompleksu militarizovane industrije, jedan od najvećih tereta nametnutih grčkom narodu, činili su razni vojni radovi vezani za stalno dograđivanje i proširivanje utvrđenja na obalama i ostrvima, gde se mogao očekivati pokušaj iskrcavanja saveznika, i rad na remontu brodova, održavanju brodogradilišta, i popravke strateški važnih saobraćajnica. Jednu od najvećih i najteže podnošljivih stavki za grčko stanovništvo činili su troškovi izdržavanja okupacionih trupa. Samo u junu 1942. godine Grčka narodna banka je morala dati na ime okupacionih troškova 23 milijarde drahmi, od toga Nemcima 17, a Italijanima 6 milijardi drahmi.²⁷⁹ Privredni stručnjaci Rajha u Grčkoj su opominjali da se, s obzirom na ograničene mogućnosti te osiromašene zemlje, neće moći održati ovakav tempo eksploatacije. To je bio samo jedan vid eksploatacije Grčke, pored drugih oblika: kao što su bili: neravnopravna spoljnotrgovinska razmena koju su nametnuli Nemci; organizovano ili pojedinačno otkupljivanje svih vrsta robe što su sprovodili nemačka vojska i ustanove na ime bonova kreditne blagajne Rajha koje je morala da otkupljuje Grčka narodna banka; konfiskacija imovine onih koji su proglašeni neprijateljima sila Osovine i drugi.

Sile Osovine su i same uvidale da je ovakva eksploatacija Grčke opasna i po njihove interese i za vođenje rata na Sredozemnom moru. Standard desetine hiljada grčkih radnika zaposlenih u nemačkim preduzećima bio je ispod minimuma potrebnog za opstanak. Zato je u više navrata pokušavano da se iznađu mogućnosti za smanjivanje dažbina koje je Grčka morala davati za okupacionu silu. Nije uspeo ni martovski dogovor u Rimu 1942. godine da se mesečna traženja smanje na po jednu i po milijardu drahmi za okupacione troškove svake od sila Osovine, jer su potrebe, naročito nemačkog angažovanja u ratu na velikim frontovima, zahtevale višestruko povećavanje davanja svih južnoevropskih zemalja, među njima i najsiromašnije — Grčke.²⁸⁰

Nesklad između sve većih potreba za vođenje rata i sve slabijih mogućnosti Grčke odrazio se na porast pritajenih protivurečnosti dve osovinske sile. Musolini, koji je manje ratovao a više iščekivao rasplet događaja, i koji je ulagao daleko manje u samoubilački rat, po povratku iz Atine, u julu 1942. godine, pred svojim ministrom inostranih poslova grofom Čanom pokajnički je grdio Nemce zbog nji-

²⁷⁹ ADAP, E/III, nr. 134, p. 228.

²⁸⁰ Heinz Richter, o. c. p. 196; Takode, PA, POL, IVa Handakten 11, Griechenland, Bd. 1, Izveštaj Altenburga — AA nr. W 1, 244 od 22. juna 1942, Heinz Richter, o. c. p. 196.

hovog »sistematskog pljačkanja Grčke«²⁸¹ Istovremeno je napisao 22. jula pismo Hitleru u kome je, služeći se podacima dobijenim od ministra finansija u grčkoj kvislinškoj vladi Gotzamanisa (Sotirios Gotzamanis)²⁸² ukazao na kritičnu tačku do koje je dovedena privredna i finansijska situacija u Grčkoj. Radi poboljšavanja uslova za normalno funkcionisanje i održavanje okupacionog sistema, Musolini je predlagao da se pristupi smanjivanju troškova, obaveštavajući Hitlera da je premijeru grčke kvislinške vlade Colakogluu i ministru finansija Gotzamanisu obećao smanjenje dela italijanskih okupacionih troškova do mogućeg minimuma.²⁸³

Iako su Nemci u Grčkoj 1942. imali u proseku šest puta manje vojske od Italijana (40.000 do 50.000 prema 300.000 Italijana), zbog dominacije u privredi, velikih investicija za izgradnju utvrđenja, istraživanje ruda, opravke brodova, izdržavanje brodogradilišta i unapređenje saobraćaja, njihovi nameti su bili neuporedivo veći i brže su rasli. Italijani su 1 milijardu i 200 miliona iz maja 1941. u junu 1942. godine povećali na 6 milijardi drahmi, a Nemci su sa 2 milijarde i 300 miliona u maju 1941. dostigli u junu 1942. čak 17 milijardi drahmi — što je značilo za oko 7 puta više prema italijanskom porastu od 4 i po puta. U julu 1942, kada grčka vlada nije bila više u mogućnosti da odgovori zahtevima okupacionih sila, povedeni su pregovori između Berlina i Rima o njihovom smanjivanju. Sa nemačke strane stupilo se u odbranu takvih finansijskih zahteva zbog velikog ulaganja u grčki saobraćajni i odbrambeni bedem, što je išlo u prilog interesima i jedne i druge osovinske sile.²⁸⁴

Nacistički vrh je ipak naslućivao opasnost od preteranog eksploataisanja Grčke, pa je Hitler naredio načelniku Vrhovne komande maršalu Kajtelu da ispita mogućnosti smanjivanja troškova. Na osnovu toga Kajtel je naredio da se smanje planirana sredstva za razne vojne poslove,²⁸⁵ posle čega su usledile žalbe vojnoprivrednih organizacija da smanjenim sumama neće moći da se ispuni program izgradnje vojnih objekata. Međutim, Italijani, koji su smanjili svoje zahteve, prigovorili su Nemcima da su i ovi iznosi previsoki i da grčka vlada neće moći da ih obezbedi bez daljnjih negativnih posledica na celokupnu privredno-finansijsku situaciju u Grčkoj.²⁸⁶

U Nemačkoj su i dalje tragali za kompromisnim rešenjima između sve većih potreba Vermahta i sve skromnijih mogućnosti iscrpljene Grčke pa su ipak smanjeni troškovi za izgradnju vojnih objekata. O ovome su posredstvom poslanika Altenburga, obave-

²⁸¹ Dnevnik Grofa Ciana, p. 344. Takođe, ADAP, E/III, nr. 118, pp. 250—207.

²⁸² ADAP, E/III, nr. 122, p. 213. Musolini je, pored ostalog, javljao Hitleru: »Grčka je na ivici finansijske a time i političke katastrofe. Sledeći brojevi su zastrašujući: u toku prošle zime broj nastradalih zbog nestašice namirnica iznosi 24.000 (broj umrlih od gladi je bio daleko veći, prim. aut.), državni prihodi s naporom su dostigli iznos od 30 milijardi drahmi, dok je novčani opticaj već dostigao brojku od 110 milijardi drahmi«.

²⁸³ Ibid. p. 213.

²⁸⁴ Ibid. nr. 134, pp. 228—229.

²⁸⁵ ADAP, E/III, nr. 161, p. 277.

²⁸⁶ Ibid. p. 279.

šteni i Italijani i Grci.²⁸⁷ Predloženo je da se za izdržavanje trupa izdvoji 1 i po milijarda drahmi a da za započete vojne poslove Grci obezbede potreban materijal i sredstva za izgradnju i izdržavanje radne snage.²⁸⁸

I kod Italijana i pojedinih nemačkih privrednih stručnjaka i poznavalaca prilika u Grčkoj pojavila se ozbiljna sumnja da će Grci u postojećem stanju uspeti da obezbede potreban materijal za veoma razgranate vojne radove, zatim za prevoz toga materijala i uz to još uvek obimna novčana sredstva za okupacione troškove i vojne investicije.²⁸⁸ Pri tome je ukazano na neke vitalne i neodložne investicione radove stratejskog značaja kao što je bila i rekonstrukcija i popravka pruge Solun—Atina koja je u datim prilikama morala imati mnogo veću propusnu moć nego ranije.²⁹⁰

Kvislinška vlada u Grčkoj realno nije više bila u stanju da podmiri nemačka potraživanja, pa su 24. i 25. avgusta 1942. sva trojica predstavnika Grčke — ministar predsednik, zamenik predsednika i ministar finansija, zbog nemogućnosti da dalje obavljaju svoje dužnosti, zapretili ostavkama. Već 27. avgusta poslanik Altenburg šalje novi telegram iz Atine u kome, pored ostalog, ukazuje na teške posledice pada vlade Colakoglua jer je malo ljudi među Grcima koji bi prihvatili saradnju Osovine. Altenburg je ovom prilikom optužio Italijane da rovale protiv Nemaca u želji da obezbede za sebe celu Grčku, pa je predložio hitne razgovore o grčkom pitanju na najvišem nivou između Italije i Nemačke.²⁹¹

Ni Italijani nisu ostali dužni u optuživanju Nemaca za sve ne- daće u Grčkoj. Ministar inostranih poslova Italije grof Čano je u svoj dnevnik 30. avgusta zapisao: »Nemci i dalje zahtevaju preteranu ratnu odštetu, vlada preti ostavkom, svakog časa mogu izbiti neredi«.²⁹²

Iako je očekivanim padom vlade mogla da izbije kriza, koja bi tražila nova vojna i materijalna angažovanja Nemaca u Grčkoj, Vermaht nije bio u stanju da ostvari nikakve uštede a pogotovo u Grčkoj. Zamor prodora na Istok i malaksavanje u Africi zapaženo već u toku avgusta zahtevalo je nova naprezanja i ulaganja. Već 31. avgusta 1942. vojno-građevinske ustanove na Jugoistoku su iznele plan potreba u Grčkoj za septembar koji je iznosio 20 milijardi drahmi.²⁹³

U ovakvim uslovima nastao je raskorak između vojnograđevinskih i intendantskih ustanova Vermahta na Jugoistoku i diplomatskih i privrednih predstavništava Rajha u Grčkoj pa je zatražena intervencija nacističkog vrha. Hitler je ponovo 4. septembra 1942.

²⁸⁷ PA, Büro St. S. Griechenland, Bd. 3, telegram Altenburga — AA, nr. 1757 od 8. avgusta 1942.

²⁸⁸ ADAP, E/III, nr. 179, p. 302.

²⁸⁹ ADAP, E/III, nr. 216, p. 372.

²⁹⁰ PA, Büro St. S. Griechenland, telegram Rintelena — Vilu (Wiehl), nr. 977

1. April — 31. Oktober 1942. Bd. 3, Te- od 22. avgusta 1942.

²⁹¹ ADAP, E/III, nr. 235, pp. 403^07.

²⁹² Dnevnik Grofa Ciana ... p. 350.

²⁹³ ADAP, E/III, nr. 248, pp. 425^427, 262, pp. 448—449.

godine naredio da odgovarajuće službe Ministarstva inostranih poslova i Vrhovne komande preispitaju celu ovu stvar i iznađu mogućnosti za smanjivanje zahteva. Zbog hitnosti rešavanja ovog pitanja naredio je da se pozove na razgovore u Berlin ministar finansija u kvislinškoj vladi Grčke Gotzamanis.

Hitler je bio veoma nezadovoljan držanjem Italijana u Grčkoj kojima, kako on to zaključuje, treba objasniti da izgradnja vojnih objekata koje plaćaju Grci nije samo u interesu Nemaca već isto tako i Italijana. Naredio je da se nepopularni izraz »troškovi okupacije« (Besatzungskosten), koji su naročito Italijani koristili u propagandi protiv Nemaca, zameni terminom »troškovi izgradnje« (Aufbaukosten).²⁹⁴

Kriza kvislinške vlade i režima Colakoglua i sve brži razvoj narodnooslobodilačke borbe doprineli su omasovljavanju antifašističkog pokreta u grčkim gradovima. Kako smo već spomenuli, početkom septembra 1942. godine počeo je štrajk, koji će prerasti 8. septembra 1942. u generalni štrajk, a u oktobru će uslediti niz drugih masovnih akcija građana Atine i stanovnika drugih mesta u Grčkoj.

Akcije jedinica ELAS-a na planinskim područjima i sve masovnije istupanje građana u Atini i drugim mestima plašili su Italijane, ali istovremeno su im pružali i mogućnost da, ukazujući na opasnost od opšteg ustanka, utiču na Nemce da menjaju svoju politiku na tlu Grčke. Musolini je opominjao Nemce da Grčka, suprotno Jugoslaviji, nije do tada zadavala silama Osovine velike brige, ali da zbog finansijskih i privrednih zahteva Rajha postaje sve više region nemira i nesigurnosti, podvlačeći posebno da ona ima oko 4.000 kilometara morske obale koju treba štititi.²⁹⁵

Italijanski poslanik u Berlinu Kosato (Cossato C. Facia), podsetio je podsekretara u nemačkom Ministarstvu inostranih poslova Voermana (Ernst Woermann) 10. septembra 1942. godine da su štrajkovi EAM-a, ELAS-a i EDES-a u Grčkoj deo opšte akcije protiv sila Osovine koju predvode grčki komunisti i nacionalisti.²⁹⁶ Tražio je da Nemci više brinu o sudbini kvislinške Grčke, na šta su Nemci odgovorili da se sredstva koja se uzimaju od grčke vlade troše u interesu Nemačke, Italije i svih snaga »novog« poretka, pa i osovinskih prijatelja u Grčkoj, zbog njenog isturenog odbrambenog položaja i odbrane Jugoistoka.²⁹⁷

Polovinom septembra 1942. godine Vrhovna komanda Vermahta je obavestila Ministarstvo inostranih poslova da će do kraja septembra tekuće godine za potrebe radova koji su u toku, posebno za ut-

²⁹⁴ Ibid. nr. 269, pp. 456—457.

²⁸⁵ Ibid. nr. 276, p. 470. Takode, PA, Büro St. S. Griechenland, 1. April — 31. Oktober 1942. Bd. 3, Telegram Altenburga — AA, nr. 1979 od 8. septembra 1942.

²⁹⁶ PA, Büro St. S. Griechenland, 1. April — 31. Oktober 1942, Bd. 3, Cirkular AA, nr. 575, od 10. septembra 1942.

²⁹⁷ PA, Büro, St. S. Griechenland, 1. April — 31. Oktober 1942, Bd. 3, Telegram Altenburga — AA, nr. 2025 od 13. septembra 1942. i 2027 od istoga datuma.

vrđivanje Krita, i za razne poslove i usluge ratne mornarice morati da traži od grčke vlade oko 20 milijardi drahmi.²⁹⁸

Strahujući da se tolika suma ne može iscediti iz iscrpljene Grčke, a da se u njoj potpuno ne raspadne kvislinški režim, diplomatski i privredni predstavnici i eksperti Nemačke pokušavali su da iznađu određene izlaze. Među njima posebno se angažovao ministar inostranih poslova Rajha Ribentrop, koji je u septembru 1942. bio inicijator uvođenja novih mera u grčkoj privredi. Bile su to bolja organizacija rada i štednja, uz veći oslonac na Italiju, kao i niz novih pokušaja ozdravljenja privrede u Grčkoj kako bi mogla da podnese terete koje joj je nametnuo rat. Osnova za uvođenje neke vrste reformi u grčkoj privredi trebalo je da bude nemačko-italijanski ugovor od 14. marta 1942. godine o privrednim i finansijskim obavezama Grčke prema zemljama Osovine.²⁹⁹

Ovim novim merama nije se išlo na anuliranje najvažnijih radova odbrambenog karaktera u Grčkoj. Težilo se pružanju pomoći grčkoj vladi da sredi privredne prilike u zemlji i ojača njenu materijalnu i proizvodnu bazu, da smanji inflaciju, da ojača drahmu, u odnosu na marku, da uvede veću štednju u svim domenima i kontrolu cena i da poveća spol jnotr go vinsku razmenu. U slučaju da ove mere ne uspeju, razmišljalo se o delimičnom stavljanju grčkih finansija pod kontrolu Nemaca, ili ako se ne bi našao oslonac u kvislinškoj vladi, onda bi se cela Grčka stavila pod italijansku vojnu upravu, što bi bio loš poklon saveznika; naime Italijani bi morali preuzeti brigu oko rešavanja teškoća u Grčkoj. Posebnu ulogu u smirivanju krize u Grčkoj trebalo je da odigra podizanje standarda, što se moglo ostvariti uz neposrednu pomoć i podršku sila Osovine u oblasti nabavke deficitarnih vrsta roba, podsticajem razvoja međusobne trgovine i drugim merama.³⁰⁰

Krajem septembra 1942. godine boravio je u Berlinu grčki ministar finansija i snabdevanja Gotzamanis. On se već na prvom koraku nije slagao sa nemačkim procenama o razlozima krize u Grčkoj i o mogućnostima njenog ozdravljenja uz korišćenje mera koje je predložio Ribentrop.³⁰¹ Po njegovome mišljenju, kriza u Grčkoj nije produkt slabe organizacije privrede i inflacije, već su inflacija i kriza posledice loših poteza okupacionih sila prema Grčkoj od samog početka. Ukazuje posebno na razbijanje zemlje, predaju najplodnijih područja Bugarskoj; osnivanje okupacionih zona koje su stvarale nerešive teškoće u organizovanju jedinstvene grčke privrede; slabu pomoć sila Osovine da bi se ublažile teškoće i nestašice izazvane britanskom blokadom grčkih obala, slabu podršku u razvija-

²⁹⁸ ADAP, E/III, nr. 287, p. 491.

²⁹⁹ Ibid. nr. 301, pp. 516—519. Takode, PA, Pol. IV Handakten 11, Griechenland, Bd. 1. Zabeleška o stanju nemačko-grčke razmene, nr. 8485 od 30. septembra 1942; PA, Büro St. S. Griechenland, Bd. 3. Richtlinien für ein deutsch-italienisches Ergänzungsabkommen od 20. septembra 1942.

³⁰⁰ ADAP, E/III, nr. 301, pp. 516—519.

³⁰¹ PA, Pol. IVa, Handakten 11, Griechenland, Bd. 1, nr. Ha pol. IVa 8485. Izlaganje ministra snabdevanja Grčke Gotzamanisa i zabeleška o stanju nemačko-grčke klirinške razmene, od 29. septembra 1942.

nju najznačajnijih agrarnih grana u Grčkoj, posebno u proizvodnji maslinovog ulja, primorskog voća itd.³⁰² Oštre kritike svojim nemačkim prijateljima uputio je povodom organizovanja spoljnotrgovinske razmene koja je, po njegovim recima, gušena razlikama u cenama i nametanjem volje nemačkog partnera grčkim trgovcima.

Optužbe grčkog kvislinškog ministra bile su tačne jer se trgovina između dve zemlje odvijala prema ugovoru koji je sklopljen 1. maja 1941, neposredno posle poraza Grčke na osnovu koga su Nemci kao pobednici dobili pravo uvoza ruda, pamuka, žive stoke, vune, suvog grožđa, primorskog voća i drugog, prema svojim potrebama. Pri tom se nije obraćala pažnja na viškove pojedine robe koje Grci u uslovima blokade nisu imali gde da izvezu.³⁰³ U uvozu je došlo do još jačeg naturanja nemačke volje. Uvozili su, uglavnom, industrijsku robu ili pojedine vrste sirovina za podmirenje potreba nemačke okupacione sile, izgradnju vojnih objekata, za industriju koja je radila za potrebe rata, za saobraćaj itd., na primer: benzin, tehnička ulja, kameni ugalj, mašine, građevinski alati i druga roba.³⁰⁴

Ministar Gotzamanis je dobro ocenio okupacionu politiku prema Grčkoj i njene uticaje na krizu u ovoj zemlji. U Grčkoj kao i u Kraljevini Jugoslaviji, poraženoj u aprilskom ratu, sve je bilo potčinjeno služenju nemačkoj ratnoj privredi i podmirivanju najrazličitijih potreba za vođenje velikog rata. Cene grčke robe su ostale na nivou predratnih ili su neznatno porasle, dok su nemački industrijski proizvodi, namenjeni održavanju sredstava za proizvodnju, vozila i ostalog, kao uvozna roba plaćani prema novim cenama koje su diktirali nemački proizvođači. I pored krajnje neravnopravnog položaja partnera, izvoz sirovina iz Grčke je rastao dok je uvoz nemačke robe u Grčku opadao, pošto je bio uslovljen samo potrebama proizvodnje za izvoz u Nemačku, tako da je pasiva na strani Nemačke rasla. Jedna mala, do kraja iscedena Grčka, u stvari je davala robu velikoj Nemačkoj na »kredit«. U vremenu od sklapanja trgovinskog ugovora 1. maja 1941. do 31. avgusta 1942. godine iz Grčke je, na ime uknjiženog izvoza otišlo u Nemačku robe u vrednosti od blizu stotinu i devedeset miliona RM, dok je u isto vreme uvezena u Grčku roba, uglavnom za nemačke potrebe, u iznosu od stotinu trideset i sedam miliona RM.³⁰⁵ Za celu 1942. godinu razlika između vrednosti grčkog izvoza u Nemačku i uvoza iz Nemačke još je više porasla.³⁰⁶

Iako je ministar Gotzamanis, kao istaknuti prijatelj okupatora rekao istinu o razlozima krize u Grčkoj, Nemci, pritisnuti sve većim potrebama rata, nisu mogli ponuditi ništa sem dobrih želja da

³⁰² PA, Ha, Pol. IVa, Handakten 11, Griechenland, Bd. 1. Zabeleška o kretanju nemačko-grčke klirinške razmene, nr. 8485 od 30. setepmbra 1942.

³⁰³ Ibid. Pol. IVa 8485, od 29. septembra 1942. Izlaganje grčkog ministra finansija o snabdevanju i privrednim odnosima Nemačke i Grčke.

³⁰⁴ PA, Ha Pol. IVa Andakten 11, Griechenland, Bd. 1, nr. 8485 od 30. septembra 1942. Zabeleška o kretanju nemačko-grčke klirinške razmene, p. 2.

³⁰⁵ Ibid. pp. 1—2.

³⁰⁶ Holm Sundhaussen, Wirtschaftsgeschichte Kroatiens, p. 368. Takode, PA, Na Pol, Handakten, Sammlung Wäldern 1942—1944, Fin und Ausfuhr, p. 12.

pomognu jačanje grčke privrede. Pošto više nisu postojale realne mogućnosti da se udovolji zahtevima Nemaca, predsednik vlade Colakoglu je ponovo zapretio ostavkom.³⁰⁷

Posle neuspeha misije ministra Gotzamanisa iz Berlina je krenuo za Rim iskusni privredni stručnjak za Jugoistok, Klodius — sa namerom da nagovori Italijane da podrže nemačka nastojanja u Grčkoj. Razvoj događaja u severnoj Africi i na Istoku u kasnu jesen

1942. podigao je strateški značaj Grčke na još viši nivo pa je trebalo saopštiti Italijanima da ni one podebele cifre iz prošlog meseca

0 grčkim davanjima Nemačkoj nisu više dovoljne. Za ukupne potrebe nemačkih oružanih snaga u Grčkoj trebalo je oko 30 milijardi drahmi, odnosno sa 4 milijarde koje su tražili Italijani, ukupno 34 milijarde drahmi — što se više nije moglo dobiti.³⁰⁸ Italijani, koji su sve manje ratovali nisu se slagali sa ovako visokim zahtevima Nemaca. Ovi su, naime, polagali pravo na to jer su vodili rat na život ili smrt i zahtevali da u toj beskompromisnoj igri učestvuju i grčki fašisti. Ovaj hazarderski finansijski udar po potpuno insolventnoj Grčkoj izazvao je burna reagovanja u Rimu koja su se odrazila i u dnevniku dosta objektivnog hroničara svoga vremena grofa Čana. On je 1942. godine zapisao: »Opticaj novčanica u Grčkoj dosegao je 160 milijardi drahmi, dok je prije rata iznosio devet. Međutim, oni (misli se na Nemce, prim, aut.) od Grka traže još 53 milijarde mesečno« (Čano misli i na sva ostala nemačka potraživanja, prim. aut.). Grof Čano je 10. oktobra zabeležio ovo: »Musolini je vrlo zabrinut zbog traženja Nemaca u zaposjednutim zemljama, naročito u Grčkoj . . . Ali ako ipak izgubimo rat, to će biti politička krivica onih nemačkih životinja koje nisu htele da znaju za zdrav razum i meru i koje su učinile da cela Evropa postane rasplamsali i nepouzdati vulkan«.³⁰⁹

Bile su ovo krupne reči, koje pokazuju ne samo neslaganje saveznika iz Osovine oko oblika i jačine »pritezanja« okupiranih naroda, nego izražavaju i duboke pukotine i nesklad među tim totalitarnim silama oko podele već posednutog sveta; istovremeno, one pokazuju da je crv sumnje u pobedu sila Osovine već duboko nagrizao vrh fašističke Italije. Klodius je ostao u Rimu više dana, sačekao ministra grčke vlade Gotzamanisa i pokušao, utroje, da nađe neka rešenja.³¹⁰

Štampanje novca u Grčkoj, na primer, bilo je obimnije nego 1 u jednoj od zemalja u okupiranoj Evropi. Dok je suma novca u opticaju u NDH, drugoj zemlji u Evropi po intenzitetu inflacije, u 1942., u odnosu na 1941. godinu, porasla samo za nešto više od oko dva puta, u Grčkoj se u istom periodu povećala za oko 7 puta.³¹¹ U

³⁰⁷ ADAP, E/III, nr. 317, pp. 561—562, IV, nr. 1, p. 1.

³⁰⁸ PA, Büro St. S. Griechenland, Bd. 3. Telegram Klodiusa iz Rima — AA, nr. 38000 od 5. oktobra 1942. Takođe, ADAP, E/IV, nr. 14, pp. 28—29.

³⁰⁹ Dnevnik Grofa Čana, p. 357. Takođe, PA, Büro St. S. Griechenland, Bd. 3. Telegram Klodiusa iz Rima — AA, nr. 3944, od 12. oktobra 1942.

³¹⁰ PA, Büro, St. S. Griechenland, Bd. 3. Telegram Klodiusa iz Rima — AA, nr. 3944 od 12. oktobra 1942. Takođe, ADAP, E/IV, nr. 31, pp. 59—61.

³¹¹ Holm Sundhaussen, o. c. p. 376.

ovakvim uslovima Gotzamanis je rekao Klodiusu, 10. oktobra 1942. godine u Rimu, da Grčka ne može više davati — iz jednostavnog, ali konačnog razloga: što više nema ništa. »Već danas je srednji stalež prisiljen da prodaje svoj nakit, svoje krevete i svoje kćeri da bi mogao živeti. Time se ide u susret ustancima i nemirima, čiji se opseg danas ne može odmeriti«.³¹²

Među brojnim telegramima koji su početkom oktobra iz Berlina upućeni Čanu, Klodiusu i Gotzamanisu stigao je 10. oktobra jedan veoma opširan od ministra Ribentropa, koji je predstavljao još jedan pokušaj da se istakne potreba zajedničkih ulaganja svih osovinskih snaga i napora za »odbranu« strategijski važnog područja Grčke za celo Sredozemlje i Jugoistok Evrope.³¹³ Pošto ni ovaj korak nije naišao na razumevanje druge strane, već narednih dana nemačko Ministarstvo inostranih poslova je učinilo jedan novi, krupan korak, imenujući za vanrednog opunomoćenika za privredna i finansijska pitani a Grčke jednog od svojih najistaknutijih i najuspešnijih privrednika dr ing. Hermana Nojbahera.³¹⁴ Da se ne bi preoštro odstupilo od generalne taktičke linije Firera da Nemačka nema političke interese u Grčkoj jer je ta oblast u sferi italijanskih interesa, zamo-ljeno je Ministarstvo inostranih poslova Italije da i ono imenuje svoga opunomoćenika u Grčkoj kako bi se, udruženim snagama i plodnijom saradnjom, došlo do najboljih rešenja grčkog pitanja i smirivanja privredne krize u toj zemlji.³¹⁵

U čudo u koje su smislili Hitler i Ribentrop — oživljavanje grčke privrede — nije verovao čak ni najvatreniji pobornik i saradnik Hitlerov, Musolini. On je imenovao italijanskog opunomoćenika u Grčkoj Agostina (D' Agostino Alberto), poznatog bankarskog stručnjaka i direktora Komercijalne banke Italije, ali nije gajio ni najmanje uverenje da će ta akcija doneti bilo kakve rezultate. Pred Čanom je u vezi sa imenovanjem Agostina rekao: »Jedini način da shvatimo ovakvo životinjsko držanje jeste — da su Nemci došli do uverenja da je sve izgubljeno i, prema tome, najbolje je stvoriti opšti metež, jer ionako idu svojoj propasti«.³¹⁶ Na sednicama koje su polovinom oktobra, uz prisustvo Agostina, Gotzamanisa, Čana, Nojbahera i drugih predstavnika, održavane u Rimu, niko nije bio uveren u uspeh ove akcije osim Nojbahera.³¹⁷ O neuspehu je slutila i pismena poruka ministra predsednika kvislinške vlade Grčke Colakoglua, upućena ministru snabdevanja i finansija, u kojoj je javljeno da vlada više nije u stanju da obezbedi čak ni jednu i po milijardu drahmi za okupacione troškove.³¹⁸

³¹² Dnevnik Grofa Ciana, p. 358.

³¹³ PA, Büro St. S. Griechenland, Bd. 3. Nr. 1274. Telegram Ribentropa upućen lično ambasadoru Rajha u Rimu 10. oktobra 1942.

³¹⁴ PA, Büro St. S. Griechenland, Bd. 3. Telegram Ribentropa — Altenburgu, nr. 1327 od 17. oktobra 1942. Takode, ADAP, E/IV, nr. 57, pp. 94—95; Dnevnik Grofa Ciana, p. 360.

³¹⁵ ADAP, E/IV, nr. 64, pp. 106—108.

³¹⁶ Dnevnik Grofa Ciana, p. 359.

³¹⁷ Ibid. p. 360.

³¹⁸ ADAP, E/IV, nr. 84, p. 138.

Nojbahera i Agostina u Atini je krajem oktobra 1942. godine dočekala do tada najoštrija kriza grčke vlade; došlo je do sukoba između premijera Colakoglua i ministra Gotzamanisa, koji je u svojim misijama u Berlinu i Rimu radio ponešto i van okvira koje mu je bila odredila Colakogluova vlada.³¹⁹ Nojbaher je u Grčkoj naišao na nezavidnu situaciju u kojoj se teško bilo pouzdati u neke moguće uspehe njenog bilo kakvog privrednog oživljavanja: Vezana privreda pretrpela je u Grčkoj potpuni neuspeh. Razlozi za ovo su bili mnogobrojni; teški deficitarni položaj grčke privrede na području živežnih namirnica i sirovina, blokada mora, nedostupna i kroz vojničke transporte naveliko blokirana veza sa kontinentom, unutrašnja dezorganizacija uprave i civilnog prevoza, prisutnost dveju okupacionih armija sa raznim upravnim običajima, paralizovanje unutrašnje plovidbe i one duž obala, enormno opterećenje monete kroz kredite za okupacione troškove, katastrofalni deficit u budžetu, problem masovnih begunaca iz trakijskog okupacionog područja itd.³²⁰ No i pored ovako mračnih i suženih izgleda za uspeh u Grčkoj, iskusni privrednik koji je zahvaljujući svojoj smelosti, smislu za improvizacije i korišćenju minimalnih šansi, činio privredna čuda kao opunomoćenik Rajha za naftu u Rumuniji, nije se ni za časak po dolasku u Atinu dao pokolebati. Na njegovu inicijativu održan je razgovor dvojice opunomoćenika sa predsednikom Colakogluom 27. oktobra. Tom prilikom je Nojbaher pokušao da reši još dva teško rešiva zadatka, da pridobije pokolebanog predsednika vlade za mere koje će preduzeti i da ga nagovori da povuče ostavku na mesto predsednika vlade.³²¹

Zahvaljujući nastojanjima Nojbahera i intervencijama preduzetim iz Berlina, Colakoglu je prihvatio da ostane na čelu vlade ali je pri tom postavio niz uslova među kojima je bilo takvih koji su išli direktno protiv generalne linije nemačkih nacista. Pored ostalog, tražio je da mu se omogući slobodno biranje kandidata za pojedine ministarske položaje, da mu se dozvoli isključenje iz vlade Gotzamanisa, koga su se Nemci, s obzirom na njegove stručne sposobnosti i usluge koje je ranije činio Rajhu, teško mogli odreći. Tražio je mnogo više slobode u pogledu izbora saradnika i službenika u državnim organima, više samostalnosti za kvislinšku vlast u odnosima prema okupacionim trupama i nemačkim predstavnicima u Grčkoj, omogućavanje boljih veza i saradnje sa Grcima u delovima koji su pripali Bugarskoj.³²² Svi ti zahtevi bili su suprotni generalnoj politici nacista u odnosu na okupirane teritorije i protivurečni planiranim namerama i reformama koje su bile zamišljene i radi kojih je Nojbaher upućen u Atinu. Zato se odustalo od daljeg nagovaranja

³¹⁹ Ibid. nr. 97, p. 161—162.

³²⁰ Neubacher Hermann, Posmatranje o mirnodopskoj i ratnoj privredi Trećeg Rajha, rukopis iz vremena njegovog boravka po završetku drugog svetskog rata u Jugoslaviji, pp. 81—82. Takođe, isti autor, Sonder-Auftrag Südost... pp. 72—78.

³²¹ ADAP, E/IV, nr. 106, pp. 190—191; takođe, Hermann Neubacher, Sonder-Auftrag Südost... pp. 78—83.

³²² Ibid. nr. 168, pp. 291—292.

Colakoglua da ostane na kormilu kvislinškog sistema i prihvaćena je njegova ostavka.³²³

Prema odluci Nemaca, poslove predsednika vlade je od 17. novembra 1942. preuzeo dotadašnji potpredsednik Logotetopulos (Konstantin Logothetopoulos); on će u novoj vladi, formiranoj 2. decembra 1942, najosetljiviji portfelj — ministarstvo finansija i snabdevanja — ponuditi Gotzamanisu koga je po svaku cenu hteo da istera iz vlade bivši premijer Colakoglu.³²⁴

Smela akcija veštog privrednika i opunomoćenika Nojbahera u spasavanju propasti jedne male ratom opustošene zemlje, koja je, kako sâm beleži, u trenutku njegovog dolaska imala oko 180 milijardi drahmi nepokrivenog papirnog novca, i koja je za okupacione sile i za sopstvene potrebe trebalo da obezbedi mesečno još oko 100 milijardi, naišla je na neke olakšavajuće okolnosti. Upravo u ovo vreme bile su podeljene prve pošiljke žita koje su dopremili švedski brodovi iz Kanade u organizaciji Međunarodnog Crvenog krsta, čime će se suzbiti smrtnost od gladi; deo radova na izgradnji sistema utvrđenja i drugih vojnih poslova privođen je završetku; po nalogu nemačkih centrala iz Berlina došlo je do obimnijeg uvoza deficitarnih roba iz Rajha i susednih satelitskih zemalja: Rumunije, Mađarske, Bugarske i sa područja Jugoslavije, među njima i prehrambenih artikala.

Uz opšte regulativne stimulatívne mere, Nojbaher je koristio svaku, i najmanju mogućnost trgovinskog, administrativnog, finansijskog, transportnog i drugog karaktera za suzbijanje žarišta inflacije, smirivanje cena, obuzdavanje crne berze, gomilanje rezervi robe i svega onoga što je moglo doprinosti sanaciji standarda i privrede u Grčkoj. Tako je uz druge administrativne mere, prisilio lihvare da iznesu rezerve robe na tržište. Pojedinci i preduzeća koja su prodavala robu, posebno nemačkoj vojsci, jedno vreme su je morali davati na kredit da bi se umanjila preterana cirkulacija drahmi. Banke su privremeno obustavile najveći deo kreditnih poslova. Namerno je odugovlačeno isplaćivanje čekovnih naloga. Organizovan je brzi prevoz pojedinih vrsta robe i potrošnih dobara iz jednog kraja u drugi. Ove široke mere koje je sprovodio Nojbaher, uz punu podršku nemačkih vojnih i političkih predstavništava u Grčkoj i u Berlinu, pokazale su dobar, čak neočekivan rezultat. Inflacija u Grčkoj je zaustavljena, od gladi se više nije masovno umiralo, cene su ili stajale ili neznatno išle gore u narednih pet meseci, sve do aprila 1943. godine, kada će, pod uticajem sve jačeg dejstva NOP u Grčkoj i uspeha Britanaca u pomorskim obračunima u regionu Sredozemnog mora, početi ponovo da naglo rastu.³²⁵ Zahvaljujući udruženim naporima Nojbahera i vojnih ustanova, našla su se rešenja i u

³²³ ADAP, E/IV, nr. 168, pp. 291—292, 190, pp. 331—332.

³²⁴ Ibid. nr. 246, pp. 438—440. Takode, AVII, NAV, T-311, rol. 468, sn. 244—247, Prilog mesečnom izveštaju operativnog odeljenja komandanta oružanih snaga na Jugoistoku za novembar 1942. do 24. novembra 1942; Heinz Richter, o. c. pp. 197—199.

³²⁵ Neubacher Hermann, citirani rukopis, pp. 82—90: Isti autor, Sonder-Auftrag Südost... pp. 83—89.

oblasti snabdevanja i obezbeđenja vojske i njenih radova. U decembru je grčka vlada uplatila ukupno 14 milijardi drahmi za potrebe izdržavanja nemačkih trupa u tom mesecu i za završavanje najpotrebnijih vojnih radova,³²⁶ tako da su isti do kraja 1942. iznosili oko 260 milijardi drahmi.³²⁷

Smirivanje privredne krize u Grčkoj bilo je samo privremeno. Sve masovniji partizanski rat bio je nov i mnogo veći problem za okupatorove i kvislinške snage.³²⁸ Nemci su zbog sve slabije volje njihovog saveznika da se upušta u borbu protiv grčkih partizana već krajem 1942. morali od Italijana preuzeti mere zaštite važne pruge, a već kroz nekoliko meseci i zaštitu celog grčkog područja.

³²⁰ ADAP, E/IV, nr. 322, pp. 597—598.

³²⁷ Deutschland im zweiten Weltkrieg, Bd. 2, p. 454—455. Takode, Hermann Neubacher, Sonder-Auftrag Südost... pp. 104.

³²⁸ AJ, NAV, T-78, rol. 332, sn. 289916—289985, Izveštaj komandanta oružanih snaga na Jugoistoku o stanju na Balkanu za decembar 1942, pp. 1, 5, 9, 10, 17, 22, 23; Takode, AVII, NAV, T-311, rol. 175, sn. 386—399, Izveštaj operativnog odeljenja komande Jugoistoka za decembar 1942, pp. 1, 5, 6, 7.

Partizanska razmena zarobljenika sa Nemcima kod Studenog Vrela, Posušje, 5. septembra 1942.

Zarobljenog nemačkog majora Strekera (Strecker Arthur) provode kuriri Druge proleterske divizije, 4. marta 1943. kod Gornjeg Vakufa

Vrhovni štab ELAS-a sa saradnicima

Pomrli na ulicama kao žrtve gladi u Grčkoj u zimu 1942.

Grčki partizani u borbenom maršu u atinskom kraju

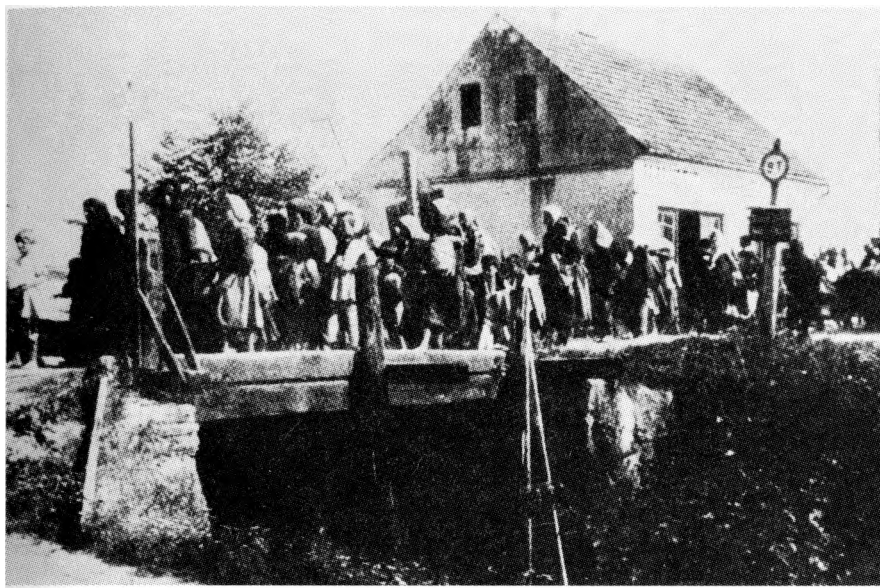
Artiljerci ELAS-a u vatrenom dejstvu

Zajednička grupa ELAS-a i EDES-a u vreme njihove saradnje

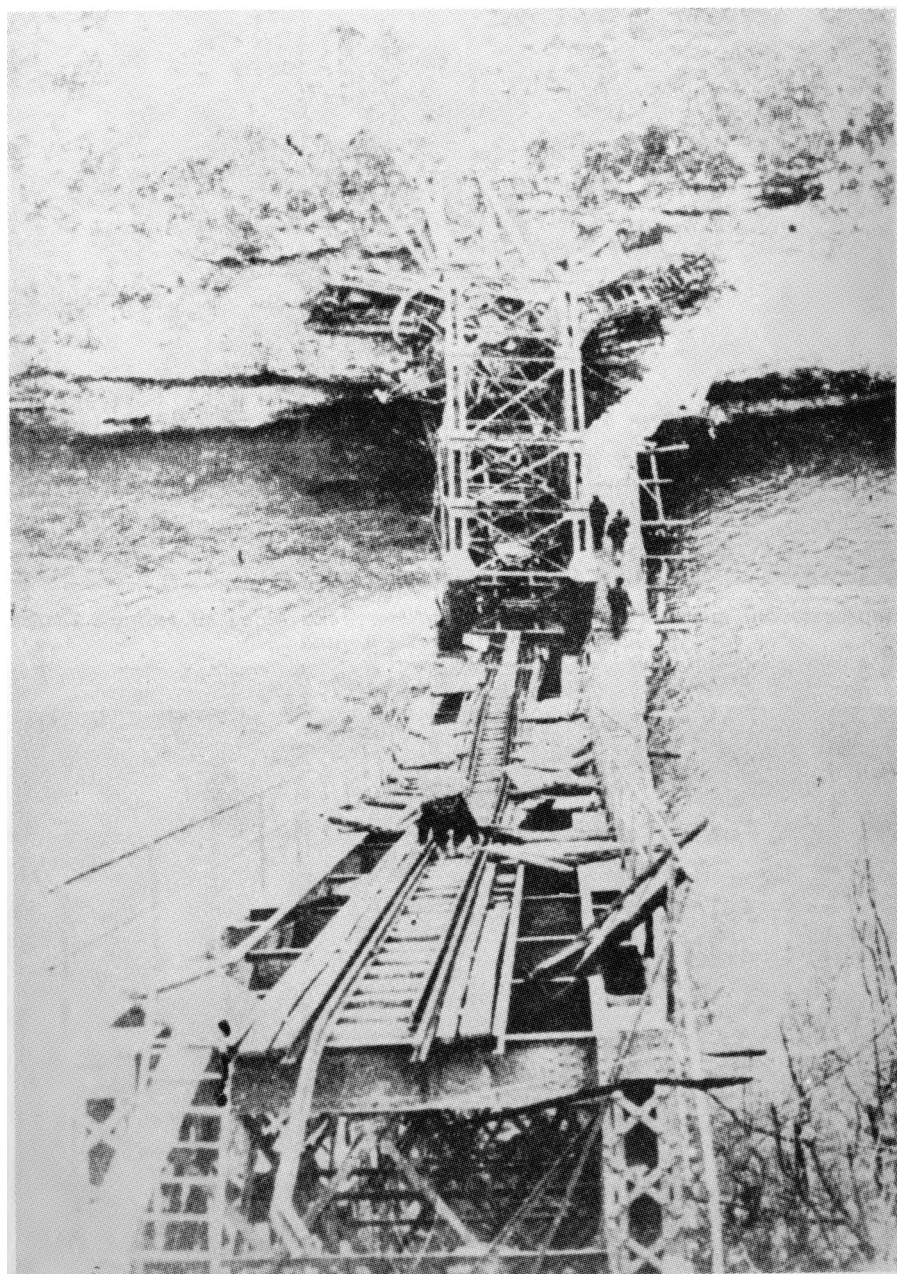
Albanski partizani na borbenom maršu

Odvođenje stanovništva sa Kozare u logore smrti, juli 1942.

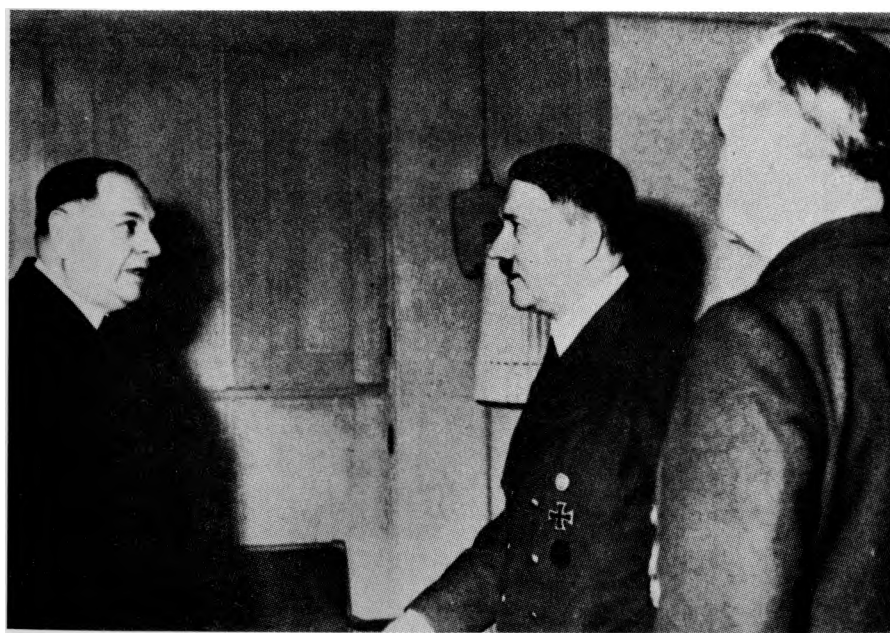
Zaplenjena municija italijanske divizije Murde u dolini reke Rame za vreme bitke na Neretvi

Porušeni most kod Jablanice preko koga je preneseno oko 4.000 ranjenika u vreme bitke na Neretvi

Improvizovani most na Sutjesci kod Tjentišta preko kojeg su jedinice Druge proleterske divizije prešle 8. juna 1943.

Milan Nedić, predsednik kvislinške vlade Srbije, kod Hitlera krajem avgusta 1943.

Četnici sa nemačkim vojnicima u Srbiji, 1943.

Poglavnik NDH Ante Pavelić u poseti kod Hitlera u Kleshajmu

liugarskog kralja Borisa dočekuje Gering prilikom njegovog dolaska u posetu Hitleru, polovinom marta 1942.

Uništeni štab nemačke divizije na istočnom frontu

Glava treća

SATELITSKE ZEMLJE I TURSKA U VREME NOVOG NACISTIČKOG POKUŠAJA PRODORA NA ISTOK U 1942. GODINI

Položaj satelitskih zemalja jugoistočne Evrope u odnosu na sile Osovine razlikovao se i u 1942. godini od položaja kvislinških režima na osvojenim područjima Jugoslavije i Grčke. U uslovima sveopšte angažovanosti Trećeg Rajha na Istoku, stvarao se određeni pro-«stor i za delovanje ostatka starog građansko-buržoaskog parlamentarizma, koji je nastojao da u novim, otežanim ratnim uslovima, očuva nešto od svog državno-pravnog, nacionalnog i kulturno-istorijskog identiteta. U vreme prvih većih kriza oružane sile »novog« poretka značaj i aktivnost ovih snaga bili su još zapaženiji. Zbog nemogućnosti pretvaranja klasičnog oblika pokreta otpora u narodnooslobodilački rat, ove polulegalne i uslovno »antiosovinske snage«, postaju značajan faktor u suprotstavljanju političkim, vojnim i naročito privrednim pritiscima nacističkog vrha prema zemljama jugoistočne Evrope.

Aдекватно snazi ovih otpora, Nemci su u odnosima prema satelitskim zemljama, Mađarskoj, Rumuniji i Bugarskoj a posebno prema neutralnoj Turskoj, imali različite spoljnopolitičke odnose. Prema centrima u kojima je novi, vodeći sloj, bio homogeniji (slučaj Sofije i Budimpešte), nastupali su često sa pozicija savezništva i partnerstva, dok su prema satelitskom vrhu u Bukureštu primenjivali diktat i pritiske.

Sve ovo uticalo je i na oblike vojnog vezivanja ovih režima sa Rajhom i, naročito, na obim učešća oružanih snaga tih zemalja u invaziji Vermahta na Istok. Tamo gde je satelitski vladajući vrh bio vezan svojim nastankom i opstankom za Rajh, što je bio slučaj sa režimom Antoneskua u Bukureštu, dolazi do masovnijeg vojnog angažovanja na istočnom frontu. I obrnuto — gde su jedinice Vermahta dočekane kao saveznici — slučaj hortijevske fašističke klike u Budimpešti — vojno angažovanje na Istoku je slabije. Ova pojava je bila karakteristična i za Bugarsku, ali donekle modifikovana specifičnim geopolitičkim i istorijskim uslovima te zemlje.

Osnovna karika u lancu sjedinjavanja država Trojnog pakta ogledala se na polju privredne saradnje, koja se u praksi manifestovala udruživanjem svih ekonomskih potencijala u agresiji protiv Sovjetskog Saveza.

1. OTPORI HORTIJEVE MAĐARSKE NOVIM PRITISCIMA BERLINA

Splet subjektivnih i objektivnih činilaca nije omogućio da u Mađarskoj pokret otpora iz 1941. preraste u masovniji narodnooslobodilački pokret u 1942. Komunistička partija Mađarske nije uspela da ostvari jači uticaj u narodu. Buržoaski parlamentarni režim¹ svim sredstvima je ometao rad članova Komunističke partije i demokratskih antiosovinskih snaga. Stari policijski i žandarmerijski aparat, sa bogatim iskustvima u borbi protiv radničkog pokreta, dobio je u nemačkim agentima i instruktorima, izvanredne pomagače i stekao nadmoć nad organizatorima antifašističkog pokreta. Znatno deo srednjih građanskih slojeva bio je zanesen i zaveden trenutnim uspesima režima, posebno teritorijalnim proširivanjima Mađarske na račun Čehoslovačke, Rumunije i Jugoslavije, čime su stvorene osnove da se, i pored ogromnih materijalnih i sirovinskih davanja za potrebe ratne industrije Nemačke, ipak sačuva određeni nivo standarda, na kome su im zavideli i Nemci, jer se, na primer, 1942. godine u budimpeštanskim restoranima mogao dobiti beli panonski hleb.² Na ovakvoj »raskoši«, zavelo im je i ministar inostranih poslova Italije grof Čano, koji je 24. januara 1942. u vezi sa pokušajima Ministarstva za snabdevanje Italije da dobije žito od Mađara, u svoj dnevnik zapisao: »Neće nam dati ništa, jer se boje da će ih omraženi Nemci do kraja opljačkati. Ipak, u Mađarskoj ima svega. Jedina stvar koje nema, to je volja za ratom«.³

U zemlji sa zadovoljavajućim standardom, uz dobro organizovan diktatorski režim, sa jakim policijskim aparatom i snažnom oružanom silom dislociranom delom na frontu na Istoku, delom raspoređenom po Mađarskoj, ili prema Rumuniji, nije bilo lako politički nepripremljene mase pokrenuti u oružanu borbu. Pored svega ovoga, rukovođenje u Komunističkoj partiji nije bilo objedinjeno. Zagrančni deo rukovodstva koji je bio u SSSR-u nije uspeo da uspostavi saradnju sa rukovodstvom u okupiranoj zemlji a partijske organizacije unutar nje su trpele okrutne udare policije i režima. »Nije bio u to vreme doveden do kraja rad na očuvanju ilegalnih organizacija i na pripremanju partijskih kadrova, nije bila posvećena potrebna pažnja jačanju odlučujućih oblika borbe, kao što je partizanski pokret i šire razgranata ilegalna diverzantska borba u gradovima, posebno u oblasti ratne industrije iako je ona bila počela u određenim okvirima«.⁴

¹ Дюла Каллаи, Движение за независимост Венгрии 1936—1945, предвод са мађарског, „Прогрес“, Москва 1968, р. 118.

² А. И. Пушкаш, Венгрия в годы второй мировой войны, „Наука“, Москва 1966, р. 259.

³ Дневник Грофа Чана ... р. 300.

⁴ А. И. Пушкаш, ... о. с. р. 269.

U 1942. godini komunisti Mađarske su i dalje razvijali ilegalni oblik pokreta otpora i sarađivali sa levim krilima građanskih partija, usmeravajući težište uglavnom na propagandno-političku aktivnost. Komunistička i demokratska štampa doprinosila je popularizaciji antifašističke borbe, posebno list KP Mađarske »Slobodni narod« (Sabad Nep). U broju od februara 1942. su u uvodniku sekretara CK KP Mađarske Zoltana Senherca izložene osnove platforme Narodnog fronta — obaranje kvislinškog režima, uspostavljanje nezavisnosti zemlje, formiranje demokratske vlade, samoopredeljenje naroda itd. Sa osloncem na demokratske slojeve, pa i na delove rukovodstva pojedinih demokratskih građanskih partija, rukovodstvo pokreta otpora je odlučilo da organizuje proslavu Dana nezavisnosti 15. marta 1942. godine. Ostvarena je saradnja sa levo opredeljenim snagama u građanskim partijama — sa Arpadom Sakašičem iz Socijaldemokratske partije, Endre Bajči-Žilinskim iz Nezavisne partije malih posednika, Imre Kovačom, članom Nacionalne seljačke partije. Đulom Sekfi, predstavnikom naprednih pisaca i drugim. Na demonstracijama u Budimpešti, 15. marta, oko spomenika Petefiju i Košutu, pred oko 10.000 građana izvikivane su antifašističke parole i zahtevi za prekid rata protiv SSSR-a i za stvaranje nezavisne i demokratske Mađarske koja bi se oslanjala na SSSR i zapadne demokratske sile. U saradnji sa nemačkim savetnicima mađarska policija je intervenisala — zatvoreno je oko 90 učesnika demonstracija, većinom članova Komunističke i Socijaldemokratske partije Mađarske.⁵

Ovaj masovni revolt mađarske omladine i radništva u centru satelitskog profašističkog režima otkrio je slabosti Hortijeve lažno-parlamentarne i uz pomoć sila Osovine skrpljene »velike« Mađarske. Da bi sprečila buđenje antifašističkog pokreta u Mađarskoj, policija je rasturila odbor koji je organizovao manifestacije, većinu njegovih članova uhapsila je i u narednim mesecima povelu masovnu hajku za pripadnicima i saradnicima pokreta otpora, od kojih je oko 700 komunista i 400 levih socijaldemokrata i drugih pripadnika antifašističkog pokreta oterano u zatvore ili poslano u radne bataljone na istočni front. Težak udarac je doživelo rukovodstvo Partije i pokreta otpora, jer je među zatvorenima i osuđenima bilo mnogo aktivista i rukovodilaca Mađarske komunističke partije, među njima i članovi najužeg partijskog rukovodstva Ferenc Roža i Zoltan Senherc.[®]

Diferenciranje u okviru Socijaldemokratske partije i jačanje njenog desnog krila dovelo je do gubitka nekoliko stotina levo orijentisanih rukovodilaca u ovoj partiji. Na njihovo mesto su došli konzervativniji članovi, što je omogućilo da se oko 100.000 pripadnika ove partije svrsta u onaj deo društva na koji se oslanjao profašistički Hortijev režim. Oslanjajući se na podršku i pomoć Nemaca i na čvrsto organizovan policijski sistem, režim je preduzeo najrigo-

⁵ Ibid. pp. 268—279. Takode, Хрестоматия по новейшей истории II, pp. 427—428, Deutschland im zweiten Weltkrieg, II, p. 531.

[®] Dr I. Pinter, Mađarska, Pokreti otpora u Evropi, Mladost, Beograd 1968, p. 192. Takode, Хрестоматия, p. 428; Deutschland im zweiten Weltkrieg, II, p. 353.

roznije mere protiv svih onih koji su pokušali, na bilo koji način, da se priključe ili pomognu borbu protiv okupatora i fašizma. Do koje je mere bila pooštrena borba protiv svih antifašističkih snaga, vidi se po tome što je u 1941. godini registrovano oko 14.000 političkih procesa i kažnjavanja, a u toku 1942. čak oko 87.000 takvih slučajeva.⁷

Rezultat ovakvih poremećenih tokova bilo je sporo jačanje pokreta otpora i njegovo pripremanje za viši nivo narodnooslobodilačke borbe. U ovakvim uslovima KP Mađarske je u 1942. godini uglavnom brinula da sačuva svoje kadrove, da politički osposobi partijske organizacije za najteže uslove delovanja, da ih ojača i da očuva uspostavljene veze sa levo opredeljenim krilima građanskih partija. Političko-propagandna delatnost mađarskih komunista sve je više prodirala u narod. Samo u oktobru 1942. godine, u okviru pokreta otpora, u kome su komunisti nosili najveći teret, odštampano je oko 30.000 primeraka raznih političko-propagandnih i informativnih materijala.⁸ Povećan je takođe, i broj raznih antirežimskih akcija, naročito u industrijskim centrima, kao što su bile diverzije u preduzećima, sabotaze, ometanje rada i štrajkovi, kojih je u toku 1942. bilo ukupno 325. Neke od njih je morala da guši mađarska oružana sila.⁹

Ovakav oblik otpora komunista i radnika nije zadavao Nemcima posebne brige, jer su jake policijske snage i još brojnije jedinice mađarske vojske mogle u svakom trenutku da uguše početak ustanka ili masovnijeg pokreta antiosovinskih snaga. Veći problem su za nemački Rajh bile posledice sudara različitih političkih struja u krugu samog režima, kolebanje u pogledu ishoda rata, jak uticaj probritanskih snaga u redovima mađarske buržoazije, gde su i dalje postojale veze sa zapadnim demokratskim zemljama, u čemu su veliku ulogu odigrali uticaji i britanskog, američkog i drugog kapitala iz zapadne hemisfere, zatim sukobi oko podele spornih teritorija između Mađarske i Rumunije i drugi.

Poraz nemačkih armija pod Moskvom, zajedno sa slutnjama da sile Trojnog pakta neće izdržati dugotrajni rat, pojačao je uverenje da su veze sa Zapadom i te kako korisne i perspektivne. Pod pritiskom Berlina i radikalnih pronacističkih snaga u sopstvenim redovima, vlada Mađarske je objavila 11. decembra prekid diplomatskih odnosa sa Velikom Britanijom i SAD, ali je istovremeno, posredstvom postojećih veza sa Zapadom, objavljeno da je to samo oblik ili izraz solidarnosti sa zemljama Trojnog pakta, kome je, u određenim uslovima, pristupila i vlada Mađarske.¹⁰

⁷ А. И. Пушкар, Советский Союз и движение сопротивления, Сборник, Советский Союз и борьба народов Центральной и Юго-восточной Европы за свободу и независимость 1941—1945. гг., „Наука“, Москва 1978, р. 352.

⁸ Ibid. р. 353. Isti autor, Венгрия в годы второй мировой войны, р. 271, 282—283.

⁹ А. И. Пушкар, Венгрия в годы второй мировой войны, pp. 269—273.

¹⁰ ADAP, E/I, nr. 4, р. 5, 6, pp. 6—7. Takođe, Gyula Juhász, Hungarian Foreign Policy 1919—1945, Akadémiai Kiadó, Budapest 1979, р. 204; А. И. Пушкар, Венгрия в годы второй мировой войны, р. 241.

Nemci su upoznati sa ovim korakom Budimpešte, ali su upravo u to vreme bili zauzeti ratom na Istoku. Istovremeno, imali su poverenja u regenta Hortiju i njegove saradnike.

Pripreme za novu veliku ofanzivu na Istoku i, uporedo s tim, još veće potrebe u pogledu snabdevanja nemačke ratne industrije, povećali su značaj privredno bogate i razvijene Mađarske u nemačkim kalkulacijama i planovima. U decembarskim danima 1941, kada su »nepobedive« armije Vermahta počele da se povlače na zapad, Hitler se ponajpre setio svog starog prijatelja, regenta Mikloša Hortija. Uputio mu je samoohrabrujuće pismo, opisujući naprezanja Nemačke koja se bori protiv boljševičke i komunističke opasnosti, i obrazlagao privremene razloge produžavanja rata i taktičkog »zastoja« u zimskim uslovima, da bi završio čvrstom odlukom da će SSSR i njegovu Crvenu armiju poraziti u novoj ofanzivi, uz angažovanje svih raspoloživih ljudskih i materijalnih snaga zemalja članica Trojnog pakta, svakako i Mađarske.¹¹ Hitlerove ideje predstavljale su veliki, ali ne i nerešiv problem za Hortijevu Mađarsku. Mađari su želeli da do kraja ratne drame budu po strani i imali su pripremljene metode izvlačenja iz čvrstog zagrljaja starijeg osovinskog brata.

Nacisti su znali da njihovi zahtevi neće tako lako i brzo biti prihvaćeni u Mađarskoj, pa su početkom 1942. godine počeli da obleću Budimpeštu. Prvi je tamo boravio i razgovarao sa najvišim predstavnicima Hortijevog režima, od 5. do 9. januara, ministar inostranih poslova Nemačke Ribentrop, koji je priznao da je SSSR neočekivano pokazao da je jak i pripremljen za odbranu, ali je samouvereno tvrdio da će boljševici u novom udaru koji se priprema za proleće i leto 1942. biti poraženi i uništeni. Zato je ponovio Firerov poziv Mađarima da izvrše opštu ljudsku i materijalnu mobilizaciju za novi i odlučujući udar na Istoku.

Regent Horti i veći broj njegovih saradnika zalagali su se da učestvuju u »uništavanju« Sovjetskog Saveza i komunizma, ali samo delom oružanih snaga, dok su drugi, brojniji, deo svoje armije uporno čuvali, naročito posle nemačkog zastoja pred Moskvom, za završni deo rata. Tako su izbegavali da budu potpuno uvučeni u bezdani istočni ponor, braneći se potrebom da deo mađarske vojske mora da ostane kod kuće radi čuvanja sopstvenih granica od rumunskih »revanšista« i mnogih drugih izmišljenih neprijatelja i opasnosti,¹² među kojima je posebno isticana ugroženost od Slovena i za ovaj deo Evrope.¹³

Budimpeštu je od 15. do 18. januara posetio ministar inostranih poslova Italije grof Cano. On u svojim zabeškama konstatuje da Mađari neće izvršiti mobilizaciju, jer se sa Nemcima sve više sukobljavaju zato što ovi drže stranu Rumunima, zatim da strahuju od Srba, Hrvata, Crnogoraca, a možda i Bugara, posebno u slučaju po-

¹¹ ADAP, E/I, nr. 64, pp. 116—120.

¹² AVII, »London« N-2, sn. 298000—298003, Telegram Jagova — AA, nr. 75 od 18. januara 1942. Takođe, ADAP, R/I, nr. 92, pp. 169—171, 137, pp. 247—249.

¹³ ADAP, E/I, nr. 130, pp. 234—238.

kušaj a iskrcavanja Britanaca na Balkansko poluostrvo. Čano otkriva da to »nije glavni razlog Hortijevog strahovanja, već pre mogućnost da se vojnički jači Rumuni, u slučaju neke vilike promene u Evropi, okrenu protiv Mađara«, odnosno zbog toga »... jer je pažnja Mađara još iznad svega usmerena protiv rumunskog naroda.«¹⁴

Znajući za Regentovo laviranje i za veliki probritanski uticaj u Budimpešti sa kojim nacisti u tim trenucima nisu bili u stanju na silu da se obračunaju, pojačali su napore radi ohrabrenja i angažovanja radikalnih pronacistički opredeljenih pojedinaca kakav je bio delom premijer Bardoši i načelnik Generalštaba general Vert. Okrećući se Nemcima njih dvojica su bili spremni da pošalju više snaga na Istok i zaigraju isključivo na nemačku kartu. Govoreći pred svojim pristalicama u Klužu 18. januara, Bardoši je izjavio da Mađarska učestvuje u teškoj borbi i da je potrebno da u to uloži sve svoje snage.¹⁵

Težnje ka definitivnom i celovitom uključivanju mađarske oružane sile u rat protiv SSSR-a i potpunom vezivanju sudbine Mađarske za uspehe i neuspehe Rajha, izazvale su oštro protivljenje probritanski opredeljenih političara i prvaka građanskih partija u Budimpešti. Jedan od najuglednijih političara i prvaka, Endre Bajči-Žilinski (Endre Bajcsy-Zsilinszky) ponovo je u pismu premijeru Bardošiju oštro istupio protiv slanja ijednog vojnika u rat koji je Nemačka »već izgubila«, otvoreno preteći da će oni koji odluče da šalju mađarske vojnike na istočni front naići na otpor njegovih pristalica.¹⁶

Po Hitlerovom nalogu, u Budimpeštu je 20. januara doputovao i feldmaršal Kajtel, načelnik Vrhovne komande, sa namerom da se konačno utvrde kontingenti mađarskih trupa za učešće u prolećnom pohodu na Istok. U duhu dobro smišljene Hortijeve politike da se popušta jednoj strani koliko se mora, a da se prema drugoj pokuša sačuvati ono što se može — došlo se do kompromisnih rešenja. Obećano je slanje kontingenta od 10 kompletnih divizija sa pratećim službama što ipak nije bilo onoliko koliko je Hitler očekivao¹⁷ kao i najšira pomoć za prikupljanje i opremanje oko 20.000 dobrovoljaca iz redova mađarskih folksdojčera koji su u ovom talasu trebalo da stupe u novoformirane SS divizije i druge jedinice Vermahta jer je u 1941. prikupljen mali broj dobrovoljaca, navodno svega oko 5.000 od oko 200.000 folksdojčera sposobnih za rat.¹⁸

Taktiziranje većeg dela vodećeg, vladajućeg sloja mađarske buržoazije i njihova uporna nastojanja da se nađu mogućnosti za uporednu saradnju sa silama Osovine i zapadnim saveznicima, uticali su na hlađenje naklonosti nacista prema ovoj satelitskoj zemlji i is-

¹⁴ Dnevnik Grofa Ciana ... pp. 598, 504—506.

¹⁵ А. И. Пушкеш, Венгрия в годы второй мировой войны, ... р. 243.

¹⁶ Ibid. p. 243.

¹⁷ P.A. Büro St. S. Ungarn, Bd. 5, Telegram Ribentropa nemačkom poslanstvu u Budimpešti, nr. 93 od 19. januara 1942; Takode, ADAP, E/I, nr. 156, p. 283; D. M. Proektor, o. c. p. 307.

¹⁸ AVII, »London«, N-2, sn. 8003—8013. Telegrami iz Budimpešte o regrutovanju folksdojčera u SS trupe; Josip Mirnić, Nemci u Bačkoj u drugom svetskom ratu, Novi Sad 1974, pp. 99—197,

tovremeno doprineli jačanju prijateljskih veza Nemačke sa suparnicom Mađarske na ovom području, Rumunijom. Uporedo s tim, slabile su simpatije dela mađarskih pristalica totalitarnih sistema prema Nemačkoj, što je uslovalo jačanje odnosa sa Velikom Britanijom, a tokom 1942. godine i sa SAD. Tako je, zahvaljujući razvoju zbivanja u Podunavlju, već od drugog dela 1941, a naročito u 1942. godini, slabio uticaj sila Osovine u redovima vladajuće mađarske buržoazije, ustupajući mesto uticaju zapadnih sila. O stanju i političkim kretanjima u Mađarskoj najbolje govore izveštaji poslanika SAD u Budimpešti Pela (Herbert Pel), koji se, odmah po prekidu diplomatskih odnosa između SAD i Mađarske, krajem 1941. godine, vratio u svoju zemlju.

Prema njegovim posmatranjima i zaključcima o tokovima u ovom delu ratujuće Evrope, znatan deo politički opredeljenih Mađara, uključujući tu deo krupne buržoazije, pa i deo onih u vladi, »ne voli sile Osovine«, i većina ih naginje osloncu na zapadne sile. Američki poslanik Pel zaključuje: »Budimpešta čini ono što mora i pokušava da izbegne sve što bi vojnički oslabilo Mađarsku, vodeći računa o njenoj snazi za trenutak kada dođe do nemačkog poraza«.¹⁹ Predstavnici Hortijevog režima istovremeno su se trudili da pokažu američkom poslanstvu koje je moralo napustiti Budimpeštu da Mađari nisu neprijatelji SAD. Pel navodi poseban tretman i usluge organa mađarske vlade koje su mu pružene za vreme njegovog ispraćaja iz Budimpešte i prevoza do Lisabona.²⁰

Dinamični tokovi drugog svetskog rata u 1942. usloveli su jača razmišljanja u vladajućim vrhovima u Budimpešti, pa i kod njenog šefa regenta Hortija. Hortiju se nije dopadalo nijedno od zagovaranih rešenja osovinskih i savezničkih sila. Nije ga privlačila nijedna od tri krupne projekcije Dunavske federacije — ona pod tronom Ota Habsburškog, koju su zagovarali Amerikanci, ni vezivanje Mađarske za »Rimsku imperiju« koju su zagovarali Italijani, kao ni poznata Benešova ideja o dvema federacijama (jedne u srednjoj Evropi u koju bi bila uključena i Mađarska i druge na Balkanu u koju bi ušle balkanske zemlje) jer nijedna nije garantovala da će se sačuvati postojeći sistem u Mađarskoj koji je gradio dve decenije.²¹ Nasuprot ovim idejama koje su imale pristalice među prozapadno opredeljenim pojedincima u najužim krugovima oko Hortija, kao i namerama radikalnih pronacista da se potpuno vežu za sudbinu Trećeg Rajha, on je istakao sopstvenu varijantu — mađarsko-hortijevsku; nju je trebalo osigurati prenošenjem funkcije regenta na sina Ištvana, što je značilo ustoličavanje dinastije Horti u Mađarskoj i »ovekovečenje« modela hortijevskog režima. Nemci se nisu javno suprotstavljali ovoj zamisli, iako su znali da je bila direktno upere-

¹⁹ AJ, Fond 103, f-58, Izveštaj otpravnika poslova izbegličke vlade Kraljevine Jugoslavije iz Lisabona o razgovorima sa američkim poslanikom Herbertom Pelom, nr. 78 od 27. januara 1942. Takođe, f-61. Telegram Sumenkovića iz Ankare, nr. 105 od 30. januara 1942.

²⁰ Ibid, pp. 2, 3.

²¹ А. И. Пушкaш, Венгрия в годы второй мировой войны, ... р. 251–252. Takođe, ADAP, E/I, nr. 154, р. 280.

na protiv preuzimanja vlasti u ovoj zemlji, što su planirali mađarski nacisti u slučaju smrti regenta Hortija. Zahvaljujući ugledu Mikloša Hortija u vrhovima mađarske buržoazije, na zasjedanju mađarskog parlamenta 19. februara 1942. godine izabran je za zamenika starog regenta budući naslednik Ištvan Horti, koga nisu simpatisali ni Nemci u Rajhu, ni mađarski folksdojčeri.²²

Nemački poslanik u Budimpešti fon Jagov (Jagow Dietrich von) je istog dana javio u Berlin da je Ištvan Horti probritanski orijentisan, da je protivnik nacionalsocijalizma i da se najčešće kreće u redovima mađarskih Jevreja.²³ Plan starog regenta da nastavi svoje delo preko sina i naslednog regenstva nije se ostvario. Njegov zamenik i budući naslednik je pod nerazjašnjenim okolnostima poginuo uskoro u avionskoj nesreći koja je, kako su navodili Nemci, bila prozrokovana uzimanjem preterane količine alkohola, ali su, po svemu sudeći, odlučujuću ulogu u ovom slučaju odigrali politički motivi.²⁴

Još u vreme kovanja planova o izboru i neposredno posle izbora Ištvana Hortija za zamenika, zahladnili su odnosi između starog Hortija i predsednika vlade, a onda je 9. marta 1942. godine došlo i do ostavke Bardošija na položaj predsednika vlade, pa je za njegovog naslednika izabran Kalai Mikloš (Kallay Miklos von), prijatelj Nemaca i veliki protivnik SSSR-a i komunizma, ali isto tako i prikriveni pristalica saradnje sa Britancima. Poslanik Jagov 10. marta 1942. daje širu političku sliku novog predsednika Kalaia i zaključuje da je apolitična ličnost, da ne shvata suštinu nacionalsocijalizma, ali da je prijatelj Rajha i da će garantovati kontinuitet u produžavanju politike prethodnog predsednika Bardošija, koga su Nemci cenili.²⁵ U jednoj drugoj informaciji davao je podatke o razlozima odlaska Bardošija, navodeći kao najvažniji — sukob oko izbora Ištvana za zamenika regenta.²⁶

Probritanski opredeljene snage pokazale su veću odvažnost i pokušale da kandiduju dotadašnjeg šefa Odeljenja za štampu mađarske vlade Ulajna Revickog (Antal Ullein Reviczky) za ministra ino-

²² AJ, Fond 103, f-58, telegram Smiljanića iz Kaira, nr. 276 od 18. maja 1942. Takode, Dnevnik grofa Ciana ... p. 308; Mario D. Fenyo, Hitler, Horthy, and Hungary, German-Hungarian Relations, 1941—1944. New Haven and London, Yale University Press, 1972, p. 57—60; ADAP, E/I, nr. 284, p. 533.

²³ ADAP, E/I, nr. 257, pp. 487—488. Pored ostalog, Jagov je izveštavao o Ištvanu Hortiju: »Nema sumnje u to da je ondo sada bio izričito engleski opredeljen i da u duši odbacuje nacionalsocijalizam. U njegovom društvu su se do poslednjeg vremena nalazili Jevreji.« Takode, Документы Министерства иностранных дел Германии, выпуск I, Германская политика в Венгрии (1937—1942 гг., Москва 1946, nr. 37, p. 117, 38, pp. 118—119, 39, pp. 120—121, 40, pp. 122—127.

²⁴ John A. Lukacs, The Great Powers... pp. 460—1: Takode, ADAP, E/III, nr. 224, p. 383, Документы Министерства иностранных дел Германии, ... nr. 39, pp. 120—121.

²⁵ ADAP, E/II, nr. 28, p. 51.

²⁶ Ibid. nr. 15, p. 30, Takode, Mario D. Fenyo, o. c. pp. 60—63; Norman Rich, Hitler's War Aims, The Establishment of the New Order, II. Andre Deutsch, London, 1974, p. 243.

stranih poslova. Ribentrop se tome direktno suprotstavio²⁷ tražeći od Kalaia da to važno ministarsko mesto zadrži dotadašnji predsednik vlade Bardoši. Pošto je Bardoši odbio da dalje učestvuje u vladi, tobože zbog narušenog zdravstvenog stanja, Ribentrop je napisao i njemu pismo i zamolio ga da u ime starog prijateljstva i razvijene saradnje zadrži to mesto, obećavajući mu punu podršku.²⁸ Kada je Bardoši zbog pogoršanih odnosa sa Hortijem odbio da preuzme funkciju u Ministarstvu inostranih poslova, onda su iz Ausvertiges Amta pokušali da za njega obezbede važno mesto poslanika Mađarske u Berlinu. Naime, sa tog položaja je Stojaj (Sztójay Dóme), veliki prijatelj i pristalica nacizma, predložen za ministra inostranih poslova u novoj mađarskoj vladi.²⁹

U ovoj igri oko izbora odgovarajuće ličnosti na jedan od najosetljivijih ministarskih položaja, zbog upornosti jedne i druge strane, nije se moglo naći kompromisno rešenje, pa je predsednik vlade Kalai bio prinuđen da, posle dvomesečnog traganja za novom ličnošću, preuzme 20. maja i tu funkciju.

Znajući da položaj prvog čoveka mađarske vlade može uspešno obavljati samo uz prisustvo, blagoslov i nadzor nacista, Kalai se opredelio za saradnju sa njima. Nije mu bilo teško da kao opredeljeni antikomunista svoj deo posla u borbi protiv SSSR-a ispuni prema preporukama nacista.³⁰ Međutim, postojao je čitav niz drugih pitanja o kojima se nisu sporazumeli, pa je Kalai posredstvom poslanika Mađarske u Berlinu odmah po dolasku na kormilo vlade počeo da se priprema za posetu Nemačkoj. Ubrzo je stiglo obaveštenje da će ga Hitler i Ribentrop primiti 6. juna.³¹

Predsednik Kalai je sa svojom pratnjom boravio u glavnom Hitlerovom stanu u Vinici, u Ukrajini 7. i 8. juna 1942. godine. Hitler je sve svoje govorničke sposobnosti i moć sugestije upotrebio da privoli novog mađarskog predsednika vlade da se potpunije veže za Nemačku i Vermaht. Tražene su brojnije mađarske oružane snage na istočnom bojištu i još obimnije pošiljke sirovina i drugih materijala za potrebe nemačke ratne industrije. Za uspeh na Istoku bio je, isto tako, veoma važan mir na mađarsko-rumunskoj granici, pa je Hitler zahtevao da se konflikt u Transilvaniji ne raspaljuje dok se vodi odlučujuća bitka protiv Sovjetskog Saveza, prepuštajući svojim dve-

²⁷ ADAP, E/II, nr. 36, p. 65. Ribentrop je tada u vezi sa pitanjem izbora ministra za inostrane poslove Mađarske poručivao: »Gospodin ministar inostranih poslova Rajha želi da mađarskom izaslaniku dam do znanja još jasnije nego do sada da gospodin von Ullein-Rewiczky kao mađarski ministar spoljnih poslova s naše strane ne može da se prihvati. Pošto gospodin RAM sa gospodinom v. Ullein-om ne bi mogao da opšti, on kao mađarski ministar spoljnih poslova ne može da ostane. Njegovo naimenovanje bi uskoro moralo da dovede do mađarske blamaže i do loših odnosa između Nemačke i Mađarske.« Takode, Mario D. Fenyő, o. c. pp. 61—72; Gyula Juhász, o. c. p. 210.

²⁸ Ibid. nr. 45, p. 75.

²⁹ Ibid. nr. 137, p. 233, 260, p. 447.

³⁰ PA, Büro St. S. Ungarn, Bd. 6, Telegram Jagova — AA, nr. 405 od 13 marta 1942.

³¹ Ibid. Zabeleška Voermana u AA, nr. Dg. Poi. 16, od 16. aprila 1942. Takode, ADAP, E/II, nr. 244, pp. 417—418.

ma saveznicama da posle pobeđe same rasprave spor na način koji im bude odgovarao.³²

Kalai se uporno branio od nemačkih zahteva za potpuno uključivanje u napore rata na Istoku, ukazujući na težak međunarodni položaj Mađarske kojoj niko od susednih zemalja, osim Nemačke i Bugarske, ne želi napredak, pa čak ni doskorašnji veliki prijatelj — Italija, koja je, zbog oslanjanja Mađarske na Rajh, počela da hladi odnose prema Budimpešti. Bilo je u ovim Kalaievim ocenama istine, ali za pogoršavanje odnosa među zemljama na Jugoistoku podjednako su snosile krivicu sve vlade satelitskih i kvislinških zemalja zbog svog preteranog egoizma i nacionalizma.

Italijani su pokušavali, već od jeseni 1941, da u saradnji sa Mađarima, pojačaju pritiske i ostvare deo svojih pretenzija prema Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Vlada Mađarske je prihvatila ovu akciju kao ravnopravan partner. Pošto su u sprezi Osovine mogle da budu samo dve vodeće sile, ovaj spoj između Rima i Budimpešte je počeo da popušta i postao je još labaviji, pogotovo kada je došlo do izvoza u Italiju mađarskog žita. Naime, kada je saveznička pomorska blokada u zimu 1941/42. godine počela sve više da utiče na nestašicu hrane u Italiji, Italijani su zatražili uvoz žita iz prijateljske Mađarske. Predstavnici Mađarske su u duhu uobičajene taktike, obećali pomoć. Ali, kada je mađarska vlada konkretno odgovorila da može poslati u Italiju samo 13.000 tona žita, Musolini je, rasrđen, tu »milostinju« odbio i naredio da se smanje tablice snabdevanja, kako bi se preživelo do sledeće sopstvene žetve u 1942. godini.³³

Pokušaji da se sporazumima i pogodbama prevaziđu stara trvenja između mađarske i hrvatske buržoazije u ratnim uslovima nisu imali ni minimalne šanse za uspeh. Nosioci vlasti u NDH hteli su ravnopravan tretman sa Mađarima, a hortijevci, opet, potčinjavanje, ustupanje novih teritorija i razne pogodbe sa Italijanima na račun NDH. Zaoštravanju je doprineo neodređen stav Nemaca oko sporne teritorije u Međumurju. O jačanju suprotnosti i povampirenosti nacionalizma i tradicionalnih antagonizama između hortijevaca i ustaša, najverodostojniju sliku su ostavili nemački posmatrači koji su zapisali: »U okviru dunavskog bazena može se zapaziti mađarsko-hrvatski antagonizam, koji je posledica prošlosti, koji traje više stotina godina, a koji se u poslednje vreme ispoljio u neuspehim pregovorima o granicama.«³⁴

Odnosi Mađarske sa kvislinškom vladom Srbije bili su već od početka loši zbog mađarskih aspiracija u pogledu delova Vojvodine, progona Srba po ulasku u Bačku i Baranju, kao i nastojanja da se

³² Документы министерства иностранных дел Германии, выпуск I ... nr. 43, pp. 137—138, 44, pp. 139—145, 46, pp. 147—148. Takode, ADAP, E/II, nr. 264, pp. 452—458; Mario D. Fenyő, o. c. pp. 65—78; Gyula Juhász, o.e. p. 211; AJ, NAV, T-120, Rol. 2565, sn. 313882—313885; telegram Jagova — AA, nr. 1028 od 12. juna 1942.

³³ Dnevnik grofa Ciana ... p. 319. Takode, Zb. NOR, XII/2, nr. 149, p. 733.

³⁴ Zb. NOR, XII/2, nr. 75, p. 415.

po svaku cenu dobije i Banat, čime bi na prag Beograda došao jedan neželjeni sused.³⁵

Kad se dodaju ovome i veoma zaoštreni odnosi na granicama prema Rumuniji, pa delimično i Slovačkoj, dobij a se utisak da je Mađarska imala više prijatelja u zemljama izvan osovinskih sila nego među svojim susedima koji su, milom ili silom, bili uključeni u Trojni pakt. Održavanju i jačanju simpatija prema Mađarima u zapadnim savezničkim zemljama doprinosila je dobro organizovana politička emigracija i, naročito, upornost Mađara u domovini da se potpuno ne predaju u ruke nacista, odnosno to što su u veoma teškim ratnim uslovima zazirali od veza sa savezničkim zemljama na političkom i privrednom planu koje su održavane, uglavnom, posredstvom neutralnih zemalja i međunarodnog kapitala. Komitet Slobodne Mađarske (»Freehungarian Committee«), sa Tiborom Ekartom na čelu, paralelno je razvijao svoju aktivnost u savezničkim zemljama i ostvarivao i širio ilegalne veze u Mađarskoj.³⁶

Posle prekida diplomatskih odnosa vlada SAD dugo nije objavljivala rat Mađarskoj, kao ni Rumuniji i Bugarskoj, nastojeći da na taj način otrgne te zemlje od potpune vezanosti sa silama Osovine i, ujedno, da utiče na antiosovinsko raspoloženje stanovništva u njima. Kada se uvidelo da te mere više ne postižu efekat, odnosno da Nemci sve više određuju do koje će se mere pojedine satelitske zemlje uključivati u tu saradnju, vlada SAD je 18. jula 1942. i ovim zemljama objavila rat.³⁷

Otpor prilikom pozivanja na potpuniju vojnu saradnju Nemci su gušili oprobanom taktikom zastrašivanja boljševizmom i komunizmom, čega su se, u podjednako meri plašili i hortijevci i nacisti. Berlin je znao za tajne veze hortijevaca sa zapadnim zemljama, ali je isto tako bio načisto s tim da im to do konačne pobede ne može izbiti iz glave. Međutim, mogao ih je plašiti time da ih politika laviiranja može koštati već posednutih mešovityh nastanjenih teritorija u Podunavlju i Transilvaniji, koje su dobili kao nagradu za borbu i zalaganje na strani Trećeg Rajha.³⁸

Imajući sve ovo u vidu, novi predsednik vlade Mikloš Kalai je prilikom sastanka sa Hitlerom u junu 1942. godine činio nove ustupke što nije bilo potpuno u skladu sa politikom njegovog kabineta. Gbećao je da će uložiti napore da se povećaju kontingenti izvoza sirovina i robe za Nemačku, da će pripremiti još dve divizije za istočni front i pružiti pomoć prilikom prikupljanja i opreme mađarskih folksdojčera koji su u to vreme regrutovani u SS divizije.³⁹

³⁵ Ibid. nr. 2, pp. 12–13. Takođe, AVII, mađ. arh. Komisija za ratne zločine, I. Br. 2769, K-1a 3/2–18.

³⁶ AJ, Fond 103, f-62. Pismo Komiteta Hoskinsu o stanju u Mađarskoj od 18. septembra 1942. Takođe, AJ, NAV, T-71, Rol. 63, sn. 561523–561532 i 561571–561575; AJ, Fonr 103, f-58, Izveštaj poverenika izbegličke vlade Kraljevine Jugoslavije o stanju u Mađarskoj krajem 1942. godine.

³⁷ AJ, Fond 103, f-62, Izveštaj iz Londona, nr. 217 od 23. marta 1942.

³⁸ AJ, Fond 103, f-58, Izveštaj Smiljanića iz Kaira, nr. 276 od 18. maja 1942. Takođe, pregled britanske štampe za 23. mart 1942.

³⁹ Mario D. Fenyő, o. s. p. 66. Takođe, A. И. Пушкаш, Венгрия в годы второй мировой войны, ... р. 249.

U duhu ovih obećanja, Mađarska je pripremila i uputila u 1942. godini na front prema Donu i Volgi svoju 2. armiju sa oko 200.000 najboljih vojnika,⁴⁰ od ukupno 549.000, što je — prema mišljenju Nemaca — bilo malo, posebno kada se to uporedi sa učešćem Rumuna na istočnom frontu. Međutim, to je bilo i premnogo, prema procenama većine Mađara, posebno onih prozapadno opredeljenih, koji su strahovali da ovakvo angažovanje Honveda ne dovede u pitanje buduću saradnju Mađarske i saveznika, koji će — po njima — biti sigurni pobednici.⁴¹

2. ORUŽANE PRETNJE OKO ARBITRAŽNE GRANICE
U TRANSILVANIJI

Mađarsko-rumunske rasprave oko Transilvanije, nasleđene iz prethodnog vremena, postajale su u toku 1942. godine sve opasnije za uspostavljene odnose u okupiranoj Evropi. Intenzitet sukoba između dva osovinska satelita rastao je u prelomnim situacijama koje su najavljivale moguće pobeđe jedne ili druge ratujuće strane, na primer, u leto 1942, kada je počeo novi prodor nemačkih armija na Istok, a zatim u vreme njihovog zaustavljanja kod Staljingrada u jesen 1942. godine.

Za Nemce je nemirna granica u Transilvaniji predstavljala opasno žarište sukoba u zaleđu fronta i istovremeno kočnicu jačeg angažovanja oružane sile ovih zemalja na istočnom frontu. Kada je Hitler, početkom 1942. godine, zatražio od Antoneskua još veće angažovanje Rumunije u ratu protiv Sovjetskog Saveza, ovaj je bio spreman na dodatne napore, ali je odlučno zahtevao da se na to prisile i Mađari.⁴²

Nacistički vrh je bio sve uporniji u zahtevima da se Mađari više angažuju u ratu na Istoku. Međutim, Mađari su nastavili sa politikom odgađanja i izbegavanja opšte mobilizacije, pozivajući se na nepovoljan položaj Mađarske prema slovenskim narodima i Rumunima, koji ne prihvataju Hitlerovu Bečku arbitražu i nove granice u Transilvaniji.⁴³

Obema satelitskim zemljama, pa i Rumuniji, koja je imala veliku armiju na Istoku, išlo je u prilog zveckanje oružjem oko nove transilvanske granice, jer su na taj način mogli da zadrže znatnije kontingente svojih trupa u zemlji, koje bi u slučaju promene na velikim frontovima stupile u dejstvo i obezbedile sopstvene pozicije na ovom osetljivom prostoru. U pismu poverenika za privredna пита-

⁴⁰ AJ, Fond 103, f-58. Izveštaj poverenika izbegličke vlade Kraljevine Jugoslavije iz Budimpešte o stanju u Mađarskoj krajem 1942: Franz v. Adonyi-Naredy, o. c. pp. 74—101, 199—202.

⁴¹ Документы министерства иностранных дел Германии, I, nr. 41. p. 130.

⁴² AJ, Fond 103, f-58. Izveštaj poverenika izbegličke vlade Kraljevine Jugoslavije iz Budimpešte ... p. 2. Ibid. f-61. Telegram Sumenkovića iz Ankare, nr. 105 od 30. januara 1942.

⁴³ ADAP, E/I, nr. 130, pp. 234—238.

nj a pri nemačkom poslanstvu u Bukureštu i opunomoćenika za pitanja nafte na jugoistoku Hermana Nojbahera i poslanika Nemačke u Budimpešti von Jagova od 17. marta 1942. godine pisalo je da je sukob između Mađarske i Rumunije usmeren direktno protiv plana Trećeg Raj ha o eksploataciji i snabdevanju nemačke oružane sile naftom iz ovih regiona.⁴⁴

Zavađene vodeće satelitske strukture, boreći se za pozicije na ovom važnom području, koristile su sve mogućnosti da transilvanski spor i dalje bude aktuelan, što je privlačilo određeni kontingent vojske i jedne i druge strane. Vešto su korišćene postojeće suprotnosti između ostalog i uvek aktuelne suprotnosti područnih satelitskih i kvislinških vlada. Na primer, Mađari su radi raspaljivanja nešto manje izraženih suprotnosti između Rumunije i Bugarske jačali svoje veze sa satelitskom vladom u Sofiji; a u februaru 1942. u Sofiji je boravio i šef mađarskog Generalštaba, što je odmah podstaklo sumnje i protivakcije Rumunije.⁴⁵

Podeljena Transilvanija »pružala je široke mogućnosti za raspaljivanje sukoba sa nizom svojih unutarnjih protivurečnosti. Posebno su bile značajne nasledene kulturno-istorijske i ekonomske razlike između mađarskog i rumunskog stanovništva; nejednakost u privrednom razvoju; kulturna podvojenost; verska isključivost i niz drugih problema koji su pružali nacionalističkim režimima raznovrsne mogućnosti destruktivnog delovanja. Sledile su optužbe sa jedne i sa druge strane zbog progona nacionalnih manjina, sknavljenja kulturnih i tradicionalnih tekovina nacionalne samobitnosti, fizičkih obračuna, privredne pljačke, oduzimanja imovine i sve masovnijih progona, što je izazvalo bežanje nacionalnih manjina (i u jednoj i u drugoj zemlji) prema još definitivno neobeleženoj granici.⁴⁶

U obostranom raspaljivanju histerije posebno mesto i ulogu su igrali zvanična vladina glasila i štampa, zatim informacije i politizovana istupanja predavača i naučnika. Ilustrativan primer nacionalističke histerije je predavanje potpredsednika vlade Rumunije Mihaija Antoneskua održano na Pravnom fakultetu u Bukureštu polovinom marta 1942. godine o Transilvaniji, u kome je odbačena granica između Mađarske i Rumunije, uspostavljena odlukom Bečke arbitraže — od 30. juna 1940. godine — i izneseni podaci o zatvaranju velikog broja pripadnika rumunske manjine u delovima Transilvanije koje su arbitražom dobili Mađari.⁴⁷

Podatke o progonima Rumuna u mađarskom delu Transilvanije objavila su sva javna glasila Rumunije, a odmah zatim i glasila u savezničkim zemljama, što je imalo negativne posledice u nastoja-

⁴⁴ Ibid. E/II, nr. 43, pp. 73–74.

⁴⁵ PA, Büro St. S. Ungarn, Bd. 5. Pribeleška ministra Ribentropa u AA od 20. februara 1942. Takode, AJ, Fond 103, f-84. Telegram ambasadora Surenkoviča iz Ankare, nr. 181, od 26. februara 1942.

⁴⁶ A. И. Пушкaш, Венгрия в годы второй мировой войны, p. 248.

⁴⁷ ADAP, E/II, nr. 39, pp. 68–69. Takode, AJ, Fond 103, f-58. Pregled britanske štampe od 23. marta 1942.

njima Nemaca da dobiju što više vojnika iz obe zemlje u prolećnoj ofanzivi na istočnom frontu.⁴⁸

Napisi u savezničkoj štampi u kojima je isticana negativna politika satelitskih režima i jedne i druge zemlje u Transilvaniji bili su upereni protiv mobilizacije novih kontingenata oružanih snaga Mađarske za istočni front i istovremeno su se zalagali za udruženu antifašističku akciju izbegličkih grupa i Mađarske i Rumunije u savezničkim zemljama. Napori saveznika doveli su do nekih konkretnih rezultata, na primer, vođa izbegličke opozicije dr Tibor Ekart (Tibor Eckhardt) — kao predstavnik Mađara, i Sari Davila (Charles A. Davila), vođa »Rumunskog slobodnog pokreta« uputili su svetskoj javnosti 30. marta 1942. godine zajedničko pismo u kome su razotkrivali politiku nemačkih okupatora koji su koristili sukobe između mađarskog i rumunskog naroda da ih lakše pokore i uključe u službu svojih osvajачkih ciljeva.⁴⁹

Neprijateljstvo koje su izazvali i raspalili nacisti prihvatili su pronemački konzervativni krugovi u obe zemlje, trudeći se da u eventualnim prelomnim događajima osiguraju sporna područja za sebe. Na taj način su hortijevci uspeali da izbegnu slanje obećanih kontingenata vojske na istočni front.⁵⁰ Ministar inostranih poslova Italije grof Čano najbolje je prozreo suštinu hortijevske vike na rumunsku opasnost kad je 27. maja 1942. zabeležio u svoj dnevnik: »Mađari po mom mišljenju pokazuju tako veliku zabrinutost samo zato da bi izbegli prevelikim obavezama u ofanzivi protiv Rusa.«⁵¹ Da bi opravdali svoje ponašanje, Mađari su 24. marta uputili Ribentropu u Berlin memorandum o ugroženosti od »vojnički jake« Rumunije, koja vodi sve otvoreniju borbu protiv odluka Bečke arbitraže, te je zbog sve izrazitije opasnosti Mađarska prisiljena da drži deo svojih snaga prema Rumuniji.⁵²

Dok je veći deo svetske javnosti, pa i prijatelja Nemačke, sve više bio u uverenju da se ovaj spor između satelitske Mađarske i Rumunije može lako preneti na bojno polje,⁵³ Nemci su preduzimali jednake korake u Bukureštu i Budimpešti, preporučujući vladama ovih zemalja da same doprinesu smirivanju žarišta sukoba u zaleđu nemačkog fronta. Krajem marta 1942. Ribentrop je, posredstvom poslanika u Bukureštu, zamolio lično Mihaija Antoneskua da se angažuje u stišavanju rumunsko-mađarskih uzajamnih optuživanja kako bi se mogli pojačati napori svih zemalja Trojnog pakta u borbi protiv SSSR-a.⁵⁴

⁴⁸ ADAP, E/II, nr. 54, p. 95. Takode, PA, Büro St. S. Ungarn, Bd. 6. Telegram poslanika Jagova — AA, nr. 453 od 19. marta 1942.

⁴⁹ AJ, Fond 103, f-62. Pismo Ekarta Hoskinsu od 3. marta 1942. Takode, Izveštaj izbegličkoj vladi Kraljevine Jugoslavije bb, od 30. marta i nr. 265 od 11. aprila 1942; Mario D. Fenyo, o.e. pp. III—114.

⁵⁰ ADAP, E/II, nr. 92, pp. 159—161, nr. 232, pp. 398—399.

⁵¹ Dnevnik grofa Ciana... p. 333.

⁵² ADAP, E/II, nr. 54, p. 95; PA, Büro St. S. Ungarn, Bd. 6. Telegram Woermana, nr. 223 od 31. marta 1942.

⁵³ Dnevnik grofa Ciana ... p. 229; AJ, Fond 103, f-58. Izveštaj ambasadora Sumenkovića iz Ankare, nr. 276 od 18. maja 1942.

⁵⁴ ADAP, E/II, nr. 91, pp. 158—159.

Vlade u Budimpešti i Bukureštu, iako su, kao i nacisti, videle u SSSR-u i komunističkom pokretu najvećeg neprijatelja, smatrale su da im latentni sukob oko Transilvanije može doneti koristi, posebno u pogledu izvlačenja ispod pritiska Rajha, pa su svesno uticale na njegovo raspaljivanje. Nastojeći da što bolje opravda razloge zadržavanja dela svoje oružane sile kod kuće, vlada Mađarske je, braneći postojeće granice u Transilvaniji, odnosno formalno braneći odluku Bečke arbitraže, napadala i raspirivala sukob sa Rumunima. Krajem aprila 1942. novi predsednik mađarske vlade Kalai napravio je turneju po Transilvaniji i tom prilikom je u Klausenburgu održao provokativni govor u kome je poručio i Rumunima i Nemcima da Klausenburg koga žele za sebe Rumuni ostaje mađarski isto tako čvrsto kao što je Nürnberg nemački.⁵⁵

Aktivirana je ponovo nemačko-italijanska komisija za nadzor granice i sporova u Transilvaniji. Članovi ove komisije otišli su na teren, počeli da nadgledaju ponašanje i odnose i na jednoj i na drugoj strani, ali u mnoštvu uzajamnih optužbi i sukoba, nisu mogli mnogo da doprinesu smirivanju problema oko Transilvanije.⁵⁶

Mađarski poslanik u Bukureštu Nađ (Nagy von Galantha, Ladislaus) otišao je bez znanja i obaveštavanja Nemaca u posetu potpredsedniku vlade Rumunije Mihaiju Antoneskuu. Stigao je 2. maja, sa verbalnom notom u rukama, u kojoj je iznesen protest protiv istupanja rumunskih državnika, među njima i maršala Antoneskua protiv Mađara. To je značilo uvod u novu, još opasniju fazu zaoštavanja odnosa između vlada dveju satelitskih zemalja. Posle oholog i grubog nastupa mađarskog poslanika, jednako grubo je postupio i domaćin, potpredsednik vlade kvislinške Rumunije i izjurio mađarskog poslanika.⁵⁷

Predsednik mađarske vlade Kalai opozvao je svoga poslanika iz Bukurešta — što je dolilo ulje na već raspaljenu vatru između dve satelitske zemlje. Za to su u Berlinu najviše optuživali probritanski opredeljenog šefa pres-biroa vlade Mađarske i jednog od kandidata za položaj ministra inostranih poslova u Kalaievoj vladi Antal Ulain-Revickog (Antal Ullein Reviczky). Eksplozivni Kalai je pozvao u predsednički kabinet dvojicu najviših predstavnika Rajha u Budimpešti, poslanika Jagova i privrednog opunomoćenika dr Hermana Nojbahera, koji je tada boravio u Mađarskoj i izneo im mnoštvo optužbi na račun rumunske vlade sa kojom, po njegovoj oceni, ne može biti pogodbe bez ratnog obračuna. Nastojanja dvojice predstavnika Rajha da smire predsednika i da mu ukažu na opasnost od ovakvih »igara«, koje bi mogle da poremete dogovorene planove saradnje u ratu na Istoku, nisu imala uspeha. Kalai je nastavio sa novim, još oštrijim pretnjama, zaključujući da je konflikt neizbežan i da će Mađarska sa Rumunijom brzo izaći na kraj.⁵⁸

⁵⁵ PA, Büro St. S. Ungarn, Bd. 6. Telegram poslanika Jagova iz Budimpešte — AA, nr. 717, od 27. aprila 1942. Takode, Norman Rich, *Hitlers War Aims...* p. 243.

⁵⁶ A. И. Пушкар, *Венгрия в годы второй мировой войны...* p. 248.

⁵⁷ ADAP, E/II, nr. 232, p. 398.

⁵⁸ AD AP, E/II, nr. 234, p. 400.

Opasno zaoštavanje mađarsko-rumunskih odnosa dogodilo se u nezgodan čas za Nemce, kada su pripreme za prolećni udar preko Ukrajine već bile privedene kraju i kada je ljudsko i materijalno angažovanje ovih dveju satelitskih zemalja u novom pokušaju blic-kriga trebalo da odigra značajnu ulogu. Pred početak novog udara pred očima Nemaca izricane su najteže uzajamne pretnje i isticane najšire međusobne teritorijalne aspiracije. Rumunska štampa je javljala da Mađari žele novo proširenje na račun rumunskih prostora, čak do Moldavije.⁵⁹

U obuzdavanju ovih opasnih namera morao se angažovati i sâm Hitler. Na brzinu je ugovoren susret na najvišem nivou između Nemaca i Mađara, a nešto kasnije i između Nemaca i Rumuna. Već u vreme pripremanja materijala za susret između Firera i predsednika mađarske vlade Kalaia, početkom juna, kao najvažniji zadatak za Nemce zabeleženo je u podsetniku — smirivanje odnosa između Mađara i Rumuna. Zaključeno je da treba da se intenzivira rad nemačko-italijanske komisije za Transilvaniju i da se privole obe strane na poštovanje odluke Bečke arbitraže do završetka nemačkog pohoda na Istok.⁶⁰

Prilikom razgovora u Hitlerovom Glavnom stanu u Vinici 5. juna, izgledalo je da je Firer uverio Kalaia da ne postoji opasnost od napada Rumunije, čije su trupe bile već na istočnom frontu. Jedna od novih okolnosti bila je što je Hitler garantovao odluke Bečke arbitraže, odnosno granice u Transilvaniji koje nisu priznavali Rumuni, do završetka »pobedonosnog« pohoda na Istok, posle čega je obećao nemešanje u spor Mađarske i Rumunije, prepuštajući da o njemu odluče obe zemlje ako to žele i na bojnopolju.⁶¹ Kalai je obećao blagovremeno uključivanje planiranog kontingenta mađarskih trupa na istočnom frontu i redovno slanje ugovorenih količina širovina i robe za potrebe rata i nemačke industrije. Hitler je, posle prigovora da se krše prava data po važećim ugovorima o nemačkoj narodnosti u Mađarskoj, zatražio da se omogući prikupljanje i opremanje novog kontingenta od 10.000 dobrovoljaca iz redova folksdojčera u Mađarskoj za SS divizije, što mu je mađarski premijer obećao.⁶²

Razgovori i olako davana Hitlerova obećanja bili su jedno, a stišavanje prenabujalih protivrečnosti između najkonzervativnijih struja mađarskog i rumunskog naroda — nešto sasvim drugo. Početak pohoda nemačkih i satelitskih armija kroz prostranstva sovjetske Ukrajine, u prvo vreme brzi prodori udarnih oklopnih klinova u junu i julu 1941. godine, razbudili su strasti mađarskih i rumunskih nacista i bojazan da će se nešto neočekivano dogoditi na Istoku,

⁵⁹ PA, Büro St. S. Ungarn, Bd. 7. Telegrami iz Bukurešta i Budimpešte, nr. 2356 od 8. i 2404 od 10. juna. Ibid. Rumänien, Bd. 10, Pismo Woermana, nr. 563 od 12. avgusta 1942. Takode, Ungarn, Bd. 7. Telegram poslanika Jagova AA, nr. 963 od 3. juna 1942; ADAP, E/II, nr. 239, p. 410.

⁶⁰ ADAP, E/II, nr. 264, pp. 453—454.

⁶¹ Документы Министерства иностранных дел Германии, ... nr. 43, pp. 137—138, 44, pp. 139—145, 46, pp. 147—148: Takode, ADAP, E/II, nr. 294, pp. 497—499.

⁶² ADAP, E/II, nr. 294, pp. 497—499.

nre nego što oni dobiju sporna područja u Transilvaniji. I na jednoj i na drugoj strani — oko sporne granice u Transilvaniji — krenule su u akciju nacionalističke snage, koje su u pozadini novog prodora Vermahta kroz Ukrajinu videle svoju šansu. Prenele su svoju nacionalističku hajku u mešovito nastanjena područja, povećale broj uzajamnih optužbi o progonima nacionalnih manjina sa druge strane granice, o masovnim реквизиcijama i zlostavljanjima, gladi i sveopštem stradanju obespravljenih naroda.⁶³ Predsednik vlade Kalai pozvao je 17. juna 1942. poslanika Nemačke u Budimpešti Jagova i izneo mu mnoštvo optužbi na račun Rumuna, pokušavajući da opovrgne isto takve rumunske optužbe na račun Mađara. Da bi dokazao da sve zlo potiče sa suprotne strane, tvrdio je da je iz mađarskog dela Transilvanije prebeglo u Rumuniju samo 8.500 Rumuna, dok je u isto vreme iz rumunskog dela Transilvanije zbog »rigoroznih« mera rumunskih vlasti, »prebeglo« u Mađarsku čak oko 160.000 Mađara. Izneo je takođe kako rumunski sveštenici u delu Transilvanije koji je po odluci arbitraže pripao Mađarskoj (severni deo) nagovaraju regrute rumunske narodnosti da se ne odazivaju u mađarsku vojsku već da beže preko granice u rumunske jedinice.⁶⁴ Najavljujući neminovni obračun oružjem protiv Rumuna, Kalai je poručio Nmcima da kao predsednik mađarske vlade neće imati opravdanje pred istorijom za stradanje mađarskog stanovništva i ultimativno ih je zamolio da hitno intervišu u korist Mađara u Rumuniji, jer će inače to morati učiniti mađarska oružana sila.⁶⁵

Državni sekretar Vajczeker je sledećeg dana (18. juna) zabeležio da ga je u Ministarstvu inostranih poslova posetio mađarski poslanik u Berlinu Stojaj i zatražio nemačku intervenciju u Transilvaniji radi zaštite mađarskog stanovništva od Rumuna, očekujući je u roku od nekoliko dana.⁶⁶

Druga polovina juna bila je zbog neprijateljstva između Mađara i Rumuna vruća i za Nemce. Najviši rukovodioci Rajha brzo su intervenisali. Ministar Ribentrop je uputio preko nemačkog ambasadora u Rimu opširan telegram svome kolegi grofu Čanu, predlažući zajedničke i konkretne mere za suzbijanje direktnih opasnosti na mađarsko-rumunskoj granici. Devetnaestog juna, ne čekajući odgovor Italijana, šalje telegrame nemačkim poslanicima u Bukureštu i Budimpešti u kojima izlaže hitne mere da bi se sprečio mogući sukob. Vlada Italije je detaljnije upoznata sa novim i sve opasnijim zaoštavanjem između dveju satelitskih vlada. Nemci predlažu da se aktivira i ojača mešovita nemačko-italijanska komisija koja bi trebalo da kontroliše granice i da na licu mesta sprečava dalje sukobe.⁶⁷ U očekivanju Italijana, pojačani su kontakti sa predstavnicima Rajha u Bukureštu i Budimpešti.⁶⁸

⁶³ ADAP, E/III, nr. 6, p. 11. Takođe, John Lukacs, *The Great Powers and Eastern Europe*, American Book Company, New York, 1953, pp. 464—465.

⁶⁴ ADAP, E/III, nr. 6, p. 11.

⁶⁵ Ibid. p. 11.

⁶⁶ ADAP, E/III, nr. 8, p. 14.

⁶⁷ PA, Büro St. S. Ungarn, Bd. 7, telegram Ribentropa nemačkom ambasadoru u Rimu, nr. 2502 od 18. juna 1942.

⁶⁸ ADAP, E/III, nr. 12, pp. 18—21.

S obzirom na sve veće poverenje koje je Hitler imao u Bukureštu i na činjenicu da je veliki deo rumunske armije bio angažovan na Istoku, Antonesku je pokazao više volje da posluša savete iz Berlina i da deluje na smirivanje odnosa prema Mađarskoj. Već 20. juna nemački poslanici iz Bukurešta i Budimpešte, Kilinger i Jagov, su obavestavali Berlin o izvesnim uspesima. Maršal Antonesku, u znak pažnje prema Fireru, obećao je da će svojim vojnicima u rumunskom delu Transilvanije narediti da u vreme glavne bitke na Istoku miruju, ali uz opomenu da otvoreni sukob Rumunije sa Mađarskom neće moći, dugo da se izbegava.⁶⁹ Rumuni su 26. juna zvanično obećali da će prihvatiti preporuke sila Osovine i preduzeti određene mere da se smiri stanje u njihovom delu ove sporne teritorije.⁷⁰

Pod pritiscima sila Osovine počela je popuštati i vlada Mađarske. Krajem juna, na temelju odluke sila Osovine i uz saglasnost vlada u Bukureštu i Budimpešti, na teren Transilvanije je krenula reorganizovana i kadrovski ojačana mešovita nemačko-italijanska komisija sa sedištem u dva centra, u Klausenburgu, u mađarskom delu i u Kronštatu, u rumunskom delu Transilvanije. Komisija je imala eksteritorijalna ovlašćenja i neograničene mogućnosti da nadzire stanje u oba dela sporne teritorije oko granice i da odmah poduzima odgovarajuće mere.⁷¹

Sve uspešnije prodiranje Nemaca u junu preko južne Ukrajine ponovo je aktivirao vrhove u kvislinškim režimima u Mađarskoj i Rumuniji, koji su bili direktni vinovnici svih nereda i obostranog stradanja naroda u ovoj mešovito nastanjenoj oblasti. U Budimpešti je raslo uznemirenje, jer su prema Staljingradu i Kavkazu Rumuni imali dve kompletne armije i niz drugih jedinica. Zle slutnje je raspaljivala i nespretno izrečena Hitlerova kompromisna koncesija pred Kalaiem za vreme njihovog susreta od 6. do 8. juna 1942. o prepustanju transilvanskog spora da ga posle rata reše sami Mađari i Rumuni.⁷²

Rumuni su imali u zemlji samo deo snaga naspram jakih mađarskih snaga koje su ostale kod kuće, ali su zato na Istoku imali milionsku armiju koja je posle pobede i po povratku mogla da pomrsi račune mađarskih revanšista. Predsednik mađarske vlade Kalai je na sednici Spoljnopolitičkog odbora Narodne skupštine govorio o potrebama da posle pobede na Istoku nemačke trupe treba da drže pod svojom kontrolom jedan deo Rumunije, kako bi moglo da se obezbedi ispunjenje obećanja da će Banat posle pobede biti predat Mađarskoj.⁷³ S obzirom na brojnu nadmoćnost i iskustvo rumunske armije mađarska vlada je odlučila da ojača svoje oružane snage i stvori odgovarajuće rezerve za očekivani rat protiv Rumunije. U ra-

⁶⁹ ADAP, E/III, nr. 19, p. 29, 41, p. 69.

⁷⁰ Ibid. nr. 41, p. 69.

⁷¹ Ibid. nr. 51, p. 85.

⁷² Документы Министерства иностранных дел Германии.... nr. 43, pp. 137—138, 44, pp. 139—145. Takode, E/III, nr. 108, p. 188; Mario D. Fenyő, o. c. p. 66, Gyula Juhász, o. c. p. 211; A. И. Пушкаш, Венгрия в годы второй мировой войны.... p. 248.

⁷³ AD AP, E/III, nr. 6, p. 99.

zgovorima sa privrednim predstavnikom nemačkog Ministarstva inostranih poslova Klodiusom, polovinom jula 1942. godine u Budimpešti, predsednik Kalai je priznao da Mađari pojačavaju svoje ratne rezerve i sredstva za odbranu.⁷⁴

Razvoj događaja na velikim frontovima počeo je negativno da deluje na čitav kompleks podunavske nacističke politike. Kada je krojena Bečka arbitraža Hitler nije ni pomišljao na to da bi ona mogla da mu se vrati kao bumerang i to upravo onda kad bude najviše angažovan na ključnim rešenjima za svoju dominaciju u Evropi. Bečko nedonošče nije mu zadavalo neke veće probleme prve godine, odnosno sve dok je Rumunija bila u inferiornom položaju — do leta 1941. godine.⁷⁵

U sve gušćem spletu svakodnevnih sukoba oko još potpuno neobeležene granice u Transilvaniji u leto 1942. nemački predstavnici i izveštači su počeli da javljaju da je najuticajniji činilac u zaoštavanju odnosa između Budimpešte i Bukurešta u stvari Bečka arbitraža. Na temelju ovih izveštaja podsekretar u Auswertiges Amtu Voerman beleži 23. jula 1942. godine da se većina nesporazuma gradi na rumunskom nepriznavanju Bečke arbitraže, što je istovremeno značilo da većinu ekscesa i incidenata počinju povređeni i nezadovoljni Rumuni.⁷⁶

Hitler je zahtevao od satelita u Budimpešti i Bukureštu da se poštuju bečka odluka sve do kraja rata.⁷⁷

Ovo nije dovelo do smirivanja stanja na nametnutoj granici kroz Transilvaniju, što je Hitler očekivao niti je podstaklo dobijanje novih mađarskih i rumunskih divizija za istočni front.⁷⁸

Pod pritiskom najkonzervativnijeg dela snaga u mađarskom vladajućem vrhu, koje su verovali da će prodiranje Vermahta preko Ukrajine doneti sigurnu i brzu pobedu, a odmah zatim i povratak milionske rumunske armije prema Transilvaniji, Krunski savet Mađarske doneo je, 14. jula 1942. godine, odluku da Mađarska počne sa tajnim pripremama oružane sile i ratnih rezervi za predstojeći rat protiv Rumuna.⁷⁹ Preko svojih gustih agentarnih mreža Nemci

⁷⁴ Ibid. nr. 102, pp. 180—182. Predsednik vlade Kalai je tada otvoreno rekao da će Mađarska ranije ili kasnije morati ratovati protiv Rumunije preuzimajući na sebe odgovornost za taj rat...

⁷⁵ Staatsmänner bei Hitler ... p. 5.

⁷⁶ ADAP, E/III, nr. 124, p. 216. Podsekretar Voerman je zapisao: »Svesni smo da srž mađarsko-rumunskih teškoća leži u tome što Rumunija intimno ne priznaje granice utvrđene Bečkom odlukom.«

⁷⁷ PA, Büro St. S. Rumänien, Bd. 10. Telegram Ribentropa nemačkom poslanstvu u Rimu, nr. 738 od 24. jula 1942. Takode, Ungarn, Bd. 6, Aufzeichnung, nr. 221 B, od 4. marta 1942; ADAP, E/III, 125, pp. 217—218.

⁷⁸ AJ, NAV, T-120. Rol. 2569, sn. 313629—313632. Izveštaj VOMI (Volks-deutschemittelstelle), nr. 284 od 23. jula 1942, sn. 313635—313638. Izveštaj iz Beograda od 20. jula 1942, sn. 313617—313620. Memorandum od 1. oktobra 1942.

⁷⁹ ADAP, E/IV, nr. 132, p. 225. U izveštaju stoji da je krunski savet na sednici od 14. jula odlučio: »... da se priprema rat sa Rumunijom i da se hitno preduzmu sve neophodne mere, kako vojne tako i privredne«.

su dobili podatke o namerama Mađara, ali su imali veoma malo sna^a, prostora i vremena da se odlučno i efikasno suprotstave neželjenom delovanju svoga do tada vernog saveznika. Rumuni su otkrili početkom septembra da se mađarske trupe prikupljaju prema njihovoj zapadnoj granici.⁸⁰

Sile Osovine, koje su bile odgovorne za »red« u Transilvaniji, mogle su, u datim uslovima, jedino da pokrenu posebno ovlašćenu komisiju (Sonderbeauftragterkommission) da uloži napore u suzbijanju incidenata i ekscesa u mešovito nastanjenim delovima Transilvanije, sa obe strane granice. Organi komisije su intervenisali radi sprečavanja nasilja, egzekucija, progona i bežanja na jednu ili na drugu stranu, što je najviše doprinosilo širenju lažnih vesti i rasplamsavanju osvetničkih strasti. Prema izveštaju komisije, do početka oktobra 1942. godine, u Mađarsku je prebeglo oko 35.000 Mađara iz južne Transilvanije koja je ostala pod Rumunijom, dok je u isto vreme iz severnog dela te pokrajine, koji je bio u sastavu Mađarske, prebeglo na istok oko 150.000 Rumuna.⁸¹

Pojava izbegličkih kolona sa istinitim i izmišljenim pričama o preživelim patnjama, izazivala je redovno još jače nemire i mržnju između dva naroda. Najoštriji sukobi su se dešavali na delovima granice koji još nisu bili tačno označeni. Tako se oko granične linije kod mesta Visaga 24. oktobra odigrao oružani incident između mađarskih i rumunskih trupa, uz obostrane gubitke — Rumuni su imali 2 mrtva i 7 ranjenih, a Mađari jednog mrtvog i 6 ranjenih.⁸²

Predstavnici komisije odmah su se našli na mestu sukoba i uspeli da spreče njegovo širenje, ali su trvenja između zavađenih suseda nastavljena većim intenzitetom. Utvrđeno je da su vinovnici incidenta rumunski vojnici, ali zbog njihovog angažovanja i zalaganja na Istoku i činjenice da se i sâm Hitler indirektno odrekao ove granice⁸³ prema izgređnicima nisu preduzimani ozbiljniji koraci. Nemci su u takvim uslovima smatrali da je moguće delimično zadovoljavajuće rešenje — da se duž granice kroz Transilvaniju uspostavi neutralna zona dubine nekoliko kilometara, koju bi čuvale nemačke jedinice. Tako bi se onemogućili kontakti zavađenih suseda. Međutim, ubrzo je otkriveno da i ovakvo rešenje na angažovanju nemačkih vojnika krije u sebi i veliku zamku. Naime, stvaranje neutralne zone išlo bi direktno u prilog rumunskoj tvrdnji o

⁸⁰ PA, Büro St. S. Ungarn, Bd. 8, Direktiva Ribentropa — Kilingeru, nr. 1093 od 8. septembra 1942.

⁸¹ PA, Büro St. S. Rumänien, Bd. 10, ADH, od 2. oktobra 1942. pp. 320—351.

⁸² PA, Büro St. S. Rumänien, Bd. 10, ADH, telegram poslanika Jagova iz Budimpešte — AA, nr. 1955, od 27. oktobra 1942. Takode, Ungarn, Bd. 8, telegram poslanika Jagova, nr. 1992, od 31. oktobra 1942. Ibid. Rumänien, Bd. 10, ADH, telegram Jagova, nr. 1978, od 29. oktobra 1942.

⁸³ Ibid. Ungarn, Bd. 8, telegram Kilingeru, nr. 5378 od 29. oktobra 1942; Ed. 9, Zabeleška u AA, nr. 737 od 14. decembra 1942. Takode, Rumänien, Bd. 9, Zabeleške državnog sekretara Vajczekera, nr. P. IV. 2311 g. od kraja decembra 1942.

223

Telegramm
(G.-Schreiber)

Budapest, den 27. Oktober 1942 17.20 Uhr
Ankunft: " 27. " 1942 19.25 "

Nr. 1955 vom 27.10.

+) bei Pol IV

Im Anschluß an Drahtbericht Nr. 1949⁺
vom 26. Oktober

Artikel Nr. 6:
Pol IV

RAM
S.S.
BRAM
Deutsch. Richter
Abt. Leibes
6) Pol. 7) Roma
8) Dschid. 9) Ha Pol.
10) Kult. 11) Press.
12) Prot. 13) Ru. 14) Inf.
Dg. Pol.
Dg. Ark. Abt. (wenn nicht Pol. Abteilung)
Sachverh. Felde

Rittmeister Haag von Italienisch-Deutscher Offizierskommission, Klausenburg drahtet zu Grenzzwischenfall folgendes: "Letzte Ursache Zwischenfalls ist in Abweichung ungarischer und rumänischer Grenzziehung im Gefechtsabschnitt um durchschnittlich siebenhundert Meter zu suchen. Beiderseitige im Gelände vorgenommene Kompaniekommandanten und Unterorgane behaupten Angriff durch Gegenseite am 24. Oktober 9 Uhr 30. Aufrechterhalten Aussagen bei Konfrontierung mit gegnerischen Kommandanten, obwohl beiderseits behauptete Angriffspunkte im Gelände nicht identisch. Einwandfreie Feststellung des Tatbestandes erwies sich als unmöglich. Verluste ungarischerseits: 1 Toter, 4 Verwundete Grenzzäger, 2 verwundete Zivilpersonen, rumänischerseits: 2 Tote, 4 verwundete Grenzer, 3 verwundete Zivilpersonen. Mit Einverständnis anwesender Abschnittskommandanten treten ungarischer und rumänischer Kompaniekommandant am 27. Oktober 10 Uhr bei Visag zusammen, um bis zur Regelung der Grenzziehung beiderseitige Patrouillenlinien festzulegen. Ausführlicher schriftlicher Bericht folgt. Haag."

187951 Jagow

Haag Ann. H. v. adu

Izveštaj o oružanom sukobu rumunskih i mađarskih vojnika 24. oktobra 1942.
na novoj granici u Transilvaniji

pravnoj neosnovanosti nove transilvanske granice i rumunskim zahtevima o odbacivanju odluka Bečke arbitraže.⁸⁴

Tokovi drugog svetskog rata i strahoviti poraz osovinskih armija na istočnom frontu, uništenje najelitnijih jedinica Nemačke, Rumunije i Mađarske, ohladili su i delimično smirili osvajačke apetite i revanšističke strasti najkonzervativnijih krugova u Bukureštu i Budimpešti. Transilvanski spor ostaje otvoren ali se njegovo rešenje više ne očekuje u slavljeničkim uslovima osovinske pobede na Istoku, već u sasvim drugim okolnostima i okvirima.

3. PRIVREDA MAĐARSKE U VREME NOVIH NEUSPEHA NA ISTOKU U 1942. GODINI

Mađarska privreda nije direktno eksploatisana kao što je to činjeno sa privredom Dobeđenih naroda i zemalja, već se čitav sistem prelivanja dobara u Nemačku odvijao utvrđenim obavezama — ugovorima i sporazumima koje je diktirao i nametao jači partner. Najveći deo stratejskih sirovina i proizvoda išao je izvozom ili na druge načine za Nemačku a oko 60% mađarske ratne industrije radilo je za potrebe Vermahta.⁸⁵

Ni ova opsežna odlivanja dobara mađarskog naroda u Nemačku nisu bila dovoljna za potrebe vođenja jednog dugog i iscrpljujućeg rata sila Osovine protiv sada već savezničke koalicije koja je raspolagala neuporedivo većim ljudskim i materijalnim izvorima i rezervama. U uslovima pojačane pomorske blokade značaj i uloga privredno razvijene Mađarske i njenih sirovina za Nemačku je još više porastao. Nemačkoj je trebalo sve više ljudskih i materijalnih potencijala da bi Hitler uništio svog najvećeg neprijatelja, Sovjetski Savez, i došao do potrebnog životnog prostora i neiscrpnih sirovin-
skih izvora.⁸⁶

Pre polaska u Budimpeštu na razgovore, u januaru 1942. godine, ministar inostranih poslova Nemačke Ribentrop je od poverenika za privredu na Jugoistoku Klodiusa, zatražio popis proizvoda potrebnih nemačkoj ratnoj privredi u nastupajućoj 1942. godini. Od Mađara se zahtevalo povećanje proizvodnje i izvoza nafte — od 60 do 80 hiljada tona godišnje, zatim povećanje setvenih površina i proizvodnje, kao i niz agrarnih proizvoda, naročito žita i industrijskih biljaka.⁸⁷ Bardoši je obećao da će njegova vlada sve učiniti da se ostvare kontingenti izvoza mađarske robe.⁸⁸ Nemački i mađarski

⁸⁴ PA, Büro St. S, Rumänien, Bd. 10, ADH, telegram Ribentropa — Kilingeru, nr. 5456 od 4. novembra. Ribentrop je u vezi sa ovim pisao: »Molim da se tamo najpre odustane od namere o stvaranju jedne neutralne zone od više kilometara duž mađarsko-rumunske granice u Erdelju, pogotovu što rumunska vlada želi da od te namere načini polazište kako bi dovela u pitanje definitivan karakter granice određene Bečkom odlukom«.

⁸⁵ Pokreti otpora u Evropi... p. 190.

⁸⁶ ADAP, E/I, nr. 64. pp. 116—120.

⁸⁷ Ibid, nr. 91, pp. 168—169.

⁸⁸ AVII, »London«, Roi. 2, sn. 8000—8003, Telegram, nr. 75 od 17. januara 1942.

privrednici vodili su u Budimpešti 16. i 17. januara razgovore o ulaganju nemačkog kapitala i opreme u mađarsku naftnu industriju. Otkriveno je da su izvori nafte u Mađarskoj izdašniji nego što se ranije mislilo, pa su paralelno ugovoreni poslovi o uvozu nemačke opreme za modernizaciju naftonosnih crpki i planirano je povećanje proizvodnje već u prvom kvartalu 1942. godine na oko 23.000 tona nafte.⁸⁹

Polovinom februara 1942. opunomoćenik za privredu Klodius pojavio se u Budimpešti sa novim, proširenim spiskom robe za Nemačku. Traženi su dodatni naponi u proizvodnji nafte, zatim u izvozu pšenice i mesa.⁹⁰ Sklopljeni su i neki dopunski aranžmani: od prošlogodišnje berbe kukuruza da se za Nemačku izveze još 30.000 tona, a za Italiju 20.000 tona; zatim, još 10.000 tona šećera za Nemačku; planirana je zajednička izgradnja aluminijumskog kombi-nata kapaciteta oko 60.000 tona glinice.⁹¹ U planu je bilo povećanje setvenih površina važnijih agrarnih proizvoda, naročito kukuruza, potrebnog za uzgajanje svinja i isporuka svih viškova iz Bačke direktno za potrebe Nemačke.⁹² Sa naftonosnih polja koje je kontrolisala asocijacija Maort trebalo je ostvariti mesečnu proizvodnju od oko 50.000 tona⁹³ da bi u drugom tromesečju 1942. godine iznosila oko 88.000 tona.⁹⁴

Krajem marta 1942. utvrđene su količine žita koje je trebalo da Mađarska izveze u Nemačku i Italiju. Pored ranije ugovorene količine od 270.000 tona pšenice trebalo je još da se izveze 23.000 tona, uz ranije određenih 200.000 tona kukuruza, zatim još 34.500 tona setvenog kukuruza i ukupno 15.000 tona šećera. Na sastanku nemačkih i mađarskih predstavnika 25. marta 1942. godine dogovoren je boravak oko 10.000 dece iz Nemačke u mađarskim odmaralištima kao i isplata potrebnih potpora za izdržavanje porodica folksdojčera koji su služili u SS jedinicama.⁹⁵

Od 14. do 23. aprila 1942. održana je u Berlinu 22. sednica Nemačko-ugarskog komiteta za trgovinu na kojoj je potpisan protokol o izvozu potrebnih sirovina iz Mađarske u Nemačku u vrednosti od

⁸⁹ AJ, NAV, T-77, Rol. 712, sn. 929398—929401. Izveštaj od 18. januara 1942.

⁹⁰ PA, Büro St. S. Ungarn, Bd. 5, Telegram Klodiusa i Jagova iz Budimpešte — AA, nr. 228, od 14. februara 1942. Takode, ADAP, E/I, nr. 293, p. 429; AJ, NAV, T-120, Rol. 2563, sn. 312587—312590. Telegram RAM, nr. 218, od 30. januara 1942.

⁹¹ ADAP, E/I, nr. 239, pp. 425—427. Takode, PA, Büro St. S. Ungarn, Bd. 5, Zabeleška Vila, nr. Ha pol. 44, od 23. februara 1942.

⁹² AJ, NAV, T-120, Rol. 2563, sn. 312681—312684. Takode, ADAP, E/II, nr. 5, pp. 10—12.

⁹³ Griff nach Südosteuropa, nr. 75, p. 176. Berlinu je 19. februara 1942. javljeno: »Nojbaher je javio radosnu vest da je Maort-korporacija poslednjih nedelja prekoračila proizvodnju od 50.000 tona mesečno.«

⁹⁴ ADAP, E/II, nr. 52, pp. 92—93. Nojbaher je posle potpisivanja dodatnog ugovora sa predstavnikom mađarskog ministarstva trgovine rekao: »Danas sam sa izaslanikom Nicklom potpisao ugovor koji predviđa isporuku pogonskog goriva od strane Madara, i to za mesece april, maj i juni, ukupno 88.200 tona. Povećanje isporuka će usledeti ako se vadenje sirove nafte poveća sa sadašnjeg obima za oko 50.000 t.«

⁹⁵ ADAP, E/II, nr. 74, pp. 127—128.

150 miliona RM na ime odobrenih kredita mađarske vlade.⁹⁶ Od 27. aprila do 1. maja 1942. održani su u Beču nemačko-mađarski razgovori o saradnji u oblasti industrije.⁹⁷ Ovo je bio specifičan oblik eksploatacije mađarske privrede. Moćniji partner je nastavio sa klinškom razmenom uz nerealan kurs valuta, zahvaljujući neusklađenosti i neravnopravnosti cena, stvaranjem aktive u razmeni na strani slabijeg partnera, fiktivnim ulaganjem nemačkog kapitala u mađarsku privredu, plaćanjem robe kreditnim čekovima bez pokrića, otkupima robe preko mešovitih akcionarskih društava ili isključivo nemačkih privredno-trgovinskih društava, uzimanjem zajmova od mađarske vlade a i na druge načine se koristio mađarskim bogatstvom. U spoljnotrgovinskoj razmeni cene nemačke robe u odnosu na mađarsku bile su po pravilu veće.⁹⁸ Da bi se smanjio porast nemačke negative u spoljnotrgovinskoj razmeni sa Mađarskom, koja je već u maju 1942. iznosila oko 430 miliona RM⁹⁹ pristupilo se najrazličitijim spekulativnim poslovima u međudržavnoj i privatnoj privrednoj saradnji. To se ogledalo u uzimanju zajmova od Mađarske narodne banke koji su trošeni za nabavku sirovina i prehrambenih artikala,¹⁰⁰ zatim u prodaji akcija i obligacija u preduzećima u Mađarskoj koje su bile vlasništvo Nemaca, čime mađarska strana, sem bezvrednih papira, nije dobij ala ništa.¹⁰¹

U širokoj industrijskoj kooperaciji, u koju su delom ulagale kapital privatne nemačke firme, primenjivali su se najrazličitiji načini fiktivnog ulaganja, korišćenjem raznih papira, olakšica, državnih zajmova, privilegija itd. Najviše pažnje je posvećivano granama važnim za rat uopšte: ratnoj industriji, eksploataciji nafte, boksita, mašinskoj i hemijskoj industriji, zatim svim granama agrarne proizvodnje, industriji lekova i drugim. U protokolima 22. i 23. zasedanja Mešovitog trgovinskog odbora Nemačke i Mađarske, prilikom određivanja izvoznih kvota pojedinih artikala, najviše mesta je posvećeno baš ovim granama industrije i proizvodnje.¹⁰² Uz postojeće fabrike koje su radile za nemačke ratne potrebe podizane su udruženim sredstvima i nove — za proizvodnju sirovina, polusirovina,

⁹⁶ ADAP, E/II, nr. 163, p. 270. U vezi sa završetkom pregovora nemački predstavnici iz Budimpešte su izveštavali: »Pregovori sa Mađarskom danas su završeni. Rezultat je veoma zadovoljavajući, jer je mađarska vlada stavila na raspolaganje daljih 100 miliona rajhsmaraka za nemačke nabavke sirovina i živežnih namirnica iz Mađarske. Osim toga mađarska vlada je odobrila 50 mil. RM, kako bi plaćanjem unapred mađarskih dugova Nemačkoj koji kasnije dospevaju, stavila tu svotu na raspolaganje za nemačke kupovine u Mađarskoj.«

⁹⁷ AJ, NAV, T-84, Rol. 88, sn. 378348—378372. Protokol o nemačko-mađarskim razgovorima o saradnji u industriji sa sednice održane u Beču od 27. aprila do 1. maja 1942.

⁹⁸ А. И. Пушкаш, Венгрия в годы второй мировой войны,... р. 56. Takode, AJ, Fond 103, f-58. Izveštaj Smiljanića, nr. 276 od 18. maja 1942, p. 1.

⁹⁹ ADAP, E/II, nr. 264, p. 455.

¹⁰⁰ ADAP, E/II, nr. 163, p. 270.

¹⁰¹ Анатомия агрессии, новые документы о военных целях фашистского германского империализма во второй мировой войне, „Прогресс“, Москва 1975, prevod sa nemačkog, p. 245, 246, 247.

¹⁰² Ibid. nr. 33, pp. 223, 226, 228, 237.: Franz v. Adonyi-Naredy, o. C. p. 198.

Arbeitsexemplar

Telegramm
(G. Schreiber.)

Auswärtiges Amt

EAPM: 2892/42

eing. 20. MRZ 1942

Del. 6. März 1942

Bukarest, den 27. März 1942

Ankunft: den 28. März 1942

23,50 Uhr
1,20 Uhr

Nr. 1170 vom 27.3.

Del. Nr. 3.

Ich bitte, Botschaft Rom zu beauftragen, dem Botschafter Giannini folgende Mitteilung von mir zu übermitteln:

„Verabredungsgemäß habe ich während meines Aufenthalts in Budapest mit der ungarischen Regierung noch einmal die Frage der Maislieferungen aus der Batschka erörtert. Hierbei habe ich die ungarische Forderung, die ursprünglich 100.000 t, dann 50.000 t Mais betrug, auf 34.500 t herabgedrückt und erreicht, daß Ungarn in einem Verhältnis 1 zu 1.5 als Ersatz Weizen liefert, d. h. also 23.000 t. Hierbei hat die ungarische Regierung das Recht, bis zu 3.000 t von dieser Menge statt Weizen Roggen zu liefern. Weizenlieferung erfolgt aus Altungarn oder zusätzlich aus der Batschka über die für Deutschland und Italien bereits abgeschlossenen 270.000 t Weizen hinaus. Für den italienischen Anteil bedeutet das, daß Italien statt 13.800 t Mais 9.200 t Weizen bekommt. Da Ungarn Saatmais braucht, muß aus den gesamten bisherigen Maisabschlüssen von 150.000 t und den jetzt noch vorhandenen 50.000 t Saatmais ausgesucht werden. Da wir auch für Getreidelieferungen nach Griechenland das Verhältnis 1 zu 1.5 zwischen Weizen und Mais zugrunde gelegt haben, bedeutet der Tausch an sich für Deutschland und Italien kaum ein Opfer. Unser Zugeständnis liegt darin, daß wir über 270.000 t hinausgehende Weizenlieferungen aus der Batschka, die uns nach den vertraglichen Vereinbarungen

Hergestellt in 10 Stück

Davon sind gegangen:

1. an Ha. Pol. (Arb. St.)

2. „ R.A.M.

3. „ St.S.

4. „ R.A.M.

5. „ Leiter Arb. Pol.

6. „ „ Ha. Pol.

7. „ „ „

8. „ „ „

9. „ „ „

10. „ „ „

11. „ „ „

12. „ „ „

13. „ „ „

14. „ „ „

15. „ „ „

16. „ „ „

17. „ „ „

18. „ „ „

19. „ „ „

20. „ „ „

mit

E312690

Izveštaj o izvozu žitarica iz Bačke u Nemačku i Italiju

oružja i raznih vrsta opreme. Pored pogona naftne industrije i kombinata za proizvodnju aluminijuma, zajedničkim ulaganjima podignut je industrijski gigant — tvornica ratnih aviona »Messerschmit« koja će od kraja 1941. godine pa do kraja rata dati nemačkom vazduhoplovstvu oko 1.000 najmodernijih borbenih aviona.¹⁰³

Pod dejstvom nacističke politike popuštanja Rumunima u vezi sa transilvanskim pitanjem polovinom 1942, vlada Mađarske, uporedo sa zaoštavanjem odnosa sa Rumunima, sve više nastoji da umanji ugovorne kontingente pojedine robe koju je trebalo izvesti u Nemačku. Opravdanje je u početku traženo u slaboj žetvi u leto 1942, a kasnije u potrebama stvaranja sopstvenih rezervi zbog iščekivanog oružanog sukoba protiv Rumuna, odnosno transilvanskog spora.¹⁰⁴ Utvrđivanje kontingenta razmene za drugo polugode 1942. više nije teklo glatko,¹⁰⁵ jer su se Mađari žalili na velika davanja Nemcima, pored ostalog, i za opskrbu i izdržavanje porodica oko 30.000 mađarskih folksdojčera koji su se nalazili u SS trupama, kao i za razne potrebe nemačkih folksdojčerskih organizacija u Mađarskoj, za nemačko školstvo i drugo.¹⁰⁶ Mađari su prilikom definitivnog sačinjavanja Protokola 23. zasedanja Mešovitog spoljnotrgovinskog odbora naročito bili uporni protiv povećanja kvota žita od letine prikupljene u leto 1942. godine. Bilo je dovedeno u pitanje čak i ispunjavanje obaveza o izvozu žitarica iz Bačke po kojima je trebalo za 1941/42. isporučiti Nemačkoj 270.000 tona pšenice i oko 200.000 tona kukuruza iz ove jugoslovenske oblasti.¹⁰⁷ Predsednik mađarske vlade Kalai se uključio u kampanju čuvanja mađarskog žita, zalažući se za izvoz samo stvarnog viška, nastalog tek posle podmirenja neophodnih potreba za prehranu stanovništva Mađarske.¹⁰⁷¹¹ U borbu za dobijanje što većih količina potrebnih sirovina i prehrambenih artikala uključio se i sâm Firer koji je zahtevao od ministra privrede Rajha da se, zajedno sa Ribentropom i drugim predstavništvima vlade, više angažuje u savlađivanju otpora u Budimpešti.¹⁰⁸

Zaoštavanje transilvanske krize krajem jula samo je otežavalo rad nemačke trgovinske delegacije u Budimpešti. Tek 1. avgusta 1942. godine, posle dugih natezanja i teških pritisaka sa najvišeg mesta iz Rajha, potpisan je Protokol 23. sednice ovog mešovitog nemačko-mađarskog trgovinskog odbora, uz samo delimična ispunjenja zahteva koje su Nemci bili postavili.¹⁰⁹ Odmah po potpisivanju

¹⁰³ A. И. Пушкар, Венгрия в годы второй мировой войны, ... p. 255.

¹⁰⁴ ADAP, E/III, nr. 67, pp. 112—113. Takode, AJ, NAV, T-84. Rol. 79, sn. 366590—366591, Wirtschaftsnachrichten, 9. juli 1942, Ungarn. Takode, AJ, T-71, Rol. 63, sn. 561542—561544, Izveštaj iz Budimpešte od 31. avgusta 1942.

¹⁰⁵ los PAj pja> Poj jYa> jja jja ungarnj Bd. 10, Protokol sa 23. sednice mešovitog nemačko-mađarskog trgovinskog odbora, koja je održana od 13. jula do 1. avgusta 1942.

¹⁰⁶ AJ, NAV, T-120, Rol. 2565, sn. 313841—313842. Telegram Klodiusa i Jagova iz Budimpešte — AA, nr. 1380, od 3. avgusta 1942.

¹⁰⁷ ADAP, E/III, nr. 67, pp. 112. Takode, E/I, nr. 239, p. 426.

^{107a} Ibid. nr. 102, p. 180.

¹⁰⁸ ADAP, E/III, nr. 114, pp. 198—200.

¹⁰⁸ Ibid. nr. 145, pp. 250—251, 143, pp. 245—249.

protokola o razmeni za privrednu 1942/43. godinu, potpisnik sa nemačke strane Klodius pisao je u Berlin o mršavim izgledima u pogledu povećanja uvoza iz Mađarske. Posle novih pritisaka iz Berlina, predsednik vlade Kalai, koji je aktivno učestvovao u pripremanju protokola, pristao je da se o pitanju uvoza žita ponovo razgovara, u oktobru i u novembru 1942. godine. Odmah je bilo dogovoreno da se iz mađarskih vojnih rezervi izveze u 12 jednakih mesečnih rata 100.000 tona žita, kao i godinu dana ranije i da se svi viškovi agrarnih proizvoda iz Bačke, koji su samo u žitu cenjeni prema prošlogodišnjim na oko 350.000 tona, direktno izvezu u Nemačku i Italiju. Ugovoren je i izvoz žive stoke: 56.000 goveda, 100.000 svinja, 50.000 ovaca, zatim 10.000 tona jaja, određene količine povrća, voća i drugih namirnica,¹¹⁰ zatim isporuka milion tona boksita i 24.000 tona magnezita.

Problem u sačinjavanju protokola o trgovinskoj razmeni i ekonomskim odnosima dveju zemalja činio je sistem novčanih isplata i platni bilans koji je zbog nemogućnosti plaćanja i ogromnih razlika između uvoza i izvoza stvarao veliku pasivu na strani Nemačke. Mađari su uključivali u svoju platnu aktivu većinu davanja na račun Nemaca i Nemačke — razne isplate na ime transporta u korist Rajha, davanja novca za folksdojčerske organizacije, razne isplate na ime Vermahta, među njima i za lagerovanje ratne opreme — tako da je pasiva sa 44 miliona RM krajem 1941. porasla za samo 7 meseci 1942. godine za više od 10 puta i iznosila 450 miliona RM, preteći da do kraja godine naraste na oko 800 miliona RM.¹¹¹ Ni dolazak ministra privrede Rajha Funka (Walter Funk) u Budimpeštu i razgovori sa regentom Hortijem i predsednikom vlade Kalaiem nisu mnogo doprineli povećanju količine pojedinih vrsta sirovina i robe koje je trebalo izvesti u Rajh.

Saradnja u industrijskoj kooperaciji, naročito tamo gde su Nemci ulagali kapital i opremu, tekla je bez većih kolebanja i smetnji,¹¹² dok je spoljnotrgovinska razmena u jesen 1942. pod uticajem negativnih klimatskih okolnosti i opštih zbivanja, naročito zbog zastoja u napredovanju nemačkih armija na istočnom frontu i u Africi, nailazila na nove probleme i otpore. U izgledu su bile mnogo manje količine u odnosu na 1941. godinu. Predviđeni izvoz bio je 150 do 200.000 tona kukuruza i oko 60—70.000 tona pšenice. A mesto toga dato je obećanje da će se ubrzati isporuka žive stoke i mesa i povećati količine voća i povrća do vrednosti od 66 miliona RM, umesto ranije planiranih 46 miliona. Sefovi satelitskog režima pokušavali su da ograniče i novčana davanja na ime izdržavanja folksdojčerskih porodica čiji su članovi bili u SS jedinicama i Vermahtu i druge vrste davanja.¹¹³

¹¹⁰ Ibid, nr. 149, pp. 256—257.

¹¹¹ ADAP, E/III, nr. 149, p. 257, 277, pp. 470—471.

¹¹² AJ, NAV, T-84, Rol. 88, sn. 378373—378382, 378238—378271. Izveštaji o ostvarenoj saradnji. Takode, AJ, NAV, T-77, Rol. 722, sn. 930198—930215 i 930254—930269.

¹¹³ ADAP, E/III, nr. 61, pp. 99, 305, pp. 524—525.

Ovome je znatno doprinosila nemogućnost Nemačke da Mađarskoj plaća robu, a naročito su porasla ukupna nemačka dugovanja Mađarskoj u svim oblastima potraživanja do zabrinjavajućih granica, tako da su do kraja prvog tromesečja 1943. dostigla cifru od preko jedne milijarde RM.¹¹⁴ Pasiva u razmeni čiste robe u 1942. godini — pri izvozu u Mađarsku robe u vrednosti 430,83 miliona RM i uvozu iz Mađarske u vrednosti od 540,94 miliona RM iznosila je 110,11 miliona RM.¹¹⁵

Strategijski važne sirovine su isporučivane u planiranim količinama. Iz Mađarske je izvezeno u Nemačku oko milion tona boksita čime je podmiren znatniji deo potreba nemačke avio-industrije.¹¹⁵ Odlivanja mađarskih dobara u Nemačku i u ovoj godini bila su velika, što je uslovalo brzo opadanje standarda i privredne moći Mađarske.¹¹⁶

Mađarska je i pored očuvanja nekih oblika svoje samostalnosti, posebno u oblasti državnopravnih funkcija, ipak bila već do kraja 1942. godine politički, vojnički i privredno potčinjena interesima i ratnim ciljevima Trećeg Rajha. Pored jakih prozapadno opredeljenih snaga u relativno privredno i politički kompaktnoj mađarskoj buržoaziji kao i ilegalnih veza sa zapadnim silama, sve mađarske vlade i u 1942. godini morale su da se politički izjašnjavaju i vezuju za Rajh. Slično je bilo i u vojnopolitičkim odnosima. Pokušaji da se sačuva što veći broj mađarskih oružanih snaga za kraj i završnu bitku drugog svetskog rata nisu uspeli pred nasrtajima nemačkog nacističkog vrha. Mađarska je uputila protiv sovjetskih naroda na istočno bojište oko 260.000 svojih najboljih i najopremljenijih vojnika i materijalno pomogla regrutovanje i opremanje oko 30.000 folksdojčera iz svoje zemlje u nemačke jedinice.^{116a}

¹¹⁴ А. И. Пушкаш, Венгрия в годы второй мировой войны,... р. 256; Л. Н. Нежинский, А. И. Пушкаш, Борьба венгерского народа за установление и упрочение народно-демократического строя 1944—1948, Москва 1961, р. 80. Takode, Holm Sundhaussen, o.e. p. 375; Mario D. Fenyó, o.e. p. 88.

¹¹⁵ Holm Sundhaussen, o. c. p. 368.

usa д. И. Пушкаш, Венгрия в годы,... р. 255; Mario D. Fenyó, o.e. p. 93; В. И. Дашичев, Банкротство стратегии германского фашизма, том II, „Наука“, Москва 1973, pp. 487—492; ВА, R-7, Bd. 889, Die Bedeutung des Südostraumes für die deutsche Bergwirtschaft, 1942, p. 13.

¹¹⁶ U istoriografskim delima koja obrađuju ovu tematiku postoje znatna neslaganja o obimu izvoza i uvoza Rajha iz jugoistočne Evrope u toku rata kao i u prikazivanju drugih vidova odlivanja dobara ovih zemalja, a u tom sklopu i Mađarske, što je uglavnom posledica neutvrđenih i teško formulisanih ekonomskih, geografskih i drugih kriterija u eksploataciji ovog regiona. Na primer, istoričari, poznati stručnjaci ovog perioda mađarske istorije, Mario D. Fenjo i A. I. Puškaš, daju različite cifre. Fenjo u svojoj studiji navodi da je u 1942. godini iz Mađarske izvezeno u Nemačku: 18.743 tona pšenice, 39.450 tona brašna, 46.629 tona žita, 29.722 svinje, 40.796 goveda, računajući uvoz sa teritorije dotadne Mađarske (strana cit. knjige 86), dok A. I. Puškaš u svojoj knjizi, Венгрия в годы второй мировой войны, р. 256, kaže da je u 1941. i 1942. otpremljeno iz Mađarske za Nemačku, računavajući tu i anektirane zemlje, pored ostalog, i 10 miliona metarskih centi pšenice, 483.000 svinja, 190.000 met. centi masti, 230.000 met. centi brašna i drugo.

^{116a} Д. Каллан, о. с. р. 154; А. И. Пушкаш, Советский Союз и движение сопротивления в Венгрии... р. 356.; John A. Lukacs... o.e. p. 473.

Isto tako, Mađarska je bila ekonomski eksploatisana i potčinjena interesima nemačke oružane sile i nemačkog privatnog i državnog kapitala. Pored pomenutih oblasti i kanala kojima su nacisti izvlačili dobra od mađarskog naroda, postojao je i niz drugih načina, od krupnih trgovačkih i privrednih malverzacija do otkupa deficitarnih otpadaka stare gume i masovnog korišćenja zanatskih radionica za opravku nemačkih vozila. Celokupni saobraćaj, posebno promet glavnim tranzitnim saobraćajnicama, iako pod formalnom mađarskom upravom, bio je pod punom kontrolom Nemaca. Samo glavnim železničkim linijama prema Istoku mesečno je prolazilo i 1.000 vojnih vozova koje nisu imali pravo da kontrolišu mađarski železnički i policijski organi.¹¹⁷

Sve snažniji nasrtaji na mađarsku samostalnost, politički, vojni i ekonomski pritisci i sve masovnija iscrpljivanja materijalnih rezervi doprinosili su jačanju pokreta otpora u svim slojevima mađarskog društva. Otrežnjavanju onih građana koji su gajili iluzije u »novi« poredak, posebno je doprineo veliki preokret na istočnom frontu krajem 1942. i desetkovanje Hitlerovih mađarskih divizija pred Staljingradom. Oko 40.000 poginulih i 70.000 zarobljenih mađarskih vojnika na istočnom frontu i potpuna iscrpljenost i istrošenost preostalog dela trupa, uticali su na masovnije opredeljenje Mađara krajem 1942. godine protiv sila Osovine.^{117a}

4. KONZERVATIVNA RUMUNSKA BURŽOAZIJA — NAJDOSLEDNIJI SAVEZNIK NACISTA U NOVOM POHODU NA ISTOK

Ratna zima 1941/42. donela je prve velike negativne ratne ishode za sile Osovine, pa je tako usloвила unutrašnjepolitičku diferencijaciju u Rumuniji i produbila jaz između nametnutog režima i stanovništva koje sve masovnije negoduje protiv silom nametnute diktature i slepog služenja nacizmu. Rumunska vladajuća buržoazija, osetivši slasti osvajanja na Istoku, još je dublje u 1942. godini srljala u totalnu vojnu, političku i Drivrednu saradnju sa Rajhom, presecajući na taj način mogućnosti izvlačenja Rumunije iz samouništavajućeg ratnog vrtloga. Još u toku nemačkog neuspeha pred Moskvom krajem 1941. godine rumunska konzervativna buržoazija na čelu sa Antoneskuom bila je spremna da deli sudbinu Trećeg Rajha bez obzira na njeno krajnje ishodište. Ovome je presudno doprinela činjenica što su se interesi rumunske vladajuće buržoazije u velikoj meri podudarali sa interesima Rajha. Hitler nije morao ulagati neke posebne napore za dobijanje novih rumunskih divizija za istočnu ratnu klanicu, kao što je to činio u slučaju Mađarske, de-

^{1,7} AJ, Fond 103, f-58. Citirani izveštaj poverenika izbegličke vlade Kraljevine Jugoslavije o stanju u Mađarskoj krajem 1942; Takođe, A. И. Пуш-
каш, Венгрия в годы, ... р. 255.

^{17a} А. И. Пушкaш, Венгрия в годы, ... pp. 290—298. Mario D. Fenyo,
o. c. pp. 100—103.

limično Bugarske i drugih zemalja, jer je rumunski fašistički vrh taj rat osećao kao deo svoje sudbine.

Činjenica da je Nemačka lako dobijala nove rumunske divizije za istočni front u 1942. godini proizilazila je iz razloga što u Rumuniji nisu postojale aktivne antisatelitske snage izvan pokreta otpora, posebno u redovima buržoaskih građanskih partija. Antifašistički pokret je i u 1942. ostao na nivou pokreta otpora, u kome je osnovnu snagu činila već desetkovana rumunska Komunistička partija, koja od ranije nije uspela da pripremi i ostvari širi uticaj u rumunskom narodu.

Uslovi za rad sa masama, suprotno pojavama u susednim zemljama, bili su sve teži. Skoro celokupno odraslo muško stanovništvo sposobno za rad i borbu bilo je pozvano u milionsku rumunsku armiju u kojoj su, uz pomoć nacističkih instruktora, širili političku aktivnost rumunski fašisti. Ostali deo radnog stanovništva Rumunije većim delom je bio uključen u privredna preduzeća koja su radila za potrebe rata na Istoku. Stari buržoaski, policijski i žandarmerijski sistem, sa bogatim iskustvom u borbi protiv komunističkog i demokratskog pokreta, ojačan je dolaskom nemačkih instruktora i unošenjem nacističkih metoda i iskustava u borbu protiv svih oblika otpora nasilju.

Pronacistički vladajući vrh posle šamara koji je primio odluku Bečke arbitraže, za koju su bili okrivljeni prozapadno opredeljeni buržoaski vrhovi u Bukureštu, svojom odlukom da Rumunija učestvuje u pohodu na Istok, kao i dobijanjem Besarabije i dela Bukovine na koju je polagala pravo nacionalistička rumunska buržoazija, poravnao je »gubitak« u Transilvaniji i Dobrudži, i tako zadobio simpatije kod neupućenog dela stanovništva na ime »oslobođenja braće«. Uza sve to, ne sme se izgubiti iz vida da je najveći deo rumunske buržoazije, uključujući one koji su bili za oslonac na zapadne saveznike bio, manje ili više, opredeljen i angažovan protiv SSSR-a.

Sve je ovo uslovalo da su rumunski komunisti i u 1942. godini morali da se oslanjaju u organizovanju antifašističke borbe samo na svoje članstvo i na užu krug simpatizera. U cilju pridobijanja šireg kruga saradnika u rezoluciji CK KP Rumunije od januara 1942. izložene su demokratske osnove narodnooslobodilačke borbe u koju su pozivani svi demokratski i antifašistički opredeljeni građani. Cilj borbe je bio izvlačenje rumunskog naroda iz osvajačkog rata, isterivanje okupatora i oslobođenje zemlje. Ponovljen je poziv nekompromitovanim građanskim partijama da svoje članove povedu u borbu protiv fašizma i rata. Međutim, najveći deo rukovodstva tih partija nije se odazivao pozivu. Naime, predstavnici tih partija su bili za saradnju sa zapadnim saveznicima i savezničkom koalicijom u celini, ali su imali negativan stav prema načelu samoopredeljenja naroda silom pripojenih Rumuniji, a toga se prava za male naroda nisu hteli odreći komunisti. Kamen spoticanja su bili Besarabija i delovi Bukovine, koji su pripadali do početka pohoda na Istok Sov-

jetskom Savezu; prema njima su već od ranije imali aspiracije vrhovi rumunske buržoazije, pa i delovi rukovodstva građanskih partija.¹¹⁸

Propagandno-politički rad u zemlji i među vojnicima na frontovima bio je veoma težak, zbog rigoroznih kontrola.¹¹⁹

U ovakvim uslovima Komunistička partija je morala da ograniči rad na najuži krug svojih članova i proverenih saradnika. Mogućnosti razvijanja oružane borbe stvaranjem jačih borbenih jedinica bile su veoma slabe. Svaku pojavu ovakvih grupa pratile su intervencije jakih policijskih i vojnih snaga i okupatora koji je imao oko 40.000 vojnika u Rumuniji. Ipak su se okupljale oružane grupe, pretežno sastavljene od komunista, u područjima gde su se mogle održati: u dolini Prahove, na planinama Vrance i Paranga, u delti Dunava, u oblasti Mara-Mureš i Sučava.¹²⁰

U uslovima potpuno militarizovane Rumunije u 1942. godini pokret otpora se služio najraznovrsnijim oblicima sabotaža, diverzija, uništavanja ili oštećenja pojedinih privrednih ili vojnih objekata, ometanjem rada i umanjivanjem proizvodnje, naročito vojne industrije. Sa aspekta slabljenja pozicija Vermahta i satelitskih snaga u Rumuniji, posebno su bili značajni udari na postrojenja u naftonosnom području i napadi na glavne saobraćajne linije koje su vodile za istočno bojište. U velikom broju akcija ovakve vrste posebno su bile značajne: uništavanje oko 200 vagona municije kod grada Buzau i paljenje jednog skladišta od više stotina vagona benzina za avione u julu 1942,¹²¹ uništavanje dela postrojenja u fabrici aviona u Brašovi; sabotaža u fabrici za izradu vojne odeće; diverzije u vojnim fabrikama i zavodima Arsenal, Malaksa, Volf; spaljivanje vojnog skladišta u Trgovištu i rezervoara nafte kod Džurdža; uništavanje crpki za vadenje nafte u Ploestiju; sabotaža na ratnom brodu »Marasest« i podmornici »Delfin«; diverzije na prugama i na vojnim kompozicijama u Bukureštu, Ploestiju, Brašovi, Temišvaru i Aradu; namešteni sudari vojnih vozova kod stanica Nikolina, Sokolina, Podul i Ildaeu; rušenje fabrike Akila itd.¹²² Početkom 1942. godine rumunski antifašisti izveli su veoma značajnu akciju preotimanja 6.000 tona mazivnog ulja za tenkove koje su Nemci nameravali da upute svojim jedinicama na istočnom frontu. Zahvaljujući umešnosti bo-

¹¹⁸ Н. И. Лебедев, Крах фашизма в Румынии, „Наука“, Москва 1976, pp. 383, 388, 402—403. Isti autor, Падение диктатуры Антонеску, „Международные отношения“, Москва 1966, pp. 181—195; Isti autor, Румыния в годы второй мировой войны, „ИМО“, Москва, 1961, pp. 131, 136.

¹¹⁹ A.J, Fond, 103, f-60, Avakumovićev Izveštaj iz Štokholma, nr. 111 od 20. septembra 1942.

¹²⁰ A. Petri, Rumunija, pokreti otpora u Evropi 1939—1945, Mladost, Beograd, 1968, p. 246.

¹²¹ Ibid. p. 246.

¹²² А. В. Антосяк, Советский Союз и освобождение Румынии от фашизма, Сборник, Советский Союз и борьба народов ... 1941—1945, „Наука“, Москва 1978, pp. 218—223; Heinz Kühnrich, Die Partisanenkrieg in Europa 1939—1945, Dietz Verlag, Berlin 1965, pp. 122—124; Н. И. Лебедев, Крах фашизма в Румынии, ... pp. 390—391. Isti autor, Падение диктатуры Антонеску, ... pp. 164—180.

raca pokreta otpora, ova količina mazivnog ulja usmerena je prvo Dunavom, a zatim Crnim morem — kroz Bosfor i Dardanele — da bi na kraju stigla britanskim trupama u Egipat.^{122a}

Pokret otpora bio je veoma aktivan i u preduzećima gde se ometala proizvodnja, namerno stvarali škartovi, kvarile mašine i obustavljao rad. Razvijani su, takođe, razni vidovi pasivnog otpora među vojnicima ili vojnim obveznicima. Tako se, na primer, u oktobru 1942. u okrugu Sibiu nisu odazvala na poziv za regrutaciju 2.062 vojna obveznika.¹²³

Bio je to dinamičan pokret otpora, u kome je izostala masovna oružana narodna borba te zbog toga nije zadavao posebne brige nemačkom okupatoru i domaćim kvislinzima u Rumuniji. Nemci su daleko veću pažnju morali posvetiti satelitskom režimu Antoneskua u njegovom obračunu sa prozapadno opredeljenim snagama koje nisu bile onako jake kao u Mađarskoj, ali koje su mu ipak pravile probleme. Brigu su im zadavali i dalje zaoštreni odnosi Antoneskuovog režima sa pojedinim susedima, naročito sa Mađarskom, koji su remetili vojno-političke i privredno-ekonomske veze Rumunije sa Rajhom.

Probritanski opredeljene snage u Rumuniji bile su i dalje razjedinjene i neorganizovane. Na drugoj strani, Nemci nisu mogli mnogo učiniti protiv njih jer su i sami bili isuviše zauzeti ratom na Istoku, iako su znali da je laviranje i balansiranje u međunarodnim odnosima stara tradicionalna bolest vladajućih slojeva u Rumuniji, pa i samog Antoneskua. Svoje poglede Antonesku je najbolje obrazložio u razgovoru sa novinarima 12. decembra 1942.: »Ja sam saveznik sa Nemačkom protiv Rusa. Ja sam neutralan između Velike Britanije i Nemačke. Ja sam za Amerikance protiv Japanaca.«¹²⁴

Izgleda da se Nemci nisu mnogo plašili ovakvih Antoneskuovih izjava jer su dobro znali da su probritanske snage rumunske izbegličke buržoazije malobrojne, a one u zemlji nepovezane i razjedinjene, te da svoju probritansku orijentaciju izražavaju samo verbalno, ne čineći skoro ništa da zaustave rumunske divizije u pohodu na Istok ili da bi ometale transporte rumunskih sirovina za Nemačku.

Izbeglička rumunska buržoazija počela se organizovati tek početkom 1942. oko »Slobodne Rumunije« (Free Rumania) i grupe rumunskih demokrata »Rumanian Democrats«.¹²⁵ Vodeće buržoaske

^{122a} Ministarstvo narodne odbrane FDR Jugoslavije, Odeljenje za zaštitu naroda, citirano saslušanje Hermana Nojbahera, od 22. decembra 1948, pp. 13—15. Prema sećanju Nojbahera, maršal Romei, komandant trupa u Africi, bio se obradovao kad su njegove trupe u jednom zaplenjenom skladištu britanske vojske u severnoj Africi naišle na ulje u kojem su oskudevale nemačke tenkovske jedinice, ali se našao u čudu kad je video da na buradima u kojima je stajalo tenkovsko ulje piše »Vermachtmission Rumänien«. Istori ju putšestvija ovog važnog artikla utvrdila je kasnije nemačka obaveštajna služba.

¹²³ Н. И. Лебедев, Крах фашизма в Румынии, ... р. 393.

¹²⁴ Andreas Hillgruber, Hitler, König Carol und Marschal Antonesku, die deutsch-rumänischen Beziehungen 1938—1944, 2. Aufl. Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1965, p. 144.

¹²⁵ AJ, Fond 103, f-60. Izveštaj generalnog konzula Vukmirovića iz Montreal izbegličkoj vladi Kraljevine Jugoslavije, nr. 15 od 7. januara 1942.

partije — Nacionalcarinistička, na čelu sa Juliom Maniu (dr Juliu Maniu), i Nacionalno-liberalna, sa Jonom Bratianuom (Ion C. Bratianu), nisu imale jači oslonac u zemlji, a sa grupama koje su izbegle u inostranstvo, razilazile su se zbog svojih krutih stavova, kada se radilo o rešavanju sudbine Transilvanije, Besarabije i dela Bukovine.¹²⁶ Sa Maniuem su pokušavali komunisti da ostvare saradnju preko jedinstvenog narodnog fronta, ali do toga nije došlo zbog nastojanja »carinista« da očuvaju »veliku Rumuniju«, odnosno da pomoću Britanaca i Amerikanaca sačuvaju bar deo onoga što je »osvojila« Antoneskuova Rumunija — i, pored toga, da se vrate delovi Transilvanije koje je Hitler ranije poklonio Mađarima. Snage starog režima — čuvari ideje o »velikoj Rumuniji« — znali su da će im na putu potčinjavanja tuđih naroda glavnu smetnju činiti Sovjetski Savez. Kalkulišući kao i pronacistički vrhovi rumunske buržoazije na raskolu među saveznicima, Maniu je preko svoje ilegalne veze 2. juna 1942. godine pisao Britancima da bi se moglo uspešno raditi na izdvajanju Rumunije iz Trojnog pakta i na njenom usmeravanju protiv Nemaca, ali pod uslovom da Rumuniju po isterivanju Nemaca posednu Britanci, a ne Sovjeti.^{126a}

Britanci su posebnim ugovorom priznali granice SSSR-a pre nemačke agresije. To je delovalo kao hladan tuš i na usijane veliko rumunske glave koje su nastojale da na svaki način sačuvaju racom proširenu Rumuniju sa delovima Transilvanije. Pored maršala Antoneskua, koji je bio preokupiran vođenjem rata, potpredsednik vlade Mihai Antonesku, koji je potajno pokušavao da ostavi prozoričić otvoren prema zapadnim saveznicima, bio je povređen prosovjetskim držanjem Britanaca, naročito posle sklapanja ugovora o saradnji sa SSSR-om. Zato je u programu svoje vlade pred rumunskom javnošću polovinom 1942. godine, istakao kao osnovni strateški smer rumunske politike borbenu saradnju sa silama Osovine do potpunog »oslobođenja« Rumunije i Evrope od slovenske i boljševičke opasnosti.¹²⁷

Sve nesigurniji izgledi da će »velika« Rumunija moći da se održi osloncem na sile Trojnog pakta, prisilili su u jesen 1942. vrhove vladajuće rumunske buržoazije, ali i antiosovinske i antisovjetske buržoazije, da preko raznih veza pobude interesovanje zapadnih saveznika — da u slučaju poraza Nemaca što pre upute svoje trupe u Rumuniju, pre ulaska Crvene armije. Britanija se, međutim, držala savezničkih dogovora, i vodila rat protiv sila Osovine ne upuštajući se u ove mračne igre.¹²⁸

¹²⁶ Н. И. Лебедев, Падение диктатуры Антонеску,... pp. 181—189. Takode, Elisabeth Barker, Britanska politika na Balkanu, Britanska politika prema jugoistočnoj Evropi u drugom svetskom ratu, Globus, Zagreb, 1978, pp. 213—214.

^{126a} AJ, Fond 103, f-60, Telegram Sumenkovića iz Ankare, nr. 425 od 2. juna i parafraza od 16. juna 1942. Takode, Elisabeth Barker, o.e. pp. 214—215.

¹²⁷ AJ, Fond 103, f-60. Izveštaj generalnog konzula izbegličke vlade K. Jugoslavije iz Ciriha, nr. 154, od 11. jula 1942.

¹²⁸ Ibid. Izveštaj Avakumovića iz Štokholma, nr. 132, od 24. oktobra 1942. Takode, Elisabeth Barker, o. c. pp. 213—214.

Nemci su i dalje čvrsto verovali u maršala Antoneskua i bili ubeđeni da on lako može da omete sve ovakve pokušaje i da ostvari još potpunije vojno i privredno uključivanje Rumunije u rat na Istoku.¹²⁹ Zato se Hitler u ovoga puta najpre obratio njemu.¹³⁰

Satelitski vladajući vrh u Bukureštu se već od ranije osećao prevarenim, ne toliko od Nemaca, koliko od drugih satelitskih zemalja. Posebno nezadovoljstvo bilo je usmereno protiv mađarske vlade koja više nije želela da svoje oružane snage angažuje na istočnom frontu. Upoređivan je doprinos jedne i druge zemlje u ratu protiv SSSR-a. Mađari su optuživani da su i u okviru ograničenog kontingenta trupa u 1941. poslali najviše pripadnika nemađarskog naroda i da je među 15.000 poginulih vojnika iz sastava mađarskog korpusa na Istoku najviše bilo prisilno mobilisanih Rumuna iz Transilvanije, kao i pripadnika slovenskih i drugih narodnosti iz Mađarske.¹³¹

Pojačani pritisci nacističkog vrha krajem decembra 1941. i u januaru 1942. prema Budimpešti, radi većeg angažovanja Mađara u ratu na Istoku, pojačali su kod Antoneskua i njegovih saradnika znatiželju šta sve nude i daju Nemci vladi u Budimpešti za masovnija učešće mađarskih oružanih snaga na strani Nemačke. Plašili su se novih nemačkih obećanja Mađarima u vezi sa teritorij ama na koje su računali Rumuni. Sumnje su još više pojačali novi kontakti između Budimpešte i Sofije, i Berlina i Sofije, posebno razgovori o predaji većeg dela okupirane Srbije bugarskim okupacionim trupama. Nagoveštaji razgovora između Nemaca i Mađara o Banatu, koga je Hitler već ranije obećavao Mađarima, i ustupanje severoistočnih delova Srbije Bugarima, naročito sliva reke Timok, prema kome su zbog rumunske nacionalne manjine koja tamo živi, imali aspiracije i Rumuni, izazvali su nezadovoljstvo u Bukureštu.¹³² Pobuđivanju nepoverenja prema Berlinu još više su doprinosile vesti o oživljavanju aktivnosti pripadnika Gvozdene garde, koji su 1941. godine bili proterani iz Rumunije i internirani u Nemačkoj zbog stalnih sukoba sa Antoneskuom i njegovim saradnicima. Upravo u ovom vreme pojačanih sumnji u iskrenost Nemaca, stigle su u Bukurešt vesti da bivši legionari neometano deluju u Nemačkoj i da pripremaju povratak u domovinu, a da jedan od poznatih legionarskih vođa Dumitru Groza (Dumitru Grozea) ilegalno boravi u Budimpešti i da otuda, uz podršku Mađarske, priprema borbu za obaranje Antoneskuove vlade.¹³³

Ministarstvo inostranih poslova Nemačke slalo je pismena uveravanja vladi Rumunije da nema nikakve opasnosti od legionarske

¹²⁹ ADAP, D, XIII, nr. 505, 513, 519.

¹³⁰ ADAP, E/I, nr. 49, pp. 88–89, 63, pp. 113–16.

¹³¹ AJ, Fond 103, f-61. Telegram Sumenkovića iz Ankare, nr. 105, od 30. januara 1942. Takode, f-60. Telegram Avakumovića iz Stokholma, nr. 111 od 20. septembra 1942.

¹³² AVII, »London«, Rol. 1, sn. 752–757. Pismo Erdmansdorfa, nr. DV VII. 32 od 10. februara 1942. Takode, ADAP, E/I, nr. 104, pp. 191–192, 111, pp. 202–203, 112, pp. 203–205, 141, pp. 253–256.

¹³³ Andreas Hillgruber, o. c. pp. 119–121. Takode, ADAP, E/I, nr. 104, pp. 191–192, 141, pp. 253–256.

akcije protiv vlade Antoneskua, niti govora o bilo kakvoj nagodbi sa Mađarskom i Bugarskom koja bi bila uperena protiv Rumunije. Nije postojala opasnost ni za Banat, koji je Nemcima bio potreban kao žitnica, a Bugarima su predati radi zaštite od partizanskih napada samo delovi pomoravske Srbije, dok je timočki kraj zbog svog rudnog bogatstva ostao pod Nemačkom. Takođe je rečeno da se sa Mađarima pregovaralo samo o njihovom masovnijem angažovanju u ratu i da je legionarski pokret pod punom kontrolom nemačkih vlasti.¹³⁴

Da bi razuverio nepoverljivog maršala Antoneskua, Hitler je u Bukurešt poslao svog ličnog izaslanika majora Engela. Obavljajući ovaj zadatak, čiji je cilj bio pružanje ohrabrenja glavnom i najvažnijem Hitlerovom saradniku na istočnom frontu u 1941, Engel je naišao na sijaset novih Antoneskuovih ideja među njima i na zahtev da se rumunskim trupama preda zaštita nad timočkim krajem, uz obećanje da će partizanske »bande« biti u tom području brzo uništene. Zbog značaja rudnika bakra u Boru, lošeg iskustva sa obećanjima Banata Hortiju i problema u odnosima sa kvislinškom vladom Nedića oko ulaska Bugara u Pomoravlje, Nemci o toj transakciji nisu hteli ni da razgovaraju.¹³⁵

S obzirom na to da čitav kompleks pitanja u vezi sa sumnjom rumunske vlade u odnose Nemaca sa susednim zemljama i oko angažovanja rumunskih snaga u novom pohodu nije na ovaj način mogao biti raščišćen, Hitler je pozvao u februaru 1942. Antoneskua da ga poseti u njegovom Glavnom stanu i da se o svemu tome detaljnije dogovore.^{135a}

Kolika je pažnja sa nemačke strane pridavana planiranim pregovorima između Hitlera i drugih njegovih saradnika i Antoneskua i njegovih saradnika, vidi se po opsežnim materijalima koje su pripremili za taj skup što nije praktikovano u susretima sa šefovima drugih zemalja. U Ministarstvu inostranih poslova i Vrhovnoj komandi Vermahta pripremljeni su opsežni podsetnici sa podacima o svim važnijim pitanjima nemačko-rumunskih odnosa, iz domena vojne, političke i privredne saradnje; o aktivnostima interniranih legionara; o pitanjima u vezi sa Banatom i Timočkom krajinom; o odnosima sa Mađarskom, o položaju nemačke manjine u Rumuniji, čitavom kompleksu privrednih i finansijskih pitanja, vojnoj saradnji i drugom.¹³⁶

Neposredno pred polazak u posetu Fireru, maršal Antonesku je u razgovorima sa šefom nemačke vojne misije u Rumuniji generalom Spajdlom (Wilhelm Speidel) i poslanikom Kilingerom naveo kao veliki problem u odnosima dveju zemalja vanugovorne kupovine koja su obavljale u Rumuniji razne otkupne centrale i vojne otkupne stanice Vermahta. Ovakvim nekontrolisanim otkupom oticale su

¹³⁴ PA, Büro St. S. Rumänien, Bd. 8, Zabeleška Voermana, nr. 17, od 8. januara 1942. Takođe, ADAP, E/I, nr. 141, pp. 253–256.

¹³⁵ ADAP, E/I, nr. 141, pp. 253–256. issa ibid. nr. 214, pp. 386–390. Takođe, PA, Büro St. S. Rumänien, Bd. 10, Zabeleška Voermana, nr. 450, od 14. jula 1942.

¹³⁶ ADAP, E/I, nr. 214, pp. 386–390.

znatne količine najraznovrsnije rumunske robe u Nemačku, gušena redovna razmena, izazivane nestašice pojedinih artikala i rast cena, što se veoma negativno odrazilo na razvoj rumunske privrede i trgovine. Antonesku je tom prilikom odlučnije zahtevao da se preduzmu mere za obuzdavanje ovakvog načina iscrpljivanja privrede Rumunije.¹³⁷ Zato će i ovo pitanje biti uvršćeno u dnevni red razgovora na najvišem nivou između Nemačke i Rumunije.

Firer i Antonesku sreli su se 11. februara 1942. u Hitlerovom Glavnom stanu u Wolfshausen (Vučijoj jami) kod Rastenbura u istočnoj Pruskoj i razgovarali o nizu krupnijih pitanja, ostavljajući, manje važna za susret i razgovore Antoneskua sa Ribentropom sledećeg dana, 12. februara.

Najvažnije je pitanje u tom trenutku za Firera bilo dobijanje što više vojnika i sirovina iz Rumunije za istočni front, pa se u vezi s tim najviše pažnje posvećivalo otklanjanju i ublažavanju najkrupnije prepreke na putu ispunjenja ovog zadatka, smirivanju akutnih suprotnosti u odnosima Rumunije sa Mađarskom. Hitler je i ovog puta naveo »istorijske« uzroke mešanja sila Osovine u zaoštrene odnose Rumunije i Mađarske od donošenja Bečke arbitraže. Posle podele suorne teritorije, Nemačka je garantovala novopostavljene granice samo radi smirivanja odnosa između Mađara i Rumuna i izbegavanja eventualnog ratnog sukoba koji bi se negativno odrazio na čitavu strukturu Trojnog pakta. Išlo se za tim da se u rešavanju krupnog zadatka — uništavanja »boljševičke« opasnosti, udruže i angažuju sve snage zemalja-članica Trojnog pakta.

Antonesku je u vezi sa ovim dao već poznati prigovor da Mađari ipak nisu celom svojom oružanom silom krenuli na Istok, da su to učinili bez dvoumljenja samo Rumuni, koji su angažovali u to vreme oko 90% raspoloživih vojnih efektivna, dok Mađari špekulišu i pripremaju svoju armiju da bi u povoljnom trenutku mogli napasti Rumuniju.¹³⁸

Hitler je ubeđivao Antoneskua da su u Budimpeštu išli Ribentrop i mnogi drugi predstavnici Rajha sa osnovnim ciljem da bez ikakvih obaveza i namera prema Rumuniji pridobiju Mađare za opštu mobilizaciju istu onakvu kakvu su organizovali Rumuni. Priznao je da poslovi oko pokretanja Mađara ne idu lako, ali je izrazio čvrsto ubeđenje da će oni morati da krenu u rat i da neće više moći da koriste svoje poznate metode izvlačenja.¹³⁹

Hitler je razuveravao svoga sagovornika da nema opasnosti od bilo kakvog dogovaranja između Nemaca i Mađara na račun Rumuna ili od legionara, čvrsto garantujući granice i »suverenitet« Rumuniji pod vodstvom maršala Antoneskua. Garantovao je i uspeh novog poduhvata koji će Vermaht, uz pomoć Rumuna i ostalih saveznika, pokrenuti sledećeg proleća i leta, posle čega bi na račun ruskih prostranstava i privrednih i drugih bogatstava sledile »zaslu-

¹³⁷ Ibid. nr. 222, pp. 397—398.

¹³⁸ Ibid. nr. 244, pp. 499—450, 453. Takode, Andreas Hillgruber, o. c. p. 145.

¹³⁹ Ibid. nr. 245, p. 454.

žene nagrade pobjednicima» za njihova vojna i materijalna ulaganja.¹⁴⁰ Jedan od značajnijih činilaca u blagovremenom »uništavanju« ruskog otpora, prema mišljenju načelnika nemačke Vrhovne komande, maršala Kajtela, trebalo je da bude blagovremeno izvedena priprema Vermahta i saveznika, kako bi operacije u 1942. mogle ranije početi nego što je urađeno 1941. i da bi se završile pre jesenjih kiša i drugih prirodnih i terenskih smetnji i nepogoda. Hitler je posebno apelovao na proizvodnju i liferovanje što većih količina pogonskog goriva do »osvajanja« ruskih izvora na Kaspijskom moru i britanskih na Bliskom istoku kada se očekuje pravo obilje ove dragocene tečnosti i višestruko nagrađivanje Rumuna za njihov doprinos i napor.

U atmosferi punoj uzajamnih pohvala i priča o »svetlim« perspektivama maršal Antonesku se i ovog puta najviše žalio zbog nekontrolisanih kupovina koje su Nemci obavljali u Rumuniji.¹⁴¹

Drugi deo razgovora, kome su prisustvovali Ribentrop, Kaj tel i drugi moćnici iz nacističkog vrha, osim Hitlera, održan je 12. februara, sa zadatkom da se dalje razrade pojedina pitanja o još jačem angažovanju Rumuna na Istoku. Odvijao se u sličnoj atmosferi. I ovde se Ribentrop pred nepoverljivim vođom rumunskih nacista lično pravdao da prilikom razgovora u Budimpešti nije bilo nikakvih obećanja uperenih protiv interesa Rumunije. I nastavak razgovora svodio se na nastojanja Nemaca da ojačaju veru rumunskih nacista u zajedničku pobjedu, kako bi bez roptanja nastavili da se bore na Istoku.¹⁴²

Olako davana obećanja i verbalni dueli bili su jedno, a stvarnost kvislinških sistema i teški ekonomski pritisci sila Osovine i međusobni sukobi, nešto drugo. Hortijevci, kojima se nije išlo na istočno bojište, prepuštali su, ako je to već moguće, da neko drugi ratuje umesto njih. Ministar Ribentrop je morao 22. februara ponovo da hrabri Rumune i da im garantuje zaštitu od opasnosti sa Zapada.¹⁴³

Uspešno izvrđavanje hortijevaca pritiscima Nemačke, prikupljanje mađarske vojske prema rumunskoj granici, kontakti između

¹⁴⁰ ADAP, E/I, nr. 241, pp. 429—441, 244, pp. 443—453, 245, pp. 453—456.

¹⁴¹ Ibid. nr. 245, p. 455. Antonesku je otvoreno saopštio Hitleru da se nemačkoj oružanoj sili u Rumuniji najviše zamera »zbog nepravilnosti, do kojih dolazi prilikom kupovina naveliko od strane nemačkih vojnih centara«. Njemu (ambasadoru Kilingeru) je takođe poznato da je iz Rumunije izvezeno u nepoznatom pravcu po dvostruko i trostruko višim cenama, ispod ruke oko 1.000 vagona vune i 20.000 vagona žitarica. Antonesku je slične primere crne trgovine u Rumuniji u koju je umešan Vermaht izneo i pored Kajtelom o čemu je zapisničar zabeležio: »Radi objašnjenja hteo bi on (Antonescu) svakako da primeti da njegove žalbe nisu upućene protivu prisustva nemačkih trupa u Rumuniji, već protivu izdavanja 30 milijardi leja pod izgovorom da su one neophodne za nemačke trupe. Taj iznos je nastao iz kupovina koje su se obavile po dvostruko i trostruko višim cenama koje bi, ukoliko im se ne stane na put, minirale nivo rumunskih cena, što bi dovelo do privredne krize«. Vid. ADAP, E/I, nr. 238, p. 423.

¹⁴² AVII, »Bon«, Rol. 3. Zabeleška u nemačkom ministarstvu inostranih poslova, od 13. februara 1942. Takođe, ADAP, E/I, nr. 234, pp. 408—417.

¹⁴³ PA, Büro St. S. Ungarn, Bd. 5, Zabeleška o razgovorima Ribentropa i rumunskog poslanika u Berlinu od 20. februara 1942. Takođe, ADAP, E/II, nr. 39, pp. 68—69, 59, pp. 101—102.

Mađara i Bugara i — naročito — pristanak nacista na sve to, izazivali su kolebanja kvislinškog vrha u Bukureštu. I jedan broj rumunskih generala je bio nezadovoljan razvojem situacije i opirao se još širem angažovanju na Istoku sve dok se Mađari uspešno izvlače od učešća u novom udaru na SSSR. Čak je i načelnik rumunskog generalštaba bio protiv toga da se rumunska armija ponovo angažuje na Istoku.¹⁴⁴ Samo deo krupne vladajuće buržoazije bio je za dalje beskompromisno srljanje u ratnu neizvesnost. Pravo raspoloženje Rumuna u to vreme najbolje je opisao u svom tajnom izveštaju predsednik nemačko-rumunske trgovinske komore Zogens (Siegens), koji je dobro poznao prilike u toj zemlji. On je posle trodeljnog boravka u Rumuniji u prvom delu marta 1942. pisao da je pretežni deo rumunskog stanovništva protiv daljeg učestvovanja u ratu i novih žrtava i materijalnih ulaganja. Opšte je mišljenje među Rumunima, pisao je Zogens, da rat, posle izbijanja na Dnjestar, treba završiti, jer Rumunija mora čuvati osvojena područja od Mađara, sa kojima ranije ili kasnije mora doći do obračuna na bojnopolju.¹⁴⁵ Rumunska vlada je želela da nađe oslonac protiv Mađara, pokušavajući da ojača veze sa Slovačkom, Nezavisnom Državom Hrvatskom, pa čak i sa Bugarskom.¹⁴⁶

Precenjajući sopstvenu snagu i mogućnosti, rumunski vladajući vrh je počeo da izaziva svoje već razdražene susede — Mađare.¹⁴⁷ Ovakvu smelost rumunski sateliti su mogli da pokažu samo zahvaljujući punoj angažovanosti na strani Rajha i pripremanju novih divizija za Istok. Ipak je Ribentrop naložio nemačkom poslaniku u Bukureštu, Kilingeru, da na nenametljiv način skrene pažnju maršalu Antonesku da deluje na smirivanje rumunske propagande i drugih vidova aktivnosti protiv Mađarske, jer to, kako on kaže, ide na štetu interesa sila Osovine i njenih saveznika, pa i na štetu same Rumunije.^{147®}

Ova indirektna intervencija Ribentropa u korist Mađara izazvala je revolt u Bukureštu, jer po mišljenju Rumuna Mađari zbog izbegavanja da potpuni saraduju sa Nemcima na Istoku, ne zaslužuju zaštitu. Ukazujući na probritansku orijentaciju satelitskog vrha u Budimpešti, Mihai Antonesku je izneo podatak da je sadržaj anti-rumunskog govora šefa vladinog presbira u Budimpešti i kandidata za portfelj ministra inostranih poslova Mađarske Ulain Rivickog puna 24 časa pre javnog izlaganja bio poznat Britancima.¹⁴⁸

Bili su ovo samo verbalni izlivi nezadovoljstva rumunskog satelitskog vrha. Pripreme novih divizija, planovi o skorom pohodu i sigurnoj pobedi odvlačili su pažnju vojnih i civilnih šefova u Bukureštu u drugom smeru. U eri širokih priprema i očekivanja velikih

¹⁴⁴ AJ, Fond 103, f-60, Telegram Kojića, nr. 213 od 27. februara 1942. Telegram Sumenkovića, nr. 272 od 28. marta 1943; Telegram poslanstva K. Jugoslavije iz Lisabona, nr. 375 od 2. aprila 1942; Telegram Sumenkovića, nr. 337, od 12. aprila 1942.

¹⁴⁵ ADAP, E/II, nr. 64, p. 108.

¹⁴⁶ Ibid. nr. 69, pp. 117—119, 101, pp. 177—178.

¹⁴⁷ Ibid. nr. 91, pp. 158—159.

^{147a} Ibid. nr. 95, pp. 166—167.

¹⁴⁸ ADAP, E/II, nr. 97, pp. 169—171.

pobeda, raspoloženje rumunskog militarizovanog vrha je raslo. Kilinger je 9. maja 1942. godine, neposredno posle susreta sa Antoneskuom, javljao: »Maršal je bio veoma svež i čvrsto pouzdan u uspeh predstojećeg vojnog pohoda na Istok«.¹⁴⁹ Osnovna preokupacija kvislinškog vrha u Bukureštu u tim danima bila je kako što bolje opremiti oko 1,100.000 rumunskih vojnih obveznika, koji su obučavani i već upućivani na front. U verbalnoj noti rumunske vlade, upućenoj vladi Rajha 22. maja 1942. traženo je od ministra Ribentropa da, u duhu datih obaveza i obećanja, pomogne opremanju drugog talasa rumunske vojske za istočni front, jer su » . . . rumunske rezerve opreme potpuno iscrpljene«.¹⁵⁰ Traženo je teško naoružanje, posebno opremanje motorizovanih i oklopnih jedinica, kao i što hitnije dostavljanje obećane pomoći i redovnije ispunjavanje obaveza u pogledu izvoza ugovorenih sirovina iz Nemačke za potrebe rumunske ratne industrije, kako bi mogla nesmetano da radi za potrebe svoje brojne armije.¹⁵¹

Na grupnoj sahrani rumunskih vojnika — poginulih u prethodnim, proletnjim borbama na južnom i centralnom delu istočnog fronta, 15. maja 1942, maršal Antonescu je otvoreno zapretio svojim najvećim neprijateljima »Slovenima«, protiv kojih je već vodio rat, i Mađarima, pripremajući se za konačni obračun sa njima.¹⁵²

Uspesi na najjužnijem odseku istočnog fronta, posebno u savlađivanju sovjetskog otpora na području Kerča, od 18. do 19. maja, i zauzimanje područja Sevastopolja od 1. juna do 4. jula 1942, gde je protiv snaga Crvene armije, uz Nemce, Italijane i Mađare, bilo angažovano oko milion rumunskih vojnika i oko 30.000 rumunskih folksdojčera, jačali su uverenje mađarskih revanšista da je moguć skori kraj pohoda na Istok i da se treba pripremiti za rat protiv Rumuna na području Transilvanije. Zato mađarski nacionalisti, u odsutnosti Rumuna, iniciraju neredе oko sporne granice. Nemačko-italijanska vojna komisija za smirivanje odnosa između Mađarske i Rumunije javljala je u junu 1942. da se umnožavaju ekscesi oko granične linije, zbog čega je došlo do masovnog prebegavanja Rumuna iz mađarskog dela Transilvanije.¹⁵³ Pokušaji Mešovite komisije da smiri sukobe sa obe strane granice i da zaustavi reku izbeglica

¹⁴⁹ Ibid. nr. 192, p. 328.

¹⁵⁰ Ibid. nr. 231, p. 395.

¹⁵¹ Ibid. nr. 231, p. 296, Antonescu je izneo frapantne primere neispunjavanja preuzetih obaveza od strane nemačkih firmi: »Iako je privrednim ugovorima obećano snabdevanje važnijim sirovinama za industriju naoružanja, postoji opasnost da ona zatvori svoja preduzeća, jer ugovori nisu poštovani. Kao primer za neispunjavanje obaveza je Herman Gering preduzeće koje je od ugovorenih 300.000 tona sirovog gvožđa, isporučilo samo 7.000 tona«.

¹⁵² PA, Büro St. S. Ungarn, Bd. 6, Pismo mađarskog poslanstva u Berlinu — Ribentropu, nr. 492/B od 20. maja 1942. Takode, AJ, Fond 103, f-60, Izveštaj Avakumovića, nr. 111 od 20. septembra 1942.

¹⁵³ ADAP, E/II, nr. 286, pp. 486, pp. 486^87. Takode, PA, Büro St. S. Rumänien, Bd. 9. Telegram Ribentropa — Kilingeru, nr. 557, od 21. maja 1942; A.VII, London, N-2, sn. 8019—8020. Telegram Kilingeru, nr. 260, od 21. januara 1942; AJ, NAV, T-120. Rol. 241, sn. 221640—221641', nr. 152 od 22. januara 1942.

nisu davali željene rezultate, jer je svaka od suparničkih strana težila da ojača i osigura svoje pozicije.¹⁵⁴

Novi pokušaji na Istoku u 1942. i brzo napredovanje nacističkih i satelitskih armija, prvih dana, kroz južnu Ukrajinu, uslovili su još veću aktivnost najkonzervativnijih fašističkih krugova u Budimpešti i Bukureštu, koji su očekivali brzu pobjedu i neizbežni ratni obračun oko Transilvanije, za koji se trebalo pripremiti.¹⁵⁵ Usledila je ponovo intervencija iz Berlina i Rima, a krajem juna i poziv vladama u Budimpešti i Bukureštu da obustave međusobna koškanja.^{155a}

Krajem juna Ribentrop je ponovo posredstvom Kilingera, pokušao da ih smiri, jer štete silama Osovine u trenutku kada moraju da sarađuju u zajedničkoj i odlučujućoj borbi protiv boljševika i Anglo-amerikanaca.⁵⁸ Dodatne probleme je stvarao pomenuti Hitlerov promašeni potez o valjanosti garancija granica u Transilvaniji samo do pobjede sila Osovine.¹⁵⁷

Nesigurnost stavova u pogledu vrednosti odluka Bečke arbitraže, odnosno ograničavanja garancija njene vrednosti na period do »pobjede« sila Osovine predstavljala je neku vrstu utehe Rumunima koji su ranije bili potcenjivani u odnosu na Mađare i istovremeno — služila je kao opomena i svojevrsna kazna Mađarima koji su i dalje učestvovali u ratu na Istoku samo delom svoje armije.¹⁵⁸

U ovakvoj konstelaciji odnosa u trouglu Berlin—Bukurešt—Budimpešta, Mađari su se, manje svojom krivicom, a više logikom događaja, našli u inferiornijem položaju u odnosu na Rumune. Upravo zbog ovoga se hortijevski vrh odlučio da odmah otpočne šire pripreme za rat, pa je Krunski savet doneo 14. jula 1942. godine odluku da se počnu sakupljati snage za rat protiv Rumunije.¹⁵⁹

Da bi izbegli eventualno iznenađenje, Mađari su odmah počeli da pripremaju trupe za obračun sa Rumunima. Moćniji kod kuće, posebno na »vrućem« području Transilvanije, oni su preuzeli inicijativu u zaoštavanju odnosa sa Rumunijom. Ovi pritisci su bivali sve jači, upoređo sa prodiranjem osovinskih i kvislinških armija na Istoku i u severnoj Africi, posebno sa uspesima rumunskih trupa na južnom odseku istočnog fronta. Antonesku je 6. septembra 1942. godine, posredstvom Kilingera, poslao telegram Ribentropu u kome ga je oba-

¹⁵⁴ PA, Büro St. S. Rumänien, Bd. 9. Telegram poslanika Jagova iz Budimpešte — Ribentropu, nr. 963, od 3. juna 1942. Takode, Ungarn, Bd. 7. Kopije telegrama Kilingera — Ribentropu, nr. 2356 od 8. i 2404 od 10. juna 1942; John A. Lukacs, o. c. pp. 464—5, 473.

¹⁵⁵ AJ, Fond 103, f-60, telegram generalnog konzula Đuričića iz Ciriha izbegličkoj vladi, nr. 124, od 13. juna i 154 od 11. jula 1942.

^{155a} PA, Büro St. S. Rumänien, Bd. 10, ADH, telegram Kilingera — AA, nr. 2709 od 25. juna 1942. Takode, ADAP, E/III, nr. 36, pp. 62—63.

¹⁵⁰ ADAP, E/III, nr. 47, p. 77.

¹⁵⁷ Ibid. nr. 124, p. 216.

¹⁵⁸ PA, Büro St. S. Rumänien, Bd. 10. Telegram Ribentropa —nemačkoj ambasadi u Rimu, nr. 738, od 24. jula 1942.

¹⁵⁹ ADAP, E/III, nr. 256, pp. 441^142.

vestio da se već nekoliko sedmica prikupljaju i koncentrišu mađarske trupe prema rumunskoj granici, tražeći da Nemci hitno intervenišu u Budimpešti.¹⁶⁰

Angažovanost maršala Antoneskua na južnom odseku istočnog fronta, gde su zajedno sa nemačkim armijama operisale i 3. i 4. rumunska armija, nije dozvoljavala da se on više uključi u svađe sa hortijevcima. Samozadovoljni rumunski vođa nalazio se u eri naj-srdačnijih odnosa sa Firerom i na putu posebne časti, jer mu je Hitler konačno bio obećao — posle izbijanja na Volgu — predaju komande nad delom nemačkog fronta u rejonu Staljingrada, gde su operisale nemačke i rumunske trupe.¹⁶¹

Koncentraciji rumunskih trupa radi što kompaktnije upotrebe na istočnom bojištu, težili su vodeći politički krugovi Rumunije ali da bi i u slučaju sukoba sa Mađarima, bili koncentrisani i što spo-sobniji za brze pokrete. Probritanski orijentisani vladajući vrhovi u satelitskoj Rumuniji, naročito onda kada je izgledalo da Nemci gube, želeli su da u trenutku eventualnog poraza imaju na okupu vojsku potrebnu za spasavanje »velike Rumunije«, ali pod zaštitom zapadnih saveznika. Nemci su ovo znali i već su od početka formirali rastresit borbeni raspored rumunskih jedinica, izmešanih sa nemačkim, ili u uskom sadejstvu sa njima.

Hitlerova lažna obećanja o predaji komande Antoneskuu na odseku južnog krila istočnog fronta po izbijanju na Volgu, imala su dva cilja: na jednoj strani — da se podstaknu Rumuni u napojima teških borbi na istočnom frontu krajem leta 1942, i na drugoj, da se skrene pažnja Mađarima da ne idu daleko u zaoštavanju sukoba na granici prema Rumuniji. Ovoj Hitlerovoj zamci je naseo vodeći rumunski vrh, pa je potpredsednik vlade Mihai Antonesku inicirao polovinom septembra 1942. susret na najvišem nivou, konkretno nudeći odlazak u posetu Ribentropu, po mogućnosti i Hitleru ili dolazak Ribentropa u Bukurešt.¹⁶²

Razgovori između potpredsednika i ministra inostranih poslova u vladi Rumunije Mihaija Antoneskua i ministra inostranih poslova Nemačke Ribentropa počeli su 22. septembra 1942. najvažnijom temom — o zaoštrenim odnosima sa Mađarskom. Oba sagovornika su se složila da je potrebno smirivanje odnosa na rumunsko-mađarskoj granici i izbegavanje sukoba u Transilvaniji dok se nije zajednička bitka protiv Sovjetskog Saveza.¹⁶³

Pošto Ribentrop nije pokazao volju da detaljnije raspravlja ni o problemima Srbije i Timočke krajine, smatrajući da je to pitanje

¹⁶⁰ PA, Büro St. S. Ungarn, Bd. 8, telegram Ribentropa Kilingeru, nr. 1093 od 8. septembra 1942.

¹⁶¹ Andreas Hillgruber, o. c. p. 148; Н. И. Лебедев, Крах фашизма в Румынии, ... p. 351.

¹⁶² ADAP, E/III, nr. 297, p. 512. Potpredsednik Mihai Antonesku je pisao u Berlin: »Hoćemo da isforsiramo posetu kod gospodina ministra inostranih poslova Rajha i kod Firera ili takode posetu Rumuniji, preko gospodina ministra inostranih poslova Rajha, i to posetu koja važi samo za Rumuniju a ne i za Mađarsku.«

¹⁶³ Ibid. nr. 311, p. 539.

rešeno, Antonesku je pokrenuo novu temu¹⁶⁴ — da se između Rajha i Rumunije koji su najviše angažovani u ratu ostvare posebni oblici saradnje u svim oblastima života. On je predložio da se uz sve ostale veze u okviru Trojnog pakta sklopi posebni političko-vojno-pri-vredni pakt između Nemačke i Rumunije radi uspešnijeg rešavanja niza krupnih pitanja vezanih za probleme Podunavlja, Crnog mora, Balkana, Egejskog mora, kako bi se suzbila »slovenska opasnost« u ovom delu Evrope koja istorijski i etnički spada u domen Nemaca i Rumuna. Jedna od važnih funkcija ovoga pakta trebalo je da bude briga oko bezbednosti i unapređivanja značajnih komunikacija koje vode sa severa od Nemačke preko Rumunije na jug, dolinom Morave i Vardara do Soluna, dalje — prema moreuzima i južnije, preko Atine, za Pirej i Sredozemno more.¹⁶⁵

Znajući da bi jedan ovakav nemačko-rumunski potez izazvao opštu uzbunu svih satelita i kvislinga koji su se nalazili pod uticajem Nemaca, Ribentrop je ovaj predlog Mihaija Antoneskua, za koga je svakako morao znati i maršal Jon Antonesku, na jedan nenametljiv način odbacio, zaključujući da zajednički prolivena krv protiv boljševika spaja bolje od svih paktova.^{165a} Svakako da je sva krupna pitanja evropskog kontinenta, pa i ova, trebalo da rešava vodeći nacistički vrh posle pobede u koju su oni još verovali.

Razgovori Mihaija Antoneskua sa Hitlerom 23. septembra počeli su pohvalama koje je Firer uputio zbog držanja rumunskih generala i oficira na istočnom frontu, koji su, prema njegovim ocenama, pokazali da su bolji borci od vojnika drugih saveznika.¹⁶⁸

Razgovor o uspesima, velikim planovima i poslovima, vođen s namerom da se Rumunima udahne još više morala i volje za totalni rat, odložio je »vruće teme« o kojima je Antonesku želeo da govori.¹⁶⁷ Zato je potpredsednik rumunske vlade zamolio da Hitler primi u dogledno vreme maršala Antoneskua, da bi se ponovo razgovaralo o svim pitanjima saradnje i zajedničkog vođenja rata. Samo dve sedmice posle ovih razgovora Ribentrop je obavestio potpredsednika Antoneskua da je Hitler voljan da primi maršala Antoneskua na svom frontovskom komandnom mestu.¹⁶⁸

Upravo je počela kriza na istočnom frontu, pa su razgovori sa Antoneskuom bili korisni i potrebni, kako u vezi sa pokušajima poboljšavanja operacija udruženih trupa, tako i u pogledu novih naprezanja i zajedničkih ulaganja u ovaj, za njih preteški rat. Pokreti

¹⁶⁴ Ibid. nr. 311, pp. 542—543. Zapisničar susreta je zabeležio da je Ribentrop odbio da razgovara o arbitraži: »RAM je odgovorio da Antonescu zna da on (ministar spoljnih poslova Rajha) ne želi da diskutuje o Bečkoj arbitraži. Antonesku će razumeti da je za njega nemoguće da obnovi debatu o odluci, koju je on doneo u ime Firera.«

¹⁶⁵ ADAP, E/III, nr. 311, p. 539. Braneći ideju posebnog pakta između Rajha i Rumunije Antonesku je podvlačio: »Tim ugovorom bi Nemačka mogla da osigura uticaj na sve probleme, pa bi tako učinila samoj sebi uslugu, pomažući Rumuniji.«

^{165a} Ibid. p. 540. Ribentrop je vesto, parolaški, odbacio ovu ideju jednom rečenicom: »Zajednički prolivena krv sjedinjuje čvršće od svih paktova.«

¹⁶⁶ Ibid. p. 550.

¹⁶⁷ Ibid. nr. 312, pp. 548—552.

¹⁶⁸ Ibid. E/IV, nr. 15, pp. 29—30.

udarnih grupacija prema Staljingradu i Volgi bili su sve sporiji, a onda su potpuno prestali, da bi u novembru 1942. godine počeo novi veliki zaokret i veliki poraz nemačkih i satelitskih armija pred Staljingradom, na Volgi i kod El-Alamejna u severozapadnom delu Egipta.¹⁵⁹

Snažna ofanziva jedinica Crvene armije 19. novembra 1942, istočno od Staljingrada, desetkovala je, zajedno sa nemačkim, i nekoliko rumunskih divizija, a zatvaranje reiona Don-Volga (samo četiri dana kasnije) dovelo je do razbijanja i opkoljavanja rumunskih grupa i označavalo je kraj Antoneskuovog sna o velikoj pobedi i pompeznom trijumu, uz Hitlerove skute.¹⁷⁰

Usled besprimernog otpora i herojstva sovjetskih naroda, raspale su se Hitlerove nade o vladanju svetom, a u paklenom grotlu staljingradskog bojišta pokopani su i svi snovi rumunske kvislinške kamarile. Gubitak teško opremanih rumunskih divizija počeo je da labavi sponu saradnje Hitlera i rumunskog kvislinškog vrha. Polovinom oktobra 1942. godine nemačka obaveštajna služba je otkrila pokušaj potpredsednika vlade Mihaija Antoneskua da preko svojih starih veza zainteresuje Britance za separatan mir sa Nemačkom, koji bi, razume se, bio uperen protiv SSSR-a. Nemci su odmah presegli ovaj kanal i odbili svaku pomisao na bilo kakve posredničke pregovore o separatnom miru sa bilo kojom od savezničkih sila. Onaj ko bi pokušao da pregovara sa nemačkim protivnicima, pa i sa onima na Zapadu, smatran je nemačkim neprijateljem. Nacisti su i dalje odlučno odbijali pregovore sa bilo kim iz protivničkog tabora.^{170a}

Kriza na velikim frontovima, sa izgledima za sigurnu pobedu antiosovinskih sila, jačala je agresivne aspiracije međusobno zavađenih pronemačkih ili probritanskih nacionalističkih struja u redovima rumunskih i mađarskih kvislinga sa obe strane nemirne transilvanske granice. Obrti na velikim ratištima podsticali su nacionaliste i revanšiste da se pripreme za svaku eventualnost. U takvim uslovima došlo je do pojačane propagande i histerije i na jednoj i na drugoj strani.¹⁷¹

Delovanje nemačkih i italijanskih predstavništava u Bukureštu i Budimpešti, kao i mešovite vojne misije, nije smirivalo ni jedne ni druge. Mađari su se branili govoreći da se bore za politiku sila Osovine, odnosno da štite granicu povučenu odlukom Bečke arbitraže, Rumuni su otvoreno napadali i odbacivali i arbitražu i valjanost na-

¹⁵⁹ A. M. Самсонов, Крах фашистской агрессии, „Наука“, Москва 1980, pp. 268—307. Takode, Walter Baum, Eberhart Weichold, o. c. pp. 261—269.

¹⁷⁰ П. А. Жилин, ... o. c. pp. 100—118. Takode, D. M. Proektor, o. c. pp. 360—366; Der grosse Weltbrand des 20. Jahrhunderts, der zweite Weltkrieg, Politische Verlag, Bukarest, 1975, pp. 252—273.

^{170a} ADAP, E/IV, nr. 48, p. 83. Takode, AJ, Fond 103, f-60, Izveštaj Avakumovića iz Stokholma, nr. 132, od 24. oktobra 1942.

¹⁷¹ PA, Büro St. S. Rumänien, Bd. 10, ADH. Telegram Jagova — Ribentropu, nr. 1955 od 27. oktobra 1942; Takode, nr. 1978 od 29. oktobra 1942; Ibid. Verbalna nota vlade Rumunije, nr. 5378 od 29. oktobra 1942; PA, Büro St. S. Ungarn, Pd. 8. Telegram Jagova — Ribentropu, nr. 1992, od 31. oktobra 1942; ADAP, E/IV, nr. 89, p. 115, 115, p. 199.

turene granice.¹⁷² Polovinom novembra 1942. Nemci su morali ponovo da opomenu šefove satelitskog režima u Bukureštu da se u datim okolnostima, mora poštovati slovo Bečke arbitraže, jer bi sâm pokušaj njenog ukidanja u ratnim uslovima stvorio još veće probleme silama Osovine, pa i Rumunima.¹⁷³

Gubici obeju satelitskih armija na istočnom frontu, a naročito brojne rumunske oružane sile, koja je na istočnom frontu izgubila oko 250.000 vojnika i čije su 24 divizije bile rastrojene, uništene ili desetkovane, bez šansi da se ponovo pokrene i opremi tako jaka oružana sila,¹⁷⁴ otupili su oštricu međusobne agresivnosti Bukurešta i Budimpešte.¹⁷⁵ Ovome je doprinelo i sve brže unutarpolitičko raslojavanje i diferenciranje između prozapadno opredeljenih i pronacističkih snaga u vladajućim slojevima satelitskih režima obe zemlje. Ovo je bilo jače izraženo u Bukureštu, gde se do tada osećao prividni mir. Polovinom decembra 1942. godine emigrirao je iz Bukurešta jedan od najuticajnijih vođa građanske opozicije i šef Nacionalcarinističke partije Maniu, što je doprinelo jačanju protivrežimske opozicije u zemlji i istovremeno podstaklo delovanje izbegličke rumunske buržoazije protiv onog dela rumunskog vladajućeg sloja koji se bio potpuno opredelio za saradnju sa Nemcima i kompromitovao kod zapadnih saveznika.¹⁷⁵³ Nesigurnosti kvislinškog vrha u Bukureštu doprinelo je bekstvo Horiya Sime. On je pobjegao iz logora u Bergenbriku, gde je bio pritvoren i interniran kao vođa Gvozdene garde i protivnik porodice Antonesku. Maršal Antonesku je počeo da sumnja u svoje najbolje saradnike i prijatelje u Rajhu i zatražio je razjašnjenje u vezi sa oslobođenjem svog velikog rivala, Horiya Sime. Dobro se znalo da on nije mogao pobeći iz logora bez podrške ili čak otvorene pomoći Nemaca. Usledila su objašnjenja i uveravanja da neće biti nikakvih negativnih posledica po nemačko-rumunske odnose zbog bekstva iz zatvora bivšeg vođe rumunskih legionara.¹⁷⁶

I pored sve očiglednije nadmoći saveznika, nacistički vrh u kvislinškoj Rumuniji morao je da ide dalje pod ruku sa Hitlerom, na što ga je vukla i patološka mržnja prema Sovjetskom Savezu. Hitler je, znajući da će mu u još težim prilikama i iskušenjima biti korisni, obnovio inicijativu da se on i Antonesku sastanu čim za to budu nastupili povoljni uslovi.^{176a} Dvojica diktatora sreli su se ponovo početkom 1943. i još jednom su pokušala da, ulaganjem svih svojih snaga, ostvare sumanuti san o Istoku.

¹⁷² ADAP, E/IV, nr. 118, pp. 203—204.

¹⁷³ Ibid. nr. 196, pp. 339—340.

¹⁷⁴ Н. И. Лебедев, Крах фашизма в Румынии,.... р. 354.

¹⁷⁵ PA, Büro St. S. Rumänien, Bd. 10, ADH, Telegram Ribentropa — Kilingeru od 4. novembra 1942. Ibid, Bd. 9. Zabeleška Vajczekera, nr. 2311 od decembra 1942. Takode, Ungarn, Bd. 9. Telegram, nr. 737 od 14. decembra 1942. godine.

^{175a} ADAP, E/IV, nr. 296, pp. 526—257. Takode, Elisabeth Barker, o. c. PP- 213—214.

¹⁷⁶ ADAP, E/IV, nr. 318, p. 590.

^{176:1} ADAP, E/IV, nr. 323, p. 599. Ribentrop je u telegramu Kilingeru pisao: »Molim Vas da odmah, još večeras, potražite maršala Antoneskua da biste mu rekli da Firer smatra hitnim što je moguće skoriji sastanak i razgovor između njega i Maršala«.

5. PRIVREDNO ANGAŽOVANJE RUMUNIJE U SLUŽBI RATA NA ISTOKU U 1942. GODINI

Neuspeh blickriga i zadobijanja beskrajnih ruskih prostranstava i neiscrpnih prirodnih bogatstava, u kriznoj situaciji krajem 1941. i početkom 1942. godine, usmeravali su nemačke političke, vojne i privredne moćnike sve više prema Rumuniji, posebno prema rumunskim naftonosnim poljima.¹⁷⁷ Pored nafte, Rumunija je raspolagala i drugim sirovinama veoma važnim za snabdevanje nemačke oružane sile i njene ratne industrije. Na rumunskim poljima uspevale su skoro sve vrste agrarnih proizvoda, među kojima su posebno značajni za ratne potrebe bili žito, povrće, uljarica i industrijske biljke. U 1942. godini porastao je i značaj rumunskih rudnika, naročito perspektivnih nalazišta boksita u Bihoru i molibdena u Baiti.¹⁷⁸

Eksploatacija rumunskih dobara nastavljena je u 1942. godini — kao i u satelitskoj Mađarskoj, na osnovi formalnih međudržavnih ugovora i bila je još sveobuhvatnija i masovnija nego u 1941. godini. Uz nemačke vojne i policijske savetnike i agente u Rumuniji su se množili i razni privredni delatnici, koji će kao savetnici, članovi raznih otkupnih stanica i društava, komisija, komora i povereništava omogućiti nacistima širi zahvat privrednih dobara rumunskog naroda, a posebno pripojenih sovjetskih teritorija — Besarabije i Transistrije.¹⁷⁹ I u Rumuniji su bili upražnjavani legalni i ilegalni oblici eksploatacije u prilog Nemačke.¹⁸⁰

Zato su već krajem 1941. godine počele da stižu u Berlin žalbe, među njima i od vođe fašističkog režima u Rumuniji, Antoneskua, 5. decembra, i potpredsednika vlade Mihaija Antoneskua, 13. decembra, u kojima je ukazivano na opasnost potpunog privrednog iscrpljivanja zemlje, uz navođenje da je standard rumunskog stanovništva doveden do egzistencijalnog minimuma, zbog preteranog odlivanja dobara u korist Rajha ili Vermahta. Navedeni su najvažniji i najopasniji kanali iscrpljivanja ekonomske moći Rumunije, pored ostalog: oreterano visoki okupacioni troškovi, uprkos smanjenju broja nemačkih trupa u Rumuniji — oko 40.000 vojnika i oficira. Za pokrivanje tih troškova je samo u decembru 1941. godine isplaćena jedna i po milijarda leja, sa tendencijom daljeg rasta. Zatim tu su bila davanja za izdržavanje porodica oko 30.000 folksdojčera iz Rumunije, koji su služili u SS trupama i Vermahtu,^{180a} preobiman izvoz uz neadekvatan uvoz nemačke robe; razlike u cenama nemačke i rumunske robe, kao i otkup robe koji su vršile nemačke voj-

¹⁷⁷ Andreas Hillgruber, o. c. pp. 163—164. Н. И. Лебедев, Крах фашизма в Румынии,... р. 365.

¹⁷⁸ BA, R-7, Bd. 889. Elaborat, Die Bedeutung des Südostraumes für die deutsche Bergwirtschaft, 1942. Takode, Griff nach Südosteuropa... pp. 11—13; AVII, NAV, T-77, rol. 1294, sn. 361—364. Nemački oficir za ratnu privredu u Rumuniji. Izveštaj o boksitu u Rumuniji.

¹⁷⁹ AVII, »London«, Rol. 2, sn. 7756. Izveštaj poslanika Kilingerera, nr. 596 od 25. novembra 1942. Takode, sn. 7757—7758. Zabeleška u ministarstvu inostranih poslova Nemačke od 2. decembra 1942.

¹⁸⁰ Н. И. Лебедев, Крах фашизма в Румынии,... р. 361.

^{180a} Н. И. Лебедев, Падение диктатуры Антонеску,... р. 139.

ne ili civilne ustanove i njeno slanje u Nemačku. Postavljeni su i konkretni zahtevi radi poboljšavanja privrednih prilika u Rumuniji: smanjivanje davanja za okupacione troškove i poštovanje ugovornih obaveza, pariteta i ravnopravnosti u trgovinskoj razmeni.¹⁸¹

Ali, u vreme kada su se predstavnici vlade Rumunije žalili na preveliko odlivanje rumunskih sirovina za Nemačku, iz Berlina su stizali novi spiskovi povećanih potreba za rat.¹⁸²

Diktator Antonesku je, i pored toga, video pred sobom samo jedan put: i dalje ulaganje svega što se moglo uložiti u rat da bi se porazio »zajednički«¹⁸³ neprijatelj — Sovjetski Savez.

Polovinom januara 1942. održana je jedanaesta sednica nemačkog i rumunskog vladinog trgovinskog komiteta o trgovini, a 17. januara u Berlinu su potpisali Tajni protokol o spoljnotrgovinskoj saradnji dveju zemalja u ime Nemačke — zamenik šefa trgovinskog odeljenja nemačkog Ministarstva inostranih poslova Klodius, a u ime Rumunije — generalni sekretar rumunskog ministarstva finansija Razmerita (Rasmerita Nicolae).¹⁸⁴ Ugovoren je izvoz u tekućoj godini za Nemačku, uz ostalo, oko 400.000 tona žita (i još 200.000 tona za Italiju), kao i preuzimanje svih drugih agrarnih viškova Rumunije za potrebe nemačkog ratišta na Istoku. Posebna obećanja je Rumunija dala u pogledu nafte. Obavezala se da će do krajnjih granica eksploatisati naftu i da će je, uz njene derivate, liferovati za potrebe Rajha.¹⁸⁵

Ugovorene su krupnije novčano-kreditne transakcije; vlada Rumunije preuzela je obavezu da na ime nadoknade za imovinu nemačkih iseljenika iz Besarabije i Severne Bukovine isplati Berlinu 70 miliona RM, a vlada Rajha je dala Rumuniji kredit od 600 miliona RM za nabavke naoružanja koje su Rumuni kupovali od nemačkih firmi. Regulisano je i jedno od pitanja oko koga je najčešće dolazilo do nesporazuma, utvrđena je visina vojnih okupacionih troškova, koje su Rumuni obilato plaćali, iako njihova zemlja nije bila formalno okupirana. Za trupe koje su, uglavnom, obezbeđivale i održavale nemačke pomorske baze na Crnom moru, a takođe i avio-službu i osiguravale važnije privredne objekte (Ploești, na primer), Rumuni su morali u prvih 9 meseci 1942. godine da isplate 13 milijardi i 600 miliona leja ili — po zvaničnom kursu — oko 230 miliona RM, što je značilo znatno povećanje u odnosu na decembar 1941, iako se broj nemačkih trupa u Rumuniji nije povećao.^{185a}

Neposredno posle potpisivanja ovog protokola održana je druga sednica Nemačko-rumunskog odbora za industriju, od 21. do 24. janu-

¹⁸¹ ADAP, E/I, nr. 7, pp. 7—10, 79, pp. 143—144.

¹⁸² ADAP, nr. 68, pp. 127—128.

¹⁸³ ADAP, nr. 98, pp. 182—184.

¹⁸⁴ ADAP, E/I, nr. 98, pp. 183—184.

¹⁸⁵ ADAP, E/IV, nr. 114, p. 258. Predstavnici Rajha na trgovinskim pregovorima u Bukureštu Nojbaher i Kilinger mogli su po pitanju nafte da izveste svoje pretpostavljene u Berlinu: »Rumunija je potvrdila spremnost da isporučuje mineralno ulje do krajnjih mogućih granica...«

^{185a} PA, Ha. Pol. Clodius, Rumänien, Bd. 10, izveštaj, nr. 1031, od 2. aprila 1942, p. 21. Takođe, ADAP, E/I, nr. 144, pp. 258—260.

ara 1942. godine u Berlinu, na kojoj je potpisan sporazum o saradnji u ovoj oblasti privredne delatnosti u Rumuniji. U njemu su zastupljeni svi značajniji vidovi industrijske proizvodnje čiji su proizvodi bili značajni za Nemačku, i naročito za ratnu industriju. Posebna pažnja je i dalje posvećivana modernizaciji i poboljšavanju saobraćaja a Rumuniji, što je podsticano potrebama rata, zatim agrarnoj proizvodnji i kompleksu naftne i hemijske industrije, metalskoj industriji, aluminijumskoj i drugoj.¹⁸⁶

Početak razrade planova za novu ofanzivu u proleće 1942. godine ukazivao je na povećane potrebe za stratezijskim sirovinama koje su dobijane od Rumunije. Bilo je potrebno, na primer, 2,900.000 tona nafte. Planirano je povećanje rumunskih viškova žita sa 600.000 na 850.000 tona; od toga 240.000 tona pšenice i oko 600.000 tona kukuruza. Posebno je podvučena potreba za uljaricama, naročito za sojom.¹⁸⁷

Rasle su i novčane potrebe, pa su finansijske službe u Vrhovnoj komandi nemačke oružane sile smatrale da se ni sa predviđenih 13 milijardi i 600 miliona leja, neće moći da pokriju svi planirani troškovi izdržavanja kontingenta Vermahta koji se nalazi u Rumuniji i radova na području ove zemlje u narednoj godini, pa je predlagano da se od rumunske vlade traže za period od januara do septembra 1942. godine ukupno 22 milijarde leja.¹⁸⁸

Očekujući sve veće zahteve Nemaca i znajući da će teško izbeći obavezu da ih ispuni, vrh satelitskog režima u Bukureštu pokušao je sâm da traži izlaz, pre svega, rešavanjem problema opterećene rumunske privrede. Vlada je uvela unutrašnje mere: povećanja štednje, a i proizvodnje, kontrolu cena, obuzdavanje dela polulegalne ili ilegalne trgovine u koju su bili uključeni i nemački vojnici. Time je nastojala da popravi privredno stanje u zemlji. U vanugovornu trgovinu, uz vojnike koji su boravili u Rumuniji, upuštali su se i drugi Nemci iz Rajha, pa su u Rumuniji, kupovali raznu robu i iznosili je ilegalnim ili polulegalnim kanalima u svoju zemlju.¹⁸⁹ Maršal Antonesku se žalio da vanugovorna trgovina utiče negativno na organizovanu i ugovorenu razmenu.¹⁹⁰

Antonesku je navodio, obraćajući se Kilingeru, da se za prevoz robe preko granice koriste i vojna transportna sredstva, uključujući tu vozove, kamione i brodove, čime se izbegava redovna granična kontrola. Izneo je podatke sa datumima o slanju stotina vagona žita i drugih vrsta proizvoda, navodeći mesta u Rajhu gde je ta roba upućena.^{190a}

¹⁸⁶ AJ, NAV, T-84, rol. 88, sn. 378567—378586 i 378524—378533. Protokol zajedničkih sednica nemačkog i rumunskog odbora za industriju od 21. do 24. januara 1942. u Beču.

¹⁸⁷ ADAP, E/I, nr. 214, pp. 389—390.

¹⁸⁸ ADAP, E/I, nr. 217, p. 393.

¹⁸⁹ Ibid. nr. 79, pp. 143—144.

¹⁹⁰ Ibid. nr. 98, pp. 183—184.

^{190a} Ibid. nr. 222, pp. 397—398. Navedeno je da je samo sa stanice u Aradu odvezeno 24. 10. 1941. 114 vagona kukuruzaprema Drezdenu. Sire podatke vidi PA, Ha, Pol. Clodius, Rumänien, Bd. 10, Izveštaj Nojbahera, nr. 1043-S 21, od 2. aprila 1942. pp. 11—12.

Maršalu Antoneskuu se nije pružila prilika da o svim ovim pitanjima razgovara sa Hitlerom prilikom njihovog susreta u Glavnom stanu na istočnom frontu 11. februara 1942,¹⁹¹ jer je njegov sagovornik u oba susreta, pre i posle podne, po običaju pričao samo o velikim temama, najčešće o krupnim planovima do čijeg ostvarenja nikad nije došlo.¹⁹²

U razgovorima sa Ribentropom 12. februara nešto više mesta je posvećeno privrednim problemima previše opterećene satelitske Rumunije, ali su i pored toga tražena još veća davanja Rumuna, naročito u pogledu nafte.¹⁹³

Najduži i najiscrpniji dijalog o potrebama Nemačke, sa jedne strane, i o mogućnostima rumunske privrede, s druge, vodio je Antonesku sa šefom četvorogodišnjeg plana privrednog razvoja Rajha Geringom. On je uporno dokazivao Antonesku da Rumunija može proizvesti veće količine sirovina i za izvoz i za sopstvene potrebe, i to boljom organizacijom rada i proizvodnje, po uzoru na Nemačku. Nagovarao je Rumune da crpu naftu do krajnjih granica, obećavajući da će posle »osvajanja«¹⁹⁴ sovjetskih prostora i izvora nafte Rumuniji sve biti višestruko vraćeno i nadoknađeno.

Sef satelitske Rumunije došao je na razgovore sa najvišim šefovima nacističke Nemačke sa namerom da ostvari pravo da sam određuje koliko će davati i ulagati u zajednički rat, ali se vratio obećavši nacističkim vođama da će poštovati njihove želje i da će udruženim silama uzimati od rumunskog naroda sve za potrebe rata na Istoku.

U proleće 1942. godine, u eri priprema armija za novi pohod na Istok, rumunski pronacisti su se, znajući da je rat koji vode pitanje njihove zajedničke sudbine, trudili da ispune obaveze prema Nemačkoj. Na savetovanju u Političko-trgovinskom odeljenju Ausvertiges Amta, 29. aprila 1942. godine, moglo se konstatovati da vlada Rumunije udovoljava preuzetim obavezama prema Nemačkoj.¹⁹⁵ Izvoz najznačajnijeg strateškog artikla, nafte, odvijao se po planu, dostigavši u maju 1942. količinu od oko 180.000 tona.^{195a} Vlada u Bukureštu je ispunjavala preuzete obaveze, tražeći od velikog saveznika samo da zbog pojačanih rumunskih potreba za ratne pripreme i operacije ne povećava ranije ugovorene količine.¹⁹⁶ Slabija žetva na rumunskim poljima u leto 1942. godine usloвила je teškoće u ispunjavanju preuzetih obaveza prema Nemcima.¹⁹⁷ Klodius i Ki-

¹⁹¹ ADAP, E/I, nr. 244 i 245, pp. 443—445.

¹⁹² Ibid. nr. 238, pp. 423—425.

¹⁹⁸ Ibid. nr. 234, pp. 414-^17, 216, pp. 391—392.

¹⁹⁴ Ibid. nr. 241, pp. 429—441.

iss p_A> H_a, Pol. Clodius, Rumänien, Bd. 10. Zapisnik sa sednice nemačkog vladinog odbora za Rumuniju od 29. aprila 1942.

^{195a} A.J, NAV, T-84, rol. 79, sn. 356593—356595, Izveštaj o uvozu nafte za prvo polugodište 1942; Norman Rich, o. c. p. 256.

¹⁹⁸ H. M. JleöefleB, Kpax (j)amn3Ma B Pjtvibihhm, ... p. 362; takode, ADAP, E/II, nr. 192, p. 327.

¹⁹⁷ A.J, Fond 103, f-60, Izveštaj generalnog konzula iz Ciriha, Đuričića, nr. 154, od 11. jula 1942.

linger su izvestili Berlin 12. juna 1942. da se, i pored pritisaka na Antoneskua, nije moglo iznuditi više od 20.000 tona pšenice, što je bilo samo desetina količine predviđene Tajnim protokolom 11. zajedničke sednice od januara 1942. godine.¹⁹⁸ Pokušaj ublažavanja manjka žita povećanjem i ubrzanjem izvoza mesa (u toku tromesečja juli—avgust—septembar Rumuni su, prema Tajnom protokolu 12. sednice, obećali 20.000 grla goveda, 20.000 svinja, 100.000 ovaca i 15.000 tona graška), nije mnogo pomogao jer je hleb bio i ostao glavni artikal ishrane vojske.¹⁹⁹ I pored toga što su viškovi žita sakupljani preko dobro organizovanih otkupnih stanica i što su se čak i Nemci angažovali u otkupu od seljaka, planirane količine nisu prikupljene.²⁰⁰

U toku žetve pšenice i otvaranja kampanje prikupljanja žita 7. jula 1942. godine zamenik načelnika političko-trgovinskog odeljenja nemačkog Ministarstva inostranih poslova Klodius je izveštavao Berlin da su Rumuni do tada isporučili Rajhu samo 7.800 tona pšenice i 8.000 tona kukuruza. Kao razloge za ovakav podbačaj u izvozu do žetve 1942. godine, uz nerodnu godinu, Klodius nabraja: slabu organizaciju setve i žetve, nesposobnost vlade i njenih organa — od onih najnižih na nivou proizvođača do najviših, na nivou ministarstva — da organizuju proizvodnju, sabiranje i odgovarajući otkup žita kao i njegovo prikupljanje i lagerovanje do otpremanja za Nemačku; zatim, potpuno odsustvo interesa seljaka da sarađuju sa režimom i vladom u Bukureštu i njihovu spremnost da prikupljenom pšenicom radije prehranjuju domaću stoku nego da je predaju po propisanim cenama državnim organima, za potrebe Nemačke. Uz neprijateljsko držanje proizvođača, posebno siromašnih seljaka koji su nezadovoljni politikom režima, Klodius navodi da je i veliki deo službenika koji rade na organizovanju proizvodnje i otkupu letine neprijateljski raspoložen prema Nemačkoj.^{200a}

Da bi se ispunio ugovoreni plan isporuRa od 800.000 tona, Klodius je predložio intervenciju najodgovornijih faktora iz Rajha podvlačeći da se ne sme dozvoliti da nemački narod, koji snosi najteži teret zajedničkog rata protiv Rusa i Britanaca, živi lošije od rumunskog naroda.²⁰¹ Predložio je da Firer uputi apel maršalu Antoneskuu, ili da se u Bukurešt uputi posebna delegacija sa porukom Firera u kojoj bi se zahtevalo veće angažovanje Rumuna u prikupljanju žita za potrebe sila Osovine.²⁰² Radi toga je planirana poseta ministra privrede Nemačke Funka Bukureštu i davanje novog kredita Rumuniji za nabavku naoružanja i ratne opreme.²⁰³ Ugovor o novom kre-

¹⁹⁸ Ibid. Takode, Н. И. Лебедев, Крах фашизма в Румынии,... р. 363; AD AP, E/II, nr. 293, p. 495.

¹⁹⁹ ADAP, E/II, nr. 293, pp. 495-496.

²⁰⁰ AJ, Fond 103, f-60. Citirani izveštaj konzula Duričića, p. 2. Takode, Н. И. Лебедев, Крах фашизма в Румынии,... р. 363.

^{200a} AD AP, E/III, nr. 67, p. 110.

²⁰¹ ADAP, E/III, nr. 67, p. 110. Takode, AVII, NAV, T-77, rol. 1298, sn. 726—737. Elaborat majora Hofmana (Hofmann). O značaju Rumunije za nemačku ratnu privredu.

²⁰² ADAP, E/III, nr. 67, pp. 109, 73 pp. 123—124, 85, pp. 142—144.

²⁰³ ADAP, E/III, nr. 110, pp. 192—193, 114, pp. 198—200, 271, p. 461.

ditu za nabavku oružja preko nemačkih firmi u iznosu od 300 miliona RM potpisali su 13. avgusta u Berlinu Klodius i Razmerita.²⁰⁴

I pored velikih izdataka za sopstvene trupe, slabe žetve, pogoršanih odnosa sa Mađarskom u leto 1942, u vreme pohoda nacističkih i satelitskih armija prema Volgi, rumunski kvislinzi su se ipak trudili da otpreme što više nafte i drugih sirovina za potrebe nemačke oružane sile. Dešavalo se da su Rumuni i svoje ratne rezerve goriva i drugih potrepština ustupali nemačkim trupama.²⁰⁵ U avgustu su prikupljene povećane pošiljke nafte iz Rumunije, austrijskih izvora i Mađarske, tako da su narasle potrebe na istočnom frontu ipak podmirene.^{205a}

Masovna i svakodnevna upotreba tenkovskih divizija prema Volgi i Kavkazu i pojačana dejstva mornarice, naročito na području Sredozemnog mora, zahtevali su u prenapregnutim mesecima, septembru i oktobru 1942, još veće količine pogonskog goriva.²⁰⁶ Zato su Nemci tražili od Rumuna da za ove mesece povećaju isporuke nafte i naftnih derivata. Ovi zahtevi u Bukureštu nisu prolazili lako. Polovinom septembra 1942. godine Rumuni su se žalili da im još nije plaćena nafta iz januara, iako su oni nemačku robu redovno plaćali.²⁰⁷

Upravo u vreme diskusija o povećanju pošiljki nafte za potrebe Vermahta, došlo je do prvog i veoma uspešnog bombardovanja naftonosnih izvora i postrojenja u Ploestiju, koje je noću 13. septembra 1942. izvela grupa od oko 120 britanskih i američkih bombardera. Zahvaljujući dobroj pripremljenosti savezničkih avijatičara, koji su uvežbavali napad iznad makete naftonosnih postrojenja postavljene u pustinji u severnoj Africi, i pored izvanredno organizovane nemačke odbrane, rafinerija je bila oštećena za oko 40% i mnogi njeni pogoni su bili izbačeni iz stroja. Međutim, i saveznici su tom prilikom izgubili oko 50 aviona, i to je bio jedan od razloga što posle toga duže vreme nisu ponovili vazdušne napade. S obzirom na to da su Nemci već imali pripremljene i uvežbane radne i tehničke ekipe sa potrebnim mašinama i materijalom za opravku pojedinih izvora, kao i sredstva za transport nafte, ova velika oštećenja su opravljena u rekordnom vremenu, tako da je ukupan gubitak iznosio samo oko 50.000 tona nafte i naftnih derivata. To se ipak moralo odraziti na količinu nafte, određene za potrebe Nemačke u septembru.²⁰⁸

Sve veće potrebe Vermahta i fizička nemogućnost da se obezbedi potrebna količina pogonskih goriva bili su najvažniji razlozi za novo putovanje potpredsednika vlade Mihaija Antoneskua u Nemačku. Došlo je do susreta i razgovora sa Hitlerom i Ribentropom od 22. do 23. septembra 1942. godine. Ribentrop je izrazio nezado-

²⁰⁴ Ibid. nr. 218, p. 374. Takode, nr. 114, p. 198.

²⁰⁵ Ibid. nr. 151, pp. 259—260, 154, pp. 266—276.

^{205a} Ibid. nr. 168, p. 289.

²⁰⁶ Ibid. nr. 271, pp. 406—461.

²⁰⁷ Ibid. nr. 288, pp. 492—493.

²⁰⁸ Dr ing. Hermann Neubacher, citirani rukopis, pp. 78—79. Takode, ADAP, E/III, nr. 288, pp. 492—493.

voljstvo zbog nedovoljnih isporuka koje je, prema utvrđenim sporazumima, trebalo da izvrši Rumunija, tvrdeći da se Rumuni bolje hrane i od Nemaca i od Italijana. Došlo je do oštrijeg dijaloga u kome je Mihai Antonesku tvrdio da slabljenju privrednih veza sa Rumunijom doprinose Nemci svojim preteranim potraživanjima i malim davanjima Rumuniji, navodeći kao primer: razlike u cenama rumunske i nemačke robe; preterana davanja za okupacione trupe u Rumuniji, opterećenja Rumunije za nabavke oružja i opreme za rumunske trupe koje se bore na nemačkom operacionom području i dr.²⁰⁹

²⁰⁹ *Ibid.* nr. 288, pp. 402–493, 331 pp. 540–544, 545–548, 548.

Nastojeći da uspori porast preliivanja svojih dobara u korist Rajha, vlada Rumunije je pokušala da zaustavi dalje slabljenje privredne moći zemlje. Pod rukovodstvom novog ministra privrede Finteskua (I. N. Fintescu), krajem septembra 1942. izvršene su znatne izmene u organizaciji i rukovođenju privredom. Planirano je povećavanje proizvodnje, bolja organizacija rada, veća štednja, kontrola cena, a najvažniji zadatak bio je ispunjavanje mogućih privrednih i finansijskih obaveza prema silama Osovine, ali do nivoa koji bi omogućavao normalno funkcionisanje rumunske privrede, to jest njenu prostu reprodukciju. Po delimičnom uzoru na slične pokušaje u Rajhu, organizovano je koordinaciono telo pod rukovodstvom ministra za privredu; njemu su se u vezi sa određenim pitanjima potčinjavala sva ministarstva koja su bila u užoj vezi sa privredom; ministarstvo za snabdevanje, poljoprivredu, finansije, rad i saobraćaj. Boljom koordinacijom rada svih ovih resora trehalo je obuzdati preterana plaćanja i ulaganja bez pokrića, koja su za nepune dve godine (od ulaska Nemaca u Rumuniju) iznosila dvostruko više nego za dvanaestogodišnji period od 1928. do 1940. godine.²¹³

Redovnijom naplatom svog najznačajnijeg prirodnog bogatstva, nafte, i drugih sirovina ovaj novi privredni organ pokušavao je da uspori proces slabljenja rumunske privrede. Međutim, najvažniji kupac rumunske nafte, Nemačka, nije bila u stanju da redovno isplaćuje kupljenu naftu i po odgovarajućoj ceni. Prema nemačkom izveštaju, Vermaht je dobio od Rumunije, u julu 1942. godine 339.129 tona nafte, u avgustu 306.099 tona, a u septembru, zbog posledica bombardovanja Ploestija, nešto manje — 289.555 tona nafte,²¹⁴ a ona je plaćana po cenama koje su diktirali Nemci i sa velikim zakašnjenjem.

Novi koordinacioni organ Ministarstva privrede inicirao je vladi Rumunije da zatraži od Nemačke da se deo rumunskog izvoza plaća odmah odgovarajućom robom, devizama ili zlatom, što su Hitler i vlada Rajha odbili.²¹⁵ Kao odgovor na ovakvo držanje Berlina, došlo je do daljeg smanjivanja izvoza rumunske nafte. Desilo se to u trenutku koji je bio nezgodan za Nemce, pošto su oktobra 1942. bili zaustavljeni na istočnom frontu. Načelnik nemačke Vrhovne komande maršal Kaj tel o ovome obaveštava Hitlera, i ministru inostranih poslova Rajha Ribentropu šalje alarmantno pismo o kritičnom stanju rezervi pogonskog goriva u svim važnim bazama za snabdevanje. Ha istočnom frontu, u Africi, u mornarici i u avijaciji. Posebno je nedostajalo goriva za tenkove i brodske motore, u čemu su naročito ispaštali Italijani, koji su dobili samo polovinu planirane količine od Rumunije. Da im ne bi ratni brodovi i podmornice stali, Nemci su im poslali poslednje rezerve svoje Vrhovne komande. Kaj tei moli Ribentropa da preduzme kod vlade Rumunije da se hitno poveća liferovanje pogonskih goriva oružanim snagama Nemačke i Italije.²¹⁵³

²¹³ AJ, Fond 103, f-60, Izveštaj generalnog konzula Kraljevine Jugoslavije iz Ciriha, nr. 273, od 2. novembra 1942.

²¹⁴ ADAP, E/IV, nr. 93, p. 153.

²¹⁵ Ibid. nr. 83, p. 137. Takode, nr. 203, pp. 350—351.

^{215a} Ibid. nr. 85, p. 139.

Abschrift.

Telegramm nach Bukarest vom 17. November.

Cito.

Auf 5721 und 5722.

I. Trotz der in der dortigen Berichterstattung dargelegten Argumente der Rumänischen Regierung müssen wir aus zwingenden militärischen Gründen an unserer Forderung festhalten, dass die Lieferungen an reinem Heizöl (Pacura) noch im November und Dezember, d.h. also vor Einsetzen der weiteren Umstellungsmassnahmen auf 35.000 t monatlich gesteigert werden. Ich bitte die Frage daher erneut mit der Rumänischen Regierung auszunehmen. Selbst wenn die Bereitstellung dieser 35.000 t vorübergehende Stilllegungen unvermeidlich macht, so müssen wir die Rumänische Regierung bitten, im Interesse der Wirksamkeit der Kriegführung, die ebenso sehr im rumänischen wie im deutschen Interesse liegt, diese vorübergehenden Opfer zu bringen. Bitte dabei besonders unterstreichen, dass es sich um eine besondere Anstrengung für zwei Monate handelt, da ab Januar die sich auswirkenden weiteren Umstellungsmassnahmen eine gewisse Erleichterung bringen werden. Drahtbericht.

II. Sollten Marschall oder Stellvertretender Ministerpräsident bei erneutem Vorbringen unseres Wunsches auf Lieferung von 35.000 t Heizöl wiederum auf hiesige Verhandlungen zu sprechen kommen, so verweise ich hierzu auf Absatz "zu Ziffer 2.)" Drahtlasses vom 12. November Nr.

Clodius

Telegram iz Berlina kojim se Rumuni požuruju da u vreme bitke pred Staljin-gradom redovnije šalju ugovorene količine pogonskih goriva

On je više puta tražio intervenciju Ribentropa a i sam je pokušavao da isposluje veće pošiljke. Rumuni su ipak, pod uticajem krize oso-
vinskih armija na Istoku i u Africi i sve većeg kolebanja i neverice
u pobeđu Nemačke, i dalje tražili redovno plaćanje nafte²¹⁶

U ovakvim uslovima Nemci su bili prisiljeni da rumunsku na-
ftu plaćaju blagovremeno, i to potrebnom robom, uključujući tu i
oružje. Inicijatori ažurnijeg isplaćivanja rumunskih isporuka, po-
seбно nafte, bili su i šef političko-trgovinskog odeljenja Ausvertiges
Amta Vii (Wiehl Emil Karl Josef) i njegov pomoćnik Klodius, koji
su u novembru sačinili i konkretne planove za uspešnju razmenu
sa Rumunijom. Radi rešavanja svih ovih pitanja predloženo je da se
pozove jedna privredna delegacija Rumunije u Berlin i da se s njom
utvrde sporazumi o predloženim novinama u nemačko-rumunskoj
razmeni.²¹⁷

Protivudar Crvene armije bio je tako brz i snažan da se nije
moglo čekati na dolazak delegacije i na dogovor, već je Ribentrop
zamolio Antoneskua da hitno pošalje jedan kontingent pogonskog
goriva, podvlačeći da je ta pošiljka »od najvećeg značaja za rat«.²¹⁸
Otpremu pošiljke je onemogućila Crvena armija zatvaranjem obruča
oko nemačkih i rumunskih trupa između Volge i Dona i katastrofa
osovinskih sila, koja će značiti uvod u razbijanje kohezije osovin-
skog i satelitsko-kvislinškog bloka, pa i kidanje veoma prisnih veza
i saradnje između nacističkih vođa Rajha i Rumunije. Da je prija-
teljstvo između satelitskog vrha u Rumuniji i nacista pod uticajem
staljingradske katastrofe počelo da slabi, potvrdio je i osoran stav
Antoneskua prema Kilingeru koji je kritičnog dana 19. novembra,
došao da urgira pošiljku pogonskoga goriva, na šta mu je odgovore-
no: »... Ni jedan lej više ne davati dok Nemci svoje obaveze ne is-
pune«.²¹⁹ Prema recima potpredsednika vlade Rumunije Mihaija An-
toneskua, vlada je tada bila primorana da hitno štampa još 4 mili-
jarde lej a, što je dalje vodilo u finansijsku i privrednu katastrofu;
Prigovorio je poslaniku Kilingeru da se Rumunima samo ponavljaju
obećanja, ali da se ništa ne čini da im se stvarno pomogne da održe
u životu svoju privredu.²²⁰

Međutim, dan-dva kasnije stigao je telegram maršalu Antone-
skuu koji je uputio lično Firer, pa je ovaj morao prihvatiti postojeće
stanje, jer se više nije moglo nazad. Poslanik Kilinger je 23. novem-

²¹⁶ Ibid. nr. 93, p. 153, 114, p. 199, 118, pp. 203—204.

²¹⁷ DASIP, NAV, T-120, rol. 1179, Pismo Vila, nr. 367, od 22. novembra
1942. Takode, PA Ha, Pol, IVb. Rumänien, Bd. 13, Izveštaj Klodiusa, nr. 5721
od 17. novembra 1942; ADAP, E/IV, nr. 117, p. 202, 191, p. 332,

²¹⁸ ADAP, E/IV, nr. 195, p. 338. Ribentrop je tada hitno poručivao: »4800 t.
toga (pogonskog goriva za oklopne jedinice, prim, aut.) koji nedostaju moraju
po svaku cenu da pristignu za eksport. Molim Vas da u slučaju potrebe kažete
Maršalu i vice-ministru-predsedniku da sam Vas hitno za to molio da omo-
gućite isporuku tih preostalih 4.800 tona i da obezbedite isto tako za naredne
mesece isporuku od 35.000, jer su ove isporuke od najvećeg značaja za rat.«

²¹⁹ Vidi. ADAP, E/IV, nr. 203, pp. 350—351.

²²⁰ ADAP, E/IV, nr. 203, p. 350.

bra obavestio Berlin da je atmosfera među Rumunima bila sasvim drugačija posle prijema telegrama iz Hitlerovog Glavnog stana.^{220a} Delegacija iz Bukurešta krenula je za Berlin i već 30. novembra počeli su pregovori, ali u uslovima odjeka poraza na Istoku ni ovi razgovori nisu mogli dovesti do preokreta u poremećenim, ne samo privrednim, već i vojnim i političkim odnosima između dve zemlje.²²¹

Nemci su ovom prilikom prekorili rumunsku delegaciju što njihova zemlja svoje obaveze u ključnim mesecima bitke na Istoku nije ispunila, zato što je poslala umesto planiranih oko 300.000 tona — 285.000 tona u oktobru, a oko 210—215.000 u novembru, uz predviđanje da će se u decembru isporučiti samo 118.000 tona.²²² Usled toga što Nemci i Italijani stvarno nisu bili u mogućnosti da odmah plaćaju dobijenu robu (delom u čvrstoj valuti ili zlatu), otežano je raščišćavanje sporova na sastanku u Berlinu, pa su se pregovori morali u decembru preneti u Bukurešt. Bilo je sve teže savladati otpor Rumuna i ubediti ih da i dalje dozvoljavaju neograničeno odlivanje svojih dobara za podmirivanje nezajažljivih potreba Vermahta.²²³ Tome su svakako kumovali i drugi problemi drugog svetskog rata, među njima i nemoć Nemaca da prisile Rumune na popuštanje. Poraz nemačkih i satelitskih armija pred Staljingradom, desetkovanje i uništavanje znatnog dela rumunske vojske na Istoku, koja je, prema izveštajima Nemaca, samo u toku 9 dana, u vreme nezadrživog prodiranja sovjetskih trupa, izgubila oko 120.000 vojnika i ostavila na bojištu ratni materijal u vrednosti od oko 100 miliona RM — nisu se više mogli prevazići. Povratak iscrpljenih i desetkovanih rumunskih jedinica sa istočnog fronta pojačavao je otpor u rumunskom narodu prema silama Osovine, a rumunski kvislinzi su pokušavali da u ekonomskoj saradnji nature partnerske odnose. Na pregovorima sa privrednim i diplomatskim predstavnicima Rajha u Bukureštu krajem 1942. godine otvoreno su izneseni podaci o neravnopravnim odnosima i privrednom iscrpljivanju Rumunije.²²⁴

Nastojanja Klodiusa da savlada otpore u Bukureštu i da naturi blaži oblik privredne eksploatacije, što je trebalo da se unese u definitivni protokol o saradnji u narednom planskom razdoblju u 1943. godini, Rumuni su dočekali sa 11 zahteva prema kojima bi se, kada bi bili usvojeni, rumunska privredna saradnja, zasnivala na prilično ravnopravnim i partnerskim odnosima.²²⁵

Pokušaji veoma veštog privrednog stručnjaka Klodiusa da isticanjem kompromisnih rešenja nađe put do sporazuma o privrednoj

^{220a} Ibid. nr. 212, p. 367.

²²¹ Ibid. nr. 203, p. 368, 239, p. 426.

²²² Ibid. nr. 239, p. 426.

²²³ DASIP, NAV, T-120, rol. 1179, Telegram Nojbahera iz Bukurešta — RAM, nr. 6406 od 15. decembra 1942.

²²⁴ Ibid. sn. 473879—473882. Telegram Killinger — RAM, nr. 6570 od 23. decembra 1942.

²²⁵ ADAP, E/IV, nr. 319, pp. 591—592. Uz ostala kompromisna rešenja najznačajniji su bili predlozi Klodiusa da Rajh za robu, koju treba uvesti odmah, uplati Rumuniji u čvrstoj valuti i zlatu 112miliona zlatnih maraka, odnosno 140 miliona obračunskih maraka, da ostvari uvoz nemačke industrijske robe u Rumuniju u vrednosti od 55 miliona RM, kao i uvoz oko 40.000 tona gvožđa.

saradnji između dve zemlje nisu naišli na očekivani odziv u vladi Rumunije,²²⁶ pa će taj zadatak morati da preuzme lično Firer.

Tako je politika potpunog vezivanja satelitske Rumunije za Treći Rajh, uz bezdušno ulaganje svih ljudskih i materijalnih mogućnosti u zajednički osvajački rat, krajem 1942. godine doživela svoj prvi neuspeh.²²⁷

U privrednom smislu ukupne mogućnosti Rumunije su bile, i pored velikih prirodnih bogatstava, već do polovine 1942. godine iscrpljene zbog velikih davanja za brojnu sopstvenu armiju i zbog još većih materijalnih ulaganja u potrebe Nemačke za iscrpljujući rat na Istoku. Najveće bogatstvo naroda Rumunije, nafta, nemilosrdno ja iscrpljivano. Skoro celokupna proizvodnja rumunske nafte i u 1942. godini — od oko 5 miliona i 600 hiljada tona išla je za potrebe osovinskih zemalja, a najmoćnija među njima, Nemačka, za potrebe svojih oružanih snaga uzimala je 2,200.000 tona, plativši samo deo te robe, i to u oružju i opremi za rumunsku armiju.²²⁸

Do koje je mere nemački kapital koristio povoljne ratne prilike za bogaćenje i u Rumuniji može se videti samo na osnovu jednog podatka: kompanija za naftu »Astra Romana« sa kompleksom svojih pogona, koja je, zahvaljujući prisustvu nemačke vojske i raznim malverzacijama došla pod kontrolu koncerna »Herman Gering-Werke« i koja je pre dolaska Nemaca raspolagala kapitalom od oko 188 miliona leja, imala je u 1942. godini kapital od 305 miliona leja.²²⁹

Sve dok se rumunska buržoazija nadala da bi se mogla dokopati sovjetskih bogatstava, davala je dobra do poslednje tone, ali kada su izgledi za to postali neizvesni, ustala je protiv ulaganja u posao unapred osuđen na propast.

Bez obzira na pokušaje obe strane da se donekle srede privredni odnosi Rumunije i Nemačke, došlo je do krize u sveukupnim odnosima u osovinskom militarističkom taboru, pa i u privrednim odnosima između Berlina i Bukurešta, koja će se delimično ublažiti u sledećoj godini, ali se više nikad neće otkloniti.

6. BUGARSKO-NEMAČKI ODNOSI U 1942. GODINI

Zahvaljujući geografskom i političkom položaju Bugarske, otvorenosti pravca prema Turskoj i mogućnosti pokušaja napada sa toga pravca, pro ruskoj opredeljenosti znatnog dela stanovništva i nizu

²²⁶ Andreas Hillgruber, o.e. p. 164. Takode, DASIP, NAV, T-120, rol. 1179, sn. 473867—473870. Izveštaj Klodiusa — RAM, od 11. decembra 1942.

²²⁷ Н. И. Лебедев, Крах фашизма в Румынии,.... p. 354.

²²⁸ Prema Andreasu Hillgruberu (Hitler, König Caroli und Marschall Antonescu... p. 163) u 1942. je proizvedeno u Rumuniji oko 5 miliona i 600 hiljada tone nafte, od čega je izvezeno 3 miliona i 300 hiljada tona, a samo za Nemačku 2 miliona i 200 hiljada tona. Prema Lebedevu, Rumunija je izvezla u 1942. godini 3 miliona i 374 hiljada tona nafte od čega za potrebe Rajha 2 miliona i 163 hiljade tona. Takode, AJ, NAV, T-84, rol. 79, sn. 356593, Izveštaj Rumunska nafta, od 30. jula 1942: Н. И. Лебедев, Падение диктатуры Антонеску,.... p. 134.

²²⁹ Н. И. Лебедев, Падение диктатуры Антонеску,.... pp. 146—132.

drugih povoljnih činilaca, satelitski režim u Sofiji uspeo je i u 1942. godini da izbegne direktno učešće u ratu protiv Sovjetskog Saveza. Satelitska Bugarska odigraće dosledno i u ovoj godini ulogu članice* Trojnog pakta svojim potpunim privrednim vezivanjem za Rajh, Istovremeno, biće i nemačka predstraža na ovom isturenom delu jugoistočne Evrope. Iako formalno nije bila uvučena u rat protiv Sovjetskog Saveza, angažujući oko 300.000 vojnika naoružanih uz pomoć Nemačke i vođenih nemačkim instruktorima, na strateški veoma važnim područjima i pravcima u istočnim delovima Jugoslavije i u Grčkoj i na celom području svoje granice prema Turskoj, ona je preuzimala ulogu nemačkih oružanih snaga u prigrabljenim teritorijama, boreći se protiv NOP u Srbiji, Makedoniji i Grčkoj, učestvujući u ratu protiv antiosovinske koalicije.²³⁰

Ni u zimu 1941/1942. godine, u vreme pripremanja novog pokušaja prodora na Istok, Hitler nije ulagao neke posebne napore da bi privoleo vladu Bugarske da svoje trupe šalje na Istok. Profasistička organizacija »Ratnik« počela je još u jesen 1941. godine da prikuplja dobrovoljce za legiju Bugarske na istočnom frontu, ali je zbog negativnog držanja režima i slabog odziva dobrovoljaca i ova akcija propala. Bugarska i nemačka policija su, navodno, otkrile da se u ovu legiju prijavljuju prikriveni simpatizeri »Rusije« koji na taj način žele da se domognu istočnog fronta, predu na stranu Crvene armije i stupe u borbu protiv Nemačke. Pored ostalog i ovo je uticalo da Bugarska Hitleru i dalje bude u funkciji rezerve. Nemci su znali da se bugarska vojska, i pored opiranja da ide u rat protiv Sovjeta — može veoma korisno upotrebiti, posebno njen oficirski kadar. U izveštaju sa konferencije nemačkih generala u Sarajevu 6. maja 1942. godine, na kojoj je razgovarano o rezultatima i iskustvima borbe okupatora i kvislinga protiv ustanika na teritoriji Jugoslavije, nasuprot nesigurnim Italijanima, pohvaljena je uspešna saradnja sa bugarskim okupacionim korpusom u Srbiji.²³¹ Zato je i u planovima OKV u 1942. godini predviđeno angažovanje Bugara na velikim frontovima samo ako ustreba. Ali, strah u Vrhovnoj nemačkoj komandi od »slovensko-boljševičkog bratimljenja« na istočnom frontu nije isključivao upotrebu bugarske vojske na drugim područjima. Vrhovna komanda je u svojim operativnim planovima određivala važnu ulogu i pravce i bugarskim oružanim snagama, zadužujući ih da uz pomoć tri divizije štite od NOP ugrožene važne komunikacije i privredne objekte u Srbiji, da dvema divizijama guše otpor makedonskog naroda na području oko vardarske saobraćajnice, da jednim korpusom čuvaju zapadnu Trakiju i istočni deo Egejske Makedonije i da ostatkom svojih divizija štite južno krilo nemačke odbrane prema Turskoj.²³²

²³⁰ AJ, Fond 103, f-55, Vilderov izveštaj Ninčiću od 10. januara 1942.

²³¹ Zb. NOR, II, nr. 70, p. 391.

²³² ADAP, E/I, nr. 229, pp. 404—405. U vezi sa angažovanjem bugarskih jedinica zabeleženo je 11. februara 1942. godine da Nemačka vrhovna komanda ne planira trenutno učešće bugarske vojske na istočnom frontu iz niza razloga, navodeći kao najvažnije: posedovanje i čuvanje »novih bugarskih oblasti«, osiguranje otvorenog krila prema Turskoj i mogućnost »bratimljenja« bugarskih vojnika sa Rusima.

Značaj odbrane pomenutih regiona od ustanika i pridavanje pažnje zaštiti prema Turskoj vidi se i po tome koliko je Nemačka uložila u naoružanje, jačanje i pripremanje bugarske vojske. Da bi se ovaj posao što bolje obavljao, Štab nemačkog generala pri bugarskoj komandi kopnene vojske preimenovan je 3. februara 1942. u Nemački štab za obuku pri Komandi kopnene vojske Bugarske.²³³

Pridobijanjem vojske, naročito njenog višeg kadra, nameravalo se delovati i na kolebljivo držanje dela bugarske buržoazije koja je još 1941. godine, našavši se u opasnosti, prihvatila saradnju sa silama Trojnog pakta, računajući na pobedu zapadnih sila. Nemci su već od početka sumnjali u iskrenost znatnog dela vodeće bugarske buržoazije, a neki među njima čak i u iskrenost politički nestabilnog i kolebljivog, inače pronemački opredeljenog, kralja Borisa, kome nije Dotouno verovao ni Gebels.²³⁴ Ovome su doprineli svojim optužbama i bugarski fašisti zajedno sa Cankovim, koji su Nemce obavestavali da je kralj progermanski opredeljen, ali da ne veruje u pobedu sila Osovine, te da ga to navodi na balansiranje između Nemačka i Britanaca.²³⁵ No, i pored toga, u Berlinu su smatrali da u Sofiji nemaju sigurnijeg prijatelja od Borisa. Znajući za raskorak između želje kralja Borisa da zadrži apsolutnu vlast u Bugarskoj i slabe podrške koju je uživao u vodećem buržoaskom vrhu, Nemci su se trudili i u 1942. godini — da osiguraju i ojačaju njegov režim i da ga zaštite od neprijatelja bilo koje vrste. Počele su i pripreme za susret Firera i Borisa, do kojeg će doći, usled Hitlerove zauzetosti, tek krajem marta 1942.^{235a}

U takvim uslovima, osnovnu smetnju učvršćivanju odnosa između Rajha i satelitskog režima u Bugarskoj, koji je preuzeo određene zadatke u pogledu zaštite ovog dela Balkana i u snabdevanju nemačke ratne privrede, za Nemce su predstavljali pokret otpora u zemlji, delovanje prozapadno opredeljenih snaga vladaj uće buržoazije i latentna mogućnost oživljavanja sukoba na granici prema Turskoj gde je za Nemce, u datim uslovima, bio korisniji mir.

Problem je predstavljao i komunistički pokret koji je bio angažovan posebno u oblasti političkog i vaspitnog rada — kako u okviru svojih osnovnih organizacija — tako i u grupama simpatizera i aktivista. Pokret otpora je bio naročito aktivan u rano proleće 1942. godine. Tada je usledila intervencija rumunske vlade, koja je preko Berlina zahtevala pojačane mere režima u Sofiji, strahujući da na proleće ne dođe do masovnog ustanka što bi predstavljalo opasnost za satelitski sistem na Balkanu, posebno zbog mogućnosti njegovog povezivanja sa narodnooslobodilačkom borbom u Jugoslaviji i Grčkoj.²³⁶

I pored očiglednog uspona pokreta otpora u Bugarskoj u ovo vreme, (Centralni komitet BRP (k) je smatrao da se još ne može ići na masovni narodni ustanak i na rasplamsavanje narodnooslobodi-

²³³ Zb. NOR, XII/II, nr. 34, p. 179.

²³⁴ Marshall Lee Miller, o. c. p. 76.

²³⁵ Ibid. p. 74.

^{235a} ADAP, E/I, nr. 134, pp. 244—245.

²³⁶ Ibid. II, nr. 67, pp. 114—115.

lačke borbe. Verovao se da bi satelitski fašistički aparat sa jakom vojnom, policijskom i žandarmerijskom mrežom i uz sigurnu intervenciju Nemaca iz susednih zemalja, uspeo da uguši i u začetku uništi narodni ustanak i da nanese velike gubitke, naročito komunistima.²³⁷

Komunistička partija, kao organizator i predvodnik antifašističkog' Dokreta u Bugarskoj, opredelila se i u 1942. godini za razvianie i usavršavanje dobro organizovanog pokreta otpora. Njemu j© Dostavljen zadatak da izvrši što masovnije i što bolje pripreme za ustanak u trenutku kada okupator i režimske snage budu dovoljno oslabljeni i poraženi. U tom smislu delovala je Centralna vojna komisija pri Centralnom komitetu kojom je rukovodio Cvetko Radionov, sve do svoje pogibije u aprilu 1942. godine. U svim sredinama, naročito među radnicima, omladinom i vojnicima, formirane su antifašističke revolucionarne grupe koje su pod rukovodstvom komunista radile na političkom izgrađivanju svojih članova i njihovom pripremanju za oslobodilačku borbu — kada ih na to pozove rukovodstvo pokreta. Do koje je mere bila uspešna ova forma okupljanja bugarskih antifašista vidi se po tome što je u velikoj prolećnoj ofanzivi policijskih i vojnih organa režima (za koju je inicijativa potekla iz Berlina) do juna meseca 1942. godine zatvoreno zbog političkih prestupa, što znači zbog pružanja otpora fašizmu, 42.000 građana, od kojih je 1.116 osuđeno na smrt, uključujući i znatan deo partijskog rukovodstva sa sekretarom CK BRP (k) Bugarske Antonom Ivanovim i rukovodiocem Vojne komisije pri Centralnom komitetu Cvetkom Radionovim. Ovim progonima otkrivene su i razbijene 44 partijske ćelije i 265 aktiva omladine sa 2.966 članova. U bugarskoj armiji otkrivene su i razbijene antifašističke revolucionarne grupe u 70 jedinica.²³⁸ Zbog učešća u antifašističkom pokretu u toku 1942. pred vojni sud je izvedeno 12 oficira, 130 podoficira i 592 vojnika, od kojih je 43 osuđeno na vešanje i streljanje, dok su ostali zadržani u zatvorima. Među rodoljubima i aktivistima antifašističkog pokreta našao se i general Vladimir Zaimov koga je, takođe, fašistički režim u Bugarskoj osudio na smrt.²³⁹

Ni ovaj najoštriji teror bugarskog satelitskog režima, koji su aktivno pomagali nacisti, nije uspeo da uguši pokret otpora u Bugarskoj i on je bio u najvećem poletu u proleće 1942. godine. Negovani su najraznovrsniji oblici suprotstavljanja okupatoru i njegovim slugama u Bugarskoj — od gerilskih prepada partizanskih grupa u planinskim predelima, preko diverzija na pojedine vojne i industrijske objekte značajne za nemačku vojsku i nemačku ratnu industriju —

²³⁷ Ј. Б. Валев, Великая отачественая война Советского Союза и борьба болгарского народа против фашизма и Zborniku, Советский Союз и борьба народов,... р. 271.

²³⁸ Ibid. pp. 274—279. Takođe, Хрестоматия по внешней политики,... р. 400; М. Ерелинска, Н. Горненски, С. Петрова, Бугарска, у зborniku, Pokreti otpora u Evropi... pp. 400—402; Mladost, Beograd 1968, р. 66; Никифор Горненски, Нараставане на антифашистката спротива. Подемане на въоръжената борба, 1939/1945, Народът против фашизма, „Партиздат“, София, 1983, pp. 98—101.

²³⁹ Ј. Б. Валев,... о.с. pp. 274—279; Никифор Горненски, о. с. pp. 103—

(jo najraznovrsnijih oblika sabotaže u preduzećima, kao što su ometanje izvoza sirovina i prikupljanje agrarnih proizvoda za Nemačku, gijbotiranje proizvodnje, kvarenje mašina i saobraćajnica, štrajkovi, demonstracije itd.

Najrazličitijim vidovima borbe protiv fašizma jačao je pokret otpora u kome će veliki korak napred predstavljati akcija za omasovljenje narodnog fronta, polovinom 1942. godine. Radio-stanica »Hristo Botev« oglasila se prvi put iz SSSR-a 17. jula 1942. sa demokratskom platformom Otečestvenog fronta u kojoj su izdvojeni najvažniji zadaci: oslobođenje Bugarske od nacista i monarhofašističke diktature; prelazak Bugara na stranu antifašističke koalicije i uspostavljanje demokratskog poretka koji će obezbediti političku i ekonomsku nezavisnost i procvat slobodne Bugarske. Ideje izložene u programu Otečestvenog fronta bile su bliske velikom delu bugarskog naroda, uključujući tu i leva krila građanskih partija. U drugom delu 1942. godine Otečestvenom frontu priključivalo se sve više članova levog krila Zemljoradničkog saveza, zatim Socijaldemokratske stranke, progresivne demokratske grupe »Žveno« i drugih partija. Do kraja 1942. formirano je 136 ilegalnih komiteta Otečestvenog fronta u područjima Plevna, Sofije, Burgasa, Plovdiva, Stare Zagore, Gornje Džumaje, Ruse i u drugim mestima.²⁴⁰

Pored pasivnih oblika otpora, ometanja proizvodnje i izvoza robe za Nemačku, štrajkova u preduzećima i demonstracija, prekida saobraćajnih veza, ometanja otkupa agrarnih proizvoda (koji je u 1942. bio smanjen u odnosu na 1941. godinu za oko 40—50%),^{240a} posebno su bile značajne diverzije na vojna i druga preduzeća koja su radila za izvoz. Samo u toku 1942. godine izvedeno je na području Bugarske oko 200 diverzija.²⁴¹ Od juna do kraja 1942. policija je registrovala 521 oružanu akciju i diverziju;^{241a} među njima je bilo i takvih koje su dovodile do prekida rada u pojedinim preduzećima i do pada proizvodnje i do 50%.²⁴²

Pojačani teror u rano proleće 1942. godine najoštrije je bio usmeren protiv partizanskih jedinica koje su komunisti organizovali u planinskim predelima Bugarske i pokušavali brojno da ojačaju i učvrste. Njihovu kadrovsku i političku okosnicu činilo je oko 50% starih komunista i revolucionara, učesnika građanskog rata u Spaniji i u revolucionarnim okršajima u Bugarskoj, koji su izašli iz gradova, došli ilegalno preko Rumunije kao dobrovoljci iz SSSR-a, ili bili prebačeni sovjetskim podmornicama i avionima. Čim bi se otkrile pojedine partizanske jedinice, usledile bi akcije bugarske fašističke policije i žandarmerije. Ipak se deo ovih jedinica uspeo održati, na primer grupa u plovdivskom kraju — sa 8 boraca, dve gru-

²⁴⁰ **JI. Б. Вaлeв**,... o.e. pp. 281—282; **Никифор Горненски, Въръжната борба, 1941—1944**, Издателство БКА, София 1971, pp. 68—88; **Нараставанне на антифашистката спротива...** pp. 119—124; **Хрестоматия по истории внешней политики...** pp. 398—400.

^{240a} **M. Erelinska, N. Gornenski, SI. Petrova, o. c. p. 65.**

²⁴¹ **Ibid. pp. 64, 65; Deutschland im zweiten Weltkrieg...** p. 530.

^{241a} **Никифор Горненски, Въръжната борба...** p. 61.

²⁴² **M. Erelinska, N. Gornenski, SI. Petrova, o. c. p. 64—65; Никифор Горненски, ... o.e. pp. 88—91, 107—117.**

pe oko Sofije, u brdima istočnog Srednjogorja jedna partizanska jedinica sa oko 20 boraca i druge. U prvoj polovini 1942. vidinska četa je narasla na 17 boraca. Partizanske grupe koje su se uspele sačuvati, uprkos stalnih potera bugarskih fašista, počele su se ujedinjavati u veće jedinice u jesen 1942. U istočnom Srednjogorju formiran je partizanski odred »Hristo Botev« koji je brojao oko 100 boraca. U oktobru 1942. godine kričimska četa sa okolnim grupama formirala je partizanski odred »Anton Ivanov«. Pored manjih vatrenih okršaja protiv bugarskih fašista, ove partizanske grupe imale su i u drugom delu 1942. veće rezultate. U mestu Karpovu uništena je fabrika salame sa 60 tona mesa koje je bilo namenjeno Nemcima na istočnom frontu.²⁴³

Jačanje pokreta otpora početkom 1942. godine, o čemu su slati detaljni policijski izveštaji u Berlin,²⁴⁴ bilo je jedan od povoda za susret između Hitlera i kralja Borisa, 24. marta 1942. godine. Na ovom sastanku su Dretresana i druga pitanja — kao što su: bugarsko-sovjetski odnosi, bugarsko-turski odnosi; problemi unutarne bugarske opozicije i privredna pitanja. Svakako da je među važnijim razlozima za ovaj susret bilo i pitanje antifašističkog pokreta koji je uspešno gradio mrežu punktova iz kojih je trebalo, u povoljnom trenutku, krenuti u borbu protiv režima. U nemačkim policijskim izveštajima iz Sofije pisalo je da je režim Borisove Bugarske samo naizgled jak, ali da je iznutra opterećen slabostima koje bi mogle poremetiti osovinska opredeljenja Bugarske i dovesti do opštih nemira. Nemački izveštači su tvrdili da su mere režima prema protivnicima Osovine blage i neorganizovane. Razlog ovakvom držanju nalazio se u probritanskom opredeljenju dela vodećih ljudi u satelitskom vrhu u Sofiji.²⁴⁵ Zato je policija predlagala rekonstrukciju vlade. Iz nje je trebalo svakako da ode ministar inostranih poslova Ivan Popov, koji je nastojao da se ne pokidaju potpuno veze za Zapadom, a uz njega eventualno i premijer Bogdan Filov, koji je izbegavao čvrsto vezivanje za sile Osovine i dovođenje u rekonstruisanu vladu prijatelja Rajha i pristalica »novog« poretka, oprobanih u praksi. Isticanje su i pojedine radikalno pronemačke ličnosti kao što su bili dobro poznati vođa i ideolog bugarskih nacista profesor Aleksandar Cankov, ili pristalica nacističkog poretka general Lukov, koji se preko vojnog atašea u Sofiji Šenebeka (Schönebeck) bio povezao sa Nemcima i posebno se zalagao za slanje bugarske vojske na istočni front, pa je u vezi s tim bio jedan od organizatora bugarske legije za to ratište.^{245a}

Hitler, Gering i Ribentrop su razgovarali 24. i 25. marta 1942. godine sa kraljem Borisom verovatno i o svim ovim pitanjima. Međutim, pošto nije sačuvan zapisnik o razgovoru kralja Borisa sa Hitlerom 25. marta, postoje samo indirektni podaci. No, s obzirom na značaj pitanja o promeni vlade u Bugarskoj, koje su pokrenuli še-

²⁴³ Никифор Горненски,... о. с. pp. 98—102; Deutschland im zweiten Weltkrieg ... knj. II, p. 530.

²⁴⁴ ADAP, E/II, nr. 67, pr. 114—115.

²⁴⁵ Ibid. nr. 12, p. 23.

^{245a} Marshall Lee Miller, o. c. pp. 74—75.

fovi nemačke policije i na ono što je urađeno u pogledu rekonstrukcije vlade po povratku bugarskog kralja sa sastanka sa Hitlerom, očigledno je da je u vezi s tim postignut dogovor i da je on značio kompromis između stavova koje je zastupala policija i onih koje je u svojem unutrašnje-političkom programu zastupao kralj Boris. Prema nepotpunim podacima, sigurno je da su Hitler i kralj Boris razgovarali o slanju bugarskih trupa na istočno bojište, o mogućnostima prekida diplomatskih odnosa Bugarske i SSSR-a i drugim pitanjima. Hitler je gajio simpatije prema ovom izdanku germanske loze na bugarskom prestolu, što je bilo u duhu njegovih učenja o germanskoj višoj rasi, ali je prilikom susreta zaključio da Boris nije uspeo izgraditi čvrst oslonac u Bugarskoj i da nije zadobio poverenje, čak ni među svojim prvim saradnicima u vladajućem vrhu bugarskog režima. Zbog tradicionalnih veza sa Rusima Hitler nije verovao Bugarima, pa je posle sastanka sa kraljem Borisom izjavio da bi kao saveznika više voleo Tursku nego Bugarsku, jer su Bugari preko pravoslavlja ili boljševizma vezani za Ruse, a Turci su u datim prilikama vezani za Veliku Britaniju, a spremni su da svestrano sarađuju i sa Nemcima.²⁴⁶ Kralj Boris se hvalisao po povratku u Sofiju da je uspeo i ovoga puta da sačuva Bugarsku angažovanja na istočnom frontu.²⁴⁷ Svakako da to nije bila samo njegova zasluga, već prvenstveno posledica mesta i uloge Bugarske kao predstraže na Balkanskom poluostrvu koju joj je Hitler namenio što je uostalom, u praksi provereno. Vladalo je uverenje, da bugarska okupaciona vojska u delovima Jugoslavije i Grčke — kao i prema turskoj granici — igra važnu ulogu u sveukupnom strategijsko-operacijskom programu Vermahta u Evropi.

U razgovorima Borisa sa Geringom, koji su se vrteli uglavnom oko privrednih veza i odnosa dve zemlje, postoje takođe samo indirektni podaci. O razgovorima kralja Borisa i ministra inostranih poslova Nemačke Ribentropa sačuvano je više izvora i izgleda da su se oni u suštini poklapali sa razgovorima Hitler-Boris. Novost su bili razgovori o novim bugarsko-turskim sporovima oko delova pruge koja prolazi graničnim područjem istočno od Svilengrada, o problemima definitivnog rešavanja spornih tačaka na demarkacionoj liniji između italijanske i bugarske zone u Makedoniji i o konkretnim pitanjima rekonstrukcije bugarske vlade. Optužujući sovjetska predstavništva u Bugarskoj, među njima i poslanstvo u Sofiji, a naročito konzulat u Varni — da su centri sovjetske špijunaže i, istovremeno, punktovi za saradnju sa bugarskim komunistima i širenje antiosovinskog pokreta, Ribentrop je pokušao da nagovori Kralja da donese odluku o prekidanju diplomatskih odnosa sa Sovjetskim Savezom i da se sva sovjetska predstavništva u Bugarskoj zatvore. Znajući da bi ovaj potez naišao na veoma oštro reagovanje Britanaca i Amerikanaca i eventualno izazvao određene mere protiv Bugarske, kralj Boris je pokušao na »fini« način da se oslobodi ovog neželjenog predloga. Kao i ranije, dao je »čvrsta« obećanja da će bugar-

²⁴⁶ Ibid. p. 77. Takođe, ADAP, E/II, nr. 12, pp. 23—24; Elisabeth. Barker, o.e. p. 204.

²⁴⁷ Hans-Joachim Hoppe, o.e. p. 141.

ka policija, zajedno sa Nemcima, pojačati mere predostrožnosti i svakodnevne kontrole, kako bi se potpuno onemogućila špijunska i propagandna aktivnost sovjetskih predstavništava. Braneći se pro-ruskim opredeljenjem znatnog dela bugarskog »običnog« sveta, odložio je prekidanje diplomatskih odnosa za povoljniju priliku koja je očekivana u trenutku zadavanja odlučujućeg udarca Crvenoj armiji na istočnom frontu, u šta je intimno kralj Boris sumnjao. Ribentrop je razgovarao i o pitanju promene vlade sa čime se Kralj složio, ali je bio protiv kandidature generala Lukova, zbog njegove sklonosti da iskoči iz kolotečine već utvrđenog toka bugarske politike.²⁴⁸

U to vreme usledili su pojačani pritisci i sa druge strane. U Kongresu USA, 7. aprila 1942. godine, govoreno je o potrebi upućivanja zahteva vladama satelitskih zemalja jugoistočne Evrope, među njima i vladi Bugarske, da prestanu sa aktivnim angažovanjem na strani Nemačke na evropskim bojištima, posebno u ratu protiv SSSR-a, uz otvorene pretnje da će takva politika dovesti do toga da SAD objave rat ovim zemljama.²⁴⁹ Bio je to još jedan pokušaj vlade SAD da se indirektno pomogne prozapadno opredeljenim slojevima u satelitskim zemljama u borbi protiv sve jačih pritisaka i opsežnijih zahteva i mera Nemaca radi svestranijeg angažovanja u službi rata osovinskih sila. Pritisci sa obe strane odrazili su se na zaoštravanje odnosa između pronemački i probritanski opredeljenih grupa u vodećim vrhovima bugarskog satelitskog sistema.

Sukob je prenesen u redove bugarske vlade početkom aprila 1942. godine a povod su mu bili i otkrivanje komunističkih grupa u jedinicama bugarske armije i sve širi pokret otpora u Bugarskoj. Na sednici vlade došlo je do rasprave između predsednika vlade Bogdana Filova i ministra unutrašnjih poslova Petra Grabovskog na jednoj strani, i ministra inostranih poslova Popova i ministra vojnog Daskalova, na drugoj strani, zbog ometanja tokova ustaljenih odnosa Bugarske i Rajha.

U opštoj hajci policije i žandarmerije na pripadnike pokreta otpora i, naročito, na članove Komunističke partije, među onima koji su zatvoreni i osuđeni na smrt našao se i general u penziji Zaimov, pripadnik pokreta otpora. Kralj Boris je iskoristio povoljan trenutak i izvršio rekonstrukciju vlade prema svojim opredeljenjima. U njoj je, pored starog predsednika vlade Bogdana Filova, ostala i većina ministara, a smenjeni su oni koji su najviše smetali: ministar inostranih poslova Popov, čiji je resor preuzeo predsednik vlade, ministar vojni Daskalov, koga je zamenio general Mihov do tada komandant 1. bugarske armije, ministar trgovine Zagorov na čije je mesto došao Zaharijev i ministar poljoprivrede Kušev, na čije mesto je došao Petrov.²⁵⁰

²⁴⁸ ADAP, E/II, nr. 77, p. 132.

²⁴⁹ Marshall Lee Miller, o.e. p. 81; Takode, Hans-Joachim Hoppe, o.e. p. 142.

²⁵⁰ Витка Тошкова,.... o. c. pp. 100—102 Takode, Marshall Lee Miller, o. c. p. 79, 80, 197; Hans-Joachim Hoppe, o.e. p. 142.

Resori čiji su šefovi bili na udaru — spoljni poslovi, trgovina, poljoprivreda i ministarstvo rata — bili su upravo oni preko kojih je trebalo najdirektnije i najdublje ostvarivati uticaj Rajha u Bugarskoj, a koji su, prema procenama Nemaca, zbog jakog uticaja prozapadno opredeljenih snaga, bili glavne kočnice u pogledu jačeg vezivanja Bugarske za interese sila Osovine, odnosno interese Trećeg Rajha.

Kolektivni šef, predsednik Bogdan Filov, nije uživao puno poverenje Nemaca i bio je označen kao odgovoran i za propuste pomenutih ministarstava. Zahvaljujući zalaganju Kralja, ostao je na čelu rekonstruisane vlade, ali je znao da se zbog te usluge mora posebno pokazati i opravdati produženo poverenje. Već drugi dan po rekonstrukciji vlade, 12. aprila 1942, Filov je kao novi ministar inostranih poslova u telegramu Ribentropu obećao da će njegova vlada ispuniti preuzeti deo obaveza u okviru Trojnog pakta i da će bugarski narod ostati veran svome velikom savezniku Trećem Rajhu.^{250a}

Videli smo da je upravo rekonstruisana vlada u proleće 1942. godine pojačala opštu hajku svim raspoloživim snagama režima kako bi uništila pokret otpora u Bugarskoj, a posebno je proganjala njegovu udarnu i predvodničku snagu, članove Komunističke partije. Pojačani teror nad bugarskim stanovništvom i uspesi Vermahta i satelitskih armija u operacijama na Istoku polovinom 1942. podstakli su obračun konzervativnih snaga sa antifašističkim pokretom u Bugarskoj.

Rekonstruisana vlada pokazala je više volje i za rešavanje drugih pitanja koja su se negativno odražavala ili su mogla loše uticati na odnose Bugarske i Trećeg Rajha. Među njima su u leto 1942. godine posebno značajna bila: odnosi Bugarske sa Turskom; u kontekstu tog odnosa, u trouglu zemalja oko Crnog mora odnosno između Bugarske, Turske i SSSR-a; najzad, akutno pitanje uređivanja demarkacione linije u podeljenoj Makedoniji.

S obzirom na stalna i uporna nastojanja Nemaca da u toku 1942. godine što više odvoje Turke od Britanaca i da ih bar delimično pridobiju za saradnju protiv Sovjeta, posebna pažnja je posvećivana miru na bugarsko-turskoj granici i poboljšanju međusobnih odnosa dveju zemalja. Nemci su, kako smo to videli već u 1941, odmah posle okupacije Grčke pokušavali da osiguraju najosetljiviju tačku u odnosima između dve zemlje, graničnu liniju između dela grčke Trakije — koji su dobili Bugari, i Turske. Zato je i formirana demarkaciona zona uz ovu granicu, koja je ostala pod kontrolom nemačkih trupa, a bugarskim trupama koncentrisanim prema turskoj granici je naređeno da se drže na određenoj udaljenosti od bugarsko-turske granice. Još krajem 1941. godine, zbog toga što je u ovom tegionu bilo sve manje nemačkih trupa (koje su išle na Istok), pojavio se spor oko južnog dela pruge od Pitona do Aleksandropulosa. U martu 1942. godine došlo je i do zaoštavanja odnosa između Turske i Bugarske oko severnog dela magistralne pruge na liniji od Svi-

^{250a} ADAP, E/II, nr. 140, pp. 236—237.

lengrada do Pitona, na području Trakije, uz staru grčko-tursku granicu, čiji su manji delovi prolazili i kroz tursku teritoriju. Ovom značajnom prugom su se koristili, uz Nemce, i Bugari i Turci, koji su tu već odranije imali određena prava, a zbog odlaska jedinica Vermahta na istočni front, nemačka kontrola ovog značajnog područja je oslabila i usledili su manji nesporazumi između pograničnih organa Bugarske i Turske. U vreme pripremanja i izvođenja novog pokušaja munjevitog prodora na Istok, nemački ambasador Papen je krajem marta i početkom aprila 1942. javljao o nesporazumu između Bugara i Turaka oko prava i kompetencija na ovoj pruži. Bugarima, koji su se nalazili u domenu nemačke moći, odmah je naređeno da na svoju ruku ne menjaju postojeće stanje oko pruge i da ne čine poteze koji bi mogli izazvati Turke.²⁵¹

Da bi se izbeglo i najsitnije zaoštavanje, nemačka diplomatija je odmah stupila u akciju, usmeravajući težište na obuzdavanje bugarskih pretenzija u odnosu na deo pomenute pruge prema Turskoj, koja se zbog takve sitnice nije smela udaljavati od Rajha. Još za vreme razgovora sa Ribentropom 25. marta 1942. godine kralj Boris je tražio od Nemaca da pruga od Svilengrada do Pitona bude pod bugarskom kontrolom, uključujući tu i krajičak pruge jugozapadno od Jedrena koja prolazi kroz tursku teritoriju ili linijom granice koju su držali pod nadzorom Turci, pravdajući to strategijskim razlozima odbrane doline Marice i istočnih predela Rodopa — u slučaju eventualnog pokušaja Turaka da na tom području pređu u napad. Ribentrop nije prihvatio ovaj zahtev kralja Borisa, savetujući mu da ne preduzima ništa što bi moglo udaljiti Turke.²⁵² Za ovakvu opreznost Nemci su imali puno opravdanje i zbog antiturskog raspoloženja žitelja Bugarske koji su prepevali poznatu nemačku ratnu pesmu o bombardovanju i rušenju Londona u bombardovanje i rušenje Ankare.²⁵³

Sprečavajući i najmanju mogućnost pogoršavanja odnosa u širem regionu moreuza, Ribentrop je 3. aprila 1942. godine naložio vladi Bugarske da odmah preuzme inicijativu u vezi sa smirivanjem odnosa sa Turskom u rejonu pruge kroz demarkacionu zonu na kojoj su Nemci »prepustili određena prava Turcima«. Istovremeno su ambasadoru Papenu preporučene mere kako bi Turci prihvatili inicijativu Bugara da se spor oko pruge reši sporazumno.²⁵⁴

²⁵¹ PA, Büro St. S. Türkei, Bd. 5, Telegram Rintelena — Ribentropu, nr. 348, od 1. aprila 1942. Ukoliko preporuke Berlina Sofija ne provode u praksi, onda je preporučeno da se preko poslanstva u Sofiji zahteva povlačenje Bugara od pruge na zapad i tako obezbedi prolaz železnice od Jedrena do bugarsko-grčke granice bez učešća Bugara.

²⁵² ADAP, E/II, nr. 77, p. 131.

²⁵³ AJ, Fond 103, f-84, Telegram šumenkovića, nr. 488, od 11. juna 1942.

²⁵⁴ PA, Büro St. S. Türkei, Bd. 5, Telegram Ribentropa — Bekerleu u Sofiju i Papenu u Ankaru. Ribentrop je pisao ambasadoru Papenu: »Molim Vas da odmah po Vašem povratku izvestite turskog ministra inostranih poslova da smo čuli od bugarske vlade da je ona spremna sa turskom vladom pregovarati o nastalim teškoćama. Mi smo to sa zadovoljstvom primili, ali i bugarskoj vladi stavili jasno do znanja da osnovu tih razgovora mora činiti nemačko-turski sporazum o stavljanju u pogon i održavanju dotične železničke pruge, koji ne može biti doveden u pitanje.«

Smirivanju ovih nesporazuma u oblasti moreuza doprinosila je opšta klima u odnosima zemalja oko Crnog mora i zaraćenih sila, Jcoje su delovale u smeru očuvanja dobrih odnosa između Turske i Bugarske. Neuspeh Nemaca i njihov prvi veliki poraz pred Moskvom uticali su na hlađenje najvatrenijih antikomunista i protivnika SSSR-a u turskom vladajućem vrhu, i na pojavu sumnje u konačnu nemačku pobedu. Zato su se otvarale mogućnosti za delovanje probritanskih snaga, koje su, naročito u 1942. godini, najveću pažnju posvećivale zadržavanju Turske da se ne opredeli za aktivnu saradnju sa Nemačkom. Ometanju delovanja pronacističkih snaga u Ankari aktivno su doprineli, uz saradnju sa zapadnim saveznicima, i sami Sovjeti; oni su već u zimu 1941/1942, najavljivali mogućnost teritorijalnog proširenja Turske na račun Bugarske, koja se sve više angažovala na strani Nemačke.²⁵⁵

Ove ponude bile su date radi slabljenja pronemačkih snaga u Turskoj, koje su se zalagale da se bugarske divizije sa moreuza usmere protiv Sovjetskog Saveza. Pod uticajem ovih snaga, koje su imale svoje predstavnike i u vladi Turske, doći će u proleće i leto 1942. do uspostavljanja dobrih odnosa između Bugarske i Turske. U to vreme turska štampa je bila puna prijateljskih napisa o Bugarskoj; izjavljivano je da Turska nema nikakvih pretenzija prema Bugarskoj i da Bugarska može koliko se tiče Turske. »... slobodno degradirati južnu granicu i uputiti svoju vojsku kuda hoće«; a zna se da je u tim prilikama Bugarska mogla svoje trupe uputiti još samo prema istočnom frontu. U isto vreme, Turska je prvi put učestvovala na Plovdivskom prolećnom sajmu.²⁵⁶

Dok su Nemcima odgovarali dobri odnosi između Bugarske i Turske, Sovjetima nisu, pa su zbog otvorenog angažovanja Bugara na strani Osovine Turcima nudili saradnju protiv Bugara, izražavajući spremnost da prihvate i određena teritorijalna proširenja Turske na račun Bugarske.

Ova obećanja su bila više političko-propagandnog karaktera, data sa namerom da se uplaši pronacistički vrh u satelitskoj Bugarskoj, koji je u proleće 1942. godine razvijao najopsežniju hajku protiv bugarskog pokreta otpora, vojnički i privredno pomagao naciste i angažovao bugarske trupe protiv NOP u Jugoslaviji.²⁵⁷

Berlin je, ometajući britanske i sovjetske uticaje na Balkanu, uporno nastojao da, u interesu održavanja mira u širem području moreuza, održi dobre odnose Bugarske sa njenim balkanskim susedima. Ovakva politika je uticala i na stanje odnosa Bugarske sa susednim zemljama. Na primer, dodela velikog nemačkog zajma Turskoj što je bio poslednji korak da se privuče Turska i istovremeno pokušaj neutralisanja sličnih nastojanja Britanaca i Sovjeta u Turskoj, izazvala je nezadovoljstvo među Bugarima.²⁵⁸ Bile su ovo ipak manje igre u poređenju sa svađama između vlada u Sofiji i Rimu,

²⁵⁵ ADAP, E/I, nr. 233, pp. 407—408.

²⁵⁶ AJ, Fond 103, f-84, telegram Sumenkovića, nr. 352, od 15. aprila 1942.

²⁵⁷ Витка Тошкова,... o. c. p. 95.

²⁵⁸ ADAP, E/II, nr. 67, p. 114. Takođe, E/III, nr. 184, p. 310.

koje su nalazile korene u prikrivenim protivurečnostima između Nemačke i Italije.²⁵⁹ I pored toga što je Musolinijev korporativni fašistički režim nailazio na simpatije među vodećim ljudima bugarskog satelitskog sistema, orijentacija bugarske vlade prema Berlinu, posebno njeno potpuno privredno vezivanje za Nemce, uslovilo je još u 1941. godini zahlađenje odnosa između dve tradicionalno prijateljske zemlje. Najbolju mogućnost da vrši pritisak na vladu u Sofiji italijanska vlada je videla u nedovoljno definisanoj, grubo povučenoj demarkacionoj liniji u vreme podele jugoslovenskih teritorija na području zapadne Makedonije, na Kosovu i u delovima južne Srbije. Najviše sporova je i u 1942. bilo u regionima oko ove linije gde su se nalazila razna rudna nalazišta, naročito oko rudnika hroma Jezerina na planini Ljubotenu, severozapadno od Skoplja. Iako su rudnici bili pored granične linije, a postrojenja i transportne trake prelazile i na jednu i na drugu stranu okupacione granice okna rudnika su zaposeli Bugari, po odobrenju Berlina. Italijani su bili nezadovoljni, jer je prema skicama i kartama izrađenim u vreme Bečke konferencije ovaj deo teritorije ulazio u njihovo okupaciono područje. Uz verbalne prepirke, ovakvo neraščišćeno stanje je ostalo sve do leta 1942. godine. Ruda hroma, čiji je značaj višestruko porastao, izvožena je u Nemačku, a onda su Nemci, prema svojim mogućnostima i po svojoj volji, izvozili određene količine i u Italiju. Italijani su se, usled sve veće krize sirovina osećali prevarenim od svojih saveznika, pa kad im je prekipelo, bes su pokušali da iskale na slabijem nemačkom satelitu Bugarskoj. Italijanska vojska je 11. jula 1942. godine pregazila spornu, na terenu još uvek nedefinisanu demarkacionu liniju, zauzela rudnička okna i postrojenja i zabranila daljnji odvoz rude. Intervenisala je bugarska jedinica koja je čuvala ovaj deo novopostavljene granice i došlo je do oružanog sukoba i gubitaka na obe strane. Sledeća dva dana stigla su pojačanja, pa se jedan italijanski bataljon sa oko 200 albanskih vojnika koji su bili u službi Italije sukobio sa delovima bugarske divizije.²⁶⁰

Bugarska vlada našla se u začaranom krugu. Branila je rudnik, koji se prema nemačkim kartama nalazio u bugarskoj okupacionoj zoni, i rudu koja se slala u Nemačku, ali je zbog toga došlo do oružanog sukoba sa prvim saveznikom Rajha i mogućeg proširivanja oružanog incidenta u vreme kada su snage članica Trojnog pakta uspešno prodirale prema Volgi i Kavkazu. Italijani su bili uporni i počeli su sami da povlače novu demarkacionu liniju na spornom području Makedonije. Filov se hitno obratio nemačkom poslaniku u Sofiji Bekerleu i preko njega zatražio posredovanje Berlina.^{260*}

Pošto se već bilo oglasilo oružje, brigu oko smirivanja je preuzela Vrhovna komanda Rajha, koja je zadužila opunomoćenog nemačkog generala pri Vrhovnoj komandi italijanske vojske da pokuša da nađe rešenje spora između Bugara i Italijana na području Je-

259 Marshall Lee Miller, o. c. p. 82.

260 Branko Petranović, o. c. p. 91. Takode, Marshall Lee Miller, o. c. p. 96. aeoa pa, Büro St. S. Bulgarien, Bd. 4, telegram Bekerlea — RAM, nr. 1341 od 7. avgusta 1942. Takode, ADAP, E/III, nr. 184, p. 309.

zerina. Pokušaj vojnika da spor reše političkim sredstvima nije uspeo. Musolini je odlučio da ovoga puta ne popušta Bugarima, te je zapretio da će svaki pokušaj prelaska Bugara preko demarkacione linije koju su odredili Italijani biti dočekan oružjem.²⁶¹ Tada je Hitler, podsećajući da je posao vojnika vođenje rata, a diplomatije da rešava međugranične sporove, naredio da se ovim pitanjem pozabavi Ministarstvo inostranih poslova Rajha.²⁶²

Rešavanje spora diplomatskim putem nije teklo lako i brzo jer su dve strane već bile i vojno konfrontirane. Da bi raščišćavanje ovog neželjenog sukoba i posla teklo brže i uspešnije, Hitler i Ribentrop su 14. avgusta 1942. pozvali na razgovore bugarskog poslanika u Berlinu Draganova. Isticanjem značaja borbe koja se vodila za »definitivni« obračun sa boljševičkom opasnošću i ukazujući na čvrstu odluku Nemaca i Bugara da idu u rat do kraja, Ribentrop je pokušao da deluje na popuštanje Bugara koji su, u svakom slučaju, bili manje značajan činilac u opštem savezu oko Nemačke.²⁶³ Hitler je na sličan način, ističući da je Bugarska glavni faktor stabilnosti i sigurnosti na Balkanu i veran pratilac Nemačke u njenim nastojanjima da stvori »novi« poredak, uticao na popustljivost Bugara.²⁶⁴

Posle niza pismenih i usmenih intervencija iz Berlina i pritiska nemačke diplomatije na vladu u Sofiji, došlo je 17. avgusta 1942. godine do pristanka vlada Bugarske i Italije da se ovaj spor i niz drugih manjih sukoba na demarkacionoj liniji pokuša rešiti sporazumno, posredstvom mešovite komisije, koja će odmah pristupiti poslu.²⁶⁵ U zaštiti bugarskih interesa, posebno u pogledu rudnika hroma na Ljubotenu, manju je ulogu igrala upornost Bugara nego nastojanje Berlina da ovaj značajan rudnik ne dođe u ruke Italijana, odnosno nastojanje samog Hitlera da rudnik formalno i dalje ostane pod uticajem Bugara kako bi neometano mogli da ga eksploatišu Nemci.^{265a} Krajem avgusta 1942. godine nađeno je rešenje da se nastavi eksploatacija dragocene rude hroma u količini od oko 400 tona dnevno, koja je odvožena uglavnom u Krupove topionice, dok je rudnik, koji je izgradila i održavala radna služba Tot, i dalje bio vlasništvo akcionarskih društava »Entreprise Miniere Hromaseo S. A.« i »Azienda minerali metallici Italiani«. Na intervenciju Berlina, Italijani su pristali da do konačne odluke mešovite komisije rudnik i dalje bude pod zaštitom bugarske vojske.²⁶⁶

Privremena rešenja koja je, suprotno željama i Sofije i Rima, nametao Berlin ostavljala su mogućnost čestih, sitnih sukoba i žarišta na spornoj liniji. Između dve nemoćne sile u senci velikog sa-

²⁶¹ PA, Büro St. S. Bulgarien, Bd. 4, telegram za ambasadora Ritera (Karl Ritter), nr. 2137, od 16. avgusta 1942. Takode, ADAP, E/III, nr. 192, pp. 321—322.

²⁶² ADAP, E/III, nr. 192, p. 322. Takode, Dnevnik grofa Ciana, p. 349.

²⁶³ Ibid. nr. 194, p. 323.

²⁶⁴ Ibid. nr. 195, p. 326.

²⁶⁵ Marshall Lee Miller, o.e. pp. 82—83. Takode, ADAP, E/III, nr. 211, pp. 361—362; AJ, NAV, T-501, rol. 254, sn. 439—440, izveštaj OKW, nr. 9161, od 24. novembra 1942.

^{265a} ADAP, E/III, nr. 212, p. 362.

²⁶⁶ Griff nach Südosteuropa ... nr. 82, pp. 181—182; takode, ADAP, E/III, nr. 219, pp. 374—377.

veznika — Trećeg Rajha, došlo je 16. i 30. oktobra 1942. godine do novih sukoba. Ponovo je bilo dosta pucnjave i žrtava na obe strane, ali je stupila na scenu nemačka diplomatija i mešovita komisija koja je, zahvaljujući, pored ostalog, i sve većoj sumnji bugarskih i italijanskih fašista u konačnu pobjedu, uspjela da privremeno smiri stanje i uspostavi privremeni i prividni red na ovoj nemirnoj granici.²⁶⁷

U vreme smirivanja ovog sukoba u Makedoniji oko demarkacione linije, dovršene su neke personalne promene koje su počele rekonstrukcijom bugarske vlade i u političkom i u diplomatskom vrhu. Odmah posle prijema bugarskog poslanika Draganova kod Hitlera i Ribentropa, polovinom septembra 1942. godine, usledio je njegov opoziv iz Berlina, tako da je smenjen sa jedne od najznačajnijih funkcija na lestvici bugarske diplomatije. Na njegovo mesto doveden je Slavčo Zagorov, koji je za vreme rekonstrukcije vlade u aprilu bio degradiran i smenjen sa važnog položaja ministra trgovine Bugarske. Ovakve naprasne odluke je donosio bugarski kralj, koji nije podnosio preterana istrčavanja svojih službenika, kao što je to uradio prilikom prijema kod Hitlera njegov poslanik Draganov.²⁶⁸

Skoro svi susreti na visokom i najvišem državnom, diplomatskom, političkom i vojnom nivou između Berlina i Sofije u prvi plan su isticali potrebu zaoštavanja odnosa vlade Bugarske sa SSSR-om. I prilikom razgovora kralja Borisa sa Hitlerom, Ribentropom i Geringom počinjalo se ovim pitanjem. U pogledu uključivanja Bugarske u direktni politički obračun sa SSSR-om naciste je u čorsokak dovela, znatnim delom, i njihova globalna politika. Do početka rata na Istoku, dok su im na raspolaganju bili moćni faktori pritiska, morali su, radi tajnosti priprema za pohod na Istok, da glume dobre odnose sa Rusima, a posle početka pohoda nisu više imali dovoljno snage da prisile Bugare da se direktno konfrontiraju sa SSSR-om. Sovjeti, koji su znali da bugarski režim, boreći se protiv NOP u Jugoslaviji i Grčkoj, sarađuje sa Osovinom, u velikoj meri učestvuje i doprinosi ukupnoj moći Nemačke, naročito u pogledu snabdevanja pojedinim prehrambenim proizvodima i sirovinama za ratnu industriju, ipak su sačuvali diplomatske odnose sa Bugarskom. To im je bio najsigurniji prozor u svet okupirane Evrope i ovim kanalima su obavljani značajni propagandni i obaveštajni poslovi. Ukratko, iz tih razloga Nemci su sve upornije tražili da se izbace sovjetska predstavništva iz Bugarske — da bi se istovremeno presekli kanali saradnje ruskih i bugarskih komunista. Uporedo sa nemačkim pripremama za prolećne operacije 1942. na južnom delu istočnog fronta, ova aktivnost je bila intenzivnija.

Neposredno posle rekonstrukcije bugarske vlade, u Sofiji je boravio šef protokola u nemačkom ministarstvu inostranih poslova Dernberg (von Alexander Dörnberg) i u razgovorima sa kraljem

²⁶⁷ PA. Büro St. S. Bulgarien, Bd 4 Telegram Bekerlea — RAM. nr. 1830, od 31. oktobra 1942. Takode, Marshall Lee Miller, o.c. pp. 83—84; Hans-Joachim Hoppe, o.c. pp. 142—143.

²⁶⁸ ADAP, E/III, nr. 315, pp. 555—558; Takode, Витка Тошкова, o.c. p. 102; Hans-Joachim Hoppe, o.c. p. 142.

Borisom i predsjednikom vlade i ministrom inostranih poslova Bogdanom Filovim ponovo je postavio pitanje prekida odnosa Bugarske sa SSSR-om i onemogućavanje komunista da na »lak« način obavljaju svoje propagandne i špijunske poslove ali ni on nije uspeo mnogo više od ranijih pokušaja i nastojanja. Dobio je obećanje da će bugarska policija uvesti najrigoroznije oblike praćenja i osmatranja delovanja svih sovjetskih predstavništava, a da će se prekid diplomatskih odnosa izvesti kasnije, kada nastupe povoljniji unutrašnji i spoljnopolitički uslovi.²⁶⁹

Polovinom maja 1942. ponovo je preko poslanika Bekerlea usledila intervencija nemačkog ministarstva inostranih poslova u Sofiji kod bugarske vlade o potrebi prekidanja diplomatskih odnosa, uz optužbe — naročito na račun sovjetskog konzulata u Varni. Prema nemačkim podacima on je bio jedan od centara sovjetske špijunaže na Balkanu, preko koga su održavane veze, slati izveštaj i sa podacima o kretanju nemačkih i bugarskih trupa kao i direktive bugarskim komunistima a preko njih i komunistima drugih zemalja o pokretanju i organizovanju borbe protiv Nemaca.²⁷⁰

U vreme pretnji o objavi i u vreme same objave rata SAD satelitskim zemljama jugoistočne Evrope, 6. juna 1942. godine, među njima i Bugarskoj, ponovo je pokrenuto pitanje prekida diplomatskih odnosa Bugarske sa Sovjetskim Savezom, ali se kralj Boris i dalje uzdržavao od uplitanja u rat sa SSSR-om.^{270a}

Početak emitovanja radio-stanice »Hristo Botev« iz SSSR-a i objavljivanje programa Otečestvenog fronta, koji je najavljivao borbu protiv sila »novog« poretka i satelitskog režima u Bugarskoj, još više je razbuktao želje nacista i njihovih privrženika u Bugarskoj da se prekinu odnosi između Bugarske i SSSR-a. Da bi se savladao otpor snaga koje su uporno bile protiv raskida, 13. septembra 1942. godine radi provokacije je bombardovano nekoliko bugarskih gradova bombama sovjetske proizvodnje. Većina istraživača i istoričara, pošto ne postoje sigurni dokazi, misli da ovo bombardovanje nisu izveli Rusi već Nemci.²⁷¹

Navodno »sovjetsko« bombardovanje je iskorišćeno za napad na sovjetska predstavništva u Bugarskoj. Bugarska policija je upala u sovjetski konzulat u Varni i onemogućila mu daljnji rad. Istovremeno su osnovani nemački konzulati u Kavali i Rusama a u Aleksandropolisu je otvorena bescarinska nemačka zona.^{271b} Usledili su i novi pritisci na vladajuće vrhove u Sofiji da se prekinu diplomatski odnosi sa Sovjetskim Savezom, što je kralj Boris u početku obećavao — da bi posle krize, a pogotovo posle poraza nemačkih i satelitskih trupa kod Staljingrada, počeo ponovo da odlaze, pravdajući se nepovoljnim prilikama u Bugarskoj u to vreme. Preko svog tajnog sa-

²⁶⁹ AJ, NAV, T-120, rol. 208, sn. 161015—161030, Izveštaj šefa protokola u ministarstvu inostranih poslova Nemačke Dernberga (Dörnberg Alexander Freiherr) o putu u Sofiju, Budimpeštu i Zagreb od 20. aprila 1942, pp. 10—15.

²⁷⁰ ADAP, E/III, nr. 233, pp. 399^400.

^{2,0a} Ibid. E/II, nr. 269, pp. 463—464.

²⁷¹ Marshall Lee Miller, o. c. pp. 85—86.

^{271a} Ibid. p. 84.

radnika Jordana Šavova, koji je istovremeno bio poverljiva ličnost kralja Borisa, Nemci su potvrdili sopstvene sumnje u Kralja, koji je sve manje verovao u pobedu sila Osovine pa se nije hteo izlagati kompromitovanju pred zapadnim saveznicima.²⁷²

Posle katastrofe armije Vermahta kod Staljingrada strah od sankcija antifašističke koalicije bio je još veći pa se bugarski vladajući vrh, da bi sačuvao šanse za svoje spasavanje, još manje usudivao na rizičan potez prekidanja diplomatskih odnosa sa SSSR-om. U ovakvim uslovima ni Nemci nisu više bili previše uporni u zahtevima da se odnosi prekinu.

Krajem 1942. godine, pod utiskom neuspeha na istočnom frontu, vojni i politički vrh, na čelu sa Hitlerom, priprema nove krupne operacije protiv NOV i POJ u Jugoslaviji i uvodi nove oblike borbe protiv svih vidova kolebanja u vladajućim vrhovima satelitskih zemalja. Hitler je 28. decembra 1942. dao direktivu br. 47 o reorganizaciji nemačkog komandovanja na Jugoistoku. Trebalo je da ova nemačka komanda raspoloživim snagama Vermahta i boljim komandovanjem satelitskim i kvislinškim jedinicama, kao i delom italijanske vojske koja je bila raspoređena na prostorima Balkana, osigura uspešnije funkcionisanje okupacionog sistema u ovom regionu Evrope. Hitler je kao primaran zadatak izdvojio suzbijanje daljeg širenja narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji i Grčkoj, i gušenje svih vidova pokreta otpora u satelitskim zemljama.

Kontroverzna zbivanja na velikim frontovima, u Sredozemlju i na užem području Balkana, stvorila su mogućnosti uključivanja anglo-američkih snaga, što je naišlo na podršku postojećih antifašističkih pokreta i izazvalo masovne ustanke stanovništva protiv sila Osovine. Da bi se onemogućio eventualni pokušaj invazije, komandant oružanih snaga na Jugoistoku dobio je u nadležnost objedinjavanje svih savezničkih (satelitskih i kvislinških) snaga na nemačkom operativnom području.²⁷²³

Još pre donošenja ove direktive, u početku sve očiglednije krize nemačkog ratovanja na Istoku, najkonzervativniji krugovi u Bugarskoj koji su se, vođeni divljom mržnjom prema komunizmu, bili potpuno vezali za »novi« poredak, zahtevali su da se bugarske oružane snage, zajedno sa Nmcima, stave u odbranu od sila antifašističke koalicije. Bugarski ministar rata je predlagao čvršće povezivanje i koordinaciju snaga prema moreuzima — odakle je predviđao britansku i američku invaziju, istovremeno tražeći od Berlina da prestane sa slanjem oružja i opreme Turskoj, koja će se, prema bugarskim procenama, staviti na stranu zapadnih sila.²⁷³

²⁷² ADAP, E/IV, nr. 134, Anlage, pp. 238—239. O izbegavanju kralja Borisa da prekine odnose sa SSSR-om je ovde, pored ostalog, pisalo: »Boris je više puta izrazio svoju bojazan da Nemačka neće postići svoje skrivene namere u pogledu Staljingrada i Kavkaza u ovoj godini. Poverenik je mišljenja da Car neće ni u kom slučaju da prekine diplomatske odnose pre konačnog poraza Sovjetskog Saveza kod Staljingrada i na Kavkazu.«

^{272a} Zb. NOR. XII/2, nr. 205, pp. 561—965. Takode, ADAP, E/IV, nr. 303, pp. 538—555; Marshall Lee Miller, o. c. pp. 87—89.

²⁷³ ADAP, E/IV, nr. 276, p. 490. Takode, Marshall Lee Miller, o. c. pp. 88—89.

Vrhovna komanda Vermahta je još u toku priprema za reorganizaciju svoga komandovanja na Jugoistoku počela da pojačava odbranu prema moreuzima i naročito prema grčkim ostrvima i morima, odakle se očekivao prvi udar, pri čemu je bugarska vojska trebalo da ponese značajan deo tereta.²⁷³³ Svesrdno su im u tome pomagale pronemački opredeljene bugarske snage, tražeći dodatne mogućnosti i rezerve za odbranu od eventualnog iskrcavanja zapadnih saveznika i od domaćih antifašističkih pokreta i snaga. Oživljene su ideje o mobilizaciji bugarskih folksdojčera u SS jedinice, ali s obzirom na to da ih je bilo svega oko 5.000, što je beznačajna brojka, i ova je akcija ostala bez efekta, kao i nova kampanja o formiranju bugarske legije za istočni front.²⁷⁴

Kriza oružanih snaga »novog« poretka na velikim frontovima pojačala je napore nacističke organizacije u Bugarskoj, koju je vodio Cankov, da se Bugarska još više angažuje u borbi protiv savezničke koalicije i doprinese odbrani sila Trojnog pakta, pa su radi toga pripadnici te grupe pokušali da se uz pomoć Nemaca dokopaju vlasti u Bugarskoj. Kralj Boris, međutim, nije dozvoljavao ovakve akcije. U uslovima sve veće krize celokupnog sistema i snaga »novog« poretka pojačale se političko raslojavanje i diferencijacija između različitih opremljenih i orijentisanih grupa u vladajućem vrhu satelitske Bugarske u narednoj, 1943. godini.^{274a}

7. ANGAŽOVANJE PRIVREDNIH POTENCIJALA BUGARSKE U NOVOM POHODU NEMAČKE NA ISTOK

Vlada Bugarske se uspela izvući iz učešća u ratu na strani Nemačke na istočnom frontu i u 1942. godini, ali je morala svoju privredu potčiniti nemačkim zahtevima i naraslim ratnim potrebama do krajnjih granica.

Veoma značajni za nemačku ratnu industriju u uslovima totalne blokade dela evropskog kontinenta u 1942. godini bili su rudnici bakra u Panagirištu sa godišnjom proizvodnjom od oko 2.000 tona rude, drugi po veličini na Jugoistoku posle Borskog rudnika u Jugoslaviji, dva rudnika u pripremanju za eksploataciju — u Dudicama i Kir Humamu, rudnik olova i cinka u Pirinu sa godišnjom proizvodnjom od oko 10.000 tona rude (drugi po veličini na području jugoistočne Evrope), nekoliko nalazišta ovih ruda u istraživanju, rudnici hroma u Dobromircima,²⁷⁵ kao i 87 većih ili manjih rudnika u

а-з а PA, MA, Bestand R-H, nr. 31. II. 1. Izveštaj nemačkog štaba za obuku nri komandi bugarske vojske, nr. 70 od 13. novembra 1942. Stanje na Balkanu. Takode, AVII, »London«, Rol. 6, sn. 175-178. Izveštai iz Sofije o odbrani Balkana, nr. 1952 od 25. novembra 1942; Hans-Joachim Hoppe. o. c. p. 143.

²⁷⁴ Витка Тошкова,... o. c. p. 108; Marshall Lee Miller, o. c. pp. 89-90. Takode, ADAP, E/IV, nr. 286, p. 513; AJ, NAV, T-81, rol. 306, sn. 433573-433574. Izveštai od 21. novembra 1942.

^{274a} Marshall Lee Miller, o. c. pp. 82-83.

²⁷⁵ BA, R-7, Bd. 889, Die Bedeutung des Südostraumes für die deutsche Bergwirtschaft, 1942, pp. 4, 5, 6.

područjima koja je Bugarska dobila prilikom podele teritorija Kraljevine Jugoslavije i Kraljevine Grčke 1941. godine, od toga 18 kopova hroma, među kojima su i najznačajniji rudnici te rude na jugoistoku Evrope, izuzimajući Tursku: Nada u Raskopu, Raduša, Gornjane, Ljuboten, Lojane, Orašje, Trnovo, Ostrovica, Valandovo i drugi, zatim 9 rudnika bakra, 3 antimona, 6 molibdena, 22 olova i cinka, 4 rudnika azbesta itd.^{275a} Najveći deo poslova obavljali su Nemci preko vojne radne organizacije Tot. Preuzimali su svu proizvodnju, a samo delimično isplaćivali novčana potraživanja rudnicima koji su bili u privatnom vlasništvu. Eksploatacija rudnih bogatstava u Bugarskoj regulisana je formalno — ugovorima uz delimična plaćanja — i to uglavnom fiktivno, čekovnim isplatama bez stvarnog pokrića, ili gomilanjem pasive na klirinškom saldu. I ovde je znatan deo kapitala prešao u ruke nemačkih monopola. Posle neuspelih pokušaja da se deo proizvodnje hroma preuzme i od britanskih i američkih kompanija u Turskoj, ta područja u Makedoniji sa godišnjim kapacitetom od oko 115.000 tona podmirivala su znatan deo ukupnih potreba Rajha. Samo tri rudnika u Orašju imala su godišnju proizvodnju od oko 27.000 tona, a dva rudnika u selu Raduša oko 22.000 tona.²⁷⁶ Bugarska je, zajedno sa okupiranim teritorijama, snabdevala Rajh i mnogim drugim stratejskim sirovinama. U 1942. godini, izvezeno je u Nemačku 15.766,5 tona, bakarne rude, prema 8.492 u 1941. godini; 10.945 tona olovne rude u odnosu na 1.179 tona u 1941. godini; 5.224 tone ruda cinka i nikla — prema 515 tona u 1941. godini itd.²⁷⁷ Preduslovi za taj proizvodni »bum« stvoreni su ranije, kada je počeo masovniji prodor nemačkog kapitala u Bugarsku, a spoljna trgovina te agrarne zemlje sve više bila orijentisana prema industrijskoj Nemačkoj. Velike nemačke firme: »Friedrich Krupp«, »Reichswerke Hermann Gering«, »I. G. Farbenindustrie«, »Afrika Bergbau« i druge su ulagale svoj kapital, najčešće slanjem neophodne opreme u Bugarsku, koja će doprineti porastu proizvodnje i, istovremeno, bogaćenju vlasnika kapitala.²⁷⁸ Zahvaljujući tome i svakako drugim povoljnim uslovima, Bugari su mogli u toku drugog svetskog rata da posvete dovoljno pažnje svojoj unutrašnjoj izgradnji, posebno izgradnji železničkog saobraćaja, dok susedne zemlje nisu imale tu mogućnost, pa su bile uhvaćene u čvrste pipke nemačke ekonomske eksploatacije i angažovane na istočnom bojištu.

^{276a} Давид Б. Кoen, *Ограбването и разоряването на Българското стопанство от германските империалисти през втората световна война*, „Наука и изкуство“, София, 1966, р. 49. Takode, Миле Тодоровски, о. с. pp. 26—31; РА, На, Poi. IVa, На 13. Bulgarien, Bd. 3. Izveštaj Hudečeka (Hudeczek), nr. 8682, od 24. oktobra 1942; AVII, NAV, T-77, rol. 1298, sn. 688695, od aprila 1942, Proizvodnja sirovina i transport u Makedoniji.

²⁷⁶ BA, R-7, Bd. 889. Die Bedeutung des Südostraumes ... p. 9; Takode, BA, MA, RW 29, Bd. 34, WI/IC 47. Izveštaj OKW nr. 8411/42 od 21. oktobra 1942. Razgovori u ministarstvu privrede o izvozu rude broma na Jugoistoku, održani 15. septembra 1942. godine.

²⁷⁷ David B. Koen, о. с. p. 46. Takode BA, R-7, Bd. 885, Izveštaj generalnog opunomoćenika za privredu u Srbiji o proizvodnji i izvozu rude iz Srbije i Makedonije u januaru 1942, nr. 4710.

²⁷⁸ Давид Б. Кoen, ... о. с. pp. 49—56; AVII, NAV, T-84, rol. 82, sn. 900—812, Izveštaj o proizvodnji u rudnicima u Bugarskoj i Makedoniji.

Veliki značaj za Rajh u 1942. godini imali su agrarni viškovi u Bugarskoj, što potvrđuju i protokoli svih zajedničkih sednica nemačkog i bugarskog vladinog odbora za trgovinu, posebno Četvrte sednice, koja je održana od 22. septembra do 15. oktobra 1941. godine, na osnovu koje je obavljena razmena u 1942. godini do kraja maja, kao i Pete (od 11. aprila do 11. maja 1942), te Seste sednice (od 15. oktobra do 16. novembra 1942). Nemce je sve više interesovao izvoz iz Bugarske žita, mesa, povrća, voća i industrijskih biljaka, duvana, pamuka i svile.²⁷⁹

Devetog februara 1942. ministar inostranih poslova Bugarske Popov je razgovarao sa nemačkim poslanikom Bekerleom o trgovinskoj razmeni dveju zemalja i saopštio mu da Bugarska neće moći da izveze obećane količine žita, te ponudio, kao nadoknadu, neke druge proizvode.²⁸⁰ Sa poslanikom Bekerleom je razgovarao i ministar trgovine Zagorov, koji mu je predložio dopunske pregovore o problemu izvoza pšenice i kukuruza za Nemačku, pravdajući se veoma slabom žetvom i berbom kukuruza u 1941. godini, zbog loših klimatskih prilika i u anektiranim područjima, i preorijentacijom setve u Dobrudži i nekim drugim delovima Bugarske na industrijske biljke, koje se izvoze u Nemačku. Znajući da je jedan od važnih razloga neispunjavanj a plana otkupa žita otpor bugarskog naroda, probritanski opredeljenih slojeva u vladajućem vrhu i službenika, poslanik Bekerle je podsetio sagovornika da se i u Sofiji javno govori o slabo organizaciji otkupa viškova žita za izvoz u Nemačku.²⁸⁰³

Trgovinsko-političko odeljenje nemačkog ministarstva inostranih poslova konstatovalo je da se privredni odnosi Nemačke i Bugarske dobro razvijaju, izuzimajući izvoz žita u Nemačku, što se može izmeniti nabolje povećavanjem produktivnosti bugarske privrede.²⁸¹

Prilikom izrade Protokola Petog zasedanja nemačkog i bugarskog vladinog odbora za trgovinu od 11. aprila do 11. maja 1942. i utvrđivanja obima spoljnotrgovinske razmene za period od 1. aprila do 30. septembra 1942. godine, i pored upornih pokušaja, Nemci nisu mogli da nametnu Bugarima obavezu o izvozu žita u Nemačku, ali su umesto toga prošireni asortimani i povećane količine nekih drugih agrarnih proizvoda (zrnastog povrća, voća, mesa, konzervi duvana, šećera i raznih industrijskih sirovina). Za uvoz iz Nemačke planirano je više opreme i mašina, što bi doprinelo povećanju njene industrijske i agrarne proizvodnje i prerade rude.²⁸²

²⁷⁹ Griff nach Südosteuropa... p. 15. Takode, David B. Koen, o. c. p. 20; Deutschland im zweiten Weltkrieg, II, pp. 481-482.

²⁸⁰ ADAP, E/I, nr. 265, napomena 2, p. 495. Bekerle je pisao: »Ministar spoljnih poslova mi je izjavio da se ministarski savet bavi pomno ovim pitanjem. Pritom je, međutim, ukazao na to da se kukuruz i pšenica ne mogu isporučiti ali da će se ispitati u kojoj meri se mogu isporučiti mahunaste biljke i drugi produkti.«

²⁸⁰ а Витка Тошкова,... o. c. pp. 98-99. Takode, ADAP, E/I, nr. 265, pp. 498-499.

²⁸¹ ADAP, E/I, nr. 298, pp. 553-554.

²⁸² BA, MA, RW-29. Bd. 33. Iskorišćavanje sirovina Bugarske, maj 1942; Takode, PA, Ha, Pol., Handakten, Sammlung Junker 1942-1943, Protokol pete zajedničke sednice nemačkog i bugarskog vladinog odbora u Sofiji od 11. aprila-

Minimalne razmene sa drugim zemljama, na primer sa Italijom, bile su jedan od razloga što su se u drugoj polovini 1942. godine pogoršavali odnosi Italije sa Bugarskom. Tada je došlo i do oružanih obračuna oko rudnika koji su se nalazili oko demarkacione granice između okupacionih zona u delovima Makedonije i Srbije.²⁸³

U toku uspešnog prodiranja Vermahta i satelitskih armija prema Volgi i Kavkazu, u leto 1942, rekonstruisana bugarska vlada je ispunjavala preuzete privredne obaveze prema Rajhu u duhu Protokola Pete zajedničke sednice odbora za trgovinu.

Šesta zajednička sednica nemačkog i bugarskog vladinog trgovinskog odbora održavana je u izmenjenim uslovima, od 1. oktobra do kraja novembra 1942. godine, kada je pohod Vermahta zapao u krizu a onda doživeo i poraz, ali su Bugari, zahvalni što su se uspešno izvukli iz vrtloga teškog rata na Istoku, i ovaj sporazum zaključili bez nekih većih otezanja i odlaganja. Povoljna okolnost za Bugare bila je u tome što su izvozili rude koje ionako ne bi uspeali sami da prerade i viškove hrane i agrarnih proizvoda koje su morali nekome da prodaju. Povećana je količina iskopane rude samo na teritoriji Bugarske sa 38.809 tona u 1941. godini na čak 107.714 tona. To je ostvareno zahvaljujući nemačkim istraživanjima, njihovoj opremi i dobroj organizaciji utovara i transporta prema topionicama i fabrikama Rajha. Osim toga, veliki deo setvenih površina zasejan je sortama proizvoda koji su bili potrebni Nemcima (na primer, soja, duvan, suncokret i šećerna repa).²⁸⁴

Tako su Nemci, zahvaljujući strukturi bugarskog izvoza, i u 1942 godini bez zastoja obavljali sa njima trgovinsku razmenu.

Najveći problem za Bugarsku u trgovinskoj razmeni predstavljala je njena skoro potpuna vezanost za Nemačku. Od 13 milijardi i 437 miliona leva ostvarenog izvoza u 1942. godini, 9 milijardi i 977 miliona ili 73,2 odsto odlazilo je u Nemačku, a ostatak je bio podeljen ostalim članicama Trojnog pakta, među njima i drugoj članici Osovine, Italiji. Od 12 milijardi i 929 miliona leva uvoza, na Nemačku je otpadalo 8 milijardi i 503 miliona ili 65,8 odsto od ukupnog uvoza u Bugarsku u 1942. godini.

Bugarska je iz Nemačke, kao i ranije, najčešće uvozila industrijske proizvode, mašine, materijale za saobraćaj i prevozna sredstva, najraznovrsniju opremu i ono što je u ratu najvažnije, naoružanje i opremu za bugarsku armiju.

la do 11. maja 1942; AJ, NAV, T-84, rog. 88, sn. 378421-378423; AVII, NAV, T-77, rol. 613, sn. 1799759-1799762. Izveštaj o privredi Bugarske u 1942; Д а в и д Б. К о е н, ... о. с. р. 40.

²⁸³ Griff nach Südosteuropa... nr. 78, p. 178, 82, pp. 181-182. Takode, ADAP, E/II, nr. 41, p. 72, 77, p. 132, 113, pp. 192-194.

²⁸⁴ PA, Ha, Pol. Handakten, Sammlung Junker 1942-1943. Tajni protokol šestog zajedničkog zasedanja nemačkog i bugarskog vladinog odbora, održanog u Sofiji od 15. oktobra do 26. novembra 1942. Takode, AVII, NAV, T-84, rol. 82, sn. 1371201-1371212, Tajni protokol zasedanja.

U 1942. godini u Nemačku je iz Bugarske izvezeno 185.874 tone raznih prehrambenih proizvoda (povrće, voće, meso, konzerve, semena itd.), a u ostale zemlje samo 40.957 tona; zatim 107. 714 tona rude i metala u Nemačku a u druge zemlje 35.702 tone; 36.860 tona raznih industrijskih biljaka (duvana, šećera, soje itd.) u Nemačku, a sve ostale zemlje 9.375 tona.²⁸⁵

Prema podacima koji su dobijeni iz bugarskih izvora, bilans u spoljnotrgovinskoj razmeni Bugarske sa Nemačkom u 1942. godini pokazivao je aktivu od 1,474 milijarde leva. Prema nemačkim izvorima, koji iskazuju čistu robnu razmenu (Reiner Warenverkehr), bilo je drugačije: uvoz iz Nemačke u 1942. godini iznosio je 289,12 miliona RM a izvoz iz Bugarske 286,13 miliona RM, praveći tako aktivu na strani Nemačke od 2,99 miliona RM.^{285a}

Glavnu crpku u eksploataciji Bugarske činile su razlike u ceni, na primer, jedan od najtraženijih izvoznih proizvoda, duvan bio je skuplji u 1942. godini u odnosu na 1941. godinu samo za oko 20 odsto, dok su cene industrijskih proizvoda, koje su uvozili iz Nemačke daleko brže rasle; zatim, tu su bile i neredovne isplate izvezenih agrarnih proizvoda, koji se najčešće nisu mogli skladištiti i čuvati u magacinima, već su se morali brzo prodavati, zatim neravnopravnost valuta itd.²⁸⁶

Bugarska vlada je morala i u 1942. godini da plaća okupacione troškove, iako je manje od 10.000 nemačkih vojnika i policajaca na specijalnim zadacima boravilo na njenoj teritoriji. Pored stvarnih troškova za izdržavanje ovih vojnika, koje je snosila bugarska vlada, sa pretvaranjem munjevitog rata u dugotrajni i iscrpljujući, Nemci su bugarskoj vladi nametali i razne druge dažbine. Tako je nemački vojni intendant u Sofiji 2. marta 1942. godine zatražio dodatni kredit za održavanje vojne tehnike, transportnih sredstava, pomorskih baza na Crnom moru, avio-baza; centara za remont brodova, naoružanja i opreme; za razne kupovine za potrebe jedinica i vojnika itd. u iznosu od 700 miliona leva. Pošto nisu uspela nastojanja ministarstva vojske, finansija i inostranih poslova Bugarske da ograniče ta davanja, početkom novembra 1942, kada je već počela kriza nemačkog pohoda na Istok, intervenisao je i kralj Boris.²⁸⁷

Nemačka strana je obećavala, pored ostalog, da će se i broj nemačkih vojnika u Bugarskoj svesti na 2.000, ali u sve većim potrebama Rajha na ratištima koja su gutala ogromna sredstva Nemci

²⁸⁵ Давид Б. Коен,... о. с. pp. 28, 40, 46-57; takode, citirani Tajni protokol zajedničkog šestog zasedanja nemačkog i bugarskog odbora za trgovinu, p. 3.

^{285a} Holm Sundhaussen, о. с. p. 368. Takode, PA, Ha Pol., Handakten, Sammlung Wäldern 1942-1944, Nemački uvoz i izvoz, čista roba, p. 12.

²⁸⁶ Икономиката на България,... том I, pp. 607-613; Давид Б. Коен,... о. с. p. 74 83

²⁸⁷ Икономиката на България,... том I, pp. 607, 623-624; Давид Б. Коен,... о. с. pp. 106-107. Takode, ADAP, E/IV, nr. 174, pp. 298-299; AVII, NAV, T-71, nr. 59, sn. 656635-656638. Sporazum o izdržavanju okupacionih trupa u Srbiji od 21. novembra 1942.

nisu mogli da se odriču, već da traže nova, veća davanja. Tako je u Bugarskoj za izdržavanje malobrojne nemačke vojske u 1942. godini utrošeno 1.500 miliona leva.²⁸⁸

I u 1942. godini nemački vojnici i nemačke civilne institucije su pljačkale dobra bugarskog naroda kupovinom okupacionim markama. Samo u julu 1942. Narodnoj banci Bugarske dat je nalog da otkupi 891.902 okupacione marke.²⁸⁹

Jedan od značajnijih kanala odlivanja dobara bugarskog naroda u 1942. godini bila je vanugovorna trgovina, koja je preko Centrale za naročite dostavke i putem raznih trgovačkih otkupnih stanica kupovala najraznovrsniju robu (na primer, proizvode domaće radijnosti, kožne, umetničke i odevne predmete), koju su van ugovornih spoljnotrgovinskih kanala, iznošeni u Nemačku.²⁹⁰ Nemci su sami priznali da takva vrsta kupovine vrši velik pritisak na cene u Bugarskoj i otežava održavanje stabilnosti bugarske privrede.²⁹⁰³

U Bugarskoj su korišćene i druge, sporedne mogućnosti ekonomske eksploatacije dobara i prirodnih i drugih pogodnosti te zemlje. Na primer, samo za lečenje nemačkih ranjenika u bugarskim bolnicama i za oporavak vojnih rekonvalescenata u bugarskim banjama vlada Bugarske je u 1942. godini morala da plati 47.987.128 leva.²⁵¹ Velik deo dobara bugarskog naroda je oticao prema Rajhu, zaradom nemačkih kapitalista na račun uloženog kapitala.

Prema bugarskim izvorima, ako se četvorogodišnja suma podeli sa 4, na 1942. godinu otpada oko 196 miliona RM ili oko 6,35 milijardi leva.²⁹² Ta velika davanja, zajedno sa povećanim unutrašnjim troškovima, mogla su da se obezbede samo štampanjem novca i povećanjem njegove sume u opticaju sa 13,467 milijardi, krajem 1941. na 18,922 milijardi leva, krajem 1942. godine.²⁹³

I pored svih ovih davanja, Bugarska je uspela i u 1942. godini da se izvuče sa najmanje gubitaka, što je bilo rezultat spleta niza objektivnih faktora, a ne mudrosti vladajućih vrhova i satelitskog režima Bugarske.

Razdor između pronemački i probritanski opredeljene vladajuće buržoazije bio je blaži nego u susednim satelitskim zemljama, pa je veza sa zapadnim saveznicima ostavljena za vreme u kojem je očekivan krah sila Osovine. Međutim, nadanje prozapadno opredeljene buržoazije pomutiće sve izrazitije prorusko opredeljenje običnih ljudi u Bugarskoj i organizovani rad komunista na pripremanju korenitih preobražaja bugarskog sistema i društva.

²⁸⁹ Давид Б. Коен,... о. с. р. 120.

²⁸⁹ Ibid. р. 126.

²⁹⁰ Икономиката на България,... том II, pp. 605, 607, 609, 619, 623; Давид Б. Коен,... о. с. pp. 36, 40, 50—56, 126, 136—139, 258.

^{290a} АДАР, Е/І, nr. 298, р. 554.

²⁹¹ Давид Б. Коен,... о. с. р. 131.

²⁹² Давид Б. Коен,... о. с. р. 140. Prema istraživanjima nemačkog historičara dr Holma Sundhausena, Wirtschaftsgeschichte Kroatiens... р. 375, ovi iznosi su nešto manji.

²⁹³ Давид Б. Коен,... о.е. р. 235.

8. TURSKA PRED NOVIM PRITISCIMA NEMACKE U 1942. GODINI

U prethodnom poglavlju o Turskoj videli smo da su se u toj zemlji, zahvaljujući povoljnim uslovima u 1941. godini pronemačke i probritanske snage borile za jačanje uticaja na vladajuće slojeve. I jednima i drugima kao i vladajućim slojevima u ostalim zemljama jugoistočne Evrope, i pre prenošenja rata na to područje, a naročito posle zahvatanja Balkana, bilo je zajedničko — strah od komunizma i Sovjetskog Saveza i, uporedo s tim — mržnja prema Sovjetima, kao osloncu komunističkog pokreta u svetu.

To se naročito snažno manifestovalo u redovima konzervativnog dela turskog vladajućeg vrha koji je, pored straha od boljševizma, bio opterećen i tradicionalnom netrpeljivošću prema Slovenima, posebno prema Rusima koji su bili akteri razbijanja nekadašnje Turske imperije. Otuda i mračna raspoloženja u vladajućim krugovima Turske prema SSSR-u, čak i tada kada je bio žrtva agresije. Zelja probritanski opredeljenog dela vladajućeg vrha u Ankari bila je da se uz poražene Ruse što više istroše i Nemci — kako bi Britanci mogli lakše da vode politiku u novoj Evropi u kojoj bi ponešto zapalo i Turcima — kao nagrada za saradnju i podršku.

Najkonzervativniji pronemački deo u vladajućoj turskoj buržoaziji radovao se brzom napredovanju Vermahta u leto 1941, a onda sa zaprepašćenjem dočekao krah nemačkog sna o brzom prodiranju na Istok koji je najavila kontraofanziva Crvene armije pred Moskvom. Oni koji su imali zastupnike u turskoj vladi, a naročito u vojnom vrhu Turske, krah Vermahta na Istoku doživeli su kao krah sopstvenog sna o likvidaciji Rusije, boljševizma i komunističke opasnosti. Ministar inostranih poslova u vladi Turske Saradžoglu (Saracoglu Sükrü) je početkom januara 1942, pred grčkim i jugoslovenskim diplomatskim predstavnicima izjavljivao da je situacija za Nemce na istočnom frontu nepovoljna a da je za Ruse možda i suviše dobra.²⁹⁴ Ne sme se izgubiti iz vida da je ta izjava šefa diplomatije prvog suseda Sovjetskog Saveza izgovorena u vreme kada je sovjetski narod, kao žrtva nacističkog napada, imao milionske žrtve, među kojima i stotine hiljada dece i žena, kada je trećina privrednih potencijala bila razorena i na hiljade naselja pretvoreno u zgarista i pepeo. To što su sovjetski vojnici uspeali da zaustave strašni pohod na njihovu zemlju bilo je za fanatičnog nacionalistu i protivnika Rusa užasno i neželjeno. Treba imati na umu i to da je ministar Saradžoglu, kao i mnogi državnici propalih satelitskih režima na jugoistoku Evrope, bio probritanski opredeljen, očekujući kompromis između Nemačke i Velike Britanije, ali u svakom slučaju da pobednici budu Britanci.

Posle prvog neuspeha sila Osovine radikalni pronemački krugovi u Turskoj su se još više angažovali na tome da pridobiju ko-

²⁹⁴ Документы Министерства иностранных дел Германии, II, nr. 17, pp. 63—68. Takode, PA, Büro St. S. Türkei, Bd. 4, Telegram Ribentropa — Papenu, nr. 3 od 1. januara 1942; AJ, Fond 103, f-3, Izveštaj od 4. januara 1942.

lebljive pojedince iz redova probritanskih opredeljenih Turaka i da Tursku usmere ka aktivnoj saradnji sa Nemačkom.²⁹⁵ Pošto ta najradikalnija namera turskih pronacista nije imala objektivne uslove da se ostvari i da delimično uspe, pristupilo se blažoj varijanti, politici ublažavanja protivurečnosti između Nemačke i Velike Britanije i kompromisu između te dve sile na račun Sovjetskog Saveza. Događaji na prelazu iz 1941. u 1942. godinu, stvaranje antifašističke koalicije, ulazak SAD u rat, poseta ministra inostranih poslova Velike Britanije Idna Moskvi, te nepokolebljiva odlučnost Velike Britanije i SAD da u savezništvu sa SSSR-om idu do potpunog uništenja sila Trojnog pakta i pobede, zadali su težak udarac pronacističkim snagama u turskom vladajućem vrhu.

Ambasador Nemačke u Ankari fon Papen u podužem političkom izveštaju o stanju u Turskoj na prelazu iz 1941. u 1942. godinu, javljao je da je vest o stupanju SAD u rat razočarala i pogodila prijatelje Nemačke, jer je propala njihova nada o kompromisu između Nemačke i Velike Britanije. Istovremeno su porasle šanse saveznika za pobedu nad silama Trojnog pakta što će, kako izveštava Papen, po mišljenju vodećih Turaka dovesti do raspada Evrope, jer zapadne sile neće imati vremena da zaustave Ruse u boljševizaciji ratom izmučene i izgladnele Evrope.^{295a}

Strepnja od sovjetske pobede zahvatila je veliki deo vodećeg vrha Turske, pogotovo što se u uslovima čvrstog savezništva zapadnih saveznika i SSSR-a nije moglo ništa učiniti osim nastavljanja politike dobrih odnosa i privredne saradnje i sa jednom i sa drugom zaraćenom stranom — Nemačkom i Velikom Britanijom.

Već posle prve pobede Crvene armije pred Moskvom strah od širenja komunizma u istočnoj Evropi zahvatio je i trezvenog državnika, predsednika republike Inenija, koji je prilikom poraza pod Moskvom, 22. decembra, u razgovoru sa ambasadorom Papenom rekao da je: »... Turska u visokom stepenu zainteresovana za uništavanje ruskog kolosa i da nikakva propaganda i nikakav pritisak od strane Angloamerikanaca neće biti u stanju da pobudi Tursku da učini čak i beznačajan korak koji bi išao na štetu naših (nemačko-turskih, prim, aut.) interesa«.²⁹⁶

Znajući da ne postoje uslovi za potpuno odvajanje Turske od Velike Britanije, Papen je predlagao indirektne vidove pomoći, na primer, u toku prodiranja Vermahta prema Kavkazu u leto 1942, koncentraciju i manevarske pokrete turskih trupa prema sovjetskoj granici. Docnije, posredstvom ministra Ali Fuada, Nemci su obavešteni da turski generalštab proučava to pitanje i da ima nameru da iznađe što povoljnije rešenje za Nemce.²⁹⁷

²⁹⁵ Документы Министерства, ... nr. 16, pp. 52—53. Takođe, ADAP E/I, nr. 97, p. 178.

^{295a} Документы Министерства, ... nr. 16, p. 55.

²⁹⁶ ADAP, E/I, nr. 97, p. 180.

²⁹⁷ Документы Министерства, nr. 16, p. 59. Takođe, ADAP, E/I, nr. 97, p. 180, 103, pp. 189—191.

U Berlinu su bila dobro poznata stvarna opredeljenja Ankare, uticaji protivničkih sila na Tursku, kao i stvarne mogućnosti nacističkih političkih, privrednih i vojnih nastojanja u toj zemlji. Znali su šta se krije iza nasmejanih lica, glume, usiljene ljubaznosti i neodređenih i praznih obećanja, u čemu je, prema zapisima grofa Čana, najdalje otišao rukovodilac nemačke diplomatije Ribentrop, koji je godinama sarađivao sa kolegama iz Ankare i bio u prilici da upozna njihove manire, navike i namere. Čano je zabeležio da je Ribentrop znao da turska vlada i prema Nemcima gaji neprijateljska osećanja ali da u datim uslovima uspeva, koristeći se orijentalnim licemerjem, da ih prikrije; ali da će Turci, biti primorani na otvorenu i punu saradnju sa Nemačkom, ako Vermaht uspe u leto 1942. da slomi sovjetski otpor na Kavkazu.²⁹⁸

Svakako da su i saveznici znali da, uz snage koje ih podržavaju i pomažu, postoje i one druge — koje ih ometaju u nastojanjima da pojačaju svoj uticaj u ovoj jedinoj neutralnoj zemlji tadašnje jugoistočne Evrope, zbog čega su se koristili svim i svačim da bi povećali uticaj i ojačali snage koje ih podržavaju. U pogledu perfidnosti korišćenja sredstava, puteva i mogućnosti za pridobijanje vladajućeg vrha u Turskoj radi jačanja sopstvenih interesa niko nije bio dorastao Nemačkoj. Nemci su ostvarivali tajne veze i službe po Turskoj, širili propagandu, naročito na izazivanju straha od komunizma, zatim su nudili privredne ustupke i pogodnosti, posebno u spoljnotrgovinskoj razmeni i na razne druge načine. U direktivi ministra Ribentropa, upućenoj 15. januara 1942. lično ambasadoru Papenu, podvučena je mogućnost zastrašivanja Turaka posledicama predaje istočne i srednje Evrope Sovjetima, posle njihove eventualne zajedničke pobede. Zato je jedini put da se Turska spasi boljševizma, prema Ribentropovim preporukama, bila najpotpunija saradnja sa Nemačkom u borbi za uništenje komunizma.²⁹⁹

Ministarstvo inostranih poslova Nemačke razradilo je tu Ribentropovu zamisao i početkom februara 1942. formulisalo koncept propagandnog delovanja za pridobijanje Turaka. Okosnicu tih mera su činile teze: da je Turska u privrednom i saobraćajnom pogledu okrenuta Nemačkoj; da se kao evropska sila uvek interesovala za sudbinu Evrope, te da to treba i sada da čini; da Nemačka priznaje veliku ulogu Turske, kao čuvara moreuza; da će Nemačka osloboditi Evropu i istovremeno omogućiti Turskoj da se otrese vekovnih ruskih pritisaka, i na kraju, da između Nemačke i Turske postoji vekovno prijateljstvo u kome nema nerešivih problema.³⁰⁰

Zemlje antifašističke koalicije znale su takođe vrednost prijateljstva sa Turskom u teškim ratnim uslovima, te nisu sedele skrštenih ruku. Ugovor o prijateljstvu između Velike Britanije i SSSR-a s jedne strane, i Irana s druge, sačinjen 30. januara 1942. godine, uz obavezu da će dve velike sile odmah po završetku rata povući svoje trupe sa iranske teritorije, garantujući teritorijalni integritet

²⁹⁸ Tajni arhivi grofa Čiana 1936—1942, Zagreb, Zora 1952, p. 509.

²⁹⁹ Ibid. nr. 204, p. 372.

³⁰⁰ ADAP, E/I, nr. 125, pp. 228—230.

i državni suverenitet Kraljevine Irana, trebalo je da pozitivno utiče na Tursku, posebno u suzbijanju propagande o teškoj sudbini malih naroda na Istoku i jugoistoku Evrope posle eventualne pobeде savezničke koalicije nad silama Trojnog pakta.^{300*}

Očekujući novi nasrtaj Nemačke i svih njenih satelita u leto 1942. godine, i sovjetska diplomatija pokušavala je da poboljša svoje odnose sa Turcima, insistirajući na razgovorima Idna i Staljina a Moskvi sa ministrom Saradžogluom, i izjavama sovjetskog ambasadora u Ankari Vinogradova o spremnosti SSSR-a da posle pobeде podrži teritorijalno proširenje Turske na račun Bugarske.³⁸¹

Nadmetanja zaraćenih sila oko naklonosti Turske nisu bila ni laka ni jednostavna. U Turskoj je bilo simpatizera svih ratujućih sila, a najviše probritanski i pronemački orijentisanih. Pronemačka konzervativna grupacija tradicionalno je sarađivala sa Nemcima, u privredi, kulturi, a posebno u borbi protiv opasnosti od SSSR-a. Probritanska struja je inklinirala uvođenju britanskog modela demokratije u Turskoj. Iako je bio član antifašističke koalicije, zbog propagande o komunističkoj opasnosti i tradicionalnih sukobljavanja ruske i turske imperije, Sovjetski Savez nije imao mnogo prijatelja u konzervativnom turskom vrhu. Skroman obim ostvarenih veza i odnosa SSSR-a i Turske bio je rezultat sticaja brojnih objektivnih okolnosti, ali svojim najmoćnijim sredstvom, nastupanjem uz Anglosaksonce, kočio je i zaustavljao jačanje uticaja pronemački opredeljenih snaga u Turskoj.

Konstelacija Turske i njenih spoljnopoličkih odnosa navodila je njenu vladu na neutralnost i nemešanje u oružani obračun zaraćenih strana, što je takođe, najviše odgovaralo i njihovim vladama. Britanci su tolerisali delovanje pronemačkih snaga u Turskoj, jer su na celom njenom području imali jači politički i vojni uticaj, a Nemci su izbegavali krute pritiske da bi je privukli na svoju stranu, odlazeći to do očekivane pobeде na Istoku, pažljivo rešavajući sitne nesuglasice koje su iskrsavale u odnosima Berlin-Ankara, ili između nemačkih satelita na Jugoistoku i Turske,³⁰² kao što se to desilo sa bugarsko-turskim sporom oko pruge kroz demarkacionu zonu u Trakiji.³⁰³ Usledio je i niz drugih poteza za jačanje pronacističkih opredeljenja u Turskoj, kao što je obnavljanje Hitlerove ideje o davanju zajma turskoj vladi u iznosu od 100 miliona RM za nabavku naoružanja, vojne opreme i industrijskih proizvoda od nemačkih

^{300*} a AJ, Fond 103, F-58. Izveštaj iz Teherana izbegličkoj vladi, nr. 36 od 2. februara 1942.

³⁰¹ AJ, Fond 103, f-61. Telegram Sumenkovića iz Ankare, nr. 104 od 30. januara 1942. Takođe, Zehra önder. Die türkische Aussenpolitik im zweiten Weltkrieg, R. Oldenbourg Verlag München, 1977, p. 167.

³⁰² III. Сахиров, Проблемы внешней политики Турции в годы второй мировой войны, Москва 1963, pp. 116—117. Takođe, Документы Министерства ... nr. 18, pp. 69—73; Lothar Kreckler, Deutschland und die Türkei im zweiten Weltkrieg, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 1964, p. 178; Новейшая история Турции, „Наука“, Москва, 1968, p. 189; ADAP, E/II, nr. 33, pp. 60—61.

³⁰³ ADAP, E/I, nr. 250, pp. 471—472. Takođe, PA, Büro St. S. Bulgarien, Bd. 4, Telegram RAM. nr. 82/R, od 3. aprila 1942.

firmi koji bi bio otplaćivan strategijskim sirovinama, prvenstveno hromom. Iako je vlada Turske bila pritisnuta jačim političkim i vojnim uticajima druge strane, ponuđeno je i oružje, u sklopu s tim i topovi, ali oni kontingenti koji više nisu bili u upotrebi u nemačkoj armiji.³⁰⁴

Pod pritiskom pronacistički opredeljenih krugova, turska vlada je prihvatila ovu naizgled primamljivu ponudu, a Nemci su išli dalje, nudeći pomorsku ratnu opremu, za dozvolu tajnog provlačenja moreuzima 5—6 podmornica i nekoliko manjih plovniha objekata u Crno more. Međutim, to nije uspjelo, jer su britanski vojni stručnjaci rukovodili prolazom moreuzima i provođenjem brodova na osnovu međunarodnih važećih ugovora.³⁰⁵

Od kraja februara i u martu 1942. godine, uporedo sa koncentracijom trupa na Istoku, Nemci su aktivirali poseban štab za vođenje trgovinskog i privrednog rata protiv Velike Britanije, koji je krajem marta dobio zadatak za preduzimanje specijalnih mera ometanja i usporavanja transporta rude hroma od rudnika do luka, otežavanja skladištenja rude, ometanja plovidbe britanskih trgovačkih brodova u turskim lukama i vodama i pripremanja punktova za osiguranje i zaštitu nemačkih skladišta, transportnih linija i otpremanja rude hroma u 1943. godini.³⁰⁵³ Inscenirali su i atentat na svoga ambasadora u Ankari da bi za to, uz pomoć pronacistički opredeljenih Turaka, optužili Sovjetski Savez, o čemu je grof Čano u svom dnevniku zabeležio kako bi se »... stvorila prava podloga za izazivanje krize u odnosima s Turskom« — (misli se na odnose Turaka sa SSSR, prim, aut.)³⁰⁶ »Bomba« bačena 24. februara 1942. u Ankari na ambasadora Papena, na njegovom putu u ambasadorsku rezidenciju, dobro je pripremljena u nemačkoj tajnoj službi, tako da su Papen i njegova supruga, koja ga je pratila, ostali nepovređeni što se ne bi moglo dogoditi da je zaista postojala namera da budu ubijeni.³⁰⁷ Odmah posle atentata turska policija i četa turske vojske blokirali su Generalni konzulat SSSR-a u Ankari, uhapsili dva sovjetska službenika i zabranili svaki kontakt sa Sovjetima.³⁰⁸

Na osnovu pripremljenih materijala i plaćenih svedoka organizovan je sudski proces protiv zatvorenih Rusa, nekoliko turskih građana i građana iz drugih zemalja. Izjave sovjetskih službenih organa da Sovjetski Savez nije bio angažovan u pripremanju atentata na Papena, i posebno napisi u sovjetskoj štampi da je atentat

³⁰⁴ III. Сахибов, ... о. е. р. 121. Takođe, Документы Министерства ... № 21, pp. 76-79; АЖ, Фонд 103, ф-84. Telegram Šumenkovića, № 378 od 22. aprila 1942; ADAP, E/I, № 294, pp. 546-548, II, № 44, p. 74, 103 p. 121.

з о в РА Büro St. S. Türkei, Bd. 5, telegram Ribentropa - Papenu, № 278 od 22. marta i 440 od 15. maja 1942. Takođe, III. Сахибов, ... о. с. pp. 122-123.

^{305a} РА, Abt, Pol. I. M. Türkei, Bd. 1. Mil. pol. Izveštaj OKW RAM, № Amt Ausl. Abw, 318/3 od 25. marta 1942. sos Dnevnik grofa Ciana ... p. 309.

³⁰⁷ Zehra önder, о. с. р. 142. Takođe, Р. С. Корхазян, Турецко-германские отношения в годы второй мировой войны, АН Армянской ССР, Ери- ван 1977, p. 16; ADAP, E/I, № 280, pp. 525-526. John Lukacs, о. е. р. 434.

³⁰⁸ III. Сахибов, ... о. е. р. 120; Документы Министерства, ... № 19 i 21, pp. 74, 75

Insceniran, izazvali su negativna reagovanja u Ankari. Turski ambasador u Moskvi Aktaĭ Hajdar 7. aprila 1942. uložio je vladi Sovjetskog Saveza zvanični protest a zatim je usledila oštra polemika sve do 17. maja 1942, koja je dostigla kulminaciju odlaskom turskog ambasadora iz Kujbiševa.³⁰⁹ Odnosi Sovjetskog Saveza sa Turskom bili su sve lošiji, iako je Sovjetskom Savezu svaka podrška a naročito od prvog suseda na jugu bila i te kako potrebna.³¹⁰ Dešavalo se to u toku velikih priprema nemačkih trupa za proletnju ofanzivu.

Turski ambasador u Berlinu Gerede vratio se iz Ankare 17. aprila 1942, sa direktivama, pun optimizma i vere u zajedničku pobjedu nad »boljševičkom i ruskom« opasnošću, saopštavajući Nemcima da se u njegovoj domovini »svi mole bogu za nemačku pobjedu u Rusiji« i priželjkiju ostvarenje željenog sna o kompromisu između Nemaca i Britanaca.^{310a} Tada je otpočela i koncentracija brojnijih turskih trupa prema severoistočnim delovima i incidenti na tursko-sovjetskoj granici u kojima je sve više bilo ranjenih i ubijenih sovjetskih graničara i građana.^{310b}

Sovjetima nije išlo u prilog pogoršavanje odnosa sa Turskom, zato su izbegavali sukobe, obustavljali napise protiv Turske u štampi i koristili svaku mogućnost da se poboljšaju odnosi sa južnim susedom. Stranim diplomatama u Kujbiševu pao je u oči posebno pažljiv ispraćaj turskog ambasadora koji je, protestujući zbog tobožnjeg atentata na Papena i zbog napisa u sovjetskoj štampi, napuštao teritoriju SSSR-a.³¹¹

Ali, ni Turci nisu bili slobodni u svome opredeljivanju. Odnosi snaga u vladajućem vrhu u Ankari nalazili su se u pat-poziciji zbog trvenja dveju vodećih struja probritanske — trajnije i perspektivnije — i pronemačke, koja je privremeno, zbog uspeha Vermahta na jugu Ukrajine, imala prividnu prednost.

U konstelaciji privremeno izjednačenih odnosa snaga, turski Generalštab, u kome je većina bila za saradnju sa Nemcima, morao je odgovoriti nemačkoj Vrhovnoj komandi da ne postoje realne mogućnosti da se nemačke podmornice i drugi plovni objekti ilegalno propuste kroz tesnace, a da ih Britanci ne otkriju i unište.^{311a} Generalštab turske vojske je obavestio Nemce da bi jedna takva akcija uz podršku Turaka bila odmah otkrivena i da ne bi izazvala samo uništavanje nemačkih plovnih objekata, već bi dovela do zaostrovanja prilika na moreuzima, koje bi bile nepovoljne, kako za Nemce, tako i za Turke. Eventualno novo žarište sukoba na području moreuza, tada kada su sve snage Vermahta bile usmerene pre-

³⁰⁹ The USSR and the Middle East 1939—1945. Turkey, U: Survey of International Affairs 1939—1946, London i dr. 1953, pp. 452—453. Takode, DASIP, Amb. Ankara, f-40, Izveštaj Sumenkovića o toku procesa u Ankari od 15. i 16. aprila 1942.

³¹⁰ DASIP A. Amb. f-40. Telegram poslanstva Kraljevine Jugoslavije u Ankari, nr. 119 od 14. aprila 1942.

^{310a} ADAP, E/II, nr. 146, pp. 245—246.

^{310b} П. С. Копышев. . . . О. с. 16.

³¹¹ DASIP A. Amb. f-40. Telegram Sumenkovića, nr. 361 od 16. aprila 1942. Takode, AJ, Fond 103, f-64, parafrasa Sumenkovića od 17. aprila 1942.

^{311a} ADAP, E/II, nr. 151, pp. 250—252.

ma Volgi i Kavkazu, moglo je da šteti i Nemcima. Zato je po Hitlerovom naređenju odbačena ideja o ilegalnom prebacivanju plovniha jedinica nemačke ratne mornarice moreuzima i iste su, kombinujući suvozemni i rečni transport provedene niz Dunav u Crno more.³¹⁷ Da potvrde daljnje prijateljske odnose prema Turskoj i svoje dobre namere, Nemci su pozvali u Berlin tursku misiju da pripremi aranžman o nabavci nemačkog naoružanja za tursku armiju.³¹⁸

Svaki korak saveznika, koji je mogao uticati na raspoloženje u Turskoj dočekivan je nemačkom kontraakcijom, tako su i plodna sa radnja Anglosaksonaca sa Sovjetima, posebno britansko-sovjetski ugovor o savezu, sklopljen u maju 1942, izazvali nove ponude Nemačaka u vezi sa pomenutim zajmom. Na predlog Berlina turska vlada je obećala upućivanje delegacije uz novi zahtev da se 80 odsto zajma da u naoružanju.³¹⁴ Pregovori delegacija o zajmu i isporukama nemačkog naoružanja počeli su u Berlinu 30. maja 1942. i zbog novih okolnosti i izmene situacije duže će potrajati, o čemu će kasnije biti nešto više reči.³¹⁵

Prolećna ofanziva koja je imala za cilj da pripremi veliku letnju ofanzivu Nemaca i njihovih satelita razbuknula je unutrašnje političke borbe probritanski i pronemački opredeljenih struja u Turskoj i izazvala nove kalkulacije i planove. Teške borbe između Nemaca i Sovjeta i početni nemački uspesi uslovlili su, prema izveštajima diplomata iz Ankare, i nove nade o približavanju Nemaca i zapadnih saveznika, na štetu Sovjeta. Prema tim izveštajima, najnaglašenija težnja Turske bila je da Sovjeti što više oslabe, a time bi se usporio i talas širenja »komunističke« opasnosti prema Turskoj.^{31Sa} Takve tendencije naročito su se osećale u Turskoj u toku uspešnog početka letnje protivofanzive Vermahta i satelitskih i kvislinških armija. Nastojanja Britanaca da jačanjem savezničke borbene koalicije ometu delovanje antisovjetskih snaga u Turskoj, nailazila su na prepreke. Nemci su, koristeći se svojim uspesima na južnom krilu istočnog fronta, bili sve uporniji. Svaku akciju Britanaca pratila je kontraakcija Nemaca, svaku posetu britanskog ambasadora vodećim ličnostima Turske, pratila je poseta ambasadora Papena.³¹⁶

Igra sa Turskom postajala je sve opasnija, posebno kada je počela koncentracija turskih trupa prema tursko-sovjetskoj granici i manevri u severoistočnim predelima Turske, početkom juna 1942, u kojima je učestvovalo 12—13 divizija turske vojske sa oko 200.000 vojnika,³¹⁷ koji su doneli Sovjetima nove probleme, strepnje i do-

³¹²² Ibid. nmr. 1880, ppp. 3002-3003.

³³³ Ibid. nmr. 1889, ppp. 3322-3323.

³⁸⁴ ADAP, E/III, nr. 210, ppp. 366+368. f.kode, nmr. 217, pppp. 373+373. I kō-
kVVeT bñ mIMMēp d̄Bā e.p.c nīB ā2L, nr. 276-49, PĀ-79urPASTBuS Stūrkai,Tibkeis, Bd. 5,
Izveštāj w pōlīlīkkmmstajju, Pb1. l IMM3884odd22. mājja1922:Zhhraōnder, ooe.
p. 141.

³⁵ Дубинина Н.М. Материалы к истории культуры и быта населения Тамбовской губернии в XVIII-XIX вв., т. I, с. 85. Там же, с. 86; АПРКБД, I, АПР, Е/II, nr. 256, pp. 442-444.

315a AJ, Fond 1003, f. 16-64, Izveštaja šumenkovića iz Ankare, nr. 490, 496 i 80d 8. juna 1942, pp. 1-2. Takođe, telegram Šumenkovića, nr. 501 od 16. juna 1942.

³⁶⁶ Ibid. Telegram Šumekovića iz Ankare, nmr. 5388 odd 22. juna 1942.

13. jūnijs 1942. Tālrunis, III. C. 60 B... c. op. c. 128. 128.

datne obaveze.³¹⁷® Bilo je to doba najvećeg približavanja Nemačke i Turske, uz nove izgleda da bi mogla brzo stići pobjeda nemačkog oružja nad Sovjetima, čemu su doprineli i mnogi drugi faktori, na primer, kontinuirana saradnja armija dveju zemalja, žive spoljnotrgovinske veze, široko organizovana nemačka obaveštajna služba u Turskoj i dominacija Nemaca u kulturnim vezama i odnosima Turske sa inostranstvom.³¹⁸

Britancima koji su radili na poboljšavanju tursko-sovjetskih odnosa, posebno je neugodan bio odlazak, krajem juna, sovjetskog ambasadora Vinogradova iz Ankare na duže »konsultacije« u Moskvu, završetak procesa insceniranog atentata na Papena i osuda optuženih sovjetskih službenika Pavlova i Kornilova na po 20 godina robjice.³¹⁹ Svemu tome su se pridružili i sve češći incidenti prema sovjetskoj granici gde će, u toku najtežih okršaja sovjetskih armija protiv udruženih osovinskih i satelitskih snaga, u leto 1942, biti koncentrisana turska oružana sila od oko 25 divizija,³²⁰ kao i pregovori o zajmu u kojima su Turci tražili naoružanje u iznosu od oko 400 miliona RM.^{320a}

Smrt predsednika vlade Turske Sajdama (Saydam Refik) 8. jula 1942. i izbor Saradžoglua za njegovog naslednika, koga je na položaju ministra inostranih poslova zamenio Menemendžioğlu (Mene-mencioglu Numan Rifat) nisu izmenili poglede turske vlade na odnose sa zaraćenim stranama.³²¹ Bilo je nešto više opreznosti u vezama i odnosima sa Berlinom od jeseni 1942. pod neposrednim uticajem sve slabijeg napredovanja Vermahta na istočnom frontu, usled čega je došlo i do smene Geredea (Gerede R. Hüsref), turskog ambasadora u Berlinu. Njega je zamenio Arikana (Arikana Safet).³²²

I tom prilikom u cilju pokazivanja pažnje prema Turskoj, novog ambasadora Safeta Arikana, po dolasku na dužnost u Berlin 14. avgusta 1942, primili su najviši šefovi nacističke Nemačke, među njima i Hitler. Arikana je tada slušao Fiererove pridike o velikim zasluga-

sna pravdanje turskih državnika, posle velikih poraza Vermahta krajem 1942. i očigledne nadmoći antifašističke koalicije, da je koncentracija turskih trupa prema tursko-sovjetskoj granici u vreme prodiranja Vermahta prema Staljingradu i Kavkazu bila usmerena protiv eventualnih nemačkih pretnji prema Turskoj, što su podržali i neki istoričari, nije bilo ubedljivo; pored ostalog — i zato što je ona višestuko štetila položaju Sovjetskog Saveza koga je ugrožavao agresor i koji je bio u to vreme prisiljen da odstupa. U kritičnim trenucima Crvena armija je morala imati adekvatne snage prema turskoj koncentraciji, pored ostalog, i zbog naglog pogoršavanja tursko-sovjetskih odnosa posle procesa u vezi s insceniranim atentatom na nemačkog ambasadora fon Papena. O ovome više: III. Сахибов,... o. c. pp. 128—129. Takode, Документы Министерства,... nr. 27. p. 98.

³¹⁸ Zehra önder, o. c. p. 138.

³¹⁹ Dnevnik grofa Ciana, p. 306. Takode, Lothar Kreckler, o. c. p. 202.

³²⁰ Drugi svetski rat... II, p. 348—349.

^{320a} AJ, Fond 103, f-64, Telegram Šumenkovića od 14. 16. i 27. juna 1942. Takode, ADAP, E/II, nr. 282, pp. 480—481. 284, p. 484.

³²¹ III. Сахибов,... o. c. p. 123. Takode, ADAP, E/III, nr. 79, p. 134, 169, pp. 290—291.

³²² AJ, Fond 103, f-64, telegram šumenkovića od 3. jula 1942. Takode, ADAP, E/III, nr. 63, p. 101, 64, p. 103.

ma Nemaca u spasavanju Evrope, posebno Balkana i Turske, od »boljševičke« opasnosti, posle čega je usledio poziv na što prsniju saradnju dveju zemalja.³²³ Usporavanje napredovanja udarne grupacije Vermahta prema Staljingradu bilo je izazvalo nešto više opreznosti kod dela vladajućih vrhova u Ankari, pa su Hitler i Ribentrop pred novim ambasadorom kritikovali priželjkivanja ministra Numana Menemendžiolua da se sporazumeju Nemci i Britanci, nazivajući to utopijom. Još oštrije su kritikovali pokušaje nekih predstavnika turskog režima da pregovaraju sa Sovjetima.³²⁴

Debakl pred Staljingradom pogoršao je zaglađene odnose, jer je Nemačka bila prisiljena da traži sve više, pa i od neutralne Turske. Zbog toga su i pregovori o zajmu zapali u krizu.³²⁵

Događaji na Volgi, već u drugoj polovini avgusta 1942. uticali su na opreznost novog predsednika vlade Saradžolua koji je pred ambasadorom Šumenkovićem izjavio da sile Osovine neće savladati u 1942. godini Crvenu armiju i da će ». . . Nemci ući u drugu rusku zimu« u kojoj ih čekaju nova velika iskušenja.³²⁵³ Njegov programski ekspozé pred Narodnom skupštinom polovinom avgusta 1942. bio je pažljiviji i oprezniji od ekspozéa njegovog prethodnika, koji je godinu dana ranije uputio i dosta oštih reči na račun Sovjetskog Saveza. Nije to bila posledica različitih gledanja na Sovjetski Savez, već različitih tokova drugog svetskog rata. Saradžolu je, ocenjujući odnose Turske sa Velikom Britanijom i Nemačkom, posvetio puno pažnje daljem održavanju prijateljskih odnosa sa dvema zaraćenim zemljama.³²⁶

Ovo prećutkivanje problema odnosa sa SSSR-om pred Narodnom skupštinom nije značilo da su konzervativni turski državnici promenili svoje antisovjetsko gledište. Prilikom prijema kod novog ministra inostranih poslova, novoustoličeni ministar i stari diplomata balkanskog konzervativnog kova Menemendžiolu, ubeđivao je nemačkog ambasadora Papena da Turska želi što teži i što brži poraz SSSR-a, da to potvrđuje i činjenicama da turska vlada od početka rata nije imala nikakve prijateljske kontakte i pregovore sa Sovjetima, sem onih koje im je nametala Velika Britanija. Pred Papenom je uporno pobijao neke vesti i sumnje da se iza koncentracije turskih trupa prema Kavkazu kriju bilo kakve namere protiv Nemačke i njenog prodiranja u pravcu Kavkaza i zbog same činjenice da je ogromna slovenska »imperija« tradicionalno predstavljala pretnje Turskoj, dok Turci ni na koji način nisu ugroženi od Nemačke.³²⁷

³²³ ADAP, E/III, nr. 87, pp. 145—151, 96, pp. 168—171.

³²⁴ Ibid. nr. 196, pp. 331—333.

³²⁵ PA, Büro St. S. Türkei, Bd. 6. Telegram Papena — RAM, nr. 1147 od 16. avgusta i telegram Zonlajtera (Sonnleither) nr. 933 od 16. avgusta 1942. Takode, AJ, Fond 103, f-64. Telegram Šumenkovića nr. 681 od 18. avgusta 1942; ADAP, E/III, nr. 185, p. 342.

^{325a} AJ, Fond 103, f-64. Telegram Šumenkovića nr. 687 od 19. avgusta 1942.

³²⁶ AJ, Fond 103, f-64. Izveštaj Šumenkovića nr. 692 od 20. avgusta 1942.

³²⁷ III. Сахибов, ... о. с. р. 125. Takode, Документы Министерства, ... nr. 26, pp. 90—96.

Nemačkog ambasadora fon Papena 27. avgusta 1942. primio je novi predsednik turske vlade Saradžoglu i glavna tema njihovih razgovora bili su odnosi Turske prema SSSR-u. Iznoseći svoje neslužbeno gledište, on je izjavio da lično želi uništenje Rusije, što je bio po njegovom mišljenju vekovni san turskog naroda. Bio je mišljenja da to mogu da reše samo Nemci, ako budu pobili »najmanje polovinu Rusa u Sovjetskom Savezu«.³²⁸

Čak ni ova strašna osuda sovjetskih naroda, koja je bila uglavnom rezultat mržnje prema komunistima i Rusima i istovremeno prazno dodvoravanje ovog turskog državnika moćnom Rajhu, nije bila dovoljna za pridobijanje simpatija nacističkog vrha. Nacisti su bili besni na turske državnike, koji grde i proklinju Ruse, ali ništa ne čine da pomognu Nemcima da se taj »neprijatelj« uništi. Rezultat nezadovoljstva bila je i obimnija analiza o »Neprijateljskoj politici Turske prema zemljama Osovine i ratu« u kojoj je detaljno obrađena i razotkrivena politika turske vlade koja se od početka rata izjašnjavala protiv SSSR-a, a uporno nastoji da ostane na strani.³²⁹ Nemcima je palo u oči preveliko interesovanje turske vlade za sudbinu turskih naroda u okupiranim delovima SSSR-a ali nisu zbog Britanaca smeli da idu u konkretnu saradnju sa Nemcima protiv Sovjetskog Saveza. Nemci su bili svedoci vezivanja Turske sa zapadnim saveznicima, naročito na ekonomskom planu sa SAD, čemu je doprinela i poseta šefa američke opozicije i kandidata Republikanske stranke, Ankari — polovinom septembra 1942. godine.³³⁰

Zato su i Nemci počeli da vuku poteze protiv turske vlade, posebno zbog njenih nastojanja da iskoristi nemačku pobedu za svoje ciljeve. Po Hitlerovom nalogu data je direktiva ambasadoru Papenu da ne obraća pažnju na obećanja Turaka, i naročito da se izbegavaju pokušaji turske vlade da nametne pregovore ili neke ustupke u vezi sa turanskim narodima na teritoriji SSSR-a, koju su okupirale nemačke trupe.^{330a}

Ofanziva 8. britanske armije iz Egipta, poraz u severnoj Africi italijansko-nemačkih snaga kod El-Alamejna, uz istovremeno iskrcavanje Amerikanaca u Alžiru i opkoljavanje a zatim i uništava-

³²⁸ ADAP, E/III, nr. 239, p. 412. Saradžoglu je, prema izveštaju ambasadora fon Papena, pored ostalog, tada rekao: »Ruski problem može da reši samo Nemačka, ako bi pobila barem polovinu svih Rusa i ako bi nadalje rusificirane delove zemlje nastanjene stranim manjinama, otrgla od ruskog uticaja, jednom zauvek, ako bi ih postavila na sopstvene noge i ako bi ih vaspitala u blagonaklone saradnike Osovine i neprijatelje slovenstva«. Takođe, nr. 239, pp. 412—414. III. Сахибов,... o. c. p. 125.

³²⁹ III. Сахибов,... o. c. p. 124.

³³⁰ AJ, Fond 103, f-62, pismo Šumenkovića, nr. 781 od 17. septembra 1942. Takođe, Документы Министерства,... nr. 28, pp. 105—106, 29, pp. 107—115, 30, pp. 116—118, 31, pp. 221—222.

^{330a} PA Büro St. S. Türkei, Bd. 6. Telegram Ribentropa — Papenu, nr. 206 R. od 17. septembra 1942. Ribentrop je završio pismo rečenicom: »Stoga Vas molim da tamo više ne vodite nikakve razgovore o tim pitanjima, ukoliko bi sa turske strane problem naroda turskog porekla u Sovjetskom Savezu prema Vama ponovo bio postavljen, treba se opredeliti za potpunu uzdržanost.« Takođe, Документы Министерства,... nr. 30, pp. 119—120; ADAP, E/III, nr. 284, pp. 486—487.

nje elitne grupacije Vermahta i satelitskih armija pred Staljingradom, konačno su uticali na sazrevanje saznanja i u konzervativnim krugovima u turskom vladaj učem vrhu da će pobjeda biti na strani antifašističke koalicije, u kojoj se bori, i to na glavnim i odlučnim bojištima — Sovjetski Savez. Uporedo sa tim saznanjem, jačalo je ubedenje da je i dalje najbolji put stroga neutralnost i nemešanje u rat zaraćenih strana, uz nastojanje da se održe postojeći odnosi sa svakom od njih. Numan se početkom novembra 1942. pravdao pred Papenom da su izvesne promene u odnosima dveju zemalja, ukoliko se i manifestuju, posledice pritiska Anglosaksonaca i da Turska ostaje prijatelj Nemačke u svim okolnostima, pa i u trenucima kada joj u operacijama na frontu ne ide najbolje.³³¹ Pod uticajem želja konzervativnih turskih krugova koji su priželjkivali da se Rusi nađu u grobovima, Nemci u bolnicama a »Anglosaksonci na pobjedničkom postolju zajedno sa Turcima«, ministar Menemendžioğlu je još uvek želeo da se Nemci i Sovjeti u narednoj, odlučujućoj godini do kraja međusobno iznure, pa da onda kao pobjednici nastupe Britanci i Amerikanci.

U jednom intimnom razgovoru sa ambasadorom Šumenkovićem, Menemendžioğlu je rekao da se raduje pobjedi Anglosaksonaca ali da posle te pobjede, po svoj prilici, ostaje »jedna crna tačka — sovjetska Rusija« i da on baš zbog toga prikuplja oružje obe ratujuće strane da bi u trenutku pobjede Turska bila što jača, kako bi se mogla odupreti »boljševičkoj« opasnosti. Turski ministar je pri tome bio optimista u pogledu odugovlačenja i taktiziranja pred obema zaraćenim stranama, jer se nijedna od njih neće odlučivati da napadne Tursku i da na taj način nepotrebno natovari sebi na vrat i brojnu tursku armiju.³³²

Zbog neuspeha na velikim frontovima i sve manjih mogućnosti da silom nametnu volju neutralnoj Turskoj, nacisti su bili primorani da zažmure pred sve zapaženijim nastojanjima da se poboljšaju odnosi i saradnja između Turske i Sovjetskog Saveza. Početkom decembra 1942. predsednik turske vlade Saradžoglu zvanično je posetio ruskog ambasadora u Ankari i dugo s njim razgovarao, oživeli su kontakti na mnogim nivoima, a u toku decembra obnovljen je i proces povodom atentata na Papena.³³³ Nije se smelo ići na oslobađanje osuđenih sovjetskih građana, jer bi se time kompromitovala Nemačka i sigurno izazvao revolt, ali su Pavlovu i Kornilovu smanjene kazne, i njih će u novonastaloj situaciji pustiti na slobodu.³³⁴

Nemci su se konačno uverili da je vladajući vrh u Turskoj mnogo puta, naročito u vreme uspeha Vermahta, davao obećanja koja su bila samo izraz straha od komunizma i rezultat želja da se umanjí moć boljševičkog SSSR-a, a ne izraz simpatija turske

³³¹ ADAP, E/IV, nr. 128, p. 227.

³³² AJ, Fond 103, f-64, Izveštaj Šumenkovića, nr. 954, od 8. novembra 1942, pp. 1-8.

³³³ DASIP, A. Amb. f-40, Izveštaj Šumenkovića nr. 1040 od 15. decembra 1942. Takođe, Документы Министерства, ... 32, p. 124.

³³⁴ Ibid. Telegram Šumenkovića nr. 1090 od 31. decembra 1942.

buržoazije u odnosu na totalitarni nacistički poredak, koji nije ni po čemu odgovarao osmanlijsko-muslimanskim navikama, običajima i normama. U skladu sa tim, dolazi do promene taktike prema Turskoj — sve se manje napora ulaže za pridobijanje turskog režima za aktivno učešće protiv SSSR-a, a pojačavaju se akcije za jačanje pronemačkih snaga u Turskoj i njihovog iskorišćavanja za interese i ciljeve »novog« poretka. Petog decembra 1942. ministar Ribentrop je 5 miliona RM u zlatu uputio na lični konto ambasadora Papena da bi ovaj mogao uspješnije da potkupljuje Turke i proširuje krug svojih saradnika i agenata protiv saveznika i antifašistički opredeljenih Turaka.³³⁵ Krajem 1942. godine Nemci su definitivno shvatili da su ih Turci »dugo vukli za nos«, pa je diplomatskim i drugim predstavnicima Nemačke u Ankari preporučena pojačana opreznost.³³⁵³

Svi sledeći pokušaji nemačke propagande da opomenama pridobije kolebljive Turke bili su neuspešni. Članak »Pravo malih naroda«, objavljen u nacističkom partijskom listu »Völkische Beobachter«, u kome je indirektno opomenuta Turska zbog sve izrazitijeg vezivanja za interese »Britanske imperije«, izazvao je direktne i oštre odgovore velikog dela turske štampe u kojima je napadana Nemačka zbog nastojanja da nametne svoje stavove i volju malim narodima. Poznati turski novinar Jalčin je u članku u »Jeni sabahu«, pored ostalog, napisao da Nemačka »... za male države priprema večno ropstvo. Mali narodi neće imati nikakva prava, već samo dužnosti da izvršavaju naredbu svojih gospodara, Nemačke i Italije. Mi čvrsto verujemo da će se Nemačka jednog dana zbog ovog gorko kajati. Jer, vrlo lako se može desiti da nju saveznici u slučaju pobeđe podvrgnu režimu koji ona danas nagoveštava«.³³⁶

Nastojanja nacističkog vrha, krajem 1942. da određenim ustupcima i kompromisnim nagodbama, koje su bile česte naročito prilikom potpisivanja ugovora o zajmu od 100 miliona RM, 31. decembra 1942. godine, zadrže bar onaj deo pozicija koje su ranije ostvarili, neće uspeli — jer će se u narednoj godini zajedno sa krizom nemačkog ratovanja više zaoštriti i kriza nemačko-turskih odnosa.³³⁷

9. NEUSPEH NEMAČKE DA ISKORISTI PANTURANSKI POKRET

Nacisti su pokušavali i u toku 1942. godine da koriste pomoć i podršku turskih konzervativnih krugova u organizovanju paturanskog pokreta u borbi protiv Sovjetskog Saveza, kao i u ometanju britanskog uticaja na Bliskom istoku. Značaj tog pokreta za Nemce

³³⁵ Документы Министерства,.... nr. 34. p. 131. Takode, nr. 33, pp. 125—129; ADAP, E/IV, nr. 265, pp. 472—474.

^{335a} Документы Министерства,.... nr. 35, pp. 132—134.

³³⁶ AJ, Fond 103, f-84. Telegram Šumenkovnca nr. 1098 od 28. decembra 1942.

³³⁷ Sire, Georg Stadtmüller, Die Türkei und Südosteuropa 1941—1945. Musterschmidt, Göttingen i dr. 1975, pp. 243—260; Takode, DASIP, A, Amb. f-40. Telegram Šumenkovića nr. 1090 od 31. decembra 1942.

je porastao, naročito u toku priprema novog udara Vermahta na jugoistok SSSR-a, gde živi znatan broj turanskog i muslimanskog živilja. Radi pridobijanja turske vlade za akciju, početkom aprila 1942. nemački ambasador fon Papen je razgovarao sa ministrom inostranih poslova Saradžogluom, ali budući da je pokret bio uperen i protiv Britanaca, turski ministar nije smeo Papenu da obeća oficijelnu saradnju vlade. Saradžoglu je izrazio spremnost da indirektno pruži pomoć tom pokretu u borbi protiv Crvene armije i boljševika na teritoriji SSSR-a, gde žive muslimani.³³⁸

Oslonac nemačkim akcijama u angažovanju panturanskog pokreta u južnim predelima SSSR-a, pored Nuri Paše i generala Erdena, bio je maršal Čakmak (Fevzi Cakmak), načelnik turskog Generalštaba. On je u proleće 1942. nudio turske oficire, izbeglice iz Azerbejdžana i iz drugih krajeva SSSR-a, koji bi se, po njegovom mišljenju, mogli dobro upotrebiti u krajevima gde žive muslimani, u predelima prema Crnom moru, na Kubanu i Kavkazu.³³⁹ Nema podataka o tome koliko su tu ponudu iskoristili Nemci, ali se zna da su ostali predstavnici turskog vladajućeg političkog i vojnog vrha bili oprezniji, iz straha da se ne kompromituju pred Britancima. Ta opreznost i nastojanja da se samo indirektno sarađuje sa panturanskim pokretom ne znači da se ni drugi vodeći ljudi nisu interesovali za ovaj pokret i za njegovo iskorišćavanje u korist Turske.

Sudbina južnih teritorija Sovjetskog Saveza zaokupljala je najodgovornije ljude u Ankari, naročito u toku uspešne ofanzive Vermahta i satelita Rajha prema Staljingradu i Kavkazu u leto 1942. godine. Prilikom prvog razgovora sa nemačkim ambasadorom Papenom, posle dolaska na položaj predsednika, Saradžoglu je 27. avgusta 1942. podrobno razmotrio mogućnost saradnje zvanične Turske sa panturanskim pokretom. Saradžoglua je živo interesovalo šta Hitler namerava da učini sa »oslobođenim« krajevima SSSR-a, naseljenim muslimanskim narodima, koje je on smatrao Turcima. Ističući da u južnim predelima Sovjetskog Saveza, naročito uz crnomorsku obalu i u srednjim delovima Azije živi znatan deo stanovništva turske narodnosti smatrao je da turska vlada ima pravo da se interesuje za njihovu sudbinu. Podsetio je sagovornika da je još kao ministar inostranih poslova Turske prošle godine preneo tadašnjem premijeru Sajdamu Firerovu poruku u kojoj je stajalo da će Turska obrazovati jugoistočni bedem nove Evrope koji će se oslanjati na turanske narode na jugoistoku SSSR-a. Tvrdеći da su deo inteligencije iz redova turanskih naroda »uništili« a deo zaveli komunisti, Saradžoglu je predložio da se iz okupiranih delova SSSR-a gde žive muslimani deo omladine uputi na školovanje u Nemačku i

³³⁸ Документы Министерства, nr. 17, pp. 63—68. Takode, ADAP, E/IV, nr. 115, p. 197.

³³⁹ Документы Министерства, nr. 22, pp. 80—81; Lothar Kreckler, o.e. pp. 198, 213.

Tursku, kako bi se pripremio za organizovanje života i vlasti u »oslobođenim« krajevima, sumnjajući da bi se moglo izvršiti državno organizovanje tih naroda pod nemačkim administrativnim rukovodstvom i tvrdeći da ti narodi očekuju oslobođenje i emancipaciju pomoću Turske.³⁴⁰

Posle vođenja sličnih razgovora o sudbini turanskih naroda u SSSR-u sa ostalim turskim državicima i sa ministrom inostranih poslova Numanom Menemendžioğluom, i sam Papen je došao do zaključka da je problem takozvanih turanskih naroda ili naroda koji propovedaju islam, a žive na teritoriji Sovjetskog Saveza, značajan za tursku vladu, i da nemačka strana treba da mu posveti veliku pažnju.

Interesovanje turske vlade za sudbinu muslimana u SSSR-u otkrivali su i neki drugi njeni potezi, posebno postupci premijera Saradžoglua, na primer, njegova poseta u toku prodora Vermahta prema Kavkazu u avgustu 1942. godine turskim trupama u predelima prema tursko-sovjetskoj granici, zatim insistiranje da se u toku odlučujućih borbi na Kavkazu, odnosno u predelima gde žive ovi narodi, ostane u najtešnjoj vezi i saradnji.

Papen je na osnovu te brige za sudbinu sovjetskih muslimana došao do nekih svojih zaključaka, pa je odlučio da sa tim upozna i ministra Ribentropa, budući da pored koristi od toga može biti i te kakve štete. Povoljnu stranu je video u mogućnosti delovanja na tursku vladu da još više sarađuje sa Rajhom, a lošu u tome što se Turci interesuju i za naftonosna polja u Zakavkazju i na Bliskom istoku koja su bila od prvostepene važnosti za Treći Rajh. Bilo je to ono isto pitanje na kome su zapeli prvi razgovori između predstavnika Rajha i turanskog pokreta u Berlinu, u jesen 1941, jer Nemci nisu nipošto dozvoljavali da se dovedu u pitanje bogati izvori sirovina u ovim regionima — zbog kojih su delimično i pošli u osvajački rat. Papen je čak predložio neka rešenja, smatrajući da se sa Turcima može ostvariti saradnja oko organizovanja okupacione uprave u regionima Krima i na jugu Ukrajine, gde ima muslimana, ali je predlagao da se okupacioni sistem u područjima Zakavkazja i oko Kaspijskog mora, odnosno u naftonosnim regionima, zasniva isključivo na nemačkoj političkoj i policijskoj organizaciji i upravljanju.^{340a}

U nemačkom Ministarstvu inostranih poslova nisu baš bili optimistički raspoloženi u pogledu akcije turske vlade oko turanskih naroda u SSSR-u, a daleko oprezniji bili su u vezi sa namerama Saradžoglua i njegovih saradnika. Posebno ih je razočarala namera turske vlade da i dalje krije sve svoje akcije u vezi sa panturanskim pokretom, naročito u regionu Srednjeg istoka. Papen je

³⁴⁰ Документы Министерства,... nr. 27, p. 100. Takode, ADAP, E/IV, nr. 238, p. 142.

^{340a} Ш. Сахибов,... о.е. р. 12; Zehra önder, о.е. pp. 148—149; Lothar Kreckler, о. с. р. 215. Takode, ADAP, E/III, nr. 238, p. 413.

motive Turaka da otvoreno razgovaraju o pitanjima muslimanskih naroda u SSSR-u posredstvom nekoga iz redova rukovodilaca panturanskog pokreta u Turskoj, shvatio kao novu, povoljnu mogućnost uticanja na Tursku,³⁴¹ suprotno gledanjima nacističkog vrha u Berlinu da je to odraz slabosti Turske, koja i dalje pliva između nemačke i britanske obale ali sa sve sigurnijim kursom prema britanskoj. Krajem avgusta i početkom septembra 1942, Papenu su iz Berlina poručivali da bude oprezan u razgovorima sa Turcima o sudbini muslimanskih naroda u okupiranom delu SSSR-a, najavljjujući skoru konsultaciju kod Firera o saradnji sa Turcima oko panturanskog pokreta.³⁴² Nešto kasnije, 12. septembra 1942, fon Papen je od Ribentropa dobio direktivu da bude potpuno rezervisan u vezi sa inicijativama Ankare o saradnji oko panturanskog pokreta, gde se kaže: »Zato vas molim da se ne vode daljni razgovori o tim pitanjima i ukoliko Turci ponovo pokrenu pitanje turanskih naroda u Sovjetskom Savezu, ispoljite punu suzdržljivost«.³⁴³

Razlog takvog zaokreta oko panturanskog pokreta bilo je saznanje da Turci nikada nisu ni mislili na aktivnu podršku Rajhu u njegovim naporima na istočnom frontu. Sva ona obećanja i grdnje na račun Sovjeta bila su samo deo taktike da se izvuku od učešća u ratu i da se što bolje obezbede za kraj rata, bez obzira na to koja će strana pobediti. Turci su krili svoju saradnju sa Nemcima u pomaganju panturanskog pokreta i u toku najvećih uspeha nemačkih trupa na Istoku, jer se nisu hteli izlagati napadima Britanaca. U jesen 1942, kada je nemački pohod na Istoku i u Africi bio zaustavljen i kada je najavljivana kriza, opreznost Turaka bila je veća prema svim zaraćenim stranama. U takvim uslovima Berlin obustavlja napore da posredstvom Turske razbukta i osnaži panturanski pokret. U kontekstu politike jačanja veza samo sa onim snagama koje su bile vezane za sudbinu Rajha, tražena je saradnja i na panturanskom planu

Nemci su održavali vezu sa Centralnim komitetom turanskih iredentista koji su većinom bili emigranti iz muslimanskih krajeva Sovjetskog Saveza, sa sedištem u Istambulu i koji će radi jačanja britanskog uticaja u Turskoj imati sve manje mogućnosti da razviju svoju delatnost. Zato će Nemci potražiti podršku u drugim centrima za okupljanje muslimana koji su bili za borbu protiv antifashičke koalicije, među kojima će najviše uspeha imati u centru oko El Hadž Amina Huseina (El Hadsch Amin Husseini) nekadašnjeg jerusalimskog muftije, uz čiju pomoć će se u 1943. godini pokrenuti regrutacija muslimana, iz okupiranih područja SSSR-a i u zemljama jugoistočne Evrope, u specijalne muslimanske SS divizije za borbu protiv Crvene armije i narodnooslobodilačkog pokreta.³⁴⁴

³⁴¹ Документы Министерства, ... т. 28, стр. 105–106.

³⁴² Ibid. nr. 30, pp. 116–118.

³⁴³ Ibid. p. 120. Takode, Lothar Krecke, o. c. pp. 216–219; Zehra önder, o. e. pp. 148–151; III. Сахибов, ... o. e. pp. 127–129.

³⁴⁴ DASIP, A. Amb. f-40, Izveštaj Šumenkovića nr. 762 od 11. septembra 1942. Takode, Zehra önder, o. e. p. 149; III. Сахибов, ... o. e. pp. 128–134; Lothar Krecke, o. c. pp. 220–222.

10. PRIVREDNI ODNOSI NEMAČKE I TURSKE U 1942. GODINI

Privredni odnosi Nemačke i Turske u 1942. godini tekli su bez zastoja. Spoljnotrgovinska razmena, kao glavni vid privredne saradnje, odvijala se na ravnopravno sklopljenim ugovorima, a drugi oblici privredne saradnje, široko primenjivani u okupiranim i sate-litskim zemljama, nisu zaključivani sa Turskom. Zbog snažnog pri-tiska Britanaca znatno je smanjen uvoz nemačkog kapitala u Tursku, razvijajući se u zajedničkim ulaganjima, učešćima u deonicama po-jedinih preduzeća ili koncerna i sve to na ugovornoj i ravnoprav-noj osnovi. Na taj način Turska je bila pošteđena preterane eksplo-atacije kakva je zavedena u svim drugim južnoevropskim zemljama. Privredna saradnja na bazi stvarnih viškova u 1942. godini naglo će se povećati naročito u spoljnotrgovinskoj razmeni. Ona će, prema ne-mačkim izvorima, porasti u izvozu nemačke robe u Tursku na 109,39 miliona RM, prema 25,77 miliona RM u 1941. godini ili u izvozu tur-ske robe u Nemačku u 1942. godini na 100,32 miliona RM u odnosu na 81,78 miliona RM u 1941. godini.³⁴⁵ Nemačka potraživanja viškova turske robe, naročito sirovina, bila su u 1942. godini zbog neuspelog munjevitog rata sve obimnija, ali je nedaća bila u tome što su tur-ske mogućnosti bile sve manje.

Nemci su morali da idu na kompromise, a ponekad i prilične us-tupke, s ciljem da ulog kasnije višestruko vrata. Takvu ulogu tre-balo je da imaju nemački zajmovi Turskoj koji su išli, uglavnom za nabavku oružja i opreme zastarele nemačke proizvodnje.

Generalni sekretar turskog Ministarstva inostranih poslova Nu-man Menemendžioğlu i nemački ambasador Fon Papen, početkom februara 1942, razgovarali su o reaktiviranju takozvanog Funkovog ugovora o kreditu između Turske i Nemačke koji je utvrđen u toku boravka ministra trgovine Funka u Ankari, još u oktobru 1938, (a ugovoren 16. januara 1939), ali usled izbijanja rata 1. septembra 1939. i opredeljivanja Turske prema zapadnim silama, nije ratifiko-van niti iskorišten. Kredit u iznosu od 100 miliona RM za koji bi vlada Turske nabavila preko nemačkih privatnih i državnih firmi naoružanje i industrijsku opremu bio je vezan za ispunjenje obave-za i eventualno povećanje međudržavne spoljnotrgovinske razmene po ugovoru, sklopljenom 9. oktobra 1942. godine. Prema tom ugo-voru trebalo je da se u 1942. godini ostvari razmena od po 100 miliona RM u oba pravca. Berlin je prihvatio tu inicijativu, očekujući od pomenutog zajma znatne privredne, političke pa i vojne koristi.

U Berlinu su znali da će Britanci i Amerikanci preduzeti sve da se onemogući tačka ugovora od 9. oktobra 1941. po kojoj su Turci bili obavezni da od 8. januara 1943, kada ističu ugovori o iz-vozu rude hroma u Britaniju i SAD, počnu da izvoze znatniju koli-činu u Nemačku i da ometu Turke da već do 31. marta 1943. ispo-

³⁴⁵ Holm Sundhaussen, o. c. p. 368. Takode, PA, Ha Pol. Handakten, Sammlung Wäldern, 1942—1944, Nemački izvoz i uvoz čiste robne razmene, p. 12; ADAP, E/I, nr. 125, p. 228.

ručje u nemačke topionice 45.000 tona rude, a od 1. aprila 1943. do 31. decembra 1944. još 135.000 tona. Davanje kredita za nabavku naoružanja trebalo je da ojača uticaj pronemačkih snaga u Turskoj i istovremeno da poveća volju i angažovanost turske vlade da, i pored pritisaka, izveze obećane količine hroma. Preduzimajući posebne mere u istraživanju i, naročito, ulaganju sredstava i opreme, Nemci su uspeali da pokrenu u proizvodnju nekoliko novih rudnika na području Makedonije, Srbije i Bugarske, ali se zbog preterane eksploatacije očekivalo da će ti kopovi oslabiti, te je ta akcija imala važnu ulogu u obezbeđenju osnovnih potreba nemačke ratne industrije.³⁴⁶ Ostvarenje tog značajnog zajma trebalo je da pospeši i poveća trgovinsku razmenu drugih sirovina i robe dveju zemalja, uz koje su Nemci nameravali da nametnu Turcima i neke oblike vojne saradnje protiv SSSR-a.

I turska vlada je imala računicu da obećanim nemačkim kreditima osim naoružanja, koje su dobijali od zapadnih sila, nabave i nemačko. Polovinom marta 1942. tražili su da im se umesto obećanih 100 da 150 miliona RM kako bi mogli da nabave veće količine naoružanja u okviru toga i avione, tenkove, vojna vozila, teško artiljerijsko naoružanje i drugo.³⁴⁷ Odredili su i komisiju, sa privrednim i vojnim stručnjakom turskog ministarstva inostranih poslova, Faikom Hozarom na čelu, koja je trebalo krajem maja da stisne u Berlin sa sniskom potrebnog oružja.³⁴⁸ Nemci su očekivali veće količine duvana, namuka, južnog voća, vune, životinjskih sirovih koža i drugog.³⁴⁹ Da bi razmena tekla brže, Firer je, posredstvom ambasadora Papena, izdiktirao soisak razne ratne opreme i naoružanih a, koje bi Nemci mogli da ponude Turcima. Budući da se niip sigurno znalo da će to naoružanje jednog dana zapucati na strani Nemačke. svakako da je isto bilo pretežno trofeino ili zastarelo oružje koje više oni nisu upotrebljavali.³⁵⁰ Četvrtog aprila 1942. ministar Ribentrop je naredio PaDenu da im ponudi i teške Krunove topove koji su Nemcima u toku otDOČim'anja ofanzive na Istoku bili manje potrebni od srednjih i lakih koje su u brzim i pokretnim udarima i borbama više koristili.^{350a}

Nemci su inicirali formiranje komisije koja bi bila sastavljena od specijalista za naoružanje kako bi se što pre okončao posao oko zajma i prodaje oružja. Već 9. aprila 1942. generalni sekretar u turskom Ministarstvu inostranih poslova odgovorio je da će ubrzo biti spremna komisija koja krajem maja stiže u Berlin³⁵¹ sa podu-

³⁴⁶ ADAP, E/I, nr. 294, pp. 546—548. Takode, Новейшая история Турции,.... pp. 188—189; III. Сахибов,.... o.e. pp. 110, 111, 121; Zehra önder, o.e. pp. 128—129; Lothar Kreckler, o. c. p. 177.

³⁴⁷ ADAP, E/IV, nr. 44, pp. 74—75.

³⁴⁸ Ibid. E/II, nr. 210, pp. 361—362, 217, pp. 372—373.

³⁴⁹ A.J, NAV, T-71, rol. 60, sn. 558710—558718. Izveštaj o stanju u Turskoj od marta 1942. Takode, BA, R-58, Bd. 289. Izveštaj o privrednom stanju u Turskoj, od maja 1942.

³⁵⁰ ADAP, E/II, nr. 103, p. 181, 107, pp. 185—186.

^{350a} PA, Büro St. S. Türkei, Bd. 5. Telegram Ribentropa — Papenu, nr. 84/R, od 14. aprila 1942.

³⁵¹ ADAP, E/II, nr. 121, pp. 205—206.

St. S. Keppler
 U. St. S. Pol.
 U. St. S. R.
 Botsch. R. R.
 U. St. S. Luther
 Leiter Abt. Pers.
 " " Ha. Pol.
 " " Kult.
 " " Presse
 " " Rundfunk
 " " Inf.
 Chef Prot.
 Dg. Pol.
 Arb. Expl. bol.

Telegramm
 (Geh. Ch. Verf.)

Tarabya, den 16. August 1942 9,30 Uhr
 Ankunft: 16. " " 15,35 "

Nr. 1147 vom 15. 8.

Chromerz-Liefervertrag 45000 (fünfundvierzigtausend) Tonnen ist unter Berücksichtigung Schrifterlasses vom 10. Juli 1942-Ha Pol VII 2121-, sowie aller von Krupp-Ost gewünschten Bedingungen fertiggestellt. Hatte daraufhin Weiske gestern beauftragt, Vertrag heute zu unterzeichnen, obgleich erbetene Weisung zu Schriftbericht vom 9. Juli A 3242 und Drahtbericht Nr. 1104+ vom 4. August aussteht, weil Verzögerung Unterzeichnung untunlich halte. Infolge Drahterlasses Nr. 76 ++ vom 14. August habe Unterzeichnung kurzfristig zurückstellen lassen, halte jedoch anscheinend beabsichtigte Einschaltung deutscher Stellen in Durchführung Transporte für bedenklich und hinweise schon heute auf mit Sicherheit hieraus resultierende Schwierigkeiten. Erbitten umgehende Weisung, daß endgültige Lieferung L.K.W's und Dieselmotoren an Eti-Bank zugesagt werden kann, damit Vertragsunterzeichnung unverzüglich erfolgt. Erbitten wiederholt Weisung bezüglich Standes Verhandlungen 100 (hundert) Millionen Kredit-Abkommens, insbesondere, ob, inwieweit hierin Chromerz-Lieferungen vorgesehen. Meines Erachtens müßte Weiske sofort Lieferungen vertraglich 135.000 (hundertfünfunddreißigtausend) Tonnen bis Ende 1944 abschließen, ferner müßten wir schon jetzt von türkischer Regierung bindende Erklärung wegen weiterer Lieferungen im Rahmen Kredit-Abkommens verlangen, da Engländer Amerikaner weiter auf Abschluß über restliche Chromerz-Produktion drängen und sich Regierung auf die Dauer dieser Forderung nicht wird entziehen können.

v. Papen.

40742

Izveštaj o nemačkom kreditu Turskoj za nabavku naoružanja i isporuci turskog hroma Nemačkoj u 1943. godini, posle isteka važnosti ugovora o prodaji cele produkcije ove rude Britaniji

žim spiskom potrebnog naoružanja i opreme čija je vrednost daleko prelazila sumu obećanog kredita. Nemci izražavaju spremnost da daju i veće kredite ali žele da obezbede za sebe rekompensaciju u hromu i bakru, što će Turci, s obzirom na neslaganje Britanaca, teškom mukom moći ostvariti. Pokušaj odvajanja Turaka od Britanaca pomoću ove akcije bio je za Nemce važan koliko i materijalna korist.³⁵²

Uverivši se da Turci žele da se koriste tom transakcijom ali bez promene politike aktivne neutralnosti,³⁵³ i Nemci počinju da otežu sa pregovorima sve do jeseni 1942, revidirajući spiskove traženog naoružanja. Saradžoglu je, posle toga, saopštio engleskom ambasadoru da sumnja da će Turska dobiti naoružanje od Nemaca.³⁵⁴

Poraz na Istoku i u Africi učvršćuje uverenja Turaka da se ne smeju igrati vatrom pred nosom sve prisutnijih anglosaksonskih saveznika dok su u isto vreme Nemci bili u sve težoj oskudici u naoružanju i opremi za sopstvene trupe, uticali su na to da su i sami Turci počeli odugovlačiti pregovore sve do kraja 1942. godine.

Veoma perspektivna transakcija u proleće 1942. o kreditu i povećanoj razmeni sa Nemačkom stvorila je velike brige turskoj vladi, u jesen 1942. godine. Sopstvenom nesmotrenošću turska vlada našla se pred nerešivim problemima, a najteži čvor bio je njen raniji ugovor sa Velikom Britanijom o isporuci svih iskopanih količina rude hroma do 8. januara 1943. za potrebe zapadnih saveznika. Veoma teški uslovi transporta, na kome su se osećali i prsti nemačkih ilegalnih agentura i špekulacija vlasnika rudnika zbog očekivanja viših nemačkih ponuda za rudu, stvarali su velike zalihe na iskopima, na koje su, prema ugovorima od oktobra 1941, imali pravo Nemci posle 8. januara 1943. godine. Turskoj vladi je išlo u prilog usporavanje izvoza i stvaranje zaliha kako bi se mogli izvesti obećani kontingenti rude Nemcima posle 8. januara, ali su Britanci, takođe u duhu ugovora koji su oni sklopili sa Turcima, tražili sve zalihe rude koje su izvađene do 8. januara 1943. i ravnopravan tretman sa Nemcima u sklapanju novih ugovora za dalju isporuku turske rude posle januara 1943. godine. Jedini izlaz iz tog začaranog kruga mogao se potražiti u novim kompromisima koji se u praksi nisu mogli ostvariti.³⁵⁵

U datim uslovima u jesen 1942. i pored sve očiglednijih znakova hlađenja letnjih vrućih veza i odnosa, nijednoj strani nije

³⁵² PA, Büro St. S. Türkei, Bd. 5, Telegram Papena — RAM, nr. 99, od 14. aprila 1942. Takode, ADAP, E/II, nr. 282, pp. 480—481; 135, pp. 229—230; III. Caxn6oB, ... o. c. p.

³⁵³ PA, Büro St. S. Türkei, Bd. 6, Zabeleška Klodiusa od 1. jula 1942. Takode, Telegram Zonlajtera, nr. 933, od 16. avgusta 1942. i telegram Papena — RAM, nr. 1147, od 15. avgusta 1942. Takode, ADAP, E/III, nr. 109, p. 191, 169, p. 290, 185, p. 312, 201, p. 340, 274, p. 464.

³⁵⁴ AJ, Fond 103, f-64, Izveštaj Sumenkovića, nr. 681, od 18. avgusta 1942.

³⁵⁵ AJ, Fond 103, f-64, Izveštaj Sumenkovića, nr. 827 od 5. oktobra 1942. Takode, PA, Büro St. S. Türkei, Bd 6, Zabeleška Klodiusa od 29. oktobra 1942; Bd 7, izveštaji Papena — RAM, nr. 1543 od 7. novembra 1942, 1984 od 14. novembra i izveštaj od 10. decembra 1942; ADAP, E/III, nr. 318, pp. 562—564, E/IV, nr. 34, p. 63, 65, p. 109, 94, p. 154, 126, p. 225, 180, p. 314.

odgovaralo jače udaljšavanje, Turcima je trebala Nemačka koja poštuje njihovu neutralnost, a Nemcima neutralna Turska, pa makar i povećavala svoju ukupnu saradnju sa zapadnim silama. U takvim uslovima, uz ispunjavanje ugovornih obaveza sa obe strane i njihovo neznatno prebacivanje, sklopljen je 31. decembra 1942. ugovor o kreditu između Nemačke i Turske po kome je nemačka vlada stavila turskoj vladi na raspolaganje kredit u iznosu od 100 miliona RM na deset godina za nabavku naoružanja kod nemačkih firmi i trgovaca. Ispunjavanje obaveza po tom kreditu bilo je vezano ispunjavanjem preuzetih ugovornih obaveza sa obe strane u tekućoj robnoj razmeni.³⁵⁶

Bilans turske spoljne politike u najburnijoj ratnoj 1942. godini, i pored pritisaka obeju zaraćenih koalicija velikih sila, bio je pozitivan. Turska vlada je uspela politikom aktivne neutralnosti, da se sačuva od uvlačenja u ratni obračun između zaraćenih strana. Geopolitički položaj i splet drugih povoljnih okolnosti, omogućili su joj da sačuva svoju zemlju od krvoprolića, pustošenja i potpunog potčinjavanja bilo kojoj od velikih sila ili zaraćenih grupacija. Antikomunizam, pojačan antiruskim tradicionalnim religioznim i velikodržavnim protivurečnostima, služio im je kao sredstvo za dokazivanje prijateljstva Nemačke i Turske, naročito u vreme velikih nemačkih uspeha na Istoku i jugoistoku Evrope. Međutim, turski i muslimansko-osmanlijski mentalitet nije mogao da se uklopi u norme totalitarizma »novog« poretka niti iskreno da sarađuje sa nacistima. Kao i većina vladajućih buržoaskih vrhova u zemljama jugoistočne Evrope i Turci su u tim burnim vremenima, tražili najpogodnije mogućnosti spasavanja od ratnih razaranja, oslanjajući se na najperspektivnije i sistemski najbliže sile, kakve su u tim uslovima bile Velika Britanija i SAD.

³⁵⁶ ADAP, E/IV, nr. 331, pp. 605—609. Takode, Lothar Kreckler, o. c. pp. 183—189, Zehra önder, o. c. p. 131,

Borbe u Staljingradu su vodene na život i smrt

Nemačko-italijanske trupe ulaze u Tobruk, 21. juna 1942.

Iskrcavanje i borbe američkih oružanih snaga u zapadnoj Africi

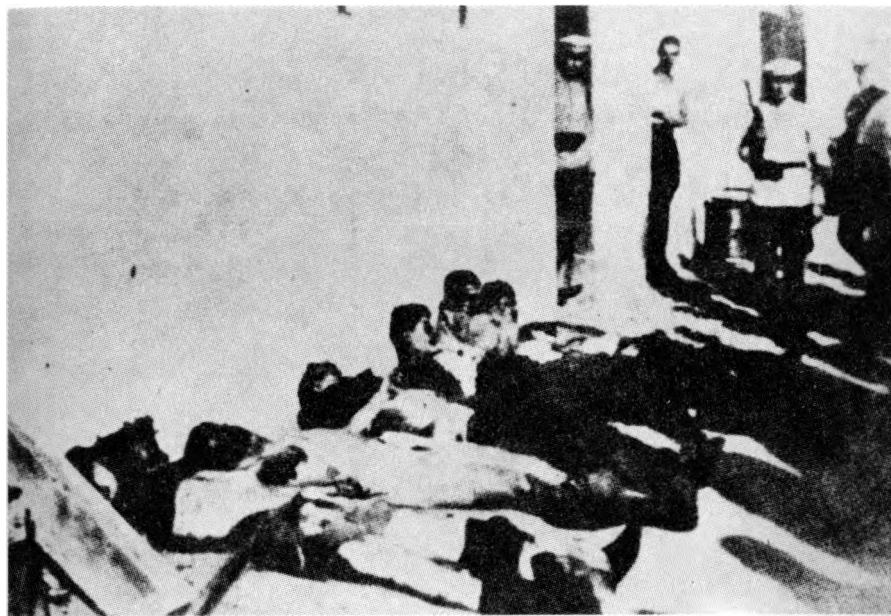
Maršal Antonesku stiže pred Hitlerov glavni stan, 11. februara 1942.

Poseta regenta Hortija Hitleru, 16—17 aprila 1943.

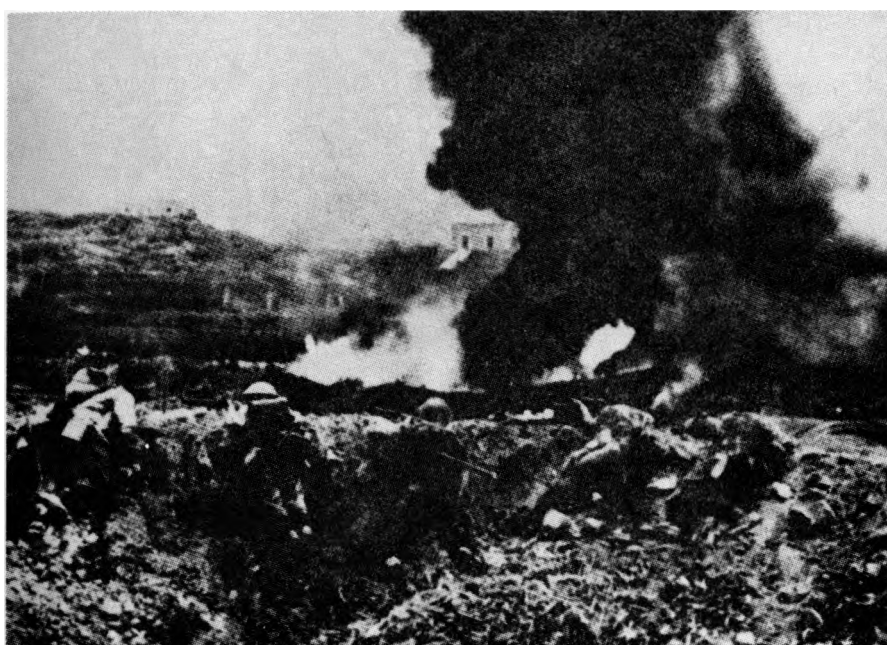
Poseta kralja Borisa Hitleru, 31. marta 1943.

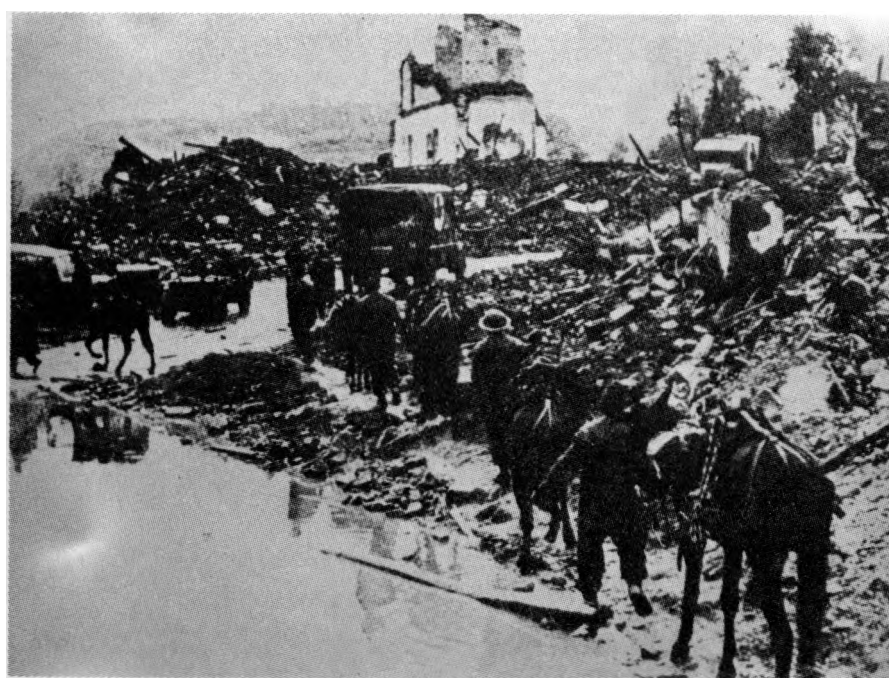
Žrtve bugarskih fašista u Prilepu, 1943.

Zarobljeni partizani u zatvoru bugarske policije, usmrćeni i oni koje čeka stravična smrt

Vojnici Osme britanske armije u borbi za oslobodenje Sicilije, avgusta 1943.

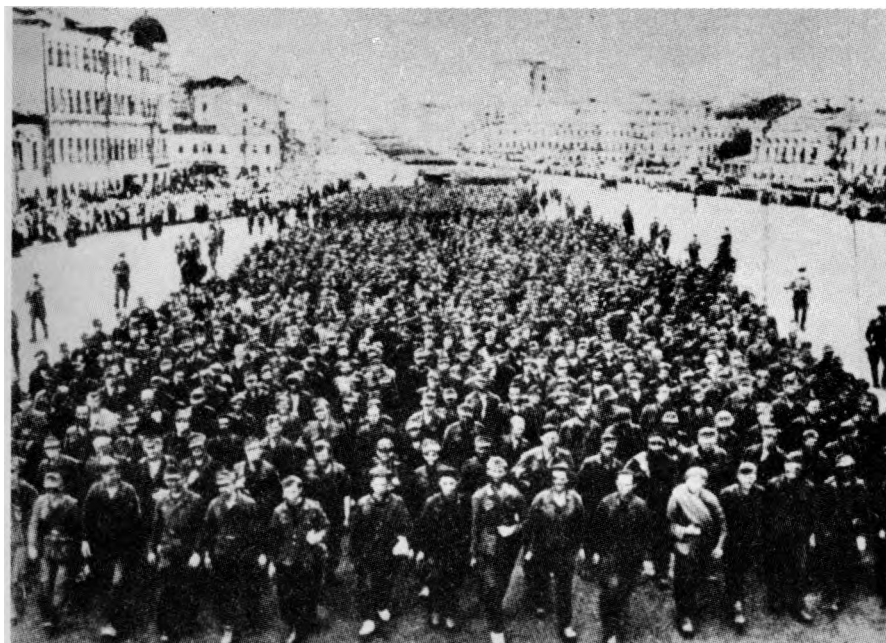
Savezničke trupe u borbenom pohodu kroz Italiju

Na vatrenom položaju sovjetski vojnici pripremaju kačuške za novi vatreni udar

Uspešan protivudar sovjetskih oklopnih jedinica, jesen 1942.

Sprovođenje zarobljenih nemačkih vojnika ulicama Moskve, 17. jula 1944.

NEKE ZNAČAJNIJE OSOBENOSTI ODNOSA TREĆEG RAJHA I ZEMALJA JUGOISTOČNE EVROPE U PRVOJ FAZI RATA NA ISTOKU

Neuspeh Vermahta pred Moskvom krajem 1941, sve uspješniji razvoj narodnog ustanka u Jugoslaviji, pokreti otpora u susednim zemljama nametnuli su Trećem Rajhu dug i iscrpljujući rat na Istoku i mnoge neočekivane teškoće na jugoistoku Evrope. Posebne napore su iziskivali i brige Nemcima zadavali: borba protiv narodnooslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji, poteškoće u pogledu masovnijeg angažovanja armija većine zemalja ovog dela Evrope na istočnom frontu, neuspeli pokušaji da pridobiju Tursku za učešće u ratu protiv antiosovinskog bloka i problemi ekonomske eksploatacije ovog regiona za potrebe nemačke ratne industrije.

Neočekivano ratište u Jugoslaviji gde je još u leto 1941. došlo do snažnog narodnog ustanka, koji je svoju masovnost, upornost i snagu temeljio na dobro izvedenim pripremama stanovništva za oružanu borbu pod rukovodstvom KPJ i na širokoj osnovi jugoslovenskog patriotizma i tradicionalnog otpora prema viševjekovnom nadiranju Germana na Jugoistok (Drang nach Osten) i italijanskom militarizmu na teritoriji s druge strane Jadrana, zadavalo je okupatoru neslućene teškoće.

Jedinu istinsku antifašističku snagu ustaničkog pokreta u Jugoslaviji već od samog početka činio je narod pod rukovodstvom KPJ, koja je svojom beskompromisnom borbom protiv okupatora i njegovih saradnika i čvrstom odlučnošću da se bori za istinsko oslobođenje zemlje, zadobila trajne simpatije i podršku stanovništva.

Malobrojniji, četnički pokret, pod komandom pukovnika Draže Mihailovića, koji se deklariseo kao deo antiosovinske koalicije, izbegavao je borbu protiv okupatora od samog početka do dolaska saveznika. On je priželjkivao obnovu Kraljevine Jugoslavije u obliku »nacionalno čiste«¹ Srbije, ali zbog svoga konzervativizma i nacionalne isključivosti nije naišao na podršku srpskog naroda. Samo četnici koji su bili podstaknuti nacionalnim patriotizmom i mržnjom prema stranom osvajaču, bez političkih kalkulacija i nacionalističkih

opterećenja, mimo politike rukovodstva četničkog pokreta, uključili su se 1941. godine u borbu protiv okupatora.

Masovno uključivanje naroda u narodnooslobodilački pokret i loše perspektive četničkog pokreta prisilili su četničko rukovodstvo sa Dražom Mihailovićem da već u jesen 1941. potraži izlaz iz krize u saradnji sa okupatorom i kvislinzima. Uključujući se u oružanu borbu protiv NOP, četnički pokret već krajem 1941. staje na pozicije kvislinga i u direktnoj je službi sila Osovine, koristeći se opremom okupatora i njegovih saradnika, posebno italijanske oružane sile. I pored toga, proglašen je vojskom Kraljevine Jugoslavije u otadžbini i podržavali su ga Britanci, koji su mu već od kraja 1941. godine slali svoje misije i pružali mu moralnu i materijalnu pomoć.

Za to vreme narodnooslobodilački pokret je, i pored borbi sa krupnim grupacijama okupatora i njegovih saradnika, u procesu političkog, vojnog i konstitucionalnog uzrastanja, proširivao i obogaćivao oblike delovanja, stvarao nova, oslobođena područja oko kojih je vođen pravi rat, uz uspešno ilegalno delovanje u onim regionima zemlje u kojima je privremeno, zahvaljujući vojnoj i političkoj pomoći okupatora, ojačao uticaj ustaša, četnika i drugih kvislinga i saradnika neprijatelja.

Usled sve većeg ugleda u masama i kontinuiranog uspona, narodnooslobodilački pokret je krajem 1942. u svojoj celokupnoj organizaciji dosegao stepen razvoja u oblasti oružane borbe u kome je bilo omogućeno prerastanje odreda u brigade, a brigada u Narodnooslobodilačku vojsku. U oblasti unapređenja rada i života u oslobođenim područjima stvoren je najviši politički organ borbe naroda Jugoslavije AVNOJ, čime su udareni temelji budućoj ravnopravnoj zajednici jugoslovenskih naroda i narodnosti.

U susednim zemljama jugoistočne Evrope u kojima Komunistička partija nije pripremila mase za oružanu borbu i pored niza drugih činilaca, otpor silama Osovine ostao je u toku 1942. godine na nivou pokreta otpora sa izuzetkom narodnog ustanka u pojedinim delovima okupirane Grčke. Rukovodstva komunističkih partija i ovim zemljama uputila su pozive narodu za uključivanje u oružanu borbu protiv okupatora već u leto 1941. i kasnije to više puta ponavljala ali su se, uglavnom odazivali komunisti i simpatizeri komunističkog pokreta. Ovakvom ishodu antifašističke borbe doprinelo je i stanovište rukovodstava tih partija da će se odlučujuća bitka za pobedu u svetu odigravati na velikim svetskim frontovima u velikim gradovima i industrijskim centrima.

Rezultat takvog razvoja događaja bio je nepovoljan za sveukupne antifašističke pokrete u jugoistočnoj Evropi u 1942. godini. Zbog toga ni u jednoj od ovih zemalja ni u 1942. godini nije bila neposredno angažovana u operacijama protiv oružanog otpora krupna okupatorska jedinica, osim u Jugoslaviji, u kojoj je, pored 250.000 domaćih kvislinga (oko 180.000 domobrana i ustaša, 40.000 četnika, 20.000 nedićevaca i 4.000 belogardejaca), bilo neposredno uključeno u svakodnevne borbe protiv NOV i POJ oko 600.000 okupacionih vojnika (7 nemačkih, 20 italijanskih, 5 bugarskih i 3 mađarske divizije).

U pogledu angažovanosti satelitskih kvislinških oružanih snaga, Nemci su imali najviše uspeha u Rumuniji i u toku 1942. godine. Razlozi su bili isti kao i u 1941. godini: mogućnosti novih dobitaka na Istoku na račun sovjetskih teritorija, dobri izgledi da se u povoljnijim uslovima Nemci kao tvorci Bečke arbitraže odreknu zaštite nove granice kroz Transilvaniju, slabiji otpor antifašističkog pokreta zbog prisustva Vermahta, nemačkih policijskih i drugih snaga i, na kraju, vezanost satelitskog režima za Nemce i nemogućnosti da se krene nazad. Sve je ovo uticalo na to da satelitski vrh u Bukureštu i u toku 1942. pokrene milionsku armiju u pohod na Istok.

Hitler je računao na znatno obimnije angažovanje Mađara i njihov daleko veći doprinos u pripremama za novi udar na Istok u zimu 1941/1942. godine. Zato je početkom 1942. Budimpeštu posetilo nekoliko nemačkih delegacija, ali savladati otpor Mađarske u pogledu uključivanja u službu nemačkog rata na Istoku nije bilo lako, štaviše, izgledi su bili još slabiji nego u 1941. godini. Prozapadno određene snage u mađarskom satelitskom vrhu su, poput znatnog dela režimskih slojeva u zemljama jugoistočne Evrope, prihvatile nacizam kao udarnu snagu revandikacija i revizija granica i istovremeno kao jedinu snagu koja bi mogla da zaustavi »boljševičku« opasnost. Uz to su još od početka zagovarale kompromis, nagodbu i saradnju zapadnih konzervativnih krugova sa nacistima, ali ih je neuspeh Vermahta pred Moskvom pokolebao. One su postale još upornije u borbi za očuvanje politike »partnerske« saradnje sa Nemcima, držeći u tajnosti ostvarene veze i pozicije u odnosu na anglosaksonske sile. Neočekivano povlačenje Nemaca pred Moskvom u zimu 1941/1942. još više ih je usmerilo na liniju čuvanja dela svojih oružanih efektivna za kraj rata, kako bi se mogli izvući iz verovatnog sudara sa brojnom rumunskom armijom u sporu oko Transilvanije. Tada bi spasavali ono što se spasti može s obzirom na »rusku« opasnost, oslanjajući se na veze i prijatelje na Zapadu. Zato su se mađarska vlada i regent Horti branili svim sredstvima i pravdali svim mogućim razlozima. Nastojali su da upute što manji kontingent svojih trupa na istočni front. Jedan od razloga koji su često navodeni bila je opasnost od Rumuna koji, eto, ne priznaju Bečku arbitražu delo Hitlera i Musolinija, i novu granicu kroz Transilvaniju, pa su Mađari prisiljeni da se sami štite i da istovremeno podržavaju volju vođa sila Osovine.

Tako su Mađari, šaljući u presudnoj godini rata za Treći Nemački Rajh oko 300.000 svojih vojnika na istočni front, što je bilo mnogo manje nego što je Hitler tražio, uspeali da odgode potpuno uvlačenje Mađarske u totalni rat na Istoku.

Zahvaljujući sticaju niza okolnosti vezanih za tokove na svet-skim frontovima i u odnosima između Bugarske i njenih suseda, satelitski vrh u Sofiji imao je najmanje problema u vezi sa angažovanjem svojih oružanih snaga na istočnom bojištu. Nemcima je i pored boravljenja znatnih snaga savezničke Italije na italijanskom okupacionom području, prisustvo bugarske oružane sile na samom Balkanu bilo nužno u 1942. godini radi zaštite jugoistočnog krila

drugog nemačkog fronta prema Istoku, i možda više nego u vreme pokušaja prodora prema Moskvi, u leto i jesen 1941. godine. U nemačkoj Vrhovnoj komandi već početkom 1942. su računali da je za bugarske oružane snage dovoljan zadatak borba protiv narodno-oslobodilačkog pokreta u Srbiji, Makedoniji i u severnoj Grčkoj, kuda su prolazile vitalne saobraćajnice, neophodne za odbranu celog Jugoistoka, kao i da drže određenu oružanu rezervu prema Turskoj, koja bi zadržala Anglosaksonce, u slučaju pokušaja da se iskrcaju na ovom području, do stizanja jačih snaga Vermahta. Ovome su doprineli i pokušaji bugarskih komunista u proleće 1942. da pokrenu narod i uključe ga u pokret koji su bugarska vojska i policija, uz pomoć nemačke policije, surovo ugušile. Tako je Bugarska uz najmanje pritisaka nemačkog Rajha prebrodila i tešku 1942. godinu.

Kvislinški režimi na područjima razdeljene jugoslovenske i grčke teritorije, i pored klasne, idejne i sudbinske spremnosti, nisu mogli da pošalju svoje divizije na istočno bojište u presudnoj 1942. godini, pa čak ni Nemcima najvernija — ustaška NDH, koja je u 1941. poslala jednu legionarsku jedinicu na istočni front i na tome ostala i u 1942. godini.

Zelje nacističkog rukovodstva da u zimu 1941/1942. pripremi što veći broj divizija iz zemalja jugoistočne Evrope za novi udar na istočnom frontu u proleće i leto 1942. godine — nisu se ostvarile. Od impozantnog broja stanovnika jugoistočne Evrope — oko 90 miliona žitelja, na istočnom bojištu u bitkama presudnim za sile Osovine u leto 1942. učestvovalo je samo oko 1.300.000 vojnika, pokrenutih uglavnom voljom satelitskih režima Rumunije i Mađarske.

Težište nastojanja nemačkih nacista u vezi sa Turskom i u 1942. godini je bilo usmereno ka jačanju pronemački opredeljenih slojeva u vladajućem vrhu u Ankari, ometanju veza i saradnje sa zapadnim silama i pokušajima da se Turska što više veže za Rajh; ako bi bili povoljni uslovi, uključila bi se aktivno u rat na strani sila Trojnog pakta. Glavni činioci u jačanju saradnje između Berlina i Ankare bili su: razvijene privredne veze, tradicionalna vojna saradnja, kulturne, tehničke i druge veze, tradicionalni i novi ras-koli između Turaka i Rusa, građeni na mržnji prema »ruskom sveslovenskom imperijalizmu«, »boljševičkoj opasnosti« i na jakim uticajima nemačke propagande u Turskoj. Nemački ambasador u Ankari fon Papen i neki drugi pripadnici nacističkog vrha u Nemačkoj nasedali su ponekad slatkorečivim i prenatlaženim izlivima »mržnje« pojedinih predstavnika turske vlade prema »ruskoj imperiji«, sveslovenskim pretenzijama« i »boljševičkoj opasnosti« — što su bili ostaci poznate taktike konzervativnih vrhova režima u zemljama jugoistočne Evrope. Cilj je bio da se opasnost od najnasrtljivije velike sile što više otkloni i da se osiguraju izgledi za ostvarivanje najznačajnijih poteza turske politike u tim uslovima: obezbeđivanje neutralnosti, uz čuvanje oružane sile, kako bi Turska mogla u trenutku završetka rata da se nametne kao značajan činilac u pogledu određivanja budućnosti i sigurnosti postojećeg režima. Deo turskog konzervativnog vrha je želeo poraz Sovjetskog Saveza, ali ne i pobedu Nemaca, jer su Turci znali da bi za njih bio loš ishod takve

varijante. Zato su dugo priželjkivali kompromis između Nemaca i Britanaca, u kome bi Britanci imali prednost, pošto bi Nemci bili izmrcvareni na ruskim bojištima. Posle poraza Crvene armije očekivale su se privilegije na prostranim područjima Sovjetskog Saveza gde obitavaju muslimani koje su Turci svojatali kao svoje saplemenike. Stoga je koncentrisano oko 26 turskih divizija prema sovjetskoj kavaskoj granici u vreme prodora nemačkih i satelitskih snaga prema Volgi i Kavkazu, što je predstavljalo najviši stepen saradnje Turaka i Nemaca u drugom svetskom ratu polovinom 1942. godine. Međutim, prvo zamor nemačkog prodora prema Kavkazu, a onda i poraz, razbili su iluzije konzervativnog dela turskog vrha u pobedu Nemaca nad Sovjetima i uslovili ponovo opreznost i udaljavanje. Ovo, i naročito pokušaji Turaka da dobiju određene privilegije na područjima Sovjetskog Saveza gde su živeli turanski narodi, bez nekog većeg angažovanja na strani sila Osovine, uverili su Nemce da i Turci vode samo svoju politiku kao i sve druge sile i da se nadaju da će, uz oslonac na Nemce kao pobednike, ostvariti svoje ciljeve. To je dovelo do opreznije politike prema Turcima, koji su sve više bili ubeđeni da je za njihovo sutra najbolje održavanje neutralnosti uz negovanje dobrih odnosa sa jednom i drugom stranom do izvesnih granica. Sto se tiče Nemačke, ovo je moglo da se ostvari na privrednom planu, pa će, i pored određenog zahlađenja, trgovinska razmena dveju zemalja ostati na potrebnom nivou.

Opterećeni sve većim potrebama rata na Istoku i konkretnim zahtevima za sirovinama ratne industrije, Nemci su u toku 1942. godine pojačali pritiske na ove zemlje u oblasti privrednih odnosa i ekonomske eksploatacije, koja je u nekim od njih sprovedena do krajnosti. Osnovnu snagu koja je obuzdavala ekonomsko iskorišćavanje ovog dela potčinjene Evrope predstavljali su narodnooslobodilački pokret u Jugoslaviji i pokreti otpora u ostalim zemljama, a delom su to činile i same satelitske i kvislinške vlade, koje su strahovale da će propadanje privrede i finansija dovesti do još većeg nezadovoljstva i uništiti i ono malo oslonca na deo stanovništva koje je bilo angažovano u raznim režimskim službama.

Do koje mere je bila angažovana privreda satelitskih zemalja za nemački rat na Istoku vidi se po tome što su Nemci, i pored svog povlašćenog položaja i slanja velikih količina trofejnog naoružanja i opreme, imali pasivu i u jednoj od regularnih grana saradnje, u spoljnotrgovinskoj razmeni sa tri zemlje: sa Mađarskom u iznosu od 110 miliona RM, sa Srbijom od 77 miliona RM i Grčkom — u vrednosti od 71 miliona RM, dok je, zahvaljujući takođe slanju naoružanja, Nemačka imala aktivu sa Rumunijom od 287 miliona RM, sa NDH od 100 miliona RM, sa Turskom — od 9 miliona RM i sa Bugarskom — u iznosu od 3 miliona RM.

Oko dve trećine ukupne razmene zemalja jugoistočne Evrope u 1942. godini išlo je za Nemačku dok je jedna trećina išla za Italiju, satelitske zemlje i jedan mali deo na neutralne evropske zemlje.

Ovo je bio samo jedan oblik ugovornog i delimično partnerskog odvlačenja dobara naroda i zemalja jugoistočne Evrope za potrebe

nemačke ratne privrede, u kome je Nemačka kao moćna sila imala višestruko povlašćeni položaj (diktiranje cena, nerealni kurs valuta, rokovi isplata i isporuka, klirinški oblik razmene itd.).

Uz ovaj oblik postojao je i čitav niz polulegalnih i ilegalnih kanala i crpki kojima su prelivana dobra i sredstva naroda i zemalja jugoistočne Evrope u korist nemačkog Rajha, kao što su bili: ogromne naplate okupacionih troškova i troškova vojne izgradnje u pojedinim zemljama; ulaganje privilegovanog kapitala nemačkih monopolista u privredu ovih zemalja; odvoženje iz pobeđenih zemalja svih vrsta sirovina i roba potrebnih za rat; pljačke državne imovine i imovine neprijatelja Rajha u okupiranim zemljama; kupovine takozvanim okupacionim markama i kreditnim čekovima i bonovima za koje nije davano odgovarajuće pokriće; vanugovorni otkup najraznovrsnije robe iz zemalja jugoistočne Evrope posredstvom nemačkih vojnih ili civilnih trgovačkih i otkupnih institucija, raznih otkupnih i nabavnih stanica, udruženja, zadruga itd.

Samo deo dobara koja su polulegalnim ili ilegalnim kanalima odvožena za potrebe nemačke vojske i naroda, ratne industrije i u druge svrhe i priznata kao dug Nemačke pojedinim zemljama jugoistočne Evrope već za prvih 6 meseci rata na Istoku — do 1. januara 1942. godine imao je ukupnu vrednost 649 miliona RM. Od toga je dug Rumuniji iznosio 339 miliona. Bugarskoj 112, Mađarskoj 104 Grčkoj 42, Srbiji 33 miliona i Turskoj 6 miliona RM, što će se u odnosu na ukupnu svotu od 1. januara do 30. decembra 1942. godine povećati za više od dva puta.

I pored toga što su snage NOP i pokreta otpora organizovano sprečavale izvoz i pljačku dobara, Nemci će, zahvaljujući jakom vojnom obezbeđenju, posebno industrijskih objekata, kao i dobroj organizaciji eksploatacije i transporta, u 1942. uspeti da podmire znatan deo povećanih potreba svoje ratne industrije i vođenja rata. To su uspeali na račun rumunske i mađarske nafte, jugoslovenskog bakra, mađarskog i jugoslovenskog boksita, jugoslovenskog, bugarskog i grčkog hroma, jugoslovenskog olova i cinka, agrarnih proizvoda za prehranu vojske i stanovništva, koje su uzimali od svih zemalja jugoistočne Evrope i drugih značajnih proizvoda.

Ukupan bilans nemačkih političkih, vojnih, privrednih i drugih odnosa sa zemljama jugoistočne Evrope bio je uslovljen tokovima drugog svetskog rata u celini i — posebno — otporom naroda jugoistočne Evrope fašističkom bloku. Poraz Nemaca pred Staljingradom i u Africi krajem 1942. godine još više će otežati i poremetiti ove odnose, čemu će posebno doprineti jačanje antifašističkog pokreta u ovim zemljama, uz ubrzano slabljenje pozicija onih snaga u njima koje su svoju sudbinu potčinile sudbini Trećeg Rajha.

ČETVRTA KNJIGA
TREĆI RAJH I ZEMLJE JUGOISTOČNE
EVROPE (1943 - 1945)

Glava prva

OD PORAZA PRED STALJINGRADOM DO KAPITULACIJE ITALIJE

Uspesi antiosovinske koalicije krajem 1942. kod Staljingrada i u severnoj Africi otvorili su novi period drugog svetskog rata koji će se završiti novim velikim pobedama Crvene armije kod Kurska u leto 1943, savezničkom invazijom na Siciliju i izbacivanjem Italije iz rata u jesen 1943. godine.

Pošto je oslabila i uzdrmana udarna moć oružane sile Nemačke i njenih evropskih saveznika kod Staljingrada, Crvena armija je preuzela strategijsku inicijativu na skoro celom istočnom frontu od Baltičkog mora do Kavkaza i izvojevala nove značajne pobede, naročito na južnom krilu fronta, zatim na odseku fronta kod Demjanska, Rževa i Vjazme i na severa, kod Lenjingrada, gde je razbijena nemačka blokada. Oslobodena je sva teritorija Sovjetskog Saveza koju su Nemci uspeli da osvoje u leto i jesen 1942. godine, a snage Vermahta proterane su na nekim odsecima fronta i po nekoliko stotina kilometara na zapad.

U toku petomesečnih borbi na Volgi razbijene su 74 nemačke divizije, 19 rumunskih, 10 mađarskih i 10 italijanskih, odnosno oko 43% od svih angažovanih snaga Nemačke i njenih saveznika na istočnom frontu u to vreme.¹ Samo u vremenu od 1. novembra 1942 do 31. marta 1943. Nemci su imali gubitke od 965.750 vojnika i oficira.²

Sjajnom pobedom kod El-Alamejna krajem oktobra i početkom novembra 1942. Britanci su definitivno preuzeli strategijsku inicija-

* U skladu sa stvarnim istorijskim tokovima ovaj deo je formiran kao četvrta knjiga dok je prethodni deo (1941-1943. g) treća knjiga edicije. U interesu smanjivanja troškova, posle odgovarajućih skraćivanja prvobitnog teksta cela materija je stavljena u jedne korice – kao III deo edicije sa dve autentične celine.

¹ Drugi svetski rat... 3. knjiga, pp. 102-104. Takode – sire: Peter Calvocoressi and Guy Wint, Total War. Causes and Courses the Second World War, Allen Lane The Penguin Press, London 1972, pp. 774-779: Der grosse Weltbrand ... pp. 252-266: William L. Schirer, o. c. pp. 1077-1115: Великая отечественная народная... pp. 108-118: Šasen, Istorija drugog svetskog rata, Vojno delo, Beograd 1955, pp. 210-221.

² D. M. Proektor, o. c. p. 427.

tivù u Africi i nastavili da gone na zapad trupe sila Osovine. U sa-
deјstvu sa oružanim snagama SAD, koje su se u prvoj polovini no-
vembra 1942. iskrcale u Alžiru, potpuno su izbacili osovinske trupe
sa tla Afrike do polovine maja 1943. godine. Izrazita nadmoć tehni-
ke i organizacije oružane sile zapadnih saveznika dovela je do neu-
poredivo većih gubitaka osovinskih snaga: u borbama u Africi od
početka rata do oslobođenja afričkog kontinenta, italijanski i ne-
mački gubici su iznosili oko 827.000 prema 227.000 ukupnih britan-
skih i američkih gubitaka.³

Nacistički vrh, vođen Hitlerom, nije ni posle teških poraza i
velikih gubitaka na bojištima krajem 1942. i početkom 1943. odusta-
jao od svoje zamisli — prodora na Istok. Naprotiv, u toku tih poraza
na velikim frontovima pristupili su Nemci sveobuhvatnim pripre-
mama za novi pohod i uključili sve radno sposobno stanovništvo Ne-
mačke, narode pokorenih zemalja i oko 6.300.000 inostranih radnika
koji su radili pretežno u pogonima ratne industrije. Pored angažo-
vanja svih raspoloživih privrednih potencijala zemalja jugoistočne
Evrope, njihovim vladama i vrhovnim komandama upućeni su zah-
tevi za prikupljanje i opremanje novih divizija za poduhvat na Is-
toku u toku 1943. godine.⁴

Koristeći se sopstvenim izvorima, izvorima pokorenih zemalja,
među kojima i zemalja jugoistočne Evrope, i okupiranih teritorija
SSSR, Nemci su uspeli da u 1943. povećaju produkciju cele ratne
industrije u odnosu na 1942. godinu, pretežno pojedinih vrsta ofan-
zivnih oružja i opreme. Na primer, proizvodnja tenkova je povećana
za dva i po puta, a samohodnih artiljerijskih oruđa čak za 4 puta.⁵

Očekujući novi udar Nemaca, pripremao se za odlučujuću bitku
i Sovjetski Savez, koji je, zahvaljujući većim mogućnostima i celo-
kupnim materijalnim i ljudskim rezervama, kao i sve obilnijoj ma-
terijalnoj pomoći Velike Britanije i SAD, ostvario još veći porast
ukupne ratne proizvodnje.

Nailazeći na sve jači otpor, Nemci su, boreći se i sa vremenom,
u proleće 1943. ponovo izvršili koncentraciju svojih odabranih trupa
na centralnom pravcu istočnog fronta. Od ukupno 352 operativne di-
vizije, 217 je angažovano prema istočnom bojištu, 53 divizije su štiti-
le zapadni bedem prema Britaniji, 21 je bila angažovana u Jugo-
slaviji, 38 u rezervi i 7 divizija na ostalim područjima.⁶

Koristeći se tenkovskim i mehanizovanim divizijama, Nemci su
iznova pokušali da na centralnom delu fronta savladaju i razbiju
sovjetsku odbranu na pravcu Kursk — Orel (od 5. do 11. jula) i Kursk
— Belgorod (od 8. do 23. jula). Posle uspešne odbrane, nadmoćnije
snage Crvene armije koje su, uz ostalo, raspolagale sa oko 5.000 ten-

³ Drugi svetski rat... 3. knjiga, pp. 198—199. Takode: Winston S. ČerSil, Drugi svetski rat, tom V, ... pp. 24—63, 95—116, 177—181; Valter Baum, Eberhardt Weichold, o.e. pp. 251—327; М. Говард, Большая стратегия, pp. 89—112, 118—137, 162—171, 236—287.

⁴ D. M. Proektor, o. c. p. 422.

⁵ Ibid. p. 423.

⁶ Deutschland im zweiten Weltkrieg, 4, p. 530.

kova prema 2.700 nemačkih — prešle su u protivofanzivu i u kratkom vremenu od 12. jula do 23. avgusta razbile i desetkovale moćnu grupaciju Vermahta u širem području oko Kurska, oslobodivši velike gradove Orel, Belgorod i Harkov. Crvena armija je nastavila sa operacijama na celom frontu od grada Velikije Luki na severu do Crnog mora, oslobodivši do oktobra široka područja istočne Ukrajine, zapadne Rusije i istočne Belorusije. Samo u kurskoj bici Vermaht je imao gubitke oko 416.398 vojnika i oficira, dok su tenkovske divizije izgubile 54% svoga sastava.⁷

U toku letnjih i jesenjih operacija 1943. na istočnom frontu Crvena armija je razbila 118 nemačkih divizija i uništila oko 15.000 tenkova, 13.000 artiljerijskih oruđa i oborila oko 10.000 aviona. Linija fronta u tom vremenu je pomeren na celom pravcu za 300—600 km na zapad. Prema nemačkim izvorima Vermaht je tada imao gubitke od 1.223.000 vojnika i oficira.⁸

Angažovanje najvećeg dela žive sile i tehnike Trećeg Rajha na Istoku omogućavalo je povoljnije uslove za operacije zapadnih saveznika na drugim frontovima. Udružene anglo-američke oružane snage iskrcale su se 10. jula na Siciliju i do 17. avgusta savladale italijansku i nemačku odbranu i zauzele ostrvo. Posle pripreme savezničke snage su 3. septembra 1943. godine izvršile desant na italijansko kopno i do kraja septembra oslobodile južni deo Apeninskog poluostrva do linije koja iznad Napulja preseca kopno duž reka Ferne — Volturmo.⁹

Savezničke oružane snage su još u jesen 1942. otpočele sa ofanzivnim dejstvima i na prostranstvima Tihog okeana i u istočnoj i jugoistočnoj Aziji i izvojevale prve velike pobede, posebno značajne na Gvadalkanal, u Novoj Gvineji, na Aleutskim ostrvima, u Burmi i u pojedinim područjima Kine.¹⁰

U prvoj polovini 1943. Nemci su ulagali posebne napore da za istočno bojište dobiju što više divizija iz satelitskih zemalja, a posebno iz zemalja jugoistočne Evrope. Međutim, sve te zemlje, pa čak i do tada najangažovanija Rumunija, pokušavale su da se izvuku, koliko je to moguće, iz učešća u ratu na Istoku. Na upornost vlada satelitskih zemalja da prođu sa što manjim kontingentom svojih trupa u letnjim operacijama 1943. na istočnom bojištu, uticali su i neki drugi činioci: na primer, nastojanje da se sačuva što više snaga za rešavanje unutarnjih problema i oko eventualnih sporova zemalja ovog regiona, kao i želja za čuvanjem dela oružane sile za kraj rata. Zato su Nemci uspeali da u letnjim operacijama na istočnom frontu u 1943. godini obezbede samo 36 savezničkih i satelitskih divizija, računajući tu i dve italijanske što je bilo znatno manje nego u prethodna dva pokušaja u toku leta 1941. i 1942. godine.¹¹

⁷ Ibid. pp. 517—590.

⁸ Drugi svetski rat. 3. knjiga, p. 432. Takode: Великая отечественная народная... рт>. 119—136: А. М. Самсонов, о. с. pp. 388—409. Der grosse Weltbrand... pp. 314—334.

⁹ Der grosse Weltbrand, pp. 276, 281—288. Takode, J. Schröder, о. с. pp. 120—285: Valter Baum. F.berhardt Weichold, о. с. pp. 325—379: William L. Schirer, о. с. pp. 1182—1203.

¹⁰ Drugi svetski rat, 3. knjiga, pp. 300—302.

¹¹ Ibid. p. 306. Takode, Josef Schröder, о. с. p. 136.

Nepovoljan razvoj događaja za osovinske sile u zimu 1942/1943. nametnuo je u proleće 1943. krupan problem nemačkom komandovanju u vezi sa eventualnim iskrcavanjem anglo-američkih trupa na evropsko kopno. Čitava konstelacija vojno-političkih tokova na svetskim ratištima i, posebno, zbivanja u Evropi, otkrivali su mogućnost pokušaja invazije na dva pravca — sa zapada, preko teritorije Francuske, i na širem području jugoistočne Evrope, uključujući tu i italijansko kopno sa ostrvima. Iskrcavanje na Siciliju 10. jula 1943. odgonetnulo je tek deo ove nepoznanice; već posle nekoliko dana borbi na Siciliji, Nemci su zaključili da je to samo deo invazionog udara, koji će uslediti kasnije. Pad Musolinija 24. jula i kapitulacija Italije omogućili su, i pored toga što je ovo ostao sporedan pravac savezničkog udara na »nacističku« tvrdavu, lagan ali uspešan pohod kroz južnu Italiju do takozvane »zimске linije«, koja se protezala preko Apeninskog poluostrva južnije od Rima.

Nepovoljni tokovi na velikim svetskim frontovima, koji su se odigrali krajem leta i u jesen 1943. godine, uslovili su određene promene u odnosima Trećeg Rajha i zemalja jugoistočne Evrope. Neuspesi u zaustavljanju sve ubrzanijeg širenja NOP u Jugoslaviji i sprečavanju pretvaranja pokreta otpora u pojedinim regionima u Grčkoj i Albaniji u oslobodilački rat, skućene mogućnosti delovanja u datim okvirima okupacionih organa vlasti i sve dublja kriza kvislinških režima, prisiljavali su Nemce da ukidaju i ono malo autonomije što je bilo poklonjeno njihovim saradnicima. Tako su većinu poslova u domenu civilne upravne vlasti preuzimali vojno-okupacioni organi, nemačka policija i žandarmerija. Već u leto 1943. proglašavaju se operativnim područjima delovi NDH i Grčke u nemačkoj okupacionoj zoni severno od demarkacione linije, a posle invazije na Siciliju i kapitulacije fašističke Italije i celokupna italijanska okupaciona zona. U novonastalim uslovima Nemci su bili prisiljeni da u italijansku okupacionu zonu dovlače svoje nove divizije. Balkansko poluostrvo sve više počinje da poprima ulogu ratne zone sa važnom funkcijom zaštite nemačkog južnog fronta na istoku i novoformirane linije fronta na italijanskom kopnu. U takvim uslovima, pored vojne okupacione delatnosti, sve je više rasla uloga komandi i jedinica Vermahta na Jugoistoku i u svim drugim domenima u oblasti politike, privrede i drugim sferama života i rada na okupiranim područjima.

1. MOGUĆNOST INVAZIJE ANGLO-AMERIČKIH SNAGA NA BALKAN I MERE ZA NJENO NEUTRALISANJE

Isterivanje italijanske i nemačke oružane sile u proleće 1943. godine iz Afrike povećalo je strategijski značaj jugoistoka Evrope za oba ratujuća tabora. Ceneći osetljivost ovog regiona, Britanci su uspeli pridobiti svoje saveznike u SAD za invaziju na italijansko kopno, i to godinu dana pre od obostrano prihvaćenog glavnog in-

vazionog udara preko Francuske. Cilj prethodnog udara sa ograničenim snagama bio je izbacivanje Italije iz osovinskog bloka, nje-
no izvlačenje iz rata, širenje oružane borbe u svim zemljama jugo-
istočne Evrope i njihovo odvajanje od Nemačke. Nemci su iščeki-
vali pokušaj iskrcavanja negde na širem području Jugoistoka, ali
sve do invazije na Siciliju nisu uspjeli da otkriju osnovni pravac ovog
udara. Zato su na celom području Balkana već od početka 1943. sis-
tematski sprovodili više vojnih, političkih i drugih mera, sračuna-
tih na to da invazija ne uspe i da bude zaustavljena i ugušena. Pre-
ma procenama nemačkih komandi, na Jugoistoku su najveću opas-
nost, u slučaju pokušaja iskrcavanja, predstavljali NOV i POJ u
Jugoslaviji, naročito na području NDH, gde su — po priznanju Ne-
maca — stekli potpunu dominaciju. Početkom januara 1943. go-
dine Vrhovnoj komandi Vermahta je iz Zagreba javljeno: »Daleko
najveći deo zemlje nalazi se sada kao i pre potpuno ili delimično
van državne kontrole«, a u proceni komandanta oružanih snaga u
NDH general-pukovnika Letersa, od 16. marta 1943. godine, stoji da
ustaški režim podržava još samo 2% stanovništva.¹²

Oružane snage NOV i POJ i ilegalnog NOP bile su najjače us-
merene prema stratejski važnim železničkim i putnim pravcima i
značajnim privrednim centrima. Samo u jednoj diverziji banijskih
partizana na pruzi Zagreb — Beograd kod Sunje, 5. januara 1943.
godine, uništen je vojni transport novoformirane 369. legionarske
divizije.¹³

Usled ovakvog razvoja događaja na zapadnom području jugo-
slovenske teritorije, Nemci su bili ubeđeni da bi veći deo stanovništva
sa oduševljenjem dočekao i manji pokušaj iskrcavanja anglo-američ-
kih snaga na Balkanu.

Slične procene nemačkih komandi u pogledu držanja stanovni-
štva u slučaju pokušaja iskrcavanja saveznika odnosile su se i na
istočne delove Jugoslavije, gde je, uz oružane snage NOP i aktivan
ilegalni oslobodilački pokret, postojao formalno i deklarativno pro-
zapadno opredeljen deo četnika Draže Mihailovića. Već od kraja
1942. godine kada su osovinske sile na svetskim frontovima pretr-
pele ozbiljne poraze, Nemci su na Jugoistoku, i posebno u istočnim
delovima Jugoslavije (naročito u Srbiji, Crnoj Gori, istočnoj Bosni i
Hercegovini) pratili stanje i raspoloženje u narodu, naročito u vezi
sa pojačanom propagandom o savezničkom iskrcavanju u letnjim
mesecima 1943. godine. Iako su preko dobro organizovane špijunske
mreže dolazili do potrebnih podataka, oni su u pogledu procene si-
tuacije, naročito u Srbiji, dolazili do pogrešnih ocena o stanju, ope-
rativnim i opštim mogućnostima četničkog pokreta. U vojnim, po-
litičkim i policijskim predstavništvima Rajha na Jugoistoku vero-
valo se da četnici u trenutku savezničkog iskrcavanja mogu da na-
metnu određene poteškoće nemačkim oružanim snagama koje bi
branile ovo područje. Na ovo ih je navodila pojačana politička, a de-
limično i vojnoorganizaciona aktivnost četnika, na primer direktive

¹² Zb. NOR, XII/3, nr. 8, pp. 31—34, 38, p. 172.

¹³ Zb. NOR, V/II, nr. 22, p. 73, 31, p. 93.

Vrhovne komande četničkog pokreta o pripremanju ustanka, izrada spiskova boraca po selima, formiranje, po ugledu na NOV i POJ, operativnih jedinica, četničkih brigada i korpusa i slično. Prema nemačkim procenama, već u zimu 1942/1943. godine, četnički pokret Draže Mihailovića je raspolagao sa oko 70.000 vojnika, računajući tu i one koje su bili pod uticajem Italijana ili sarađivali sa ustašama, od kojih je bilo oko 20.000 u Srbiji, 20.000 u Crnoj Gori, 10.600 u istočnoj Hercegovini i oko 20.000 na području NDH (istočna Bosna, Dalmacija, zapadna Bosna i neki krajevi u srednjoj Hrvatskoj i Slavoniji)¹⁴ Ove nemačke procene o broju četnika mogle su biti tačne jer je prema dobro sačuvanim italijanskim podacima na dan 28. februara 1943. registrovano na italijanskom okupacionom području u Jugoslaviji 29.627 četnika, među kojima je bilo i 5.145 Slovenaca, 1.560 Muslimana i 1.664 Hrvata (katolika). Oni su sarađivali sa Italijanima i većim delom bili snabdeveni italijanskim naoružanjem i opremom.¹⁵

Ovaj broj četnika, od kojih je većina sarađivala sa Nemcima, nije sam po sebi bio opasan koliko je to moglo da bude ako bi se svi oni koji su bili popisani u četničke spiskove za ustanak, u trenutku invazije naoružali i na poziv saveznika krenuli protiv nemačkih vojnika. Strah od prenatrpanosti mogućnosti četnika u slučaju iskrcavanja na jednoj strani i potreba da i dalje koriste četničku pomoć u borbama protiv NOP — na drugoj — uslovljavali su nemačke parcijalne poteze i često kontradiktorne mere prema četnicima na područjima gde su njihove jedinice izvodile operacije protiv NOV i POJ.

Jedna od prvih mera, koja počinje da se sprovodi već u jesen 1942. godine, a završava se u prvom delu 1943, dosta neuspešno za Nemce, bila je razoružavanje takozvanih legalizovanih četničkih odreda, koji su se krajem 1941. i u prvoj polovini 1942. godine, posredstvom nedićevaca, stavili u službu Nemaca, i sa znatnim brojem — od oko 12.000 vojnika — aktivno borili protiv partizanskih snaga u Srbiji. Zbog toga što ni Nemci nisu imali jedinstveno utvrđene stavove, znatan broj ovih legalizovanih četnika izbegao je razoružavanje i slanje u nemačke logore, pa je otišao u Dražine četnike. Pri završetku ove akcije, nemačke žandarmerijske i policijske jedinice su izveštavale krajem februara 1943. da je mali broj legalizovanih četnika razoružan a da je većina pobjegla. Naveden je primer razoružavanja četnika pukovnika Matica i Đurovića kada je od oko 900 četnika uhvaćeno samo 110, a zaplenjena ukupno 221 puška.¹⁶

¹⁴ BA, MA, Freiburg, R-H, 19. XI. 7, Izveštaji o sporazumima četnika sa NDH u aprilu 1942.

¹⁵ Jozo Tomasevich, Četnici u drugom svjetskom ratu 1941-1945, Zagreb, »Liber«, 1979, p. 198.

¹⁶ Zb. NOR, XII/3, nr. 24, p. 119, 40, p. 184-187. Takođe, šire: Antun Miletić, Prilog proučavanju njemačkog sistema komandovanja i okupacionih snaga na jugoslovenskom ratištu u 1942. godini, VIG br. 1. 1974, pp. 189-209.

Nepovoljni razvoj situacije za osovinske sile na prelazu iz 1942. u 1943. godinu uticao je na kolebanja i u redovima Srpske državne straže Milana Nedića iz koje beže oni koji su bili prozapadno orijentisani i iz egzistencijalnih razloga služili režimu Milana Nedića. Isprva je broj ovih begunaca bio manji, na primer u februaru je prebeglo iz Srpske državne straže 116 ljudi, da bi ih već u sledećem mesecu navodno bilo oko 2.000 ljudi koji su, prema izveštaju Komande nemačke kopnene vojske (OKH) od 1. aprila 1943. godine, prebegli četnicima Draže Mihailovića.¹⁷

Ove pojave su dovele do toga da Nemci pooštre kriterije u pogledu vrbovanja i angažovanja kvislinga u Srbiji. Uvedena je stroža kontrola nemačke policije i žandarmerije nad pripadnicima Srpske državne straže, posebno u pogledu odabiranja i primanja u službu. Istovremeno, pristupilo se formiranju posebnih jedinica sastavljenih od proverenih i u praksi pokazanih pristalica novog poretka i nacističke ideologije, kakvi su u Srbiji bili pripadnici Ljotićevog Zbora. Tako je 1. januara 1943. formiran takozvani Srpski dobrovoljački korpus od pet dobro naoružanih bataljona sa oko 3.680 vojnika u koji su ušli pripadnici fašističke organizacije »Beli orao« (ranije nazivan i dobrovoljački odredi) i druge pristalice Ljotićevog fašističkog Zbora, koje su Nemci smatrali ravnim članovima NSDAP.¹⁸

Srpski dobrovoljački korpus, iako je ostao malobrojan i bez šireg odziva u srpskim masama, boreći se krajnjom odlučnošću protiv NOP koga je, kao i nacisti, smatrao svojim glavnim protivnikom, ali i protiv svoga suparnika — četničkog pokreta Draže Mihailovića — opravdao je poverenje nemačkih nacisti. Već u njegovoj prvoj krupnijoj samostalnoj operaciji »čišćenja« na području Požarevac — Petrovac — Kučevo početkom marta 1943. ubijeno je iz ovog kraja oko 120 ljudi, od kojih prema izveštaju komandanta Srbije oko 100 komunista i oko 20 četnika Draže Mihailovića.¹⁹

Videvši da imaju slabu podršku malobrojnih kvislinga na tlu Srbije, Nemci su u vreme izvođenja operacija »Vajs 1«, »Vajs 2« i »Svare« u prvoj polovini 1943. uz rigorozne mere protiv NOP motrili na namere i rad četnika u Srbiji. Sa malim oscilacijama u ocena tokom ovog perioda, Nemci zaključuju da četnički pokret još ne predstavlja neposrednu opasnost, pošto odlaže ustanak, (svoju glavnu akciju) za dolazak saveznika. Pritom su najčešće uočavali i isticali prave namere i krajnje ciljeve četničke politike: obnavljanje (uz podršku zapadnih sila) velikosrpskog režima na tlu Jugoslavije. U tome im nisu toliko smetali ni Nemačka ni Italija, koliko NOP, koji »ima uspeha u narodu«, pa su stoga bili spremni da sarađuju sa svakim da bi ostvarili svoje namere.²⁰ Otuda su, po mišlje-

¹⁷ Zb. NOR, XII/3, nr. 29, p. 133, 45, p. 185.

¹⁸ Ibid. nr. 4, p. 16, 32, pp. 146–150. Takode, sire, Venceslav Glišić, o. c. p. 163: Milan Borković, o. c. knjiga II, p. 10: Mladen Stefanović, Zbor Dimitrija Ljotida 1934–1945, Narodna knjiga, Beograd 1984, pp. 222–239, 259–272.

¹⁹ Zb. NOR, XII/3, nr. 40, p. 185.

²⁰ Zb. NOR, XII/3, nr. 10, p. 39, 15, pp. 66–67: ADAP, E/V, nr. 79, pp. 148–149: AVII, NAV, T-312, Rol. 459, sn. 980–985. Izveštaj Komande Jugostoka, Ic/A0, 1470 od 15. febr. 1943.

nju Nemaca, četnici Draže Mihailovića stalno izbegavali oružanu borbu protiv Nemaca i Italijana. Nemačke komande u Srbiji izveštavale su u to vreme da se četnici pripremaju za slučaj invazije saveznika: da popisuju vojne obveznike, pojačavaju propagandu i vrše sitne prepade na predstavnike Nedićeve vlasti u selima.²¹ Direktno oružane aktivnosti četnika bile su usmerene protiv snaga NOP i jedinica Srpskog dobrovoljačkog korpusa koji su im postali najveća smetnja u dotada uspešnoj saradnji sa nemačkim okupatorima.²²

Iako su nemačka vojna i politička predstavništva u Beogradu gajila nepoverenje prema svim Srbima pod oružjem koji ne služe u njima potčinjenim kvislinškim jedinicama,²³ nemogućnost da se angažuju jače sopstvene snage protiv sve uspešnije aktivnosti partizanskih odreda širom Srbije prisiljavala ih je da i dalje vode politiku saradnje sa četnicima. Prema nemačkim izveštajima od januara 1943. godine, pa dalje, stalno je rasla aktivnost partizanskih odreda u Srbiji,²⁴ dok su četnici redovno izbegavali borbene sukobe protiv Nemaca. Dešavalo se to i onda kada su nemačke snage vršile »čišćenje« pojedinih regiona oko glavnih komunikacija ili oko značajnih privrednih preduzeća koji su tada bili pod četničkom kontrolom. Zato se nemačke operacije »čišćenja« 18. marta 1943. severno od Trstenika i 23. marta u okolini Valjeva nisu mogle izvesti jer su četnici koji su držali ta područja odbili da stupe u borbu protiv Nemaca.²⁵

U prva tri meseca 1943. na području Srbije Nemci su zabeležili 986 akcija i sabotaža od kojih su samo mali broj izveli četnici, i to pretežno na snage Srpskog dobrovoljačkog korpusa i nekoliko na Nedićeve seoske organe vlasti, dok su borbe protiv nemačkih oružanih snaga vodile isključivo partizanske jedinice.²⁶ Nemce je posebno mogao radovati neuspeh britanskih misija po Srbiji i drugim područjima Jugoslavije koje nisu uspele da pokrenu četnike u borbu protiv okupatora. Nije uspeo u tome ni šef svih britanskih misija, generalštabni pukovnik britanske vojske Bejli (S. W. Bailey) koji je stigao 26. decembra 1942. u štab Draže Mihailovića u Gornje Lipovo kod Kolašina; on je uporno nastojao u zimu i proleće 1943. da aktivira četnike u borbi protiv sila Osovine. U toku proleća 1943. Nemci su izveštavali da nema promena u držanju četnika prema

²¹ Zb. NOR, 1/21, Mesečni izveštaji MIP Nedićeve vlade od januara do maja 1943, pp. 362—443. Takode, XII/3, nr. 7, pp. 27—29, 14, pp. 61—63, 24, pp. 117—120; Jozo Tomasevich, o. c. pp. 187—189.

²² Zb. NOR, XII/3, nr. 10, p. 39, 16, pp. 73—75; Takode, AVII, NAV, T-312, Rol. 459. sn. 982; Branko Petranović, o. c. knjiga II, p. 27. ADAP, E/5, nr. 124, p. 213; Branko Latas, Milovan Dželebdžić, četnički pokret Draže Mihailovića 1941—1945, BIGZ, Beograd 1979, pp. 185—188.

²³ Zb. NOR, XII/3, nr. 8, pp. 32, 35—36.

²⁴ Ibid. pp. 85, 117—120, 132, 134, 136, 138; Jozo Tomasevich, o. c. p. 186; ADAP, E/V, nr. 124, p. 213.

²⁵ Zb. NOR, XII/3, nr. 40, p. 186, 41, p. 189.

²⁶ Zb. NOR, XII/3, nr. 48, pp. 209—213. Takode, Sire, Zb. NOR, 1/21, izveštaji Ministarstva unutrašnjih dela Nedićeve vlade za februar i mart 1943, pp. 601—655.

Vermahtu, iako ih na akcije uporno nagovaraju britanske misije, insistiraju i izводеći i same neke diverzije da bi tako pokrenule i četnike.²⁷

Primicanje proleća i povoljnijih vremenskih uslova kada se očekivala invazija anglo-američkih snaga, zatim sve šire jačanje NOP u Jugoslaviji kao i neki koraci četničke vrhovne komande koji su remetili odnose Nemačke sa NDH, prisiljavali su nemačko komandovanje na Jugoistoku da preduzima nove mere uperene protiv određenih aktivnosti četnika. Naime, uspesi NOV i POJ u zapadnim delovima zemlje krajem 1942. i naročito osnivanje AVNOJ-a u vreme kada se posle pobede pred Staljingradom i u severnoj Africi očekivalo iskrcavanje anglo-američkih snaga na Sredozemlju nateralo je četničku vrhovnu komandu da radi jačanja sopstvenog prestiža i koristeći se okupatorskom ofanzivom sa severa, direktno krene u već od ranije planirani napad na glavninu snaga NOV i POJ — na »Titovu državu« sa namerom da ih »uništi«.²⁸ Istovremeno je počelo ostvarivanje plana »čišćenja« zemlje od »nesrpskih« i tuđih naroda. U duhu ovih krupnih poduhvata doneseni su polovinom decembra

1942. konkretni planovi o prikupljanju pokretnih četničkih jedinica prema Neretvi, prebacivanju jednog njihovog dela, uz pomoć Italijana, do Like i severne Dalmacije da bi se angažovale zajedno sa Italijanima i Nemcima, na uništavanju NOP, uz jednovremeno otpočinjanje »čišćenja« Sandžaka i istočne Bosne od Muslimana.²⁹ Radi izvršenja ovih planova, Draža je na sastanku u Gornjem Lipovu 11. decembra 1942. formirao istaknuti deo Vrhovne komande na čelu sa majorom Zaharijem Ostojićem. Delovi četničkih operativnih jedinica na putu prema Neretvi su u prvoj polovini januara 1943. izvršili masovni pokolj Muslimana u bjelopoljskom srezu, »očistivši« 33 muslimanska sela. Tom prilikom je ubijeno oko 400 naoružanih ljudi iz redova muslimanske milicije i 1000 žena i dece, dok je ostatak muslimanskog življa uspeo da prebегne na levu stranu Lima. Još brojnija grupacija od oko 6.000 četnika izvršila je od 5 do 7. februara strašne pogrome nad muslimanskim življem u pljevaljskom, čajničkom i fočanskom srezu. Tada je ubijeno oko 8.000 ljudi, samo

²⁷ Branko Latas i Milovan Dželebdžić, o. c. pp. 361—368. Takođe, Zb. NOR, XII/3, nr. 29, p. 133; Nikola Milovanović, Pukotine kraljevstva, knjiga 2... pp. 203—204; AVII, NAV, T-312, Rol. 459, sn. 381.

²⁸ Mišo Leković, Planovi Draže Mihailovića za uništenje »Partizanske države« u zapadnoj Bosni u drugoj polovini 1942. JIC, 1—2/1966, pp. 86—98; Branko Latas, Četnici Draže Mihailovića u borbi za uništenje »Bihačke republike« (decembar 1942. — februar 1943) AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini 1942—1943, »Rad«, Beograd, 1974, pp. 361—375.

²⁹ Pojedini naučnici navode podatke o mogućnostima da su pojedinci u britanskoj vladi bili upoznati sa planovima Nemaca za zimske operacije i o namerama četnika da ih iskoriste za obračun sa NOV i POJ. Na primer, akademik Vladimir Dedijer u knjizi »Svedočanstva o drugom svetskom ratu, »Narodna knjiga«, Beograd, 1979, p. 167, piše da je Nedeljko Plečaš, koji je po zadatku SOE uoči tih operacija krajem 1942. stigao kod Draže Mihailovića, kasnije, u emigraciji, objavio da je o tome razgovarao sa šefom britanske misije kod Draže Mihailovića Bejljem i da se ovaj saglasio da bi: »... uništenje partizana bilo od koristi obema ratujućim stranama« misleći pri tome na Britance i Nemce.

200 njih bilo je angažovano u muslimanskoj miliciji, dok su svi ostali bili nenaoružani stanovnici, uglavnom deca i žene.³⁰

Pokolji muslimanskog življa uzbudili su stanovništvo u tim i susednim oblastima, a preko muslimanskih predstavnika u vladajućim vrhovima NDH i nemačka predstavništva u Zagrebu. Dešavalo se to u vreme kada su Nemci pripremali i izvodili zimske operacije »Vajs 1« protiv snaga NOV i POJ u središnjim delovima zemlje, u kojima su bile angažovane i neke jedinice u čijem su boračkom sastavu bili i vojnici Hrvati i Muslimani. Sve je ovo doprinelo da nemačko komandovanje na Jugoistoku ostane i dalje na stanovištu o postojanju dve opasnosti: glavne »komunističke«, i sporedne četničke, te da posle »uništenja« snaga NOV i POJ, treba neizostavno, i bez obzira na otpore Italijana, pristupiti razoružavanju četnika.

Zato je po nalogu viših instanci nemačka komanda u Beogradu preduzela više novih mera radi ometanja razvoja i širenja NOP, a istovremeno i jačanja četnika Draže Mihailovića na području Srbije. Zbog odvrćanja stanovništva od NOP pojačavana je propagandna aktivnost o povećanoj komunističkoj opasnosti, uz pozive građanstvu da se priključi Nemcima i nedićevcima u borbi protiv Sovjetskog Saveza za »spas« cele Evrope. Korišćeni su materijali Gebelsovog ministarstva propagande i poziv na saradnju protiv SSSR i komunizma, upućen 30. januara 1943. godine.³¹

Istovremeno, radi ometanja regrutovanja bivših oficira u jedinice Draže Mihailovića odlučeno je da se pronađu svi preostali rezervni oficiri po Srbiji, te ukoliko ponovo odbiju saradnju sa Nedićem, odnosno Nemcima, da se pošalju u logore.³² Krajem marta ukazano je na potrebu formiranja dobro opremljenih i pokretnih jedinica koje bi, radi ometanja četničkog ustanka u Srbiji, stupile u dejstvo u trenutku savezničke invazije.³³

U dopuni direktive pod šifrom »Sturmwind« 5. maja 1943. naređeno je da se pripreme spiskovi uglednih srpskih građana koje je trebalo — ukoliko bi se javila opasnost od četničkog ustanka hitno pohvatati i zatvoriti i tako ih sprečiti da učestvuju u borbi protiv sila Osovine.³⁴ U procesu priprema za zimske operacije u zapadnim delovima zemlje protiv NOV i POJ i osiguranje Srbije korišćene su jedinice satelitske Bugarske. Tako su delovi jugozapadne Srbije sve do Sandžaka prepušteni 9. bugarskoj pešadijskoj diviziji.³⁵

³⁰ Jozo Tomasevich, o. c. p. 233; Branko Latas i Milovan Dželebdžić, o. c. pp. 185—188; Arhiv Muzeja revolucije Sarajevo, UNIS, Nesredena grada. Saopštenje komandujućeg generala i zapovednika u Srbiji generala Badera, prepis. 27. januara 1943. Isto izvor: Redarstvena oblast u Mostaru o napadu četnika na Celjevo, nr. 1339 od 10. avgusta 1943. Isti izvor: Saradnja Italijana i četnika u Hercegovini, nr. 1324 od 18. februara 1943; AVII, VAV, T-312, Rol. 459, sn. 982; Zb. NOR, XII/3, nr. 14, p. 62, 15, p. 72; Bogdan Krizman, Ustaše i Treći Reich ... pp. 9—13.

³¹ BA, NSDAP, Band 279, Direktiva rukovodioca propagande NSDAP, za sve ustanove iz oblasti propagande nr. 171 od februara 1943.

³² AVII, NAV, T-77, Rol. 788, sn. 5517504, Naredba o zatvaranju srpskih oficira, od 22. februara 1943. godine.

³³ Zb. NOR, XII/3, nr. 43, pp. 196—197.

³⁴ AVII, NAV, T-501, Rol. 249, sn. 418—419.

³⁵ Zb. NOR, XII/3, nr. 2, p. 12, 14, p. 61, 16, p. 73.

Istovremeno sa pokušajima gušenja NOP u istočnim predelima, u zapadnim delovima zemlje Nemci su od početka januara 1943, uporedo sa vojnim pripremama za napad na oslobođenu teritoriju, radili na jačanju oslabljenog ustaškog režima i pripremanju Italijana za akciju razoružanja četnika koja je trebalo da usledi po uništenju žarišta NOP na području srednje Hrvatske, severne Dalmacije, Bosanske krajine i dela zapadne Hercegovine, koju su oni nazvali »Titova država«.

U duhu direktive OKV od decembra 1942, dogovora u Hitlerovom Glavnom štabu u Rastenburgu 18. i 19. decembra 1942, i razgovora između vojnih predstavnika Nemačke i Italije od 3. 4. i 9. januara 1943, izrađen je operativni plan za uništavanje »Titove države« na prostoru središnjeg dela Jugoslavije.³⁶ Poučeni negativnim iskustvom iz prolećnih operacija čišćenja 1942. godine u istočnoj Bosni. Nemci više nisu išli na operativno udruživanje snaga i jedinica sa Italijanima. Ali, i ovde se ponovo pojavio problem četnika kao saveznika. Komandant italijanskih trupa u planiranoj operaciji

— general Roata — je, u razgovorima sa predstavnicima NDH insistirao na tome da četnike, iako su prijatelji Britanaca, u datim okolnostima treba iskoristiti, a posle uništenja partizanske države i vojske, kao deklarisanе protivnike Osovine — razoružati. Priznao je da je omogućio dolazak oko 3.000 hercegovačkih četnika pod komandom Petra Bačevića u rejon Knina da ih iskoristi u borbama protiv partizana.³⁷ Samouvereni Nemci nadali su se da će njihova snažna i dobro pripremljena grupacija za operacije u teškim zimskim uslovima, jačine oko 80.000 vojnika, od kojih su polovina bili Nemci, uspeti da razbije glavninu snaga NOV i POJ.³⁸ Posle toga nameravali su da pristupe razoružavanju četnika, pa se nisu ni potrudili da odgovore Italijane od saradnje sa četnicima. Celokupni uspeh operacije trebalo je da bude zasnovan na brzom prodoru motorizovane kolone podržavane grupom tenkova, koja je krenula 20. januara preko Korduna i Banije prema Bihaću a zatim dalje, prema Drvaru, posle čega bi oslobođena teritorija bila podeljena na dva dela, čime bi se omogućilo uništavanje opkoljenih jedinica.

Nemci su se prevarili u računu i ovog puta. Brojno nadmoćne snage Vermahta, Italijana, ustaša i četnika naišle su na svim pravcima na snažan otpor i protivnapade jedinica NOV i POJ. Udarна grupacija nije ostvarila planirani brzi prodor i stigla je u Drvar

³⁶ Ibid .nr. 194, p. 926, 198, p. 940, 205, p. 961. Mišo Leković: Planovi Draže Mihailovića ... pp. 86—98.

³⁷ Branko Latas i Milovan Dželebdžić, o. c. p. 187—195: Zb. NOR, XII/3, nr. 9, pp. 34—37.

³⁸ Oslobođilački rat naroda Jugoslavije, prva knjiga, pp. 362, 365: Slavko Odić, Nemačke i kvislinške oružane snage u četvrtoj i petoj ofanzivi i njihovim gubicima, u zborniku Neretva i Sutjeska 1943, Beograd 1969, Vojnoistorijski institut, pp. 110—119. Takođe, u istom zborniku, radovi: Alija Bojić, Pripreme Nemačaca za izvođenje operacije »Schwarz« i njihove procene o mogućnostima iskrcavanja saveznika na Balkanu u prvoj polovini 1943. godine, pp. 125—134, i Mesud Hotić, Neka operativno-taktička iskustva iz bitke na Neretvi, pp. 334—338.

tek 27. februara,³⁹ još gore su prošli Italijani, a potpuno su propali pokušaji prodora četnika od Knina i u delovima Hercegovine.

Nastojanja nemačkog komandovanja da nadoknadi izgubljeno vreme i popravi loše rezultate u operacijama u severozapadnim područjima »Titove države« novim operacijama u širem regionu između Drvara, Glamoča, Livna, Jajca i Ključa označenim šifrom »Vajs 2«, krajem februara i početkom marta, bila su onemogućena snažnom i uspešnom protivofanzivom jedinica NOV i POJ u širem regionu reke Rame. I nemačkim jedinicama, istrošenim u dvomesečnim teškim borbama, bio je potreban predah.

Očekivanja nemačkog komandovanja da će dobro obučene, brojno nadmoćnije trupe, pripremljene za zimsko ratovanje u planinskim uslovima, prema utvrđenom planu brzo preseći teritoriju »Titove države« i onda pristupiti sistematskom uništavanju okruženih jedinica NOV i POJ nisu se ni ovog puta ostvarila. Dobro tehnički opremljene nemačke udarne kolone, navikle u proteklim akcijama »čišćenja« na nešto brže prodore kroz oslobođenu teritoriju ovoga puta su naišle u mnogo čemu na ravnog, a po nekim osobinama i na superiornijeg protivnika. Sprovodeći zamisao Vrhovnog štaba o organizovanom prodoru glavnine NOV i POJ prema jugoistoku, uz istovremeno usporavanje prodora okupacionih trupa kroz oslobođenu teritoriju, dobro vođene brigade i divizije NOV napadale su neprijatelju svoju taktiku, prvo ga iznurivale i onda napadale na odabranim mestima i nanosile mu velike gubitke. Šaljući izveštaj o teškim gubicima u prvih deset dana borbi u tzv. zimskim operacijama, i nemačka 718. divizija beleži gubitke od 208 vojnika i oficira. Slične gubitke već od početka zimskih operacija imale su i druge nemačke divizije.⁴⁰ Sporo prodiranje nemačkih trupa preko partizanske teritorije uslovljavano je, pored jakog i dobro organizovanog otpora jedinica NOV i POJ i drugim činiocima, a posebno izgradnjom prepreka na putevima za prolaz mehanizacije i time što je u otporu učestvovao sav narod.⁴¹

Najslabiji rezultati su postizavani na planu »čišćenja« i »pacifikacije« osvojenih područja, što je ranije u nekim slučajevima uspevalo i donosilo određene rezultate. U ovim operacijama u svim selima oslobođene teritorije odmah po prolasku nemačkih kolona razvijao se još snažniji polet za borbu protiv okupatora i njegovih saradnika. NOP je na tim područjima, zahvaljujući podršci naroda, nastavio da živi svojim životom.

Za očigledan promašaj nemačkih planova o definitivnom uništenju »Titove države« i neuspeh poduhvata »Vajs 1« nemačko ko-

³⁹ Zb. NOR, IV/10, nr. 172, p. 325, 301, p. 581, 306, p. 592. Takode, XII/3, nr. 22, pp. 104—112; Petar Tomac, Četvrta neprijateljska ofanziva, Beograd 1951, pp. 10—82.

⁴⁰ Najpotpunije podatke o nemačkim gubicima u ovim operacijama daje Slavko Odić u citiranom prilogu: Nemačke i kvislinške oružane snage u četvrtoj i petoj ofanzivi i njihovi gubici, pp. 114—119. Takode, širi podaci, Zb. NOR, XII/3, pp. 25—26, 47, 53, 60, 65, 84, 85, 93, 125 i 131.

⁴¹ Zb. NOR, XII/3, nr. 22, pp. 104—112, 23, pp. 115—116; Petar Tomac, o. c. pp. 83—144.

mandovanje je pokušalo da nađe odgovarajućeg krivca van svojih redova i ponovo se na udaru našao ustaški režim. Tvrdnje pojedinih nemačkih posmatrača uoči operacija da samo 2% stanovništva u NDH podržava novi poredak, u toku operacija su se u praksi obelodanile. Za to su, prema mišljenju nemačkih komandanata, bile krive ustaše, koje su svojom lošom politikom udaljile stanovništvo od sebe. Mogućnost da se poboljša situacija za Nemce na ovom prostoru komandant Jugoistoka vidi već 15. februara 1943. u daljem uskraćivanju kompetencija ustaškom režimu u NDH i militarizaciji njenog područja.⁴² Poznati zagovornik ograničavanja ionako skromnih kompetencija režima NDH, general Glez Horstenau, pozdravio je ove inicijative.⁴³ Nasuprot njemu, za očuvanje postojećih okvira ustaškog političkog i vojnog režima uporno se borio drugi nemački general u Zagrebu — poslanik Kaše, optužujući za krizu u NDH politiku Italijana usmerenu na ometanje i slabljenje ustaškog režima.⁴⁴ Kada je nemačka komanda počela u februaru 1943. godine da zavodi određene mere sputavanja i sužavanja kompetencija ustaškog režima na operacionom području, Kaše se obratio širom informacijom Ministarstvu inostranih poslova tražeći zaštitu ustaškog režima.⁴⁵

Na kraju je odlučila Hitlerova volja i on je prihvatio predlog generala Lera da se na područjima NDH, gde je izvedena operacija »Vajs 1«, radi smirivanja ovih krajeva, zadrži nemačka vojna i policijska uprava. Rajhsfirer SS i šef nemačke policije Hajnrih Himler dobio je ovlašćenje od Hitlera 10. marta 1943. da preko svoje službe sprovede ovaj zadatak na nemačkom operacionom području NDH.⁴⁶ »Rajhsfirer SS angažuje policiju na teritoriji koju su osvojile nemačke jedinice i stavlja je pod komandu svoga opunomoćenika sa zadatkom da oslobođene oblasti konačno obezbedi i umiri.⁴⁷

Na temelju ove naredbe Himler je za svog opunomoćenika u NDH imenovao SS brigadenfirera (generala) Kamerhofera (Konstantin Kammerhofer), koji u Zagreb stiže krajem marta sa velikim ambicijama, šta je bilo posledica njegovog neshvatanja prilika na ovim prostorima okupirane Jugoslavije. Kamerhofer je došao sa čvrstom odlukom da nemačku policijsku vlast proširi i van operativnog područja, a uz ostalo je razmišljao i o udaljavanju Kašea iz Zagreba pa čak i o potiskivanju Pavelića sa kormila ustaške NDH.⁴⁸ Bila je ovo i suviše smela zamisao, posebno ako se uzme u obzir uticaj koji je do tada Kaše uspeo da stekne na Jugoistoku, kao i njegov ugled u nacističkom vrhu.

⁴² Ibid. nr. 21, p. 98. Takode šire: AVII, NAV, T-78, Rol. 344, sn. 6301571—74, 6301580—82 i 6301596—97.

⁴³ ADAP, E/V, nr. 96, pp. 171—172. Takode, Bogdan Krizman, Pavelić izitedu Hitlera i Musolinija ... p. 495—499.

⁴⁴ Ibid. nr. 57, p. 115, 114, p. 195. Takode, nr. 12, pp. 19—20, 49, p. 99.

⁴⁵ Zb. NOR, XI/3, nr. 21, pp. 96—104: ADAP, E/V, nr. 175, p. 338.

⁴⁶ AVII, NAV, T-77, Rol. 788, sn. 5517500—502. O razgovorima Hitlera i generala Lera, izveštaj od 4. marta 1943: ADAP, E/V, nr. 194, pp. 385—386: Bogdan Krizman, Pavelić između Hitlera i Musolinija... pp. 509, 517.

⁴⁷ Zb. NOR, XII/3, nr. 34, pp. 155—156.

⁴⁸ Slavko Odić, Slavko Komarica, Noć i magla... p. 256: Slavko Odić, Dosije bez imena... p. 221: Bogdan Krizman, Pavelić između Hitlera i Musolinija... pp. 521—522.

Kaše se bez dvoumljenja suprotstavio zahtevima Kamerhofera i Gleza koje su oni početkom aprila izneli pred Pavelića: da se u sve žandarmerijske stanice na području NDH (oko 450), a izvan operacionog područja, uključe po trojica nemačkih žandara i da svima njima rukovode nemački oficiri i podoficiri.⁴⁹ To je podrivalo i potresalo »suverenost«⁴⁹ ustaške NDH u samim temeljima, jer su jedino preko tih stanica mogle da se provode direktive ustaškog režima u područjima koja su uz komunikacije i oko gradova bila pod uticajem ustaša. Ali, proustaške odbranaške pozicije Kašea bile su znatno oslabljene stavom vojnika, posebno komandanta nemačkih trupa u NDH Litersa, koji je zastupao stanovište da se policijske i žandarmerijske službe u NDH moraju lišiti ustaškog vodstva. Pred ovakvim pritiskom morala je oslabiti brana ionako krhkog »suvereniteta«⁴⁹ NDH, pa je Pavelić 22. aprila dao pristanak da se na području NDH pristupi formiranju nemačke policije i policijske uprave na čelu sa brigadenfirerom Kamerhoferom. Na temelju ove odluke, na teritoriji NDH koja je bila još pod uticajem ustaša, formirano je 5 policijskih okruga i u njima 110 žandarmerijskih komandi, što je u praksi vodilo izjednačavanju teritorije NDH sa okupacionim područjima.⁵⁰

Mere militarizacije područja NDH ipak nisu išle onim tempom kojim je to činjeno u ostalim delovima Jugoslavije, jer su Pavelić i ustaški režim imali svoje patrone u najvišim krugovima nacizma, što potvrđuje i nova poseta Pavelića Hitleru krajem aprila 1943.⁵¹ Na ovom sastanku su, suprotno nastojanjima vojnih komandanata da se osudi nesposobnost ustaša, iz usta Firera ponovo optuživani kao vinovnici svih nedaća i krivci za nemačke neuspehe na području Jugoslavije buntovni Srbi koji su bili »... uvijek mutikaše, svadljivci (narušitelji mira) ... opozicionari iz navike i vječni urotnici«⁵².

Ove mere na područjima gde su se izvodile zimske operacije po planu »Vajs 1«⁵² i »Vajs 2«⁵² a to znači izvan nemačke okupacione, i takođe ustaške vlasti, ostale su zbog neuspeha zimskih operacija skoro bez efekta.

Slabi rezultati dugo i pažljivo pripremanih operacija Vermahta koje su preduzete početkom 1943. godine radi rešavanja problema »pacifikacije«⁵² »Titove države«⁵² kao i neuspeli pokušaji ozdravljenja posrnulog ustaškog režima uvođenjem nemačke policije na celom području NDH, prisilili su nemačke komandante koji su ratovali protiv NOV i POJ da se još više oslone na oružanu podršku četničkog pokreta Draže Mihailovića.

⁴⁹ Bogdan Krizman, Pavelić između Hitlera i Musolinija... p. 531.

⁵⁰ Muharem Kreso, Izmjene u aparatu njemačke okupacione uprave u Jugoslaviji (u prvoj polovini 1943. godine), Prilozi VI, Sarajevo 1970, pp. 197—200; Holm Sundhaussen, Obaveštajna služba... pp. 112—113; Bogdan Krizman, Pavelić između Hitlera i Musolinija... pp. 531, 536, 538—539; Zb. NOR, XII/3, nr. 31, pp. 144—145. Takođe, šire: AVII, NAV, T-77, Rol. 788, sn. 5517478, T-501, Rol. 268, sn. 39—40.

⁵¹ Bogdan Krizman, Pavelić između Hitlera i Musolinija ... p. 555.

⁵² Ibid. pp. 550—557. Takođe, Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler, Zweiter Teil... p. 270—276.

Protivno generalnoj liniji nacističkog vrha da se izbegavaju sporazumi sa četnicima koje je po uspešnom završetku operacije »Vajs 1«, odnosno posle uništenja NOV i POJ trebalo razoružati, nemačke komande su u nedostatku sopstvenih trupa koristile usluge četničkih jedinica u zajedničkim borbama protiv NOV i POJ.⁵³

Mobilizaciju četnika, njihovo prikupljanje i kretanje od januara do marta 1943. Nemci nigde nisu ometali oružanim akcijama ili političkim merama posredstvom Italijana, već su ih na razne načine pomagali u akcijama protiv NOV i POJ. Oni su često isticali želju četnika da se bore protiv NOV i POJ i izbegavaju sukobe sa okupacionim trupama i pored suprotnih nastojanja Moskve i Londona.⁵⁴ Zato nije nikakva slučajnost što su se nemački komandanti posle neuspešnog pokušaja da se od januara do marta 1943. opkoli i uništi glavnina operativnih jedinica NOV i POJ u Bosanskoj krajini i u trenutku kada su jedinice Vermahta posle teških dvomesečnih borbi protiv NOV i POJ i same imale potrebu da predahnu, setili svojih proverenih saradnika protiv partizana, četnika Draže Mihailovića, koji su se pripremali na levoj obali Neretve da »dokrajče« premorene Titove jedinice.

Komandant operacija u poduhvatu »Vajs 2«, general Liters i komandanti nemačkih divizija već su se bili uverili da u datim uslovima ne mogu »uništiti« protivnika koji se, povlačeći se prema kanjonu Neretve, beskompromisno borio i iscrpljivao rezerve i snage nemačkih jedinica. Prikupljanje većine operativno sposobnih četničkih jedinica iz Crne Gore, Hercegovine, istočne Bosne i Srbije u istočnoj Hercegovini sa čvrstom namerom da dočekaju i unište glavninu snaga NOV i POJ, što je bilo i rezultat trenutne operativne situacije, došlo je kao direktna i najneposrednija pomoć Italijanima i Nemcima. Različite procene o broju četnika (između 20 i 30.000) koji su čekali u zasedi na levoj obali Neretve, nisu mnogo značile jer je kod većine nemačkih komandanata preovlađivalo mišljenje da će u sukobu izmorenih partizana i četnika, dobro snabdevenih i naoružanih najmodernijim italijanskim naoružanjem, uspeh postići četnici, posle čega će bez velikih napora Nemci sprovesti akciju njihovog razoružavanja.⁵⁵

⁵³ Jovan Marjanović, Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca... pp. 286—292.

⁵⁴ Zb. NOR, XII/3, nr. 28, p. 129, 29, p. 133, 38, p. 172. Takođe, XIV/2, nr. 85, pp. 438—456.

⁵⁵ I sâm komandant Jugoistoka general Ler je verovao da će četnici Draže Mihailovića sa uspehom postaviti branu jedinicama NOV i POJ na Neretvi, pa je kasnije, nezadovoljan ishodom, u izveštaju Vrhovnoj komandi pisao: »Dosadašnje borbe pokazuju da je Mihailović kao vojni komandant zatajio. Mihailović snosi osnovnu krivicu za dosadašnje neuspehe zbog nepravilne procene vremena, prostora i zemljišta i zbog toga što nije iskoristio opšte date mogućnosti« Vid. Alija Bojić, cit. članak: Pripreme Nemaca za izvođenje operacija »Schwarz« i njihove procene o mogućnostima iskrcavanja saveznika na Balkanu u prvoj polovini 1943. godine, p. 130. Takođe, BA, MA, Freiburg, RH 19/XI 7. Nemački izveštaji o broju četnika u Jugoslaviji iz aprila 1943.: Zb. NOR, XII/3, nr. 24, p. 118, 26, p. 124, 28, p. 128; Jozo Tomasevich, o. c. pp. 198—210; Zb. NOR, XIV/2, nr. 84, pp. 411—414.

Istovremeno, nemački komandanti i predstavnici na području Jugoslavije, naročito oni poput generala Kašea, žarko su želeli da se što pre i što temeljitije međusobno istrebe rasno »manje« vredni narodi ovoga podneblja. Tako je poslanik Kaše sa prizvukom optimizma javljao svome ministarstvu u Berlin 17. aprila 1943. godine: »Za nemačku stranu, kao rezultat operacije Weiss, nastala je važna prednost tako što između Foče, Kalinovika i Nevesinja, sve do crnogorske granice, stoje djelovi Titovih »bandi«, koji su se tamo probili, već nekoliko tjedana u najžešćim borbama sa četnicima D. M. Te borbe, koje nemačka strana neposredno prati, jako slabe oba djela i štede njemačku krv a proljeva se neprijateljska«. ⁵⁶

2. PREGOVORI PREDSTAVNIKA VERMAHTA I NOV I POJ O RAZMENI ZAROBLJENIKA

Osnovni smisao i cilj svih kontakata i pregovora pojedinih jedinica Vermahta sa jedinicama NOV i POJ u toku NOR odnosio se na razmenu zarobljenika. Takve inicijative još od prve razmene zarobljenika koja je obavljena 5. septembra 1942. ⁵⁷ podsticane su obostrano najčešće iz jedinica kojima su ranije pripadali oni koje je trebalo razmeniti.

Svaka strana u ovim pregovorima je imala od početka i svoje posebne namere i računice. Rukovodstvo NOV i POJ, koje je ponekad i neposredno učestvovalo u pregovorima o razmeni zarobljenika, imalo je veoma važan cilj — da okupator makar i indirektno prizna NOP kao ratujuću stranu. Ovim, najčešće teškim i mučnim postupkom, pokušavalo se istovremeno da se bar delimično ublaži krajnje nehumani, često bestijalni odnos fašističkih okupatora i njihovih saradnika prema zarobljenim i neretko ranjenim partizanima.

Osnovni motiv Nemaca u ovim pregovorima, pored razmene zarobljenika bio je prikupljanje podataka o ustrojstvu snaga i nametama NOP, kao i širenje sopstvene špijunske mreže, ponekad vrbovanjem na silu zarobljenika ili zatvorenika koji su razmenjivani. ⁵⁸

Sticaj niza okolnosti, prvenstveno uticaj naglog uspona NOP, na jednoj, i množenje problema u okviru okupacionih i kvislinških vojnih i političkih rukovodstava na Jugoistoku u 1943. godini, na drugoj strani, doprineli su da su pregovori oko razmene nemačkog majora Štreckera (Arthur Strecker), zarobljenog u bici u kanjonu Rame 4. marta 1943. godine, imali iza sebe čitavu lepezu drugih motiva i za jednu i za drugu stranu. ⁵⁹ Ovoga puta su dominantni mo-

⁵⁶ Bogdan Krizman, Pavelić između Hitlera i Musolinija, p. 535.

⁵⁷ Slavko F. Odić, Neostvoreni planovi, Zagreb 1961, pp. 29—36, 67—77.

⁵⁸ Dragan Kljakid, Dosije Hebrang, Partizanska knjiga, Beograd, 1983, pp. 100—128; Slavko F. Odić, Neostvoreni planovi, Naprijed, Zagreb 1961, pp. 6—69, 72—75, 78—79, 91 i 262—266.

⁵⁹ Jozo Tomasevich, Četnici u drugom svetskom ratu 1941—1945. »Liber« Zagreb, 1979, pp. 220—225; Vladimir Dedijer, Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita, II, »Liburnija« Rijeka 1981, p. 804.

tivi i ciljevi NOV i POJ bili da se dobije u vremenu i bar delimično olakšaju uslovi za izvršavanje jednog od najvažnijih i najhumanijih zadataka narodnooslobodilačkog rata — izvlačenje iz neretvljanskog kanjona oko 4.000 ranjenih boraca i daleko većeg broja izbeglica kojima je pretila smrt kao i ranjenicima, kako od okupatora tako i od najveće koncentracije četnika Draže Mihailovića koju su uspjeli da formiraju u toku drugog svetskog rata u istočnoj Hercegovini, pripremajući da se »dotuku« u borbama protiv okupatora premorene snage NOV i POJ. Uz sve ovo, kao dugoročni i najvažniji zadatak za sudbinu revolucije bilo je ostvarivanje zamisli vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita o prodoru glavnine snaga NOV i POJ na strateški važna područja u centralnim delovima Jugoslavije u istočnu Bosnu, Sandžak, Crnu Goru i južnu Srbiju pre početka iskrcavanja Anglo-Amerikanaca negde na području jugoistočne Evrope i otvaranja procesa konačnog raspleta odnosa na vojnom i političkom planu na jugoslovenskom prostoru.

Izvršavanje ovih, za revoluciju sudbonosnih zadataka, moralo se obaviti u izuzetno teškim okolnostima. Jedinice operativne grupe NOV i POJ bile su premorene i opkoljene (uzimajući u obzir širi prostor) od neuporedivo brojnijeg neprijatelja. Uz to su bile opterećene teškim ranjenicima i izbeglicama. Naše snage su u toku zimskih operacija dobro upoznale upornost i brojnost nemačkih divizija koje su u martu i pored zamorenosti mogle brzo stići sa svojih operativnih područja na Neretvu ili u dogovoru sa Italijanima izbiti na demarkacionu liniju od Konjica ispod Sarajeva i dalje na istok do Drine. U Dalmaciji, Hercegovini, Crnoj Gori i Albaniji dejstvovao je znatan deo snaga 2. i 11. italijanske armije. Pored nemačkih i italijanskih okupacionih snaga u istočnoj Hercegovini se koncentrišu brojne snage četnika Draže Mihailovića, koje poručuju da će uništiti i ranjenike i glavninu NOV i POJ koja je morala proći ovim pravcima.⁶⁰ Ni međunarodne prilike nisu bile povoljne za uspešan razvoj planiranih operacija NOV i POJ prema jugoistoku. Vrhovni štab je doznao da izbeglička vlada Kraljevine Jugoslavije zna za koncentraciju četnika u Hercegovini i za njihovu nameru.⁶¹ Bile su opravdane sumnje da su o tome upoznati i Britanci čija je obaveštajna služba imala veze sa prozapadno opredeljenim snagama u Italiji preko kojih je pripremala ono što će se dogoditi u Italiji od jula do septembra 1943. godine.⁶²

⁶⁰ Sabrana dela Josipa Broza Tita, knjiga 14 ... pp. 122—128: Josip Broz Tito, Vojna dela, ... knjiga IV, pp. 74—75: Mišo Leković, Martovski pregovori 1943, Narodna knjiga, Beograd 1985, pp. 43—45, 58—66. Takođe, Zb. NOR, IV/10, nr. 143, 164, 166 i 176: IV/11, nr. 170: Vladimir Dedijer, Novi prilozi... p. 801.

⁶¹ Dušan Plenk, Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svetskog rata IDKr Beograd 1962, p. 175: Vladimir Dedijer, Međunarodni aspekti Oslobođilačke borbe naroda Jugoslavije u prvoj polovini 1943. godine, u zborniku Neretva i Sutjeska 1943 ... p. 100.

⁶² AVII, NAV, T-77, Rol. 788, sn. 5517497—99: Arhiv Muzeja u Sarajevu, UNS, nesredeno, Izveštaj o delovanju Italijana protiv NDH, nr. 663 od 1. aprila 1943. godine: Berlin Document Center, RF SS 2163—2234, policijski izveštaj o teškom stanju ustaškog režima u NDH, 30. oktobra 1943.

U Vrhovnom štabu NOV i POJ u datoj situaciji nisu postojali odgovarajući uslovi da se doznaju namere Nemaca, a posebno da se procene operativne mogućnosti nemačkih divizija na Neretvi i naročito na liniji levog boka snaga NOV i POJ na njihovom prodoru prema jugoistoku, odnosno na pravcu pomenute demarkacione linije. Tito je i kasnije govorio da se u tim trenucima najviše pribojavao udara nemačkih snaga sa levog boka, priznajući da bi udar sa severa na snage NOV i POJ, dok su one vodile teške bojeve protiv četničkih grupacija i Italijana, bio pogibeljan za glavninu NOV i POJ.⁶³

Svakako da nije bila za potcenjivanje ni brojnost četničkih formacija u čijem je samo prvom ešelonu na levoj strani Neretve bilo prikupljeno oko 15.000 četnika. Oni su od Like i Knina, pa sve do Neretve, kao predvodnici nemačkih i italijanskih jedinica pokazali krajnju brutalnost prema ranjenim borcima i narodu, tako da su i u tome bili ravni okupatorima i ustašama.⁶⁴

Radi dobijanja bar kraćeg predaha u dugotrajnim borbama protiv Nemaca, a da bi se obezbedilo minimalno vreme za neutralisanje trenutno najveće opasnosti koja je pretila na putu spasonosnog prodora na jugoistok od brojnih četničkih zaseda i »linija smrti« na samom kanjonu Neretve, delegacija NOV i POJ najvišeg ranga, u sastavu: Milovan Đilas, član Vrhovnog štaba i CK KPJ, Koča Popović, komandant Prve proleterske divizije i Vladimir Velebit, već oprobani partizanski diplomata, određena na savetovanju najvišeg političkog i vojnog rukovodstva NOP, krenula je sa uputstvima i ovlašćenjima početkom marta na pregovore sa Nemcima.⁶⁵

Predloži partizanske delegacije od 11. marta 1943. izneti u štabu 717. nemačke divizije u Gornjem Vakufu, koji su bili nešto širi od onih koje je odredio Vrhovni štab, obuhvatali su uz ostalo i to da OKV primeni odredbe međunarodnog ratnog prava prema NOV i POJ uz uzajamno odustajanje od ratnih dejstava dok pregovori traju. U vezi sa tim, trebalo je da nemačka komanda i delegacija NOV i POJ preciziraju svoje predloge o eventualnoj zoni i pravcu ekonomskih »interesa«⁶⁶ što je naišlo na veliko interes-

⁶³ Josip Broz Tito, *Vojna dela*, knjiga IV, p. 75: Takode, Mišo Leković, *Martovski pregovori*, p. 159.

⁶⁴ Zb. NOR, II/8, dok. 216, p. 360. Naredenje Vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita upućeno Štabu 1. bosanskog korpusa od 30. marta 1943. u kome, pored ostalog, stoji: »U vezi s tim što je Draža Mihailović mobilisao sve snage iz Crne Gore, Hercegovine, Like, istočne Bosne itd. i još u decembru mesecu načinio sporazum s Talijanima, Nijemcima i ustašama za zajedničku veliku ofanzivu protiv nas, koja je počela u januaru ove godine — to smo mi riješili uperiti sve naše snage na razbijanje i uništenje te izdajničke bande, koja predstavlja najveću opasnost ne samo za Narodnooslobodilačku borbu no i ubuduće ...«

⁶⁵ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 14, p. 136. Takode, Mišo Leković, *Martovski pregovori*, pp. 52—55, 71—72, 86, 95. Jozo Tomasevich, o. c. pp. 221.

⁶⁶ Mišo Leković, o. c. p. 89—90. Takode, Sekula Joksimović, *Pregovori predstavnika NOP i nemačkog Vermahta o razmeni zarobljenika za vreme bitke na Neretvi*, *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, godište XXXI—XXXII Sarajevo 1982, pp. 75—100.

vanje Nemaca. Ove predloge su povoljno primili oni nemački komandanti koji su protekle dve godine vodili operacije protiv NOV i POJ bez uspeha. U prvom trenutku, general Glez Horstenau je bio pristalica utvrđivanja određenih vojno-političkih aranžmana sa NOP,⁶⁷ a komandant Jugoistoka general-potpukovnik Ler je istovremeno bio spreman da predloži nemačkoj Vrhovnoj komandi ». .. da Titove jedinice, koje su se sve više sistematski borile prizna kao zaraćenu stranu«.⁶⁸

Poslanik Kaše je u prvo vreme pomišljao na kompromisne postupke kao što je bilo omogućavanje da se partizanske trupe povuku u Sandžak pod uslovom da se privremeno obustave napadi jedinica NOV i POJ na okupacione trupe.⁶⁹ Kad mu je ministar inostranih poslova Ribentrop objasnio da Tito ne ide prema Sandžaku da bi gubio, već da bi još više dobio i da bi uspeo, Kaše mu je u telegramu od 23. marta 1943. godine, pored ostalog, napisao: **»Nemačka strana može u međuvremenu odmoriti svoje jedinice i zadržati odluku u svojim rukama»**⁷⁰ (podvukao D.L.) otkrivši tako jedan od razloga što je nemačka komanda Jugoistoka predloge za pregovore dočekala sa olakšanjem.

Vrhovni štab NOV i POJ u tim teškim trenucima nije mogao objektivno da uoči sve ono što danas pristupačni dokumenti otkrivaju — činjenicu o tehničkoj iscrpljenosti nemačkih divizija koje su u toku upornih dvomesečnih borbi na širokom i teško prohodnom području u zimskim uslovima bile angažovane do te mere da im je bio neophodan predah. Samo gubici u četiri nemačke divizije, koje su inače redovno imale manje žrtava nego njihovi saveznici-kvislinzi, od 20. januara do 20. februara su iznosili, prema soostvenim podacima, očigledno umanjnim, 39 oficira i 2.005 vojnika.⁷¹ Međutim, istrošenost opreme i tehnike i svih vrsta rezervi zbog otežanih uslova ratovanja, transportovanja i kretanja teško prohodnim planinskim terenima bila je daleko veća i zahtevala je neophodnu popunu za koju je trebalo vremena.⁷² Iz tih razloga su sve nemačke divizije angažovane u operaciji »Vajs« već od polovine marta 1943. umanjile svoje borbene aktivnosti a svu pažnju posvetile popuni ljudstvom, opremom i rezervnim delovima. U proceni vojne situacije komandanta nemačkih trupa u NDH generala Litera od 16. marta 1943.⁷³ u vreme kada je on dobio obaveštenje o ponuđenim pregovorima, kaže se da svim divizijama pod njegovom komandom (ukupno 7 divizija) predstoje zadaci odbrambenog karaktera i učeš-

⁶⁷ Mišo Leković, o. c. p. 56—57; Jozo Tomasevich, o. c. pp. 220—222.

⁶⁸ AVII, NAV, T-501, Rol. 276, sn. 437—438.

⁶⁹ ADAP, E/V, nr. 217, pp. 416—417.

⁷⁰ Bogdan Krizman, Pavelić između Hitlera i Musolinija, p. 542; Mišo Leković, o. c. pp. 115, 140—141.

⁷¹ Mišo Leković, o. c. 102 — Slavko F. Odić u navedenom članku: Nemačke i kvislinške oružane snage u četvrtoj i petoj ofanzivi i njihovi gubici, p. 113, navodi cifru od 2120, smatrajući ih nepotpunim.

⁷² Nijedna od dotada izvedenih operacija čišćenja koje je organizovao i izvodio Vermaht na teritoriji Jugoslavije nije duže trajala od zimskih operacija 1943. pod šifrom »Vajs I i II«.

⁷³ Zb. NOR, XII/3, nr. 38, p. 174. Takođe, nr. 39, p. 178.

će u zaštiti određenih regiona, pravaca i privrednih objekata, pa se na kraju ističe sledeće: »Popuna mora do kraja aprila da se pri-vede kraju tako da divizije budu spremne za pokretna (znači-ofan-zivna, prim, autora) dejstva«,⁷⁴ U Litersovoj proceni situacije u NDH za period od 1. do 15. marta 1943. podvlači se da je potrebno da se di-vizije odmore i da se izvrši popuna ljudstva, opreme i rezervi kako bi se dotadašnje posadne divizije mogle osposobiti kao operativne pod novim nazivom »lovačke« divizije.⁷⁵

Sve ovo daje osnove za zaključak da je zastoj u operacijama nemačkih divizija u martu i aprilu 1943. uz ostale razloge usledio i kao rezultat potrebe za odmorom trupa, popunom i remontom prevoznih i transportnih sredstava. Ove divizije su se morale od-marati oko 6—7 sedmica, odnosno do kraja aprila. Posle toga pri-stupilo se novoj fazi operativnih aktivnosti, označenoj šifrom »Svare« prema kojoj je u najstrožoj tajnosti trebalo, pre no što bi moglo doći do iskrcavanja Anglo-Amerikanaca negde na Balkanu, pripremiti je-dinice za »čišćenje« preostalih područja centralne Jugoslavije na prostorima severnih delova Crne Gore, Hercegovine i istočne Bosne.

Očigledno je da nemačko komandovanje na Jugoistoku nije imalo usaglašene procene u pogledu ishoda bitke u severoistočnoj Hercegovini i del ovima jugoistočne Bosne, koja je tada bila otpo-čela između operativne grupacije NOV i POJ i na jednoj i četnika i Italijana — na drugoj strani. Znatno deo nemačkog komandnog kadra, imajući u vidu brojnost italijanskih trupa i četnika naoru-žanih italijanskim naoružanjem, računao je na to da snage NOV i POJ neće uspeti da savladaju sve prepreke i stignu do postavljenog cilja. Zato su u prvo vreme svoje namere da u maju 1943. nastave operacije »čišćenja« a pretpostavljali su da će im u tome najveći protivnici biti četnici, koje je trebalo razoružati, pomno krili i od svojih saveznika, uključujući tu i Italijane preko kojih su do tak-vih tajni ranije skoro uvek dolazili i četnici. Tim pogrešnim pro-cenama je naseo i sam komandant Jugoistoka general Ler koji je u težište sledeće faze »čišćenja« istočno od Neretve i južno od is-točnog dela demarkacione linije prema italijanskom području na-meravao uključiti i razoružavanje ostatka četnika, pa je u tom smislu i formulisana njegova direktiva o tajnim pripremama po-duhvata »Svare« 14. marta 1943. godine.⁷⁶

U vezi sa pripremama trupa u NDH za novu fazu čišćenja u centralnim delovima Jugoslavije kao i za svaku eventualnost u vezi sa mogućom invazijom saveznika na jugoistoku Evrope, Nemci su preduzeli mere i na tlu Srbije, naročito u njenim jugozapadnim delovima prema kojima je u aprilu i početkom maja prodirala gru-pacija NOV i POJ i gde je trebalo da se delom odvija i operacija razoružavanja četnika. Na području cele Srbije intenzivirane su po-licijske i vojne akcije protiv partizana i mere predostrožnosti us-

⁷⁴ Ibid. nr. 36, pp. 162, 165.

⁷⁵ Ibid. nr. 38, pp. 171—177.

⁷⁶ Alija Bojid, o. c. pp. 126—131; Mišo Leković, o. c. pp. 156, AVII, NAV, T-78, Rol. 344, sn. 6301543—47. Zb. NOR, XII/3, nr. 42, pp. 190—195.

merene u pravcu ometanja priprema ustanka kojim su četnici pretili u trenutku pokušaja invazije Anglo-Amerikanaca. Kao novoj formi priprema, Nemci su pristupili formiranju pokretnih motorizovanih rezervi komandujućeg generala i komandanta u Srbiji Badera sastavljenih od snaga Vermahta, bugarskih trupa i nemačkih policijskih jedinica.⁷⁷ Na osnovu dogovora sa Italijanima komandant Jugoistoka naredio je 24. aprila posedanje delova italijanskog okupacionog područja Sandžaka i Crne Gore, pa su delovi preformirane 104 (do tada 704) lovačke divizije, delovi divizije Brandenburg, a kasnije i novopridošle 1. brdske divizije zaposeli Novu Varoš, Prijepolje, Bistricu, Sjenicu i okolna manja mesta.⁷⁸ Očigledno je da je ova opreznost prema Sandžaku usledila i zbog predloga delegata NOV i POJ na pomenutim pregovorima da se Sandžak, eventualno, obezbedi kao zona delovanja NOP. Zbog toga je general Bader u svom telegramu od 24. aprila 1943. potčinjenim jedinicama na jugozapadu Srbije posebno podvukao potrebu kontrole i čuvanja prelaza iz Sandžaka u Srbiju.⁷⁹ U pomenutom naređenju se kaže da se sve bande (misli se na partizane, prim, aut.) moraju uništiti, a »... sve četničke jedinice (legalne i ilegalne) treba razoružati bez obzira na njihovo dotadašnje držanje prema italijanskim trupama«.⁸⁰ Ovaj nemački general, koji je često kad se radilo o ustaškim zločinima ustajao tobože da »zaštiti« Srbe, nije zaboravio da ukaže na mogućnost iskorišćavanja stvorenog jaza između pripadnika različitih religija i preporučio je da se oko 8 do 10.000 naoružanih muslimanskih milicionara iskoriste protiv NOV i POJ a takode i protiv četnika, jer su spremni da se tuku i protiv njih zbog pokolja nad muslimanskim stanovništvom koji su izvršeni početkom 1943. godine u srezovima: Prijepolje, Pljevlja, Priboj i Čajniče.⁸¹ Nešto kasnije, prema ovom značajnom središnjem regionu Jugoslavije biće, zbog uspona NOP, usmeren znatan deo kvislinških snaga, među njima i Ruski (belogardejski) zaštitni korpus. Srpski dobrovoljački korpus i delovi bugarskih okupacionih trupa.⁸²

Već sam početak bitke glavnine NOV i POJ na levoj obali Neretve i munjevito razbijanje odabrane i isturene grupe od oko 4.800 četnika pod komandom Vojislava Lukačevića 12. marta kod Kojnica, izazvao je zabune dela nemačkih komandanata.

I nemački i četnički komandanti, neposredni svedoci ovog poraza četnika, uočili su da je osnovni uzrok takvog ishoda izvanredna organizovanost, spremnost i odlučnost snaga NOV i POJ, nasuprot četničkih jedinica koje nisu ništa od toga imale i u kojima je

⁷⁷ AVI I, NAV, T-501, Rol. 249, sn. 418—419, Naredba generala Badera od 5. maja 1943. Zb. NOR, XII/3, nr. 43, pp. 195—197, 45, pp. 200—201.

⁷⁸ Zb. NOR, XII/3, nr. 54, pp. 238—239, 55, pp. 239—244.

⁷⁹ A VII, NAV, T-501, Rol. 250, sn. 266: Zb. NOR, XII/3, nr. 55, pp. 239—241, 44, p. 198: Sire, Miša Leković, Upućivanje jakih snaga NOV i POJ ka Srbiji u proleće 1943. godine — pokušaj da se ostvari ideja Vrhovnog štaba odlagana utoku 1942. godine, u zborniku Neretva i Sutjeska 1943 ... pp.85—96.

⁸⁰ Zb. NOR, XII/3, nr. 55, pp. 240—241.

⁸¹ Ibid. nr. 55, p. 244, 56, pp. 245—246.

⁸² Ibid. nr. 59, pp. 263—264.

APR 20 1964
32-2

Дровман ищадү Н.О.В. и П.О.Г.

Наше подвздошное митоген. Кровь, 24/25 ос. м.
Потери эмбрионального митогена:

Делова смо се следећим мањим:

Делова којега: 1) Удружењена друштва, тј. због та-
кође, и остале друштва, 2) Јавна предузећа и јавна
предузећа, 3) Јавна предузећа, 4) Јавна предузећа,
са јавним да започне јусти по ваљаним Делова.

Лева колица: У Црној Гори ска друштва — шта је исти малим ошавата, пајдра ошавини крајем лева ајла реке. Јако је се задржан да задржи својим ошавини сао балани.

[illegible]

Научна Република, Београдска Пројекција Орловид
или задатак да изврши аритметичку обраду података.

Кетва брзина која ина зграбам за чубада у вироше
опакма пократи сојсавенич вешарији и на њен праву нмада
чмабаво реидијативско чубишма

Најбољ је италијански филм који је досиша Вагачо.

По завршену пријавила, јединице су ишле у Нишар. Неутра-
биш је изјавио да је имао 4 пуцања. Протојерарх је био одважан
и храбар. Као и сваког великог црквенског функцијера, Јован
доба чине јединице су острв Настројане. Јер је Нишар био сасвим
си великим величјина. Премајем је ишао вјесак у јединице
јединице великим. Још раскрива и да сваког остана, а јединице
вјесак у јединици рабодина. Јер је још рабодина и јединице
и тајније некако јединице вјесак јединице јединице јединице
и јединице.

Данас сам ја борбеним коњима, кривама је у ратној или је ва
ураду у ватреном вихору на мучењу откриће што су се на савршен
дане постоје највише ваљала из бундова и притојивањем својих,
данас је, била обавијена од свих бодова.

[illegible]

не са мени издана на Панама.
 је био кален на благава свена јаминотен
 компаниа оно Пана и Сантабарна де тено, 4 конуса од
 1 јаме не је сепаративно партикулара са благава Панама
 Панама - благава, дефинија на јаминотен благава.

Izveštaj štaba 3. NOU divizije od 25. februara 1943. Vrhovnom štabu NOV i POJ o borbama za Konjic

bio veliki broj nasilno mobilisanih boraca. U izveštaj u četničkog komandanta Petra Baćovića o ovom porazu je pisalo: »Grupa kaptana Lukačevića u kojoj je pored domaćih Bosanaca bilo i Crnogoraca razbijena je i rasturena. Obe durmitorske brigade i Sandžaklije izdali su, jer su javno izjavili da neće da se bore protiv svojih sinova, sestara i braće koji se nalaze u redovima komunista. Pri nailasku komunista iste su pozdravljali sa pesnicom sa uzvikom »Smrt fašizmu«.⁸³

Računajući na to da su snage operativne grupe Vrhovnog štaba posle prebacivanja preko Neretve, koje je završeno 16. marta, opterećene brojnim ranjenicima i izbeglicama, četnici su smatrali da će angažovanjem svih svojih raspoloživih jedinica zaustaviti dalji prodor snaga NOV i POJ. Međutim, jedinice Glavne operativne grupe, i pored iscrpljenosti i brige oko ranjenika i izbeglica, nastavile su u nezadrživom naletu da prodiru ka istoku uništavajući jednu prepreku za drugom. Već do 23. marta one su stigle do Kalinovika i oslobodile ga razbivši grupu od oko 5.800 četnika. Druga kolona je nadirući prema Nevesinju razbila jaču grupaciju Italijana i oko 2.650 četnika i 22. marta oslobodila i ovaj grad.⁸⁴

Posle ovih poraza četnici nisu više bili kadri da se oporave. Veći deo njihovih jedinica našao se u rasulu. Komande četničkih brigada i korpusa zajedno sa Vrhovnom komandom i delom snaga koje su ostale na okupu potražile su spas u bežanju na jugoistok.

Ovi krupni porazi četničkih snaga u Hercegovini uticali su na menjanje sudova o četnicima među nekim nemačkim komandantima. Jedan od njih je bio i komandujući general u Srbiji Bader, koji je u svojim zabeleškama istakao da su četnici Draže Mihailovića u prethodnim borbama protiv NOV i POJ imali podređenu ulogu, navodeći za to i razloge: slabu borbenu vrednost, nedisciplinu i kukavičluk mnogih nižih starešina, sklonost dezerterstvu i simpatije dela četnika prema komunistima. Ipak, on se i dalje kolebao u svojim ocenama, navodeći da se ishod borbi između četnika i NOV i POJ ne može sagledati.⁸⁵ Slične procene o ishodu ovih borbi dao je štab 1. brdske nemačke divizije koji je, posle bekstva Draže Mihailovića iz Kalinovika 23. marta i prikupljanja njegovih oko 5.000 četnika pod zaštitom Italijana izveštavao: »Još nije završeno razračunavanje između snaga Draže Mihailovića i ostataka Titovih trupa na prostoriji Hercegovine i Crne Gore: ne može se sagledati ishod ovih razračunavanja. Treba računati sa infiltracijom potisnutih delova obe neprijateljske grupe preko jugozapadne granice na pros-

⁸³ Zb. NOR, XIV/2, nr. 85, pp. 456—458: Antonovski Ivan, Razbijanje četničkih oružanih formacija u okuci Neretve i istočnoj Hercegovini, u zborniku, Neretva i Sutjeska 1943 ... pp. 157—169: Branko Latas i Milovan Dželebdžić, o. c. pp. 218—219.

^{1,4} Branko Latas i Milovan Dželebdžić, o. c. pp. 220—221: Ivan Antonovski, o. c. pp. 160—164: Detaljnije. Zb. NOR, IV/11. nr. 89, 97, 100, 109—117, 124, 134, 147, 149, 158, 237, 340, 272, 279, 282, 285, 286, 288, 291—292, 298, 325, 327, 337, 339, 343.

Zb. NOR, XII/3, nr. 46, p. 204, 55, p. 243: AVII, NAV, T-315, Rol. 64, sn. 571—572.

toriju 1. brd. div.«.⁸⁶ Stab ove divizije priznaće samo nekoliko dana kasnije, pošto su snage NOV i POJ još jednom razbile četničke jedinice i naterale u bekstvo ostatke četnika dalje na istok, da četnici ni u čemu nisu dorasli borcima NOV i POJ.⁸⁷

Neočekivano brzi i teški porazi četnika u borbama protiv NOV i POJ u Hercegovini i jugoistočnoj Bosni posebno su snažno delovali na britansku misiju koja se nalazila u to vreme pri Vrhovnoj četničkoj komandi. Neuspeh četnika bio je delom i njihov promašaj jer nisu uspeali da nagovore četničku komandu da prekine saradnju sa okupatorima i da protiv njih stupi u otvorenu borbu. Svakako da su, delom, vinovnici ovako lošeg razvoja događaja za britanske interese bili svi oni kojima su ove misije slale redovno izveštaje o radu četnika a koji nisu u vezi sa tim preduzimali potrebne korake. Tek posle izveštaja pukovnika Bejlja od 15. marta

1943. da se oko 13.000 četnika bori protiv Glavne operativne grupe NOV i POJ, i trpi teške poraze, Uprava za specijalne operativne zadatke (SOE) će pribeći konkretnim merama — obnavljanju predloga iz januara 1943. o razlučivanju četnika i partizana na taj način što bi se četnici povukli istočno od reke Ibra, ali je Draža Mihailović uporno izbegavao čak i da razgovara sa Bejljem o svemu tome.⁸⁸

U čitavom spletu složenih i kontroverznih zbivanja na Jugoistoku i posebno na jugoslovenskom prostoru u toku proleća 1943. odvijali su se kontakti i životarili pregovori između predstavnika NOV i POJ i nemačkih okupacionih političkih i vojnih vlasti, u kojima su obe strane tražile mogućnosti izvlačenja nekih konkretnih pogodnosti. Pod utiskom činjenice da su Nemci usporili ofanzivne aktivnosti svojih snaga prema prostoriji gdje je dejstvovala Glavna operativna grupa NOV i POJ naši delegati su imali i inicijativu u svim sledećim susretima: Đilasa i Velebita u Sarajevu 15. marta, Velebita sa generalom Glezom Horstenauom u Zagrebu, 16. marta, kao i Đilasa i Velebita od 20. do 25. marta u Zagrebu i još u nizu razgovora i susreta Velebita sa raznim nemačkim emisarima u Sarajevu, Zagrebu i u drugim mestima.⁸⁹ Da bi se nemačke divizije što duže zadržale na demarkacionoj liniji i na Neretvi, delegati NOV i POJ su na prvim razgovorima u Sarajevu i Zagrebu predložili da se za izvesno vreme izbegavaju međusobna oružana neprijateljstva. Naslućivanje namere Vrhovnog štaba da se korišćenjem pregovora omogući završavanje operacija protiv četnika i izbijanje u Sandžak dovelo je do preporuke OKV nemačkim komandama na Jugoistoku da se ne daju nikakve inicijative u vezi sa pregovorima i da se izbegavaju bilo kakvi aranžmani sa NOV i POJ. Ova direktiva je sprovedena na Jugoistoku i u najvećoj tajnosti po-

⁸⁸ Zb. NOR, XII/3, nr. 49, pp. 213—214, 50, pp. 222—224.

⁸⁷ Ibid. nr. 64, p. 279, 55, p. 243.

⁸⁸ Zb. NOR, XIV/2, britanska dokumenta, nr. 5, p. 982, nr. 6, pp. 987—988, takode, šire, britanska dokumenta, nr. 1—9, pp. 975—996. Zb. NOR, XII/3, nr. 10, pp. 37—45; Branko Latas i Milovan Dželebdžić, o. c. pp. 370—374.

⁸⁹ Mišo Leković, Martovski pregovori, pp. 107—189; Takode, Mark C. Wheeler, Britain and the War for Yugoslavia 1940—1943, New York, pp. 226—227.

čele su pripreme za »čišćenje« teritorije na kojoj je vođen rat između NOV i POJ i četnika u toku maja i juna, kako bi se ovaj važan region potpuno »očistio« od partizana, posle čega bi usledilo razoružavanje četnika. Međutim, dva nemačka generala, Glez Horstenau i Sigfrid Kaše, dosta različita po karakteristikama, metodi i načinu ostvarivanja svojih planova i rešenja, nastojali su i dalje da se pregovori sa NOV i POJ nastave na nižem nivou sa namerom da tako ostvare kakve-takve koristi, ili u krajnjem slučaju da se posredstvom pregovora neposrednije osmatra i izučava protivnička strana. Koristeći se predlogom delegata NOV i POJ da se jedno vreme odustane od međusobnih borbi, emisari koje su upućivali Horstenau i Kaše, ne nudeći ništa kao konkretnu protivuslugu, zatražili su da se obustave diverzije i napadi jedinica NOV i POJ na strateški važnoj pruži Beograd — Zagreb. U nastojanjima da se obezbede povoljni uslovi za doseganje glavnog cilja i izvršavanje pohoda prema Sandžaku, a uz to verujući da će i Nemci povući neki sličan protivpotez, delegati NOV i POJ su uslovno prihvatili nemački predlog.⁹⁰ Znajući da Nemci u svemu tome samo igraju svoju taktičku igru, Vrhovni štab je, u nameri da dokrajči bitku protiv četnika, jedno vreme obustavio (u proleće 1943. godine) napade u nekim regionima zemlje, kao što se to desilo na pravcu Prozor — Jablanica i u rejonu Konjica. Da ne bi došlo do nedoumice među partizanskim jedinicama na terenu, vrhovni komandant Josip Broz Tito je obavestio deo istaknutih vojnih i političkih rukovodilaca sa kojima je u to vreme uspostavio vezu da je to privremeni taktički potez radi dobijanja vremena za izvršavanje trenutno najznačajnijeg zadatka — razbijanje četnika.⁹¹ Jedan od nemačkih motiva u toku ovih kontakata (koji je naročito bio izražen kod Kašea) bila su nastojanja da se podstakne međusobni obračun između snaga NOV i POJ i četnika što je posmatrano takođe kao uspeh politike okupatora.⁹²

Titova obaveštenja o pregovorima sa Nemcima upućivana radiovezom Vrhovnog štaba Komunističkoj internacionali, a preko nje i sovjetskoj vladi, nisu tamo naišla na odobravanje. U toku drugog dela marta i u aprilu bili su ostvareni postavljeni zadaci u vezi sa prodorom operativne grupe NOV i POJ prema jugoistoku. Koncentracija četnika koja se pripremala da uništi NOV i POJ bila je razbijena i onemogućena da ponovo pokuša sa sličnim potezima.⁹³

Posle razbijanja četničkih snaga, jedinice Glavne operativne grupe koristile su kratke predahe krajem aprila i početkom maja za odmor boraca i lečenje ranjenika na prostorima istočne Hercegovine, dela jugoistočne Bosne i Sandžaka. Na ovaj način deli-

⁹⁰ Mišo Leković, *Martovski pregovori*, p. 108: Zb. NOR, II/8, nr. 215, pp. 359—360.

⁹¹ Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, knjiga II, pp. 809—920.

⁹² Bogdan Krizman, *Pavelić između Hitlera i Musolinija*, pp. 542—545: *Takođe*, ADAP, E/V, nr. 217, pp. 416—417, 262, pp. 501—502, 312, pp. 616—618, 329, pp. 668—669: Mišo Leković, *Martovski pregovori*, p. 104.

⁹³ Mišo Leković, *Martovski pregovori...* pp. 171—182.

mično odmorne jedinice početkom maja nastavile su šire operacije protiv snaga okupatora i njegovih saradnika. U svim drugim delovima zemlje bujao je u ovo vreme NOP, naročito u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, posebno na područjima koja su činila veliku oslobođenu teritoriju »Titove države« u Bosanskoj krajini, Dalmaciji, Lici, Kordunu, Baniji, Sloveniji i delovima Slavonije i koja su »čišćena« u zimskim operacijama. Skoro čitave ove teritorije, izuzev nekoliko velikih centara, bile su ponovo oslobođene i zahvaćene svestranim radom pozadinskih organa NOP. S druge strane, grupa nemačkih divizija, reorganizovana i opremljena u najvećoj tajnosti, priprema poduhvat »Švarc«, svoju novu ofanzivu. Većina reorganizovanih divizija dobija nove brojeve i nazive. Na primer, ranije 714. divizija sada 104. lovačka, koja je popunjena sa novih 3.520 vojnika i oficira.⁹⁴

Za novi poduhvat protiv glavnine snaga NOV i POJ i radi »čišćenja« delova jugoistočne Bosne i susednih područja, nemačko komandovanje je moralo krajem proleća 1943. da upotrebi veći obim svojih snaga nego je to bilo ranije planirano. I njihov zadatak se nije sastojao u »uništavanju ostataka glavnine snaga NOV i POJ i razoružavanju četnika Draže Mihailovića«, već su sada morale da vode zajedno sa četnicima teške borbe protiv oko 20.000 boraca Operativne grupe NOV i POJ, čije su kvalitete upoznali u zimskim operacijama, u neuspelim poduhvatima »Vajs 1« i »Vajs 2«.⁹⁵

3. NEUSPEH POSLEDNJEG POKUŠAJA OPKOLJAVANJA I UNIŠTAVANJA GLAVNE OPERATIVNE GRUPE NOV I POJ

Poraz osovinskih snaga u Africi i izvlačenje njihovih ostataka na sever prema italijanskom kopnu i ostrvima na Sredozemnom moru upućivali su na pretpostavke o skorom iskrcavanju anglo-američkih snaga negde na području Jugoistoka i prenošenje operativnih dejstava na južno krilo italijansko-nemačke evropske odbrane. Obe strane u ratu na jugoslovenskom području, NOP na jednoj i sile osovinskog bloka sa kvislinzima na drugoj strani, trudile su se da obezbede što bolje uslove za doček invazionih trupa; prva — da ih dočeka kao saveznike i prijatelje, a druga, osovinska, kao neprijatelje.

U nameri da ostvare ranije postavljen strateški cilj, jedinice Glavne operativne grupe NOV i POJ, nastavile su sa operacijama posle kratkog predaha u jugoistočnoj Bosni, istočnoj Hercegovini i severnim delovima Crne Gore, početkom maja 1943. godine. Cilj im je bio da razbiju ostatke četničkih jedinica, potisnu Nemce i prošire oslobođenu teritoriju za operacije na Sandžak i delove južne Srbije. U zapadnim krajevima zemlje, naročito u područjima gde su izvođene zimske operacije »čišćenja«, NOP je stalno jačao. U celini

⁹⁴ Zb. NOR, XII/3, nr. 56, p. 251.

⁹⁵ Ibid. nr. 63, pp. 265—272, 80, pp. 330—337.

uzev, NOP u Jugoslaviji spremno je očekivao nove rasplete na prostorima Jugoistoka i Balkana u leto 1943. godine.

Nemcima se žurilo sada više nego ikad ranije, da pre leta okončaju posao koji su započeli u toku zimskih operacija. Krajem aprila i početkom maja, u vreme kada su još vođeni pregovori sa predstavnicima NOV i POJ, oni u najvećoj tajnosti završavaju prikupljanje i raspored snažne grupacije odmornih i reorganizovanih jedinica za još jedan pokušaj opkoljavanja i uništavanja NOV i POJ.

0 razoružavanju četničkih jedinica sada samo uzgred razmišljaju
1 tome ne pridaju neki veći značaj.⁹⁶

Pored toga što su Nemci znali da njihovu saveznicu Italiju, uključujući tu i deo oružane sile te zemlje, nagrizaju prozapadni vetrovi, udovoljavajući Hitlerovim željama pošto je on još uvek vero-vao svom prijatelju Musoliniju, nastavljaju u završnim priprema-ma za operaciju »Svare« prisnu saradnju sa Italijanima. Posebno brinu da ne okrnje italijanske interese u NDH koja je i dalje formalno svrstavana u interesnu sferu Rima.⁹⁷

Sve nesigurnije držanje italijanske oružane sile uopšte, a i kad je bila u pitanju konkretna saradnja u priprema-ma za operaciju »Svare«, izazvalo je razočarenje u Berlinu u drugi deo Osovine. U direktivi 48^b, od 19. maja (u prvoj sedmici od početka operacije »Svare«) u kojoj su izlagane protivmere očekivanoj invaziji anglo-američkih snaga negde na Jugoistoku, Hitler je, uz ostalo, rekao da tekući razvoj zbivanja na Jugoistoku može lako dovesti do toga da područje Balkana brane samo nemačka i bugarska vojska, ne računajući na pomoć svojih drugih saveznika, među njima i Italije i NDH. Zato je Hitler nalagao maksimalno korišćenje raspoloživih snaga, da ne bi došlo do bilo kakvih neugodnosti, sve dok se ne dovedu sa istočnog fronta veća pojačanja — 4 nemačke pešadijske divizije, 1 do 2 oklopne kao i 5 bugarskih divizija. Do koje mere je bila oslabila vera u italij anskog saveznika vidi se po tome što su Nemci preuzeli na sebe većinu zadataka koje su dotada na Sredozemlju obavljali italijansko vazduhoplovstvo i obalska poziciona odbrana.⁹⁸

U konkretnoj saradnji oko priprema i počinjanja operacija pod nazivom »Svare« došlo je ponovo do nesporazuma sa italijanskim komandantima u vezi sa odnosima prema četnicima. Ovaj problem je bio otežan i činjenicom što su mnogi nemački komandanti, formalno prihvatajući naređenja o razoružavanju četnika, zbog nedostatka sopstvenih trupa i korisnosti oslanjanja na četnike u borbi protiv NOV i POJ, u praksi to izbegavali. Tako je komandant dela jedinica nemačke divizije »Brandenburg« potpukovnik Hajnc u toku prikupljanja divizije za napad na snage NOV i POJ kod Kolašina 10. maja došao u dodir sa Pavlom Đurišićem i ostacima četničkih jedi-

⁹⁶ Trgo Fabijan, Četvrta i peta neprijateljska ofanziva, u zborniku, *Netretva i Sutjeska 1943...*, pp. 49—79; Zb. NOR, XII/3, nr. 60, pp. 265—272. Takode, nr. 76, pp. 318—321, 77, pp. 322—324, 78, pp. 324—327.

⁹⁷ ADAP, EAT, nr. 340, pp. 687—690, nr. 70, p. 121, 340, pp. 687—690, 347, pp. 704—710; Šire, Walter Baum, Eberhardt Weichold, o. c. pp. 317.

⁹⁸ Zb. NOR, XII/3, nr. 71, pp. 307—309, takode i nr. 60, p. 270.

radio depeša

Štabu III. divizije

Direktiva:

- 1) Sa IV. i V. Osnovnim brigadama odmah pre-
uzeti nastupanje pravcem: Goranske -
dolina Komarnice - Šavnik sa zadatkom
izbiti što pre na prostor Šavnik - Boan. Od
D. Brezne skrenuti V brigadu preko Javorca i
Jasenovog Poga, za obezbeđenje desnog boka
i ciljem izbijanja na prostor Gvozdi - Djeranica
Gora - Komarničino brdo.
- 2) I. Daljinska brigada ostaje za sada u Gataču
polju za zadržavanje pravca od juga u jugoisto-
ku na Gataču. Don bude na ovom zadatku ova
brigada obilazila od nas neposredna nare-
đenja u buduću.
- 3) II. proleterska brigada preći će Tarn između
Tepci i Feretare i nastupati na zabijanje
i Feretare od prilike jednovremeno sa našim
izbijanjem na liniju Brezna - Dubrovsko - Vukovar
Krst. Po našem izbijanju u reon Šavnika sa ovom
brigadom uхватiti reon oko G. Bukovica.
- 4) Oslobođenim terenom vršiti mobilizaciju
i uspostaviti narodnu vlast.
- 5) Sa krilašima izbežavati borbu i stajati im
doznajući da mi ne želimo sukoba sa njima, nego
da ih neutraliziramo za izvesno vreme.
- 6) Obezbeđenje bokova u kojima misla poklonite
narodu počinju.

18/IV

M. H. O. P. A.
18. IV. 1943.
Štab III. divizije
33/1
11. 10

Vrhovni Komandant
W

(službeno se sa ovom protiču)

Direktiva Vrhovnog komandanta NOV i POJ Josipa Broza
Tita od 18. aprila 1943, Štabu 3. NOU divizije za ofanzivno
dejstvo središnjim delom Crne Gore.

nica koje su partizani prethodno razbili i gonili. Umesto da ih razoruža, on je prihvatio njihovu ponudu da se zajedno bore protiv NOV i POJ. Tom prilikom pisao je svojim pretpostavljenim: »Jedini ozbiljan protivnik je Tito. Đurišić stavlja na raspolaganje četničku miliciju (misli se na četnike koje su naoružali i opremili Italijani i koji su nazivani Milizia Volontaria Anticomunista — MVAC, prim, aut.) za borbu protiv Tita. On je izjavio: moji ljudi su suviše dugo vojnici, odvikli su se od rada, trebalo bi da se vrate poslu i porodici. Nakon uništenja Tita garantujem razoružanje. Spreman sam da se sa jednim delom svojih ljudi na istoku borim protiv komunizma pod nemačkim rukovodstvom. . . . Moj predlog, koji je ujedno i predlog 1. brd. divizije: upregnuti u borbu protiv Tita legalne četnike u Crnoj Gori sve do Titovog uništenja. Mi treba da Đurišića legalizujemo, te pomoću njega razoružamo ilegalne četnike. Po uništenju Tita, Nemci da legalizuju slabu Đurišićevu miliciju.«⁹⁹

Ovaj predlog, kao i njemu slični, upućeni višim nemačkim komandama, nisu prihvaćeni. Nemci su u vreme početka operacija polovinom maja 1943. morali izvršavati naređenje komandanta snaga na jugoistoku, što će izazvati revolt Italijana koji su kompletno naoružali sve četnike. Zbog razoružavanja a četnika Pavla Đurišića došlo je 14. maja na području Kolašina do oštarih rasprava između generala Štetnera (Walter Stetner von Grabenhofen), komandanta 1 nemačke brdske divizije koja je u operaciji »Svare« nastupala iz Sandžaka — i generala Ronkalje, (Ercle Roncaglia) komandanta 14. italijanskog armijskog korpusa koji je nastupao sa juga.¹⁰⁰ Da bi onemogućili vezu i opštenje sa višim nemačkim komandama koje bi verovatno prihvatile volju Italijana, Stetnerovi ljudi su jedno vreme namerno prekinuli telefonske linije koje su vodile u komandne centre.¹⁰¹

Jak pritisak jedinica NOV i POJ je prisilio ipak i jedinice generala Stetnera, kao i mnoge ranije, da vrate četnicima oružje i da ih upotrebe u borbama protiv partizana, pravdajući se da su četničke jedinice ». . . zbog vrlo napregnute situacije i zbog nedostatka naših snaga, bile angažovane kao osiguravajući zastor i u međuprostoru nemačkih jedinica. . . . Sada se divizija nalazi praktično u situaciji da ove četnike koji su, boreći se zajedno sa nemačkim trupama, pretrpeli jake gubitke (za 3 dana 60 mrtvih) i koji su se pokazali verni i pouzdani, šalje u zarobljeništvo.«¹⁰²

Iako nisu ranije otkrile pripreme Nemaca za novi poduhvat pod oznakom »Svare«, jedinice glavne operativne grupe nisu zatečene nepripremljene. U duhu svojih već proverenih stalnih oružanih aktivnosti one su se u trenutku započinjanja ofanzive i same znatnim

⁹⁹ Ibid. nr. 63, p. 278. Takode, Branko Latas i Milovan Dželebdžić, o. c. pp. 227—228.

¹⁰⁰ Zb. NOR, XII/3, nr. 65, pp. 284—290. Takode, nr. 64, pp. 279—293, 65, pp. 284—290, 67, pp. 296—297, 70, pp. 302—306; ADAP, E/VI, nr. 101, pp. 183—185; Branko Latas, Milovan Dželebdžić, o. c. pp. 229—232.

¹⁰¹ Zb. NOR, XII/3, nr. 110, p. 466.

¹⁰² Ibid. nr. 74, pp. 313—314. Takode, nr. 80, p. 332, 101, p. 410.

svojim delom zadesile u akcijama ili u pokretima za izvršavanje postavljenih zadataka. I pored daleko nadmoćnijih snaga, u kojima su se uz veći deo nemačkih trupa koje su izvodile zimske operacije prema Neretvi, našle i novopridošle nemačke jedinice — 1. brdska divizija i divizija »Brandenburg«, sve italijanske jedinice na području Crne Gore i Hercegovine i deo bugarskih okupacionih trupa — zamisao nemačkog komandovanja da jedinice NOV i POJ opkoli na delovima teritorije severne Crne Gore, severoistočne Hercegovine i južne Bosne i da ih uništi nije se ostvarila.

Težište u prvoj fazi neprijateljskih operacija od 15. do 30. maja u kojima je uzelo učešće oko 117.000 vojnika (nemačke divizije: 369, 118, 7.SS »Princ Eugen« i 1. brdska, a u širem regionu 117. i 373. divizija; italijanske divizije: Taurinenze, Ferrara, Venecija, u širem području: Peruća, Marke i Murče; bugarsko-nemačke borbene divizijske grupe i druge manje jedinice) prema oko 19.000 boraca NOV i POJ bilo je usmereno na gornje tokove reka Lima, Tare i Pive gde su u to vreme dejsvovala snage Glavne operativne grupe NOV i POJ. Blagovremeno otkrivši namere neprijatelja, Vrhovni štab je između 20. i 26. maja usmerio težište jedinica NOV i POJ prema severozapadu. Pošto se došlo do zaključka da bi proboj preko reke Čehotine i Drine bio težak, sačekao se dolazak prve britanske vojne misije i odmah po njenom dolasku težište operacija NOV i POJ je usmereno na zapad, prema Sutjesci. U vremenu od 5. do 9. juna bio je uništen neprijateljski obruč na Sutjesci i veći deo operativnih snaga se probio na šire područje Zelengore. Pošto je bila zapretila ozbiljna opasnost da neprijatelj formira novi obruč na severnim padinama Zelengore, Vrhovni štab je naredio pokret prema severu. Neposredno pošto su jedinice 1. proleterske divizije noću između 9/10. maja uspešno uništile novi obruč, do 15. maja probio se veći deo jedinica glavne operativne grupe preko puta Kalinovik-Foča, prema Jahorini, i dalje, u istočnu Bosnu. U više puta ponovljenim pokušajima proboja 3. proleterske divizije, koja je pratila ranjenike iz Centralne bolnice u vremenu od 11. do 14. juna, uspeo se probiti samo deo jedinica, dok je znatan broj njenih boraca pao u neravnopravnim borbama protiv nadmoćnijeg okupatora, zajedno sa ranjenicima.¹⁰³

Komandant nemačkih trupa u Hrvatskoj i rukovodilac operacije u poduhvatu »Svare« nije mogao ni ovoga puta obradovati svoje pretpostavljene. U izveštaju o obostranim gubicima od 20. juna morao je da prizna sopstvene (svakako umanjene) gubitke u borbama od 15. maja do 15. juna — 3.179 vojnika i oficira, ne spominjući gubitke svojih saveznika: Italijana, Bugara, četnika, muslimanske mili-

¹⁰³ O toku i ishodu borbi na Sutjesci, odnosno na Neretvi i Sutjesci, najvrednije naučne podatke dalo je oko 80 autora u pomenutom zborniku radova sa naučnog skupa Neretva i Sutjeska 1943, Vojnoistorijski institut, Beograd 1969, pp. 1—783, sa potrebnim prilogima i skicama. Takođe, u radovima: Viktor Kučan, Bitka na Sutjesci, Beograd 1963, pp. 3—25 i Petar Tomac, Peta neprijateljska ofanziva, Beograd 1953, pp. 46—70.

cije i drugih.¹⁰⁴ U toku jednomesečnih teških borbi njegove jedinice su ponovo bile iscrpljene, a na neke divizije koje su u borbu krenule posle reorganizacije i popune opet se nije moglo računati. Na primer, nova Lovačka 118. divizija (ranije 718) u svom izveštaju od 16. juna, dan posle završetka operacije na Sutjesci, javlja da je u operaciji »Svare« imala 1.788 vojnika izbačenih iz stroja, od toga 42 oficira.¹⁰⁵

Nemački komandanti su i do tada posle neuspehli pokušaja ugušivanja pojedinih žarišta NOP (na primer u borbama u Srbiji u jesen 1941, u istočnoj Bosni u proleće 1942, na Kozari u leto 1942, u operacijama »Vajs 1« i »Vajs 2« u proleće 1943. i drugim) priznavali borbenost i upornost partizanskih jedinica, ali je posle borbi na Sutjesci ovakva priznanja upućivala skoro svaka nemačka jedinica koja je tada učestvovala u borbama. Tako je u pomenutom izveštaju 118. lovačke divizije stajalo: »Tok borbi je pokazao da su partizanske snage pod komandom Tita strogo organizovane, vešto vođene i poseduju začuđujuće visok borbeni moral. Neprijatelj je vodio veoma pokretnu borbu a i u odbrani su aktivni. Karakteristični su bili maskirni udari koncentrisanim snagama na jednom mestu, po vremenu koje je pogodovalo neprijatelju (otpada avijacija!) i tamo gde nije dovezlo dejstvo naše artiljerije. Tako je partizanima pošlo za rukom da ponovo nadoknade nestašicu u teškom naoružanju i da koristeći mrak, maglu i kišu, idu na juriš, borbu prsa u prsa. Pri tome su pokazali da su fanatični borci koji su malim zadovoljni, koji dobro poznaju težak planinski teren i koji se žilavo bore. Naoružanje partizana je dobro. Raspolazu sa iznenađujuće velikim brojem automatskog oružja (puškomitraljez, mitraljez, minobacač, itd.) i sa dovoljno municije. Izveštaji se slažu u tome, a i naši gubici pokazuju, da znaju da rukuju tim oružjem. Koristeći odličnu obaveštajnu službu (pomoć stanovništva, itd.), pogodnosti zemljišta i maskiranje (i uniformama svake vrste) ponovo im je pošlo za rukom da napadnu naše jedinice. Nasuprot četnicima partizani su, nema sumnje, protivnik koga treba ozbiljno uzeti, kome su dorasle samo jedinice koje su opremljene i naoružane svim onim što je potrebno za rat u planinama, koje su dobro obučene i navikle na najveće telesne napore.¹⁰⁶

U nemačkim izveštajima ima iz bitke na Sutjesci može se naći još niz stručnih i objektivnih ocena o izvanrednoj spremnosti, borbenosti i uspešnosti jedinica NOV i POJ. Tako su izveštavali komandanti nemačkih jedinica koje su dolazile sa velikih svetskih frontova a takav je bio i izveštaj komandanta 1. nemačke brdske divizije koja je u bitku na Sutjesci ubačena neposredno po dovođenju sa kubanskog mostobrana na istočnom ratištu. U tom izveštaju se govori i o osobenostima ratovanja NOV i POJ: »Način vođenja borbe neprija-

¹⁰⁴ 2b. NOR, XII/3, nr. 94, pp. 394—395. Slavko F. Odić, Nemačke i kvilinske oružane snage u četvrtoj i petoj ofanzivi i njihovi gubici... p. 115. Takode, šire, Zb. NOR, XII/3, nr. 88, pp. 354—355, 89, pp. 357—359, 90, pp. 359—360, 91, p. 361, 92, p. 372, 92, p. 374: ADAP, E/VI, nr. 101, pp. 183—185.

¹⁰⁵ Zb. NOR, XII/3, nr. 92, p. 380.

¹⁰⁶ Zb. NOR, XII/3, nr. 375, pp. 374—375.

telja je savremen i težak. Mi smo bili naviknuti da izviđamo, da udarimo na neprijatelja, da ispitamo front pojačanim izviđanjem i tada da napadnemo i uništimo neprijatelja, odnosno da ga odbacimo. Ovde imamo puno posla sa neprijateljem čija snaga leži u taktici partizanskog ratovanja i koji je u najvećoj meri zaštićen terenom. On uvek uzmakne odlučnoj borbi. Noć i maglu obilno iskorišćuje, prodiere u front i napada tada sa svih strana pojedina uporišta i istaknute visinske položaje. On je majstor u borbi u šumi».¹⁰⁷

U izveštaju štaba posebno cenjene nemačke SS brdske divizije »Princ Eugen« od 25. jula 1943. o iskustvima iz operacije »Svare« uz ostalo je napisano: »Neprijatelj se borio tvrdoglavo i lagano odstupao od jedne do druge linije otpora. Gde je situacija zahtevala on je prelazio u protivnapad«.¹⁰⁸

Posebnu pažnju zaslužuje ocena komandanta nemačkih trupa na teritoriji NDH Litera koji u izveštaju od 17. jula priznaje da su borci NOV i POJ u svojoj borbenosti, odlučnosti i izdržljivosti prevazišli vojnike Vermahta: »Kao borac pojedinac, pod istim uslovima, nemački vojnik, većinom malo obučen planinskoj borbi, često nije dorastao fanatično borbenim banditima koji su potpuno srođeni sa terenom i koje stanovništvo podržava, tim više što obuka u gađanju pokazuje velike nedostatke«.¹⁰⁹

U vreme bitke na Sutjesci u leto 1943. NOP se dalje širio i u zapadnim delovima zemlje, Sloveniji, Slavoniji, Dalmaciji i naročito na područjima koja su već od ranije bila uključena u prostranu oslobođenu teritoriju — u Bosanskoj krajini, Lici, Baniji i Kordunu.¹¹⁰ NOP se sve uspešnije širio u sve slojeve među stanovništvom u istočnim područjima zemlje, u Crnoj Gori, Srbiji, istočnoj Bosni, Vojvodini i Makedoniji. U pomenutom izveštaju 7. SS divizije »Princ Eugen«, kada se procenjuje stanje u Hercegovini, Crnoj Gori i istočnoj Bosni gde je ova divizija operisala u junu i julu, ističe se: »Stanovništvo stoji skoro bez izuzetka na strani bandi, kao pripadnici »narodnooslobodilačke borbe«. O našim pokretima je većinom ranije obavešteno«.¹¹¹

Samo mesec dana posle neuspelog pokušaja uništavanja grupe divizija pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba NOV i POJ, komandant nemačkih trupa u NDH general Litera 18. jula izveštava svoje pretpostavljene da situacija u zapadnim delovima Jugoslavije postaje sve opasnija. »Ustanički pokret, uprkos svih udara nemačkog Vermahta, stalno napreduje... Sve dosadašnje operacije čišćenja, u kojima se proliło mnogo nemačke krvi, nisu imale opipljivog uspeha, izuzev velikih krvavih gubitaka kod neprijatelja, pošto hrvatska uprava (misli se na NDH, prim, aut.) nije u stanju da preuzme ostalo što bi doprinelo smirivanju. . . Shvatanje da se nemačka vojska nalazi u jednoj prijateljskoj zemlji davno je prošlo.«¹¹²

¹⁰⁷ Zb. NOR, XII/3, nr.103, p. 426.

¹⁰⁸ Ibid. nr. 110, p. 466.

¹⁰⁹ Zb. NOR, XII/3, nr.105, p. 439.

¹¹⁰ Ibid. nr. 96, p. 399, 97, p. 400, 98, pp. 401-402, 99, pp. 403-406.

¹¹¹ Zb. NOR, XII/3, 110, p. 468.

Zb. NOR, XII/3, nr.105, pp. 436-437.

Snažan polet NOP u svim delovima zemlje, uz istovremeni teški poraz četničke grupacije u severoistočnoj Hercegovini, južnoj Bosni i u Sandžaku, uticali su na promene u nemačkim procenama o mogućnostima i snazi četničkog pokreta Draže Mihailovića. U operaciji »Svare« čiji je cilj bilo paralelno uništenje NOV i POJ i razoružavanje četnika već od samog početka se odustalo od ovog drugog zadatka. Prema nemačkim izveštajima, privremeno ili trajnije bilo je u tom celom poduhvatu razoružano, uglavnom u prvoj fazi, samo 3.764 četnika. U isto vreme prema žrtvama oko 6.000—7.300 pripadnika jedinica NOV i POJ koji su u tim borbama pali boreći se protiv okupatora — poginulo je samo 17 četnika, odnosno rodoljuba koji su sticajem prilika dospeli u četničke jedinice.¹¹³ U skoro svim sačuvanim izveštajima nemačkih jedinica iz operacija u 1943. godini daju se negativne ocene o borbenoj i svakoj drugoj aktivnosti četničkih jedinica. Njihova nemoć i slabost najvernije je ocrтана u izveštaju komandanta 1. brdske divizije od 10. jula 1943. godine, koji se odnosi na ponovni pokušaj Draže Mihailovića da prikupi sveže četničke jedinice kako bi zaustavile prodiranje Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba na istok: »Četničke jedinice koje se nalaze na liniji zaprečavanja na Drini i Pivi nisu mogle odoljeti naletu fanatičnih borbenih i strogo vođenih komunističkih jedinica i potisnute su. Postojala je opasnost da će komunisti prodrati do obale i severne Albanije.«¹¹⁴

Krupni događaji u leto 1943. na Jugoistoku, posebno novi neuspeh Vermahta u poduhvatu »Svare« i iskrcavanje anglo-američkih oružanih snaga na Siciliju između 9./10. jula snažno su uticali na tokove rata na ovom delu evropskog kontinenta.

Na početku invazije konačno je otkriveno na kome pravcu zapadni saveznici nameravaju angažovati deo svojih snaga na Jugoistoku. Ranija strahovanja da bi to mogao biti direktno Balkan su umanjena jer se znalo da Britanci i Amerikanci u tom trenutku ne raspolažu u Africi i u Sredozemnom moru s tolikim snagama da bi mogli razvijati ofanzivne operacije na dva pravca. Znalo se, takođe, da za jedan takav poduhvat treba vremena, pored ostalog i za obezbeđenje pomorskog transporta iz luka Velike Britanije ili čak iz Sjedinijenih Američkih Država. Vreme potrebno za prikupljanje armija i njihov transport navodilo je nemačko komandovanje na zaključak da, u najpovoljnijim uslovima, anglo-američke oružane snage mogu da izvedu drugi talas invazije negde na području jadranskog obalskog pojasa tek u proleće 1944. godine.¹¹⁵

Za Nemce je ovo značilo olakšanje jer su mogli da vrše odgovarajući raspored trupa, ali istovremeno je donosilo i probleme, posebno one koje im je zadavao NOP u Jugoslaviji i EAM u Grčkoj,

¹¹³Fabijan Trgo, navedeni referat u zborniku Neretva... p. 78; Viktor Kučan, o. c. PD. 25—64; Leksikon Narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Jugoslaviji 1941—1945. prvo izdanje, »Narodna knjiga« i drugi, Beograd 1980, n. 88; Vlado Strugar, Jugoslavija 1941—1945, VII, Beograd 1970, p. 159. Takođe, šire, Zb. NOR, XII/3, nr. 94, p. 395, 100, pp. 407—409 i 103, p. 432.

¹¹⁴ Zb. NOR, XII/3, nr. 103, p. 423.

¹¹⁵ Ibid. nr. 106, pp. 444—448.

koji su iz dana u dan postajali sve snažniji. Na jednoj strani našle su se pod sistematskim udarima strategijske železničke pruge i komunikacije preko Jugoslavije i Grčke, a na drugoj — očekivalo se da vest o iskrcavanju i malog desanta negde na Balkanu ne pokrene sve stanovništvo i dovede u iskušenje okupacioni sistem. Posle teškog poraza četnika u Hercegovini sa te strane se više nije strahovalo, ali su Nemci računali i dalje na četničku podršku, posebno radi toga što je glavninu njihovih jedinica usmeravala komanda Draže Mihailovića prema Drini sa zadatkom sprečavanja prodora »komunističkih« snaga, odnosno jedinica NOV i POJ, u Srbiju. U delovanju prema četnicima Draže Mihailovića isticao se zadatak ubacivanja isprobanih i Rajhu odanih ljudi u samo središte te organizacije kako bi se sprečila nova mobilizacija.¹¹⁰

Da bi se ojačale pozicije protiv sve brojnijeg i jačeg NOP, uz stalno dovlačenje novih snaga Vermahta, preduzeto je više mera za što uspešniju mobilizaciju folksdojčera u SS trupe i za bolje korišćenje postojećih kvislinških formacija; ustaša, nedićevaca, snaga Srpskog dobrovoljačkog korpusa i drugih. Radi ometanja eventualnih manjih desantnih akcija za zauzimanje pojedinih važnih ostrva, luka, saobraćajnih čvorova, korinskog kanala u Grčkoj, aerodroma ili područja koja se mogu osposobiti za prihvatanje aviona, pristupilo se u unutrašnjosti Balkana formiranju pokretnih motorizovanih rezervi koje bi u slučaju pokušaja Anglo-Amerikanaca da se iskrcaju mogle za 24 časa da stignu do ugroženih mesta na obali. Predlagalo se takođe da se pripremi što veći broj kamiona kojima bi se u slučaju ispadanja iz saobraćaja određenih deonica železničkih pruga mogao obezbediti transport rezervi, opreme i drugih sredstava potrebnih za nemačke garnizone ili trupe koje bi bile angažovane u operacijama.¹¹⁷

Radi boljeg i dugoročnijeg osiguranja obale i celog ovog regiona, naročito posle pada Musolinija u Italiji, pristupilo se dovlačenju novih jedinica Vermahta sa drugih frontova. Već 25. i 26. jula usiedile su nove mere, prvo direktiva komandanta Jugoistoka generala Lera o merama za odbranu ovoga dela nemačkog okupacionog područja a zatim i pomenuta Hitlerova direktiva broj 48 — koje su unele čitav niz promena u komandovanju okupacionim sistemom na Jugoistoku. U smernicama generala Lera težište je usmereno na proširivanje okupacione vlasti Rajha i na područja Balkana koja su do tada ulazila u italijansku okupacionu zonu, svakako uz preporuku da se sarađuje sa italijanskim okupacionim i vojnim vlastima na tim područjima. Naređeno je hitno posadanje najvažnijih rezona Balkana; 118. divizija usmerena je prema Skadru i Draču, SS »Princ Eugen« divizija prema Dubrovniku, Mostaru i Splitu, 114. divizija prema Šibeniku i Zadru, 100. divizija prema Grčkoj itd. Komandantima ovih jedinica najavljena je mogućnost kapitulacije Italije pri čemu su morali biti spremni za više novih zadataka, između ostalog i za razoružavanje italijanskih divizija i savladavanje novih

¹¹⁸ Ibid. nr. 107, p. 455.

¹¹⁷ Ibid. nr. 106, pp. 444—451, 107, pp. 451—457.

prepreka koje će nametnuti svojim pojačanim udarima NOV i POJ u Jugoslaviji i ELAS u Grčkoj.¹¹⁸

Hitler je u svojoj direktivi 48 od 26. jula ukazao na potrebu angažovanja svih mogućih snaga u uništavanju NOV i POJ u Jugoslaviji i ELAS-a u Grčkoj — kao najvećih opasnosti za nemački okupacioni sistem na celom Jugoistoku — kao i na potrebu uspostavljanja kontrole nad sve nesigurnijim italijanskim okupacionim trupama. Zbog toga je izdao naredbu da komandant Jugoistoka preuzme komandu i nad 11. italijanskom armijom u Grčkoj, a da nemačke jedinice ojačaju odbranu, zajedno sa Italijanima, svih najvažnijih tačaka na morskoj obali. Da bi se izvršili ovi krupni zadaci, obećao je da će dovesti nove snage — u prvom talasu po dve tenkovske, brdske i lovačke divizije.¹¹⁹

U toku bitke na Sutjesci i neposredno posle nje došlo je do prvih znatnijih promena u odnosima Velike Britanije i Draže Mihailovića, na jednoj strani i Velike Britanije prema NOP u Jugoslaviji, na drugoj. Već od prve britanske misije majora Hadsone (Duane T. Hudson) iz jesenjih dana 1941. preko neuspele Atertonove (Terence Atherton) misije u prvom delu 1942, do misije pukovnika Bejlja (S. W. Bailey), koja je usledila krajem 1942, kao i nekoliko drugih misija koje su se u proleće 1943. zatekle u pojedinim oblastima pod četničkim uticajem, dolazilo je do razlaza između generalne balkanske politike vlade Velike Britanije koja je težila da deo svojih uticaja u Jugoslaviji očuva kroz saradnju sa NOP kao odlučujućim činiocem u zemlji i četničkim pokretom Draže Mihailovića, koji je radi očuvanja starog buržoaskog sistema otvoreno sarađivao sa okupatorima. Okosnicu balkanske politike vlade Velike Britanije činili su planovi za obnavljanje vlasti starih monarhija, svakako u nešto izmenjenom obliku, ali su istovremeno prihvatili beskompromisnu borbenu saradnju sa Sovjetskim Savezom do uništavanja nacističke vlasti u Nemačkoj. U ovoj neizvesnoj borbi, naročito u prvim godinama drugog svetskog rata, Velika Britanija je nastojala da u svim okupiranim i porobljenim zemljama podstakne otpor protiv Trojnog pakta i da istovremeno udruži sve postojeće antiosovinske snage protiv okupacionih vlasti i novog poretka. Uočivši da u jugoslovenskim zemljama nema šansi za povratak starog režima, Britanci su bili sbremni da prihvate kompromisno rešenje, što su od početka odbijali četnici Draže Mihailovića. Umesto sarađnje sa narodom oni su sve više i dublje ulazili u saradnju sa okupatorom što ih je udaljavalo ne samo od svog naroda, već i od zapadnih saveznika. Sve dublji pad tog pokreta najbolje ocenjuje sam Čerčil u svojim memoarima kad kaže: »Do toga trenutka (do kraja proleća 1943. orim. aut.) smo slali svoje misije isključivo onim bandama na čijem se čelu nalazio Mihailović, koji je predstavljao zvaničan pokret otpora protiv Nemaca i jugoslovensku vladu u Kairu«.¹²⁰ Nastojanja svih

¹¹⁸ Zb. NOR, XII/3, nr. 109, pp. 464-65.

¹¹⁹ Ibid. nr. III, pp. 472-477.

¹²⁰ Winston Čerčil, Drugi svetski rat, knjiga V, p. 443; Branko Latas i Milovan Dželebdžić, o. c. p. 374.

britanskih misija da u napore borbe na svetskim frontovima protiv sila Osovine uključe i četnike, ostala su bez rezultata, jer četnički pokret je svoje snage upotrebljavao samo protiv NOV i POJ i udruživao se sa svim silama koje su bile protiv tog pokreta. Posle prvog velikog preokreta na svetskim frontovima u zimu 1942/1943. kada je temelje za učešće u posleratnom uređivanju oslobođenog sveta trebalo graditi na uspesima u borbi u okvirima antihitlerovske koalicije protiv okupatorskih sila i na tlu Jugoslavije, Britanci su preko svoje glavne misije pukovnika Bejlja i preko drugih regionalnih misija pozivali u borbu. Čak su i sami donosili eksploziv, pripremali i inicirali diverzije na značajnije puteve i železničke komunikacije, na privredne centre kakvi su bili rudnici bakra u Boru, olova i cinka u Trepči i drugi. Međutim, četnička Vrhovna komanda je uporno odbijala da bilo gde napada na okupacione trupe, potajno naređujući da se takve akcije izvode samo u nacionalno mešovito nastanjenim područjima kako bi se pripisale partizanima, ili su, pak, nosili muslimanske kape i oznake kako bi se izazvala mržnja među različitim narodnostima i veroispovestima.¹²¹

Vesti koje su stizale od misija iz Jugoslavije početkom 1943. o otvorenoj saradnji četnika Draže Mihailovića sa okupatorima, o njihovoj jedinoj i isključivoj borbenoj aktivnosti protiv NOV i POJ, 0 pokoljima koje su počinili nad Muslimanima Sandžaka, istočne Bosne i u drugim krajevima a posebno vest da oko 13.000 četnika Draže Mihailovića čeka u zasedi na Neretvi Titove snage koje krvaru u borbama protiv jakih nemačkih i italijanskih jedinica, kao i strašan poraz tih četnika u sukobu sa brojno manjim snagama NOV i POJ u Hercegovini, bili su krajnji i poslednji signal vladi Velike Britanije da menja svoje poglede na borbu jugoslovenskih naroda i da Draži postavi ultimativni zahtev za stupanje u borbu protiv okupatora.¹²²

Odlučna linija Forin ofisa od početka marta 1943. godine, uskoro u glavnim crtama prosleđena Britanskoj glavnoj komandi u Kairu, i pored kolebljivog držanja SOE, značila je početak preokreta u odnosima¹²³ prema politici odlaganja borbe protiv okupatora koju je uporno sprovodio Draža Mihailović. Uz ukazivanje na to da je rat u Sredozemlju došao u fazu u kojoj se mogu uskoro očekivati krupni preokreti, zatraženo je od četnika da odmah počnu sa izvršavanjem ranije preuzetih obaveza. Otvorenim predočavanjem mnogobrojnih slabosti i propusta četničkog pokreta i uz isticanje partizana koji predstavljaju dobru i efikasnu borbenu snagu u svim delovima zemlje, od Mihailovića je zahtevano da prekine svaku saradnju sa Osovinom, da otpočne napade na neprijateljske saobraćajnice i da se radi izbegavanja sukoba sa NOV i POJ, u duhu preporuka od januara 1943. godine, orijentiše na predele istočno od

¹²¹ Branko Latas i Milovan Dželebdžić, o. c. pp. 361—377; Elizabeth Barker, *Britanska politika na Balkanu ...* pp. 284—299.

¹²² F. W. Deakin, *Prva britanska vojna misija kod Tita, u zborniku Neretva i Sutjeska 1943...* pp. 184—195. *Zb. NOR, XIV/2, Dokumenti Velike Britanije, nr. 4—12*, pp. 981—1004.

¹²³ *Zb. NOR, XIV/2, nr. 4 (britanska dokumenta)*, pp. 981—986.

linije koju čini reka Ibar. Ovde je takođe dat nalog Britanskoj komandi na Srednjem istoku da pristupi uspostavljanju veze sa Vrhovnim štabom NOV i POJ za koji je utvrđeno da se nalazi negde u području Durmitora. Nešto kasnije, kapetani Dikin (Deakin F. W. D.) i Stjuart (William F. Stuart) dobili su 20. maja uputstva za let prema Jugoslaviji. Noću između 27. i 28. maja oni su se uspešno spustili kod Zabljaka i stigli u Vrhovni štab u jeku operacija »Svare«, neposredno pred bitku na Sutjesci.¹²⁴

Glavni zadatak misije kapetana Stjuarta i Dikina, označene šifrom »Tajpikel« (Typical) bilo je uspostavljanje trajne veze sa Vrhovnim štabom NOV i POJ, utvrđivanje činjeničnog stanja o borbama u Jugoslaviji i davanje konkretnih predloga za mere koje bi u budućnosti preduzele britanske političke i vojne vlasti u vezi sa jačanjem, i pomaganjem antiosovinske borbe u svim delovima jugoslovenske teritorije. Povoljne mogućnosti da se najneposrednije upozna stanje u Jugoslaviji pružale su teške svakodnevne borbe u bici na Sutjesci, koje je britanska misija morala da iskusi i da uz Vrhovni štab i neposredno učestvuje u njima. Posle pogibije kapetana Stjuarta u borbama kod Krekova 9. juna, gde je bio ranjen i vrhovni komandant Josip Broz Tito, uz zbližavanja kojima je doprinosila zajednički prolivena krv, sve poslove veoma uspešno je nastavio kapetan Dikin. Već nekoliko prvih kratkih depeša potvrdile su i osvetlile ona saznanja koja su dobijena od ranijih misija naročito na temelju izveštaj a pukovnika Bejlja i usmenih vesti koje je po dolasku u Kairo doneo pukovnik Hadson u januaru i februaru 1943, o »banditskoj« politici koju su sprovodili četnici Draže Mihailovića.¹²⁵ »Već 6. juna 1943. godine britanski načelnici štabova u Londonu prihvatili su gledišta Glavne komande Srednjeg istoka da partizani predstavljaju najznačajniju protivosovinsku borbenu snagu u zemlji i da im, koliko bude moguće, treba pružiti pomoć preko SOE. Operativni razlozi se moraju staviti iznad svega«¹²⁶ podvučeno je u ovoj odluci, jer se pripremala saveznička invazija na

¹²⁴ Britanska glavna komanda u Kairu, u saglasnosti sa stavom pretpostavljene Komande i vlade Britanije, donela je u to vreme odluku da se preko pukovnika Bejlja saopšti Draži Mihailoviću da u toku priprema savezničke ofanzive na Sredozemlju »izvršava obaveze koje je ranije prihvatio«. Isto tako, Vrhovna komanda u Kairu je došla do zaključka da su ograničene mogućnosti njegovih trupa u delovima Srbije, a u drugim delovima zemlje skoro nikakve. »Njegove jedinice u Crnoj Gori, Hercegovini i Bosni već su uništene, ili su u tiješnoj saradnji sa silama Osovine. Isto tako teško da se može reći da njegove jedinice postoje u Hrvatskoj, Sloveniji i Slavoniji... Partizani predstavljaju dobru i efikasnu borbenu snagu u svim delovima (Jugoslavije, prim, aut.) gdje samo kvislinzi stoje uz generala Mihailovića.« Citirani prilog F. W. Dikina, P. 188. Paralelno je preko prve vojne misije upućena poruka Vrhovnom štabu NOV i POJ u kojoj su poentu činile misli »... da je rat na Sredozemlju dostigao stupanj u kome se savezničke ofanzive mogu uskoro očekivati i da, prema tome, sinhronizacija savezničkog djelovanja postaje poželjna: da se pripreme partizanske snage za napad na specifične ciljeve na neprijateljskim komunikacionim vezama sa sredstvima koja ćemo mi pribaviti...« Isto, p. 189: Takođe, šire, Mark C. Wheeler, o. c. pp. 228—233: Dušan Plenča, o. c. pp. 186—188.

¹²⁵ Winston Cerčil, Drugi svetski rat, knjiga V, p. 443.

¹²⁶ F. W. Deakin, o. c. p. 192.

Siciliju pa je trebalo što više nemačkih snaga privući na Balkan. Posle ovoga usledio je kratak Dikinov izveštaj od 14. juna: »Probili smo se prošle noći kroz nemački obruč na sjever, preko puta Foča — Kalinovik, blizu Jeleča. Tito je izvukao preko 10.000 ljudi. Jedna divizija je ostavljena u Crnoj Gori na području Pive. Bili smo svjedoci najgorčnije borbe«. Čerčil je tada naredio »... da se poveća naša pomoć jugoslovenskom pokretu, ako bude potrebno i na račun bombardovanja Nemačke i podmorničkog rata«. ¹²⁷ Na temelju ovih odluka u Jugoslaviju su počele već krajem juna 1943. da pristižu simbolične pošiljke materijala koje će se kasnije uvećavati.

Do kapitulacije Italije zadatak vojne misije »Tajpikel« je veoma uspešno završen. Ona je uspela da sazna istinu o borbama u Jugoslaviji, da poveže sve britanske misije na oslobođenoj teritoriji u Jugoslaviji (samo u julu i avgustu je ubačeno novih sedam britanskih misija) i da sa pravim stanjem upozna sve nadležne britanske vojne i političke instance. Šef misije Dikin dao je predlog da se s obzirom na snažan razvoj NOP i sve veći značaj NOV i POJ za pobedu nad okupatorima na jugoistoku Evrope, misija uz Vrhovni štab NOV i POJ podigne na viši nivo. ¹²⁸ Sve to što se događalo u Jugoslaviji, a naročito objektivni i nepristrasni izveštaji Dikina, doprineli su shvatanju u Londonu da ne postoje šanse za izmirenje između NOV i POJ i četnika Draže Mihailovića i da će saveznici, da bi ubrzali zajedničku borbu na Balkanu, morati uskoro da se odreknu Draže Mihailovića koji je postajao sve veća smetnja u kreiranju i sprovođenju njihove vojne i političke linije na jugoistoku Evrope.

4. RASKID ITALIJE SA NEMAČKOM I ODJEK NJENE KAPITULACIJE NA PODRUČJU JUGOISTOKA

Iskrcavanje anglo-američkih snaga na Siciliji 9/10. jula 1943. godine otkrilo je Nemcima glavni smer savezničkog udara u toku 1943. i omogućilo im realna predviđanja da do novog takvog poteza negde na razuđenom primorju Balkana ne može doći pre proleća 1944. godine. Nisu im zadavali krupnije probleme eventualni manji desanti na određene ključne tačke na ovom prostoru, naročito na udaljena egejska ostrva jer su tamo već bila pripremljena odbrambena utvrđenja koja su branile nemačke posade. ¹²⁹

Daleko veće probleme za njih je predstavljalo slabljenje linije odbrane zbog sve izrazitije političke i vojne krize saveznice Italije, sve veće demoralizacije italijanske armije i ostalih satelitskih i kvislinških režima do čega je došlo pod uticajem zbivanja na Siciliji i

¹²⁷ Ibid. pp. 192—193.

¹²⁸ Ibid. pp. 194—195: Takode, Ficroj Maklin, Rat na Balkanu, Prosveta, Beograd 1980, pp. 17—56; Elizabeth Barker, o. c. pp. 396—300; Branko Latas i Milovan Dželebdžid, o. c. p. 375.

¹²⁹ М. Говард, Большая стратегия, pp. 325—379; Josef Schröder, o. c. pp. 158—195; Valter Baum, Eberhard Weichold, o. c. pp. 328—341.

krupnog poraza nemačkih armija u poslednjem velikom ofanzivnom pokušaju prodora na centralnom frontu na pravcu Kurska.¹³⁰

Veći deo italijanske oružane sile bio je delimično neaktivan, zatvoren u svoje garnizone i oslonjen na četnike i druge satelite. Ipak, imponantan broj od 76 kompletnih italijanskih divizija uoči iskrca- vanja (od kojih blizu polovina — 33 na teritoriji Jugoslavije a manji deo u Albaniji i Grčkoj) predstavljao je ne malu prepreku i pretnju svakom ko se pripremao da ih napadne. (Prema stanju od 1. marta 1943, Italijani su imali još 27 divizija na sopstvenoj teritoriji, 8 u Francuskoj, a 6 u severnoj Africi, koje su do polovine maja uglav- nom zarobile anglo-američke snage, kao i dve na istočnom frontu.¹³¹

Zahvaljujući osloncu koji su imali u italijanskim oružanim sna- gama do polovine 1943, bugarskim i mađarskim trupama i snagama NDH, zatim podršci četnika, muslimanske milicije i drugih kvislin- ških vojski, Nemci su do leta 1943. mogli da drže u Jugoslaviji ogra- ničen kontingent svojih snaga, ukupno oko sedam divizija sa oko 263.000 vojnika računajući i posebne i specijalne jedinice, među ko- jima je znatan deo otpadao na legionarske jedinice u kojima je ve- ćina sastava bila regrutovana sa teritorije NDH.¹³²

Uz brojne snage domobrana i ustaša i većeg dela četnika koji su sarađivali sa okupatorima, najveći deo nemačkih oružanih snaga ras- poređenih u Jugoslaviji bio je zbog brojnosti, širine i snaga NOP an- gažovan na teritoriji NDH. Od pomenutih 263.000 vojnika, pod ko- mandom generala Letersa nalazilo se čak 165.000 nemačkih vojnika i oficira u zapadnom delu Jugoslavije.¹³³ I pored toga što su već od početka aprila 1943. sistematski sprovodili militarizaciju dela svog okupacionog područja u NDH, uključujući tu i krajeve severno od reke Save,¹³⁴ nemačke vojne i političke komande i druge ustanove u Zagrebu su i dalje optuživale ustaški režim za uspon NOP i krizu okupacionog sistema. Nije im bilo dovoljno stavljanje snaga NDH pod nemačku komandu i uvođenje nemačke žandarmerije i policije, već su preduzimale i druge mere. Na primer: jačao je nemački uticaj u ustaškim glasilima, izbegavano je pominjanje imena »ustaša« u jav- nim glasilima, uvedena je nemačka cenzura i slično što je postepeno svodilo položaj »Nezavisne Države Hrvatske« na nivo okupacionog područja.¹³⁵ Već do maja nemačka policija i pojedine jedinice Ver-

¹³⁰ A. M. Camsohob, o. c. pp. 375—409: Deutschland il zweiten Weltkrieg, knjiga 4, pp. 25—81.

¹³¹ J. Schröder, o. c. p. 136: Vlado Strugar, Jugoslavija 1941—1945, p. 184.

¹³² Vlado Strugar, Jugoslavija 1941—1945, p. 175: Bogdan Krizman, Ustaše i Treći Reich, I, p. 84.

¹³³ Vlado Strugar, Jugoslavija 1941—1945, p. 184: Jozo Tomasevich, o. c. p. 285: Bogdan Krizman, Ustaše i Treći Reich, I, p. 159.

¹³⁴ U skladu sa Hitlerovom direktivom od 10. marta 1943, nemačkoj poli- ciji je tada prvi put poverena i data šira mogućnost delovanja u NDH: »Opu- nomoćenik rajhsfirera SS pri komandantu nemačkih jedinica u Hrvatskoj pri- maće direktive... samo od rajhsfirera«. Holm Sundhaussen, Obaveštajna služ- ba i policijski aparat Hajnriha Himlera u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941—1945, VIG 1972, broj 2, pp. 111—112.

¹³⁵ Zb. NOR, XII/3, nr. 47, pp. 206—208, 53, pp. 236—237. Takođe, Bogdan Krizman, Ustaše i Treći Reich, pp. 21—51.

mahta zavodile su na operativnim područjima neku vrstu svoje policijske i vojnocivilne uprave. Tako je u izveštaju 114. lovačke divizije koja je dejstvovala u Bosanskoj krajini i Baniji pored ostalog pisalo: »Zavedena je kontrola civilnih udruženja, uopšte celog civilnog stanovništva, pripadnika hrvatske vojske kao i četnika«. ¹³⁶ Sopstvene neuspehe i nemoć da se suprotstave NOP nemački komandanti su i dalje pripisivali loše vođenom ustaškom sistemu, nastojeći da postepeno uguše sve vidove delovanja vlasti NDH. ¹³⁷ Upornost koju je i dalje ispoljavao Kaše u nastojanjima da sačuva ostatke ustaškog »suvereniteta« NDH nailazila je na sve jači otpor i njegovih prvih kolega, na primer generala Horstenaua koji je ustaški režim upoređivao sa »dotrajanim glasovima« sa kojima se više ništa ne može uraditi. Kaše je bio dosledan u zaštiti ustaškog režima ¹³⁸ posebno se suprotstavljajući idejama da se izmeni vladajući vrh NDH u Zagrebu: »Potpunom izmjenom vlade, uz prijelaz izvršne vlasti na Rajh, uklonio bi se sadašnji režim hrvatske države i razbili preduvjeti za suradnju Hrvata na nemačkoj strani. .. Sigurno su sposobnosti njemačkih upravnih činovnika veće, no svaka zemlja i svaki narod imaju vlastito lice, pa i na polju uprave. Da im jednostavno nameću njemački stil značilo bi stvoriti bolju upravu, ali i izazvati opasnost da se još više udalje široki narodni krugovi od Nijemaca« — pisao je tada poslanik Kaše. ¹³⁹ Militarizacija NDH je usled simpatija koje je Pavelić sa svojim saradnicima uživao kod Hitlera a i dela nacističkog vrha, ipak tekla sporo. Ostaci uticaja ustaškog režima su se osećali i u redovima nemačke policije i žandarmerije u NDH gde je većina pripadnika bilo regrutovana među domaćim stanovništvom.

U istočnim delovima zemlje opasnost od četničkog ustanka je splasnula jer se znalo da su mogućnosti savezničke invazije i vre-

¹³⁶ Zb. NOR, XII/3, nr. 80, p. 337; ADAP, E/VI, nr. 11, pp. 32—38; Holm Sundhausen, Obaveštajna služba ... pp. 89—134.

¹³⁷ Zb. NOR, XII/3, nr. 138, p. 557—560.

¹³⁸ profesor Bogdanu Krizmanu, jednom od najobjektivnijih jugoslovenskih istoričara, koji spada u red najboljih poznavalaca i najvrednijih istraživača međunarodnih odnosa naroda i zemalja jugoistočne Evrope u prvoj polovini XX veka u knjizi Ustaše i Treći Reich, I, pp. 38—39, zbog neadekvatne upotrebe navodnika desile su se nejasnoće koje otežavaju običnom čitaocu da shvati što su misli autora a koje su pojedinih funkcionera okupacionog ili kvistlinškog režima, na primer: »(znak navoda je moj, a ne profesora Krizmana, prim. D. L.) Ako se tvrdi da su ustaše poubijali 400.000 »pravoslavaca«, to je opasno pretjerivanje i — prema Kascheu — ne odgovara činjenicama. Istraga u šest istočnobosanskih kotareva, osobito jako zahvaćenih nemirima 1941/42. god. utvrdila je ovaj broj poginulih: 2.400 »katoličkih Hrvata«; 13.400 »muslimanskih Hrvata« i »pravoslavnih« 19.300. Isto takve, no nepotpune istrage u četiri srednjobosanska kotara utvrdile su ove brojke poginulih: 6.000 »katoličkih Hrvata«; 11.000 »muslimanskih Hrvata« i 18.000 »pravoslavnih«. Te su brojke dosada jedine donekle pouzdane. Izgredi su su otpočeli — u slučajevima koje je Kasche »ispitao« — zbog nasilja pojedinih »pravoslavaca« ili pripadnika bivših jugoslovenskih jedinica (! ! !). Udarac ustaša bio je, svakako, vrlo radikalan. Kasche pri tom napominje da ne poznaju druga načela pri suzbijanju bandi. Ne želi uljepšavati često užasne oblike borbe koje praktiraju i jedna i druga strana... Za Hrvate nastaju tako često teške prilike, pa Kasche nije smatrao za svoju dužnost da ih još više otežava.

¹³⁹ Bogdan Krizman, Ustaše i Treći Reich, I, p. 39.

menski i prostorno daleko. Na drugoj strani, jačanje NOP sve više je pretilo opstanku kvislinškog i okupacionog sistema. Četničko rukovodstvo, od vrhovne komande do pojedinih korpusa i teritorijalnih jedinica, uporno je izbegavalo sukobe sa Nemcima, usmeravajući i dalje sve svoje snage protiv NOV i POJ. Ukoliko je pod pritiskom savezničkih misija ili pojedinih grupa četnika koji su bili za borbu i dolazio do nekih aktivnosti, one su usmerene najviše protiv jedinica Srpskog dobrovolj ačkog korpusa, a delom su ostaj ale i u okviru sitnih sukoba sa predstavnicima nedićevskih grupa. Tako su u julu 1943, u vreme savezničkog iskrcavanja, kada se moglo očekivati da četničke aktivnosti budu najmasovnije, od oko 240 borbi, akcija i diverzija u Srbiji, četnici izveli samo 62, i to najvećim delom protiv ljotiće- vaca, a manjim protiv nedićevaca i Bugara, dok su partizanski odredi u isto vreme izveli 178 većih akcija, prvenstveno protiv Nemaca i Bugara.¹⁴⁰ Nemci su javljali u to vreme o žestokim borbama između suparničkih pokreta Draže Mihailovića i ljotiće- vaca, ne krijući za- dovoljstvo što četnički odredi i dalje dosledno izbegavaju oružane su- kobe protiv njihovih snaga ili sarađuju sa njima, protiv NOV i POJ.¹⁴¹ Neposredno posle iskrcavanja savezničkih armija na Siciliju, uz pojačanu borbenu aktivnost protiv NOV i POJ četničke jedinice Dra- že Mihailovića su se sve češće sukobljavale sa svojim suparnicima ljotiće- vcima, na primer na području Kopaonika, Jastrepca, zatim na planini Tari, oko Čačka, Užica, Ivanjice i Kruševca.¹⁴² O ošttrini ovih borbi svedoči nemački izveštaj da su odredi Srpskog dobrovoljačkog korpusa — u sukobima oko Užica i Kruševca naneli gubitke četni- cima Draže Mihailovića od 122 vojnika i oficira.¹⁴³

I pored smetnji koje su četnici svojim napadima na kvislinški SDK činili i Nemcima, ovi više nisu, upravo zbog njihovih zasluga u borbama protiv jedinica NOV i POJ planirali i pokretali šire akcije za njihovo razoružavanje kako su to pre činili. Četnički pokret nije više ni brojčano predstavljao neku veću opasnost. Pokušaj Draže Mihailovića posle bežanja iz severnih delova Crne Gore ispred jedi- nica NOV i POJ preko Lima, da reorganizuje, učvrsti i ojača svoje jedinice nije uspevao, jer se narod nije odazivao na njegove mobili- zacijske pozive.¹⁴⁴ Sve do kraja leta 1943. njegova akcija formiranja i opremanja 73 korpusa (na papiru), od kojih je većina bila u istočnim delovima zemlje, ostala je samo pusta želja. U Srbiji u koju je pola- gao najviše nade, uspeo je da okupi u svoje jedinice samo oko 20.000 vojnika,¹⁴⁵ koji su i dalje bili usmereni protiv NOV i POJ i sve više

¹⁴⁰ Jozo Tomasevich, o. c. p. 188.

¹⁴¹ Zb. NOR, XII/3, nr. 126, p. 522.

¹⁴² Zb. NOR, XII/3, nr. 122, pp. 507—512, 126, p. 522. Takođe, XIV/2, nr. pp. 742, 744, 745, 1003, 746.

¹⁴³ Ibid. XII/3, nr. 122, p. 510.

¹⁴⁴ Ibid. pp. 507—513.

¹⁴⁵ Milan Borković, o. c. knjiga 2, p. 8: Zb. NOR, XII/3, nr. 156, p. 662. Prema tematskim registrima objavljenim u Zbornicima četničke grade (Zb. NOR, XIV, knjiga: 1, 2, 3 i 4), u Jugoslaviji se spominju nazivi četničkih kor- pusa: u 1941/42. godini ukupno 30, u 1943. god. 73, u 1944. god. 67 i u 1945. ukupno 89 četničkih korpusa.

sarađivali sa nemačkim jedinicama. Isto tako, nastojanja britanskih misija da četnike pridobiju za aktivnost protiv Nemaca nisu uspevala.¹⁴⁶

Nisu imala uspeha ni nastojanja saveznika da pokrenu u borbu protiv okupatora četnike u Crnoj Gori i u zapadnim krajevima zemlje. Posle odvođenja Pavla Đurišića u zarobljeništvo, razbijene četničke odrede krajem proleća i u leto 1943. su prikupili general Blažo Đukanović, pukovnik Bajo Stanišić, major Đorđe Lašić i drugi. U naredbi komandanta »nacionalnih« trupa za Crnu Goru Blaža Đukanovića je stajalo: »Prema okupatorskim snagama pokazati potpunu lojalnost jer ćemo samo tako uspeti da se spasimo od konačnog uništenja« (misli se na poraze koje su četnicima u to vreme nanosile jedinice glavne operativne grupe Vrhovnog štaba, prim, aut.)¹⁴⁷

Pored relativno malobrojnih kvislinških snaga Ljotića i Nedića, značajan oslonac nemačkim i bugarskim okupacionim snagama u zaleđu prema Drini i Limu, predstavljali su tada četnici Draže Mihailovića koji su već od leta 1943. svojim najvažnijim zadatkom smatrali stvaranje brane jedinicama NOV i POJ koje su sve uspešnije dejsstvovala u istočnoj Bosni i već tada pokazivale nameru da u skoroj budućnosti krenu prema Srbiji.¹⁴⁸ Draža se čak usudio da zatraži od šefa britanske vojne misije pri Vrhovnoj komandi, pukovnika Bejlja, da interveniše kod britanske vojne misije pri Vrhovnom štabu NOV i POJ, da se spreči pokret jedinica NOV i POJ preko Drine i Lima u Gornje Podrinje i prema Sandžaku.¹⁴⁹

Partizanski pokret u Srbiji i Makedoniji svojim širenjem u leto 1943. godine postajao je najveća opasnost za nemačke okupatore. Sa svega oko 1.200 partizana u manjim odredima u Srbiji krajem 1942. godine, kada je kriza NOP ovde bila dostigla svoj vrhunac, usledilo je u prvoj polovini 1943. uvećanje i partizanskih odreda i aktivnih boraca u njima. Zahvaljujući tome, krajem juna 1943. godine, formirani su bataljoni osposobljeni za akcije i na jača neprijateljska uporišta i posade.¹⁵⁰ Ilegalni NOP u Beogradu i drugim većim mestima takođe je beležio veliki porast aktivista.

Neuspesi poslednje velike ofanzive Vermahta na Istoku u julu i obaranje Musolinija sa vlasti u Italiji 25. jula 1943. doveli su u opasnost južno krilo odbrane Hitlerove »evropske tvrđave« i uslovili mogućnost prodora Crvene armije prema Balkanu, uz istovremeno izbacivanje fašističke Italije iz osovinskog bloka — to je zahtevalo jačanje nemačke odbrane na celom području Jugoistoka. Iskrčavanje

¹⁴⁶ Dušan Plenča, o. c. pp. 179—180, 193—194. Zb. NOR, XIV/2, britanska dokumenta, nr. 10, p. 997, 11, pp. 998—1000, 12, pp. 1003—1004, 14, pp. 1005—1006.

¹⁴⁷ Jozo Tomasevich, o. c. pp. 311—312; Zb. NOR, XIV/2, p. 717; Radoje Pajević, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori, 1941—1945*, pp. 333—376.

¹⁴⁸ Venceslav Glišić, *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941—1944*, pp. 160—161. Takođe, Milan Borković, o. c. knjiga 2, pp. 64, 151—152; Jozo Tomasevich, o. c. pp. 283, 285; Nikola Živković, o. c. p. 171.

¹⁴⁹ Zb. NOR, XIV/2, nr. 198, pp. 929—930.
¹⁵⁰ Venceslav Glišić, *Vojno-politička situacija u Srbiji u prvoj polovini 1943. godine*, u zborniku *Neretva i Sutjeska u 1943*, pp. 430—438.

na Siciliji izazvalo je velike nade u svim prozapadno opredeljenjima slojevima na Jugoistoku, uključujući tu i one koji su kao anti-komunisti, na prvom mestu, aktivno učestvovali u borbama protiv SSSR i pokreta otpora, ali koji nikad nisu gubili nadu u kompromisnu nagodbu sa konzervativnim slojevima buržoazije u zapadnim zemljama. Istoga dana kada je došlo do obaranja Musolinija komandant Jugoistoka general Ler je najavio mogućnost ispadanja Italije iz osovinskog stroja i potrebu da se preduzmu hitne intervencije, posebno radi posjedanja važnih uporišta i utvrđenja na razuđenim obalama Balkanskog poluostrva i stvaranja brane eventualnim pokušajima ubacivanja savezničkih desanata i komandosa. Uporedo sa ovim zadacima, trebalo se pripremiti za razoružavanje brojnih italijanskih divizija u Jugoslaviji i Grčkoj.¹⁵¹

Pad »velikog« saveznika Musolinija nije doneo nacističkom vrhu u Berlinu samo vojne, već i mnoštvo političkih i privrednih problema, koji su slabili satelitsko-kvislinški front na Jugoistoku. Zato je, uz poslove vojnoprivrednog karaktera, održano u to vreme više vojno-političkih i privrednih sastanaka i dogovora u svim zemljama Jugoistoka, na kojima su dominirala dva neposredna zadatka. Prvi je bio jačanje i učvršćivanje fronta kvislinških vojnih, političkih i privrednih institucija u službi okupacionog sistema radi njihovog čvršćeg vezivanja za zadatke i ciljeve Rajha, a drugi: formiranje jakog kontingenta dobro opremljenih nemačkih i satelitskih snaga koje bi u praksi sprovele Hitlerovu direktivu da se uništi i poslednji neprijatelj Rajha koji se nalazi u zaleđini snaga koje treba da brane Balkansko poluostrvo od očekivanog napada snaga savezničke koalicije.¹⁵²

Posle povlačenja Italije iz osovinskog bloka Nemci su bili opterećeni mnogim dodatnim vojnoprivrednim i drugim poslovima oko obezbeđenja rudnika i privrednih objekata u italijanskoj okupacionoj zoni: zatim, tu su bili i zadaci oko obezbeđenja i održavanja raznih vrsta saobraćaja i, posebno, poslovi i zadaci vezani za mnogobrojne vojne, privredne i druge objekte duž obale koje su do tada obavljali Italijani.¹⁵³

Usled svega ovoga, počeo se sve više osećati nedostatak radne snage, prvenstveno kvalifikovane. U potrazi za rešenjem tog problema u nacističkom vrhu se razmišljalo o korenitim promenama stava prema zarobljenim partizanskim borcima u okupiranim zemljama Evrope. Neočekivano, Hitler je krajem jula 1943. odlučio da se zarobljeni pripadnici NOV i POJ i saradnici NOP ne ubijaju, već da

¹⁵¹ Zb. NOR, XI/3, nr. 109, pp. 464—465. F. W. Deakin, *The Brutal Friendship. Mussolini, Hitler and the Fall of Italian Fascism*, London 1966, pp. 435.

¹⁵² Zb. NOR, XII/3, nr. 109, pp. 464—465; J. Schröder, o. c. pp. 196—280;

Walter Baum, Eberhard Weichold, o. c. pp. 345—354.

¹⁵³ Bogdan Krizman, *Ustaše i Treći Reich*, knjiga 1, pp. 45, 48, 54—55. Takode, ADAP, E/VI, nr. 179, pp. 305—307; Zb. NOR, XII/3, nr. 109, pp. 464—465, 11, pp. 472—477.

se smatraju ratnim zarobljenicima, pravdajući taj svoj korak trima razlozima: »1) da se dobije radna snaga 2) da se banditima dà podstreka da prebegavaju, i 3) suprotstaviti se neprijateljskoj propagandi da Nemci sve streljaju«.¹⁵⁴

Neposredno posle pada Musolinija nemačko komandovanje je započelo pripreme za izvršavanje plana »Akse« u kome su bile predviđene određene mere u slučaju ispadanja Italije iz Osovine. Prema specijalnoj naredbi br. 2, koju je, u duhu izvršavanja Hitlerove direktive 48, izdala OKV 2. avgusta 1943. godine, pristupilo se pripremanju potrebnih rukovodećih kadrova za preuzimanje i izvršavanje specijalnih zadataka na italijanskom okupacionom području. U te mere je spadalo i izvođenje priprema za pripajanje teritorije Hrvatske koja je ranije ulazila u sastav anektiranog ili okupacionog područja Italije-području opunomoćenog nemačkog generala u Hrvatskoj,¹⁵⁵

Specijalna naredba br. 3, u vezi sa pomenutom Hitlerovom direktivom kojom je izvršena reorganizacija nemačkog komandovanja na Jugoistoku, izdata je nekoliko dana kasnije. Od nemačkih trupa koje su se nalazile u Grčkoj ili bile na putu za Grčku dovršeno je formiranje grupe armija »E« pod komandom general-pukovnika Lera sa zadatkom da sa tog pravca štiti istureno krilo balkanske odbrane u Grčkoj i na sredozemnim ostrvima. Od dela nemačkih trupa koje su operisale na područjima Jugoslavije, kao i onih koje je trebalo da stignu na ovo područje formirana je grupa armija »F« pod komandom feldmaršala Vajksa (Maximilijan von Weichs), kome je istovremeno bila potčinjena grupa armija »E«. Snabdevanje je organizovano unutar šest teritorijalno podeljenih regiona Jugoistoka, a objedinjavao ga je načelnik pozadine grupe armija »F« u Beogradu. Izvršnu vlast u celokupnoj nemačkoj okupacionoj zoni sprovodio je vojnoupravni komandant Jugoistoka general Felber (Felber Hans Gustav) neposredno na području Srbije, a posredno na teritoriji Grčke — preko vojnoupravnog komandanta u Atini generala Spajdela (Wilhelm Speidel) i preko opunomoćenog generala u Zagrebu Gleza Horstenaua na teritoriji NDH. Komandantu grupe armija »F« Vajksu bio je delom potčinjen i nemački vojni ataše u Sofiji.¹⁵⁶

U isto vreme izdate su naredbe i otpočele su pripreme da se u određenim regionima prikupe nemačke jedinice za pohod prema morskoj obali, kada to bude bilo potrebno. Od ranijih nemačkih divizija na ovom području i novoprispelih jedinica od početka septembra 1943. godine, formirane su snage jačine pet korpusa koji su bili u sastavu grupa armije »E« i »F« stavljeni pod komandu 2. ok-

¹⁵⁴ Zb. NOR, XI/3, nr. 112, p. 478.

¹⁵⁵ Ibid. nr. 115, pp. 484—485. Takođe, Bogdan Krizman, Ustaše i Treći Reich, knjiga 1, p. 75.

¹⁵⁶ Zb. NOR, XII/3, nr. 117, pp. 487—489, 121, pp. 504—506.

lopne armije: 3. SS oklopni, 15. brdski, 21. brdski, 69. rezervni i 5. brdski korpus.¹⁵⁷ Znatan oslonac grupi armija »E« i »F«, činile su satelitske i kvislinške snage na području Jugoslavije i Grčke — bugarske, mađarske, domobransko-ustaške, četničke i druge.¹⁵⁸

Priprema nemačke oružane sile za reokupaciju delova Jugoslavije koji su ulazili u aneksionu i okupacionu zonu Italije podstakle su delovanje nekih nemačkih predstavništava u NDH, pa i u samom nacističkom vrhu a i prijatelja ustaškog režima, radi reorganizacije i »ozdravljenja« ustaške vlasti u celini u NDH. Među njima je, po običaju, najaktivniji bio poslanik Kaše, koji je pišući ministru Ribentropu još krajem juna 1943. naturao ideju o osnaženju NDH putem obnarodovanja »vraćanja« Dalmacije i Hrvatskog primorja Paveliću, čime bi se ponovo zadobilo poverenje dela pokolebanog hrvatskog stanovništva, što bi ga podstaklo za borbu na strani Nemačke. Kaše je bio opčinjen ovom idejom verujući da bi se sa takvim gestom moglo uticati i na deo partizana koji su, kako on to zaključuje, krenuli u borbu revoltirani protivhrvatskom politikom Italijana. »Naš stav prema partizanskim bandama određivati od slučaja do slučaja, ovisno od spremnosti ovih ljudi da se priključe hrvatskoj državi« pisao je poslanik Kaše Ribentropu još 2. avgusta 1943. godine.¹⁵⁹

Zahvaljujući podršci u nacističkom vrhu u Berlinu, Kaše je uspeo da suzbije otpore svome proustaškom kursu i među nemačkim komandantima na Jugoistoku koji su drugačije mislili o mogućnosti ozdravljenja ustaškog režima, među njima i opunomoćenog generala Gleza Horstenaua.¹⁶⁰

Pavelić i vodeća grupa oko njega osetili su potrebu za određenim promenama pa su činili poteze koji su bili u volji Nemcima. Na primer, on je proglasio opštu mobilizaciju preostalih godišta od 1908. do 1919. godine, jer su mlađi većinom bili mobilisani u domobranstvo i u legionarske nemačke divizije. Prihvatao je inicijative o proširenju baze režima NDH na desno krilo Hrvatske seljačke stranke i poveo sa njima razgovore o formiranju nove vlade. Međutim, sve te mere su bile jednako neizvodljive: Nemci nisu mogli predati Dalmaciju i Hrvatsko primorje pod vlast ustaša, kad je hrvatski narod u tim pokrajinama skoro u celini bio protiv fašizma i već opredeljen za NOP; ustaše nisu mogle ostvariti planiranu mobilizaciju na području NDH jer je deo hrvatskog življa koji nije bio uključen u NOP bio ranije mobilisan u okviru oko 200.000 obveznika pod zastavom, ili se već bio našao među oko 200.000 radnika angažovanih milom ili silom za rad u postrojenjima nemačke ratne idustrije u Rajhu ili u industrijskim centrima.¹⁶¹

¹⁵⁷ Ibid. nr. 116, pp. 485^186, 121, pp. 504—506, 123, pp. 514—516, 125, pp. 517—519. Milan Borković, o. c. knjiga 2, pp. 153—154.

¹⁵⁸ Vlado Strugar, *Jugoslavija 1941—1945*, pp. 181—187.

¹⁵⁹ Zb. NOR, XII/3, nr. 114, p. 483; Takode, ADAP, E/VI, nr. 207, pp. 354—357; Bogdan Krizman, *Ustaše i Treći Reich*, knjiga 1, pp. 64—65.

¹⁶⁰ Bogdan Krizman, *Ustaše i Treći Reich*, I, pp. 46, 52, 55, 60.

¹⁶¹ Ibid. pp. 52, 61, 68, 74, 75. Takode, Branko Petranović, o. c. p. 52; Nikola Zivković, o. c. pp. 64—65.

BROJ RADNIKA U NEMAČKOJ IZ ZEMALJA JUGOISTOČNE EVROPE
stanje 31. marta 1943.¹⁶²

Zemlja (Država)	Muških	Ženskih	Ukupno	Primedba
Nezavisna Država Hrvatska	49.245	17.648	66.893	Odnosi se na radnike koji su redovnim putem (dobrovoljno) otišli na rad u Nemačku.
Ostali delovi Kraljevine Jugoslavije	34.395	12.035	46.430	
Bugarska	19.753	1.415	21.168	
Mađarska	20.401	7.461	27.862	
Grčka	9.285	1.892	11.177	
Rumunija	6.641	2.075	8.716	
UKUPNO	139.285	42.526	182.246	

U svemu tome malo su pomogla većanja nemačkih predstavnika na Jugoistoku sa pojedincima iz ustaškog vrha, kao što je bilo prilikom posete komandanta Druge oklopne armije generala Rendulića Paveliću,¹⁶³ poslanika Kašea Hitleru u Vučjoj jami 30. avgusta, kada je Hitler za NDH kategorički izjavio: »... Ne dolazi u obzir nemačka vojna uprava«,¹⁶⁴ jer je ratna stvarnost u Hrvatskoj bila sasvim drugačija.

Konkretno pripreme za priključenje Dalmacije i ozdravljenje ustaškog režima nisu u datim okolnostima donele željene rezultate. Nemačka obećanja da će uz jedinice Vermahta u Dalmaciju svečano umarširati i ustaška odeljenja — kako bi narod video da ih »braća« oslobađaju — nisu mogla biti ostvarena jer su i Nemci morali da vode višemesečne teške borbe protiv NOV i POJ da bi ovladali samo delovima pojedinih komunikacija ili jadranske obale. Pokušaji pregovora sa desnim krilom HSS o formiranju zajedničke vlade nisu išli lako jer je svaka strana želela da ima vlast u svojim rukama, a ustaše nisu nikad ni pomišljale da svoj mršavi deo vlasti, koji im je okupator poklonio, dele bilo s kim u zemlji osim sa svojim patronima — okupacionim režimom i nemačkim trupama.¹⁶⁵ Slabim rezultatima će uroditi i Poglavnik ovi preuranjeni potezi o imenovanju velikih župana u dalmatinskim župama u kojima su vlast već imali narodnooslobodilački odbori koje su formirali partizani i narod, ni ponovljena obećanja Firera da on lično neće dozvoliti narušavanje

¹⁶² AJ, NAV, T-71, Rol. 47, sn. 441826, Izveštaj RAM od 31. marta 1943.

¹⁶⁸ Bogdan Krizman, o. c. pp. 89—97: ADAP, E/VI, nr. 207, p. 355.

¹⁶⁴ Bogdan Krizman, o. c. p. 102. Takođe i pp. 100—101 i 103—104: ADAP, E/IV, nr. 292, p. 503.

us Bogdan Krizman, o. c. pp. 82—83, 86, 107—123, 132. Takođe, Fikreta Jelić-Butić, Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska, Zagreb, 1977, pp. 190—196.

suvereniteta Poglavnika niti prenošenje izvršne vlasti u NDH na nemačke komandante.¹⁶⁶

Nešto više uspeha je imao jedan spekulativni potez Nemaca i ustaša o ilegalnoj kupovini naoružanja od demoralisanih italijanskih divizija kako do njega ne bi došli partizani. Tako su više nemačke komande uručile 3. avgusta 1943. komandama 114. lovačke i SS »Princ Eugen« divizije 10 miliona kuna za ilegalno otkupljivanje oružja od italijanskih vojnika. I Pavelić je slao svoje poverenike sa gomilama kuna da u tajnosti otkupljuju oružje od Italijana.¹⁶⁷ Istim ovim poslom bavili su se i četnici. Međutim, da bi stigli do opkoljenih italijanskih garnizona najčešće su svi oni morali da pređu preko partizanske teritorije, a to skoro da i nije bilo moguće ostvariti.¹⁶⁸

I Nemci su pokušavali da jačaju oslonac na kvislinške i satelitske snage i u istočnim delovima zemlje krajem jula i u avgustu 1943. godine, u vreme italijanske krize. Iako su kvislinške snage u Srbiji bile malobrojne (Ijotičevski Srpski dobrovoljački korpus imao je oko 3.500 vojnika, Nedićeva Srpska državna straža oko 13 do 15.000, a zajedno sa drugim pomoćnim službama tikupno su imali oko 20.000 vojnika), one su se pokazale kao veoma aktivne u svakodnevnim borbama protiv snaga NOV i POJ. Kriza koja je zahvatila većinu satelitskih vladajućih vrhova u zemljama jugoistočne Evrope, dolazeći posebno do izražaja u nastojanjima izvlačenja ispod patronata Trećeg Rajha, slabije se odrazila na malobrojne ali veoma aktivne snage u službi nemačkog okupatora — srpske kvislinge. Sve teži uslovi za stvaranje sigurne odbrane od NOV i POJ i od spoljašnje opasnosti, naročito one koja je pretila usled primicanja istočnog fronta preko Ukrajine kao i zbog mogućnosti novih iskrcavanja saveznika, prisilili su Berlin da zatraži još jači oslonac na kvislinge u Srbiji nudeći zauzvrat nešto više kompromisnih rešenja i ustupaka nosiocima te vlasti. Novi memorandum Milana Nedića je uručen Nemcima na sam dan pada Musolinija u nameri da im se ukaže na to da je njihov najveći i prvi saveznik pao, dok on, srpski general i prijatelj Nemaca kome je uskraćena i najmanja vlast, služi i dalje verno i predano. Bezbroj puta ponavljani Nedićevi zahtevi gospodarima da mu udele nešto više vlasti, s obzirom na njegovo držanje u tim kritičnim trenucima, zavredeli su pažnju, tim više što su Nemci bili sigurni da je malo takvih saradnika na koje bi se Rajh mogao osloniti.¹⁶⁹ Nedićeve usluge najbolje su mogli da ocene i sagledaju nemački komandanti koji su ratovali na tom području protiv NOV i POJ. Oni su se, pak, trudili da mu pokažu dobru volju recima i obećanjima. Nedića je početkom septembra primio i novopostavljeni vojnopravni komandant Jugoistoka Felber. Nedić je ovoga puta tražio izvesno proširenje vlasti, između ostalog i nad Srpskom državnom stražom i Srpskim dobrovoljačkim korpusom.¹⁷⁰

¹⁶⁶ Bogdan Krizman, o. c. p. 126. Takode, ADAP, E/VI, nr. 312, pp. 535—536.

¹⁶⁷ Zb. NOR, XII/3, nr. 116, p. 486; Bogdan Krizman, o. c. pp. 72, 84.

¹⁶⁸ Zb. NOR, XII/3, nr. 119, p. 493.

¹⁶⁹ Milan Borković, o. c. II, pp. 35—42, 152.

¹⁷⁰ Ibid. pp. 152, 155—159; ADAP, E/VI, nr. 328, p. 556.

Imajući u vidu stav nacističkog centra i, posebno, Hitlerovu patološku srbofobiju, ni general Felber nije smeo ništa konkretno ponuditi, osim obećanja da će se potruditi da nešto uradi za Nedića prilikom prijema kod Hitlera. Za vreme vrlo kratkog i otvorenog neprijateljskog prijema u Vučjoj jami, Nediću se nije pružila prilika da obrazloži svoje zahteve jer je morao da sluša bujicu Hitlerovih optužbi na račun Srba koji su — kako je to Hitler govorio — glavni vinovnici svih nedaća Trećeg Rajha. Pored ostalog, Hitler je rekao Nediću, svom vernom sluzi i vođi srpskih kvislinga, sledeće: »Vi ste me Srbi dva puta za srce ujeli i treba ne stotinu za jednog već hiljadu za jednog«. ¹⁷¹ Nedić nije mnogo bolje prošao ni u susretu i razgovorima sa Ribentropom, koji mu je obećao neke sitne ustupke u pogledu unutarnje uprave, ali je odbio da diskutuje o svim pitanjima vezanim za nešto veću autonomiju kvislinške vlade, zatim oko ispravke granica i sličnim. ¹⁷²

Ministarstvo inostranih poslova, zajedno sa nemačkim komadantima na Jugoistoku, pokušalo je sitnim ustupcima i manje značajnim merama zaustaviti dalju krizu okupacionog i kvislinškog sistema i obezbediti podršku bar jednog dela stanovništva u Srbiji. Iz tog razloga je u Beograd stigao 24. avgusta već oprobani stručnjak u suzbijanju privredne krize u Grčkoj Nojbaher sa širokim ovlašćenjima u oblasti politike i privrede u razbijenim zemljama i pokrajinama Balkana: Srbiji, Makedoniji, Grčkoj, Albaniji, Crnoj Gori i Kosovu. Nedić će ubuduće u svojim nastojanjima da afirmiše, pre svega, ličnu ulogu a i značaj kvislinškog režima u Srbiji, naići na nešto više razumevanja kod Nojbahera. Međutim, snažan uspon NOP, posebno početak prerastanja partizanskih odreda u Srbiji u jesen 1943. godine u brigade, usloviće još veću krizu režima Milana Nedića i onemogućiti namere Nojbahera da ojača nemački okupacioni sistem na ovom stratejski važnom području. ¹⁷³

Poslednjih dana avgusta 1943. otpočela je pojačana aktivnost svih pomenutih međusobno suprotstavljenih vojski na delu italijanskog okupacionog područja sa težištem prema jadranskoj obali radi zahvata što većeg dela piana od italijanskih divizija koje su se nalazile pred rasulom. S obzirom na to da je Italija još uvek bila, formalno, u savezničkom odnosu u okviru Osovine, nemačke trupe su bile prisiljene da pripreme izvođe u širem rejonu demarkacione linije, Tamo gde su prelazili demarkacionu liniju, na primer, na pravcu Drvara, Gračaca i Knina, zajedno sa trupama NDH, izvodili su to na temelju insceniranih poziva od komande 2. italijanske armije. ¹⁷⁴

¹⁷¹ Milan Borković, o. c. p. 169.

¹⁷² AVI I, NAV, T-120, Rol. 61, sn. 49475—49485, Zapisnik o prijemu Nedića kod Ribentropa od 18. septembra 1943. Takode, ADAP, E/VI, nr. 328, p. 558; Zb. NOR, XII/3, nr. 126, pp. 520, 526, 145, p. 586; Milan Borković, o. c. pp. 171—173.

¹⁷³ Herman Neubacher, Sonderauftrag Südost... pp. 133—134. Takode, Milan Borković, o. c. 154—158, 176—197; Zb. NOR, XII/3, nr. 122, p. 507.

¹⁷⁴ Zb. NOR, XII/3, nr. 124, pp. 516—517; J. Schröder, o. c. pp. 281—302, 320—325; Walter Baum, Eberhard Wiechold, o. c. pp. 354—362, 374—378.

Vest o kapitulaciji Italije 8. septembra bila je signal za brzi pokret svih raspoloživih snaga Vermahta prema jugu. Istovremeno, ta vest je izazvala burno oduševljenje u svim antifašističkim i antiosovinski opredeljenim slojevima stanovništva i pojačala njegovu spremnost za borbu protiv nemačkog okupatora. Naredba OKV za pokret trupa preko italijanskog okupacionog područja počinjala je rečenicom: »Nikakvo naoružanje i nikakva oprema ne smeju da padnu u ruke neprijatelju« — misleći pri tom uglavnom na snage oslobodilačkih pokreta u Jugoslaviji, Grčkoj i Albaniji. Nemci su pružili mogućnost samo snagama NDH da učestvuju u razoružavanju Italijana, uz obećanje da će im biti vraćena dotadašnja italijanska obalska zona. Radi pridobijanja Albanaca za saradnju obećana im je nezavisnost.¹⁷⁵

U danima nemačke reokupacije italijanske okupacione zone, u Zagrebu su posebnu aktivnost razvili poslanik Kaše i ustaška vlada zajedno sa Pavelićem. Poslanik Kaše je tada dao više novih predloga i ideja o velikim mogućnostima da se NDH, na račun vraćanja ranije oduzetih teritorija, pridobije kao najsigurniji oslonac Rajha na Jugoistoku.¹⁷⁶ Ova nastojanja poslanika Kašea imala su određene uticaje na Berlin. Uz ostalo, naređeno je nemačkim jedinicama da se, u duhu Firerovog naređenja o čuvanju »suvereniteta« NDH, ne uvodi u reokupiranim delovima Dalmacije nemačka izvršna vlast, ali je to bilo bez značaja u praksi, jer ni Nemci ni ustaše nisu više mogli da zavedu vlast u pokrajini koja je skoro u celini bila uključena u borbu protiv njih.¹⁷⁷

Nisu bolje prošle ni operacije nemačkih trupa na crnogorskoj i albanskoj teritoriji, niti su uspele parole o »nezavisnosti« ovih pokrajina, jer su i tamo jedinice Narodnooslobodilačke vojske imale najširu podršku stanovništva.

Četnici Draže Mihailovića koji su najtešnje sarađivali sa italijanskom vojskom i dobijali od nje oružje i opremu, posle poraza u leto 1943. godine i gubljenja podrške u narodu, postali su beznačajna politička i vojnička sila. I pored svih povoljnosti, oni su u Crnoj Gori, Hercegovini, Dalmaciji i Hrvatskom primorju razoružali samo manje jedinice ili grupe italijanske vojske. Zbog slabe ili nikakve podrške stanovništva isto tako su prošle i jedinice domobranstva i ustaša koje su nastupale prema jadranskoj obali. Samo najjača grupacija vojske NDH koja je krenula iz Zagreba uspela je, zahvaljujući izdaji italijanskih fašista, da razoruža diviziju »Lombardija« u Karlovcu i Jastrebarskom, kao i manje jedinice u Zagrebu i nekim drugim mestima.¹⁷⁸

¹⁷⁵ Zb. NOR, XII/3, nr. 132, pp. 536—538.

¹⁷⁶ Bogdan Krizman, o. c. p. 116; ADAP, E/VI, nr. 292, p. 503, 295, p. 509, 296, p. 511; Slavko F. Odić, Neostvoreni planovi, »Naprijed«, Zagreb 1961, pp. 61—64.

¹⁷⁷ ADAP, E/VI, nr. 312, pp. 535—536. Takode, Bogdan Krizman, o. c. pp. 126—131.

¹⁷⁸ Zb. NOR, XII/3, nr. 177, p. 714; Bogdan Krizman, o. c. p. 113.

Brojne kolone Vermahta, prikupljane i pripremane čitav mesec dana ranije, nisu uspele da ostvare plan o razoružavanju oko 250.000 italijanskih, do tada savezničkih vojnika, i da tako onemoguće da njihovo oružje stigne u ruke jugoslovenskih naroda. Glavnu smetnju izvršavanju ovog zadatka predstavljale su jedinice NOV i POJ, koje su, zahvaljujući pre svega, masovnoj podršci naroda, uspele da na više pravaca zaustave prodor nemačkih divizija i da se domognu najvećeg dela italijanskog naoružanja. Na skoro celom području 2. italijanske armije, jedinice NOV i POJ su ostvarile najveći uspeh u razoružavanju italijanskih jedinica. Veći deo ovih jedinica na području Istre i Slovenačkog primorja razoružali su slovenački partizani uz masovnu podršku stanovništva. Sve za oružje sposobno stanovništvo Slovenačkog primorja uključilo se u borbu.¹⁷⁹ Isti slučaj je bio na području do Karlobaga dok je u širem rejonu Splita uspešno zadržan prodor nemačke grupacije sa severa, a u gradu i okolini razoružane su dve italijanske divizije. I na području 9. italijanske armije najviše uspeha u razoružavanju Italijana imale su jedinice NOV i POJ. U Crnoj Gori su delovi italijanskih divizija »Venecija«, »Taurinenze« i »Emilija« dobrovoljno prišli jedinicama NOV i POJ kao što su i divizije »Firenca« i »Peruda« u Albaniji prešle na stranu albanskog narodnooslobodilačkog pokreta. Na dalmatinskim ostrvima sve italijanske jedinice su razoružali partizani i stanovništvo. Snage NOV i POJ su u celini ili većim delom razoružale 16 italijanskih divizija, zaplenivši tako oko polovinu njihovog naoružanja i opreme. Ostatak je pripao Nemcima, ustašama i četnicima, ili je, zajedno sa italijanskim jedinicama koje su uspele da se prebace u zemlju, pripao italijanskim boricima pokreta otpora, a deo je i uništen.¹⁸⁰

Ne samo da se jedinice Vermahta nisu domogle znatnijeg dela italijanskog naoružanja, već nisu uspele ni da stignu do Jadranskog mora gde je trebalo postaviti branu zbog eventualnih pokušaja ubacivanja savezničkih komandosa. Samo mali broj primorskih gradova i luka dospeo je Nemcima u ruke, i to posle teških i višednevnih borbi kakve su vođene na primer oko Splita. I ovde su komandanti nemačkih jedinica svoj neuspeh u borbi protiv NOV i POJ pokušali da pravdaju nekim nevažnim i izmišljenim razlozima: »Italijanska 2. armija bila je još pod komandom generala Roate poznata kao anti-fašistička. To delimično objašnjava današnje držanje Italijana na hrvatskom području. Do sada su se (19. septembra, ili deset dana posle kapitulacije, prim aut.) na nemačku stranu dobrovoljno stavili samo jedna legija crnih košulja i jedan domobranski bataljon u Dr-

¹⁷⁹ Ivan Franko, *Deveti korpus Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije u borbi za oslobođenje Trsta i Slovenačkog primorja, Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije*, Beograd 1986, pp. 428—431.

¹⁸⁰ Branko Petranović, *Revolucije i pokreti otpora u Evropi 1939—1945, Samoupravna praktila* Skopje, 1985, p. 117; Slavko Odić, *Neostvoreni planovi...* pp. 130—134; Tone Ferenc, *Kapitulacija Italije in Narodnoosvoboditelna borba v Sloveniji jeseni 1943*, Maribor 1967, pp. 134—171; Dušan Plenča, o. c. p. 199; Podaci o razoružanju pojedinih jedinica, takođe u *Zb. NOR*, XII/3, pp. 563, 564, 575, 577, 581, 602, 666, III/5, nr. 32, 45, 83, 94, 100, 104, itd. Takođe, *AVII, NAV, T-315, Rol.* 1979, sn. 708—709, 688—693: *Jugoslavija za pobedu i slobodu*, Beograd 1985, p. 59.

nišu i 4 bataljona crnih košulja i jedna legija u Dubrovniku, ali sa molbom da budu angažovani van Italije i Hrvatske« — izveštavali su Nemci.¹⁸¹ Od priča o svečanoj predaji Dalmacije i drugih delova Hrvatske ustaškom režimu nije se ostvarilo ništa i general Glez je morao 24. septembra 1943. izvestiti Berlin o tome da se stanje u NDH sve više pogoršava jer se na celom njenom području NOP ». .. da-nomice širi i postaje sve intenzivniji.«¹⁸²

Vrhovna komanda nemačke oružane sile bila je potpuno nezadovoljna ishodom operacija pod šifrom »Akse«, a Hitler je svoj bes najoštrije iskalio prilikom masovnog ustanka Slovenaca u Istri i Slovenačkom primorju,¹⁸³ menjajući svoju ranije pomenutu naredbu o slanju zarobljenih pripadnika NOP u logore i naređujući da se komunistički ustanak u Istri i Sloveniji »uguši sa bezobzirnomo surovošću«. »Ko se sa oružjem u ruci nama suprotstavi, smesta ga streljati, svedjedno da li se radi o Slovencima, bivšim italijanskim vojnicima ili o ustanicima drugih narodnosti. . . Slovenački narod nakon akcije ne sme za nas predstavljati više nikakvu opasnost.«¹⁸⁴ Ali, i ova Hitlerova naredba sagoreće u plamenu masovnog narodnooslobodilačkog pokreta na celom području Jugoslavije.

5. GRČKA NA ISTURENOJ LINIJI NEMAČKE ODBRANE NA JUGOISTOKU

Privredna i finansijska kriza, čiji je najsuroviji ishod bila teška glad koji je zahvatila gradsko stanovništvo u Grčkoj, angažovano znatnim delom na privrednim i vojnim zadacima Vermahta na oko 4.000 milja dugoj morskoj obali, iz temelja je potresala i nemački okupacioni sistem u ovoj zemlji u 1942. godini. Međutim, ista je zahvaljujući pošiljkama hrane posredstvom međunarodnog Crvenog krsta kao i vešto organizovanim privrednim merama opunomoćenog izaslanika nemačkog ministarstva inostranih poslova Hermana Nojbahera, bila početkom 1943. ublažena.¹⁸⁵

Mesečne dostave žita preko Crvenog krsta u količinama od 40 do 70.000 tona obezbeđivale su neophodan minimum prehrane gradskog stanovništva, koje je velikim delom bilo uključeno u aktivne oblike delovanja ilegalnog pokreta otpora, ali je zbog egzistencijalnih razloga radilo u preduzećima za potrebe nemačke vojske ili nemačke ratne industrije. Seosko stanovništvo, skoro u celini uključeno u ELAS, obezbeđivalo je prehranu iz domaćih izvora.

¹⁸¹ Zb. NOR, XII/3, nr. 138, p. 559.

¹⁸² Bogdan Krizman, o. c. pp. 152—153. Takođe, Document Center Berlin, RF SS 2163—2234, 20, Voda SS Himler o teškom stanju u NDH, 30. oktobra 1943.

¹⁸³ Muharem Kreso, Njemačka uprava u Jugoslaviji u jesen 1943, AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini 1942—1943, »Rad«, Beograd 1974, pp. 503—517.

¹⁸⁴ Zb. NOR, XII/3, nr. 143, pp. 580—581: Sire, Tone Ferenc, Kapitulacija Italije,.... pp. 375—413.

¹⁸⁵ Herman Neubacher, o. c. pp. 72—104.

Međutim, smirivanjem privredne krize i delimičnim ublažavanjem gladi nisu bili rešeni problemi okupacionog sistema u Grčkoj, jer se od početka 1943. našao pred sve masovnijim i sve borbenijim ELAS-om što se oslanjao na Narodni front EAM kojim su bili obuhvaćeni do kraja 1943. skoro svi stanovnici Grčke. Na svegrčkoj konferenciji Komunističke partije u decembru 1942. potvrđena je opštenarodna platforma oslobodilačke borbe o saradnji sa svim antiosovinskim i demokratskim slojevima grčkog društva koji su bili spremni da se u okviru EAM-a bore za »nacionalno oslobođenje« bez koga nema ni socijalnog napretka.¹⁸⁶

Vernost prisnoj saradnji grčkih komunista sa širokim slojevima stanovništva, među njima i sa deklarativno antiosovinski opredeljenim građanskim partijama koje su u praksi izbegavale da ratuju protiv okupatora, bila je u skladu sa jednodušnim opredeljenjem za borbu protiv neprijatelja većine grčkog stanovništva i njegovom spremnošću da sarađuje sa Britancima, budući da su mu u teškim trenucima agresije pritekli u pomoć. Čak i znatan deo konzervativnih partija i struja u grčkom društvu koje nisu bile spremne da se uključe u aktivnu borbu nije hteo da služi okupatorima. Ovakvo opredeljenje većine stanovništva je onemogućilo vrbovanje aktivnih saradnika osovinskih sila na grčkom tlu u toku drugog svetskog rata, o čemu svedoči njihov broj, koji prema različitim izvorima i procenama, iznosi svega oko 19.000, što je redak primer u svim satelitskim i okupiranim zemljama Evrope.¹⁸⁷

Sačuvani podaci otkrivaju još jednu specifičnost grčkog pokreta otpora — mali procenat saradnika okupatora iz redova radnika, seljaka i inteligencije. Iz tih redova je najmasovnije regrutovan borački sastav ELAS-a i članstvo EAM-a. Među nekoliko stotina hiljada aktivnih pripadnika EAM-a u 1943. i oko 300.000 članova nacionalne svegrčke organizacije omladine u EPON-u (Ethniki Panelladiki Organosis Neolaisas), najveći deo su činili radnici, seljaci, napredna inteligencija i omladina iz tih klasa i slojeva grčkog društva. Oružane jedinice ELAS-a, koje su krajem 1942. godine brojale oko 6.000 boraca pod oružjem, a u proleće 1943. oko 12.000, bile su popunjavane sa 80% boraca seljaka dok su ostatak činili radnici i predstavnici inteligencije. Od oko 120 priznatih književnika samo jedan je sarađivao sa okupatorom, a od oko 500 glumaca samo trojica. Suprotno drugim zemljama gde je klerofašizam bio jedan od važnih oslonaca domaćeg i stranog fašizma, u Grčkoj je mali broj sveštenika sarađivao sa okupacionim silama, dok su ostali veoma aktivno učestvovali u antiosovinskoj borbi.¹⁸⁸

Pokušaj grčkih kvislinga da vrbuju dobrovoljce za legionare na istočnom frontu naišao je na jedinstven otpor naroda. Stanovništvo

¹⁸⁶ Heinz Richter, o. c. p. 202: Г. Д. Кирьякидис, Движение сопротивления. ... p. 406; Elizabeth Barker, o. c. p. 639; C. M. Woodhouse, *The Struggle for Greece 1941—1949*, Hart Davis, Mac Gibbon, London, 1976, p. 26.

¹⁸⁷ Heinz Kühnrich, o. c. p. 411: Г. Д. Кирьякидис, Греция в второй мировой войне... p. 218.

¹⁸⁸ Г. Д. Кирьякидис, Греция в второй мировой войне, p. 156. Isti autor, *Движение сопротивления...* p. 412.

je takođe masovno ustalo protiv nasilnog odvođenja grčkih radnika na rad u osovinske zemlje, pa je tim povodom u Atini 24. II 1943. izbio štrajk koji je prerastao u masovne demonstracije protiv okupatora; u njemu je učestvovalo oko 80.000 građana. U sukobu sa vojskom i policijom poginula su 3, a ranjeno je 59 radnika. Još masovniji pokret je organizovan 4. i 5. marta 1943. godine, kada je na ulice Atine izašlo oko 200.000 građana, pretežno radnika i omladine. Ponovo je došlo do obračuna demonstranata sa policijom i vojskom, u kojima je poginulo 10 radnika, a oko 100 je ranjeno.¹⁸⁹

Uporedo sa porastom aktivnosti EAM-a u gradovima, a zahvaljujući poredama Crvene armije kod Staljingrada i saveznika u severnoj Africi u proleće 1943, jačale su borbene aktivnosti jedinica ELAS-a širom Grčke. Ovi dobro naoružani i pripremljeni odredi napadali su sa oslobođene teritorije železničke i drumske saobraćajnice, manje garnizone i jedinice okupatora — kada su bile u pokretu — nanoseći im velike gubitke. Izveli su i nekoliko krupnijih akcija: krajem januara u Tesaliji, 8. februara kod Gravene (gde su okupatori imali gubitke od 40 vojnika), 11. februara kod Kalabake (gde su nanosili okupacionim trupama gubici od 286 vojnika), 5. marta u zapadnoj Makedoniji kod mesta Fardikambo (gde su gubici neprijatelja iznosili oko 500 vojnika) i druge. U to vreme samo važnu železničku prugu Solun — Atina napadali su i rušili šest puta.¹⁹⁰

Ovi masovni pokreti EAM-a u gradovima i akcije odreda EAS-a na celoj teritoriji okupirane Grčke i sve realniji strah od savezničke invazije negde na jugoistoku Evrope stvarali su još veću psihozu nesigurnosti okupatoru. Sumnjajući sve više u borbene vrednosti brojnih italijanskih oružanih snaga iz sastava 11. italijanske armije, italijanske flote i avijacije, nemačko komandovanje je već u proleće 1943. počelo da preduzima dodatne mere za što bolje organizovanje i korišćenje ograničenog kontingenta sopstvenih trupa od oko 50.000 vojnika iz sastava 11. i 22. divizije, nekoliko posadnih i tvrđavskih brigada i nešto jače avijacije i mornarice. Posebna pažnja je posvećena jačanju najznačajnijih uporišta i utvrđivanju na pojedinim pravcima prema Turskoj, operativno podesnim obalama Peloponeza i drugih osetljivih delova grčke teritorije. Još pred početak zimskih operacija, početkom 1943. godine, očekujući da snage NOV i POJ u Jugoslaviji budu »uništene«, nemačko komandovanje je planiralo prebacivanje dela »suvišnih« trupa sa teritorije Jugoslavije, do čega, zbog uspešnog otpora Glavne operativne grupe NOV i POJ i njene uspešne

¹⁸⁹ ADAP, E/V, nr. 232, p. 444. Takođe, Lawrence S. Wittner, *American Intervention in Greece, 1943—1949*, Columbia University Press, New York 1982, p. 2; Andreas Kedros, *The Mistakes of the Allies and the Mistakes of the Resistance, u: Greece from Resistance to Civil War*, uredila Marion Sarafis, Spokesman Nottingham 1980, p. 52; Г. Д. Кирьякидис, *Движение сопротивления ...* pp. 408—409; Isti autor, *Греция во второй мировой войне...* pp. 138—139.

¹⁹⁰ Zb. NOR, XII/3, nr. 45, p. 203; Hristo Andonovski, o. c. pp. 82—83; Г. Д. Кирьякидис, *Греция во второй мировой войне...* p. 137—142, Isti autor, *Движение сопротивления ...* pp. 407—411.

protivofanzive nije došlo naprotiv, morali su slati na jugoslovensko ratište nove divizije.¹⁹¹

Okupatori su za svoje neuspehe u borbi protiv pokreta otpora u Grčkoj optuživali postojeću kvislinšku garnituru u Atini na čelu sa predsednikom vlade Konstantinom Logotetopulosom. Još u vreme burnih martovskih nemira 1943. u Atini na inicijativu Nemaca, italijanski okupatori su pokrenuli akciju za dovođenje na položaj ministra predsednika Joanisa Ralisa za koga se verovalo, među grčkim kvislinzima, s obzirom na njegov ugled kao monarhiste i na njegove tajne veze sa konzervativnim »antikomunističkim« krugovima na Zapadu, da će uspeti da obuzda nemire u grčkom društvu. Shodno težini zadatka pred kojim se nalazio novi predsednik vlade, ponuđene su mu u datim uslovima još tri najodgovornije ministarske funkcije: ministarstvo odbrane, privrede i snabdevanja.¹⁹²

Nadajući se da će okupacione sile, pritisnute sve lošijim ishodima na velikim frontovima, biti prisiljene da, radi što sigurnijeg oslonca, ponude više kompromisnih rešenja Grcima, Ralis je pokušao da preko prijatelja u Rimu isposluje određene ustupke jačanju »autonomnosti« kvislinške vlade u Grčkoj što je Berlin odbio. U pismu koje je Ribentrop uputio svome kolegi u Rim 30. marta 1943. stajalo je, pored ostalog, da se dve osovinske sile moraju držati utvrđenih smernica svoje balkanske politike i paziti da ne bi preterano popuštanje grčkoj vladi donelo neželjene posledice.¹⁹³

Pošto je bila ograničena mogućnost izbora ličnosti za dužnost predsednika vlade u Grčkoj, potresenoj privrednim, vojnim, političkim i drugim problemima, okupacione sile su morale ići na neke manje kompromise. Tako su 7. aprila 1943. ustoličile novu garnituru kvislinške vlade na čelu sa Ralisom, koja je ubrzo pokazala nemoć da bilo šta učini uprkos naporima, u obuzdavanju masovnog pokreta otpora u Grčkoj.¹⁹⁴

Jačanje levog krila pokreta otpora u Grčkoj ELAS-a u proleće 1943, u kome su, zahvaljujući primernom radu i odvažnom držanju u borbama, najveći ugled uživali komunisti, nailazilo je na simpatije i podršku zapadnih saveznika koji su već od početka zahtevali borbu i pomagali antiosovinske pokrete. Istovremeno, neočekivano brzo jačanje leve i »proruske« orijentacije tog pokreta izazivalo je sumnjičavost, jer je pretilo da Grčka posle pobede bude izgubljena za zapadne saveznike, odnosno da dođe pod uticaj Sovjetskog Saveza.

¹⁹¹ PA, Büro St. S. Griechenland, Bd. 4, telegr. poslanika Altenburga — AA, nr. 1193 od 15. aprila 1943: Takode, AVII, NAV, T-78, Rol. 332, sn. 289896—900. Mesečni izveštaj komandanta Jugoistoka za februar 1943, pp. 2, 14—16: AVII, NAV, T-311, Rol. 175, sn. 443—464, mesečni izveštaj komandanata Jugoistoka za april 1943, od 29. aprila 1943, pp. 11, 18, 21: AJ, NAV, T-78, Rol. 332, sn. 289732—763, Mesečni izveštaj Komande Jugoistoka od 31. marta 1943, za mart, pp. 13—15 i Rol. 487, sn. 472884—899, pp. 3, 5, 8.

¹⁹² ADAP, E/VI, nr. 232, pp. 444—447: K. Piromaglu, Grčka, i Pokreti otpora u Evropi 1939—1945, p. 137.

¹⁹³ ADAP, E/V, nr. 253, pp. 484—485, 267, pp. 510—512.

¹⁹⁴ ADAP, E/V, nr. 281, pp. 535—537: Takode, Heinz Richter, o. c. pp. 241—247: Г. Д. Кирьякис, Греция во второй мировой войне... pp. 246—247.

Ovo je bilo potpuno suprotno nadama vlade Velike Britanije, koja je od početka čvrsto računala s tim da će Grčka ostati pod njenim uticajem, i da će joj posle poraza osovinskih sila vratiti nešto reformisani i demokratizovani stari monarhistički režim. Smetnje u ostvarenju britanskog prestiža u Grčkoj činili su i preterani polet i borbena aktivnost ELAS-a, koji su delovali u prilog borbenog okupljanja svih antiosovinskih snaga u zemlji, ali su takođe uticali i na potpunu neaktivnost formalno republikanskog, a po sadržini monarhističkog suparničkog pokreta Zervasovog »nacionalnog« EDES-a. Nastojanja britanskih vojnih misija u Grčkoj da se iznađu neke mogućnosti saradnje između dva dela antiosovinskog pokreta u zimu i proleće 1943. delimično su uspevali, ali to nije doprinelo jačem uključivanju malobrojnih Zervasovih odreda u borbu protiv okupatora, što je bio najvažniji uslov njihovog opstanka u narodu i brojnog jačanja.

U takvoj konstelaciji odnosa u ratujućoj Grčkoj Britanci su došli do zaključka da je najbolji put do ostvarenja sopstvenog, u suštini kompromisnog cilja, saradnja sa oba dela antiosovinskog pokreta, i sa ELAS-om, i sa EDES-om. Pomoću Zervasovog EDES-a trebalo je suzbiti levi radikalizam ELAS-a a svakodnevnim konkretnim primerima borbenosti grčkih partizana pokušalo se da se aktiviraju i uvuku u borbu protiv okupatora i Zervasovi nacionalistički odredi. Najveću garanciju da će ovaj komplikovani zadatak biti uspešno rešen, pružao je sporazum postignut 14. aprila 1943. o potčinjavanju oba ova dela antiosovinskog pokreta Savezničkoj komandi na Srednjem istoku, dok bi Britanci i jednoj i drugoj grupaciji pružali materijalnu pomoć.¹⁹⁵ Predviđajući već u to vreme teške uslove za očuvanje prestiža na jugoistoku Evrope, posle očekivanog poraza Nemačke i zbog snažnog porasta uticaja SSSR, Britanci nisu štedeli truda niti sredstava da usmere tokove antiosovinskog pokreta u Grčkoj svojim kanalima. Počelo je ubacivanje vojnih misija; njih će već do polovine 1943. godine biti u Grčkoj čak 53, prema samo 8 u NOV i POJ Jugoslavije, koji su bili višestruko brojniji, moćniji od grčkog pokreta otpora, dok je samo 11 misija bilo kod četnika Draže Mihailovića (pomoću kojih je trebalo u Jugoslaviji »osigurati« povratak starog režima).¹⁹⁶ Britanci su istovremeno dobro snabdevali pokret otpora u Grčkoj naoružanjem, municijom, opremom, hranom, lekovima i drugim potrebama.

Pored ovoga, delovalo se sporo, ali uspešno i na političkom planu. Prvo se uspelo sa izvlačenjem Zervasa iz Atine, gde je on u teškim grčkim prilikama dosta dobro živio, a zatim se pristupilo merama za uvlačenje njegovih malobrojnih odreda u borbu protiv okupatora i, takođe, njegovom pridobijanju kao deklarisanog republikanca za monarhiju, što je išlo bez napore. Za uspehe na ovom poslu bili su zaslužni članovi ili vođe pojedinih britanskih vojnih misija: general Majers (Myers Edmund Charles Wolf) i pukovnik Vudhaus (Woodhouse Christopher Montague). Na predlog Vudhausa da Zervas kao

¹⁹⁵ Elizabeth Barker, o. c. pp. 372—374; Heinz Richter, o. c. pp. 278—286.

¹⁹⁶ Elizabeth Barker, o. c. pp. 164—165, 276—281.

komandant »nacionalnih« odreda na državni praznik Grčke 25. marta pošalje pozdrav izbegličkoj vladi, prevrtljivi pukovnik je uz ostale želje poručio britanskoj vladi da je spreman da dovede kralja Đorđa u Grčku i mimo volje i želje grčkog naroda.¹⁹⁷ Britanci su znali već od proleća 1943. od vremena naglog uspona ELAS-a da mogu očekivati svoj uticaj na tlu Grčke jedino ako uspeju da bar za jedno vreme sačuvaju monarhističko uređenje u njoj.

Glavni oslonac u očuvanju teško stečenog prestiža Velike Britanije u Grčkoj, građenog na zajedničkoj borbi od kraja 1940. godine, trebalo je da bude teško pokretljivi, malobrojni i nedovoljno borbeni vojni i politički pokret pukovnika Zervasa. Uslovi ove borbe za očuvanje prestiža bili su za Britance neravnomerni jer su odredi Zervasa bili uvek oko desetak puta slabiji od ELAS-ovih odreda i, sem toga, borbeno neaktivni. Ovaj pokret, politički nejedinstven, bio je sačinjen od tri struje: krajnje konzervativne sa kojom je tajno održavao veze i kvisling Ralis, kolebljivog centra kakav je bio i sam pukovnik Zervas i levog krila EDES-a profesora Piromaglua (Kominos Pyromaglu), demokratski opredeljenog, koje je bilo za poštovanje volje naroda i zalagalo se za borbu protiv sila Osovine.¹⁹⁸ Pukovnik, a zatim monarhistički general Zervas, izbegavajući oružane sukobe sa okupatorima, nastojao je uz pomoć britanskih misija da ojača svoje redove, posebno se trudeći da u jedinice EDES-a uvuče što više grčkih oficira. Radi toga je zajedno sa Vudhausom u proleće

1943. formirao Komitet šest pukovnika sa namerom da ih uključi u redove nacionalista i da im naturi svoju taktiku čekanja do trenutka kada stignu saveznici kako bi se onda stupilo u akciju spasavanja zemlje od ELAS-a, odnosno komunista. Zbog ovakvog Zervasovog kolebljivog stava Britanci nisu imali pravi oslonac za sprovođenje svojih namera.

Jedan od pukovnika, Sarafis (Stefanos Sarafis), po svojoj prirodi vrstan vojnik, patriota i demokrata, osećajući dužnost i potrebu da se bori uz svoj narod, priključio se odredima ELAS-a krajem aprila

1943. gde je odmah, pokazavši svoje izvanredne vojničke i ljudske kvalitete, bio izabran za Vrhovnog komandanta ELAS-a.¹⁹⁹ Birajući

2. maja 1943. vanpartijca Sarafisa za svoga komandanta, stavljajući već dotada proslavljenog partizanskog komandanta Veluchiotisa (Aris Veluchiotis) za njegovog zamenika, ELAS i grčki komunisti koji su činili dušu pokreta otpora u Grčkoj pokazali su svoju širinu i tradicionalnu vernost običnog grčkog čoveka demokratiji, kao osnovnom principu humanih odnosa među ljudima. Dužnost komesara u Vrhovnoj komandi ELAS-a jedno vreme je vršio član partijskog ruko-

^{1,7} G. C. M. Woodhouse, *Apple of Discord, A Survey of Recent Greek Politics in their International Setting*, London 1948, pp. 74—75; Elizabeth Barker, o. c. p. 369; Стоял Рачев, *Англия и съпротивителното движение на Балканите 1940—1945*, БАН, София 1978, pp. 96—112.

¹⁹⁸ Heinz Richter, o. c. pp. 245—247; Lawrence S. Wittner, o. c. p. 3.

¹⁹⁹ Heinz Richter, o. c. pp. 243—244, 252, 284—286, 260—279; G. C. M. Woodhouse, *Ljeto 1943. Kritični meseci*, u knjizi, Elizabeth Barker, *Britanska politika na Balkanu u II svetskom ratu*, pp. 369—370; Стоял Рачев, o. c. p. 97; Г. Д. Кирьякидис, *Движение сопротивления ...* pp. 411—412.

vodstva Samarinitos (Vasilis Samarinitos), a zatim sekretar CK KP Grčke Siantos (Georgios Siantos). Poštujući volju boraca ELAS-a, Centralni komitet KP Grčke je nešto kasnije, 24. juna 1943. godine, potvrdio kroz Platformu oslobodilačke borbe svoju vernost demokratiji, otvoreno se deklarirajući da će grčki komunisti glasati za republiku, pozivajući sve antiosovinski opredeljene snage u zemlji u aktivnu borbu za oslobođenje Grčke, posle čega bi se održali slobodni izbori, gde bi narod na demokratski način odlučio o društvenom uređenju.²⁰⁰

Na takvoj demokratskoj platformi EAM je sve uspešnije okupljao stanovništvo u celoj Grčkoj, a jedinice ELAS-a, brojno ojačane i organizaciono učvršćene, mogle su krajem proleća i početkom leta da prerastu u viši nivo organizovanja — u bataljone, brigade i divizije — i da se osposobe za krupnije operacije protiv okupatora.²⁰¹ Partizanske jedinice ojačane sa nekoliko desetina a zatim i stotina boraca, bile su sposobne da se snažnije suprotstave neprijatelju. Tako su udruženi odredi u Tesaliji vodili u toku 8. i 9. maja 1943. uspešne borbe protiv grupacije italijanske vojske od oko 4.000 vojnika i nanele im gubitke od oko 600 vojnika i oficira²⁰². Krajem maja i početkom juna 1943. izvedeno je još mnogo akcija, a težište je bilo na saobraćajnicama koje su se protezale kroz srednju Grčku.

Radi zavaravanja neprijatelja i da bi mu se odvratila pažnja sa Sicilije na koju je pripremana invazija polovinom juna 1943. godine, upućeni su pozivi grčkim borcima, a dat je i nalog britanskim vojnim misijama da pojačaju sabotaže i napade na sve vojnički i privredno značajnije tačke u Grčkoj. Odazivajući se pozivu Britanske komande za Srednji istok, jedinice ELAS-a su, uz neposredno učešće britanskih misija, izvele u junu 1943. više akcija na železničke pruge, luke, uporišta na ostrvima, a napadali su i na strateški važnije punktove u kontinentalnoj Grčkoj. Zahvaljujući dobrim vezama i organizovanosti, većina ovih akcija je izvedena krajem juna i početkom jula, što je doprinelo zavaravanju neprijatelja i uspešnijim pripremanama za invaziju na Siciliju 9/10. jula.²⁰³ Podstaknuti pojačanim aktivnostima grčkih partizana, Nemci su od maja do jula stalno uvećavali broj svojih trupa na grčkom tlu: uz 11. i 22. nemačku diviziju i nekoliko manjih posadnih jedinica, koja su od ranije ovde angažovane,

²⁰⁰ Стоян Рачев, о. с. р. 104; Г. Д. Кирьякидис, Движение сопротивления ... р. 412; Isti autor, Греция во второй мировой войне ... pp. 150—151, 162—163.

²⁰¹ Hristo Andonovski, о. с. р. 87.

²⁰² Г. Д. Кирьякидис, Движение сопротивления ... ■ pp. 412—413; Isti autor, Греция во второй мировой войне... pp. 152—153.

²⁰³ Winston Cerčil, Drugi svetski rat, knjiga V, pp. 25—33; Branko Petranović, Pokreti otpora, p. 121—122; Elizabeth Barker, о. с. pp. 276, 391; Heinz Richter, о. с. pp. 230—232, 292—294; Стоян Рачев, о. с. р. 109. Sire o vojnim aktivnostima. Zb. NOR, XII/3, nr. 106, p. 444, 121, pp. 504—506, 125, pp. 517—519, 130, pp. 530—534; AJ, NAV, T-78, Rol. 487, sn. 472884—899 mesečni izveštaj Komande Jugoistoka, za april 1943: AJ, NAV, T-78, Rol. 332, sn. 290252—272, izveštaj Komande Jugoistoka od 27. juna 1943, pp. 1, 4—9; AVII, NAV, T-311, Rol. 175, sn. 59—81, izveštaj za juni 1943: AJ, NAV, T-78, Rol. 332, sn. 289849—879, izveštaj od 26. juna 1943, pp. 3, 5—7, 12, 18, 21.

do kraja jula dovedene su još 117. lovačka, 104. lovačka i 1. tenkovska divizija, koje su bile svrstane u 68. armijski i 22. armijski korpus, čineći osnovu grupe armija »E«, koje je osnovana početkom 1943. godine.²⁰⁴

Na ovako moćnu koncentraciju snaga Vermahta, uz brojnu italijansku oružanu silu u Grčkoj, Nemce nije prisiljavala samo aktivnost niti brojnost boraca u jedinicama ELAS-a, koliko činjenica da je skoro sav grčki narod bio uz svoje partizane, a i mogućnost udara anglo-američkih snaga preko Grčke na južno krilo nemačke odbrane. Početkom jula, neposredno pred utvrđivanje sporazuma između Vrhovne komande ELAS-a i Britanaca o priznavanju jedinica pokreta otpora u Grčkoj kao dela savezničke armije, što je donosilo obilnije i redovnije snabdevanje, bilo je u jedinicama ELAS-a do 16.000 boraca i 3 do 4.000 boraca u jedinicama EDES-a i EKKa-a (Ethniki Koinoniki Apeleftheross — Nacionalno i društveno oslobođenje).²⁰⁵

Stvarnu snagu pokreta otpora u Grčkoj činio je specifičan grčki masovni narodnooslobodilački pokret EAM koji je, okupljajući oko 90% građana Grčke, imao u svojim rukama i veoma bogatu organizaciju života i rada na širokim prostorima oslobođene teritorije u svim planinskim delovima Grčke sa nizom oslobođenih ili blokiranih gradova od kojih su bili najznačajniji: Kastoria, Argos, Orestikon, Nestario, Siatista, Gravena, Doksati, Konica, Mesara, Kardika i Karapension.²⁰⁶ O uspesima i poletu oslobodilačkog pokreta u Grčkoj u to vreme najvernije je pisao šef britanske misije i istoričar Vudhaus: »Inicijativa ELAS — EAM je opravdavala njihovu nadmoćnost... Pošto su imali pod kontrolom gotovo celu zemlju, izuzev glavne komunikacije koju su koristili Nemci, oni su joj doneli mnogo novina. Veze u planinama putem radija, pošte i telefona nisu nikad ranije a ni posle toga bile tako dobre. Čak su i putevi bili popravljeni i njima su se služili EAM—ELAS. Njihove veze, uključujući i radio, dopirale su do Krita i Samosa, gde su gerilci već vodili borbu. Plodovi civilizacije i kulture probijali su se prvi put u planine. Škole, lokalne vlasti, sudovi i javne službe, koje je rat prekinuo, ponovo su radili. Pozorišta, fabrike, parlamentarne skupštine otvorene su prvi put. Organizovan je društveni život koji je zamenio tradicionalni individualizam grčkog seljaka. Uz pomoć drugih manjih organizacija, EAM—ELAS se prihvatio nečega što je grčka vlada zapostavila: stvaranje organizovane države u grčkim planinama...²⁰⁷

²⁰⁴ ADAP, E/VI, nr. 128, pp. 221–222: AJ, NAV, T-78, Rol. 332, sn. 290252–272, mesečni izveštaj Komande Jugoistoka za juni 1943: Zb. NOR, XII/3, nr. 121, p. 504, 125, p. 517, 130, p. 533: Heinz Richter, o. c. pp. 230–232.

²⁰⁵ Elizabeth Barker, o. c. pp. 166, 279: C. M. Woodhouse, *The Struggle for Greece* ... pp. 38–42: Heinz Richter, o. c. pp. 221, 296–303: Г. Д. Кирьякидис, *Движение сопротивления* ... pp. 413–414: Isti autor, *Греция во второй мировой войне* ... pp. 187–189.

²⁰⁶ Г. Д. Кирьякидис, *Греция во второй мировой войне*... p. 153: Heinz Richter, o. c. p. 248.

²⁰⁷ K. Piromaglu, o. c. p. 138.

Upravo ta jednodušna vezanost i privrženost skoro celog grčkog stanovništva pokretu otpora, uz iščekivanje invazije anglo-američkih snaga, podsticali su i jačanje snaga Vermahta na tlu Grčke. Uočavajući svu težinu položaja okupacionog sistema u Grčkoj, Nemci su išli još dalje pa su krajem juna, što se vidi iz priloženog faksimila, predložili Bugarima da dovedu nove, svoje snage, i preuzmu zaštitu još jednog dela grčke teritorije u oblasti Makedonije.²⁰⁸

Vest o tome zatalasala je i uzbunila 8. jula stanovništvo u Atini, a zatim u celoj Grčkoj. Samo u Atini i Solunu u organizovanim protestima protiv dolaska bugarskih okupacionih trupa — na dan 22. jula 1943. godine — učestvovalo je oko 300.000 građana. Za rasterivanje građana Nemci su upotrebili tenkove i u direktnim sukobima ubili oko 30 i ranili oko 400 pripadnika EAM-a.²⁰⁹

Početak invazije savezničkih snaga na Siciliju i umanjivanje mogućnosti za izvođenje paralelne invazije anglo-američkih snaga na Grčku, ublažili su potrebu za dovođenjem bugarskih okupacionih trupa u Grčku, pa su Nemci zbog toga, a i zbog otpora grčkog naroda, odustali od namere da koriste pomoć Bugarske.

U vreme najjačeg delovanja i razvoja pokreta otpora u Grčkoj ostvarena je najuspešnija i najkonkretnija saradnja između narodno-oslobodilačkih pokreta Jugoslavije i Grčke. Radeći na unapređenju i širenju borbe protiv okupatora u delovima Jugoslavije prema Grčkoj, član Vrhovnog štaba NOV i POJ Svetozar Vukmanović Tempo je, radi konkretnije saradnje dva pokreta i koordinacije oslobodilačke borbe, od kraja juna do početka avgusta 1943. u nekoliko navrata boravio na oslobođenoj teritoriji Grčke. Već prilikom prvog putovanja kroz oslobođenu teritoriju severne i srednje Grčke i razgovora sa Sarafisom, Veluhiotisem i Zimasom 25. i 26. juna, ukazivao je na neke slabosti oslobodilačke borbe u Grčkoj, kako u organizovanju i vođenju borbe protiv okupatora, tako i u odnosima prema saveznicima, posebno prema Velikoj Britaniji. Predlagao je da se iskoristi raspoloženje grčkog naroda za borbu, te da se sa tradicionalnih starih oblika borbe radništva u gradovima krene u otvoreni rat protiv nemačkih okupatora koji su bili na putu definitivnog poraza. Otvoreno je kritikovao pred šefom britanske misije u Grčkoj Majersom suviše podanički odnos grčkih partizana prema Britancima, savetujući im da se oslobode preteranog tutorstva saveznika iz britanskih misija, ukoliko misle da oslobodilački rat svog naroda uspešno privedu kraju.²¹⁰ Objašnjenje rukovodilaca pokreta u Grčkoj

²⁰⁸ PA, Büro St. S. Griechenland, Bd. 4, telegram poslanika Altenburga — AA, nr. 1786, od 26. juna 1943. Takode, ADAP, E/VI, nr. 123, p. 216.

²⁰⁹ Г. Д. Кирьякидис, Движение сопротивления... pp. 414—415: Isti autor, Греция во второй мировой войне... pp. 148—149: Hristo Andonovski, O. c. p. 88: Heinz Richter, o. c. p. 235.

²¹⁰ Svetozar Vukmanović Tempo, Borba za Balkan, »Globus«, Zagreb, 1981, pp. 106—118 i 143—144; Elizabeth Barker, o. c. pp. 166, 183—185. Isti autor, Greece in the Framework of Anglo-Soviet Relations 1941—1947, u citiranom zborniku Marion Sarafis, p. 17; G. C. M. Woodhouse, Ljeto 1943 ... pp. 371—374: Isti autor, The Struggle for Greece ... pp. 41, 43, 45—50: Heinz Richter, o. c. pp. 291, 295—298.

da veze i saradnja Grka i Britanaca imaju duboke korene još iz zajedničkih borbi u 1940. i 1941. godini, te da su previše jake da bi se lako mogle prekinuti, kao i to da će taktika pokreta u kome najvažniju ulogu igra široki Narodnooslobodilački front (EAM) sigurno dovesti do pobeđe narodnooslobodilačke borbe u Grčkoj, za Tempa nije bilo dovoljno ubedljivo.

Drugi razgovori koje je Tempo vodio 8. avgusta 1943. samo sa rukovodiocima KP Grčke bili su još otvoreniji. Umesto nesigurne saradnje sa starim građanskim partijama, Tempo je predlagao Grcima da sve snage usmere na borbu masa koje su raspoložene za revoluciju i potpuno oslobođenje, te da umesto oslanjanja na dobru volju Britanaca, dok još nije kasno, krenu u političku borbu za mase i preuzmu sudbinu u vlastite ruke. Međutim, bilo je već kasno, jer je rukovodstvo ELAS-a pravilo kompromise i ustupke Velikoj Britaniji koja je po svaku cenu bila odlučila da spasava stari režim u Grčkoj a posredstvom njega i svoj uticaj u ovoj zemlji. Pored toga, ono je činilo ustupke raznim grupacijama grčke konzervativne buržoazije koja je od početka sistematski izbegavala borbu protiv Nemaca i sve ulagala u konačni obračun na kraju rata kada je trebalo, uz oslonac na stranu intervenciju, suzbiti plimu oslobodilačke borbe i grčkom narodu naturiti stari monarhistički režim.²¹¹

Nemačka obaveštajna služba je tek u jesen 1943. doznala za saradnju jugoslovenskog i grčkog oslobodilačkog pokreta i odmah ukazala na realnu opasnost da se smisao za organizovanje, rad i borbu »Titovog« pokreta prenese na čitav Balkan.²¹²

Početak savezničkih bitaka za jugoistok Evrope preko italijanskog kopna i niz drugih događaja na međunarodnoj političkoj i ratnoj sceni, naročito krah poslednje velike nemačke ofanzive kod Kurska i protivofanziva Crvene armije sa izgledima nezadrživog napredovanja na zapad, uticali su na korenite promene i korekcije politike Velike Britanije prema jugoistočnoj Evropi, a posebno prema već uveliko prisvojenoj i dobijenoj Grčkoj. Podsticanje pokreta otpora u Grčkoj u kritičnim godinama — 1941. i 1942, kada je svaki borac protiv osovinske najezde bio važan, bilo je vrlo korisno, a pojačane diverzije i borbe na grčkom tlu u vreme pripremanja iskrcavanja na Siciliju još značajnije za saveznike jer je skretanje pažnje i trupa prema Balkanu omogućavalo uspešnije iskrcavanje na italijansku obalu. Posle početka bitke za Italiju, kada su karte već ible otkrivene a trupe Crvene armije prodirale prema zapadu i Balkanu, jačanje ELAS-a u kome su komunisti svojom borbom i radom stekli najveći ugled, postalo je opasno jer više nije bilo na liniji britanske politike prema Balkanu.²¹³ U krugovima britanske diplomatije i vojnih misija u Grčkoj kao i među konzervativnim snagama Grčke

²¹¹“Svetozar Vukmanović Tempo, Revolucija koja teče, knjiga III, Zagreb 1981, p. 88. Više o ovom: Zb. NOR, II/6, nr. 56, 57, 58, II/7, nr. 38, 39, II/10, nr. 52, 53, 65, 70, 72 89, 143, 157, 172, 207, VII/1, nr. 58, 64, 68 73, 74, 78, 83, 97, 108: Izvori za osloboditelnu vojnu i revoluciju vo Makedoniju, 1/2, nr. 38, 39, 40, 44, 45, 46, 47, 56.

²¹² Zb. NOR, XII/3, nr. 156, p. 621.

²¹³ K. Piromaglu, o. c. p. 139.

dobro se znalo da bi povlačenje Nemaca iz Grčke, koje je bilo moguće u perspektivi, dovelo do dolaska komunista na vlast u zemlji. Zato su oni najkonzervativniji u sastavu EDES-a počeli potajno da sarađuju čak i sa Nemcima i da sve aktivnije učestvuju u podri-vačkoj raboti i borbi protiv EAM-a i ELAS-a. Dešavalo se to u vreme kada su članovi britanskih misija iz raznih krajeva, u većini slučajeva, izveštavali da EAM i ELAS vode iskrenu demokratsku politiku saradnje sa svim slojevima grčkog društva koji nisu u aktivnoj službi okupatora. Britanski pukovnik Separd (Rufus Sheppard), koji je bio sa misijom u Tesaliji u području oko Olimpa, javljao je da je ELAS lišen svake mane i da je » . . . čist kao sunce«. ²¹⁴

Pošto uticaj vlade Velike Britanije nije najbolje delovao na susedne balkanske zemlje: Albaniju, Bugarsku i posebno Jugoslaviju gde je donedavno njihov glavni oslonac — četnički pokret Draže Mihailovića — na Neretvi doživeo težak poraz, ona je pokazivala sve veću odlučnost da na svaki način očuva stečene pozicije u Grčkoj, i po cenu upotrebe sile, odnosno otvorene intervencije radi spašavanja grčke monarhije. ²¹⁵ Britanska vlada je za novu politiku čvrste ruke u Grčkoj imala podršku svoje najvažnije saveznice, vlade Sjedinjenih Američkih Država. Da bi bar delimično parirale ELAS-u koji je i dalje beležio porast, brojeći krajem leta 1943. oko 20.000 naoružanih vojnika, konzervativne snage generala Zervasa u okviru EDES-a su, ne obazirući se na neslaganje vođe demokratskog krila u njoj profesora Piramogloua, razvijale saradnju sa kvislinškim režimom Ralisa i sa okupacionim trupama. ²¹⁶ Tako su se u Grčkoj našli udruženi protiv demokratski opredeljenog narodnooslobodilačkog pokreta monarhisti iz redova kvislinškog režima, izbeglička vlada povezana sa monarhijom i konzervativnim strujama u Britaniji i nacisti; sve zajedno ih je čvrsto povezivao zaslepljujući antikomunizam.

Da bi se izbeglo krvoproliće i naturanje građanskog rata u zemlji, rukovodstva EAM-a i ELAS-a i CK KP Grčke su prihvatili predlog generala Majersa da upute delegaciju u Kairo na pregovore radi utvrđivanja sporazuma sa izbegličkom vladom kraljevine Grčke. Posle pomenutog sastanka sa delegatom Vrhovnog štaba NOV i POJ Svetozarom Vukmanovićem Tempom, krenula je za Kairo delegacija EAM-a i ELAS-a. KP Grčke predstavljali su: Zimas (Andreas Tzimas), Despotopoulos (Konstantinos Despotopoulos) i Rusos (Petros Rusos). U ime EDES-a bili su: profesor Kominos Piromaglou (Kominos Pyromaglou), politički rukovodilac i zamenik vojnog komandanta EDES-a, Kartalis (Georgios Kartalis) rukovodilac EKKA i Zirimakos

²¹⁴ Elizabeth Barker „Britanska politika na Balkanu ...“ p. 370. Heinz Richter, o. c. pp. 248—252.

²¹⁵ Г. Д. Кирьякидис, Движение сопротивления ... p. 418: Vinston Cerčil, Drugi svetski rat, knjiga V, pp. 638—639, 513—515, 638—639. Takode, H. И. Земсков, Дипломатическая история второго фронта в Европе, „Политиздат“, Москва, 1982, pp. 144—205.

²¹⁶ Elizabeth Barker, Britanska politika na Balkanu, p. 165 i 370: British Reports on Greece 1943—1944, Museum Tusculanum Press, Copenhagen 1982, pp. 15, 24. Heinz Richter, o. c. pp. 248—250.

(Illias Tsirimakos) kao predstavnici PEEA. Na sastancima između ove delegacije i izbegličke vlade Kraljevine Grčke odžavanim od 9. do 16. avgusta 1943. u Kairu, i pored pritisaka pojedinih predstavnika Britanije, odbijeni su svi pokušaji da se, bez odluke naroda, prihvati monarhija i odobri povratak kralja Đorđa u Grčku. Delegacija je ostala pri svom zahtevu da grčki kralj da izjavu da neće doći u zemlju dok se ne održe opštenarodni izbori u oslobođenoj Grčkoj i dok se narod ne opredeli u pogledu izbora društvenog uređenja u zemlji. Pošto je bila poznata činjenica da je preko 90% Grka protiv monarhije a za republiku, ovakvo rešenje je značilo gubitak Grčke i za monarhiju i za Britance.²¹⁷

Konzervativne snage okupljene i zbijene oko monarhije i izbegličke vlade, zajedno sa istim takvim snagama u Britaniji, potražile su izlaz iz krize oslanjajući se na desno krilo u EDESU-u i na nestabilnog i slavljubivog generala Zervasa, zatim na rojaliste oko predsednika kvislinške vlade Ralisa i na naciste kojima je zaoštavanje prilika unutar Grčke išlo u prilog i štedelo ih angažovanja i eventualnih gubitaka sopstvenih trupa u borbama protiv ELAS-a. Sticajem okolnosti, prihvaćen je najteži put za već iscrpljeni grčki narod — bratoubilački rat, koji će početi da se razvija u pojedinim regionima da bi krajem septembra i u oktobru 1943. godine prerastao u krvavi građanski rat; izazvala ga je i vodila šačica predstavnika najkonzervativnijih snaga grčkog društva. Sticajem prilika taj bratoubilački rat podržavali su i nacisti i jedan deo konzervativno opredeljenih pojedinaca u vladajućem vrhu u Britaniji.²¹⁸

Unutrašnja drama grčkog naroda usloviće slabljenje aktivnosti ELAS-a u vreme krupnih događaja u svetu i na Jugoistoku izazvanih padom Musolinija, teškim porazima Vermahta na istočnom frontu i kapitulacijom Italije. I pored izvanrednih podviga u pogledu razoružavanja italijanskih okupacionih trupa, grčki partizani nisu postigli ni približne uspehe kakve su postigli NOV i POJ pa i NOV Albanije, iako su italijanske okupacione trupe u Grčkoj pružale manje otpora prilikom razoružavanja nego što je to bio slučaj u Jugoslaviji i Albaniji. Defetizam i demoralisanost bili su zahvatili i vojsku i političke predstavnike Italije u Grčkoj još pre raspleta događaja u Italiji. Na primer, italijanski poslanik u Grčkoj napustio je već krajem avgusta svoje službeno radno mesto u Atini i više se nije vraćao.²¹⁹ Većina jedinica 11. italijanske armije položila je bez otpora oružje pred naletom nemačkih trupa. Samo deo italijanskih jedinica je uspeo da se prebaci u Italiju ili Tursku, dok su još manji broj italijanskih vojnika, pripadnika divizije »Pinerola«, razoružale jedinice ELAS-a. Brojni italijanski vojnici na ostrvima predali su oružje grčkim partizanima, na primer na ostrvu Samosu se predalo Grcima oko 10.000 vojnika. Ipak, zahvaljujući razoružavanju dela italijanskih

²¹⁷ Heinz Richter, pp. 304—323: Elizabeth Barker, Britanska politika na Balkanu, pp. 386—422, 391—406: Lawrence S. Wittner, o. c. p. 2—3.

²¹⁸ Elizabeth Barker, Britanska politika na Balkanu, pp. 404—406: Petranović Branko, Pokreti otpora u Evropi, p. 122.

²¹⁹ ADAP, E/IV, nr. 231, p. 409, 299, p. 514.

trupa, došlo je tada do udvostručavanja broja boraca ELAS-a, koji je po nekim procenama iznosio krajem 1943. između 50 i 60.000 boraca.²²⁰

Do sada nije utvrđeno u kojoj su meri unutarnja zbivanja u pokretu otpora u Grčkoj uticala na mršav ishod operacija oružanih snaga Velike Britanije na Dodekaneskim ostrvima, posebno onih na kojima su postojali ili mogli biti osposobljeni aerodromi kao što su Rodos, Kos, Leros i Samos. Iako su se italijanski delovi posada u utvrđenjima na ovim ostrvima oružjem suprotstavili Nemcima, Britanci nisu iskoristili šansu, nisu pružili podršku Italijanima da zajednički unište ostatke nemačkih posada na ovim ostrvima. U međuvremenu, Nemci su prvo ojačali svoje snage na Rodosu a odatle, uz podršku snaga sa Krita, uspeali da savladaju i italijansku odbranu i da spreče utvrđivanje britanskih jedinica na ovim ostrvima.²²¹

Koristeći se brzim pokretima i intervencijama, kao i sukobima među Grcima koje je doneo građanski rat, jedinice Grupe armija »E« su u jesen 1943. godine zaposele sve važnije komunikacije između gradova, zatim luke i druge značajnije tačke na području ranije italijanske okupacione zone koja je sada ušla u grčku okupacionu zonu nemačke armije, gde su izvršnu upravu preuzele nemačke vojne i policijske vlasti. Radi što obimnije i uspešnije privredne pljačke Grčke, dotadašnja privredna komanda u Atini preimenovana je u Vojnoprivredni štab Grčke koji je bio potčinjen Vojnoprivrednom štabu Jugoistoka. Međutim, ni privredna eksploatacija nije više mogla da se obavlja ovakvim tempom i obimom kakvim je vršena ranije, jer su na području celog Jugoistoka, uključujući tu i Grčku narodnooslobodilački pokreti i pokreti otpora nametnuli nemačkim okupatorima pravi rat.²²²

6. MAĐARSKO-NEMACKI ODNOSI U SENCI KRUPNIH DOGAĐAJA NA EVROPSKIM RATIŠTIMA U 1943. GODINI

Katastrofa odabranih jedinica Honveda kod Voronježa na istočnom frontu ubedila je vladajuće slojeve satelitske Mađarske da se više neće moći zaustaviti prodor Crvene armije na zapad. Povlačenje Italije iz osovinskog bloka pojačalo je crne slutnje o ishodu drugog svetskog rata. Sve je ovo uslovljavalo ubrzanu diferencijaciju u redovima mađarske buržoazije.

²²⁰ Heinz Kühnrich u citiranoj knjizi na str. 511 piše da je u to vreme u ELAS-u bilo 60.000 boraca, Elizabeth Barker u cit. knjizi Britanska politika na Balkanu... navodi oko 50.000. Šire: Heinz Richter, o. c. p. 233; C. M. Woodhouse, *The Struggle for Greece* ... p. 38; Г. Д. Кирьякидис, *Движение сопротивления* ... p. 416; А.А. Фонд 103, F-57, telegram Šumenkovića, nr. 759 od 15. septembra 1943. U nemačkim izvorima toga vremena umanjuje se broj i grčkih partizana.

²²¹ Winston Cerčil, *Drugi svetski rat*, knjiga V, pp. 192—210.

²²² *Zb. NOR*, XII/3, nr. 152, pp. 609—610, 156, pp. 619—630.

Već prve konfuzne vesti početkom januara 1943. o teškom položaju i bezizlaznom stanju ostataka 2. mađarske armije na frontu kod Voronježa izazvale su opštu zabrinutost u Budimpešti.²²³ Najbolji deo mađarske oružane sile, svrstan u 2. armiju, (tri korpusa, ukupno devet divizija) sa oko 260.000 vojnika i oficira, bio je u nezadrživom naletu crvenoarmejaca potpuno razbijen, ostavivši na bojištu oko 80.000 poginulih, preko 60.000 ranjenih, veliki broj zarobljenih i izgubljenih, a oko 3/4 izgubljenog naoružanja i opreme.²²⁴

Priče preživelih i ranjenih iz sastava jedinica 2. armije koji su se vraćali u Budimpeštu o silini udara jedinica Crvene armije, i borbenim mogućnostima Sovjetskog Saveza, kao i o nemogućnosti oružanih snaga zemalja Osovine da se suprotstave toj lavini sa istoka, učvršćivale su ubeđenje o sigurnom porazu bloka u kome se našla Mađarska i o brzom završetku rata, što je trebalo da donese velike promene i u Mađarskoj. Zato su sve mađarske političke strukture počele da se pripremaju za velike događaje.

Desetkovani i rigorozno proganjani pokret otpora dočekao je pobeđe na istoku i u severnoj Africi sa velikim olakšanjem i spremnošću da pojača svoje učešće u naporima antifašističke koalicije. Međutim, mnogi objektivni i subjektivni činioци nisu uslovljavali neko značajnije jačanje pokreta otpora u Mađarskoj ni u ovoj godini. Naprotiv, u nekim vidovima njegovih aktivnosti došlo je do stagnacije u odnosu na 1942. godinu. Strah od eventualnog dolaska trupa Crvene armije na granicu Mađarske pre nego što stignu oružane snage zapadnih sila i bojazan da se ne izgube teritorije »dobijene« u epohi totalitarnih sistema, delovali su na udruživanje dela proosovinskih i prozapadno opredeljenih buržoaskih partija i struktura koje je vezivala mržnja prema komunizmu i Sovjetskom Savezu. Ovog straha nisu bile pošteđene ni opozicione građanske partije. Na primer, Komunistička partija Mađarske izgubila je u proleće 1943. deo svojih saradnika u Narodnom frontu iz redova opozicionih partija. Strah od odmazde režima i jakih konzervativnih snaga i Mađarskoj takode je delovao na izolaciju radničkog i demokratskog pokreta u zemlji i u 1943. godini. Na primer, levo krilo Socijaldemokratske partije, koje je povremeno sarađivalo u Narodnom frontu, zatražilo je preko jednog od svojih šefova, Sakašitša (Arpad Szakasits), 1. maja 1943. od KP Mađarske da se obustave sve diverzije protiv okupatora i satelitskog režima kako bi se izbegle stroge mere odmazde koje su bile već uvedene i probane u borbi protiv pokreta otpora.²²⁵

²²³ ADAP, E/V, nr. 53, p. 110 i 112, pp. 193—194.

²²⁴ История Венгрии, III, pp. 283—284. Takode, šire: Deutschland im zweiten Weltkrieg, IV, p. 437; Elizabeth Barker, Britanska politika na Balkanu, p. 230; Mario D. Fenuo, o. c. p. 103; A. И. Пушкар, Советский Союз и движение сопротивления в Венгрии, p. 356; Isti autor, Венгрия в годы второй мировой войны, pp. 299—303.

²²⁵ Дюла Каллаи, Движение за независимость Венгрии... p. 158; Der grosse Weltbrand des 20. Jahrhundert... p. 248; I. Pinter, Mađarska, Pokreti otpora u Evropi 1939—1945 ... p. 193. Isti autor, Prilog istoriji mađarskog nacionalnog antihitlerovskog pokreta otpora (1941—1945). Prilozi za istoriju socijalizma, broj 4, Beograd 1967, pp. 305—306.

Koristeći ovakvo držanje srednjih slojeva mađarskog društva, satelitski režim je, angažujući dobro organizovanu policijsku mrežu i vojsku, nastavljao sa sprovođenjem još žestocijeg terora nad komunistima. Najveći broj organizacija je oslabljen ili razbijen. Deo CK KP Mađarske, i sam desetkovan, imao je u proleće 1943. godine sačuvane veze sa još svega 60 do 70 članova mađarske Komunističke partije. U uslovima sve slabije aktivnosti komunista kao organizovane snage. Centralni komitet je, imajući podatke o predstojećoj reorganizaciji međunarodnog komunističkog pokreta, doneo 15. maja 1943. odluku o raspuštanju KP Mađarske, a istovremeno je počeo da deluje u pravcu formiranja legalne radničke partije pod nazivom Partija mira, sa osnovnim ciljem da se pridobije za pokret otpora leva krila opozicionih građanskih partija. Režimska policija je preko svojih službi doznala za ovaj korak mađarskih komunista i nastavila da progoni i novoformiranu Partiju mira. Sve manji uticaj komunista i sve jači otpor nalogu policije odrazili su se na slabljenje pokreta otpora u Mađarskoj u 1943. izuzimajući priključene i anektirane krajeve za-karpatsku Ukrajinu, severnu Transilvaniju, Bačku i Baranju, gde je imao sve više uspeha.²²⁶

No, i doređeno ustrojanje veće? dela partijskih organizacija i oštih mera režima protiv demokratskih pokreta? Dete pokret otpora u Mađarskoj, gradeći svoje akcije na tradicijskim revolucionarnim* radničkog pokreta, imao je začinjene uspehe u nekim vidovima rada i u ovoj godini. U 1943. izveden je niz štrajkova među kojima je bio najuspešniji štrajk radnika u preduzećima Čepela u Budimpešti (početkom septembra te godine). Nastavljeno je sa raznim oblicima smanjivanja obima proizvodnje, ometanjem rada, sitnim sabotazama, izbegavanjem mobilizacije za Honved, prebegavanjem iz mađarskih jedinica koje su se borile na istočnom frontu na stranu Crvene armije. Komunisti su i dalje nastavili da deluju kroz legalne oblike, koristeći se saradnjom sa opozicionim partijama ili raznim staleškim i stručnim udruženjima. Tako su u organizovanju kongresa poljoprivrednih radnika Mađarske 9. maja 1943. aktivno učestvovali i komunisti.²²⁷

Suprotno odnosima snaga u susednim zemljama, a posebno u Jugoslaviji, smetnje Nemcima u sprovođenju zamišljene politike na jugoistoku Evrope nisu u Mađarskoj činili komunistički pokret ili pokret otpora, već građanske političke snage kako one u opoziciji tako i one strukture i partije koje su bile na vlasti. Većina građanskih partija u ovoj zemlji nalazila je neke linije saradnje sa Trećim Rajhom, naročito na planu revizije mirovnih ugovora, prekrajanja

²²⁶ Дюла Кал лай, о. с. pp. 158—161: А. И. Пушкаш, Венгрия в годы второй мировой войны... р. 308, 312: Isti autor, Советский Союз и движение сопротивления в Венгрии... р. 357: I. Pinter, о. с. р. 193: Vojvodina u Narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji 1941—1945, Novi Sad, 1984, pp. 214—234.

²²⁷ I. Pinter, Prilog istoriji mađarskog nacionalnog antifašističkog pokreta... pp. 314—315: Isti autor, Mađarska u zborniku, Pokreti otpora u Evropi... pp. 193—194. А. И. Пушкаш, Венгрия в годы второй мировой войны... pp. 311, 343—345: История Венгрии, III, pp. 359, 386.

političke karte versajske Evrope i posebno kad je bilo u pitanju ostvaravanje teritorijalne revandikacije Mađarske na mešovito-nacionalnim teritorijama u Panonskoj niziji. Međutim, najveći deo tih građanskih političkih struktura je bio samo za obostrano korisnu i partnersku saradnju sa nacistima. Jedino krajnje konzervativne i brojno slabe grupe i partije nacionalističkog i totalitarnog tipa kakve su bile Partija preporoda Mađarske, koju je vodio profašista Imredi (Bela Imredy), i Salašijeva (Ferenc Szalasi) nacistička Partija strelastih krstova — bile su za totalno vezivanje za Nemačku i za služenje svim sredstvima u ispunjavanju nacističkog programa o suprematiji na evropskom kontinentu.²²⁸

Sve političke partije građanskog tipa (sem dveju pomenutih profašističkih, od levih socijaldemokrata do vladajuće grupacije oko Kalaia, posle početka slabljenja moći Trećeg nemačkog Rajha u zimu 1942/1943. tražile su najpodesnije puteve za izvlačenje iz ratnog vrtloga i istovremeno proširivale istančane kanale svojih veza sa Zapadom za osiguranje naklonosti saveznika u trenutku krojenja karte obnovljene Evrope posle završetka drugog svetskog rata. Glavni smisao borbe za sticanje naklonosti dela antiosovinske koalicije, konkretno Velike Britanije i SAD, kretao se u smeru očuvanja postojećih, delimično reformisanih i demokratizovanih režima pred »sovjetskom opasnošću«, i zadržavanja bar dela teritorija koje su dobijene u vreme nacističke ere i ponajviše dobrom voljom Hitlera. Znajući svu težinu i složenost ovog pitanja, čak i vladajuća buržoazija u Mađarskoj pokušavala je da olakša svojim otcepljivanjem od Rajha njegovo rešavanje. Satelitski režim u Budimpešti od proleća 1943. isto tako pokušava da ublaži suprotnosti i sporove sa susednim zemljama, da uhvati kakve-takve veze sa vladajućim slojevima tih zemalja — i onim u okupiranim zemljama i onim u izbeglištvu — te da uvođenjem mera koje su vodile popravljaju odnosa između Mađara i naroda u pripojenim teritorijama popravi oslabljene odnose sa svojim susedima. U tom novom zahvatu u leto 1943. godine budimpeštanski radio je počeo da daje emisije na srpskohrvatskom jeziku.²²⁹

Traženi su putevi sporazuma oko sporne granice kroz Transilvaniju na kojoj su se incidenti i sukobi svakodnevno umnožavali.²³⁰ Podsekretar u nemačkom ministarstvu inostranih poslova Vajczeker je 19. januara 1943. zabeležio da se oseća izvesno poboljšanje odnosa između Budimpešte i Bukurešta. U toku februara i marta došlo je do međusobnih kontakata predstavnika Mađarske i Rumunije i raz-

²²⁸ Lacko Miklos, Arrow-Cross men. National Socialists 1935—1944. Budapest 1969, pp. 83—112. ADAP, E/VI, nr. 108, p. 194. Takođe i E/V, nr. 276, p. 526: Lorant Tilkovsky, o. c. pp. 264, 268, 289—291: История Венгрии, III, p. 391.

²²⁹ Дюла Каллаи, o. c. pp. 154—158: Vojvodina u narodnooslobodilačkom ratu ... p. 228.

²³⁰ Dok se osećalo smirivanje u međudržavnim odnosima na relaciji Mađarska — Rumunija, oko nove granice kroz Transilvaniju umnožavali su se incidenti: u 1940. ih je bilo 14, u 1942. već 36, a u 1943. čak 50. Н. И. Лебедев, Крах фашизма в Румынии... p. 433.

govora o mnogim spornim pitanjima u vezi sa Transilvanijom: o manjinama, graničnim prelazima, železničkom saobraćaju, carinskim taksama, stišavanju međusobno neprijateljski suprotstavljenih propagandi, istupanju štampe i drugim problemima.²³¹ U toku leta 1943. na smirivanju sukoba između dve zemlje angažovali su se i najviši politički vrhovi, posebno iz redova građanske opozicije, nastojeći da se rešenja za sporove u Transilvaniji potraže u duhu stavova i želja zapadnih sila. Na ovom zadatku su se bili angažovali političari grof Mikloš Banfi (Miklos Banffy) i Juliju Maniu (Iuliu Maniu) nastojeći da se u duhu trasirane južnoevropske politike zapadnih saveznika nađu odgovarajuća kompromisna rešenja za pitanja vezana za Transilvaniju.²³²

Jedan od najznačajnijih preduslova za sticanje naklonosti zapadnih saveznika bilo je izvlačenje iz tesne saradnje sa Nemačkom i, posebno, izbegavanje slanja novih kontingenata trupa u rat koji su vodili nacisti, a za koji je najveći deo mađarskih političara već tada smatrao da će biti neuspešan za sile Osovine. Međutim, druga strana, nacistička Nemačka, nije olako ispuštala ruku pruženu za saradnju, uporno zahtevajući od svojih satelita, pa i od Mađarske, da učestvuju u borbi koju su zajednički započeli. Već 11. februara 1943. dok požar poraza pred Staljingradom još nije bio ugašen, načelnik OKV feldmaršal Kajtel je zatražio od načelnika mađarskog Generalštaba da prikupi nove divizije za istočni front a takođe i tri nove divizije za borbe protiv NOV i POJ u Jugoslaviji. General Sombathelji (Ferenc Szombathelyi) mu je odgovorio da Mađarska nema više spremnih divizija, da je od 25, koliko je do tada uspela da oformi, 18 bilo ranije ili tada angažovano na istočnom frontu, gde su istrošile sve svoje mogućnosti. Došlo se do kompromisnog rešenja: da Nemačka pomogne opremanje mađarskih divizija koje bi trebalo formirati do 1. juna 1943. kada bi bile upućene prema jugoslovenskoj teritoriji gde su u slučaju pokušaja iskrcavanja zapadnih saveznika mogle biti korisno angažovane. Namere o pravcu usmeravanja planiranih divizija bile su različite, onako kako su to Nemci želeli — da budu angažovane protiv NOV i POJ — ili usmerene prema eventualnoj invaziji na Mađarsku — kako su to priželjkivali prozapadno opredeljeni krugovi u Budimpešti koji su imali jak uticaj i u vladajućem vrhu satelitskog mađarskog režima.²³³

Brz i katastrofalan poraz najboljih jedinica Nemačke, Italije, Mađarske i Rumunije kod Staljingrada imao je snažan uticaj na skoro sve vodeće ljude i političare mađarskog vladajućeg vrha, pa i na predsednika vlade Mikloša Kalaia, starog političara grofa Betlena, načelnika Generalštaba Honveda generala Sombatheljia i na skoro sve vodeće prvake građanskih partija, i onih na vlasti, i onih u opoziciji. Strah od nezadrživog prodora Crvene armije, odnosno »crvene opasnosti«, bio je znatnim delom uslovljen i time što se Mađarska

²³¹ ADAP, E/V, nr. 62, p. 122, 235, pp. 449—450.

²³² Gyula Juhász, o. c. pp. 223—224; ADAP, E/VI, nr. 40, p. 74.

²³³ ADAP, E/V, nr. 136, pp. 236—238; А. И. Пушкаш, Венгрия в годы второй мировой войны, pp. 324—325; Gyula Juhász, o. c. p. 218.

nalazi u blizini pravca sovjetskog nastupanja na zapad. Uz saglasnost i sa znanjem čelnih ljudi mađarskog političkog života i uz neposredne instrukcije prozapadno opredeljenog i veoma angažovanog šefa pres-biroa mađarske vlade Ulajn-Revickog, koji je već od ranije bio povezan sa zapadnim kapitalom i obaveštajnom službom zapadnih zemalja, već u toku januara i februara 1943. otpočele su budimpeštanske diplomatske igre koje su išle preko neutralnih zemalja prema zapadnim saveznicima. Preko poverljivih kanala i pojedinih poverenika, među kojima je uživao posebno poverenje mađarski diplomata u Švedskoj Vilmoš Bom (Wilmos Böhm), otpočeli su tajni kontakti u Stokholmu, a uskoro su usledile i konkretne ponude i obećanja Mađara: prvo — da će se izbegavati slanje trupa na istočni front; drugo — da mađarska vojska u trenutku invazije na Jugoistoku neće pružati otpor nego otvoriti put preko svoje teritorije anglo-američkim trupama i Poljacima, i treće — redovno dostavljanje informacija zapadnim saveznicima o namerama Nemaca. Osnovni cilj eventualnog ispunjavanja preuzetih obveza i ovih mađarskih ponuda bio je sprečavanje ulaska jedinica Crvene armije u Mađarsku, i omogućavanje ulaska vojske zapadnih saveznika u tu zemlju u trenutku poraza Nemačke, pre stizanja Sovjeta. Pošto Nemci više nisu mogli zaštititi krupnu mađarsku buržoaziju od komunističke »opasnosti«, sada je tu ulogu trebalo da preuzmu zapadni saveznici. U toku ovih kontakata u Stokholmu paralelno su trasirani razgovori i na drugim stranama, na primer, preko poverenika Ulajn-Revickog i njegovih prijatelja u poslanstvu SAD u Ankari.²³⁴

U toku februara 1943. usledile su nove veze preko novinara liberalnog lista »Magyar Nemzeta« dr A. Freja (Frey), a zatim uporna nastojanja da se uhvate i učvrste veze i saradnja sa zapadnim silama upućivanjem kao izaslanika naučnika i nobelovca Alberta Sentdordija (Albert Szentgyörgyi) u Tursku sa ovlašćenjima vlade za razgovore sa predstavnicima zapadnih sila.²³⁵

Nobelovac Sentdordi je nastupao kao opunomoćeni izaslanik velikog broja mađarskih građanskih političkih partija i rukovodstava a isto tako i kao poverljiva ličnost znatnog broja vodećih funkcionera satelitskog režima u Mađarskoj. On se sam predstavljao kao poverenik predsednika vlade Mikloša Kalaia i njegovih najbližih političkih i vojnih saradnika; zatim, mađarskog ministarstva inostranih poslova, šefa pres-biroa Ulajna Revickog, rukovodstava skoro svih građanskih partija (Socijaldemokratske, Partije malih posедnika, nacional-demokratske legitimističke partije, kao i većeg broja ličnosti mađarskog satelitskog režima u Budimpešti).²³⁶

On je poverenicima diplomatskih predstavništava zapadnih sila u Ankari nedvosmisleno dao ocenu da je »... Mađarska zrela za

²³⁴ Gyula Juhász, o. c. pp. 220—222, 228—230: DASIP, Amb. KJ u Ankari, F-44, telegram Sumenkovića nr. str. pov. 149 od 23. februara 1943: Deutschland im zweiten Weltkrieg, IV, p. 437.

²³⁵ Citirani telegram Sumenkovića nr. 149, p. 1: Elizabeth Barker, Britanska politika na Balkanu, p. 233; Mario D. Fenyó, o. c. p. 119; Gyula Juhász, o. c. p. 220.

²³⁶ Gyula Juhász, o. c. pp. 219—222.

potpunu dezorganizaciju. Poraz će zateći zemlju potpuno nespremnju». Zato je predlagao saradnju sa zapadnim saveznicima. Zauzimao je stanovište da javna vojna saradnja može da usledi tek posle uspešne invazije saveznika na Balkan, jer bi svaka prerana akcija pogoršala stanje. Priznao je da u Budimpešti strahuju od Crvene armije i da stoga žele dolazak trupa zapadnih saveznika. Takođe je preporučio da se u trenutku sloma sila Osovine ne dozvoli ulazak u Mađarsku vojskama susednih naroda, sem Poljaka, jer bi moglo doći do osвете zbog zločina koje su izvršili mađarski fašisti.²³⁷

Pokušaj predstavnika Turske koji su dolazili u kontakte sa profesorom Sentdordijem da pridobiju Mađare za ideju o čvršćem povezivanju sa balkanskim narodima, nudeći konkretno mesto Mađarskoj u zamišljenoj balkanskoj federaciji, nije naišao na njegovo odobravanje, jer je smatrao da je Mađarskoj mesto pre u srednjoevropskoj ili zapadnoj kombinaciji nego u balkanskoj.²³⁸ Ovi razgovori kao i više drugih kontakata, između ostalog i misija, Palocija (Gyorgy Palocz — Horvath), koji je radio i za Berlin, nisu mogli ostati neotkriveni jer su Nemci imali razvijenu špijunsku mrežu u kvislinškim vrhovima u Budimpešti, od koje su dobij ali obaveštenja.²³⁹

Radi prekidanja ove igre, Berlin pojačava pritisak prema Mađarskoj, upućujući u »inspekciju« u Budimpeštu već oprobano stručnjaka za Jugoistok SS pukovnika Vezemajera (Edmund Weesenmayer) sa zadatkom da detaljno razmotri stanje u ovoj zemlji i predloži nove mere njenog punijeg uključivanja u službu Trećeg Rajha. Jedan od hitnih poteza u skladu sa naredbom o vođenju totalnog rata od januara 1943. godine bila je obaveza svih Nemaca, uključujući tu i pripadnike narodnosne grupe u drugim zemljama, da se odazivaju pozivu i uključe u SS jedinice koje su trebalo da budu osnova preokreta u ratu i garancija sigurne pobede. Kritikujući slab odziv mađarskih folksdojčera na ranije pozive za mobilizaciju, kojih je do početka 1943. bilo mobilisano samo oko 20.000, a najveći broj iz krajeva preotetih od Jugoslavije, tražena je regrutacija novih oko 30 do 50.000, odnosno, formiranje tri nove SS divizije što je smatrano još uvek nedovoljnim u odnosu na oko milion folksdojčera u proširenoj Mađarskoj.²⁴⁰

²³⁷ A. И. Пушкар, Венгрия в годы второй мировой войны ... pp. 321—322; Gyula Juhász, o. c. pp. 221—223; DASIP, Amb. KJ u Ankari, F-44, telegram Sumenkovića nr. str. pov. 149 od 23. februara 1943. Elizabeth Barker, Britanska politika na Balkanu, pp. 233—234.

²³⁸ DASIP, Amb. KJ u Ankari, F-44, telegram Sumenkovića, nr. 303 od 15. marta 1943; Deutschland im zweiten Weltkrieg, V, p. 514.

²³⁹ Gyula Juhász, o. c. pp. 221—223; Elizabeth Barker, o. c. p. 234; Mario D. Fenyo, o. c. p. 124; DASIP, Amb. Ankara, F-45, izveštaj Sumenkovića, nr. 558 od 17. juna 1943.

²⁴⁰ Josip Mirnić, Nemci u Bačkoj u drugom svetskom ratu, Novi Sad 1974, pp. 213, navodi da se do septembra 1943, javilo dobrovoljno u SS jedinice oko 40.000 obveznika od oko milion folksdojčera u celoj Mađarskoj, ali da se iz anektirane Bačke, u kojoj ih je bilo oko 200.000, javila polovina od tog broja, odnosno oko 20.000 dobrovoljaca. Takođe, ADAP, E/V, nr. 206, p. 400: Der zweite Weltkrieg, Dokumente, Militärverlag DDR VEB Berlin 1974, nr. 42, pp. 186—190.

Međutim, satelitskom režimu nije išla u prilog regrutacija folksdojčera iz dva razloga: prvo — što su morali da snose velike troškove oko regrutacije, opreme i kasnijeg izdržavanja porodica dobrovoljaca uključenih u SS divizije i drugo — što im je taj posao kvario šanse za proširivanje i učvršćivanje veza sa zapadnim silama.²⁴¹ Da bi regrutacija išla brže, Nemci su zatražili od mađarske vlade da odobri javljanje i onih folksdojčera koji su već bili u jedinicama Honveda. Taj broj je, prema mađarskim podacima s kraja 1942. iznosio samo oko 6.000, a prema nemačkim — oko 10.000 vojnika.²⁴² Mađari su se uporno suprotstavljali prelaženju folksdojčera iz Honveda u nemačke SS divizije, braneći se nemogućnošću zamene tih kadrova koji su najčešće bili u tehničkim i stručnim službama.²⁴³

Radeći u februaru i martu 1943. na ispitivanju stanja u Mađarskoj, Vezemajer je došao do zaključka da nijedna od političkih partija i grupacija ne može da posluži kao beskompromisni i potpuno sigurni oslonac Trećem Rajhu zbog njihove opšte usvojene politike laviranja između sila Osovine i zapadnih saveznika. Izuzetak su činile nacionalističke grupe Salašija i Imredija, ali one zbog svoje malobrojnosti i slabe podrške u narodu nisu dolazile u obzir kao vodeći činioci nemačke politike u ovoj zemlji. Zato je Vezemajer predložio da se Nemačka i dalje oslanja u Mađarskoj na regenta Hortija i pored njegove sklonosti da koketira i sa drugom stranom, ali uz nastojanja da se ojača uloga i uticaj onih pojedinaca i grupa koje su pokazale apsolutnu vernost Rajhu.²⁴⁴

Ohrabrene prisustvom i zaštitom Vezemajera, nacističke grupe u Mađarskoj upućuju 31. marta, uz njegovo odobrenje, Memorandum regentu Hortiju u kome otvoreno napadaju politiku Mikloša Kalaia, tražeći ostavku vlade i predaju vlasti vođi Strelastih krstova Ferencu Salašiju.²⁴⁵ Da je ova akcija mađarskih nacista imala korene u nemačkom vodećem vrhu, vidi se i po tome što ministar inostranih poslova Nemačke šalje u to vreme direktivu svome ambasadoru u Budimpešti Jagovu da se sistematski izbegavaju kontakti i saradnja sa vladom, posebno sa njenim premijerom Kalaiei.²⁴⁶

Vezemajer, upoznat sa političkim kretanjem u Mađarskoj i slabim mogućnostima Strelastih krstova i Ferencu Salašija, i dalje

²⁴¹ Lorant Tilkovsky, *Ungarn und die deutsche »Volksgruppenpolitik« 1938—1945*, Budapest, 1981, pp. 248, 253—255, 262—266. Takođe, ADAP, E/V, nr. 206, pp. 400—402.

²⁴² PA, Büro St. S. Ungarn, Bd. 9, Telegram Jagova — AA, nr. 694, od 14. aprila 1943. Ovde se navodi da ih ima ukupno 6.000 posle katastrofe 2. mađarske armije na istočnom frontu. Takođe, A. И. Пушкар, Венгрия в годы второй мировой войны... p. 323.

²⁴³ PA, Büro St. S. Ungarn, Bd. 9, telegram Jagova — AA, nr. 743, od 20. aprila 1943: AVII, NAV, T-175, Rol. 73, sn. E 313701-02, nr. 986 od 21. aprila 1943.: ADAP, E/V, nr. 224, pp. 428—429: A. И. Пушкар, Венгрия в годы второй мировой войны ... p. 325.

²⁴⁴ Gyula Juhász, o. c. p. 236: A. И. Пушкар, Венгрия в годы второй мировой войны... p. 326.

²⁴⁵ Deutschland im zweiten Weltkrieg, III, p. 438.

²⁴⁶ ADAP, E/VI, nr. 8, p. 26.

je bio za oslonac na Hortija, uz sveobuhvatnije uvlačenje u poslove režima aktivista iz druge nacističke grupe u Mađarskoj — Partije obnove s vođom Belom Imredijem,²⁴⁷ uz određenu saradnju sa Salasijevim pokretom Strelastih krstova. Na popustljiv odnos nacista prema Mađarima uticalo je stanje u svetu i, posebno, nepovoljna kretanja za nemački Rajh na vojnom planu. Nemačke snage su se posle poraza kod Staljingrada sporo oporavljale i pripremale su se za odlučujuću bitku kod Kurska, dok je u Africi došlo do potpunog poraza osovinskih snaga i velikih gubitaka u živoj sili i ratnoj opremi. Sve su to dobro znali Kalai i njegovi istomišljenici u Budimpešti, pa su 16. aprila uputili u Berlin, uoči susreta Hitlera i Hortija u Kleshajmu, opširne analize o odnosima dveju zemalja koji su od početka građeni na savezničkim i partnerskim osnovama. Pokušavalo se opravdati držanje Budimpešte zbog izmenjenih uslova, ukazujući na izolovani položaj mađarskog naroda i njegovu ugroženost od suseda, što je uslovljavalo potrebu da se Mađarska priprema za odbranu od njih posebno od sovjetske opasnosti.²⁴⁸ Na toj osnovi branjeno je uplitanje Mađara u međudržavne kombinacije koje bi se mogle ostvariti po završetku rata — stvaranje srednjoevropske i balkanske federacije.²⁴⁹ Ove namere mađarske vlade su bile odlučujući činioci u uspostavljanju kontakata mađarskih državnika sa predstavnicima drugih zemalja, kao što je bila poseta predsednika vlade Kalaia Italiji, Musoliniju i Papi Piju XII početkom aprila.²⁵⁰

U vreme susreta i razgovora Hortija i Hitlera u Kleshajmu 16. i 17. aprila sa nemačke strane ipak je izrečena oštra kritika vladi Mađarske, posebno upućena predsedniku vlade Kalaiu za koga su u Berlinu znali da je umešan u kombinaciju sa zapadnim silama, optužujući ga za dvoličnu politiku, totalnu dezorganizaciju, defetizam i pomaganje snaga koje se bore protiv novog poretka. Pretpostavljajući da Hitler ima podatke o pokušajima saradnje sa predstavnicima zapadnih sila, Horti se branio da mnoge stvari koje je tada doznao u vezi sa tom saradnjom ranije nije znao, indirektno braneći i svoga predsednika vlade da je sve što je činio, radio zbog jačanja fronta prema glavnom neprijatelju i Mađarske i Nemačke, Sovjetskom Savezu. Podsetio je tom prilikom sagovornika da je 146.000 poginulih mađarskih vojnika na istočnom frontu, 35.000 ranjenih i oko 36.000 nestalih, čvrst znak saradnje mađarskog naroda sa nemačkim.²⁵¹

Hortijevo objašnjenje da je sprečavanje širenja neprijateljstva prema zapadnim silama vršeno u nameri da se spreče bombardovanja gradova i industrijskih centara u Mađarskoj čija preduzeća »uglav-

²⁴⁷ История Венгрии, III, p. 391. Takode, Mario D. Fenyő, o. c. p. 55, 76—77, 124—125; Gyula Juhász, o. c. pp. 218, 240.

²⁴⁸ Allianz, Hitler, Horthy, Mussolini, nr. 118, pp. 335—336.

²⁴⁹ ADAP, E/V, nr. 266, pp. 509—520, 274, pp. 522—523, 276, pp. 525—526; Gyula Juhász, o. c. p. 225.

²⁵⁰ История Венгрии, III, p. 390; John A. Lukacs, o. c. p. 494; Gyula Juhász, o. c. pp. 226—227; Mario D. Fenyő, o. c. pp. 134—135; А. И. Пушкин, Венгрия в годы второй мировой войны... pp. 322—323.

²⁵¹ Staatsmänner und diplomaten, II, p. 248. Takode, ADAP, E/V, nr. 315 i 316, pp. 621—644.

nom« rade za Raj h,²⁵² podstaklo je nacističkog vođu da povišenim tonom izjavi kako više voli da ima neprijatelje pred sobom nego lažnog prijatelja pored sebe. Ovo je povredilo regenta Hortija koji je bio stariji od Hitlera, i po godinama, i po vremenu provedenom u borbi protiv demokratije i boljševizma. Stari regent, optužujući Nemce kako su se na Donu nečovečno odnosili čak i prema oficirima Honveda, ponižavajući ih i ubijajući mađarske vojnike, zapretio je da će prekinuti razgovore. Preovladala je ipak želja obojice zakletih antikomunista da i u neslaganju dalje sarađuju, pa su nastavljeni razgovori, iako u užarenoj atmosferi.²⁵³ Imenujući redom emisare koji su išli na pregovore u Stokholm, Ankaru i druga mesta, Hitler je tražio da oni koji su direktno učestvovali u pripremanju pregovora budu smenjeni, posebno insistirajući na smeni podsekretara Ulajna Revickog i ministra vojnog Nađa; zatim, da se razmotri mogućnost zamene i onih koji su pomagali tu saradnju, imenujući predsednika vlade Kalaia, koji je istovremeno vršio i dužnost ministra inostranih poslova. Izbegavajući konkretna obećanja u vezi sa pomenutim zahtevima o izmenama u vladi Mađarske, Horti je morao da izdrži i navalu Hitlerovih zahteva o pripremanju i angažovanju novih divizija na strani Nemačke²⁵⁴ i kritiku zbog sporog sprovođenja akcije prikupljanja folksdojčera u Mađarskoj u SS divizije. Horti je morao obećati efikasniju mobilizaciju onih folksdojčera u Mađarskoj koji još nisu stupili u vojsku.²⁵⁵ Prilikom razgovora oko troškova opremanja ovih jedinica, isplate potpora njihovim porodicama, njihovom tretmanu u Mađarskoj zbog pripadanja oružanoj sili druge zemlje i sličnim dolazilo je ponovo do varnica, pa je Hitler zapretio da će narediti iseljavanje svih folksdojčera iz Mađarske što bi donelo nove probleme, jer su Nemci u nemačku narodnosnu grupu ubrajali i potomke iz mešovitih brakova, procenjujući da ih ima 1.500.000, a to je bilo mnogo više nego što je to pokazivala mađarska statistika. Za iseljavanje tolikog broja ljudi na ime otkupa imovine trebalo bi obezbediti ogromna sredstva. Horti je prihvatio iseljavanje izvesnog broja porodica, ali uz adekvatno useljavanje Mađara iz susednih zemalja.²⁵⁶

U memorandumu Ministarstva inostranih poslova Nemačke koji je predat 18. aprila 1943. mađarskom Ministarstvu inostranih poslova

²⁵² Mario D. Fenyo, o. c. pp. 124—128; John Lukacs, o. c. pp. 494—496; A. И. Пушкар, Венгрия в годы второй мировой войны .. pp. 334—336

²⁵³ Das Dritte Reich, Der Sturm auf die Festung Europa, Zwanzigster Band, Berlin, pp. 421—458; Staatsmänner und Diplomaten II, pp. 241—246; DASIP, Amb. Ankara, F-45, telegram Sumenkovića, nr. str. pov. 558 od 17. juna 1943; Mario D. Fenyo, o. c. pp. 128—130.

²⁵⁴ Staatsmänner und Diplomaten II, pp. 241—246.

²⁵⁵ Büro St. S. Ungarn, Bd. 9, telegram Jagova — AA, nr. 743 od 20. aprila 1943. Takode, više o mobilizaciji folksdojčera, AVII, NAV, T-175, Rol. 73, sn. 2590590, 2590587-8, naređenja vode SS Himlera iz aprila i maja 1943; Mario D. Fenyo, o. c. pp. 137—8; Gyula Juhász, o. c. p. 219; Lorant Tilkovsky, o. c. p. 258.

²⁵⁶ Lorant Tilkovsky, o. c. pp. 259—269; ADAP, E/VI, nr. 5, p. 8.

ponovljeno je ono o čemu su razgovarali Hitler i Horti u Kleshajmu, kao i zvanični Hitlerovi zahtevi.²⁵⁷

Horti se vratio kući neobavljenog posla i sa povećanim brigama. Pretnje koje mu je u lice sasuo Hitler ukazivale su na dubinu jaza između dve zemlje koje su svu saradnju gradile već od 1933. na patološkoj mržnji prema Sovjetskom Savezu, ali i uz velika neslaganja u pogledu odnosa prema zapadnim demokratskim silama. Te pretnje su ukazivale na mogućnost da nacisti pribegnu okupaciji Mađarske — što bi bilo najteže rešenje; njime bi se presekle sve mogućnosti manipulisanja sa tradicionalnom naklonošću Britanaca, a posredstvom domaćih nacista nametnulo bi se totalno služenje interesima nemačkog nacizma. Da bi se izbeglo, ili bar odložilo to najnepovoljnije rešenje, pristupilo se delimičnom ispunjavanju Hitlerovih zahteva, smenjivanju podsekretara Ulajna Revickog i ministra vojske Vilmoša Nađa, zatim je nastavljena mobilizacija folksdojčera i pojačane su privredne veze.²⁵⁸

Dok su iz Berlina ponovo davana upozorenja nemačkim predstavnicima u Mađarskoj da sistematski ignorišu svaku saradnju sa »proskribovanim« šefovima režima u Budimpešti, naročito sa predsednikom Kalaieom,²⁵⁹ regent Horti je, u nastojanjima da se osigura od nepredviđenih eventualnosti, uputio 7. maja 1943. opširno pismo Hitleru. U njemu je pokušao da još jednom ukaže na minule godine uspešne saradnje između dve zemlje, na izmenjene uslove u delu jugoistočne Evrope u kojima je »ugroženost mađarske pojačana«, na neke korake koji su preduzeti, ali ne protiv Nemačke, već za organizovanje odbrane od komunističke opasnosti i na izraženu spremnost da uloži u zajedničku borbu sve ono što bude mogao.²⁶⁰

Uverivši se ponovo u to da Mađari ne ispunjavaju obećanja, da i dalje nastavljaju kontakte sa predstavnicima Zapada, da odugovlače sa pripremanjem novog kontingenta trupa koje je trebalo staviti na raspolaganje; kao i u to da i pored mnoštva intervencija ne dovode Jevreje u logore, Hitler nije našao za potrebno da odgovori regentu Hortiju. Ribentrop je sa sadržinom pisma i komentarom upoznao poslanika Jagova u Budimpešti, sa napomenom da to Ma-

²⁵⁷ Allianz, Hitler-Horthy-Mussolini ... nr. 119, p. 346: Lorant Tilkovski, o. c. pp. 259—261.

²⁵⁸ U izveštaju Sumenkovića od 17. juna 1943. godine baziranom na podacima iz Mađarske, opisuje se napeta situacija u Budimpešti po povratku regenta Hortija sa sastanka sa Hitlerom: »Po povratku Hortija u Peštu, nemačka vlada je čekala izvesno vreme da se data obećanja izvrše. Kako do toga nije dolazilo, nemački poslanik u Pešti izvršio je energičnu presiju na mađarsku vladu. Pripremio je okupacijom Mađarske od strane Nemačke. Nekoliko sati posle toga Ulajn Revicki i ministar vojni dali su ostavku« DASIP, Amb. KJ Ankara, F-45, nr. str. pov. 496 od 17. juna 1943. p. 3: ADAP, E/VI, nr. 60, p. 105.

²⁵⁹ ADAP, E/VI, nr. 8, p. 27: PA, Büro St. S. Ungarn, Bd. 9, telegram Ribentropa poslaniku Jagovu, nr. 727 od 16. maja 1943.: Mario D. Fenyó, o. c. pp. 139—140.

²⁶⁰ Allianz Hitler, Horthy, Mussolini, nr. 120, pp. 351—357. Takođe, DASIP, NAV, T-120, Rol. 1060, sn. 426312—4, policijski izveštaj iz Budimpešte od 10. maja 1943.

đari ne smeju znati i izdao nalog da se poslanstvo i dalje drži hladno i nezainteresovano prema vodećem satelitskom vrhu u Mađarskoj. Pismo je puno sumnji u iskrenost većine šefova satelitskog režima u Budimpešti, naročito predsednika Kalaia, a završava se jednom novom konstatacijom: da držanje regenta Hortija nije više korisno za Nemačku jer se on ne može odvojiti od premijera Kalaia i njegovog negativnog uticaja.²⁶¹

Pojačana saveznička propaganda o invaziji negde na Jugoistoku u proleće i leto 1943. dočekana je u Mađarskoj sa velikim interesovanjem. Većina političkih struktura, posebno iz redova građanskih političkih partija, sa nestrpljenjem je očekivala taj trenutak, nadajući se da će se to desiti na Balkanu i da će spasti Mađare od dve, po njihovom mišljenju u to vreme najveće opasnosti: moguće nemačke okupacije Mađarske, i od dolaska Sovjeta, čije snage Nemci više nisu bili u stanju da trajnije zaustave. Za mađarsku političku stvarnost toga vremena bile su primamljive razne buržoaske kombinacije o federacijama na Balkanu i jugoistoku Evrope. Ovakve kombinacije su sve manje služile zaštiti od nemačke opasnosti koja je prolazila, ali je trebalo da postanu neka vrsta brane od sve snažnijeg uticaja Sovjetskog Saveza koji je, zahvaljujući pobedama Crvene armije, postao nosilac glavnog tereta drugog svetskog rata. Da su ove kombinacije bile uglavnom usmerene protiv sve jačeg uticaja SSSR, vidi se i po tome što o njima razmišljaju i brinu svi u konzervativnim buržoaskim taborima izbegličkih vlada okupiranih zemalja, u satelitskim vladama zemalja koje su se pridružile Trojnom paktu, pa i u kvislinškim vladama koje su nikle na Jugoistoku milošću sila Osovine. Najveći deo političkih struktura Mađarske, onih koje su bile u službi satelitskog režima i onih u izbeglištvu, bio je za srednjoevropsku federaciju, izbegavajući da se buduća Mađarska veže sa balkanske zemlje, uglavnom zbog toga što su u tim narodima i zemljama imali neraščišćene račune oko mešovito nastanjenih teritorija koje su odlukama arbitraža i drugih rešenja sila Osovine dobili nosioci satelitskog režima u Budimpešti u toku drugog svetskog rata. Uključivanje u balkansku federaciju pretpostavljalo je a priori vraćanje teritorija koje su odlukom Trećeg Rajha oduzete i priključene Hortijevoj Mađarskoj. Eventualno pripajanje srednjoevropskoj federaciji moglo je to da odgodi i da doprinese da neki deo te teritorije ostane Mađarskoj.²⁶²

Pokušaj Mađara da kontaktima sa zapadnim silama i predstavnicima izbegličkih vlada i buržoazije balkanskih zemalja nametnu planiranje budućih federacija bez učešća Sovjeta nije mogao da uspe, jer se vlade Britanije i SAD koje su se od 1941. opredelile za borbenu saradnju sa Sovjetskim Savezom nisu slagale da rade iza leđa vlade SSSR. Sama pomisao da se grade buduće državne kombinacije na pravcu zapadne sovjetske granice navodila je na opravdanu sumnju da je to upereno protiv SSSR. Zbog toga, a i zbog neslaganja

²⁶¹ ADAP, E/VI, nr. 100, p. nr. 56, p. 101. Takode, nr. 60, p. 105.

²⁶² Gyula Juhász, o. c. p. 232; DASIP, Amb. KJ Ankara, F-44, telegrami Sumenkovića nr. str. pov. 421 od 30. maja 1943. i 698 od 29. avgusta 1943.

oko sudbine buduće Mađarske i njenog mesta u tim kombinacijama, vlade Britanije i SAD odbile su da se raspravlja o učešću Mađara u posleratnim kombinacijama u Srednjoj Evropi i eventualno u jugoistočnoj Evropi bez znanja vlade SSSR.²⁶³

U toku aprila i maja, u vreme velikih pritisaka iz Berlina na Hortija i vladu u Budimpešti, nastavljena je tajna aktivnost na proširivanju veza sa zapadnim silama, ali je istovremeno pojačan i rad pronacističkih partija i grupacija u Mađarskoj na jačanju snaga koje su slepo sledile Treći Rajh. I pored odlaska ministra vojske Nađa i drugih zagovornika oslobođenja od Nemaca, prozapadne snage, zahvaljujući podršci vrha satelitskog režima, bile su i dalje neuporedivo nadmoćnije, a njihov ilegalni rad je bio organizovaniji i uspešniji.²⁶⁴ Planirano je da se uspostave stalni punktovi posredstvom postojećih poslanstava Mađarske, u koja su slani prozapadno opredeljeni ljudi da bi se preko njih razvijali i kontakti sa zapadnim silama. U tom smislu trebalo je da posluži i planirano mesto poslanika Mađarske za Ulajna Revickog u Švedskoj.²⁶⁵

U predvečerje savezničke invazije na Siciliju saradnja prozapadno opredeljenih krugova i zapadnih saveznika nije išla onako kako je to zamišljeno u Mađarskoj. Saveznicima je, na primer išlo u prilog razvijanje konkretne akcije prozapadno opredeljenih snaga Mađarske protiv Nemaca, ometanje ekonomskih veza, sabotaže na saobraćajnicama koje vode prema Rumuniji i na istok itd. Sovjetima, protiv kojih su vodile rat mađarske oružane snage anažujući sve privredne potencijale ove zemlje, to nije bilo dovoljno, te su tražili prekid saradnje sa okupatorom, potpunu predaju saveznicima i udruživanje svih snaga u narodni front protiv Nemačke. U takvim uslovima, bez nekih većih konkretnih priprema i rezultata, dočekan je dan savezničkog iskrcavanja na Siciliji 9/10. jula 1943. godine.²⁶⁶

Već sam izbor mesta za iskrcavanje, a zatim i razvoj borbi na tom ostrvu nisu tekli prema očekivanjima prozapadno opredeljenih vođa mađarskih političkih partija: mesto otvaranja fronta u blizini Mađarske na Balkanu, anglo-američke snage su počele bitku na Apeninskom poluostrvu; umesto očekivanog brzog prodora i potresanja celog Jugoistoka, Nemci su već od samog početka počeli da organizuju uspešnu odbranu protiv invazionih trupa, korišćenjem i italijanske oružane sile. Na drugoj strani, ni zapadne sile nisu mogle biti zadovoljne aktivnošću snaga koje su zagovarale saradnju sa njima, jer u trenutku invazije nije došlo do očekivanih političkih i vojnih zapleta u satelitskim zemljama, pa ni u Mađarskoj, koja je prednjačila u nastojanjima da proširi i osigura svoje ilegalne veze sa Britancima i SAD. Dakle, i jedni i drugi očekivali su mnogo od angažovanja

²⁶³ Uporedi: Winston Čerčil, *Drugi svetski rat*, V, pp. 57. 130, 200, 333—348, 382; Elizabeth Barker, *Britanska politika na Balkanu*, p. 234; DASIP, Amb. Ankara, F-44, telegram Sumenkovića nr. str. pov. 698, od 29. avgusta 1943.

²⁶⁴ Elizabeth Barker, o. c. p. 234; A. И. Пушкаш, *Венгрия в годы второй мировой войны ...* p. 337.

²⁶⁵ Mario D. Fenyő, o. c. p. 140.

²⁶⁶ Elizabeth Barker, o. c. pp. 235—236.

druge strane. Ni treća strana, Nemci, nisu bili zadovoljni držanjem Mađara, pa čak ni onih koji su bili za punu saradnju sa njima. Ostvarilo se ono čega su se Nemci pribojavali i o čemu se glasno pričalo neposredno pred invaziju — da ne treba gajiti mnogo nade ni u stare saveznike — Mađare — jer će oni u trenutku invazije voditi brigu samo o svojim interesima.²⁶⁷

Posle savezničkog zaposedanja Sicilije, iako napredovanje dalje na sever nije išlo onakvim tempom kako je to u Budimpešti bilo očekivano, otpori satelitskog vrha prema Nemcima su pojačani; pojedini zahtevi Berlina prema vladi Mađarske još su teže i sporije ispunjavali; oprema mađarskih trupa i njihovo angažovanje prema željama Nemaca tekli su sve sporije; oko regrutovanja mađarskih folksdojčera u SS divizije javljali su se novi problemi, posebno oni finansijske prirode; brojne jevrejske porodice još uvek su imale više slobode u poređenju sa Jevrejima u susednim zemljama. Na javno izraženo nezadovoljstvo ovakvom politikom i pretnjom mađarskih nacista iz redova Strelastih krstova regent Horti je izjavio da dok je on šef u Mađarskoj neće doći na čelo njene vlade njihov vođa Bela Imredi.²⁶⁸ Na zahtev OKV u vreme bitke kod Kurska i na Siciliji da se pošalju u pomoć mađarske trupe, načelnik mađarskog Generalštaba general Sombathelji je odgovorio da mađarska vojska mora da štiti sopstvenu teritoriju.²⁶⁹

Da bi ublažile nepredvidive korake Rajha, vođe satelitskog sistema u Budimpešti su u leto 1943. ispunile nekoliko drugostepenih zahteva koje je Hitler postavio u Kleshajmu: izvršena je smena ministra vojnog, na mesto generala Nađa došao je general Catai (Lajos Csatay), mesto podsekretara u Ministarstvu inostranih poslova Mađarske napustio je Ulajn Revicki, ali su krupni zadaci, kao što su oni u vezi sa pripremanjem mađarskih divizija za pomoć Nemcima, veoma sporo ispunjavani.²⁷⁰

Ni pad Musolinija, a zatim kapitulacija fašističke Italije nisu doveli do borbe protiv Nemaca i pružanja podrške anglo-američkim snagama. I dalje se ostalo na nivou verbalnih veza između rukovodstava mađarskih političkih partija ili pojedinaca iz satelitskog vrha i zapadnih saveznika. Svakako da je uzrok ovakvim tokovima u Mađarskoj u leto i jesen 1943. ležao u sporom razvoju pokreta otpora i nedovoljno jakoj Komunističkoj partiji koja bi povezala levo orijentisane delove naprednijih građanskih partija. Dosta jak prozapadno opredeljeni pokret vodile su konzervativne snage mađarske buržoazije, ali ne sa namerom da ratuju protiv nemačkog Rajha, sa kojim su do tada predano saradivale, već da se u uslovima kada je oslonac na sile Osovine postao nesiguran, obezbede saradnjom sa pobedničkim zapadnim silama.

²⁶⁷ ADAP, E/VI, nr. 73, p. 125.

²⁶⁸ Ibid. nr. 108, p. 194. Takođe, šire: Lacko Miklos, Arow — Cross Men, National Socialists 1935—1944, Akademiai Kiado, Budapest 1969.

²⁶⁹ ADAP, E/VI, nr. 161, p. 277.

²⁷⁰ Ibid. nr. 171, p. 296: DASIP, Amb. KJ u Ankari, telegram Sumenovića nr. 558 od 17. juna 1943. A. И. Пушкaш, Венгрия в годы второй мировой войны ... p. 337.

Sticajem okolnosti, levo opredeljena krila naprednijih političkih partija i struktura u Mađarskoj i pomenute prozapadno orijentisane akcije većeg dela krupne mađarske buržoazije našli su se na repu koalicije. Višegodišnja politika nasilja i progona, a naročito učinak dobro organizovane antikomunističke propagande, učinile su svoje. Znatan deo naprednih političkih partija koje su okupljale radnike i seljake bio je zatrovan mržnjom prema komunizmu i strahom od velikih promena koje će se desiti ako Mađarska dođe pod uticaj SSSR. Većina predstavnika političkih struktura, pa i obično siromašno stanovništvo, plašili su se dolaska crvenoarmejaca i bili su za oslonac na zapadne buržoaske zemlje. Čak i socijaldemokrati sa Sakašitšem na čelu, najnapredniji i najbliži komunistima, tražili su od komunista, koje je zastupao sekretar rukovodstva KP Mađarske u zemlji Janoš Kadar, kao uslov saradnje — odustajanje od svih borbenih oblika pokreta otpora: diverzija, ilegalnih ohlika rada i svih drugih akcija koje bi mogle izazvati nemačku okupatorsku silu i na taj način otežati učešće mađarskog naroda u rešavanju vlastite sudbine po završetku rata, uz oslonac na Britaniju i SAD.²⁷¹ Pokušaj osveženja pokreta otpora formiranjem Partije mira, posle raspuštanja KP Mađarske, nije uspeo, jer ni toj demokratskoj smernici radničkog pokreta nisu prišle naprednije građanske partije niti leva krila partija. Usamljenu, bez podrške i oslonca, Partiju mira je brzo onemogućila i razbila režimska profašistička policija. Kaskajući za stopama krupne buržoazije, Partija malih posednika, koja je ranije često saradivala sa radničkim pokretom, ušla je u avgustu 1943. u blok partija vlade i na taj način doprinela ostvarivanju uticaj a krupne buržoazije na unutarne i spoljne tokove mađarske politike u trenutku značajnih događaja na jugoistoku Evrope u jesen 1943. godine. Koristeći se razbijenošću i neslogom levo orijentisanih slojeva mađarskog društva, najkonzervativniji izdanci vodeće mađarske buržoazije kakav je bio predsedniks Kalai, koji su ranije organizovali sa nacistima krstaški pohod protiv SSSR i indirektno ratovali i protiv zapadnih saveznika, pojavili su se u jesen 1943. kao vođe jednog novog pokreta koji je, oslanjajući se na moćne krugove konzervativne buržoazije na Zapadu i na pomoć Anglo-Amerikanaca, sada pokušavao da stvori branu prodoru Crvene armije na zapad.²⁷²

U toku niza značajnih događaja u leto i jesen 1943. na jugoistoku Evrope kakvi su bili invazija na Siciliju i njeno oslobođenje, prenošenje borbi na centralni deo italijanskog kopna i kapitulacija fašističke Italije, prozapadno usmerene snage u Budimpešti su uporno negovale samo lakše vidove saradnje sa zapadnim silama — tajne pregovore, razgovore o planovima borbe za spasavanje delova istočne Evrope, odnosno Mađarske, od uticaj a Sovjetskog Saveza i slično. Ni u vreme najtežih Hitlerovih pritisaka na Hortija kontakti poverljivih ljudi iz Budimpešte sa diplomatskim predstavnicima zapadnih sila i neutralnih zemalja nisu prekidani, ali se nije dešavalo ništa novo u pogledu jačanja i proširivanja otpora Nemcima. U proleće

²⁷¹ История Венгрии, III, pp. 388—390: А. И. Пушкаш, Венгрия в годы второй мировой войны ... pp. 314—316, 346.

²⁷² Gyula Juhász, o. c. pp. 233—234: ADAP, E/VI, nr. 283, p. 490.

i leto 1943. godine ove kontakte i pregovore nastavljaju Aldar Segedi (Aldar Szegedy-Miaszak) i Đorđe Barca (György Barcza) u Cirihi i Ankari, kao poverljive ličnosti mađarskog Ministarstva inostranih poslova, Karoli Šreker (Karoly Schrecker) kao izaslanik konzervativne grupe grofa Betlena koja je zagovarala još radikalniji antisovjetizam, general Ujzaši (Istvan Ujszaszy) kao predstavnik vojnih i političkih krugova sa utopističkim planom povezivanja sa pokretom Draže Mihailovića. Organizovan je i niz tajnih misija: slanje barona Gabora (Apor Gabor) u Rim, i Ferenc Ambra (Ambro) u Madrid i Gelerta (Andor Geliert) u Stockholm.²⁷³

U toku leta, sve do pada fašizma u Italiji, delovali su emisari najkonzervativnijih vladajućih krugova Mađarske, Mikloša Kalaia, grofa Betlena i drugih: u Bern je putovao Baranji (Leopold Baranyi), direktor Narodne banke Mađarske, u Tursku Bakač-Bešenji (György Bakac Besenyi), Kristifor Kalai (Kristifor Kallây) sin premijera Kalaia, a zatim Laslo Vereš (Laszlo Varess), koji je već ranije obavio nekoliko misija i drugi.²⁷⁴

Iskusni emisar Vereš je ovoga puta imao najviše posla. Polovinom avgusta 1943. godine, po stizanju u Carigrad, ostvario je kontakte sa službenicima britanske ambasade i stupio u vezu sa SOE. Ovom prilikom preneo je poverljivu poruku načelnika Glavnog štaba Mađarske Sombathelja (Ferenc Szombathelyi) i grupe njegovih saradnika da Mađarska želi bezuslovno predaju, da će se njena vojska suprotstaviti Nemcima i istovremeno otvoriti put Anglo-Amerikancima ako krenu preko Balkana. Ova ponuda je bila privlačna, iako veoma teško izvodljiva iz više razloga, ali su dva bila presudna. Prvi: Anglo-Amerikanci nisu više imali na raspolaganju jače efektivne da bi se uputili na ovaj važan, ali težak pravac, i drugi: zamisao mađarskog vladajućeg vrha da uz pomoć saveznika zadrže crvenoarmejce na svojoj granici bila je neizvodljiva, jer su Sovjeti imali pravo da progone i mađarske agresore koji su ih napali i pustošili po njihovoj zemlji. Sovjete su o svemu ovom bili obavestili njihovi saveznici i s pravom su zahtevali kapitulaciju i predaju »satelita« u Mađarskoj koji su sarađivali sa silama Osovine.²⁷⁵

Sporo napredovanje savezničkih trupa, a zatim njihovo zaustavljanje zahvaljujući dobro organizovanoj nemačkoj odbrani na južnom delu Apeninskog poluostrva, uticali su delimično na hlađenje generala Sombathelja, premijera Kalaia i njihovih saradnika, koji su shvatili da je nemoguće očekivati brz prodor savezničkih armija i da zbog otežanih uslova za iskrcavanje postoje sve manje šanse da Anglo-Amerikanci pokušaju još jedan udar preko Balkana.²⁷⁶ Istovre-

²⁷³ Gyula Juhász, o. c. p. 240: Istvan Pinter, Prilog istoriji mađarskog nacionalnog antifašističkog pokreta ... pp. 317—318.

²⁷⁴ Ibid. pp. 227—229, 264—266: Elisabeth Barker, o. c. p. 236: DASIP, NAV, T-120, Rol. 3155, sn. E 518671, izveštaj iz Berna nr. 3544 od 31. jula 1943.

²⁷⁵ Elisabeth Barker, o. c. pp. 236—240: Gyula Juhász, o. c. pp. 264—266, 269: Mario D. Fenyó, o. c. pp. 144—146: Allianz Hitler, Horthy, Mussolini, nr. 121, pp. 357—358.

²⁷⁶ DASIP, NAV, T-120, Rol. 161, sn. 129325—331, policijski izveštaj iz Budimpešte od 28. septembra 1943.

meno, takav razvoj događaja u Italiji i uspesi Nemaca u zatvaranju oslabljenih pravaca nastalih ispadanjem Italijana iz osovinskog bloka podstakli su aktivnost i upornost nacističkih grupacija Imredija i Sa-lašija na koje Nemci počinju sve više da računaju.²⁷⁷

Nesaglasnost među saveznicima o sudbini Mađarske posle rata — Sovjeti su zahtevali kapitulaciju, a zapadne sile su bile za kom-promis — ai između samih zapadnih sila, naročito u vezi sa uključivanjem Mađarske u neku od planiranih federacija, usporavali su nastojanja emisara iz Budimpešte da iznađu odgovarajuća rešenja.²⁷⁸ Uporno izbegavanje Kalaia, Sombathelija i njihovih saradnika da upute nove trupe Honveda na istočni front ili u Jugoslaviju dopri-nelo je jačanju njihovih pozicija u antihitlerovskoj koaliciji, ali u isto vreme i produbljivanju jaza između zvaničnog režima i nacista. Ovome su doprinela nova saznanja i tačni podaci o pregovorima vođenim u leto 1943. sa Zapadom koje je u međuvremenu prikupila nemačka obaveštajna služba.²⁷⁹

Sve je ovo otvorilo novu fazu u nemačko-mađarskim odnosima krajem 1943. i početkom 1944. godine, kada će militarizacija i ne-mačka okupacija biti prošireni i na ovu južnoevropsku zemlju.²⁸⁰

7. POGORŠAVANJE ODNOSA NACISTIČKE NEMAČKE I SATELITSKE RUMUNIJE

Odnose satelitske Rumunije sa nacističkom Nemačkom su ka-rakterisale mnoge krajnosti. Rumunija je, na primer, dala Nemcima najbrojniju satelitsku armiju u pohodu na istok i tamo imala najveći broj gubitaka. Među Rumunima je bilo i najviše onih koji su se pre-davali Crvenoj armiji i prihvatili saradnju sa Sovjetima.²⁸¹

Dinamične oscilacije su se događale i u odnosima i raspolože-njima prema Nemačkoj vodećeg satelitskog vrha u Rumuniji. Do ka-tastrofe rumunske armije pred Staljingradom, rumunski satelitski vrh je bio najtešnje povezan sa nacističkim vrhom u Berlinu i vrlo samouvereno je maštao o uništenju SSSR. Posle brojnih gubitaka u staljingradskoj bici, koje je sam maršal Antonesku procenjivao na oko 200.000 poginulih i oko 180.000 ranjenih,²⁸² došlo je do velikog preokreta u pogledu verovanja u pobedu, i u narodu, i u vodećim vrhovima satelitskog režima. Malo običnih rumunskih građana je

²⁷⁷ DASIP, T-120, Rol. 161, sn. 129341—3 i 129350—4, policijski izveštaj iz Budimpešte od 20. i 24. septembra 1943.

²⁷⁸ Elizabeth Barker, o. c. p. 238.

²⁷⁹ DASIP, NAV, T-120, Rol. 3155, sn. E 518669, zabeleške Kaltenbrunera od 16. septembra 1943.

²⁸⁰ ADAP, E/VI, nr. 322, pp. 547—548, 323, pp. 548—551.

²⁸¹ Н. И. Лебедев, Румыния в годы второй мировой войны... р. 363 : А. В. Антосяк, Советский Союз и освобождение Румынии от фашизма ... р. 222.

²⁸² Staatsmänner und Diplomaten, II, p. 230. Takode, Andreas Hillgruber, Hitler, König Karol und Marschall Antonescu ... р. 172: Н. И. Лебедев, Крах фашизма в Румынии ... pp. 348, 354.

posle te katastrofe verovao u pobjedu Nemaca, a u satelitskom vrhu, iako je bilo nekih nada u pobjedu, smatralo se da se taj podvig može ostvariti samo na račun priželjkivanog izmirenja zapadnih saveznika sa Nemačkom.²⁸³ Satelitski vrh u Bukureštu zahvatila je nesigurnost i kolebljivost slična onoj koja se širila u Rimu i koju najplastičnije ocrta jedan od vodećih ljudi sila Osovine ministar inostranih poslova Italije grof Čano, koji je u svoj dnevnik 5. januara 1943. zapisao: »Na časove dobij a se dojam da Osovina liči čovjeku koji se mora pokrivati odviše kratkim gunjem: ako ugrije noge, zebe mu glava, povuče li gunj naviše, zima mu je na nogama«.²⁸⁴

Neuspjeh na Istoku u zimu 1942/1943. uslovio je potpuniju diferencijaciju u redovima rumunske buržoazije i građanskih političkih partija. Došlo je do jasnije podele na one koji su nemački militarizam koristili samo kao odlučujuću snagu u svetskim okvirima u ostvarenju sna o velikoj Rumuniji ali su bili spremni da u istoj meri sarađuju i sa zapadnim silama, kao i na one koji su, gonjeni svojim ideološkim motivima i opredeljenjima, bili svim bićem uz naciste, spremni da s njima dele ne samo uspehe i pobjedu, već i poraz i smrt.

Prva grupacija je bila brojnija i uticajnija, jer je okupljala vodeće, takozvane »istorijske partije«, Nacionalno seljačku sa Maniu Juliom (Maniu Iuliu) na čelu i Nacionalno-liberalnu na čelu sa G. Bratianu (George Bratianu). Obe partije i još neke manje političke grupe, su uputile na istočni front svoje delegacije koje su predstavljali — Mihalka (Nacionalno seljačku) i G. Bratianu (Nacionalno liberalnu).²⁸⁵ Druga grupacija, brojno slabija i bez podrške u narodu, pod vodstvom A. Vaide-Voevoda (A. Vaida-Voievod), M. Manoleskua (M. Manolescu) kao i druge grupe nacističke i totalitarne orijentacije, nisu očekivale podršku zapadnih saveznika i bile su za potpuno vezivanje za Nemačku.²⁸⁶

Prozapadno opredeljenje snage, nadmoćne u svim političkim strukturama Rumunije, vladajućem satelitskom vrhu, buržoaskim partijama u zemlji i u redovima izbegličke buržoazije u inostranstvu, razvile su živu aktivnost u vreme iščekivanja savezničke invazije, za uspostavljanje i traženje pomoći od zapadnih saveznika, kako bi ostvarili planove o velikoj Rumuniji. Glavni organizatori i vođe ove šarolike grupacije Maniu i Mihai Antonesku kalkulirali su na pogrešnoj pretpostavci da su oružane snage zapadnih sila superiorne nad drugim silama, iscrpljenim armijama Sovjetskog Saveza i Nemačke, te da će, kada se iskrcaju u jugoistočnoj Evropi, brzo razbiti osovinsku odbranu na Balkanu i stići u Rumuniju pre dolaska Sovjeta. Njihov dolazak trebalo je da omogući održavanje delimično izmenjenog režima u Rumuniji i na prostorima dobijenim u toku drugog svetskog rata, uz obavezno vraćanje Rumuniji teritorija koje je

²⁸³ Н. И. Лебедев, Румыния в годы второй мировой войны... pp. 146—156.

²⁸⁴ Dnevnik grofa Ciana ... p. 382. Takođe, pp. 381—390.

²⁸⁵ Elizabeth Barker, o. c. p. 213: Н. И. Лебедев, Румыния в годы второй мировой войны... p. 164.

²⁸⁶ Н. И. Лебедев, Падение диктатуры Антонеску ... p. 213.

prema odluci sila Osovine ustupila 1940. Mađarskoj. U celoj toj unapred proračunatoj igri trebalo je raditi na proširivanju saradnje sa zapadnim silama, ali prikriveno i u obimu koji ne bi doveo do nemačke intervencije, okupacije zemlje i dovođenja na vlast Horija Sime.²⁸⁷

Nacistički vrh u Berlinu je već od početka znao za raspoloženje u vodećim strukturama režima u Bukureštu i pratio sve njihove kombinacije i namere. On, očigledno, nije imao dovoljno snaga da se otvoreno suprotstavi, ne samo nezadovoljnicima u Rumuniji već i u drugim zemljama, pa je pribegao političkim merama i zastrašivanjima da bi podržao i osnažio onaj deo snaga koji mu je verno služio. U kontekstu ovoga dolazi do »nerazjašnjenog« bežanja Horija Sime iz koncentracionog logora u Nemačkoj i do njegovog prebacivanja u Italiju što je, bez sumnje bilo sračunato kao pretnja vodećem sate-litskom vrhu u Bukureštu koji se počeo kolebati i izvlačiti iz savezništva sa Nemačkom.²⁸⁸

Prvom jačem zaoštavanju odnosa između dve zemlje doprinela je i nevešto sročena novogodišnja poruka za 1943. godinu mladoga kralja Mihaila, koji je samo nekoliko meseci ranije, u vreme napredovanja osovinskih trupa na istočnom frontu govorio u osvojenoj Odesi, o velikoj zajedničkoj pobedi nemačkos; i rumunskog oružja protiv »boljševika«, a sada, preplašen neuspesima, apelovao na opšti mir, osuđujući krvoprolića koja rumunski narod nikad nije ni odo-bravao. Da bi se izbegao još veći skandal, mladi kralj je na Antoneskuov savet otpustio maršala dvora Starcena (Mocsony Starcen) koji je u službenoj dužnosti trebalo da rediguje tekst kraljevog govora.²⁸⁹

Promene u bliskim vezama i saradnji dve zemlje, nastale pod uticajem tragedije odabranih trupa i jedne i druge zemlje u bici pred Staljingradom, dovele su do novog susreta Hitlera i Antoneskua 10. i 11. januara 1943. godine. Vlada Mihaia Antoneskua, uz odobrenje i podršku političkih prvaka u Bukureštu, pripremila se da prilikom ovog susreta razgovara otvoreno o neravnopravnom položaju Rumunije u svim oblastima međusobne saradnje, a naročito u oblasti privrednih odnosa. Isto tako, za ovaj susret pripremala se i druga, nemačka strana, ukazujući na sve očiglednije pokušaje Rumuna da umanje količine svojih materijalnih i drugih davanja za potrebe rata.²⁹⁰

Razgovori između Hitlera i Jona Antoneskua ipak su tekli u skladu sa uhodanom tradicijom, ali prema namerama i planovima moćnijeg saveznika. Hitler nije uspeo da razuveri sagovornika u neosnovanost bojazni da postoji bilo kakva opasnost za postojeću vladu

²⁸⁷ История Румынии... pp. 366, 372, 275—376: Н. И. Лебедев, Крах фашизма в Румынии ... pp. 407, 417, 430: Andreas Hillgruber, o. c. p. 173: PA, Büro St. S. Rumänien, Bd. 12, zabeleška Ribentropa od 24. januara 1943.

²⁸⁸ ADAP, E/V, nr. 4, pp. 3—5. Takode, nr. 77, p. 146; 8, pp. 152—153, 268, p. 513: Н. И. Лебедев, Крах фашизма в Румынии ... p. 417.

²⁸⁹ Н. И. Лебедев, Крах фашизма в Румынии ... p. 415.

²⁹⁰ PA, Büro St. S. Rumänien, Bd. 12, izveštaj od 12. januara 1943. Takode, ADAP, E/V, nr. 255, pp. 488—489.

u Bukureštu od Horija Sime, koji se na »neobjašnjen način« uspeo izvući iz nemačkog logora i prebaciti u Italiju i njegove Gvozdene garde koja je voljom Rajha »razbijena« i internirana u Nemačku. Obećao je Rumunima, umesto dotadašnjih zastarelih tenkova francuske i čehoslovačke proizvodnje, koje je maršal Antonesku smatrao glavnim uzročnicima teškog poraza rumunskih jedinica u bici protiv Crvene armije pred Staljingradom, pošiljke novih, najmodernijih tenkova nemačke proizvodnje. Ostajući i dalje među onima koji su verovali da će kriza biti savladana i da će pobediti Nemačka, maršal Antonesku je obećao opremanje novih divizija za istočni front i redovne isporuke nafte i drugih potrepština, sa napomenom da se nada da će Hitlerovo obećanje o redovnijoj isplati novčanih dugovanja za ove isporuke i uvoz robe koja je potrebna Rumuniji biti ispunjeno.²⁹¹

Pod neposrednim uticajem obnovljene »pune« saglasnosti Jona Antoneskua i Hitlera, pronacističke struje na čelu sa Vaidom Voevodom dale su inicijativu da se formira Državni savet sastavljen od predstavnika svih grupacija koje beskompromisno sarađuju sa Nemcima, ali su to odbile partije Maniua i Bratianua, koje je podržao i potpredsednik vlade Mihai Antonesku, jer su bez takvog organa imali više uslova za potajne veze sa zapadnim saveznicima.²⁹²

Inicijator i tvorac ovih veza sa zapadnim saveznicima bio je potpredsednik vlade Mihai Antonesku, koji je još pre početka krize nemačko-rumunskih odnosa izgradio preko rumunskih diplomatskih predstavništava u neutralnim zemljama ili u predstavništvima tih zemalja u Bukureštu čitav niz veza i punktova za tu saradnju. Najaktivniji u uspostavljanju i održavanju tih veza, pored rumunskih poslanstava u Lisabonu, Madridu i u Ankari, bili su strani poslanici u Bukureštu, Italijan Skopa (Bova Scoppa) i Turčin Tanrier (Suphi Tanriöer). Rukovodilac svih pokušaja izvlačenja Rumunije iz krize bio je potpredsednik Mihail Antonesku, koji je odmah po povratku sa sastanka sa Hitlerom gde je pratio maršala Jona Antoneskua, saopštio svojim najbližim saradnicima da se Nemačka nalazi u bezizlaznoj situaciji u ratu protiv antiosovinske koalicije i da »odgovorne ličnosti« pokušavaju da stupe u dodir i saradnju sa zapadnim saveznicima kako bi se Evropa zaštitila od sigurne navale »boljševizma«.²⁹³

Strah od »boljševizma« i, uporedo s time, briga o spasavanju Evrope, postajali su sve više tema dana u državnim i diplomatskim ustanovama satelitske Rumunije. Takvo stanje pružalo je povoljne mogućnosti za takmičenje s Budimpeštom u iznalaženju načina i puteva za spasavanje postojećih država i njihovih režima u Podunavlju i na jugoistoku Evrope. Pod uticajem ovakvih kalkulacija, pored pomenutih federacija u čijem je planiranju jači uticaj imala prozapadna orijentacija, razmišljalo se i o nekim koje bi predstavljale metamorfozu sistema Osovine u novi posleratni evropski sistem. Ove

²⁹¹ Staatsmänner und Diplomaten, II, pp. 196—201. Takode, ADAP, E/V, nr. 44, pp. 84—87, 45, pp. 88—94.

²⁹² Н. И. Лебедев, Крах фашизма в Румынии... р. 415. Isti autor, Падение диктатуры Антонеску... р. 208.

²⁹³ ADAP, E/V, nr. 268, p. 515. Dnevnik grofa Ciana, p. 385: John Lukacs, o. c. pp. 492—493; Josef Schröder, o. c. pp. 53—58.

konstrukcije stvarane su na podlozi ideje iz 1941. godine o bloku latinskih država, odnosno zemalja u kojima žive romanski narodi: Italijani, Francuzi, Španci, Portugalci i Rumuni, koji bi bio formiran radi zaštite ovih naroda od komunizma, a istovremeno i od ekspanzije Slovena i Germana.²⁹⁴ Razgovori o ovom bloku su organizovani i vođeni posredstvom poslanika Svete Stoline u Bukureštu Kasula Bernandinija (Kassulo), papskog nuncija u Bernu i Lahovaria, rumunskog poslanika u Bernu. Ta nova politička kombinacija, usmerena protiv SSSR i Slovena, trebalo je da sa Nemačkom nađe odgovarajući kompromis, a sa zapadnim silama toleranciju, a po mogućnosti i saradnju. Prema jednom od programa latinske federacije trebalo je da Nemci napuste Francusku i prepuste deo zapadne Evrope saveznicima, koji bi u znak dobre volje prekinuli rat protiv Nemačke i omogućili Vermahtu da uništi SSSR. Pomirljivo međusobno držanje Nemaca i Anglo-Amerikanaca omogućilo bi Rumuniji sklapanje separatnog mira i izlazak iz rata.²⁹⁵ Nemci su preko svojih službi odmah otkrili ove rumunske zakulisne igre i naredili svom poslaniku u Bukureštu da ih prekine već u samom korenu,²⁹⁶ jer su se negativno odražavale na postojeće odnose, pogotovo na ispunjavanje obaveza koje je bila preuzela rumunska vlada. Hitlerova naredba o mobilizaciji svih Nemaca koji žive izvan granica Rajha kao i folksdojčera u SS divizije nije ni ovde, kao ni u Mađarskoj, dosledno sprovedena. Naročito je sporo izvršavan zahtev da se folksdojčeri iz rumunskih oružanih snaga prekomanduju u nemačke SS jedinice, a odugovlačilo se i sa pitanjem tretmana oko 10.000 rumunskih folksdojčera koji su već ranije svojevolsjno prešli iz rumunskih u nemačke jedinice na istočnom frontu pa su, po dolasku u Rumuniju na odsustvo ili po nekom drugom važećem zakonskom osnovu, smatrani ratnim vojnim beguncima. Hitler je, da bi presekao ovakve pojave, krajem februara 1943. izdao naredbu kojom se svakom strancu, bez obzira da li je pripadnik nemačke narodnosne grupe ili neke druge nacije, koji stupi u Vermaht i u SS trupe, ili u nemačku državnu službu, odmah i automatski prizna nemačko državljanstvo. Uporedo s ovim, radali su se i drugi problemi, na primer, oko troškova regrutovanja folksdojčera, obezbeđenja njihovih porodica i, naročito, u vezi sa iseljavanjem dela folksdojčerskih porodica.²⁹⁷

Došlo je do zastoja i u isporukama ugovorenih količina sirovina. Nemci su posebno strahovali da se ne pojave poremećaji u eksploataciji izvora nafte u Pločtiju, pa su u ovom regionu pojačali obezbeđenje.²⁹⁸

²⁹⁴ Andreas Hillgruber, Hitler, König Carol und Antonescu, pp. 168—169.

²⁹⁵ ADAP, E/V, nr. 86, pp. 156—157; Deutschland im zweiten Weltkrieg, III, pp. 435—436; Н. И. Лебедев, Падение диктатуры Антонеску... p. 221.

²⁹⁶ ADAP, E/V, nr. 86, pp. 156—157, 92, p. 166.

²⁹⁷ PA, Büro St. S. Rumänien, Bd. 12, Zabeleška Vajczekera nr. 60 od 25. januara 1943; Bd. 13, teleg. RAM — Kilingeru nr. 209 od 26. marta 1943; ADAP, E/V, nr. 10, pp. 16—17, 146, pp. 262—264, 157, p. 285, 185, p. 359, 203, p. 395, 208, p. 406, 271, p. 518; Dnevnik grofa Ciana, p. 381—390.

²⁹⁸ ADAP, E/V, nr. 68, p. 131. AVII, NAV. T-78, Rol. 332, sn. 289896, Izveštaj Komande Jugoistoka za februar 1943, p. 29.

I

Nemački predstavnici u Bukureštu su primetili da je od zime 1942/1943. došlo do znatnih promena i u rumunskim sredstvima informisanja i propagande, naročito u svakodnevnoj štampi, u kojoj su redovno davana obaveštenja o uspesima u borbama protiv SSSR, dok se o zapadnim silama protiv kojih je, uz Nemačku, ratovala i Rumunija malo pisalo, a ako se nešto i objavljivalo, to je izgledalo kao da se radi o prijateljskim zemljama. Politika određenih represivnih mera protiv Jevreja gubila je svoju snagu. O ekscesnim slučajevima, kakav je bio i bekstvo Horija Sime iz nemačkog logora, mnogo se pisalo i raspravljalo, u nameri da se izazove nepoverenje prema Rajhu.³⁹⁹

Poseban problem u svemu ovome je činilo saznanje da je stub oko koga se grade sva antinemačka kretanja u Bukureštu bio potpredsednik vlade Mihai Antonesku. Mnogo toga što je bilo upereno protiv nemačke politike nije bilo nepoznato ni maršalu Jonu Antoneskuu, koji je i ranije, a i sada, svom snagom bio angažovan u zajedničkom ratu na Istoku i koji je bez kolebanja na temelju svojih ubeđenja, sarađivao sa Nemačkom. Kolebanja u nacističkom vrhu u pogledu osude Mihaija Antoneskua su uslovljavala i mišljenja nemačkih predstavnika u Rumuniji, među njima i poslanika Kilingera, koji je izveštavao da je Mihai kao pomoćnik maršala Jona Antoneskua ipak mnogo doprineo svemu onome što je do tada urađeno u zajedničkim naporima Nemačke i Rumunije u ratu protiv SSSR i boljševizma, posebno njegova zalaganja da Rumunija u granicama mogućnosti ispunjava svoje privredne obaveze prema Nemačkoj.³⁰⁰ Zbog toga su izbegnute mere za brzo neutralisanje Mihaija i njegovih saradnika i nastavilo se sa verbalnim obračunom. U tom smislu usledio je novi susret sa maršalom Antoneskuom 12. i 13. aprila 1943. u Kleshajmu na kome je ponovo kritikovan potpredsednik vlade Mihai Antonesku.

Sipajući silne optužbe protiv njega i njegovih saradnika u rumunskoj vladi, Hitler je otkrio da zna više o njima od samog maršala Jona Antoneskua, što je otežavalo odbranu optuženih. Maršal Jon Antonesku je objašnjavao da su nastojanja Mihaija Antoneskua i njegovih saradnika bila usmerena jedino ka okupljanju svih antikomunistički raspoloženih snaga u Rumuniji i u susednim zemljama radi jačanja fronta protiv komunizma u SSSR. Po Hitlerovom mišljenju ta se akcija vodila u saradnji sa Britancima ili Amerikancima koji su bili i ostali saveznici SSSR. Podvukavši da je on čvrsto odlučio da zauvek uništi i boljševike i zapadnu »trulu plutokratiju«, tražio je od svojih prijatelja i saveznika da u borbi koju su zajedno započeli idu do kraja. Od svog sagovornika Hitler je zatražio da se svi kolebljivci

²⁹⁹ ADAP, E/V, nr. 83, p. 153, 133, p. 225, 268, p. 515: Deutschland im zweiten Weltkrieg, III, p. 434; Andreas Hillgruber, o. c. p. 169.

³⁰⁰ I poslanik Kilinger je mislio da je Mihai Antonesku nužno zlo za Rajh. »Ne zna se ko bi nakon njegove eventualne smene došao. Stoga je za vodenje rata potrebno da ostane. Zbog toga smatram da je pravilno što je Nemačka držala Mihaia Antoneskua uprkos svih grozota koje same po sebi nisu bile suštinske« — ADAP, E/V, nr. 74, p. 338. Takode, nr. 268, pp. 512—515, 278, pp. 531.

u vladi Rumunije uklone, a među njima i glavni organizator Mihai Antonesku.³⁰¹

Zaklinjući se u ličnu vernost i spremnost da ide uz Nemačku do kraja, maršal Antonesku je, nabrajajući rezultate satelitskog vrha u Bukureštu i navodeći uz ostalo i primer da je do aprila 1943. bez zastoja propušteno železnicom preko Rumunije za Istok ili jugoistok oko 40.000 nemačkih vojnih železničkih kompozicija, pokušavao da sačuva svog sinovca i saradnika na položaju predsednika vlade.³⁰² Za njegovu odbranu ponovo je upotrebio dva snažna aduta: prvi, da je on sve što je pokušavao u vezi sa predstavnicima Zapada radio kao antikomunista, da bi zemlju zaštitio od boljševičke »opasnosti«, i drugi, da se neće pronaći tako podesna ličnost, sposobna da ponese sve obaveze koje ima pred sobom vlada Rumunije u teškom ratnom vremenu.

Uveravanja maršala Antoneskua u vernost Rumunije čvrstom savezu sa Nemačkom i konkretna obećanja da će svi propusti nastali u odnosima između dve zemlje biti otklonjeni doprineli su smirivanju atmosfere što je omogućilo ostajanje Mihaija Antoneskua na položaju potpredsednika vlade. U razgovorima sa Ribentropom i drugim članovima nemačke delegacije utvrđena je obaveza Rumuna da blagovremeno, do kraja leta, izvrše regrutaciju svojih folksdojčera do planiranog broja od oko 50.000 vojnika koji će biti uključeni u nemačke jedinice, kao i da ispune više obaveza u oblasti privrednih, vojnih i drugih odnosa.³⁰³

Dolazak proleća omogućavao je skoro iskrcavanje saveznika, pa su aktivnosti prozapadno opredeljenih buržoaskih grupa i snaga pokreta otpora pojačane. Međutim, i rumunska buržoazija, kao uostalom i mađarska, bugarska i druge, uključujući tu i izbegličke vlade i delove rukovodstava građanskih političkih partija u centrima zapadnih zemalja koje su izbegle iz zemalja jugoistočne Evrope, najviše su se zanimale idejama, planovima, pa i verbalnim duelima o krojenju i prekrajanju karte buduće Evrope i njenih federacija. U većini ovih, najčešće beskorisnih diskusija i kalkulacija, Rumuniji je predviđeno mesto u balkanskoj ili srednjoevropskoj federaciji.³⁰⁴

Na drugoj strani, sve uspešnije je delovao pokret otpora pod rukovodstvom Komunističke partije Rumunije raznim vidovima diverzija i oružanih akcija, a istovremeno i politički — preko Narodnog fronta. Veoma važnu ulogu u okupljanju i jačanju snaga pokreta otpora u teškim uslovima kontrole i progona rumunske policije, pojačane nemačkim instruktorima, odigrao je list CK KP Rumunije

³⁰¹ Staatsmänner und Diplomaten, II, pp. 214—233. Takode, ADAP, E/V, nr. 306, pp. 594—605, 330, p. 669. Н. И. Лебедев, Падение диктатуры Антонеску ... p. 212, 222. Isti autor, Крах фашизма в Румынии ... pp. 418—422.

³⁰² Staatsmänner und Diplomaten, II, p. 232: ADAP, E/V, nr. 355, p. 723: PA, Büro St. S. Ungarn, Bd. 9, telegram ministra Ribentropa — ambasadoru Makenzenu u Rimu, nr. 496, od 20. aprila 1943.

³⁰³ ADAP, E/V, nr. 300, pp. 583—589. Takode, Deutschland im zweiten Weltkrieg, III, pp. 434—436: Andreas Hillgruber, o. c. p. 170.

³⁰⁴ Sire o ovom pitanju: Joachim Kühnl, Föderationspläne im Donauraum und in Ostmitteleuropa, München 1958.

»Romania libera«, koji je izlazio redovno od januara 1943. godine. Zahvaljujući organizovanjem političkom radu u narodu, rumunski komunisti su mogli pristupiti u junu 1943. formiranju Patriotskog antifašističkog fronta u koji su, uz Komunističku partiju, stupile leva krila Socijaldemokratske i Socijalističke partije, Zemljoradnički front i Savez patriota.

Patriotski antifašistički front je, u duhu pomenute septembar-ske platforme KP Rumunije iz 1941. izložio program okupljanja i borbe svih antiosovinskih snaga u zemlji. Osnovni zadaci ovog programa su bili: isterivanje okupatora i njegovih saradnika iz zemlje, sklapanje primirja sa antihitlerovskom koalicijom i formiranje narodne vlasti u Rumuniji. U novu vlast bi na demokratski način bili uključeni predstavnici svih antiosovinski i patriotski opredeljenih slojeva u zemlji, čime bi se stvorile osnove za uspostavljanje pravednog društva u kome ne bi više bilo nacionalnog, socijalnog ili bilo kakvog ugnjetavanja i izrabljivanja.³⁰⁵

Nastojanja rumunskih komunista da za patriotski antifašistički front pridobiju tada dve najveće i najuticajnije građanske partije, Nacionalno-seljačku (sa Maniuom) i Nacionalno-liberalnu (sa Georgiern Bratianuom) nisu uspela ni u maju 1943, jer su se ove plašile daljnjeg povećavanja simpatija stanovništva prema SSSR i komunistima što je moglo da podstakne dolazak Sovjeta u Rumuniju pre očekivanog dolaska zapadnih saveznika. Plašeći se jačanja uticaja komunista i ugleda SSSR u Rumuniji, kao i mogućnosti da Nemci okupiraju zemlju, ti građanski lideri su nudili ograničenu saradnju pod uslovom da se Patriotski antifašistički front odrekne svih vrsta akcija protiv Nemaca i organa satelitskog režima, kako bi se izbegli udari vojske i policije i stradanja rumunskog naroda. U isto vreme rukovodstva ovih partija su bila veoma aktivna u nastojanjima da se ojačaju veze sa zapadnim snagama koje ih podržavaju, a koje su bile neprijateljski raspoložene prema rumunskom radničkom pokretu i Sovjetskom Savezu. U tom smislu je učinjen neuspeo pokušaj prebacivanja prve britanske vojne misije iz Srbije u Rumuniju u junu 1943. godine pomoću četnika Draže Mihailovića.³⁰⁶ Uz pomenuti zahtev da se radi izbegavanja mera odmazde ne ide u borbu protiv Nemaca i satelitskog režima, vođa Nacionalno-seljačke stranke Maniu je tražio da patriotski antifašistički front prizna pravo Rumunije na delove teritorije koje je Antonesku dobio od Hitlera kao nagradu za učešće u ratu. U leto 1943, u vreme sve većih pobeda antiosovinske koalicije, levo krilo Nacionalne liberalne stranke uključilo se u patriotski antifašistički front.³⁰⁷

³⁰⁵ A. Petri, o. c. p. 248; A. B. Антосяк, o. c. p. 218—225; Ernestgert Kalbe, o. c. p. 108; Der grosse Weltbrand, pp. 360—362; Deutschland im zweiten Weltkrieg, III, p. 513; Хрестоматия по новейшей истории... pp. 446—448; Н. И. Лебедев, Крах фашизма в Румынии... p. 405.

³⁰⁶ Elisabeth Barker, Britanska politika na Balkanu, p. 216; Крах фашизма в Румынии ... pp. 404—405.

³⁰⁷ Н. И. Лебедев, Румыния в годы второй мировой войны... pp. 389, 404; Хрестоматия по новейшей истории... p. 446; Der grosse Weltbrand, p. 362.

Na jačanje snaga pokreta otpora u Rumuniji kao i na omasovljavanje Patriotskog antifašističkog fronta u toku 1943. uticala su sve učestalija prebegavanja rumunskih vojnika na istočnom frontu na stranu Crvene armije i javljanje rumunskih zarobljenika u SSSR-u u dobrovoljačke jedinice za borbu protiv nacista. Zahvaljujući velikom broju dobrovoljaca, već se u jesen 1942. moglo pristupiti formiranju prve rumunske dobrovoljačke divizije u sastavu Crvene armije.³⁰⁸

Strah vodećih građanskih političkih partija od pokreta masa i jačanja uticaja SSSR u Rumuniji, uz rigorozne mere dobro organizovane policijske mreže, bio je glavni razlog što se otpor naroda Rumunije i u 1943. godini ogledao uglavnom u štrajkovima radnika, ometanju proizvodnje, naročito u preduzećima koja su radila za nemačku ratnu industriju i sabotazama i diverzijama manjeg obima.³⁰⁹

U nizu izvedenih štrajkova najuspešniji su organizovani povodom 1. maja 1943. kao i serija štrajkova u jesen 1943. godine.³¹⁰ Jedan od često korišćenih oblika borbe u Rumuniji bile su sabotaze. U toku 1943. prema policijskim izveštajima bilo ih je 2.789. Organizovano je nekoliko značajnijih diverzija: izazivanje sudara vojnih vozova, sabotaze u fabrici aviona i u nekim drugim vojnim preduzećima. O broju i značaju ovih aktivnosti pokreta otpora potvrđuje podatak da je samo vojni sud područja Ploestija isledivao i osudio od februara do oktobra 1943. oko 12.000 lica.³¹¹

Iščekivanje skorog raspleta događaja na jugoistoku Evrope uticalo je pozitivno na poboljšavanje odnosa Rumunije sa susedima, uključujući tu i Mađarsku. Gledišta zapadnih sila prenošena preko delova izbegličke buržoazije da se sporna pitanja vezana za mešovito nastanjena područja moraju rešavati mirnim putem i sporazumno, uz poštovanje volje stanovništva koje živi na tim područjima prihvatio je i veći deo prozapadno opredeljenje buržoazije u Rumuniji. Ta pomirljivost bila je uslovljena delimično i spoznajom da pohod na Istok neće teći onako kako su to želeli slojevi vladajuće konzervativne buržoazije. U vezi sa tim, grof Cano je u svom dnevniku 10. januara 1943. zabeležio: U držanju »Conducatora« Antoneskua vidim prve znake izdaje. Meni je sumnjiva njegova neočekivana spremnost da se izmiri sa Mađarima. Verujem da do svega ne bi došlo da je ruska ofanziva propala.³¹² Tako se desilo da su prozapadno opredeljeni vrhovi satelitskog režima i u Bukureštu i u Budimpešti bili spremni za poboljšanje odnosa, pa su čak tražena rešenja i za najteži

³⁰⁸ Хрестоматия по новейшей истории... р. 448: Н. И. Лебедев, Румыния в годы второй мировой войны... р. 158: Освободительная миссия Советских Вооруженных сил во второй мировой войны. Под общей редакцией Маршала А. А. Гречко, изд. второе, Москва 1974, р. 63.

³⁰⁹ А. В. Антосяк, о. с. pp. 223—224. Н. И. Лебедев, Румыния в годы второй мировой войны... pp. 147—148: Deutschland im zweiten Weltkrieg, III, р. 513.

³¹⁰ Н. И. Лебедев, Румыния в годы второй мировой войны... р. 155. Der grosse Weltbrand, III, pp. 360—362.

³¹¹ Н. И. Лебедев, Румыния в годы второй мировой войны ... pp. 152—154.

³¹² Dnevnik grofa Ciana, р. 383. Elisabeth Barker, о. с. р. 215.

problem u međusobnim odnosima — pitanje transilvanske granice. Međutim, na spornom području oko neutvrđene granice kroz Transilvaniju dogodilo se nešto sasvim suprotno, što je bilo posledica višegodišnjeg trovanja međunacionalnih odnosa: lokalne vojne, političke i policijske rumunske vlasti, već navikle na stalne nemire, nastavile su, kao i mađarska strana, sa čarkama, incidentima i ispadima, kako na samoj granici, tako i u mešovito nastanjenim naseljima. U junu 1943. inicijator kompromisnog rešenja teritorijalnih sporova između Rumunije i Mađarske bio je potpredsednik vlade Mihai Antonesku. On je bio spreman na sporazum uz uslove da Mađari vrate deo severne Transilvanije koji su dobili odlukom Bečke arbitraže, sa delom trase železničke pruge do linije Taga-Bistrita — Vatra Dornei, uz razmenu i preseljavanje manjina.³¹³

Polovinom juna 1943. došlo je i do poluzvaničnih razgovora između delegacija dveju zemalja koje su predvodili bivši rumunski predsednik vlade Mironescu (Gheorghe Mironescu) i bivši ministar u vladi Mađarske, Banfi Lošanci (Banffy von Losonczi Miklos), gde je bilo govora i o ponudi rumunskog potpredsednika vlade. Iako Mađari nisu bili spremni na kompromis, ovaj susret je bio korak napred u smirivanju poremećenih odnosa između dve zemlje.³¹⁴

Niži organi vlasti i na rumunskoj i na mađarskoj strani nisu brinuli o velikim političkim tokovima već su rešavali sporne probleme na stari način, izazivajući nove sukobe i incidente, dok su vladajući vrhovi obeju zemalja pokušavali da ublaže međusobne nesporazume, zbog sve nepovoljnijih tokova na svetskoj pozornici. Tako se desilo da je u 1943. godini na području Transilvanije i oko neutvrđene granice došlo do većeg broja ispada i incidenta nego u prethodnoj 1942. godini, kada su armije dveju zemalja bile zapretila ratom.³¹⁵

I pored oštrog Hitlerovog nastupa u vreme susreta i razgovora sa Jonom Antoneskuom u januaru 1943. i direktnih osuda delovanja Mihaija Antoneskua i njegovih saradnika, rad na uspostavljanju novih kontakata sa pristalicama kompromisne saradnje sa zapadanim silama nije ni prekidao. Potpredsednik rumunske vlade je preko svojih veza ugovarao u proleće 1943. posetu Italiji s namerom da se tamo susretne, pored italijanskih državnika, i sa Papom i drugim važnim ličnostima. Po nalogu Ribentropa, u ometanju ove posete lično se bio angažovao nemački ambasador u Rimu Makenzen. On je u italijanskom ministarstvu inostranih poslova saopštio da se u Rumuniji i Mađarskoj razvija živa aktivnost radi stvaranja povoljnih posleratnih rešenja za ove dve zemlje ako pobede saveznici, posebno podvlačeći da je Mihai Antonesku jedan od vodećih organizatora cele ove akcije. Tražena je saglasnost Musolinija da se odgodi poseta Mihaija Anto-

³¹³ ADAP, E/VI, nr. 106, pp. 191—192. Takode, nr. 40, p. 74.

³¹⁴ PA, Büro St. S. Rumänien, Bd. 14, Zabeleška u St. S. nr. 400, od 20. jula 1943: ADAP, E/VI, nr. 212, p. 199, 176, pp. 302—303. 230, p. 408.

³¹⁵ Н. И. Лебедев, Крах фашизма в Румынии ... р. 433: Isti autor, Падение диктатуры Антонеску ... р. 210: ADAP, E/V, nr. 271, p. 518.

neskua, uz podsećanje da je Hitler uvek ranije odbijao da primi one ličnosti u koje nije imao poverenja njegov prijatelj Musolini.³¹⁶

Da su pomenute prozapadno angažovane snage u satelitskim režimima imale jak uticaj pa i veze i u samoj Italiji, vidi se po tome što je poseta Mihaija Antoneskua odgođena za samo mesec dana. Mihai Antonesku nije gubio vreme, već je uporno radio na stvaranju novih veza sa predstavnicima zapadnih sila. U maju 1943. on je postavio, po odobrenju maršala Antoneskua, na položaj rumunskog poslanika u Ankari probritanski opredeljenog Krecianua Alexander Cretziannu). Ovaj se po dolasku u Tursku predstavio poverljivim osobama ne kao izaslanik maršala Antoneskua, već kao predstavnik rumunskog naroda na širokim ovlašćenjima u pogledu saradnje Rumunije sa Britanijom i SAD. Posebno je isticao da je sa tim saglasan i maršal Antonesku i izrazio veliku želju da anglo-američke oružane snage dođu u Rumuniju pre snaga Crvene armije i da buduća Rumunija bude pod okriljem zapadnih sila.³¹⁷

U isto vreme ponovo je angažovan italijanski poslanik u Bukureštu Skopa, koji je u nekoliko pisama svojim prijateljima u Italiji i drugim mediteranskim zemljama propagirao, umesto ranije lansirane latinske, mediteransku federaciju u kojoj bi se uz Italiju kao veliku silu našle i druge mediteranske zemlje, zatim Rumunija, Mađarska i Bugarska. Ove zemlje bi trebalo da što pre zaključe mir sa Britanijom i SAD i tako primoraju usamljenu Nemačku da učini isti korak, što bi u krajnjem ishodu vodilo usmeravanju svih zemalja kapitalističkog sveta protiv SSSR.³¹⁸

Ove, i niz drugih tajnih akcija, pratila je nemačka obaveštajna služba, ali je bilo sve očiglednije da je tih akcija i njihovih organizatora bilo toliko da Nemci više nisu imali dovoljno snaga da ih preseku. Po nalogu Ribentropa nemački poslanik Kilinger tražio je 23. juna 1943. godine, odnosno pred polazak rumunske delegacije u Italiju, prijem kod Mihaija Antoneskua i zahtevao od njega da se ta mnogostruka koketiranja sa Britancima oko direktne antinemačke aktivnosti prekinu. Da ni Mihai Antonesku nije više drhtao pred nemačkim predstavnicima potvrđuje njegova izjava da se prema Rumunima u Londonu odnose bolje nego u Berlinu, i pored toga što se Rumunija pokazala kao najbolji i najverniji saveznik Rajha, te da vlada Britanije priznaje Rumuniji Transilvaniju koju joj je Nemačka arbitražom u Beču oduzela i pripojila Mađarskoj.³¹⁹

Imajući podršku velikog dela rumunske buržoazije i vladajućeg satelitskog vrha, Mihai Antonesku je, i pored protivljenja Berlina, krajem juna i početkom jula 1943. posetio Italiju i tamo vodio razgovore sa Musolinijem, italijanskim Kraljem i Papom. Njegove velike

³¹⁰ PA, Büro St. S. Ungarn, Bd. 9. Telegram Ribentropa Makenzenu nr. 496 od 20. aprila 1943: ADAP, E/V, nr. 332, pp. 670—671.

³¹⁷ Andreas Hillgruber, o. c. pp. 173—174: Н. И. Лебедев, Крах фашизма в Румынии ... pp. 429, 436, 437 : История Румынии... p. 383.

³¹⁸ John Lukacs, o. c. pp. 498—499: Andreas Hillgruber, o. c. p. 171: Н. И. Лебедев, Крах фашизма в Румынии ... p. 427.

³¹⁹ Н. И. Лебедев, Крах фашизма в Румынии, pp. 425—426: ADAP, E/VI, nr. 103, p. 187.

ideje o udruženoj akciji Italije, Mađarske, Rumunije i Bugarske u trenutku iskrcavanja anglo-američkih snaga sa ciljem da se Nemačka prisili da i sama pristane na kompromis sa zapadnim silama, a sve radi obračuna sa komunističkom i boljševičkom opasnošću, nisu naišle na plodno tlo u premorenoj i ratom zasićenoj Italiji. Musolinijevo stanovište da se ništa ne sme preduzimati bez Hitlerovog znanja i bez učešća Nemačke značilo je propast ove njegove »velike« akcije. Antoneskuove ideje naišle su na mnogo više pažnje i interesovanja kod Svete stolice, kojoj se kroz kombinacije koje je predlagao rumunski potpredsednik u okviru skupine naroda pretežno rimokatoličke ispovesti pružala povoljna šansa za jačanje uticaja Pape i u ortodoksnoj Rumuniji, naročito preko pripadnika grčko-katoličke veroispovesti u ovoj zemlji.³²⁰

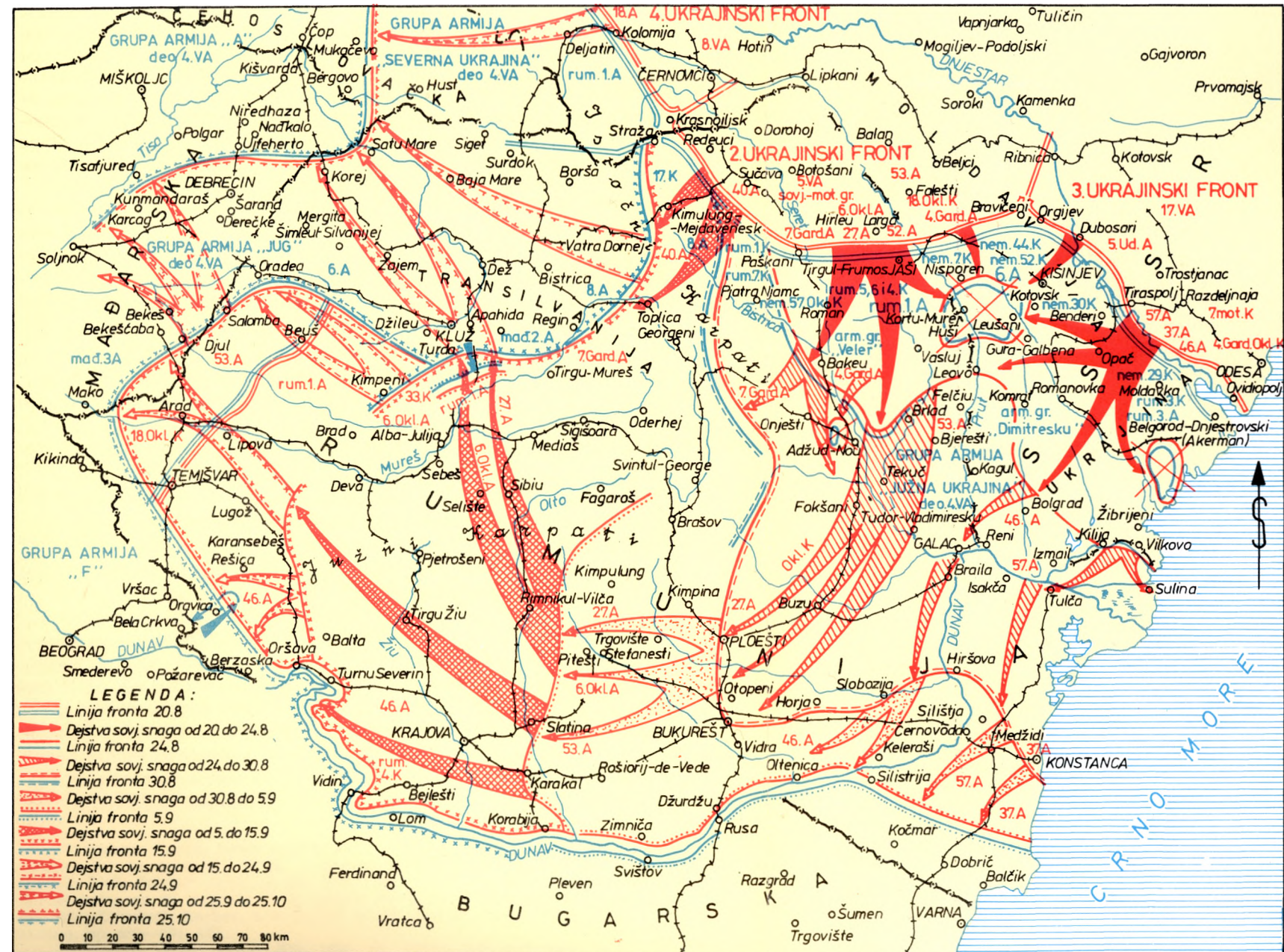
Vreme je ipak gradilo svoje tokove i procese ne idući smernicama koje je priželjkivao Mihai Antonesku. Odmah po njegovom povratku iz Italije usledilo je iskrcavanje na Siciliji koje je donelo vrhunac nervoze i iščekivanja. Svi postojeći kanali prema Zapadu su aktivirani. Očekujući brži uspeh saveznika čak i dvojica Antoneskua bili su spremni na sve uslove saradnje sa Zapadom, samo uz jedan jedini zahtev — da zapadni saveznici stignu u Rumuniju pre Sovjeta. Međutim, tok invazije i borbi za Siciliju kao i prenošenje borbe na Apeninsko poluostrvo uticali su i na hlađenje satelitskog vrha u Bukureštu. Ni pad Musolinija 25. jula nije mnogo promenio situaciju na tlu Jugoistoka. Izuzev velikih uspeha NOV i POJ u Jugoslaviji, na drugim područjima ovoga dela Evrope nije došlo do znatnijih promena. Vermaht je preuzimao odbranu najvažnijih regiona i otpornih tačaka na Balkanu a u južnoj Italiji Nemačka je uspela da izgradi i stabilizuje liniju fronta.³²¹

Nedolazak saveznika na Balkan i usporen prodor njihovih trupa kroz južnu Italiju pokazali su da u tom trenutku neće doći do očekivanih promena na Jugoistoku. Ali slom nemačke ofanzive pred Kurskom i prelazak Crvene armije u snažnu protivofanzivu koju Nemci neće više biti u stanju da zaustave, pojačali su strah u Bukureštu, kao i u drugim centrima satelitskih zemalja, od dolaska Sovjeta. Emisari prozapadno opredeljenih snaga iz rumunskog vladajućeg vrha požurivali su akciju saveznika, prihvatajući sve osim Sovjeta — bilo kao neprijatelje ili prijatelje. Da bi ostvarili što više koristi, isticali su činjenicu da se nikada nisu borili protiv vojske zapadnih saveznika, samo protiv komunista, što je trebalo da bude u interesu zapadnih zemalja i njihovih režima.

Britanci, koji su vodili odlučujuću reč u društvu zapadnih saveznika o Jugoistoku Evrope, tražili su da odmah otpočnu sa sistematskim i krupnijim diverzijama na važne komunikacije i privredna pred-

³²⁰ ADAP, E/VI, nr. 131, pp. 223—225; Elisabeth Barker, o. c. p. 215; John Lukacs, o. c. p. 499; Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941—1945, том I, Сборник документов, Москва 1978, pp. 299—301.

³²¹ DASIP, NAV, T-120, Rol. 1060, sn. 426286—8, policijski izveštaj o poseti Mihaija Antoneskua Italiji, od 29. jula 1943; Н. И. Лебедев, Крах фашизма в Румынии ... p. 434.

JASKO-KISINJEVSKA OPERACIJA I OSLOBOĐENJE RUMUNIJE, JESEN 1944.

zeca u Rumuniji koja rade za Nemce, a Sovjete su obavestili o ponudama dela rumunskog vodećeg vrha. Znajući za prave namere rumunskih buržoaskih političara, Sovjeti su tražili potpunu predaju i kažnjavanje rumunskih pronacista za njihovu agresiju na SSSR i nedela koja su počinili na okupiranoj teritoriji Sovjetskog Saveza. Rumunski vrh nije želeo nikakav kompromis sa SSSR, jer se znalo da bi u tom slučaju rumunski »sateliti« morali da odgovaraju kao agresori i zločinci. Rumuni nisu mogli prihvatiti ni zahtev Britanaca da krenu u veće diverzije i akcije protiv Nemaca jer bi ovi u tom slučaju, i pored sopstvenih poteškoća, upregli poslednje snage i okupirali Rumuniju. čime bi za rumunsku buržoaziju bile presecene sve mogućnosti za kalkulacije sa zapadnim silama. Britanski premijer Winston Cerčil izrazio je nezadovoljstvo konkretnim delovanjem prozapadno opredeljenih slojeva u redovima rumunske buržoazije koji nisu učinili ono što je od njih očekivano u vreme savezničke invazije na Siciliju i u jesen 1943. godine.³²²

Prodiranje Crvene armije na zapad posle sloma nemačkih trupa pod Kurskom, zbivanja na Siciliji i u Italiji podsticali su sve uspešnije aktivnosti rumunskog pokreta otpora kome u jesen 1943. raste ugled u narodu. Patriotskom antifašističkom frontu prilaze levo opredeljene snage iz nekih građanskih partija kao i jedan broj oficira koji razvijaju antinacističku aktivnost u armiji.³²³

Sve to izaziva još veći strah konzervativnih slojeva krupne rumunske buržoazije. Da bi očuvala vlast ona u igru ubacuje najprivlačnije ponude saveznicima. Rumunski vojni ataše u Ankari pukovnik Teodoresku nudi britanskom vojnom atašeu u Turskoj generalu A. C. Arnoldu kompletne dvadeset i dve rumunske divizije samo uz jedan uslov: da se ne dozvoli ulazak sovjetskih trupa u Rumuniju.³²⁴ Ponuda brojne oružane sile u tim ratnim trenucima bila je i za saveznike privlačna ali i potpuno neprihvatljiva iz sledećih razloga: saveznici nisu imali na raspolaganju silu koja bi mogla potisnuti Nemce do rumunskih granica; rumunska vojska, u strahu od nemačke okupacije, nije smela ništa preduzeti pre dolaska saveznika. Čak i kad bi se oba uslova ispunila, zapadni saveznici nisu ni pomišljali na to da spreče ulazak jedinica Crvene armije u zemlju koja je slala milionsku armiju u agresivni rat protiv SSSR. Da bi se našao kakav-takav put za ostvarenje zamišljenog plana, pojačane su veze i kontakti sa predstavnicima SAD, ali poruka američkog generala Ajzenhauera početkom septembra 1943. da rumunsko pitanje može biti re-

³²² Winston Cerčil, *Drugi svetski rat*, V, pp. 333, 348: PA, Büro St. S. Rumänien, Bd. 14, telegram RAM — nemačkoj ambasadi u Rimu, nr. 1105, od 19. jula 1943; DASIP, NAV, T-120, Rol. 161, sn. 129355—9, poverljivi izveštaj iz Bukurešta od 28. avgusta 1943: ADAP, E/VI, nr. 215, pp. 370—371, 230, pp. 405—408; Elisabeth Barker, o. c. p. 215; H. H. JleSefleB, Kpax <J>aimi3Ma B Py-MbiHMH, pp. 430—434, 437.

³²³ DASIP, NAV, T-120, Rol. 1060, sn. 426259—60, policijski izveštaj iz Bukurešta od 30. septembra 1943. Der grosse Weltbrand, pp. 362—365.

³²⁴ Elisabeth Barker, o. c. p. 215.

šeno samo potpunom predajom trima savezničkim silama — SSSR, SAD i Velikoj Britaniji — pokopalo je i ove nade.³²⁵

Završetak velikih događaja na Jugoistoku u jesen 1943. kapitulacijom Italije i formiranjem solidne nemačke odbrane u južnom delu Italije, bez znatnijih posledica po stanje u satelitskim zemljama, Rumuniji, Mađarskoj i Bugarskoj, ohladilo je Mihaija Antoneskua i njegove saradnike koji su pokušali da rešavaju sudbinu Rumunije korišćenjem napora i pobeda drugih naroda.³²⁶

Ni nacisti nisu imali mnogo razloga da se ljute na držanje pomenutih prozapadno opredeljenih buržoaskih struja u Rumuniji koje su odlučnost da idu svojim putem ispoljavale pozivima zapadnim silama da im priskoče u pomoć u odbrani od »komunizma«, ne usuđujući se da u uslovima opšte krize nemačkog okupacionog sistema na Jugoistoku u leto i jesen 1943. godine pokrenu bilo kakvu akciju protiv Nemačke. Glavnog organizatora ove političke igre potpredsednika rumunske vlade Mihaija Antoneskua Nemci nisu mogli odbaciti jer ga je uporno štitio njihov najverniji saradnik u Rumuniji maršal Jon Antonesku i skoro sva konzervativna buržoazija Rumunije koja je bila glavni oslonac Nemcima u ratu protiv SSSR. U krajnjem slučaju, u teškim naporima i borbama koje su tek prethodile, kada je trebalo pokrivati nova široka operativna područja, ta ista satelitska vrhuška Rumunije na čelu sa maršalom Antoneskuom mogla im je biti od velike koristi, posebno u pogledu liferovanja sirovina, na primer nafte iz Ploestija.³²⁷

U veoma složenim uslovima po nemački okupacioni sistem Hitler se odlučio da nastavi politiku kompromisa sa vladajućim vrhom u Rumuniji. U tom smislu došlo je do novog poziva maršalu Antoneskuu, i do njihovog šestog susreta u prisustvu malog broja najpoverljivijih saradnika, što nije doživeo nijedan drugi saveznik ili saradnik Hitlera. U razgovorima vođenim 2. septembra 1943. Hitler je pokazao nešto više tolerancije prema svome sagovorniku. Osnovi Hitlerovog monologa bili su: dokazivanje da ispadanje Italije nije nanelo onakav udarac Nemačkoj kao što su drugi želeli; da će Nemačka uspeti da »preuzme« italijansko okupaciono područje; da je već stabilizovala odbranu u južnoj Italiji i takođe da dva saveznika mogu i moraju biti sigurna u svoju pobedu nad već »iscrpljenim« silama suprotnog bloka.³²⁸

U nacističkom vrhu su znali da se rumunska satelitska vrhuška, podržavana šefovima političkih buržoaskih partija, nije odrekla svoje igre, koju vodi potpredsednik vlade Mihai Antonesku, ali su bili načisto i sa tim da u njega gaji veliko poverenje maršal Antonesku

³²⁵ DASIP, LP, 1943, F-I, Avakumovićev telegram nr. 61 od 10. septembra 1943. Takode, *Der grosse Weltbrand ...* p. 362; John Lukacs, o. c. p. 535; Н. И. Лебедев, *Крах фашизма в Румынии ...* p. 434.

³²⁶ DASIP, LP, 1943, F-I, citirani Avakumovićev telegram; BA, R-69, Bd. 397, Rumänien, Telegram nr. 1042, od 4. jula 1943.

³²⁷ Н. И. Лебедев, *Крах фашизма в Румынии ...* p. 429.

³²⁸ Staatsmänner und Diplomaten II, pp. 300—314. Takode, E/VI, nr. 276, pp. 473—482.

i da ga se ne mogu još za neko vreme osloboditi. Poslanik Kilinger, već mnogo puta ometan otvorenim radnjama Mihaija Antoneskua protiv nemačke linije i njega lično, predlagao je da se Mihai silom smeni. Međutim, iz pomenutih razloga to nije naišlo na odobravanje u Berlinu.³²⁹ Nemci su znali da se posredstvom maršala Antoneskua, iako pomalo nezadovoljnog, ali predanog i vernog saradnika Rajha, može još mnogo učiniti u pogledu korišćenja Rumunije za ciljeve rata.³³⁰ Isto tako, znalo se da će se Mihai Antonesku, i pored bunta protiv nemačke odluke da se ide do pobeđe ili smrti, kao veliki anti-komunista dalje zalagati u borbi protiv SSSR, i najvažnije — očekivalo se da će se kompromisnim rešenjem, a pomoću rumunskog vrha, ostvariti nova taktička linija Rajha na okupiranim i priključenim teritorijama — uspostavi j anj e j ačeg uticaj a i apsolutne izvršne vlasti nemačke vojne sile i policije.

8. BUGARSKA U ULOZI GLAVNOG HITLEROVOG ZANDARMA NA BALKANU

U vreme nepovoljnih tokova za Nemce na ratištima drugog svetskog rata u zimu 1942/1943. porastao je značaj Bugarske i njenih oružanih snaga koje su samo jednim delom bile angažovane u borbama protiv NOV i POJ u istočnim delovima Jugoslavije i u održavanju okupacionog sistema u severnim delovima Grčke, dok je ostali deo služio kao rezerva i zaštita prema Turskoj. Krajem 1942. i početkom 1943. godine bugarskim trupama su odlukom OKV radi zaštite od NOV i POJ, prepuštene nove teritorije zapadne Srbije. Između 6. i 16. januara bugarska 9. divizija je okupirala jugozapadne delove Srbije koje je do tada pokrivala nemačka SS divizija »Princ Eugen« koja je morala krenuti u zimske operacije 1942/1943. protiv »Titove države« u zapadnoj Bosni i centralnim delovima Hrvatske. Preuzimajući te teritorije Bugari su formirali jake garnizone u Kraljevu, Užicu, Raškoj i Novom Pazaru. U proleće 1943. dolaze ovde i delovi 24. i 27. bugarske divizije koji će sadejstvovati sa osovinskim snagama u operaciji »Svare«, dok je jedan puk bio direktno uključen u borbe protiv glavne operativne grupe Vrhovnog štaba na području reka Lima i Tare sve do Durmitora. I ovde su u novoposедnutim delovima Srbije, bugarske trupe dobile zadatak da vode borbe protiv NOV i POJ, da štite komunikacije i privredne objekte koji su služili Nemcima, dok su nemačke policija, žandarmerija i vojne uprave, uz oslonac na nedićevce, držali vlast u svojim rukama. Neraščišćenost zadatka i kompetencija okupacionih snaga Bugarske i Nedićevih kvislinga radala je često incidente između nedićevaca i bugarskih okupatora.³³¹

³²⁹ ADAP, E/VI, nr. 327, p. 556. Takode, nr. 301, pp. 516—517.

³³⁰ DASIP, NAV, T-120, Rol. 1060, sn. 426259—66. Policijski izveštaj iz Budimpešte od 30. septembra 1943.

³³¹ Boro Mitrovski, Venceslav Glišić i Tomo Ristovski, Bugarska vojska u Jugoslaviji 1941—1945, Međunarodna politika, Beograd 1971, pp. 32—48.

U uslovima kada su nemački zahtevi za veću angažovanost vojnih jedinica radi boljeg snabdevanja sirovinama i drugim potrebama za rat ubrzano rasli, ovako ograničeno korišćenje bugarske vojske nije ih više moglo zadovoljiti. Da bi se utvrdile još šire obaveze Bugarske, Hitler je pozvao u januaru 1943. na razgovore jednog od glavnih nosilaca pronemačke orijentacije u Bugarskoj ministra bugarske vojske generala Mihova. Prema dobro vođenom zapisniku njegovog prevodioca majora Slavomirova, sagovornici su bili potpuno saglasni da je neuspeh snaga Osovine pred Staljingradom bio samo »trenutni« zastoј i da će u novom poduhvatu sledeće godine Crvena armija biti konačno razbijena i Sovjetski Savez pobeđen. Hitler je izrazio zahvalnost Bugarima koji su i do tada igrali značajnu ulogu u borbi za očuvanje i zaštitu »novog« poretka na Balkanu, nadajući se da će oni u predstojećim odlučujućim borbama još više doprineti pobedi osovinskog bloka. General Mihov je izrazio odlučnost da Bugarska ide uz Rajh do kraja, da će njena armija, pored preduzimanja operativnih zadataka u Jugoslaviji i Grčkoj držati sigurnu branu prema Turskoj, koja će po njemu ostati verna politici neutralnosti (ali, u slučaju da bilo šta pokuša — njene će trupe na moreuzima biti razbijene pre nego im stignu u pomoć zapadni saveznici). U razmatranjima mogućnosti invazije anglo-američkih snaga, ako do nje i dođe, došlo se do saglasnosti da bi ona mogla da bude pokušana na grčkim ostrvima ili Peloponezu, odakle će ih udružene snage sila Osovine odbiti.³³²

Jedan od važnih preduslova protiv prenošenja ratišta na obale Grčke bilo je bolje naoružavanje i popuna postojećih i novoformiranih bugarskih divizija za što bi, prema mišljenju generala Mihova, bilo korisno upotrebiti i onaj deo naoružanja koje Rajh šalje nepouzdanoj turskoj armiji. Hitler je povodom toga dao objašnjenje da se Turcima isporučuje oružje (uglavnom trofej no i slabog kvaliteta) samo zbog nemačkih potreba za turskim rudama, naročito za rudom hroma i da u vezi s tim ne postoje osnove za brigu. Hitler je obećao da će prijateljskoj bugarskoj armiji dati najmodernije nemačko oružje.³³³

Po Hitlerovom nalogu sutradan, 7. januara, detaljnije su razgovarali načelnik operativnog odeljenja OKV general Jodl i general Mihov o isporukama nemačkog naoružanja i o opremanju bugarskih jedinica uz neposredno učešće nemačkih instruktora. Mihov je tražio nemačko naoružanje čak za 18 bugarskih divizija, saopštavajući generalu Jodlu da Bugarska sa oko 8 i po miliona stanovnika može da okupi pod zastavu oko milion vojnika. Ovako veliki zahtev za nemačkim naoružanjem pravdao je potrebom da se spremno dočeka invazija koju, prema njegovim podacima, pripremaju jake snage Savezničke komande za Srednji istok a koju će podržati Turci.³³⁴ Sa opremanjem brojne bugarske oružane sile trebalo je požuriti i zbog

³³² AVII, n. a. K-I, Beleška sa sastanka u Glavnom stanu Firera od 1. januara 1943; Hans-Joachim Hoppe, o. c. p. 144.

³³³ Hans-Joachim Hoppe, o. c. p. 144.

³³⁴ ADAP, E/V, nr. 18, pp. 31—34; Takode, Boro Mitrovski, Venceslav Glišić i Tomo Ristovski, o. c. pp. 55—56.

neprijateljstva grčke kvislinške vlade koja, kako je on to rekao, danju sarađuje sa silama Osovine, a noću sa njihovim neprijateljima.³³⁵ Zbog povećanih potreba, Jodl je posle razgovora obećao da će Nemačka opremiti 10 pešadijskih i jednu konjičku diviziju, kao i jednu ojačanu tenkovsku brigadu i pojačati na jugoistočnom pravcu sopstvene tenkovske jedinice i avijaciju.³³⁶

Konkretizacija planova i saradnja na opremanju bugarske vojske nemačkim naoružanjem i opremom nastavljena je kasnije u toku januara u Berlinu i Sofiji. U to vreme bili su sačinjeni i spiskovi potreba za pojedine rodove bugarske vojske. Istovremeno su rađeni planovi saradnje u slučaju prelaska Turske u tabor zapadnih sila i napada njenih trupa na Bugarsku, kao i u slučaju pokušaja invazije savezničkih snaga u sadejstvu sa turskim trupama.³³⁷

Međutim, i u Bugarskoj, slično kao i u susednim satelitskim državama, slabile su radikalno opredeljene pronacističke snage i istovremeno jačale grupe koje su se do tada uporno borile protiv uvlačenja bugarske armije u direktni sukob na istočnom frontu i zalagale za ostajanje po strani što je moguće duže. Radikalne pronemačke snage fašiste Cankova, poluvojnički fašistički »Ratnici«, »legionari«, »Otac Pajsije«, snage oko generala Mihova, predsednika vlade Filova, princa Kirila i ministra Grabovskog, imale su slab oslonac u masama i nisu bile kadre da povedu značajnije političke akcije. Najveći deo vladajućeg satelitskog vrha, jedinstven u antikomunističkom opredeljenju, a razbijen u mnogim drugim pitanjima bugarske spoljne politike, posle poraza Nemaca na velikim frontovima početkom 1943. sve više se okupljao oko poznate okosnice bugarske politike tokom čitavog rata — saradnje i sa jednom i sa drugom stranom u obimu i intenzitetu koje je naturao i određivao sam tok drugog svetskog rata, uz izbegavanje da bugarske trupe budu upletene u svetski sukob van granica Balkana. Najaktivnija na tom poslu je bila grupa prozapadno opredeljenih političara koja je, sticajem okolnosti, ostala u službi novog satelitskog režima, ali je od početka bila protiv sila Osovine i za puno angažovanje na strani zapadnih sila. Nju su sačinjavali građanski političari i diplomati KJoseivanov, Mušanov, Gičev i drugi, koji su od početka rata a naročito posle prvih velikih poraza sila Osovine počeli da hvataju veze sa predstavnicima zapadnih sila, trudeći se da očuvaju pomirljivo i kompromisno držanje zapadnih saveznika prema Bugarima.³³⁸

Verujući da bi direktno uplitanje bugarske armije u ratni sukob velikih sila otežalo rešavanje gorućih pitanja vezanih za održavanje i očuvanje postojećih pozicija Bugarske, sve političke grupe u bu-

³³⁵ ADAP, E/V, nr. 18, p. 32.

³³⁶ III. СакМОБ, о. с. p. 138.

³³⁷ BA, MA, RH 31-II/1, Bd. 1. Deutscher Ausbildungsstab, Sofija, Me-
sečni izveštaj za januar 1943.: AJ, NAV, T-78, Rol. 333, sn. 290426—30. OKW
Razgovori sa bugarskim pukovnikom Popovim nr. 66251 od 1. februara 1943.

³³⁸ JI. B. BajieB, o. c. pp. 290—292; Elisabeth Barker, o. c. p. 205; BMTKa
TouiKOBa, o. c. pp. 112—113; Marshall Lee Miller, o. c. pp. 111—112.

garskom satelitskom vrhu trudile su se da se spreči kvarenje odnosa Bugarske sa ratujućim antiosovinskim silama, odnosno da se — koliko je to moguće — popravljaju odnosi sa njima, posvećujući, skoro uvek, najveću pažnju odnosima sa Turskom koja bi, u slučaju napuštanja neutralne politike, mogla postati opasnost i za Bugarsku. Najveći deo bugarskog vladajućeg vrha sa pomnom pažnjom je pratio nastojanje Velike Britanije da pridobije Tursku za direktnu saradnju protiv Nemačke, posebno razgovore Cerčila da državicima Turske u Adani 30. januara 1943. godine, priželjkjući da Turska to odbije.³³⁹ Nekoliko dana posle sastanka u Adani, 4. februara, ministar inostranih poslova Turske Menemendžioğlu je izjavio pred bugarskim poslanikom u Ankari Kirovim da Turska ostaje i dalje neutralna. Jedan od važnih uzroka njene neutralnosti, kada se, s obzirom na neuspehe Osovine, moglo razmišljati o njenom prelasku u aktivni tabor antiosovinskih sila, nije bio samo strah od nadmoći Nemačke, već odsustvo želje da se učestvuje u taboru u kome je i SSSR, koga je znatan deo turskog vrha smatrao najvećim neprijateljem Turske. Kirov je javljao da je turska vlada veoma zainteresovana za izmirenje i povezivanje zemalja jugoistočne Evrope i njihovo eventualno udruživanje u blokove, federaciju i slično, koji bi služili kao brana prodiranja »sve moćnijeg sovjetskog uticaj a i boljševizma u svim zemljama jugoistočne Evrope«. Turci nisu krili ove namere ni pred Nemcima. Čak je i nemački ambasador bio upoznat sa planom okupljanja zemalja ovog regiona u blokove koji bi bili usmereni protiv SSSR, odobravajući tu akciju pod uslovom da u tim novim blokovima ne ojača uticaj Britanije i SAD.³⁴⁰ No, bugarskim šefovima se nije ulazilo u planirane kombinacije, jer je ulazak u federaciju sa Jugoslavijom ili Grčkom, na primer, pretpostavljao vraćanje teritorija koje su dobijene pomoću sila Osovine, a najveći deo bugarske vladajuće buržoazije, bez obzira da li je bio vezan za osovinski blok ili za zapadne sile nije želeo da ostane bez dela dobijenih teritorija koje je istorijski i etnički smatrao svojim.

Ne pokazujući volju da se nađe u balkanskoj federaciji, bugarski satelitski vrh je želeo, naročito u vreme kada je osovinskom bloku pošlo nizbrdo, da ima sa Turcima dobre odnose. Zato su u zimu i proleće isticali značaj Deklaracije o prijateljstvu sa Turskom od 12. februara 1941. i oživljavali privredne, političke i kulturne veze sa svojim istočnim susedom.³⁴¹ Čak se išlo i na to da se koriste indirektne usluge Berlina da bi se utvrdili dobri odnosi sa Turskom. Tako je bugarski poslanik u Berlinu Slavčo Zagorov prilikom prijema u Ausvertiges Am tu govorio o korisnosti učvršćivanja veza i saradnje sa Turskom, jer su, zbog napredovanja Crvene armije prema zapadu i opasnosti od prodora sovjetskog uticaj a, trenutno interesi zaštite dveju zemalja, Turske i Bugarske, uz oslonac na veliku silu — Nemačku, identični.³⁴² Posle toga je Zagorov na redovnim konsultacijama u Ministarstvu inostranih poslova Bugarske proveo u Ankari

³³⁹ Советско-английские отношения. I, кн. 179, pp. 332–334.

³⁴⁰ Витка Тошкова, о. с. pp. 107–109.

³⁴¹ Ibid. p. 109; ADAP, E/V, nr. 169, p. 331.

³⁴² ADAP, E/V, nr. 105, p. 185.

na specijalnim poslovima dve sedmice, a po povratku u Berlin doneo informacije da su adanski razgovori tekli u povoljnom smeru, da se u Sofiji tvrdi kako i dalje egzistira stara antiboljševička solidarnost između Bugara, Turaka i Britanaca.³⁴³ Nemci su znali za ove specijalne kontakte Bugara i Turaka, ali se nisu protivili jačanju saradnje između te dve zemlje, nastojeći da tu saradnju usmere i iskoriste protiv Britanaca.

Oslanjajući se na radikalne pronacističke snage, kakvi su bili komesar za jevrejska pitanja u Sofiji Aleksandar Georgijev Belov, Filov i Grabovski, Ajhmanov izaslanik u Bugarskoj SS kapetan Daneker (Theodor Dannecker) napravio je sa bugarskim Komesarijatom za jevrejska pitanja 12. februara 1943. plan o deportaciji oko 40.000 Jevreja iz Makedonije i Trakije. Prozapadno i demokratski opredeljene snage u Bugarskoj odmah su preduzele akciju da ometu ove nemačke i bugarske planove. Najznačajniji uspeh ove akcije je bio javni istup u bugarskom Sobraanju protiv ove akcije. Tom prilikom su 43 vladina poslanika, na čelu sa potpredsednikom Sobraanja Dimitrom Peševim, tražila da se obustavi transportovanje Jevreja.³⁴⁴ Zahvaljujući ovim akcijama i demonstracijama građana, nacistički plan o deportovanju i uništavanju jevrejskog življa u Bugarskoj nije ispunjen.³⁴⁵

U Berlinu su u februaru i martu 1943. godine doznali za pokušaje prozapadno opredeljenih struktura u bugarskom vodećem vrhu da uspostave kontakte i veze sa zapadnim saveznicima, posebno preko svojih tajnih emisara u Svajcarskoj i Turskoj. Sem toga, već je bilo sasvim jasno da zamišljena široka akcija naoružanja i opremanja bugarskih divizija, uz materijlnu podršku Nemaca, nailazi na zastoje i poteškoće, što je dovodilo u pitanje pripremanje bugarske armije kao jedne od najsigurnijih snaga za zaštitu oslabljenog i osetljivog pravca prema Turskoj i Sredozemnom moru.

Sve to i niz drugih manje važnih problema u odnosima između dve zemlje prisilili su Hitlera na novi susret sa kraljem Borisom u vremenu od 31. marta do 2. aprila.³⁴⁶ Hitler je već na početku razgovora obradovao Borisa saopštenjem da na temelju zapisnika sa sastanka iz Adane koji su pribavile nemačke službe ima jasnih znakova da Turska ostaje i dalje neutralna jer ne želi da, služeći Britancima, potpomaže Sovjete od kojih ih deli strah i neprijateljstvo. Da bi efekat tekao u pravcu nemačkih želja, Hitler je saopštio podatke o pripremama anglo-američkih snaga za intervenciju negde na Jugoistoku i zatražio da Bugari ozbiljnije pristupe ispunjavanju

³⁴³ »U Sofiji cirkuliše raširena tvrdnja da između Engleza, Turaka i Bugara postoji prećutna antiboljševička solidarnost« ADAP, E/V, nr. 169, p. 331.

³⁴⁴ PA, Büro St. S. Bd. 5. Bulgarien, l. II – 10. IX/1943. Telegram Berkelea – AA nr. 456 od 26. marta 1943. Takođe, М. Ерелинска, Н Горненски, С. Петрова, о. с. р. 67: Антифашистката борба в България II, pp. 22–24; Marshall Lee Miller, о. с. pp. 93–102; Hans-Joachim Hoppe, о. с. pp. 138–141.

³⁴⁵ Hans-Joachim Hoppe, о. с. pp. 138–139: Антифашистката борба в България II, nr. 30, pp. 114–116; Никифор Горненски, о. с. pp. 136–137.

³⁴⁶ Витка Тошкова, о. с. р. 110; Boro Mitrovski, Venceslav Glišić, Tomo Ristovski, о. с. р. 57; Marshall Lee Miller, о. с. р. 110.

preuzetih obaveza, posebno u pogledu opremanja novih divizija za predstojeće zadatke odbrane Balkana. Hitler je pozdravio bugarsko odbijanje planova o uključivanju u balkansku federaciju, ali je oštro kritikovao pokušaje pojedinih bugarskih političara da stupe u vezu sa zapadnim saveznicima i osiguraju njihovu podršku u završnoj fazi drugog svetskog rata.³⁴⁷ Tako su ranije povoljne ocene o Bugarima kao najsigurnijem savezniku na Balkanu u praksi bile dovedene u pitanje.³⁴⁸

Najviše revnosti prema nemačkim okupatorima pokazale su bugarske okupacione trupe na tlu Jugoslavije gde su učestvovala u borbama protiv snaga NOV i POJ i u gušenju NOP u Srbiji i Makedoniji. Početkom 1943. godine došlo je do omasovljavanja NOP u jugoistočnoj Srbiji i Makedoniji, a polovinom 1943. i u celoj Srbiji, gde niče čitav niz novih NOP odreda. Zbog angažovanja svojih snaga u operacijama protiv NOV i POJ u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, Nemci su od januara 1943. proširivali delove jugoslovenske teritorije u kojima su zaštitu komunikacija i privrednih objekata obavljale bugarske trupe — i na preostale delove jugozapadne Srbije. U martu 1943. je izvršena zamena premorenih bugarskih divizija na ovom području, na mesta 7. 9. i 21. dolaze 22. 24. i 27. bugarska divizija. Po dogovoru OKV i ministarstva rata Bugarske upućen je polovinom maja 1943. godine 61. puk 24. bugarske divizije u borbe u poduhvatu »Svare« — na području Sandžaka, severne Crne Gore i jugoistočne Bosne i Hercegovine, on je nastupao u borbenoj grupi »Ludviger« preko reke Tare.³⁴⁹ Jedinice ovoga puka, zajedno sa snagama nemačke i italijanske vojske, posle potiskivanja dela Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba sa područja Tare i Pive, istakle su 11. juna 1943. na najvišem vrhu Durmitora svoju zastavu. Nemački komandant u čijem sastavu je operisala bugarska jedinica zahvalio se na zalaganju i borbenosti bugarskih vojnika sledećim recima: »Tim povodom izražavam zahvalnost i priznanje svim oficirima, podoficirima i vojnicima na njihovoj uzornoj gotovosti za dejstva. Uprkos teškim terenskim i vremenskim uslovima, puk je ispunio zadatke, koji su mu postavljeni na moje najveće zadovoljstvo.«³⁵⁰

Ne manju uslugu su Bugari pružili Nemcima polovinom 1943. vodeći borbe po Srbiji protiv NOV i POJ, gde je u to vreme bila angažovana 31.000 bugarskih vojnika, kao i u Makedoniji, gde je dejstvovala brojna grupacija bugarske vojske.³⁵¹

Nije uspeo pokušaj nemačkog komandovanja da usmeri nove jedinice bugarske armije prema teritoriji Grčke zbog veoma snažnog

³⁴⁷ PA, Büro St. S. Bulgarien, Bd. 5. Telegram RAM — Bekerleu nr. 422 od 4. aprila 1943: БМТКЗ ТопиКОБа, о. с. п. 117. Takode, ADAP, E/V, nr. 263, pp. 202–206, 273, pp. 521–522.

³⁴⁸ Zb. NOR, XII/3, nr. 71, p. 307.

³⁴⁹ Boro Mitrovski, Venceslav Glišić i Tomo Ristovski. o. c. pp. 49 i 105: Zb. NOR, XII/3, nr. 69, p. 301, 70, p. 304, 73, p. 311, 77, p. 323, 81, p. 340, 83, p. 344, 87, p. 353: Zb. NOR, IV/13, nr. 243, 247 251, 262, 271, 275 i 279.

³⁵⁰ Zb. NOR, XII/3, nr. 87, pp. 353–354, 103, p. 431. Boro Mitrovski, Venceslav Glišić i Tomo Ristovski, o. c. p. 112.

³⁵¹ Boro Mitrovski, Venceslav Glišić i Tomo Ristovski, o. c. p. 49.

i jedinstvenog otpora svih slojeva grčkog stanovništva. Bugarske trupe je trebalo uputiti u zapadne delove Makedonije, u borbu protiv sve snažnijih aktivnosti jedinica ELAS-a u ovom regionu, a istovremeno i kao pojačanje nemačkim trupama koje su pripremale odbranu Grčke od očekivane invazije anglo-američkih snaga.³⁵² Zbog denacionalizatorske politike bugarskih vlasti u anektiranim delovima zapadne Trakije i istočnog dela Egejske Makedonije, ovim povodom došlo je do veoma oštre konfrontacije Bugarske i svih snaga u Grčkoj. Protiv dolaska novih bugarskih divizija u delove severne Grčke koji su bili pod okupacionom upravom Nemaca ustale su i sve međusobno suprotstavljene snage u ovoj zemlji — ELAS, EDES, kvislinški režim u Atini i sve političke partije — tako da su Nemci morali odustati od zamisli da prepuste bugarskim trupama nove delove grčke teritorije radi zaštite od NOP.³⁵³

Sa dolaskom proleća primicalo se optimalno najpovoljnije vreme za invaziju anglo-američkih snaga negde na Jugoistoku. Nemačka obaveštajna služba je smatrala da će invazija uslediti na najjužnija područja Balkana. Pripreme Bugara za doček invazije i odbranu Balkana nisu tekle onako kako je to očekivao nacistički centar. Nemci su imali podatke o jačanju aktivnosti opozicionih snaga i sve intenzivnijem širenju antiosovinskog raspoloženja u Bugarskoj. Takođe su znali da se veći deo vodećeg vrha kvislinške vlasti u Sofiji i sam koleba. Vođe političkih partija, među njima i Mušanov, zagovarale su da se posle poraza osovinskih sila na istočnom bojištu i njihovog izbacivanja iz Afrike potraže perspektivniji putevi usmeravanja bugarske spoljne politike koji će garantovati sigurnije uspehe Bugarskoj u završnoj fazi drugog svetskog rata. I pored toga što je većina političara u vodećem bugarskom satelitskom sloju bila antikomunistički raspoložena, njihova spremnost na kompromis, na oslonac i saradnju sa zapadnim saveznicima, nije bila u skladu sa Hitlerovim namerama da Bugarsku, koja je do tada ostala očuvana od velikih svetskih ratišta iskoristi u zaštiti Balkana i isturi je protiv eventualnog antinemačkog opredeljenja Turske i pokušaja saveznika da se iskrecaju na Balkanu.³⁵⁴

Hitler je zbog ovoga morao da zakaže novi susret sa bugarskim kraljem Borisom koji je kao Nemač i antikomunista trebalo, prema ubeđenju vođe Rajha da se nađe na polju odbrane onoga za šta su se do tada zajedno borili. Prema sačuvanim papirima Ribentropa, Hitler je požurivao novi susret sa kraljem Borisom iz dva razloga — trebalo je ukazati na mesto i ulogu Bugarske u odbrambenim planovima nemačkih pozicija na jugoistoku Evrope, i otkloniti Firerovu sumnju u iskrenost kralja Borisa i njegovih saradnika da predano sarađuju sa Rajhom. Zelju kralja Borisa da sastanak ostane tajna

³⁵² PA, Büro St. S. Griechenland, Bd. 4. Telegram Altenburga — RAM nr. 1786, od 26. juna 1943. Takođe, ADAP, E/VI, nr. 123, p. 216: Heinz Richter, o. c. p. 233. ³⁵³ ADAP, E/VI, n. r. 2663, pp. 564. Takođe, DASSIR, NAW, T-120, Rol. 1060, sn. 426307—311. Policijski izveštaj od 16. juna 1943. o stanju bugarsko-turskih odnosa.

³⁵⁴ Бугарска Турска, о. с. ppp. III-III-12. Takođe, Marshall Lee Miller, o. c. pp. 108, 136—137.

Hitler je prihvatio i po njega u Sofiju uputio specijalni avion koji ga je prebacio u Hitlerov Glavni stan. Verovatno je želja da sastanak ostane stroga tajna doprinela da ni pri ovom susretu, 3. juna 1943. godine, nije vođen zapisnik, što je inače činjeno u skoro svim sličnim slučajevima i susretima Hitlera sa drugim šefovima satelitskih ili kvislinških režima. Prema oskudnim indirektnim podacima, prilikom ovih razgovora dominirala je tema o uključivanju Bugarske u rat za odbranu Balkana zajedno sa Nemcima. Hitler je zatražio od kralja Borisa da angažuje bugarske trupe u zaštiti i odbrani celog područja Balkana, što je značilo da Bugari zajedno sa Nemcima krenu još dalje kroz Jugoslaviju, Albaniju i Grčku i da se beskompromisno bore protiv savezničkih trupa, ukoliko ove pokušaju iskrcavanje na ovom području Jugoistoka, na šta, sem malobrojne grupe oko Cankova i njegovih fašističkih saradnika, u Sofiji ne bi niko pristao jer bi to sigurno donelo Bugarskoj teške posledice po završetku rata.³⁵⁵ Kralj Boris je strahovao da bi pomeranje bugarskih trupa prema obalama Sredozemnog mora dovelo do pogoršavanja odnosa Bugarske i Turske i verovatno do rata koji ne bi koristio ni Nemcima ni Bugarima. Obećano je da će bugarske trupe uložiti nove napore na posednutim područjima Balkana u borbama protiv NOV i POJ u Jugoslaviji u ELASA u Grčkoj.³⁵⁶ Da je on ovoga puta bio odlučio da ne popušta, videlo se i po tome što je, i pored Hitlerovog insistiranja da se izvede evakuacija Jevreja, ostao pri odluci da deo Jevreja u Bugarskoj koristi za izgradnju pruga da bi na tim radnim zadacima preživeli rat.

Da su se u Berlinu bili razočarali u Borisa, kao Nemca i kao saveznika, vidi se i prema strogo poverljivoj poruci Ribentropa nemačkom ambasadoru u Sofiji u kojoj se navodi da se ni prilikom ove posete kralja Borisa Nemačkoj nije uspelo ništa novo ostvariti.³⁵⁷

Na temelju pristanka kralja Borisa da se bugarske trupe koriste u ratu protiv NOV i POJ i ELAS-a u novim regionima susednih balkanskih zemalja, konkretno na područjima severne Srbije, u delovima Trakije i severne Grčke,³⁵⁸ održan je 18. juna sastanak vojnih delegacija dveju zemalja. Delegaciju Bugarske predvodio je general Mihov, a sa nemačke strane je bio general Bule. General Bule je u toku ugovaranja tempa prikupljanja i raspoređivanja bugarskih i nemačkih divizija na novim operativnim područjima upoznao Bugare sa time da zemlje protivničkog bloka pripremaju veliku ofanzivu na »evropsku tvrđavu«, tj. da će Crvena armija krenuti sa velikim Snagama na širem frontu a da će se koncentracija anglo-američkih trupa iz Afrike najverovatnije usmeriti prema južnoj Italiji, te da Udružene nemačke i bugarske armije imaju važan zadatak da dočekaju i zaustave neprijatelja, organizuju odbranu važnih punktova lia kojima bi moglo doći do ubacivanja savezničkih desanata i ko-

³⁵⁵ Hans-Joachim Hoppe, o. c. pp. 143—144: BiiTKa TouiKOBa, o. c. pp. 119—120; Marshall Lee Miller, o. c. p. 116.

³⁵⁶ DASIP, NAV, T-120, Rol. 1060, sn. 426307—311, policijski izveštaj od 15. juna 1943. Takode, Hans-Joachim Hoppe, o. c. p. 144.

³⁵⁷ »prilikom posete kralja Borisa Fireru nisu u političkom pogledu nastala bitno nova stanovišta.« ADAP, E/VI, nr. 82, p. 140.

³⁵⁸ Ibid. p. 140.

mandosa, i osiguraju saobraćajne, privredne i strategijske važne tačke u širem zaleđu dalmatinske, albanske i grčke obale. U vezi s tim, nove bugarske oružane snage trebalo je da ojačaju odbranu srednjeg Dunava od jugoslovensko-bugarske granice do Beograda gde bi još samo Beograd i rudnik Bor ostali pod zaštitom nemačkih trupa, kao i da to urade duž cele strategijski važne saobraćajnice Beograd — Solun. Bugarske trupe su morale, pored preuzimanja preostalog dela Srbije da krenu i preko grčkog kopna i da posednu deo obale od solunskog zaliva do grada Katerini, čega su se vodeći vrhovi bugarskog satelitskog režima na čelu sa kraljem Borisom najviše plašili, jer je to značilo prekidanje svih mogućih veza sa zapadnim saveznicima. Da bi odbrana bila što sigurnija, Nemci su preuzeli obavezu da odmah isporuče opremu za još tri bugarske divizije koje bi dobile nove zadatke u očekivanom sukobu protiv armija antihitlerovske koalicije.

Dodela važne uloge bugarskoj armiji u presudnim borbama protiv sila antifašističkog bloka bila je teško breme koga su uspele da se otarase susedna Mađarska i Rumunija. Bio je to najgorči zalogaj svim političkim i vojnim grupacijama u bugarskom političkom vrhu, izuzev, razume se, malog broja bugarskih radikalnih fašista koje su vodili Cankov, Mihov i njima slični. Za kralja Borisa ovaj zahtev je bio ravan pozivu na pogubljenje i razvlaštenje njegove dinastije, jer je pretila neminovna propast svega onoga što je on strpljivom politikom izvlačenja od angažovanosti na bilo kojoj zaraćenoj strani godinama gradio. Poziv za uključanje u totalni rat za deo snaga vladajućeg vrha u Sofiji koji je bio odlučio da osloncem na suprotni tabor izvuče zemlju iz blata u koje je, krivicom i usled zabluda njenih vođa Bugarska ponovo upala, bio je signal za još organizovaniji otpor i jača nastojanja da se ostvari politička i borbena saradnja sa Velikom Britanijom i SAD. Akcije ove grupacije i sve intenzivnija politička i borbena aktivnost snaga pokreta otpora u Bugarskoj usporili su izvršavanje planova o pripremanju bugarske armije za pružanje oružanog otpora saveznicima.³⁵⁹

Najveću smetnju u uvlačenju Bugarske u totalni rat i u beskompromisno služenje interesima Trećeg Rajha činio je sve masovniji i sve uspešniji pokret otpora bugarskog naroda. Bugarska radnička partija (komunista), posle velikih kadrovskih gubitaka u sukobima sa nadmoćnim vojnim i policijskim snagama režima u proleće i leto 1942. godine, nastavila je s otporom i razvijanjem organizovanog ilegalnog političkog rada u pripremanju naroda za ustanak u trenutku kada u Bugarsku stignu oružane snage SSSR. Organizovan i dobro vođen politički rad u narodu doneo je u 1943. odgovarajuće rezultate. Veći deo bugarskog stanovništva bio je opredeljen za antifašističku borbu i oslonac na Sovjetski Savez. Radikalne pronacističke grupe i organizacije nisu uspele pustiti korene u narodu. Pokušaj Britanaca da preko svojih veza i direktnim angažovanjem svoje komande za

³⁵⁹ Boro Mitrovski, Venceslav Glišić, Tomo Ristovski, o. c. pp. 57—58. Takođe, AJ, NAV, T-78, Rol. 32, sn. 290252—72. Izveštaj Komande Jugoistoka za mesec jun 1943, nr. 1565 od 27. juna 1943. pp. 14—15. Ibid. sn. 289881—95, Izveštaj potpukovnika Klamrotha, nr. 11/12600, od 29. avgusta 1943, pp. 5—6, 11—12. Bunca ToimcoBa, o. c. pp. 135—136.

Sredozemlje stvore u narodu osnove za prozapadni pokret, sličan pokretu Draže Mihailovića, nije uspeo. Britanski poverenici su javljali već u proleće i leto 1943. da u Bugarskoj »revoluciju mogu podignuti jedino komunisti«, jer su prema njihovim zapažanjima, u ovoj zemlji »komunisti najbolje organizovani i najaktivniji«. ³⁶⁰ O porastu pokreta otpora u Bugarskoj u proleće i leto 1943. govore i izveštaj i režimske policije koja je radila po instrukcijama nemačkih policijskih stručnjaka, u kojima je zabeleženo da već u to vreme u Bugarskoj oko 12% stanovništva aktivno sarađuje sa komunistima i deluje kroz Otečestveni front. ³⁶¹

U ovakvim uslovima nisu mogle da razviju uspešnu delatnost druge političke grupacije, od radikalno profašističkih do beskompromisno prozapadno opredeljenih struja i pokreta. Pokušaj najkonzervativnijih slojeva satelitskog režima u Bugarskoj, profašističkog pokreta, da u leto 1943. okupi i pridobije stanovništvo za novu društvenu organizaciju nazvanu »Društvena snaga« (Opčestvenie sili) i za takozvane kontra-čete, koje su pokušale da zaustave razvoj NOP u Makedoniji, nije uspeo. ³⁶²

Ni prozapadno opredeljene političke snage, uključujući i najjače grupacije iz redova opozicije koje su predvodili iskusni građanski političari Mušanov, KJoseivanov i drugi, nisu ništa bolje prošle, jer nisu naišle na podršku stanovništva. Kontakti ovih snaga sa predstavnicima zapadnih sila, ostvareni nizom kanala u glavnim gradovima neutralnih zemalja ili preko izbegličkih buržoazija sa Balkana u Britaniji i SAD, ostali su, kao i u slučaju Mađarske i Rumunije, na nivou verbalne saradnje, razgovora, planiranja, predviđanja i ranijih kalkulacija o što bezbolnijem izlasku iz grotla neizvesnosti drugog svetskog rata. ³⁶³

Poštujući logiku istorijskih tokova, realni Britanci su zbog svega ovoga na vreme digli ruke od Bugarske i veoma malo se trudili da umesto jakog uticaja SSSR u toj zemlji povrate svoj uticaj. U saradnji sa prozapadno opredeljenim snagama u Bugarskoj, išlo se na politiku spasavanja onoga šta se bez velikih napora može ostvariti, pa se predlagalo da Bugarska gradi svoju budućnost na prijateljskoj politici i saradnji sa svojim balkanskim susedima. U ime te saradnje predlagano joj je da bez zatezanja vrati teritorije koje su joj nacisti poklonili na račun suseda i da pokuša naći svoje mesto u Balkanskoj federaciji, što je vodilo jednoj povoljnijoj liniji rešavanja ukupnih međubalkanskih problema. Ovo je za Britance bilo posebno važno, jer bi se na taj način izbeglo da Bugarska postane »deo« Sovjetskog Saveza. ³⁶⁴

Antiratno i antiosovinsko raspoloženje stanovništva koristio je pokret otpora i Otečestveni front i širili su svoju delatnost u svim

³⁶⁰ Elisabeth Barker, o. c. pp. 205—206. Takode, Marshall Lee Miller, O. c. pp. 113—114.

³⁶¹ JI. B. BaneB, o. c. p. 287.

³⁶² Boro Mitrovski, Venceslav Glišić i Tomo Ristovski, o. c. p. 61.

³⁶³ Hans-Joachim Hoppe, o. c. p. 145; Marshall Lee Miller, o. c. pp. 110—115; JI. B. BajieB, o. c. p. 291.

³⁶⁴ Elisabeth Barker, o. c. p. 206. John A. Lukacs, o. c. p. 544.

strukturama društva, razvijajući uz tradicionalne vidove pokreta otpora i nove oblike organizovane oružane borbe. Komandant oružanih snaga Vermahta na Jugoistoku u svom izveštaju za april 1943. kaže u vezi sa tim da sve dotadašnje mere usmerene protiv komunističkog pokreta u Bugarskoj nisu urodile plodom i da broj sabotaza, naročito na saobraćajnim linijama raste.³⁶⁵ Pokretom otpora u Bugarskoj uspešno su rukovodili CK Bugarske radničke partije komunista u zemlji, uz uspešnu saradnju i koordinaciju sa zagranničnim biroom Centralnog komiteta i Komunističkom internacionalom u Moskvi do njenog raspuštanja u junu 1943. godine. Veoma važnu ulogu u političkom vaspitanju stanovništva i prenošenju vesti o kretanjima na svetskim frontovima i direktivama partijskog rukovodstva odigrala je svojim redovnim emisijama na bugarskom jeziku radio-stanica »Hristo Botev«³⁶⁶ Posebna pažnja je poklonjena ranije započetoj akciji formiranja mreže ilegalnih organa Otečestvenog fronta, naročito mesnih i gradskih komiteta (do kraja 1943. bio je formiran i uključen u rad 291) koji su pokrivali celu teritoriju Bugarske. Redovima Otečestvenog fronta prilazili su u sve većem broju pripadnici levih krila građanskih političkih partija. U martu 1943. je osnovan Nacionalni omladinski komitet Otečestvenog fronta u koji su ušla levo opredeljena krila mladih u građanskim partijama. Ova organizacija mladih činiće ubuduće osnovnu udarnu snagu u bugarskom pokretu otpora.

U to vreme, rukovodstvo Otečestvenog fronta je pojačalo napore na pridobijanju opozicionih političkih partija za pokret otpora. Razgovaralo se sa vođama pojedinih građanskih partija: Nikolom Mušanovim iz Demokratske partije, Atanasom Burovim iz Narodne stranke, Dimitrijem Gičevim iz Bugarske zemljoradničke stranke. Oni su bili za oslonac na sile antiosovinskog bloka, ali nespremni da prihvate nužnost da Bugarska vrati teritorije koje je dobila u vreme drugog svetskog rata.³⁶⁷

U proleće 1943. godine Centralni komitet BRP pristupio je formiranju Narodnooslobodilačke ustaničke armije sa Glavnim štabom na čelu. Njene jedinice u osnivanju bile su svrstane u 12 operativnih zona, koje su u datom trenutku na poziv Glavnog štaba trebalo da krenu u ustanak i oružanu borbu. Tako je pokret otpora u Bugarskoj u pripremama za pokretanje narodnog ustanka dalje otišao od sličnih pokreta u Rumuniji i Mađarskoj.³⁶⁸

³⁶⁵ »Die Zahl der Sabotage und Teror-Akte besonders auf Verkehrsanlagen haben erheblich zugenommen« – AJ, NAV, T-78, Rol. 487, sn. 472884–899, Mesečni izveštaj Komande Jugoistoka nr. Ia 1060 od 29. aprila 1943. p. 15.

³⁶⁶ JI. Б. Валев, о. с. pp. 275, 291–292: Никифор Горненски, о. с. p. 135: Стоян Рачев, Англия и съпротивителното движение ... p. 125.

³⁶⁷ Антифашистката борба в България, II, nr. 3, pp. 16–19, 44, pp. 145–155.

³⁶⁸ М. Ерелинска, Н. Горненски и С. Петрова, о. с. 67. Takode, История на Отечествената Война на България 1944–1945, I, Военно издателство, София 1981, pp. 62–115: JI. Б. Валев, о. с. p. 285: Никифор Горненски, о. с. pp. 129–134: Стоян Рачев, Англия и съпротивителното движение ... p. 125: Heinz Kühnrich, о. с. pp. 453–457: Die grosse Weltbrand, p. 366.

U gradovima se pokret otpora manifestovao demonstracijama, štrajkovima i ometanjem proizvodnje u predužićima koja su radila za rat. Najznačajnije demonstracije su održane 3. marta 1943. u Sofiji, kada je policija ubila jednog demonstranta, a oko 300 zatvorila, kao i protesti naroda početkom maja protiv deportacije Jevreja. Izveden je veći broj štrajkova od kojih su najmasovniji bili u predužićima u Sofiji, Plovdivu, Gabrovu i Čustendilu. U isto vreme zabeležen je veći broj sabotaža u gradovima i na saobraćajnim linijama.³⁶⁹

Jedan od specifičnih oblika borbe protiv neprijatelja bili su organizovani atentati na vodeće ličnosti iz suprotnog tabora. Pripadnici pokreta otpora ubili su u Sofiji generala u penziji Hrista Lukova, poznatog po pronacističkim opredeljenjima i konkretnim aktivnostima u korist Nemačke,³⁷⁰ kao i predstavnika radikalnog proosovinskog krila Sotira Janeva, neposredno po njegovom izlasku iz Narodnog sabora gde je 15. aprila 1943. u spoljnopoličkom komitetu održao pronemački govor.³⁷¹

Najuspešniji direktni oblik otpora predstavljale su svakodnevne aktivnosti partizanskih odreda u pojedinim oblastima Bugarske u čemu je naročito prednjačilo šire područje oko Srednjeg gorja. Samo u operacijama čišćenja ovog partizanskog žarišta u aprilu 1943. učestvovalo je pod rukovodstvom nemačkih instruktora oko 20.000 bugarskih vojnika, policajaca i žandarma. Od marta 1943. do kapitulacije Italije u raznim planinskim regionima Bugarske izvedeno je 286 partizanskih akcija, od kojih je bilo 47 diverzija na saobraćajnice i druge važne objekte.³⁷²

Pojačane aktivnosti pokreta otpora pod rukovodstvom BRP podsticale su prozapadno opredeljene struje u satelitskom vladajućem vrhu i rukovodstvima političkih partija da se i same više angažuju u traženju izlaza iz rata pomoću zapadnih saveznika. Radi toga ostvareni su kontakti sa sličnim pokretima u susednim balkanskim zemljama. Jedan od najaktivnijih graditelja prozapadno usmerenih akcija na području Balkana, potpredsednik vlade Rumunije Mihai Antonesku, obratio se polovinom jula 1943. preko bugarskog poslanika u Bukureštu satelitskom vodstvu u Sofiji sa predlogom da udruže napore radi što bezbolnijeg izlaska iz rata i da osloncem na zapadne sile ostvare što sigurnije brane protiv dolaska trupa Crvene armije na ovo područje Evrope. Kolebljivi predsednik bugarske vlade Bogdan Filov, verujući ipak da je sigurniji izlaz iz krize osloncem na Nemce, obavestio je Ribentropa o inicijativi i konkretnim predlozima Antoneskua. Ribentrop se zahvalio na obaveštenju i savezničkoj solidarnosti, izražavajući nadu da će dobiti takva obaveštenja

³⁶⁹ Никифор Горненски, о. с. pp. 135—138; Ј. Б. Валеv, о. с. р. 284; Marshall Lee Miller, о. с. р. 120; М. Ерелинска, Н. Горненски, С. Петрова ... о. с. р. 66: Антифашистката борба в България... II, pp. 31—82.

³⁷⁰ АЈ, NAV, Т-78, Rol. 332, sn. 289896—924, Izveštaj komandanta Jugostoka za februar 1943, p. 28; Elisabeth Barker, о. с. р. 205.

³⁷¹ Marshall Lee Miller, о. с. pp. 117—118; Никифор Горненски, о. с. р. 129; Витка Тошкова, о. с. р. 114.

³⁷² Ј. Б. Валеv, о. с. pp. 285—286; М. Ерелинска, Н. Горненски и С. Петрова, о. с. pp. 66—67; Антифашистката борба в България II, pp. 124—135; Heinz Kühnrich, о. с. pp. 453—463.

i o daljnim proameričkim akcijama Mihaija Antoneskua.³⁷³ Bilo je to prenapregnuto vreme i za sam nacistički vrh, kada je trebalo hitno rešavati čitav splet problema vezanih za invaziju Italije, pad Musolinija i pokrivanje postojećim trupama nepokrivenih prostora na Jugoistoku tako da nije imao ni vremena ni snage da interveniše protiv ovakvih ispada primenom oštrijih mera.

Neuspeh za neuspehom oružanih snaga nemačkog Rajha na velikim frontovima u julu 1943. godine delovao je deprimirajuće na kralja Borisa i na njegove saradnike koji više nisu pokazivali spremnost da rade na izvršavanju zahteva koje je pred Bugarsku postavljao Hitler. Radi ohrabrenja i vraćanja samopouzdanja kralju Borisu, 22. jula posetio je Sofiju i kralja šef nemačke kontraobaveštajne službe ABVER-a admiral Kanaris. Kanarisovo optimističko razmatranje budućeg razvoja događaja nije promenilo kraljevo raspoloženje. On je otvoreno izrazio sumnju da je Italija već otpisana kao članica osovin-skog oružanog bloka kao i ozbiljnu sumnju u spremnost Mađara i Rumuna da idu sa Nemačkom do kraja.³⁷⁴

Pad Musolinija koji je predviđao, bacio je kralja Borisa u veće i teže brige jer je u novonastalim uslovima očekivao još upornije Hitlerove zahteve, što je značilo put u sigurnu propast. Na to nije trebalo dugo čekati, jer je uskoro došao Hitlerov poziv za novi, treći susret u toku 1943. godine na kome Boris više nije imao šansi da se izvlači. U razgovorima sa Bekerleom, nemačkim poslanikom u Sofiji, 11. avgusta, gde je utvrđivan termin posete, kralj Boris je pokazivao još veći pesimizam, asocirajući na često teško breme sudbine vodećih ljudi rečenicom: »I veliki Musolini je našao svoga Bruta«³⁷⁵ čime je dao naslutiti i svoj neslavni kraj.

Do susreta u Hitlerovoj jazbini Volfšance u istočnoj Pruskoj došlo je 14. avgusta 1943, u vreme kada je zbog teškog poraza u Kurskoj izbočini dogorevala Hitlerova velika nada da na istoku u 1943. godini razbije snage Crvene armije i preokrene tok drugog svetskog rata u svoju korist. Ni ovoga puta nije bilo zapisničara, ali se može pretpostaviti sa sigurnošću u kakvoj se ulozi nalazio kralj Boris pred Hitlerom kome je sve pošlo naopako. Hitler je ovoga puta beskompromisno tražio angažovanje bugarskih divizija na svim delovima Balkana, u Jugoslaviji, Albaniji i Grčkoj.³⁷⁶ Položaj kralja Borisa je još više komplikovala činjenica da je uz njegovo znanje i blagoslov baš u to vreme preko tajnih kanala tražena podrška Zapada za izlazak iz ratnog ćorsokaka u kome je Bugarska očekivala opet najveće traume.³⁷⁷

³⁷³ p. _{AJ} Büro St. S. Bulgarien, Bd. 5. Telegram Bekerlea — RAM, nr. 1122 od 29. jula 1943. Takode, ADAP, E/VI, nr. 202, p. 349.

³⁷⁴ »Kralj je u vezi sa stanjem u Italiji izrazio zabrinutost. Mislio je da volja Italije za učestovanje u ratu nije više jaka ... Pitao je takode za položaj drugih balkanskih zemalja. On govori negativno pre svega o Mađarskoj i Rumuniji«, ADAP, E/VI, nr. 167, p. 290.

³⁷⁵ ADAP, E/VI, nr. 186, pp. 326—328, 221, pp. 389—391.

³⁷⁶ AVII, NAV, T-311, Rol. 188, sn. 44, Zahtev OKV od 28. avgusta 1943. Takode, Hans-Joachim Hoppe, o. c. pp. 144, 146; Marshall Lee Miller, o. c. pp. 140—141.

³⁷⁷ Витка Тошкова, o. c. pp. 122—123.

Povratak kralja Borisa sa sastanka sa Hitlerom bio je pokriven velom misterije, ali je samo jedna njegova kratka rečenica iskazana na dočeku u Sofiji zvučala kao juk zauvek izgubljenog: »*Naša igra je završena*«. ³⁷⁸ Kralj Boris se odmah povukao u svoj letnjikovac u blizini Sofije. Kolale su vesti da je oboleo. Nekoliko dana kasnije, 24. avgusta, usledio je hitan poziv čuvenom nemačkom lekaru Sajcu (Saitz) da dođe u pomoć jer je, navodno, kralj teško bolestan. Četiri dana kasnije, 28. avgusta, ekipa lekara izdala je kominike da je kralj Boris umro, na dijagnozu »angina pectoris«, koja je naišla na opravdane sumnje. ³⁷⁹ Znatan broj savremenika pridavao je vrednost jednoj od više varijanti o kraljevoj smrti, naime, da ga je otrovala nemačka policija. Veoma uticaj na ličnost Nemačke, sa specijalnim zadacima na Balkanu u to vreme, ing. Herman Nojbaher, piše o toj verziji. ³⁸⁰

Kraljevu bolest i smrt pokušale su da iskoriste političke grupacije u Bugarskoj koje su se nalazile u međusobnim sukobima da u zemlji, a i na Balkanu, osiguraju veće šanse vlastitim pozicijama i planovima. Uz bugarske radikalne pronaciste koji nisu imali šansi, u igru su se ubacile i unutarbugarske pa i balkanske političke struje koje su pokušavale da poprave svoj položaj osloncem na saveznike. Među njima se ponovo našao i Mihai Antonesku koji je preko rumunskog poslanika u Sofiji Krista (Cristu), koristeći se teškim položajem kralja Borisa, 17. avgusta predložio da istupe zajedno prema zapadnim saveznicima kako bi uspeali. Radi boljih šansi koristio se najosetljivijom temom u ovoj igri, hvaleći se kako ima pouzdane podatke da će Sovjeti ostvariti jak uticaj na celom području Jugoistoka, u prvom redu na Rumune i Bugare, pošto će oni kao prvi na putu prodora Crvene armije biti izloženi najvećoj opasnosti. Da bi dejstvo ove »proverene« vesti bilo još efektivnije, saopštio je »siguran« podatak da se trasiraju pregovori između SSSR i Nemačke. Verni pristalica Trećeg Rajha, predstavnik bugarske vlade Filov, ponovo je izdao svog prvog komšiju i dostavio obaveštenje Ribentropu koji mu je izrazio zahvalnost uz neočekivani savet da ovakve neodgovorne ideje Mihaija Antoneskua ne treba uzimati ozbiljno. ³⁸¹

Oslanjajući se na oružanu snagu nemačke i otvorenu podršku nemačkih specijalnih izaslanika i agenata trenutno su najviše koristili izvukle iz zamršene situacije u Bugarskoj u toku avgusta i septembra 1943. brojno slabe ali po podršci jake unutarbugarske pronemačke

³⁷⁸ Антифашистката борба в България II, nr. 47, pp. 160—64. Takode, В. Д. Вознесенский, Цар Борис, Гитлер и легионеры, Новая и новейшая история, nr. 2/1971, p. 111; Никифор Горненски, o. c. pp. 147—148; Витка Тошкова, o. c. pp. 124, 137; Hans-Joachim Hoppe, o. c. p. 146; Marshall Lee Miller, o. c. pp. 137—139, 141.

³⁷⁹ ADAP, E/VI, nr. 243, p. 431. Takode, nr. 257, pp. 450—51, 270, p. 463. Elisabeth Barker, o. c. p. 306; John Lukacs, o. c. p. 533; Marshall Lee Miller, o. c. p. 137; М. Ерелинска, Н. Горненски, С. Петрова, o. c. p. 67.

³⁸⁰ »Hitlerova misao o trovanju imala je čak za posledicu da je on Ribentropu koji je prvobitno trebao da ide u Sofiju na pogrebne svečanosti izričito zabranio da tamo uzima hranu koja nije pripremljena od strane sopstvenih ljudi.« Hermann Neubacher, o. c. pp. 67—68.

³⁸¹ ADAP, E/VI, nr. 233, pp. 411—412.

snage. Uz najneposredniju pomoć Nemaca one jačaju svoju ulogu u najvišim organima satelitskog režima u zemlji. Odmah po povratku kralja Borisa sa razgovora sa Hitlerom, pre objave da je oboleo, u Sofiju je došao državni sekretar u Ministarstvu inostranih poslova Nemačke Stengraht (Steengracht von Moyland Gustav Adolf) sa zadatkom da, u procesu temeljitih izmena u najvišem vrhu satelitske vlasti i Sofiji, ojača ulogu i uticaj pronemačkih snaga.

U izveštaju o stanju u Bugarskoj Stengraht piše 27. avgusta, dan pre kraljeve smrti, da je kriza u Bugarskoj, koju podstiču elementi neprijateljski raspoloženi prema Rajhu, počela naročito da buja od zime 1942/1943. i da joj je mnogo doprineo i sâm vladajući vrh u Bugarskoj, pa i kralj Boris lično koji je, i pored formalnog parlamentarizma imao apsolutnu vlast. Radi uspešnijeg delovanja i okupljanja snaga koje su prijateljski vezane za Nemačku, Stengraht predlaže da se u regentski savet izaberu oni koji su se u praksi pokazali kao verni saradnici Rajha, posebno ističući značaj izbora dotadašnjeg predsednika vlade Bogdana Filova za člana tog saveta.³⁸²

Da bi se omele brojne i mnogo jače opozicione snage da nature svoje ljude u regentski savet, do čega bi sigurno došlo da je izbor saveta vršen po Ustavu, sazivanjem Velike narodne skupštine u kojoj bi prijatelji Nemaca imali sigurnu manjinu, izbor saveta je izvršen na običnom zasedanju Narodnog sobranja gde su uz podršku Nemaca mogle da ostvare prividnu i neznatnu većinu pronemački opredeljene snage. One su istakle za svoje kandidate u regentski savet proverene saradnike Rajha, Bogdana Filova, dotadašnjeg predsednika vlade, i Borisovog brata, princa Kirila.³⁸³ Posao oko dovođenja proverenih prijatelja Rajha u nove organe vlasti ipak nije išao tako lako kako su to bili planirali u Berlinu i u pronemačkim krugovima u Sofiji, jer su protivničke snage bile neuporedivo brojnije i jače. U poverljivom policijskom izveštaju upućenom iz Sofije u Berlin 3. septembra 1943. o sve oštrijoj unutarpolitičkoj krizi i uz priznavanje da su protivničke snage sve moćnije, konstatovana je slabost onih snaga i pojedinaca na koje su se oslanjali Nemci: Cankova, Filova, Mihova, princa Kirila, Grabovskog i drugih.³⁸⁴

Da ne bi kojim slučajem došlo do rešenja koja bi bila suprotna željama Rajha, Ribentrop je 5. septembra 1943. naredio sekretaru Stengrahtu da produži svoj boravak na specijalnom zadatku u Sofiji sve dok se ne izabere regentski savet i nova vlada po željama i planovima Rajha. Po nalogu Ribentropa u taj savet su morali da budu izabrani: Bogdan Filov, princ Kiril i jedan od sudija Kasacionog suda koji se pokazao prijateljem Rajha. Za predsednika vlade planiran je fašista profesor Cankov, uz alternativu: ako Cankov kao profanisana

³⁸² Ibid. nr. 249, p. 440.

³⁸³ Ibid. nr. 260, pp. 453—454, 265, pp. 458—459; Л. Б. Валеv, o. c. p. 292.

³⁸⁴ DASIP, NAV, T-120, Rol. 1060, sn. 426259—66, citirani policijski izveštaj od 30. septembra 1943.

ličnost ne prođe, da to bude neko od prijatelja Rajha, ali ni u kom slučaju na taj položaj nije smeo biti izabran KJoseivanov koga je isticala opozicija i koji je osumnjičen kao jedan od vođa prozapadno opredeljenih političkih vrhova u Bugarskoj.³⁸⁵

Samo dva dana kasnije, 7. septembra, Štengraht je izvestio Ribentropa da je zadatak samo delimično ispunjen jer kandidatura Cankova nikako nije mogla proći, ali da se i dalje vodi glavna borba da KJoseivanov ne uđe u vladu.³⁸⁶ Sutradan 8. septembra, Ribentrop zahteva da Štengraht učini sve da se raskrinka KJoseivanov kao pion neprijateljskih sila Velike Britanije, SAD i SSSR i da se onemogući njegov ulazak u regentski savet ili izbor za predsednika vlade, jer na to mesto, ako već ne može Cankov, mora doći prijatelj Rajha, na primer, Grabovski.³⁸⁷

Protiv kršenja načela buržoaskog ustava i naturanja u najviše organe ljudi koji nemaju podršku naroda ustali su Otečestveni front i prozapadno opredeljenje političke grupe u Bugarskoj. Nacionalni komitet Otečestvenog fronta je uputio 10. septembra proglas narodu da se ustane protiv regentskog saveta koji nameću Nemci i domaći fašisti, te da se izbor obavi u duhu ustava, sazivanjem Velikog narodnog sabora.³⁸⁸

Pokret otpora u Bugarskoj, i pored jakog uticaja Otečestvenog fronta, nije raspolagao dovoljnim oružanim snagama koje bi bile u stanju da iskoriste povoljno raspoloženje naroda i reše razvoj događaja u zemlji u korist težnji najširih masa. Na drugoj strani, daleko malobrojnije snage, oslanjajući se na snažne satelitski aparat, vojsku, policiju i posebno na zaštitu moćne nemačke sile, uspevale su da nature ono rešenje koje su one želele.

Zahvaljujući direktnom uplitanju Nemaca malobrojne i slabe proosovinske snage uspele su da nature svoje rešenje na redovnoj sednici Narodnog sabora održanoj 9. septembra 1943, kada su u regentski savet izabrana trojica do tada najproverenijih nemačkih saradnika, Bogdan Filov, princ Kiril i general Mihov. Plan nacističkog vrha da na čelo nove vlade dođe njihov stari prijatelj Cankov nije prošao, ali je ipak na taj položaj izabran pronemački opredeljeni Božilov (Dobri Božilov), ministar finansija koji je do tada revnosno obavljao organizovano plaćkanje sirovina i drugih dobara bugarskog naroda u korist Nemačke. Pronacističke snage su omele ulazak u vladu demokratski orijentisanog KJoseivanova, ali su antiosovinske snage ipak privremeno uspele da obezbede Ministarstvo inostranih poslova za svoga čoveka Savu Kirova (ranijeg bugarskog poslanika u Ankari) koga će već u oktobru 1943. godine, uz neposrednu podršku Nemaca, istisnuti bugarski profašisti i umesto njega dovesti svog čo-

³⁸⁵ ADAP, E/VI, nr. 280, p. 487.

³⁸⁶ Ibid. nr. 284, pp. 491–493.

³⁸⁷ PA, Büro St. S. Bulgarien, Bd. 5. Telegram RAM – Bekerleu i Altenburgu od 8. septembra 1943.

³⁸⁸ Антифашистката борба в България, И, nr. 49, pp. 165–168. Takođe, Никифор Горненски, о. с. р. 151.

veka Dimitra Sišmanova. Treći, najvažniji po značaju portfelj ministra unutrašnjih poslova, pripao je velikom prijatelju Rajha Petru Grabovskom.³⁸⁹

Tako su Nemci u vreme teških iskušenja u Italiji u septembru 1943. uspeli u Bugarskoj, zahvaljujući pre svega nedovoljnoj povezanosti antiosovinskih snaga, privremeno i prividno da ojačaju pozicije svojih prijatelja. Čerčil je uočio i istakao mršave rezultate antiosovinskih snaga u Bugarskoj u jesen 1943, posebno ako se ima u vidu antinemačko raspoloženje velikog dela bugarskog naroda.³⁹⁰

Sekretar Štengraht je bio zadovoljan svojom misijom u Bugarskoj, pa je 20. septembra 1943. podneo Ribentropu izveštaj o promena u satelitskom vrhu u Sofiji koje su obavljene u skladu sa željama Berlina.³⁹¹

Bila je to trenutna i varljiva pobeda jer su snage na koje su se oslanjali prijatelji Nemačke u najvišem vrhu satelitskog režima u Sofiji bile veoma slabe, dok su antiosovski opredeljene snage, posebno njihov najistaknutiji deo, pokret otpora — sve više jačale, stvarajući nove uslove za direktno sučeljavanje antifašističkih snaga u borbi protiv dominacije i naturenih uticaja Trećeg Rajha.³⁹²

9. NEMAČKO-TURSKI ODNOSI U 1943. GODINI

Ishod ratnih operacija na Istoku i u Africi krajem 1942. i početkom 1943. uticali su na promene nekih odnosa Turske sa međusobno zaraćenim silama. Do tada je inicijativu za uvlačenje Turske u ratni okršaj imala Nemačka, a onda tu funkciju preuzima Velika Britanija. Shvatljivo je bilo da ratujućoj sili kojoj ne teku uspešno ratni naponi na velikim frontovima nisu odgovarali ratni zapleti na osetljivim moreuzima, jer bi joj još više otežali situaciju, i obrnuto — sili koja je brala uspehe na ratištima, sukob na granicama Turske je mogao koristiti.³⁹³

Vlada Turske je prelomnu zimu 1942/1943. dočekala sa posebnim kalkulacijama. Većina njenih političara, šefova građanskih partija i članova vlade počela je da sumnja u pobedu Nemačke, ali je kalkulirala i na opštem iznurivanju Sovjetskog Saveza i na mogućem kompromisu Nemaca i Britanaca. Sumnje u stvarne vojne, privredne i druge mogućnosti Sovjetskog Saveza, pod snažnim utica-

³⁸⁸ Stoyan Rachev, *Anglo-bulgarian Relations during the Second world War (1939–1944)* Sofia Press, 1981, pp. 64–82. Isti autor *Англия и съпротивителното движение...* п. 126. : Никифор Горненски, о. с. р. 150: Hans-Joachim Hoppe, о. с. р. 149.

³⁹⁰ Winston Čerčil, *Drugi svetski rat*, V, pp. 57, 130, 200, 315–316, 333, 397, Takođe, Витка Тошкова, о. с. р. 128; Никифор Горненски, о. с. р. 150; Hans-Joachim Hoppe, о. с. pp. 148; Marshall Lee Miller, о. с. pp. 143–148.

³⁹¹ ADAP, E/VI, nr. 331, pp. 562–563.

³⁹² Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945, том I, Московская конференция министров иностранных дел СССР, США, и Великой Британии (19–30 октября 1943 г. Москва 1978, nr. 86, pp. 324–326.

³⁹³ III. Сахибов, о. с. pp. 136, 139; Zehra Önder, о. с. р. 212.

jem antikomunističke propagande, prvenstveno one koja je dolazila iz Nemačke, i dalje su imale efekata u konzervativnim krugovima u Turskoj, koji su potcenjivali mogućnosti SSSR, računajući na pobedu Vermahta i sigurno uništenje sovjetske države.

Suprotno tome Britanci su verovali u spremnost Sovjeta da se bore na život i smrt, a već od prvih uspeha pod Moskvom, a naročito posle pobeđe kod Staljingrada, bili su potpuno uvereni u nadmoć Sovjetskog Saveza. Sam Čerčil je priznao da su uspesi koje su anglo-američke snage postigle na širem području Mediterana bili omogućeni pobeđama Crvene armije na istočnom frontu i njenim uspešnim prodorima na zapad.³⁹⁴

Sovjeti su isto tako, polazeći od neiscrpnih ljudskih i sirovin-
skih mogućnosti, visoke tehnike i industrijske proizvodnje, verovali u snagu zapadnih saveznika, sigurno očekujući njihove snažne udare na najznačajnijim strategijskim pravcima drugog fronta već u toku 1943.³⁹⁵ Zahvaljujući geopolitičkom položaju, odsustvu neposredne i direktne ugroženosti i potrebama izgradnje armije, zapadni saveznici su planirali ratne operacije, izvodili pripreme i razložno ratovali, primenjujući sve elemente ratne tehnike, vodeći uvek najviše računa o postizanju uspeha sa što manje gubitaka, posebno ljudskih. Velika sovjetska pobeđa pred Staljingradom davala je osnova za mogućnost brzog odstupanja snaga Vermahta, pa je i na Zapadu, pod pritiskom opšteg optimizma, počelo nešto ubrzanije planiranje predstojećih vojnih savezničkih poduhvata.

Ulagani su naponi da se svi antiosovinski pokreti u okupiranoj Evropi angažuju u borbama protiv sila Osovine, a da se još neangažovani deo neutralnog sveta pridobije za aktivnu saradnju protiv sila Osovine. Da bi organizacija borbe protiv sila Trojnog pakta bila uspešnija, veća pažnja je posvećivana koncipiranju globalnih strategijskih vojnih planova, dogovorima i saradnji saveznika. Prilikom susreta na najvišem nivou delegacija Velike Britanije i SAD predvođenih Čerčilom i Ruzveltom, održanog u Kazablanki od 13. do 18. januara 1943, pored dogovora o saradnji na globalnom planu, razgovaralo se i o drugim temama, o korišćenju oružanih i drugih mogućnosti pokreta otpora malih zemalja jugoistočne Evrope, među njima i Turske, u ratu protiv okupacionog sistema sila Osovine na ovom području. Vođe dveju velikih sila su se dogovorile da udare protiv »osovinske tvrđave« u Evropi treba usmeriti u letnjim mesecima 1943. preko Sicilije (šifra »Haški« (Husky), i u isto godišnje doba 1944. preko Francuske (prvo pod šifrom »Raundap« a zatim »Overlord«) očekujući od prve operacije osvajanje Sicilije čime bi se pomorske komunikacije u Sredozemlju učinile bezbednim, oslabio pritisak Vermahta na istočnom frontu i pojačao pritisak na Italiju,

³⁹⁴ Winston Čerčil, Drugi svetski rat, IV, p. 651.

³⁹⁵ Sire o ovoj temi: Elisabeth Barker, Jugoistočna Evropa u britanskoj ratnoj strategiji, 1941–1945, u knjizi: Britanska politika na Balkanu ... pp. 117–130 i prilog F. W. D. Deakina, Mit o savezničkom iskrcavanju na Balkanu, u istoj knjizi, pp. 349–367; Jovan Marjanović, Borbe na Neretvi i Sutjesci u svetlosti savezničkih planova za iskrcavanje na Balkan, u zborniku Neretva i Sutjeska 1943, pp. 215–221.

a zatim i poboljšali uslovi da se Turska pridobije za aktivnu saradnju protiv sila Osovine.³⁹⁶ Dogovoreno je da se Sovjetima pruže opšta obaveštenja o namerama, ali bez konkretnih obaveza i obećanja. Ovakva informacija nije obradovala Staljina, a posebno ga je oneraspoložila vest da će do invazije na jugoistoku Evrope doći tek u leto 1943.³⁹⁷ Da bi se smirili Sovjeti, ukazivano je na dobre mogućnosti pridobijanja Turske kada bi njenih oko 50 divizija predstavljalo korisnu snagu u vreme pripremanja Anglo-Amerikanaca za invaziju na Italiju i, kasnije, na Francusku. Staljin je prihvatio Čerčilovu ideju da se pokuša privući Turska u rat protiv sila Osovine, ali je i ovoga puta otvoreno izražavao nevericu da će postojeća vlada u Turskoj dozvoliti da bude uvučena u sukob sa Nemačkom.³⁹⁸

U duhu pomenutih dogovora, posle prvih krupnih rezultata, stalingradske bitke i uspeha savezničkih snaga u Africi početkom 1943, počeli su jači pritisci Britanaca na vladu Turske. S obzirom na to da je u njenom vladajućem vrhu bilo uticajnih ličnosti koje još nisu bile ubeđene u poraz Nemačke (kao i onih pronemačkih opredeljenih) i koje su, prema tome, bile spremne da aktivno učestvuju u ratu u sastavu koalicije, u kojoj je važan činilac bio Sovjetski Savez, britanska nastojanja su nailazila na efikasne i smišljene otpore. Na primer, traženo je 50 eskadrila borbenih aviona koje saveznici, zbog sopstvenih potreba, nisu bili u stanju da odvoje. Inače, saveznici su raspolagali ograničenim oružanim potencijalom na Bliskom istoku i nisu bili u mogućnosti da većim snagama pomognu Turke. Zahtevalo se od Britanaca da im ustupe ratne planove za 1943. godinu, što im ovi nisu smeli dati, jer se znalo da u najvišim vojnim i političkim organima turske vlasti uspešno deluju nemački agenti. Britanci su bili spremni da, uz krajnje napore, odvoje broj aviona potreban za opremanje oko 36 eksadrila, ali ni to nije moglo da pridobije Turke.³⁹⁹ Strahovanja onih Turaka koji su bili za najprisniju saradnju sa Zapadom bila su opravdana, jer su Nemci još uvek bili u stanju da, uz angažovanje bugarskih oružanih snaga, ugroze bezbednost moreuza, pa i turskog kopna na maloazijskoj strani.

Zahvaljujući dobro organizovanoj špijunskoj mreži u Turskoj, Nemci su imali podatke o svim ovim nastojanjima i znali su pravo raspoloženje turske vlade i znatnog dela turske vladajuće buržoazije, pa nisu morali strahovati da će Turska napustiti politiku neutralnosti koja je Rajhu odgovarala u toku 1943. godine. U tajnom policijskom izveštaju upućenom iz Ankare rajhsfireru SS i šefu nemačke policije Himleru 20. januara 1943. pisalo je da Turska, podrazumevajući pod tim vodeći vladajući vrh, želi u svim prilikama uništenje Sovjetskog Saveza, da ona više strepi od saveznika nego od Nemač-

396 Winston Čerčil, o. s. IV, pp. 628-642. Takode, Elisabeth Barker, o. s. pp. 356-357; John Lukacs, o. s. p. 510; Zehra Önder, o. s. p. 180; М. Говард, o. s. pp. 172-206; Новейшая история Турции, p. 195.
397 Winston Čerčil, o. s. p. 636. Советско-английские отношения, nr. 181, pp. 335-336, 184, pp. 340-341.
398 III. Сахибов, o. s. p. 142.
399 DASIP, Amb. KJ Ankara, F-48, Izveštaj Sumenkovića, nr. str. pov. 11, od 13. januara 1944.

ke i da je najjača spona između Nemačke i Turske stalno, obostrano osećanje da im pretila opasnost od Sovjetskog Saveza.⁴⁰⁰

Britanci, a posebno premijer Čerčil, nisu gubili nadu da će uspeli da oslabe otpore uvlačenju Turske u rat protiv Osovine i nastavili su uporno da rade na tom zadatku. Pripremajući se za susret sa državicima Turske krajem januara 1943, Čerčil je morao prvo da radi na pripremanju i pridobijanju onih svojih saradnika u vladi koji nisu mnogo verovali u snagu Turske, a ni u mogućnost da se ona oslobodi neutralne politike, odnosno politike upornog laviranja između dve sile i dva ratujuća bloka. Radi pridobijanja za aktivnu politiku prema Turcima, Čerčil je pisao: »... Situacija koja se razvija protiv Italije i koju je prouzrokovalo rusko napredovanje, mora pre svega dati nepobitne rezultate u pogledu bezbednosti Turske«, zaključivši da se Turska mora što pre vojnički dobro opremiti. Njenom političkom usmeravanju u aktivnu saradnju protiv Nemačke, po mišljenju Čerčila, najviše je trebalo da doprinesu rusko-američko-britanske garancije njenih granica i njenog integriteta.

Zahvaljujući ponajviše Čerčilovoj poslovičnoj upornosti, došlo je 30. januara 1943. do sastanka u salonu specijalnog voza na otvorenoj pruzi kod mesta Adane, nedaleko do tursko-sirijske granice, između britanske i turske državne delegacije najvišeg ranga, koju je predvodio sa britanske strane premijer Čerčil, a sa turske — predsednik republike İnönü. Čerčilova ukazivanja na značaj trenutka u kome Turci i saveznici moraju naći mogućnosti da se nađu na istoj liniji borbe protiv sila Osovine (a obećavao je velike količine oružja i opreme), nisu uspela da otklone rezervisanost druge strane. Turski državnici su i ovog puta istakli glavni problem — pitanje odnosa Turske i SSSR, ukazujući na realne mogućnosti da SSSR posle rata ostvari dominaciju u istočnoj Evropi. Predsednik turske vlade Saradžoglu je istakao: »Čitava Evropa je puna Slovena i komunista«, a zatim zaključio: »Sve pobeđene zemlje će postati boljševičke i slovenske ako Nemačka bude tučena«.⁴⁰¹

Čerčilova nastojanja da umanjí sumnje turskih državnika u opasne i neprijateljske namere Sovjetskog Saveza prema Turskoj nisu uspevale, jer su ih životne škole surovog ratnog vremena različito opredelile, iako su po ubeđenju predstavnici i jedne i druge strane bili deklarísani antikomunisti. Međutim, dok je Čerčil kao deklarísani antikomunista, zahvaljujući svojoj razboritosti i realnosti, u stvarnim istorijskim okolnostima prihvatio saradnju sa komunistima u Sovjetskom Savezu koji su se našli u istoj situaciji kao i Britanci i s obzirom na zajednički prolivenu krv stvorili čvrsta ratnička prijateljstva i poverenje, dotle su turski državnici, u zavetrini mira, izloženi novim dozama nemačke antikomunističke propagande, postajali još udaljeniji od svojih sovjetskih suseda. Objašnjavajući

⁴⁰⁰ U policijskom izveštaju o stanju u Turskoj pisanom za vođu SS i šefa nemačke policije Himlera 20. januara 1943. godine, pored ostalog, piše: »I po turskom shvatanju danas Turska više nije ugrožena od Nemačke već od saveznika ... Najjaču sponu između Nemačke i Turske podstiče još nepobeđena Rusija«. BA, NS, 19, Aktenband 2236, pp. 7–14.

⁴⁰¹ Winston Čerčil, o. c. p. 655 i 659. Takođe, Zehra Önder, o. c. pp. 180–183.

logički istorijsku uslovljenost neminovne borbene saradnje Britanaca i Sovjeta, Čerčil je pokušavao da objasni Turcima da je i u slučaju novog konfrontiranja komunista i »slobodnog« sveta za Turke bolje da se nađu u taboru pobednika i pod sigurnom zaštitom Velike Britanije i SAD nego da budu usamljeni, ali ni to nije delovalo. Nisu imala znatnijeg efekta ni saopštenja da Sovjeti još nikad nisu prekinuli preuzetu ugovornu obavezu. Turci su izrazili spremnost da prime savezničko naoružanje i da razviju sve oblike međusobne saradnje, ali su tražili da se poštuje politika neutralnosti i nemešanja u ratni sukob između njihova dva »prijatelja«, Velike Britanije i Nemačke, koji su se sticajem okolnosti, našli u međusobnom ratnom obračunu.⁴⁰²

Cerčil je, i pored svega toga, otišao sa sastanka u Adani s namdom da će Turska u toku 1943. prići antiosovinskom bloku i početi da ratuje protiv sila Osovine. Bilo je to ponajviše posledica samo površinskog poznavanja prilika u Turskoj gde je strah od »boljševizma« bio jači od svih drugih opasnosti. Najveći broj diplomatskih i drugih predstavnika antiosovinskih i neutralnih zemalja u Ankari imao je suprotno gledanje na tokove turske spoljne politike u odnosu na Čerčila. Pa i sam britanski ambasador u Ankari 'izjavljivao je pred svojim kolegama u to vreme, da će Turska, ako to bude učinila, ući u rat tek pri kraju, i to ne sa namerom da ratuje već da učestvuje u ugovaranju mira i odnosa među državama i narodima posle rata, da će pravdanje uvek tražiti u svojim strahovanjima da ih ne ugrozi Sovjetski Savez.⁴⁰³

Obaveštavajući Staljina o razgovorima sa turskim predstavnicima u Adani, Čerčil je izrazio uverenje da će Turska prići antiosovinskoj koaliciji u 1943. godini, u što je Staljin sumnjao, i to uvek iz istog razloga — što Turci ne žele da sarađuju sa SSSR, a pošto je SSSR u antihitlerovskom bloku, onda neće aktivno pristupiti ni tome bloku. Ipak je Staljin prihvatio Čerčilovu preporuku da se radi udruženim snagama na popravljaju tursko-sovjetskih međudržavnih odnosa, i to ne zbog pojedinih ličnosti u turskoj vladi koje su uvek bile pre za saradnju sa Nemcima nego sa Sovjetima, već u interesu opšte borbe i saradnje.⁴⁰⁴

Ocene britanskog ambasadora u Ankari o Staljinu i o mogućnosti pridobijanja Turske za rat protiv Nemaca bile su bliže stvarnosti od Čerčilovih, što je potvrđivala i činjenica da su Nemci odmah po sastanku u Adani došli do zapisnika o razgovorima. Dobili su mnogo dodatnih informacija od turskog ministra inostranih poslova Numana koji je po povratku iz Adane imao sastanak sa nemačkim ambasadorom Papenom i vrlo ga detaljno informisao o pojedinostima toka razgovora.⁴⁰⁵

⁴⁰² Zehra Önder, o. c. p. 180—182. Takode, Vinston Cerčil, o. c. p. 656—660; John Lukacs, o. c. p. 512; III. Сахибов, o. c. pp. 141—143; М. Говард, o. c. p. 264; Новейшая история Турции, p. 195.

⁴⁹³ Lothar Kreckler, o. c. p. 231. Takode, ADAP, E/V, nr. 52, p. 109: DASIP, KJ Ankara, F-44, telegram Sumenkoviča nr. 11 od 6. januara 1943.

⁴⁰⁴ Советско-английские отношения... I, nr. 179, pp. 332—334, 180, pp. 334—335. Takode, III. Сахибов, o. c. p. 143.

⁴⁰⁵ ADAP, E/V, nr. 241, pp. 458—460.

Numan je u razgovorima sa Papenom, polazeći od mišljenja turske vlade da je Nemačka izgubila samo jednu bitku, ali ne i rat, saopštio sagovorniku da je Turska uspjela sačuvati neutralnost i da se nije plašila da pred Britancima saopšti kako je za budućnost Turske najveća opasnost Sovjetski Savez, pa upravo zbog toga mora da čuva svoje oružane snage da bi mogla ravnopravno da učestvuje u rešavanju svoje sudbine kad borbe na frontovima utihnu. Papen je na temelju ranije dobijenih podataka i ovih razgovora došao do zaključka da će Turska ostati do kraja neutralna i da bi njeno uključivanje pod pritiskom Britanaca moglo da dođe u obzir samo ako bi došlo do iznenadnog i brzog pogoršanja položaja Nemačke.⁴⁰⁶

Dozvoljavajući mogućnost da može doći do iznenađenja, nemačko vrhovno komandovanje je ipak posle Adanskog sastanka pristupilo preduzimanju mera za jačanje, ili bar očuvanje, svojih pozicija u Turskoj, a isto tako i za jačanje odbrambenih pozicija u zaleđu Turske — na Balkanu — čineći to osloncem na bugarske oružane snage.⁴⁰⁷ Tako je OKH početkom februara 1943. izradila detaljnu analizu o mogućim varijantama udruživanja oružanih snaga Turske i saveznika, njihovim eventualnim pokušajima da udare na odbranu na trakijskoj granici i o mogućnostima stvaranja odbrambenih položaja nemačkih i bugarskih trupa i protivnapada preduzimanjem protivofanzive.⁴⁰⁸

Cerčil je, prezentirajući Tursku kao važnog činioca na strani antiosovinskih snaga u rešavanju tekućih problema na jugoistoku Evrope i posle razgovora u Adani, morao da savlada niz prepreka, kako u svojoj zemlji, tako i u savezničkoj koaliciji. Još uvek, veliki deo njegovih saradnika nije verovao u vojničke i druge mogućnosti Turske, niti u spremnost njene vlade da se priključi antiosovinskom bloku. Sovjeti su prihvatili preporuku o poboljšanju odnosa sa Turskom, ali s obzirom na to da su Turci izazivali zahlađenje tih odnosa, očekivali su njihovu inicijativu.⁴⁰⁹ Ne gubeći ništa time što se odnosi sa SSSR vraćaju u normalne tokove, vlada Turske prihvatila je preporuku Britanaca i 13. februara 1943. dala predlog Moskvi da se pristupi normalizaciji odnosa.⁴¹⁰

Pošto je proces poboljšanja odnosa Turska — SSSR krenuo svojim tokom, Britanci su, uz liferovanje obećanih količina oružja i opreme, nastojali da indirektno pripreme Tursku za očekivanu inva-

⁴⁰⁶ ADAP, E/V, nr. 91, pp. 163—165, 95, pp. 169—170, 241, pp. 458—460.

⁴⁰⁷ ADAP, E/V, nr. 95, p. 170. Takode, AVII, NAV, T-77, Rol. 875, sn. 5622986—91, Izveštaj Kanarisa nr. 219 od 2. februara 1943: AJ, NAV, T-78, Rol. 332, sn. 289896, Izveštaj komandanta Jugoistoka za februar, od 2. marta 1943, p. 1.

⁴⁰⁸ AJ, NAV, T-78, Rol. 333, sn. 290462—8, nr. 235, od 4. februara 1943. III. Сахибов, о. с. pp. 137—138, 149. Boro Mitrovski, Venceslav Glišić i Tomo Ristovski, o. c. pp. 54—57.

⁴⁰⁹ Советско-английские отношения... I, nr. 179, pp. 332—334, 180, pp. 334—335, 185, p. 341.

⁴¹⁰ Ibid. nr. 192, p. 347, 185, pp. 341—342. Winston Cerčil, o. c. IV, pp. 662—664. Takode, III. Сахибов, о. с. pp. 146—147: Витка Томкова, о. с. p. 108: Lothar Kreckler, o. c. p. 232: Zehra önder, o. c. pp. 179, 183.

ziju na Jugoistoku u toku leta 1943. godine. U vezi sa tim ukazivano je na značaj Krita, Dodekaneskih i drugih ostrva u istočnim delovima Egejskog mora i na važnost podrške koju bi Turska mogla pružiti savezničkim trupama.⁴¹¹

Čerčil je posle uspeha anglo-američkih trupa u Africi i u vreme očekivanih novih uspeha Crvene armije u proletnjim i letnjim operacijama na Istoku, bio inicijator novih susreta i razgovora između Britanije i SAD i konkretizacije planova o dejstvima savezničkih armija na jugoistoku Evrope, u okviru kojih je uvek na Tursku računato kao na značajan faktor. U razgovorima od 12. do 25. maja, dakle, u trenutku izbacivanja osovinskih trupa iz Afrike, između njega i predsednika SAD Ruzvelta u Vašingtonu preciziran je plan dejstva udruženih anglo-američkih oružanih snaga u toku leta 1943. godine. Tom prilikom je posebna pažnja posvećena operativnim aktivnostima na jugoistoku Evrope. Pored ostalih ključnih zadataka

— pripreme direktnog udara na »Hitlerovu evropsku tvrđavu« preko Italije i pojačavanja aktivnosti savezničke avijacije — zaključeno je da se nastave naponi za pridobijanje Turske i za njeno uvlačenje u rat protiv sila Osovine.⁴¹²

Krajem maja i početkom juna 1943. vojni komandanti oružanih snaga Britanije i SAD su razradili planove operativnih aktivnosti usmerenih na Siciliju sa ograničenim ciljem, dok je odlučujuću bitku trebalo duže pripremati, sve do leta 1944. kada je planiran pohod preko Francuske u samo srce Nemačke. Kada su Sovjeti saznali da se otvaranje drugog fronta na zapadu odlaže za još jednu godinu, bili su nezadovoljni, jer je to navodilo na zaključak da saveznička strana vodi politiku »izvlačenja«, dok SSSR i dalje trpi glavne napore i najveće žrtve.⁴¹³ Pored političkih motiva, koji su u ovakvim prilikama u odnosima i saradnji velikih sila često bili evidentni, glavni razlog je bio u sveukupnim dejstvima rata na savezničke sile i adekvatno tome odnosa tih sila prema ratu. Dok je sovjetski narod već do tada pretrpeo ogromne gubitke u ljudstvu i materijalna razaranja, žrtvujući i dalje svakodnevno živote desetina hiljada svojih građana na teritoriji koja je još bila okupirana, najmoćniji saveznik u taboru zapadnih sila, SAD nije na svojoj teritoriji rat ni osetila. Težnja sovjetskih boraca da spasavaju živote svojih ugroženih građana nagonila je vojnike Crvene armije da idu napred, bez obzira na vojničke žrtve, dok su armije zapadnih sila ratovale razložno, nastojeći da bude što manje sopstvenih žrtava. U ovakvim različitim uslovima i gledanjima na tempo i posledice rata, došlo je do upornog Čerčilovog nastojanja a i celog britanskog komandovanja, da nadoknade svoje zaostajanje u udruženom ratova-

⁴¹¹ Советско-английские отношения ... I, p. 352.

⁴¹² Winston Čerčil, o. s. IV, 706-723, 749: Elisabeth Barker, o. s. pp. 358-359; John Lukacs, o. s. p. 151; M. Говард, o. s. pp. 288-324.

⁴¹³ Winston Čerčil, o. s. pp. 761-769; Советско-английские отношения ... I, nr. 226, pp. 393-394, 228, pp. 393-394, 231, pp. 400-402, 233, pp. 403-404. Takode, Walter Baum, Eberhard Weichold, o. s. pp. 328-333, Zehra önder, o. s. p. 194; M. Говард, o. s. pp. 252-262.

nju jačim angažovanjem pokreta otpora u pokorenim zemljama koje je Britanija pomagala trudeći se da im olakša borbu i angažovanjem Turske na strani saveznika, pošto je ona čuvala na moreuzima još netaknutu armiju. Nastojanje Velike Britanije da kao velika sila u taboru saveznika ne izostane za Sovjetskim Savezom, koji je prodirao u 1943. sve brže na zapad, uslovilo je veću aktivnost predsednika Čerčila i njegovih saradnika da se ojačaju i još šire uključe u borbu protiv otpora na jugoistoku Evrope. Tamo gde je pokret otpora i oslobodilački rat imao najviše uspeha kao što je bio slučaj u Jugoslaviji i Grčkoj, upućivane su desetine vojnih misija i pošiljke materijala, uglavnom onim delovima pokreta koji su bili za obnovu starih režima a protiv širenja uticaj a Sovjetskog Saveza na ovom osetljivom području Evrope. I pored toga što su ove, takozvane »nacionalne snage«, u Jugoslaviji i Grčkoj odbijale da se oružjem suprotstave okupatoru i što su svim sredstvima ratovale protiv narodnooslobodilačkih pokreta, Čerčil je dugo verovao da će jednog dana uspeti da ih uvuče u borbu i da će omogućiti i njima i sebi da se, u trenutku poraza Nemačke, lakše bore za očuvanje pozicija reformisanih starih režima. On je još i početkom aprila 1943, u vreme kada su četnici zbog pokušaja da zariju noš u leđa glavnini operativne grupe Vrhovnog štaba NOV i POJ bili razbijeni na Neretvi, pisao: »Verujem da će, uprkos svom sadašnjem, prirodno, kao lisica lukavom stavu, Mihailović baciti celokupnu snagu protiv Italijana u momentu kada mi budemo u stanju da mu pružimo neku efikasnu pomoć«. ⁴¹⁴ Kada je video da četnici sve više gube pozicije, on je u maju 1943. godine poslao vojnu misiju u Vrhovni štab NOV i POJ sa dva osnovna cilja — da podstakne borbe partizana protiv okupatora i, istovremeno, da pokuša kompromisnom politikom na relaciji NOP — zapadni saveznici i, eventualno, NOP — pokret Draže Mihailovića, da pridobije rukovodstvo NOP za nagodbu o vraćanju reformisanog starog režima u Jugoslaviji. ⁴¹⁵

Slični motivi su podsticali Čerčilovu upornost da pridobije Tursku za rat protiv sila Osovine. Uvlačenjem netaknutih turskih divizija u rat trebalo je ojačati ukupnu borbenu moć saveznika i osigurati značajnu buduću ulogu turske države i armije u očuvanju starih režima, odnosno britanskih pozicija na jugoistoku Evrope. Međutim, slični motivi Draže Mihailovića i vodećeg konzervativnog vrha u Turskoj su delovali protiv Čerčilovih nastojanja. Za turski vladajući vrh kao i za Dražu Mihailovića i izbegličku vladu Kraljevine Jugoslavije, a i za sve konzervativne vladajuće vrhove balkanskih režima, glavnog neprijatelja predstavljali su uz Sovjetski Savez, narodnooslobodilački pokreti i pokreti otpora koji su svoju budućnost u zemljama ovog regiona nameravali da grade uz oslonac na Sovjetski Savez. Turci nisu hteli, čak ni onda kada su očekivali da zadobiju velike prednosti svojim učešćem u borbi, da se uključuju u rat na strani koalicije u kojoj je ratovao i sticao ugled Sovjetski Savez, koga su svesrdno podržavali narodnooslobodilački pokreti na Balkanu.

⁴¹⁴ Winston Čerčil, o. c. p. 876: III. Сакн60В, o. c. p. 146,

⁴¹⁵ Elisabeth Barker, o. c. pp. 357—358.

Pošto se nije postiglo ono što se želelo od »nacionalnih« snaga Draže Mihailovića, Napoleona Zervasa i drugih, kao i od turske vlade, Britanci su se preorijentisali na materijalno pomaganje narodnooslobodilačkih snaga na jugoistoku Evrope u podsticanju oružane borbe protiv okupatora i stvaranju perspektive opstanka kompromisnih, nešto modifikovanih i reformisanih starih režima na Balkanu.

Pomoć u ovom odgovornom poslu, uz ponuđene usluge prozapadno opredeljenih građanskih struktura u satelitskim i kvislinškim vladajućim strukturama i režimima, očekivana je i od Republike Turske, koja je već od ranije zauzimala istaknuto mesto u krojenju spoljne politike i međudržavnih odnosa zemalja ovog regiona. Vlada Republike Turske oberučke je prihvatila ulogu važnog posrednika u okupljanju ovih snaga, a Ankara je, kako smo videli, postala glavno središte uspostavljanja veza između raznih misija i delegacija koje su radile na jačanju saradnje pomenutih snaga sa zapadnim silama. Međutim, vlada Turske, i sama na krajnjoj desnici najkonzervativnijih buržoaskih krugova na Jugoistoku, valjano se angažovala samo na jednom delu postavljenog strateškog zadatka — na ometanju uticaja Sovjetskog Saveza na Jugoistoku, ne čineći ništa u pogledu primarnog dela zadatka koji su postavili zapadni saveznici — direktnog i aktivnog učešća u ratu protiv sila Osovine. Suprotno zemljama saveznika, korišćene su sve mogućnosti da se omete borbeno angažovanje prozapadno opredeljenih snaga na strani sile antiosovinskog bloka jer se na taj način direktno pomagalo (prema shvatanju turskih konzervativnih krugova) Sovjetskom Savezu. Ministar inostranih poslova Turske Numan Menemendžioğlu je izjavio polovinom marta 1943. pred francuskim ambasadorom Gastonom (Gaston Bergery) da jedina opasnost za Tursku leži u Sovjetskom Savezu i da je pitanje hoće li Nemačka uspeti da zaustavi tu opasnost.⁴¹⁶

Sa ovakvom političkom orijentacijom i propagandom nije se moglo nimalo doprineti jačanju borbe protiv snaga Osovine na Jugoistoku Evrope. Na istoj liniji su delovala i turska diplomatska predstavništva u zemljama jugoistočne Evrope. Turski ambasador u Bukureštu izjavljivao je i u junu 1943. da je rat koji vode Nemci i Rumuni na istoku protiv SSSR »borba za odbranu Evrope i njene civilizacije«,⁴¹⁷ što je bio politički kredo Mihaija Antoneskua.

U Turskoj su nailazili na dobar prijem mnogobrojni emisari satelitskih režima koji su pokušali da nađu spas i podršku zapadnih sila ali ne da bi se zaštitili od Nemaca, već od najaktivnijeg člana antiosovinskog bloka, Sovjetskog Saveza. Turcima su nudili udruživanje predsednik mađarske vlade Mikloš Kalai, potpredsednik ru-

⁴¹⁶ Papen 23. marta 1943. izveštava da je turski ministar inostranih poslova Numan Menemendžioğlu izjavio: »Nemačka zna tačno da je mi nikada nećemo napasti, ali ni Nemačka ne predstavlja više opasnost za nas. Jedina opasnost za Tursku je sovjetska Rusija i veliko je pitanje da li će Nemcima uspeti da tu opasnost otklone«, ADAP, E/V, nr. 238, p. 453. Takode, III. Caxn-608, o. c. pp. 148—150».

⁴¹⁷ ADAP, E/V, nr. 109, p. 189, 177, p. 344; DASIP, Amb. KJ Ankara, F-44. Izveštaj Sumenkovića, nr. 223, od 26. marta 1943 i nr. 487 od 21. juna 1943.: Lothar Kreckler, o. c. pp. 233—235.

munske satelitske vlade Mihai Antonesku i mnogi drugi. Bugarski poslanik Kirov u Ankari bio je tada posebno naklonjen saradnji sa Turcima jer su stizale vesti da bi saveznici mogli izvršiti invaziju i na crnomorsku obalu. Bugari su, radi stvaranja što bolje klime u odnosima sa Turcima, počeli da ispravljaju svoj do tada kruti stav prema turskoj narodnosti u Bugarskoj. Napori na udruživanju konzervativnih slojeva buržoazija zemalja jugoistočne Evrope nisu više morali da budu strogo čuvana tajna. Početkom marta 1943. predsednik vlade Mađarske Kalai saopštava nemačkom poslaniku u Budimpešti Jagovu da turska vlada nudi saradnju antisovjetskim snagama Mađarske, Rumunije, Bugarske, Grčke i Albanije, pa i kvislinškim režimima u Srbiji i Hrvatskoj — protiv boljševičke opasnosti.⁴¹⁸

Rezultati verbalnih i deklarativnih aktivnosti konzervativnih buržoaskih grupacija zemalja koje su do tada imale vlast u rukama, bilo pomoću zapadnih sila i domaćeg predratnog kapitala, bilo sila Osovine u toku rata a u koje su vlade Britanije i SAD polagala određene nade, u praksi nisu bili nikakvi. Ostale su i dalje samo na jalovim dogovorima i diskusijama o putevima borbe za očuvanje starih režima preko raznih kombinacija, saveza i federacija. Ranije zasnovana zgrada grčko-jugoslovenske federacije je u praznim razgovorima i na papiru proširivana i doterivana prema željama i opredeljenjima njenih stvaralaca, među kojima je vodeće mesto pripadalo britanskim konstruktorima. U nizu projekcija budućeg saveza balkanskih država koje su nastale u kancelarijama Forin ofisa, posebnu pažnju je zaslužila imaginarna balkanska federacija bivšeg britanskog poslanika u Sofiji Rendela. Ona je polazila od pretpostavke da je ključ uspeha budućeg saveza balkanskih država uključivanje u saradnju ratom neokrnjene Turske i njene armije. Uz angažovanje Turske, trebalo je očuvati predratne osnove Balkana sa neokrnjenim britanskim uticajem u ovom delu Evrope i sprečiti dezintegraciju i umanjiti unutrašnje nespokojstvo ovoga, uvek politički nemirnog, dela evropskog kontinenta. Put do ostvarenja ovog cilja trebalo je osigurati u trenutku kraha Trećeg Rajha posedanjem Bugarske kako bi se preduhitрили Sovjeti da dođu u ovaj deo Balkana gde je stanovništvo u znatnoj većini bilo rusofilski raspoloženo.⁴¹⁹

Konzervativni krugovi u vodećem vrhu turskog režima svesrdno su podržavali ovakav model budućeg Balkana jer je bio u skladu sa tradicionalnim postavkama njihove balkanske politike. On im je omogućavao da težište svoje politike usmere protiv SSSR, da na toj osnovi okupe konzervativni deo prozapadno opredeljenih snaga ovog regiona Evrope i, istovremeno, da takvom, izričitom antisovjetskom orijentacijom, ne izazovu revolt Nemaca. U okvirima ove imaginarne zajednice balkanskih naroda u vidu federacije ili konfederacije u kojoj se predviđalo da spoljna politika, vojska i privreda budu zajedničke, postajale su realne šanse da Turska, kao najveća i najviše sačuvana od ratnih razaranja, ostvari svoju dominaciju.

⁴¹⁸ ADAP, E/V, nr. 202, p. 393. Takođe, DASIP, Amb. KJ Ankara, F-45, telegram Sumenkovića nr. 370 od 14. maja 1943.

⁴¹⁹ Стоян Рачев, Англия и съпротивителното движение, p. 126.

Projekcija takve balkanske konfederacije bila je privlačna za vladu Turske i usled toga što je bitka za njeno konkretno ostvarenje trebalo da počne na kraju rata kada se Nemci povuku što je bilo u skladu sa politikom neutralnosti i što je vodilo ostvarenju ideje Milana Stojadinovića da se ostane po strani do samoga kraja rata, a da se onda, sa milionskom armijom, stupi na svetsku pozornicu i ravnopravno sa velikima učestvuje u krojenju nove političke karte Evrope.⁴²⁰ Ovo formalno stupanje na stranu saveznika na kraju rata nije se moglo smatrati kao atak na starog prijatelja Nemačku, već kao nastojanje da se očuvaju pozicije konzervativnog dela vodećih političkih vrhova na jugoistoku Evrope, za koje se bore i nacisti, i čije će dalje nastojanje biti usmereno protiv istog neprijatelja, Sovjetskog Saveza.

Za sve ove igre Nemci su znali, one su se odigravale pred očima njihovih doušnika, ali se nisu obespokojavali, jer su verovali u deklarisanje ciljeve i namere vladajućih vrhova u Ankari. U vreme najvećih udara kod Staljingrada Nemcima su iz samog vladajućeg vrha Turske poručivali da nema bojazni od iznenađenja, da Turska ostaje neutralna i u slučaju potpunog neuspeha Nemačke.⁴²¹ Verujući u ova obećanja turskog vladajućeg vrha, Nemci nisu ni preduzimali nove mere opreznosti prema granici Turske. Ako su nešto i uradili, učinili su to zbog vojne, privredne i političke infiltracije Britanaca koju su podsticale probritanske snage u Turskoj.⁴²² Osnovna nemačka aktivnost u Turskoj, i u proleće 1943. ispoljavala se preko dobro organizovane i vođene propagande usmerene na raspajivanje mržnje vladajućih slojeva u Turskoj prema Sovjetskom Savezu i protiv težnji Britanaca, pa i dela Turaka, koji su od početka 1943. nastojali da se odnosi Turske prema Sovjetskom Savezu poprave i unaprede.

U vreme kada su Turci, na preporuku Britanaca preuzeli inicijativu da poprave odnose sa Sovjetima koje su sami godinu dana ranije bili pokvarili, Ribentrop je, dajući instrukcije ambasadoru Papenu kako da omete sanaciju tih odnosa, pisao da treba posebno ukazivati na sovjetske pretenzije u odnosu na moreuze i isticati da zapadne garancije u pogledu granica i integriteta Turske pred sovjetskim pritiscima i ekspanzijom neće ništa vredeti.⁴²³ Preporuke iz Berlina prihvatane su u Ankari i dalje bez dvoumljenja. Na ome-

⁴²⁰ AJ, Fond 103, F-84, telegram Sumenkovića nr. 192, od 12. marta 1942, takode, DASIP, Amb. Ankara, F-44, izveštaj Sumenkovića nr. 468 od 14. juna 1943: ADAP, E/V, nr. 202, pp. 393—394: Zehra Önder, o. c. p. 180; S. Sahibov, o. c. p. 149.

⁴²¹ III. Сахибов, o. c. p. 137.

⁴²² ADAP, E/V, nr. 250, pp. 479—480: DASIP, NAV, T-120, Rol. 1060, sn. 426488—93, policijski izveštaj.

⁴²³ Ribentrop je 5. februara 1943. pisao ambasadoru Papenu: »Uostalom, ja sam ubeđen da će se opšta ratna situacija u daljem toku tako razvijati da Turskoj neće trebati da se zbog ruske pretnje bliže veže sa Englezima i Amerikancima i da će turski državnici prihvatiti to da nemačka snaga predstavlja jedinu pravu zaštitu Turske od Rusije i da bi njeno odstupanje od neutralne politike u korist naših neprijatelja bilo za Tursku čisto samoubistvo«. PA, Büro St. S. Türkei, Bd. 7. Telegram RAM — Papenu, nr. 271 od 6. februara 1943. Takode, ADAP, E/V, nr. 95, pp. 169, 170, 238, p. 453.

tanju stabilizacije diplomatskih odnosa Turske sa SSSR, do koje je došlo pod uticajem Britanije i probritanski opredeljenih snaga u Turskoj krajem zime i u proleće 1943, radili su i turska diplomatija i vlada. Prilikom razgovora turskog ambasadora Arikana (Arikan Safet) sa Ribentropom u Berlinu 18. februara 1943. godine glavna pažnja sa turske strane je posvećena dokazivanju da će dobri odnosi Turaka sa Nemcima ostati i dalje glavna briga turske vlade koja će, bez obzira na sve promene i događaje na svetskim frontovima, ostati verna politici neutralnosti i prijateljstva prema Nemačkoj.⁴²⁴ To isto je potvrđivano i na sastancima i razgovorima turskih državnika sa nemačkim ambasadorom u Ankari. Ministar inostranih poslova turske Numan Menemendžioğlu je 8. aprila 1943. objašnjavao ambasadoru Papenu da sve to što se dešava u odnosima Turske sa drugim zemljama, misleći na održavanje vojnih, privrednih i političkih veza sa zapadnim saveznicima i popravljjanje odnosa sa SSSR, neće dovesti do promena prema Berlinu. Obećao je da turska vlada neće preduzimati ništa što bi moglo da šteti nemačkim interesima, čak ni u trenucima kada Nemcima ne bude išlo najbolje na ratištima i na svetskoj političkoj sceni.⁴⁻⁵ U interesu što verodostojnijih garancija da se politika Turske prema Nemačkoj ne menja, i pored unapređenja saradnje sa drugim zemljama, mesec dana kasnije, 7. maja, predsednik Republike Ineni preko ambasadora Papena poslao je poruku Hitleru da prijateljski odnosi između dve zemlje ni pod kakvim uslovima neće biti izmenjeni.^{42®}

Kraj proleća i primicanje najavljivane invazije anglo-američkih snaga na jugoistoku Evrope doneli su pojačane pritiske jedne i druge ratujuće strane prema Turskoj, tražeći njeno opredeljivanje.⁴²⁷ Britanci su nizom poteza u Turskoj, iako nisu otkrivali mesto glavnog udara, najavljivali operacije negde na jugoistoku i pokušavali da pridobiju i Turke za saradnju u tom poduhvatu.⁴²⁸ U toku ovih priprema Britanci su bili široke ruke u isporukama naoružanja Turcima što je podstaklo Nemce da to isto čine, da bi parirali Britancima i obezbedili za sebe uvoz turskih ruda. Tako su Britanci samo u vremenu od januara 1943. godine (od sastanka u Adani) do maja, kada su utvrđivani planovi operacija za leto 1943, u kojima je pripisivana značajna uloga Turcima, izvezli u Tursku naoružanje u vrednosti od oko 16 miliona funti.⁴²⁹ Nemci su bili sigurni da postojeći vladajući vrh u Turskoj neće nikada upotrebiti oružje koje dobij a od obe strane protiv Nemačke. Isto tako, na ime nemačkog naoružanja u Rajh su počele doticati znatne količine veoma tražene rude hroma i nekih drugih sirovina. Britanci su se nadali da će pridavanjem veće pažnje, u što je spadalo i slanje novih količina oružja, uspeti da privole vladu Turske da se u vreme invazije uključi u rat protiv sila Osovine.

⁴²⁴ ADAP, E/V, nr. 144, pp. 248—255.

⁴²⁵ Ibid. nr. 283, p. 539.

⁴²⁰ ADAP, E/VI, nr. 20, p. 48.

⁴²⁷ AJ, NAV, T-78, Rol. 487, sn. 472884—99, Izveštaj komandanta Jugostoka za april 1943. pp. 1—12. PA, Büro St. S. Türkei 8, Telegram RAM — Papenu, nr. 592, od 3. maja 1943. III. Сахибов, о. с. p. 164.

⁴²⁸ Elisabeth Barker, o. c. pp. 358—359; Zehra Önder, p. 187.

⁴²⁹ III. Сахибов, о. с. pp. 151—152. Новейшая история Турции, p. 195.

U slučaju da to ne uspe, računalo se da bi ustupljeno naoružanje dobro došlo jačanju Turske u okupljanju probritanskih snaga na Balkanu koje bi služile kao kočnica širenju sovjetskog uticaja na određena područja jugoistočne Evrope.

Sovjeti su bili ubeđeni da neće doći do uključivanja Turske na strani Britanije u borbu protiv Nemačke, pa su bili nezadovoljni gomilanjem naoružanja obeju ratujućih sila u susednoj Turskoj koja je želela upravo tim naoružanjem da pravi bedem prema SSSR.⁴³⁰ Koristeći postojeće protivurečnosti među ratujućim silama, turska vlada je nalazila puteve blagovremenog odvratanja i neutralisanja pritiska svake od pomenutih sila. Britancima je obećavala da će u trenutku krize i poraza Nemačke ispuniti svoju obavezu na taj način što će pomoći narode i zemlje u čitavoj »zoni bezbednosti Turske«, računajući tu celi Jugoistok. Ta pomoć bi se ogledala u sprečavanju širenja nereda dezorganizacije i bezakonja što je u rečniku konzervativnih krugova turskog vrha i zastupnika obnove starih režima uopšte trebalo da znači — sprečavanje nacionalnih i socijalnih pokreta naroda i širenja u ovim regionima uticaja a Sovjetskog Saveza. Tako je ministar inostranih poslova Turske Numan Menemendžioğlu u proleće 1943. gradio mit o oslobodilačkoj ulozi Turaka koji treba da okupe narode jugoistočne Evrope i obezbede njihovo organizovanje u novoj Evropi, razume se, u duhu najkonzervativnijih društvenih i političkih gledanja. Ovu svoju buduću akciju šireg značaja vlada Turske je zasnivala na pravu zaštite zone turske bezbednosti, koja se prostirala na sve susedne zemlje. Takva akcija je trebalo da usledi u trenutku poraza Nemačke pod udarima sovjetske oružane sile i narodnooslobodilačkih pokreta i pokreta otpora u svim zemljama. Tako je došlo do jedne krajnje apsurdne nelogičnosti, da Turska, koja nije ni pušku opalila 1940. ili 1941. da bi zaštitila od najezde nemačkih okupatora svoje susede i saveznike iz balkanskog pakta, uzima sebi pravo da ih u ime izmišljene »zone bezbednosti« (koju je ranije trebalo da osigurava kao saveznica a nije to činila), sada štiti od oslobodilaca, narodnooslobodilačkih armija Jugoslavije i drugih zemalja ovog regiona i od Crvene armije.⁴³¹ Istupanje turskih državnika sa tezom o zaštitničkoj ulozi Turske nad susednim zemljama koje su još uvek, pa makar i formalno, bile pod dominacijom ili okupacionom upravom sila Osovine, izazvalo je nezadovoljstvo i intervenciju Nemaca. Na ove proteste odgovorilo je tursko ministarstvo inostranih poslova da turska vlada nije napustila niti misli da napusti svoju neutralnu politiku prema obema zaraćenim stranama, ponovo ukazujući na to da najveći protivnik Turske ostaje SSSR, te su i dalje zajednički interesi da on bude pobeden.⁴³²

⁴³⁰ DASIP, Amb. KJ Ankara, F-44, telegram Sumenkovića nr. 225 od 22. marta 1943; Zehra Önder, o. c. pp. 187—190, 192, 197.

⁴³¹ III. Саямқооб, o. c. p. 149.

⁴³² »Saradžoglu se žestoko branio sa poznatom tezom da Turska, ulaskom u rat protiv nas nema šta da dobije, da Rusija ostaje zajednički veliki protivnik i da stoga ostaju zajednički interesi za borbu protiv nje«. PA, Büro St. S. Türkei, Bd. 7. Telegram Papena — RAM nr. 434 od 27. marta 1943. Ibid. Telegram Ribentropa Papenu, nr. 429, od 19. marta 1943. Uporedi, DASIP, Amb. KJ Ankara, F-44, izveštaj Sumenkovića nr. 221 od 23. marta 1943.

Nemci su umireni, ne samo obećanjima, već i primerima dobrih odnosa u praksi, strogim poštovanjem neutralnosti, redovnim isporukama planiranih količina rude hroma i drugih sirovina.⁴³³ Međutim, krupne izjave pojedinih članova turske vlade o velikim planovima na prostoru Jugoistoka i Sredozemlja bile su i tada i kasnije, samo prenaplašeni izlivi idejno ograničenih i uskogrudih pojedinaca iz turskog konzervativnog vladajućeg vrha, bez jačeg efekta u praksi turske spoljne politike.⁴³⁴

Turski vladajući vrh, u kome je jedan broj članova vlade bio nabijen netrpljivošću prema velikom severnom susedu i često se deklarirao kao izrazito antisovjetski, uočavao je ogromni rast sovjetskog ugleda i uticaja ne samo u zemljama gde se razvio antifašistički pokret, već i u drugom svetu, posebno u zemljama velikih zapadnih saveznika. Pod dejstvom jačanja progresivnih snaga u Turskoj postalo je neminovno da se sa tim pobednikom nad nemačkim nacizmom živi, pa i toleratno sarađuje u budućnosti. U tom duhu bila je izjava predsednika turske vlade Saradžoglua na Kongresu vladajuće Narodne partije polovinom juna 1943. godine, da Turska mora poštovati ugovore sa tri velike sile koje se nalaze u ratu — SSSR, Velikom Britanijom i Nemačkom.⁴³⁵

Kada je došlo do invazije na Siciliju, potpuno su izostale priželjkivane krupne promene o kojima se pričalo po diplomatskim kuloarima u Ankari. Predviđanja konzervativnih krugova u satelitskim i kvislinškim režimima koji su trenutno bili prijatelji Zapada (ranije glavni oslonac nemačkog nacizma, a uvek neprijatelji Sovjetskog Saveza), predvođene Numanom Menemendžioğluom, Mihaijem Antoneskuom i Miklošem Kalaiem, da će saveznici grunuti svom snagom i brzo stići do Budimpešte i Bukurešta, svakako pre Crvene armije, nisu se obistinila jer saveznici nisu imali takvu silu. Ni pad Musolinija 25. jula nije doneo ništa novo. Cerčilova iščekivanja da će odlazak Musolinija uticati na promene u Bugarskoj, Rumuniji i Mađarskoj, kako je on to cenio — »možda snažno« — nisu se ostvarila jer niko od tih zagovornika oslonca na zapadne saveznike nije hteo da ratuje protiv Nemaca, već je tražio zaštitu od Sovjetskog Saveza.⁴³⁶ Vinston Cerčil je i ovoga puta morao da istakne da su povoljne prilike za udare protiv okupatora u vreme invazije do maksimuma iskoristili samo narodnoslobodilački pokreti u Jugoslaviji, Grčkoj i Albaniji koji su u to vreme angažovali »onoliko nemačkih divizija koliko britanske i američke armije zajedno«.⁴³⁷

⁴³³ PA, Büro St. S. Türkei, Bd. 8. Telegrami: Ribentropa Papenu nr. 781 od 21. maja, Papena Ribentropu, nr. 952 od 11. juna, kao i Papena Ribentropu nr. 789 od 28. maja i odgovor Ribentropa – Papenu nr. 1019 od 28. juna 1943. Takode, III. Сахибов, о. с. р. 156.

⁴³⁴ DASIP, NAV, T-120, Rol. 1060, sn. 426480-3, policijski izveštaj iz Ankare od 24. maja 1943: AJ, Fond 103, F-64, telegram Sumenkovića nr. 141 od 19. maja 1943: DASIP, Amb. KJ Ankara, F-44, izveštaj Sumenkovića, nr. 409 od 24. maja 1943.

⁴³⁵ DASIP, Amb. KJ Ankara, F-44, izveštaj Sumenkovića nr. 485 od 21. juna 1943.

⁴³⁶ Vinston Cerčil, о. с. V, p. 57.

⁴³⁷ Ibid. p. 312.

Čitav kompleks zbivanja u julu 1943. vezan za savezničku invaziju nije se odvijao onako kako su to zamišljali saveznički planeri i komandanti. Vlada Turske nije učinila baš ništa da bi pomogla operacije saveznika. Jedino što je primala raširenih ruku velike količine britanskog naoružanja (u isto vreme i nemačkog) prihvatala britanske instruktore i tehničko osoblje, otvarala čak neke svoje piste za britanske avione, ali sve je to radila za neki drugi, svoj ratni trenutak.⁴³⁸ U već pomenutoj Hitlerovoj direktivi broj 48, izdatoj drugog dana po padu Musolinija, stajalo je da Turska i u to vreme ostaje, van svake sumnje, neutralna što je bio ogroman dobitak za Nemačku.⁴³⁹

Turskog ministra inostranih poslova Numana Menemendžioğlua je u to vreme najviše branula uspešna protivofanziva Crvene armije kod Kurska i nezadrživ pohod sovjetskih snaga prema zapadnim granicama svoje zemlje. Svom prijatelju, nemačkom ambasadoru u Ankari Papenu, još jednom je naturio »spasonosnu« ideju o nagodbi zapadnih saveznika i Nemačke, što je trebalo da vodi jednom cilju — uništenju Sovjetskog Saveza.⁴⁴⁰

Potpuni izostanak ustanka takozvanih »nacionalnih« prozapadnih snaga pokreta u zemljama jugoistočne Evrope, neaktivnost protiv sila Osovine u Turskoj, kao i brza i efikasna pregrupacija snaga Vermahta za stvaranje čvrste linije odbrambenog fronta nemačkih snaga na jugu Italije, a i ostali razlozi, doveli su do novog susreta Cerčila i Ruzvelta u Kvebeku (održan pod šifrom »Kvadrant«) od 11. do 24. avgusta 1943. na kojem je detaljnije razrađen plan nastavka operacija u Italiji i program priprema za glavni udar preko Francuske u 1944. godini. Cerčilova nastojanja da ojača snage koje su operisale u Italiji i da time podstakne do tada nedovoljno uspele »balkansku varijantu« u kojoj je udare trebalo da nose domaće snage otpora, izuzimajući NOP u Jugoslaviji, Grčkoj i Albaniji, nisu uspela. Staviše, on je morao prihvatiti da se deo snaga odvoji sa jugoistočnog pravca da bi se pojačale pripreme za odlučan udar u leto 1944. u Francuskoj.

Zbog nemogućnosti da se angažuju jače snage na Balkanu, došlo se do zaključka da bi guranje Turske u rat u datim prilikama moglo da donese više štete nego koristi, posebno ako bi Nemci snažnim udarom, za koji su još bili sposobni, zauzeli moreuze i stvorili saveznicima teške probleme na ovom stratejski važnom području. Zato se u pogledu Turske ostalo na starom gledištu da njenu armiju treba jačati, zahtevati da ne propušta nemačke brodove kroz moreuze i da Nemcima isporučuje manje količine potrebnih ruda, naročito rude hroma.⁴⁴¹

Aktivnosti na Balkanu, prema dogovoru na konferenciji u Kvebeku, morale su se ograničiti na podsticanje i pomaganje »balkanskih gerilaca«, slanje komandosa i na pojačana bombardovanja. Pri-

⁴³⁸ Zb. NOR, XII/3, nr. 120, p. 500. Takođe, III. Caxn60B, o. c. pp. 1532.

⁴³⁹ Zb. NOR, XII/3, nr. 111, p. 472.

⁴⁴⁰ III. Caxn60B, o. c. p. 152.

⁴⁴¹ Winston Cerčil, o. c. pp. 78—94. Takođe, III. Caxn60B, o. c. pp. 1532—1533, 156: John Lukacs, o. c. pp. 517—115: Иллюстрация, pp. 93—95, 96.

iikom odlaganja ranije propagirane hitne balkanske varijante, rečeno je da je Balkan zbog komunikacionih poteškoća i terenskih prepreka »neprikladan za preduzimanje ofanzivnih operacija velikih razmera«.⁴⁴²

Polovičan uspeh nastojanja zapadnih saveznika na evropskom Jugoistoku pokušali su da iskoriste Nemci da bi popravljali svoj položaj u Turskoj. Postali su popustljivi u političkim odnosima sa Turcima, iako su zapadni saveznici pojačavali svoj uticaj na Tursku i osvojili pozicije u spoljnotrgovinskoj razmeni ove zemlje.⁴⁴³

Učestale izjave turskih državnika da ostaju verni politici neutralnosti, ali i tvrdnje da je turska armija spremna da zaštiti neutralnost zemlje od svakog agresora, ohrabrile su Nemce, pa je Ribentrop čak ponudio oružanu pomoć Turskoj ukoliko je budu napale anglo-američke oružane snage.⁴⁴⁴

Kapitulacija Italije i vesti o velikim uspesima jedinica NOV i POJ u borbama protiv nemačkih snaga koje su pokušavale da prodru do mora, kao i razoružavanje većeg dela italijanskih jedinica, povratili su nade jednog dela vodećih ljudi u Britaniji, među njima i po prirodi optimistički opredeljenog Čerčila, da zbog jakih udara jedinica NOV i POJ može doći do povlačenja nemačkih snaga do linije Dunav — Sava.⁴⁴⁵ U tom slučaju po mišljenju Čerčila a na osnovi savezničkih proračuna da Nemci neće moći da obezbede novih 15 divizija samo za potrebe Balkana, javila se ideja o pokušaju oslobođenja ostrva u istočnom delu Egejskog mora i na Dodekanezu i da se, ukoliko to omogući razvoj događaja, pokuša u dogledno vreme formirati saveznički mostobran na najpodesnijem delu balkanske pomorske obale.⁴⁴⁶ Mogućnosti za uspostavljanje savezničkog mostobrana su postojale samo u Jugoslaviji jer su snage NOV i POJ po kapitulaciji Italije oslobodile skoro sva dalmatinska ostrva i veći deo obale. Do ostvarenja tog plana nije moglo doći, pošto saveznici nisu imali na raspolaganju spremne trupe. I pored izraženog optimizma, Čerčil nije planirao akciju preko turske teritorije, jer nije mogao da dobije podršku turske vlade za jednu ovakvu akciju uperenu protiv Nemaca. Zato je ostao na stanovištu da treba nastaviti sa pripremama Turske za rat, dok Nemce treba tući u »centralnom delu Sredozemlja«.⁴⁴⁷

U ovoj situaciji, kao i ranije, turska vlada se koristila politikom laviranja između dva međusobno ratujuća bloka, poručujući vladi

⁴⁴² Elisabeth Barker, o. c. p. 361. Takode, Советско-английские отношения ... nr. 253, pp. 426—427; М. Говард, o. c. pp. 345—349, 396—414; Zehra önder, o. c. p. 194; Walter Baum, o. c. pp. 345—349.

⁴⁴³ ADAP, E/V, nr. 345, p. 703. Zehra önder, o. c. p. 212.

⁴⁴⁴ ADAP, E/VI, nr. 143, p. 242, 201, p. 349; PA, Büro St. S. Türkei, Bd. 8. Telegram Papena — AA, nr. 1138 od 5. avgusta 1943. DASIP, NAV, T-120, Rol. 161, sn. 129370—74, policijski izveštaj od 11. avgusta 1943. ADAP, E/VI, nr. 236, p. 417. Takode, DASIP, NAV, T-120, Rol. 1060, sn. 426449—53, policijski izveštaj od 16. avgusta 1943.

⁴⁴⁵ Vinston Čerčil, o. c. V, pp. 362—379. М. Говард, o. c. pp. 362—379.

⁴⁴⁶ Советско-английские отношения ... nr. 224, p. 390.

⁴⁴⁷ Vinston Čerčil, o. c. p. 123. Takode, PA, Büro St. S. Türkei, Bd. 8, telegram Papena — RAM, nr. 1313, od 12. septembra 1943. DASIP, NAV, T-120, Rol. 162, sn. 13073729—32, policijski izveštaj od 30. septembra 1943.

Britanije da je spremna na saradnju sa njom u svim oblastima, ali samo do granice koja ne bi izazvala Nemačku.⁴⁴⁸ Tek u trenutku kada Nemci budu napustili Balkan bila je spremna da pomogne susedima u suzbijanju nereda i uspostavljanju poretka, svakako imajući na umu obnavljanje starih, propalih i u najvećem broju izdajničkih, režima.⁴⁴⁹ Da bi se onemogućila aktivnost domaćih oslobodilačkih snaga i jačanje uticaja Sovjeta, predlagano je vladi Bugarske da, zbog izrazito rusofilskog raspoloženja njenog stanovništva, osigura prisustvo oružanih snaga zapadnih zemalja u Bugarskoj, pre nego što tamo stignu vojnici Crvene armije.⁴⁵⁰

Sovjetska vlada je slala prigovore svojim saveznicima, Britaniji i SAD tražeći da se obustavi isporuka naoružanja Turskoj, tvrdeći da Turska nikada neće stupiti u rat protiv Nemačke, već da to oružje gomila protiv oslobodilačkih pokreta balkanskih naroda, najpre protiv Jugoslovena i Grka, koji su ustali protiv nemačkih nacističara ne očekujući pomoć od Turaka.⁴⁵¹ Sovjeti su u vezi sa ovim slali proteste direktno turskoj vladi, pa je u to vreme dolazilo do oštrih reči između sovjetskog ambasadora u Ankari Vinogradova i turskog ministra inostranih poslova Numana Menemendžiolua.⁴⁵²

Pokušaj pojedinih članova turske vlade da, optužujući Sovjete, izazovu neslaganje između njih i zapadnih saveznika, nije uspeo. Diplomatska predstavništva Britanije i SAD su po nalogu svojih vlada bila na strani SSSR, dajući na znanje da zbog Turske neće kvariti dobre savezničke odnose sa SSSR.⁴⁵³

U duhu pomenutih Čerčilovih preporuka, saveznička komanda za Srednji istok pokušala je posle kapitulacije Italije da oslobodi važnija ostrva u Dodekanezu koja su ranije držali Italijani i neka ostrva u istočnim delovima Egejskog mora koja su držali Nemci. Međutim, zbog angažovanja saveznika u Italiji i prebacivanja dela savezničkih trupa sa jugoistoka radi boljih priprema za invaziju preko Francuske, Komanda Srednjeg istoka nije raspolagala dovoljnim brojem trupa. Nemačko komandovanje je na vreme uočilo značaj ovih ostrva za ishod daljnih borbi na celom području Jugoistoka, pa je već od početka septembra, koncentrišući veći deo raspoložive

⁴⁴⁸ DASIP, LP, F-1, telegram nr. 746 od 10. oktobra 1943; Новейшая история Турции ... р. 196.

⁴⁴⁹ DASIP, NAV, T-120, Rol. 3155, sn. E 518668. zabeleška Kaltenbrunera nr. 2549, od 2. septembra 1943. Ibid. Rol. 161, sn. 129321—4, policijski izveštaj od 1. oktobra 1943.

⁴⁵⁰ DASIP, Amb. KJ Ankara, F-44, telegrami Sumenkovića nr. 740 i 744 od 5. i 8. septembra 1943. Zehra Önder, o. c. p. 196.

⁴⁵¹ DASIP, Amb. KJ Ankara, F-44, telegram Sumenkovića nr. 740 od 8. septembra 1943.

⁴⁵² DASIP, Amb. KJ Ankara, F-44, telegram Sumenkovića nr. 745 od 10. septembra 1943.

⁴⁵³ Sumenković je javljao o razgovorima sa ambasadorom SAD 10. septembra: »Pored toga on je odlučno govorio da su Amerika i Engleska čvrsto rešene održati saradnju sa Sovjetskom Rusijom, i izbegavati svaki spor s njom, osim za najkrupnija pitanja, i da se Turci varaju ako misle da bi Engleska i Amerika, zbog Turske i njenih specijalnih interesa, ušle u rat sa Sovjetskom Rusijom« — DASIP, LP, kopija Sumenkovićevog telegrama nr. str. pov. 747 od 10. septembra 1943.

avijacije i mornarice na ovòm području, počelo da preotima ostrvâ Italijanima i da pojačava odbranu na onima koja su i do tada držali Nemci. Na Kritu i Rodosu oni su brzo savladali delove italijanske posade dok su Lemnos, Mitilena, Hios, Samos, kao i većina Dodekaneskih ostrva, postala poprišta borbi između italijanskih garnizona u rasulu i Grka na jednoj i Nemaca na drugoj strani koji su pokušavali da ih preotmu. Zbog nedostatka trupa, a svakako i očekivanja drugačijeg razvoja borbi na celom Jugoistoku Britanci su stigli sa zakašnjenjem; tek 18. septembra su svojim trupama oslobodili tri najznačajnija ostrva u Egejskom moru, uz tursku obalu. U toku oslobodjenja ova tri ostrva, Britanci su zatražili pomoć i podršku Turaka. Dobili su je u ograničenom obliku i uz napomenu da ona može trajati samo do nivoa koji ne izaziva protivakcije Nemaca usmerene prema Turskoj.⁴⁵⁴

Dobijajući redovno obaveštenja od svojih saradnika, kojih nije bilo malo u turskom vladajućem vrhu, Nemci su odmah preko ambasadora Papena intervenisali u Ankari i zahtevali poštovanje preuzetih obaveza o neutralnosti.⁴⁵⁵

Zahvaljujući dobrom rasporedu trupa i propustima Britanaca da ojačaju na vreme svoje snage na već oslobodenim ostrvima, Nemci su 4. oktobra 1943. osvojili i najvažnije — Kos a zatim i ostala ostrva koja su držale britanske trupe, nanevši im gubitke od oko 5.000 vojnika. Tako se jedina manja bitka između Britanaca i Nemaca u jugoistočnom Sredozemlju završila uspehom za Nemce, što će im osigurati dobru zaštitu snaga na celom zaleđu severno i zapadno od Egejskih ostrva. Ovaj manji neuspeh savezničkih snaga najviše je koristio turskoj politici neutralnosti i laviranja između zaraćenih strana.⁴⁵⁶

⁴⁵⁴ Zehra önder, o. c. pp. 190, 195—197. Takode, Lothar Kreckler, o. c. p. 236, III. Сахибов, o. c. p. 155.

⁴⁵⁵ Ribentrop je poručivao Papenu: »Ako bismo italijanskoj vladi dali nalog da se ova ostrva sada predaju Turcima to bi praktično, prema svakoj pretpostavci samo značilo da će ista bez borbe jednog dana pasti u ruke Engleza i Amerikanaca«. ADAP, E/VI, nr. 359, pp. 602—603.

⁴⁵⁶ Winston Cerčil, o. c. V, pp. 311—315.

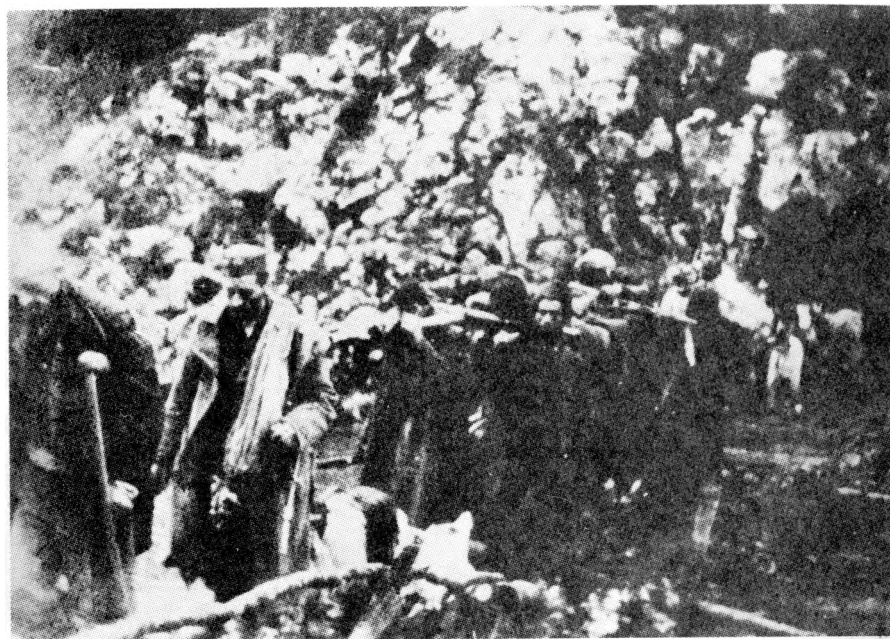
Vrhovni komandant NOV i POJ Josip Broz Tito i predsednik AVNOJ-a dr Ivan lišar na Mrčin Planini za vreme bitke na Sutjesci 12. juna 1943, snimljeno tri dana posle ranjavanja na Milinkladama

Memački vojnici ubijaju ranjene partizane na Zelengori u vreme bitke na Sut-jesci, juna 1943.

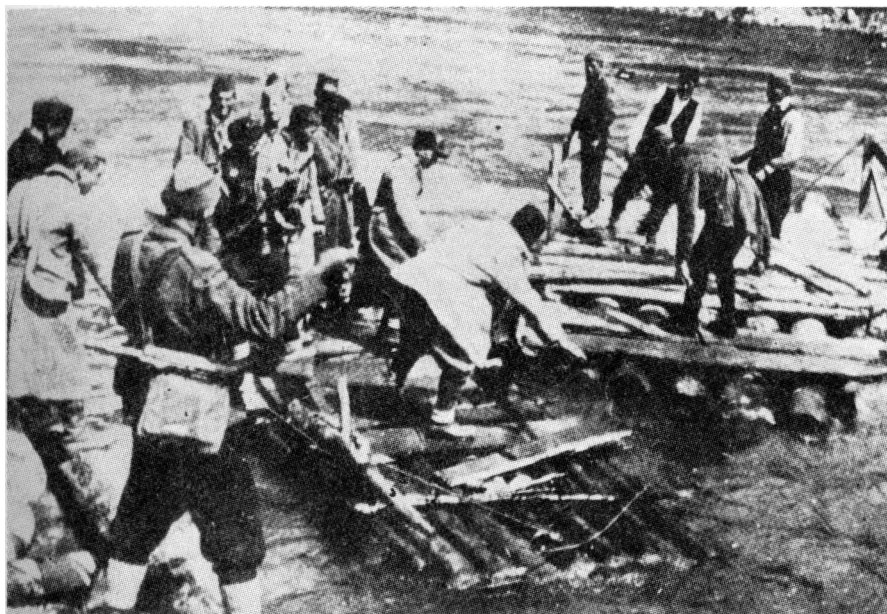
Delovi Prve proleterske brigade na Vučevu, juna 1943.

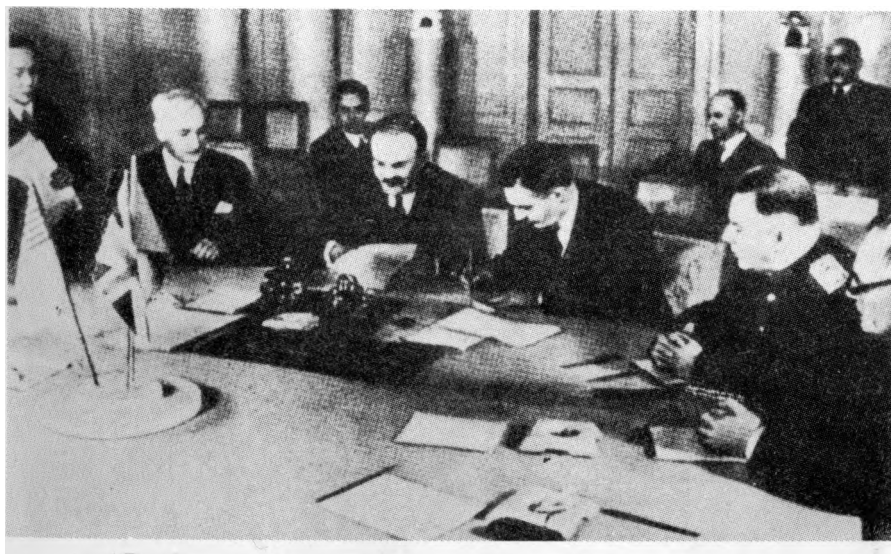
Bolnica, komora i narod prelaze Pivu u toku bitke na Sutjesci, juna 1943.

Delovi Prve proleterske divizije na Suhoj Gori, juna 1943.

Stab Druge proleterske divizije prelazi Drinu na putu za Crnu Goru, jesen 1943.

Moskovska konferencija ministara inostranih poslova SAD, SSSR i Velike Britanije, oktobar 1943.

Sefovi delegacija triju savezničkih zemalja na Teheranskoj konferenciji

Savezničke trupe u pokretu kroz Italiju

Bugarski Jevreji na prisilnom radu

Glava druga
OD KAPITULACIJE ITALIJE
DO PRODORA SOVJETSKE ARMII NA BALKAN
(septembar - avgust 1944)

Posle kapitulacije Italije područje jugoistočne Evrope postaje sve značajnije ratište drugog svetskog rata. Ovaj period je karakterističan i po sve manjim mogućnostima nacista da obezbede dovoljne kontingente vojne sile za nastavljanje borbe na ovom osetljivom delu evropskog kontinenta. Najverniju procenu stanja na jugoistoku Evrope posle kapitulacije Italije dao je 1. novembra 1943. komandant Jugoistoka feldmaršal Vajks koji, ukazujući na to da je za Nemačku ovde »najopasniji neprijatelj Tito«, zaključuje da se ubuduće neće voditi borba samo za opstanak kvislinških režima, već i za sprečavanje »... stvaranja boljševičkog bojišta na celokupnom području Jugoistoka u neposrednoj blizini granice Rajha«.¹

U takvim uslovima i mogućnostima glavna preokupacija vojnih, političkih, privrednih, policijskih i drugih činilaca Rajha na Jugoistoku bila je organizacija odbrane svih osetljivih delova pomorske obale od očekivanog iskrcavanja anglo-američkih trupa i zaštita važnijih komunikacija i privredno značajnih regiona i objekata na Balkanu. Zahtevajući oružanu saradnju svih konzervativnih pokreta i snaga, uz napore da se Turska održi u neutralnom položaju, nastojalo se da se sačuvaju okrnjeni kvislinški i satelitski režimi, uz usmeravanje Vermahta protiv Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, Grčke i Albanije i pokreta otpora u satelitskim zemljama radi sputavanja njihovog daljnjeg jačanja.

Savezničke snage u Italiji lagano su prodirale na sever, da bi krajem 1943. i početkom 1944. bile zaustavljene na tzv. »zimskoj liniji«. Tek krajem proleća probile su liniju nemačke odbrane i krenule napred da bi početkom juna oslobodile Rim, a u toku jula i istočnu obalu Apeninskog poluostrva do prilaza San Marinu, čime su osigurani uslovi za dejstva savezničke mornarice u Jadranskom moru i

¹ Zb. NOR, XII/3, nr. 157, p. 627.

UČEŠĆE ZEMALJA JUGOISTOČNE EVROPE U DRUGOM SVETSKOM RATU 1941—1945²

Zemlja	Stanovni- ka u mi- lionima	Vojnika u kvislin- skim for- macijama	Broj par- tizana	Ubijenih nep. voj. i kvis- linga	Poginulih stanovnika				
					U borbi	Civila	Ukupno	Procenat prema stanovniš.	Pri- medba
Jugoslavija	15	350.000	800.000	447.000	410.000	1.275.000	1.700.000	11,33	
Mađarska	9	600.000	2.500		147.000				
Rumunija	14	1.136.000	50 odreda u Buku- reštu pred ustanak		520.000		520.000	3,71	
Bugarska	7	450.000	30.000		22.000		22.000	0,3	
Grčka	6		122.000		20.000	400.000	420.000	7,0	
Albanija	1,42		78.000		28.000		28.000	2,0	
Ukupno	52,42		1.032.500		1.147.000		2.690.000		

* Za prazne rubrike još ne postoje utvrđeni podaci ni u primarnim izvorima ni u literaturi.

² Jugoslavija za pobjedu i slobodu ... pp. 119—121.

avijacije koja je sistematski tukla saobraćaj nice i druge važne tačke na širokom prostoru Jugoistoka.

Sovjetska armija je posle pobedonosnog završetka kurske bitke nastavila u jesen 1943. i u zimu i proleće 1944. godine napredovanje na zapad. Za položaj Nemaca na Jugoistoku naročito su bili opasni prodori sovjetskih trupa na južnom krilu fronta, posebno oslobođenje Krima u aprilu i početkom maja 1944. i izbijanje delova jedinica ukrajinskog fronta na rumunsku granicu.³

Priželjkivanja dela nacističkog vodstva u Nemačkoj, kao i većeg dela vladajućih satelitskih i kvislinških krugova u zemljama jugoistočne Evrope da će zajedno sa uspesima na velikim bojištima doći i do produbljivanja suprotnosti u savezničkom taboru, posebno između Velike Britanije i Sovjetskog Saveza (čiji su se uticaji sve otvorenije sučeljavali na Balkanu, naročito u Grčkoj) nisu se ostvarila. Na Moskovskoj konferenciji ministara inostranih poslova SAD, SSSR i Velike Britanije, održanoj od 19. do 30. oktobra i na Teheranskoj konferenciji trojice šefova savezničkih zemalja: Ruzvelta, Staljina i Čerčila, od 28. novembra do 1. decembra 1943, potvrđena je dotadašnja politika borbene saradnje triju velikih sila do potpunog uništenja nacizma i fašizma i bezuslovne kapitulacije svih sila Trojnog pakta. Sva postojeća pitanja u odnosima velikih sila i malih zemalja jugoistočne Evrope trebalo je rešavati sporazumno. U pogledu izbora unutrašnjeg uređenja u ovim zemljama posle pobede nad neprijateljem, dogovoreno je da o tome odlučuju sami njihovi narodi. Odlučeno je takođe da saveznici pomažu one snage na područjima okupirane Evrope koje se bore protiv Nemačke, što će dovesti do plodnije saradnje između Velike Britanije i SAD i narodnooslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji i njegove međunarodne afirmacije.⁴

Ishod borbi između Vermahta i jedinica NOV i POJ oko posjedanja italijanskog dela okupacione zone u Jugoslaviji, Albaniji i Grčkoj i preuzimanje opreme italijanskih divizija, nisu tekli prema planu i zamislama nemačkog komandovanja. Prema priznanju Nemaca, Vermaht je uspeo u toku septembra 1943, da posedne na jadranskoj obali gradove: Zadar, Šibenik, Omiš, Makarsku, Ploče, Dubrovnik, Kotor, Budvu i Bar, ali su u isto vreme jedinice NOV i POJ zaposlele Split i znatan deo obalskog prostora između gradova, uspevši da osiguraju svoj uticaj i na skoro svim ostrvima. Od oko 600 većih ostrva na Jadranskom moru od Albanije do Istre Nemci su uspeli u jesen 1943. da posednu samo njih desetak i deo poluostrva Pelješac, dok su sva ostala bila u rukama snaga NOV i POJ.⁵ Deo obale u Grčkoj zaposeli su grčki partizani, a u južnoj Albaniji jedinice NOV Albanije.

³ Drugi svetski rat, IV knjiga, VII, Beograd 1970, pp. 219—230. Takođe, Deutschland im zweiten Weltkrieg, 5, Akademie-Verlag, Berlin 1984, pp. 23—96. 104—111.

⁴ Московская конференция министров иностранных дел СССР, США и Великой Британии (19—30 октября 1943 г.), Москва 1978, pp. 298—357: Тегеран, Ялта, Потсдам, „Международные отношения“, Москва 1971, pp. 37—67.

⁵ Zb. NOR, X II/3, nr. 157, pp. 630—631.

Nemci su znali da zapadni saveznici nisu u stanju u jesen 1943. i zimu 1944. da pripreme i izvedu novu invaziju (čak i manjeg obima) na prostoru Balkana, ali ih je gubitak znatnijeg dela jadranske obale stavljao u nepovoljan položaj. Zaštitu duge morske obale koja se protezala od Belog mora preko Egejskog, Jonskog i Jadranskog mora sve do Istre teško je bilo obezbediti od eventualnih iskrca- vanja manjih invazionih snaga ili komandosa.

Zaštiti Balkana krajem 1943. i početkom 1944. godine pokla- njali su punu pažnju. Ojačavali su postojeće snage novim jedini- cama da bi osigurali važnije komunikacije, sprečili prelaz jedinica NOV i POJ iz zapadnih delova Jugoslavije u Srbiju, pripremajući se istovremeno za širi operativni poduhvat preotimanja ostrva i morske obale od snaga NOV i POJ, Narodnooslobodilačke vojske Albanije i Grčke.⁶

U prvoj fazi, krajem 1943. i početkom 1944, Nemci su izveli ne- koliko operativnih poduhvata u dubljem zaleđu jadranske obale, sve do reke Save, nastojeći da razbiju jedinice NOV i POJ i obezbede sigurnost transporta prema moru.⁷ Na prelazu iz 1943. u 1944. nast- vili su sa udarima svojih snaga prema morskoj obali.⁸ Većinu dal- matinskih ostrva nemačke jedinice su ponovo okupirale, posebno one značajnije, već u vremenu od decembra 1943. do marta 1944. O oštini ovih borbi, pored ostalog, govore i podaci o gubicima nemač- kih snaga. Samo gubici Druge armije u vremenu od septembra do decembra iznosili su, prema nemačkim izveštajima — 6.791 pripad- nik Vermahta.⁹

Najteži problem za Nemce je predstavljala kratkotrajnost i ne- sigurnost postignutih uspeha u osiguravanju pojedinih značajnih komunikacija i područja. Posle završetka krupnijih operativnih po- duhvata, na već osiguranom i »očišćenom« području, pojavile bi se veoma pokretljive partizanske jedinice, koje su napadale na želez- ničke pruge, puteve, saobraćajna sredstva, transportne kolone, pri- vredne objekte i na sve ono što je moglo koristiti okupatoru. Ovakve akcije sve češće su izvođene i u Albaniji i u Grčkoj. Samo prilikom jednog napada jedinica ELAS-a krajem oktobra 1943. železnička pruga Atina — Solun bila je porušena na oko 130 mesta.¹⁰

Ni brojno uvećane snage Vermahta na Balkanu nisu bile u sta- nju da zaštite sva važnija područja, pa je posle ispadanja fašističke Italije iz rata Nemačka sve više posvećivala pažnju militirizaciji ovih regiona i većem korišćenju usluga domaćih kvislinških i kon- trarevolucionarnih snaga protiv narodnooslobodilačkih pokreta, ja- čanju i širenju uloge SS jedinica, nemačke policije i žandarmerije.

⁶ Zb. NOR, XII/3, nr. 138, pp. 557—562, 140, pp. 567—569, 141, pp. 569—572.
Takode, Zb. NOR, XII/4, nr. 14, pp. 82—89.

⁷ Drugi svetski rat, IV knjiga... pp. 82—84: Takode, detaljnije, Slavko Odić, Desant na Drvar maja 1944, Drvarska operacija, VII, Beograd, 1981, pp. 11—12. Zb. NOR, XII/3, pp. 611—614, 635—637, 684—687, 689—699 i 703—704: Zb. NOR, XII/4, pp. 15—19, 147—148, 151—163, 169—170, 252—265 i 692—697.

⁸ Zb. NOR, XII/3, nr. 176, pp. 705—713: XII/4, nr. 8, pp. 44—46.

⁹ Zb. NOR, XII/4, nr. 7, pp. 42—43.

¹⁰ Zb. NOR, XII/3, nr. 156, p. 621.

Tome je trebalo da doprinese i delimična reorganizacija okupacione uprave na području Jugoistoka, koja je sprovedena na temelju odluke nemačke Vrhovne komande od 7. oktobra 1943. godine. Ovom naredbom razrađena je i organizacija Štaba vojnoupravnog komandanta za Jugoistok, koji je u svom sastavu imao upravni štab i komandanta SS i policije (čija se funkcija zbog krize okupacionog sistema na ovom području, širila na skoro sve oblasti života i rada). Vojnoupravni komandant je imao izvršnu vlast na teritorij ama gde nemačke trupe izvode operacije, a takva su bila skoro sva područja Jugoslavije, Albanije i Grčke u to vreme, što je značilo da se kvislinški sistemi i režimi u ovim zemljama svode u praksi na puki formalizam.¹¹ Ovom naredbom načelnik upravnog štaba i komandant SS i policije direktno su odgovarali vojnoupravnom komandantu Jugoistoka, dok su ostala odeljenja bila potčinjena načelniku štaba. Za spoljnopolitički sektor komandantu je stavljen na raspolaganje »specijalni opunomoćenik Ministarstva spoljnih poslova za Jugoistok« Herman Nojbaher, koji se po Firerovoj direktivi već od 24. avgusta 1943. nalazio u Beogradu.¹²

Ovaj novi sistem vojnookupacionih, političkih, privrednih i drugih mera Rajha na Jugoistoku, uveden posle kapitulacije Italije, nije u celini uspeo da ostvari svoj najvažniji zadatak: okupljanje, organizovanje i jačanje kvislinških snaga na okupiranim područjima. I pored angažovanja sve brojnije oružane sile, dobro organizovanih i izvođenih vojnih, policijskih, privrednih i drugih mera protiv NOP, i nemački okupacioni sistem i kvislinški režimi na područjima Jugoslavije su sve ubrzanije slabili.

1. POKUŠAJ OKUPATORA DA OJAČA KVISLINŠKE SNAGE PROTIV NOV I POJ U NDH

Ustaški režim u NDH, i pored opšte krize koju je doživljavao pred sve snažnijim udarcima NOV i POJ i prilikom uvođenja ovih novih mera »spasavanja« okupacionog sistema na Jugoistoku, uživao je određene povlastice. U citiranom uputstvu OKV od 7. oktobra 1943. je podvučeno da vojnoupravni komandant Jugoistoka u pogledu izvršne vlasti mora paziti na povlastice koje su od ranije činjene Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

U Hitlerovoj direktivi o jedinstvenom vođenju borbe protiv komunizma na Jugoistoku, izdatoj dvadesetak dana kasnije. 29. oktobra 1943. godine, naglašena je potreba da vojni, policijski, privredni i drugi predstavnici Rajha u NDH budu u stalnoj saradnji sa odgovarajućim predstavništvima i organima NDH.¹³ I u posebnim uput-

¹¹ Zb. NOR, XII/3, nr. 147, pp. 597—599. Sire, takode i dokumenta u toj knjizi nr. 11, 115, 117, 121, 123 i 125.

¹² Ibid. Takode, XII/4, nr. 12, p. 62.

¹³ ADAP, E/VII, nr. 68, pp. 133—134. Takode, šire, isti zb. nr. 88, p. 181, 113, pp. 221—222, 249, pp. 472—477; Zb. Zb. NOR, XII/3, nr. 42, pp. 187—190.

stvima o radu opunomoćenog nemačkog generala u Zagrebu zahteva se koordinacija između nemačkih i ustaških vojnih i političkih organa i institucija.¹⁴

Ova naročita pažnja prema ustaškom režimu i NDH, inicirana iz nacističkog centra, nije bila rezultat Hitlerove posebne naklonosti prema Paveliću, već je uglavnom proistekla iz saznanja da mu je Pavelić jedan od najvernijih saradnika i da u Hrvatskoj ne može naći zamenu ni njemu ni njegovoj ustaškoj organizaciji. Firer je više puta ranije bio nezadovoljan Pavelićem i njegovim ustaškim režimom, pre svega zbog toga što i pored velikog broja mobilisanih i opremljenih vojnika nikad nisu bili u stanju da se uspešno suprotstave snagama NOV i POJ u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Zato je u septembru 1943. poslao generala Jupea (Hans Juppe) u Zagreb kao vojnog stručnjaka i instruktora pri Generalštabu domobranstva sa zadatkom da izvrši novu reorganizaciju vojske NDH.¹⁵ Pod dejstvom negativnih utisaka stečenih usled neuspeha operacije razaranja italijanske vojske u Dalmaciji i sve veće krize u redovima domobranstva i sam Hitler je, trenutno razočaran u NDH i ustaški režim, izjavio da je on (taj režim) »... najgore moguće rešenje hrvatskog pitanja«.¹⁶

Talas kritika i nepovoljnih ocena o stanju i mogućnostima ustaškog režima pristizao je iz nemačkih jedinica koje su operisale na teritoriji NDH u jesen 1943, gde su se na najneposredniji način uverile u nesigurnost vojske NDH kao saveznika u borbi protiv NOV i POJ. U proceni komandanta Jugoistoka feldmaršala Vajksa od 1. novembra 1943. o stanju u NDH pisalo je: »Izuzev u Zagrebu gde su se pod zaštitom Poglavnikove telesne garde povukle hrvatske državne ustanove, ne postoji više n i k a k a v h r v a t s k i d r ž a v n i a u t o r i t e t, čak ni na onim delovima zemlje koje još drže hrvatske trupe«.¹⁷ Prema nemačkim izveštajima, kriza ustaškog režima ogledala se u bežanju većine naroda prema partizanskoj teritoriji i u pojačanim masovnim migracijama u gradove onih porodica koje su ranije sarađivale sa ustašama; navodi se i to da se njihov broj početkom 1944. samo u većim gradovima popeo na oko 230.000; da među njima ima oko 80.000 onih čiji su rođaci bili uključeni u SS jedinice.¹⁸

Nemački nacisti su svoje saradnike u NDH — ustaše, koji nisu uspeali da ih zadovolje rezultatima rada — uglavnom kritikovale i tako izražavali nezadovoljstvo, dok su prema hrvatskom stanovništvu, posebno u onim krajevima gde se ono masovno uključivalo u

¹⁴ Bogdan Krizman, Ustaše i Treći Reich, 1, ... pp. 204—205. Takođe, Zb. NOR, XII/3, nr. 145, pp. 590—591.

¹⁵ Slavko F. Odić, Neostvoreni planovi, Naprijed, Zagreb, 1961, pp. 55, 1221

¹⁶ Ibid. p. 145.

¹⁷ Zb. NOR, XII/3, nr. 156, p. 625.

¹⁸ Zb. NOR, XII/4, nr. 12, p. 69.

NOV i POJ, kao što je bio slučaj sa Dalmacijom, primenjivali najgrublje mere progona i odmazde. U toku priprema za odbranu cele balkanske obale, od turske granice do Trsta, od pokušaja iskrca- vanja anglo-američkih trupa ili komandosa, retko gde su sprovodili tako rigorozne mere kao u Dalmaciji. Uz pripreme za odbranu od desanta, predviđeno je raseljavanje znatnog dela stanovništva sa važnijih punktova i područja Dalmacije, posebno sa ostrva i anga- žovanje sposobnog stanovništva za izradu utvrđenja.¹⁹ Mobilisali su početkom 1944. na ovom području za rad sve muškarce rođene od 1904. do 1927. godine.¹⁰

Protiv ovakvih poteza pojedinih štabova Vermahta koji nisu bili u skladu sa stavovima nacističkog vrha sa Hitlerom na čelu borio se nemački poslanik u Zagrebu Kaše, preterujući i sam u odbrani NDH i njenog izmišljenog »suvereniteta«.¹¹ Trudeći se da omete i suzbije pomenute poteze Vermahta prema NDH, on je odlazio u drugu kraj- nost i ustaškom pokretu pripisivao kvalitete i uspehe koje nije imao. Njegovi izveštaj i o NDH najčešće su bili lažni. Tako je u izveštaju »Situacija u Hrvatskoj i predloži za daljnji razvoj njemačko-hrvat- skih odnosa« od 3. decembra 1943. pisao da je uz Tita ». . . veoma mali broj Hrvata, neznatna manjina među njegovim saradnicima u rukovodstvu« upadajući u novu besmislicu da ». . . hrvatska vlada (misli na vladu NDH, prim, aut.) sa svoje strane nastoji da izdvoji Hrvate iz Titove okoline«.²²

Zahvaljujući podršci u nacističkom vrhu, Kaše je uspešno sa- vladivao otpore u Zagrebu koji su dolazili i od njegovog prvog sa- radnika, opunomoćenog generala Gleza Horstenaua, koji je pokuša- vao da nešto smirenije sagleda tokove krize ustaškog režima, kao i od strane SS generala i šefa nemačke policije u NDH Kamerhofera (Konstantin Kammerhofer) i drugih vođa u SS i policiji. Boreći se protiv zagovornika proširivanja i jačanja izvršne vlasti nemačkih vojnih i policijskih institucija na operativnim područjima u Hrvat- skoj i Bosni i Hercegovini on je u izveštaju Berlinu pisao: »Naš prin- cip treba da bude da se mešamo samo onda kada se radi o našim bitnim ratnim interesima, dok po ostalim pitanjima treba da osta- vimo Hrvatima i nadležnost i odgovornost«.³

Nastojanja opunomoćenog generala Horstenaua da u svojim iz- veštaj ima bude realniji i da konkretno ukaže na Kašeovo preteri- vanje najčešće nisu uspevala — zbog radikalnih gledanja na ovo pitanje u Hitlerovom Glavnom stanu, a takođe i zbog smetnji koje su mu činili drugi faktori u Zagrebu, posebno poglavnik Pavelić koji je već od ranije bio s njim u razlazu. Verujući u moć svojih zaštit- nika, Kaše je često bio veoma osoran i prema Glezu Horstenau, omalovažavajući njegov godišnji izveštaj za 1943. zbog toga što se »mnogo bavi ustašama«, odnosno njihovom negativnom stranom, za-

¹⁰ Zb. NOR, XII/4, nr. 14, pp. 87—88, 54, pp. 234—236.

²⁰ Zb. NOR, XII/4, nr. 25, pp. 134—135, 26, p. 137.

²¹ Slavko F. Odić, Neostvoreni planovi... pp. 61—64.

²² Ibid. p. 295.

²³ Ibid. p. 298.

ključujući svoju misao: »Priče o ustaškom teroru smatram politički nepodnošljivim«,²⁴

Prilikom razgovora u Hitlerovom Glavnom stanu 8. marta 1944, posvećenog problemima NDH, general artiljerije Warlimont (Walter Warlimont), koji se odranije bavio pitanjima reorganizacije ustaško-domobranskih oružanih snaga, pokušao je da ukaže na realno stanje u NDH, upravo na onakvo kao što su ga sagledavali i general Horstenau i drugi nemački komandanti što su već treću godinu ratovali protiv sve moćnijeg NOP u Jugoslaviji, navodeći konkretno »... da hrvatska vlada (misli se na vladu NDH, prim, aut.) u zemlji nema nikakvog autoriteta i da u zemlji vlada potpuni haos«. O oružanim snagama NDH takođe je govorio veoma nepovoljno, navodeći konkretan primer da je samo prilikom transporta 2. lovačke pukovnije iz nje pobeglo oko 800 vojnika, pokrećući na kraju pitanje uvođenja vojne uprave u NDH kao jednog od efikasnijih rešenja. Protiv toga je oštro istupio Kaše i naišao na Hitlerovu podršku.²⁵

Tačno mesec dana posle ovog savetovanja opunomoćeni general Horstenau je, šaljući izveštaj o neuspesima zimskih operacija Vermahta u Jugoslaviji i o stanju u NDH naveo podatke koji su potpuno obarali Kaševu iskrivljenu sliku o položaju NDH. Pored ostalog, u izveštaju navodi i sledeće: »Desno i lijevo od malobrojnih glavnih komunikacija na kojima se saobraćaj takođe može odvijati samo u konvoju, i izvan prostora koji zapošljavaju naše trupe, zemljom-----kao i ranije — vladaju ustanici, ili je, zbog nemogućnosti da se stanovništvu obezbijedi trajna zaštita u najmanju ruku terorizmu«. On iznosi i konkretan primer da je važna železnička pruga Zagreb — Beograd samo prilikom jednog napada, u toku 24 časa, bila razorena eksplozivom na 220 mesta.²⁶

Uočavajući konačno da pogrešne Kaševine informacije štete Nemačkoj, Hitler i Ribentrop su ga oštro kritikovali. Zamereno mu je posebno zbog izmišljenih podataka i brojki: na primer, kada navodi da je od januara do aprila te godine iz jedinica NOV i POJ prebeglo ustaškim vlastima oko 15.000 boraca.²⁷ Bespoštedna Hitlerova kritika završavala se obično padom i nestankom kritikovane ličnosti

²⁴ Da su ove dve struje među nacistima bile samo formalno podeljene, potvrđuje i ocena poznatog nemačkog istoričara Holma Sundhaussena o tome: »Iako su se sredstva i shvatanja SS i Ministarstva inostranih poslova razlikovala i međusobno paralisala, ipak je cilj njihove politike bio identičan: »izvući« iz NDH maksimum privrednog potencijala i ljudstva za potpuno angažovanje Trećeg Rajha u ratu. Izbijanje ustanka znatno je omelo tu politiku. Neosporno je da su zločini ustaškog režima potencirali te teškoće. Sigurno je da su komande Vermahta i SS bile u pravu kada su, protivno mišljenju Kašea — tražili da se hitro ukloni ustaški režim. Međutim, one su, kao i poslanik, pri tome prevideli da su se javno mnjenje i svest širokih slojeva u NDH u velikoj meri okrenuli protiv strane okupacione sile i da Nemci zbog toga nisu mogli postići zadovoljavajući kompromis«, citirani članak. Obaveštajna služba i policijski aparat Hajnriha Himlera u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941—1945, VIG, 1972, br. 2. p. 131.

²⁸ Slavko F. Odić ... pp. 308—309. Takođe, Bogdan Krizman, Ustaše i Treći Reich, I, ... pp. 316—318.

²⁰ Slavko F. Odić, Neostvoreni planovi... p. 312.

²⁷ ADAP, E/VII, nr. 331, pp. 625—626, 347, pp. 649—652.

sa scene, pa je snažno delovala i na generala Kašea, koji se u naredna tri meseca skoro potpuno povukao da bi tek posle neuspelog atentata na Hitlera i pokušaja zavere Lorkovića i Vokića u Zagrebu (polovinom jula 1944), u eri najjačeg uspona nacističko-ustaške saradnje, ponovo poveo otvorenu borbu protiv svojih protivnika i svih onih koji su gajili i širili sumnje prema ustaškom režimu u NDH.²⁸

Odnose između Berlina i Zagreba posle ispadanja Italije iz osovinskog stroja karakterisao je sve dublji nesklad između povećanih zahteva Rajha i smanjenih mogućnosti NDH u angažovanju ustaško-domobranske vojske protiv NOV i POJ. Ustaški režim je pokušavao da izvrši masovnu mobilizaciju sposobnog stanovništva i njegovo angažovanje protiv NOV i POJ, dostigavši na prelazu iz 1943. u 1944. godinu cifru oko 260.000 vojnika u tri osnovne oružane formacije: legionarske divizije u sastavu Vermahta — 369, zvana »Vražija«, 373. »Tigar« i 392. »Plava divizija«, zatim vojsci NDH (domobranstvo i ustaše) i u nemačkoj policiji u NDH gde je, uz oko 5.000 Nemaca na komandnim položajima, bilo oko 20.000 običnih boraca Hrvata i Muslimana.²⁹ Ta brojna armija, znatnim delom opremana i specijalno obučavana u Nemačkoj za istočni front, bila je zbog snažnog razvoja NOP na celoj teritoriji NDH, angažovana na unutrašnjem, »domaćem« frontu, ali nije pokazala zadovoljavajuće rezultate u ratu protiv NOV i POJ. Najviše kritika i izraza nezadovoljstva iz Berlina na račun ustaške NDH upućivano je zbog neuspeha i slabih mogućnosti oružanih snaga u borbama na strani Nemačke. Razlozi slabosti oružanih snaga NDH bili su mnogostruki, a najvažniji je bio odsustvo volje nasilno mobilisanih obveznika da se bore za ciljeve okupatora i ustaškog režima, nemajući pri tom ni podršku u narodu. Iako snage NOV i POJ angažovane u to vreme na teritoriji NDH nisu bile dostigle broj pripadnika oružanih snaga NDH, Nemci su bili prisiljeni da stalno dovlače na ovaj prostor svoje nove jedinice da bi očuvali bar mali deo teritorija oko velikih gradova, važnijih komunikacija i najznačajnijih privrednih regiona i tako stvorili preduslove za odbranu ukoliko dođe do iskrcavanja anglo-američkih snaga u Dalmaciji.

U takvim uslovima podsticana je u delu nacističkog vodstva, posebno među vođama SS i policije, ideja da se, zbog sve dubljih protivurečnosti između Hrvata i Muslimana i uopšte, među pristalicama saradnje sa fašističkim silama iskoriste poslednje mogućnosti za novo regrutovanje u SS jedinice. U nacističkom vodstvu vladalo je mišljenje da mobilizacijske mogućnosti među Muslimanima u Bosni i Hercegovini još nisu potpuno iscrpene i da uz oslonac na autonomni pokret koji se već od ranije razvijao i angažovao sa svojim

²⁸ Slavko F. Odić, *Neostvoreni planovi...* pp. 313, 321—324. Takode, Bogdan Krizman, *Ustaše i Treći Reich*, 2.,... pp. 45, 55.

²⁹ ADAP, E/VII, nr. 155, pp. 300—305; Bogdan Krizman, *Ustaše i Treći Reich*, 1, 237 i 286. Takode, Zb. NOR, IV/29, nr. 146, pp. 619—625. Franz Schraml, *Kriegsschauplatz Kroatien. Die deutsch-kroatische Legions-Divisionen*; 369, 373, 392. Inf. Div (Kroat.) ihre Ausbildungs-und Ersatzformationen, Neukurgemünd, 1962., pp. 1—189.

jednim krilom direktno protiv NDH i naročito protiv ustaškog klerikalizma, može naći još sposobnih regruta.

Za ovakvu jednu smišljenu igru zasnovanu na paroli »Podeli, pa vladaj«, koja se ovoga puta odnosila na bivše istomišljenike iz redova konzervativne hrvatske i muslimanske buržoazije i saradnike u periodu obaranja Kraljevine Jugoslavije i formiranja NDH, postojali su povoljni uslovi. Sticajem više činilaca, muslimanski živalj u Bosni i Hercegovini našao se u vrtlozima i međunacionalnim i međuverskim trvenjima još od leta 1941, pa je bio u veoma teškom položaju. Nalazeći se u toku vekova pod jakim uticajem Osmanlija, ovo južnoslovensko stanovništvo, uz ostale razloge nije imalo vremena da prihvati kao svoju nedemokratsku, buržoasku Jugoslaviju, a još manje klerikalnu ustašku Hrvatsku. S druge strane, muslimanska buržoazija, kao i sve druge, bila je spremna na kompromise sa svima kada je bilo u pitanju ispunjenje ciljeva i zaštita njenih uskoklasnih interesa; pa je u većini prihvatila aktivnu saradnju sa ustaškim pokretom. Svojim uticajem i podržavana smišljenom ustaškom propagandom, ona je uspela pokrenuti manji broj Muslimana da progone srpski živalj u Bosni i Hercegovini. Usledili su četnička hajka i progoni Muslimana, pojačani krajem leta 1941, u toku 1942. i početkom 1943. godine. Ovakvi tokovi vodili su na jednoj strani daljem razbijanju kohezije muslimanskog stanovništva, koje se pod raznim pritiscima manje ili više uključivalo u sve ratujuće vojske na teritoriji Bosne i Hercegovine, gde je od svih, izuzev snaga NOP, trpelo teške udarce. Deo muslimanske buržoazije, razočaran u NDH, počeo je da upire pogled u Nemačku, očekujući od nje zaštitu koja bi bila osigurana dobijanjem autonomije. Međunarodni oslonac u ovoj akciji muslimanske buržoazije trebalo je da bude veliki jerusalimski muf-tija El Huseini koji je slovio kao vođa okupljanja panislamskog pokreta na strani sila Trojnog pakta u borbi protiv »komunističkog SSSR-a« i njegovih saveznika Velike Britanije i SAD. Još u oktobru 1942. učinjen je u tom pravcu prvi korak kada ga je za vreme njegovog boravka u Rimu posetila delegacija iz Mostara pod vodstvom hodže Džabića. Ona je pokušavala da se uz njegovu pomoć utiče na Italijane radi sprečavanja zločina četnika nad Muslimanima u Hercegovini, Sandžaku i Crnoj Gori.³⁰

Pošto nisu imali uspeha prethodni pokušaji pojedinih predstavnika muslimanske buržoazije, razočaranih u ustašku NDH, da zainteresuju za saradnju nemačke predstavnike u Sarajevu i Zagrebu, upućen je Hitleru 1. novembra 1942. godine Memorandum takozvanog »Narodnog odbora«. Traženo je odvajanje Bosne i Hercegovine iz sastava NDH, stvaranje autonomije (»Zupa Bosna«) pod pokroviteljstvom Trećeg Rajha i formiranje autonomne vojske (»Bosanska straža«), koja bi bila pod kontrolom Vermahta i uglavnom razvijala svoje ratne aktivnosti u skladu sa planovima i ciljevima Nemačke.³¹

³⁰ AVII, »London«, Rol. 8, sn. 545—548 i 556—558. Takode, Zb. NOR, XIV/1, nr. 1, XIV/2, nr. 2, 4, 5, 6, 8, 29 i 34.

³¹ Rasim Hurem, Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da Bosnu i Hercegovinu izdvoje iz okvira Nezavisne Države Hrvatske, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, godište XVI/1965, Sarajevo 1967, pp.

Da su ideje izložene u Memorandumu naišle na interesovanje u Berlinu, a naročito ponuđeni dobri izgledi za regrutovanje novih vojnih obveznika — vidi se i po tome što se u najvišim nemačkim vojnopoličkim krugovima u Berlinu već u januaru 1943. govori o mogućnostima da se u Bosni i Hercegovini dobije čak 40 do 50 hiljada vojnika za borbu protiv NOV i POJ.³² Očekivali su takođe da se ova akcija uskoro proširi na Muslimane u celoj Jugoslaviji i eventualno u Albaniji što je kasnije ostvareno formiranjem 21. brdske SS »Skender-beg« divizije od ljudstva regrutovanog među Albancima.³³

Poslanik Kaše sa svojim pristalicama prihvatio je inicijativu formiranja SS jedinica u Bosni i Hercegovini jer je u tome video šansu za uspešniju borbu protiv NOV i POJ, ali i protiv Srba uopšte. Suprotstavljao se ideji da to budu samo muslimanske jedinice, jer bi se na taj način razbijali »nacionalno jedinstvo« Hrvata katoličke i muslimanske veroispovesti i celovitost NDH. Njegovi stavovi o ovome u celini su se poklapali sa stavovima Pavelića i vlade NDH koji su tražili da u tim jedinicama, uz Muslimane, budu regrutovani i Hrvati iz Bosne i Hercegovine, da nose oznaku hrvatskih jedinica i da se mogli angažovati samo za odbranu NDH.³⁴

U Berlinu je sa oduševljenjem prihvaćen plan novih regrutacija na Balkanu, jer se na sve strane osećala oskudica u trupama, a pogotovo SS jedinica, koje su sve više postajale stub odbrane nemačkog nacizma u svim okupiranim zemljama.³⁵ Pored vojnih, ova akcija je nudila i neke političke prednosti i mogućnosti da se ublaži oštrica stalnog suprotstavljanja ustaškog vrha akcijama i konkretnim poduhvatima SS jedinica i policije na teritoriji NDH. Međutim, najviše vođa u SS jedinicama i u policiji bilo je za formiranje muslimanske SS divizije u Bosni i Hercegovini, čijim bi se posredstvom ostvarila bolja saradnja muslimanskih vođa iz ovog dela NDH sa Rajhom. Rajhsfirer SS Himler je krajem februara 1943, posle konsultovanja sa Hitlerom, doneo odluku »da se SS-bošnjačka divizija organizuje od Muslimana«. I pored protivljenja ustaškog vrha, u martu i aprilu 1943. godine izvršene su konkretne pripreme za formiranje divizije.³⁶

204—210: PA, Handakten Ettel, Grossmufti 1942—1944, telegram iz Zagreba — RAM nr. 2105 od 13. augusta 1942; DASIP, NAV, T-120, Rol. 2898 — sn. E 458569—587, pp. 1—9; Ibid. sn. 458567, pismo upućeno uz Memorandum, šire, Enver Redžić; Autonomija Bosne i Hercegovine i 13. muslimanska SS divizija, rukopis u štampi, pp. 69—81; Franc Ronneberger, Der Islam im Antlitz Europas, članak u: Völkischer Beobachter, od 23. oktobra 1942.

³² DASIP, NAV, T-120, Rol. 2898, sn. E 458566, zabeleška u Pol. IV, nr. 85 od 29. januara 1943.

³³ AVII, »Potsdam« 2, sn. 267—268. Pismo dr Prüfer — Sonnleitneru od 12. januara 1943.

³⁴ Bogdan Krizman, Ustaše i Treći Reich, 1, ... p. 293. Takođe, DASIP, NAV, T-120, Rol. 2898, sn. E 458564-65, izveštaj Kaše — RAM, nr. 68 od 29. januara 1943.

³⁵ BA, NS, Bd. 2255, policijski izveštaj nr. 276, od 27. marta 1943. Takođe, šire, AVII, »Bon« 3, sn. 664, »Potsdam« 2, sn. 268, »London« 2, sn. 7624-26: DASIP, NAV, T-120, Rol. 2898, sn. E 458562.

³⁶ Enver Redžić, o. c. pp. 82—94.

Podršku od pronacističkog vođe Muslimana u svetu, Velikog muftije El Huseinija da pomogne u formiranje SS divizije bosanskih Muslimana,³⁷ tražili su prilikom njegovog boravka u Berlinu i Nemci. U pratnji nekoliko oficira i službenika Veliki muftija je 31. marta 1943. specijalnim nemačkim avionom stigao u Zagreb. Dočekali su ga Muslimani, članovi vlade NDH i drugi velikodostojnici ustaškog režima. Iako su među prisutnima postojale suštinske razlike u pogledu načina formiranja SS divizije u Bosni i Hercegovini, njene fizionomije i upotrebe, njemu i njegovim nemačkim pratiocima priređen je doček na najvišem nivou.³⁸ Da bi ova akcija bila što više muslimanska, i po formi, i po sadržini, uz svesrdnu podršku muftije i nemačkih pratilaca, učinjeno je više poteza koji su propagirali ovu akciju među muslimanskim vernicima (a ona je vodila ispunjenju cilja pronemački opredeljenog dela muslimanske autonomaške buržoazije). Uz ostalo, organizovani su prijemi verskih muslimanskih delegacija iz raznih slojeva i muslimanskih organizacija sa područja Bosne i Hercegovine. U narednih nekoliko dana, početkom aprila izvedena je njegova propagandna turneja u Banju Luku i Sarajevo. Svoj boravak u Zagrebu, Banjoj Luci i Sarajevu je koristio za sve otvorenije delovanje na okupljanju muslimana kao posebne snage u borbi protiv komunista u Bosni i Hercegovini i pod okriljem velikog nemačkog Rajha.³⁹

On je sve vreme primao delegacije iz pojedinih krajeva Bosne i Hercegovine, govorio o potrebi objedinjavanja muslimana i o njihovom angažovanju na strani sila Osovine protiv komunističke opasnosti na čelu sa SSSR i bloka Britanije i SAD, konkretno radeći na pripremanju regrutacije za SS muslimansku diviziju. Delegacije muslimana koje su mu dolazile na poklon, davale su obećanja o broju vojnika koje će uputiti prilikom formiranja SS divizije.⁴⁰ Pljevaljski muftija je saopštio da je već u Sandžaku zapisano oko 3.000 dobrovoljaca a da će ih uskoro biti još toliko. Delegacija muslimana — Albanaca predala je Velikom muftiji kao poklon »Albanski mač«, koji se prema običaju davao samo najvećim velikodostojnicima.⁴¹

Po povratku iz Sarajeva Veliki muftija je 10. aprila prisustvovao otvaranju novosagrađene džamije u Zagrebu, koju je ustaška vlada podigla da bi ojačala svoj ugled među Muslimanima, gde se našao na okupu sav vodeći verski muslimanski svet iz Bosne i Hercegovine. Sve je to uticalo na spremnost dela muslimanskog življa

³⁷ Dnevnik grofa Ciana ... pp. 305, 307 i 345.

³⁸ Arhiv muzeja Revolucije u Sarajevu (Skrraćeno AMR, neobrađena arhiva UNS-a, ustaški izveštaji nr. 3248 od 3. i 3321 od 8. aprila 1943; PA, Handakten Ettel, Grossmufti 1942—1944, nr. 106 od 16. aprila 1943.

³⁹ AMR, neobrađena arhiva UNS-a, ustaški izveštaj nr. 3464 od 17. aprila 1943; BA, NS, Bd. 2255, policijski izveštaj nr. 397, od 19. aprila 1943, Rasim Hurem, o. c. pp. 211—212.

⁴⁰ AVII, »London« 2, sn. 297616-297619, policijski izveštaji nr. 2332 i bb. od 9. i 12. aprila 1943.

⁴¹ AMR, neobrađena arhiva UNS-a, ustaški izveštaji nr. 3337 od 9. i 3484 od 19. aprila 1943; takode, Zb. NOR, XII/3, nr. 107, pp. 452—453.

Gesandtschaft Zagreb
Nr. 963-4.68/43
4 FEB 1943
Anl. Doppel
in Wg. den 29. Januar 1943
Willybrandt 74-76

Answärtiges Amt
Pol. IV 85 g. Rg.
Nr. 2

Ausfertigung.

Geheime Reichsache

Anbei wird Lichtdruck eines für den Führer bestimmten Memorandums des Volkskomitees der bosnischen Muselmanen, das von der Reichskanzlei hierher übermittelt ist, mit der Bitte um baldige Stellungnahme übersandt.

Von anderer, den bosnischen Muselmanen nahestehender Seite wird angegeben, daß bei einer deutschen Zusage der Autonomie Bosniens in kürzester Zeit 40 - 50.000 kriegsmäßige bosnische Soldaten auf dem Balkan zur Verfügung ständen. Diese Masse sei ausreichend, um dem Partisanenkampf auf dem Balkan ein Ende zu bereiten und würde im übrigen vielleicht sogar in Nordafrika brauchbar sein. Aus diesem Gesichtspunkt haben die Vorschläge bei den militärischen Stellen gewisses Interesse erweckt.

Im Auftrag
gez. Voermann

beglaubigt
Min. Kd. Obeguth

in
die Deutsche Gesandtschaft
in
Agram.

E458566

*Mr. J. Japundžić
Zak. 12.1.43
Lautst. K. u. u.
unverz. m. u.
8.1.43*

*Pol. 3.9
1.1.11*

Nacistički vrh u Berlinu je očekivao da će uz pomoć pronemačkog krila autonomističke muslimanske buržoazije uspeti da regrutuje u SS jedinice oko 50.000 Muslimana iz Bosne i Hercegovine

da se odazove mobilizaciji za SS jedinice i doprinelo buđenju autonomističkog muslimanskog pokreta, uperenog protiv hrvatskih ustaša.

Dobrom poznavaoću ukupnih kretanja na Jugoistoku, pa i odnosa u Bosni i Hercegovini, poslaniku Kašeu i njegovim istomišljenicima, nije mogla ostati sakrivena igra pojedinih struja muslimanske buržoazije koje su uz pomoć Nemaca priželjkivale ostvarenje plana odvajanja od Hrvatske i formiranje neke vrste autonomije pod protektoratom Rajha.⁴² Znajući da bi tim korakom bila oslabljena podrška hrvatskih ustaša, Hitler nije ni pomišljao na neko razbijanje ionako oslabljene NDH na hrvatski i muslimanski deo, već je želeo više vojnika pod zastavom kukastog krsta. Zbog toga je (iako nerado), prema preporukama SS, a posebno Himlera, prihvatio ideju o stvaranju muslimanske divizije. Dobivši garancije da neće doći ni do kakvog cepanja NDH, ustaški vrh u Zagrebu, Pavelić i njegov patron Kaše morali su, posle uporne borbe, da se prećutno saglase sa formiranjem SS divizije u Bosni u koju bi bili regrutovani Muslimani.⁴³

Propagiranjem regrutacije Muslimana, uz angažovanje verskih vođa i političkih prvaka u samom činu regrutovanja, sa posebnim naglašavanjem negovanja tradicionalnih islamskih tekovina i osobenosti, te na kraju kroz praktičnu delatnost divizije na mešovito nastanjenim područjima, bile su stvorene neke mogućnosti da se muslimanska buržoazija u Bosni i Hercegovini suprotstavi primatu Zagreba, ustaško-klerikalnoj ideologiji i teoriji o nacionalnom jedinstvu »hrvatskih muslimana« sa »hrvatskim katolicima«. Nemački komandanti, koji su željno očekivali da se ove jedinice suoče sa snagama NOV i POJ, bili su nezadovoljni usmeravanjem te kampanje ka političkim ciljevima i zahtevima. Stab nemačke 114. lovačke divizije, koji je u to vreme vodio teške borbe protiv NOV i POJ u Bosanskoj krajini, izveštavao je 31. maja 1943. godine: »Cilj muslimana i dalje je bio uspostavljanje izvesne samostalnosti Bosne pod muslimanskim uticajem i nemačkim rukovodstvom. Planovi za formiranje muslimanske SS legije pobudili su velike nade, ali je došlo do razočarenja, jer se izvršenje plana beskonačno odužilo«.⁴⁴

Ustaški vrhovi u Zagrebu su ometali i usporavali regrutovanje muslimana u SS jedinice. Ova akcija dela ustaškog vrha naidirektnije je pogađala i ometala nastojanja komandanta SS jedinica na području NDH, komandanta 7. SS »Princ Eugen« divizije, a zatim i V brdskog SS korpusa u čijem sastavu je trebalo da operiše ova divizija, generala Flebsa (Phleps Arthur), koji je oštro kritikovao držanje vrhova ustaškog režima prema ovoj kampanji, tražeći da se ona što brže formira, upozoravajući da je svaki dan otezanja sa

⁴² Bogdan Krizman, *Ustaše i Treći Reich*, 1, pp. 234—235. Takode, AMR, neobrađena arhiva UNS, izveštaj nr. 3.525 od 21. aprila 1943.

⁴³ AVII, »London«, 2, sn. 7608-12, 4, sn. 403—407: »Potsdam« 2, sn. 305—312: NAV, T-120, Rol. 2908, sn. 784—786: AJ, NAV, T-175, Rol. 126, sn. 650998-1001.

⁴⁴ Zb. NOR, XII/3, nr. 80, p. 331.

mobilizacijom izgubljen za Nemce.⁴⁵ Posle dugih raspravljanja oko načina prikupljanja regruta i formiranja divizije, kao i spoljnih oznaka vojnika te divizije, uloženo je napor da se kompromisima nađe rešenje. Pošto Kašeovi zahtevi prilikom njegove posete Hitleru krajem avgusta 1943. da divizija nosi zajednički »hrvatski« naziv i da bude sastavljena i od »Hrvata katolika« nisu prihvaćeni, rešenja su prepuštena volji Himlera, koji odlučuje da divizija bude formirana od Muslimana iz Bosne i Hercegovine u jačini od oko 18.000—19.000 vojnika, i da obuka bude završena do 1. novembra 1943. godine.⁴⁶

Široko zasnovana politička i verska propaganda o muslimanskoj vojsci sa posebnim verskim oznakama (pored ostalog, bila je obavezna svakodnevna zajednička molitva celog sastava Alahu) negativno je uticala i na Muslimane koji su se već nalazili u vojsci, naročito u domobranskim jedinicama. Pri kraju 1943. ovo je (uz druge, još važnije činioce — delovanje NOP) dovelo do talasa dezertiranja Muslimana ne samo iz domobranskih jedinica, već i iz nemačkih legionarskih divizija (369, 372 i 393) u kojima je bio borački sastav iz NDH. Samo u Sarajevu je, prema izveštaju nemačke policije od 17. septembra 1943. godine, uhvaćeno za nekoliko dana oko 500 Muslimana — vojnika iz pomenutih jedinica — koji se, koristeći odsustvo, nisu vraćali u svoje jedinice.⁴⁷

Masovnu pojavu dezertiranja Muslimana iz domobranstva podstakla su neka opšta zbivanja: kapitulacija Italije, sve teže stanje nemačkih trupa na istoku, iščekivanje iskrcavanja i brzog poraza Nemačke. Značajnu ulogu u tome odigrale su i pristalice muslimanske autonomističke buržoazije. Ovo potvrđuju i sve dublje polarizacije među beguncima iz vojske. Jedan broj dezertera je pošao u SS bosansku diviziju koja će uskoro dobiti naziv »Handžar« da bi se istakao njen muslimanski karakter, ali je takode znatan deo begunaca potražio svoje sigurnije utočište do očekivanog kraja rata u drugim jedinicama u blizini samog zavičaja. Tako su se oni Muslimani, sposobni za rat koji su već bili u nekoj vojsci ili su očekivali poziv za regrutaciju uključili u sastav raznih muslimanskih milicija, ustaških jedinica, pridružili se četnicima, a neki su formirali samostalne grupe koje su u duhu tradicije iz prvog svetskog rata, nazivali »zelenim kadrom«. Sve više ovih begunaca je, pod uticajem muslimana-boraca u jedinicama NOV i POJ ili partijskih radnika u muslimanskim naseljima, odlazilo u partizane.⁴⁸

Tako su preterane nade nacističkog vrha u vezi sa stvaranjem muslimanske SS vojske u Bosni u samom začetku bile izneverene, a sve masovnije osipanje Muslimana iz postojećih jedinica NDH po-

⁴⁵ »Jeder Tag, der zugewartet wird, ist verloren« AJ, NAV, T-175, Rol. 126, sn. 651009-1011. Takode, AVII, NAV, T-313, Rol. 487, sn. 754—755, pismo od 27. novembra 1943.

⁴⁶ Bogdan Krizman, Ustaše i Treći Reich, I, pp. 293—295, 319 i 333, kao i strane iste knjige 101—103. Takode, šire, isti autor, Pavelić između Hitlera i Musolinija ... pp. 516, 520—526, 533—534 i 538: Zb. NOR, XII/1, nr. 279, p. 766,

⁴⁷ AJ, NAV, T-175, Rol. 126, sn. 651013, izveštaj nr. 632. Takode, Karl Hnilicka, Ende auf dem Balkan... pp. 273—274.

⁴⁸ AJ, NAV, T-175, Rol. 126, sn. 651005-651006. Izveštaj nr. 176, od 11. januara 1944.

jačavalo je i onako tešku krizu ustaškog režima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. U izveštaju štaba nemačkog 15. brdskog armijskog korpusa od 1. oktobra 1943. o stanju u NDH je pisalo da se Muslimani u Bosni i Hercegovini ni na koji način ne zalažu za NDH, navodeći da se najdublja kriza pojavila u Cazinskoj krajini i okolini gde je koncentrisana najveća i najkompaktnija muslimanska skupina.⁴⁹

Još u vreme prodora proleterskih brigada u Bosansku krajinu u jesen 1942. godine, došlo je do dublje krize režima NDH u ovom kraju i do sve masovnijeg opredeljivanja Muslimana za NOP. Prodor nemačkih jedinica i ustaša u ove krajeve u vreme nemačkih zimskih operacija početkom 1943. (Operacija »Vajs I«) i progoni stanovništva zbog njegove saradnje sa NOP, doveli su do kolebanja NOP u ovom kraju u proleće i leto 1943. Rezultat toga bilo je formiranje posebnih jedinica Muslimanske milicije pod komandom bivšeg partizanskog starešine Huske Miljkovića, koji je dezertirao iz NOV i POJ a tim jedinicama dao naziv »Huskina vojska«. Huskina grupa se u toku aprila 1943. povezala sa ustašama i počela da uznemirava partizanske jedinice u ovom kraju. Polovinom avgusta 1943. Huška je okupio grupu od oko 150 dezertera iz domobranskih i ustaških jedinica i formirao miliciju koja je u narodu nazvana »Huskin odred«; u njoj su se našli begunci iz svih vojski koje su ratovale na ovom području. Napuštanje okupacionih i kvislinških jedinica, čija je borba bila sve bezuspešnija postalo je veoma privlačno, pa se obim Huskine milicije već u jesen 1943. povećao na oko 3.000 vojnika razvrstanih u 11 bataljona. Ojačana grupacija Huskine vojske, sa delimično ostvarenim uticajem i u muslimanskom stanovništvu u ovom kraju, postaje interesantna za sve zaraćene strane na ovom području.⁵⁰ Koristeći se propagandom o potrebi jačanja samobitnosti Muslimana u Bosni i Hercegovini, uz oslonac na Rajh, Nemci uspevaju da pridobiju Husku. Na tajnim pregovorima vođenim 11. septembra 1943. u selu Čoralčićima kod Cazina utvrđen je sporazum o saradnji i zajedničkoj borbi protiv NOV i POJ.⁵¹

Huskina vojska je sve više rasla i na prelazu iz 1943. i 1944. godinu, brojala oko 4.000 vojnika, među kojima je bilo i 1.500 bivših pripadnika koji su do tada, duže ili kraće vreme, bili u jedinicama NOV i POJ, pa je ona sve više zaokupljala pažnju i drugih ratujućih

⁴⁹ »Muslimani se ni na koji način ne zalažu za hrvatsku državu jer im nije ostvarila njihove nade u agrarnu reformu, a oni moraju i dalje služiti kao gro-mobran u sukobima Srba i Hrvata. Zato krugovi muslimanskih intelektualaca žele ili nezavisnu državu Bosnu i Hercegovinu, u kojoj bi odgovarajuće narod-nositi držale teritorijalnu upravu, a Muslimani bi u odgovarajućem procentu učestvovali u vladi i ne bi kao do sada zavisili od samovolje vlade u Zagrebu,

ili žele protektorat pod čijom bi vojnom upravom imali odgovarajuće mo-gućnosti za razvoj i delatnosti. Za sve jače težnje Muslimana za nezavisnost karakteristično je između ostalog i formiranje muslimanskog odreda pod ko-mandom bivšeg banditskog komandanta Huske Miljkovića.« Zb. NOR, XII/3, nr. 145, p. 586.

⁵⁰ Huška Miljković se bio povezao i sa četnicima, sa kojima je povremeno surađivao protiv NOV i POJ. Videti o tome; Zb. NOR, IV/19, nr. 50, p. 171, 149, P- 473 i 163, pp. 509—551; takođe, Zb. NOR, XIV/3, nr. 74, p. 366.

⁵¹ Slavko Komarica i Slavko Odić, Gestapo u Jugoslaviji... pp. 290—292: Enver Redžić, o. c. pp. 145—147.

strana — NDH pa i rukovodstva NOP u ovom kraju. Zaveden iluzijama o autonomiji u kojoj bi njegova vlastoljubiva ličnost došla do izražaja, uz istovremeno sve veći strah od prodora jedinica NOV i POJ na njegovu teritoriju, Huška je stupio u pregovore i sa ustašama, pa je 8. novembra 1943. sklopio sporazum i sa njima o zajedničkoj saradnji protiv NOV i POJ. Ovim sporazumom pristao je da se njegove jedinice uključe u ustašku vojniciu kao »Ustaški krajiški zdrug pod zapovjedništvom Huske Miljkovića«, svakako iz taktičkih razloga i materijalnih interesa, jer je kao protivuslugu tražio velike količine oružja, opreme i drugog materijala, pored ostalog i kompletno naoružanje za četiri bojne, potrebno zdravstveno osoblje sa sanitetskim vozilima i opremom, plate za sve pripadnike Zdruga i odgovarajuću tehniku.⁵² Sve je ovo trebalo da doprinese ostvarenju dveju njegovih osnovnih zamisli — podizanju ličnog autoriteta, jačanju muslimanskog pokreta u ovom kraju, i najзад, njegovom uključivanju u autonomnu zajednicu Muslimana na području čitave Bosne i Hercegovine, koju je trebalo ostvariti odmah po završetku rata. Huška nije krio svoje namere ni pred agentima Gestapoa koje je od ranije poznaо kаkаv je bio ustaški vojnik, inače muftija Akif Handžić pred kojim je početkom 1944. izjavio da on nije protiv Pavelića ni NDH, već protiv Nemaca i četnika, te da mu je glavni posao ». .. naoružavanje Muslimana i grupisanje u jednu čvrstu muslimansku vojsku, koja će ako bog da kad zatrebadne izvršiti glavnu ulogu za autonomiju Bosne i Hercegovine.«⁵³

Međutim, proces diferencijacije i među Huskinim vojnicima (koji su uočili Nemci i ustaše i koji se kretao sve više prema NOP) širio se, pored ostalog, i preko Huskinih vojnika što su ranije bili u jedinicama NOV i POJ, a vodio je definitivnom raspletu i pobjedi uticaja oslobodilačkog pokreta. Nemci su taj proces uočili, pa su zajedno sa ustašama, uz korišćenje postojećih veza i uticaja, pokušavali da izazovu razdor u Huskinim jedinicama, nameravajući da u njima potisnu ili čak likvidiraju sve one koji su bili protiv njihove politike. Međutim, za to više nije bilo ni snage ni vremena. Videvši da pucaju jedna za drugom odbrambene karike Rajha, Huška je počeo da traži puteve nove nagodbe sa NOV i POJ na što ga je primoravalo masovno prilaženje njegovih vojnika u NOV i POJ. Krajem februara 1944. većina boraca Huskine vojske koji su se priključili borbi protiv okupatora bili su svrstani u dve muslimanske partizanske brigade koje će u sastavu Unske operativne grupe odigrati važnu ulogu u borbama za oslobođenje zemlje.⁵⁴ Nemački agenti su preko domaćih plaćenika organizovali ubistvo Huske Miljkovića 24. aprila 1944. godine, ali nisu uspjeli da zaustave proces preorijentacije

⁵² AMR, neobrađena arhiva UNS, ustaški izveštaj od 8. novembra 1943.

⁵³ AMR, neobrađena arhiva UNS, Handžićev izveštaj ministru vojske NDH Anti Vokiću od marta 1944.

⁵⁴ Zb. NOR, IX/5, nr. 115, pp. 693-9 i V/24, nr. 100, pp. 466—467; AMR, neobrađena arhiva UNS, Proglas Nemaca vojnicima Huske Miljkovića od 28. februara 1944. Takode, šire, Slavko Odić i Slavko Komarica, o. c. p. 292: Šukrija Bijedić, Slike iz Cazinske krajine, Sarajevo 1968.

Huskinog pokreta prema NOV i POJ. Samo manji broj pripadnika Huskine vojske, onaj koji je bio regrutovan iz redova domaćih ustaša, dezertera iz ustaških jedinica, ljudi koji su uzeli aktivnog udela u progonima, u masovnim pokoljima srpskog stanovništva, ponovo je prešao u ustaške jedinice i nastavio borbu na strani okupatora.

Oružane formacije slične Huskinoj vojsci formirane su i u drugim krajevima Bosne i Hercegovine, često uz podršku i odobravanje nemačkog okupatora. Takve su bile: »Muslimanski oslobodilački pokret« člana Ulema medžlisa, hafiza Muhameda Pandže (oko Sarajeva), »Zeleni kadar« Nešada Topčića u istočnoj Bosni i pokret »Mladi muslimani«,⁵⁵ ali su sve one propadale pred snažnim talasom NOP i uključivanjem Muslimana u njega.

Namere Nemaca da osloncem na autonomističku muslimansku buržoaziju i inteligenciju brzo dođu do velikog broja vojnika nisu se ostvarile. Regrutacija nije išla u skladu sa obećanjima pojedinih muslimanskih delegacija i prvaka, iako je vršena na sve moguće načine pa i prisilno. Divizija nije dostigla željeni broj niti je obučena prema planu do novembra 1943. godine. Stupila je u borbu protiv NOV i POJ u Sremu i istočnoj Bosni tek marta 1944. Aktivnosti pokreta za autonomiju uticale su na slabljenje veza između Bosne i Hrvatske što se ogledalo kroz proces formiranja SS muslimanske divizije, pa su sukobi postajali sve otvoreniji i direktniji. U noti vlade NDH upućenoj vladi Rajha 31. januara 1944. prigovoreno je da i Nemci potpomažu autonomiju (odnosno antiustaški pokret) na razne načine, pored ostalog i svojim nazivima u štampi, dokumentima i drugim pismenim obraćanjima stanovništvu ili pojedinim ustanovama, kada Muslimane nazivaju Srbima, Bošnjacima, Crnogorcima i slično, omalovažavajući njihovu pripadnost NDH kao Hrvata-Muslimana.⁵⁶

U promemoriji Vlade NDH od 10. februara 1944. ukazano je i na nekoliko primera kada Nemci nisu poštovali sporazum u vezi sa mobilizacijom u SS jedinice u Bosni i Hercegovini, između ostalog, izigran je i obostrano prihvaćeni naziv »Hrvatska dobrovoljačka gorska SS divizija«. U septembru 1943. taj naziv je pretvoren u »13. SS dobrovoljačka bosansko-hercegovačko gorska divizija«, da bi se na kraju stiglo do naziva »13. SS dobrovoljačka bosanska »Handžar divizija«,⁵⁷ što je i formalno kidalo i isključivalo njenu vezu sa NDH. Išlo se dalje, pa je početkom 1944. godine iz divizije odstranjen i poverenik vlade NDH.⁵⁸

Ova divizija pod komandom V nemačkog brdskog SS korpusa, odmah po stizanju sa obuke, početkom marta 1944, krenula je u operacije protiv NOV i POJ sa prostora između Vinkovaca i Rume,

⁵³ Enver Redžić, o. c. 147, 154, 158, 203 i 330; Rasim Hurem, o. c. pp. 204—210.

⁵⁰ Bogdan Krizman, Ustaše i Treći Reich, 1 ... p. 283.

⁶⁷ Ibid. pp. 293—295, 319 i 333.

⁵⁸ Ibid. pp. 314, 339 i 333.

preko Srema prema Savi i posle njenog forsiranja kod Bosanske Rače u istočnu Bosnu. Deo njenog sastava regrutovan među ustašama ili od vojnika koji su duže služili u domobranskim i nemačkim jedinicama, među kojima je bilo i poznatih ratnih zločinaca koji su učestvovali u pokoljima srpskog stanovništva u Bosni, činio je njeno jezgro u borbama protiv NOV i POJ u 1944. godini.⁵⁹

Međutim, pod udarima jedinica 3. i 12. korpusa NOV i POJ od septembra 1944. došle su do izraza slabosti ove jedinice. Većinu sastava divizije su činili seljaci Muslimani, koji su bez svoje volje, na razne načine, ucenama, lažima, pa i silom bili uključeni u SS jedinice i nisu pokazivali spremnost da se bore za interese okupatora i da učestvuju u progonima stanovništva u istočnoj Bosni. Posledica ovoga je bilo unutarne raslojavanje divizije, na jednoj strani stvaralo se borbeno jezgro od bivših ustaša i zlikovaca spremnih da se bore na život i smrt i na drugoj nezainteresovana masa onih koji nisu želeli borbu i koji su tražili mogućnost da se izvuku iz nje. Zato već u leto 1944. dolazi do masovnih dezertiranja iz ove divizije. Prema nemačkim izveštajima, samo u prvom delu septembra iz nje je pobešlo oko 2.000 vojnika, što je umanjivalo njenu efikasnost, pa čak i mogućnost korišćenja kao kompletne jedinice.

Namera Komande Jugoistoka da ostatke ove divizije u drugoj polovini oktobra 1944. prebaci iz istočne Bosne u rejon Batine izazvala je skoro potpuno rasulo. U njenom sastavu je ostalo samo oko 1.000 vojnika, uglavnom ustaša, ratnih zločinaca koji nisu imali drugog puta osim da ostanu do kraja uz nemačke naciste.⁶⁰

Neuspeh sa 13. SS »Handžar« divizijom bio je vrhunac promašaja nacističke politike na tlu NDH i tako je propao pokušaj (kada su oružane snage NDH postale nepouzdanе) da Nemci mobilizacijom Muslimana povrate poljuljane pozicije u Bosni i Hercegovini. U isto vreme, bila je to jedna od krupnih pobeda i uspeha političkog rada KPJ i drugih snaga NOP protiv vrbovanja Muslimana u službu Vermahta. Značaj ovog uspeha NOP, u direktnom sudaru sa vojnopoličkim manipulacijama nacističkog vrha, otkriva podatak da je u vreme najveće krize u 13. SS diviziji početkom oktobra samo iz Tuzle došlo u NOV i POJ novih preko 4.000 boraca. Sve igre okupatora i njegovih saradnika padale su pred snažnim talasom uspona NOP u Bosni i Hercegovini i pred saznanjem muslimanskog stanovništva (koje je tokom decenija i vekova izgubilo iluzije i veru u lažna obećanja stranih »dobročinitelja«) da se mora poći sopstvenim putem ravnopravne saradnje, u zajednici sa Srbima, Hrvatima i svim drugim narodima koji žive na ovim prostorima.⁶¹

⁵⁹ Siri podaci o borbama ove divizije protiv NOV i POJ; Zb. NOR, XII/4, pp. 385, 414, 424, 436, 451, 499, 699, 710, 717, 729, 736, 796 i 800. Takode, Zb. NOR, IV/29, nr. 133, pp. 537—539 i 148, p. 632.

⁶⁰ Zb. NOR, IV/29, nr. 148, p. 632, takode IV/30, nr. 82 p. 492.

⁶¹ Sire o ovom pitanju, Ahmet Đonlagić, Čamil Kazazović, *The Moslems of Bosnia and Hercegovina in the National Liberation War, Moslems in Yugoslavia, Review of International Affairs*, Belgrade 1985, pp. 87—109.

2. NOJBAHEROVA VELIKOSRPSKA FEDERACIJA KAO MAMAC ZA OKUPLJANJE KVISLINGA U ISTOČNIM DELOVIMA JUGOSLAVIJE

Već u vreme invazije savezničkih armija na Italiju, Nemci su pojačali napore radi jačanja sopstvenih i kvislinških oružanih snaga u istočnim delovima Jugoslavije. Na ovo su ih terale uglavnom dve opasnosti: unutarnja, od sve jačeg NOP i preteče mogućnosti da jake snage NOV i POJ prodru preko Drine u Srbiju, i spoljna, bojazan od eventualnih pokušaja invazije anglo-američkih snaga negde na Balkanu, što bi moglo usloviti ustanak i masovnije opredeljenje stanovništva za saveznike, a to bi otežalo nemačku odbranu.

I pored znatnog jačanja nemačkih trupa na Balkanu, pa i u istočnim predelima Jugoslavije, što je bilo naročito intenzivno posle ispadanja Italije iz Osovine, u Berlinu se znalo da Vermaht ne raspolaze sa brojnijim snagama za pokrivanje ugroženog prostora i zato se i ovde, u Srbiji, pribegavalo, uz vojne, i političkim merama, posebno pridobijanju i korišćenju svih mogućih unutarnjih potencijala za odbranu i održavanje okupacionog sistema. Verovalo se da nisu iskorišćene sve lokalne unutarnje mogućnosti, naročito u pogledu upotrebe kontrarevolucionarnih oružanih snaga koje bi se borile protiv sve snažnijeg NOP. Za to je bilo uslova, jer kriza »nacionalnih snaga« — kako su Nemci nazivali četnike Draže Mihailovića, prisiljavala je četničke komande da sarađuju sa protivnicima NOP, uključujući tu i okupatore.⁶²

Veze između Britanaca i četnika Draže Mihailovića sve su više slabile. Pošto su četnici odbijali britanske zahteve da krenu u akcije protiv Nemaca, uskoro su počeli povlačenje savezničkih misija koje su se do tada nalazile među njima. Sve je to prisiljavalo četnička rukovodstva da zbog svojih dugoročnih klasnih pozicija traže izlaz u prisnijoj saradnji sa okupatorima i ostalim kvislinzima uključujući i suparničke jedinice ljotečevaca iz sastava Srpskog dobrovoljačkog korpusa, protiv kojih su donedavno vodili oštre borbe.⁶³ Nemci su u otvorenom procesu udruživanja svih dotad nejedinstvenih kvislinških snaga u jedan tabor videli povoljnu šansu da pojačaju broj vojnika u istočnom delu Jugoslavije koji bi se borili za njihove interese i ciljeve. Znajući težinu ovoga zadatka, uputili su oprobano stručnjaka za rešavanje problema iskrsljih na Balkanu, iskusnog privrednika i diplomatu, inženjera Hermana Nojbahera, koji, uz ranija specijalna ovlašćenja za Rumuniju i Grčku, dobija 24. avgusta 1943. Hitlerov Dekret kojim se postavlja za specijalnog opunomoćenika Ministarstva inostranih poslova uz vojnopravnog komandanta Ju-goistoka sa proširenim ovlašćenjima i za Srbiju, Crnu Goru, Make-doniju, Sandžak, Albaniju, a od okupacije Mađarske u martu 1944. godine i za ovu zemlju.⁶⁴

⁶² Zb. NOR, XII/3, nr. 156, p. 627.

⁶³ Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji*, knjiga 2 ... p. 324.

⁶⁴ Hermann Neubacher, *Sonderauftrag Südost 1940—1945*, Musterschmidt Verlag, Göttingen i dr. 1956, pp. 128, 156.

Nojbaher je postao važan savetnik komandanta Jugoistoka za politička i privredna pitanja (koja je u završnim godinama rata sve teže bilo razlučiti od vojnih) za celo njegovo operativno područje izuzev za NDH, jer je ona, iz ranije pomenutih razloga, najčešće formalno uživala poseban status i morala biti odvojena od ostalih delova ovog regiona. Zbog izuzetnog značaja Srbije, Nojbaher je, pored toga što je podjednako bio odgovoran za sva pomenuta područja, najveću pažnju i konkretne aktivnosti posvećivao njenim problemima što ga je zbog stalnih surevnjivosti i protivurečnosti na jednoj strani kvislinškog sistema u Beogradu i satelitskog u Sofiji i na drugoj kvislinških režima u Zagrebu i Beogradu, često dovodilo u sukob sa ustaškom NDH i nemačkim poslanikom u Zagrebu Kašiom, kao i sa satelitskim vrhom u Sofiji.⁶⁵

Ističući stratejski značaj Srbije za odbranu celog Balkana, Nojbaher je odmah po dolasku u Beograd počeo da sabira raspoložive i planira moguće domaće snage koje bi Nemačka, samo delimično izmenjenom i korigovanom politikom, mogla da upotrebi za odbranu svojih pozicija na ovom području. Prema njegovim procenama, moglo se računati sa oko 80.000, vojnika u istočnim delovima Jugoslavije, od kojih je preko 50.000 četnika Draže Mihailovića u Srbiji i Crnoj Gori, oko 25.000 pripadnika Nedićeve Srpske državne straže i sa oko 5.000 ljotićevara u Srpskom dobrovoljačkom korpusu. Nojbaher je verovao da bi upotrebom ovih snaga bilo moguće razbiti kontinuitet narodnooslobodilačkog pokreta koji se sve više širio od »Peloponeza do Istre«.⁶⁶

Bio je ubeđen da bi se na ovaj način mogli poboljšati uslovi za privrednu eksploataciju celog Balkana u korist nemačke ratne industrije i bar delimično popraviti greška koja je učinjena 1941, razbijanjem Jugoslavije. Tako bi se, prema mišljenju Nojbahera, ispravio propust učinjen zbog ustupka Musoliniju kada je radi sredozemnog plana »Mare nostrum« prihvaćeno razbijanje Balkana na štetu Nemačke, a na očiglednu korist Italije.⁶⁷

Jedan od važnih preduslova da se okupe i iskoriste pomenute kvislinške snage Nojbaher je sagledavao u politici otupljivanja oštrice radikalnih mera nemačkog Rajha prema srpskom narodu. Zbog ovakvog gledanja na rešavanje problema na Jugoistoku i konkretnih koraka nailazio je na otpore i sukobljavao se sa zagovornicima preduzimanja radikalnih mera prema narodima ovoga regiona Evrope, posebno prema srpskom narodu, na primer sa poslanikom Kašiom u Zagrebu, SS vođom i šefom policije u Srbiji generalom Majnsnerom zbog njegovih rigoroznih mera odmazde nad Srbima, sa SS vođama i šefovima nemačke policije u susednim zemljama i pokrajinama itd. Najveću smetnju ostvarenju njegovog programa činila je patološka Hitlerova srbofobija i njegovo veoma teško prihvatanje bilo kakvih ustupaka i kompromisa prema Srbima, iako je među njima bilo i onih koji su ginuli kao najbolji saveznici Vermahta u borbama protiv NOV i POJ u Srbiji.

⁶⁵ Ibid. p. 123, 128.

⁶⁶ Ibid. pp. 152, 154, 157.

⁶⁷ Ibid. pp. 128—132.

Ipak, vestom politikom i korišćenjem već poznatih protivurečnosti u nacističkom rukovodstvu od najviših do najnižih organa, Nojbaher je uspeo da uvede više promena i da povuče neke poteze koji su izazivali simpatije ne samo kvislinga, već i naroda. Na primer, rapidno je smanjio obim kaznenih mera nad stanovništvom, posebno streljanje građana u znak odmazde za poginule nemačke vojnike, takođe, ograničio je mešanje nemačkih policijskih organa u prikupljanje privrednih i drugih viškova u Srbiji.⁶⁸ Nastojeći da kvislinški režim postane osnovna baza za okupljanje i materijalno jačanje kontrarevolucionarnih snaga, angažovao se na delimičnom jačanju uloge kvislinških organa vlasti. Sa tim ciljem je 2. oktobra 1943, uputio informaciju u Berlin o veoma teškom stanju kvislinškog režima u Srbiji zbog vrlo suženih kompetencija koje je imala vlada Milana Nedića. Tvrdio je da kvislinški režim može da izdrži konkurenciju Draže Mihailovića i preuzme inicijativu za okupljanje svih nacionalističkih snaga, uključujući tu i četnike, samo ako se ojača ugled Nedića i njegove vlade, što se može postići proširivanjem obima ovlašćenja koja se mogu odnositi na manje važne administrativne, političke i druge povlastice.⁶⁹

Uočavajući nagli uspon NOP u Crnoj Gori, a koristeći ulazak nemačkih trupa u ovu pokrajinu, Nojbaher pokušava da zaustavi njegov rast jačanjem kvislinškog političkog sistema i povezujući ga sa Nedićevim režimom u Srbiji. Uz saradnju sa četnicima formirao je Nacionalnu upravu Crne Gore i Boke koju je u njegovom prisustvu ustoličio komandant novoformirane nemačke Feldkomandanture 1040 za područje Crne Gore i Boke na Cetinju 8. novembra 1943. godine. Da bi pojačao privrženost crnogorskih kvislinga, odbio je zahtev poslanika Kašea da se deo Boke ustupi ustaškoj NDH, pa je ova teritorija ostala u sastavu okupirane Crne Gore.⁷⁰ Ove kompromisne poteze i pored nezadovoljstva u Zagrebu, prihvatio je nacistički vrh — zbog krize nemačkog i kvislinškog uticaja u Crnoj Gori gde je, izuzev nekoliko garnizona i komunikacija koje su branili Nemci i crnogorski četnici, sve ostalo područje bilo već tada u rukama NOV i POJ.⁷¹

I pored Hitlerovog odbijanja ili odlaganja da se rešavaju pojedini Nojbaherovi predlozi, njegova direktiva od 29. oktobra 1943. o organizovanju antikomunističkih snaga za zajedničku borbu protiv NOP, stvorila je povoljnije uslove za kompromisne nagodbe sa svim kvislinškim snagama, naročito u Srbiji i Crnoj Gori, uključujući i

⁶⁸ Ibid pp. 136—145.

⁶⁹ ADAP, E/VII, nr. 5. pp. 9—11: Branko Latas i Milovan Dželebdžić, o. c. pp. 280—310.

⁷⁰ Zb. NOR, XII/3, nr. 161, pp. 641—642: Hermann Neubacher, Sonderauftrag ... pp. 150—151.

⁷¹ »1. vojnička situacija: teritorija Crne Gore nalazi se pretežno u rukama partizana. Nemačka vlast se prostire na samo 5 od ukupno 15 srezova, a tu spadaju pre svega priobalni pojas kao i gradovi Cetinje, Podgorica, Danilovgrad, Nikšić, izuzev okoline tih mesta.« Zb. NOR, XII/3, nr. 177, p. 714. Takođe, Branko Latas i Milovan Dželebdžić, o. c. pp. 280—310.

četnike Draže Mihailovića.⁷² Na osnovu te direktive, komandant Jugoistoka dao je 21. novembra 1943. pismeno objašnjenje o sklapanju sporazuma sa komandantima četničkih odreda Draže Mihailovića, gde je u stvari koristio ono što je već u praksi proverio sam Nojbaher i što je pružalo povoljne mogućnosti za okupljanje svih kvislinga uključujući i četnike, da budu u službu nemačkog Rajha. U pomenutom objašnjenju je zapisano: »Izjava pojedinih četničkih vođa da žele voditi borbu protiv komunizma zajedno sa nemačkim Vermahtom, dobila je novu dimenziju posmatranja u svetlu opšte procene neprijatelja i njegovih pozicija na prostoru Jugoistoka i spoznaje da pokret komunističkih bandi, koji dokazano prima idejnu i materijalnu pomoć od SSSR, predstavlja glavnu opasnost. Zbog toga se moralo pristupiti preispitivanju četničkih ponuda.« U vezi s tim, poluzvanično je omogućeno da nemački komandanti vode pregovore sa četnicima o oružanom primirju kao i o ograničenom zajedničkom vođenju borbe protiv komunista, uz preduslove: da prekinu borbu protiv Vermahta i njegovih saveznika; da u zajedničkim borbama protiv komunista budu potčinjeni nemačkom komandovanju; da prekinu veze sa silama — protivnicima Nemačke; da Nemcima izruče emisare tih sila koji se nalaze kod četnika i na kraju — da učestvuju u borbi protiv komunista.⁷³

Mere koje je lično ili uz podršku nekih komandanata uveo Nojbaher u Srbiji i susednim oblastima, pod pritiskom straha od sve nadmoćnijih oslobodilačkih pokreta, doprinele su zbližavanju i saradnji raznih kvislinških i kontrarevolucionarnih grupacija i struja na Balkanu, konkretno, sve čvršćem povezivanju nedićevaca, ljotićevaca i četnika Draže Mihailovića u Srbiji, četnika i »bjelaša« u Crnoj Gori, pripadnika balikombatara i legitimista u Albaniji, zervasovaca i ralista u Grčkoj i drugih.⁷⁴

Nojbaherova kompromisna politika i plodnija saradnja sa Nemcima doprinosile su sve upornijem opiranju četnika Draže Mihailovića zahtevima i pritiscima Britanaca, što je krajem 1943. i početkom 1944. vodilo zahlađivanju odnosa četnika prema zapadnim saveznicima. Saveznici su već odranije tražili od četnika da krenu u manje akcije i diverzije protiv Nemaca, ali su uporna odbijanja postala sve veća smetnja za vođenje britanske dugoročne balkanske politike. Snage NOV i POJ, zahvaljujući svojoj borbi sticali su simpatije u zemlji i svetu, dok su četnici, zbog saradnje sa okupatorima i borbe protiv NOV i POJ, sve dublje padali i gubili i ono malo podrške. Zato su Britanci neposredno posle kapitulacije Italije postavili preko šefa svoje misije u četničkoj Vrhovnoj komandi, generala Armstronga, neodloživ zahtev da Draža Mihailović počne sa diverzijama kako bi na taj način popravio svoje pozicije i olakšao Britancima da se bore za ostvarenje zajedničkih poratnih planova na tlu Jugoslavije, sa čvrstom namerom da se očuvaju korigovani oblici

⁷² Jozo Tomasevich, o. c. p. 286; Branko Latas i Milovan Dželebdžić, o. c. p. 279.

⁷³ Zb. NOR, XII/3, nr. 166, pp. 679—680.

⁷⁴ Hermann Neubacher, o. c. pp. 143, 150—151, 155 i 157.

starog režima i deo uticaja zapadnih sila u ovoj zemlji.⁷⁵ Kada bi slabe četničke snage stupile u borbu protiv Nemaca (budući da su se održavale pred daleko jačim snagama NOP samo zahvaljujući saradnji sa okupatorima), to bi značilo direktnu i sigurnu propast, pa je i ovoga puta Draža Mihailović lažnim obećanjima i odgađanjima pokušavao da zavara Britance.⁷⁶ Međutim, saveznički komandant za Sredozemlje general Henri Vilson uputio je Draži 29. decembra 1943. ljude i eksploziv i najkonkretniji zahtev da se izvedu diverzije na glavne železničke saobraćajnice kojima su Nemci prevozili trupe i opremu za Grčku.⁷⁷

Dražo Mihailović je odbio ovaj ultimativni zahtev savezničkog komandanta jer je, realno kalkulišući, došao do zaključka da bi ga bez nemačke podrške brzo uništile snage NOV i POJ, koje su krajem 1943. godine imale oko 300.000 boraca prema približno 60.000 njegovih četnika; na to su mu nove mere Nojbaherove politike nudile neka nova kompromisna rešenja i davale nadu da se samo udruženi sa Nemcima mogu održati.⁷⁸

Nasuprot punom uspehu u Grčkoj, gde je prihvaćena taktika saradnje i prividnog učešća u borbi slabog EDES-a i moćnijeg ELAS-a u ovoj zemlji, u slučaju četnika redali su se neuspesi. Čerčil je učimo krupan zaokret u odnosima prema NOP, koji, uz njegovo puno angažovanje, dobija na Teheranskoj konferenciji krajem novembra 1943. priznanje kao jedini pokret koji se od početka svesrdno bori protiv osovinskih snaga u Jugoslaviji. Tri velike savezničke sile su preko svojih najviših predstavnika na toj konferenciji donele odluku da se NOV i POJ pruži pomoć u svakom pogledu. Čerčil je istovremeno naredio obustavljanje pomoći četnicima i predložio izbegličkoj vladi Kraljevine Jugoslavije i kralju Petru da se otarase Draže Mihailovića i pokušaju da nađu puteve saradnje sa NOP u Jugoslaviji, koji je svojom borbom stekao pravo da učestvuje u određivanju budućnosti zemlje. Početkom 1944, u duhu promena u britanskoj politici prema Jugoslaviji, počelo je povlačenje britanskih vojnih misija koje su bile pri četničkom pokretu Draže Mihailovića. Ono je završeno tek 30. maja 1944. nasilnim »preotimanjem« šefa misije generala Armstronga pomoću britanskih komandosa iz ruku četnika Draže Mihailovića.⁷⁹

Ostavši bez savezničke podrške i veoma značajne materijalne pomoći u naoružanju i opremi, četnički pokret je još više bio upućen na podršku kvislinga i okupatora. Nojbaher i njegovi saradnici, koji su zastupali koncepciju pojačane političke borbe i većeg oslonca na domaće saradnike, pozdravili su raskid između četnika i Britanaca,

⁷⁵ Zb. NOR, XIV/3, nr. 5, pp. 905—906, 6, pp. 905 i 7, pp. 909—910.

⁷⁶ Tom cilju je trebalo da posluži i demonstrativni napad četnika na nemačko-ustaški garnizon u Višegradu izveden pred savezničkim vojnim misijama 5. oktobra 1943. Videti, AVII, Četnička arhiva, k. 162, reg. br. 40/3 i 42/3.

⁷⁷ Branko Latas i Milovan Dželebdžić, o. c. pp. 379—380.

⁷⁸ Drugi svetski rat, IV knjiga... pp. 417 i 420.

⁷⁹ Branko Latas i Milovan Dželebdžić, o. c. pp. 380—388. Takode, šire, Zb. NOR, XIV/3, nr. 45, pp. 164—167, 191, pp. 724—726, zatim, pp. 895, 896, 898, 900—902, 911—917 i 918—919. Jozo Tomasevich, o. c. pp. 321—332.

smatrajući to kao izvanrednu mogućnost za jačanje kvislinškog tabora na celom području Jugoslavije.⁸⁰

Nemačke komande na Jugoistoku, i same pritisnute problemom oskudice trupa, još su gajile iluzije u vojnička i borbena svojstva oko 80.000 četnika, svrstanih, prema njihovim podacima, u 35 korpusa u istočnom delu Jugoslavije (22 postojeća i 13 u osnivanju) zatim u 9 korpusa u zapadnim delovima zemlje (od čega većina u Bosni i Hercegovini), sa zadovoljstvom su stupale u saradnju sa njima.⁸¹

Do kraja 1943. na području Srbije sklopljena su četiri pismena ugovora između Nemaca i pojedinih četničkih komandanata o zajedničkoj borbi protiv NOV i POJ: 13. novembra sa četničkim jedinicom majora Vojislava Lukačevića, 26. novembra sa četničkom grupom majora Nikole Kalabića i pukovnika Jevrema Simića; 14. decembra sa četnicima Mihaila Gačića, 25. decembra 1943. sa četničkim komandantom za istočnu Srbiju potpukovnikom Ljubom Jovanovićem Patkom.⁸²

Šira saradnja od koje su Nemci očekivali više koristi nije donosila samo uspehe već i probleme koji su proizilazili iz prirode te saradnje. Obe strane na saradnju je prisiljavala potreba da održe sopstvene pozicije i ostvare ciljeve koji nisu bili u svemu identični, a pogotovo ni idilični. Pritisnut bremenom srbofobije, Hitler je bio samo za operativno-taktičku saradnju sa pojedinim četničkim komandantima koja bi doprinosila uspehu Nemaca i pod uslovom da se ostvaruje na manjim područjima. Očekujući izmirenje sa zapadnim saveznicima, Draža Mihailović je izbegavao u ovo vreme pismenu saradnju, prebacujući taj deo brige na pojedine komandante, glumeći do kraja da nema nikakvog udela u tome. Ovakva njegova opreznost bila je, pored spoljopolitičkih uzroka, uslovljena i unutarpolitičkim razlozima. Saradnja sa Nalcima bila je u velikom procentu stanovništva Srbije krajnje nepopularna i izazivala je kod običnih ljudi otpor. Umesto da ugovorna saradnja, prema očekivanjima Nemaca i pojedinih četničkih vođa doprinese mobilizaciji kontrarevolucionarnih snaga, ona je na nekim područjima donela suprotne rezultate, utičući na još brže i masovnije opredeljivanje i uključivanje srpskog naroda u NOP. Prema izveštajima britanske misije od polovine juna 1944. jedan od glavnih uzroka stagnacije četničkog pokreta i brzog jačanja snaga NOV i POJ u Srbiji (koje su prema njihovim podacima za poslednjih 6 meseci narasle sa oko 1.700 na preko 13.000 boraca treba tražiti u sve otvorenijoj saradnji četnika sa Nalcima u borbi protiv partizana.⁸³ Među srpskim seljcima i građanima posebno je negativno delovalo prisustvo nemačkih oficira u četničkim štabovima zaduženih za održavanje veze između

⁸⁰ Fabijan Trgo, o. c. pp. 61—64; Jovan Vujošević, o. c. pp. 143—150; Branko Latas i Milovan Dželebdžić, o. c. pp. 232—328. Takode, Zb. NOR, XII/3, nr. 74, p. 313.

⁸¹ Zb. NOR, XI/3, nr. 156, pp. 622—623.

⁸² Jozo Tomasevich, o. c. pp. 289—291, 293—305, 311—320; Zb. NOR, XII/4, nr. 20, pp. 114—117; Zb. NOR, XIV/3, pp. 929, 935, 937 i 939.

⁸³ Jozo Tomasevich, o. c. p. 296.

nemačkih i četničkih jedinica. Zbog slabljenja uticaja četnika na području koje su kontrolisale jedinice pukovnika Simića, on je 11. februara 1944. prekinuo pomenuti sporazum sa Nemcima, pravdajući se time što domaće stanovništvo sve oštrije i masovnije osuđuje kolaboraciju sa Nemcima.⁸⁴

Ovo negativno iskustvo je uslovalo delimično napuštanje ugovorne pismene saradnje četnika i Nemaca u Srbiji protiv NOV i POJ i vraćanje sistemu neugovorne ali široko razgranate saradnje, prikrivene od naroda, koja je već odranije davala obostrane zadovoljavajuće rezultate.⁸⁵

Ali, saradnja četnika sa Nemcima nije se mogla sakriti. I pre, kao i posle, ona je doprinosila gubljenju i ono malo četničkog oslonca koji je postojao u narodu i uslovljavala sve širu orijentaciju naroda prema NOP i u područjima gde su do tada četnici imali uticaj.⁸⁶

U sve težim opštim prilikama, bez podrške naroda, saveznika i uz gubljenje perspektive da će naći izlaz, četničke jedinice, njihovi korpusi, brigade i odredi, naročito oni koji su ranije terorizali narod i vršili zločine nad pripadnicima NOP i učestvovali u masovnim pohodima i pokoljima protiv Muslimana, pribegavali su do kraja teroru i novim zločinima nad sopstvenim narodom. Zbog ovoga u Srbiji početkom 1944. svakako uz ostale razloge, dolazi do upornijih borbi četnika protiv NOV i POJ, sve manjeg broja četničkih akcija protiv Nemaca i sve redih borbi nemačkih jedinica protiv »neposlušnih« četničkih grupa.⁸⁷

Na teritorijama na području NDH gde su četnici imali uticaja pooštren je teror nad domaćim stanovništvom koje je sarađivalo sa NOP, bez obzira na nacionalnu pripadnost. Oni su često vršili zločine zajedno sa SS jedinicama i jedinicama Vermahta, kao što je bio slučaj kod Sinja početkom 1944. godine.⁸⁸

Slabljenje veza i saradnje između četnika i Britanaca, prekid slanja pomoći i izolacija koju su teško primali i podnosili četnici Draže Mihailovića sa olakšanjem su početkom 1944. primili nedićevci, videvši u novonastalim prilikama mogućnost većeg približavanja i udruživanja u borbi protiv NOP svih kvislinga, uključujući i četnike Draže Mihailovića.⁸⁹ Međutim, inicijative o čvrstom udruživanju nedićevaca sa četnicima Draže Mihailovića nisu dobijale podršku u Berlinu. Videli smo da »okupljanju srpskih teritorija« i njihovom povezivanju nije bila posvećena odgovarajuća pažnja vođe Rajha u vreme Nedićeve posete Hitleru i Ribentropu. Zato je Nedić, sagledavši »dobru« volju i spremnost Nojbahera da podrži ostvarenje te zamisli, počeo uporno da radi na popularizaciji plana o okupljanju Sandžaka i Crne Gore oko Srbije čime bi se automatski

⁸⁴ Ibid. p. 300.

⁸⁵ Ibid. pp. 302—320. Takođe, AVII, NAV, T-314, Rol. 1457, sn. 1314—1322.

⁸⁸ Zb. NOR, XII/3, nr. 166, p. 681. Takođe, ADAP, E/VII, nr. 84, pp. 173—174.

⁸⁷ Jozo Tomasevich, o. c. pp. 302—303: ADAP, E/VII, nr. 173, pp. 336—337.

⁸⁸ Zb. NOR, XII/3, nr. 184, p. 737.

⁸⁹ Milan Borković, o. c. knjiga 2, pp. 159—224.

postiglo i okupljanje i koncentrisanje »nacionalnih« snaga, to jest kontrarevolucije svih boja u ovim krajevima.⁹⁰

Nojbaheva ideja o pomenutoj velikosrpskoj federaciji u koju bi ušli Srbija, Crna Gora i Sandžak pod patronatom Milana Nedića,⁹¹ došla je kao veliko ohrabrenje kvislinškim snagama u uslovima razvoja sve dublje krize okupacionog i kvislinškog sistema u istočnim delovima Jugoslavije.

Okvirnu koncepciju ove federacije Nojbahe je uputio ministru inostranih poslova Ribentropu već polovinom oktobra a zatim je iskoristio prijem kod Hitlera 29. oktobra 1943, i na najvišem nivou izložio plan »velikosrpske federacije«, koja bi poslužila odbrani interesa Rajha na Jugoistoku.⁹² S obzirom na Firerovu odbojnost prema svakoj ideji o okupljanju Srba i uvećavanju Srbije, Nojbaheov plan nije naišao na povoljan prijem. Čeneći njegove kvalitete kao vrsnog diplomate, opunomoćio ga je da može sarađivati sa »nacionalnim« snagama na području na kome je radio samo ako se za to ukaže potreba.⁹³

Nojbahe je dobro iskoristio ovo ovlašćenje i u veoma komplikovanim unutrašnjim i spoljopolitičkim prilikama i mnogim teško rešivim protivurečnostima počeo na samom terenu da priprema udruživanje i saradnju kvislinga u Srbiji i Crnoj Gori. U najtežim zimskim i ratnim uslovima krenuo je iz Beograda 6. decembra 1943. godine. Posle petodnevnog putovanja i probijanja preko Kosova i Albanije stigao je na Cetinje 11. decembra gde je radio na udruživanju crnogorskih i srpskih kvislinga, na jačanju »bjelaške« pročetničke struje u Crnoj Gori, podržavajući pokušaje udruživanja dela zelenaša sa »bjelašima« i udruživanja svih ovih snaga u federaciju sa Srbijom.⁹⁴

Tokom čestih putovanja u Hitlerov Glavni stan i ministarstvo inostranih poslova radi referisanja, Nojbahe je u drugom delu decembra 1943.⁹⁵ pokušao da ponovo pobudi Hitlerovu pažnju za projekat o velikosrpskoj federaciji. Hitler je ponovo izrazio tvrdokornu odbojnost prema Srbima ne prihvatajući ni najmanje ustupke. Strahovao je od oživljavanja srpske vojske, podvlačeći da je opasno naoružati čak i sto Srba. Plašio se da Srbi ne postanu nadmoćan narod na Balkanu a pošto srpski narod poseduje, prema Firerovom mišljenju, osećanje političke misije, mogao je ponovo svojim osva-

⁹⁰ PA Büro St. S. Bulgarien 11, Bd. 6, Izveštaj Henke-RAM, nr. 2611 od 10. decembra 1943. Takode, Milan Borković, o. c. p. 233.

⁹¹ Hermann Neubacher, Sonderauftrag ... pp. 155—156.

⁹² Bogdan Krizman, Ustaše i Treći Reich, 1, ... p. 203.

⁹³ Jovan Marjanović, The Neubacher Plan and practical Schemes for the Establishment of a greater Serbian Federation (1943—1944) u The Third Reich and Yugoslavia... pp. 486—501; Bogdan Krizman, Ustaše i Treći Reich, 1... pp. 59, 95 i 203.

⁹⁴ Radoje Pajević, Kontrarevolucija u Crnoj Gori, četnički i federalistički pokret 1941—1945, Cetinje 1977, pp. 448—461; Zb. NOR, XII/3, nr. 175, pp. 713—716.

⁹⁵ AVII, nemačka arhiva, reg. br. 19/1-a, k-70-A, Izjava Nojbahe na saslušanju posle rata u Beogradu.

jačkim težnjama da poseje opasnost na Balkanu. Na rastanku je Hitler preporučio Nojbaheru da još detaljnije razradi plan federacije, pa da kasnije o tome konkretnije razgovaraju.⁹⁶

Zadovoljan što je svojim planom o okupljanju kvislinških snaga u istočnom delu Jugoslavije i njihovom ujedinjavanju ipak zainteresovao Hitlera, on je već krajem 1943. i početkom 1944. sistematski, korak po korak, izvlačio od Berlina sitne ustupke nedićevskoj vladi i režimu, uspevajući da ga još više angažuje i veže za Rajh. Nizu sitnih ustupaka usledilo je i ponovno otvaranje Beogradskog univerziteta kao i određeni pokušaji oživljavanja pojedinih vidova kulturnog i obrazovnog rada u Srbiji.⁹⁷

Sve ove sitne mere radi jačanja morala kod kvislinga, kao i nešto blaži postupci okupacionih vlasti prema stanovništvu, doprinosili su daljem produbljivanju saradnje četničkih jedinica sa Nemcima i nedićevcima što se odražavalo na pojačano učešće četničkih snaga u borbama sa Nemcima protiv NOV i POJ, naročito na pojedinim područjima na jugozapadu Srbije, Sandžaka i Crne Gore.

Nojbaherova akcija za objedinjavanje kvislinga u istočnim delovima Jugoslavije, čime se težilo stvaranju antikomunističke snage od oko 80.000 vojnika, posebno je naišla na pažnju i podršku vojnih krugova i komandanata pojedinih nemačkih jedinica i štabova, čak i komandanta Jugoistoka feldmaršala Vajksa, koji je smatrao da je povezivanje i udruživanje Crne Gore i Sandžaka sa Nedićevom Srbijom korisno i sa vojno-operativnog stanovišta.⁹⁸

Ideja o formiranju velikosrpske federacije, koju je, samoinicijativno ili uz oslonac na pojedine komandante, sprovodio Nojbaher krajem 1943. i početkom 1944. godine naišla je na snažne otpore svih vođa i režima u susednim satelitskim i kvislinškim zemljama, a posebno kvislinških režima i antisrpski opredeljenih profašističkih partija i snaga na područjima razbijene Jugoslavije. U Sandžaku je muslimanska buržoazija bila protiv uključivanja ove pokrajine u Srbiju, odbacujući tu zamisao istorijskim pravom, navodeći činjenice da je Sandžak posle povlačenja turske imperije najduže bio u sastavu Bosne i Hercegovine i vezan za Austro-Ugarsku. Jedan deo muslimanske buržoazije je bio za uključivanje Sandžaka u NDH, a drugi za njegovo uvršćivanje u autonomnu Bosnu i Hercegovinu pod protektoratom Nemačke, pa je radi toga i vršeno pomenuto regrutovanje dobrovoljaca u 13. SS bosansku brdsku »Handžar« diviziju.⁹⁹

Nojbaherova nastojanja i nade da će se naći mogućnosti za saradnju između »bjelaša«, odnosno četnika i »zelenasa«, pristalica oslonca Crne Gore na NDH čija je centrala, na čelu sa Sekulom Drljevićem, delovala iz Zagreba i da će prihvatiti ideju da uđu u federaciju sa Srbijom nisu se ostvarile. »Zelenaši« su odbijali saradnju sa svojim prosrpski opredeljenim saplemenicima. Ovo su

⁹⁶ Milan Borković, o. c. knjiga 2, p. 236.

⁹⁷ Zb. NOR, XII/4, nr. 16, p. 101.

⁹⁸ Milan Borković, o. c. knjiga 2, pp. 237—238.

⁹⁹ Bogdan Krizman, Ustaše i Treći Reich, 1, ... pp. 169, 176—177, 285—292; Zb. NOR, XII/4, nr. 37, pp. 171—172, 27, pp. 139—140.

vlada NDH i poslanik Kaše hteli da iskoriste, pa su tražili uključivanje većeg dela Sandžaka u NDH i uspostavljanje proustaški opredeljene uprave u Crnoj Gori. Radi umanjivanja značaja celog poduhvata i slabljenja uloge Nedićeve Srbije, vlada NDH je tražila da se i komanda druge oklopne armije na čelu sa generalom Rendulićem premesti iz Vrnjačke Banje, (odnosno iz Srbije) u Zagreb.¹⁰⁰

Berlin je morao da pazi kako će se plan formiranja velikosrpske federacije odraziti i u drugim satelitiskim zemljama, u Rumuniji, Bugarskoj i Mađarskoj. U vezi sa ovim namerama preduzetim u istočnim delovima Jugoslavije ministar Ribentrop je u pismu od 29. januara 1944. skrenuo pažnju Nojbaheru na osetljivost vlada u Zagrebu i Sofiji kada su u pitanju bilo kakve promene, a pogotovo politički i drugi ustupci Srbiji.¹⁰¹

Suprotstavljanja suseda i kalkulacije Draže Mihailovića o mogućoj kompromisnoj nagodbi Nemačke sa Britanijom što je nacistički vrh apriori odbacivao, pojačali su Hitlerove sumnje u vernost četnika.¹⁰² U razgovoru sa predsednikom vlade NDH Nikolom Mandićem 1. marta 1944. on je izrazio bezrezervno nepoverenje u četnike Draže Mihailovića, sumnjajući da bi oni i pored toga što se odlučno bore protiv komunista, u slučaju iskrcavanja Anglo-Amerikanaca na Balkan isto tako stupili u borbu protiv Nemaca i snaga NDH.¹⁰³ Slično nepoverenje je Hitler gajio i prema oprobanom saradniku nacistu Milanu Nediću. Prilikom razgovora sa predstavnicima bugarske vlade 21. marta 1944. on je izrazio verovanje da bi i Nedić, ukoliko bi se iskrcali Britanci u Srbiji, krenuo uz Dražu Mihailovića protiv Vermahta.¹⁰⁴

Sve je ovo uslovalo odbacivanje Nojbaherove inicijative o opštem objedinjavanju i organizovanju kvislinga u istočnim delovima Jugoslavije i ukazivalo nacistima da treba da koriste i dalje antikomunističko raspoloženje četnika, ne preduzimajući bilo kakve mere koje bi mogle voditi njihovom brojnom i operativnom jačanju. Ovakva orijentacija nedvosmisleno je izražena u informaciji Vojnoupravnog komandanta Jugoistoka generala Felbera od 28. maja 1944. godine. U njoj je posebno istaknuto: «1. DM-pokret bio je i ostaje neprijateljski. 2. Njihova saradnja sa nemačkim i legalnim srpskim jedinicama protiv crvenih proističe samo iz saznanja da su komunisti u Srbiji njihov neprijatelj broj 1. Neprijatelj broj 2. ostaje ipak okupaciona sila.» Na kraju ove informacije date su jasne smernice o iskorišćavanju četničkog pokreta bez ikakvih obaveza Nemačke prema njemu, uz sprečavanje njegovog širenja i jačanja: »Svim sredstvima treba sprečavati svaku novu ili ponovnu izgradnju DM-pokreta, pre svega u njegovim štabovima i centralama, jer to treba smatrati merom koja ugrožava sigurnost okupacione sile. Četničke grupe koje se nalaze u borbi sa komunistima ne treba nikako ometati niti ih napadati, već ih podupirati u borbi. Saradnja

ino Bogdan Krizman, o. c. pp. 285, 292. Takode i p. p. 176—177.

¹⁰¹ ADAP, E/VII, nr. 191, pp. 374—375.

¹⁰² ADAP, E/VII, nr. 257, pp. 486—487.

¹⁰³ ADAP, E/VII, nr. 249, p. 475.

¹⁰⁴ ADAP, E/VII, nr. 281, p. 538.

sa četnicima u borbi protiv komunista, uz najštedljiviju isporuku municije i pod nadzorom okupacione sile, može biti samo lokalna i u cilju akutne borbe protiv partizanskih bandi. U tom slučaju potrebno je isporučivati i sanitetski materijal i negovati ranjenike.¹⁰⁵

Ali, ni ovu direktivu, kao ni mnoge ranije, nisu striktno poštovali u nižim jedinicama Vermahta koje su vodile sve teže borbe protiv snaga NOP. I u ovo vreme dešavalo se kao i pre da neka četnička jedinica raskida sporazum sa Nemcima a druga do nje zbog ugroženosti od NOV i POJ nanovo ugovara saradnju sa istom ili drugom jedinicom. Mnoge četničke jedinice sklapale su sporazume o saradnji sa nedićevcima i ljotićevcima u borbi protiv NOP. U drugoj polovini marta sklopljen je i ostao je na snazi sporazum nedićevaca i četnika Draže Mihailovića koji je zastupao Dragoslav Račić o ispomoci i saradnji u borbi protiv NOV i POJ, dakle, ugovor koji je konkretno doprinosaio Nojbaherovom programu o udruživanju svih kvislinga u Srbiji. Komandant četničkih odreda u Srbiji general Miroslav Trifunović vodio je u ovo vreme pregovore sa izaslanikom vojnopravnog komandanta Štrekerom o saradnji protiv NOV i POJ.¹⁰⁶

Neposredna pretnja prodora snaga Sovjetske armije sa severoistoka prema Balkanu kao i sve veća opasnost od prodora snaga NOV i POJ iz Bosne i Crne Gore u Srbiju, početkom proleća 1944. godine, prisilile su Nemce na nove kompromise sa kvislinzima u Srbiji radi njihovog okupljanja i masovnijeg uključivanja u predstojeće borbe. Nojbaher i zagovornici oslonca na srpske kvislinge ulagali su i dalje posebne napore za učvršćivanje borbenih veza i saradnje takozvanih »nacionalnih legalnih snaga« u koje su bili svrstani nedićevci, ljotićevci i četnici Draže Mihailovića. Nojbahera nisu pokolebale ni nove Hitlerove sumnje koje je izrazio 6. maja 1944. u vezi sa njegovim dopunjenim planovima o okupljanju i angažovanju svih mogućih saradnika Vermahta na području Jugoistoka, da bi se zaustavio prodor Sovjeta na Balkan i sprečio upad sve moćnijih koncentracija snaga NOV i POJ preko Drine i Lima u strateški važnu moravsku dolinu.¹⁰⁷ U vreme sve veće krize okupacionog sistema u leto 1944, Nojbaher će razviti još veću aktivnost radi jačanja bloka takozvanih »nacionalnih« snaga u borbi protiv »komunističke« opasnosti.

3. PRENOŠENJE TEZIŠTA NOR NA ISTOČNE PREDELE ZEMLJE POSLE NEUSPELOG POKUŠAJA VERMAHTA DA ZAROBI JOSIPA BROZA TITA I OBEZGLAVI RUKOVODSTVO NOP U JUGOSLAVIJI U PROLECE 1944. GODINE

Odvajanje trupa sa drugih frontova i pravaca posle iskrcavanja saveznika na Siciliju i njihovo prebacivanje i angažovanje na Jugoistoku nisu doneli očekivane rezultate. Već krajem septembra 1943.

¹⁰⁵ Zb. NOR, XII/4, nr. 59, pp. 250–251.

¹⁰⁶ Milan Borković, Kontrarevolucija, knjiga 2 ... p. 324–327.

¹⁰⁷ Ibid. p. 237 i 327: ADAP, E/VII, nr. 329, pp. 623–624, E/VIII, nr. 43, p. 85.

Nemci su imali 14 divizija, krajem novembra 17, a krajem decembra 20 sa oko 700.000 vojnika, od kojih je oko polovine bilo angažovano na tlu Jugoslavije.¹⁰⁸

I pored ovoliko nemačkih vojnika i jakih kvislinških snaga, rezultati jesenjih i zimskih operacija krajem 1943. i početkom 1944. u Jugoslaviji, nisu bili zadovoljavajući. Oni su uspjeli da povrate jadranska ostrva, da posednu značajnije punktove na morskoj obali i da osposobe deo najznačajnijih komunikacija, ali NOP ne samo da nije uzdrman, već nije bio ni usporen njegov rast. Tek »pacificirane« teritorije u operacijama koje su bile u zimskim uslovima iscrpljujuće i za ljudstvo i za tehniku, nalazile su se pod novim udarima jedinica NOV i POJ. Nezadrživo se širio NOP i u onim krajevima koji su ranije bili pod uticajem kvislinških režima ili nemačkim operativnim zahvatima bili trenutno »smireni«, pa su i tamo sada formirane nove partizanske brigade i divizije.¹⁰⁹

Političke, privredne i druge mere, široko planirane i korišćene na većem području zemlje i sa posebnim intenzitetom u Srbiji, zbog niza unutarnjih i spoljnih činilaca takođe nisu uspele. Akcija formiranja muslimanskih SS jedinica koje su imale da doprinesu jačanju oružane moći Vermahta na teritoriji NDH donela je i na vojnom i na političkom planu, za Nemce nezadovoljavajuće rezultate. Tako su se strahovanja komandanta Jugoistoka feldmaršala Vajksa, koja je izložio u analitičkoj proceni situacije na Jugoistoku kada je govorio o pogoršavanju odbrane okupacionog sistema na Balkanu, u celini ostvarila.¹¹⁰

Prateći svakodnevno tokove borbi i opštih kretanja na Jugoistoku i uočavajući sve brži uspon snaga NOV i POJ, nemačko komandovanje je već u toku zimskih operacija 1943/1944. došlo do zaključka da ne mogu, kao što su to uspevali do tada, da prikupe nadmoćne snage pa da pokušaju opkoljavanje i uništavanje glavnine NOV i POJ. Zato su sada pokušali da primene jedan ranije delimično i usputno korišćen metod »lova« na rukovodstvo NOV i POJ, odnosno hvatanje i zarobljavanje vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita, koji je sve više postajao odlučujući moralni činilac u jačanju narodnooslobodilačkog pokreta na celom Jugoistoku kako su to izveštavali Nemci »od Peloponeza do Istre«.¹¹¹ Umesto ranijih neuspešnih kampanja o učeni partizanskog komandanta i nudenja 100.000 maraka u zlatu onome ko omogući njegovo hvatanje,¹¹² sada se pristupilo razradi planova za direktnu akciju hvatanja, zarobljavanja ili eliminacije Josipa Broza Tita.

Izbor i izučavanje metoda prepada na Vrhovni štab vršen je u nacističkim kabinetima i na terenu. Na temelju ovlašćenja OKV,

¹⁰⁸ Slavko Odić, Desant na Drvar... p. 11: Vlado Strugar, Jugoslavija 1941-1945 . . . karta XVIII.: Zb. NOR, XII/4, nr. 129, pp. 583-589 i 130, pp. 589-593.

¹⁰⁹ Oslobodilački rat naroda Jugoslavije, knjiga 2 ... pp. 93-105.

¹¹⁰ Zb. NOR, XII/3, nr. 156, pp. 619-629.

¹¹¹ Hermann Neubacher, Sonderauftrag... pp. 152 i 157. Zb. NOR, XII/3, nr. 156, p. 621.

¹¹² Petar Mišković, Desant na Drvar, Sarajevo 1974, pp. 44-46.

štab divizije »Brandenburg« formirao je polovinom oktobra 1943. u Banjoj Luci specijalnu jedinicu, koja je obučavala svoje pripadnike za taj specijalni poduhvat. Banja Luka nije bila slučajno odabrana za obuku i pripremanje ovih trupa. Krajem 1943. i početkom 1944. Vrhovni štab sa komandantom Josipom Brozom Titom nalazio se u Bosanskoj krajini, prvo u Petrovom Polju, zatim u Jajcu, pa u Drvaru i drugim susednim oslobođenim područjima i mestima. Abver uspeva da uspostavi ilegalnu mrežu saradnika u četničkim i ustaškim jedinicama oko Banje Luke i, šire, u Krajini i da ostvari saradnju sa četničkim komandantima Urošem Drenovićem, Lazom Tešanovićem i sa komandantom četnika Draže Mihailovića za zapadnu Bosnu Slavoljubom Vranješevićem.¹¹³

Agenti iz ove specijalno obučavane jedinice koji su duže vremena boravili među četnicima izveštavali su pretpostavljene da, zahvaljujući pomoći i predusretljivosti četničkih vođa »i pored toga što narod ne voli Nemce«, na ovom području postoje dobri uslovi za diverzantske i špijunske zadatke. Akcije nemačkih agenata izvedene uz pomoć četnika protiv NOV i POJ po mišljenju ovih izveštača bile su korisne i zbog toga što su izazvale sukobe između partizanskih i četničkih teritorija što je uticalo i na odvajanje dela stanovništva na četničkom području od propagande i uticaj a NOP. U vreme ovih špijunskih akcija preko četničke teritorije, Uroš Drenović je nabacio Nemcima i naivnu ideju da Tita i njegove saradnike pokušaju da otruju namirnicama koje bi ostavile u mestima u koja bi mogli doći članovi Vrhovnog štaba.¹¹⁴

U vreme boravka Vrhovnog štaba NOV i POJ u Jajcu, krajem 1943, u nemačkoj kontraobaveštajnoj službi razgovaralo se i o drugim načinima i mogućnostima prepada na Vrhovni štab. Razmišljalo se o organizovanju prepada na Vrhovnog komandanta u trenucima odmora. Jedna varijanta o otmici Vrhovnog komandanta iz Jajca bila je detaljno razrađena. Po njoj je trebalo da tajno koncentrisane jedinice izvrše demonstrativni napad na periferiju grada udaljenu od mesta i kuće u kojoj je boravio Tito. Dok bi se na tom mestu vodile borbe, obučene grupe Nemaca, preobučene u partizanske odore, napale bi zgradu u kojoj boravi Vrhovni komandant, zgrabile ga i odvele pripremljenim pravcem u Banju Luku. Tamo su već bila rezervisana specijalna kola koja bi ga prevezla do železničke stanice Okučani a odatle bi, takođe specijalnom kompozicijom, bio prebačen u Zagreb. Razmišljalo se i o atentatu putem pisma upućenog na ličnost Vrhovnom komandantu u kojem bi bio sakriven eksploziv. Pismo sa oznakom na Titovu ličnost upućeno od »saveznika« trebalo je da stigne do njegovih ruku posredstvom ubačenih »savezničkih« avijatičara čiji je avion navodno oborila nemačka artiljerija, a njih usmrtila. Smatralo se da bi pismo koje su navodno uputili saveznici, sa oznakom na Titovu ličnost, stiglo do njegovih ruku.

¹¹³ Slavko F. Odić, Neostvoreni planovi... pp. 204—212. Zb. NOR, XII/3, nr. 154, p. 614.

¹¹⁴ Slavko F. Odić, Neostvoreni planovi... pp. 219—224.

Razmatrano je mnoštvo drugih varijanti. Međutim, sve one su, zahvaljujući uspešnom radu partizanske obaveštajne službe, onemogućene i na vreme otkrivene.¹¹⁵

Poučeno mnogim ranijim neuspesima, nemačko komandovanje je svoju najkrupniju akciju hvatanja vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita i obezglavlivanja rukovodstva NOP planiralo i izvelo desantom na Drvar 25. maja 1944. godine. Operacija je ugovorena i planirana u najvišim organima nacističkog vodstva a za njeno pripremanje i izvršavanje bilo je zaduženo veoma malo ljudi u štabu 2. oklopne armije i 15. brdskog korpusa. U ovoj specifičnoj operaciji su posebno obučavane i najbolje opremljene trupe, među njima i pet specijalnih desantnih i SS bataljona u kojima je bilo 14.000 vojnika, sa najboljim naoružanjem, mehanizacijom, tehnikom i uz upotrebu oko 220 borbenih aviona.

Plan operacije je do pred sam početak napada pripreman i razrađivan u uskom krugu oficira koji su imali iskustva iz ovakvih i sličnih operacija na istočnom i italijanskom frontu, dok su vojnici i oficiri, neposredni izvršioci u desantnom udaru, u vreme priprema bili izolovani i sa zadatkom su bili upoznati tek u trenutku kada je operacija već otpočela.¹¹⁶

Desant na Drvar, operacija poznata pod šifrom »Konjićev skok« (Rösselsprung), odvijala se u sadejstvu bombarderske avijacije, padobranaca i jedriličara, uz istovremene udare dobro opremljenih i pokretnih grupacija iz okolnih garnizona: Bihaća, Bosanske Krupe, Banje Luke, Mrkonjić-Grada, Jajca, Livna, Knina i Srba. Operacijom je bilo postignuto potpuno iznenađenje, ali napadači, i pored svih nastojanja, nisu došli do tačnih podataka o smeštaju Vrhovnog štaba i Tita. Zbog izvanredno organizovanog otpora koji je pružio ograničeni broj boraca iz pratećih ustanova i jedinica Vrhovnog štaba, kao i mesnih ustanova, i organizacija Drvara zajedno sa narodom ovoga kraja, desant nije ostvario svoj cilj. Izvršavanje postavljenog zadatka zapalo je u krizu već u prvom, iznenađujućem i odlučujućem trenutku kada su desantne jedinice naišle na žilav otpor i stanovništva u gradu koji su morale savladati u toku tog dana, 25. maja. U međuvremenu je Tito sa svojim saradnicima evakuisan iz Drvarske pećine. Predveče, po pristizanju delova Seste proleterske ličke divizije i nekih drugih manjih jedinica, napadači su bili stešnjeni na groblju, gde su i uništeni.¹¹⁷

Nemci su pokušali na osnovi hitne promene plana koju je izvršila komanda 2. oklopne armije da između 28. i 30. maja opkole prostoriju kojom se kretao Tito sa svojim saradnicima na širem području Potoka i Uvala. Zahvaljujući veštini i blagovremenim manevrima kao i otporu snaga NOV i POJ, ni ovaj neprijateljev plan nije

¹¹⁵ Slavko Odić, Desant na Drvar ... p. 15. Takode, Neostvareni planovi... pp. 219—228.

¹¹⁶ Slavko Odić, Desant na Drvar... pp. 24—30. Takode, detaljnije, Zb. NOR, XII/4, pp. 272—273, 275—281, 282—287, 288—291, 292—295 i 306.

¹¹⁷ Petar Mišković, o. c. pp. 65—124; Slavko Odić, Desant na Drvar... pp. 15—135; Zb. NOR, XII/4, pp. 307, 308—309, 323—324 XIV/3, pp. 454—456.

uspeo. Maršal Tito je zajedno sa svojim najbližim saradnicima između 3. i 4. juna, prebačen sovjetskim avionom u Bari, odakle je posle razgovora sa savezničkim predstavnicima, nekoliko dana kasnije stigao na Vis koji u narednih pet meseci postaje centar i žarište NOP u Jugoslaviji.

Neuspeh desantne operacije na Drvar i okolinu radi zarobljavanja maršala Tita i stvaranja dezorganizacije u sedištu najviših organa nove Jugoslavije bio je poslednji pokušaj da se omete sve snažniji uspon oslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji i zaustavi kriza okupacionog sistema na ovom prostoru. I pored upotrebe najboljih jedinica Vermahta, uz korišćenje najmodernije opreme i tehnike koja je omogućila brze prodore komunikacijama, Nemci nisu uspeali da razbiju nijednu jedinicu NOV i POJ. Pretrpeli su velike materijalne gubitke i imali 1.224 poginulih i ranjenih vojnika prema 878 poginulih i ranjenih boraca NOV i POJ.¹¹⁸

Neispunjenje poduhvata »Konjičev skok« u koji je nemačko komandovanje na Jugoistoku polagalo velike nade zahtevalo je nova angažovanja nemačkih snaga u odbrani pojedinih važnijih područja prema kojima su prodori snaga NOV i POJ sada usmereni, a to je u to vreme bila Srbija. Nastupanje trupa Sovjetske armije prema zapadu, napredovanje savezničkih snaga kroz Italiju, pritisci saveznika na Tursku da se priključi antihitlerovskim silama i mogućnosti ubacivanja manjih desanata na Balkansko poluostrvo, podigli su stratejski značaj Srbije preko koje dolinom Morave prolaze najznačajnije komunikacije i veze juga Balkana sa severom i severozapadom. Držanje ovih komunikacija bilo je od presudnog značaja za nemačko komandovanje i nemačke trupe na celom području Balkana, a naročito za grupu armija »E« u Grčkoj.

Srbija je, kao važno geopolitičko područje Jugoslavije, bila istovremeno vrlo značajna i za NOP, za ishod i uspehe narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Jugoslaviji. Već krajem leta 1943, posle prodora glavne operativne grupe NOV i POJ preko Sutjeske i izbijanja u istočnu Bosnu, Vrhovni štab je smatrao da treba preneti težište NOR u Srbiju, ali i konstatovao da za pohod u tom pravcu još nisu sazreli uslovi.¹¹⁹

Kasnije, posle kapitulacije Italije, krajem 1943. godine, jedinice 2. i 3. korpusa NOV i POJ i druge manje partizanske snage su na prilazima Srbiji, u istočnoj Bosni, Sandžaku i Crnoj Gori stvorile prostoru oslobođenu teritoriju, kao sigurnu bazu za usmeravanje trupa prema istoku.¹²⁰

Očekujući prodor jedinica NOV i POJ iz Bosne i Crne Gore prema Srbiji, znajući da je u datim uslovima »Srbija ključ za gospodarenje celim Balkanom« Nemci su pojačavali odbranu na pravcima

¹¹⁸ Slavko Odić, *Desant na Drvar...* pp. 271—278. Takođe, šire, Zb. NOR, XII/4, pp. 332—374.

¹¹⁹ Josip Broz Tito, prvi tom, Skoplje, Beograd i Ljubljana, p. 371. Zb. NOR, 11/11, nr. 101, pp. 187—193.

¹²⁰ Petar Višnjić, *Operacija za oslobođenje Srbije*, VII, Beograd, 1972, p. 733; takođe isti autor; *Bitka za Srbiju*, »Beogradska knjiga«, Beograd 1984, pp. 1—34; Zb. NOR, XII/3, nr. 177, pp. 713—716.

moćnog prodora tih snaga.¹²¹ Radi ometanja prikupljanja jedinica NOV i POJ na prilazima Srbiji, komanda 2. oklopne armije izvela je krajem 1943. i početkom 1944. nekoliko krupnijih operacija u istočnoj Bosni, Sandžaku i Crnoj Gori, među kojima i neke veće, kao što su bile pod šiframa »Kugelblic« i »Šnešturm«, u kojima je uspevala kratkotrajno da preotme neka oslobođena područja ali nije mogla da nanese jači poraz ni jednoj od jedinica NOV i POJ.¹²²

Pod uticajem zbivanja na velikim frontovima i u Jugoslaviji uopšte, u ovo vreme je snažno jačao i NOP u Srbiji, u kojoj je u toku jeseni 1943. pa do februara 1944, uz partizanske odrede, već dejstvovalo šest brigada koje su vodile uspešne borbe protiv Nemaca i domaćih kvislinga, ujedno štiteći stanovništvo na oslobođenoj teritoriji od neprijateljevih progona i zločina.¹²³

Do početka proleća 1944. bili su stvoreni uslovi za pohod na istok snaga NOV i POJ koncentrisanih u tokovima reka Drine i Lima. Početkom marta Vrhovni štab je naredio pokret 2. proleterske i 5. udarne divizije preko Lima prema Toplici radi povezivanja sa srpskim partizanima u ovom kraju i pružanja pomoći u razbijanju okupatorskih i četničkih jedinica u slivu Ibra i Južne Morave. Proboj jake nemačke i četničke odbrane na Limu polovinom marta i prodor jedinica 2. i 5. divizije preko Sandžaka izazvao je paniku među četnicima u istočnoj Srbiji i u nemačkom komandovanju u Beogradu. Ove divizije, lomeći četnički otpor, stigle su do kraja marta do Ibra, na prostoru između Raške i Ušća, nameravajući da preko Kopaonika nastave nadiranje prema Toplici i Jablanici, glavnim žarištima NOP u to vreme u Srbiji. Nemački komandant u Srbiji naredio je prikupljanje i angažovanje raspoloživih jedinica Vermahta, bugarskog okupacionog korpusa, Ruskog zaštitnog korpusa, Srpskog dobrovoljačkog korpusa, nedićevaca, četnika Draže Mihailovića i muslimanske milicije iz Sandžaka da bi se onemogućio i zaustavio prodor ovim snagama u Srbiji. Vodeći uspešne dvomesečne borbe protiv nadmoćnog neprijatelja, ove dve divizije su uspele u toku aprila i maja da izvedu spretan odbrambeni manevar — usmerile su svoja dejstva na sever prema Dragačevu, zatim na severozapad preko Zlatibora i komunikacije Požega — Užice, prema Maljenu i Powlenu i na jugozapad prema planini Tari, da bi, probijajući se prema jugu, ponovo prešle Lim između Sjenice i Prijepolja i izbile na oslobođenu teritoriju u Sandžaku.¹²⁴

Postavljeni zadatak Vrhovnog štaba da se prodre u Toplicu i Jablanicu, zbog jakog otpora Nemaca i kvislinga, kao i angažovanja krupnih grupacija Vermahta u pomenutim zimskim operacijama u središnjim delovima Jugoslavije, nije ostvaren. Pod veoma teškim

¹²¹ Petar Višnjić, *Bitka za Srbiju...* pp. 35—48; AVII, nemačka grada, k. 28, reg. br. 22/1.

¹²² Zb. NOR, XII/3, nr. 173, pp. 692—697, 178, pp. 717—720, 179, pp. 720—725.

¹²³ *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije ... knjiga 2*, pp. 189—195.

¹²⁴ Detaljnije o ovim borbama videti: Petar Višnjić, *Prodor Druge i Pete divizije u Srbiju 1944*, pp. 57—90; Zb. NOR, XII/4, pp. 166—167, 170—172, 185—187, 245—247.

zimskim uslovima, u borbama koje su skoro svakodnevno vođene na širim prostorima jugozapadne i zapadne Srbije, jačao je NOP. I u drugim delovima Srbije osećao se odjek i efekat ovih borbi. Tako se i u Jablanici i Toplici kao i njihovoj široj okolini osetio odjek borbi 2. i 5. divizije i doprineo još bržem razvoju NOV i POJ, koji je krunisan velikim uspehom — formiranjem 20. maja 1944. godine 21. udarne srpske divizije, a zatim i više novih brigada.¹²⁵

U vreme prebacivanja jedinica 2. i 5. divizije preko Lima na oslobođenu teritoriju na prostorima istočne Bosne prema Drini, u Sandžaku, duž leve obale Lima i Crnoj Gori, pripremala su se nove i moćnije grupacije NOV sa zadatkom da krenu u bitku za oslobođenje Srbije. I međunarodne i unutarjugoslovenske prilike bile su zrele za ovaj veliki i značajan poduhvat. Moćna grupacija jedinica Sovjetske armije stigla je na rumunsku granicu i na prilazima donjem Dunavu pripremala se za veliku ofanzivu prema zapadu i jugozapadu. U Jugoslaviji NOP je delovao na celoj teritoriji i doveo na ivicu potpunog poraza okupacioni i kvislinški sistem.

U takvim uslovima je neprijatelj, sa oko 600.000 nemačkih, satelitskih i kvislinških vojnika bio dva puta brojniji u odnosu na snage NOV i POJ koje su imale 350.000 boraca. Ipak, on se više nije usuđivao na ranije najčešće primenjivanu taktiku razvlačenja snaga i pokušavanja da se unište snage NOV i POJ, već je morao najveću pažnju da posveti organizovanju odbrane strategijski najznačajnijeg dela Jugoslavije u tim uslovima, Srbije.¹²⁶ U tu svrhu okupio je za odbranu na Drini, Limu i Ibru kvislinške snage u Srbiji i četnike Draže Mihailovića, što mu je omogućavala oštra polarizacija i raslojavanje u redovima četnika Draže Mihailovića. Još u vreme prodora 2. i 5. divizije preko Lima i njihovih uspešnih dvomesečnih operacija na širem prostoru u jugoistočnoj i zapadnoj Srbiji manifestovale su se sve izraženije pojave raslojavanja i polarizacije u četničkim jedinicama. Stanovništvo je sve više bilo spremno da se priključi NOP, dok je u četničkim redovima najveći deo onih mobilisanih tražio mogućnost da se izvuče iz borbe i vrati u svoja sela.¹²⁷

Deo četničkih boraca, zadojenih nacionalizmom, mržnjom prema komunistima, a delom i zbog okrvavljenih ruku u progonima komunisti i pokoljima Muslimana, pokazivao je izuzetnu spremnost da se bori uz Nemce na život i smrt. U tim, složenijim uslovima, koji su pružali određene mogućnosti da se zbiju sve kontrarevolucionarne snage, Nojbaher pojačava svoju delatnost. Uočio je da je sve manje spornih problema u odnosima četnika Draže Mihailovića, ljotićevaca i nedićevaca, a sve više želje za čvršćom saradnjom na šta ih je nagonila sopstvena slabost. U borbama protiv udarne grupe partizan-

¹²⁵ petar Višnjić, *Prodor Druge i Pete divizije...* pp. 196—252; *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije*, knjiga 2, p. 241.

¹²⁶ Polovinom 1944. okupator je zajedno sa satelitima imao na jugoslovenskom ratištu 23 divizije i sledeće kvislinške snage: 23 domobranske i 14 ustaških brigada, oko 60.000 četnika Draže Mihailovića, oko 25.000 nedićevaca i ljotićevaca. Šire, *Drugi svetski rat...* knjiga IV, p. 420; *Oslobodilački rat...* knjiga 2, pp. 249—252.

Zb. NOR, XII/4, nr. 57, p. 247.

skih divizija između Lima i Ibra do Dragačeva i Zlatibora i na sever — sve do Maljena, a na jugoistok do planine Tare i reke Lim svi su oni pokazali posebnu odlučnost, ali su zato pretrpeli procentualno daleko veći broj žrtava nego su imale druge vojske — Nemci, Bugari i muslimanska milicija. Posebnu upornost su pokazali pripadnici Ljotićevog Srpskog dobrovoljačkog korpusa.¹²⁸ Sukobi između kvislinga, ranije veoma česti i oštri, posebno između Ljotićevog SDK i četnika Draže Mihailovića, skoro su potpuno prestali.¹²⁹ U procesu mirenja i približavanja do tada različitih gledišta pojedinih grupa kvislinga u Srbiji, Nojbaheer je ponovo pokrenuo inicijativu da Nemačka i zvanično prihvati i podrži jačanje udruženih »nacionalnih« snaga. Ali, u Berlinu je ministar inostranih dela Ribentrop ponovo izrazio nevericu u mogućnost šire, organizovane oružane saradnje sa Srbima uopšte, pa i sa kvislinzima koji u tom trenutku nude najprisniju borbenu saradnju. U nacističkom rukovodećem centru su verovali da su Nedićeve ponude totalne oružane saradnje u borbi protiv komunista usledile pod uticajem spoljnih činilaca a ne iz iskrenih unutarnjih pobuda. Smatrali su da se Nedić uplašio Titove pobede, a pošto Tita podržavaju i Britanci, njemu nije preostalo ništa drugo da bi očuvao svoju vlast nego da se vezuje i saraduje sa Rajhom.¹³⁰ Puno priznanje nacista dobili su samo pripadnici Ljotićevog Dobrovoljačkog korpusa, koji su u borbama protiv »komunista« pokazali odlučnost kojom su se odlikovale najbolje nemačke SS jedinice.¹³¹

Iskorišćavajući ovo poverenje nacističkog vrha prema Ljotićevcima i SDK, Nojbaheer i njegove pristalice među nemačkim komandantima na Jugoistoku i u Srbiji, pokušali su da ulogu u okupljanju kvislinga u istočnim delovima Jugoslavije koju je ranije trebalo da odigra velikosrpska federacija, sada preuzme Srpska dobrovoljačka vojska, u koju bi bile prikupljene proverene pristalice Rajha iz Srbije, Sandžaka i Crne Gore a koju bi predvodio Nedić.¹³² Polazeći od spremnosti dela crnogorskih četnika da se predano bore na strani Nemaca, što su pokazali i u aprilskim operacijama 1944. u Sandžaku (kada ih je pod komandom Pavla Đurišića i Petra Bačovića učestvovalo oko 10.000 u borbama protiv 2. korpusa NOV i POJ), predloženo je da se uz postojeći Srpski dobrovoljački korpus Dimitrija Ljotića formira i drugi srpski dobrovoljački korpus od crnogorskih četnika.¹³³

Zbog neusaglašenosti crnogorskih četnika oko srpskog ili crnogorskog imena ovog drugog dobrovoljačkog korpusa, koji je trebalo formirati došla je do izražaja tradicionalna netrpeljivost između

¹²⁸ Jozo Tomasevich, o. c. p. 308; Branko Latas i Milovan Dželebdžić, o. c. p. 241; Zb. NOR, XII/4, nr. 110, pp. 517—518.

¹²⁹ Jozo Tomasevich, o. c. p. 307.

¹³⁰ ADAP, E/VIII, nr. 45, pp. 88—89, 49, pp. 95—96. Takođe i nr. 13, pp. 24—25.

¹³¹ ADAP, E/VIII, nr. 43, p. 85. Takođe, Jozo Tomasevich, o. c. pp. 307—309.

¹³² ADAP, E/VIII, nr. 84, p. 146.

¹³³ Zb. NOR, XII/4, nr. 86, pp. 390—391 i 87, pp. 392—395; Branko Latas i Milovan Dželebdžić, o. c. pp. 242—243.

crnogorskih »bjelaša« i »zelenaša«. Novoj ideji vojnog udruživanja Srbije i Crne Gore usprotivila se vrhuška ustaškog režima u Zagrebu i nemački poslanik u NDH Kaše, pa je zvanični Berlin i pored velikih potreba za novim trupama, ovu ideju odbio.¹³⁴

Nezadovoljstvo ovakvom odlukom iskazali su i neki nemački vojni komandanti na Jugoistoku i u Srbiji. U svom izveštaju od 5. jula 1944. komandant Jugoistoka je u vezi sa negativnim stavom pretpostavljenih prema akciji Nojbahera oko dobrovoljačkog korpusa primetio: »Ujednačavanje po organizacionoj formi sa SDK i ravanje prema Nediću trebalo je da, u za nas neobaveznoj formi, podstakne nadu srpskih i crnogorskih nacionalista na uže zbližavanje Crne Gore i Srbije. Jedno privremeno rešenje, koje pri nerešenoj političkoj problematici prostora, ne treba da ima uticaj na konačno, tj. političko rešenje. Odbijanje potpunog željenog uključenja u SDK od strane Crnogoraca i izbegavanje imena »SDK« je svakako teško opteretilo nameravano delovanje kako na srpskoj tako i na crnogorskoj strani. . . Očuvanje pouzdanja nacionalnih srpskih jedinica SDK i vezivanje crnogorskih dobrovoljaca za nas je u prvom redu goruće političko pitanje i zahteva rešenje bez odlaganja od strane političkog rukovodstva, pri čemu se moraju uzeti u obzir podneti predlozi poslanika Nojbahera Ministarstvu spoljnih poslova«.¹³⁵ Sve konkretnije jače izražena saradnja tri kvislinške kontrarevolucionarne struje u istočnom delu Jugoslavije — Nedićeve, Ljotičeve i Draže Mihailovića — navela je i druge nemačke komandante da podrže Nojbaherove mere u vezi sa jačim povezivanjem i udruživanjem neprijatelja NOP na ovom području.¹³⁶

Vojnoupravni komandant Jugoistoka general Felber u svom izveštaju od 15. jula bio je spreman da poveruje pojedinim četničkim komandantima da su spremni da ratuju i na istočnom bojištu protiv »komunizma«, zaključujući: »Moj lični utisak je da se ovoga puta radi o potpuno ozbiljnoj ponudi četnika, koju treba prihvatiti. Po mom mišljenju ovde se pruža zadnja šansa i ako se ne iskoristi mogao bi to biti propust sa teškim posledicama«.¹³⁷ Ipak su još uvek bili moćniji radikalni srbofobi u nacističkom vrhu, na koje je i dalje posebnom snagom delovao pritisak iz NDH da ne prave kompromise sa Srbima, bez obzira što su oni takođe bili u ulozi nemačkih kvislinga.¹³⁸

Za vreme ovih rasprava između nacista i njihovih saradnika u istočnim delovima Jugoslavije, u duhu odluke Vrhovnog štaba da se težište operacija prenese u Srbiju, u toku juna i jula na prostorima istočne Bosne, Sandžaka, Crne Gore i u jugoistočnoj Srbiji, izvršile su koncentraciju velike snage NOV i POJ. Krupni događaji koji su

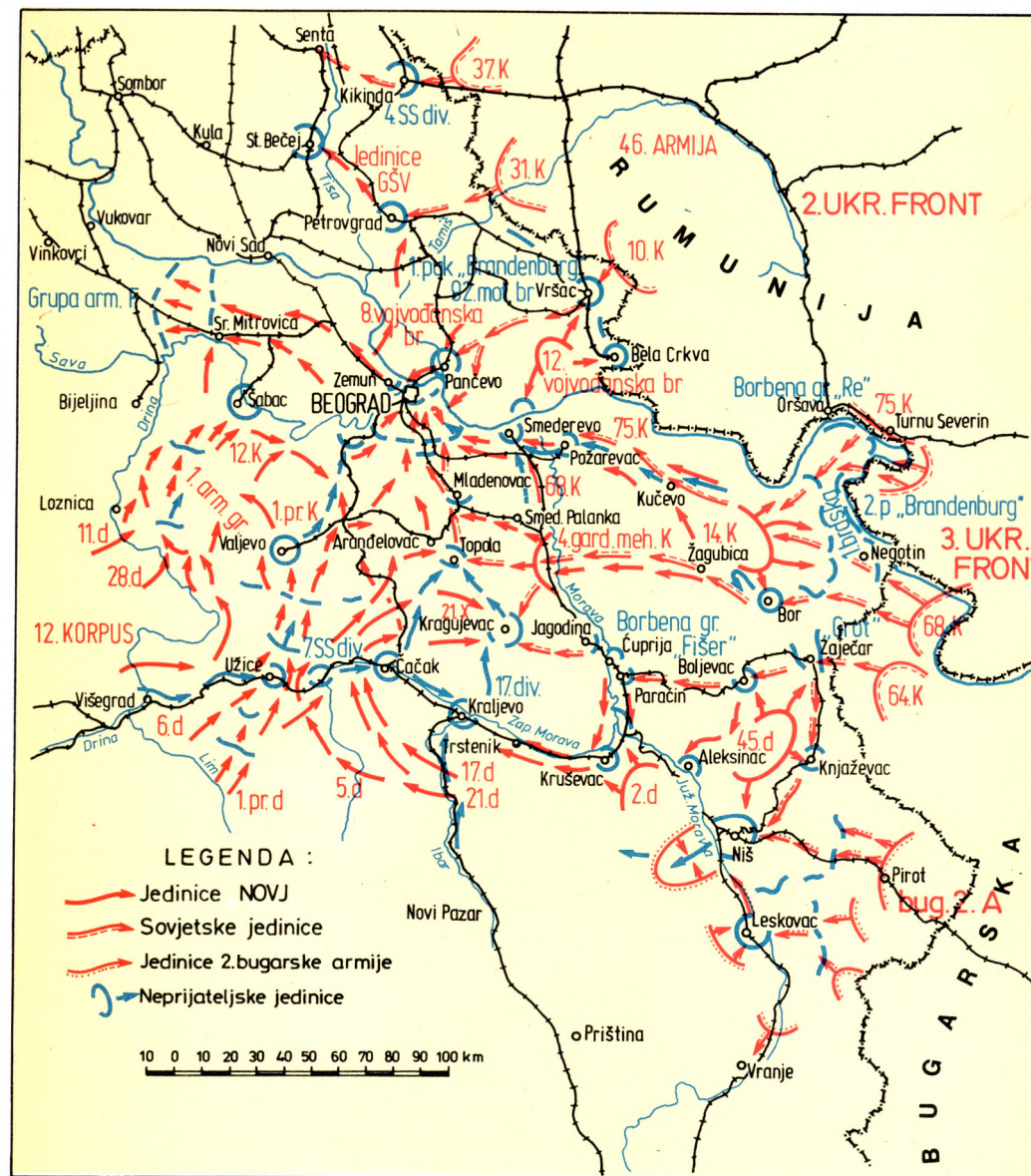
¹³⁴ Zb. NOR, XII/4, nr. 87, pp. 392—395. Takođe, šire, ADAP, E/VIII, nr. 74, p. 136, 104, p. 180, 147, p. 274; AVII, NAV, T-120, RoI. 780, sn. 371762, izveštaj nr. 1987. od 21. jula 1944. — Bogdan Krizman, Ustaše i Treći Reich, knjiga 2, pp. 28—31.

¹³⁵ Zb. NOR, XII/4, nr. 87, p. 394.

¹³⁶ Zb. NOR, XII/4, nr. 92, p. 418.

¹³⁷ Ibid. p. 422.

¹³⁸ Zb. NOR, XII/4, nr. 94, p. 424.

NASTUPANJE NOVJ I CRVENE ARMIJE KA BEOGRADU,
SEPTEMBAR–OKTOBAR 1944.

se odigrali na svetskoj sceni u to vreme, vezani naročito za savezničko iskrčavanje u Francuskoj, za pokušaj atentata na Hitlera i pripreme jaško-kišinjevske operacije Sovjetske armije, najavljivali su primicanje kraja rata na evropskom ratištu, a u Srbiji definitivni rasplet događaja. Prenosanje težišta NOR i revolucije u Srbiju imalo je veliki značaj za međunarodno priznanje NOP i opovrgavanje mišljenja konzervativnih snaga u zemljama zapadnih saveznika o pročetničkoj orijentaciji većine Srba.

Radi ometanja koncentracije i priprema snaga NOV za pohod u Srbiju, nemačko komandovanje je uz angažovanje svih raspoloživih snaga Vermahta, bugarskih okupacionih jedinica i kvislinga izvelo od 10. jula do 4. avgusta »čišćenje« oslobodene teritorije u jugoistočnoj Srbiji sa centrom u Jablanici i Toplici kako bi se razbila grupacija srpskih jedinica NOV i POJ, (21, 22, 23, 24. i 25. divizija) i tako neutralisao najsnažniji oslonac u samoj Srbiji u trenutku preduzimanja prodora snaga iz Bosne i Crne Gore na istok. I pored brojne nadmoći, neprijatelj je uspeo samo da prokrstari delovima oslobodene teritorije u jugoistočnoj Srbiji. Izvođeci odbrambene manevre, srpske divizije su uspele da očuvaju svoje teritorije i nanesu neprijatelju velike gubitke.¹³⁹ Još u toku izvođenja topličko-jablaničke operacije Nemci su, uz oslonac na četničke i druge kvislinške snage, od 18. jula do 6. avgusta, izveli paralelnu operaciju u istočnim delovima Crne Gore sa težištem na oslobodenoj teritoriji oko Andrijevice i u gornjem toku reke Lim gde su se nalazile snage NOV i POJ spremne da krenu ka istoku u pravcu jugoistočne Srbije. Okupator ni ovde nije imao dovoljno snaga da omete prikupljanje i pokret na istok jedinica NOV i POJ.¹⁴⁰

Neposredno po završetku prethodnih dveju operacija usledila je između 12. i 26. avgusta nova, do tada najobimnija operacija na širem području oslobodene teritorije, u slivovima reka Pive i Tare sa istim ciljem — da se ometu pripreme snaga NOV i POJ za pohod na istok.¹⁴¹ U ovoj operaciji su pored Nemaca, direktno ili u sadejstvu, učestvovali delovi kvislinških snaga iz NDH, okupacione bugarske trupe i četnici z Srbije, Sandžaka, Crne Gore i delova Bosne kao i nedićevci i jedinice SDK koje su bile angažovane na važnijim pravcima. To se moglo videti i po gubicima. Dok su sve nemačke trupe, potčinjene komandantu Jugoistoka prema nemačkim podacima imale u julu 1944. gubitke od 4.128 vojnika, oficira i podoficira, nedićevci, ljotićevci i tzv. »lojalni četnici« imali su od početka prodora jedinica NOV i POJ u Srbiju, 15. marta do odlučnijih bitaka 15. avgusta, gubitke od oko 4.787 vojnika i oficira.¹⁴²

Zahvaljujući brojnoj nadmoćnosti, tehnici i uopšte — boljoj opremljenosti neprijatelj je uspevao da izvrši proboje na oslobodenu

¹³⁹ Oslobodilački rat naroda Jugoslavije, knj. 2 ... pp. 255—259. Šire, Zb. NOR, XIV/3, pp. 819, 828, 831, 837, 841, 843, 861. XIV/4, pp.39—13.: Petar Višnjić, Operacije za oslobodenje Srbije ... pp. 80—88.

¹⁴⁰ Zb. NOR, XIV/4, nr. 38, pp. 146—149.

¹⁴¹ Zb. NOR, XII/4, nr. 99, pp. 446—452, 104, pp. 496—197 i 105, pp.498—500.

¹⁴² Zb. NOR, XII/4, nr. 110, pp. 517—518: Jozo Tomasevich, o. c. p. 308.

teritoriju, da deo jedinica potisne sa njihovog područja. Međutim, taktika iznenadnih napada pojednih jedinica NOV i POJ na raspored neprijatelja, često i u njegovoj pozadini, dala je izvanredne rezultate. Tako su jedinice Operativne grupe (2. 5. i 17. divizija) još u završnoj fazi okupatorske ofanzive u jugoistočnim predelima Crne Gore, izvršile 28. jula prodor preko Lima kod Berana, stigle na Ibar, jugoistočno od Raške i izbile na Kopaonik već 6. avgusta. Povezivanje Operativne grupe divizija sa jedinicama Glavnog štaba u jugoistočnoj Srbiji omogućilo je bolje sadejstvo u toku prodora ostalih snaga sa Drine na istok.¹⁴³

Dvadesetak dana kasnije, u završnoj fazi nemačkih operacija u severnim delovima Crne Gore, 1. proleterski korpus (1. 6. i 37. divizija) je između 20. i 30. avgusta prešao Lim kod Priboja i sadejstvujući desnoj koloni jedinica Operativne grupe i divizija pod komandom Glavnog štaba za Srbiju stigao 20. septembra do Topole i Aranđelovca, i izbio do Ljiga i Kolubare. Nešto kasnije, treća grupa, koju su činile jedinice 12. korpusa (16. i 36. divizija) prebacila se 4. septembra preko Drine kod Starog Broda i preko planina Tare i Povlena izbila na sever desnom obalom Drine, gde su joj se kod Zvornika priključile i jedinice 11. divizije, izbivši do kraja septembra na reku Savu u Mačvi.¹⁴⁴ Pokušaji Nemaca da osloncem na kvislinške i četničke snage zaustave prodore jedinica NOV i POJ doživeo je na više mesta potpuni neuspeh. Delovi proleterskog korpusa krajem avgusta razbili su koncentraciju četnika na Zlatiboru i tom prilikom uništili, a delom razbili Zlatiborski, Drinski i Mileševski četnički korpus.¹⁴⁵

Novi pokušaj Nemaca i četnika da zaustave prodor 1. proleterskog i 12. udarnog korpusa severno od Kosjerića završen je krajem avgusta i početkom septembra teškim porazom u kome su razbijeni Užički, Čačanski, Požeški, Sumadijski, Valjevski i Smederevski četnički korpus.¹⁴⁶

U vreme priprema i prodora jedinica NOV i POJ u istočne krajeve zemlje Nojbaher je javljao Berlinu kako je opšta opasnost udružila i zbila u zajedničke odbrambene redove nedićevaca, ljotićevaca i četnike Draže Mihailovića, tražeći od nadležnih organa u Berlinu podršku i veću materijalnu pomoć za ove jedinice.¹⁴⁷ Kada su četnici počeli da doživljavaju poraz za porazom i da panično beže, on je izveštavao nadležne da, i pored »srčanog« držanja u borbama protiv »komunista«, Draža Mihailović sa svojim četnicima nije bio dovoljno snažna brana pred naletom jakih snaga protivnika, iako su

¹⁴³ Petar Višnjić, Operacije za oslobođenje Srbije ... pp. 37—88; isti autor, Bitka za Srbiju... pp. 49—171; Zb. NOR, XII/4, nr. 107, pp. 503—506 i 109, p. 509.

¹⁴⁴ Petar Višnjić, Operacije za oslobođenje Srbije... pp. 89—104; isti autor: Bitka za Srbiju... pp. 172—230; Takode, Zb. NOR, XIV/4, nr. 58, pp. 201—205 i 59, pp. 205—207.

¹⁴⁵ Petar Višnjić, Operacije za oslobođenje Srbije. ... pp. 89—114. Takode, Zb. NOR, XII/4, nr. 103, pp. 470—495 i 108, pp. 507—508.

¹⁴⁶ Petar Višnjić, Bitka za Srbiju... pp. 172—230; Takode, Oslobodilački rat naroda Jugoslavije, knjiga 2, pp. 272—304.

¹⁴⁷ Zb. NOR, XII/4, nr. 109, p. 110. Sire, XIV/3, pp. 33, 62, 71, 106, 110, 114, 121, 152, 156, 164, 179 i 190.

četnici učinili sve što im je bilo u moći. Naveo je primer četničkog korpusa kapetana Rakovica koji je samo u toku dvodnevni borbi od ukupno 2.000 četnika imao oko 700 poginulih.¹⁴⁸

Da bi se zaustavilo razbijanje četničkih jedinica i slabljenje ukupnih snaga odbrane pozicija Rajha u Srbiji, Nojbaher i dalje uporno traži naoružanje, municiju i opremu za jedinice Draže Mihailovića.¹⁴⁹ Krajem avgusta i početkom septembra 1944. godine, u vreme teškog nemačkog poraza u jaško-kišinjevskoj operaciji i okretanja rumunske armije protiv Nemaca, panika je zahvatila sve kvislinške strukture u Srbiji i njihove vođe, pa Nojbaher i dalje ističe primere žrtvovanja nedićevaca i četnika, podsećajući na činjenicu da je Draža raskrstio čak i sa kraljem Petrom II, apelujući da je poslednji trenutak da se ove snage prihvate i iskoriste protiv komunisti.¹⁵⁰ Međutim, nezadovoljan celokupnim razvojem situacije na Balkanu i obavešten da pojedine četničke grupe pokušavaju da ostvare saradnju i sa Britancima i Sovjetima, kao i da ima pokušaja pojedinih četnika da razoružaju nemačke vojnike, Hitler je 2. septembra naredio da se više uopšte ne pokreće pitanje naoružavanja Srba nemačkim oružjem.¹⁵¹

Prodorom jedinica NOV i POJ sa juga i zapada prema dolini Morave i ka Beogradu, polovinom septembra 1944. stvoreni su uslovi za pripremanje bitke za oslobođenje Beograda i cele Srbije.

4. GRČKI NARODNOOSLOBODILAČKI POKRET IZMEĐU NEMACA I BRITANACA U 1944. GODINI

Uspesi grčkih partizana u prvoj polovini 1943. opravdano su navodili na pretpostavku da će grčki partizanski pokret svojim daljnjim kvantitativnim i kvalitativnim uzrastanjem i po svojim vojnim aktivnostima i udarima po okupatoru u završnoj fazi rata stati odmah uz bok jugoslovenskih partizana. Međutim, neravnomeran tok razvoja niza unutarnjih i spoljopolitičkih okolnosti i prilika prisiliće masovni politički oslobodilački pokret grčkog naroda, uz jugoslovenski NOV i POJ, najbrojniju narodnooslobodilačku vojsku na Balkanu, da u poslednjoj godini rata težište svojih vojnih i političkih napora usmeri na odbranu tekovina oslobodilačke borbe od nartaja udružene domaće reakcije — Zervasovih monarho-nacionalista, monarhista kvislinške Ralisove vlade, sa jedne i konzervativnih snaga u Velikoj Britaniji, sa druge strane, što će znatno umanjiti obim njihovog oružanog angažovanja protiv nacističke Nemačke.

Na ovakav razvoj oslobodilačkog rata u Grčkoj delovalo je mnogo činilaca: snažan uspeh levih pokreta prvenstveno komunista; prijateljske veze sa Velikom Britanijom od vremena njenog stupanja u rat za odbranu grčkog naroda, pomorski i strategijski značaj Grčke

¹⁴⁸ Zb. NOR, XIV/4, nr. 58, pp. 201—204, 59, pp. 205—207.

¹⁴⁹ ADAP, E/VIII, nr. 168, pp. 334—335.

¹⁵⁰ ADAP, E/VIII, nr. 186, pp. 370—372, 191, p. 378.

¹⁵¹ ADAP, E/VIII, nr. 200, p. 393, 205, p. 398.

za zapadne sile u vreme kad je u susednim zemljama, pi'venstveno Jugoslaviji, jačao uticaj SSSR; spremnost velikih da socijalna revolucija u Grčkoj bude žrtvovana radi zadovoljenja Britanaca i drugi.

Teški porazi sila Osovine u leto i jesen 1943, konačno odustajanje saveznika (pod pritiskom Ruzvelta) od balkanske varijante drugog fronta i izgledi da više neće moći da se uspostavi trajnija brana prodiranju sovjetskih trupa prema zapadu, što je značilo i prema Balkanu, opredelili su Čerčila još za vreme razgovora sa Ruzveltom u Kvebeku, u avgustu 1943, da pojača napore za osiguranje uticaja Britanije na delu Balkanskog poluostrva, uz čvrstu nameru da Grčka ostane i po završetku rata pod britanskim uticajem.¹⁵² Ovakva orijentacija vlade Velike Britanije podstaknuta je pritiscima grčke monarhije na delegaciju EAM-a na pomenutim Kairskim pregovorima i, na kraju, neuspehom tih pregovora.

Rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta koje je imalo za sobom značajnu većinu grčkog stanovništva nije htelo, a svakako ni smelo da se odrekne revolucionarnih sadržaja koje je zahtevao narod kada je krenuo u borbu protiv okupatora. Odmah po povratku iz Kaira počeo je da se produbljuje jaz između mnoštva Grka u EAM-u, koji su podržavali Narodnooslobodilačku vojsku (ELAS), i malobrojnih pristalica grčke reakcije nacionalističkog i kontrarevolucionarnog Zervasovog EDES-a. Događaji koji su se nizali u jesen

1943. godine i najavljivali skori slom sila fašizma, uticali su na produbljivanje tog jaza. Obe strane su u datim prilikama imale razloga da se nadmeću u trci za ostvarivanje prestiža i konačnu pobedu. Obe su u svojoj taktici pokušavale da iskoriste sve mogućnosti. Najmoćniju snagu ELAS činilo je grčko radništvo, seljaštvo i inteligencija koje je bio zahvatio revolucionarni zanos identičan onome među jugoslovenskim partizanima. Oko 90% Grka bilo je za demokratsku revoluciju, za socijalne promene, a još veći procenat i za republiku. Nacionalističko-monarhistička grupa Zervasovog EDES-a bila je neuporedivo brojno slabija, i u oružanim formacijama i u pogledu podrške u bilo kom društvenom sloju, uključujući tu i deo demokratski opredeljenih buržoaskih građanskih struktura. Ali njegove mogućnosti u pogledu korišćenja drugih dodatnih snaga i izvan zaraćene Grčke bile su mnogo šire. Malobrojne reakcionarne monarhističke snage imale su dvostruki oslonac, u zemlji — krupnu buržoaziju i preko nje veze i sa Nmcima, u inostranstvu delove izbegle konzervativne buržoazije na čelu sa monarhijom a preko nje i podršku najkonzervativnijih snaga u Velikoj Britaniji.

Čitav tok događaja krajem 1943, uticao je na produbljivanje jaza između demokratske, narodnofrontovske Grčke na jednoj, i konzervativne monarhističke Grčke — na drugoj strani, što je neminovno vodilo oružanoj kontrarevoluciji i građanskom ratu. Sve slabiji izgledi da će Britanci uspeti da uvuku Tursku u rat protiv Nemačke i da uz pomoć masovnijih pokreta u satelitskim zemljama na

¹⁵² Heinz Richter, *Griechenland zwischen Revolution und Konterrevolution (1936—1946)*, Frankfurt am Main, 327, 388—389; K. Piromaglu, Grčka, u: *Pokreti otpora u Evropi...* p. 139.

Jugoistoku povedu oružanu bitku za Grčku, posebno njihov neuspeh da zadrže zaposednuta ostrva uz obalu Male Azije, nagonili su ih na saradnju sa konzervativnim snagama u Grčkoj radi očuvanja stečenih pozicija u ovoj zemlji. Jačanje snaga ELAS-a, zahvaljujući, pored ostalog i italijanskom naoružanju (posle razoružanja italijanske divizije »Pinerolo« i artiljerijskog puka »Aosti«), sa oko 50.000 boraca, uz savremeno naoružanje i topove postalo je opasna pretnja slabim i malobrojnim Zervasovim trupama.¹⁵³

Razvoj događaja u Grčkoj i na Balkanu u jesen 1943. prislijavao je Nemce da, uz vojne, preduzimaju i političke mere radi očuvanja okupacionog sistema i jačanja osvojenih pozicija na ovom delu Balkana. Sve snažniji razvoj ELAS-a u leto 1943. godine, a zatim i iščekivanje invazije, zahtevali su ubrzano jačanje snaga Vermahta na ovom prostoru. U prvoj polovini septembra u srednju i severnu Grčku stigle su jedinice 22. nemačkog korpusa,¹⁵⁴ u širu oblast Atine 68. armijski korpus, a u zapadnoj Trakiji i istočnoj Makedoniji ojačane su bugarske okupacione jedinice.¹⁵⁵ Tako je, neposredno po kapitulaciji Italije, u Grčkoj bilo angažovano oko šest nemačkih divizija, ne računajući mornaricu i avijaciju.¹⁵⁶ Razvoj događaja u toku jeseni a posebno neuspesi britanskih posada da se zadrže na oslobođenim ostrvima Egejskog mora pri obali Turske, kao i početak građanskog rata u oktobru između Zervasovih monarhista koje su pomagali Nemci i ELAS-a, stvarali su povoljnije uslove za nemačku odbranu ovog istaknutog dela »Hitlerove evropske tvrđave«. Zbog toga, i zbog uspešno ostvarene oružane saradnje sa pojedinim Zervasovim jedinicama i kontrarevolucijom u Grčkoj, OKV je mogla smanjiti tempo dovlačenja novih trupa u Grčku. Deo predviđenog kontingenta trupa je zbog izmenjenih prilika u Grčkoj bio pomeren prema jugoslovenskoj i albanskoj teritoriji gde je NOP sve uspešnije delstvovao protiv snaga kontrarevolucije. Tako se od 26 nemačkih divizija angažovanih krajem 1943, na jugoistoku Evrope preko polovine nalazilo na jugoslovenskom ratištu.¹⁵⁷ Nemci su u to vreme na teritoriji Grčke preduzimali samo operacije manjeg obima radi rasterećenja pritisa ELAS-a na pojedine gradove i na važnije komunikacije.¹⁵⁸ Oni su osetili da će im ovde unutarne protivurečnosti više koristiti no što su to pružale prilike u Jugoslaviji. Sa Zervasom, koji je imao najjača uporišta u zapadnom Epiru i delovao

iss Nemci su imali tačne podatke o brojno slabim snagama Britanaca na Dodekanezu. Na jednom od najznačajnijih ostrva uz maloazijsku obalu, Lerosu, imali su samo oko 600 vojnika, uz 10.000 Italijana, među kojima je bilo i fašista. DASIP, Amb. A., F-44, izveštaj Sumenkovića nr. st. p. 791 od 3. oktobra 1943. Takode, Richard Clogg: Biseri od »svinja«: dokumenti Foreign Officea, SOE i grčki otpor, u knjizi Elizabeth Barker, Britanska politika na Balkanu... p. 422: C M Woodhouse, The Struggle for Greece 1941—1945, London 1976, p. 57.

¹⁵⁴ Heinz Richter, o. c. p. 341.

iss Drugi svetski rat, knjiga 4, p. 543.

¹⁵⁶ K. Piromaglu, o. c. p. 129.

¹⁵⁷ Vlado Strugar, Jugoslavija 1941—1945. p. 173—181.

¹⁵⁸ Христо Андоновски, Македонците под Грешца во борбата против фашизмот... o. c. p. 133.

protiv partizana u srednjoj Grčkoj, uspostavljena je redovnija saradnja. Iako je raspolagao mnogo slabijim snagama, Zervas se održavao jer je imao veći broj onih na koje se mogao osloniti i onih od kojih je dobijao pomoć. Preko delova buržoazije koja se uvukla u EAM, naročito u velikim gradovima stupio je u direktne veze sa kvislinškim jedinicama u Atini i drugim gradovima. Istovremeno, udružena reakcija unutar Grčke, tesno povezana sa Zervasom, dobijala je moralnu i materijalnu pomoć i podršku izbegličke buržoazije, vlade i monarhije.

Britanci koji su odranije pomagali i ELAS i EAM, našli su se u čudnom krugu. Imali su svoje misije kod ELAS-a, i dalje su s njim sarađivali, ali su u interesu ostvarenja »krupnih« ciljeva svoje spoljne politike morali još više pomagati Zervasa i kontrarevoluciju, jer su samo uz njihovu pomoć mogli da računaju na povratak monarhije u Grčkoj i na očuvanje stečenih pozicija u tom delu Balkana. Iz istih razloga britanske misije su po nalogu svoje vlade uporno delovale na stišavanju građanskog rata i usmeravanju obeju struja protiv okupatora, verujući da se smišljenom politikom mogu naći putevi nagodbe sa ELAS-om, pa čak i uz pomoć EAM-a u ostvarivanju osnovnih ciljeva britanske politike u Grčkoj. Ovu nadu su im podsticale i simpatije grčkih partizana prema Britancima koji su prvi došli u pomoć grčkom narodu i sa kojima su od 1940. zajedno ratovali protiv sila Osovine. Na drugoj strani, Nemcima nije išlo u prilog izmirenje zaraćenih strana u građanskom ratu, pa su saradnjom sa Zervasom nastojali da sukob još više raspaljuju.¹⁵⁹

Nemci su preko mreže svojih saradnika u kvislinškim strukturama redovno obaveštavani o razvoju situacije u gradovima i na oslobođenoj teritoriji. Znali su da je novi kurs politike monarhije i konzervativnih snaga u Britaniji ubrzao u Grčkoj raslojavanje, vrenje i sukobe, naročito u gradovima između radnika, omladine i inteligencije na jednoj, i antikomunistički raspoložene buržoazije na drugoj strani. Bili su očevici povezivanja i saradnje oružanih snaga kvislinške vlade, takozvanih bataljona sigurnosti (tagmata asfalas) sa rojalističkim grupama prozapadno opredeljene buržoazije u Atini koje su imale svoje ljude u desnim strukturama EAM-a, a preko njih i sa Britancima. Nojbaher je kao specijalni opunomoćenik i u Grčkoj pokušavao u okvirima svoje megalomanske balkanske politike, da ojača veze i saradnju između kvislinga Jugoslavije i Grčke. Sa pojedinim jedinicama Zervasove vojske uspostavljeni su kontakti i oružana saradnja protiv ELAS-a. Grupe naoružanih zervasovaca slobodno su boravile uz Nemce u Janjini i drugim gradovima na teritoriji gde su imali uticaj EDES i konzervativne snage Grčke. Po gradovima su formirane razne terorističke grupe, regrutovane iz redova konzervativne buržoazije, monarhista svih tipova i kvislinga, koje su izvodile prepade na radnike, omladinu i građane koji su

¹⁵⁹ E. C. W. Myers, *Delegacija andarta u Kairu, kolovoz 1943*, u knjizi, Elisabeth Barker, *Britanska politika na Balkanu...* pp. 391—406; Matthias Esche, *Die Kommunistische Partei Griechenlands 1941—1949*, Oldenbourg, 1982, pp. 88—97.

Geheim

Abwehrtrupp 376
Br.B.Nr.1103/44g

O.U., den 14. März 1944.

Betr.: Einigung zwischen EDES und ELAS-Banden.

Bezug: -----

An
He.Gru.E Ic/AO.
Gen.Ado.LXVIII.A.K.Ic.

Obkdo. f. Gr. E					
Ic/AO					
Nr. 3477 16. MRZ 1944 Anl.					
As	OS	OS	E	AO	GS

Nachfolgend wird der Bericht eines aus dem Epirus zurück-
gekehrten, zuverlässigen V-Mannes zur Kenntnisnahme überreicht:

Die Einigung zwischen den nationalen und kommunistischen
Banden ist nur auf ausdrücklichen Befehl der Engländer erfolgt.
Der Führer der nationalen Banden, Napoleon Zerwas, ist von dem Chef
der englischen Militärmission im Epirus, Oberst M i l l e r, ge-
zwungen worden, das Protokoll über die Einigung zu unterschreiben.
Bei dem tiefen Hass, der zwischen den beiden griechischen Parteien
vorhanden und durch Blutfehde vertieft ist, kann ein harmonisches
Zusammenarbeiten überhaupt nicht in Frage kommen. Dies wird schon
durch die Tatsache bestätigt, dass Zerwas bis heute noch nicht
deutsche Truppen angegriffen hat. Einige Tage nach der offiziellen
Einigung waren bereits wieder starke Kämpfe der Andarten unter sich
im Gebiet Epirus im Gange. Bis heute haben die nationalen Banden
in Nordgriechenland und Albanien trotz der schlechten Verpflegungs-
lage ihre wichtige Aufgabe einzig und allein in der Vernichtung
der bolschewistischen Banden gesucht. Durch einen Sonderbeauftrag-
ten hat Zerwas den in Frage stehen V-Mann wissen lassen, dass er
von seinem Kurs nicht abgehen wird, da der Kommunismus den Untergang
Griechenlands bedeuten würde.

Bei dem vor etwa 14 Tagen erfolgten Überfall auf einen
Geleitzug des IRK handelte es sich um kommunistische Andarten, die
76 Sack Getreide entwendet und dann die sechs Lastwagen des IRK
wieder freigegeben haben. Die Andarten hatten die Wagen mit etwa
acht MGs umstellt, plünderten und zogen sich dann ins Gebirge zu-
rück. Sie selbst waren durch Masken, Schnee- und Sonnenbrillen ge-
tarnt.

Interessant ist das Ansuchen der englischen Offiziere unter
Führung von Miller an den Vertreter des IRK um Lieferung von Arznei
und Medikamenten. Der Delegierte des IRK, Herr Hans Jakob Bickel, hat
dies klar und eindeutig abgelehnt mit der Begründung, dass dies den
Bestimmungen des IRK widersprechen würde. Im übrigen würde sicher-
lich London ebenfalls nicht billigen, wenn das IRK die deutsche
Wehrmacht in entlegenen Gegenden Griechenlands mit Medikamenten
versehen würde. B. hat im übrigen aus der ganzen Unterhaltung und
Umgebung, sowie der Atmosphäre den Eindruck gewonnen, dass die engli-
schen Offiziere über ihre Aufgaben nicht besonders begeistert und
zum Teil wider Willen ihre Tätigkeit ausüben. Die so sehr und oft
gerühmte englische Gastfreundschaft war nicht festzustellen, im
Gegenteil, liess sehr zu wünschen übrig.

V-Mann reist Ende dieser Woche wieder nach Nordgriechenland
ab. Weiterer Bericht bleibt vorbehalten.

Nachrichtlich:

Fü. Abwehrtrupp 390.

[Signature]
Oberleutnant u. Truppführer.

Nemci izveštavaju o privremenom izmirenju između ELAS-a i EDES-a marta
1944. godine

podržavali narodnooslobodilački pokret.¹⁶⁰ Nemci koriste mogućnost da rat protiv ELAS-a za njih vodi neko drugi, zato podstiču kontakte između Ralisovih kvislinških monarhista i probritanski opredeljenih pristalica grčke krune i pomažu ih u borbama protiv grčkih partizana. Kada je početkom oktobra sukob prenesen na oslobođenu teritoriju, naročito na delove zapadnog Epira gde je Zervas imao jači uticaj, ove snage su istupale složnije i masovnije. Odredi sigurnosti kvislinške vlade »Tagmata asfalistas« krajem 1943. i početkom 1944. dostižu najveći broj od oko 15.000 vojnika, što je za okupatora koji je u Grčkoj nailazio već od početka na veoma mršavu saradnju, bio veliki uspeh.¹⁶¹

U drugoj polovini oktobra Nemci su bili primorani da izvedu i jednu širu operaciju »čišćenja« teritorija vi srednjoj Grčkoj, u Tesaliji, sa težištem prema širem području oko Kalabake, Tri kale, Kardike i Pilion, odakle su dolazili najjači udari prema važnoj saobraćajnici Solun — Atina. S obzirom na to da snage 22. nemačkog korpusa nisu bile dovoljne da bi savladale partizane na ovom području, u duhu Nojbaherove politike što jačeg oslonca na domaće saradnike, komandant korpusa general Lane (Hubert Lanz) je direktno potražio saradnju i podršku Zervasovih nacionalista. Ovu zamisao nije im bilo teško ostvariti jer je za saradnju sa Vermahtom, radi obuzdavanja moći ELAS-a, bio i član britanske misije pri Zervasovom štabu kapetan Stot (Donald Stott), koji je od ranije kontaktirao sa grčkim kvislinzima, Nemcima pa čak i sa Nojbaherom.¹⁶² Operacija protiv ELAS-a na pomenutom području srednje Grčke, pod nazivom »Panter«, počela je polovinom oktobra 1943. godine. Zervas je u dogovoru sa Nemcima usmerio svoje snage protiv jedinica ELAS-a na važnom putu Janjina — Kalabaka na kome je dominirao strategijski važan prevoj Metsovon na planini Pindu koga su kontrolisale snage ELAS-a. Nemci su napadali sa istočne strane, dok su zervasovci udarom iz pozadine uspeali samo da privremeno potisnu jedinice ELAS-a sa ovog važnog pravca. Plan o »čišćenju« centralnih delova Grčke bio je uz pomoć i izdaju grčkih nacionalista delimično ostvaren pa je deo angažovanih snaga koje su bile pod komandom 22. nemačkog korpusa mogao biti prebačen na ugroženije pravce. Tako su, jedinice 1. brdske divizije ponovo vraćene u Srbiju.¹⁶³

Zervasov plan da zajedno sa delovima jedinica 22. nemačkog korpusa i uz oslonac na konzervativne snage u Grčkoj potisne uticaj EAM-a u središnjim delovima Grčke, da oslabi jedinice 8. divizije ELAS-a koja je držala severne delove Epira i da ojača svoj uticaj u Tesaliji, Arkadiji i Rumeliji nije bio ostvaren. I pored toga što je

¹⁶⁰ Г. Д. Кирьякидис, Движение сопротивления... pp. 412—449; Heinz Richter, o. c. pp. 333—350, 388—391, Hristo Andonovski, o. c. pp. 96—104; Lawrence S. Wittner, o. c. pp. 3, 4—35.

¹⁶¹ DASIP. LP. F-I, izveštaj nr. 676, od 25. septembra 1943. godine. Matthias Esche, o. c. pp. 97—107. C. M. Woodhouse, o. c. p. 77.

¹⁶² Г. Д. Кирьякидис, Греция во второй мировой войне... p. 234; Heinz Richter, o. c. pp. 293, 347, 388—389; J. M. Stevens, C. M. Woodhouse and D. J. Wallace, British Reports on Greece 1943—1944, Museum Tusculanum Press, Copenhagen 1982, pp. 48, 61—71.

¹⁶³ Heinz Richter, o. c. p. 354; Г. Д. Кирьякидис, Греция во второй мировой войне ... pp. 135—136.

uz masovnu podršku Nemaca i grčke reakcije dobio i obilnu pomoć od zapadnih saveznika (na primer, od oktobra, kada je počeo građanski rat, pa do kraja 1943. njegove trupe su dobile 74 tone oružja i municije, prema 22 tone koliko je dobio nekoliko puta brojniji ELAS; oko 8.000 prema 50.000 u ELAS-u), njegove jedinice nisu uspele da potisnu ELAS i da oslabe uticaj partizana u narodu.¹⁸⁴

Videvši da je za pobedu demokratske revolucije u Grčkoj u datim uslovima najopasniji nacionalističko-monarhistički blok, jedinice ELAS-a su polovinom novembra 1943. dovele ofanzivu protiv Zervasovih snaga. I pored pojačane aktivnosti kvislinških jedinica i snaga Vermahta, jedinice nacionalista su se u direktnom sukobu protiv naroda našle pred uništenjem, te je Zervas bio prisiljen da traži podršku i veću pomoć od svih svojih saveznika i saradnika, što nije bila tajna ni za Nemce ni za Britance. Ne krijući to od savezničkog oficira pri svom štabu, pukovnika Barensa (Tom Barens), u vreme kada mu je pretila opasnost da bude uništen od ELAS-a, polovinom decembra 1943, tražio je hitno sastanak sa predstavnicima Vermahta radi sporazuma o zajedničkoj borbi protiv »komunističke« opasnosti u Grčkoj. Postoje jaki dokazi da je u ovim planovima i poduhvatima učestvovao i sam Barens. Podrška koju je dobio od Nemaca nije Zervasu pomogla. Posle delimičnih uspeha u prvim borbama početkom januara, njegov pokret se našao krajem januara 1944. ponovo na ivici ponora pred opštom ofanzivom ELAS-a. Zapadni saveznici, posebno Britanci, našli su se još jednom pred novim teškim problemom. Uništenjem Zervasovih oružanih snaga, bio bi definitivno uklonjen budući glavni oslonac u borbi za očuvanje britanskih pozicija u Grčkoj, jer bi ELAS i EAM mogli posle završetka rata da ostvare svoj program koji je vodio uništenju monarhije i slabljenju uticaja i prisustva Britanaca na ovom isturenom delu Balkana. Da bi se izbeglo to najgore rešenje, Britanci su počeli da pojačavaju napore u smirivanju građanskog rata. Sve više su se opredeljivali za politiku lagane infiltracije svojih uticaja, uz kompromise i saradnju sa partizanskim pokretom i narodom koji podržava taj pokret. Zato je od Komande savezničkih oružanih snaga na Sredozemlju, posredstvom vojnih misija, zatražena promena Zervasove politike uz uslovljavanje ispunjenja tog zahteva čak i prekidom slanja oružja, municije i pomoći druge vrste njegovim trupama.¹⁸⁵

Ohrabren podrškom Nemaca i reakcije u zemlji, a znajući da ga podržava monarhija u izbeglištvu, Zervas i njegovi delegati počinju razgovore sa komandom 22. nemačkog armijskog korpusa. U pismu koje je poslao komandantu korpusa označio je narodnooslobodilački pokret u Grčkoj neprijateljem broj jedan i predložio najpotpuniju saradnju u borbi protiv ELAS-a. Ovu ponudu je oberučke dočekao glavni koordinator političkih akcija na Jugoistoku Nojbaher, jer je

¹⁶⁴ Prokopis Papastratis, *The British and the Greek Resistance Movements EAM and ELAS in Greece, From Resistance to Civil War*, Edt. by Marion Sarafis, Spokesman, Nottingham 1980, p. 36.

¹⁶⁵ Heinz Richter, o. c. p. 368. Takode, pp. 365—367, 388, 425, 486—488: Г. Д. Кирьякидис, Греция во второй мировой войне ... pp. 234—243. Prokopis Papastratis, o. c. pp. 37—38: J. M. Stevens, C. M. Woodhouse and D. J. Wallace, o. c. pp. III—115.

u tome video široke mogućnosti saradnje sa kontrarevolucijom u Grčkoj. Više vojne komande, i ličnosti uključujući i komandanta Jugoistoka, znali su da su Zervasove mogućnosti male, pa su odbili ovu Nojbahterovu inicijativu, preporučujući da se razgovori i konkretni dogovori ostvaruju na odgovarajućem nivou, odnosno na nivou jedinica koje su ravne Zervasovim i da se od njega traže samo one usluge koje je kadar izvršiti s obzirom na brojnost svojih snaga, na primer — da štiti od napada prugu na relaciji Janjina — Arta, koja postaje sve značajnija za Nemce.¹⁶⁶ U ovim uslovima došlo je do punog izražaja delovanje Britanaca na Zervasa i njegove saradnike, i onog dela u britanskom vrhu koji je iskreno, poštujući principe borbene saradnje protiv fašizma, bio za objedinjavanje borbe ELAS-a i Zervasovog EDES-a a i konzervativnih britanskih krugova koji su se pribojavali da posle uništavanja EDES-a ne prevlada uticaj ELAS-a koji se više neće moći narušiti i suzbiti. Britanski konzervativci, imajući iza sebe finansijski moćne krugove buržoazije, bili su odlučni u nastavljanju politike koja je i ranije vođena na tlu Grčke — saradnje sa ELAS-om, pa čak pružanja obimnije pomoći tom pokretu, ali ne radi jačanja ovog demokratskog i oslobodilačkog pokreta, već da bi se u njemu i oko njega održale i kasnije osnažile snage koje će obezbediti ostvarenje britanskog rešenja grčkog pitanja. Pod dejstvom ovih činilaca došlo je do »izmirenja« između zaraćenih strana. U kompromisnom sporazumu u Plaki 29. februara 1944. godine, prema kome je trebalo razgraničiti područje pod uticajem jedne ili druge vojnopolitičke struje i ubuduće izbegavati sukobe, Zervas i grčka reakcija su formalno pristali na saradnju sa EAM-om i ELAS-om, a u stvari, nisu uopšte prekidali saradnju sa Nemcima ni prikrivenu ili otvorenu borbu protiv oslobodilačkog pokreta u zemlji.¹⁶⁷ Samo tri dana posle sklapanja ovog sporazuma u Plaki Nemci i Zervas su 3. marta 1944. potpisali sporazum o trajnoj saradnji, izbegavanju međusobnih sukoba, izmeni podataka o name-rama ELAS-a, uz saglasnost Nemaca da se tajnost sporazuma i saradnje moraju čuvati kako bi Zervasov vojni pokret i dalje dobijao materijalnu britansku potporu.¹⁶⁸

Uspesi savezničkih misija u ublažavanju oštice građanskog rata, ostvareni sporazumom u Plaki, omogućili su šire aktivnosti ELAS-a protiv okupatora. To će usloviti pojačano angažovanje Nemaca u borbama protiv partizana u Grčkoj i jačanje odbrane grčkog tla od eventualnih zapleta oko Turske ili pokušaja Britanaca da u proleće ubace na ovo područje desant koji bi, zbog držanja stanovništva, mogao da izazove krupnije probleme na Balkanu. Radi što uspešnijeg suprotstavljanja eventualnom pokušaju iskrčavanja saveznika, komandant Jugoistoka je 15. januara 1944. izdao zapovest o Upotrebi raspoloživih snaga i na području Grčke da bi se sprečio razvoj eventualnih invazionih trupa i radi njihovog uništavanja.¹⁶⁹ U

¹⁶⁶ Heinz Richter, o. c. p. 369.

¹⁶⁷ BA, MA, R-H, 19, VII/31, Protokoll von Plaka: Matthias Esche, o. c. PP- 104—105: Richard Clogg, o. c. pp. 432—433.

¹⁶⁸ BA, MA, R-H, 19/VII/31. Abwehr Trupp, 376, nr. 1103 od 14. marta 1944, Heinz Richter, o. c. p. 370.

¹⁹⁰ Zb. NOR, XII/4, nr. 14, pp. 82—89.

toku zime i proleća dovodene su nove trupe na teritoriju Grčke i Albanije u sastav grupe armija »E«, osnovane početkom 1943, koja je polovinom 1944, kada se očekivao rasplet (koji se dogodio na sasvim drugoj strani Evrope 6. juna u Normandiji), raspolagala sa oko 350.000 vojnika, računajući i oko 33.000 mornara, sa najjačom pomorskom bazom u Salamini i oko 12.000 vojnika u avio-korpusu.¹⁷⁰

Snage grčkog narodnooslobodilačkog pokreta, izvojevavši u prvoj fazi građanskog rata protiv čitavog skupa raznih konzervativnih struja i okupatora i oružanu pobedu, radi onemogućavanja sve bespomoćnijih ali sve nasrtljivijih kontrarevolucionarnih grupa, poštujući volju naroda, formirale su 10. marta 1944. Politički komitet nacionalnog oslobođenja PEEA (Politiki Epitropi Ethnikis Apelevtheros) u koji su, slično kao i u AVNOJ u Jugoslaviji, ušli predstavnici svih političkih partija i struktura u EAM-u. Za predsednika Političkog komiteta nacionalnog oslobođenja izabran je poznati javni i naučni radnik profesor Atinskog univerziteta Aleksandros Svolos.¹⁷¹

Pošto su izbeglička vlada, zapadni saveznici, a naročito monarhija i konzervativne snage krupne grčke buržoazije, ignorisali ovaj korak, narodnooslobodilački pokret u Grčkoj održao je uz pomoć novih organa vlasti i političkih partija i foruma partizanskog pokreta, 23. aprila 1944. sveopšte izbore za narodnu skupštinu u koju je izabrano 180 poslanika, pripadnika svih političkih partija i struktura koje su podržavale EAM. Na izborima je učestvovalo oko milion i 800 hiljada birača širom Grčke. Formiranje Političkog komiteta narodnog oslobođenja koji je vršio funkciju privremene narodne demokratske vlade i narodne skupštine koja je predstavljala istinsko opredeljenje naroda, naišlo je na masovnu podršku, ne samo stanovništva u Grčkoj, koje je bilo okupljeno u raznim aktivnostima EAM-a i političkih partija i grupacija koje su bile u njemu, već i u redovima vojske Kraljevine Grčke na Bliskom istoku. Među oko 30.000 vojnika, njih 90 do 95% je pozdravilo javno izbore najvišeg predstavništva u zemlji i tražilo od izbegličke vlade i komande vojske Kraljevine Grčke da ga oni priznaju kao volju i demokratski izraz celog grčkog naroda. Znajući da bi ispunjavanje zahteva vojske Kraljevine Grčke, kao osnovne oružane snage monarhije koju je uspela izbeglička vlada da evakuise ispred okupatora i sačuva, u inostranstvu, bio definitivna kraj svih planova nasilnog vraćanja Kralja u Grčku, reakcionarne snage Velike Britanije su hitno angažovale britansku vojnu policiju i uz njenu pomoć najveći broj vojnika ovog kontingenta lišili slobode i strpali u logore i zatvore.¹⁷²

Saznanje da je u Grčkoj oko 95% žitelja za narodnooslobodilački pokret i ovaj događaj prisilili su grčku monarhiju i Čerčila, koji je bio odlučan da Grčku za koju je direktno ratovao ne ispušta iz ruku, na smišljenije taktičke poteze. Otpočelo se postupnim osvajanja-

¹⁷⁰ Drugi svetski rat, knjiga 4, pp. 419, 544–545.

¹⁷¹ Heinz Richter, o. c. pp. 396–399, 416–426; C. M. Woodhouse, o. c. pp. 85–87.

¹⁷² Г. Д. Кирьякидис, Движение сопротивления в Греции . . . pp. 421–423; AJ, Fond 103, F-3, telegram Rašića, nr. 1305 od 5. aprila 1944.

njem pozicija putem pogodbi i kompromisnih rešenja na koje je pristajala suprotna, inače daleko nadmoćnija strana. Jedna od takvih mera bila je obaranje sa položaja ministra predsednika Tsuderosa (Emmanouill Tsouderos), ranije pripadnika liberala, koji se svojim slepim pokoravanjem krajnje konzervativnim krugovima oko dvora bio kompromitovao. Umesto njega na taj položaj je doveden liberal Georgis Papandreu, poznati političar koji se još nije bio demaskirao kao poslušnik desnice u redovima grčke buržoazije. Ovaj potez Britanaca je uspeo jer su partije u okviru EAM-a, zajedno sa KP Grčke koja je bila ubeđena da će u određivanju budućnosti Grčke najznačajniji činilac biti volja i opredeljenje naroda, osudile patriotski istup vojnika Kraljevine Grčke kao akt »neodgovornih lica« i uputili svoje delegate na zajedničku konferenciju sa predstavnicima izbegličke vlade u Libanonu, nedaleko od Bejruta. Ovaj skup je poslužio kao trojanski konj za zavaravanje grčkog naroda koji je želeo ostvarenje glavnog cilja oslobodilačke borbe — uspostavljanje demokratske i slobodne Grčke. Na konferenciji koju je otvorio novoimenovani predsednik vlade Georgije Papandreu 17. maja 1944. najodgovorniji u ime naroda partizanske Grčke u EAM-u i ELAS-u — komunisti, načinili su nesmotren korak na putu slabljenja i propadanja demokratske revolucije u Grčkoj, prihvatajući zahtev da sudbinu grčkog naroda, za koju su godinama krvarili, prepuste onima koji su potajno saradivali sa fašističkim okupatorima. I ovo je došlo kao posledica teške zablude da će na kraju konzervativna buržoazija dozvoliti demokratske izbore i opredeljenje naroda za demokratiju. Doneto je pet odluka koje su prihvatili i najodgovorniji delegati iz EAM-a i ELAS-a: osuda političkog opredeljenja i istupa vojnika Kraljevine Grčke na Bliskom istoku za demokratsku EAM-ovsku Grčku; prepuštanje pune inicijative koalicionoj vladi i Savezničkoj komandi na Bliskom istoku u rešavanju svih pitanja vezanih za pokret otpora u Grčkoj, što je značilo predaju grčkoj reakciji ELAS-a i njegovo gušenje, iako je sa oko 122.000 boraca jedini vodio rat protiv Nemaca u Grčkoj, a sem toga, podržavao ga je skoro sav grčki narod okupljen u EAM-u; o oslobođenju Grčke u sadejstvu i punoj saradnji sa saveznicima, što je značilo — sa britanskim intervenističkim trupama; dodeljivanje samo jedne četvrtine mesta u zajedničkoj vladi predstavnicima EAM-a, PEEA i KP Grčke iz kojih je regrutovan skoro čitav sastav ELAS-a, dok je konzervativnoj monarhističkoj buržoaziji ostalo 75 procenata ministarskih mesta; prepuštanje koalicionoj vladi da izabere put i način za rešavanje ustavnog pitanja zemlje i monarhije, u čemu su pripadnici narodnooslobodilačkog pokreta utopistički sagledavali mogućnost održavanja demokratskih izbora na kojima bi ključna pitanja zemlje bila rešena voljom naroda. Sve ovo je vodilo neminovnom krah u gašenju masovnog revolucionarnog, demokratskog i slobodarskog zanosa skoro svih Grka koji su ostali na svojim ognjištima sa puškama u rukama u toku četvoro-godišnje okupacije.¹⁷³

¹⁷³ Hajis Thanasis, *EAM-ELAS: Resistance or National Liberation Movements, Greece: From Resistance to Civil War...* pp. 68—69; Matthias Esche, o. c. pp. 122—128; Heinz Richter, o. c. 427—434.

Legalno gušenje revolucije u Grčkoj počelo je u vreme formiranja vlade, u kojoj su protivnici demokratske revolucije dobili apsolutnu većinu i sva važnija ministarska mesta. Koristeći se smicalicama i nadglasavanjem, donosili su odluke koje su se kosile sa osnovnim interesima i ciljevima narodnooslobodilačkog pokreta u Grčkoj.¹⁷⁴

Oslanjajući se na najpotpuniju podršku Britanaca, nastavljena je i ofanziva kontrarevolucije. Na drugoj strani, to je bilo popraćeno nesnalaženjem vođa grčke revolucije. Tome je doprinela u to vreme aktuelna preraspodela uticajnih sfera među savezničkim vođama, koja je sazrevala u kompromisnim nagodbama među velikim silama. Staljin je sve više pokazivao spremnost da na ime ostvarenog uticaja u susednim zemljama prepusti Grčku Cerčilu, što je uticalo na slabljenje podrške koju je Sovjetski Savez pružao grčkim komunistima. Ovakav tok zbivanja se najbolje manifestovao novim napadom reakcije i novom odstupnicom revolucionarnih snaga. To je bio sporazum EAM-a i koalicione vlade u Kazerti, u južnoj Italiji, 26. septembra 1944. prema kome su, u duhu dogovora u Libanonu, predstavnici ELAS-a i EDES-a potpisali sporazum sa predsednikom koalicione vlade Papandreouom, savezničkim komandantom za Sredozemlje maršalom Vilsonom i političkim savetnikom u Savezničkoj komandi Sredozemlja Makmilanom o imenovanju britanskog generala Skobija (Scobie, Sir Ronald Mark) za vrhovnog komandanta svih savezničkih snaga u Grčkoj, među njima i dominirajućeg ELAS-a, čime je otvoren put direktnom mešanju i vojnoj intervenciji Britanaca u Grčkoj.¹⁷⁵ Pored opšteg političkog cilja, taj korak je imao konkretni i bitni zadatak da onemogući EAM i ELAS, čije su se oružane i političke snage bile dobro organizovale i pripremale za preuzimanje uprave u Atini i drugim gradovima, i da spreči Nemce da pre povlačenja prema dogovorima predaju vlast zervasovcima i konzervativnim snagama.

Sve do jula 1944. Zervas kao komandant EDES-a, i pored preuzetih obaveza u dogovoru u Plaki 29. februara i u Libanonu, polovinom maja 1944. godine, nije poštovao naloge koalicione vlade i Britanaca da učestvuje u borbi protiv Nemaca. Naprotiv, često je okupljao domaću kvislinško-monarhističku buržoaziju koja je sarađivala sa Nemcima kroz kvislinški režim i onu koja je delovala u ime izbegličke vlade i monarhije, pod patronatom Britanaca. Ubacujući se u desno krilo EAM-a, stvarao je razne oružane grupe koje su pokušavale da umanje uticaj narodnooslobodilačkog pokreta u okupiranim gradovima. U ovo vreme dolazi do pokušaja stvaranja balkanskog fronta kontrarevolucije, u saradnji sa Nemcima a u duhu plana Hermana Noj bahera o objedinjavanju kvislinga na što širem planu i njihovog korišćenja u odbrani nemačkih interesa na ovom području. U sklopu ovih nastojanja, pokušao je Draža Mihailović u martu 1944. godine da ostvari saradnju sa Zervasom kao vođom kontrarevolucionarnih odreda u Grčkoj. Zbog teškoća oko prebaci-

^{1.4} Hristo Andonovski, o. c. pp. 149–164.

^{1.5} Ibid. pp. 207–213: Г. Д. Кирьякидис, Греция во второй мировой войне ... pp. 244–297.

vanja kurira preko oslobođene teritorije, koja je bila većim delom u rukama EAM-a i ELAS-a, ova veza je sa zakašnjenjem stigla Zervasu u Epir tek u junu 1944, kada je ovaj, u izmenjenim uslovima, morao da se povinuje naredbama Britanaca. U proleće 1944. godine, u saradnji sa Nemcima i Bugarima, počela je da se osniva u Egejskoj Makedoniji profašistička vojna organizacija »Ohrana« pod komandom sledbenika Vanče Mihailova; ona je svoje aktivnosti usmerila protiv partizana i naroda koji se priključio borbi protiv okupatora.¹⁷⁶

I pored objektivno veoma teških unutarnjih i opštih uslova, jedinice ELAS-a u Grčkoj vodile su i u toku 1944. uspešne borbe protiv okupacionih trupa na području Grčke. Skoro cela planinska Grčka bila je oslobođena ili poluoslobođena dok su komunikacije koje su držale i štitile nemačke trupe bile skoro stalno pod udarima jedinica ELAS-a. Nemačke snage su zbog opasnosti od zapleta situacije oko Turske i eventualne invazije Engleza i Amerikanaca, bile od proleća 1944. veoma brojne — oko 350.000. Radi osiguranja pojedinih putnih pravaca i zaštite morske obale, na mestima gde je moglo doći do iskrcavanja, one su često izvodile operacije »čišćenja«, ponekad i većeg zamaha.¹⁷⁷

Posle konferencije u Libanonu, pod pritiscima koalicione vlade i britanskih misija, deo Zervasovog EDES-a se u toku leta 1944. aktivirao u borbama protiv Nemaca. To je omogućilo masovnije i svrsishodnije angažovanje i jedinica ELAS-a, koje su, na primer, 12. i 13. jula, izvodile uspešne borbe u Tesaliji i južnom Epiru radi ometanja saobraćaja prugom i putem Atina — Solun, zatim porušile komunikacije iz Tesalije preko Pinda prema Jonskom moru zbog odsecanja jonskih i drugih ostrva.¹⁷⁸

Posle višednevnog prekida ovih komunikacija i odsecanja jonskih ostrva na kojima su bile i jače nemačke pomorske snage, Komanda grupe armije »E« je delom svojih efektiva u kojima su udarnu snagu činile 4. SS policijska oklopna grenadiraska divizija i 104. lovačka divizija, povelu 5. avgusta 1944. krupniju operaciju odbacivanja jedinica ELAS-a sa ugroženih pravaca.¹⁷⁹

Nemačka komanda je i ovoga puta pokušavala da ostvari saradnju sa nacionalističkim jedinicama u borbi protiv partizana, ali im je Zervas odgovorio 18. avgusta da neće više moći da održava ni neutralan stav prema njima, pošto nije u stanju da neke svoje jedinice odvrati od želje da se bore protiv okupatora.¹⁸⁰ I pored brojne nadmoćnosti, nemačke jedinice nisu sa uspehom ostvarile planirano »čišćenje« prostora oko pomenutih komunikacija,¹⁸¹ jer su ih u tome sprečavale i aktivnosti savezničke mornarice i avijacije. Nemačko kotnandovanje je nameravalo da brani kontinentalnu Grčku pa je

¹⁷⁶ Hristo Andonovski, o. c. pp. 173—176; Heinz Richter, o. c. p. 481.

¹⁷⁷ Heinz Richter, o. c. p. 481.

¹⁷⁸ Drugi svetski rat, knjiga 4. ... p. 546.

¹⁷⁹ AVII, NAV, T-311, Rol. 285, sn. 633—634, takode, T-78, Rol. 332, sn. 9509—9516; Zb. NOR, XII/4, nr. 107, p. 505.

¹⁸⁰ Drugi svetski rat, knjiga IV, p. 545; Heinz Richter, o. c. pp. 482—484.

¹⁸¹ Heinz Richter, o. c. pp. 482—484; Drugi svetski rat, knjiga IV, p. 546.

koncentrisalo jake snage.¹⁸² Planiralo se i ovde masovnije regrutovanje domaćih kvislinga na bazi razvijanja propagande o komunističkoj opasnosti zbog prodora Crvene armije u čemu je posebno bio aktivan specijalni nemački izaslanik Nojbaher.¹⁸³ Kao i u Jugoslaviji, on je u Grčkoj nastojao da smanji mere odmazde nemačkih SS jedinica i vojske nad stanovništvom jer su zločini još jače vezivali Grke za partizane i otežavali ionako mršave rezultate kvislinga u vrbovanju žitelja ove zemlje. Oštro je istupio protiv SS jedinice koja je u aprilu izvršila zločine nad civilnim stanovništvom u Klisuri kod Soluna posle jednog napada snaga ELAS-a u kome je bilo žrtava na nemačkoj strani.¹⁸⁴ Da bi pridobio deo gradskih masa, pokušavao je da spreči masovne racije i progone stanovništva u gradovima, posebno u Atini. Pisao je 7. jula 1944. generalu Šojrlenu (Heinz Scheurlen), zapovedniku Grčke, da se spreče svakodnevni progoni koje sprovodi nemačka policija i vojska u Atini pošto to doprinosi jačanju neprijatelja, jer da oni koji su otkriveni beže u planine, u partizanske jedinice, dok drugi nastavljaju još većom žestinom protiv interesa Rajha.¹⁸⁵

Poslednja dekada avgusta donela je velike promene i pomeranja u odnosima snaga na Jugoistoku. Razbijanje nemačkih snaga u jaško-kišinjevskoj operaciji i ispadanje Rumunije iz osovinskog bloka i njeno potpuno angažovanje protiv Nemačke uslovalo je kolebanja u Bugarskoj i Turskoj i nove mere i probleme u pogledu odbrane najjužnijih delova Balkana. U to vreme postao je aktuelan plan priprema za evakuaciju nemačkih i kvislinških ustanova i onog dela vodećih ličnosti okupacionog sistema preko koga se mogao nastaviti rat protiv neprijatelja s druge teritorije.¹⁸⁶

Na savetovanju održanom u nemačkom Glavnom stanu 22. i 24. avgusta 1944. kome je prisustvovao i komandant Jugoistoka feldmaršal Vajks, Hitler je prihvatio mišljenje prisutnih komandanata da, zbog nesigurnog držanja Bugarske, neće moći da se brani celi Balkan, pa je odobrio povlačenje trupa sa grčkih istrva. Dozvoljavao je da, ukoliko dođe do pogoršanja uslova za odbranu, počne povlačenje i iz južnih delova Grčke, tražeći da se iz privrednih i strateških razloga obavezno brani Albanija, severna Grčka i posebno centralni deo Balkana sa najznačajnijom komunikacijom kroz var-darsku i moravsku dolinu.¹⁸⁷ Istovremeno je naređeno dovođenje novih pojačanja radi odbrane na najvažnijim pravcima u severnoj Grčkoj, zatim u području Skoplja i Niša.¹⁸⁸

¹⁸² BA, MA, Bestand R-H, 19/XI. 82. Izveštaj komandanta Jugoistoka la nr. 0188, od 17. avgusta 1944; takode, 19. XI. 37, izveštaj Komande grupe armija E I. C. A O nr. 13000 od 18. avgusta 1944.

¹⁸³ BA, MA, Bestand R-H, 19. XI. 82, izveštaj nemačkog poslanstva u Atini Nojbaheru, Ic A O, nr. 6501 od 14. avgusta 1944.

¹⁸⁴ ADAP, E/VIII, nr. 27, pp. 54–56.

¹⁸⁵ ADAP, E/VIII, nr. 132, p. 243.

¹⁸⁶ ADAP, E/VII, nr. 283, pp. 540–541.

¹⁸⁷ BA, MA, Bestand R-H, 19. XI. 18, Zabeleške sa savetovanja kod Firera, nr. 6910 od 24. avgusta 1944: Zb. NOR, XII/4, nr. 114, pp. 534–537.

¹⁸⁸ Zb. NOR, XII/4, nr. 115, pp. 538–540, 116, pp. 540–542.

Ishod bitke za Rumuniju, koja je već krajem poslednje deкаде u avgustu bila izgubljena za Nemačku, nalagao je nove mere OKV u pogledu povlačenja sa delova Balkana i odbrane njegovih reјona značajnih za interes Nemačke. Već 29. avgusta ažurirana je prva faza povlačenja delova trupa grupe armija »E« kako bi se što bolje osigurala moravska i vardarska dolina. Naređeno je organizovano napuštanje prvo ostrva (sem Rodosa i Krfa odakle bi se u prvo vreme obezbeđivalo postupno povlačenje), a zatim napuštanje i celog juga Grčke do linije Krf — Janjina — Kalabaka — Olimp. Pre izvlačenja nemačkih jedinica otpočela je evakuacija svih okupacionih i civilnih ustanova i institucija koje nisu bile direktno angažovane u borbama. Istovremeno se pristupilo merama uspostavljanja i utvrđivanja odbrane na liniji Krf — Olimp — Solun — reka Struma.¹⁸⁹ Prvi ešelon, koji je krenuo prema severu iz sastava grupe armija »E« — 4. SS divizija, 11. vazduhoplovna i 117. lovačka divizija — celim putem je bio napadan (delo grčkih i makedonskih partizana), izložen svakodnevnom bombardovanju savezničke avijacije. Nade da će zbog zaoštavanja sukoba u Grčkoj, Albaniji i Jugoslaviji između narodnooslobodilačkih pokreta i takozvanih »nacionalnih« snaga doći do slabljenja borbenih veza i saradnje između Sovjeta i zapadnih saveznika, nisu se ostvarile. Stari i novi problemi među velikim saveznicima rešavani su pregovorima i tekli su svojim tokom dok je borbeno sadeјstvo i dalje jačalo. To potvrđuju nemački izveštaji u kojima se konstatuje da je bilo iluzorno očekivati zaoštavanje odnosa između SSSR i zapadnih saveznika u vreme kada se »komunistička« opasnost prenese na Balkan: »Naprotiv, treba konstatovati da oni (misli se na zapadne saveznike, prim, aut.) vazdušnim napadima, kao i snabdevanj ima bandi iz vazduha, čine sve da pomognu svog ruskog saveznika«.¹⁹⁰

Udružene snage grčke reakcije i kontrarevolucije, okupljene u raznim vojskama, najbrojnije pod zastavom Zervasovog EDES-a i kvislinške vlade Ralisa, koje su podržavale raznovrsne naoružane fašističke i nacionalističke grupe, naročito u okupiranim gradovima, postajale su sve aktivnije u nameri da u trenutku »smene vlasti« potisnu neuporedivo nadmoćniji EAM i ELAS i nametnu svoju vlast li zemlji. Tesno se sarađivalo sa britanskim intervenističkim snagama koje su se pripremale za iskrcavanje u Grčkoj. Zervas je posebnu pažnju posvetio proširivanju uticaj a svojih snaga u priobalnim predelima, naročito tamo gde je moglo da dođe do iskrcavanja.¹⁹¹ Istovremeno su vršene pripreme u specijalnim jedinicama, jednoј pešadiјskoj brigadi u Italiji, oklopnoj brigadi u Egiptu, i jedinicama Kralјevine Grčke u Kairu — kojima je na raspolaganju stajalo više

¹⁸⁹ Zb. NOR, nr. 117, pp. 542—547.

¹⁹⁰ Heinz Richter, o. c. pp. 483—485. Takode, Zb. NOR, XII/4, nr. 135, p. 603.

¹⁸¹ ADAP, E/VIII, nr. 136, p. 259, 201, p. 394, 222, pp. 426—427.

manjih ratnih brodova i podrška tri grčke avio-grupe i transportna grupa aviona SAD — za iskrcavanje u Grčkoj po odlasku Nemaca.¹⁹²

I u vreme pripremanja evakuacije i tokom povlačenja grupe armija »E«, među pojedinim nemačkim vojnim i političkim predstavnicima i institucijama u Grčkoj vladalo je uverenje da se jačanjem propagande o »komunističkoj« opasnosti mogu povećati snage grčkih kvislinga i da se može podstaći njihovo učešće u borbama protiv ELAS-a. I sada je jedan od glavnih zagovornika ovoga kursa bio Nojbaher sa svojim saradnicima koji su radili na povezivanju, naoružavanju i jačanju konzervativnih snaga grčkog društva protiv ELAS-a i EAM-a u Atini, gde su inače, s obzirom na uticaj ostvaren u narodu, dominirale progresivne demokratske snage. U okviru ove saradnje došlo je i do nekih kontakata i konkretne saradnje između Nemaca i pojedinih britanskih oficira. Britanski oficir Stot (Donald John Stott), član savezničke misije pri ELAS-u na teritoriji Atike i Beotije, odranije poznat kao angažovani antikomunista, u vreme priprema evakuacije, i tokom evakuacije Atine, intenzivno je radio na okupljanju kvislinških kontrarevolucionarnih snaga, koje su podržavali i pomagali i Nemci, radi suzbijanja premoći EAM-a i osiguranja terena u gradu za ubacivanje britanskih intervencionističkih trupa.¹⁹³ Zaveden ovim uspesima u saradnji ovoga puta glavnih protivničkih ratujućih sila, Nojbaher je zagovarao pojačanu propagandu radi stvaranja novih razdora između grčkih partizana i »nacionalnih« snaga, kao i iskorišćavanje suprotnosti između Sovjeta i zapadnih sila u Grčkoj.¹⁹⁴

Iako nezadovoljan razvojem situacije na Balkanu i zbog napuštanja Grčke, Hitler je prihvatio ovaj Nojbaherov predlog, ističući korisnost produbljivanja protivurečnosti između Britanaca i Sovjeta kao i između dvaju međusobno suprotstavljenih pokreta u Grčkoj, partizanskog ELAS-a i EAM-a i Zervasovih nacionalista.¹⁹⁵

To su koristili pojedini nemački oficiri pa i komandanti otvoreno negujući saradnju sa konzervativnim slojevima grčkog društva, pomažući im da se suprotstave premoći narodnooslobodilačkog pokreta i osiguraju dolazak Britanaca u Grčku. I sam komandant Jugoistoka, feldmaršal Vajks, u svom pismu načelniku OKV Jodlu, od 2. septembra 1944, govoreći o apsolutnoj političkoj i vojnoj premoći snaga ELAS-a i EAM-a, izražava mišljenje da ne ide u prilog Nemcima, čak i kada se povlače iz Grčke, da u toj zemlji preuzmu vlast »komunisti« koji će odmah ovde uvesti »sovjetski« sistem, već da — koliko je moguće — pomognu dolazak »nacionalnih«, odnosno konzervativnih snaga, što se može ustanoviti sistematskim i dobro

¹⁹² Vinston Čerčil, *Drugi svetski rat*, knjiga VI, ... p. 294.

¹⁹³ Hagen Fleischer, *The Don Stott Affair: Overtures for an Anglo-German local peace in Greece*, u: *Greece: From Resistance to Civil War*: pp. 91—103.

¹⁹⁴ ADAP, E/VIII, nr. 225, pp. 431—433.

¹⁹⁵ ADAP, E/VIII, nr. 236, p. 449.

organizovanim povlačenjem, uz nastojanje da Britanci uđu u napuštene gradove što pre, odnosno pre uspostavljanja vlasti »komunističke«.¹⁹⁶

Bilo je i drugih pokušaja i konkretnih koraka u pravcu vođenja kompromisne politike prema Grčkoj. Iako je postojala naredba o rušenju svih važnijih objekata prilikom povlačenja sa okupacionih područja, pojedini nemački komandanti u povlačenju iz Grčke prećutno su prelazili preko tog zadatka.¹⁹⁷ Bilo je primera direktnih ili prećutnih nagodbi između pojedinih jedinica i komandi jedne i druge zaraćene strane u Grčkoj, na primer prilikom evakuacije jedinica Vermahta sa ostrva. Na osnovu utvrđene nagodbe, Britanci su dozvoljavali evakuaciju nemačkih posada sa pojedinih ostrva, a Nemci su bržim povlačenjem i pojačanim dejstvom protiv ELAS-a omogućavali Britancima da stignu u severnu Grčku i Solun pre nego bi to mogle da ostvare snage »komunističkog« tabora. Zato su Britanci, bez preduzimanja bilo kakvih mera, dozvolili letove nemačkim transportnim avionima »JU 52« da sa Krita prevezu oko 50.000 vojnika (od ukupno 60—70 hiljada koliko ih je tamo bilo) i oko 17.000 vojnika sa Rodosa i susednih ostrva (od 23 hiljade koliko ih je u tom trenutku bilo na ovim ostrvima). Zahvaljujući tome, Nemci su do 15. septembra 1944. prebacili sa Krita, Rodosa i drugih egejskih ostrva 22. pešadijsku diviziju, brsku diviziju »Rodod« i ostale jedinice. Tek na oštar protest SSSR, koji je otkrio zastoj u operacijama savezničke avijacije, obnovljena je od 15. septembra redovna aktivnost britanske avijacije na celom području Grčke.¹⁹⁸

Povlačenje nemačkih trupa iz Grčke zavisilo je najviše od držanja Bugarske kao satelita Nemačke. Zbog ispoljenih znakova o sve većoj nesigurnosti Bugarske, Hitler je naredio povlačenje snaga grupe armija »E« prema severnoj Grčkoj gde je trebalo na prirodnim preprekama koje je predstavljalo planinsko zemljište Metsovon — Pind — Olimp formirati liniju odbrane. Posle obaranja satelitske vlade u Sofiji i prelaska Otečestvene Bugarske na stranu saveznika, naređena je brza evakuacija svih nemačkih snaga iz Grčke, da bi se sada postavile u odbranu strategijski najvažnijeg a istovremeno najugroženijeg područja u Makedoniji i Srbiji gde je pretila opasnost prodora Crvene armije.¹⁹⁹ Izbijanje snaga NOV i POJ prema Moravi

¹⁹⁶ Priznajući da Nemcima ne ide u prilog stvaranje vakuuma u Grčkoj do koga bi došlo u slučaju brzog povlačenja Vermahta i koji bi iskoristio nadmoćni ELAS i uveo »komunističku« vlast, komandant Jugoistoka se odlučio na svojevrsan sistem evakuacije potčinjenih jedinica iz Grčke. »Potreba da se Grčka pre nemačkog povlačenja obezbedi za nacionaliste (otrgne od grčkih komunista ili Rusa) je pokretački momenat za savezničku Vrhovnu komandu Srednjeg istoka u Kairu i objašnjava najavljenju ponudu za razgovore šefa misije kod Zervasa Toma, posredstvom poverenika i grčkih nacionalnih kanala u Atini sa ciljem da se sa nama hitno ostvari sporazum o povlačenju poteza za potezom«. »Eine Räumung Zug um Zug herbeizuführen«. PA. Handelakten Ritter, Südosten, 1943—1944. Zabeleška, »Lage in Griechenland, nr. 56 od 2. septembra 1944. (WFSt/ic/II): Sire, ADAP, E/VIII, nr. 209, pp. 405—406: Heinz Richter, o. c. pp. 486—487.

¹⁹⁷ Ibid. Heinz Richter, o. c. p. 487.

iss Heinz Richter, o. c. pp. 485—486.

¹⁹⁸ Drugi svetski rat, knjiga IV, pp. 543—547.

G r i e c h e n l a n d

- I. Griechenland ist im Oktober bis auf einige Inseln im Ägäischen Meer und einen schmalen Streifen Nordgriechenlands militärisch geräumt worden, nachdem bereits vorher die deutsche diplomatische Vertretung das Land verlassen hatte. Das Land ist daher vollständig dem deutschen politischen und wirtschaftlichen Einfluß entzogen. Nach dem Abzug der deutschen Truppen verstärkte sich die Tätigkeit der nationalen und kommunistischen Banden ganz erheblich. Plünderungen waren an der Tagesordnung.
- II. Wie aus der Auslandspresse hervorgeht, hat die finanzielle und wirtschaftliche Not in den inzwischen von den Alliierten besetzten Teilen Griechenlands die Grenze des Erträglichsten erreicht. Hunderttausende vegetieren an der Grenze des Hungertodes. Arbeitsmöglichkeiten sind nicht mehr vorhanden, da Industrie, Handel und Landwirtschaft ohne größere Hilfe von außen nicht wieder in Gang gebracht werden können. Für den Winter sind in Athen weder Brennstoff noch Wärme noch Lebensmittel vorhanden. In den Vororten und Arbeitervierteln finden sich erschreckende Anzeichen der Armut und Unterernährung. Als Folge davon gewinnt der kommunistische Einfluß die Oberhand.
- III. In den von den Alliierten besetzten griechischen Gebieten ist die Inflation derartig weit vorgeschritten, daß seit dem Einzug der alliierten Truppen wahrhaft astronomische Ausmaße in den Preisverhältnissen erreicht wurden. Ein Hotelzimmer kostet beispielsweise 420 Milliarden Drachmen, ein Abendessen 210 Milliarden Drachmen und ein Apéritif 40 Milliarden Drachmen.
- IV. Wie schon erwähnt, hat die Inflation in Griechenland phantastische Ausmaße erreicht. Während ein Pfund Sterling vor dem Kriege 1.000 Drachmen wert war, werden jetzt nicht weniger als 30 Milliarden Drachmen für ein Pfund Sterling bezahlt. Die Inflation macht weiter schnelle Fortschritte; aus diesem Grunde könne, wie der Unterstaatssekretär für Finanzen in der griechischen Regierung erklärte, ein Umrechnungskurs zwischen Drachmen auf der einen und Dollar und Pfund auf der anderen Seite nicht festgesetzt werden.

Nachrichten aus Athen zufolge sollte die Stabilisierung der Drachme am 5.11.1944 offiziell bekanntgegeben werden. Das griechische Geld soll nach einer Reutersmeldung auf dem Papierpfund basieren.

Nemački izveštaj o stanju u Grčkoj u oktobru 1944. godine

i Beogradu polovinom septembra i dolazak trupa Crvene armije na granicu Jugoslavije doveli su u pitanje ne samo važan privredni i strategijski prostor Srbije, već i najlakši i najglavniji pravac izvlačenja trupa iz Grčke. Komanda Jugoistoka priprema i osigurava pomoćne pravce za izvlačenje svojih snaga preko Albanije, Crne Gore, Kosova i dalje preko Bosne na severozapad.²⁰⁰

U vreme ubrzanog izvlačenja nemačkih snaga iz Grčke, u septembru i oktobru, jedinice ELAS-a sa oko 130 hiljada boraca i jedan i po milion aktivnih pripadnika EAM-a preuzimaju potpunu inicijativu. ELAS i EAM su tada kontrolisali oko 95% celokupne teritorije Grčke, a samo oko 5% je bilo pod kontrolom kvislinških organa, Zervasovih snaga i drugih monarhističkih struja koje su bile pod punom kontrolom Britanije. Od 33 oblasti u zemlji 31,5 su bile pod potpunim uticajem ELAS-a i EAM-a. Najveći oslonac demokratskoj revoluciji su činili mladi Grci koji su u svojoj organizaciji EPON imali oko 600 hiljada organizovanih omladinaca i omladinki. Bilo je to vreme kada su apsolutnu političku i vojnu nadmoć i dubinu sveopšteg revolucionarnog demokratskog pokreta koji je bio zahvatio svaki kutak Grčke uočavali i članovi savezničkih vojnih misija.²⁰¹

Zbog opšte nadmoći snaga grčkog NOP, kontrarevolucionarne snage su postajale sve nestrpljivije, razvijajući veliku aktivnost, da bi, uz oslonac na Britance i zahvaljujući predusretljivosti okupatora koji je bežao, koliko-toliko ojačali svoje pozicije. Da bi proširili prostor svog uticaja, oni su se uporno borili za svaki kutak novooslobođene teritorije. Nemci su u ovo vreme izveštavali da se vodi sve oštrija borba oko posjedanja novih područja i gradova u Grčkoj između partizana i snaga Zervasa.²⁰²

Revolucionarni polet i neuporediva nadmoć nad svim protivničkim snagama nisu bili dovoljna garancija da će pobeda demokratske revolucije grčkog naroda u teškom ratu ostati neokrnjena i u vreme očekivanog mira po isterivanju okupatora iz zemlje. Sama pomisao na mogućnost gubitka stečenih pozicija u Grčkoj podsticala je spremnost Britanaca na upotrebu i najnepopularnijih mera, nasilja nad Grcima, samo da očuvaju svoj uticaj u toj zemlji sa kojom su zajedno ratovali protiv italijanskog fašizma već od kraja 1940. godine. Na ovaj radikalizam su ih navodile i činjenice da su i susedne zemlje, sticajem niza okolnosti, sve više izmicale britanskom uticaju i da je Staljin bio spreman da »žrtvuje« jednu od najčistijih demokratskih revolucija u Evropi, revoluciju grčkog naroda, u interesu zadovoljenja smanjenih zahteva britanske buržoazije u pogledu podele sfere uticaja na Balkanu. U vreme sastanka u Moskvi oktobra 1944. dvojica vođa ratujućih savezničkih velesila Staljin i Čerčil su se dogovarali o podeli sfere uticaja, određujući da taj odnos u Grčkoj bude

²⁰⁰ *Zb. NOR*, XII/4, nr. 155, pp. 656—657, 164, pp. 673—674 i 165, p. 675.

²⁰¹ Г. Д. Кирьякидис, *Движение сопротивления ...* p. 432.

²⁰² Matthias Esche, o. c. pp. 158—162; Heinz Richter, o. c. pp. 458—466; Herman Neubacher, *Sonderauftrag...* p. 98.

90:10 u korist Britanaca. Tako je jedinstvena i kompaktna narodna revolucija, sa najvećim sadržajem demokratije i uz male primese dogmatizma bila, voljom svemoćnih, prepuštena da bude u domenu britanske konzervativne buržoazije.

Mali grčki narod uspešno se borio protiv dve osovinske sile pune četiri godine. Nije imao snage da se suprotstavi usaglašenoj politici savezničkih sila. Poraz se počeo naslućivati već sa ulaskom jedinica antihitlerovske koalicije u Grčku. Grčki partizani su, ne čekajući odlazak nemačkih trupa, oslobodili glavni grad na Peloponezu — Patriu 1. oktobra, ali su u njega i na Peloponez već posle tri dana umarširale britanske intervencionističke trupe koje su sobom donele stari režim, ogrezoao u izdaji i saradnji sa okupatorom. Jedinice ELAS-a su, zajedno sa stotinama hiljada građana Atine, aktivista u EAM-u, 10. oktobra isterale zadnje delove nemačkih jedinica, koje su na inicijativu Nojbahera, proglasivši Atinu otvorenim gradom, učinile uslugu svetskoj riznici kulture. Partizani i narod su preuzeli slobodni grad, ali već posle 48 časova u Atinu su stigle jake britanske intervencionističke trupe, sa njima su došle i sve moguće reakcionarne političke i vojne grupacije starog grčkog društva koje su se, na čelu sa Zervasovim monarhistima i Ralisovim kvislinzima, borile sve do tada protiv oslobodilačkog pokreta grčkog naroda. Tako je grčki narod po isterivanju nemačkih nacista, mesto slobode dobio novog tutora koji se nije mnogo razlikovao od okupatora jer je prva naredba britanskog generala Skobija po ustoličenju u Atini bila zabrana oslobodilačkim trupama grčkog naroda da svečano prodefiluju kroz svoj grad, što se, u drugim okolnostima, dogodilo ne samo u Beogradu i Tirani, već i Bukureštu, Sofiji, a početkom 1945. i Budimpešti.²⁰³

Dovedeni u sve težu krizu posle oslobođenja Beograda i severnih delova Srbije, kao i zbog snažnih udara jedinica Sovjetske armije i armija demokratske Rumunije i Bugarske, sa istoka, Nemci su 31. oktobra napustili Solun. Između 1. i 2. novembra i poslednji delovi Vermahta su napustili grčku teritoriju.²⁰⁴

Sticajem sveukupnih istorijskih, geopolitičkih, međunarodnih, vojno-političkih i bezbroj drugih objektivnih i subjektivnih okolnosti, desilo se da je grčkim narodnim borcima, koji su prvi započeli rat protiv međunarodnog fašizma u jugoistočnoj Evropi, bilo uskraćeno da nastave bitku van svojih granica i produže gonjenje okupatorskih armija prema severozapadu, što su ostvarile armije svih drugih naroda na Balkanu. Narodi ove ratom izmučene zemlje su umesto slobode, dobili novu »antiosovinsku« okupaciju, koja će ih gurnuti u još krvaviji i dugotrajniji građanski rat.

²⁰³ Г. Д. Кирьякидис, Движение сопротивления... pp. 432–434. Takođe, Winston Cerčil, Drugi svetski rat, knjiga VI, pp. 114, 298, 300: Heinz Richter, o. c. pp. 492–493.

²⁰⁴ Zb. NOR, XII/4, nr. 174, pp. 718–720: Drugi svetski rat, knjiga 4, pp. 548–549.

5. TREĆI RAJH I ALBANIJA, KORIŠĆENJE KOSOVA ZA PRIDOBILANJE ALBANSKIH KVISLINGA

Posle savezničke invazije na Siciliju značaj Albanije kao najbližeg područja novootvorenom ratištu u Italiji je još više porastao za obe zaraćene strane. Uz vojno-strategijski, ono je za Nemce imalo i privredni značaj. Zato je već u vreme priprema za vojno posjedanje italijanskih okupacionih zona u Jugoslaviji, Grčkoj i Albaniji posebna pažnja posvećena Albaniji. Tamo su pre stizanja nemačkih jedinica bile upućene vojnotehničke ekipe stručnjaka za privredu i ljudstvo za usluživanje avijacije i obezbeđenje privremenih vojnih aerodroma u Skadru, Valoni, Beratu i Divoliju.²⁰⁵ Podaci koje su prikupljale i slale ove prethodnice nemačke vojske o sve snažnijem razvoju NOP u Albaniji predstavljali su iznenađenje za Berlin. Iz Albanije su javljali da kompletne jedinice kvislinške milicije zajedno sa svojim oficirima, prelaze na stranu albanskih partizana.²⁰⁶ Znajući da celo ugroženo područje neće moći pokriti svojim jedinicama, Nemci su i ovde polagali nadu u političke mahinacije i oslanjanje na domaće kvislinge u operacijama »čišćenja« delova teritorije Albanije od partizana. Još u vreme izdavanja naredbe o razoružanju 9. italijanske armije, stacionirane u Albaniji lansirali su parolu da donose oslobođenje Albancima od komunističke i anglosaksonske opasnosti, obećavajući im nezavisnost i slobodu.²⁰⁷ Sa prvom prethodnicom Vermahta, koju je činio deo divizije »Brandenburg«, preko Albanije je krenuo i specijalni opunomoćenik Nojbaher. Kada je posle teškog puta stigao u Valonu 11. septembra, potvrdio je vesti o intenzivnim aktivnostima albanskih partizana.²⁰⁸

Pokušaj razoružavanja brojne italijanske armije od oko 90.000 vojnika (divizije: »Bergamo«, »Parma«, »Peruća«, »Firenca«, »Pulje« i »Areco«), sa daleko slabijim trupama nemačkog 21. brdskog armijskog korpusa nije tekao brzo, iako su njegovi pripadnici nastupali veoma vešto i surovo, koristeći zbunjenost i rasulo u italijanskoj vojsci. Brzim akcijama albanski partizani su pre Nemaca razoružali italijanske divizije »Firenca« i »Peruća« i neke druge manje jedinice — što je omogućilo naoružavanje mase novih boraca i nagli porast Narodnooslobodilačke vojske Albanije.²⁰⁹

Partizani su u to vreme držali veći deo teritorije, naročito u južnim i istočnim delovima zemlje gde su imali dobro organizovanu narodnu vlast i druge institucije oslobodilačkog pokreta. Ti regioni su se nalazili: jugozapadno od Skadra, severozapadno, južno i jugoistočno od Tirane, zapadno od jugoslovenske granice, od linije Debar ~ Ohrid, južno i jugozapadno od Elbasana, istočno od Berata, južno i jugoistočno od Valone i dalje, na istok i jugoistok sve do grčke gfanice. Najšira i najkompaktnija oslobođena teritorija se protezala

²⁰⁵ Zb. NOR, XII/3, nr. 164, p. 653.

²⁰⁶ Zb. NOR, XII/3, nr. 120, p. 503.

²⁰⁷ Zb. NOR, XII/3, nr. 132, p. 538.

²⁰⁸ Herman Neubacher, Sonderauftrag Südost... pp. 105—107.

²⁰⁹ Zb. NOR, XII/3, nr. 164, pp. 652—657: Drugi svetski rat, knjiga 4, p.

u istočnoj i južnoj Albaniji od Valonskog zaliva, gde su partizani držali veći deo morske obale, pa na istok i jug — sve do Grčke, sa kojom su održavane redovne veze i saradnja. Komandant nemačkog 21. brdskog korpusa general Bader je, po izvršenom rasporedu svojih jedinica u Albaniji, obavestio pretpostavljene da ne postoje realne mogućnosti da raspoloživim trupama pokrije sve kritične regione, ³⁷⁵ km dugu morsku obalu i da uz to izvrši više značajnih zadataka: da razoruža i otpremi u Italiju ili u logore oko 90.000 italijanskih vojnika; da zaštiti važnije komunikacije i privredne objekte među kojima su veoma važni za ratnu privredu izvori nafte kod Kučova, pošto daju 160.000 tona sirove nafte godišnje i najzad — da zaustavi rast NOP koji je zahvatio celu Albaniju, a posebno njene južne i istočne oblasti.²¹⁰ Javljao je da je imao više uspeha među Albancima na Kosovu ističući da: »... na području Kosova vlada mir« i objašnjavajući da tamo postoje partizanske jedinice samo u širem regionu između Peći i Prizrena. Međutim, dolaskom u Albaniju nisu naišli na oslonac, na domaće kvislinge — kao što je to bio slučaj na Kosovu, gde im je nasleđena netrpeljivost između nacionalističkih buržoazija omogućila u datom trenutku da se oslone na Albance »koji su neprijateljski raspoloženi prema Srbima.«²¹¹ Činjenica je da Nemci nisu bili detaljnije upoznati sa stepenom razvoja narodnooslobodilačke borbe u Albaniji pre no što su ovi krajevi okupirani u septembru i oktobru 1943, odnosno u doba italijanske vlasti u ovoj zemlji.

Italijanski fašisti su, uz saglasnost nemačkih nacista upali u Albaniju sa parolom da donose »slobodu« i progres albanskom narodu, ali ih narod nikad nije prihvatio drugačije već kao neprijatelje i osvajače. Posle isterivanja kralja Ahmeda Zogua i njegovog bežanja preko Grčke u Britaniju gde će provesti čitav rat (za razliku od drugih monarha koji su na sve načine pokušavali da sačuvaju svoju vlast u napuštenim zemljama, on je bio veoma pasivan), Italijani su naturili Albaniji personalnu uniju, predavši krunu italijanskom monarhu Vitoriju Emanuelu III. Uskoro su Italijani »darovali« Albaniji skupštinu i vladu, predavši stvarnu vlast u zemlji malobrojnima albanskim fašistima i italijanskoj vojsci. Prva briga kvislinških vlada (prvi predsednik Sefčet Vrlaciju) bila je osiguranje uspešne privredne eksploatacije još neiskorišćenih i nedovoljno ispitanih prirodnih dobara Albanije i stvaranje mogućnosti za kolonizaciju viškova italijanskog stanovništva, prema nekim planovima — čak oko 4 miliona Italijana! Da bi se ovo pripremilo i ostvarilo, već u prvoj godini okupacije u Albaniju je došlo preko 51.000 italijanskih radnika, stručnjaka i službenika i mnogi od njih radili su na pripremama za kolonizaciju Italijana.²¹² Na ovaj način Albanija je trebalo da postane

²¹⁰ Zb. NOR, XII/3, nr. 139, p. 563.

²¹¹ Zb. NOR, XII/3, nr. 139, pp. 562—567, 142, pp. 573—576.

²¹² Ali Hadri, Albanija, u: Pokreti otpora ... pp.17—19; Н. Д. Смирнова, Борьба албанского народа за свое национальное и социальное освобождение (1941—1944), Советский Союз и борьба народов ... pp. 318—319; Bernhard Tönnies, Sonderfall Albanien, R. Oldenbourg, München 1980, pp. 416—417 i 422—424; DASIP, LP, F-2, izveštaj upućen Ninčiću, nr. 956 od 24. novembra 1942, o stanju u Albaniji,

prva faza ekspanzije italijanskog fašizma na putu stvaranja velikog Musolinijevog fašističkog carstva.

Italijanski fašisti su računali na to da će uslovi za kolonizaciju Albanije i njeno uključivanje u italijansko fašističko carstvo, s obzirom na sveukupnu zaostalost i nerazvijenost Albanije, teći bez smetnji. Vanagrarnim zanimanjima bavilo se samo oko 10% stanovništva, pa se pretpostavljalo da će siromašni seljaci rado prihvatiti služenje novom režimu. Ali, već prvi pokušaj vrbovanja Albanaca u italijansku armiju i druge kvislinške službe prošao je sa slabim rezultatima; škole najčešće nisu mogle normalno raditi jer nije bilo učenika, a oni koji su bili obuhvaćeni nepotpunim srednjim obrazovanjem postali su glavni oslonac otpora italijanskom režimu.

U vreme grčko-italijanskog rata, aprilskog rata i naročito posle početka rata na Istoku, pojavljuje se pokret otpora, koji zbog nerazvijenosti radničkog pokreta predvodi mlada nacionalna buržoazija, uglavnom oficiri i plemenske vode.²¹³ Stvaraju se naoružane grupe u pojedinim krajevima Albanije; među njima su bile najaktivnije: grupa pukovnika Muharema Barjaktara u severnoj Albaniji (koja je izvodila manje prepade na Italijane između Ljume i Debra i koja je smatrana vodećom); četa Abaza Kupija na području između Tirane i Kruje; četa Musiima Peze u srednjoj Albaniji; grupa Bilal Novice u južnoj Albaniji (koja je svoje akcije usmeravala na izvore i postrojenja za preradu nafte u Kučovi i okolini); grupa Ibrahima Kolencija i Ibrahima Bača između Korče i Leskovika i druge. Najslabija strana ovog ustaničkog pokreta i, konkretno, ovih jedinica bila je njihova politička i klasna nedograđenost i usmerenost, zatim razbijenost i vezanost za tradiciju i lokalne uticaje i ciljeve, što ipak nije smetalo da neke od ovih četa budu veoma aktivne u napadima na italijanske okupatore kao što je bila grupa Musiima Peze i Bilal Novice. Znatan njihov deo, naročito u prvo vreme, predvođen plemenskim vođama i barjaktarima, bio je za kralja Zogua i za obnavljanje Albanije uz pomoć Velike Britanije. U toku 1941. i početkom 1942. neke od ovih grupa pokušavale su da se preko svojih veza na Kosovu i u Crnoj Gori povežu sa četničkim pokretom Draže Mihailovića. Pukovnik Muharem Barjaktar koji je pretendovao za vođu celog pokreta u Albaniji, lično je u julu 1942. naišao u Crnu Goru da bi se susreo sa Dražom Mihailovićem i ugovorio s njim saradnju, sli je Draža u to vreme bio u Srbiji pa nije došlo do planiranog susreta.²¹⁴

Posle početka rata na Istoku, pod rukovodstvom mladog radničkog pokreta, javlja se jedinstveni pokret otpora koji poprima organizovane oblike a naročito posle osnivanja KP i biranja Privremenog Centralnog komiteta KP Albanije 8. novembra 1941. godine. Tradicionalnim oblicima rada revolucionarnog radničkog pokreta — štrajkovima, demonstracijama i drugim političkim pokretima — priklju-

²¹³ DASIP, LP, F-2, nr. 956, citirani izveštaj od 24. novembra 1942. Takofle, AJ, Fond 103, F-54, izveštaj iz Londona i Kaira od 5. avgusta, 9. oktobra i Od novembra 1942.

²¹⁴ DASIP, LP, F-2, citirani izveštaj od 24. novembra 1942.

čuju se borbene aktivnosti naoružanih partizanskih grupa koje u proleće 1942. godine prerastaju u čete. Partizanske snage kojima se priključuju i neke plemenske ustaničke jedinice, na primer četa Musiima Peze, pokreću šire i obimnije akcije kao što je bila ona za uništavanje telefonskih veza i linija na celoj teritoriji zemlje, izvedena sa dosta uspeha 24. jula 1942. godine. U to vreme stvaraju se šira područja oslobođene teritorije, naročito u južnim delovima zemlje sa ustaničkim žarištima oko mesta: Peze, Leskovika, Kurvelesi, Čermenika, Malakastre, Devolija, Dešnice i drugih.²¹⁵

Borbena snaga Oslobođilačkog pokreta je u jesen 1942. narasla na 22 dobro naoružane partizanske čete, a politički pokret je dobio veliki ugled u narodu, tako da se 16. septembra moglo pristupiti osnivanju Antifašističkog oslobođilačkog fronta i Glavnog narodno-oslobođilačkog odbora Albanije, koji je objedinjavao rad nižih organa narodne vlasti.²¹⁶

Uspon NOP u Albaniji u vreme velikih preokreta na svetskim frontovima aktivirao je krajem 1942. i početkom 1943. godine i kontrarevolucionarne snage među konzervativcima u Albaniji. Po ugledu na okupljanje pristalica oslobođilačke borbe u Narodnooslobođilački front — NOF, konzervativne snage Albanije poznate pod imenom balisti formirale su svoj »Nacionalni front« — »Bali Kombëtar«, na čelu sa Mithatom Frašerijem, koji je održavao veze i sa Nemcima i sa Britancima, pokušavajući da uz njihovu pomoć onemogući dalji uspon NOP u Albaniji. Kao i monarhistički pokreti u susednim zemljama (Mihailovića u Jugoslaviji i Zervasa u Grčkoj), i ovaj pokret je formalno istakao parolu da se bori protiv okupatora, ali sa ograndom da će se krenuti u borbu kad za to dođe vreme, odnosno u trenutku pobede savezničkih sila. Tada je trebalo da se i albanska buržoazija uključi u konkretni program ostvarenja velike Albanije u koju bi ušli Kosovo, deo Makedonije i Crne Gore. Ovaj program je imao više uspeha u severnim pograničnim predelima prema Jugoslaviji gde je decenij ama trajao obračun između srpske i albanske buržoazije koji su konzervativne snage uspele da probude međunarodnim i međuveruskim razmiricama. Tamo je već postojala među albanskim nacionalistima bolje razvijena vojna organizacija u četaima »Bali kombatare« što je bio slučaj i u susednim oblastima u Jugoslaviji na Kosovu. Pod uticajem novih političkih kretanja došlo je do slabljenja vojne aktivnosti ovih jedinica, pa čak i do saradnje pojedinih balističkih četa sa italijanskim okupatorima, što je krunisano sklapanjem sporazuma 15. marta 1943. u Tirani između delegacije balista i italijanske komande u Albaniji o saradnji i sadejstvu u borbama protiv Narodnooslobođilačke vojske Albanije.

U nameri da iskoristi patriotsko raspoloženje seljaka koji su činili većinu boraca u »Bali kombatare«, a pod uticajem saradnje između partizana i »nacionalista« u susednoj Grčkoj, rukovodstvo

²¹³ Vladimir Dedijer, *Jugoslovensko-albanski odnosi (1939—1948)* Borba, Beograd, pp. 58—63; Ali Hadri, *Albanija...* p. 23.

²¹⁶ Н. Д. Смирнова, *Борьба албанского народа...* pp. 324—327; Ali Hadri, o. c. p. 23.

NOP u Albaniji pokušavalo je u toku leta 1943. da se poveže sa rukovodstvom balista u zajedničkoj borbi protiv okupatora. Zbog toga su u selima Tapizi 26. jula i Muke 1. i 2. avgusta nedaleko od Tirane, vođeni razgovori dveju delegacija o utvrđivanju sporazuma i obostranih obaveza u saradnji.

Prepreku na putu ostvarenja ovog sporazuma za baliste predstavljao je zahtev albanskih partizana da se ide zajedno u borbu protiv okupatora u koju nacionalisti nisu smeli krenuti jer bi time podsekli temelje na kojima su gradili svoju strategiju — izgradnje velike Albanije u koju je trebalo da budu uključeni delovi teritorija susednih zemalja. Rukovodstvo NOP pristalo je na sporazum o saradnji na bazi obećanja balista da će povesti borbu protiv okupatora.²¹⁷

Jedinice Narodnooslobodilačke vojske Albanije su u proleće 1943. izvele niz uspešnih napada na pristanište u Valonskom zalivu, u regionu Malakastre, Kurvelesija, na planini Đormi, i u istočnim i jugoistočnim predelima Albanije. U maju oslobodile su Leskovik, važno mesto nedaleko od albansko-grčke granice i tako omogućili formiranje prvih bataljona Narodnooslobodilačke vojske Albanije, osiguravši još širu saradnju sa grčkim partizanima. U toku leta 1943. italijanske okupacione snage su činile više pokušaja u oblasti Peze i Tepelena da suzbiju dalje jačanje NOP. U julu su povelili do tada najveću operaciju protiv albanskih partizana u jugoistočnim delovima Albanije, angažujući uz svoje 4 divizije i oko 3.000 albanskih milicionera. Sadejstvovale su im i nemačke trupe sa grčke teritorije ali nisu ostvarili željeni uspeh. Albanski partizani su izbegli da budu okruženi i naneli im znatne gubitke. Jedna kolona nemačke vojske na komunikaciji Janjina — Korča imala je 60 poginulih vojnika. Zbog neuspeha u borbama protiv partizana okupatori su izvršili masovne zločine nad stanovništvom. Italijanski fašisti su pobili nekoliko stotina seljaka i zapalili 78 sela, a nacisti potpuno uništili selo Borovo i u njemu pobili 107 osoba, pretežno žene i decu. U toku ovih operacija povećan je broj partizanskih jedinica a 10. jula formiran Glavni štab Narodnooslobodilačke vojske Albanije a 15. avgusta prva udarna brigada.²¹⁸

Uspeši albanskih partizana zaplašili su kontrarevolucionarne snage u zemlji da će izgubiti svaku šansu da se bore za vlast u Albaniji posle rata, pa su one sve više izbegavale da ispunjavaju obaveze ugovora o saradnji. Na prave ciljeve kontrarevolucije u Albaniji i na prividnost saradnje sa NOP ukazivali su albanskim komunistima i ranije predstavnici CK KP Jugoslavije Dušan Mugoša, Miladin Popović, Blažo Jovanović i Svetozar Vukmanović Tempo, koji su po odobrenju i direktivama Kominterne odlazili u Albaniju radi pružanja pomoći rukovodstvu KP Albanije u organizovanju borbe. Do-

²¹⁷ H. Д. Смирнова, o. c. pp. 327—336; Ali Hadri, Narodnooslobodilački pokret na Kosovu 1941—1945, Beograd 1973, pp. 282—284. Dnevnik grofa Ciana ... p. 385; Bernhardt Tönnies, o. c. p. 450; The National Conference of Studies on the Anti-fascist National Liberation War of the Albanian People, »8 Nentori«, Tirana, 1975, p. 50.

²¹⁸ Ali Hadri, Albanija ... pp. 25—26; Zb, NOR, XII/3, nr. 45, p. 203.

kazivali su da »Bali kombatar« neće nikada iskreno sarađivati sa NOP, jer bi to bilo odricanje od vlastitog programa.²¹⁹

Delegat Vrhovnog štaba NOV i POJ Svetozar Vukmanović Tempo po povratku iz Grčke posetio je po drugi put Albaniju u drugoj polovini jula 1943. i ukazao albanskim komunistima na negativne rezultate kompromisne saradnje ELAS-a i EAM-a sa kontrarevolucijom, u Grčkoj. U selu Kucke kod Korče savetovao je rukovodstvo NOP Albanije da odustane od nagodbi i kompromisa sa konzervativnim snagama i predstavnicima feudalno-buržoaskih struktura i da posveti veću pažnju političkom delovanju u masama radi pridobijanja za borbu što više ljudi u selima pod kontrolom balista.²²⁰

Sve otvorenija saradnja delova »Bali kombatar a« sa okupatorima podstakla je rukovodstva NOP u Albaniji da na drugoj konferenciji NOP 4. septembra 1943. u selu Muki odbaci saradnju i sporazume, uslovlj avaj ući daljnje veze uključivanjem balističkih jedinica u borbu protiv nemačkog okupatora. Nacionalistički »Bali kombatar«, postajući sve slabiji u poređenju sa partizanskim snagama koje su posle razoružavanja dveju italijanskih jedinica u septembru 1943. porasle za novih oko 20.000 boraca, nije smeo da krene u borbu protiv okupatora, jer je znao da se može jedino uz saradnju sa njima održati, te je počeo još otvorenije da kolaborira sa Nemcima.²²¹

Tako su se Nemci po dolasku u Albaniju krajem septembra 1943. našli pred mnoštvom problema. Budući da su raspolagali ograničenim vojnim snagama, olakšanje je predstavljala mogućnost da se protiv oko 40.000 partizanskih boraca, koji su preko masovnog NOP kontrolisali dve trećine albanske teritorije, upotrebe snage kontrarevolucije koje nisu bile brojno jake, ali su bile podesne.²²² Veliki majstor za iskorištavanje unutrašnjih protivurečnosti kojima ni jedan kutak Balkana nije oskudevao, opunomoćeni izaslanik Ribentropa i Hitlera, Nojbaher, najavljuvao je »oslobođenje« Albanije i nudio konzervativnim snagama upravo ono što je činilo okosnicu strategije balista, veliku Albaniju. Radi uspešnijeg zavođenja albanskih seljaka, nemački komandanti su zabranili i najmanje ispade svojih vojnika prema Albancima, tražeći od njih da se ponašaju kao da se nalaze u prijateljskoj zemlji, navodno — kako su to uspešno i u svoju korist činili i u Norveškoj.²²³

Da bi vrbovanje Albanaca bilo uspešno, Nojbaher je u Privremeni izvršni komitet koji je osnovao odmah po dolasku u Tiranu, a čije su se kompetencije pružale prema Kosovu i delu Makedonije i Crne Gore prema kojima je albanska buržoazija imala aspiracije, među šest članova uključio i dvojicu albanskih kvislinga sa Koso-

²¹⁹ Vladimir Dedijer, o. c. pp. 64—67; Petar Danylov, o. c. pp. 30—33.

²²⁰ Svetozar Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče*, Memoari, Globus, Zagreb 1982, knjiga treća, pp. 10—15, 20—31, Takode, Vladimir Dedijer, o. c. pp. 64—68; The National Conference of Studies on the Anti-fascist... pp. 102—104.

²²¹ Н. Д. Смирнова, o. c. pp. 334—336.

²²² Deutschland im zweiten Weltkrieg, band 4. ... p. 200: Drugi svetski rat, knjiga 4, pp. p. 550.

²²³ Zb. NOR, XII/3, nr. 150, p. 607.

va.²²⁴ Isto je to uradio i prilikom formiranja kvislinške Albanske »narodne« skupštine koja je počela rad polovinom oktobra i prone- mačke vlade na čijem je čelu bio Redžep Mitrovica, formirane 4. no- vembra 1943. godine.²²⁵ Da bi mogućnosti regrutovanja albanskih kvislinga za borbu bile što šire, pod vlašću novih kvislinških organa koje su osnovali Nemci našle su se i teritorije u Makedoniji koje su ranije ulazile u italijansko okupaciono područje: oblasti oko Tetova, Gostivara, Kičeva i Struge, na koje su pretendovali Bugari.²²⁶

Koristeći se protivurečnostima koje su decenij ama rasle zahva- ljujući politici stranih imperija, nenaslovnih režima, pojedinih crkve- nih velikodostojnika konzervativnog dela vladajućih slojeva na Ko- sovu, nemački nacisti su u prvo vreme imali dosta uspeha. Oslanja- jući se na starog saradnika i agenta nemačke obaveštajne službe iz vremena do rata, Džafera Devu, uspeli su da na Kosovu mobilišu oko 1.500 Albanaca za nemačku žandarmeriju u okviru Feldkoman- danture 1035 sa sedištem u Prizrenu i da ih aktivno uključe protiv boraca i saradnika NOP, progoneći pritom i srpsko stanovništvo, bez obzira na političku opredeljenost. Ovo je uslovalo novi talas njihovog prebegavanja u Srbiji i masovne prijave za nova iseljavanja. Ranije je iseljeno oko 40.000 Srba sa Kosova u Srbiju, a sada je najavljen novi talas od oko 30.000 iseljenika. Zbog toga došlo je do uzbune među kvislinzima u Beogradu, do Nedićevih žalbi upućenih Nojbaheru i njegove intervencije da se pritisci prema stanovništvu koje nije angažovano na strani komunista obustave.²²⁷

Nojbaher je i u Albaniji, kao uostalom i u susednim zemljama, nastojao da ostvari saradnju i sa delom kvislinških i kontrarevolu- cionarnih snaga koje su sprovodile politiku saradnje i laviranja iz- među sila Osovine i konzervativnih krugova u zapadnim zemljama. Takvi su bili uz »Bali kombatar« i legitimisti koji su pokušavali da vrate Kralja, saradjući sa Nemcima, Britancima i sa svakim dru- gim, koji je NOP smatrao za neprijatelja.²²⁸ Predsednik regentskog veća Mehdi Frašeri nudio je Nojbaheru i direktno Berlinu saradnju, smatrajući Albaniju zemljom specijalnog položaja, što je označavao kovanicom »relativna neutralnost«, imajući u vidu neutralan položaj i prema Nemačkoj i prema zapadnim silama, uz ulaganje svih napa- ra »nacionalnih« snaga Albanije za borbu protiv »komunističke« opasnosti; pod tim nazivom je podrazumevao NOP u Albaniji i Sov- jetski Savez.²²⁹

²²⁴ Deutschland im zweiten Weltkrieg, band 4, p. 200: Zb. NOR, XII/3, nr. 142, p. 573: Ali Hadri, Narodnooslobodilački pokret na Kosovu... pp. 291—294.

²²⁵ ADAP, E/VIII, nr. 79, p. 163: Zb. NOR, XII/3, nr. 139, p. 563: Deut- schland im zweiten Weltkrieg, 4, ... p. 200.

²²⁶ Zb. NOR, XI/3, nr. 167, pp. 682—684.

²²⁷ Ali Hadri, Narodnooslobodilački pokret na Kosovu... pp. 302—305.

²²⁸ Hermann Neubacher, Sonderauftrag Südost... pp. 108—109: Deutsch- land im zweiten Weltkrieg, 4, pp. 199—200: Ali Hadri, Albanija ... p. 28.

²²⁹ »Nemačka i saveznici priznaju neutralnost albanske države pri čemu Albanija za obe (zaraćene) strane ne dolazi u obzir kao ratna zona«, ADAP, E/VII, nr. 28, p. 57. »Albanija se nalazi u stanju jedne »relativne neutralnosti« (... relativen Neutralität) : posmatra (deo teksta nije dešifrovan, prim, aut.)

Naišavši na slabiji odziv saradnika u borbi protiv oslobodilačkog pokreta u Albaniji, Nemci su nastojali da što više iskoriste teške prilike na Kosovu i spremnost albanskih nacionalista u ovom kraju za saradnju protiv NOP i istovremeno za jačanje kvislinških snaga na celoj teritoriji »velike Albanije«. Tražene su sve mogućnosti za podsticanje mobilizacije Albanaca. Na njihovu inicijativu aktuelizirano je udruženje »Prizrenska liga« koje se borilo za oslobođenje Albanije od turskog ropstva. Sada je pokrenuto osnivanje nove lige, koja bi se pod okriljem Nemaca borila protiv »komunističke opasnosti«, okupljajući pronemački opredeljene snage iz »novooslobođenih« krajeva. U tu svrhu održana je u Prizrenu od 17. do 20. septembra 1944. osnivačka skupština »Druge prizrenske lige« koja je donela proklamaciju o ujedinjenju »Kosova, Debra, Ulcinja i Tuzi« sa Albanijom pod pokroviteljstvom Nemačke, sa nadom da će veliki nemački Rajh omogućiti Albaniji i priključenje okruga Kosovska Mitrovica. Za predsednika Centralnog komiteta Druge prizrenske lige imenovan je Redžep Mitrovica, eksponirani saradnik Rajha, koga će nešto kasnije zameniti Bedri Peja i na kraju, jedan od glavnih agenata Nemačke na Kosovu, Džafer Deva. Liga se bavila uglavnom vrbovanjem boraca za ratovanje na strani Trećeg Rajha i organizovanjem oružane borbe protiv NOV i POJ Jugoslavije i Narodnooslobodilačke vojske Albanije.²³⁰

Okupljanjem i jačanjem tabora kvislinga i kontrarevolucionara nemačke okupacione snage su nastojale da odbiju jedinice NOV Albanije od značajnijih garnizona, luka, vojnih aerodroma, privrednih objekata, izvorišta nafte i rudnika hroma, boksita i gvožđa.²³¹ Znajući vrednost upravo tih vojnih i privrednih objekata za Nemce rukovodstvo NOV Albanije je usmeravalo najjače snage prema njima, uporno uznemiravajući i napadajući okupacione i kvislinške garnizone koji su ih štitali. Uspevši da okupe do tada najveći broj kvislinga i kontrarevolucionara, (oko 15.000) Nemci su krajem 1943. i početkom 1944. preduzeli niz krupnijih operacija da bi razbili i eventualno uništili pojedine jedinice NOVA. U jesen su vođene najoštrije borbe oko važnog puta Valona — Sarandra — granica Grčke, ali su partizani uspeali da održe ključno područje oko Đinkastra i da onemoguće otvaranje ove komunikacije. Posle te operacije Nemci su zajedno sa kvislinzima pokušavali da prodru na oslobođenu teritoriju u područjima Berata, Podgradeca, Tirane i Elbasana, ali ni ovde nisu postigli značajnije i trajnije uspehe. U toku zime 1944. godine, uporedo sa operacijama na području Jugoslavije i Grčke, Nemci su ojačanim trupama i uz angažovanje pomenutih kvislinških snaga, milicije, balista i legitimista, pokušali da razbiju koncentraciju jedinica NOVA u srednjoj i južnoj Albaniji, ali su i ovoga puta naišli na jak otpor albanskih partizana koji su neprijatelju naneli gubitke od oko 3.000 poginulih i oko 2.000 ranjenih.²³²

... nemačke oružane snage kao svog prijatelja« ADAP, E/VII, nr. 193, p. 377. Takode, Hermann Neubacher, Sonderauftrag Südost... pp. 109—113.

²³⁰ Ali Hadri, Narodnooslobodilački pokret... p. 137, 306—308.

²³¹ AVII, »London« 3, sn. 763. Skica rudnog blaga Albanije od 1. septembra 1944: Deutschland im zweiten Weltkrieg, IV, pp. 200 i 294.

²³² Drugi svetski rat, knjiga 4, p. 552: Deutschland im zweiten Weltkrieg, IV, pp. 295, takode, tom V, p. 438, 614: Vladimir Dedijer, o. c. pp. 70—72.

U ovoj protivofanzivi, NOV Albanije je uspela da potisne neprijatelje iz delova zaposednute oslobođene teritorije koju su ranije držali partizani i da do kraja aprila 1944. poveća svoje snage na 12 brigada sa ukupno oko 35.000 boraca. Zahvaljujući ovakvom uspehu, moglo se pristupiti daljoj institucionalizaciji i učvršćivanju oslobodilačkog pokreta. U maju je u oslobođenom Permetu održan Prvi anti-fašistički narodnooslobodilački kongres na kome su donete značajne odluke o izgradnji nove Albanije. Posebno značajna bila je odluka o zabrani povratka kralju Ahmedu Zoguu u zemlju dok se narod na slobodnim izborima ne izjasni o društvenom uređenju.²³³

Veliki uspesi NOP-a početkom 1944. u istočnim delovima Jugoslavije, kao i snažan polet NOP u južnoj i srednjoj Albaniji doprineli su uspešnijem razvoju NOP i u severnoj Albaniji. Ovom je posebno doprineo razvoj NOP na Kosovu i plodna saradnja jugoslovenskih i albanskih partizana. U maju 1944. formirana je 1. kosovska NOU brigada a u narednih nekoliko meseci još osam kosovskih brigada sa oko 50.000 boraca što je bio podstrek za još širu saradnju albanske i jugoslovenske narodnooslobodilačke vojske.²³⁴

Da bi ovu saradnju oslabili i usporili razvoj NOP na prostorima oko albansko-jugoslovenske granice na Kosovu i u severnoj Albaniji, pojačana je akcija vrbovanja Albanaca u nemačku žandarmeniju i policiju.²³⁵ Početkom 1944. u Berlinu je doneta odluka o formiranju posebne SS divizije regrutovane među Albancima,²³⁶ koja je naišla na slab odziv.²³⁷ Na ovakvo držanje albanske kontrarevolucije po pitanju regrutovanja u SS jedinice delovali su i sve jači uticaji u Albaniji iz Britanije, koja je odbacila planove vlade Kraljevine Grčke o ispravljanju granica prema Albaniji i zauzimala se za to da se dozvoli albanskom narodu, koji je dao veliki doprinos borbi protiv sila Osovine, da sam odlučuje o svojoj sudbini.²³⁸

Ideju o formiranju SS divizije sastavljene od Albanaca sa odobravanjem je primila jedino reakcija okupljena oko »Druge prizrenske lige«, kojoj je Hitler lično, posredstvom Lamersa, uputio poziv za uključivanje u borbu protiv »komunističke« opasnosti, nudeći albanskim nacionalistima »veliku Albaniju«. Vođe »Druge prizrenske lige« samouvereno su obećavale da će prikupiti 120—150 hiljada albanskih dobrovoljaca za SS jedinice i uputiti ih na prvome mestu u

²³³ Deutschland im zweiten Weltkrieg, Tom V, pp. 438 i 614: The National Conference ... p. 85: Ali Hadri, Albanija ... pp. 27—29.

²³⁴ Zb. Nor, XII/4, nr. 19, pp. 110—111: Ali Hadri, Narodnooslobodilački pokret... pp. 211—261, 360—368.

²³⁵ AVt, »London« 3, sn. 846 (H 298846) telegram Nojbahera nr. 209 od 31. januara 1944. Takode, šire, Nojbaherovi izveštaji, kao i izveštaji drugih nemačkih predstavnika sn. H 024852, 298705-06, 297594-97.

²³⁶ A.VII, »London« 3, sn. H-298047-48, izveštaj nr. 76, od 5. februara 1944.

²³⁷ ADAP, E/VI I, nr. 248, p. 471.

²³⁸ I Winston Cerčil je visoko cenio doprinos albanskog NOP, što potvrđuje i njegova izjava iz tog vremena da jugoslovenski i albanski partizani drže isto onoliko nemačkih divizija koliko američke i britanske zajedno. Winston Cerčil, Drugi svetski rat, knjiga V, p. 312: Takode, šire, AJ, Fond 103, F-84, telegram Ninčica pov. br. 7129 od 16. decembra 1943: ADAP, E/VII, nr. 342, pp. 641—642.

borbu protiv »srpskih i crnogorskih« partizana. Uz ova obećanja nisu zaboravili da unapred traže od Hitlera ispravke granica prema Srbiji i Crnoj Gori na »strategijskim osnovama i razlozima«. Iako nisu imali podršku u albanskim masama, oni su svojim megalomanskim planovima uspjeli da obmanu i nacistički vrh pa je rajhsfirer SS i šef nemačke policije Himler, uz donošenje odluke da se formira SS »Skenderbeg« divizija, naredio da se vrše pripreme za formiranje još jedne albanske divizije.²³⁹

Iako je albanska reakcija koristila sve moguće mere prinude, prevara i propagande u vrbovanju dobrovoljaca, početak ove akcije je pokazao da neće moći da se formira ni jedna divizija punog sastava. U prvom talasu regrutovanja upućeno je komisijama oko 10.000 mladića od kojih je samo 6.491 proglašen sposobnim za vojsku. Zbog sve većih potreba, ona je upotrebljena nekompletna, pod nazivom 21. brdska SS »Skenderbeg« divizija pod komandom 21. nemačkog korpusa u borbama protiv NOV i POJ i Narodnooslobodilačke vojske Albanije na širem području severne Albanije i u susednim područjima Jugoslavije — na Kosovu u zapadnoj Makedoniji i u delovima Crne Gore. Iako je nastavljeno vrbovanje dobrovoljaca sve do septembra 1944, ona je uspela dostići broj uključujući nemački rukovodeći kadar od najviše 11.398 vojnika. U borbama protiv snaga NOV i POJ i NOV Albanije za šest meseci i ona je bila toliko oslabljena da je morala biti preformirana u borbenu grupu u kojoj su ostali samo okoreli albanski fašisti koji su zbog učinjenih zločina nad stanovništvom imali samo jedan put, da ostanu uz naciste do kraja.²⁴⁰

Pošto su propali planovi o formiranju brojne SS vojske regrutovane među Albancima, 21. nemački brdski armijski korpus, ojačan osrednjom 21. brdskom SS »Skenderbeg« divizijom, preduzeo je krajem maja 1944. novu ofanzivu u Albaniji i Kosovu pod nazivom »Divojarac« (Gamsbock). Oko dva meseca vođene su teške borbe sa najtežim sudarima u srednjoj i južnoj Albaniji, naročito oko Elbasana, Berata, Valone i Đinkastre. Nacisti su izveštavali da su ubili u ovim operacijama 1.484 partizana i 1.098 zarobili. U ovaj broj uračunali su i ubijene seljake po selima u koja su uspjeli da prodru. Samo jedinice 1. brdske divizije pobile su oko 1.000 žena i dece u toku ove ofanzive.²⁴¹ Jedinice Narodnooslobodilačke vojske Albanije uspele su da izbegnu sve pokušaje udara jačih grupacija Nemaca, nanoseći im, stalnim prepadima, osetne gubitke i povećavši svoje redove u toku neprijateljeve ofanzive što se potvrdilo i formiranjem dve nove partizanske brigade.

Krajem juna 1944, odmah po završetku operacije »Divojarac«, ojačane jedinice NOVA krenule su u ofanzivu prema severu Albanije oslobađajući nove teritorije. Opasnost od prodora sovjetskih tru-

²³⁹ Zb. NOR, XII/4, nr. 49, pp. 218–221.

²⁴⁰ Zb. NOR, XII/4, nr. 50, pp. 222–223: Ali Hadri, Narodnooslobodilački pokret... pp. 296–297, 305.

²⁴¹ Deutschland im zweiten Weltkrieg, V, p. 614. Takode, Vladimir Dedijer, o. c. p. 76: Zb. NOR, XII/4, nr. 85, pp. 386: Ali Hadri, Albanija... pp. 29–30: Drugi svetski rat, 4, p. 553.

pa preko Dunava i dalje, na jugozapad, ugrozila je nemačku odstupnicu dolinom Vardara i Morave pa je porastao značaj severne Albanije preko koje su se mogli osigurati rezervni pravci za izvlačenje grupe armija »E« iz Grčke prema severozapadu. Zato je nemačko komandovanje pokrenulo još nekoliko operativnih zahvata u severnoj Albaniji i u najjužnijim delovima Jugoslavije. Krajem juna i početkom jula 1944. otpočeli su ofanzivu pod nazivom »Sokolovo oko«, u srednjoj Albaniji na liniji Elbasan—Berat—Debar. Pošto su snage NOV Albanije u to vreme dejstvovale prema severnoj Albaniji, Nemci su bili primorani da i pored slabih rezultata prethodne operacije usmere veći deo raspoloživih snaga u Albaniji takođe prema severu, u pravcu Kosova i zapadne Makedonije, kako bi obezbedili taj važan pravac za očekivano izvlačenje žive sile iz jugoistočnih delova Balkana. Na području Makedonije i Kosova došlo je upravo u to vreme do naglog širenja NOP i formiranja niza novih jedinica iako su ta područja bila pod udarom neprijateljeve ofanzive. Nemci ni u ovoj ofanzivi nisu ostvarili postavljeni cilj, oslobođena teritorija je proširivana i na albanskom i jugoslovenskom području oko granice, produbljivana je saradnja između jedinica NOV i POJ i albanske Narodnooslobodilačke vojske.²⁴²

U ovo vreme konačno dolazi do formiranja jasno određenog stava zapadnih saveznika prema albanskom oslobodilačkom pokretu. Oni ga prihvataju kao rezultat volje i napora albanskih naroda. Prve pouzdanije vesti o borbama albanskih partizana stigle su u Britaniju preko savezničkih misija koje su bile u Epiru u Grčkoj već krajem 1942. i početkom 1943. godine. U proleće 1943. stigao je preko Grčke uz pomoć grčkih partizana u južnu Albaniju prvi član britanske vojne misije major Bil Maklejn (Bill Maclean) i odatle poslao izveštaj o veoma uspešnim borbama albanskih partizana protiv italijanskih okupatora. Major Maklejn je verno javljao o borbama albanskih partizana za oslobođenje Leskovika krajem maja 1943, jednog od stalnih središta oslobođene teritorije na jugoistoku Albanije, o gubicima Italijana u toj borbi (oko 150 vojnika) represalijama italijanskih fašista nad narodom u pet sela između Leskovika i Korče; o prosovjetskoj orijentaciji ustanika u Albaniji, dok je Britanija u pogledu simpatija ovih ratnika, kako to stoji u izveštaju, na drugom a SAD na trećem mestu; o visokom stepenu nacionalnog jedinstva i verske tolerancije Albanaca pripadnika pravoslavne, muslimanske i rimokatoličke religije i o usklađenim odnosima prema nacionalnim manjinama.²⁴³

Vérno opisane i dobro sročene vesti doprinele su buđenju britanski}! interesa da preko emisija i drugim kanalima, pokušaju i ovde da ojačaju takozvani »nacionalni« deo antiosovinskog pokreta, i omogućé Povratak starog, nešto izmenjenog i demokratizovanog režima u komé Velika Britanija kao vodeća svetska sila očuvaia deo svojih dobnih uticaj a u ovoj zemlji.

²⁴² Drugi svetski rat, 4, p. 553. Šire, Zb. NOR, XII/4, nr. 96, p. 435, 1/19, nr. 149, 152, VII/3, nr. 94.

²⁴³ Arben Puto, In den Annalen der englischen Diplomatie Geblättert, »8 Nëntori, Tirana 1980, pp. 70, 139 i 150—155; Vladimir Dedijer, o. c. p. 128.

Über die allgemeine und wirtschaftliche Lage im Ausland

für März 1944

A. Allgemeine politische und wirtschaftspolitische Lage.

I. Der europäische Südosten.

1. Das bedeutendste Ereignis in Ungarn war die dortige politische Wendung. Erhebliche Auswirkungen auf die deutsch-ungarischen Wirtschaftsbeziehungen werden erwartet. Besondere Beachtung verdienen die Maßnahmen zur Lösung der Judenfrage. Das landwirtschaftliche Ablieferungswesen (Punktsystem) ist ausgestellt worden. Die Ablieferungsfreudigkeit der Bauern soll durch eine prämienweise Vergebung von Mangelwaren (Textilien, Schuhe, Kleiseisenwaren) gesteigert werden.
2. In Rumänien sind Transnistrien, Bessarabien, die Bukowina und der größte Teil des Moldaugebietes als Versorgungszentren ausgefallen. Der bisherige Finanzminister Neagu und der Präsident der Nationalbank Ottulescu sind zurückgetreten. An ihrer Stelle sind zum Finanzminister Prof. Geron Netta und zum Nationalbankpräsidenten Angelescu berufen. Mit einer Änderung der rumänischen Finanz-, Währungs- und Geldpolitik ist nicht zu rechnen.
3. In Bulgarien haben die wiederholten Luftangriffe auf Sofia starke Verwüstungen angerichtet. Die Stadt soll zum großen Teil zerstört und von mehr als der Hälfte der Einwohner verlassen sein. Auch andere Städte und Bahnknotenpunkte sind bereits angegriffen worden. Über politisch abträgliche Wirkungen ist bisher nichts bekannt.
4. Die außerordentlich schwierige Wirtschaftslage Griechenlands hat, verstärkt durch die Feindpropaganda und die militärische Entwicklung, dazu geführt, daß sich die ursprünglich deutschfreundliche Einstellung der Bevölkerung in steigendem Maße zu unseren Ungunsten ändert. Dadurch hat die Bandentätigkeit erneuten Auftrieb erhalten. Die Versorgung der Bevölkerung mit Lebensmitteln hat sich trotz

Nemački izveštaj o privrednopolitičkom stanju na jugoistoku Evrope u martu 1944. godine

Pokušaji Britanaca da preko ove misije u Albaniji i uz pomoć brojnih misija u Grčkoj (posebno onih koje su boravile uz Zervasove jedinice), slanjem materijalne pomoći, vežu albanske partizane za sebe bili su osujećeni već u samom začetku. Između ostalog, tome su doprinela i negativna jugoslovenska iskustva u vezi sa britanskom pomoći četnicima Draže Mihailovića, koji su tu pomoć (odnosno britansko naoružanje i municiju) upotrebili u napadima protiv jedinica NOV i POJ u vreme kada su one vodile najteže borbe protiv okupatora.²⁴⁴ Albanski partizani su, poučeni i iskustvom iz susednih zemalja, od početka zahtevali da se uspostavi: »... ravnopravna međusobna saradnja bez ikakvih mešanja u unutarnje odnose u Albaniji«.²⁴⁵ Do kraja 1943. i u Albaniji je bilo desetak vojnih savezničkih misija. Pojedine među njima su sarađivale sa kvislinzima, posebno sa jedinicama balista, a snage NOV Albanije pokušavale su da učine zavisnim od volje Velike Britanije.²⁴⁶

Otvorena saradnja balista i dela Zoguovih legitimista sa Nemcima i kvislinzima u Tirani posle kapitulacije Italije dovela je do osipanja kontrarevolucionarnih snaga i do gubljenja perspektive da se nešto uz pomoć tih snaga može učiniti u Albaniji. Ovu pojavu su na vreme uočili Britanci, pa su činili određene korekcije u svojoj politici prema Albaniji, slično promenama koje su učinjene u Jugoslaviji u odnosima sa četnicima Draže Mihailovića. Krajem 1943. svoju misiju u Albaniji su podigli na viši nivo i na mesto majora Maklejn dolazi general Devis (Davies) sa dvojakim zadatkom: da pokuša odvojiti »Bali kombatar« od Nemaca i da ih aktivira u borbu protiv okupatora — i da radi na jačanju saradnje između NOP u Albaniji i zapadnih saveznika. Već isprobana kompromisna politika, koja je u Grčkoj obećavala pun uspeh Britancima, dok je u Jugoslaviji doživela potpuni fijasko, ovde je u specifičnom obliku početkom 1944. obnovljena pokušajima da se nađu dodirne tačke između Narodnooslobodilačkog pokreta Albanije i demokratizovanog i reformisanog režima kralja Zogua. Prvi korak u ostvarivanju ovog komplikovanog zadatka učinjen je preko grupe Abaza Kupija, koji je kao pobornik Zoguovih legitimista pokazivao znake dobre volje da se ide na kompromisnu saradnju sa NOP u Albaniji, svakako delimično zato da bi se popravile bezizgledne pozicije i obezbedilo bar delimično vraćanje institucija i prava starom režimu.²⁴⁷ Međutim, uspešan narodnooslobodilački pokret siguran u pobedu, nije prihvatao kompromise sa onim snagama koje su otvoreno sarađivale sa okupatorom, a deo njih se i borio uz okupatora protiv partizana u zemlji.²⁴⁸

Kada su shvatili da ni kompromisima neće uspeti da ojačaju svoj uticaj u albanskom pokretu, general Devis i major Maklejn su opominjali svoju vladu da uzalud u Albaniji podržava propalu i besperspektivnu stranu. U opširnom Memorandumu major Maklejn je uka-

²⁴⁴ Svetozar Vukmanović Tempo, o. c. pp. 80, 106—149; Vladimir Dedijer, o. c. pp. 128—129.

²⁴⁵ Ibid. Vladimir Dedijer, o. c. pp. 130—132.

²⁴⁶ Arben Puto, o. c. pp. 154—155.

²⁴⁷ Vladimir Dedijer, o. c. pp. 97—98.

²⁴⁸ Arben Puto, o. c. pp. 161 i 164.

zivio na neke specifične osobenosti albanskog podneblja i na sasvim opravdane težnje malog albanskog naroda da se oslobodi uticaja i diktata velikih, jer je tokom svoje istorije doživeo mnoga stradanja upravo zbog sukobljavanja velikih sila na ovom području. On je otvoreno pisao da kontrarevolucionarne snage u Albaniji nemaju nikakvu perspektivu. To su potvrđivali i Nemci, javljajući pretpostavljenima da Abaz Kupi i njegovi istomišljenici koji vode »degenerativne« pokrete ne mogu da stupe u borbu protiv Vermahta jer bi tako izgubili jedini oslonac i zaštitu.²⁴⁹

Izveštaj i misija iz Albanije uticali su na držanje vlade Velike Britanije koja je u proleće 1944. razvila uspešnu saradnju sa albanskim partizanima, ali istovremeno preko misija kod »Bali kombata-ra« i drugim vezama uticala na sve snage kontrarevolucije — baliste, légitimiste i ostale — da se uključe u borbu protiv Nemaca i tako ostvare svoja prava da »odlučuju« o sudbini Albanije posle rata.²⁵⁰ Pored vojnih misija u Albaniji, u nameri da se u tome uspe, uključile su se u akciju i druge više vojne i političke instance Velike Britanije. Komandant savezničkih snaga na Sredozemlju maršal Vilson uputio je kritiku kvislinškoj vladi Albanije koja se predstavljala kao deo legitimističkog pokreta, zbog njenog angažovanja u nemačkim naporima da vrbuju Albance u SS jedinice, što je u direktnoj protivurečnosti, prema njegovom mišljenju, sa proklamovanom politikom »realne neutralnosti« koju je ta vlada prihvatila kao osnovu svoje spoljne politike još u jesen 1943. godine.²⁵¹

Kriza u redovima kontrarevolucije u Albaniji bila je sve dublja, iako se pokušavala spasavati, uz ostalo, i osloncem na dve međusobno zaraćene evropske sile — javno na Nemačku, a potajno na Veliku Britaniju. Sukobi su preneseni i u najuže vodeće krugove kvislinga, čak i u vladu gde je došlo do svađe između probritanske, koja je sticajem okolnosti morala da lavira između Nemačke i Britanije i krajnje radikalne pronemačke struje, koja se oslanjala na Džafera Devu i njegovu pronemačku grupu.²⁵²

Glavni graditelj krhke kvislinške vrhuške Nojbaher uputio je kritiku predsedniku Nacionalnog komiteta Mehdi Frašeriju što ne radi u duhu dogovora, jer državni organi formirani u Tirani pod zaštitom i uz pomoć Nemačke deluju sve otvorenije suprotno njenim interesima.²⁵³ Formiranje nove vlade u toku leta nije ni naj-

²⁴⁹ Arben Puto, o. c. p. 175, 176 i 199.

²⁵⁰ ADAP, E/VIII, nr. 232, pp. 443—444.

²⁵¹ ADAP, E/VIII, nr. 82, pp. 142—144: Takode, AJ, NAV, T-77, Rol. 883, sn. 632410-425, izveštaj opunomoćenog generala u Albaniji, Gajba (Geib Theodor) nr. 409, od 8. jula 1944, pp. 1—16: Arben Puto, o. c. pp. 205—218.

²⁵² Hermann Neubacher, Sonderauftrag Südost... pp. 116—121.

²⁵³ Nojbaher je, pored ostalog, pisao: »Molim Vas da Mehdi Frašerija podsetite na to da sam u prethodnim razgovorima sasvim otvoreno izrazio da albanska suverenost u toku rata nalazi svoje granice tamo gde bi mogli da dodu u pitanju sigurnost naše vojne snage i dostizanje naših ratnih ciljeva. Iz ovih razloga moramo da se kod ličnih izmena u aparatu vlade ogradimo od svake ličnosti čija bi lojalnost u kritičnom momentu mogla sa naše strane da bude dovedena u pitanje«. ADAP, E/VIII, nr. 127, p. 229.

manje usporilo krizu kvislinškog režima u Albaniji koji je skoro potpuno ostao bez podrške Albanaca.²⁵⁴

Krajem jula i u avgustu 1944. kada su snage NOV Albanije usmerile svoje težište prema severu Albanije preko koga je morao odstupiti deo nemačkih trupa iz Grčke, na udaru su se našle i brojnije kontrarevolucionarne i kvislinške snage balista, legitimista i neprikrivenih kvislinga u službi okupatora. Izložena sa juga udarima jedinica NOV Albanije a sa severa jedinica NOV i POJ, zajedno sa balistima u teškim borbama u leto i jesen 1944. rastrojena je i 21. brdska SS »Skenderbeg« divizija. Ostaci ove »velike nade« nemačkih nacista i albanskih nacionalista morali su biti preformirani 24. oktobra u borbenu grupu.²⁵⁵

Krajem avgusta i početkom septembra Nemci su počeli sa izvlačenjem dobara i opreme a zatim i svojih snaga iz najjužnijih delova Albanije.²⁵⁶ Pratili su ih udari snaga NOVA duž komunikacija kojima su se probijali.

U vreme konačnog oružanog rasplesa na području Albanije konzervativne snage u Britaniji nisu se mirile sa činjenicom da je Balkan, izuzev Grčke, za njih izgubljen. Radi ispitivanja odlučnosti, jedinstva i spremnosti NOP u Albaniji preduzeli su još neke korake. Prema dogovoru rukovodstva NOP i glavne misije Velike Britanije, trebalo je da u uništavanju dobro utvrđenog nemačkog garnizona i uporišta u luci Saranda učestvuju i britanske snage. Pokušaj pojedinih britanskih oficira i komandosa da se posle ove akcije na albanskoj teritoriji ponašaju kao »gospodari zemlje«, je onemogućen, jer su, u duhu dogovora, po završenom poslu odmah morali napustiti suverenu teritoriju Albanije. Isto tako, u blizini tek oslobođenog grada Peze, spustilo se deset britanskih padobranaca bez ikakve najave. Rukovodstvo NOP Albanije, dosledno svome stanovištu da se može sarađivati samo dogovorno i sporazumno, odmah je uputilo ove padobrance preko albanske granice.²⁵⁷

Čvrstina jedne male zemlje presekla je probne manevre velike sile, pa više nije bilo takvih pokušaja.

Početkom oktobra otpočelo je izvlačenje nemačkih trupa iz Grčke. Zbog sve ozbiljnije pretnje da Nemci neće moći da se povlače kroz Srbiju zbog gubitaka moravske doline, severni delovi Albanije proglašeni su važnim operativnim područjem Vermahta.²⁵⁸ Komanda grupe armija »E« nastojala je da na svaki način održi u svojim rukama Skadar, da bi očuvala pomoćni pravac za izvlačenje trupa na sever preko Podgorice i Nikšića i dalje preko Crne Gore i Sandžaka prema Bosni.²⁵⁹

U toku opštih priprema za definitivno isterivanje okupatora iz zemlje, u oslobođenom Beratu je od 20. do 23. oktobra održano zase-

²⁵⁴ Hermann Neubacher, *Sonderauftrag Südost...* pp. 118—121.

²⁵⁵ Zb. NOR, XII/4, nr. 103, p. 495, 121, p. 556 i 162, pp. 666—668.

²⁵⁶ ADAP, E/VIII, nr. 206, p. 399; Zb. NOR, XII/4, nr. 127, p. 574.

²⁵⁷ Vladimir Dedijer, o. c. pp. 132—133.

²⁵⁸ ADAP, E/VIII, nr. 260, p. 488.

²⁵⁹ Zb. NOR, XII/4, nr. 155, pp. 656—657, 165, p. 675.

Der Armeewirtschaftsführer
heim Pz. AOK 2
und WO Albanien
Br.B.Nr. 1260/44 geh.

St.Qu., den 15. Juli 1944

G e h e i m !

Lagebericht Albanien

1.

Allgemeines

Mit dem Rücktritt der albanischen Regierung Mitte Juni ist die innenpolitische Lage noch unsicherer geworden. Augenscheinlich gewinnt die zoguistische Bewegung nunmehr in der Regierung einen stärkeren Einfluß, sie ist zwar anglophil eingestellt, nach dem Versagen der Ballisten jedoch als einziges ernst zu nehmendes Gegengewicht gegen den Kommunismus zu betrachten. Mitte Juli wurde unter dem Obersten und Staatsrat Fiqri Dino (Zoguist) eine neue Regierung gebildet.

Die Haltung der Bevölkerung ist nach wie vor abwartend. War in den ersten Tagen der Invasion ein Stimmungsumschwung zu Gunsten Deutschlands zu bemerken, so wurde die Haltung wieder zurückhaltender, als den Alliierten die Bildung des Landekopfes gelang. Der feindliche Nachrichtendienst findet willige Ohren.

Größere Bandenanschläge fanden in Nordalbanien nicht statt. Der Schwerpunkt der Bändertätigkeit lag wiederum in Südalbanien. Durch ein größeres Unternehmen wurde die Masse der dortigen Banden in harten Kämpfen zusammengedrängt und nahezu aufgerieben; Teile entkamen in die Gegend SO Valona und in das Malakastra-Gebiet. Im Gebiet Peshkopi - Debar - Struga haben sich stärkere Banden zusammengezogen. Hier befinden sich mehrere feindliche Land- und Abwurfplätze sowie englische Militärmissionen mit Funkverbindung. Weitere Bandengruppen befanden sich in der Gegend von Korça.

Seit dem letzten Monatsdrittel Juni erfolgen nunmehr auch im Gebiet Prizren häufiger Tieffliegerangriffe, sodaß die Straßen tagsüber gesperrt werden müssen. Hierdurch wird der Abtransport der Chromerze zur Eisenbahn stark erschwert. Von den im Chromerztransport eingesetzten Kfz. sind bisher durch Bordwaffenbeschuß und z.T. durch Minenschäden 32 ausgefallen: 2 Pkw und 4 Lkw zerstört, 1 Pkw und 5 Lkw schwer beschädigt, 20 Lkw leicht beschädigt. Letztere haben hauptsächlich Reifendurchschüsse und Schäden durch auf den Straßen neuerdings ausgelegte leichte Minen.

An Menschenverlusten traten ein:

Bergbau-Kompanie: 1 Schwer- und 1 Leichtverletzter
Transp.Sdr.Kdo.: 2 Gefallene (Hiwis)
1 Schwerverletzter (Hiwi)
15 Leichtverletzte (davon 9 Hiwis)

- 2 -

Nemački izveštaj o stanju u Albaniji u julu 1944. godine

danje Antifašističkog nacionalno-oslobodilačkog veća na kome je odlučeno da Antifašistički narodnooslobodilački komitet prerasta u Privremenu vladu demokratske Albanije, što je predstavljalo konačni udarac snovima raznih reakcionarnih snaga u ovoj zemlji.²⁶⁰

Neposredno posle zasedanja Antifašističkog veća, krenule su sve oružane snage nove Albanije u opštu ofanzivu za proterivanje okupatora iz zemlje. Jedinice 21. nemačkog korpusa, uporno su branile važnija uporišta i garnizone među njima i Tiranu, da bi olakšale izvlačenje svojih glavnih snaga sa juga. U teškim borbama vođenim od 29. oktobra do 17. novembra albanski partizani su oslobodili Tiranu u koju su kao glavni grad smeštena rukovodeća tela nove demokratske Albanije. Jedinice NOV Albanije raspolagale su tada sa preko 70.000 boraca svrstanih u 8 kompletnih divizija. Goneći neprijatelja na sever, ušle su u Skadar 29. novembra i tako oslobodile poslednje delove albanske teritorije.²⁶¹

Narod Albanije je, učestvujući u višegodišnjoj borbi protiv fašizma dao velike žrtve, oko 28.000 poginulih, 12.600 ranjenih i oko 10.000 interniranih boraca i saradnika NOP, svrstavajući se u red evropskih naroda koji su i posle oslobođenja nastavili borbu van svojih granica. Dve divizije NOV Albanije učestvovala su krajem 1944. u oslobođenju Kosova, delova Makedonije i Crne Gore.²⁶²

6. NEMAČKA OKUPACIJA MAĐARSKE

Postojali su unutarpolitički i spoljopolitički razlozi za pokretanje i upotrebu oružane sile Vermahta protiv satelitskog režima u Mađarskoj u proleće 1944. Jedan od najvažnijih spoljopolitičkih razloga bila je brzina napredovanja jedinica Crvene armije u zapadnoj Ukrajini u prva tri meseca 1944, uništavanje nekoliko jakih nemačkih grupacija u toku tih zimskih operacija i izbijanje jedinica ukrajinskog fronta Crvene armije u prvoj polovini aprila 1944. na Dnjestar i u severoistočne delove Rumunije.²⁶³

Unutarpolitički razlozi bili su dublji i višestruki i počeli su sve više da nagrizaju inače poremećene nemačko-mađarske odnose (još od vremena kapitulacije Italije). Proces slabljenja ovih odnosa otvorila je vladajuća garnitura Mikloša Kalaia koja je ranije bila graditelj ograničene, ali prisne saradnje nemačkih nacista i mađarskih satelita na istočnom frontu. Konzervativni slojevi mađarske buržoazije spadali su u red najradikalnijih antikomunista i, kako smo videli, na toj osnovi gradili svoje prijateljstvo i saradnju sa nacistima još od vremena njihove borbe za vlast u Nemačkoj. Smatrajući se

²⁶⁰ Н. Д. Смирнова, Советский Союз ... pp. 341—342: Vladimir Dedijer, o. c. pp. 101—103: Drugi svetski rat, 4, pp. 554—555: Karl Hnilicka, o. c. pp. 96—100: Zb. NOR, XI/4, nr. 174, pp. 718—720.

²⁶¹ Ali Hadri, Narodnooslobodilački pokret... p. 310.

²⁶² Vladimir Dedijer, o. c. pp. 82—83: Н. Д. Смирнова, Советский Союз ... pp. 342—343: Ali Hadri, Albanija ... pp. 31—32.

²⁶³ Drugi svetski rat, 4, pp. 47—67.

ravnopravnim partnerima u borbi protiv unutarnje i spoljne »komunističke opasnosti«, vodeći slojevi u Budimpešti koji su se smenjivali u vladi, uz saglasnost regenta Hortija, dozvoljavali su sebi više »prava« u odnosima sa nacističkom Nemačkom, računajući da je čak i ono što je Hitler iznuđivao pritiscima rezultat njihove partnerske saradnje. Regent Horti, šef satelitske vlade u Budimpešti i vodeći konzervativni i vladajući vrhovi, u odnosima sa Berlinom dozvoljavali su sebi privilegije na koje drugi sateliti nisu mogli računati: na primer, u odnosima prema nemačkoj nacionalnoj manjini, u sprovođenju svoje politike prema brojnim mađarskim Jevrejima, i naročito u pogledu svojih veza i odnosa sa buržoaskim vrhovima na Zapadu pa i vladama tih zemalja. Građeci svoju strategiju borbe protiv komunističke opasnosti na ubeđenju o neminovnoj upućenosti desnih vrhova u zapadnom buržoaskom svetu na saradnju sa totalitarnim silama, mađarska krupna buržoazija najduže je verovala da će morati na kraju doći do kompromisa protiv sve moćnijeg SSSR. Iz tih razloga ona je najotvorenije negovala veze sa slojevima konzervativne buržoazije u velikim zapadnim zemljama.

Nastojanje nacističkog vrha da nagovori i prisili satelitsku vrhušku u Mađarskoj da se oslobodi ovih iluzija i svim bićem priraste uz Treći Rajh nisu imali uspeha u vreme iščekivanja i toka italijanske krize. Pozivi Hortija na razgovore i pretnje premijeru Kalaiu, kao i zahtevi da se obustave tajne misije raznih delegacija i pregovarača sa zapadnim silama nisu urodili plodom. Satelitski vrh u Budimpešti je verovao u svoje izuzetno mesto u taboru totalitarnih sila i nastavljao sa svojom politikom, čak i u najosetljivijim vojnim pitanjima. Na primer, zahtevi Vermahta da mu se posle kapitulacije Italije dozvoli formiranje dveju specijalnih baza u Mađarskoj za odbranu od bombarderskih napada anglo-američke avijacije nailazili su na odlaganja vlade u Budimpešti i na razne smetnje u procesu pripremanja i izgradnje tih baza. Takođe, u jesen 1943. godine nastavljena su putovanja emisara mađarske vlade i buržoazije u neutralne i zapadne zemlje radi pregovora sa zapadnim saveznicima o iznalaženju puta za izlazak Mađarske iz rata. Pored svih kritika i pretnji, ranije pomenuti emisar Vereš je ponovo nudio predaju Mađarske Britancima, a glavna smetnja uspešnijim razgovorima o ovoj ponudi bila je sumnja u to da Britanci i Amerikanci mogu stići u Budimpeštu pre Sovjeta, koji su nezadrživo prodirali prema srednjoj Evropi i Balkanu.²⁶⁴

Ispadanje Italije iz osovinskog bloka pojačalo je Hitlerovu opreznost i sumnjičavost prema svojim saveznicima. Sazrevala je odluka o potrebi »egzemplarne okupacije« radi opomene i predupređenja ostalih koji se kolebaju, a već od početka je kao prva žrtva dolazila u obzir Mađarska, koja je, i dalje bila »najneposlušnija« i sve aktivnija u ostvarivanju svog plana o izvlačenju iz rata. Slične aktivnosti preduzimao je i Mihai Antonesku u Bukureštu kao i Mik-

²⁶⁴ Elizabeth Barker, Britanska politika na Balkanu ... pp. 239—240; Magda Adam, Gyula Juhász i Lajos Kerekes, Allianz Hitler-Horthy-Mussolini, ... nr. 121, pp. 357—358.

loš Kalai u Budimpešti, ali su postojale znatne razlike u pogledu ukupnih mogućnosti da dođe do ostvarenja plana. Uz Mihaija je u Bukureštu stajao i njegov stric Jon, koji je spadao u red najvernijih Hitlerovih saradnika. Mihaijevi saradnici su pričali i bunili se, ali rumunske trupe su i dalje prikupljane i upućivane na Istok. U Budimpešti je Kalaieva grupa imala apsolutni uticaj u vodećim vrhovima, pa je čak uživala i poverenje regenta Hortija. Zahvaljujući verovanju u svoje mogućnosti, ona se usudila da u najkritičnijim trenucima, posle teškog poraza Vermahta u kurskoj bici, iskrcavanja Anglo-Amerikanaca na Siciliji i kapitulacije Italije traži povratak i onog ograničenog kontingenta mađarskih trupa sa istočnog fronta.²⁶⁵

Na Hitlerovu odluku da egzemplarno kazni Mađarsku veoma su uticali poverljivi izveštaj i nemačke policije sigurnosti o spremnosti celog vodećeg vrha satelitske Mađarske da okrene leđa Rajhu. Tome je posebno doprineo izveštaj šefa policije sigurnosti i SD Kaltenbrunera od 26. oktobra 1943. o tajnim sastancima vodećih ljudi satelitske Mađarske početkom jeseni sa regentom Hortijem. Na jednom takvom sastanku u drugoj polovini oktobra dogovoreno je da se u slučaju pogoršanja položaja Rajha, izazvanog nekom akcijom ili iskrcavanjem saveznika, obrazuje nova vlada na čelu sa predsednikom mađarske narodne banke Baranjiem (Leopold Baranyai), koja bi prekinula veze i saradnju sa Nemačkom i preduzela sve raspoložive mere da u Mađarsku stignu zapadni saveznici pre Sovjeta.²⁶⁶ Pokušaji poslanika Mađarske u Berlinu Stojaija, koji je osetio promene u držanju nacističkog vrha prema Mađarskoj, da posetama i obećanjima povрати poverenje, nisu pomogli.²⁶⁷ Hitler je posle saznanja da u mađarskom vodećem vrhu (računajući i regenta Hortija) nema snaga na koje bi se mogao osloniti u još kritičnijim trenucima, doneo odluku da se počne sa pripremama tajne operacije za okupaciju ove zemlje, pod nazivom »Margareta«. Radi što boljeg efekta i pozitivnog uticaja na ostale satelite razmišljalo se o tome da se na saradnju u tom poduhvatu pozovu Rumunija i Slovačka.²⁶⁸

Nameru Firera da kazni vrh satelitskog režima koji ga je podržavao od najranijih dana i da na vlast u ovoj zemlji dovede poslušne ljude, bez obzira što oni nisu imali podršku u svojoj zemlji, podsticali su izveštaj i nemačkih predstavnika iz Budimpešte, posebno specijalnog izaslanika Vezemajera koji je već mesecima uzaludno pokušavao da ojača uticaj Rajha u ovoj zemlji, a pošto nije uspevao, tražio je da se bezuslovno krene vojskom prema Budimpešti. Jednoglasno se došlo do zaključka da je to jedini put da se Mađarska sa svim svojim ljudskim i materijalnim potencijalima stavi u službu

²⁶⁵ Elizabeth Barker, o. c. p. 240: Istvan Pinter, Prilog istoriji... pp. 318—321.

²⁶⁶ ADAP, E/VIII, nr. 60, pp. 118—120, takođe, nr. 4, pp. 8—9, 45, pp. 81—82: DASIP, NAV, T-120, Rol. 1060, sn. 426252-54, policijski izveštaj iz Budimpešte od 12. oktobra 1943. Deutschland im zweiten Weltkrieg, IV, p. 300—323.

²⁶⁷ ADAP, E/VII, nr. 91, p. 184, i 120 pp. 233—234: DASIP, NAV, T-120, Rol. 1060, sn. 426214-18, policijski izveštaj iz Budimpešte od 12. novembra 1943.

²⁶⁸ Gyula Juhász, Hungarian Foreign Policy 1919—1945, p. 284: Deutschland im zweiten Weltkrieg, IV, p. 324.

Trećeg Rajha.²⁶⁹ To isto su predlagali i svi drugi javni i tajni službenici Rajha u Mađarskoj, među njima i poslanik Jagov, koji svoj izveštaj o stanju u Mađarskoj od 31. decembra 1943. završava porukom Berlinu da se moraju uvesti promene i dovesti u vladu ljudi verni i odani Rajhu, koji će uz njega biti do konačne pobeđe.²⁷⁰

Razmišljajući o obliku vojne intervencije u Mađarskoj, krajem 1943. Hitler je zbog pojačanog antinemačkog delovanja potpredsednika vlade u Bukureštu Mihaija Antoneskua, jedno vreme pomišljao da okupacioni poduhvat proširi i prema Rumuniji. Zbog oskudice sopstvenih trupa i poslušnosti diktatora Jona Antoneskua, odustalo se od ovoga i ostalo na prethodnom planu. U izboru oblika i mera okupacije Mađarske Hitler je najviše cenio Vezemajerovu ideju takozvane »uslovne evolutivne okupacije«, gde bi nemačke trupe ušle samo kao pomoć pronemački opredeljenim snagama, a protiv raznih kolebljivaca u vladajućem vrhu, pri čemu je trebalo ipak čuvati oslonac na regenta Hortija, uz dovođenje na vlast, po njegovom pristanku, pronemačkih partija u Mađarskoj — Partije obnove Bele Imredija i Partije strelistih krstova Ferenca Salašija (Ferenc Szalasi).²⁷¹

Zapadni saveznici su bili dobro obavešteni o kretanjima u Mađarskoj, znali su i za to da skoro celi vladajući vrh želi što skoriji izlaz iz nesigurnog i besperspektivnog društva oko Rajha, pa su nastojali da olakšaju napore tih snaga u slabljenju veza i saradnje sa Nemcima. I u pogledu posledica zbog angažovanja na strani sila Osovine Mađarska je, u određenom smislu, još uvek uživala savezničke privilegije, na primer, učestalije bombardovanje Rumunije i Bugarske je već bilo počelo krajem zime 1944. godine, dok je Mađarska još uvek bila toga pošteđena. Međutim, sticajem ukupnih okolnosti, širina i obim moguće savezničke podrške bili su ograničeni, pa je poznati emisar Mikloša Kalaia i njegov prijatelj — Vereš, prilikom svoje nove misije u Carigradu, bio razočaran, posebno savetom dobijenim od zapadnih saveznika da se ide na razgovore sa Sovjetima, jer su sovjetske trupe već na prilazima jugoistočnoj Evropi i blizu Mađarskoj, a savezničke daleko, čak preko mora.²⁷²

Nadajući se da svojom upornošću i istrajnošću mogu savladati i ovu udaljenost od zapadnih saveznika, mađarski vladajući vrh bio je sve uporniji. Znalo se da je najvažniji zalog uspeha kod saveznika povlačenje mađarskih trupa sa Istoka i izvlačenje iz rata. Stoga su traženi načini povlačenja preostalog dela trupa sa istoka, jer je bilo potrebno zaštititi sopstvene granice sa istoka i juga, a i iz drugih razloga. U pismu Hitleru regent Horti je 12. februara 1944. tražio dozvolu za povlačenje ostatka mađarskih trupa sa istočnog fronta da bi se, kako on to navodi, one mogle reorganizovati i pripremiti za

²⁶⁹ Deutschland im zweiten Weltkrieg, IV, p. 324.

²⁷⁰ ADAP, E/VII, nr. 156, pp. 305—306.

²⁷¹ Gyula Juhász, o. c. pp. 285—287. Deutschland im zweiten Weltkrieg, IV, p. 324, tom V, p. 528—530.

²⁷² ADAP, E/VIII, nr. 197, pp. 383—385; Elizabeth Barker, o. c. p. 241: Deutschland im zweiten Weltkrieg, V, p. 531.

odbranu sopstvenih granica.²⁷³ Ovaj zahtev je dolazio u teško vreme za Rajh, kada je Hitler pokušavao, krajnjim naporima, da pokrije deo potreba postojećih velikih frontova i da obuzda sve snažnije oslobodilačke pokrete na Balkanu. Prilikom posete rumunskog diktatora Jona Antoneskua Glavnom komandnom centru Vermahta krajem februara 1944. Hitler je, žaleći se na teške posledice 'talijanske izdaje, pored ostalog i zbog slanja 20 nemačkih divizija u Italiju i 26 na Balkan, nabacio usput nekoliko reči o sve slabijoj podršci koju mu pruža Budimpešta, da bi na kraju natuknuo neophodnost jedne vojne akcije protiv Mađara. Obradovani Antonesku odmah je ponudio punu pomoć protiv suparničkog satelitskog režima u Mađarskoj, ali je uz to otkrio i svoje namere, ideju o potrebi proširenja granica Rumunije na račun zapadnog suseda. Videvši da bi i najmanja pomoć Antoneskuovog režima protiv Hortija mnogo više koštala nego što bi donela koristi, Hitler je konačno odustao od traženja bilo kakve podrške Bukurešta u vreme izvođenja vojne okupacije Mađarske.²⁷⁴

Plan operacije »Margareta« bio je završen 12. marta i u njemu je trebalo da dođe do punog izražaja sinhronizovano dejstvo vojske, policije i spoljnospolitičkih institucija Rajha u Mađarskoj, povezano sa akcijama malog broja radikalno pronemački opredeljenih snaga u toj zemlji. Za vojne operacije bio je zadužen komandant Jugoistoka feldmaršal Vajks, za delovanje policije general SS i novoimenovani šef nemačke policije u Mađarskoj Vinkelman (Otto Winkelmann), a političku akciju je već odranije vodio opunomoćenik Vezemajer.²⁷⁵

Pripreme 9 nemačkih divizija izvođene su u najstrožoj tajnosti. Snage iz Jugoslavije trebalo je da upadnu u Mađarsku iz Slavonije i Vojvodine pod maskom priprema za napad na snage NOV i POJ (pod šifrom »Kane« — Cannae), sa težištem na prostoru između Save i Drave. Ipak ovako zamašna operacija nije mogla ostati u punoj tajnosti jer je bilo teško sakriti grupisanje snaga u Austriji i svakodnevni transport u 40 do 50 kompozicija sa trupama koje su se kretale prema austrijsko-mađarskoj granici. Otkrivale su je i obaveštajne službe jedinica NOV i POJ.²⁷⁶ Policija je pod rukovodstvom Vinkelmana izvela najznačajniji deo posla. Uspela je da ilegalno, ili pod imenom raznih komisija, inspekcija ili pod drugim oznakama ubaci oko 20.000 svojih agenata, koji će, uz pomoć domaćih saradnika, učestvovati u obaranju vlade i promeni vođa satelitskog režima.²⁷⁷ Zahvaljujući uspehu ovakvih priprema, vojska nije imala mnogo posla jer se sve zasnivalo na spoljnospolitičkoj i policijskoj akciji.

²⁷³ Adam Magda, Gyula Juhász i Lajos Kerekes, *Allianz ...* nr. 122, pp. 358—359. Takode, nr. 123 i 124, pp. 359—364: ADAP, E/VIII, nr. 178, p. 344, i 706, pp. 397—398. 235, p. 445: *Deutschland im zweiten Weltkrieg*, V, p. 531.

²⁷⁴ Gy al a Juhász, o. c. p. 286: ADAP, E/VII, nr. 236 i 237, pp. 446—454: A. И. Пушкар, Венгрия в годы второй мировой войны ... p. 375.

²⁷⁵ A. И. Пушкар, Венгрия в годы второй мировой войны... p. 375.

²⁷⁶ Zb. NOR, I/8, nr. 46, 53, 58, 59, 63 i 66, V/25, nr. 72 i 80, XII/4, nr. 31: *Deutschland im zweiten Weltkrieg*, V, pp. 533—536.

²⁷⁷ *Das Dritte Reich, Der Sturm auf die Festung Europa, I, Dokumenten* — Verlag, Berlin, XX Band, nr. 3447, pp. 458—462,

Početak je bio specifičan i dobro sračunat korak usmeren ka slamanju šefa satelitske Mađarske regenta Hortija. Njega su uveče 15. marta, dok se nalazio u operi hitno pozvali i saopštili mu da ga Hitler očekuje na sastanak zbog rešavanja važnih pitanja, pored ostalog i u vezi sa njegovim poslednjim pismom u kome je tražio povlačenje mađarskih trupa sa istočnog fronta. Hortijevi saradnici su bili iznenađeni i zbunjeni tim korakom. Prilikom dugih rasprava o navedenom pozivu, samo su predsednik vlade Mikloš Kalai i ministar vojske Catai (Lajoš Csatay von Casta) predlagali Hortiju da ne ide. Strahujući od težih posledica, on je uz podršku većine svojih saradnika, krenuo u pratnji nekoliko ministara vlade 18. marta na sastanak sa Hitlerom. U međuvremenu dobro pripremljene i pokretne snage Vermahta, jačine 9 divizija (tri iz Austrije, pet iz Jugoslavije i jedna iz Slovačke), prebacivane sopstvenim vozilima ili vozovima brzo su, uz pomoć domaćih saradnika, zaposele sve važnije gradske centre u Mađarskoj.²⁷⁸ Tek 19. marta Berlin je dao službeno obaveštenje da su nemačke trupe »na poziv« regenta Hortija umarširale u »prijateljsku« Mađarsku.²⁷⁹ Nije ništa javljano o teškim pritiscima koje je upravo u to vreme vršio Hitler na Hortija i o upornim nastojanjima mađarskog regenta da se odupre diktatu svog starog saveznika i idejnog istomišljenika.

Za svega pet do šest dana bez otpora i prepreka ostvaren je plan »Margareta«. Nemačka vojska je zaposela sve delove zemlje i preuzela kontrolu nad svim institucijama mađarske vojske koja je ostala na mestima i poslovima koje je i do tada obavljala, ali od sada — uz nemačke instruktore, savetnike i »stručnjake« — preko kojih je Vermaht u suštini preuzeo vođenje mađarske oružane sile. Ubačeni nemački agenti i policajci, infiltrirani u mađarsku policiju i žandarmeriju uz domaće radikalne pronaciste počeli su čistku svih državnih, društvenih i drugih struktura mađarskog društva. Već u toku prvih pet dana pohapšeno je, poubijano ili bačeno u zatvore oko 3.000 građana, prvenstveno članova Partije mira, kroz koju su delovali komunisti, aktivni antifašisti, demokratski opredeljeni članovi građanskih partija i jedan broj istaknutih aktivista i službenika satelitskog režima koji se eksponirao svojim probritanskim opredeljenjem. Izvršena je smena u svim instancama režima, uz dovođenje na odgovorne dužnosti članova pronemačkih partija i osvedočenih prijatelja Rajha. Ipak, zbog domaće i strane javnosti u zemlji i inostranstvu i nastojanja da se stekne utisak da je ulazak nemačke policije i vojske bio po želji samih Mađara, promena vladajućeg vrha i imenovanje vlade išlo je dosta sporo. U prvom trenutku, do dolaska nemačkih trupa, bilo je malo odvažnosti na sastancima vlade i krunskog saveta kada su predsednik vlade i ministar unutrašnjih poslova bili spremni da se pruži otpor nemačkoj invaziji. Međutim,

²⁷⁸ А. И. Пушкар, Венгрия в годы ... о. с. р. 378: Josip Mirnić, Nemci u Bačkoj ... р. 285: György Ránki, Unternehmen Margarethe, die deutsche Besetzung Ungarns, Hermann Böhlau, Wien, Köln, Graz, 1984, pp. 158—159: Dyula Juhász, о. с. р. 287: Deutschland im zweiten Weltkrieg, V, 533: ADAP, E/VII, nr. 292, p. 557.

²⁷⁹ ADAP, E/VII, nr. 211 i 272, pp. 512—513.

popuštanje Hortija i krajnji defetizam u vrhovima vojske, policije i politike, pa i onih koji su nedavno molili Britance da im pomognu da se oslobode Nemaca i da ih zaštite od Sovjeta, omogućili su pobjedu Rajha i potpuni uspeh bez upotrebe vojne sile. Tako se desilo da je oko pola miliona naoružanih Mađara, uglavnom onih koji su želeli prekid nametnutog saveza sa Nemačkom i završetak rata uz pomoć zapadnih saveznika, bilo savladano, pošto je bilo na drugoj strani oko 150.000 nemačkih vojnika i policajaca koje je podržavao uski sloj pronacističkih partija u Mađarskoj, i sve to bez ijedne značajnije borbe, bez izraženijeg protesta i političkog otpora. Među grupama komunista, radnika, omladinaca i pojedinih patriota koji su dočekali okupatora sa oružjem našao se i jedan od prvaka građanskih partija i odranije poznatih boraca protiv fašizma, Endre Bajči Žilinski, koji je, pucajući iz pištolja na gestapovce koji su došli da ga hapse, klicao slobodnoj Mađarskoj²⁸⁰

Posle uspešno završene okupacije predstavnici Rajha u Budimpešti postavili su zahtev da se promeni vlada u skladu sa njihovim planovima i namerama. Hortiju, jedinom predstavniku starog režima, koji je trebalo iz širih međunarodnopolitičkih obzira da ostane kao konkretan dokaz da nije oboren režim, već da su iz njega otišli samo »pojedinci« koji su pokušavali da se uz pomoć zapadnih sila odreknu obaveza preuzetih u Trojnom paktu i Mađarsku suprotstave ciljevima Trećeg Rajha, postavljen je zahtev da imenuje vladu koju žele nacisti. Otvoreno mu je rečeno da se više neće ponoviti slučaj Italije i da Mađarska kao prvi saveznik i saradnik Rajha mora to ostati do kraja, da svim svojim ljudskim i materijalnim mogućnostima mora učestvovati u borbi protiv SSSR, SAD i Velike Britanije, boreći se na život ili smrt. Da bi se to ostvarilo, nije se više ni pomišljalo na kompromise, već se izričito tražilo da Horti, za predsednika vlade imenuje vođu nacističkog pokreta mađarske obnove Belu Imredija.²⁸¹

Uverivši se da su nacisti pogazili sve oblike postojanja mađarske državnosti i suvereniteta, da su istovremeno njega kao dugogodišnjeg šefa države ponizili i da nema više šta da izgubi, Horti je odbijao da potvrdi izbor Bele Imredija za šefa vlade pošto je on odranije o njemu imao veoma loše mišljenje. Upornost regenta Hortija je dovela u pitanje nemački ugled uopšte, a posebno kod satelita u drugim zemljama koje je mogla zadesiti ista sudbina. Da bi naveo Berlin na radikalnije rešenje, Vezemajer je izveštavao da je Horti postao fizički i psihički nesposoban, ali se Hitler nije usuđivao da ide do kraja, jer mu je uvek bila potrebna podrška i pomoć satelita i kvislinga u potčinjenim zemljama.²⁸² Spoljni razlozi su, uglavnom, i ovog puta prisilili nacistički vrh da pristane na neku vrstu kompromisa i da prihvati Hortijevog kandidata za predsednika nove

²⁸⁰ György Ránki, o. c. pp. 160—164 i 291.

²⁸¹ Adam Magda, Gyula Juhász, Lajos Kerekes, o. c. nr.... 125, 126 i 127, pp. 365—381; Gyula Juhász, Hungarian Foreign Policy... pp. 228—229; Deutschland im zweiten Weltkrieg, V, p. 533.

²⁸² ADAP, E/VII, nr. 277, pp. 520—521.

vlade, mađarskog poslanika u Berlinu Stojaija koji se godinama pokazivao kao provereni i postojani prijatelj Nemačke.²⁸³

Moćnici Rajha angažovani neposredno na tlu Mađarske, Kaltenbruner, Vezemajer i Vinkelman, uspeali su da na najodgovornije funkcije u novoj vladi Stojaija koju je potvrdio regent Horthy nature svoje ljude iz profašističkih radikalnih partija, Raca (Jeno Ratz) potpredsednika vlade i Jaroša (Jaross Andor) za ministra inostranih poslova kao i veći broj drugih u nižim organima vojske, policije i državne uprave. Nešto kasnije Vezemajer je ugurao u vladu i propalog kandidata za predsednika Belu Imredija kao ministra bez portfelja, ali zaduženog za veoma važan sektor — za privredne poslove, odakle će organizovati opštu pljačku mađarskog naroda.²⁸⁴

Posle višednevne hajke na komuniste i demokratski opredeljene građane imredisti su, imajući povlašćen položaj u reorganizovanim organima vlasti, naročito u policiji, nastavili sa progonima i zatvaranjima svih onih koji bi im mogli smetati, usmeravajući svoje akcije i protiv nosilaca vlasti u vreme Mikloša Kalaia, i većine članova delegacije koja je pratila regenta Hortija u Hitlerov Glavni stan 19. marta. Pod udar su došli ministar inostranih poslova Enu Gici (Jeno Ghyczy) načelnik Generalštaba mađarske vojske, general Sombathelji, ministar unutrašnjih poslova Keresteš (Lajos Keresztes-Fischer), šef policije u Budimpešti Ujzaši (Isvan Ujszaszy), dok je njihov glavni neprijatelj i bivši predsednik vlade, Mikloš Kalai, uspeo da se na vreme skloni u tursku ambasadu u Budimpešti.²⁸⁵

Po uspešnom obavljanju glavnog dela posla u Mađarskoj na scenu je stupilo nemačko ministarstvo inostranih poslova. Ministar Ribentrop je 22. marta uputio predstavnicima Nemačke u svetu cirkularno pismo u kome je podvučeno da se u svim prilikama mora tvrditi da je do ulaska Vermahta u Mađarsku došlo na poziv Mađara radi unutarnje stabilizacije u toj zemlji i što doslednijeg ispunjavanja savezničkih obaveza prema Nemačkoj u udruženim, zajedničkim ratnim naporima. Usledio je 28. marta identičan cirkular predsednika nove mađarske vlade Stojaija predstavništvima Mađarske u inostranstvu, u kome je okupacija zemlje predstavljena kao »prijateljska« pomoć sa ciljem jačanja saradnje dve zemlje u duhu poznate doktrine čelnika pronacističke orijentacije u Mađarskoj pokojnog Gembeša.²⁸⁶

Javna i bezobzirna politika mešanja i infiltracije nacista, kako domaćih, tako i onih iz Rajha, nastavljena je u svim oblastima ži-

²⁸³ Sticajem prilika, Firer, srbofob u svim svojim nastojanjima, morao je za šefa nove mađarske vlade da prihvati mađarizovanog pripadnika iz porodice srpskih graničara Stojkovića, u novom obliku Stojaija, koji se tokom godina pokazao kao proveren i postojan prijatelj i saradnik Nemačke. A. I. Puškaš, *Vengrija v godi...* pp. 379–387.

²⁸⁴ Ibid. pp. 384–385: Gyula Juhász, *Hungarien Foreign Policy...* pp. 289 i 295.

²⁸⁵ Deutschland im zweiten Weltkrieg, V, pp. 535 i 620. Takode, A. И. Пущкаш, о. с. pp. 385–386: György Ránki, о. с. p. 169: ADAP, E/VII, nr. 343, pp. 642–643.

²⁸⁶ ADAP, E/VII, nr. 288, pp. 549–551. Takode, nr. 343, pp. 642–643.

vota u Mađarskoj, a naročito u organima policije, žandarmerije, u vojnim i privrednim ustanovama i institucijama. Krajnje reakcionarni kurs je sve više pooštavan. Posle razbijanja demokratskih partija i snaga, našle su se na udaru i konzervativne snage mađarskog društva koje su činile glavni oslonac dotadašnje saradnje sa silama Osovine i podržavale angažovanje mađarske vojske na istočnom frontu. Sada im je pripisano kao greh što su izlaz iz nastale situacije očekivali u krah totalitarnih sila, uz nagodbe sa konzervativnim snagama Nemačke i zapadnim silama i usmeravanje zajedničke oštrice protiv SSSR i demokratije uopšte. Sve mere tih snaga građene na platformi saradnje međunarodnog kapitala i monopola, kao što su bili: tajne novčane i trgovinske veze, zaštita moćnog jevrejskog kapitala u Mađarskoj (koja je postigla značajne pozitivne rezultate u očuvanju egzistencije brojne skupine mađarskih Jevreja), očuvanje ostataka starog feudalno-buržoaskog parlamentarizma i druge, našle su se pod strogim udarima.

Izuzimajući pronaciste, zabranjen je rad svih političkih organizacija, uključujući tu i krajnje konzervativne građanske partije. Opočeli su progoni, pljačke i deportacije Jevreja, preduzete su mere da se glavna snaga Mađarske, njena vojska Honved što više potčini i uključi u neposrednu službu Rajha. Prvi i veoma uspešan korak u potčinjavanju Honveda predstavljale su razne vojne komisije, inspekcije, grupe stručnjaka i inspektora koji su raspoređeni po mađarskim jedinicama, preko kojih je neposredno vršen nemački uticaj na oružanu silu Mađarske. Jedan vešt Hitlerov potez koji je prihvaćen na sastanku nove vlasti u Budimpešti 28. marta i uobličen zaključkom da operativno komandovanje Honveda teče najviše do divizije a da viši sastavi budu pod operativnim komandovanjem Nemaca, značio je u suštini oduzimanje komandovanja iz ruku mađarskih generala i predavanje nemačkim komandama.²⁸⁷ Na temelju toga će uslediti naredbe o uključivanju i pokretanju novih mađarskih divizija prema istočnim granicama Mađarske u duhu planova i zadataka nemačkog komandovanja. Tako su odmah po ulasku Vermahta u Mađarsku, a po nalogu nemačke komande, 2. oklopna divizija i 16. i 24. pešadijska divizija Honveda upućene prema frontu na Karpatima.²⁸⁸ Zbog sve većih pretnji sa Istoka, već 29. marta traženo je upućivanje 20. 25. i 27. divizije Honveda prema istočnom frontu. Da bi mobilizacija i opremanje novih jedinica tekli što brže, Hitler je naredio da se u Mađarskoj, slično kao i u Nemačkoj, uvede opšta mobilizacija koju su preko svojih komisija i grupa instruktora predvodili i kontrolisali Nemci.²⁸⁹

U sprovođenju totalne mobilizacije u Mađarskoj naročita pažnja je posvećena takozvanom trećem talasu regrutovanja mađarskih folksdojčera u SS jedinice, u čemu do tada nisu postignuti ni približ-

²⁸⁷ Adam Magda, Gyula Juhász, Lajos Kerekes, nr. 128, p. 392. Takođe, Gyula Juhász, *Hungarian Foreign Policy*, p. 293: DASIP, NAV, T-120, Rdi. 162, sn. 139635-36; György Ránki, o. c. p. 192.

²⁸⁸ György Ránki, o. c. pp. 189—191.

²⁸⁹ Ibid. pp. 193—194: ADAP, E/VII, nr. 298, p. 579.

no zadovoljavajući rezultati u poređenju sa onim u susednim zemljama. U toku prve dve regrutacije prikupljeno je oko 35.000 dobrovoljaca, što je iznosilo samo 5% od ukupnog broja folksdojčera u Mađarskoj, zajedno sa anektiranim teritorijama, od čega je, prema nemačkim izveštajima, najviše dobrovoljaca bilo među Nemcima iz Bačke. Da bi regrutacija bila uspešnija, obećano je 22. aprila svim folksdojčerima sa teritorije Mađarske koji se prijave u SS da automatski dobijaju nemačko državljanstvo, uživajući istovremeno prava mađarskih građana i sva prava građana Rajha.²⁹¹ Pristupilo se mobilizaciji svih sposobnih muškaraca, folksdojčera: oni od 17 do 35 godina starosti regrutovani su u SS divizije, od 35 do 40 godina u policijske i žandarmerijske jedinice i od 41 do 62 godine u razne radno-pozadinske vojne ili frontovske službe. Međutim, bio je splasnulo zanos i samih domaćih Nemaca i spremnost da rade i da se bore za veliki nemački Rajh, pa se plan o mobilizaciji oko 120.000 mađarskih folksdojčera veoma sporo odvijao. U mnogim selima i gradovima Mađarske kao i u anektiranim pokrajinama mnogi pojedinci, pa i čitave grupe su izbegavali da se odazovu pozivu da stupe u SS. Do avgusta 1944. i krize koju je uslovio prodor trupa Crvene armije preko Rumunije bilo je mobilisano u SS jedinice samo oko 75.000 obveznika, od kojih je jedan broj otpao iz zdravstvenih razloga i bio uključen u pozadinske službe. Do tog vremena su na tlu Mađarske, uključujući i anektirane teritorije, formirane tri SS divizije — 18. SS pancir grenadirski divizija, 22. konjička SS divizija i 31. SS grenadirski divizija.²⁹¹

Uporedo sa osiguravanjem dominacije u političkim i vojnim odnosima, Nemci su uz pomoć mađarskih pronacista na čelu sa Belom Imredijem, zaduženim za privredu u novom budimpeštanskom vrhu, a i posredstvom svojih privrednih stručnjaka i instruktora infiltriranih u razne komisije i tehničko-stručne grupe, osigurali apsolutnu dominaciju u svim oblastima privrednog života Mađarske. Uz ranije preuzeta preduzeća, u kojima je preovladavao nemački kapital, izvršena je opšta militarizacija svih grana proizvodnje koje su se mogle podvesti pod oznaku grana značajnih za razvoj i produkciju ratne industrije. Velika mađarska preduzeća, naročito za proizvodnju deficitarnih vrsta naoružanja i municije, aviona i avio-opreme, raznih vrsta transportnih i prevoznih sredstava, protivavionske artiljerije i drugih proizvoda za front, radila su punim kapacitetom pod neposrednom kontrolom nemačkih nadzornika već od kraja marta.²⁹² Došlo je do brzog preokreta u radu najviših međudržavnih privrednih i trgovinskih organa. Tako je zasjedanje Međudržavnog trgovinskog komiteta koje je počelo u Beču još 18. februara i nailazilo ranije na znatne poteškoće, naprečac završeno već 18. marta uz potpisivanje Protokola o razmeni za narednu godinu. Protokol o razmeni obuhva-

²⁹¹ ADAP, E/VII, nr. 353, pp. 660—662.

²⁹¹ Loránt Tilkovszky, *Ungarn und die deutsche »Volksgruppenpolitik« 1938-1945*, Budapest, 1981, p. 320; György Ránki, o. c. p. 248; Josip Mirnić, o. c. pp. 297—324.

²⁹² ADAP, E/VII, nr. 278, p. 520, 279, pp. 523—524; *Deutschland im zweiten Weltkrieg*, IV, p. 324, V, p. 528.

tao je sve ono što su predlagali i želeli Nemci u pogledu isporuke nafte, boksita i svih vrsta agrarnih proizvoda. Obećane su takođe, tražene količine novca za okupacione troškove i već polovinom aprila nova vlada je izdvojila oko 200 miliona penga za pokrivanje naraslih potreba mađarske ratne industrije.²⁹³

Radi organizovanijeg nastupa i što obimnijeg korištenja mađarskih sirovina, u nemačkom Ministarstvu inostranih poslova održano je 19. aprila 1944. godine specijalno savetovanje posvećeno organizaciji mađarske ratne proizvodnje, njenom planiranju i praćenju, finansiranju i podsticanju onih oblasti koje su imale poseban značaj u ratu, kao što su bile: agrarna proizvodnja, rudarstvo, smeštaj i eventualna evakuacija robe i dobara, sistem obračuna između dve zemlje, pitanja radne snage i slično.²⁹⁴

Uporedo sa uplitanjem oružane sile i države u sve oblasti, pa i u oblast privrede, intenzivno su se ubacivale i privatne firme i kapital. Bogaćenju na račun pljačke imovine bogatih jevrejskih porodica u Budimpešti nisu mogli odoljeti ni pojedinci iz najviših nacističkih vrhova. U grabljenju ovih bogatstava došlo je do direktnih sudara između pojedinih moćnika u nacističkom vrhu, maršala Geringa, i vođe SS i šefa policije Rajha Himlera. Himler je još u vreme pripremanja okupacije Mađarske, zajedno sa svojim saradnicima generalom Vinkelmanom, Vezemajerom, pa i Kaltenbrunerom, koji je povremeno dolazio u Budimpeštu, bacio oko na imovinu koncerna »Manfred Weiss« koji je posedovao više od 50% krupne industrijske proizvodnje u Mađarskoj. Odmah posle okupacije zemlje Nemci su konfiskovali veći deo imovine kojom su raspolagale bogate jevrejske porodice u Mađarskoj. Istovremeno, na ovaj dobitak računalo je i veliko preduzeće »Herman Gering Werke«. Zahvaljujući ulozi svojih saradnika u okupaciji Mađarske i podršci ministra bez portfelja Imredija, »zaduženog« za pljačku Mađarske, Himler je bio brži od Geringa i naturio je ovom koncernu ugovor o 25-godišnjem zakupu dela proizvodnje i kapitala koji je pripadao Jevrejima, na ime čega je nemačka policija odobrila prebacivanje 26 članova najbogatijih mađarskih porodica iz Mađarske u Švajcarsku. Maršal Rajha Gering, povređen ovim porazom, utvrdio je preko svojih agentura da je jedan od najbogatijih Jevreja koji je učestvovao u ovoj pogodbi, Ferenc Horina, bliži rođak Bele Imredija, vođe mađarskih nacista »Partije mađarskog preporoda« i jednog od glavnih vinovnika masovnih progona i uništavanja mađarskih Jevreja. Prepirke oko jevrejske imovine dovele su do dubljih sukoba i promena u nemačkom osloncu na domaće saradnike u Mađarskoj, pa je Bela Imredi izgubio moć među nacistima, a 7. avgusta je morao otići i sa minstarskog položaja.²⁹⁵

Slabljenje moći jednog krila pronacističkog pokreta u Mađarskoj dalo je više prostora za jačanje drugom Salašijevom krilu (Fe-

²⁹³ ADAP, E/VII, nr. 278, p. 522 i 338, p. 637.

²⁹⁴ ADAP, E/VII, nr. 360, pp. 684–687. Takođe, E/VIII, nr. 50, pp. 96–97.

²⁹⁵ А. И. Пушкaш, Венгрия в годы . . . pp. 391–394. Takođe, šire: ADAP, E/VIII, nr. 40, 48, 66, 106, 117 i 124.

rene Szalasi) koje je u politici nemačkih nacista u vreme okupacije igralo drugostepenu ulogu²⁹⁶ Učestvujući u borbi protiv Kalaijevog režima, pa i regenta Hortija, Salasi je pokušavao ranije da se nametne Vezemajeru i drugim nemačkim glavnim faktorima u to vreme u Budimpešti, ali zbog nešto slabijih ocena koje je dobio upravo od Vezemajera nije prošao, te je prednost dobio, kako smo videli, Bela Imredi.²⁹⁷ Ovakvom ishodu u vreme okupacije doprineo je grubo Salasijev radikalizam, posebno njegov zahtev da se Horti odmah odbaci što je bilo suprotno Hitlerovim nastojanjima da svoj novi sistem u Mađarskoj gradi zaklonjen iza, u stvarnosti, izolovanog i obezvlašćenog regenta.²⁹⁸

Imredijev pad je u izvesnom smislu značio i slabljenje unutar-nje snage novopostavljene vlade na čelu sa Stojaijem, pa je to ponovo pokušao da iskoristi regent Horti, a i ljudi oko njega, nastojeći da suzbiju samovolju malog broja mađarskih pronacista i samovlašće SS i nemačke policije, posebno organa Gestapoa. Horti je ponovo počeo da organizuje svoje snage i u tu svrhu je održao 10. maja 1944. godine tajnu sednicu krunskog saveta.²⁹⁹ Međutim, ni Horti više nije imao uslova za okupljanje svojih ljudi, niti da pri tako rigoroznim nemačkim merama pokrene svoje snage. Vezemajer i njegovi agenti pratili su novu Hortijevu igru, pa su počeli da pripremaju još jaču nemačku kontrolu radi apsolutnog vezivanja Mađarske za sudbinu nemačkog Rajha, uz oslonac na preostali deo nacističkih saradnika u Mađarskoj — salašiste, zvane i njilašisti.³⁰⁰

Obostrano usmeravanje težišta na mobilizaciju, okupljanje i pripremanje jedinica Honveda za pružanje otpora nadiranjima Crvene armije preko Karpata usporavalo je ovu akciju. Iako je već bilo prikupljeno 11 mađarskih divizija sa oko 350.000 vojnika, nastojanja svih snaga su i dalje bila usmerena na pripremanje i upućivanje novih divizija na Istok.³⁰¹

Smetnje u nastojanjima nemačkih nacista da potpuno vežu Mađarsku za sebe i da je totalno iskoriste za svoje ratne ciljeve činio je pokret otpora, koji je rigoroznim merama bio desetkovan, ali ne i uništen. I pored toga što je u vreme masovnih pogroma u proleće 1944. među zatvorenima i ubijenima bilo i oko 4.000 njegovih pripadnika, on je i dalje jačao, naročito pod uticajem uspeha narodno-oslobodilačke borbe u anektiranim područjima, Bačkoj, Baranji, Za-

²⁹⁶ György Ránki, o. c. 177.

²⁹⁷ ADAP, E/VII, nr. 318, p. 606.

²⁹⁸ ADAP, E/VII, nr. 313, p. 600.

²⁹⁹ ADAP, E/VIII, nr. 2, p. 3: AJ, NAV, T-77, Rol. 883, sn. 632086-89. telegram Vezemajera nr. 171 od 13. maja 1944.

³⁰⁰ ADAP, E/VIII, nr. 44, pp. 86—87: PA, Büro St. S. Ungarn, Bd. 12, telegram Vezemajera — RAM, nr. 193 od 20. maja 1944.

³⁰¹ BA, MA, Bestand R-H 31. V. 3, izveštaj generala Zellnera nr. Ic 49 od 24. maja 1944: György Ránki, o. c. pp. 262—263: Deutschland im zweiten Weltkrieg, V, p. 533. A. И. Пушкеш, Советский Союз и движение сопротивления в Венгрии... p. 361.

karpatskoj Ukrajini i u delovima Slovačke i Transilvanije.³⁰² U maju 1944. godine je učinjen krupan korak u jačanju pokreta otpora formiranjem Narodnog fronta u koji su se uključili uz KP Mađarske, i leva krila Socijaldemokratske partije, Partije sitnih posednika, Narodne seljačke partije i pojedinih grupa iz redova demokratski opredeljenih monarhista. Front je istakao program borbe svih demokratskih i antifašistički opredeljenih snaga protiv okupatora za oslobođenje zemlje i stvaranje demokratskog sistema.³⁰³

Porazi nemačkih armija na Istoku i jačanje pokreta otpora ubrzali su diferencijaciju u redovima vodeće konzervativne buržoazije, razbivši je na brojnije krilo oko Hortija i malobrojne ali zbog podrške Nemaca, jake grupe mađarskih pronacista.³⁰⁴

Radi povezivanja razjedinjenih i međusobno suprotstavljenih grupa vladajuće mađarske buržoazije, čija je nesloga mogla da doprinese još većim pretnjama sa Istoka, Hitler je 6. juna 1944. ponovo vodio razgovore sa Stojajem u Kleshajmu, pokušavajući da objedini ove grupe na zadacima jačanja oružanih snaga Mađarske i njihovog angažovanja u odbrani od Crvene armije.³⁰⁵

Međutim, pukotina koja je nastala između do tada vladajuće i moćne buržoazije oko Hortija i malobrojnih imredista, koje je držala samo zaštita i moć Vermahta i nemačke policije, nije se mogla premostiti. Sa slabljenjem i ono malo uticaja koji su pristalice Imredija mačem i silom uspele da ostvare, rasla je spremnost krugova buržoazije oko regenta Hortija da se suprotstave otvorenom diktatu i okupaciji. U pismu koje je Horti uputio Hitleru u to vreme stajalo je da je nemačka strana napustila sva svoja obećanja iz Kleshajma od 18/19. marta, da pristalice Imredija i Salašija uz najpotpuniju saradnju nemačke policije i drugih institucija Rajha u Mađarskoj sve više ruše osnovne tekovine mađarskog suvereniteta.³⁰⁶ Horti je najdublje nezadovoljstvo izražavao zbog toga što se Rajh u Mađarskoj oslanja na mali sloj pristalica Bele Imredija i Ferencu Salašija, koji nemaju nikakav ugled u narodu, i koje Nemačka podržava u njihovim nastojanjima da silom i oružjem likvidiraju poslednje ostatke režima koji je on gradio dve decenije.³⁰⁷

Držeći se osnovnih Hitlerovih smernica da se i dalje mora držati starog regenta, kako bi Mađarska ostala na strani Rajha, Vezem-

³⁰² Дюла Каллаи, Движение за независимость Венгрии ... 1936—1945. „Прогрес“, Москва 1968. (Prevod s mađarskog), pp. 198—206: I. Pinter, Mađarska, u: Pokreti otpora u Evropi. . pp. 194—195: A. И. Пушкар, Венгрия в годы ... pp. 403—407.

³⁰³ I. Pinter, o. c. pp. 194—197: ДюлаКаллаи, o. c. pp. 213—230: A. И. Пушкар, Венгрия в годы ... pp. 297—298.

³⁰⁴ BA, MA, Bestand R-H, 31. V. 3 Izveštaj generala Zellnera za juni 1944. Ic nr. 722, od 4. avgusta 1944: DASIP, NAV, TE-120, Rol. 162, sn. 130433-38, policijski izveštaj iz Budimpešte od 27. maja 1944.

³⁰⁵ ADAP, E/VIII, nr. 54, pp. 101—108.

³⁰⁶ Adam Magda, Gyula Juhász, Lajos Kerekes, o. c. nr. 129, pp. 282—283: ADAP, E/VIII, nr. 101, pp. 171— 173: AJ, NAV, T-12, 120, Rol. 1757, sn. E 025123-25, policijski izveštaj iz Budimpešte od 20. juna 1944.: György Ránki, o. c. pp. 348—9.

³⁰⁷ ADAP, E/VIII, nr. 105, p. 183.

jer je i dalje održavao veze sa njim nastojeći da ga što više zainteresuje i pridobije za organizovanje odbrane od »sovjetske« opasnosti sa istoka. Ova ideja je imala svoje opravdanje i zbog činjenice da pristalice Imredija i Salašija nisu imale podršku među oficirima u Honvedu, što je ograničavalo mogućnost za organizovanje odgovarajuće odbrane režima.³⁰⁸

Ostajući veran zajedničkoj borbi protiv »komunističke opasnosti«, Horti je kao uslov te saradnje i uspeha akcije zahtevao suzbijanje svemoći mađarskih radikalnih pronacista i njihovih direktnih podstrekača iz Rajha. U novom, još oštrijem pismu Hitleru od 17. jula, on otvoreno iznosi da svi problemi koji se stvaraju u zemlji proizilaze neposredno iz politike i postupaka nemačkih institucija i snaga uperenih protiv osnova suvereniteta Mađarske, navodeći da u zemlji vladaju policija i Gestapo, da je čitava mađarska privreda podvrgnuta žestokoj eksploataciji, traži da se, u duhu ranije datih obećanja, dozvoli formiranje nove vojne vlade koja bi bila u stanju da stane na put krizi koja vodi Mađarsku u propast.³⁰⁹

Pritisnut problemima i gubicima na svim frontovima, Hitler je ostrim recima pokušao da opovrgne Hortijeve optužbe,³¹⁰ ali se nije suprotstavio ideji dovođenja jake »vojne« vlade, pozivajući svoga starog saradnika da udruže sve raspoložive snage u borbi protiv »boljševizma«.³¹¹ Nekoliko dana kasnije Hitler je primio Hortijevog izaslanika Mikloša Dalnokija (Mikloš Dalnoki), i kritikujući Hortija što ne vidi da su za sve krivi mađarski Jevreji koji su povezani sa međunarodnim komunizmom, prihvatio ideju formiranja vojne vlade koja bi poboljšala organizovanje odbrane Mađarske od komunističke opasnosti.³¹²

Ofanziva Crvene armije preko Dnjestra i Rumunije krajem avgusta, opšti ustanak Rumuna i sve očiglednija kolebanja u Bugarskoj i Turskoj, ponovo su prisilili Hitlera da u Mađarskoj traži oslonac na regenta Hortija, nadajući se da će uz njegovu pomoć lakše savladati unutarnje otpore u ovoj zemlji. Definitivno je prihvatio Hortijevu ideju o formiranju »jake« vojne vlade koja bi bila usmerena na organizovanje trupa za odbranu istočnih granica od Crvene armije. Nadao se da će podrškom revanšističkih težnji prema Rumuniji, koja ga je totalno izdala, uspeti da ojača tabor pristalica u Mađarskoj, koji će ga podržavati u ratu na Istoku. Na Hitlerovu promenu stava delovalo je i mišljenje stručnjaka za Mađarsku Vezemajera, on je takođe verovao da se korišćenjem suprotnosti između Mađara, koji su još uz Rajh i Rumuna, koji su prešli na drugu stra-

³⁰⁸ ADAP, E/VIII, nr. 119, pp. 216—218.

³⁰⁹ Adam Magda, Gyula Juhász, Lajos Kerekes, o. c. nr. 130, pp. 384—386; Gyula Juhász, o. c. p. 298.

³¹⁰ AD AP, E/VIII, nr. 121, p. 222; Gyula Juhász, o. c. p. 298.

³¹¹ Hitler je tom prilikom poručio: »... da će Regent Horti, kao jedan od prvih boraca protiv boljševizma, uvideti da svako odstupanje od svojevrmeno odabranog puta u Kleshajmu vodi do najtežih suprotnosti unutar Mađarske, do slabljenja fronta na istoku i samim tim, eventualno, do nesagledivih konzekvenci za opstanak Mađarske i egzistenciju mađarskog naroda«. ADAP, E/VIII, nr. 121, p. 223.

³¹² ADAP E/ VIII, nr. 130, pp. 238—243.

nu, kao i uz oslonac na jaku vojničku vladu, mogu postići odgovarajući uspesi u masovnijem uključivanju Mađara u borbu protiv Crvene armije. Na listi vojne vlade pod predsedništvom generala Lakatoša (Geza Lakatos) koja je formirana 28. avgusta 1944, uz generale koji su pokazivali najviši stepen vernosti Rajhu bilo je i onih koji su i dalje želeli kompromisnu politiku. Međutim, Vezemajer je verovao da će izmenjeni uslovi doprineti da se nova vojna vlada angažuje svim snagama na strani Rajha, te da će pridobiti protiv Rumunije i veći deo stanovništva.³¹³

U izveštaj u koji je Vezemajer uputio ministru Ribentropu istog dana kada je sačinjena lista nove vlade oseća se doza optimizma. Vezemajer ističe da je dobro što je ona distancirana od Partije mađarske obnove i Partije strelastih krstova koje zbog slabog uspeha u narodu sve više pribegavaju međusobnim raspravama, kao i sve ostale političke partije u ovoj zemlji koje su, direktno ili indirektno, bile kočnica u pridobijanju Mađarske za punu saradnju sa Nemačkom. Izložio je tom prilikom i obiman program nove vlade u osam prioriternih tačaka, ističući kao okosnicu tog programa vertiost Mađarske Rajhu »do poslednjih konsekvenci«u svim vidovima saradnje dveju zemalja u teškim ratnim uslovima.³¹⁴

Pad diktature u Rumuniji i masovno opredeljenje rumunskog naroda protiv Nemaca, kao i naglo širenje uticaj a SSSR u Bugarskoj, brzo su oslobodili mađarsku generalsku vladu zabluda i iluzija. U takvim uslovima izgubili su veru u korisnost ulaganja napora za okupljanje novih mađarskih divizija i njihovo slanje na karpatski front pod vodstvom nemačkih viših komandi, jer su shvatili da se Sovjeti više ne mogu zaustaviti. Zato su, zapostavljajući vojne poslove, glavnu pažnju ponovo posvetili uspostavljanju veza sa zapadnim saveznicima u nadi da će se uz njihovu pomoć spasti od dolaska Crvene armije. Pod pritiskom činjenice da se sovjetski uticaj širio preko jugoistočne Evrope, potiskujući pozicije starih režima i britanskog uticaj a u tim zemljama, saveznici su pokazivali više spremnosti da kontaktiraju sa strukturama koje su tražile oslonac na njih. Obnovljene su veze između Mađara i Britanaca preko misije Bakač — Besenjija (Gyorgy Bakach — Bessenyei). Međutim, pokušaji Britanaca da zainteresuju svoje saveznike Sovjete za pregovore nisu uspeli. Sovjeti su im otvoreno saopštili ono što su i sami znali — da je cela akcija mađarskog vrha usmerena — koliko na odvajanje od Nemaca, toliko i na stvaranje brane za sprečavanje Crvene armije da pređe mađarsku granicu. Nisu mogli proći ni kompromisni predlozi misije generala Nađa (Nady Istvan) u Italiji koji je preneo saveznicima molbu regenta Hortija i premijera Lakatoša da sa trupama Crvene armije koje su na pragu Mađarske učestvuju u okupaciji i armije zapadnih saveznika, jer nisu postojali nikakvi uslovi da tamo stignu njihove trupe. Da bi ubedili zapadne saveznike, dele-

³¹³ Adam Magda, Gyula Juhász, Lajos Kerekes, o. c. nr. 131, pp. 386–391: Gyula Juhász, o. c. pp. 297–300: А. И. Пушкеш, Венгрия в годы... pp. 427–428: DASIP, NAV, T-120, Rol. 162, sn. 130384–87, policijski izveštaj iz Budimpešte od 24. avgusta 1944.

³¹⁴ ADAP, E/VIII, nr. 184, pp. 365–368.

gati Budimpešte u Italiji obećavali su da će mađarske trupe odmah okrenuti oružje protiv Nemaca. Znajući da za takvo rešenje ne postoje realni uslovi, Sovjeti su odbijali pregovore i tražili kapitulaciju i predaju jedinica Honveda trupama antihitlerovske koalicije koje su nastupale prema Mađarskoj — a to je značilo trupama Crvene armije koje su jedine u to vreme bile na granicama Mađarske.³¹⁵ Koncentracije mađarskih trupa prema severozapadnim granicama i Transilvaniji, dok je južno krilo ostalo potpuno otvoreno, otkrivale su prave namere mađarske vlade koje je uočila i nemačka obaveštajna služba — da se, ukoliko to omogućavaju okolnosti sa tih pravaca brane od Sovjeta a da se zapostavi pravac odakle se očekivao eventualni nailazak trupa zapadnih saveznika.³¹⁶

Izgubivši nadu da će doći do pomoći zapadnih saveznika, vlada generala Lakatoša je, uz Hortijevu saglasnost, povećala koncentraciju svojih trupa uz obećanje da će sve preduzeti da bi zaustavila Crvenu armiju na mađarskim istočnim granicama.³¹⁷ Prodori sovjetskih trupa na jugozapad, prema Dunavu i na zapad zajedno sa Rumunima preko Karpata u delove Transilvanije izazvale su tešku krizu u Sofiji i njen još teži odjek u Budimpešti.³¹⁸ Pokreti snaga Crvene armije preko Banata prema zapadu 8. septembra 1944. doveli su u Budimpešti do prave panike. Javno se pričalo da će oklopne divizije Crvene armije u roku od dva dana stići preko Segedina u glavni grad Mađarske. Horti je hitno sazvao krunski savet sa koga je upućen alarmantan poziv Nemcima da upute pojačanja za odbranu istočnih granica Mađarske. Vezemajer je istovremeno javljao Berlinu da je u Budimpešti zavladao kaos i da je panika zahvatila vrhove satelitskog režima.³¹⁹ Krunski savet koji je, uz najveće Hortijevo angažovanje i uz male prekide, bio stalno na okupu, doneo je istog dana odluku da se od Nemaca traži vojna pomoć za odbranu istočnih mađarskih granica. Najavio je da će ako ona ne stigne u roku od 24 sata Mađarska zatražiti primirje.³²⁰ U novonastalim uslovima Nemcima je bilo sasvim jasno da postojeća vlada nije u stanju da organizuje odbranu istočnih granica Mađarske i da bilo šta učini u zaustavljanju sovjetskih trupa. Ispadanje Bugarske i Finske iz osovinskog bloka, a naročito prodor jedinica Crvene armije preko mađarske granice, doveli su 23. septembra 1944. godine krizu li vodećim mađarskim krugovima do vrhunca.³²¹ General Vinkelman, šef SS i nemačke policije u Mađarskoj, imao je podatke o tajnim sastancima krunskog saveta kod regenta Hortija i o misiji generala Nađa u Italiji. Uverivši se da je starog regenta i vojnu vladu uz njega ubuduće nemoguće koristiti u ratu protiv Sovjeta, vratio se staroj

³¹⁵ Elisabeth Barker, o. c. p. 245; Mario D. Fenyo, o. c. pp. 207—220.

³¹⁶ ADAP, E/VIII, nr. 203, pp. 396—397.

³¹⁷ ADAP, E/VIII, nr. 214, pp. 422^23, 217, pp. 418-^120.

³¹⁸ Drugi svetski rat, 4, pp. 325—344.

³¹⁹ ADAP, E/VIII, nr. 230, pp. 439-441.

³²⁰ Adam Magda, Gyula Juhász, Lajos Kerekes, o. c. nr. 132, p. 400.

³²¹ А. И. Пушкар, Советский Союз и движение сопротивления в Унгарии ... p. 368. Isti autor, Венгрия в годы ... pp. 430—457; Das Dritte Reich, Der Angriff auf die deutschen Grenzen, 22, band, Berlin, pp. 143—145.

ideji da se oslonac u Mađarskoj potraži u malobrojnoj (ali spremnoj na saradnju) Partiji strelastih krstova Ferencu Salašija.³²²

Na drugoj strani, satelitski vrh u Budimpešti se konačno uverio da zbog nadmoći Crvene armije i velikih uspeha Sovjetskog Saveza neće moći da pridobije zaštitu zapadnih sila, te da je čitav razvoj završnog dela drugog svetskog rata na istoku Evrope doveo do toga da su Britanci u ovom regionu prepustili inicijativu svom sovjetskom savezniku. Ovo je došlo do izražaja posebno u zemljama na čijim je vratima kucala sovjetska oružana sila dok su savezničke armije bile suviše daleko. Posledica tog saznanja bili su pokušaji satelitskog vrha da pregovara sa Sovjetima o primirju, pa su zbog toga u prvoj polovini oktobra 1944. godine tri mađarske mirovne misije prelazile liniju istočnog fronta.³²³

Kada su Nemci videli da su iscrpljene sve mogućnosti oslanjanja na postojeće konzervativne snage u Mađarskoj usledilo je 15. oktobra 1944. obaranje vojne vlade i formalna predaja vlasti vođi malobrojne Partije strelastih krstova, Ferencu Salašiju, u stvari, vlast u celoj zemlji preuzele su nemačka policija i vojska.³²⁴ Na taj način je dovršena potpuna okupacija Mađarske koja je otpočela polovinom marta 1944. godine.

7. PROGONI I UBIJANJE JEVREJA

U toku okupacije Mađarske u martu 1944. nacisti su počeli fizičku likvidaciju Jevreja u ovoj zemlji gde je bilo blizu tri petine ukupnog jevrejskog žiteljstva koje je u to vreme živelo na jugoistoku Evrope. Iako je teško utvrditi njihov tačan broj na Jugoistoku zbog različitog tretmana potomaka iz mešovitih brakova, mogu se prihvatiti podaci da je u Mađarskoj sa anektiranim područjima 1941. godine bilo oko 800.000 Jevreja,³²⁵ i još oko 600.000 u ostalim zemljama jugoistočne Evrope.³²⁶

³²² ADAP, E/VIII, nr. 234, pp. 446—447: Elisabeth Barker, o. c. pp. 245—246.

³²³ Elisabeth Barker, o. c. pp. 245—246: А. И. Пушкар, Советский Союз и движение сопротивления в Венгрии ... pp. 369. Das Dritte Reich ... Band 22, p. 145.

³²⁴ Adam Magda, Gyula Juhász Lajos Kerekes, o. c. nr. 133—136, pp. 400—403: AIJAP, E/VIII, nr. 244, pp. 459—460: Das Dritte Reich,... Band 22, pp. 154—167: Elisabeth Barker, o. c. pp. 246—248.

³²⁵ Martin Broszat, u članku, Das Deutsch-ungarische Verhältnis und die ungarische Judenpolitik in den Jahren 1938—1941, objavljenom u Zborniku Gutachten des Instituts für Zeitgeschichte, im Selbstverlag, München 1958, p. 194, navodi da je posle priključenja teritorija po odluci bečkih arbitraža u Mađarskoj bilo oko 750.000, što je značilo da je ovaj broj oko 800.000, posle priključenja Bačke i bežanja znatnog broja Jevreja iz susednih zemalja u Mađarsku, mogao biti približno tačan.

³²⁶ ADAP, E/I nr. 150, p. 270: Jenő Lévai. Eichmann in Hungary, Pannonia Press Budapest, 1961. pp. 26—27: Jaša Romano, Jevreji Jugoslavije 1941—1945. Zrtvi! genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata, Beograd 1980, p. 14: Gerald Reitlinger u svom obimnom delu objavljenom na engleskom 1953, a zatim prevedenom i na nemački pod naslovom »Die Endlösung Hitlers Versuch der Ausrottung der Juden Europas 1939—1945«, šesto izdanje, Collo-

U duhu bezumne nacističke rasne teorije koja je posle njihovog dolaska na vlast u Nemačkoj našla svoj pravno definisan izraz i u nizu antijevrejskih zakona poznatih pod imenom Nirnberški zakoni (»Nirnberger Gesetze«), posebno u Zakonu za zaštitu nemačke krvi i časti (»Gesetz zum Schutze des deutsche Blutes und der deutschen Ehre«),³²⁷ Jevreji su se po vrednovanju naroda našli na samom dnu nacističke rasne lestvice, ispod Slovena i naroda crne rase.

Zahvaljujući svojoj poduzetnosti u raznim vidovima privrednih delatnosti, učešću u revolucionarnim i demokratskim pokretima, doprinosu kulturi, nauci i drugim vidovima društvenih aktivnosti, Jevreji su u svetu oduvek imali značajnu ulogu. Ove njihove uspehe nacisti su pripisivali grabežljivosti, prevarama i najraznovrsnijim oblicima nametljivosti tih ljudi, čime su pokušavali da pravdaju svoje rigorozne mere usmerene na likvidaciju tog naroda.

Međutim, jedan od značajnih činilaca koji je doprinosio, uz ostale, opštim uspesima Jevreja bio je i težak istorijski put ovog naroda koji je morao da istražuje i primenjuje uvek nove načine i mogućnosti radi svog opstanka, čime je obogaćivao kreativnost vlastitog sveukupnog delovanja. Ovi uspesi Jevreja izazivali su već od početka kod rušilačko-usmerenih nacista zavist i težnju da ekonomski, a zatim i politički i fizički unište ovaj narod i dočepaju se njegovih bogatstava i uopšte, njegovih pozicija i ugleda u svetu. Uporedo sa privrednom i političkom ekspanzijom nemačkog Rajha, širilo se antijevrejstvo već do 1941. godine da bi se posle okupacije dela ove teritorije i uključivanja ostalih zemalja Jugoistoka (sem Turske) u blok sila Osovine i na ovom prostoru počeli primenjivati nacistički metodi, pa čak i kopirati njihovi antijevrejski zakoni.

Najraniji i najjači udari »novog poretka« na Jugoistoku protiv Jevreja odigrali su se na tlu okupirane i razbijene Jugoslavije. Na području Srbije, gde su denacionalizatorski genocidni udari bili takođe usmereni i protiv Srba, prva faza popisivanja, ekonomskog pljačkanja i slanja Jevreja u logore odvijala se već od aprila do avgusta 1941. godine, da bi u drugoj fazi od avgusta do decembra bilo skoro potpuno završeno njihovo odvođenje u zatvore i logore a znatim delom i fizička likvidacija.

Od ukupno oko 21.000 Jevreja koji su u aprilu živeli na području okupirane Srbije i Banata, većinom u gradovima, mnogi su ubijeni u znak odmazde za nemačke vojnike poginule u borbama protiv partizana.³²⁸ U trećoj fazi, od decembra 1941. do maja 1942.

guium Verlag, Berlin 1983, pp. 566–573, daje podatke prema ranijim popisima i teritorijalnim podelama, za Jugoslaviju (popis 1931) 68.405; Grčku (podatak za 1940) 75.000, za Rumuniju (1939, pre druge bečke arbitraže, kao i pre vraćanja Besarabije i Bukovine SSSR) 850.000; Mađarsku (u Trijanonskim granicama) oko 400.000, što je približno brojnim podacima datim u tekstu.

³²⁷ Martin Broszat, o. c. pp. 184–186 i 197. Gerald Reitlinger, o. c. p. 3.

³²⁸ Slobodan Milošević, Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945 ISI, Beograd 1981, pp. 222–223; Venceslav Glišić, Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941–1945, Beograd 1970, p. 81; Nikola Zivković Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u drugom svetskom ratu, Beograd, 1973, p. 197; Takode, šire, Zb. NOR, XII/1, nr. 28, p. 795; ADAP, D XIIJ/1, pp. 378, 386 i 406, XIIJ/2, pp. 475, 495, 570, 664 805.

godine, završeno je i fizičko likvidiranje Jevreja u Srbiji i Banatu. U životu je uračunavajući i one koji su došli kao izbeglice, ostalo samo oko 3.000 do 4.000 Jevreja koji su se nalazili u partizanima ili su ilegalno živeli u okupiranim gradovima, dok je oko 17.000 Jevreja do kojih su uspele doći nacističke potere i policija bilo već poubijano.³²⁹ Tako je Srbija bila prva zemlja u okupiranoj Evropi u kojoj su nacisti uspeali da već do leta 1942. i fizički skoro potpuno unište jevrejsko stanovništvo.³³⁰

Progoni i uništavanje jevrejskog stanovništva na području Hrvatske i Bosne i Hercegovine odnosno u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, čiji se broj različito procenjuje za period uoči rata (od oko 35 do oko 55 hiljada),³³¹ tekli su nešto sporije i uz veći oslonac na kvislinški ustaški režim koji je najdoslednije kopirao i primenjivao rasne zakone i konkretne akcije svojih učitelja u Berlinu. Već 30. aprila 1941. u ustaškim »Narodnim novinama« je po ugledu na nemačke antijevrejske zakone objavljena zakonska odredba »O rasnoj pripadnosti u NDH«, kojom su Jevreji bili potpuno obespravljani i prepušteni najbrutalnijim merama koje su ovde, u ime nacista, izvodile ustaše. Najoštrije mere su bile primenjivane u dva centra u kojima je bila najveća koncentracija Jevreja — Sarajevu, gde ih je od ukupno 14.000 u Bosni i Hercegovini bilo čak 10.500 i Zagrebu, gde ih je bilo oko 18.000.³³² Na celom ovom području odmah posle formiranja ustaškog režima pristupilo se u početku opštoj pljački jevrejske imovine a zatim odvođenju (prvo muškaraca, a zatim i čitavih porodica) u logore gde su ubijani. Do početka 1943. godine na području Bosne i Hercegovine bila je skoro završena fizička likvidacija oko 10.000 Jevreja, dok ih je sveea oko 4.000 otišlo u partizane, pobeglo u italijansku okupacionu zonu ili se sakrivalo u gradovima pokušavajući da se spase od uništenja. U delu nemačke okupacione zone u NDH od ukupno oko 25.000 Jevreja bilo je ubijeno 17.000 dok su ostali uspeali da se spasu uglavnom ili odlaskom u partizane ili prelaskom u italijansku zonu.³³³

Na zahtev Nemaca, u proleće 1943. izvedena je nova hajka radi hvatanja preostalih Jevreja. Samo u toku maja biće uhapšeno u Zagrebu i drugim delovima NDH, uključujući i delove italijanske okupacione zone gde su operisale nemačke trupe, oko 5.000 Jevreja koji su odvedeni u logore smrti.³³⁴ Od 36 do 39.000 Jevreja u NDH, ostalo je u životu, uglavnom u partizanima, uključeno u ilegalni rad u

³²⁹ Frederick B. Chary, *The Bulgarian Jews and the Final Solution 1940—1944*, University of Pittsburgh Press, p. 195; Slobodan Milošević, o. c. pp. 222—226.

³³⁰ Jaša Romano, o. c. p. 86; Gerald Reitlinger, o. c. pp. 407—420.

³³¹ Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska, Liber, Zagreb 1977*, pp. 179—180; Jaša Romano, o. c. p. 201; Gerald Reitlinger, o. c. pp. 413—420.

³³² Fikreta Jelić-Butić, o. c. pp. 180—182.

³³³ Jaša Romano, o. c. p. 105; ADAP, E/III, nr. 131, p. 224 i 232, p. 399.

³³⁴ Fikreta Jelić-Butić, o. c. p. 180; Jaša Romano, o. c. p. 139. Takođe detaljnije, ADAP, E/IV, pp. 120, 142, 196 i 351; E/V, nr. 298, pp. 580—581.

okupiranim gradovima ili prikriveno u italijanskoj zoni samo još oko 9.000 pripadnika ovog naroda.³³⁵

Sklanjajući se iz nemačke u italijansku okupacionu zonu sa teritorija Hrvatske, Bosne i Hercegovine i iz drugih delova Jugoslavije, uspeo je da se sačuva od progona i uništenja oko 4.500 Jevreja koji su već do kapitulacije Italije uglavnom bili uključeni u NOV i POJ, a njihove porodice u aktivnosti na oslobođenoj teritoriji.³³⁶ Nezavisna Država Hrvatska je bila druga kvislinška tvorevina na jugoistoku Evrope, odmah posle okupirane Srbije, koja se mogla pohvaliti pred svojim tvorcem — nacistima, da je već u drugoj polovini 1943. godine »rešila« jеврејско питање.³³⁷

Zakoni o ekonomskom i političkom obespravljivanju Jevreja, koje je pod pritiscima Rajha propisala vlada satelitske Bugarske, do leta 1942. godine najdoslednije su primenjivani na Jevreje u delovima Jugoslavije koje je anektirala Bugarska — u Makedoniji i delovima Srbije. Krajem 1942. i početkom 1943. oko 7.800 Jevreja u var-darskoj Makedoniji od kojih je polovina (3.500) živela u Skoplju i Bitolju, bilo je ekonomski potpuno opljačkano i politički obespravljeno da bi u februaru 1943. počelo, uz neposredno učešće nemačkih policajaca, njihovo sabiranje u koncentracione logore. Iz Skoplja su u tri velika transporta 22, 25. i 29. marta prevezli železnicom u koncentracioni logor Treblinku ukupno 7.144 lica; svi su umoreni. Na području Makedonije preživelo je rat samo 196 Jevreja, uglavnom onih koji su na vreme izašli na oslobođenu teritoriju i bili uključeni u NOP.³³⁸ U drugim delovima Jugoslavije Jevreji su takođe hapšeni i odvođeni u logore smrti već u prvim godinama rata. Iz Slovenije je od oko 1.500 ubijeno kao žrtve fašističkog terora oko 1.300, iz Dalmacije je od oko 400, ubijeno 148, sa Kosova i Metohije od oko 550 ubijeno je 210, iz Sandžaka — od oko 300 — nastradalo je 260 i iz Crne Gore od oko 30 rat nije preživelo 28 Jevreja.³³⁹

U delu Vojvodine koji je anektirala Mađarska — u Bačkoj i Baranji — do rata je živelo oko 16.000 Jevreja. Mađarski okupatori su već od 1941. počeli sa ekonomskim i psihičkim presijama da bi masovnu likvidaciju ovog življa otpočeli u vreme odmazdi posle akcija NOP-a u pojedinim delovima ovih oblasti. Tako je u akcijama »čišćenja« područja na kojima je delovao NOP u masovnim pokoljima nad srpskim življem u januaru 1942. ubijeno i oko 1.200 do 1.500 Jevreja.³⁴⁰

³³⁵ Jaša Romano, o. c. p. 201; Fikreta Jelić-Butić, o. c. pp. 181-186 Slobodan Milošević o. c. pp. 226-228; Tajni arhivi grofa Ciana, Zagreb Zora, Zagreb 1952, p. 500.

³³⁸ Ukupno je Jevreja boraca u NOR bilo 4572; od toga je 1318 palo u borbama za oslobođenje zemlje — Jaša Romano, o. c. p. 303.

³³⁷ Fikreta Jelić-Butić, o. c. p. 180; Slobodan Milošević, o. c. p. 236. а з е Aleksandar Matkovski, A History of the Jews in Macedonia, Macedonian Review, Skopje 1982, pp. 95-156; А а р о н А с с а, Македонија и еврејският народ, Иерушалаим 1972, pp. 5-110. Frederick B. Chary, o. c. pp. 123-124; Jaša Romano, o. c. pp. 90 i 303; Slobodan Milošević, o. c. pp. 233-235.

³³⁹ Slobodan Milošević, o. c. p. 221; Jaša Romano, o. c. pp. 151-155, 165, 182, 201 i 303.

³⁴⁰ Jaša Romano, o. c. pp. 155-160; Slobodan Milošević, o. c. p. 230 Zb. NOR, XV/1, nr. 63, 80, 81, 84, 85, 86, 87, 104.

Posle tih masovnih zločina nastavljena je u Bačkoj i Baranji ekonomska pljačka, maltretiranje i proganjanje Jevreja. Pored toga, korišćeni su kao radna snaga za teže vojne i civilne radove. Međutim, posle okupacije Mađarske, u toku proleća i leta 1944, ovde se ponovo razbuktava talas uništavanja jevrejskog življa. Krajem aprila 1944. počelo je sakupljanje Jevreja iz Bačke i Baranje u sabirne logore u Bačkoj Topoli, Subotici, Segedinu, Baji i Bačalmašu odakle su kasnije slati u koncentracione logore smrti u Austriji, Poljskoj i Nemačkoj. Zajedno sa ranije ubijenim Jevrejima u pokoljima u januaru 1942. i poginulim u vojnim radnim logorima, od ukupnog broja od oko 16.000 Jevreja iz Bačke i Baranje nestalo je u ovim čistkama kao žrtve genocida oko 13.500 Jevreja.³⁴¹

Tako je u toku drugog svetskog rata na području Jugoslavije stradalo oko 67.200 Jevreja od ukupno (računajući i deo onih koji su došli kao izbeglice pred Nemcima do aprilskog rata) oko 82.250, dok ih je oko 1.318 palo u NOR u Jugoslaviji, a 8.200 preživelo, uglavnom kao borci NOV i POJ ili saradnici NOP.³⁴²

Tragedija je zadesila i Jevreje u Grčkoj, u kojoj se njihov broj u trenutku ulaska okupacionih trupa 1941. procenjuje na oko 67.000. Najbrojnija je skupina živela u egejskoj Makedoniji; samo u Solunu oko 46.000, od ukupno 260.000 stanovnika ovoga grada u kome su oni imali važnu ulogu u privrednom i kulturnom životu. Ovde su nacisti u toku 1941, uz oslonac na malobrojne grčke kvislinge, masovno upotrebljavali Jevreje kao radnu snagu za vojne radove u poluvojnoj radnoj organizaciji »Tot«, koju je ovde organizovao i predvodio dr Maks Merten. Tek posle konferencije nacističkog vrha na jezeru Vanze kod Berlina 20. januara 1942, posvećenoj specijalno jevrejskom pitanju, na kojoj je zabranjeno emigriranje Jevreja i donesena odluka o njihovoj evakuaciji iz svih zemalja osovinskog bloka u određena geta, na Istoku i u Grčkoj su počeli da primenjuju još rigoroznije mere protiv njih.³⁴³ Posle poraza pred Staljingradom i usled pojačanog straha od širenja »boljševizma« i eventualne invazije savezničkih oružanih snaga, krajem 1942. i početkom 1943. pristupilo se organizovanoj akciji radi potpune likvidacije Jevreja u Grčkoj. U decembru 1942. Ajhman, koji je u nacističkom vrhu bio odgovoran za likvidaciju Jevreja, uputio je u Grčku SS majora Vulfa (Wulffa) sa zadatkom da počne sa njihovim prikupljanjem u sabirne logore. Težište njegove aktivnosti bilo je usmereno prema gradu Solunu gde je živelo više od dve trećine svih grčkih Jevreja. Početkom 1943. počelo je popisivanje i prikupljanje solunskih Jevreja, a početkom februara krenuli su i prvi transporti ka »radnim« logorima u pravcu severa. U prvim pet železničkih transporta od 6. februara do kraja marta 1943. upućeno je u logor smrti Treblinku

³⁴¹ Josip Mirnić, o. c. pp. 288—394; Slobodan Milošević, o. c. pp. 230—231; Jaša Romano, o. c. pp. 161—165 i 201.

³⁴² Jaša Romano, o. c. pp. 151—165, 182, 201 i 303; Slobodan Milošević, o. c. p. 221; Aleksandar Matkovski, o. c. pp. 156—197; Gerald Reitlinger, o. c. pp. 406 i 573, navodi nešto veću cifru preživelih Jevreja u Jugoslaviji, oko 10.460.

³⁴³ ADAP E/I, nr. 150, pp. 267—275. Gerald Reitlinger, o. c. pp. 105, 420—430.

13.435 grčkih Jevreja.³⁴⁴ Da bi ova operacija prikupljanja išla što brže, nacisti su proturili lažnu vest da grčki Jevreji idu u svoju novu domovinu koja će biti osnovana u krakovskoj oblasti u Poljskoj, ali na to mogu pretendovati samo perspektivne, mlađe bračne zajednice. Ova varka je uspela; mnogi mladi parovi među Jevrejima u Grčkoj na brzinu su se venčali i krenuli umesto u »obećanu zemlju«, u gasne komore logora smrti u Poljskoj.³⁴³ Do sredine maja upućeni su Jevreji iz Soluna prema logorima u pravcu severa u još 16 železničkih kompozicija; veći deo je poslat u Aušvic, a manji u Bergen-Belsen i neke druge logore. Ukupno je iz Soluna i njegove bliže okoline transportovano 42.830 Jevreja.³⁴⁰

U vreme likvidacije najmasovnije skupine Jevreja u Grčkoj, iz Soluna nacisti su pokušavali da prošire ovu akciju i na italijansko okupaciono područje te zemlje u čemu je Hitler nailazio na Musolinijevo razumevanje i saglasnost. Međutim, znatan deo vojnih i političkih predstavnika u okupacionoj zoni Italije nije prihvatao politiku totalnog uništavanja ovog naroda. Neka od njih su, štaviše, radila na spasavanju grčkih Jevreja, posebno štiteći one koji su imali ili italijansko državljanstvo ili neke veze sa Italijanima, na primer trgovinske ili finansijske. Italijani su pokušavali da spasavaju i Jevreje sa nemačkog okupacionog područja u Grčkoj, vodeći ih u evidenciji kao građane italijanskog okupacionog područja. Nemci su ometali ovu akciju Italijana, optužujući ih da na taj način čine presedan koji pokušavaju da koriste i drugi — na primer, Švedani i Finci, koji su tražili Jevreje iz drugih zemalja, navodno kao svoje građane.

U isto vreme, oko 600 Jevreja koji su ranije imali špansko državljanstvo pokušavalo je da preko postojećih veza isposluju dozvolu za iseljenje u Španiju i da se tako spase logora. Međutim, administracija Frankove Španije prihvatila je samo manji broj onih koji su imali odranije veze sa konzervativnim krugovima u Španiji, dok su ostali krenuli na sever u logore smrti.³⁴⁷

U toku avgusta 1943. godine otpremljen je još jedan transport Jevreja koji su pokupljeni u egejskoj Makedoniji. Oko 10.000 Jevreja je pomrlo ili su ih ubili nacisti i domaći kvislinzi. Svi oni su prethodno radili pod najtežim uslovima u rudnicima, brodogradilištima i pomorskim bazama za snabdevanje i opravku brodova i na drugim opasnim i teškim poslovima. Posle kapitulacije Italije i ulaska nemačkih trupa u italijansku okupacionu zonu u Grčkoj je izvedena akcija hvatanja i transportovanja Jevreja sa tog područja. U Atini je uhvaćeno oko 2.000, na Rodosu i susednim ostrvima oko 1.200 a manji broj u drugim mestima. U svim tim akcijama stradalo je oko 57.000 grčkih Jevreja, koji su pali dok ih je drugi svetski rat

³⁴⁴ Frederick B. Chary, o. c. p. 195; Jenő Lévai, o. c. p. 42.

³⁴⁵ Jenő Lévai, o. c. p. 42.

³⁴⁶ Frederick B. Chary, o. c. p. 195; Jenő Lévai, o. c. p. 42. 422 Aleksandar Matkovski, o. c. pp. 198—204; Gerald Reitlinger, o. c. p. 422.

³⁴⁷ ADAP, E/III, nr. 136 p. 232, 265, p. 454, E/4, nr. 259, p. 456 E/V, nr. 80, p. 136, 164, p. 283 i 267 p. 461. Takode, šire E/III pp. 232 i 454, E/V, p. 456. i 730.

preživelo samo oko 10.000, pre svega, zbog prelaska na oslobođenu teritoriju i učešća u EAM-u i ELAS-u ili u ilegalnom radu u gradovima, manjina se spasla bežanjem u Tursku ili na druge načine.³⁴⁸

I vlada u Bukureštu je najrevnosnije primenjivala nemačke zakone o ekonomskom pljačkanju i likvidaciji Jevreja, koji su i u ovoj zemlji bili dosta brojni. Prema državnom popisu iz 1930. godine, u Rumuniji je, uključujući Besarabiju, deo Bukovine i Transilvaniju bilo 722.000 Jevreja.³⁴⁹

Posle ustupanja dela Transilvanije po diktatu Bečke arbitraže i vraćanja Besarabije i Bukovine Sovjetima, u Rumuniji se smanjio broj Jevreja pa ih je u vreme ulaska nemačkih trupa u Bukureštu u jesen 1940. godine ostalo blizu 350.000.³⁵⁰

Pošto se nacionalistički pokret u Rumuniji, čiji je udarni odred u prvim godinama nemačke dominacije predstavljala pronemačka Gvozdena garda zasnivao manje na rasnim teorijama, a više na nacionalističkim i verskim razlikama, njegova oštrica je bila usmerena prema potčinjavanju i ekonomskoj pljački jevrejskog stanovništva. U satelitskoj Rumuniji prednost dobijaju zakoni koji omogućavaju razvlašćenje jevrejske buržoazije, eksproprijaciju zemljišnih poseda, plovni objekata, privrednih preduzeća i drugih dobara koja su bila u vlasništvu Jevreja.³⁵¹ Deo prihoda od eksproprisane jevrejske imovine korišćen je za opskrbu oko 250.000 rumunskih izbeglica koje su se u vreme ustupanja pomenutih teritorija susednim zemljama vratile u Rumuniju. U tu svrhu bio je osnovan 2. maja 1941. poseban ured koji je kontrolisao prikupljanje sredstava za potrebe izbeglica, na primer, bili su postavljeni rumunski službenici u jevrejskim radnjama i preduzećima da bi vodili nadzor o pribiranju prihoda, koji su delom trošeni za potrebe države a delom za izdržavanje izbeglica.

Početkom pohoda na Istok i prodorom rumunskih trupa u Besarabiju, Bukovinu i jugozapadnu Ukrajinu, zvanu Transistrija, u leto 1941. godine, ponovo je uvećan broj jevrejskog stanovništva u Rumuniji, iako su sovjetski Jevreji pokušali da beže na istok. Tako su stvoreni još povoljniji uslovi za ekonomsku pljačku i najraznovrsnije oblike fizičkog uništavanja velikih jevrejskih skupina u okupiranim delovima Ukrajine. I pored toga što je, prema nemačkim procenama, uspelo pred frontom izbeći na istok oko 100 do 130 hiljada Jevreja, većina je zatečena u ovim ratom i okupacijom zahvaćenim krajevima, pa su već od prvog dana, potpuno obezvlašćeni i obespravljani, služili kao radna snaga na najtežim i najopasnijim mestima na frontu i u njenoj pozadini, naročito u eksploataciji rudnog bogatstva i drugih dobara u ovim područjima. Bilo je sovjetskih Je-

³⁴⁸ Jenő Levai, o. c. p. 43. ADAP, E/VII, pp. 103, 189, 371 i 603. Gerald Kaitlinger, o. c. pp. 428–430 i 573.

³⁴⁹ Andreas Hillgruber, Hitler, König Carol und Marshall Antonescu, Wiesbaden 1965, p. 237; Das Schicksal der Deutschen im Rumänien, Dokumentation der Vertreibung der Deutschen Ost Mitteleuropa, Band III, Bernard und Graefe, Berlin 1957 P, 5E.

³⁵⁰ Jenő Levai o. c. p. 26; Andreas Hillgruber, o. c. p. 238.

³⁵¹ Andreas Hillgruber, o. c. p. 238.

vreja koji su u početku prodora nemačkih i rumunskih armija uspeli da izbegnu, a zatim su pali u ropstvo u Ukrajini, pa su tražili povrat na svoja ognjišta, u Besarabiju i Bukovinu. Antoneskuova vlada je ovo odbila pod izgovorom da nema nikakvog interesa da ih štiti, pa je predložila nemačkim nacistima da ih smeste u jevrejska geta u Transistriji.³⁵²

Njihov položaj je pogoršavalo dvovlašće nemačkih nacista i rumunskih satelita u ovim krajevima. Prema sporazumu između Nemaca i Rumuna sklopljenom 30. avgusta 1941. u Tighini, okupirani prostor između Dnjestra i Buga, nazvan Transistrija, predat je na civilnu upravu satelitskoj vladi Rumunije, ali su Nemci, držeći taj deo kao svoje okupaciono područje, imali stvarnu vlast, posebno u pogledu ekonomske eksploatacije.³⁵³ Da bi što brže došli do imovine tamošnjih Jevreja i što svrsishodnije je iskoristili, okupacione trupe, i rumunski organi civilne vlasti su ih odmah sabili u radne logore. Iscrpljene grupe Jevreja koji su slabije radile ili se u njih sumnjalo da sarađuju sa partizanima ili komunistima, već od leta su masovno likvidirane na području Transistrije, Besarabije i Bukovine. Tako je, na primer, samo u Černovicama 28. avgusta 1941. godine streljano 3.106 Jevreja i 34 komunista.³⁵⁴ I pored masovnih likvidacija, stalnim dovodenjem novih grupa, broj u ovim getima je povećan. Samo u getu u Černovicama boravilo je početkom novembra 1941. oko 50.000 Jevreja.³⁵⁵

U vreme uspešnog prodiranja osovinskih snaga na svim frontovima i očekivane pobede nad saveznicima u jesen 1941. kod diktatora Antoneskua i njegovih saradnika rodila se ideja da proterivanjem svih Jevreja iz starog dela Rumunije i Besarabije u jugozapadnu Ukrajinu (Transistriju) ispune zahtev nemačkih nacista o progonima Jevreja i istovremeno osiguraju tamo radnu snagu za eksploataciju sovjetskih zemalja na koje su računali kao na siguran dobitak posle »pobede« nad Sovjetima. Usledila je naredba maršala Antoneskua od 27. oktobra 1941. godine o preseljavanju prve grupe Jevreja iz Bukovine i Besarabije (oko 110.000).³⁵⁶ Radi pripremanja ove velike seobe Jevreja koji su trebalo da posluže kao robovi nemačkih i rumunskih nacista u kolonizaciji Istoka krajem 1941. i početkom 1942. formirano je na područjima između Dnjestra i Buga oko stotina radnih logora — geta.³⁵⁷ Pokušaji rumunskih satelita da jevrejske kolonije koje bi radile za njih pomere što dalje na istok izazvali su surevnjivost nacističkog vrha u Berlinu. Na konferenciji o jevrejskom pitanju koja je održana u Berlinu 20. januara 1942. godine, uz prisustvo najviših nemačkih šefova, odlučeno je da jevrejsko pitanje na svim područjima koja su okupirale oružane snage Rajha spada

³⁵² ADAP, D XIII/1, nr. 207, p. 264; XIII/2, nr. 332, p. 431, 466, pp. 632—633. Gerald Reitlinger, o. c. pp. 448—452.

³⁵³ Martin Broszat, *Das Dritte Reich und die rumänische Judenpolitik*, u zborniku: *Gutachten des Instituts für Zeitgeschichte*, München 1958, pp. 148 i 157; Andreas Hillgruber, o. c. p. 238.

³⁵⁴ Martin Broszat, o. c. pp. 142—143. Gerald Reitlinger, o. c. p. 451.

³⁵⁵ Ibid. pp. 146—148 i 152.

³⁵⁶ Andreas Hillgruber, o. c. p. 239; Martin Broszat, o. c. p. 154.

³⁵⁷ Martin Broszat, o. c. pp. 163 i 193.

u isključivu nadležnost Glavnog ureda bezbednosti Rajha, što je trebalo da doprinese da nacisti dođu do jevrejske imovine u zemljama koje su u ratu zaposele njihove trupe, a indirektno — i u onim koje su zahvaljujući političkim merama prišle silama Osovine.³⁵⁸

Struje u vrhovima satelitskih zemalja na Jugoistoku koje su čvrsto verovala u pobedu sila Osovine (jedna od avangardnih bila je i ona u Bukureštu) morale su da prihvate ovu odluku vodeće sile u osovinskom taboru, doduše, sa negodovanjem zbog gubljenja dobiti koju su očekivali od bogatih jevrejskih porodica. Uz saradnju Rumuna i nemačkih nacista, nastavljena je u proleće i leto 1942. godine evakuacija rumunskih Jevreja u radne logore i geta u Ukrajini, gde su iskorišćavane radne mogućnosti ovih zatvorenika, a uz njihova stradanja na najopasnijim mestima uz liniju fronta, sukcesivno je vršena i masovna likvidacija. U Transistriji je samo u maju 1942. ubijeno oko 28.000 Jevreja. Tačne podatke o ovim stradalnicima i žrtvama nacističkog nasilja nikada neće moći da utvrde ni najvrsniji istraživači tragedije Jevreja u zapadnoj Ukrajini, ali se može računati da je broj žrtava u logorima i getima do nacističkog bežanja na zapad iznosio između 250 i 300 hiljada; među njima je bilo najviše dece i žena.³⁵⁹

U vreme letnje ofanzive osovinskih snaga preko Ukrajine i brzog prodora na istok u 1942. godini dostignut je najviši stepen saradnje između nemačkih nacista i rumunskih satelita i u akcijama progona jevrejskog življa u Rumuniji. Mihai Antonesku je podržao zahtev Nemačke o paralelnom iseljavanju rumunskih Jevreja u koncentracione logore u Poljskoj.³⁶⁰ Evakuaciju je trebalo izvršiti u jesen, po turama korišćenjem železničkih transporta — u svakom bi se nalazilo oko 2.000 osoba.³⁶¹

Zastoj i zamor osovinskih trupa pred Staljingradom uslovio je znatne promene i veća kolebanja dela vladajućeg vrha u Bukureštu u pogledu izvršavanja obećanja o nastavku radikalne akcije u rešavanju jevrejskog pitanja u Rumuniji. Ovome je doprinela i oštra protestna nota vlade SAD upućena u septembru 1942. vladi Rumunije u kojoj su izrečene otvorene pretnje ukoliko nastavi da zajedno sa nacistima deportuje i progoni jevrejski živalj u Rumuniji.³⁶² Iako je i dalje davao obećanja Berlinu da će učestvovati u progonima i likvidaciji Jevreja, satelitski vrh u Bukureštu pokazivao je u praksi sve slabiju aktivnost, i transporti prema istoku i lubinskom okrugu u Poljskoj sve su rede odlazili.³⁶³ Vođa Gestapoa Miler javljao je vodi SS i policije Himleru polovinom januara 1943. da Rumuni ne ispunjavaju obećanja u vezi sa deportacijom Jevreja. Nije mnogo

³⁵⁸ ADAP E/I, nr. 150, pp. 267—275 i 230, p. 405: Andreas Hillgruber, o. c. p. 240.

³⁵⁹ Martin Broszat, o. c. pp. 162, 165—166: Andreas Hillgruber, o. c. pp. 241: ADAP, E/I, nr. 230, p. 405: E/II, nr. 197, p. 338.

³⁶⁰ ADAP, E/III, nr. 199, pp. 337—338, 203, pp. 342—343, 232, pp. 398—399: Andreas Hillgruber, o. c. pp. 241.

sci Martin Broszat, o. c. p. 169.

³⁸² ADAP, E/IV, nr. 5 p. 13.

³⁶³ ADAP, E/IV, nr. 230, pp. 410—411.

pomogla čak ni intervencija vođe SS Himlera. Satelitski vrh u Bukureštu počeo je polako da trasira »svoju« politiku o jevrejskom pitanju.³⁶⁴ Korišćene su razne mogućnosti spasavanja Jevreja od opasnosti da budu evakuisani, uz ostalo i davanje Jevrejima »zaslužnim za Rumuniju« uverenja o rumunskom poreklu. Takvi su, prema izveštajima Nemaca, bili sve brojniji i imali su više podrške, novca i privilegija nego pojedini folksdojčeri.³⁶⁵

U decembru 1942. Ion Antonesku dolazi na ideju da na račun dalje liberalizacije odnosa prema Jevrejima dođe do znatnih novčanih iznosa i da izvuče druge materijalne koristi. Nadao se istovremeno da će tako popraviti negativan utisak u zapadnim zemljama zbog rumunske antijevrejske politike. Ličnosti odgovornoj za rešavanje jevrejskog pitanja u Rumuniji — Lekki (Lecca) naredio je da sa svojim saradnicima pripremi i razradi plan o puštanju u emigraciju oko 75 do 80 hiljada ekonomski dobro stojećih rumunskih Jevreja, uglavnom u Palestinu ili u Siriju, uz samootkup po svakom emigrantu od 200.000 leja, što je trebalo da donese pored ostalog, i kapital u iznosu od 16 milijardi leja.³⁶⁶

Ovo je bio iznenadni i neočekivani udarac za nacistički vrh u Nemačkoj, koji je mogao da im donese znatne smetnje u već započetoj širokoj akciji protiv Jevreja u svim okupiranim i priključenim zemljama. Nemci su smatrali da ovakav rumunski korak mogu iskoristiti svi neprijatelji Rajha, u prvom redu u propagandne svrhe. Jevreji koji bi na taj način izašli iz regiona pod uticajem Nemačke postali bi najaktivniji borci protiv Osovine; obelodanjivanje ovakvog postupka prema Jevrejima delovalo bi, po mišljenju nacista, negativno na nemačke prijatelje u celom arapskom svetu jer bi se Jevreji naseljavali u njihove zemlje; samootkupom Jevreja okrnjila bi se ekonomska dobit koja treba da pripadne Rajhu. Zato su preduzeli sve raspoložive mere da se ovo spreči.³⁶⁷ Na Antoneskuovo objašnjenje da bi pustili samo one Jevreje koji nisu simpatizirali komunistima iz Berlina je odgovoreno da je znatna većina Jevreja naklonjena komunistima i da su do tada sve zajednički preduzimane aktivnosti bile usmerene upravo protiv komunistički opredeljenih Jevreja. Po mišljenju nacista, svi oni koji bi emigrirali i našli se pod zaštitom neprijatelja Rajha postali bi opasnost za unutrašnju sigurnost kontinenta,³⁶⁸ a njihov prolazak kroz Bosfor negativno bi uticao na držanje prijateljske Turske prema silama Osovine.

³⁶⁴ Martin Broszat, o. c. p. 169.

³⁶⁵ U policijskom izveštaju od 7. aprila 1943, pored ostalog, piše: »Tako je Rumunija, kako je poznato, nedavno izdala dopunski Zakon o Jevrejima, koji čak nosi potpis samog Maršala i koji sadrži član koji daje svakom imućnom Jevreju mogućnost da izbegne poduzete mere. Član ovoga Zakona omogućava da Jevreji koji dokažu svoje zasluge za državu, mogu da budu, putem dekreta, izjednačeni sa Rumunima. Ovi Jevreji imaju tada bolje pozicije od folksdojčera u Rumuniji, koji kako je poznato do sada nisu izjednačeni sa krvno punovažnim Rumunima«. ADAP, E/V, nr. 282, p. 538.

³⁶⁶ ADAP, E/IV, nr. 279, pp. 492—493. Takođe, Martin Broszat, o. c. pp. 166—171; Andreas Hillgruber, o. c. pp. 242; Gerald Reitlinger, o. c. p. 462.

³⁶⁷ ADAP, E/V, nr. 28, pp. 52—53, 138, p. 240, p. 387; Andreas Hillgruber, o. c. p. 242.

³⁶⁸ ADAP, E/V, nr. 70, pp. 134—135.

Da bi ova akcija bar delimično uspela, rumunska vlada je pokušala da ostvari svoju zamisao u nešto izmenjenom obliku: zatražila je dozvolu za odlazak iz Rumunije u Palestinu oko 70.000 jevrejske dece čiji su roditelji i hranioci u »radnim« logorima i službama.³⁶⁹ Ideja o zbrinjavanju i spasavanju dece naišla je na velike simpatije u svetu i još više otežala nacistima rad na radikalnom rešavanju jevrejskog pitanja. Ona je već samom najavom olakšala napore dela satelitskog vrha u Bukureštu koji se zalagao za oslonac na zapadne saveznike. U vreme zagovaranja ove akcije, u drugom delu 1943. godine, a naročito u zimu 1943/1944. vršeno je ilegalno prebacivanje rumunskih Jevreja morem i kopnom prema neutralnoj Turskoj ili Bliskom istoku.³⁷⁰ U spasavanju i prebacivanju Jevreja, posebno u neutralne zemlje učestvovao je međunarodni Crveni krst.³⁷¹ Pod zastavom Crvenog krsta sa Balkana su plovili bugarski, turski i grčki brodovi, što je bio znak da slabi nacistička moć na celom Balkanu.³⁷² Početkom 1944. kada je otpočela opšta kriza nemačkih armija na istočnom frontu, u Bukureštu je bilo sve manje onih koji su podržavali nacističke mere prema Jevrejima. Nemački poslanik Kilinger je javljao 16. februara 1944. da ni maršal Antonesku, najvažniji oslonac nacističke politike u Rumuniji, nije više pouzdan u naporima da se akcija za totalno uništenje Jevreja prenese i na ostatak preživelog jevrejskog stanovništva u ovoj zemlji.³⁷³ Nemci su znali da je sačuvano jevrejsko žiteljstvo u Rumuniji trebalo da posluži kao zaloga u traženju pomoći i podrške od zapadnih saveznika u trenutku očekivanog poraza.

U vreme poznate krize odnosa između Rajha i satelitske Rumunije, u leto 1944. godine vlada Rumunije se sve više odupirala politici genocida prema preostalim Jevrejima. Početkom juna 1944. održana je sednica vlade na kojoj je raspravljano o dobrovoljnom iseljavanju Jevreja. U tu svrhu osnovana je ustanova za slobodno iseljavanje Jevreja na čije čelo je postavljen Jevrejin Zissu a koja je radila osloncem na vladu. Nemački poslanik Kilinger u izveštaju Ribentropu od 17. jula optužuje kao glavnog krivca za napuštanje zajednički prihvaćene linije na jevrejskom pitanju zamenika maršala i predsednika vlade, Mihaija Antoneskua, koji je postao jedan od inicijatora ometanja svih mera uperenih protiv Jevreja u Rumuniji.³⁷⁴

³⁶⁹ ADAP E/VI, nr. 18, pp. 45^6.

³⁷⁰ ADAP, E/V, p. 135, nr. 303, pp. 591—592: DASIP, NAV, T-120, Rol. 1179, sn. E 518565—66 i 476337—38, izveštaji o rešavanju jevrejskog pitanja u Rumuniji od 26. maja i 12. jula 1943.

³⁷¹ ADAP, E/VI, nr. 69, p. 120.

³⁷² U izveštaju poslanika Kilingera od 16. februara 1944, pored ostalog, piše: »On (Maršal Antonesku, prim, aut.) ne želi da se upusti u radikalne fliere zbog nepovoljnog propagandnog dejstva neprijateljskih zemalja, zbog stava merodavnih rumunskih krugova koji su većinom jevrejskog roda i sigurno i zbog ličnog stava«. ADAP, E/VII, nr. 220, p. 421.

³⁷³ ADAP E/VII, nr. 320, pp. 607—609: nr. 320, pp. 607—609.

³⁷⁴ U Kilingerovom izveštaju od 17. jula 1944. daje se najoštrija kritika potpredsedniku vlade koga on naznačava predsednikom: »Predsednik ministarstva Mihai Antonesku sabotira... Tako rumunska vlada nije prihvatila kontrolu u ovoj oblasti koju su Nemci u početku zahtevali niti je stvorila nadležan organ za jevrejska pitanja«. ADAP, E/VIII, nr. 122, p. 224.

Pokušaji da se u vreme masovne likvidacije Jevreja u susednoj Mađarskoj u proleće i leto 1944. ta akcija prenese i u Rumuniju nisu uspeli. Upravo u vreme kada su se nemački policijski odredi pripremali za široku nasilnu operaciju prikupljanja Jevreja u oblasti Arada i Temišvara, došlo je do ustanka u Bukureštu i oslobođenja cele zemlje u poslednjoj dekadi avgusta 1944, što je doprinelo spašavanju oko polovine jevrejskog stanovništva u Rumuniji dok su na teritorij ama koje je satelitska Rumunija bila okupirala, u Transilistriji, Besarabiji i Bukovini skoro potpuno uništeni.³⁷⁵

U Bugarskoj je u 1934. bilo evidentirano oko 48.000 Jevreja od kojih se polovina nalazila u Sofiji (oko 25.000 i još dve hiljade u bližoj okolini grada). Oko 23.000 živelo je u manjim mestima — nešto brojnije skupine u Burgasu, Rusama, Plevenu, Plovdivu, i Staroj Zagori. Satelitska vlada u Sofiji u toku rata odlučivala je i o sudbini oko 15.000 Jevreja u anektiranim područjima oduzetim od Jugoslavije i Grčke (što je ranije već istaknuto).³⁷⁶

Specifični oblici vezanosti Bugarske za nemački Rajh uslovljavali su i posebne odnose u saradnji Nemaca i bugarskih kvislinga u politici progona i uništavanja jevrejskog stanovništva, odnosno u rešavanju jevrejskog pitanja u Bugarskoj. Prvi put su nemački nacisti izrazili zvanično interesovanje za pooštavanje mera prema Jevrejima u Bugarskoj još prilikom posete ministra inostranih poslova Bugarske Berlinu 26. novembra 1941. godine.³⁷⁷ U Bugarskoj su bile uvedene blaže mere ekonomskog razvlašćivanja i političkog obespravljanja Jevreja u toku druge polovine 1941. godine. Nemci su tražili da se pooštiri taj kurs jer su imali podatke da je i među Jevrejima, kao i među Bugarima, znatan broj rusofilski opredeljenih, što ih je usmeravalo na političke aktivnosti u pokretu otpora koji je organizovala Bugarska radnička partija komunista.³⁷⁸ Zato je Berlin ponovo, preko poslanika Bekerlea, 19. juna 1942. tražio da se bugarska vlada uključi u sprovođenje odluke sastanka nacističkog vrha od 20. januara 1942. na Vanzeu kod Berlina da se Jevreji iz satelitskih zemalja jugoistočne Evrope evakuišu u jugozapadnu Ukrajinu.³⁷⁹ Bekerle je trebalo da izdejstvuje pristanak bugarske vlade za vršenje evakuacije Jevreja iz ove zemlje u logore i geta na istoku, što su Bugari vešto odlagali, predlažući u prvo vreme usaglašavanje ove akcije u Bugarskoj sa akcijama u susednim satelitskim zemljama.³⁸⁰ Pritisci iz Berlina doveli su do nešto šireg angažovanja bugarske

³⁷⁵ prema Geraldu Reitlingeru, o. c. pp. 448—466 i 566. u Rumuniji je stradalo između 200 i 220 hiljada Jevreja, ne računajući tu okupirane teritorije i sovjetske zemlje Besarabiju i Bukovinu.

³⁷⁶ Frederick B. Chary, o. c. p. 143.

³⁷⁷ ADAP, D XIII/2, nr. 686 pp. 688—689: Christiane Zieseke, Dieter Ruckhaberle, Rettung der bulgarischen Juden — 1943, Publica, Berlin 1984, p. 2; Hans-Joachim Hoppe, Bulgarien — Hitlers eigenwilliger Verbündeter, DVA, Stuttgart 1979, pp. 138—139.

³⁷⁸ Frederick B. Chary, o. c. p. 48.

³⁷⁹ Спасяването на Евреите в България 1941—1945, „Септември“, София, 1977, poglavje 6. ADAP, E/III, nr. 159, pp. 272—273, 232, p. 399.

³⁸⁰ ADAP, E/III, nr. 16, pp. 24—26: Christiane Zieseke, Dieter Ruckhaberle, o. c. p. 2.

vlade i do formiranja Komesarijata za jevrejsko pitanje u Bugarskoj sa fašistom Belevom (Belev Aleksandar) na čelu.³⁸¹ Donošen je niz zakonskih propisa o ograničenju sloboda jevrejskog stanovništva, zabrani bavljenja pojedinim profesijama i društvenim aktivnostima, izglasan je zakon o zaštiti bugarske nacije i drugi.³⁸² Međutim, nacisti nisu bili zadovoljni ovim ograničenim merama bugarskog satelitskog režima uperenim protiv Jevreja. Vredala ih je blagost mera u pogledu primene određenih odredbi zakona koji su se odnosili na Jevreje. Nemce je posebno naljutilo što je princ Simeon povodom svog rođendana primao čestitke uglednih Jevreja, kao i formiranje jevrejskog fonda za pomoć onim Jevrejima koje iseljavaju.³⁸³ Početkom jeseni 1942. godine u nacističkom vrhu su konstatovali da se plan rešavanja jevrejskog pitanja posebno loše izvršava, uz Mađarsku i u Bugarskoj, te da se moraju preduzeti mere u Sofiji da one počne brže da se ostvaruje.³⁸⁴

U vezi sa ovim nemačko Ministarstvo inostranih poslova je preko poslanika Bekerlea uputilo 15. oktobra 1942. zahtev vladi Bugarske da se pristupi merama za prikupljanje i evakuaciju Jevreja u koncentracione logore. Predsednik vlade Bugarske, Filov primio je 16. novembra poslanika Bekerlea koji mu je predao verbalnu notu uz istovremena usmena objašnjenja u Berlinu zamišljenog plana za evakuaciju bugarskih Jevreja. Bugarska vlada je vešt看im manevrom ponovo pokušala da formalno prihvati nalog Berlina, a da istovremeno, radi očuvanja svojih veza sa zapadnim silama, zaštiti deo jevrejskog stanovništva u Bugarskoj, nudeći evakuaciju samo iz anektiranih područja. U razgovoru sa Bekerleom, Filov je odobrio i formalno prihvatio nacističku politiku »oslobođenja« Evrope od Jevreja već u toku rata na taj način što bi oni bili koncentrisani u određene rezervate kakvi su bili već formirani u Ukrajini i Poljskoj. Istovremeno, izgovarajući se velikim potrebama za radnom snagom u poljoprivredi koja radi za Nemačku, na saobraćajnicama koje se grade i koje koriste Nemci, u rudnicima i drugim privredno značajnim objektima koji opet rade za Nemačku, zatražio je da se privremeno odgodi evakuacija Jevreja iz regiona zemlje u kojim je bila posebno izražena potreba za ovom radnom snagom, što će se kasnije proširivati skoro na celoj teritoriji Bugarske izuzev pirinske Makedonije koja će delom doživeti sudbinu anektiranih zemalja, Mađarske i egejske Makedonije.³⁸⁵

Manevar bugarske vlade je uspeo i Berlin je pristao da se prime^ prva faza u kojoj su trebalo da budu evakuisani Jevreji iz anektiranih delova Jugoslavije — Vardarske Makedonije i nekih delova jugoistočne Srbije, Grčke — istočnog dela egejske Makedo-

³⁸¹ Hans-Joachim Hoppe, o. c. pp. 138—139.

³⁸² Спасяването на Евреите в България... poglavlje 6: Frederick B. Chari o. c. pp. 49—68.

³⁸³ ADAP, E/III, nr. 282 pp. 483—484.

³⁸⁴ ADAP, E/III, nr. 307, p. 526.

³⁸⁵ Christiane Ziesecke, Dieter Ruckhaberle, o. c. pp. 6—7: ADAP, E/IV, nr. 189, pp. 329—331: Спасяването на Евреите в България... poglavlje 7: Hans-Joachim Hoppe, o. c. p. 139.

nije i zapadne Trakije, kao i iz područja bugarske teritorije koje su zahvatali pirinska Makedonija i neki krajevi na jugu — ukupno oko 12.000 Jevreja. Uz ove, trebalo je da budu pohapšeni i evakuisani na celom području Bugarske i sve oni Jevreji njih oko 8.000 koji su osumnjičeni kao saradnici ili simpatizeri komunista i pokreta otpora. Krajem januara 1943. stigla je iz Nemačke specijalna grupa policajaca sa SS majorom Danekerom (Dannecker Theodor) radi organizovanja, prikupljanja i evakuacije Jevreja iz Bugarske.³⁸⁶

Prema utvrđenom planu od 22. februara već u toku prve polovine marta predviđena operacija je bila završena. Oko 12.000 Jevreja iz sva tri dela Makedonije — vardarskog, pirinskog i egejskog i iz zapadne Trakije je već krajem marta upućeno manjim delom brodom Dunavom a većim, vozovima na sever u koncentracione logore, uglavnom u Treblinku.³⁸⁷

U vreme sakupljanja Jevreja u anektiranim delovima počelo je, prema usvojenom planu, hapšenje Jevreja i u Bugarskoj, onih koji su označeni kao saradnici pokreta otpora, ali je narod dočekao ovu akciju sa oštrim negodovanjem. Preko deputata iz čustendilskog okruga, akcija protiv sakupljanja Jevreja prenesena je u Narodno sobranje koje je u to vreme zasedalo. U organizaciji i pod vodstvom potpredsednika Narodnog sobranja Dimitra Peševa i delegata Ivana Momčilova, izdata je peticija sa potpisom 42 člana parlamenta i upućena kralju Borisu, vladi i Sobraanju, njome je traženo da se obustavi odvođenje Jevreja. Jaka podrška pravoslavne crkve, javnih i drugih radnika i vrenje u narodu, prisilili su nacistе da obustave prikupljanje Jevreja na teritoriji Bugarske.³⁸⁸

Berlin nije odustajao od svoje namere da uništi i bugarske Jevreje, pa je posredstvom Bekerlea početkom aprila potražio pomoć od samog kralja Borisa. Kralj Boris, i sam pod teškim utiscima nemačkih poraza na staljingradskom frontu i u Africi, pokušavao je da manevriše trudeći se da, zaštitom preostalog dela Jevreja u zemlji, isposluje bar razumevanje zapadnih saveznika. Na recima je odobravao nacističku politiku usmerenu protiv Jevreja, ali je na račun potrebe za radnom snagom tražio ponovo odgađanje prikupljanja preostalog dela Jevreja.³⁸⁹ Ponovni pokušaj nemačke i bugarske policije da bez saglasnosti bugarskog satelitskog vrha, sa pokrenutom akcijom idu do kraja, izazvao je u Sofiji 22. maja masovne demonstracije oko 10.000 građana. U sukobu sa policijom oko 400 demonstranata je zatvoreno.³⁹⁰ Strahujući da se ovaj pokret ne prenese na celu zemlju i pretvori u otvorene sukobe, nacistički štab za

³⁸⁶ ADAP, E/V, nr. 275, pp. 523—525: Marshall Lee Miller, Bulgarien . . .
pp. 99—101: Frederick B. Chary, o. c. pp. 69—89: Hans-Joachim Hoppe, o. c.
pp. 140—141. Gerald Reitlinger, o. c. p. 431.
³⁸⁷ Frederich B. Kary, o. c. pp. 102—124, 88—89: Спасяването на Евреите в България... poglavlje 7: Christiane Ziesecke, Dieter Ruckhaberle, o. c. p. 11: Gerald Reitlinger, o. c. pp. 430—436.
³⁸⁸ Спасяването на Евреите в България... poglavlje 8: Marshall Lee Miller, o. c. pp. 140—141.
³⁸⁹ Christiane Ziesecke, Dieter Ruckhaberle, o. c. pp. 13—17.
³⁹⁰ Ibid. pp. 17—19.

evakuaciju bugarskih Jevreja morao je da odustane od svojih namera, a Berlin je prihvatio da se ta akcija »odloži«. Neposredno posle ovoga bugarski Jevreji su mobilisani u radne logore i upotrebljavani za teške poslove. Zahvaljujući tome, većina je uspela da dočeka kraj rata i tako izbegne likvidaciju.³⁹¹

Kao što je to bilo u Bukureštu i u Sofiji se pojavila ideja o akciji za spasavanje jevrejske dece. Predsednik bugarske vlade Bogdan Filov obavestio je 4. februara 1943. godine Berlin, da su Švajcarci zatražili odobrenje za prebacivanje u Palestinu oko 5.000 jevrejske dece čiji su roditelji odvedeni u radne jedinice ili u koncentracione logore.³⁹² Protiv ove ideje Berlin je istupio oštro.³⁹³ Tvrdio je da je to smišljeni trik »trulih« zapadnih demokratija kako bi imali na čemu da grade i šire svoju propagandu protiv »novog« poretka; da će jedna takva akcija negativno uticati na čitavu operaciju »oslobođenja« Evrope od Jevreja i da je njeno izvođenje vezano sa čitavim nizom tehničkih i drugih poteškoća. Radi uspešnijeg delovanja na vladu u Sofiji Nemci su angažovali i Velikog jerusalimskog muftiju El Hu-seinija, koji je spasavanje jevrejske dece i njihovo dovođenje u Palestinu proglasio korakom uperenim protiv Arapa.³⁹⁴

Nemci su se plašili da akcija spasavanja dece ne pogorša ionako nepovoljne uslove za radikalno rešavanje jevrejskog pitanja u Bugarskoj, smatrajući da je tome glavni krivac »rasna neosvešćenost« bugarskog naroda koji se, kako to oni ističu, saživeo sa Jevrejima, a isto tako i sve slabija spremnost vladajućeg vrha u Sofiji da sarađuje sa Nemačkom na tom konkretnom pitanju.³⁹⁵ Kao jedan od razloga neuspeha nacista u sprovođenju radikalne politike rešavanja jevrejskog pitanja u Bugarskoj, poslanik Bekerle je naveo i neuspeh te politike u dvema susednim satelitskim zemljama, u Mađarskoj i Rumuniji, optužujući i Bugare što dozvoljavaju sve masovnija ilegalna ili legalna proputovanja jevrejskih izbeglica sa pasošima i vizama iz Mađarske i Rumunije prema jugoistoku.³⁹⁶

Krajem 1943. a naročito u 1944. godini do ustanka 9. septembra i oslobođenja Bugarske, ilegalnim kanalima u okviru međunarodnih antifašističkih organizacija ili organizacija pokreta otpora u Bugarskoj i susednim zemljama otišlo je prema Turskoj i dalje u Palestinu više grupa ili porodica Jevreja, među kojima i znatan broj dece.³⁹⁷

Nismo mogli doći do tačnih cifara o žrtvama genocida među bugarskim Jevrejima, bilo da su odvedeni u koncentracione logore, kažnjavani i ubijani kao pripadnici pokreta otpora ili nastradali na

³⁹¹ ADAP, E/VIII, nr. 178, p. 358: Спасяването на Евреите в България... poglavlje 8 i 9.

³⁹² ADAP, E/V, nr. 98 pp. 174–175.

³⁹³ ADAP, E/V, nr. 159, pp. 306–307.

³⁹⁴ ADAP, E/V, nr. 196, p. 387, E/VI, nr. 26, pp. 53–54.

³⁹⁵ ADAP, E/V, nr. 282, p. 538. Takode, šire, E/VI, nr. 88, pp. 151–152: Спасяването на Евреите в България... poglavlje 10.

³⁹⁶ ADAP, E/VI, nr. 266, pp. 460.

³⁹⁷ Frederick B. Chary, o. c. pp. 130–133; Hans-Joachim Hoppe, o. c. pp. 140–141.

teškim poslovima koje su obavljali u radnim jedinicama i logorima u satelitskoj Bugarskoj. Znatan broj Jevreja je uspeo već u toku rata da se prebaci do Turske i tako nađe spas u emigraciji. Ipak, najveći broj Jevreja na području Bugarske uspeo je, zahvaljujući pre svega solidarnosti bugarskog naroda, da preživi rat.³⁹⁸

Hortijeva Mađarska, zemlja mnogih protivurečnosti, obilovala je u pogledu odnosa prema Jevrejima velikim oscilacijama i kontradikcijama. Od dolaska Mikloša Kalaia za predsednika mađarske vlade marta 1942, ona je postala jedna od najliberalnijih zemalja prema brojnoj unutarnjoj skupini Jevreja, u okviru »Hitlerove evropske tvrđave«, iako je pre toga znala često da prednjači u donošenju propisa protiv tog naroda pa i da ih i u praksi primenjuje. Desilo se to još 1920. godine kada je mađarska vlada donela propise o ograničavanju slobodnog razvoja i školovanja Jevreja, njihovog uspeha u obrazovnom, naučnom i kulturnom životu — što je naišlo na bojkot međunarodne javnosti.³⁹⁹ Isto se to, u nešto izmenjenom vidu, događalo i u vreme pronacističkog predsednika vlade Đule Gembeša.

»Patronatska« uloga predsednika mađarske vlade Mikloša Kalaia nad Jevrejima u toku 1943. i prva tri meseca 1944. građena je na njegovim procenama tokova i ishoda drugog svetskog rata. Bio je vatreni antikomunista i veliki prijatelj totalitarnih režima, iz čega je proizilazila njegova antisovjetska aktivnost u 1941, ali istovremeno i veliki prijatelj zapadne konzervativne buržoazije. On je već posle zastoja Vermahta pred Moskvom procenio da sile Osovine gube i počeo aktivno da deluje na spasavanju pogrešno »opredeljene« Mađarske od komunističke opasnosti, ne više uz nemačku pomoć, već uz pomoć desno orijentisanih snaga među zapadnim saveznicima. Znajući koliko je važno jevrejsko pitanje za ostvarivanje ovih namera posle rata, Kalai već od svoga dolaska na vlast, i pored velikih simpatija regenta Hortija, postaje jedna od glavnih smetnji nemačkom programu rešavanja jevrejskog pitanja u Evropi. Oslanjajući se na stečene pozicije Mađarske u okviru osovinskog bloka, uporno je sprovodio svoju politiku o ovom osetljivom pitanju. Dok su u većini drugih satelitskih i kvislinških režima u Evropi mere protiv Jevreja pooštrevane, u doba vlade Kalaia počele su da se razvodnjavaju i da slabe čak i one mere koje su do tada bile primenjene prema propisima ranijih vlada.⁴⁰⁰

Jedan od ranije češće korišćenih vidova pogroma Jevreja koji je u vreme pohoda na istok, u zajednici sa nemačkim jedinicama primenjivan nad jevrejskim življem u okupiranim delovima SSSR

— uništavanje jevrejskih naselja (kao što je bilo na primer ubijanje 15 do 20.000 Jevreja u Kamensko-Podoljsku),⁴⁰¹ sve je manje i rede sproveden. Sada su najviše radno angažovani sposobni Jevreji na

3 e b Gerald Reitlinger u navedenom delu, p. 573, navodi cifru od oko 5.000 ubijenih Jevreja u toku drugog svetskog rata u Bugarskoj.

³⁹⁹ ADAP, E/IV, nr. 245, p. 436.

⁴⁰⁰ Martin Broszat, o. c. p. 197: Randolph L. Braham, *The Politics of Genocide*, Columbia University Press, New York, pp. 122, 132 i 194.

⁴⁰¹ Randolph L. Braham, o. c. pp. 194–206 i 207–214; Martin Broszat o. c. pp. 197–198.

najtežim poslovima. Rekrutovani su u radne poluvojne jedinice i pridodavani jedinicama Honveda na istočnom frontu ili zadržavani kao rezerva u zemlji. Upotrebljavali su ih za najopasnije i najteže frontovske poslove, za čišćenje minskih polja, pripremu municije, u pogonima za izradu eksploziva gde su bili stalno izloženi smrtnoj opasnosti. Ipak, najteže im je bilo na liniji frontova gde su operisale zajedno nemačke i mađarske trupe, ili uz jedinice Honveda koje su vodili radikalni mađarski nacisti, pa su bili često izloženi pojedinačnim ili masovnim maltretiranjima i ubijanjima. Računa se da je do jeseni 1942. u ovoj službi bilo angažovano oko 60.000 jevrejskih mladića od kojih su veći deo ubili Nemci ili Mađari, a ostali su nastradali u borbama posle poraza osovinskih sila pred Staljingradom krajem 1942. godine, kada je bila desetkovana i razbijena i mađarska armija.⁴⁰² Taj oblik angažovanja Jevreja sprovodiće Kalaieva vlada do kraja svog mandata, upućujući desetine hiljada Jevreja u službu poluvojne radne organizacije »Tot«. U proleće 1943. poslaće i oko 10.000 Jevreja na rad u Borski rudnik jer je tamo vladala oskudica u radnoj snazi.⁴⁰³

Sve ove mere koje je uz pomoć nacista sprovodila satelitska vlada u Budimpešti, zajedno sa delom oružane sile i policije, koje su uništile desetine hiljada jevrejskih života, smatrane su u Berlinu nedovoljnim. Firerova zamisao o evakuaciji svih evropskih Jevreja, najpre onih iz satelitskih zemalja u određeni rezervat u jugozapadnoj Ukrajini morala je početi da se ostvaruje. Rajhsfirer SS i šef nemačke policije Himler pisao je 21. jula 1942. Ribentropu da se radikalnom rešavanju jevrejskog pitanja u tadašnjoj »Velikoj Mađarskoj« u kojoj prema zvaničnoj statistici ima 742.820 a prema njegovim procenama oko milion Jevreja, mora što pre pristupiti.⁴⁰⁴

Za naglo širenje talasa NOP i pokreta otpora u okupiranim i anektiranim zemljama optuživani su najčešće Jevreji pa su zbog toga požurivali operaciju radikalnog rešavanja jevrejskog pitanja u Evropi. Krajem septembra 1942. u nemačkom Ministarstvu inostranih poslova je zabeleženo da se mora ažurirati taj posao koji u Mađarskoj zaostaje u odnosu na druge zemlje.⁴⁰⁵ Zato su nacisti krajem 1942. pojačavali pritiske prema Budimpešti, nastojeći da je uključe u radikalno rešavanje jevrejskog pitanja. Jedan od zaduženih za ovo pitanje u Ministarstvu inostranih poslova SA brigadenfirer Luter (Martin Franz Julius Luther) početkom oktobra 1942. imao je povodom toga dva razgovora sa mađarskim poslanikom Stojaijem, gde se ponovo insistiralo na angažovanju Mađara u planu »rešavanja« je-

⁴⁰² ADAP, E/V, nr. 279, p. 532: Martin Broszat, o. c. pp. 200—209 Randolph L. Braham, o. c. pp. 285—329.

⁴⁰³ Martin Broszat, o. c. 209—211: Randolph L. Braham, o. c. pp. 330—336: Isti autor, *The Destruction of Hungarien Jewry A documentary Account*, World Federation of Hungarian Jews, New York 1963, pp. III—112.

⁴⁰⁴ ADAP, E/I, nr. 150, pp. 267—275: Jenő Levai, o. c. pp. 48—49: Randolph L. Braham, *The destruction of Hungarian Jewry ...* nr. 4, 22, 21, 70, 73. Prema karti koju je u navedenoj knjizi objavio Gerald Reitlinger, p. 471, uža Mađarska je imala oko 400.000, a u okupiranim oblastima još oko 320.000 Jevreja.

⁴⁰⁵ ADAP, E/III, nr. 307, p. 526. Takode. nr. 232, p. 399 i 298, p. 514.

vrejskog pitanja u Evropi. Prvi deo posla trebalo je da bude rešavanje pitanja mađarskih Jevreja u okupiranim oblastima, kao i onih mađarskih Jevreja koji su se zatekli u Nemačkoj putem internacije i evakuacije, već do kraja 1942. godine. Sledeći deo zadatka odnosio se na radikalno rešavanje pitanja oko 800 do 900 hiljada mađarskih Jevreja, prema proračunima Berlina, kao i onih koji su iz Nemačke i drugih zemalja emigrirali u Mađarsku. Stavovi predsednika mađarske vlade Kalaia o nezamenljivoj ulozi mađarskih Jevreja u ukupnom životu zemlje, posebno u privredi koja radi za Rajh, zatim njegove sumnje da bi se Jevrejima smeštenim u istočnim rezervatima mogla obezbediti egzistencija, naišli su na opštu kritiku jer je to direktno podrivalo temelje nacističke politike o izolaciji i sistemat-skoj likvidaciji jevrejskog naroda. Smatrajući da labavo držanje fašističke Italije u pogledu radikalnog rešavanja jevrejskog pitanja negativno utiče i na Mađarsku, Luter je nastojao da pridobije Muso-linja za aktivnije učestvovanje u planiranom poduhvatu.⁴⁰⁶

Posle novih konsultacija u nacističkom vrhu Luter je ponovo pozvao Stojaija 14. oktobra 1942. i preneo mu konkretne zahteve Berlina u okviru »rešavanja« jevrejskog pitanja koje je Stoj ai tre-balo lično da prenese regentu Hortiju. Posebno je isticano kako je pitanje mađarskih Jevreja jedno od najkrupnijih problema »nove« Evrope i da mu se kao takvom mora odmah pristupiti. Opšti plan akcije protiv mađarskih Jevreja je izložen u nekoliko krupnih zada-taka: njihovo isključivanje iz kulturnog, privrednog i društve-nog života; uvođenje posebnih normi njihovog ponašanja; obavezno nošenje oznaka radi odvajanja od ostalih građana; ograničenje kre-tanja i delovanja i kao najvažnije pripreme za njihovo sabiranje i evakuaciju u određene rezervate u Ukrajini ili u Poljskoj.⁴⁰⁷

Povratak poslanika Stojaija sa konsultacija iz svoga ministar-stva i izveštaji nemačkog poslanika Jagova iz Budimpešte nisu dono-sili optimističke vesti. Podržavan od regenta i drugih u mađarskom vrhu, Kalai je, izneverio sva iščekivanja Berlina svojim gledištem da je rešenje problema mađarskih Jevreja »čisto unutrašnje mađar-sko pitanje«.⁴⁰⁸ Kriza na ratištima, naročito ona kod Staljingrada i na Balkanu, naterala je nacistički vrh da Jevreje, o kojima je vla-dalo mišljenje da su glavni oslonac zapadnih sila i međunarodnog komunizma u Evropi, što pre izoluju i počnu da uništavaju. Zadu-žen za ovaj najbezumniji posao, Himler je pisao 30. novembra 1942. Ribentropu da se što pre mora pristupiti slanju prve grupe od oko 100.000 mađarskih Jevreja u rezervat u jugozapadnoj Ukrajini jer se neaktivnost u Mađarskoj u ovom pogledu negativno odražava na preduzete poslove oko sabiranja i evakuacije Jevreja iz Rumunije i Bugarske.⁴⁰⁹

Međutim, mađarska vlada je i do tada sebi dozvoljavala da istu-pa prema Berlinu sa partnerskih pozicija, ne shvatajući nacističke

⁴⁰⁶ ADAP, E/IV, nr. 12, pp. 24—27.

⁴⁰⁷ BA, Büro St. S., Ungarn, Band 8, telegram Luterà — RAM, nr. 2463, od 14. oktobra 1942: ADAP, E/IV, nr. 51, pp. 87—89.

⁴⁰⁸ ADAP, E/IV, nr. 100, pp. 178—179.

⁴⁰⁹ ADAP, E/IV nr. 240, pp. 428—429.

diktate onako kao je to činila na primer, satelitska Rumunija. Ta vlada, a posebno njen šef Kalai, u toku dvogodišnjeg uspešnog mandata, uporno se držala svojih prava i gledanja na odnose prema mađarskim Jevrejima. Ni krajnje konzervativne struje, izuzimajući pronemačke partije koje su bile neprijateljski raspoložene prema Jevrejima, nisu bile za tako brzo i radikalno izbacivanje iz Mađarske tako brojnog žiteljstva koje su sačinjavali Jevreji, strahujući da bi to dovelo do teških posledica u svim oblastima života u zemlji. Kao dokaz da je taj poduhvat rizičan isticano je: da su Jevreji kao radnici, stvaraoci ili menadžeri, s obzirom na stepen njihovog opšteg razvoja i osposobljenosti, veoma važan činilac u svim oblastima života zemlje u privredi, kulturi i prosveti; da su u zdravstvu i u nauci nezamenljivi; da su kao stručnjaci veoma korisni čak i u svim granama ratne industrije koja radi i za potrebe Vermahta. Na kraju, je naglašeno da je Mađarska suverena zemlja u kojoj bi o tako velikim unutarnjim promenama trebalo da odlučuje njen parlament.⁴¹⁰

U političkom odeljenju Ministarstva inostranih poslova Nemačke sačinjena je na temelju izveštaja iz Budimpešte detaljnija analiza držanja mađarske vlade u sve zmršenijem jevrejskom pitanju. U njoj se priznaje da je do zastoja u ostvarenju nemačke politike prema Jevrejima u Mađarskoj došlo iz više razloga, među kojima je, navodno, najuticajnije ekonomska moć i uopšte uticaj Jevreja u ovoj zemlji (posebno u trgovini i industriji), kao i unutarnja povezanost Jevreja. Sama činjenica da je oko 80% mađarske industrije bilo povezano sa ratnom industrijom Nemačke nalagalo je nacistima da se svim sredstvima bore protiv otpora u Mađarskoj i za jače vezivanje ove zemlje za interes Trećeg Rajha.⁴¹¹

Činjenica je da su mađarski Jevreji, dugo vremena izlagani raznim merama potiskivanja, bili jedinstveni i solidarni među sobom i u isto vreme najbolje povezani sa Jevrejima u drugim zemljama, uključujući tu i svet izvan »Hitlerove evropske tvrđave«. Već u januaru 1943. u Budimpešti je uspešno delovao ilegalni Komitet za zaštitu Jevreja, koji se raznim merama spasavanja borio sa Jevreje u zemlji i pružanje pomoći ostalim ugroženim Jevrejima van Mađarske. Mađarski Jevreji su uspeli da ostvare veze i saradnju sa međunarodnim jevrejskim i drugim organizacijama u slobodnom svetu za zaštitu i spasavanje Jevreja od nacističkih progona. Među prvima su uspeli da upoznaju svetsku javnost sa istinom o nacističkim logorima smrti u Aušvicu, Treblinku i drugim.⁴¹²

Nemci su u proleće 1943. pojačali napore da skrše upornog Kalaiu i ljude oko njega i privole ih konačno za likvidaciju najbrojnije

⁴¹⁰ Randolph L. Braham, *The Destruction of Hungarian Jewry...* nr. 48, pp. 89, 86, p. 175, 87, p. 181, 91, p. 195; Takode, PA, Büro St. S. Ungarn, Bd 8, telegram Jagova-RAM, nr. 1928, od 23. oktobra 1942.

⁴¹¹ ADAP, E/IV, nr. 245, pp. 435—438.

⁴¹² Andreas Biss, *Der Stopp der Endlösung. Kampf gegen Himmler und Eichmann in Budapest*. Seewald Verlag, Stuttgart, p. 346. John Mendelson, *The Holocaust. 15. Relief in Hungary and the Failure of the Joel Brand Mission*, Garland Publishing, New York, London 1982, pp. 1—7 i 8—91; Randolph L. Braham, *The Politics of Genocide ...* pp. 922—1010.

Telegramm

aus Budapest Nr. 259 vom 15.6.1944

Ankunftsdatum 17. Juni 1944, 22 Uhr

~~Geheim Reichssache~~

Für Reichsaussenminister über Botschafter Ritter.

Auf Drahterlass Nr. 1579 vom 26. Mai.

Vermerk:

Telegr. wurde von
Gesandtschaft Buda-
pest unmittelbar
nach Fuschl durch-
gegeben.

12AA-SK

2/11

Die vom GBA vorgeschlagene straffe Organisation des Arbeitseinsatzes in Ungarn ist im Gange. Da ein schlagkräftiger ziviler Einsatzapparat fehlte, wurde unter Leitung von Feldmarschall-Leutnant Hennyey eine Honved-Arbeitsorganisation gebildet, deren vornehmlichste Aufgabe die Befriedigung der von den deutschen und ungarischen militärischen Dienststellen für Kriegsaufgaben gestellte Kräfteanforderung ist. Eine ständige Kontrolle und Mitarbeit meiner Dienststelle ist geführt. In allen wichtigen Fällen habe und werde ich mich laufend persönlich einmischen.

Wenn auch Ungarn noch über einige stille Arbeitskräfte reserven verfügt, so ist doch darauf hinzuweisen, dass seit dem 19. März bereits Erhebliches geleistet wurde.

- 1.) Bis heute sind rund 340.000 Juden an das Reich abgeliefert worden.
- 2.) Diese Zahl dürfte sich nach zuverlässigen Schätzungen unter keinen allzugroßen Verkehrsstörungen bis Ende Juli verdoppeln und nach endgültiger Bereinigung der Judenfrage die Zahl von etwa 900.000 erreichen. Es darf angenommen werden, dass davon ein Drittel bis die Hälfte arbeitsfähige Kräfte sind, die dementsprechend in Ungarn einen Arbeitskräfteausfall bedeuten.
- 3.) Seit Jahren befinden sich rund 25.000 ungarische Facharbeitskräfte zur ständigen Arbeitsleistung im Reich.
- 4.) Seit dem 19. März wurden die bis dahin bereits an der Ostfront befindlichen 7 Divisionen mit Ersatzkräften aufgefüllt, vier weitere Divisionen an die Ostfront gebracht. Eine Division befindet sich in Mobilisierung und dürfte in wenigen Tagen marschbereit sein.
- 5.) Zur Zeit gehen 17.000 Arbeitskräfte als Pferdepfleger ins Reich. Weitere 83.000 sind angefordert und sollen innerhalb der nächsten 4 bis 6 Wochen in Marsch gesetzt werden.
- 6.) 3.000 Arbeitskräfte erhielt der Gau Wien für Ausbau von Flugplätzen, weitere 15.000 sind angefordert und sollen in den nächsten 4 Wochen abgehen.
- 7.) Auf Grund des SS-Abkommens mit der ungarischen Regierung ist seit Wochen eine Musterung von Volkdeutschen und sich freiwillig zum Deutschtum Bekennenden im Gange, als deren Ergebnis mit einer Rekrutierung von 40 bis 50.000 Menschen gerechnet werden kann, die zusätzlich zu den bereits durch die beiden früheren Freiwilligenaktionen erfassten 37.000 Volkdeutschen hinzukommen.
- 8.) Die deutsche Luftwaffe forderte neuerdings 25.000 Flakhelfer an, die nur im Wege zusätzlicher Erfassung und Mobilisierung gestellt werden können. Der Ausbau der ungarischen Luftabwehr erfordert gleichzeitig laufende Einziehungen.

Verteiler:

RAM	2 x
St.S.	3 x
BRAM	2 x
U.St.S. Pol.	1 x
Dg. Pol.	1 x
Pol IV (Arb. Ex.)	1 x
M.D. Wühl	1 x
Ges. Schnurre	1 x
VLR Ripken	1 x
Inl I	1 x
Inl II	1 x
Ges. Frohwein	1 x
Pol I M	1 x

Demgercnüber

K213865 E422083

Izveštaj nemačkog poslanstva iz Budimpešte o evakuaciji mađarskih Jevreja u koncentracione logore i odvođenju sposobnih ljudi u radne jedinice, jun 1944.

skupine Jevreja na Jugoistoku u Mađarskoj. Hitler je prilikom susreta sa Hortijem u Kleshajmu 16. aprila 1943. tražio njegovu podršku da se Jevreji kao britanski ili boljševički agenti evakuišu u određene rezervate,⁴¹³ tvrdeći da su oni uopšte, a posebno ako su grupisani u Mađarskoj, stalna i potencijalna opasnost za »novi« evropski poredak. Tom prilikom uporno je zahtevao da se jevrejsko pitanje, uz primenu posebnih mera, »resi« već u toku trajanja rata.⁴¹⁴ Savetnik u nemačkom ministarstvu inostranih poslova Bergman (Helmut Bergmann) pokušavao je u martu 1943. da pridobije neke članove mađarske vlade, među njima i ministra bez portfelja Lukača (Lukacs von Kovecses, Bela) za operaciju »rešavanja« jevrejskog pitanja tvrdeći da se među 100.000 Jevreja može naći 100.000 agenata Britanije i SSSR i da se ugroženost Evrope od »boljševizma« može otkloniti samo ako se iz nje odstrane Jevreji.⁴¹⁵

Sve ovo nije imalo željenog efekta, grupa oko predsednika Kalaia u vladi koju je podržavao i Horti, nije se povinivala zahtevima Berlina. Već 28. aprila mađarska vlada je u svom pismu vladi Rajha, a zatim i u usmenoj poruci upućenoj preko poslanika Stojaija ostala pri svome stanovištu da je jevrejsko pitanje unutarnji problem zemlje, odbivši zahteve da pristupi operaciji evakuacije Jevreja iz Mađarske.⁴¹⁶

Imajući u vidu smanjene pritiske iz Berlina, izgledalo je da se od leta 1943. nacistička Nemačka okanila Mađarske i svojih upornih nastojanja da Kalaievoj vladi naturi radikalno rešavanje jevrejskog pitanja u Mađarskoj, ali nije bilo tako. I u ovo vreme, u kontekstu traženja puteva za korenite promene u mađarskom satelitskom vrhu, operacija »čišćenja« Jevreja imala je istaknuto mesto. To najbolje pokazuje analitičko razmatranje »Problema jevrejskog pitanja u Mađarskoj«, koje je još 30. aprila 1943. napisao stručnjak za Mađarsku i poznavalac jevrejskog pitanja SS oberfirer Vezemajer, već poznat kao »ispružena ruka« nemačkog nacizma u rešavanju kriznih situacija na Jugoistoku, kome će od tog vremena biti glavna preokupacija iznalaženje najpovoljnijeg rešenja da se Mađarska definitivno sa svim svojim ljudskim i materijalnim potencijalima uključi u totalni rat na strani Rajha. Prema njegovom mišljenju glavnu snagu u suprotstavljanju merama Berlina čini dominantan uticaj Jevreja u mnogim oblastima života u Mađarskoj i njihova uloga u glavnom centru otpora, Budimpešti, gde, prema njegovim proračunima čine 35% od ukupnog stanovništva (pri čemu raspolažu daleko većim opštim uticajem). Glavni razlozi što je Mađarska postala zemlja azila za evropske Jevreje po njegovom mišljenju su: strah vladajućih slojeva u Mađarskoj od savezničkog bombardovanja i ubeđenje da saveznici ne napadaju Mađarsku zbog masovnosti Jevreja, kao i sve čvršće uverenje vladajućih slojeva u Budimpešti da Nemačka gubi rat, pa da će zbog opšte izmorenosti

⁴¹³ Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler, Zweiter Teil II, ... pp. 244—216.

⁴¹⁴ ADAP, E/V, nr. 70, p. 134.

⁴¹⁵ ADAP, E/V, nr. 190, pp. 373—374.

⁴¹⁶ Jenő Levai, o. c. pp. 55—57.

i iscrpljenosti Nemaca i »Rusa«, pobeđu lako zadobiti zapadni saveznici. Rukovodeća mađarska garnitura veruje, po Vezemajeru, da su sačuvani Jevreji dovoljan zalog da im zapadni saveznici oproste što su bili uz Osovinu i da im omoguće očuvanje režima i stečenih pozicija u zemlji posle rata. On je dalje tvrdio da Jevreji znaju za ovu igru i da aktivno, na sve moguće načine, doprinose borbi pokreta otpora ne samo sabotazama već i na druge načine — uticajem na inflaciju, izazivanjem nestašice robe, podizanjem cena, korupcijom i preprodajom robe. Ovakva situacija stvorila je u Mađarskoj širok front protivnika Rajha u koji su uključeni: Jevreji, mađarska aristokratija i buržoazija povezana sa njima, klerikalni krugovi i nemački renegati koji čine značajnu većinu u vladajućim buržoaskim i drugim slojevima koji su pre 1943. sarađivali na anti-komunističkoj osnovi sa nemačkim nacistima, ali koji su slabljenjem rezultata borbe osovinskih snaga protiv saveznika počeli da se odvajaju od snaga i ciljeva »novog« poretka. Vezemajer na kraju vidi rešenje ovog problema u radikalnom rušenju ovih snaga koje su po njemu jednako opasne kao i partizanski pokret u Jugoslaviji.⁴¹⁷

Odmah po ulasku nemačkih trupa, uz rušenje stare garniture satelitske vlasti, izuzev regenta Hortija, koji je morao ostati iz propagandnih razloga, i uništavanja svega onoga što je moglo imati i najmanje dodira sa građanskom demokratijom, počelo je istovremeno materijalno, a od 7. aprila 1944. i fizičko uništavanje brojnog jevrejskog stanovništva u Mađarskoj. Uz progone, mučenja i ubijanja bez ikakvog sudskog ili nekog drugog postupka, u prvih nekoliko sedmica završeno je njihovo ekonomsko uništavanje, a njihova bogatstva su najvećim delom prešla u ruke državnih i privatnih kompanija Nemačke. Da bi evakuacija mase ljudi prošla što lakše, u prvo vreme je intenzivirana mobilizacija ostatka sposobnih muškaraca za radne jedinice i logore. Početkom aprila planirano je hitno prikupljanje 50.000 Jevreja za službu u tada već udruženim nemačkim i mađarskim oružanim snagama i u ratnoj industriji (na poslovima koji su sami po sebi vodili te ljude u smrt).⁴¹⁸

Prema novom planu Vezemajera od 8. maja 1944. godine, u toku sabiranja Jevreja, koje je već bilo počelo, trebalo je izdvojiti i uputiti u radne jedinice još oko 150.000 jevrejskih mladića koji su, radeći na linijama frontova u najtežim okolnostima, u rudnicima, industriji i na drugim poslovima, gde su, budući bez hrane i odeće, brzo iscrpljivani, umirali ili su ih ubijali SS čuvari i pratnici.⁴¹⁹

⁴¹⁷ Vezemajer u ovom izveštaju piše: »Iz ove celokupne situacije rezultira ishod, da sadašnja situacija u Mađarskoj koja u sebi očigledno razvija dinamične negativne snage za Osovinu, znači utoliko veću opasnost, ukoliko rat duže traje. Dok u Hrvatskoj imamo posla sa primitivnom, ratobornom partizanštinom u Mađarskoj je to jevrejsko-plutokratski rafinirani sistem partizanštine, koja putem latentne sabotaze, špijunaže i raspoloženja malodušnosti može postati ozbiljna opasnost za politiku Osovine«. ADAP, E/V1, nr. 43, p. 80.

⁴¹⁸ Zb. NOR, XV/1, nr. 186, pp. 540. Takođe, nr. 181, 182 i 190. ADAP, E/VIII, nr. 30, p. 61: Martin Broszat, o. c. pp. 24—25: Randolph L. Braham,

The Destruction of hungarian Jewry... nr. 135, p. 343.

⁴¹⁹ Martin Broszat, o. c. pp. 211—214: Deutschland im zweiten Weltkrieg, V, p. 535.

Da bi ova nečovečna i zločinačka akcija tekla što bržim tempom, nemački i mađarski nacisti su raspirivali mržnju i histeriju protiv Jevreja, čemu su doprinosile i prve žrtve savezničkih bombardovanja Mađarske za koje su optuživani Jevreji. Bujalo je širenje histerije, kojom su se koristile pronacistički orijentisane grupe u zemlji da bi ubijale svoje susede Jevreje. U Budimpešti su čak pokrenute antijevrejske novine u kojima se zahtevalo da se za svakog poginulog Mađara ubija 100 Jevreja, bez ikakvog utvrđivanja krivice.⁴²⁰

Prikupljanje Jevreja u sabirne logore za evakuaciju, ne više prema istoku i Ukrajini koju su oslobodile sovjetske trupe, već prema logorima smrti u Poljskoj, Austriji i Nemačkoj, počelo je u aprilu 1944. po zonama, prvo u istočnim predelima na širem prostoru Karpata i dela Transilvanije, prema kojima je prodirala Crvena armija, sa planom da se od 15. maja otpremaju železnički transporti sa oko 3.000 Jevreja u određene logore. Zahvaljujući svakodnevnom upućivanju po nekoliko transporta, do 24. maja iz ovih regiona je poslato u logore smrti u Poljskoj oko 116.000 Jevreja, pretežno žena i dece.⁴²¹ Tako brza evakuacija u samom početku nagoveštavala je da će plan otpremanja oko 800.000 Jevreja prema nemačkim procenama biti na vreme završen, dok bi oko 200.000 mladih ljudi angažovano u radnim logorima bilo uništeno na teškim poslovima.⁴²²

Iz istočnog dela Mađarske, iz I i II zone (zakarpatska oblast i Transilvanija) evakuacija je završena 7. juna 1944, sinhronizovanim slanjem na sever u 92 železničke kompozicije sa po 45 stočnih vagona ukupno 289.367 Jevreja. Uporedo je počela evakuacija iz III zone, koja se prostirala severno od Budimpešte, iz koje je odvedeno u vremenu od 11. do 16. juna oko 67.000 Jevreja. Već 15. juna Vezemajer je poslao obaveštenje da je do toga dana upućeno iz Mađarske u logore oko 340.000 ljudi, obećavajući da će do kraja jula biti završena evakuacija svih Jevreja, procenjujući sada njihov broj na oko 900.000, verovatno računajući tu i muškarce u radnim logorima u Mađarskoj ili u Nemačkoj, kojih je u to vreme bilo samo na izgradnji jednog vojnog aerodroma kod Beča oko 17.000.⁴²³

U zoni IV, koja se prostirala istočno od Dunava, sabiranje Jevreja u logore je izvršeno od 17. do 24. juna, a evakuacija krajem juna. Rukovodilac akcije za fizičko uništavanje mađarskih Jevreja SS general Vezemajer je 30. juna izvestio Berlin da je poslato u logore još 41.499 iz ove zone među kojima se našlo i oko 16.000 Jevreja iz Bačke, što je ukupno činilo 381.661 lice upućeno u logore smrti među kojima veliki procenat dece.⁴²⁴ Evakuacija iz V zone,

⁴²⁰ ADAP, E/VIII, nr. 316, p. 602. Takode, nr. 39, pp. 74—77.

⁴²¹ ADAP, E/VIII, nr. 39, p. 75; Randolph L. Braham, *The Destruction of Hungarian Jewry ...* nr. 145, p. 356 i 146, p. 357.

⁴²² ADAP, E/VIII, nr. 39, p. 76. *Deutschland im zweiten Weltkrieg*, V, p. 535.

⁴²³ C. A. Macrtney, *October Fifteenth, A History of Modern Hungary 1929—1945*, II, Edinburgh 1961, pp. 279—288; Randolph L. Braham: *The Destruction of Hungarian Jewry ...* nr. 178, p. 403.

⁴²⁴ Jenő Levai, o. c. p. 114; Josip Mirnić, o. c. pp. 228—294.

područja Mađarske zapadno od Dunava i u VI zoni, koju je činila Budimpešta, trebalo je da se izvede u toku juna i početkom jula.⁴²⁵

Krajem juna i početkom jula izvršeno je prikupljanje većine preostalog dela jevrejskog stanovništva u sabirne logore u kojima su čekale na evakuaciju prema severu desetine hiljada ljudi: tako je u sabirnom logoru Nađvaradu bilo oko 36.000 Jevreja, u Munkacu oko 26.000 u Santamanamti 24.000, u Koložvaru oko 22.000, u Miškolcu oko 21.000, u Niredhazu oko 20.000 itd., a 9. jula Vezemajer je izvestio da je poslat u logore do toga dana 434.351 mađarski Jevrej.⁴²⁶

Najverovatnije je da regent Horti, zbog izolacije, nije na vreme bio upoznat sa širinom i brzinom operacije za uništavanje mađarskih Jevreja. Kada je ova akcija preneti i na Budimpeštu on je počeo da je ometa koliko mu je to bilo u mogućnosti.⁴²⁷ Na takav Hortijev stav i njegove saradnike, koji su ovim poslednjim pokušajima spasavanja Jevreja nastojali da, što je moguće više, speru svoje grehe zbog saradnje sa Hitlerom, uticala je i sve organizovanja akcija u međunarodnim okvirima, a i unutar Mađarske, gde je protiv toga ustala i katolička crkva, a i druge verske zajednice iz savezničkih i neutralnih zemalja, Sveta stolica i veliki deo mađarskog sveštenstva. Angažujući sve svoje mogućnosti među najagilnije je spadao međunarodni Crveni krst koji je stupio u direktnu akciju spasavanja Jevreja u Mađarskoj. Uz proteste upućivane Berlinu, neutralne zemlje su nudile preuzimanje i prevoz Jevreja, naročito dece iz Mađarske u Palestinu i druge zemlje.⁴²⁸ Talas protesta u svetu i pogoršanje stanja nemačke odbrane na prilazu Karpatima delovali su na usporavanje tempa sabiranja i evakuacije najbrojnije skupine Jevreja u Budimpešti i omogućili da Horti zvanično kao formalni šef države izda 6. jula zabranu dalje evakuacije budimpeštanskih Jevreja u koncentracione logore.⁴²⁹ I šef nove pronemačke vlade Stoj ai je pokušavao da utiče na Berlin da uspori odvođenje budimpeštanskih Jevreja u logore, navodeći kao važne razloge proteste u celom svetu i negativne posledice nastale u privredi.⁴³⁰

Ajhman, Vezemajer i njihovi saradnici pokušavali su da još jače radikalizuju svoj mršavi kvislinški oslonac u Mađarskoj pa su organizovali puč za obaranje vlade i dovođenje nacističkih partija i

⁴²⁵ Randolph L. Bracham, *The Destruction of Hungarian Jewry...* nr. 174, p. 396. Isti autor, *The Politics of Genocide ...* pp. 595—684: A. И. Пущкаш, *Венгрия в годы ...* pp. 399—402.

⁴²⁶ A. И. Пущкаш, *Венгрия в годы...* pp. 398—400: Jenő Levai, o. c. p. 115. Gerald Reitlinger, o. c. pp. 471—492.

⁴²⁷ ADAP, E/VIII, nr. 42, p. 84.

⁴²⁸ ADAP, E/VIII, nr. 100, pp. 170—171: Randolph L. Bracham, *The Politics of Genocide ...* pp. 1027—1147.

⁴²⁹ ADAP, E/VIII, nr. 101, pp. 171—173: *Deutschland im zweiten Weltkrieg*, V, p. 536.

⁴³⁰ PA, Büro St. S. Ungarn, Bd. 12, telegram Vezemajera — RAM, nr. 299, od 6. jula 1944: Randolph L. Bracham, *The Destruction of Hungarian Jewry ...* nr. 186, p. 419.

struja na vlast. Ovaj puč je zbog slabe podrške u narodu propao, jer ga je odred vojske veran Hortiju lako ugušio 8. jula 1944. godine.⁴³¹

Ovom neuspehu mađarskih nacista i njihovih zaštitnika Ajhmana i Vezemajera doprinela je i nesloga među samim Nemcima, zbog borbe oko grabljenja imovine Jevreja, posebno oko pomenute transakcije koncerna »Manfred Weiss«. U isto vreme su obelodanjene akcije rajhsfirer a SS i šefa nemačke policije Himlera o njegovom »trgovanju sa jevrejskom krvlju«, odnosno puštanju pojedinih Jevreja i grupa, uz nadoknadu u zlatu, devizama i gotovoj robi.⁴³²

Nacisti nadzornici evakuacije Jevreja u logore smrti nisu se ni u ovim nešto pogoršanim uslovima mirili sa mogućnostima da se operacija uništavanja mađarskih Jevreja uspori. Ajhman je po dobijenom odobrenju iz Berlina krenuo 14. maja 1944. sa transportom od oko 1.450 Jevreja iz Budimpešte, ali je vojska po nalogu Hortija ovaj transport zaustavila.⁴³³

S obzirom na veoma slabu podršku domaćih nacista u mađarskom narodu i potrebu angažovanja što većeg broja nemačkih i mađarskih trupa na frontu prema Crvenoj armiji, nacistički vrh se još uvek nije usuđivao da se odrekne i formalne podrške regenta Hortija. Zato su sabiranje i evakuacija Jevreja nastavljeni u nešto sporijem tempu uz korišćenje prikrivenih kanala koje Horti i njegovi saradnici nisu mogli da otkriju.⁴³⁴

Hortijeva ideja o formiranju vojne vlade i organizovanju odbrane od Crvene armije koja se približavala učinila se nacističkom vrhu primamljivom, jer su očekivali da će na taj način u regentovoj senci (pošto je imao dosta pristalica u zemlji) lakše izvršiti totalnu mobilizaciju Mađara i njihovo usmeravanje za odbranu od Sovjeta. U tim uslovima, na Hortijev zahtev, prepušteno je samim Mađarima da vode brigu oko rešavanja pitanja Jevreja, u šta Vezemajer ni ovoga puta nije verovao.⁴³⁵ Po nalogu iz Berlina, u Nemačku se vratio i rukovodilac akcije za uništavanje Jevreja Ajhman sa svojim štabom. Otpori Hortija i dela Honveda, koji su usledili u toku jula i avgusta 1944. godine, znatno su usporili tempo evakuacije i uništavanja ostatka mađarskih Jevreja. Do kraja oktobra bilo

⁴³¹ DASIP, NAV, T-120, Rol. 102, sn. 130410-13, policijski izveštaj iz Budimpešte od 10. i 17. jula 1944: Randolph L. Bracham, *The Destruction of Hungarian Jewry* ... nr. 190, p. 432.

⁴³² PA, Büro St. S. Ungarn, Bd. 12, telegram upućen Vezemajeru nr. 1593 od 24. jula 1944: ADAP, E/VIII, nr. 125, p. 227, 462, p. 490: А. И. Пушкин, Венгрия в годы ... pp. 391-394: Randolph L. Bracham, *The Politics of Genocide* ... pp. 514-518: Isti autor, *The Destruction of Hungarian Jewry* ... nr. 196, 292 i 338. Gerald Reitlinger, o. c. pp. 492-498.

⁴³³ ADAP, E/VIII, nr. 108, p. 194. Ribentrop ovde, pored ostalog, kaže: »Mi se možemo odlučiti za ovo izlaženje u susret ipak samo pod pretpostavkom da se od strane Regenta Hortija privremeno zaustavljena evakuacija Jevreja u Rajh, nastavi i najhitnije dovede do kraja«. Takode, Andreas Biss, o. c. p. 350.

⁴³⁴ DASIP, NAV, T-120, Rol. 162, sn. 138384-87, policijski izveštaj od 31. avgusta 1944: Randolph L. Bracham, *The Politics of Genocide* ... pp. 324-329.

⁴³⁵ ADAP, E/VIII, nr. 167, pp. 333-334 i 268, p. 497.

Arbeitsexemplar

13576	Telegramm
30. OKT 1944	(G-Schreiber)

Nur an:
Vorsitzender
des Ausschusses

B u d a p e s t , den 28. Okt. 1944 13.40 Uhr
Ankunft: " 28. " " 14.30 "

Nr. 3132 vom 28.10. C i t i s s i m e !

+) Sonderzug 2306
(Inl. II V.S.)

St. S. Keppler
U. St. S. Pol
Botschafter Ritter
Botschafter Gaus
Leiter Abt. Pers.
" " Ha Pol
" " Recht
" " Kult Pol
" " Presse
" " Rundfunk
Chef Prot
Dg. Pol
Gr. Leiter Int. I
Gr. Leiter Int. II
Arb.-Expl. bel

Auf Drahterlass Nr. 3310 +) vom 26.d.M.

- 1.) Gesamtzahl für Juden in Ungarn Stichtag
19. März dieses Jahres rund 800.000.-
- 2.) Bereits abtransportiert ins Reichsgebiet
rund 430.000.-
- 3.) Jüdischer Honvedarbeitsdienst derzeit rund
150.000.-
- 4.) Stadtgebiet Budapest rund 200.000.

Veesenmayer.

99. 10. 1944
1/1 1944

K213446

H322908

Arbeitsexemplar! Del. 3. 11. 1944

Veesenmajer izveštava o broju evakuisanih Jevreja iz Mađarske u koncentracione logore i radne službe sa stanjem na dan 28. oktobra 1944. godine

je evakuisano u koncentracione logore ukupno oko 430.000 Jevreja, dok je oko 200 hiljada ostalo u radnim logorima uz vojsku ili na teškim poslovima u privredi, gde je najveći deo stradao od iscrpljenosti ili su ih ubili nacisti.⁴³⁶

Posle događaja u susednoj Rumuniji, ustanka u Bukureštu i prelaska rumunskog naroda i armije na stranu saveznika, vojnu vladu Lakatoša i regenta Hortija zahvatila je opšta panika. Nacisti su u oktobru oborili i ovu vladu i predali vlast Partiji strelastih krstova, koja, zajedno sa nacistima i uz neposredno rukovođenje Ajhmana koji je ponovo došao u Budimpeštu, nastavlja progone i uništavanje preostalog dela mađarskih Jevreja. Ajhman je sa svojim štabom ostao na ovom krajnje nehumanom poslu sve do zatvaranja obruča jedinica Crvene armije oko Budimpešte 18. decembra 1944.⁴³⁷

U vreme nacističke ere u Mađarskoj je uništeno uglavnom u vremenu od okupacije ove zemlje, u proleće 1944, do njenog oslobođenja, krajem te godine oko 618.000 Jevreja. Svi su oni umoreni kao žrtve nacističkog terora u koncentracionim logorima, u zatvorima ili u radnim logorima i jedinicama, dok ih je, zajedno sa izbeglicama iz drugih zemalja, preživelo rat samo oko 144.000; od toga je 5.000 uspeo da pobegne u neutralne i druge zemlje, 20.000 da preživi u jedinicama radnih službi i 119.000 je uspeo da spase živote u Budimpešti — ili zahvaljujući angažovanju u pokretu otpora, ili dolasku trupa Crvene armije.⁴³⁸

Tako su mađarski Jevreji pretrpeli veći broj žrtava od nacističkog terora nego sve druge zemlje jugoistočne Evrope zajedno.

Broj preživelih Jevreja i dalje je smanjivan posle oslobađanja u svim zemljama jugoistočne Evrope zbog intenzivnog iseljavanja ovoga naroda u Izrael ili u druge zemlje.⁴³⁹

⁴³⁶ Andreas Biss, o. c. p. 351.

⁴³⁷ ADAP, E/VIII, pp. 504, 506, 509, 512, 532, 550, 552 i 568: Jenő Levai, O. c. pp. 145—229; Randolph L. Bracham, The Politick of Genocide... pp. 820—884: isti autor, The Destruction of Hungarian Jewry... nr. 236, p 520.

⁴³⁸ Jenő Levai, o. c. p. 365. Prema Geraldü Reitlingeru, o. c. p. 573, na teritoriji trijanonske Mađarske je preživelo rat više Jevreja, jer ih je, prema njegovim podacima, od oko 400.000 uspeo da rat preživi između 180 i 200.000.

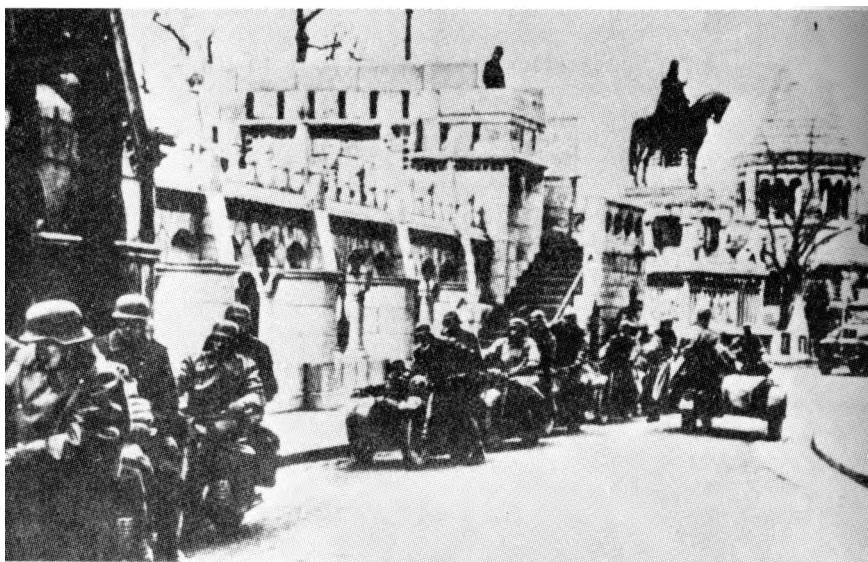
⁴³⁹ Prema podacima iz knjige, Die Deutschen und ihre östlichen Nachbarn. Verlag Moritz, Frankfurt am Main..., 1967, p. 472, samo između 1948. i 1952. se iselilo iz Rumunije oko 117.000, iz Bugarske oko 37.000 i iz Mađarske oko 33.000 Jevreja.

Dejstvo a Titljeraca NOV i POJ, januar 1944.

Maršal Tito u dnxStvu Stojana Pribičevića i Džona Talbota, ratnih dopisnika »Njujork Tajmsa« i »Rajtera« na terasi kuće u Drvarskoj pećini, polovinom maja 1944.

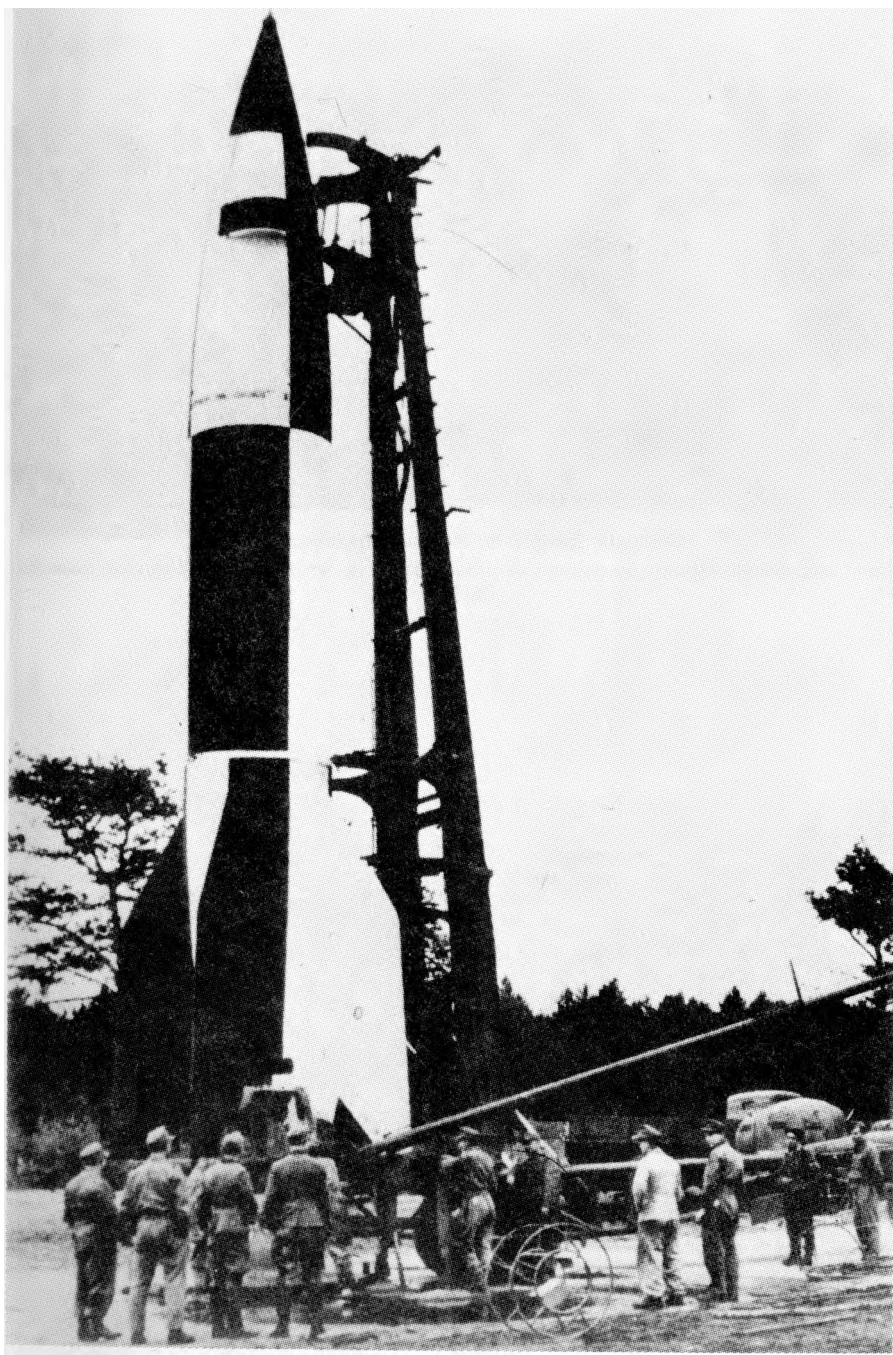
Ulazak nemačkih okupatora u Budimpeštu u vreme okupacije Mađarske, mart 1944.

Pošto su zauzele Drvar, desantne jedinice su prikupljale i prenosile svoje ranjenike na groblje na Sobića glavici

Dolazak Cerčila u Moskvu, oktobar 1944.

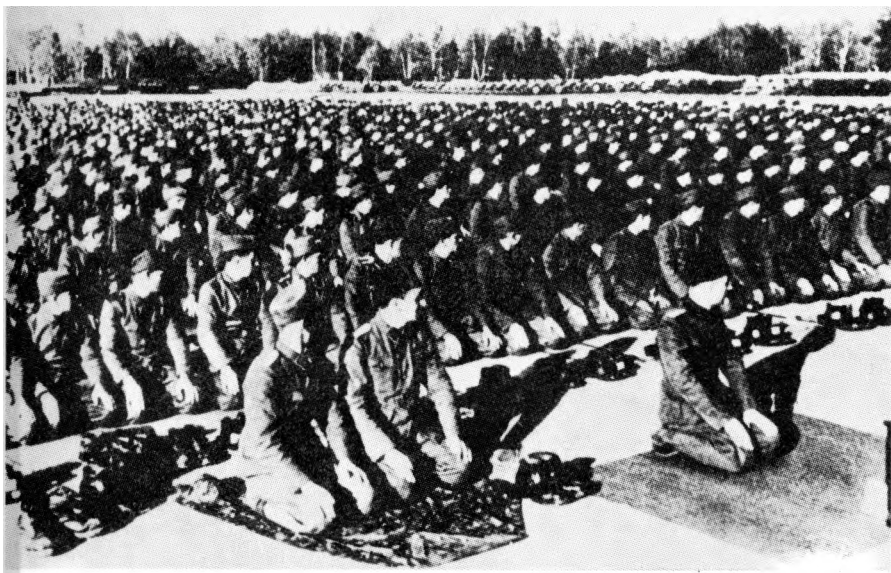
V-2, dugo najavljivano kao »novo« prekretačko tajno oružje pred lansiranje prema Londonu

Ruševine izazvane upotrebom novog Hitlerovog oružja V-2 u londonskim stambenim četvrtima

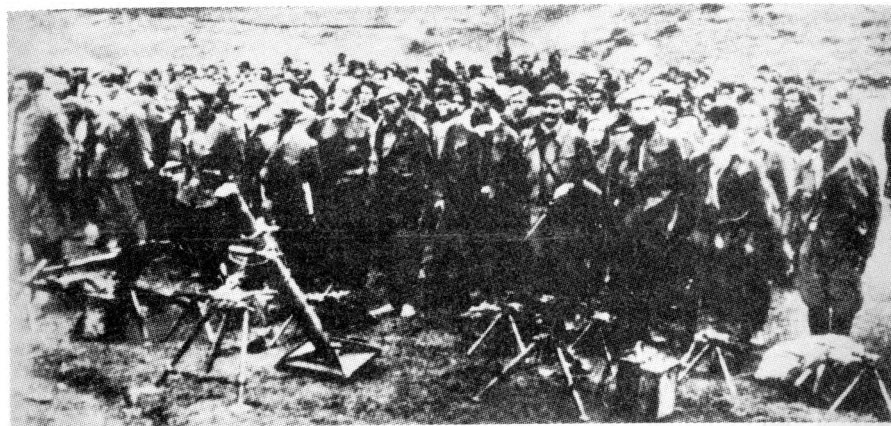
Veliki jerusalimski muftija Huseini u poseti Zagrebu u vreme vrbovanja bosanskih muslimana za SS jedinice

Jutarnje molitve 13. SS »Handia« divizije, 27. septembar 1943.

Iskrčavanje saveznika u Normandiji, 6. juna 1944.

Jedinice Narodnooslobodilačke vojske Albanije

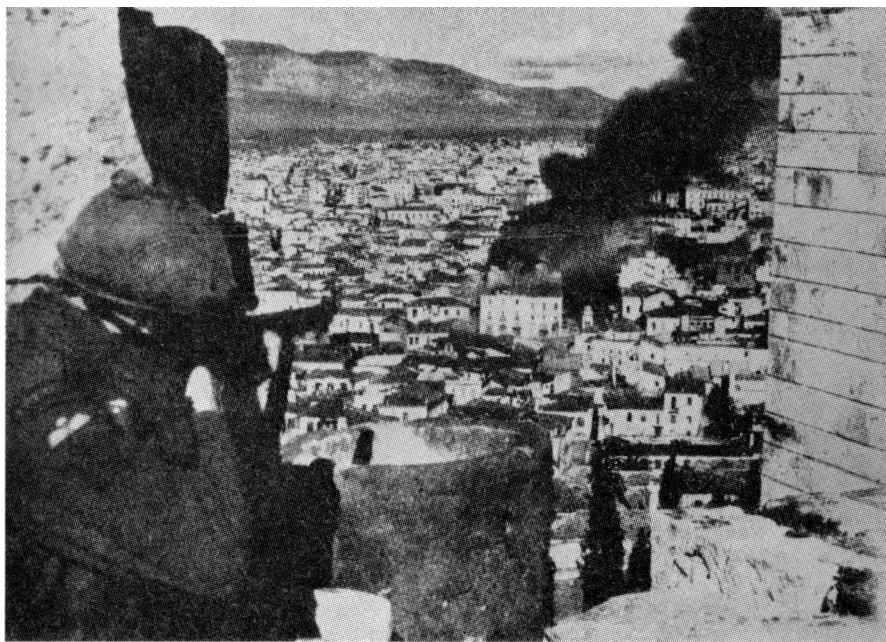
*Parada jedinica Narodnooslobodilačke vojske Albanije u oslobođenoj Tirani,
28. novembra 1944.*

Istaknute vode ELAS-a Aris Veluhtiotis i Stefanos Sarafis sa saradnicima, decembar 1944.

Demonstracije EAM-a na Sintagma trgu u Atini, 4. decembra 1944, dan posle masakra policije nad demonstrantima

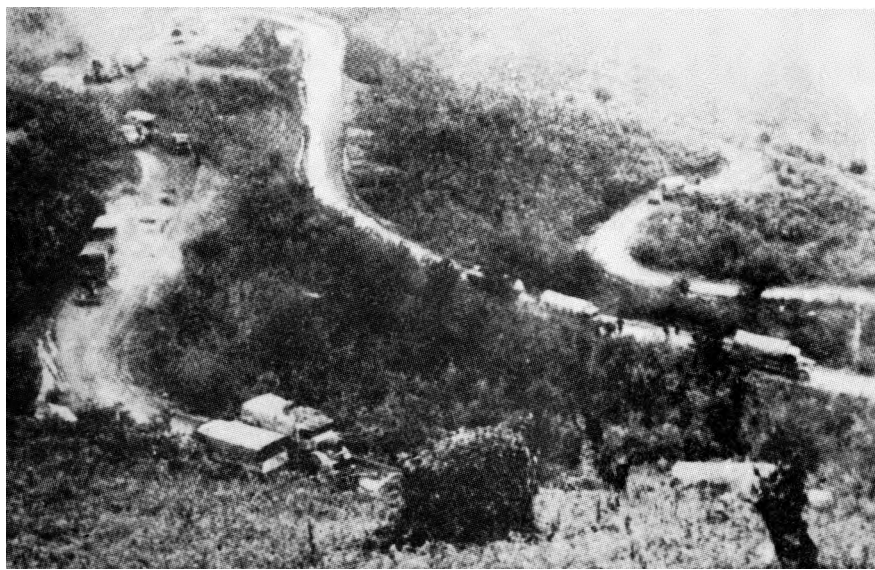
Britanski vojnici na Akropolisu u borbi protiv pripadnika ELAS-a

Bugarski komandant divizije u Skoplju prati oficire Vermahta prilikom smotre okupatorskih jedinica, 1944.

Nemačka vojska pri povlačenju kroz Sandžak u jesen 1944.

Izvlačenje nemačkih oružanih snaga sa Balkana u jesen 1944.

Hitler prikuplja u nacističke odrede smrti nemačke dečake

Odvođenje Jevreja iz Makedonije u logore smrti krajem marta 1943.

Ova tek prispela jevrejska deca iz Budimpešte sa svojim majkama i bakama u logoru u Aušvicu (jesen 1944.)nisu ni slutila da će njihovo prvo logorsko kupanje biti najstrašnije umiranje u gasnoj komori

Ovaj inališan podigao je ruke uvis što mu je trebalo obezbediti prava zarobljenika, ali su ga nacisti sa milionima druge dece uputili u smrt

Žrtve nacističkih zločina u budimpeštanskom getu

Žrtve bombardovanja Drezdena

Glava treća

JESEN 1944. GODINE — KATASTROFALNA ZA NEMAČKE NACISTE NA JUGOISTOKU EVROPE

Kraj leta i jesen 1944. označili su period konačne i opšte krize okupacionog sistema na području jugoistočne Evrope. Propale su nade nemačke Vrhovne komande da će ubacivanjem u borbu svojih poslednjih snaga i satelitskih trupa usporiti povlačenje armije sa Istoka i odgoditi neminovni poraz u ovom delu Evrope. Izbijanje jedinica Crvene armije na sovjetsku zapadnu granicu kod reke Prut i prelazak na teritoriju satelitske Rumunije 26. i 27. marta 1944, gubitak Rima 2. juna, invazija udruženih savezničkih snaga na Normandiju 6. juna dolazak jedinica Crvene armije na reku Bug i poljsku granicu 17. juna i novi pokušaj atentata na Hitlera 20. jula — prisilili su nacistički vrh da krajem jula 1944. preduzme poslednje mere radi odbrane i da proglasi totalnu mobilzaciju.

U očekivanju novog snažnog udara Crvene armije, vršene su opšte pripreme za odbranu Jugoistoka i Balkana, uz angažovanje svih satelitskih i kvislinških režima i snaga. Nisu se ostvarila priželjkivanja da će jača koncentracija nemačkih i satelitskih armija u širem rejonu severozapadne Rumunije izdržati prvi udar Sovjeta i da će ih vratiti. Silovitim udarom snaga ukrajinskog fronta nemačka odbrana je od 20. do 29. avgusta slomljena, a zatim i pregažena.

Već 23. avgusta usledio je masovni ustanak rumunskog naroda i vojske, koji će zajedno sa crvenoarmejcima do kraja avgusta osloboditi skoro celu Rumuniju sa glavnim gradom Bukureštom. Izbijanje sovjetskih trupa na Dunav dovelo je do krize satelitskog režima u Bugarskoj u kojoj 9. septembra dolazi do ustanka naroda i, uz angažovanje većeg dela bugarske armije, do brzog oslobodenja zemlje. Kriza na severoistočnom krilu balkanske odbrane prisilila je nemačku grupu armija »E« u Grčkoj na povlačenje prema severu. Izbijanje snažne grupacije jedinica NOV i POJ na šire područje Morave u toku septembra 1944. nateralo je Nemce da se povlače pod stalnim udarima NOV i POJ sporednim brdskim pravcima preko Kosova, Sandžaka i Bosne i Hercegovine. U oktobru 1944. je oslobođena cela Srbija, Beograd i Vojvodina, do početka novembra poslednji delovi Grčke, a krajem meseca i Albanija. U isto vreme oslo-

boden je i veći deo Mađarske, pa je Vermaht formirao front za odbranu najzapadnijih delova Mađarske i zapadnog dela Jugoslavije gde je držao samo pojedina uporišta i važnije komunikacije. Pošto je izgubio skoro celo područje jugoistočne Evrope, neprijateljeva odbrana je pomeren sa Pruta i Krita do Drine i Bosute, za više od hiljadu kilometara na zapad. U svim oslobođenim zemljama bilo je u ovo vreme završeno konstituisanje novih organa demokratske vlasti, koji će već na krimskoj konferenciji saveznika polovinom februara 1945. uglavnom dobiti međunarodno priznanje. U završnim operacijama u proleće 1945. godine Jugoslovenska armija neće dozvoliti da se okupacione snage izvuku iz najzapadnijih krajeva zemlje, već će uspešno izvesti njihovo opkoljavanje i zarobljavanje.

1. IZLAZAK SATELITSKE RUMUNIJE IZ HITLEROVOG TABORA

Sve izrazitije slabljenje položaja Trojnog pakta na istočnom i afričkom bojištu u jesen 1943. uticalo je na promene u satelitskom vladajućem vrhu u Bukureštu. Nagrizale su ga i ugrožavale njegovu povezanost sve češće sumnje u pobedu i uporni zahtevi Berlina za novim ljudskim i materijalnim angažovanjima u interesu rata. Ova dva bremena stajala su u međusobno protivurečnom odnosu. Sve kruća politika Berlina, njegovih vojnih i policijskih ispostava u Bukureštu i sve krupniji zahtevi, neminovno su vodili slabljenju volje i spremnosti vladajućeg satelitskog sloja Rumunije u pogledu daljeg uplitanja u besperspektivni rat. Ponovljeni zahtevi rumunske vlade da se ide na normalnije tokove u međusobnim odnosima i da se sprovedu bar neki vidovi partnerstva u trgovinskoj razmeni i privrednoj saradnji, a koji su isticali još od početka 1942, nisu imali skoro nikakvog efekta. Berlin je umesto da olakšava teret svome savezniku, upućivao nove i još teže zahteve.¹ Na to ga je prisiljavao sve veći raskorak između mogućnosti i potreba, odnosno zahteva rata na jednoj — i sve dubljeg nesklada u materijalnim i ljudskim mogućnostima dva ratujuća bloka, na drugoj strani. Hitler je 25. oktobra 1943. godine tražio od Rumuna nove divizije zbog naraslih potreba posle italijanske izdaje, tvrdeći da je u tim trenucima vrednija jedna divizija na frontu, pošto ga treba stabilizovati, od tri takve divizije u kasnijem periodu ratovanja.²

U razgovoru sa rumunskom vojnom delegacijom Hitler je ponovo potegao pitanje zaštite od Slovena koji, prema njegovim rečima, već pune dve hiljade godina nasrću na civilizovani Zapad a sada, opčinjeni boljševizmom, crpu rezerve i snagu sa širokih prostranstava od Vladivostoka do granica Rajha, te postaju sve opasniji. Zato je, u ime spasavanja »novog poretka«, tražio od Rumuna sve-

¹ ADAP, E/VII, nr. 57, pp. 111—113.

² ADAP, E/VII, nr. 59, p. 115: »Jede Division, die heute rechtzeitig an der Front eingesetzt würde, sei mehr wert als drei Divisionen in einem späteren Stadium«.

opšte angažovanje žive sile, sirovina, transporta, bolničkih i drugih kapaciteta za negovanje i oporavak ranjenika i svega što može doprineti zaustavljanju navale zajedničkog neprijatelja sa Istoka.³ Verovao je da će Rumunija i dalje ostati jedan od najvernijih saveznika i saradnika zahvaljujući, pre svega, stalno iskazivanoj spremnosti diktatora Jona Antoneskua da verno ide uz naciste, posebno kada je bilo u pitanju angažovanje u ratu protiv SSSR. Ali, u vreme velikih letnjih promena 1943. u Bukureštu su ojačale prozapadno opredeljene snage ne samo u redovima buržoazije i u pokretu otpora, već i u vodećem satelitskom vrhu; među njima se naročito angažovao potpredsednik vlade Mihai Antonesku. On je preko vojnog atašea u Ankari pukovnika Teodoreskua (Theodorescu) krajem septembra ponudio Anglo-Amerikancima 22 divizije rumunske vojske ukoliko dođe do njihovog dolaska na Balkan, uz samo jedan uslov: da se Rumunija sačuva od sovjetske »okupacije«.⁴

Raspolažući podacima o novim pokušajima dela rumunske vlade da se obezbedi od Sovjeta uz oslonac na zapadne saveznike, Nemci su verovali da je i dalje reč i volja velikog prijatelja Rajha diktatora Jona Antoneskua neprikosnovena i odlučujuća, iako se počelo sumnjati i u njegovu čvrstinu. Nemački poslanik u Rumuniji Kilinger još u izveštaju od 1. novembra 1943. obaveštava Ribentropa da je strah od Crvene armije izazvao opštu uznemirenost u Rumuniji, da rumunska vlada više ne veruje u pobedu Nemačke i da vodi tajne pregovore sa zapadnim silama, kako bi obezbedila zaštitu od SSSR, a da o tome dosta zna i maršal Antonesku koji i sam počinje »da igra na lošu kartu«.⁵

Hitler je i ranije znao da je maršal Antonesku krajnje odlučan da se bori protiv Sovjeta, ali i da je sklon traženju kompromisnih rešenja sa zapadnim silama. Raspolagalo se takođe podacima da on štiti sinovca i potpredsednika vlade Mihaia, koji je uvek bio za konkretnu saradnju sa Nemačkom u pogledu zajedničkog angažovanja protiv Sovjeta. Međutim, od jeseni 1943, sve otvorenije je vukao poteze u korist Britanije, što je bilo dobro poznato i Maršalu. Na primer, zahvaljujući podršci koju mu je ovaj pružao, Mihai nije hteo da prekine odnose sa Kraljevinom Italijom, iako je bio primljen poslanik nove italijanske fašističke vlade formirane uz neposrednu pomoć nemačkih okupacionih trupa.⁶ Uostalom, skoro svi rumunski diplomati predstavnici u neutralnim zemljama bili su probritanski opredeljeni. Maršal Antonesku nije ni nastojao da sakrije svoju sklonost kompromisu sa zemljama zapadnih saveznika, što potvrđuje i njegovo otvoreno priznanje pred Nemcima da bi rumun-

³ ADAP, E/VII, nr. 59, pp. 115—118.

⁴ Elisabeth Barker, *Britanska politika na Balkanu u drugom svjetskom ratu*, Globus, Zagreb 1978, p. 215. Takođe, Winston Cerčil, *Drugi svetski rat*, tom V, Obruč se steže, prevod s engleskog, lat. Prosveta, Beograd, s. a. pp. 130 i 200.

⁵ ADAP, E/VII, nr. 72, pp. 139—141 i 90, p. 183.

⁶ Andreas Hillgruber, *Hitler, König Carol und Marschall Antonescu*, Wiesbaden 1965, p. 173.

ska vojska, ukoliko bi Britanci došli u Bugarsku, vodila borbe svim svojim efektivima samo na Dnjestru, protiv snaga Sovjetskog Saveza,⁷ što je značilo da bi trupama zapadnih saveznika put bio otvoren.

U vreme moskovske konferencije ministara inostranih poslova savezničkih zemalja (od 18. do 30. oktobra) i teheranske konferencije vođa triju savezničkih zemalja (od 28. novembra do 1. decembra 1943.) porasle su aktivnosti probritanskih snaga u vodećem vrhu u Bukureštu. Mihai Antonesku i grupacija u satelitskom rukovodstvu pokušavali su da se približe opoziciji oko Maniua (Iuliu Maniu), prvaka Nacionalno-seljačke partije, koji je uživao ugled među zapadnim saveznicima i koji je trebalo da posluži kao spona u jačanju veza i saradnje sa Zapadom. Pod uticaj em ovih novih kretanja, u spoljnoj politici Bukurešta počele su se množiti poteškoće i u privrednim vezama Rajha sa Rumunijom. Specijalni izaslanik za Jugoslaviju Herman Nojbaher i poslanik Nemačke u Rumuniji Kilinger izveštavali su 1. decembra 1943. da su u razgovorima u Bukureštu oko jačanja privrednih veza naišli na hladnije držanje maršala Antoneskua kada se radilo o povećanju potrebnih količina određenih vrsta sirovina za nemačku ratnu privredu.⁸ Posle intervencije iz Berlina Antoneskuovo raspoloženje se popravilo, ali se ipak protivio zahtevima za mobilizaciju novih rumunskih divizija za istočno ratište, otvoreno govorio da je nastupilo vreme kada se rat teško može dobiti samo oružjem, bez kombinovanja i političkih mera, zalažući se za svoju staru ideju o nagodbi Nemačke sa Britanijom i SAD protiv SSSR.⁹

Sve veća politička nestabilnost osećala se u spoljnoj politici Rumunije. Prozapadno opredeljeni vladajući vrh, na čelu sa Mihaiem Antoneskuom, uz Maršalovo znanje, oslanjao se na Maniovu opoziciju, koja je pokušavala da osigura podršku zapadnih saveznika, angažujući u tome rumunske poslanike Krecianua (Cheorghe Cretcianu) u Ankari i Nanua (Frederic Nanu) u Stokholmu. S obzirom na saznanje da je nemoguće izbeći i učešće Sovjeta u rešavanju pitanja evropskog Jugoistoka, Maniu je vodio sve fleksibilniju politiku. Ali, njegovo mišljenje da se, usled sticaja sveukupnih okolnosti mora ići na nagodbu i saradnju sa Sovjetima, koji su stekli veliki uticaj i ugled, nisu prihvatili i odobravali maršal Antonesku, potpredsednik vlade Mihai Antonesku i grupe njihovih pristalica.¹⁰ Oni su bili za svako rešenje koje bi predložili zapadni saveznici, ali

⁷ DASIP, Amb. A. F-45, telegram Avakumovića iz Stokholma, nr. 65 od 1. oktobra 1943.

⁸ ADAP, E/VII, nr. 106, pp. 211—213 i 124, pp. 242—243. Takode, A. Petri (Rumunija) u delu: Pokreti otpora u Evropi 1939—1945, Beograd 1968, pp. 247—248.

⁹ ADAP, E/VII, nr. 116, p. 228. Kilinger je tada izveštavao: »Maršalu Antoneskuu sam izložio razloge za naše jasno i čisto odbijanje mirotvoraca svake vrste. Ali Maršal je ostao na tome da u svakom slučaju nešto mora da se desi na političkom polju«. Takode, E/VII, nr. 137, p. 262.

¹⁰ Elisabeth Barker, o. c. pp. 215—217; Andreas Hillgruber, o. c. p. 174.

samo pod jednim uslovom — da ono obezbedi »antisovjetski sanitarni kordon« koji bi štitio Rumuniju od dolaska Crvene armije.¹¹

Nasuprot njima, vladina opozicija na čelu sa Maniuom, realno je procenjivala unutarnja previranja u zemlji i bila je neposredni očevidac ubrzanog uspona pokreta otpora. U jesen 1943. opozicione partije su odbile poziv pokreta otpora da se udruže protiv nacista na bazi jednog demokratskog programa buduće Rumunije, jer su videle da time nisu uspele da ometu stvaranje Patriotskog antifašističkog fronta, u koji su, pred Komunističke partije Rumunije (koja je bila inicijator i graditelj tog pokreta), ušle i druge građansko-demokratske grupacije — Front zemljoradnika, Savez rumunskih patriota i Savez mađarskih radnika u Rumuniji; svi oni će činiti osnovu stvaranja snažnog narodnog antifašističkog pokreta u proleće i u leto 1944. godine. Uspeh pokreta otpora i čvrsta borbena saradnja SSSR, Britanije i SAD uticali su na otrežnjenje opozicije i u pogledu rešavanja sudbine Besarabije i dela Bukovine za koje su definitivno pristali da se vrate Sovjetima.¹²

Unutarpolitička raslojavanja u redovima krupne buržoazije i saradnja radikalne grupe na čelu sa maršalom Antoneskuom, sa opozicionim partijama, kao i spremnost da se i pod najtežim uslovima traži oslonac na zapadne saveznike, nisu mogli ostati tajna. Zbog lične nesigurnosti Hitler je krajem decembra uputio maršalu Antoneskuu pismo u kome je podvrgao oštroj kritici držanje vlade Rumunije i intertnost svog do tada najboljeg saradnika koji je sve to dozvoljavao.¹³

No i pored toga probritanske snage u vladajućem rumunskom vrhu i Mihai Antonesku nastavili su politiku traženja izlaza iz lavi-rinta ratujućih sila, priželjkujući nemoguće: spasenje uz oslonac na Britance, ali i borbenu saradnju sa Nemcima u ratu protiv Sovjeta. Za to su im davali povoda i neki taktički potezi vezani za pokušaje ilegalnog ubacivanja misija zapadnih saveznika u Rumuniju, bez najave i znanja Sovjeta, čije su se trupe sve brže primicale rumunskim granicama. Posle neuspelih pokušaja slanja savezničkih misija u toku 1943. tajnim avio-vezama na rumunsku teritoriju, konačno je krajem decembra pošlo za rukom takozvanoj »autonomnoj« misiji SOE koju je predvodio potpukovnik Kaštelan (De Chastelain Alfred George Gardyne) da se spusti u Rumuniju. I pored toga što je bila otkrivena i uhvaćena, zahvaljujući prijateljima Zapada u rumunskoj policiji, ona je iz zatvora, uz znanje satelitske vlade, uspela da uspostavi radio-veze sa svojom centralom i ispuni deo postavljenog pro-

¹¹ Н. И. Лебедев, Крах фашизма в Румынии, Москва 1976, pp. 437–441: Winston Cerčil, o. c. pp. 333, 348, 382–383; takode, DASIP, NAV, T-120, Rol. 161, sn. 129295–99, policijski izveštaj iz Bukurešta od 29. oktobra 1943.

¹² А. В. Антосяк, Советский Союз и освобождение Румынии от фашизма, Советский Союз и борьба народов... p. 225; Н. И. Лебедев, Падение диктатуры Антонеску, Москва 1966, pp. 192–195; A. Petri, o. c. p. 246. Takode, DASIP, Amb. A. F-45, Avakumovićev izveštaj nr. 5626 od 1. novembra 1943.

¹³ ADAP, E/VII, nr. 140, p. 269. Iz Bukurešta su javljali: »... Marschal sei von dem Brief des Führers sehr schmerzlich betroffen gewesen.« Takode, Andreas Hillgruber, o. c. pp. 175–178.

grama u vezi povezivanja probritanskih snaga u Bukureštu sa zapadnim saveznicima.¹⁴

Uspesi Crvene armije u zimskim operacijama početkom 1944. godine, uticali su na pojačano zbližavanje nacista i satelitskog radikalnog vrha u Bukureštu, na otklanjanju trzavica, jer su u pitanju bili obostrani interesi — udruživanje svih snaga protiv SSSR. Krajem januara Ribentrop je primio rumunskog poslanika u Berlinu Georgea (Jon Gheorghe), ukazujući mu na to da je jedini spas za obe zemlje nastavak borbe svim raspoloživim snagama protiv boljševika, tražeći dodatne količine sirovina, posebno nafte i naftinih derivata.¹⁵ Pošto maršalu Antoneskui zapadni saveznici nisu odgovarali na predlog da Rumunija preuzme na sebe obavezu da u vreme izbijanja savezničkih trupa na Dunav koncentriše svoje snage protiv Crvene armije na Dnjestru, odlučio je da i dalje podržava Nemce, koji su u to vreme trpeli snažne udare i poraze u Ukrajini. Pored ostalog, upravo u to vreme, 9. februara 1944. godine, uspešno su okončani dugo vođeni pregovori dve zemlje o spoljnotrgovinskoj razmeni, privrednoj i drugoj saradnji, uz obećanje da će se povećati isporuke nafte, benzina, žita i drugih potreba za Vermaht kao i davanje kredita Rajhu za kupovinu tih sirovina i drugih potreba za vođenje rata.¹⁶ Pored toga, rumunski poslanik u Berlinu je izjavio da je rumunska oružana sila spremna da na svojim granicama zaustavi snage Crvene armije, uz molbu da Berlin pokrene i Mađare na odseku njihove granice prema SSSR.¹⁷

Neposredno pred dolazak maršala Antoneskua (krajem februara) u Nemačku, Klodius je sačinio listu potraživanja od Rumuna, posebno insistirajući na povećanju eksploatacije nafte i pojedinih ruda u kojima se sve više oskudevalo.¹⁸ Na dva sastanka u toku 26. i 27. februara između Hitlera i Antoneskua izgledalo je da su se povratila stara vremena optimizma. Konkretna obaveza Rumunije, posebno u oblasti isporuke sirovina, utvrđene su na sastancima između Ribentropa i Antoneskua.¹⁹ Uz ostale, Rumuni su obećali svesrdnu pomoć u snabdevanju i transportovanju oko 125.000 folksdojčera koji su zbog saradnje sa nemačkim okupacionim trupama bežali ispred Crvene armije iz Ukrajine i Besarabije.²⁰

Ali optimizam koji je obilato izražavan u toku februara 1944. brzo je splasnuo, pogotovo kada je Crvena armija 26. marta stigla na sovjetsko-rumunsku granicu, forsirala reku Seret u gornjem toku i oslobodila oko 800 naselja u severoistočnim delovima zemlje sa oko 400.000 stanovnika, naišavši na srdačan doček rumunskog naroda.²¹

¹⁴ Elisabeth Barker, o. c. pp. 216–218; ADAP, E/VII, nr. 154, pp. 296–297.

¹⁵ ADAP, E/VII, nr. 183, pp. 354–362; Andreas Hillgruber, o. c. pp. 179–180.

¹⁶ ADAP, E/VII, nr. 213, pp. 409–410.

¹⁷ ADAP, E/VII, nr. 214, pp. 410–413.

¹⁸ ADAP, E/VII, nr. 222, pp. 424–425, nr. 237, pp. 451–454 i 236, pp. 446–451.

¹⁹ Takode, Andreas Hillgruber, o. c. p. 181.

²⁰ ADAP, E/VII, nr. 238, pp. 454–457.

²¹ Andreas Hillgruber, o. c. pp. 178–179 i 181.

²² Освободительная миссия Советских вооруженных сил ... pp. 131–140.

Da bi razuverila one građanske slojeve u Rumuniji koji su bili zavedeni nacističkom propagandom o boljševičkoj »opasnosti«, vlada SSSR je objavila 2. aprila 1944. godine izjavu da nema nikakvih pretenzija na rumunsku zemlju, već da jedinice Crvene armije nastupaju preko delova Rumunije samo da bi proterale i uništile okupacione nacističke snage, kao i to da Sovjeti ne žele da naturaju svoju volju rumunskom narodu u pogledu njegovog unutrašnjeg društvenog uređenja, o tome imaju pravo da slobodno i suvereno odlučuju jedino Rumuni.²²

Posle izbijanja Sovjeta na granicu podstaknuta su nastojanja svih buržoaskih struktura da ubrzaju kontakte i razgovore sa predstavnicama zapadnih sila. Radi što efikasnijeg delovanja u Ankari, u pomoć rumunskom poslaniku Krecianu bio je poslan još krajem februara princ Štirbej (Barbu Stirbei), bivši predsednik vlade, odakle je, radi stvaranja još boljih uslova 1. marta prešao u Kairo i počeo pregovore sa predstavnicima triju velikih savezničkih zemalja. U toku ove najvažnije runde razgovora bilo je nastojanja zapadnih saveznika da se nađu neka srednja rešenja u sporazumu sa pokretom otpora, odnosno u trouglu između njih, Sovjetskog Saveza i građanske opozicije u Rumuniji. Rezultat ovih nastojanja bilo je prihvatanje želje dela opozicionih snaga da se pokrajine koje su u ratu okupirane na severoistoku, Besarabija i deo Bukovine, vrte Sovjetskom Savezu. Nejedinstvo se pojavljivalo uvek kada se postavljalo pitanje sudbine diktatora Antoneskua i grupe oko njega. Razgovaralo se i o eventualnom udaru opozicije protiv Antoneskua, ali se ipak, uz pravdanje da su nedovoljne snage za izvođenje tog udara u Bukureštu, išlo na utopističko rešenje da se Maršal pridobije i iskoristi za isterivanje Nemaca iz zemlje (u što je malo ko verovao).²³

Sovjeti nisu bili ubeđeni u iskrenost namera većeg dela opozicionih partija i grupa u Rumuniji, jer su znali da one i dalje pod glavnom opasnošću u zemlji podrazumevaju pokret otpora, Narodni front i uključivanje masa u društveno-političko odlučivanje. U skladu sa politikom saradnje sa svojim zapadnim saveznicima, a radi iznalaženja političkih rešenja za sporna pitanja, Sovjeti su 12. aprila 1944. objavili uslove sporazuma sa opozicionim partijama u Rumuniji. Od šest tačaka su posebno značajne bile tri: prva — prekid odnosa sa Nemačkom i aktivno angažovanje u borbi za isterivanje okupacionih snaga; druga — vraćanje na državne granice od pre rata i treća — omogućavanje trupama Crvene armije da vode operacije protiv Vermahta na teritoriji Rumunije.²⁴ Ni ovi, prilično umereni sovjetski zahtevi (jer su po svim međunarodnim normama imali

²² Освобождение юго-восточной и центральной Европы войсками 2-го и 3-го украинских фронтов, „Наука“, Москва 1970, pp. 11–25; Ясско-Кишиневские каньы, под общей редакцией маршала Малиновского, „Наука“, Москва 1966, pp. 11–42; Н. И. Лебедев, Крах фашизма в Румынии... pp. 446–447.

²³ Н. И. Лебедев, о. с. pp. 450–452. Takođe, AJ, Fond 103, F-3, telegram Sumenkovića nr. 235 od 6. aprila 1944; Elisabeth Barker, о. с. pp. 218–220; Andreas Hillgruber, о. с. pp. 180–181.

²⁴ Н. И. Лебедев, Крах фашизма в Румынии... pp. 448–449.

pravo da progone i kažnjavaju agresora), nisu mogli da prođu kod uticajne grupacije okupljene oko Antoneskua jer su njeni predstavnici i dalje uporno nastojali da ostanu u dobrim odnosima sa Nemcima i da sve odbrambene rumunske snage usmere protiv SSSR. Upravo iz tih razloga ovi pregovori će ostati samo pokušaji dok će rasplet događaja teći onako kako ih budu usmeravali unutrašnji rumunski tokovi i nezadrživi prodor Crvene armije sa istoka.

Ova kriza, izazvana zbivanjima na severoistočnoj granici Rumunije, direktno se odrazila na slabljenje saradnje Rajha i satelitske Rumunije. Već početkom marta počeli su da stižu izveštaji nemačkih predstavništava iz Bukurešta o tome da neće moći da budu posiate obećane kvote nafte i naftinih derivata kao ni drugih vrsta sirovina.²⁵ Na udaru se našla i indirektna spoljnotrgovinska razmena Rumunije sa ostalim profašističkim zemljama, što je bilo utvrđeno aranžmanom o isporuci nafte Frankovoj Španiji. Ribentrop je lično intervenisao preko maršala Antoneskua 9. marta 1944. da se isporuče ugovorene količine rumunske nafte Španiji na ime dobijanja španskog volframa za nemačke fabrike naoružanja i municije.²⁶ Zbog zauzetosti Nemaca oko okupacije Mađarske (polovinom marta) ovaj zahtev Berlina vlada Rumunije nije u celosti ispunila.²⁷ Ali, posle nove intervencije Berlina, ona je obećala da će pristupiti ispunjavanju ranije preuzetih obaveza prema Španiji i Nemačkoj.²⁸

Novonastala situacija, bremenita mnogim nerešenim problemima i teškoćama, kao što su bili: ugroženost istočne granice Rumunije i prenošenje operacija Crvene armije na celo područje između Buga i Dnjestra, neuspesi pregovora sa zapadnim saveznicima; jačanje pokreta otpora u zemlji i drugi — uticala je na daljna kolebanja, nestabilnost i nesigurnost najradikalnijih snaga u vladajućem vrhu Rumunije.²⁹ Diktator Antonesku često je menjao svoje odluke, i raspoloženja, davajući svakome olaka obećanja i ne nastojeći da ih ispuni. Britanci su, da bi ubrzali diferencijaciju u samom vrhu u Bukureštu, preko radija objavili vest o pregovorima sa delegacijom princa Štirbeja (Barbu Știrbei), čije je punomoćje za pregovore potpisao lično potpredsednik rumunske vlade Mihai Antonesku, ali ni to nije dalo očekivane efekte.³⁰

Kada je maršal Antonesku pozvan na razgovor u Nemačku,³¹ Britanci su pokušali da ometu ovaj Hitlerov sastanak sa delegacijom Rumunije, u kojoj je bio i potpredsednik Mihai Antonesku. Preko pomenute delegacije, koja je bila u Kairu, javili su da se ne ide na sastanak kod Hitlera. To koristi maršal Antonesku i traži od zapadnih saveznika definisan odgovor na kakvu njihovu pomoć može računati da bi se Rumunija zaštitila od dolaska trupa Crvene armije.

²⁵ ADAP, E/VII, nr. 246, pp. 468–469.

²⁶ ADAP, E/VII, nr. 253, pp. 482–483.

²⁷ ADAP, E/VII, nr. 253, pp. 482–483.

²⁸ ADAP, E/VII, nr. 274, pp. 516–517 i 282, pp. 539–540.

²⁹ Andreas Hillgruber, o. s. p. 183.

³⁰ Я с с к о-Кишиневские каналы... pp. 43–44: ADAP, E/VII, nr. 287, pp. 248–249.

³¹ ADAP, E/VII, nr. 296, pp. 570–577 i 292, pp. 555–562.

Pošto su saveznici zahtevali ne samo neodazivanje na Hitlerov poziv, već i prihvatanje njihovih uslova da Rumuni prekinu veze sa nacistima i otpočnu sa aktivnom borbom protiv njih, Antonesku je, shvativši da od Zapada ne može očekivati konkretnu pomoć protiv Sovjeta, krenuo na sastanak sa Hitlerom.³² Hitler i maršal Antonesku imali su više susreta u dvorcu u Kleshajmu 23. i 24. marta 1944, dok je Mihai Antonesku, veliki zagovornik oslonca na Britance, a istovremeno ubeđeni borac protiv Sovjetskog Saveza i demokratije, razgovarao sa Ribentropom i Himlerom.³³

Sagovornici su, kao i uvek, bili saglasni u mišljenju da trenutno najveću opasnost predstavlja Sovjetski Savez, koji se priprema da napadne Hitlerovu evropsku tvrđavu, pa je prema Hitlerovim proračunima, trebalo za sledeće bitke zajedno obezbediti novih 125 do 130 divizija, jer je na to Rumunija bila obavezna u duhu zajednički postavljenih ciljeva u ratu protiv boljševizma i slovenstva još od juna 1941. godine.³⁴ Koristeći se nedavnim iskustvom u Mađarskoj, gde je ranije pripremljena akcija policije odigrala odlučujuću ulogu, Himler je pokušao u razgovoru sa Mihaijem Antoneskuom da dobije dozvolu za šire delovanje nemačke policije i na teritoriji Rumunije, što ovaj, budući nešto oprezniji od svog strica, nije hteo prihvatiti.³⁵

Pošto je Rumunija bila već zahvaćena revolucionarnim talasom, obećanja data u Kleshajmu nisu mogla biti ispunjena. Poteškoće i problemi su se nadvijali nad satelitskom Rumunijom sa svih strana

— poticali su od Crvene armije, koja je prikupljala snage za novi udar sa istoka, od sve masovnijeg ilegalnog pokreta otpora, pa čak i od Nemaca. Neposredno po povratku iz Nemačke, maršal Antonesku je pozvao nemačkog poslanika Kilingera i oštro protestovao zbog lošeg ponašanja nemačkih vojnika koji su se pred jedinicama Sovjetske armije povlačili preko rumunske teritorije, vršili razna nedela, pljačku imovine, silovanja i druge »nedopustive« radnje koje se mogu tolerisati samo na neprijateljskoj zemlji.³⁶ Već sutradan, 30. marta 1944. godine, rumunska vlada je saopštila Berlinu da neće moći da bude ispunjena ugovorena isporuka agrarnih proizvoda, jer je, navodno, nemačka vojska, povlačeći se preko Rumunije, na svoju ruku prikupljala žito i druge prehrambene proizvode.³⁷

Radikalni satelitski pronemački vrh u Bukureštu su počele da snalaze nedaće i sa zapadnih strana. Maršal Vilson, komandant savezničkih snaga na istočnom Sredozemlju, otvoreno je zahtevao od Maniua i drugih lidera opozicionih partija u Rumuniji da prekinu saradnju sa diktatorom Antoneskuom i prihvate saradnju i političke

³² Н. И. Лебедев, Крах фашизма в Румынии ... pp. 452–456; Andreas Hillgruber, o. c. pp. 181–182.

³³ ADAP, E/VII, nr. 292, p. 555–562, 296, pp. 570–577 i 297, pp. 578.

³⁴ ADAP, E/VII, nr. 292, pp. 559–561, nr. 296, p. 570–574.

³⁵ ADAP, E/VII, nr. 297, p. 578.

³⁶ ADAP, E/VII, nr. 304, pp. 587–588. U vezi sa povlačenjem jedinica Vermahta se, pored ostalog, kaže: »... da su se nemački vojnici u povlačenju, koji su bili nedisciplinovani, predali nečuvanim nedelima. Provaljivane su prodavnice sa namirnicama i pljačkali su ih, žene su silovane a u pojedinim slučajevima je prodavano i oružje«.

³⁷ ADAP, E/VII, nr. 308, pp. 595–596.

kontakte sa sovjetskim trupama, na temelju ranije izloženih savezničkih uslova koji omogućavaju plodotvoran rad demokratski opredeljenim građanskim i buržoaskim partijama u Rumuniji.³⁸ Pošto se nejedinstvena opozicija i dalje kolebala, saveznici su početkom aprila počeli seriju bombardovanja Rumunije. U nekoliko masovnih napada najviše su bili tučeni i razoreni Bukurešt (gde je porušeno oko 10.500 zgrada) i Ploesti.³⁹ Prilikom bombardovanja Ploestija u toku samo jednog dana, 5. maja 1944, u požaru je uništeno oko 25.000 tona nafte, pa je proizvodnja ove značajne sirovine u tom mesecu pala na 50% u odnosu na prethodne.⁴⁰ Zbog rušenja postrojenja za proizvodnju naftinih derivata u Ploestiju, u nemačkoj Vrhovnoj komandi se tih dana rodila ideja o izgradnji podzemnog naftovoda kojim bi se nafta prebacivala u Mađarsku na dalju preradu. Međutim, kasniji razvoj događaja omeo je ove planove.⁴¹

Pritisci sa Istoka, aktivnosti pokreta otpora i saveznička bombardovanja ubrzali su raslojavanje u buržoaskom vladajućem vrhu u Bukureštu. Preko De Kaštelanove radio-stanice saveznici su obavešteni da maršal Antonesku nastavlja još uporniju saradnju sa Hitlerom u borbi protiv Sovjetskog Saveza i da rastu opozicione snage u Rumuniji protiv ovakve politike.⁴² U novonastalim uslovima sve značajnija je bila uloga pokreta otpora pod rukovodstvom Komunističke partije. Privremeno rukovodstvo KP Rumunije uspeo je da obnovi rad među radnicima i delom omladine. U toku aprila ostvarena je saradnja sa levim krilom Socijal-demokratske partije, a 1. maja, na bazi ove saradnje i podrške drugih demokratskih slojeva, formiran je jedinstveni demokratski front koji će omogućiti širi i uspešniji oružani pokret otpora, naročito u industrijskim centrima.⁴³

Na sve strane je bujao otpor politici satelitskog vrha i naročito se negativno odražavao na privredne veze Rumunije i Nemačke. Rumuni nisu ispunjavali obaveze u pogledu izvoza prehrambenih proizvoda i sirovina, što konstatuje spoljnotrgovinski odbor Rajha maja 1944. godine. I pored nastojanja maršala Antoneskua i njegovih saradnika, nisu ispunjavani planovi o proizvodnji i isporukama Vermahtu nafte, njenih derivata, žitarica i ostalih potrepština. Iskršavali su novi problemi u vezi sa iseljavanjem oko 135.000 folksdojčera iz Ukrajine i istočnih oblasti Rumunije, naročito u pogledu transporta, smeštaja i opskrbe za vreme dugih putovanja. Rumunska vlada je sve teže podmirivala tražene novčane svote za izdržavanje okupacionih trupa, davanja za izradu linija odbrane i za druge potrebe Vermahta.⁴⁴

³⁸ Andreas Hillgruber, o. c. pp. 181—182; Н. И. Лебедев, Крах фашизма в Румынии ... pp. 452—456.

³⁹ А. В. Антосяк, o. c. p. 232. Takode, Elisabeth Barker, o. c. p. 220; Andreas Hillgruber, o. c. p. 185; DASIP, NAV, T-120, Rol. 162, sn. 130426^*32, policijski izveštaj iz Bukurešta od 2. juna 1944.

⁴⁰ Andreas Hillgruber, o. c. pp. 188—189; Elisabeth Barker, o. c. pp. 220—221.

⁴¹ ADAP, E/VII, nr. 113, pp. 205—206.

⁴² Elisabeth Barker, o. c. pp. 220—222.

⁴³ Н. И. Лебедев, Крах фашизма в Румынии ... p. 464.

⁴⁴ AD AP, E/VIII, nr. 6, pp. 11—14.

(17. / 1777)

Rumäniens wirtschaftlicher Kriegsbeitrag.

Rumänien hebt sich unter allen Staaten Südosteuropas dadurch besonders hervor, daß es - rechnet man die Sowjetunion nicht zu Europa - der größte Erdölproduzent des europäischen Kontinents ist. Schon hierdurch muß Rumänien in einem modernen Kriege, in dem Mineralöl ein integrierender Bestandteil der Kampfausrüstung ist, eine Sonderstellung einnehmen. Das Land kann ferner auf Grund seiner Fruchtbarkeit eine wichtige Rolle als Lieferant von Getreide und anderen Nahrungsgütern spielen.

Rumänien als Mineralöllieferant.

Dank der vorbeugenden militärischen Maßnahmen Deutschlands wurde in diesem Kriege rechtzeitig sichergestellt, daß weder in den rumänischen Fördergebieten noch in den Verarbeit^{ung}swerken noch schließlich an den Transportanlagen und -wegen Zerstörungen durch feindliche Sabotage durchgeführt werden konnten. Rumänien war also in der Lage, bei seinen Erdöllieferungen an Deutschland von einer normalen Förderung auszugehen. Die rumänische Erdölförderung bewegte sich in den beiden letzten Kriegsjahren zwischen 5 - 6 Mill. to jährlich. Hiervon wurden 1942 und 1943 erheblich mehr als die Hälfte in den großdeutschen Machtbereich ausgeführt. Der von dieser Ausfuhr nach Deutschland abzuzweigende Anteil für die verbündeten und befreundeten Länder schlägt nicht sehr zu Buch. Den übrigen Teil brauchte Rumänien zum größten Teil für seinen verhältnismäßig hohen Inlandsbedarf, - Wirtschaft und Bevölkerung des Landes sind stärkstens auf den Verbrauch von Erdöl für alle möglichen Zwecke eingestellt - zum geringeren Teil als Kompensationsobjekt in den eigenen Außenhandel mit anderen Ländern, z.B. mit der Türkei.

Durch die in der letzten Zeit gegen die rumänischen Erdölfelder geführten feindlichen Luftangriffe wurden zwar Zerstörungen erzielt, diese können aber nicht einen ständigen völligen oder weitaus überwiegenden Ausfall der rumänischen Erdölförderung erreichen. In den räumlich sehr ausgedehnten Erdölrevieren läßt sich eine totale Zerstörung aller Förderanlagen niemals erzielen, zumal diese sehr zahlreich sind. Außerdem lassen sich Förderanlagen verhältnismäßig rasch wieder in-

Nemački izveštaj o ratnom doprinosu rumunske privrede, juli 1944.

U jednoj dokumenovanoj analizi privrednog stručnjaka za Rumuniju Klodiusa o sve težoj privrednoj i političkoj krizi u Rumuniji govori se o tome da su osnovni uzroci njenog nastanka otpočeli porazom osovinskih trupa na Krimu kao i masovnim i rušilačkim bombardovanjem Rumunije — što su činili saveznici. Uz druge mnogobrojne unutarnje razloge, po njegovom mišljenju, ovo je onemogućilo Antoneskua da ispuni preuzete ekonomske obaveze prema Rajhu. Rezultat toga je bio pad razmene između dve zemlje do neočekivanog nivoa. Na primer, dok je izvoz iz Rumunije u Nemačku u februaru 1944. iznosio 55 miliona RM, u junu iste godine je pao na svega 18 miliona RM.⁴⁵ Ni najraznovrsniji pritisci, sračunati na ceđenje rumunske privrede, nisu više donosili očekivane rezultate, jer je zemlja bila već iscrpljena, a s druge strane, sve življi oblici otpora stanovništva onemogućavali su akcije prikupljanja i odvoza, naročito, agrarnih viškova. Ministar finansija u vladi Rumunije izvestio je Nemce u to vreme da ne može isplatiti određenu svotu za izdržavanje nemačkih trupa jer zemlja više nema sredstava.⁴⁸

Osnovnu snagu pokreta otpora i u ovo vreme činili su radnici u velikim privrednim centrima i preduzećima, razvijajući sve više oblike aktivnog otpora i borbe protiv okupatora i njegovih saradnika. Podršku radnicima pružala je omladina i sve veći deo inteligencije. Tako je u aprilu 1944. grupa od 69 istaknutih naučnih, kulturnih i javnih radnika u Bukureštu uputila pismo maršalu Antonesku sa zahtevom da se zaključi mir sa saveznicima.⁴⁷ Pokret otpora imao je uporišta i među vojnicima i oficirima. Pod rukovodstvom Komunističke partije u leto 1944. formiran je Vojni komitet u koji je ušla grupa demokratski i antifašistički orijentisanih oficira. Uz njihovu pomoć pristupilo se osnivanju oružanih odreda i grupa kojih je samo u Bukureštu bilo oko 50. Oni će u ustanku u avgustu odigrati važnu ulogu u borbi protiv Nemaca.⁴⁸

Smetnje postizanju još većih uspeha pokreta otpora činila su rukovodstva buržoaskih građanskih partija pa i ona iz takozvanog opozicionog tabora. Šefovi vodećih opozicionih partija — Zemljoradničke Maniu i Liberalne — Bratianu i dalje su odbijali pozive Nacionaldemokratskog fronta (u kome su osnovnu snagu činili KP Rumunije i Socijaldemokratska partija Rumunije) da se sve demokratske snage objedine u borbi protiv nacista i diktature Jona Antoneskua. Ove, takozvane istorijske partije, nisu prihvatale ni najdemokratskiji program koji je istakao Demokratski front zalažući se za: izlaz Rumunije iz Trojnog pakta; objavljivanje rata Rajhu;

⁴⁵ ADAP, E/VIII, nr. 8, pp. 18–19 i 98, pp. 167–168, 110, pp. 196–201 i *III*, p. 202.

⁴⁶ ADAP, E/VIII, nr. 135, p. 258.

⁴⁷ В. Роман, В. Захареску, А. Петри, Антифашистское сопротивление в Румынии, Вторая мировая война, книга третья, Движение сопротивления в Европе, „Наука“, Москва 1966, pp. 258–276: А. В. Антосяк, о. с. р. Elisabeth Barker, о. с. р. 225.

⁴⁸ Освободительная миссия Советских вооруженных сил ... pp 153–154: А. В. Антосяк, о. с. р. 234: А. Petri, о. с. р. 249,

uspostavljanje nacionalne nezavisnosti i suvereniteta oslobođene zemlje i najzad — za stvaranje demokratskog društva u Rumuniji.⁴⁹

Šefovi buržoaskih partija su se plašili jačanja uticaja radničkog pokreta u jedinstvenom frontu, pa je šef opozicije Maniu 11. juna 1944. obavestio zapadne saveznike da su buržoaske partije osnovale koaliciju koja će se boriti za obnovu tog sistema. Zamolio je zapadne saveznike da se angažuju na ublažavanju zahteva koje je Rumunima ranije ponudila antihitlerovska koalicija kao uslov za saradnju. Ovu inicijativu nisu prihvatili Sovjeti, koji su se pripremali za veliku vojnu operaciju isterivanja Nemaca iz Rumunije.

Saveznici su u ovo vreme već znali da se okuplja i uključuje u pokret protiv nacista i više grupa iz redova građanskih partija i buržoazije, među njima i jedna koja je delovala oko Dvora, u koju se i kralj Mihail bio uključio, pa je ponovo 27. juna poručeno svim tim grupama da se objedine radi uspešnijeg delovanja.⁵⁰

Sve ove unutarpolitičke igre i protivurečnosti između pojedinih grupacija rumunske buržoazije odigravale su se pred očima nacista, ali opasnost sa istoka i drugi problemi nisu im omogućavali da intervenišu silom. Sopstvena slabost ih je prisiljavala da se zadovolje držanjem maršala Antoneskua i uske grupe oko njega, koja je bila razočarana u zapadne saveznike, a saradnju sa Rajhom prihvata kao izlaz koji im je nudio bar neke šanse. Hitleru čak nije smetalo što ova oslabljena grupa nije više bila u stanju da neutrališe sve masovnije unutrašnje otpore.⁵¹

Radi stvaranja odbrane prema Istoku i korišćenja poslednjih šansi, računajući i na efekat tajnog oružja, dva diktatora su se srela poslednji put 5. avgusta 1944. u Kleshajmu. Ovom radikalnom koraku maršala Antoneskua, kojim je isključio i poslednju nadu za spas zahvaljujući milosti konzervativnih krugova na Zapadu, doprinelo je Čerčilovo istupanje 2. avgusta, kada je u duhu poznatog državičkog realizma, uočavajući prednosti Sovjeta u istočnoj Evropi, poručio Rumunima da se moraju direktno obratiti Sovjetima.⁵² Saglasili su se na tom poslednjem susretu da se jednakom merom tuku i protiv »najveće« boljševičko-slovenske opasnosti i »trulih« zapadnih demokratija, do pobeđe ili smrti. Udruživalo ih je uverenje da će izgubljeni rat sila »novog« poretka u svakom slučaju značiti pobeđu za »Rusiju« jer će — kako su obojica tvrdila — tada neminovno doći

⁴⁹ Н. И. Лебедев, Румыния в годы второй мировой войны ... pp. 200—242, i Падение диктатуры Антонеску ... pp. 245—283. Takode, DASIP, NAV, T-120, Rol. 162, sn. 130426—432, policijski izveštaj iz Bukurešta od 2. juna 1944. godine.

⁵⁰ Elisabeth Barker, o. c. p. 225.

⁵¹ DASIP, NAV, T-120, Rol. 162, sn. 130398—407, policijski izveštaj iz Bukurešta od 1. avgusta 1944. Takode, Das Dritte Reich, Der Angriff auf die deutschen Grenzen, 22. Band, pp. 61—65.

⁵² O teškom položaju nacista na istočnom bojištu u to vreme verno je dao sliku Vinston Čerčil rekavši: »Krajem maja položaj Hitlerovih armija je bio očajan. Za njegovih dve stotine divizija koje su se nalazile na Istočnom frontu nije moglo biti nade da će se suprotstaviti ruskoj bujici kada bude ponovo krenula. Na sve strane nad njim se nadnosio poraz«. Cit. delo, p. 587. Takode, Andreas Hillgruber, o. c. pp. 197—198.

do boljševizacije većeg dela Evrope. Zato su se i dogovorili da ponovo pokušaju da preokrenu tok rata u svoju korist.⁵³ Neposredno posle ovog sastanka nastavljene su zajedničke pripreme nemačkih i rumunskih trupa duž severoistočne granice Rumunije. Istovremeno su pojačane mere avio-zaštite izvora nafte u Ploestiju, koji su se nalazili pod udarom savezničke avijacije.⁵⁴

Za spasavanje satelitske Rumunije bilo je ipak isuviše kasno. Za njeno rušenje, uz armije Sovjetskog Saveza, koje su se koncentrisale na Prutu za odlučujući udar, pripremale su se i antifašističke snage u zemlji. Sticajem okolnosti, centri okupljanja buržoaskih snaga, zbog nejedinstva i neelastičnosti opozicionih buržoaskih partija, uz postojeći pokret otpora radnika i rumunske sirotinje, bili su u rumunskoj armiji i oko Dvora. Još u toku proleća 1944. grupa na Dvoru u kojoj je delovao i kralj Mihail došla je do zaključka da zapadni saveznici, zbog dominantne uloge Crvene armije u rušenju oružane sile Trećeg Rajha neće moći mnogo da učine za Rumuniju, kao i da maršal Antonesku zbog svoje antiruske zaslepljenosti i vezanosti za Hitlera neće uspeti da se odvoji od Nemačke koja propada, pa je pristupila formiranju svoga centra pokreta otpora.⁵⁵ Sličan proces se odvijao i u rumunskoj armiji, posebno u nekim jedinicama u Bukureštu. Od početka maja 1944. počelo se sve otvorenije razgovarati o potrebi svrgavanja maršala Antoneskua i prihvatanja uslova primirja koje diktiraju sile antihitlerovske koalicije. Grupa oko Dvora prihvatila je saradnju sa pokretom otpora kojim je rukovodio demokratski front. Na sastanku u Dvoru, u maju iste godine, kome su prisustvovala i dva predstavnika Komunističke partije Rumunije, odlučeno je da treba početi sa konkretnim pripremama za ustanak i za obaranje Antoneskua. Na drugom, širem sastanku, održanom 14. juna u ilegalnom centru KP Rumunije u Bukureštu, bili su prisutni i predstavnici vojske, pa su utvrđeni konkretni zadaci o organizovanju ustanka. I pored malog kolebanja delegata iz dvorskog punkta, prihvaćen je plan Komunističke partije koji je izložio Emil Bodneraš (Emil Bodneraș) o pripremanju za obaranje diktature Antoneskua i pokretanju Rumunije u rat protiv nacista. Formiran je Vojni komitet u kome su važnu ulogu imali članovi i simpatizeri Komunističke partije. Pristupilo se formiranju oružanih grupa; većima njih je izvodila diverzije i akcije protiv Nemaca i rumunskih fašista. Samo jedna ovakva grupa do početka avgustovskog ustanka izvela je na pruži prema Ploestiju 16 diverzija. Do početka ustanka samo na području Bukurešta bilo je organizovano i aktivirano preko 50 ovakvih oružanih grupa. Bujanju pokreta otpora u Rumuniji u toku leta 1944. godine snažno su doprinosile pobede snaga SSSR u velikoj ofanzivi koja je krunisana 23. juna prodorom prema Polj-

⁵³ АОАР, fe/VIII, nr. 149, pp. 278—292 i 150, pp. 294—308.

⁵⁴ DASIP, NAV, T-120, Rol. 162, sn. 138300—301, Policijski izveštaj iz Bukurešta od 16. Avgusta 1944: takode, ADAP, E/VIII, nr. 165, p. 331.

Яеско-Кишиневские канны ... pp. 36—37 : Н. И. Лебедев, Крах фашизма в Румынии ... pp. 478—479.

skoj i Varšavi, kao i njihovi uspesi u operacijama polovinom jula u severnim delovima Ukrajine.⁵⁶

Uvod u brzu katastrofu nacističkog okupacionog poretka ne samo u Rumuniji već i šire, činila je izvanredno uspešno izvedena jaško-kišinjevska operacija jedinica 3. i 4. ukrajinskog fronta prema brojnoj koncentraciji nemačkih i rumunskih armija na prostoru srednjeg toka Pruta i donjeg toka Dnjestra. Za samo tri dana, do 23. avgusta, 18 nemačkih divizija i glavnina rumunskih snaga bile su razbijene a u toku nekoliko narednih dana i uništene.⁵⁷ Nemcima je ovo bila ozbiljna opomena da više nisu u stanju da zaustave Crvenu armiju, dok je u redovima najokorelijih pronacista u Rumuniji izgubljena svaka želja za daljnu borbu. Maršal Antonesku bio je spreman da svu vlast preda sinovcu Mihaiju, koji se pripremao da odleti avionom saveznicima i lično zatraži spas za Rumuniju.⁵⁸ U međuvremenu je Kralj sa grupom svojih saradnika, potražio sigurnost u ilegalnom punktu pokreta otpora kojim je rukovala Komunistička partija. Dogovoreno je da se pojača opšta bezbednost i da se ne čeka planirani dan ustanka, već da se krene u akciju čim maršal Antonesku i vlada zatraže prijem kod Kralja.

Sutradan, 23. avgusta, posle sednice vlade i oštre svađe između pojedinih ministara i međusobnih optuživanja za neuspehe, grupa na čelu sa dvojicom Antoneskua, vojnim ministrom i ministrom policije, krenula je na audijenciju kod Kralja. Kada su prolazili pored stražarskih mesta gde su već stajali pripadnici pokreta otpora, lišeni su slobode i prebačeni u ilegalni zatvor, gde će ih kasnije čekati suđenje i kazna.⁵⁹ Istoga časa je kralj Mihail imenovao novu vladu na čelu sa generalom Sanateskuom (Constatin Sanatescu) u koju je, pored vojnika ušao i po jedan predstavnik četiri političke partije Nacionalno-demokratskog fronta.^{8)*}

Uveče je kralj Mihail kao suveren, ali i kao predstavnik konzervativnih buržoaskih slojeva koji su prišli pokretu otpora da bi sačuvali svoje pozicije i vlast, pozvao na kurtoazni oproštajni prijem nemačkog poslanika Kilingera i dvojicu nemačkih generala. Izvinio im se što se zbog unutarnje i spoljne situacije moralo ići na oružani puč, a zatim im predložio izvlačenje iz Rumunije bez borbe. Naime, zamolio je predstavnike Raj ha da se usaglase sa svojim pretpostavljenima o izvlačenju sa rumunske teritorije oko 65.000 vojnika, od kojih je bilo oko 25.000 u Bukureštu, uz obećanje da to mogu uraditi bez ikakvih poteškoća — što se tiče Rumunije. Iako su prividno pri-

⁵⁶ Освобождение юго-восточной и центральной Европы ... pp. 47—147 : Takode, Drugi svetski rat... knjiga IV, pp. 325—340. Н. И. Лебедев, Крах фашизма в Румынии ... pp. 480—485.

⁵⁷ Ясско-Кишиневские каньы .. . p. 183: Освободительная миссия... pp. 157—8: Vinston Cerčil, Drugi svetski rat... tom VI, pp. 76—77 i 213.

⁵⁸ Освобождение юговосточной Европы ... pp. 98—147 :

⁵⁹ Andreas Hillgruber, o. c. p. 215.

⁶⁰ Ясско-Кишиневские каньы... pp. 164—166: Еуджен Бантя, Костантин Николае, Георге Захария, Румыния в антигитлеровской войне август 1944 — май 1945, »Meridiane«, Бухарест 1970, pp. 31—32. Takode, Elisabeth Barker, o. c. p. 226: ADAP, E/VIII, nr. 195, pp. 383—385.

hvatili ponudu, već u toku noći su prikupljali jedinice, ali ne radi napuštanja Rumunije, već da izvrše udar na centar ustanika u Bukureštu.

U zoru 24. avgusta, posle bombardovanja Bukurešta, krenule su nemačke jedinice da ga osvoje, ali su naišle na dobro organizovanu odbranu jedinica pokreta otpora i vojnika bivše armije koji su se uključili u borbu.⁶¹ Nemci su bili iznenađeni što ih u naporima da savladaju ustanak nije podržao nijedan rumunski general, čak ni trojica koje su smatrali za nepokolebljive saradnike Rajha. Zbog neuspeha vojnog udara Nemci se odlučuju za preduzimanje političkih mera, razmišljaju i o rehabilitaciji i puštanju iz zatvora vođe bivše Gvozdenе garde Sima Horija i njegovom dovođenju na čelo nove satelitske vlade.⁶²

Pod snažnim udarima savezničke avijacije i rumunskih ustanika, Nemci su doživljavali neuspehe i na političkom i na vojnom planu. Zahvaljujući brzom prodiranju Crvene armije i efikasnoj podršci savezničke avijacije u toku 24. i 25. avgusta, ustanici su, uz oslonac na sovjetske trupe, do 31. avgusta uspeali da razbiju i većim delom zarobe najsnažnije nemačke grupacije na području Bukurešta i Ploestija i da pristupe likvidaciji ostalih snaga oko Brašove, Turn Severina, Konstance, Temišvara i Arada. Sovjetske jedinice su ušle 31. avgusta u oslobođeni Bukurešt. U borbama samo protiv snaga ustanika na području Rumunije od 23. do 31. avgusta Nemci su imali oko 5.000 poginulih i oko 56.000 zarobljenih, među kojima i 14 generala.⁶³

Samo u prvoj fazi bitke za Rumuniju, od 20. do 24. avgusta, Crvena armija je zarobila 208.600 vojnika i oficira i 24 generala.⁶⁴ U drugoj fazi, od 24. do 30. avgusta, ona je zajedno sa rumunskim ustanicima oslobodila istočnu i južnu Rumuniju sa Bukureštom i Ploestijem. Do druge polovine septembra Crvena armija i trupe nove Rumunije su izbile na mađarsko-rumunsku granicu i oslobodile skoro celu Rumuniju izuzev manjih regiona na severozapadu zemlje. Samo na području Transilvanije, u oblasti Turde i Kluža, pokušali su nemački i mađarski nacisti da organizuju odbranu, ali bez uspeha. Do 25. oktobra oslobođeni su poslednji delovi rumunske teritorije i borbe za uništavanje nacističkih snaga su prenete na područje Mađarske.⁶⁵ Nove snage demokratske Rumunije (1. i 4. armija) posle oslobođenja svoje zemlje nastavile su zajedno sa trupama

⁶¹ A. B. Антосяк, о. с. pp. 244—245; Andreas Hillgruber, о. с. pp. 218—219; ADAP, E/yiH, nr. 195, pp. 383—385.

⁶² ADAP, 5/yin, nr. 193, pp. 380—382; takode i nr. 194, p. 382, 212, pp. 409—410.

⁶³ Еуджен Бантя, Константин Николае, Георге Захария, о. с. pp. 35—71; takode, A. B. Антосяк, о. с. pp. 245—246; Elisabeth Barker, о. с. p. 228. Яеско-Кишиневские канны ... pp. 197.

Н. И. Лебедев, Падение диктатуры Антонеску ... p. 319; Освобождение юго-восточной и центральной Европы ... pp. 153—214.

⁶⁵ Еуджен Бантя, Константин Николае, Георге Захария, о. с. pp. 99—124 i 132, 140—246; Andreas Hillgruber, о. с. pp. 209—231; Будапешт, Вена, Прага, Историко-мемуарный труд под общей редакцией маршала Р. Я. Малиновского, „Наука“, Москва, 1965, pp. 8—36.

Sovjetskog Saveza borbe za oslobođenje Mađarske i Čehoslovačke. U tim završnim operacijama učestvovalo je oko 540.000 vojnika Nove demokratske armije Rumunije od kojih je oko 169.000 ili palo u borbama za oslobođenje ili bilo ranjeno.⁶⁸ Tako je rumunski narod u završnom delu drugog svetskog rata dao dostojan doprinos pobjedi nad nacističkom oružanom silom.

2. NEMAČKO-BUGARSKI ODNOSI U VREME SLABLJENJA MOĆI KVISLINGA, NAROČITO U ANEKTIRANIM ZEMLJAMA I OSLOBOĐENJE BUGARSKE

Odnosi između Nemačke i Bugarske od septembra 1943. do septembra 1944. godine su se sve više zaoštravali. Među mnogim nemačkim pritiscima na Bugarsku, radi rešavanja krupnih zadataka nemačke balkanske politike, tri su posebno dominirala: produblji- vanje jaza između satelitske vlade u Sofiji i SSSR; pripremanje i angažovanje bugarske vojske za zaštitu balkanskog dela Hitlerove evropske tvrđave; jačanje uloge bugarske vojske kao balkanskog žandara u ratu protiv NOV i POJ. U isto vreme, bugarska vlada je usmerekvala svoje napore takođe na tri najznačajnija zadatka: izbe- gavanje uvlačenja zemlje u sve opasniji rat na Istoku; nastojanje da očuva okupaciona područja u delovima Jugoslavije i Grčke; uspo- stavljanje veze sa zapadnim silama radi dobijanja njihove podrške u spasavanju od uticaja SSSR i jakog komunističkog pokreta u zem- lji u trenutku poraza Nemačke. O ostvarivanju pomenutih ciljeva starao se prilično jedinstven konzervativni bugarski vrh u kome su se našli i lideri i prvaci građanskih partija. Satelitska vlada Božilova i regentsko veće, birani po volji nacista u jesen 1943. u uslovima kada su se za njih pogoršale međunarodne prilike na Balkanu i u svetu, i uz sve brži uspon pokreta otpora u zemlji, nisu bili dovoljna garancija Berlinu. Mreža ilegalnog pokreta otpora zahvatala je od septembra 1943. sve strukture bugarskog društva pa i najvažniji os- lonac vlade, vojsku. Nemačka obaveštajna služba u Bugarskoj je izveštavala da pokret otpora naglo širi krug svojih aktivnih prista- lica, što je potvrđivala i činjenica da je više od 1.000 bugarskih voj- nika prešlo u ilegalnost ili prebeglo u partizane.⁶⁷

Slično su u to vreme izveštavale i britanske obaveštajne službe iz Bugarske. U podsetniku koji su odgovarajuće službe pripremale za britanskog ministra inostranih poslova Idna stajalo je da su bugarski komunisti dobro organizovani i da predstavljaju najaktiv-

⁶⁶ Освободительная миссия Советских вооруженных сил... pp. 163—175; А. В. Антосяк, о. с. р. 251. Sire, Еуджен Бантя, Константин Николае, Георгие Захария, о. с. pp. 140—246; Andreas Hillgruber, о. с. р. 231.

⁶⁷ Освободительная миссия советских вооруженных сил ... pp. 176—179; DASIP, NAV, T-120, Rol. 1060, sn. 426237—246, policijski izveštaj iz Sofije od 22. oktobra 1943. Takode, Hans-Joachim Hoppe, Bulgarien- Hitlers eigenwilliger Verbündter, Stuttgart 1979, p. 150.

niji deo bugarskog društva; na temelju toga je zaključeno da će u ovoj zemlji posle pada satelitskog režima preuzeti vlast krajnja levica.⁶⁸

Nemci su i dalje uporno pokušavali da prošire svoj oslonac u ovoj zemlji, tražeći nove mogućnosti da ojačaju veze Bugarske sa Rajhom da zadobiju poslušnost satelitskog režima.⁶⁹ Posebno se nastojalo da se pronacistički pokret »Обществене силе«, osnovan u leto i jesen 1943, osnaži i u 1944. godini.⁷⁰ Za jačanje svog uticaja u Bugarskoj Nemci su po starom receptu koristili vladu i režim bez obzira na to koliko je taj oslonac bio heterogen i opterećen bugarskom politikom laviranja i kompromiserstva između zaraćenih strana. Težilo se uvek da se snage bliske Rajhu u vladajućem vrhu podstiču, pa je u jesen 1943. zamenjen Sava Kirov, nedovoljno pouzdan ministar inostranih poslova u nedavno formiranoj vladi Božilova, na čije mesto je postavljen Nikola Šišmanov, koji je smatran prikladnijom ličnošću.⁷¹

U seriji »savetovanja i konsultacija« sa diplomatskim i drugim predstavnicima satelitskih zemalja posle ispadanja Italije iz osovinskog bloka, među prvima je na prijemu kod Ribentropa 6. oktobra bio bugarski poslanik Slavčo Zagorov. Preko njega je nova vlada Bugarske obavestena da će Vermaht pouzdano uspeti da zaustavi Sovjete na Dnjepru, ali pod uslovom da i Bugarska uključi sve svoje snage u rat protiv boljševizma i zapadne plutokratije.⁷² Sa Hitlerom su 19. oktobra 1943. vodili razgovore najodgovorniji ljudi Bugarske princ Kiril i Bogdan Filov. Ukazujući na značaj odbrane evropskog Jugoistoka gde se front proteže od Krita do Istre i upoređujući ga po dužini sa istočnim frontom, Hitler je naglasio da su mu, uz ustaše u NDH, najverniji saveznici u Evropi Bugari i zahtevao od njih da ulože sve snage za pobedu »novog« poretka.⁷³ U to vreme Bugari su u Trakiji držali dve divizije, u delu egejske Makedonije jednu, a u vardarskoj Makedoniji tri i na severu u Srbiji do blizu Beograda pet divizija. Ukupne bugarske snage angažovane protiv partizana u Jugoslaviji i Grčkoj činilo je 11 divizija sa oko 170.000 vojnika, od kojih u Jugoslaviji oko 120.000.⁷⁴

⁶⁸ Elisabeth Barker, o. c. p. 206.

⁶⁹ AVII, NAV, T-175, Rol. 120, sn. 798-806, policijski izveštaj iz Sofije, nr. 1939 od 17. juna 1944, pp. 5-6; takode, Zb. NOR, XII/4, nr. 47, p. 215: Drugi svetski rat... knjiga IV, p. 340.

⁷⁰ Славка Петрова, Задълбочаване на кризата (септември 1943-май 1944 г. Народът против фашизма... pp. 161-163 i 219.

⁷¹ Витка Тошкова, България и Третият Райх, София 1975, pp. 141-150; Marschall Lee Miller, Bulgarija during the Second World War, California 1975, pp. 172-173.

⁷² ADAP, E/VII, nr. 20, pp. 33-38.

⁷³ ADAP, E/VII, nr. 51, pp. 87-89 i 53, pp. 91-102. Takode, Hans-Joachim-Hoppe, o. c. p. 149; Витка Тошкова, o. c. p. 153.

⁷⁴ Slobodan Nešović, Osvrt na neke procene i analize američkih eksperata iz Ureda strategijskih službi o Balkanu u 1943-1944. godini, Slobodnite teritoriji vo Makedonija 1943, Skorje 1975, p. 91. Takode, Воин Божинов, Политическата криза в България през 1943-1944, БАН, София 1957, pp. 30-32.

Radi konkretizacije zamisli o pojačanoj saradnji, Hitlera je posetio 5. novembra 1943. novi predsednik vlade Dobri Božilov. Ukažući na ugroženost Balkana od Anglo-Amerikanaca i na »bolševizaciju« celog tog područja, Hitler je tražio jača vojna angažovanja Bugara. Prihvatajući te zahteve, Božilov se žalio na neke nove poteze nemačke diplomatije, posebno izaslanika Hermana Nojbahera, koji podstiče oživljavanje velike Nedićeve Srbije čije su težnje usmerene i protiv Bugarske. Ove Nojbaherove poteze Hitler je objasnio samo kao taktičku igru da bi se Nedićeve »nacionalne« snage u Srbiji, kao i Ralisove u Grčkoj, usmerile protiv jugoslovenskih i grčkih partizana.⁷⁵

Uostalom, bila je javna tajna da su svi vodili politiku taktiziranja, pa su i bugarska obećanja olako davana. Izuzetak su bili puno angažovanje protiv NOV i POJ i ELAS-a, kao i spoljnotrgovinska i privredna saradnja koja je i dalje normalno tekla, te je bez većih poteškoća sklopljen novi protokol o razmeni za period od 1. oktobra 1943. do 1. oktobra 1944.⁷⁶

Međutim, na vojnopolitičkom planu, naročito kad je bio u pitanju rat protiv SSSR, teško je ostvarivana zamisao o jačem angažovanju bugarskih potencijala, između ostalog i zbog toga što je sve više pojedinaca u bugarskom satelitskom vrhu gubilo nade a nemački uspeh u ratu protiv antihitlerovske koalicije. Posle višemesečnog uvida u to kako radi nova bugarska vladaj uća garnitura, poslanik Bekerle izveštava Ribentropa 15. decembra 1943. da se nije uspeo ostvariti jače angažovanje Bugarske na strani Rajha, pošto i nova garnitura nastavlja tradicionalnu politiku odugovlačenja ratnog angažovanja protiv SSSR i zapadnih sila — koju je sprovodio pokojni kralj Boris.⁷⁷

Nova vlada Bugarske postupa isto. Ratne nedaće podsticale su je na nešto smelije »vlastite« poteze u spoljnoj politici. Ona nije slepo sledila moćnog saveznika i odmah prekinula diplomatske odnose sa Kraljevinom Italijom posle njenog raskida sa Musolinijem i italijanskim fašizmom, već je, kao i susedne zemlje, odabrala kompromisno rešenje i prihvatila i drugog poslanika iz nove Musolinijeve fašističke republike osnovane uz pomoć Vermahta i nemačke policije u delovima Italije koje su okupirale nemačke trupe. Tek posle okupacije Mađarske, što je poslužilo kao opomena onima koji ne slušaju Berlin, vlada Božilova je krajem marta 1944. otkazala gostoprimstvo diplomatskim predstavnicima Kraljevine Italije.⁷⁸ Nemcima se nisu sviđali ni drugi samostalni potezi bugarske vlade i njene diplomatije, na primer, govor predsednika vlade Božilova u Saboru 2. decembra, kada je pozvao Turke na bilateralnu sarad-

⁷⁵ Na prigovor bugarske delegacije da Berlin pokazuje simpatije prema Beogradu i Atini Ribentrop je odgovorio: »... dass die ganze gegenwärtige Politik mit Nedić und Rhallis lediglich darauf abgestellt sei, die Etappe der deutschen Truppen ruhig zu halten und die Kräfte des Balkanraumes gegen Tito zu mobilisieren«. Vid. ADAP, E/VII, nr. 79, p. 162; takode, pp. 153—165: Витка Тошкова, о. с. юр. 156—159.

⁷⁶ ADAP, E/VII, nr. 77, pp. 150—151, 103, pp. 202—205 i 135, pp. 259—260.

⁷⁷ ADAP, E/VII, nr. 133, pp. 256—257.

⁷⁸ Славка Петрова, о. с. р. 154: Витка Тошкова, о. с. рр. 347—149.

nju radi očuvanja mira na Balkanu. Upravo u ovo vreme nemačka

Vrhovna komanda je pokušavala da ostvari neku vrstu objedinjenog komandovanja nad nemačkim i bugarskim trupama u najistočnijim delovima Balkanskog poluostrva što je najlakše moglo da uvuče Bugarsku u rat na Crnom moru i moreuzima i da izazove podozrenje ne samo Anglo-Amerikanaca, već i Turaka, prema kojima je ovaj potez delom i bio usmeren.⁷⁹

Pored toga što su satelitski vrh u Sofiji, kao i vladajući konzervativni slojevi krupne buržoazije u susednim zemljama bili radikalno antisovjetski i antikomunistički opredeljeni, vladi Božilova sve je više smetala prisna politička i vojna saradnja sa Nemačkom, uperena protiv SSSR, koju je utemeljila prethodna vlada kada je još postojala nada u pobeđu Trećeg Rajha nad SSSR. Posebno su bili opasni, ne samo u odnosu na Sovjete, već i za zapadne saveznike, vidljivi oblici vojnog angažovanja Bugarske protiv SSSR na Crnom moru — korišćenje vojnih luka i baza za nemačku mornaricu u operacijama protiv SSSR i izgradnja, remont, opravka i snabdevanje borbenih plovnih objekata u bugarskim brodogradilištima za potrebe nemačke ratne mornarice. U vreme sve uspešnijih prodora Crvene armije prema jugoistoku, sovjetska vlada je tražila od vlade Bugarske da i u praksi poštuje svoje opredeljenje »nemešanja« u rat na istoku. Uz konkretan zahtev da se omogući nastavak redovnog rada konzulata SSSR u Varni i osnivanje novih u drugim većim bugarskim centrima, vlada SSSR je u noti od 22. januara 1944. iznela čitav niz dokaza o direktnoj vojnoj angažovanosti Bugara na strani Nemaca u ratu protiv Sovjeta.^{1*0} Vlada u Sofiji našla se u iskušenju, jer su i Sovjeti i zapadni saveznici svoje veze sa Sofijom sve upornije uslovljavali prekidom saradnje sa Nemcima. Na traženi savet iz Berlina joj je rečeno da ne odgovara na notu vlade SSSR i da izbegava diskusije o takvim pitanjima.⁸¹

Usledila je druga nota vlade SSSR, od 1. marta i treća, od 17. aprila 1944, koju je ministar inostranih poslova SSSR Molotov lično predao bugarskom poslaniku u Moskvi, Stamenovu. Pored ostalog, Sovjeti su predložili da se konačno dozvoli rad konzulatu SSSR u Varni i osnivanje još dva konzulata u Burgasu i Rusama kako bi se lakše mogla utvrditi istina na licu mesta.⁸²

Dalje odlaganje sa odgovorom postajalo je za Bugarsku sve opasnije. Sovjeti su u međuvremenu stigli na granicu Rumunije i najavljivali skori dolazak i u Sofiju, jer ih na tom putu više nije mogao niko zaustaviti. Strah od sovjetske kazne podelio je i samu vladu.⁸³ Kriza je zahvatila i onaj deo vlade koji je trebalo

⁷⁹ Воин Божинов, о. с. pp. 41–42: Витка Тошкова, о. с. pp. 168–169: Славка Петрова, о. с. р. 155.

⁸⁰ Воин Божинов, Политическата криза... р. 36: ADAP, E/VII, nr. 184, pp. 362–364.

⁸¹ ADAP, E/VII, nr. 209, pp. 402–403: Hans Joachim-Hoppe, р. 154.

⁸² Воин Божинов, Политическата криза... р. 36

⁸³ ADAP, E/VIII, nr. 5, pp. 7–10 i 11, pp. 21–22: Hans Joachim-Hoppe, о. с. р. 155: Воин Божинов, о. с. pp. 58–59.

da sprovodi politiku usmeravanu iz Berlina. Zato je Ribentrop naložio poslaniku Bekerleu da ispita mogućnosti obaranja postojeće vlade, i dovodenja na njeno čelo »čvrste« ličnosti, predlažući opet da to bude profesor Cankov. Pri tome je zaboravio na ranija Bekerleova obaveštenja da ne postoje ni minimalne šanse da se dovede neko od radikalnih, pronacista tipa Cankova na kormilo Bugarske, jer takvi ne mogu obezbediti podršku vladajuće buržoazije koja vodi borbu protiv »radikalnih fašističkih grupa i pokreta« jednako kao i protiv komunista.⁸⁴

Berlin je bio još više razočaran pometnjom u redovima satelitskog vrha u Sofiji izazvanom notama sovjetske vlade i, posebno, početkom evakuacije službenika sovjetskog diplomatskog predstavništva iz Sofije. Nastojanja Berlina da se što više zaoštre odnosi između Bugarske i SSSR, što je trebalo da dovede do otvorenog konfrontiranja sa Sovjetima, donela su sasvim suprotan efekat — strah, defetizam i još dublju neslogu među onima koji treba da služe Rajhu.⁸⁵ A takvih je bilo sve manje u vladajućem vrhu u Sofiji. Čak, se zahtevalo povlačenje Nemaca iz Varne i drugih uporišta na Crnom moru.⁸⁶ Ipak je udovoljeno i zahtevima Sovjeta da se njihovom konzulatu u Varni dozvoli rad koji je u julu 1943. godine bio onemogućen.⁸⁷

Prvaci konzervativnog bugarskog buržoaskog pokreta predano su se angažovali protiv narodnooslobodilačkih pokreta u Jugoslaviji i Grčkoj i u poslednjoj fazi rata. U proleće 1944. bugarske trupe su zajedno sa nemačkim snagama učestvovala u nizu operacija na teritoriji Srbije, vardarske Makedonije i Trakije da bi obezbedile prohodnost važnom železničkom saobraćajnicom Atina — Solun — Skoplje — Beograd. U tom poslednjem pohodu jedino su uspele da prokrstare delovima oslobođene teritorije Srbije.⁸⁸ Jedna od najvećih operacija protiv NOV i POJ u Makedoniji i Srbiji krajem aprila 1944, u kojoj je učestvovala 5. bugarska armija sa oko 40.000 vojnika i 297. nemačka divizija, završena je posle dvomesečnih borbi porazom i gubicima od 1.700 vojnika.⁸⁹ I one bugarske snage angažovane u sprečavanju prodora jedinica NOV i POJ iz Crne Gore i Bosne u Srbiju takođe su doživele neuspeh.⁹⁰ Partizanske jedinice su se u tim borbama protiv bugarskih kvislinga kalile i množile tako da su do kraja leta formirana tri nova korpusa NOV i POJ.⁹¹

⁸⁴ ADAP, E/VIII, nr. 17, pp. 28—29. Takođe, DASIP, Amb. A. F-48, izveštaj Sumenkovića nr. 376, od 21. juna 1944.

⁸⁵ Воин Божинов, о. с. р. 59. Takođe, ADAP, E/VIII, nr. 21, pp. 36—37 i 34, pp. 65—68; Никифор Горненски, о. с. р. 59.

⁸⁶ Hans Joachim-Horpe, о. с. р. 155; ADAP, E/VIII, nr. 71, pp. 131—133. Takođe, Славка Петрова, о. с. pp. 157—158; DASIP, Amb. A. F-48, izveštaj Sumenkovića, nr. 376, od 21. juna 1944.

⁸⁷ Славка Петрова, о. с. р. 190.

⁸⁸ Boro Mitrovski, Venceslav Glišić i Tomo Ristovski, о. с. pp. 80—81.

⁸⁹ Ibid. p. 88. Takođe, ADAP, E/VII, nr. 259, pp. 490—491.

⁹⁰ Ibid. pp. 119—127.

⁹¹ Boro Mitrovski, Venceslav Glišić i Tomo Ristovski, о. с. pp. 88—93 i 105—119.

Pojačane borbene aktivnosti bugarske vojske, žandarmerije i policije bile su od jeseni 1943. usmerene na gušenje i uništavanje pokreta otpora u zemlji. Bugarska komunistička partija formirala je mreže okružnih komiteta Otečestvenog fronta i druge institucije kako bi se, stanovništvo što bolje pripremilo za ustanak i oružanu borbu.⁹² Omasovljavana je narodnooslobodilačka ustanička armija koja se pripremala za ustanak u svih dvanaest zona u zemlji,⁹³ i formirane su brigade i odredi. Do kraja avgusta 1944. bilo je 9 brigada i 37 odreda sa oko 18.000 dobrovoljaca, dok se broj saradnika u Otečestvenom frontu kretao od 200 do 250 hiljada aktivista.⁹⁴ Komunisti su uspeli da ojačaju uticaj u pojedinim jedinicama bugarske vojske i da tamo osnuju svoje grupe saradnika u koje su bili uključeni i oficiri, najčešće iz kruga pristalica ili simpatizera vojnog udruženja »Zveno«. Do ustanka bilo je okupljeno i organizovano pod rukovodstvom komunista oko 3.000 vojnika.⁹⁵

Uz ranije političke oblike aktivnosti pokreta otpora sve više su primenjivani i oblici oružane borbe, sabotaže i diverzije. Oružanih prepada raznih vidova i partizanskih akcija izvedeno je od septembra do kraja 1943. godine 512, u januaru i februaru 1944, preko 350, u maju 283, u junu 372, u julu preko 500 i u avgustu 669.⁹⁶

Istovremeno, partizanske jedinice oslobađaju pojedina planinska sela udaljenija od vojnih garnizona. U trenutku ustanka na teritoriji Bugarske bilo je oko 270 oslobođenih sela.⁹⁷

Široka delatnost pokreta otpora i pripreme za opšti ustanak pretile su satelitskom režimu da potpuno izgubi uticaj u pojedinim regionima Bugarske. Zato je svim raspoloživim sredstvima nastojao da ometa i uguši demokratski pokret uopšte. Organizovali su česte racije, hvatali, zatvarali i ubijali pripadnike pokreta, a naročito komuniste. Među poginulim rukovodiocima bio je i komandant narodnooslobodilačke ustaničke armije i član partijskog rukovodstva Hristo Mihailov.⁹⁸

⁹² M. Erelinska, N. Gornenski i S. Petrova, Bugarska i pokreti otpora u Evropi 1939–1945, Beograd 1968, p. 71; takode, История на антифашистката борба в България 1939/1944, том, II. „Партиздат“, София 1976, pp. 53–64: Славка Петрова, Задълбочаване на кризата, Народът против фашизма ... pp. 173 i 202–203: ADAP, E/VII, nr. 328, pp. 621–622.

⁹³ История на отечествената война на България 1944–1945, София 1981, том I, pp. 133–154.

⁹⁴ История на отечествената война на България... том I, pp. 86–115 i 155–164: История на антифашистката борба в България ... том II, pp. 37–52; takode, Никифор Горненски, Въръжената борба 1941–1944, София 1971, pp. 98–110 i 140–149: Славка Петрова, о. с. pp. 174–176: Л. Б. Валев, Великая Отечественная война Советского Союза и борьба болгарского народа против фашизма, Советский Союз и борьба народов ... p. 296.

⁹⁵ Славка Петрова, о. с. pp. 176–178: История на отечествената война ... том II, pp. 72–85: Никифор Горненски, Въръжената борба... pp. 116–124.

⁹⁶ M. Erelinska, N. Gornenski i S. Petrova, о. с. p. 69: История на антифашистката борба ... том I, pp. 65–136: Славка Петрова, о. с. pp. 178, 181, 209–216, 217 i 218: Никифор Горненски, о. с. pp. 134–140.

⁹⁷ Славка Петрова, о. с. p. 208.

⁹⁸ Воин Божинов, о. с. pp. 66–69: Славка Петрова, о. с. pp. 161–163 i 170–171: Никифор Горненски, о. с. pp. 124–132.

U akcijama »čišćenja« pred kraj 1943, u predelima gornjeg toka reke Marice, između Sofije i Plovdiva a naročito u predelima Srednjogorja, učestvovalo je, prema bugarskim izvorima oko 100.000 vojnika i žandarma. Bugarski fašisti su takođe vršili i masovne zločine nad porodicama poznatih partizana.⁹⁹ Od oko 60.000 pripadnika pokreta otpora koji su »hapšeni«, oko 30.000 je upućeno u koncentracione logore, a 9.000 ubijeno.¹⁰⁰

Paralelno sa snaženjem pozicija savezničke koalicije, od jeseni 1943. jačala je i aktivnost prozapadno opredeljenih slojeva bugarske buržoazije, kako onih u opoziciji, tako i onih koji su imali odlučujući uticaj u Sobraju i vladi. Jedna od osnovnih preokupacija vlade Božilova bila je pripremanje terena za izvlačenje iz katastrofe u trenutku poraza Rajha, uz pomoć konzervativnih krugova na Zapadu. Nosioći ove akcije, uz članove vlade i regentskog veća, bili su lideri legalne opozicije, Nikola Mušanov u ime Demokratske partije, Atanas Burov kao predstavnik Narodnjačke partije i DMITAR Gičev u ime desnoga krila Bugarskog zemljoradničkog narodnog saveza, koji su odbili poziv komunista da se uključe u Otečestveni front.¹⁰¹

Sondiranje terena za pregovore sa zapadnim saveznicima nastavljeno je u oktobru 1943. u Zenevi preko bugarskog konzula Mileva i u Carigradu posredstvom trgovinskog atašea Kiselova (Georgije Kiselov). Svi ovi pokušaji naišli su na hladan stav zapadnih saveznika zbog licemernog i dvoličnog držanja satelitskog vladajućeg vrha u Sofiji koji je vukao pogrešne poteze (kao i u prethodnim ratovima 1913. i 1914. godine). Tako je vlada Bugarske pod nemačkim pritiskom objavila rat Britaniji, pravdajući se da je to učinila samo iz taktičkih razloga, a istovremeno je izbegavala da to učini protiv SSSR, ne ustežući se od aktivne saradnje sa Nemačima, i to ne samo u borbama protiv oslobodilačkih pokreta na Balkanu, već i u neposrednoj podršci u operacijama nemačke mornarice i avijacije protiv SSSR na Crnom moru. I ovo je bio jedan od razloga što je Čerčil bez dvoumljenja prihvatio predlog britanskih generala da se u jesen 1943. bombarduje Bugarska u znak opomene zbog nepoštenog držanja njene vlade u drugom svetskom ratu. Bugarska konzervativna buržoazija, koja je ponovo povela zemlju pogrešnim putem, nije se stidela svojih postupaka, niti je doprinosila borbi protiv nacista, a tražila je da je zapadni saveznici »zaštite« od Sovjetskog Saveza, sa kojim su Britanci do tada imali veoma uspešnu trogodišnju borbenu saradnju.¹⁰²

Prvo bombardovanje Sofije 14. novembra 1943. godine, izvršeno kao »opomena«, nije uspelo, jer se deo razočaranog satelitskog vrha

⁹⁹ M. Erelinska, N. Gornenski i S. Petrova, o. s. p. 68: Антифашистката борба в България, документи и материали 1939—1944, „Партиздат“, София 1984, nr. 65, pp. 211—212; Л. Б. Валев, o. s. p. 293: Никифор Горненски, o. s. pp. 127—132.

¹⁰⁰ M. Erelinska, N. Gornenski i S. Petrova, o. s. p. 73. Takođe, Славка Петрова, o. s. p. 163.

¹⁰¹ Л. Б. Валев, o. s. p. 292: Воин Божинов, o. s. pp. 42—43.

¹⁰² Воин Божинов, o. s. pp. 43—44; Hans Joachim-Horpe, o. s. p. 153.

našao pogođen — još čvršće vezao za Nemce, koji su obećali da će pojačati protivvazдушnu odbranu Sofije, sa oko 100 najmodernijih lovačkih aviona.¹⁰³

Tek krajem 1943. i početkom 1944. godine pojačana je bugarska inicijativa za poboljšanje odnosa sa Britanijom. Poslanik Nikola Balabanov razgovarao je u Ankari 18. decembra 1943. sa američkim bankarom bugarskog porekla Kujundžijskim (Angel Kujundžijski). Međutim, novo bombardovanje Sofije i nekih drugih bugarskih gradova 10. januara 1944. ponovo je poremetilo ove kontakte. Zajednička nota savezničkih vlada Bugarskoj od 21. januara 1944. sadržavala je sledeću pretnju: ukoliko ne prestane da sarađuje sa nacistima, Bugarska će biti tretirana kao saveznik Rajha i kažnjena na mirovnim pregovorima, što je doprinelo poboljšanju odnosa i nastavljanju razgovora. Posredstvom pomenute veze u ime vlade i regentskog saveta Filov i Božilov su 10. februara 1944. uputili zapadnim saveznicima nove predloge, pokušavajući da očuvaju proširenu Bugarsku i dobiju zaštitu zapadnih saveznika.¹⁰⁴ Krajem februara Filov i Božilov su pregovaračku misiju podigli na viši nivo, uključujući u nju i dvorskog savetnika arhiepiskopa Sevova (Jordan Sevov). Ali, dva ključna problema — nastojanje Bugarske da se uz pomoć zapadnih saveznika zaštititi od Sovjeta i preporuka saveznika da se Bugari obrate Sovjetima i da sa njima nađu najpovoljniji izlaz iz krize — nisu mogli biti rešeni.¹⁰⁵

Savezničke političke i vojne institucije u Turskoj procenile su da ne postoje šanse za spasavanje starog i profanisanog bugarskog režima, posebno zbog toga što se buržoazija bila odvojila od naroda, dok je u međubalkanskim okvirima insistirala na proširenoj Bugarskoj, sa čime se nisu slagali njeni susedi — Grčka, Jugoslavija i Rumunija, a pogotovo SSSR. Zato zapadni saveznici u toku proleća i leta 1944. nisu ni pokazivali neko posebno interesovanje za saradnju sa bugarskom buržoazijom, a bombardovanja Bugarske su nastavljena.¹⁰⁶

Ni Berlin nije bio zadovoljan političkim tokovima u Bugarskoj, računajući i celokupnu delatnost satelitskog vrha, pa je pokrenuta akcija za obaranje vlade Dobri Božilova.¹⁰⁷ Ribentrop je preko poslanika Bekerlea uputio 10. maja 1944. konkretan zahtev Regentskom veću u vezi promene vlade Božilova koja, kako on podvlači ne ispunjava ranije preuzete obaveze prema Rajhu.¹⁰⁸

¹⁰³ ADAP, E/VII, nr. 141, pp. 271–272: Marschall Lee Miller, o. s. pp. 165–166.

¹⁰⁴ Воин Божинов, o. s. pp. 37, 46–47: Витка Тошкова, o. s. p. 164: Slobodan Nešović, Na žeravici, Pokušaj Bugarske da se povuče iz rata (1943–1944) Beograd, 1983, pp. 19–23: Elisabeth Barker, o. s. p. 207: Marshall Lee Miller, o. s. pp. 167–173: ADAP, E/VII, nr. 181, pp. 349–350.

¹⁰⁵ ADAP, E/VII, nr. 250, pp. 478–479. Takođe, Витка Тошкова, o. s. p. 170: Воин Божинов, o. s. pp. 49–52.

¹⁰⁶ Slobodan Nešović, o. s. pp. 23–41. Takođe, Elisabeth Barker, o. s. pp. 209–210.

¹⁰⁷ ADAP, E/VII, nr. 159, p. 312 i 181, pp. 349–350. Takođe, Hans Joachim-Horpe, o. s. pp. 156–157.

¹⁰⁸ ADAP, E/VIII, nr. 17, pp. 28–29, 34, pp. 65–68, 36, pp. 70–71: takođe, nr. 47, pp. 92–94, 60, pp. 115–117: Воин Божинов, o. s. pp. 69–71.

Vlada Božilova je oborena 18. maja 1944. ali pogađanja između Berlina i Sofije oko nove bugarske vlade nisu išla lako, što potvrđuje i sporost u procesu njenog formiranja. Usaglašavanje stavova trajalo je skoro punih mesec dana posle zahteva Berlina, a njeno zvanično ustoličenje je obavljeno tek 12. juna 1944. godine.¹⁰⁹ Bilo je očigledno da Berlin više nema ni snage ni vremena da naturi svoje rešenje. U spisak vlade nije ušao Cankov, na kome je ranije iz Berlina najviše insistirano. Nemci su ipak zaključili da bi to dovelo do još teže krize u Bugarskoj. Da bi se delimično udovoljilo zahtevima Berlina, na čelo vlade je došao general Bagrjanov (Ivan I. Bagrjanov), poznati protivnik SSSR i komunističkog i demokrat-skog pokreta, ali i donekle realna ličnost, pošto se zalagao da se SSSR ne izaziva kako se ne bi rizikovalo.¹¹⁰ Odmah po formiranju nove vlade Nemci su izrazili nezadovoljstvo takvim rešenjem, jer nisu verovali da će novi predsednik uključiti Bugarsku u totalni rat na strani Rajha, već su smatrali da će nastaviti dotadašnju po-litiku izvlačenja Bugarske iz učešća u ratu na istoku.¹¹¹

Sve očigledniji skori raskid susedne Turske sa Rajhom i nadi-ranje Crvene armije sa Pruta prema jugoistoku znatno su uticali da nova vlada unese promene u spoljnu i unutarnju politiku. Dok je u zemlji povedena prava ofanziva vojske i policije protiv pokreta otpora koji je postao direktna opasnost za namere i planove vla-dajuće buržoazije, vlada Bugarske je istovremeno pokušala da se dodvori Sovjetskom Savezu na taj način što je krajem juna 1944. predloženo Nemcima da povuku svoje hidroavione iz crnomorskih baza. Taj zahtev bio je ponovljen u nešto široj formi 3. jula pred admiralom nemačke crnomorske flote Frickeom (Kurt Fricke), a 5. jula ponovo pred poslanikom Bekerleom. Njemu je bugarski mi-nistar inostranih poslova Pervan Draganov otvoreno govorio o mo-gućnosti zaoštavanja odnosa, pa čak i otvorenih sukoba između Sovjeta i zapadnih saveznika.¹¹²

Pokušaj atentata na Hitlera 20. jula i saznanje da Hitler i Rajh ne igraju više ulogu odlučujućeg činioca, konačno su počeli odvrćati radikalni satelitski vrh u Sofiji od utopističkih ideja o daljem vezivanju za Nemačku. Već sutradan posle atentata Bagrja-nov i njegov ministar inostranih poslova Pervan Draganov hitno su uputili u Ankaru bivšeg predsednika Sobraja Stoj ču Mušanova sa ponudom zapadnim saveznicima za predaju i kapitulaciju, nasto-jeći na taj način da se zaštite pre dolaska Crvene armije u Bu-garsku. Istovremeno su preduzeli i korake »dobre volje« prema

¹⁰⁹ Витка Тошкова, о. с. pp. 183–186.

¹¹⁰ BA, MA, R-H 31 II/6, Izveštaj nemačke vojne misije iz Sofije, nr. 610 od 20. jula 1944: ADAP, E/VIII, nr. 64, pp. 121–122 i 71, pp. 131–133: Витка Тошкова, о. с. pp. 186–189.

¹¹¹ ADAP, E/VIII, nr. 72, pp. 133–134.

¹¹² ADAP, E/VIII, nr. 83, pp. 144–145, 92, pp. 158–160, 94, pp. 161: Витка Тошкова, о. с. pp. 194–199: Hans Joachim-Hoppe, о. с. p. 160: Славка Петрова, о. с. p. 190.

velikom susedu na Istoku, Sovjetskom Savezu, konačnim davanjem dozvole 29. jula da obnovi rad svog konzulata u Varni.¹¹³

Hlađenju srdačnih odnosa između Sofije i Berlina doprineo je u to vreme i spor oko transportovanja sovjetskih ratnih zarobljenika i interniraca preko bugarske teritorije na zapad. Još 18. jula vlada Bugarske je uputila Berlinu notu u kojoj je zatraženo obustavljanje prevoza sovjetskih interniraca preko Bugarske, a isto tako i prekid antisovjetske propagande koju u Bugarskoj sprovode nemačke institucije — što može izazvati napad SSSR na Bugarsku.¹¹⁴ I pored oštrog protivljenja Berlina, bugarska policija je sutradan izvršila pregled dela železničke kompozicije u kojoj su preko Bugarske prevoženi zatvoreni sovjetski građani na zapad. Da bi se proverili navodi Berlina da ti sovjetski građani putuju dobrovoljno za Nemačku, bežeći ispred Crvene armije, naređeno je da se sprovede anketa, čiji rezultati nisu bili povoljni za naciste. I pored oštrog nastupa ministra inostranih poslova Draganova da Bugarska kao neutralna zemlja prema SSSR ne može dozvoliti da se njena teritorija koristi za transport sovjetskih interniraca, nemačka oružana pratnja je u tome uspela.¹¹⁵ Odmah je usledila oštra nemačka opomena Bugarskoj, uz pretnju da će ove Transporte kroz Bugarsku ubuduće pratiti a ako zatreba i oružjem štititi nemačka oružana sila.¹¹⁶ Ovim je otpočelo otvoreno konfrontiranje nacističke Nemačke i satelitske Bugarske. To je bila samo verbalna rasprava, jer ni jedna strana, računajući tu i do nedavno moćni Berlin, nije više imala snagu da naturi svoj stav silom.

Prekid odnosa Turske sa Nemačkom 2. avgusta 1944. i nemački porazi na svim frontovima doveli su unutarpolitičku krizu u Sofiji do vrhunca. Sve više je rasla panika i beznađe. Na zasedanju Narodnog sobranja 18. avgusta 1944. poslanici su otvoreno govorili da Nemačka gubi rat i da se bugarska spoljna politika mora prilagođavati novim tokovima.¹¹⁷ Ministar inostranih poslova Draganov je govorio o potrebi distanciranja i odvajanja Bugarske od Nemačke.¹¹⁸ Poslanik Bekerle u izveštaju Ribentropu od 19. avgusta ističe da Bugarska traži pomoć od protivnika Rajha.¹¹⁹ Tri dana kasnije saopšteno mu je da se delegacija Bugarske, na čelu sa

¹¹³ ADAP, E/VIII, nr. 138, pp. 262—264, 146, pp. 272—273, 156, pp. 319—321; Славка Петрова, о. с. pp. 190—191; Витка Тошкова, о. с. pp. 201—202.

¹¹⁴ ADAP, E/VIII, nr. 129, pp. 236—238.

¹¹⁵ ADAP, E/VIII, nr. 151, pp. 308—310. Takode, Витка Тошкова, о. с. pp. 208—209).

¹¹⁶ AJ, NAV, T-120, Rol. 1757, sn. 025183—86, telegram Bekerlea nr. 859 od 18. Avgusta 1944. Takode, ADAP, E/VIII, nr. 158, pp. 323—324.

¹¹⁷ AJ, NAV, T-120, Rol. 1757, sn. 024908—910, telegram Kaltenbrunera nr. 309} od 9 avgusta 1944. Takode, AVII, NAV, T-311, Rol. 192, sn. 391—395, izveštaj komandanta Jugoistoka, nr. 6534 od 15. avgusta 1944: Славка Петрова, о. с. pp. 190—191; Витка Тошкова, о. с. pp. 203—214.

AVII, NAV, T-311, Rol. 192, sn. 761—769, izveštaj o govoru Draganova od 22. Avgusta 1944. Takode, Славка Петрова, о. с. pp. 191—192.

¹¹⁹ ADAP, E/VIII, nr. 166, pp. 331—333. Takode, DASIP, NAV, T-120, Rol. 162, sn. 130388—397, policijski izveštaj iz Sofije od 16. avgusta 1944; Славка Петрова, о. с. pp. 191—192.

Mušanovim, nalazi u Ankari radi traženja primirja od saveznika, te da bi bilo najbolje za obe zemlje da Nemci napuste Bugarsku.¹²⁰ Kada su neposredno posle toga razbijene jedinice Vermahta bežale sa Pruta i Dnjestra na zapad, od nemačkog poslanstva je zatraženo da njihovi vojnici u povlačenju kroz Rumuniju ne prelaze na bugarsku teritoriju, da bi se izbeglo izazivanje sovjetskih oružanih snaga da napadnu Bugarsku.¹²¹ Obavešten o ovim merama bugarske vlade, Ribentrop je 26. avgusta naredio nemačkim institucijama u Bugarskoj da izbegavaju razgovore i rasprave o političkim i vojnim pitanjima između dve zemlje, pravdajući to odsustvom informacija i direktiva iz Berlina.¹²²

S obzirom na to da u datom trenutku nisu raspolagali potrebnim vojnim efektivima da udare na Bugarsku, Nemci su razmišljali da političkim merama spasu situaciju i zadrže ovu zemlju i dalje u službi Rajha. Poslanik Bekerle se 29. avgusta obratio za podršku svojim prijateljima, članovima regentskog saveta u Bugarskoj, ali je ovog puta i tamo naišao na mračno raspoloženje. Tom prilikom je saznao da je Bugarska vrhovna komanda naredila svojim trupama u Jugoslaviji i Grčkoj da se vrate u zemlju.¹²³ Nije se više razmišljalo o angažovanju Vanče Mihailova u Makedoniji i okupljanju jedinica koje bi on usmerio protiv Bugarske, iz bojazni da u tom slučaju Bugari ne budu potpuno gurnuti na stranu saveznika gde bi potražili oslonac na SSSR.¹²⁴

I zamisao malog broja pristalica nacizma o puču uz podršku nemačkih vojnika i policajaca takođe je morala biti odbačena jer, su ostali bez svog jedinog sigurnog pobornika, profesora Cankova, koji je u strahu da ga ne uhvate pristalice pokreta otpora, već ranije pobeo iz Sofije u Beč i tamo se ponudio da organizuje emigrantske snage za borbu protiv bugarskog naroda.¹²⁵

U takvim uslovima u Bugarskoj je došlo do promene vlade. Bagrjanova je 2. septembra zamenio general Muravjev (Konstantin Muravjev), čija je garnitura za šest dana koliko je bilo preostalo do kraja vladavine satelitskog režima u Bugarskoj malo mogla da uradi. Izgubivši Rumuniju, Nemci su bili prisiljeni da žrtvuju i veći deo Bugarske, orijentišući se na držanje njenih zapadnih delova, kako bi kontrolisali stratejski važnu saobraćajnicu Atina — Solun — Skoplje i dalje na sever.¹²⁶

Radi što brže i uspešnije neutralizacije »neposlušnih« bugarskih trupa na području Srbije i Makedonije, komandant Jugoistoka

¹²⁰ ADAP, E/VIII, nr. 174, pp. 351–352.

¹²¹ ADAP, E/VIII, nr. 180, pp. 360–361.

¹²² ADAP, E/VIII, nr. 182, p. 362.

¹²³ ADAP, E/VIII, nr. 187, pp. 373–374. Takode, Marshall Lee Miller, o. c. pp. 174–194.

¹²⁴ ADAP, E/VIII, nr. 192, pp. 378–380 i 215, pp. 414; Takode, nr. 129, pp. 248–249; BA, R-69, Band 396, izveštai Steengrachta – Ribentropu od 13. decembra 1943; PA, Handakten Ritter, Südosten 1943–1944, telegram iz Skoplja, S-2 od 6. septembra 1944: Витка Тошкова, o. c. pp. 214–215 i 224–225.

¹²⁵ ADAP, E/VIII, nr. 208, p. 403; Hans Joachim Hoppe, o. c. p. 183.

¹²⁶ Zb. NOR, XII/4, nr. 112, pp. 525 i 531; ADAP, E/VIII, nr. 213, pp. 411–412; Hermann Neubacher, Sonderauftrag Südost... pp. 69–71.

Igrajući se demokratijom u sve zaoštrenijim unutarnjim političkim protivurečnostima i pokušavajući da osiguraju podršku Zapada, u ovim poslednjim danima životarenja satelitskog režima u Bugarskoj posebno su se bile angažovale opozicione i druge građanske partije, naročito prvaci desnih krila Demokratske i Agrarne stranke Nikola Mušanov i Dimitar Gičev. Stojčo Mušanov je kao izaslanik ovih snaga vodio od 30. avgusta pregovore sa saveznicima u Kairu, uporno nastojeći da ih zainteresuje da pojačaju uticaj u Bugarskoj, koja je spolja bila pred udarom sovjetskih trupa, a iznutra Otečestvenog fronta, u kome su odlučujuću ulogu imali komunisti. U ime Evropske savetodavne komisije, američki general Vajnant (John Gilber Winant) predložio je program od 12 tačaka, a koji je predviđao definitivno oslobođenje Bugarske od nacista i otvarao mogućnosti zapadnim silama da se bore za očuvanje dela svog uticaja u ovoj zemlji. Međutim, taj program nije mogao proći jer nije dovoljno konkretizovao i pravo Sovjetskog Saveza da kazni satelitski režim u Sofiji, koji je četiri godine aktivno podržavao agresiju nacista protiv te zemlje.¹³⁰

¹²⁷ BHA/MAMB/Beshtad/RW, RW, 4/5, 6660/KOZBveštajne/pjavlačenju iz Bugarske, nrn737352/6d1septembriSeptembra 19944takodBehtadRdL, IRH, 19, XI/20 zaBehtad sa razgovoradniznabsestentant44: ZIDAKOZBIXINOM, IX31(pp. 538–540) pp. 538–540 i III6,pp.5340–5342:ADDAE,BHAMIII,224,pp.4430–4431.

¹²⁸ AHRNABAHMUKERGOSEBA,rijagimafHf.,20rk,p.445pp.555–555.

¹²⁹ BHMUKERGOSEBA-021CSto218Ne22I,o.Spbddon-1955ovic, o. c. pp. 139–145; Marshall Lee Miller, o.mppp204-209.

131. Skobodan Nesević, o. c. c. pp. 1445—1470, takođe, säre, ppp. 1332—1366. 183—
—191: Vinston Cecil, Drugi svjetski rat...tom VI, pp. pp. 20207 i 4443: Англий-
ская энциклопедия. Б. И. 1959 г. 40: Marshall Lee Miller, o. c. pp. 540: Marshall Lee Miller, o. c. pp. 210—211, H. И. Кларк, H. И. Форден, c. 213. — c. pp. — 213-219. Свободина и СМ. миссия
Советских вооруженных сил, pp. 1179—1193.

Entwurf *Indult*
allg.

Oberkommando der Wehrmacht
WPSt/Qu.1/Nr.773152/44 g.K.Chefs.

F.H.Qu.1 den 1.9.1944.
Geheime Kommandosache
2 Ausfertigungen
1 Ausfertigung.

Bezug: Fernschreiben Gen.St.d.H./Gen.Qu./Abt. I Nr. I/06352/44
g.Kdos. v. 1.9.44.

Betr.: Abtransport aus Bulgarien.

Geheime Kommandosache!
Nur durch Offiziere!

An
Gen.St.d.H./Gen.Qu. (Anna). *pt 1.9.44*
Flm.

Nachstehend wird die Weisung für die weiteren Verhandlungen und Massnahmen im bulgarischen Raum, die an Ob.Südost ergangen sind, zur Kenntnisnahme übersandt. Damit wird der im Bezug angeführte Antrag als erledigt betrachtet.

"Der Führer ist damit einverstanden, dass zur Gewinnung weiterer Zeit zu Gegenmassnahmen mit den Bulgaren mit dem Ziel verhandelt wird, dass alle Wehrmachtangehörigen und Reichsdeutschen sowie das gesamte im altbulgarischen Raum ausgelagerte Material aus Bulgarien abbefördert und damit die Räumung des altbulgarischen Gebietes durchgeführt wird.

Es ist aber eindeutig zu erklären, dass die Deutsche Heeresmission sich kein befristetes Ultimatum stellen lässt, sondern Bulgarien erst dann verlassen wird, wenn sämtliche deutschen Soldaten und die für eine militärische Unterstützung der Bulgaren gelagerten Vorräte an Treibstoff, Munition und Verpflegung abtransportiert sind.

Bis dahin erwartet das OKW eine Haltung aller bulgarischen Dienststellen, die der bisherigen Freundschaft beider Länder gerecht wird. Auf die ernststen Folgen von Zwischenfällen ist das bulgarische Oberkommando hinzuweisen."

12/407

I.A.

Izveštaj o evakuaciji Nemaca iz Bugarske, 1. septembra 1944.

O opredeljenju bugarskog naroda potvrđivala je činjenica da trupe Crvene armije posle prelaska Dunava prema Šumenu, Varni, Sofiji i drugim mestima nigde nisu nailazile na otpor vojske, dok je narod masovno pozdravljao dolazak sovjetskih vojnika kao oslobodilaca.¹³² Otečestveni front je istovremeno pozvao bugarski narod da krene u opšti ustanak protiv okupatora i njegovih domaćih saradnika. Opštenarodni ustanak, koji je na poziv bugarskih komunista početkom septembra prerastao iz pokreta otpora u pravi rat, preneo je težište udara u noći između 8. i 9. septembra na Sofiju. Već sutradan, 9. septembra 1944, grad je oslobođen, kao i skoro cela teritorija Bugarske. Toga dana formirana je nova demokratska vlada Otečestvenog fronta na čelu sa starim revolucionarom Kimonom Georgijevim, pripadnikom Nacionalno-demokratske grupe »Zveno«.¹³³

Nastojanja nemačkog komandovanja da prebacivanjem rezervi osigura najzapadnije delove Bugarske radi zaštite važnih komunikacija u dolinama Vardara i Morave samo su delimično uspela, kao i pokušaji da se onespobe i razoružaju brojne bugarske snage iz Jugoslavije i Grčke, koje su počele da se izvlače. Iz sastava bugarskih okupacionih trupa u istočnoj Srbiji, Nemci su uspeli da razoružaju komande divizija i korpusa i oko 2.000 vojnika,¹³⁴ a iz Makedonije oko 8.000.

Delovi razbacanih nemačkih jedinica u primorskim mestima, Sofiji i drugim strateški važnim punktovima, zahvaljujući podršci koju im je pružio satelitski režim sa Muravjevom vladom na čelu, uspeli su da se sa manjim delovima bugarske vojske i policije povuku na zapad bez većih gubitaka.¹³⁵ Odmah po oslobođenju Sofije i formiranju vlade Otečestvenog fronta pristupilo se reorganizaciji armije Kraljevine Bugarske u armiju nove demokratske Bugarske u kojoj je kadrovsku osnovu činilo oko 20.000 pripadnika ranije formiranih jedinica Narodnooslobodilačke ustaničke armije — NOVA, i oko 10.000 boraca iz partizanskih grupa koje su predvodile ustanike u gradovima.¹³⁶ Reorganizovana 3. bugarska armija već

¹³² Яско-Кишиневские канны... pp. 243—245: Šumenković u svom izveštaju iz Ankare od 11. oktobra 1944. piše da su trupe Crvene armije dočekivane sa izuzetnim oduševljenjem bugarskog naroda u svim krajevima kuda su prolazile prema zapadnim granicama ove zemlje, bez ikakvog otpora — što je potvrđivalo nemačko ubeđenje iz vremena drugog svetskog rata o rusofilskom raspoloženju bugarskog naroda. Vid. DASIP, Amb. A. F-48, pov. br. 566 od 11. oktobra 1944. Takođe, Л. Б. Валев, о. с. pp. 304—305: История на отечествената война на България ... том II, pp. 180—189; Славка Петрова, о. с. pp. 228—245.

¹³³ Elisabeth Barker, о. с. p. 211: История на отечествената война на България... том II, pp. 189—203: История на антифашистката борба в България.. . том II, pp. 201—270; Marshall Lee Miller, о. с. pp. 212—216; Славка Петрова, о. с. pp. 247—249: Освобождение юго-восточной и центральной Европы . . . pp. 215—262.

¹³⁴ Zb. NOR, XII/4, 121, p. 557, 123, p. 561, 127, p. 577 i 129, p. 583, takođe, Boro Mitrevski, Venceslav Glišić i Tomo Ristovski, о. с. p. 194.

¹³⁵ Boro Mitrevski, Venceslav Glišić i Tomo Ristovski, о. с. p. 196: Zb. NOR, XII/4, nr. 196, pp. 583—584.

¹³⁶ Boro Mitrevski, Venceslav Glišić i Tomo Ristovski, о. с. p. 199: Славка Петрова, о. с. p. 269.

polovinom septembra stavljena je pod komandu Štaba 3. ukrajinskog fronta i bila angažovana u borbama protiv Nemaca u zapadnim delovima zemlje. Do kraja septembra reorganizovane su 1, 2. i 4. armija sa snagom od ukupno oko 272.000 boraca.¹³⁷

Na temelju dogovora između Vrhovnog štaba NOV i POJ i Štaba nove bugarske armije ostvareno je sadejstvo bugarskih trupa sa jedinicama Crvene armije i jedinicama NOV i POJ u vreme izvođenja beogradske operacije.¹³⁸ Po oslobođenju Srbije i Vojvodine, jedinice 1. bugarske armije u jačini od oko 120.000 boraca, učestvovala su u daljnjim borbama za oslobođenje delova Vojvodine, na odseku sremskog fronta i u južnoj Mađarskoj, a pri kraju završnih operacija u proleće 1945. i u bitkama za oslobođenje delova Slovenije i Austrije.¹³⁹ U borbama za oslobođenje Bugarske i u proterivanju nacista do Beča, Bugari su imali gubitke od 30.855 poginulih i ranjenih vojnika i oficira.¹⁴⁰

I pored toga što su nacisti gospodarili bugarskim satelitskim režimom pune četiri godine i vodili, zajedno sa bugarskim fašistima, dobro organizovanu propagandu, nisu uspeali da prilikom povlačenja iz ove zemlje povedu sa sobom brojniju političku emigraciju. Sa Nemcima je izbegao samo mali broj saradnika, pristalica fašističke organizacije Cankova, iz redova »Legionara« i vojne grupe »Ratnika«, kao i grupa koje su u vreme bugarske okupacije Srbije i Makedonije učestvovala u masovnim zločinima u tim krajevima. Podržavajući inicijativu Cankova, koji je početkom septembra emigrirao u Beč, Hitler je 16. oktobra 1944. odobrio rad bugarske emigracije u Nemačkoj i zvanično formiranje »Bugarske dobrovoljačke armije« na teritoriji Rajha. Međutim, zbog malog broja bugarskih emigranata u to vreme, Cankov je uspeo u toku jeseni 1944. i početkom 1945. da okupi u tu armiju samo nešto oko 800 dobrovoljaca koje su Nemci opremili po ugledu na svoje SS jedinice. U borbama protiv Crvene armije u Austriji i ova malobrojna jedinica bugarske fašističke emigracije bila je potpuno razbijena i uništena.¹⁴¹

3. TURSKA U VREME SLABLJENJA MOĆI NEMAČKOG RAJHA

Prelomni događaji drugog svetskog rata u leto i jesen 1943. godine doneli su i u domenu spoljne politike Republike Turske određena razjašnjenja, kako u odnosu na saveznike, tako i u pogledu

¹³⁷ История на отечествената война на България . . . том I, pp. 308—309, том II, pp. 35—121: Освободительная миссия Советских вооруженных сил ... pp. 184—200.

¹³⁸ Boro Mitrevski, Venceslav Glišić i Tomo Ristovski, o. c. pp. 206 i 212—243: История на отечествената война на България... том II, pp. 163—279: Славка Петрова, o. c. pp. 319—342.

¹³⁹ Славка Петрова, o. c. pp. 301 i 342—358: Boro Mitrovski, Venceslav Glišić i Tomo Ristovski, o. c. pp. 246—266: Hans Joachim Hoppe, o. c. p. 184.

¹⁴⁰ M. Erelinska, N. Gornenski i S. Petrova, o. c. p. 73: Hans Joachim-Hoppe, o. c. p. 184.

¹⁴¹ ADAP, E/VIII, nr. 237, p. 449: Славка Петрова, o. c. pp. 278—279: Hans Joachim-Hoppe, o. c. p. 183.

njenih veza i saradnje sa Nemačkom. U krugovima konzervativnih vladajućih vrhova Turske oni će definitivno učvrstiti ubeđenje da će Nemačka izgubiti surovu ratnu igru, te da će u dogledno vreme morati da raskinu sa Berlinom. S obzirom na jačanje političkog i ukupnog uticaja SSSR u svetu, a posebno u istočnoj i jugoistočnoj Evropi, vlada Turske je, primajući pomoć u naoružanju i od jedne i od druge strane, smatrala da bi ga mogla iskoristiti onda kada druge sile budu već izmorene ratom i kada se bude sklapao svetski mir, držeći se i dalje politike laviranja između dve zaraćene grupacije.¹⁴² Bila je to ona poznata samozadovoljavajuća politika konzervativnih vladajućih vrhova zemalja Balkana (koju je još od 1938. primenjivao predsednik vlade Kraljevine Jugoslavije Milan Stojadinović), o čuvanju što većeg broja neupotrebljenih bajoneta za ratno finale, koja je sve zemlje Jugoistoka, sem Republike Turske (zahvaljujući nizu objektivnih činilaca), odvela u propast.

U datim okolnostima, posle događaja na svetskoj sceni u jesen 1943. godine, prestali su pritisci Berlina za uvlačenje Turske u rat protiv antiosovinske koalicije. Sva raspoloživa diplomatska, politička i druga sredstva bila su usmerena za očuvanje turske neutralnosti, što je išlo u prilog oslabljenoj Nemačkoj.

Sasvim suprotni tokovi prema susednoj Turskoj odvijale se u sovjetskoj politici posle jeseni 1943. godine. Dok je u vreme prodiranja osovinskih sila na istok, Sovjetskom Savezu najviše odgovarala neutralnost Turske, jer bi svaki sukob na moreuzima mogao dovesti do premoći Vermahta i prodora preko Male Azije, prema već sa severa ugroženom Kavkazu, sada im je pored oslabljenog neprijatelja, više odgovarao ulazak Turske u rat, jer su se Bugari, koji su svesrdno sarađivali sa Nemcima protiv SSSR, ovako mogli urazumiti, čime bi se ugrozile i nacističke pozicije na jugoistoku Evrope.

Prema uvlačenju Turske u rat protiv Nemačke slično su se od leta 1943. odnosili i zapadni saveznici zato što bi tako dobili kao pomoć brojnu tursku armiju. Pored toga, u doba društvenih previranja na Balkanskom poluostrvu u jesen 1943. i naglog uspona revolucionarnih oslobodilačkih pokreta pod uticajem komunista, turska vojska je mogla da poboljša uslove za jačanje takozvanih »nacionalnih« snaga (četnika Draže Mihailovića u Jugoslaviji, Zervasovih nacionalmonarhista u Grčkoj, balista u Albaniji) koje su nastojale da osiguraju poljuljane pozicije stare buržoaske vlasti i režima oborenih agresijom osovinskih sila. Izvesna vrsta saradnje koja je mogla da izazove nezadovoljstvo nacista bila je ostvarena prilikom oslobađanja dela dodekaneskih i istočnoegejskih ostrva posle kapitulacije Italije.¹⁴³

¹⁴² III. Сахибов, Проблемы внешней политики Турции в годы второй Кировой войны ... 1963, Автореферат диссертации, pp. 152—155.

¹⁴³ Winston Churchill, Drugi svetski rat... tom V, pp. 264—314 i 323—387. Takode, PA, Büro St. S. Türkei, Bd. 8, telegram Ribentropa — Papenu, nr. 1688 od 23. oktobra 1943: DASIP, Amb. A. F-44, telegram Sumenkovića, nr. fJOI od 6. oktobra 1943.

Međutim, neki novi momenti daljeg toka drugog svetskog rata ponovo su potresli ovu privremenu usklađenost interesa Turske i zapadnih saveznika. Na kolebanja Turske između napuštanja neutralne politike i vezivanja za zapadne sile posebno su uticali neočekivano brzi porazi slabih britanskih posada na pomenutim ostrvima u istočnom Egeju i Dodekanezu koja su bili oslobodili grčki partizani i britanski vojnici. Na ta kolebanja uticala je sve čvršća saradnja zapadnih sila sa SSSR, što se posebno manifestovalo na konferenciji ministara inostranih poslova triju savezničkih sila u Moskvi oktobra 1943. i na konferenciji šefova triju savezničkih zemalja u Teheranu, krajem novembra i početkom decembra iste godine, kada je prepuštena inicijativa na Istoku i Jugoistoku Evrope sve moćnijem Sovjetskom Savezu.¹⁴⁴

Zato je vlada Turske, u kojoj su preovlađivale konzervativne snage, krajem 1943. i u prvoj polovini 1944. godine, suprotno normalnim očekivanjima da u procesu slabljenja totalitarnih sistema prihvati prisniju saradnju sa zapadnim silama, počela uporno da je izbegava. Jedan od važnih razloga ovakvog držanja turske vlade, u kojoj su u to vreme preovlađivale konzervativne snage, bio je izmenjen stav vlade Velike Britanije prema narodnooslobodilačkim pokretima na Balkanu. Uključivanje Turske u rat na strani anti-hitlerovske koalicije išlo bi u prilog oslobodilačkih pokreta u ovom delu Evrope gde je udarnu snagu činio NOP u Jugoslaviji. Zato je njena vlada bila pre za saradnju sa »nacionalnim« pa i kvislinškim snagama u Jugoslaviji, Grčkoj i Albaniji, direktno suprotstavljenim narodnooslobodilačkim pokretima u tim zemljama, koje su sticajem istorijskih okolnosti, vodile komunističke partije, uz oslonac na saveznike, a u idejnom pogledu uglavnom su se oslanjali na Sovjetski Savez. Na tome su se zasnivale izjave turske vlade da je »... spremna učestvovati sa Englezima i Amerikancima (potpuno ignorišući SSSR, prim, aut.) pri uspostavljanju reda na Balkanu, a pošto ga Nemačka evakuira«.¹⁴⁵ To je značilo da turska vlada nudi zaštitu balkanskim narodima, koje je ranije, 1941. godine, kao svoje zvanične saveznike prepustila na milost i nemilost nemačkim nacistima, ali koja želi sada da ih brani u osvit slobode jer su ugroženi »od sovjetske Rusije«. U iščekivanju velikih preokreta na Balkanu, nastalih posle savezničkih uspeha na Siciliji i u Italiji, konzervativne snage u vladajućem vrhu Turske preporučivale su Bugarskoj da — pre nego što se Nemci povuku na zapad — pozove vojsku zapadnih saveznika, kako bi se izbegao dolazak Sovjeta i Crvene armije u napuštena područja zemlje i sprečilo širenje sovjetskog i komunističkog uticaja na Balkanu.¹⁴⁶

¹⁴⁴ DASIP, Amb. A. F-44, telegram Sumenkovića, nr. 828 od 17. oktobra 1944; Winston Cerčil, Drugi svetski rat... tom V, pp. 207-210; Lothar Kreckler, Deutschland und die Türkei im zweiten Weltkrieg, Frankfurt am Main, 1964, p. 237.

¹⁴⁵ DASIP, LP, F-1, telegrami Sumenkovića, nr. 5406 od 13. oktobra i nr. str. pov. 829, od 16. oktobra 1943. godine.

¹⁴⁶ DASIP, LP, F-1, kopija izveštaja Sumenkovića, nr. 725, od 1. septembra 1943.

Sovjeti su posle moskovske konferencije tražili od zapadnih saveznika da savetuju Turke da smanje privrednu i političku saradnju sa Nemcima i da se ne postavljaju kao zaštitnici tobože ugroženih naroda Balkana od njihovih sopstvenih oslobodilačkih pokreta.¹⁴⁷ Izražavali su istovremeno i čvrsto uverenje da postojeći vladajući vrh u Ankari neće stupiti u rat protiv Nemačke do njenog potpunog poraza, odnosno sve do kraja rata.¹⁴⁸

Odredene smetnje u nastojanjima zapadnih saveznika da privuku i delimičnom primenom sile vladu Turske u akciju protiv Nemačke, poticale su iz različitih procena u britanskom vladajućem vrhu o korisnosti prisilnog uključivanja Turaka na strani anti-hitlerovske koalicije. Iako je verovao da bi raskid Turaka sa Nemcima omogućio veće i brže pomorske veze zapadnih saveznika sa Sovjetima, kroz moreuze, Čerčil je sumnjao da Britanija i SAD mogu, u datim prilikama, pružiti adekvatnu pomoć Turskoj kako bi se ona, u slučaju sukoba, mogla ravnopravno nositi sa trupama Vermahta koje bi bile angažovane prema tim morskim prolazima.¹⁴⁹ I Idn je delio mišljenje da zapadni saveznici ne bi, u datom trenutku, mogli mnogo da pomognu Turskoj, ali je verovao da bi odvajanje Turaka od Nemaca bilo korisno za antihitlerovsku koaliciju, pa je, u skladu sa tim već na moskovskoj konferenciji preuzeo obavezu da vladu Turske natera da se aktivno angažuje protiv Nemačke. Prvi korak ka tome rešenju bio je zahtev vladi u Ankari da ustupi savezničkim snagama aerodrome u zapadnoj Turskoj sa kojih bi se polazilo u operacije po Sredozemlju, istovremeno i štitila Turska.¹⁵⁰

Sovjete je uznemiravalo sve obilnije snabdevanje Turske oružjem koje je kupovano ili dobijano i od Nemačke i od zapadnih sila, pa su postavljali pitanje: protiv koga se gomilaju štokovi oružja? Na teheranskoj konferenciji Staljin je tražio oštiji nastup zapadnih sila prema vladi u Ankari, konkretizujući svoj izrazito radikalni stav rečenicom: »A ako bude potrebno, ne treba se libiti da ih šćepamo za vrat«. ¹⁵¹ U duhu saglasnosti postignute na teheranskoj konferenciji u vezi sa odnosima prema Turskoj, davana su konkretnija obećanja. Posle Čerčilovog obećanja da »Velika Britanija neće birati sredstva nastojeći da uvuče Tursku u rat...« usledilo je i Staljinovo da će objaviti Bugarskoj rat istog trenutka kad ona stupi u

¹⁴⁷ Winston Čerčil, Drugi svetski rat... tom V, pp. 264—284 i 323—387: PA, Büro St. S. Türkei, Bd. 9, telegram Ribentropa Papenu, nr. 1749 od 1. novembra 1943: DASIP, NAV, T-120, Rol. 1060, policijski izveštaj iz Ankare od 30. oktobra 1943.

¹⁴⁸ DASIP, LP, F-I, kopija telegrama Sumenkovića nr. 740 od 8. septembra 1943. Takode, DASIP, NAV, T-120, Rol. 1060, sn. 426425—29, policijski izveštaj iz Ankare od 5. oktobra 1943, i Rol. 161, sn. 129300—309, policijski izveštaj iz Sofije od 29. oktobra 1943: Zehra Önder, Die türkische aussenpolitik im Zweiten Weltkrieg, München, 1977, pp. 200—203.

¹⁴⁹ Winston Čerčil, Drugi svetski rat... tom V, pp. 274, 327, 333, 336, 346; Zehra önder, o. c. p. 201.

¹⁵⁰ Winston Čerčil, Drugi svetski rat... tom V, pp. 271, 272—275, 316 i 327: Lothar Kreckler, o. c. pp. 236—237: DASIP, Amb. A. F-44, pismo Sumenkovića od 15. novembra 1943.

¹⁵¹ Winston Čerčil, Drugi svetski rat... tom V, p. 336.

borbu protiv Turaka.¹⁵² Dogovoreno je, takođe, da se odmah pristupi izvršavanju ovog zadatka, kako bi se Turska uvukla u rat protiv Nemačke do kraja 1943, pri čemu je važnu ulogu trebalo da odigra zaposedanje aerodroma u Anadoliji i preotimanje Rodosa od Nemaca.¹⁵³ Koliko su saveznici posvećivali pažnje ovom zadatku potvrđuje i činjenica što se u vreme razgovora u sovjetskoj ambasadi u Teheranu 1. decembra 1943. prva tačka odnosila na pitanje uključivanja Turske u rat protiv Nemačke. Dogovoreno je da delegacija odmah krene za Tursku i da im se obeća, uz ostalo, kao prva i najneposrednija pomoć, dvadeset eskadrila lovaca za odbranu i potrebna količina protivavionske artiljerije, druge opreme i naoružanja. Verovao se da će Turke ohrabriti obećanje da će Bugarskoj, ukoliko stupi u borbu protiv Turske na strani Nemaca, odmah biti objavljen rat. Ove i druge obaveze u vezi sa angažovanjem Turske ušle su u završni dokument teheranske konferencije.¹⁵⁴

Neposredno po njenom završetku održan je od 4. do 7. decembra sastanak između Čerčila i predsednika Turske Republike Inenija (i njihovih saradnika), na kome se pokušalo da se u duhu ranije pomenutih zaključaka privoli turski vladajući vrh da prekine diplomatske odnose i stupi u rat sa Nemačkom. Međutim, delegacija Turske, pod veoma nepovoljnim utiscima zbog poraza koji su pretrpele britanske trupe od Nemaca na ostrvima u Dodekanezu, još uvek nije bila ubeđena u nadmoć Anglo-Amerikanaca u istočnom Sredozemlju i pokušavala je na razne načine da, u skladu sa sopstvenom politikom, izbegne ulazjenje u neizvesni rat.¹⁵⁵

Turska delegacija je izrazila sumnju u to da Britanci mogu u toku januara 1944. preoteti Rodos, kad to nisu uspjeli u povoljnijim uslovima krajem 1943, pogotovo što je sada data prednost drugim ratištima, posebno pripremama za iskrcavanje u Francuskoj i što su se na tim strategijskim pravcima prikupljale britanske i američke snage.¹⁵⁶ Verovao se da će pripreme za invaziju angažovati zapadne sile do te mere da neće biti u stanju da ispune obaveze prema Turcima i isto tako da neće rizikovati otvorene pritiske prema Ankari što bi moglo rezultirati njenim udaljavanjem, što zapadni saveznici nisu želeli.¹⁵⁷ Pritisci na tursku delegaciju u Kairu odbijeni su na vešt način, traženjem pomoći i enormnih količina opreme i naoružanja koje saveznici nisu mogli pružiti. Turska vlada je zahtevala naoružanje i opremu u težini od 248.000 tona i 49 eskadrila

¹⁵² Ibid. pp. 338, 347—348.

¹⁵³ Ibid. p. 351. Takođe, Zehra önder, o. c. pp. 200—201.

¹⁵⁴ III. Сахибов, o. c. pp. 157—158: Vinston Cerčil, Drugi svetski rat... tom V, pp. 369—374 i 384—385.

¹⁵⁵ Vinston Cerčil, Drugi svetski rat... tom V, p. 395: Zehra önder, o. c. pp. 207—211: Lothar Kreckler, o. c. p. 241.

¹⁵⁶ III. Сахибов, o. c. pp. 160—161: Lothar Kreckler, o. c. pp. 239: Vinston Cerčil, Drugi svetski rat... tom V, pp. 396—397.

¹⁵⁷ DASIP, Amb. A. F-44, izveštaj Sumenkovića nr. 1037, od 31. decembra 1943. Takođe, Zehra önder, o. c. pp. 208—209: III. Сахибов, o. c. pp. 158—160.

najmodernijih aviona.¹⁵⁸ Bilo je i zahteva koje saveznici iz strate-
gijsko-tehničkih i materijalnih razloga nisu mogli ispuniti, na pri-
mer, uvid u ratne planove i traženje kompletne opreme za jednu
tenkovsku diviziju.¹⁵⁹

Sve su ovo bili dobro odabrani turski razlozi da bi se izbeglo
neželjeno uključivanje zemlje u rat. Pri tome se vladajući vrh
manje plašio da neće moći da se odupre oslabljenim trupama Ver-
mahta, a više je nastojao da se izvuče iz rata na jugoistoku iz koga
će, prema njihovim procenama, glavne koristi izvući Sovjeti. Težilo
se, takođe, očuvanju oružane sile za ratnu završnicu da bi se mogli
lakše štititi sopstveni interesi. Prigovaralo se Britancima da se
manje interesuju za Balkan, za koji je vezano i pitanje bezbed-
nosti Turske, nego što to čine Sovjeti, a da je rezultat toga prepu-
štanje Balkana narodnooslobodilačkim pokretima u kojima odluču-
juću i presudnu ulogu igraju Tito i NOP u Jugoslaviji.¹⁶⁰

Strah od društvenih i revolucionarnih promena u susednim
balkanskim zemljama bio je toliko jak da je vlada Turske počela
direktno da ometa ispunjenje dogovora sa Britancima za koje je
ona dala inicijativu. Tajni dogovor o ubacivanju oko 2.500 vojnih
stručnjaka i instruktora, koji bi radili u stručnim i tehničkim služ-
bama na aerodromima i drugim vojnim objektima nije ostvarivan.
Ovaj plan su ometale turske vojne i civilne službe, da bi polovinom
januara 1944, pošto je operaciju otkrio nemački agent Bazna (Elyes
Bazna), sobar u stanu britanskog ambasadora Nečbula Hjudžesena
(Sir Hughe Knatchbull-Iiugessen) u poznatoj špijunskoj aferi »Ci-
cero«¹⁶¹ i posle ulaska samo oko 250 britanskih stručnjaka, bio jedno
vreme obustavljen.¹⁶² Ovaj korak uperen protiv saveznika, doveo
je 3. februara 1944. do povlačenja britanske vojne misije na čelu
sa maršalom avijacije Linelom (John Francis Linnell) kao i do
privremenog prekida slanja ugovorene savezničke opreme u Tursku.¹⁶³

Sva nastojanja zapadnih saveznika da odvoje Tursku od Ne-
mačke pratio je pomno Berlin preko izvanredno dobro organizovane
špijunske službe. Blagovremeno dobijeni podaci o namerama zapadnih
sila i stalni otpori Turske, koji su proizlazili iz mržnje konzervativnih

¹⁵⁸ Lothar Kreckler, o. c. pp. 241—243; Zehra Önder, o. c. pp. 215—216.

Takode, DASIP, Amb. A. F-48, telegram Sumenkovića, nr. 59, od 29. janu-
ara 1944.

¹⁵⁹ DASIP, Amb. A. F-48, telegram nr. 80 od 10. februara 1944.

¹⁶⁰ Ibid. F-44, izveštaj Sumenkovića, nr. 1037, od 31. decembra 1943. Ta-
tade, Zehra Önder, o. c. p. 216.

¹⁶¹ PA, Büro St. S. Türkei, Bd. 9, Ribentrop — Papenu, nr. 124 od 12. ja-
nuara 1944: ADAP, E/VII, nr. 81, pp. 167—168, 227, pp. 431—432, 345, pp. 646—
648. Takode, P. C. Корхмазян, Турецко-германские отношения в годы вто-
рой мировой войны, Ереван 1977, pp. 18—20, III. Сахибов, o. c. p. 160; Lothar
Kreckler, o. c. p. 238; Zehra Önder, o. c. pp. 204 i 213.

¹⁶² DASIP, Amb. A. F-48, izveštaj Sumenkovića, nr. 59, od 29. januara i
®0, od 10. februara 1944. Takode, Zehra Önder, o. c. p. 219.

¹⁶³ PA, Büro St. S. Türkei, Bd. 9, telegram Papena — Ribentropu, nr. 365
Od 8. marta 1944: ADAP, E/VII, nr. 151, pp. 288—289, 175, pp. 339—340. Takode,
Zehra Önder, o. c. pp. 209—211: Новейшая история Турции... p. 197; И. Са-
хибов, o. c. p. 162; DASIP, Amb. A. F-48, izveštaj Sumenkovića, nr. 162 od
5. marta 1944.

Monatsbericht Türkei - Januar 1944

1. Handelspolitische Beziehungen

Das türkische Kriegsministerium hat sich endlich entschlossen, einen Beauftragten nach Deutschland zu entsenden, um die im Rahmen der Liste I A des Abkommens (deutsche Gegenlieferungen für besonders interessante türkische Lieferungen) dem türkischen Kriegsministerium zugewiesenen Kontingente in Deutschland unterzubringen. Der in Frage kommende Gesamtbetrag beläuft sich auf etwa 8 Mio Tpf, davon 5 Mio Tpf reines Kriegsggerät. Praktisch hat die Türkei durch diese späte Bestellung das Abkommen vom 18.4.43 sabotiert.

Die türkischen Wünsche liegen im Werte weit höher als die Kontingente. Es wird sich zeigen, in welcher Form man den türkischen Wünschen entsprechen kann. Unter Umständen käme eine Zusammenlegung mit einem künftigen Abkommen in Frage. Andernfalls müssten die türkischen Wünsche entsprechend zusammengestrichen werden. Die türkische Seite hatte den Wunsch geäußert, möglichst nur mit einer Stelle in Deutschland zu verhandeln. Aus diesem Grunde ist die Abwicklung zwei Konsortien übertragen worden, von denen das eine das reine Kriegsggerät und das andere das übrige Gerät, den sogenannten zivilen Sektor, behandeln soll. Die Federführung hat für den zivilen Sektor die Firma Krupp ~~übernommen~~ übernommen. Wahrscheinlich wird sie auch die Führung auf dem Kriegsggerätsektor erhalten.

2. Warenverkehr

Die Transportlage von und nach der Türkei war im Januar außerordentlich erschwert, da die bulgarischen Bahnen infolge der Luftangriffe völlig durcheinandergelassen waren. In letzter Zeit soll eine gewisse Besserung eingetreten sein. Auf den Warenverkehr wirkt sich diese Transportlage weitgehend hemmend aus. Trotzdem ist es gelungen, auch im Januar wieder rund 10.000 t Chromerz sowie größere Mengen an Baumwolle, Ölsaaten und Tabak aus der Türkei nach Deutschland zu bringen. Im November betrug die Einfuhr 12,3 Mill. RM
" Ausfuhr 12,6 " "

Infolge größerer deutscher Zahlungen in der Türkei ist das deutsche Clearing Guthaben nunmehr auch dort verschwunden. Damit sind die deutschen Einkaufsmöglichkeiten in der Türkei sehr erschwert. Schuld an dem schnellen Verschwinden der deutschen Guthaben sind neben stoßartig erfolgten Einzahlungen des Reichs ernährungsministeriums insbesondere die enorm angestiegenen Nebenkosten. Die Beschleunigung und Besserung der Chromerztransporte hat sich leider nicht ohne riesige Kosten ermöglichen lassen. Da die Türken streng an dem Prinzip festhalten, Deutschland höchstens 10% der noch nicht erfüllten Vertragskontingente zu kreditieren, muß erneut versucht werden, durch Ausfuhren aller Art ein deutsches Guthaben in der Türkei zu schaffen, um uns wieder die Manipulationsmöglichkeit zurückzugeben.

3. Kapitalverkehr.

4. Allgemeine Wirtschaftslage Gegenüber dem Vorbericht sind keine Veränderungen zu verzeichnen. Was die politische Lage der Türkei anbetrifft, so machen die Engländer große Anstrengungen, die Türken in den Krieg zu ziehen. Die Türken haben aber bis jetzt auf

NemaHkz izveštaj o stanju u Turskoj u januaru 1944.

vladajućih vrhova u Ankari prema SSSR kao i iz bojazni od jačanja oslobodilačkih i demokratskih pokreta na Balkanu, omogućavali su nemačkoj diplomatiji da pravovremeno preduzima odgovarajuće protivmere, koje su najčešće izvođene u toku same akcije saveznika, a ponekad i preventivno, pre planiranog poduhvata savezničkih diplomatija. U takvim situacijama Nemci su uvek potezali temu o ugroženosti od SSSR.

U vreme borbi za dodekaneska ostrva, početkom oktobra 1943, kada je došlo do određene vrste saradnje Turaka sa Britancima, Ribentrop je primio turskog ambasadora u Berlinu Safeta Arikana i težište razgovora usmerio na najznačajniju i najprikladniju temu o kojoj je uvek bila postizana puna saglasnost — o težnjama SSSR da zavlada istočnom i jugoistočnom Evropom i opasnosti od »komunizma«, protiv koga se jedino Rajh bori svim svojim snagama. Samo nekoliko dana kasnije, 13. oktobra, ambasador Nemačke u Turskoj Papen bio je na razgovorima u turskom Ministarstvu inostranih poslova gde se nagađalo o temama predstojeće moskovske konferencije.¹⁶⁴ O dobroj ukupnoj klimi između dve zemlje svedoče uspešna privredna saradnja i razmena u okviru koje je važno mesto zauzimao hrom.¹⁶⁵

Vesti zapadnih agencija o uspešnom završetku konferencije ministara inostranih poslova triju velikih zemalja antihitlerovske koalicije i napisi u zapadnoj štampi o dobrim izgledima da se konačno i Turska uvuče u rat protiv Nemačke, nisu stvorili zabunu između nacističkog vrha u Berlinu i turske vlade u Ankari, jer su Nemci, posredstvom sigurnih veza znali za pravo opredeljenje vladajuće buržoazije u Turskoj.¹⁶⁶ Veze su bile redovne, a uzajamna obaveštavanja podrobna. Tako je odmah po stizanju vesti o Hitlerovom govoru 8. novembra 1943. u Minhenu ministar inostranih poslova u vladi Turske Numan Menemendžioğlu telefonski čestitao prijatelju, ambasadoru Papenu, na Firerovoj odlučnosti da se bori do pobede i pozvao ga na detaljnije razgovore o zbivanjima u svetu vezanim za moskovsku konferenciju. U toku razgovora u turskom ministarstvu 12. novembra 1943. godine Papen je od ministra Numan Menemendžioğlua tražio detaljne podatke o toku i rezultatima konferencije u Moskvi koje je već ranije saznao od tajne službe — samo da bi se uverio u iskrenost svog sagovornika.¹⁶⁷

Ista ovakva obaveštenja Papen je dobio on Menemendžioğlua posle konferencije u Teheranu, kao i sa sastanka Čerčila i Inenija, gde su zahtevi za ulaženje Turske u rat na strani zapadnih sila veoma vešto odbijeni. Nemci su tada dobili još jednu potvrdu vesti da je Italija sporedno ratište i da se invazija i drugi front usmeravaju preko Francuske.¹⁶⁸

¹⁶⁴ ADAP, E/VII, nr. 23, pp. 42—49 i 38, pp. 69—70.

¹⁶⁵ ADAP, E/VII, nr. 58, p. 114.

¹⁶⁶ ADAP, E/VII, nr. 80, pp. 166 i 81, pp. 167—168.

¹⁶⁷ ADAP, E/VII, nr. 86, p. 178, 89, p. 182.

¹⁶⁸ PA, Büro St. S. Türkei, Bd. 9, telegram Papena 1769 od 6. decembra 1943: ADAP, E/VII, nr. 108, pp. 214—215, Takode, Lothar Kreckler, o. c. p. 243.

—Ribentropu, nr. 121, pp. 234—236.

U toku januara 1944. godine, u vreme slabljenja saradnje između Turske i Britanije, ambasador Papen i turski ministar Numan Menemendžioğlu bili su u stalnoj vezi i Nemci su redovno obavestavani o sporovima koji su iskršavali između šefa engleske vojne misije maršala Linela, i turske vlade, kao i o konkretnim merama koje su Turci preduzimali ili nameravali da preduzmu na planu zaoštavanja odnosa između Turske i Nemačke. Pored ostalog, Menemendžioğlu se hvalio Papenu da turska policija prati sve britanske oficire i stručnjake koji rade u Turskoj, da je pojačana kontrola i opreznost naročito na aerodromima, i da je naređeno da se puca na svaki avion kome nije data dozvola za preletanje preko Turske ili sletanje na njene aerodrome.¹⁶⁹ Turci su 18. januara 1944. predali Nemcima tačan spisak britanskih vojnih stručnjaka i instruktora (koji je toga dana, zajedno sa članovima njihovih porodica, iznosio 2.453 lica), pravdajući se da tako mali broj ljudi ne može predstavljati bilo kakvu opasnost za odnose Nemačke i Turske.¹⁷⁰ U to vreme Nemci su dobili tačne podatke i o naporima britanskih stručnjaka na uspostavljanju i puštanju u rad radarskih i drugih uređaja na nekim turskim aerodromima.¹⁷¹

Sve je to vodilo zahlađenju odnosa i slabljenju saradnje između Turske i Britanije; što se na kraju manifestovalo povlačenjem britanske vojne misije, 3. februara i oko 1.200 vojnih stručnjaka, koliko ih se do tada bilo prikupilo, kao i obustavljanjem isporuke britanskog i američkog naoružanja Turskoj, što će usloviti embargo u pogledu izvoza turskog bakra u Veliku Britaniju.¹⁷²

Prateći ovakav povoljan tok zbivanja u Turskoj, ambasador Papen je 11. februara 1944. izvestio Ribentropa da je prvu rundu borbe za uvlačenje Turske u rat dobila Nemačka.¹⁷³

Uz sva lukavstva i smicalice kojima su se konzervativni krugovi turskog vladajućeg vrha služili u odbrani od pritisaka i zahteva zapadnih saveznika da napuste Nemce i da se uključe u antihitlerovsku koaliciju, navodili su sada kao »važan« razlog i držanje Sovjeta.¹⁷⁴ Ovo je bilo umesno, jer je ministar inostranih poslova SSSR Molotov izjavio pred turskim ambasadorom u Moskvi 11. marta 1944. da Sovjetski Savez više ne interesuje ulazak Republike Turske u rat,¹⁷⁵ što je bilo posledica sovjetskih procena da bi angažovanje turske vojske na strani saveznika, s obzirom na snažne narodnooslobodilačke pokrete na Balkanu, na jednoj strani, i izra-

¹⁶⁹AVII, NAV, T-77, Rol. 882/5, sn. 630843—46: ADAP, E/VII, nr. 126, pp. 244—245.

¹⁷⁰ADAP, E/VII, nr. 175, p. 339.

¹⁷¹PA, Büro St. S. Türkei, Bd. 9, telegram Papena — Ribentropu, nr. 25 od 6. januara 1944: ADAP, E/VII, nr. 201, pp. 391—392: Zehra önder, o. c. pp. 218—219.

¹⁷²PA, Büro St. S. Türkei, Bd. 9, telegram Ribentropa — Papenu, nr. 124, od 22. januara 1944: Zehra önder, o. c. pp. 223—224: Lothar Kreckler, o. c. pp. 246—247.

¹⁷³ADAP, E/VII, nr. 212, p. 407. U dokumentu stoji: »Die erste Runde um dem Kampf um den Kriegseintritt der Türkei ist zweitellos von uns gewonnen«.

¹⁷⁴Ibid. Lothar Kreckler, o. c. p. 245.

¹⁷⁵Zehra Önder, o. c. p. 225.

zito konzervativno opredeljenje vladajućeg vrha u Turskoj, na drugoj, samo štetilo narodima balkanskih zemalja kojima bi priteklo »u pomoć« oružane snage Turske. Ove sovjetske procene su date na osnovu više otvorenih istupanja i izjava zvaničnika turske politike protiv oslobodilačkih pokreta u Jugoslaviji, Grčkoj i Albaniji, a u korist nacionalističkih snaga ovih zemalja koje su sarađivale sa okupatorom.¹⁷⁶

Međutim, i ovde tok događaja nije sledio liniju želje i težnji konzervativnih vrhova Republike Turske, već ih je opredeljivala logika krute stvarnosti, u datom slučaju naponi i pobeda oružane sile Sovjetskog Saveza. U vreme pogoršanja sveukupnih odnosa između Republike Turske i Velike Britanije, u martu 1944. godine, do koga je došlo zbog odbijanja Turske da se uključi u rat na strani saveznika, u redovima turske vlade preovladalo je gledište da turska vojska, ukoliko Crvena armija ne bude zaustavljena na Dnjestru, mora stupiti u rat za »regulisanje odnosa« u susednim balkanskim zemljama, koje, u širem smislu, predstavljaju zonu njene bezbednosti.¹⁷⁷

U redovima turske vlade baratalo se jasnom računicom — ukoliko Vermaht i satelitske oružane snage ne zaustave Sovjete na granicama jugoistočne Evrope, onda neće više niko biti u stanju da ih zaustavi. Pri takvom ishodu istorijskih tokova u zemljama jugoistočne Evrope postojale su realne mogućnosti da na vlast dođu nove revolucionarno-demokratske snage sa reformisanim režimima, što nije odgovaralo Turskoj, u kojoj je ostao na vlasti stari buržoaski sistem. Zato je turska buržoazija smatrala da ima pravo da pomogne potisnutim buržoazijama susednih zemalja da povrate staru vlast.¹⁷⁸ Bila je to ona ista kalkulantska balkanska igra kojom su se služili satelitski vrhovi u Mađarskoj, Rumuniji i Bugarskoj, kao i kvislinzi u Jugoslaviji, Grčkoj i Albaniji; zatim, dražinovci, zervasovci, ralisti, balisti i njima slični.

Prodor Crvene armije krajem marta 1944. na granicu Rumunije izazvao je strah i u turskim konzervativnim krugovima. Turska vlada je uviđala potrebu da se, kao i ostale desne snage na Jugoistoku, angažuje u spasavanju ovog područja koje su Nemci napuštali, od uticaja Sovjeta i sve moćnijih oslobodilačkih pokreta, ali za to nije imala nikakve šanse.¹⁷⁹ Konzervativni vrh u Ankari bio je sve nezadovoljniji zapadnim silama koje su i prema njegovim ocenama sve više prepuštale Balkan uticaju Sovjeta i Titove Jugo-

¹⁷⁶ AJ, Fond 103, F-84, Svezak 3, izveštaj Sumenkovića, nr. 243 i 246 od 5. aprila 1944.

¹⁷⁷ ADAP, E/VII, nr. 234, pp. 442—444. Posle izbijanja trupa Crvene armije u zapadnu Ukrajinu, Numan je pred Papenom otvoreno izrazio svoje strepnje — o čemu Papen izveštava Berlin 28. februara 1944. godine: »Da je izvršen prelaz preko Dnjestra, bio bi rat prema njegovim (Numanovim, prim, aut.) recima izgubljen, pošto bi se u tom momentu Balkan raspao. Tada bi Turska, radi spasavanja svoje sopstvene kože, bila prisiljena da takode stupi u rat«.

¹⁷⁸ AJ, Fond 103, F-84, telegram Sumenkovića, nr. 246 od 5. aprila 1944.

¹⁷⁹ ADAP, E/VII, nr. 237, p. 451, 250, pp. 478—479. Takode, AJ, Fond 103, F-84, izveštaj Sumenkovića, nr. 245 od 7. aprila 1944; Zehra önder, o. c. p. 225,

slavije.¹⁸⁰ Nisu pomogla ni ohrabrenja iz Berlina. Menemendžioğlu je u vreme konsultacija sa Papenom u toku aprila u više navrata izražavao tešku zabrinutost zbog revolucionarnih pokreta na Balkanu i jačanja rusofilskih raspoloženja i u satelitskim zemljama.¹⁸¹

Direktan udarac sve življoj trgovinskoj razmeni i privrednoj saradnji Turske sa Nemačkom bio je zahtev vlade SAD od 9. aprila 1944. vladama neutralnih zemalja da prekinu trgovinske veze sa totalitarnim silama.¹⁸² Samo pet dana kasnije, 14. aprila, usledila je zvanična nota vlade SAD i Velike Britanije vladi Turske, uz zahtev da prekine sa izvozom strategijskih sirovina Nemcima koji su ovu robu dobro plaćali.¹⁸³ Ovi koraci zapadnih sila doveli su do krize u privrednim odnosima Turske i Nemačke. Redovni pregovori o trgovinskoj razmeni koje je trebalo održati polovinom aprila 1944. godine nisu mogli da se obave u uobičajenim okvirima i sa obostranim obavezama. Već 21. aprila usledila je obustava liferovanja rude hroma, koji je predstavljao za Nemačku najznačajniji artikl.¹⁸⁴ I pored nastojanja turske vlade da se, zbog dobre prode i visokih zarada, trgovina sa Nemcima nastavi, kao i Papena da ohrabri Turke, privredni odnosi dveju zemalja, pod pritiscima moćnih sila, morali su da slabe.¹⁸⁵

Slabljenju privrednih i ukupnih veza sa Nemačkom doDrino-silo je sve više i držanje naroda u Turskoj gde je preovladalo anti-hitlerovsko raspoloženje i težnja da se uspostave prijateljski odnosi i saradnja sa savezničkim silama, uključujući i Sovjetski Savez. Ovim demokratskim talasom bio je zahvaćen znatniji deo građanskih snaga koje su tridesetih godina prednjačile na Balkanu svojim demokratskim realizmom i političkih partija čije se istupanje u pravcu demokratizacije i jačanja veza sa antihitlerovskom koalicijom ose-tilo na redovnom zasedanju Velike narodne skupštine Turske 20. aprila 1944. godine.¹⁸⁶

Imajući vlast u rukama, turske konzervativne snage su teško napuštale svoju dotadašnju politiku. Nezadovoljne ukupnim razvo-jem na svetskoj sceni, posebno sve bogatijom i sadržajnijom borbe-nom saradnjom zapadnih sila sa SSSR i oslobodilačkim i demokrat-skim pokretima u malim zemljama Evrope koje su se nalazile u procesu oslobađanja, one su i dalje vukle rizične poteze, pošto su direktno sarađivale sa nemačkim oružanim snagama. Tako su na-

¹⁸⁰ ADAP, E/VII, nr. 266, p. 502. »Ebenso unverständlich sei ihm, (Ribentropu, prim, aut.) vom englischen Standpunkt aus gesehen, die Auslieferung des Balkans an die Sowjets durch Unterstützung Titos«.

¹⁸¹ ADAP, E/VII, nr. 314, p. 601.

¹⁸² RI. CaxwBoB, o. c. p. 163; ADAP, E/VII, nr. 319, p. 607; Zehra Önder, o. c. p. 227.

¹⁸³ Zehra önder, o. c. pp. 226—228; Lothar Kreckler, o. c. p. 247. Takode, IR. CaxMÖOB, o. c. p. 163; ADAP, E/VII, nr. 332, pp. 627—628.

¹⁸⁴ ADAP, E/VII, nr. 336, pp. 633—634, 348, p. 653; Lothar Kreckler, o. c. pp. 248—249; Zehra Önder, o. c. p. 228.

¹⁸⁵ ADAP, E/VII, nr. 356, pp. 677—678, 362, pp. 689—690, E/VIII, nr. 6, p. 14—15 i 38, pp. 72—74.

¹⁸⁶ DASIP, Amb. A. F-48, telegram Sumenkovića br. 372 od 26. juna 1944-Lothar Kreckler, o. c. pp. 248—251; Zehra önder, o. c. pp. 230—233; UI. Caxu-60B, o. c. p. 165.

cisti u vreme izvlačenja svojih pomorskih snaga pred udarima Crvene armije i savezničke avijacije u proleće 1944. samo od 28. maja do 2. juna uspeali da kroz moreuze trajno provedu iz Crnog mora 13 plovni vojnih objekata kao trgovačke brodove. Oštri protesti savezničkih sila još su više zatalasali nezadovoljstvo naroda vladajućom garniturom u Ankari.¹⁸⁷ Pravdanje konzervativaca i pronacista da nisu znali da pod firmom trgovačkih brodova prolaze ratni plovni objekti nije prihvaćeno ni u svetu ni u zemlji, pa je konzervativni vladajući vrh u Ankari morao da žrtvuje svog najaktivnijeg, ali demaskiranog člana i velikog prijatelja Rajha, ministra inostranih poslova Numana Menemendžioğlua. Na njega su stavljeni svi gresi koje je činila vlada Turske u vreme drugog svetskog rata.¹⁸⁸

Ovaj pokušaj zaštite glavnog krivca krupne konzervativne turske buržoazije — nije uspeo. Oставка ministra Menemendžioğlua nije uzeta kao iole ozbiljan korak ka zaokretu posebno u susednom Sovjetskom Savezu. Premijer Saradžoglu bio je nezadovoljan držanjem Velike Britanije, koja nije pridavala očekivani značaj žrtvovanju Numana Menemendžioğlua, već je tražila koreniti zaokret u spoljnoj politici Turske.¹⁸⁹

Berlin je cenio izuzetne napore vladajućeg vrha u Ankari koji je zbog pritisa savezničkih sila bio prisiljen da čini neke poteze koji su bili upereni protiv Nemačke. Ministar Ribentrop učinio je počast turskom ambasadoru Arikanu i pozvao ga 9. jula na razgovore, i to posle ovakvog ponašanja turske vlade. U toku susreta ispoljena je ponovo jednodušnost u oceni da je istočna i jugoistočna Evropa zaslugom zapadnih sila izložena velikoj opasnosti od »Rusa«, domaćih revolucija i komunista i da te snage teže da zahvate i Tursku.¹⁹⁰

Sve dublja kriza nemačkog okupacionog sistema na jugoistoku Evrope početkom leta 1944, pored toga što je doprinosila buđenju i aktivizaciji demokratskih snaga u Turskoj, lagano je uticala i na politiku popuštanja u redovima vladajućeg konzervativnog vrha, koji je došao do zaključka da će više uspeti kompromisima prema velikim pobedničkim silama nego konfrontiranjem i otporom. Sticajem sveukupnih tokova, spone između Ankare i Berlina počele su da slabe i da pucaju.¹⁹¹ Osećajući se napušten i bez posla, ambasador fon Papen je krajem jula počeo pripreme za evakuaciju osoblja svoje ambasade za Nemačku.¹⁹²

¹⁸⁷ DASIP, Amb. A. F-48, telegram Sumenkovića, br. 372 od 26. juna 1944.

¹⁸⁸ ADAP, E/VIII, nr. 69, pp. 128—130; takode, nr. 64 i 65, pp. 121—125; DASIP, NAV, T-120, Rol. 162, sn. 130416—418, policijski izveštaj iz Budimpešte od 1. jula 1944, sn. 130516—523, policijski izveštaj iz Ankare od 5. jula 1944. godine: P. C. KopyMa3HH, o. c. pp. 16—17.

¹⁸⁹ DASIP, Amb. A. F-48, telegram Sumenkovića, nr. 380 od 25. juna 1944. godine: ADAP, E/VIII, nr. 103, pp. 176, 116, pp. 211—231; Lothar Kreckler, o. c. p. 249.

¹⁹⁰ ADAP, E/VIII, nr. 107, pp. 185—193.

¹⁹¹ AJ, Fond 103, F-3, izveštaj Sumenkovića, nr. 411, od 19. jula 1944; DASIP, Amb. A. F-48, izveštaj Sumenkovića, nr. 412 od 31. jula 1944; ADAP, E/VIII, nr. 123, pp. 225—226.

¹⁹² ADAP, E/VIII, nr. 140, p. 266, takode, nr. 142, pp. 267—268.

SITUACIJA U EVROPI 1. JANUARA 1945.

Očekujući da će zadovoljiti saveznike i da će ipak imati puno razumevanje Berlina, vlada Turske je objavila 2. avgusta 1944. prekid diplomatskih odnosa sa Nemačkom, ne menjajući niz konkretnih vidova privredne, kulturne, političke i druge saradnje. Prilikom oproštajne posete Papena Ministarstvu inostranih poslova Turske

5. avgusta 1944. jednoglasno i vrlo srdačno su data obećanja da će se saradnja između Nemačke i Turske nastaviti i posle prekida diplomatskih odnosa.¹⁹³ Ovim korakom bile su delimično zadovoljne vlade zapadnih sila, jer je problem nemačko-turskih odnosa konačno, bar u formalnom pogledu, bio skinut sa dnevnog reda. Međutim, vlada Sovjetskog Saveza se nije libila da kaže kako se tim korakom sadržinski nije mnogo učinilo, odnosno da je Turska nastavila da vodi svoju politiku laviranja i daljnje saradnje sa Nemcima.

Odluka savezničke konferencije u Jalti održane od 4. do 11. februara 1945, u trenutku kada je nacizam već bio pred uništenjem, da zemlje koje do 1. marta 1945. ne stupe u rat protiv totalitarnih sila neće imati pravo učešća na mirovnoj konferenciji i u stvaranju političke karte nove Evrope, prisilila je vladu Turske na krajnji korak. Ona je 23. februara objavila rat Trećem Rajhu, koji je tada i geografski već bio daleko od maloazijskog kopna.¹⁹⁴ Bio je to rat u kome vlada Turske nije morala upotrebiti ni jednu diviziju svoje brojne armije, ali je zato ostvarila pravo na učešće na mirovnim većanjima među pobednicima, posle uništenja totalitarnih sila.

Tako je turska vlada, dosledno se držeći politike laviranja između zaraćenih sila, uspela da sačuva neutralnost tokom celog drugog svetskog rata, da bi se pri samom kraju, kada u stvari više nije bilo pravog rata, uključila u konačan obračun i ostvarila prava pobednika.

4. JESEN 1944. NA JUGOISTOKU EVROPE — KRITIČNA ZA »NOVI« POREDAK

Jugoistočni odbrambeni »bedem« Hitlerove evropske »tvrđave« prema planovima i namerama nemačkog komandovanja trebalo je krajem leta 1944. da zaustavi na Prutu i Dnjestru napredovanje Crvene armije, da učvrsti odbranu duge morske obale od invazije zapadnih saveznika i da, uz sveopšte uključivanje svih satelitskih i kvislinških armija u totalni rat, omogući uspešnije protivudare osovinskih snaga protiv antihitlerovske koalicije, a naročito protiv sve moćnijih snaga narodnooslobodilačkih pokreta naroda jugoistočne Evrope. Za ovaj krupni program Nemci su na jugoistoku Evrope,

¹⁹³ III. Сахибов, о. с. р. 167; Lothar Kreckler, о. с. р. 253. Takođe, Zb. NOR. XII/4, nr. 102, p. 460; AJ, NAV, T-77, Rol. 883, sn. 631528—29, OKV, izveštaj, nr. 1876, od 4. avgusta 1944.

¹⁹⁴ III. Сахибов, о. с. pp. 168—169; P. C. Корхмязян, о. с. pp. 253—255. Winston Cerčil, Drugi svetski rat... tom V, p. 634, tom VI, p. 74; Zehra önder, о. с. p. 240.

pored oko milion svojih vojnika, imali krajem leta i znatne snage svojih saveznika: oko 50.000 kvislinga u Grčkoj i Albaniji, oko 350.000 pripadnika raznih kvislinških vojski u Jugoslaviji, oko milion rumunskih i bugarskih vojnika i oko 350.000 vojnika u mađarskom Honvedu, uz istovremenu opštu mobilizaciju u okupiranoj Mađarskoj gde se planirala i opremala armija od ukupno oko milion vojnika. Ali, dugim ratom oslabljene brojne snage bile su glavni razlog što je taj plan potpuno propao već pred udarima snaga Crvene armije na severoistočnim granicama Rumunije krajem avgusta 1944, kada je moćna grupacija nemačkih divizija bila prosto pregažena za svega nekoliko dana.

Vešto uništavanje ove nemačke koncentracije u rejonu Jašija i Kišinjeva razarajuće je delovalo na iznutra već trule satelitske režime — rumunski koji je pod udarima Crvene armije i opšteg ustanka naroda i rumunske vojske bio uništen krajem avgusta i početkom septembra i bugarski, koji je na isti način uništen polovinom septembra. Istovremeno, propala su i sva nastojanja nemačkog komandovanja da u Jugoslaviji, uz angažovanje kvislinga, zaustavi prodor operativnih grupacija NOV i POJ u Srbiju i obezbedi dolinu Morave kao važnu komunikaciju za snabdevanje, odnosno izvlačenje svojih snaga iz Grčke. U takvim uslovima, nemačka Vrhovna komanda je morala već u drugoj polovini septembra da preduzme nove korake radi odbrane značajnih komunikacija kroz Makedoniju i Srbiju. Na savetovanju u OKV 22. avgusta 1944. Hitler je posebno ukazao na značaj Srbije, kako za Rajh, tako i za tada najmoćniju protivničku snagu unutar Balkana — NOV i POJ — koja po njegovom mišljenju: »... svoje velike političke ciljeve može da postigne samo zaposedanjem Srbije«.¹⁹⁵

Iz ove Hitlerove procene proizilazila je koncepcija odbrambenih borbi Vermahta i njegovih saveznika u jesen 1944, usmerena na zaustavljanje prodora Crvene armije iz Bugarske i Rumunije i osiguravanje i držanje u svojim rukama centralnih područja Balkana od Atine preko Soluna i Niša sve do Beograda. Međutim, za jedan ovakav poduhvat Nemci više nisu imali potrebne snage, pa su težište svojih nastojanja morali preneti, još više nego ranije, na političko delovanje, radi iznalaženja i aktiviranja unutarnjih antikomunističkih snaga.

Mnogi nemački komandanti, naročito oni koji su se nalazili u žarištu novog fronta na Balkanu, verovali su da bi se ta nova snaga mogla naći na tlu Srbije. Među njima je najuporniji bio i dalje Nojbaher, koji je smatrao da se upravo »u vrućim« prilikama i zaoštrenim odnosima na Balkanu pružaju povoljne šanse za ostvarivanje plana o objedinjavanju svih slojeva kvislinga na tlu Srbije u ranije pomenutoj konstrukciji velike srpske federacije. Učestvujući na pomenutom savetovanju u nemačkoj Vrhovnoj komandi, on je uočio povoljan trenutak kada je u Firerovom razoča-

¹⁹⁵ Zb. NOR, XII/4, nr. 112, p. 525: Karl Hnilicka, Das Ende auf dem Balkan ... pp. 365—374: Bogdan Krizman, Ustaše i Treći Reich ... knjiga 2., 71—75.

ranju u NDH osetio šansu da podigne na viši nivo saradnju sa kvislinzima u Srbiji. Polazeći od činjenice da je cela teritorija NDH bila zahvaćena masovnim NOP, da su operativne jedinice NOV i POJ koje su nezadrživo lomile nemačko-kvislinške brane na ulazu u Srbiju bile samo deo još moćnijih snaga koje su operisale oko uporišta i komunikacija na teritoriji NDH, Hitler je otvoreno priznao da se Vermaht može samo prividno osloniti na Hrvatsku (što znači ustašku vladu, prim. aut.). Nasuprot ranijim pohvalama koje je iznosio na račun suvereniteta NDH, sada je izrazio nameru da je kasnije inkorporira u Rajh ili da od nje napravi protektorat.¹⁹⁶

Patološka mržnja prema Srbima nije Fireru ni ovoga puta dozvolila da stvara neki jak kvislinški srpski savez koji bi ga mogao, u odgovarajućim prilikama, »ponovo opeći«. Ali, potreba za vojnicima prisiljavala ga je da odobri borbenu i vanugovornu saradnju sa svim srpskim nacionalistima, od Ijotićevaca do četnika Draže Mihailovića. Međutim, i ova mala promena u Hitlerovom stavu prema korišćenju kontrarevolucije u Srbiji bila je dovoljna Nojbaheru da ponovo pokuša da koncentriše snage Ijotićevaca, nedićevaca i četnika da bi ih usmerio protiv prodora jedinica NOV i POJ iz Bosne prema Šumadiji i Moravi.¹⁹⁷ Da bi ta sprega među kvislinzima u Srbiji bila što čvršća početkom septembra 1944. je uputio svog ličnog izaslanika, obaveštajnog oficira Šterkera (Rudolf Stärker) na razgovore sa Dražom Mihailovićem u selo Pranjani radi dogovora u vezi sa usklađivanjem borbenih dejstava i saradnje. Razgovorima sa Šterkerom, uz četničku delegaciju prisustvovao je i nedavno prispeli šef misije SAD Mak Daul (Robert H. McDowell), pa je pored razgovora o konkretnim oblicima saradnje u borbama protiv NOV i POJ, bilo reči i o nekim opštim pitanjima. Šterker je predložio pukovniku Mak Daulu plan u skladu sa idejom njegovog šefa Nojbahera — da se nemačke snage povuku sa Balkana do Save i Dunava i u celini usmere protiv Sovjetskog Saveza, ali pod uslovom da ih sa juga ne napadaju saveznici. Mak Daul je to kvalifikovao kao prevaru i izazivanje nesloge među saveznicima i odbio, izražavajući spremnost da druge predloge, koji ne bi bili usmereni protiv saradnje saveznika, prenese svojim nadležnima.¹⁹⁸

Pošto su snage NOV i POJ razbile udružene grupacije četničko-nedićevsko-Ijotićevskih jedinica na celom prostoru zapadne Srbije i Sumadije u prvoj polovini septembra 1944, pokopane su nemačke. a posebno Nojbaherove nade da se uz oslonac na domaće saradnike može popraviti situacija nepovoljna za Nemce na središnjem delu Balkana. Samo deo jedinica nedićevaca i Ijotićevaca koje nisu bile

¹⁹⁶ Zb. NOR, XII/4, nr. 112, p. 529. Bogdan Krizman, o. c. pp. 72—6.

¹⁹⁷ Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji*, Beograd 1979, knjiga 2, pp. 203; Branko Latas, Milovan Dželebdžić, *Četnički pokret Draže Mihailovića 1941—1945*, Beograd 1979, pp. 310—323. Zb. NOR, XIV/4, n. d. nr. 3—5, pp. 1071—1086.

¹⁹⁸ Jozo Tomasevich, *Četnici u drugom svjetskom ratu 1941—1945*, prevod s engleskog, Zagreb 1979, p. 141. Hermann Neubacher, citirani neobjavljeni rukopis, p. 17—21 i Sonderauftrag Südost... pp. 169—170; Branko Latas i Milovan Dželebdžić, o. c. pp. 314—315; Milan Borković, o. c. knjiga II, p. 333.

uništene ostao je uz nemačke jedinice dok su četnički korpusi posle desetakovanja i razbijanja bili izbačeni iz borbe.¹⁹⁹ U bekstvu je bila razbijena grupa odabranih četničkih jedinica koje su vršile funkciju osiguranja Vrhovne četničke komande sa Dražom Mihailovićem, a on je sa grupom od oko 400 četnika polovinom septembra 1944. uspeo da se prebaci preko Drine u Bosnu, čime su privremeno i tehnički bile otežane veze između Nemaca i četnika Draže Mihailovića sa područja Srbije, a istovremeno i četničkih komandi sa nedeljevcima i ljotičevcima.²⁰⁰

U drugom delu septembra 1944. Nemci su bili prisiljeni da na području Srbije, bez značajnijeg oslonca na kvislinge i kontrarevoluciju, rešavaju, oslanjajući se uglavnom na sopstvene jedinice, veoma krupne operativno-odbrambene zadatke. Među ovima su bila posebno značajna tri zadatka: prvi, pokušaj stvaranja fronta u istočnim krajevima Jugoslavije radi zaustavljanja prodora Crvene armije, uz koju su već nastupali delovi novih narodnih armija Rumunije i Bugarske; drugi, priprema za odbranu Beograda kao glavnog uporišta u to vreme u središnjem delu Balkana, i treći, obezbeđivanje izvlačenja nemačkih trupa iz najjužnijih područja Balkanskog poluostrva. Za pokrivanje svih ovih pravaca Vermaht nije imao dovoljno potrebnih jedinica, pa je pred navalom daleko nadmoćnijih snaga odbrana na svim pravcima brzo popustila.

Važan momenat za daljni razvoj događaja u istočnim delovima Jugoslavije bio je prodor jedinica Crvene armije 22. septembra 1944. preko rumunsko-jugoslovenske granice kod Kladova i Brze Palanke i početak oslobađanja delova istočne Srbije i Banata. U prvoj fazi oslobođenja Srbije i prikupljanja trupa za napad na nemački garnizon u Beogradu, krajem septembra i početkom oktobra, trupe Trećeg ukrajinskog fronta, zajedno sa delovima snaga NOV i POJ, počele su da oslobađaju severoistočnu Srbiju, dok su drugi delovi Crvene armije, snage NOV i POJ i jedinice nove Bugarske armije usmerili udare prema južnoj Srbiji i Makedoniji sa težištem prema Nišu i Leskovcu. U operacijama od 8. do 14. oktobra ove snage su uništile neprijatelja u Nišu, Leskovcu i okolnim mestima, presekavši tako trupama iz Grčke naipogodniji pravac za odstupanje na sever

— dolinu Južne Morave.²⁰¹ U novonastalim prilikama komandant Jugoistoka je najviše pažnje posvetio pripremama za odbranu Beograda i osiguranju nešto težih, zapadnih komunikacionih pravaca dolinom Ibra i Zapadne Morave, kao i preko Kosova i Sandžaka

— za izvlačenje trupa sa juga Balkana. Međutim, Nemci nisu imali ni za ove selektivne zadatke dovoljno snaga i posebno vremena.

¹⁹⁹ Širi podaci o porazima četnika kraiem avgusta i prvoj polovini septembra 1944, Zb. NOR, I/II, pp. 7—426, 1/12, pp. 7—313, 11/13, pp. 706—862. II/14, pp. 7—147. XIV/4, pp. 201 i 205: Takode, PA, Handakten Ritter, Südosten 1943—1944, telegram Nojbahera, nr. 1969, od 19. septembra 1944: ADAP, E/VIII, nr. 200, 205, 248 i 254: Zb. NOR, XII/4, nr. 168, p. 681.

²⁰⁰ Jozo Tomasevich, o. c. p. 368. Takode, Milan Borković, o. c. knjiga II, pp. 288, 236—237.

²⁰¹ Zb. NOR, XII/4, nr. 127, 135, 140 i 147: Освободительная миссия советских вооруженных сил ... pp. 201—207.

Uz malobrojnost trupa i stalna razaranja komunikacija, teškoću je predstavljalo i sporo prikupljanje i dovođenje novih, rezervnih snaga. Komunikacije na čelom jugoslovenskom i grčko-albanskom prostoru bile su tih dana pod stalnim udarima partizanskih jedinica sa zemlje i savezničke avijacije iz vazduha.²⁰²

Činjenicu da je nemačko komandovanje bilo svesno situacije i ubeđeno da neće moći da zadrži Beograd, potvrđuje i evakuacija ovog grada, koja je počela već krajem septembra. Nemci su 3. oktobra evakuisali i kvislinšku vladu Milana Nedića, nameravajući da je iz emigracije koriste u borbi protiv snaga nove Jugoslavije.²⁰³ Udružene snage NOV i POJ i Crvene armije u operacijama od 14. do 22. oktobra razbile su sve pokušaje Nemaca da se održe na linijama odbrane. Beograd je već 20. oktobra bio potpuno oslobođen, a do kraja meseca i cela Vojvodina do linije Dunav — zapadni Srem, gde je okupator do kraja novembra uz pomoć kvislinga iz NDH formirao sremski front.²⁰⁴ Neposredno po oslobođenju Beograda, u Vrhovnom štabu NOV i POJ se razmišljalo o mogućnosti usmeravanja dela jedinica NOV i POJ i Crvene armije koje su učestvovalе u Beogradskoj operaciji preko Lazarevca, Valjeva, Zvornika i Vlasenice prema Sarajevu, kako bi se zatvorila odstupnica Nemcima iz Grčke.²⁰⁵ Ipak se u tekućim dogovorima vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita i sovjetskog komandovanja pravac udara preko Vojvodine, i dalje, sa snagama Crvene armije (preko Mađarske, prema Beču) pokazao perspektivnijim.

Učešće kvislinških jedinica u naporima Vermahta da odbrani Beograd i delove Srbije bilo je neznatno, jer su one uglavnom bile uništene pre beogradske operacije. Direktno ili indirektno su ih vodili Nemci, ali u borbama protiv NOV i POJ u zapadnoj Srbiji bili su razbijeni, dok se samo deo uspeo izvući preko Drine na zapad, pod zaštitom okupatora koji se takođe povlačio. Tako su se nedićevci i ljotićevci, uz oslonac i saradnju sa okupatorima, povlačili preko NDH prema Austriji, odakle su uskoro prebačeni u Slovenačko primorje radi daljeg učešća u borbi protiv jedinica NOV i POJ u Sloveniji. Ostaci razbijenih jedinica četnika Draže Mihailovića povlačili su se u dve kolone: jedna, sa kojom je izbegao i Draža sa svojim saradnicima — preko zapadne Srbije i Drine u istočnu Bosnu, a druga — prema jugozapadu preko Sandžaka.

Deo četničkih jedinica, i to uglavnom onih koje su bile van glavnog udara snaga NOV i POJ u vreme njihovog prodiranja

²⁰² Zb. NOR, XII/4, nr. 140, pp. 613–617 i 147, p. 639.

²⁰³ Zb. NOR, XII/4, nr. 143, pp. 623–625, 168, pp. 679–703. Белградская операция, коллектив советских и югославских авторов, Москва 1964, pp. 84–150: Освободительная миссия... pp. 224–241.

²⁰⁴ Ослободилачки рат народа Југославије ... knjiga 2, pp. 314–327. Takođe, Karl Hnilicka, o. c. pp. 68–86.

²⁰⁵ Штеменко С. М. Генералний Штаб в годы войны, кн. 2 Москва 1974, pp. 216–217, по knjizi: Jurij Girenko, Stranice sovjetsko-jugoslovenskog prijateljstva (Sovjetsko-jugoslovenska borbena saradnja u drugom svetskom ratu), Novosti Moskva, 1985, p. 67. Petar Višnjić, Operacija za oslobođenje Srbije ... pp. 115–324.

u Srbiju, pokušavao je da nađe spas u preorijentaciji — od saradnje sa okupatorom na saradnju sa nastupajućim snagama Crvene armije.²⁰⁶ Ova akcija je vođena smišljeno, prema ranije upućenoj direktivi Draže Mihailovića komandantu četnika u severoistočnoj Srbiji, potpukovniku Velimiru Piletiću preko čije se teritorije već u avgustu 1944. očekivao ulazak trupa Crvene armije iz Rumunije u Jugoslaviju. Dražina direktiva imala je cilj da se četnički pokret već u trenutku pojave Sovjeta na granici, uz prethodno aktiviranje protiv Nemaca, pokaže kao ravnopravan partner NOP. Ovakvom akcijom i politikom trebalo je obezbediti da Sovjeti tobože posreduju kod partizana radi prekidanja građanskog rata, kako bi se navodno, sve domaće snage mogle angažovati u borbama protiv Nemaca, a zatim bi, posle isterivanja okupatora, četničke i partizanske oružane snage trebalo povući u kasarne pod kontrolom tri velike savezničke sile, dok domaća neutralna vlada ne održi »slobodne« izbore. Planirano je, takođe, da sudski procesi protiv ratnih zločinaca budu odgođeni do završetka slobodnih izbora i da ih tada vode civilni sudovi.

Ciljevi ovih smišljenih poteza su bili: oduzeti teško izvojevanu pobjedu NOP, obezbediti podršku konzervativnih snaga Zapada u potiskivanju pobjedničkih i od naroda prihvaćenih snaga koje je predvodila Komunistička partija Jugoslavije; odgoditi suđenje ratnim zločincima kako bi se izbegle ili bar ublažile kazne mnogim četničkim koljačima za masovne zločine ne samo nad Muslimanima i Hrvatima, već i nad pripadnicima NOP i demokratskog pokreta u Srbiji. Da bi ova podvala bila uspješnija, četničke jedinice koje su saradivale sa Nemcima i nedićevcima i aktivno istupale protiv NOP i partizanskih jedinica, napale su već u vreme borbi za Rumuniju manje nemačke jedinice na području Kladova do Velikog Gradišta. Samo pet dana posle izbijanja prethodnica Crvene armije na Dunav kod Turn Severina, 10. septembra, prešla je, u duhu ranije primljenog naređenja, brojna četnička misija na čelu sa potpukovnikom Piletićem Dunav i stupila u Krajovi u kontakt sa sovjetskim vojnicima. Uskoro je otkrivena njena namera, posle čega su usledile mere koje se preduzimaju prema neprijateljima savezničke koalicije, pošto je NOP u Jugoslaviji bio veoma aktivan činilac antiosovinskog tabora.²⁰⁷

»U stvari su samo dva značajnija četnička komandanta saradivala sa sovjetskim trupama, i to tek kratko« — tvrdi jedan od najpoznatijih i najobjektivnijih istraživača četničkog pokreta, američki istoričar, naučnik i profesor Jozo Tomašević.²⁰⁸ Jedan od tih komandanata je bio potpukovnik Keserović, komandant četvrte ferupe jurišnih korpusa, koji je, sa grupom četnika, zajedno sa jedinicama Crvene armije, napadao na Nemce u rejonu Kruševca, 14. oktobra, a drugi je kapetan Raković, komandant Drugog ravno-

²⁰⁶G Milan Borković, o. c. pp. 347—349; Zb. NOR, XII/4, nr. 159, p. 663; Petar Višnjić, *Borba za Srbiju* ... pp. 231—456.

²⁰⁷ Jozo Tomasevich, o. c. pp 348—349. Zb. NOR, XII/4, nr. 168, p. 682.

²⁰⁸ Jozo Tomasevich, o. c. p. 349.

86.VIII.

Дајемо вам напомене за шире разматрање ситуације. Претстоји повлачење Бугара из Србије. Може се скоро очекивати остварење веза са Русима, на нашим источним границама. Настаје деморализација код четника и недићеваца. Немци ће бити заузети на све стране. Брзо ће се развијати догађаји, што захтјева ваш бржи рад и маневреност трупа. Крварење и губљење времена око неког утарбеног градина није рентабилно. За нас је важно добити позиције на терену, у колико шире у толико би биле боље. Сада је битно овладати стратешком гредом Рудник-Суворобор-Сокол око Планина-Цер, из разлога: -разбијања основних четничко-недићевских снага, бржег надирања ка Шумадији и Београду, добијања сигурних ослонаца за наше трупе, стварања услова за нову мобилизацију, добијања војничког и политичког ефекта. Можда већ од сада треба потражити начин да се даке ударне јединице убаце у шумадијску и београдску оперативну зону, ради развлачења непријатељске пажње и стварања мобилизацијских центара. Груписање и задржавање јаких снага на Западној Морави опасно је и нерентабилно. Тај гркањ је важан за непријатеља и он ће га жестоко бранити. Дакле, на сектору Рудник-Суворобор-Повлен у прво време треба изабити бар са 3 дивизије, па се постепено ширити ка истоку и западу уводећи нове снаге које ће долазити са југа. Преласком ка се веру порушити пругу и видјети непријатељску реакцију. Лекић ће кас - није стиги и си ће поћи директно на свој сектор. Слажем се са вашиим правцем кретања за гро снага. Остајемо при мишљењу да преко Западне Мораве, источно од Чачка, треба упутити покретне и добро вођене бригаде, да би се непријатељ развукао на ширем простору. Наравно ми вам о - стављамо одређене руке да радите према вашој одјени ситуације у духу ове наше директиве. На југу Балкана налази се још шест немачких дивизија. ДДД. /6-85, 7-116, 8-119, 9-120/

Direktiva Vrhovnog komandanta NOV i POJ Maršala Jugoslavije Josipa Broza Tita od 28. avgusta 1944. Peku Dapčeviću za grupisanje snaga radi ovladavanja strategijskim planinskim lancem južne Srbije, razbijanja glavnine četničko-nedićevskih snaga i uspešnog nastupanja ka Šumadiji, Beogradu i Savi

gorskog korpusa, koji je sa Sovjetima učestvovao u proterivanju Nemaca sa područja Čačka u novembru 1944. godine. Međutim, čim su osetili da ih Sovjeti žele uključiti u NOV, gde bi za svoja nedela morali sudski da odgovaraju, napustili su ovu saradnju i u manjim grupama krenuli za četničkom vojskom koja je bežala preko Sandžaka.²⁰⁹

Odjek poraza četnika na tlu Srbije u septembru 1944. pokolebao je četnička rukovodstva u drugim krajevima. Jedan od njih je bio i četnički komandant u Hercegovini, kapetan i adutant kralja Petra, Vojislav Lukačević, koji je u oktobru 1944, otkazavši pismeni sporazum o saradnji sa Nemcima, predlagao da se četnici u Jugoslaviji potčine sovjetskom komandovanju. U isto vreme, on je otpočeo sa neprijateljstvima i protiv Nemaca, ali je uporedo vodio borbe i protiv snaga NOV i POJ, koje su ga uskoro, u saradnji sa Britancima, zarobile i predale vojnom sudu kao ratnog zločinca. Četnici u istočnoj Bosni su predlagali da se na čelo pokreta postavi američki general nadajući se da bi tako lakše izbegli zasluženu kaznu zbog izdaje i počinjenih zločina.²¹⁰ Saradnja Nemaca i četnika na teritoriji NDH nije prekidana ni u vreme povlačenja jedinica grupe armija »E« preko Sandžaka i Bosne na zapad.²¹¹

²⁰⁹ Ibid. 350—351.

²¹⁰ Jozo Tomasevich, o. c. pp. 352 i 377—379.

²¹¹ Branko Latas i Milovan Dželebdžić, o. c. pp. 321—323; Zb. NOR, IV/31, nr. 44, pp. 225—229 i 47, pp. 237—241, takođe, XII/4, nr. 171, pp. 713—714.

Posle oslobođenja Srbije i Vojvodine, u oktobru i novembru, jedan deo jedinica Jugoslovenske armije upućen je prema neoslobođenim delovima jugozapadne Srbije, Makedonije, Sandžaka i Bosne i Hercegovine radi uništavanja delova snaga neprijatelja koji se izvlače iz Grčke. Radilo se o nemačkim snagama jačine oko 250.000 vojnika koje su se pod borbom probijale teško prohodnim brdskim putevima u više pravaca. Jedan je bio: Skoplje — Kačanik — Priština — Kosovska Mitrovica — Raška — Kraljevo — Čačak — Užice — Višegrad — Sarajevo. To je bio najduži, ali jedini od prohodnih pravaca. Drugi pravac je bio: Skoplje — Kosovska Mitrovica — Novi Pazar — Sjenica — Prijepolje — Priboj na Limu — Višegrad — Sarajevo. Treći — najteži pravac — Skoplje — Prizren — Kukeš — Skadar — Podgorica — Kolašin — Bijelo Polje — Prijepolje — Priboj na Limu — Višegrad — Sarajevo — ostajao im je kao poslednja mogućnost posle presecanja prva dva pravca. I pored brojnosti i tehničke opremljenosti ove snage su bile izložene stalnim udarima grčkih, albanskih i jugoslovenskih boraca, pa su pretrpele velike gubitke još pre stizanja na teritoriju Bosne. Poslednji delovi Makedonije bili su oslobođeni 20. novembra 1944,²¹² da bi do polovine decembra bili oslobođeni Kosovo, jugozapadni delovi Srbije, Crna Gora i Sandžak. Već ranije bila je oslobođena cela Dalmacija (od 6. septembra do 18. novembra), a početkom decembra i cela Kninska krajina.²¹³

Do kraja 1944. godine bilo je potpuno oslobođeno dve trećine Jugoslavije, do linije Dunav (od ulaska u Jugoslaviju), zapadni Srem (preko Sida) Drina, severni venci Dinarskog masiva, sa glavnim gradom Beogradom u koji su bile smeštene sve jugoslovenske institucije nove vlasti u zemlji. Na pomenutoj liniji obrazovan je strategijski front u Jugoslaviji koji je na odgovarajući način povezivao levo krilo fronta Crvene armije u Mađarskoj i front savezničkih armija u Italiji. Pod kontrolom okupatora i njegovih saradnika u severozapadnim delovima zemlje, na području Slovenije i dela NDH, ostala su samo veća uporišta i komunikacije, koji su se nalazili pod stalnim udarima jedinica NOV i POJ.²¹⁴

Ovakva situacija imala je snažnog odjeka na stanje u zapadnim krajevima Jugoslavije, pa i na određene promene u odnosima Rajha prema ustaškom režimu u NDH. Ustaški pokret u očima Nemaca opet je dobio na ugledu, pa je poslanik Kaše, iako je neko vreme bio pasivan zbog Hitlerove kritike njegovog radikalizma, osetivši novu klimu, ponovo poveo oštru borbu protiv svojih supar-

²¹² Oslobođilački rat naroda Jugoslavije ... knjiga 2, pp. 377—380. Takođe, BA, MA, RH 19, XI/28, Komandant Jugoistoka, izveštaj o stanju na Jugoistoku IA/Kt. nr. 47/445 od 21. oktobra 1944; BA, MA, RH/19, XI/2, izveštaj grupe armija »E« IA, nr. 0218 od 6. oktobra 1943. i MA, RW 40, Bd. 116a, izveštaj Komande Jugoistoka, nr. 10533, od 28. oktobra 1944; Zb. NOR, XI/4, nr. 155, 164, 165, 174, 195, 197; Белградска операция ... 151—285.

²¹³ Oslobođilački rat naroda Jugoslavije... knjiga 2, pp. 377—426; Miroslav Ćurin, Oslobođenje Dalmacije (11. rujna — 3. prosinca 1944), Oslobođenje Hrvatske 1945. godine, Zagreb 1986, pp. 109—129.

²¹⁴ Ibid. pp. 345—504; Karl Hnilicka, o. c. pp. 100—105, 369 i skice br. 17 i 18. Slavko Odić, Neostvoreni planovi, pp. 321—324.

nika iz Vermahta u nemačkim institucijama u Zagrebu i na Jugoistoku sa kojima se nije slagao u ocenama prilika u NDH. U pismu nadležnima u Berlinu od 21. jula 1944. žalio se na netačnosti u izveštaj ima Komande Jugoistoka, posebno generala artiljerije Varlimonta (Walter Warlimont), koji je pokušavao da opovrgne istinitost Kašeovih izveštaja i procena o stanju u NDH. Pod oštricom njegovih napada našao se niz vojnih rukovodilaca iz 2. oklopne armije, među njima i komandant, general-pukovnik Rendulić (Lothar Rendulich), koji je smatrao da politika koju vodi Kaše nije politika Rajha, već njegova lična politika. Svi oni, po Kaševom mišljenju, nemaju pravilan odnos prema savezničkoj i prijateljskoj NDH, iako je ona, u vreme krize nemačkog okupacionog sistema na Jugoistoku i gubljenja (jedne za drugom) zemalja ovoga regiona, ostala poslednji i jedini verni saradnik Trećeg Rajha.²¹⁵

U konzervativnim krugovima zemalja jugoistočne Evrope sve su više sazrevale ideje da u trenutku gubljenja vere u pobedu totalitarnih sila potraže izlaz iz krize u koju bi morali zapasti pobedom antiosovinskih sila. Pred sigurnim porazom one su potražile nove mogućnosti i puteve spasavanja svojih pozicija, ostajući čvrsto na platformi antikomunizma i borbe protiv Sovjetskog Saveza, a za kompromisni oslonac na konzervativne krugove u zemljama zapadnih saveznika.

Tako je bilo i u »Nezavisnoj Državi Hrvatskoj«. Ulogu pokretača takve akcije preuzeo je deo ustaškog vrha u Zagrebu, na čelu sa ministrom inostranih poslova Mladenom Lorkovićem i ministrom vojske Antom Vokićem. Aktivnost ove grupe i tok akcije razvijali su se istim putevima kao i u drugim satelitskim i kvislinškim centrima — išlo se linijom logike jednog surovog vremena, gde je trebalo odmeravati snage i mogućnosti i praviti konkretne kalkulacije: pošto Nemačka sigurno gubi i poslednju bitku i nije u stanju da zaštiti svoju tvorevinu od propasti — sateliti i kvislinzi imaju pravo da traže mogući spas oslanjajući se na konzervativne slojeve vladajućih buržoazija u zapadnim zemljama koje su takođe komunistam i boljševizam smatrali svojim neprijateljem. Sledeći ovu liniju, Vokić je na tajnom sastanku sa grupom domobranskih oficira u Sarajevu početkom jula 1944. govorio da NDH ne sme dočekati kraj rata nespremna, da treba razmišljati čak i o razoružavanju nemačkih jedinica da bi se došlo do oružja i municije i spasla sopstvena koža.²¹⁶ Glavni oslonac u tome treba da budu zapadni saveznici, a nosioci akcije afirmisani pojedinci iz HSS. Zato je planirano da jedan od poznatih prvaka HSS koji je sarađivao sa ustaškim režimom, Josip Torbar, ode na razgovore u Italiju, u oslobođeni Bari, gde je trebalo, uz podršku piona izbegličke kamarile u Londonu, Jurja Krnjevića, da ugovori pomoć zapadnih saveznika.²¹⁷

²¹⁵ Zb. NOR, XII/4, nr. 102, pp. 458—469; ADAP, E/VIII, nr. 154, pp. 313—315.

²¹⁶ Slavko Odić, *Neostvoreni planovi*, pp. 325—326; Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941/1945*, Zagreb 1977, p. 289.

²¹⁷ Fikreta Jelić-Butić, o. c. pp. 290—291.

Slično kao i u svim drugim slučajevima na Jugoistoku, gde je za akciju vlade obavezno znao i šef zemlje (za akciju Kalaja u Mađarskoj je znao regent Horti, za planove Mihaija Antoneskua u Rumuniji znao je maršal Antonesku) i ovde, u Zagrebu, o pokretanju i pripremanju ove akcije u NDH bio je upoznat poglavnik Ante Pavelić.²¹⁸ Pošto je ovo jedini primer na Jugoistoku gde je šef kvislinškog vrha, iako upoznat sa namerama i konkretnim akcijama najbližih saradnika da se kompromisnom politikom i uz pomoć Zapada osigura što bezbolnije preživljavanje pada »novog« poretka rigorozno odbacio i žrtvovao svoje saradnike, pokušaćemo da nađemo i analiziramo osnovne motive takvog postupka. Jedan od najvažnijih uzročnika poglavnikove surovosti prema vernim saradnicima treba tražiti u kašnjenju ove akcije i u pogubnosti ovakve igre i za same šefove satelitskih i kvislinških sistema. U Mađarskoj je, na primer, sve otvorenija igra na kartu zapadnih saveznika bila jedan od osnovnih razloga za okupaciju zemlje još u martu 1944. godine, kao i za surovo obračunavanje Trećeg Rajha sa nosiocima te politike, uključujući i najznačajniju ličnost u izgradnji »novog« poretka u toj zemlji sa osloncem na nacizam, regenta Hortija. Proces pada nacističkog vrha u Bukureštu, na čelu sa maršalom Antoneskuom, bio je još suroviji i brži. Njega su smakle upravo te i pronemačke i prozapadno određene snage koje su, kada je i njima zapretila opasnost, iskoristile poraz Vermahta na Prutu i Dnjestru, pa su, spasavajući svoje pozicije, formalno prihvatile saradnju sa zapadnim saveznicima koji su bili geografski daleko, a isto tako i saradnju sa sovjetskom oružanom silom, koja je prodirala kroz Rumuniju i prosto im izručila dojučerašnjeg idola diktatora Antoneskua.

Rumunska zbivanja neposredno su uticala na to da poglavnik Pavelić okrene list i konačno se obračuna sa opunomoćenim generalom Nemačke u Zagrebu Glezom fon Horstenauom koji se u toku protekle tri godine skoro stalno nalazio u nekoj vrsti opozicije radikalnom ustaškom režimu. Istoga dana kada je počelo uništavanje nemačke grupacije u severozapadnim delovima Rumunije i kada je diktator Antonesku bio ubeđen da je napušten od svojih saradnika, Pavelić je 21. avgusta pozvao Kašea na razgovore i otvoreno mu saopštio vest o pokušaju izdaje njegovih najbližih saradnika, na čelu sa vodećim ministrima, Lorkovićem i Vokićem. Kaše, koji je bio »povratio« mesto i ugled u nacističkom vrhu u toku jula i avgusta

1944, obradovan ovom vešću, odmah je javio Berlinu i zatražio prijem i lično referisanje u Glavnom Hitlerovom stanu. Pošto je Hitler u tim danima imao i previše briga zbog situacije na istočnom frontu, Kašea je 26. avgusta 1944. primio Ribentrop. Već posle tri dana Kaše se ponovo našao kod Pavelića gde mu je predat detaljan izveštaj o pokušaju zavere Lorkovića i Vokića i o umanjenoj

²¹⁸ O tome da je manje ili više bio informisan o pripremama za ovu akciju i poglavnik Pavelić — saglasni su najbolji poznavaoi i istraživači te problematike, Bogdan Krizman, koji o tome govori u svojoj knjizi *Ustaše i Treći Reich...* knjiga 2, pp. 78, i Fikreta Jelić-Butić, u navedenoj knjizi, p. 291.

aktivnosti generala Horstenaua i nekih drugih predstavnika Rajha u organizovanju totalnog rata na tlu NDH. U pismenom izveštaju direkcije za javni red i sigurnost koji je Kaše uručeno izneti su, pored ostalog, i podaci da je zaverenička grupa održala sastanke: 24. avgusta u Lorkovićevom a 25. avgusta u Vokićevom stanu. Pod neposrednim uticajem poraza Vermahta i kraha satelitskih sistema u Rumuniji, a u očekivanju da će se kriza brzo premestiti prema zapadu, zaključeno je da se u datom trenutku ustaške formacije uklope u domobranstvo, pošto saveznici, koji bi trebalo da stignu na teritoriju Hrvatske, neće tolerisati političku oružanu silu — i da se formira koaliciona vlada u kojoj bi osnovni činilac bila Hrvatska seljačka stranka, koja bi odmah uspostavila neposrednu saradnju sa zapadnim silama.²¹⁹

Dobivši dragocene podatke, Kaše je odlučio da ih u što širem obimu iskoristi protiv svojih suparnika i kritičara u institucijama Raiha u NDH. na prvom mestu protiv generala SS i šefa nemačke policije u NDH Kamerhofera, a zatim i generala Horstenaua, tvrdeći da su oni svojom nebudnošću doprineli ovoj zaveri, što će u centrali SS u Berlinu izazvati oštar revolt.²²⁰ I u tim pogoršanim prilikama za Rajh na Jugoistoku rasla je uloga Kaše i ustaškog vrha sa Pavelićem u očima Firera. U konkretnoj saradnji sa poglavnikom u raščišćavanju celog slučaja nezamenljiv je bio uticaj generala Kaše. Poglavnik je posle konsultacije sa njim održao sednicu vlade 30. i 31. avgusta i izvršio njenu rekonstrukciju — na položaj ministra inostranih poslova došao je Muhamed Alajbegović, a za ministra vojnog postavljen viceadmiral Nikola Štajnfel (Steinfel).²²¹

Na temelju denuncijacije poslanika Kaše, opozvan je iz Zagreba i opunomoćeni general za NDH Glez Horstenau koji je 6. septembra otputovao za Berlin.²²² I pored stvaranja još dubljeg jaza prema pojedinim šefovima u samom vrhu Trećeg Rajha, pored ostalog i prema Himleru i Kajtelu,²²³ Kaše je, zahvaljujući reafirmaciji ugleda koji je uživao kod Firera, mogao ponovo da ojača spregu i konkretne aktivnosti radikalnih struja u ustaškom pokretu i u

²¹⁹ Fikreta Jelić-Butić, o. c. p. 292; Bogdan Krizman, Ustaše i Treći

Reich ... knjiga 2, pp. 78—79; Slavko Odić, Neostvoreni planovi, pp. 327—33.

²²⁰ U vezi sa ovim, Ribentrop je 1. septembra 1944. zabeležio: Rajhsfirer SS Himler dao je na znanje Fireru, da «1. Poglavnik uklanja sve neprijateljske ustaške elemente ali da poslanik Kaše pokušava da ga u tome spreči. U vezi s tim je rajhsfirer SS javio Fireru da je Kaše najveći zločinac i budala koji postoji i molio je Firera da ga opozove zbog bolesti». ADAP, E/VIII, nr. 202, p. 395. Takode, Slavko Odić, Neostvoreni planovi, p. 332.

²²¹ Bogdan Krizman, Ustaše i Treći Reich ... knjiga 2, pp. 78—139. Takođe, Zb. NOR, XII/4, nr. 120, pp. 552—553; ADAP, E/VIII, nr. 226, p. 433.

²²² Slavko Odić, Neostvoreni planovi, o. c. pp. 340—344; Bogdan Krizman, o. c. pp. 87—93.

²²³ General feldmaršal Kajtel, šef OKV je pred Glezom Horstenauom, kad je ovaj stigao iz Zagreba u Hitlerov Glavni stan, o ovome, pored ostalog, rekao: »Budite veseli što ne morate doživjeti bijednu propast ove kukavne države« (Vid. Bogdan Krizman, Ustaše i Treći Reich ... knjiga 2, p. 92), izrazivši tako na nedvosmislen način veoma negativno mišljenje o NDH, a indirektno i neslaganje sa svojim šefom Firerom koji je još uvek, čak i pri definitivnom zalasku moći Rajha, podržavao tu, u Jugoslaviji, na silu i muku skrpeljenu državu.

nemačkim predstavništvima u NDH. Uz Kašea, za novi radikalni ustaški kurs u NDH bio je i poglavnik, koji je za to imao dva važna razloga: prvi, što je kolos sa istoka u svom pohodu napravio predah na prilazima Budimpešti, i drugi, što sam Pavelić nije doživeo sudbinu diktatora Antoneskua i regenta Hortija. Da bi pokazao svoju vernost Rajhu Pavelić je u trenutku kraha satelitskog sistema u Bugarskoj, 8. septembra, izašao pred svoje pristalice i javno podvukao da je bio i da ostaje do kraja veran velikom Rajhu.²²⁴ Paveliću i njegovim saradnicima posebno je godilo što Hitler, u procesu osipanja drugih saveznika, sve više pažnje i pohvala upućuje NDH. U razgovorima sa bivšim ambasadorom Rajha u Turskoj fon Pape-
nom, 14. avgusta, Hitler je posebno isticao vernost i postojanu podršku koju mu ukazuje ustaški režim u NDH.²²⁵

Posle ubrzanog opadanja broja poslušnika na Jugoistoku saradnja između nacista i ustaša postajala je sve jača. To se manifestovalo novim susretom Hitlera i Pavelića 18. i 19. septembra 1944, u vreme kada je Hitler, pritisnut problemima i neuspesima, sve ređe primao posete svojih saveznika. Pored zaklinjanja na zajedničku borbu na život i smrt, učinjeni su i određeni ustupci Rajha radikalnoj struji u ustaškom vrhu. Himler je, na primer, pristao da se na uniforme nemačke žandarmerije i policije u NDH, koja je uglavnom regrutovana sa područja NDH, uz nemačke, stave i neke ustaške oznake.²²⁶ Prepuštena je ustašama inicijativa u oblasti izgradnje oružanih snaga NDH, jer je Hitler naredio: ... »Sva nadležstva nemačkih oružanih snaga u Hrvatskoj imaju se jednoznačno i beskompromisno prilagoditi ustaškom kursu i podržavati ga.«²²⁷ Prihvaćen je takođe i zahtev ustaškog rukovodstva da Vermaht pre-
kine »svaku saradnju« sa četnicima i da pomogne u razoružanju četnika. Od posebne koristi za Hitlera u vreme povlačenja razbi-
jenih armija sa svih frontova bio je dogovor da se pristupi formiranju dve nove ustaške divizije.

Veći deo ovog obećanja nikada nije ostvaren, jer su i nacisti i ustaše trpeli sve veće gubitke, doživljavali poraze i imali sve beznačajniju podršku stanovništva.

Poslednji poziv koji je uputio vrhovni komandant Josip Broz Tito svim saradnicima okupatora da polože oružje delovao je i na najbolje jedinice NDH.²²⁸ U izveštaju komandanta Jugoistoka od 9. septembra 1944. godine daju se podaci o opštem rasulu u 13. SS muslimanskoj »Handžar« diviziji.²²⁹ Navodi se podatak da je samo iz 369. »Vražije« i pomenute 13. SS muslimanske »Handžar« divi-

²²⁴ Fikreta Jelić-Butić, o. c. p. 294; Bogdan Krizman, o. c. pp. 141—144.

²²⁵ ADAP, E/VIII, nr. 240, p. 456.

²²⁶ Bogdan Krizman, Ustaše i Treći Reich ... knjiga 2, pp. 145—155; Slavko Odić, Neostvoreni planovi, pp. 345—347; takođe, ADAP, E/VIII, nr. 246, pp. 462—472.

²²⁷ Bogdan Krizman, o. c. p. 156. Takođe, Zb. NOR, XII/4, nr. 134, p. 599;

ADAP, E/VIII, nr. 245, pp. 461—462.

²²⁸ Zb. NOR, 11/13, nr. 477, pp. 876—877, IV/29, nr. 56, 99, 146, 148, V/33, nr. 107, VII/4, nr. 19, 32 i 84.

²²⁹ Zb. NOR, XII/4, nr. 127, p. 575.

zije dezertiralo pod neposrednim uticajem pomenutog Titovog poziva u prvoj polovini septembra 1944. oko 2.000 legionara.²³⁰

Razbijanje i uništavanje nemačkih oružanih snaga u istočnim delovima zemlje i oslobađanje Srbije sa Beogradom, izazvalo je pometnju u NDH. Njena vlada je 26. oktobra uputila vladi Rajha notu u vezi sa eventualnim izvlačenjem nemačkih snaga sa područja NDH, kao i plan rušenja privrednih, saobraćajnih i drugih objekata u to vreme.²³¹ Predsednik vlade Mandić i ministar inostranih poslova Alajbegović vodili su 4. novembra razgovore sa Kašom u vezi sa pripremom za napuštanje zemlje i problemima vezanim za izvlačenje stanovništva i dobara.²³²

Uporedo sa izvlačenjem delova nemačkih jedinica iz borbi u severnoj Srbiji i Vojvodini, preko Bosne i Hrvatske krenule su i kolone ostataka četnika Draže Mihailovića, Nedićevih snaga i Ljotićevog dobrovoljačkog korpusa, što je stvaralo nove probleme ustaškom režimu u Zagrebu. Nemci ne samo da nisu bili u stanju da ispune dato obećanje o potpunom prekidanju veza i saradnje sa četnicima i o pružanju pomoći ustašama u razoružavanju četničkih jedinica, nego su zbog sopstvenih slabosti morali i dalje da se oslanjaju na njihovu pomoć.²³³ I dalje su bili bezuspešni pokušaji poslanika Kaše da se po svaku cenu poštuje dogovor o aktivnom delovanju protiv četnika; zabrani njihovo kretanje preko »hrvatske« teritorije i obavi njihovo razoružanje.²³⁴

Izbijanje jedinica Crvene armije i njenih saveznika u zapadnu Mađarsku, očekivanje njihovog udara i prodora preko Drave prema Zagrebu, privremeno su odgodili stare rasprave o odnosima okupatora i ustaša prema četnicima. Sada su sve te snage bile usmerene na stvaranje brane trupama Crvene armije.²³⁵ Zajedno sa nemačkim ustanovama u Zagrebu vrh ustaškog režima počeo je konkretne pripreme za blagovremenu evakuaciju dobara i vojske prema severozapadu, računajući da će samo iz Zagreba biti oko 250 do 300.000 vojnika, njihovih porodica i građana koji ne žele da sačekaju dolazak Sovjeta i jedinica NOV i POJ.

Potreba za novim trupama, bez obzira na njihovo poreklo, ponovo je ne samo odložila »čvrstu« Hitlerovu odluku donetu na insistiranje ustaša o raskidu sa četnicima, već je podstakla potrebu da se iznova vrbuju srpski kvislinzi za odbranu ostataka Hitlerove

²³⁰ Zb. NOR, IV/29, nr. 81, 146 i 148; Zb. NOR, XII/4, nr. 129, 131 i 134. Zb. NOR, XII/4, nr. 135, 138 i 142. Takode, ADAP, E/VIII, nr. 285, p. 517; Holm Sundhaussen, Obaveštajna služba i policijski aparat Hajnriha Himlera u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941—1945, Vojnoistorijski glasnik, 1972/1973, pp. 89—133; Bogdan Krizman, Ustaše i Treći Reich... knjiga 2, pp. 168—169, 184.

²³¹ ADAP, E/VIII, nr. 281, pp. 513—514, takode, Bogdan Krizman, o. c. pp. 182—183.

²³² Tom prilikom vode ustaškog režima su izjavile: »Pošto je Hrvatska (NDH, prim, aut.) odlučila da sa svim svojim snagama do kraja produži rat na strani Rajha, vlada mora da predvidi da i izvan zemlje dalje obavlja službene dužnosti«, ADAP, E/VIII, nr. 288, p. 526.

²³³ ADAP, E/VIII, nr. 289, pp. 527—530.

²³⁴ ADAP, E/VIII, nr. 304, pp. 563—565 i 308, p. 571. Takode, Bogdan Krizman, o. c. pp. 192—269.

²³⁵ Zb. NOR, XII/4, nr. 173, pp. 716—718 i 180, pp. 731—732.

evropske tvrđave. U tom pravcu je vodila nova Nojbaheva inicijativa, sada iz Beča, za okupljanje i objedinjavanje ostataka Nedićeve srpske državne straže, Ljotićevog dobrovoljačkog korpusa i ostataka izbeglih jedinica četnika Draže Mihailovića iz Srbije sa četnicima u NDH i Sloveniji i formiranje novih snaga od oko 50.000 vojnika koje bi Rajh iskoristio na određenim pravcima na balkanskom frontu.²³⁶

Usmeravanje snaga Crvene armije ka drugim zadacima i potreba da predahnu u zimskim mesecima odložili su očekivani udar preko Drave i Zagreba. Na prelazu iz 1944. u 1945. godinu konačno je stabilizovan front a u severozapadnim predelima Jugoslavije koncentrisale su se jake nemačko-kvislinške snage. One su još četiri i po meseca držale veće gradove i komunikacije, sve do poslednjeg udara jedinica Jugoslovenske armije koji je završio definitivnim oslobođenjem i ovih delova jugoslovenske teritorije.

5. ISELJAVANJE FOLKSDOJČERA SA JUGOISTOKA

Plan okupljanja manjih ili većih skupina nemačkog naroda koji je bio raseljen po Evropi i svetu van granica velikog Rajha predviđao je njihov povratak u sastav matice zemlje ili u susedne zemlje kojima je predstojalo uklapanje u nemačko jezgro. Sve to je trebalo sprovesti u život tek posle pobedonosnog završetka rata. Izuzetno su se mogle još u toku rata grupisati manje skupine folksdojčera u pojedinim zemljama osovinskog bloka da bi »radile za dobrobit« Rajha i sprečilo njihovo odnarođavanje.

Prvo se počelo sa iseljavanjem folksdojčera iz Besarabije i dela Bukovine čim se saznalo u leto 1940. da će ovi krajevi biti oduzeti Rumuniji i vraćeni Sovjetima, pa se nastavilo i posle napada na SSSR u leto 1941. i ulaska rumunskih trupa u ove dve pokrajine. Isto tako, iseljavanje folksdojčera je počelo i iz severne Dobrudže posle njenog vraćanja Bugarskoj u leto 1940. Prema nemačkim podacima od oko 93.550 folksdojčera iz Besarabije, bilo je iseljeno od leta 1940. do kraja 1942. u Rajh oko 82.330, iz Bukovine je od 95.670 folksdojčera iseljeno 53.456, a i iz severne Dobrudže od 15.400 folksdojčera iseljen je 5.491 pripadnik nemačke narodnosti.²³⁷

²³⁹ ADAP, E/VIII, nr. 302, pp. 561—562, 316, pp. 601—602, Zb. NOR, XII/4, nr. 176, 184, 185.

²³⁷ BA, R-49, Bd. 85, Izveštaj »Die Ostumssiedlung« 1. 1/1943; Takode, AJ, NAV, T-71, Rol. 60, sn. 382120—136 »Tabellen-Anlage zum Jahresbericht 1942« i sn. 382345—364, izveštaj »Der Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums« za 1942. godinu: AJ, NAV, T-81, Rol. 314, sn. 443773—782, izveštaj o folksdojčerima u 1942. godini. Šire, BA, Ost-dok. 16. Rum. 8, fol. 1. Dokumentation: Die deutsche Volksgruppe in Rumänien unter der Führung von Andreas Schmidt (1940—1944) S; 1—71: R 59/324, fol. 1. Nr. 92, od 15. juna 1940. »Die Bukovina und die Umsiedlung der deutschen Volksgruppe«: R 59/378, »Die Umsiedlung der deutschstämmigen Bevölkerung in der Dobrudscha in das Deutsche Reich... Rainer Hofmann, Das Ende der Volksdeutschen in »Transistrien« im Jahre 1944; Dirk Jachomowski, Die Umsiedlung der Bessarabien- Bukovina- und Dobrudscha-Deutschen, R. Oldenbourg Verlag München 1984, pp. 35, 38—69, 70—110, 121—127 i 216.

U leto 1941. počele su pripreme za iseljavanje malih skupina folksdojčera iz Bugarske i Grčke. Iako se računalo sa većim brojem u Bugarskoj, iz te zemlje se uspelo, posle širokih akcija, iseliti u Nemačku 1940. iz Južne Dobrudže oko 500 i u drugoj polovini 1941. iz drugih delova ove zemlje 423 osobe.²³⁸

Nezadovoljavajući ishod za naciste imala je i akcija iseljavanja iz Grčke. Iako se računalo sa najmanje 1.000 folksdojčera u toj zemlji, uspele su se krajem aprila i početkom maja, 1942. preko Beograda i Zagreba, iseliti samo 144 osobe.²³⁹

Na sličnoj osnovi iseljavani su folksdojčeri iz dela Slovenije koji je posle razbijanja i podele Jugoslavije u leto 1941. pripao Italiji. Ispunjavajući naredbu koju je Hitler izdao prilikom posete Mariboru (krajem aprila 1941. godine da se anektirani deo Slovenije »ponovo učini nemačkom zemljom«, rajhsfirer SS, šef nemačke policije i komesar za zaštitu nemačke narodnosne grupe u inostranstvu Himler (Heinrich Himmler) naredio je 4. jula 1941. preseljavanje Nemaca koji su bili grupisani uglavnom u trouglu Kočevlje — Novo Mesto — Černomelj i u Ljubljani iz italijanske zone. Prema nemačkim podacima, u tim krajevima je živelo oko 14.800 folksdojčera od kojih je preseljeno do januara 1942. na sever, u zonu Slovenije koja je anektirana Rajhu ili u Rajh, oko 12.560 lica.²⁴⁰

Prema namerama nacističkog vrha, folksdojčeri na jugoistoku Evrope, kojih je uoči rata bilo oko 1,910.000²⁴¹ (prema nemačkim statistikama i mnogo više), trebalo je da posluže kao glavni oslonac sistema u okupiranim zemljama (Jugoslaviji i Grčkoj) i osnovni činilac potčinjavanja satelitskih zemalja Mađarske i Rumunije osovinskom bloku. Oni su ovu ulogu valjano odigrali, posebno u okupiranim balkanskim zemljama.

Zahvaljujući političkoj podršci Rajha i drugim privilegijama, oni su sebi, sa delimičnim izuzetkom Mađarske, ostvarili povlašćen položaj u svim oblastima rada i života, uživajući određenu autonomiju u kulturnom, prosvetnom, političkom i privrednom životu. Svojim predanim angažovanjem u korist Rajha i saradnjom sa kvislinškim, okupacionim i satelitskim režimima, ubrzo su se direktno sučeljavali sa većinom domaćeg stanovništva. U krajevima u kojima je došlo do ustanka i oružane borbe protiv okupatora i njegovih sa-

²³⁸ BA, R 59/405, fol. 1. Schlussbericht über die Umsiedlung der Mittelsöden Volksdeutschen aus Bulgarien, 23. 12. 1941. Takode, Abdruck, das Deutschtums Bulgariens ... pp. 1—17; Branz H. Riedl, Das Südostdeutschtum in den Jahren 1918—1945, Südostdeutsches Kulturwerk, München 1962, p. 43.

²³⁹ BA, R 69/210, fol. 1—20, Abschlussbericht, 5. 4. 1942: R 69/210, više izveštaja o iseljavanju folksdojčera iz Grčke, od aprila 1942.

²⁴⁰ BA, R-49, Bd. 85, cit. izveštaj »Die Ostumssiedlung« 1. 1/1943: Slobodan Milošević, Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941—1945, Beograd 1981, p. 343—348; Dušan Biber, Kočevski Nemci med obema vojnama, Zgodovinski časopis, 17/1963, p. 26. i Nacizem in Nemci v Jugoslaviji, Ljubljana 1966, pp. 213—224; Tone Ferenc, Nacistična, raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941—1945, Maribor 1968, pp. 610—611, 625, 626—629, i 631: Širi arhivski podaci u BA, R 69/196, 207 i 579.

²⁴¹ Dušan Lukač, Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope, knjiga I, 1933—1936, Beograd 1982, pp. 131—133.

radnika bili su važan oslonac nacista u borbi protiv pobunjenog naroda — što je naročito bilo karakteristično na teritoriji Jugoslavije.

Raskol između folksdojčera u Jugoslaviji koji su znatnim delom bili uz okupatora, i većine naroda koji je ustao protiv okupacije već u 1941. godini bio je veoma dubok i oštar. U sve dubljem raskoraku folksdojčerska naselja u ustaničkim krajevima u Jugoslaviji, zbog toga što su bila uporišta nemačkih okupatora i njihovih saradnika i što su se uključivali u nacistički okupacioni sistem (na toj osnovi već do jeseni 1942. u NDH u SS jedinicama i Vermahtu ih je bilo mobilisano 11.236), našla su se na udaru oružanih snaga NOP.²⁴² Zato su Nemci morali početi sa prisilnim izvlačenjem manjih skupina svojih sunarodnika, kao na primer sa pojedinih područja Potkozarja, i to već u 1941. i u prvoj polovini 1942. godine. U vreme snažnog poleta NOP u centralnim oblastima NDH u 1942. godini, naročito u Bosanskoj krajini, Lici, Kordunu i Baniji, naređeno je prvo masovnije iseljavanje folksdojčera iz ovih ustaničkih regiona.²⁴³ Već do polovine oktobra izvršene su pripreme za odlazak folksdojčerskih porodica iz ovih krajeva uz saopštenje da se iseljavanje vrši zbog opasnosti da ne potpadnu pod vlast NOP, kako ne bi bili kažnjavani zbog aktivnog angažovanja na strani Rajha.²⁴⁴ Do kraja oktobra na celom ustaničkom području Bosne formirana su 44 sabirna mesta, gde je bilo prikupljeno ukupno 18.360 lica.²⁴⁵ Transportovanje ovih porodica otpočelo je u otežanim jesenjim uslovima i završeno 11. novembra. Železničke kompozicije i kolone drugih vozila kojima su prevoženi folksdojčeri preko teritorije NDH napadali su partizani.²⁴⁶ Jačanje NOP na teritoriji cele NDH prisililo je Berlin da preduzme potpuno iseljavanje folksdojčera sa teritorije Hrvatske i još oko 5.160 iz Bosne. Ovaj plan je naišao na otpor dela nacističkog vrha, kao i ustaškog režima u Zagrebu, koji su smatrali da se na taj način slabi osnovna snaga u borbi protiv NOP na području NDH.²⁴⁷

²⁴² Slobodan Milošević, o. c. pp. 208—209.

²⁴³ A.J., NAV, T-120, Rol. 208, sn. 161302—310, telegram Kašea, nr. 2634 od 19. septembra 1942. Takođe, Slobodan Milošević, o. c. pp. 191—192. Sirodaci, BA, R 69/1003, planovi i izveštaji o iseljavanju na dan 2. i 3. septembra 1942. i 14. januara 1943.

²⁴⁴ BA, NS, 19, Bd. 41, Volksdeutsche Mittelstelle, Stavovski Brod, izveštaj o iseljavanju iz Bosne od 20. oktobra 1942, takođe, BA, R-69, Bd. 396, Einwandererzentralle Berlin, izveštaj o iseljenju od 26. oktobra 1942; BA, NS, 19, Bd. 41, izveštaj o folksdojčerima u oružanim snagama NDH, novembra 1942.

²⁴⁵ BA, NS, 19, Bd. 41, Izveštaj Lorenca (Lorenz Werner) Himleru, nr. 193, od 10. decembra 1942, sa tabelom. Takođe, A.J., T-81, Rol. 307, sn. 434783—793 i 435063—65 izveštaji o iseljavanju iz Bosne u 1942. godini.

²⁴⁶ BA, 19, Bd. 41, VOMI, izveštaj iz Slavonskog Broda o iseljavanju, od 31. oktobra 1942; takođe, BA, NS, 19, Bd. 41, Plan transportovanja; A.J., NAV, T-81, Rol. 307, sn. 435161—68, VOMI Berlin, izveštaj o iseljavanju folksdojčera od 10. decembra 1942.

²⁴⁷ BA, 19, Bd. 41, plan daljnjeg iseljavanja i izveštaj Lorenca Himleru o iseljavanju folksdojčerima od 27. marta 1943; Takođe, AVII, Bon, Rol. 8, sn. 434—435 izveštaj o iseljavanju iz Bosne i Slavonije, nr. 522 od 4. novembra 1942; Slobodan Milošević, o. c. pp. 192—193.

Poslanik Kaše je pokušavao da odloži iseljavanje, pravdajući to privrednim razlozima, otežanim transportom u zimskim uslovima i potrebom da se ugroženi regioni zaštite od jedinica NOP. Međutim sve intenzivnije širenje NOP i u oblastima gde su živele veće skupine folksdojčera prisiljavalo je Berlin na nastavak započete akcije. Početkom 1943. na udaru snaga NOV i POJ našle su se brojne grupacije Nemaca u Slavoniji i u Liječvu polju. Predlagano je da se hitno iseli oko 23.000 folksdojčera iz najugroženijih delova Slavonije i oko 5.000 iz Bosne. Međutim, nije postojala saglasnost ni o samom iseljavanju kao ni o mestima naseljavanja prikupljenih folksdojčerskih porodica. Da bi se našao neki kompromis između onih koji su bili za hitno iseljavanje i onih koji su bili protiv njega (pravdajući to nizom razloga privrednog i drugog karaktera, posebno potrebom da se odbrane pojedini delovi NDH) nađeno je srednje rešenje — da se folksdojčeri ne preseljavaju u Rajh, već da se grupišu u pojedinim regionima na području NDH. Isticalo se mišljenje da treba okupiti nemački živalj naročito u neposrednom zaleđu Beograda, u Sremu, gde je spontano došlo do prikupljanja ugroženih folksdojčera. Prema nekim izvorima, u tom regionu je tada bilo 25.000 folksdojčera prema 10.000 koliko ih je bilo do rata. U Zemunu je li to vreme bilo oko 12.000, prema 8.000, koliko ih je tu živelo do rata. Ovo mišljenje je potkrepljeno argumentom da je potrebno angažovati folksdojčere za zaštitu sve ugroženije železničke saobraćajnice od Beograda prema Zagrebu.²⁴⁸ Unutarnja migracija folksdojčera stvarala je Nemačkoj nove probleme, pored ostalog i zbog njihove izloženosti sve jačim udarima jedinica NOV i POJ koje su operisale u Sremu i drugim rejonima gde su folksdojčeri okupljani.²⁴⁹

Neusklađenost politike iseljavanja folksdojčera iz svih delova Jugoslavije trajala je sve do proleća 1944. godine. Među protivnicima izvlačenja ovog živilja sa ugroženih terena ili onih koji su to mogli postati bili su ustaški vrh u NDH i deo nemačkih predstavnika u Zagrebu sa Kašcom na čelu.²⁵⁰ Da bi dokazali slabe rezultate ove akcije, navođeni su podaci o žrtvama i gubicima folksdojčera i u novim područjima u koja su bili preseljeni, ili su to isto doživeli u samom procesu evakuacije iz ugroženih područja.²⁵¹ Ministarstvo inostranih poslova Nemačke, na temelju podataka dobijenih od poslanstva iz Zagreba, kritikovalo je 1. aprila 1944. brzopletost SS i nemačke policije u NDH, konkretno generala SS Kamberhofera i vođu nemačke narodnosne grupe u Hrvatskoj Branimira Altgajera

²⁴⁸ Slobodan Milosevic, o. c. pp. 204. 208—209; BA, R, Bd. 69, policijski izveštaj o glasinama o iseljavanju svih folksdojčera iz NDH- nr. 1637, od 20. maja 1943; AVII, Potsdam, Rol. 2, sn. 268a—269, telegram iz Zagreba upućen Ribentropu, nr. 1321, od 29. marta 1943.

²⁴⁹ BA, R-49, Bd. 85, izveštaj o toku iseljavanja iz Jugoslavije od 1. juna

i policijski izveštaj o problemima oko iseljavanja od 23. juna 1943.

²⁵⁰ BA, NS, 19, Bd. 41, Stab Reichsfürera, nr. 193 od 17. marta 1943, izveštaj o iseljavanju. Takođe, AVII, »London«, Rol. 4, sn. H 299769—771, telegram Kašea, nr. 471, od 29. marta 1944.

²⁵¹ AJ, NAV, T-71, Rol. 60, sn. 382254—272, 382284—302 i 382406—424, izveštaji o stanju iseljavanja folksdojčera na dan 1. jula, 1. oktobra i 31. decembra 1943.

(Altgajer) koji su do tada bez širih priprema i konsultacija sa nadležnim organima preselili iz oko 30 ugroženih opština oko 25.000 folksdojčera, većim delom u Srem i u susedna područja, čime je oslabljena odbrana napuštenih rejona, a istovremeno pojačana ugroženost ovih Nemaca u novonastanjenim krajevima.²⁵²

Centrala SS u Berlinu uzela je u odbranu svoje institucije u NDH. Organizator iseljavanja Lorenc (Werner Lorenz) je 12. aprila odgovorio da se nije uopšte radilo o preseljavanju, već o privremenoj evakuaciji nemačke narodnosne grupe iz pojedinih regiona u NDH gde se ustaški režim nije založio za pružanje zaštite ugroženim folksdojčerskim porodicama.²⁵³ Nekoliko dana kasnije Centrala za nemačku narodnost u inostranstvu (VOMI), zbog sve većih žrtava među folksdojčerskim porodicama u NDH, koje su iznosile oko 1.500 poginulih članova nemačke nacionalne grupe, dala je inicijativu da se što pre nastavi njihovo iseljavanje sa teritorije NDH.²³⁴

Brzo napredovanje jedinica Crvene armije preko Ukrajine i oslobađanje okupiranih krajeva i zemalja u jugoistočnoj Evropi usloveli su novu, treću po redu fazu brzog prikupljanja i evakuacije velikog broja pripadnika nemačke narodnosne grupe da bi se izbegle očekivane mere odmazde zbog masovne podrške koju su folksdojčeri pružili nemačkim okupatorima i kvislinzima u toku proteklih ratnih godina.²⁵⁵

Planovi o izvlačenju svih folksdojčera iz područja koja su se našla pred naletom Crvene armije od tada pa do kraja rata nisu izvršavani, pre svega, zbog brzine napredovanja sovjetske armije i jačine njenih udara. Tako je plan o izvlačenju oko 200.000 folksdojčera iz Transistrije (jugozapadne Ukrajine) i oko 350.000 iz Rumunije ostao zabeležen samo na papiru.²⁵⁶

Savetnik u Ministarstvu inostranih poslova Nemačke Taden u izveštaju od 5. maja 1944. o. već započetoj evakuaciji oko 135.000 folksdojčera iz Transistrije nabraja mnogobrojne teškoće na koje nailazi ova lavina izbeglica. Pored ostalog, on navodi stalan pritisak s fronta i udare avijacije, teškoće oko prevoza i transporta ne samo imovine, nego čak i ljudi, napominje da stradaju prilikom prelaska preko reka i da vlada oskudica u hrani.²⁵⁷

Evakuacija u toku leta i početkom jeseni iz Besarabije, delova Rumunije, naročito iz Banata i severoistočnih delova Mađarske imala je još manje uspeha. Na primer, do 11. oktobra 1944. iz oba dela

²⁵² Zb. NOR, XII/4, nr. 39, pp. 179—180.

²⁵³ AVIJ NAV, T-175, Rol. 21, sn. 2526718—21, izveštaj Lorenca od 12. aprila 1944.

²⁵⁴ ADAP, E/VII, nr. 344, pp. 644—646. Takode, AVII, »London«, Rol. 4, sn. H 299732—35, izveštaj od 19. aprila 1944.

²⁵⁵ BA, R-49, Bd. 86, statistički pregled o stanju iseljavanja na dan 1. januara 1944.

²⁵⁶ BA, R-49, Bd. 86, statistički pregled o iseljavanju na dan 1. juna 1944. Takode, AJ, NAV, T-71, Rol. 60, sn. 382702—06, iseljeni u prvom kvartalu 1944; AVII, »London«, Rol. 4, sn. H 299766—67, zabeleške Stengrahta o stanju iseljavanja, nr. 552, od 1. aprila 1944; ADAP, E/VIII, nr. 204, pp. 397—398.

²⁵⁷ ADAP, E/VIII, nr. 7, pp. 18—19.

Transilvanije, rumunskog i mađarskog, a takođe i iz severoistočnih delova Mađarske, bilo je stiglo u Rajh samo oko 80.000 folksdojčera.²⁵⁸ Neuspesi u izvlačenju folksdojčera iz ovih krajeva preneli su se i na skupine folksdojčera u Vojvodini. U oktobru 1944. sovjetske trupe su nastavile brz i nezadrživ prodor u jugoslovenski deo Banata, oslobađajući grad za gradom. Tako je 1. oktobra oslobođena Bela Crkva, sutradan Vršac i Petrovgrad (Zrenjanin), zatim 6. oktobra Pančevo i Velika Kikinda, da bi već 10. oktobra ove trupe izbile na Tisu i oslobodile celi Banat. Isti tempo napredovanja imale su sovjetske trupe severnije, kroz istočne delove Mađarske.²⁵⁹ U ovakvim uslovima bilo je nemoguće sprovesti bilo kakav plan organizovanog izvlačenja folksdojčera na zapad. Iz jugoslovenskog dela Banata uspela je u toku nekoliko prvih dana oktobra evakuacija preko Tise samo oko 35.000 folksdojčera od ukupno 120.000, koji, zbog otežanog transporta preko Bačke (jer je i ona bila pred neposrednim udarom trupa Crvene armije i snaga NOV i POJ), nisu bili sigurni da će stići do cilja.²⁶⁰

Sa delova Jugoslavije zapadno od Tise, a naročito iz Srema Baranje i Slavonije odvijala se nešto organizovanija akcija iseljavanja nemačke nacionalne grupe. Poslanik Kaše, koji se ranije suprotstavljao iseljavanju folksdojčera iz pojedinih krajeva Bosne i Hercegovine i Hrvatske, odmah po ispadanju Rumunije i Bugarske iz osovinskog tabora, tražio je da se pristupi brzim pripremama za evakuaciju nemačke skupine sa teritorije Jugoslavije.²⁶¹ Po direktivi rajhsfirera SS i šefa nemačke policije Himlera, poslove oko evakuacije folksdojčera sa teritorije NDH, najpre iz istočnih oblasti, Srema i istočne Slavonije, preuzeo je sada šef nemačke policije u NDH general Kamerhofer. U saradnji sa štabom 2. oklopne armije, on je izradio plan evakuacije oko 150.000 folksdojčera iz Srema i Slavonije i podelio ga u tri faze. Prva faza predviđala je napuštanje teritorije Srema do 4. oktobra, druga, evakuaciju iz istočnog dela Slavonije do 13. oktobra, a treća, evakuaciju iz srednje Slavonije, Bosne i Hercegovine — do 22. oktobra 1944. godine.

Na isti način pristupilo se pripremama za evakuaciju zapadnih delova Mađarske i Bačke, koja je bila pod mađarskom aneksijom, ali ona nije vođena onako uspešno kao što je to činjeno u Sremu.²⁶² Razlog je bio što Nemci nisu računali na brzo povlačenje iz Ma-

²⁵⁸ AJ, NAV, T-120, Rol. 1757, sn. E 025413—16, pregled iseljenih do 11. oktobra 1944. Više o teškoćama prilikom evakuacije folksdojčera iz Rumunije, Mađarske i Jugoslavije, BA, Ost-dok. 16/4, 9, 14, 38, 45, 52, 151, 152, 155, 164, 167, 171, 172, 173, 174, 175 i 193. Takođe, Rudolf Mühlfenze Geflohen und vertrieben. Augenzeugen Berichten, Athenäum 1981, pp. 75 i 150.

²⁵⁹ Vojvodina u Narodnooslobodilačkoj borbi... p. 367.

²⁶⁰ A VII, nemačka dokumenta, K-27A, 6/2, Formiranje 53 marševske kolone za izvlačenje folksdojčera: AJ, NAV, T-120, Rol. 1757, sn. E 025417, izveštaj od 11. oktobra 1944. BA, Ost.-dok. 16/4, 9, 14, 16, 45 i 167.

²⁶¹ Bogdan Krizman, Ustaše i Treći Reich... knjiga 2, pp. 145—149. Takođe, ADAP, E/VIII, nr. 231, pp. 442—443.

²⁶² Zb. NOR, XII/4, nr. 194, pp. 781—782: ADAP, E/VIII, nr. 269, pp. 498—499: BA, R 59/404, fol. 1. Zwischenlagebericht, Oktober 1944, od 1. novembra 1944.

đarske na zapad, verovatno zbog toga što su u ovoj zemlji planirali novu, milionsku armiju, pomoću koje bi zaustavili nadiranje Crvene armije. Tek 7. oktobra, kada su sovjetske trupe već osvojile istočne delove Mađarske i izbile na Tisu, šef nemačke policije u Mađarskoj general SS Vinkelman, specijalni izaslanik Rajha Vezenmajer i vođa folksbunda u toj zemlji Baš (Franz Basch) pokrenuli su žilavu akciju za prikupljanje i evakuaciju ispred linije fronta brojnih folksdojčerskih skupina razasutih po Mađarskoj. Do polovine oktobra 1944. izvršeno je prikupljanje i formiranje transportnih kolona u svim ugroženim predelima. Međutim, iz istočnih delova Mađarske, naročito iz oblasti Satmar i šireg područja Karpata, zbog brzine prodora Crvene armije nije izvršena evakuacija Nemaca. Bez šire organizacije, krećući se spontano i u manjim grupama ispred linije fronta, iz ovih krajeva izvuklo se samo oko 15⁰/o Nemaca.⁵⁶³

S obzirom na povećanu angažovanost transportnih sredstava za potrebe fronta, postojale su male mogućnosti za železnički transport ili prevoz kamionima mase nemačkih izbeglica. U takvim uslovima formirane su kolone zaprežnih vozila, duge i po 120 kilometara, koje su se, izložene udarima avijacije i drugim ne- daćama — kiši, zimi, gladi — lagano kretale na sever. U kolonama je bilo najviše dece i žena, a zbog nastojanja da se zaprežnim kolima preveze što više namirnica i ostale robe najveći broj tih izbeglica je morao ići pešice.

Najviše bačkih folksdojčera išlo je preko Sombora i Bezdana na sever prema Baji i Kalaču, prelazeći s naporom nadošli Dunav. Početkom novembra 1944, u vreme kada se formirao sremski front, na desnoj strani Dunava, na prostorima zapadne Mađarske, bila je prikupljena glavnina iseljenika iz Mađarske, koja je zajedno sa onima iz anektiranih područja brojala oko 120.000; od toga je novih izbeglica sa područja Bačke bilo oko 60 do 70.000. Plan o iseljavanju iz Mađarske, iako je za to bilo nešto više uslova i vremena nego u slučaju Rumunije, nije ni približno ostvaren, jer su nacisti bili ubeđeni da će uspeti da stabilizuju front u srednjoj Mađarskoj.²⁶⁴

Najorganizovanija evakuacija je obavljena u Sremu i delovima Slavonije. Prvo su prikupljene i delimično posiate namirnice, odevm predmeti, dragocenosti, stoka i druge pokretne vrednosti, a za ovim ešelonima je krenulo ljudstvo. Neki od ovih iseljenika putovali su železnicom, a ostali zapregom — preko Hrvatske za Austriju i dalje za Nemačku.²⁶⁵

O broju evakuisanih folksdojčera iz zemalja jugoistočne Evrope u jesen 1944. u izveštajima, kao i u istraživačkim radovima koji

²⁸³ ADAP, E/VIII. nr. 269, p. 498.

²⁶⁴ Josip Mirnić, *Nemci u Bačkoj u drugom svetskom ratu*. Novi Sad 1974. pp. 330—331; takode. Johann Böhm, *Das Nationalsozialistische Deutschland und die Deutsche Volksgruppe in Rumänien, 1936—1944*, Frankfurt am Main i dr. pp. 204—209.

²⁶⁵ AJ, NAV, T-120, Rol. 1757, sn. E 025417. Takode, Zb. NOR, XII/4, nr. 194, pp. 781—789.

su kasnije nastali, zabeleženi su različiti podaci. U izveštajima nemačke provenijencije, a naročito u memoarskim radovima i sećanjima preživelih folksdojčera koji su posle rata bili u logorima, podaci se znatno razlikuju od onih koji su dati u dokumentima provenijencije zemalja iz kojih su folksdojčeri iseljavani. Nepouzdanim i dosta različitim podacima doprinosile su, a doprinose i danas objektivne poteškoće, jer je u tim prenapregnutim danima burnih događaja na jugoistoku Evrope, bilo teško utvrditi bilo kakve podatke, pošto su sačuvani vrlo oskudni fondovi izvorne arhivske građe.

Pouzdanost se može zaključiti da je zbog iznenadnog i brzog prodora Crvene armije iseljavanje folksdojčera najlošije obavljeno u Rumuniji. Ne računajući pripadnike ove grupacije sa sovjetskih teritorija koje su bile u toku rata priključene Rumuniji, od oko 530.000 rumunskih folksdojčera²⁶⁶ evakuisano je samo oko četvrtina. U taj broj spada 40—50.000 onih koji su ranije iseljeni sa područja Rumunije, zatim oko 13.000 u SS jedinicama i oko 7.000 u rumunskoj armiji.²⁶⁷ Prema izveštaju rukovodioca inostranog odeljenja II u ministarstvu inostranih poslova Nemačke Vagnera (Horst Wagner), do 16. oktobra 1944, do kada se akcija iseljavanja iz Rumunije mogla sprovesti (jer je posle toga Rumunija bila oslobođena), iseljeno je iz transilvanskog dela 55.000 od oko 200.000 folksdojčera koji su tu živeli prema nacističkim statistikama. Iz rumunskog dela Banata u kome je živelo oko 300.000 folksdojčera bilo je iseljeno još manje, samo oko 30.000 zajedno sa ranije iseljenim porodicama.²⁶⁸ Nešto uspešnije se odvijalo iseljavanje iz Mađarske. Od oko 620.000 folksdojčera u ovoj zemlji, ne računajući delove jugoslovenske teritorije koje je 1941. anektirala Mađarska,²⁶⁹ uspelo se iseliti ukupno oko 190.000.²⁷⁰ Jedan od razloga što je dosta njih ostalo u Mađarskoj treba tražiti u činjenici da se iseljavanje najvećeg broja trebalo obaviti krajem 1944. i početkom 1945, a tada su mogućnosti prijema novih doseljenika u Nemačku i Austriju već bile znatnim delom iscrpljene. Nije zanemarljiva ni činjenica da se to dešavalo u vreme sigurnog kraha Rajha, pa više nije postojala motivacija za iseljavanje. Uostalom, mađarski folksdojčeri bi najmanje odgovarali, zbog

²⁶⁶ U knjizi, *Geschichte der Donauschwaben, Band 3, Volksgeschichte der Donauschwaben in Rumänien* vom M. Annabringa, Stuttgart, 1956, p. 56, piše da ih je u to vreme bilo u Rumuniji oko 630.000. Podaci dati u drugim dokumentima ili radovima kreću se približno oko tog broja: AJ, NAV, T-120, Rol. 1757, sn. E 025417; AVII- »London«, Rol. 4, sn. 210; Documents on the Expulsion of the Germans from Eastern-Central-Europe, Bon, 1961, Vol. III, p. 5; Dušan Lukač, Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope ... knjiga I, p. 133.

²⁶⁷ Jahrbuch der Weltpolitik 1944, Junker und Dunnhaupt Verlag, Berlin 1944, p. 482; M. Annabring, o. c. p. 56; AJ, NAV, T-120, Rol. 1757, sn. E 025417.

²⁶⁸ AVII, »London«, Rol. 1, sn. H 297379—81, Izveštaj, Ini. II, nr. 621, od 16. oktobra 1944; DASIP, NAV, T-120, Rol. 3155 VOMI, izveštaj za novembar 1944, nr. 207, od 22. decembra 1944. Uporedi, G. C. Paikert, The Danube Swabians ... pp. 254—283; Hans Hartl, Das Schicksal des Deutschtum in Rumänien, 1938—1945—1953, Würzburg 1958, pp. 5—71.

²⁶⁹ Dušan Lukač, o. c. p. 132.

²⁷⁰ Josip Mirnić, o. c. 331 i 328; Lorant Tilkovski, o. c. pp. 338 i 347. G. C. Paikert, The Danube Swabians ... pp. 146—172.

aktivnog učešća na strani nacizma, jer su među pripadnicima nemačkog naroda na Jugoistoku pokazali najslabiju aktivnost na strani Rajha, pa nisu imali razloga da se sklanjaju.

Prvo i delimično uspelo iseljavanje folksdojčera preko Mađarske u 1944. izvršeno je iz Banata početkom oktobra, odatle ih je (od oko 120.000) izbeglo preko Tise samo 35.000 dok se oko 30.000 članova porodica pripadnika SS jedinica i Vermahta iz Banata još ranije preselilo u Rajh.²⁷¹

Iz Bačke se od oko 170.000 folksdojčera u toku oktobra 1944. evakuisalo na sever preko Mađarske oko 60 do 70.000, dok je oko 40.000 ranije otišlo na rad u Rajh i Mađarsku, ili su se, kao članovi porodica pripadnika SS jedinica, iselili u Rajh. U Bačkoj je ostalo oko 60 do 70.000 folksdojčera,²⁷² od kojih je jedan deo svojom voljom izbegao evakuaciju i ostao na vlastitim ognjištima.²⁷³

Iz Bosne i Hercegovine i Srema i Slavonije otpremljeno je do 7. novembra 1944. oko 90.000 žitelja računajući i one pripadnike SS jedinica čije su porodice preseljene ranije u Austriju ili u Nemačku.²⁷⁴ Iseljavanje je nastavljeno do povlačenja Nemaca i u tim krajevima su ostale samo one folksdojčerske porodice čiji su članovi bili uključeni u NOV i POJ (četa »Ernest Telman«) i koji su pomagali NOP ili s njim sarađivali.²⁷⁵

Znatan deo pripadnika nemačke narodnosne grupe upućen iz zemalja Jugoistoka prema Nemačkoj tamo je sporo stizao usled niza otežavajućih okolnosti, a jedan broj nije nikad ni stigao u Nemačku, pošto se zadržao u zapadnim delovima Mađarske ili u Austriji, a zatim se prebacivao u druge evropske zemlje, dok se izvestan deo u vreme pada Rajha vratio u svoje krajeve, naročito se to odnosilo na one iz Mađarske. U izveštaju ministarstva inostranih poslova Rajha od 1. novembra 1944. godine, u jeku najmasovnijeg i najvećeg egzodusa folksdojčera, javljeno je da je granicu Nemačke prešlo do tada samo oko 150.000 lica, što je bilo veoma malo i u odnosu na broj onih koji su krenuli izbegličkim stazama.²⁷⁶

²⁷¹ AJ, NAV, T-120, Rol. 1757, sn. 297379—81, izveštaj šefa inostranog odeljenja II u AA, Vagnera od 16. oktobra 1944; Lorant Tilkovski, o. c. pp. 327 i 334. Uporedi: Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-mitteleuropa, Band V, Disseldorf 1961, p. 64 E—67 E.

²⁷² AVII, nem. dokumenta, K-5, izveštaj 2. oklopne armije o iseljavanju iz Srema, nr. 006 od 6. januara 1945; takode, »Bon«, Rol. 8, sn. 2927, izveštaj o evakuaciji od 11. oktobra 1944; Lorant Tilkovski, o. c. pp. 328 i 334; Josip Mirnić, o. c. pp. 330—331. Uporedi, Dokumentacion der Vertreibung der Deutschen ... pp. 67 E—72 E.

²⁷³ Josip Mirnić, o. c. pp. 330—332. Rudolf Mühlfez, o. c. pp. 73—75 i 157.

²⁷⁴ ADAP, Emil, nr. 330, p. 623; Zb. NOR, XII/4, nr. 194, pp. 784—789. Takode, DASIP, NAV, T-120, Rol. 3155, sn. E 518511, VOMI, nr. 207, izveštaj od 22. decembra 1944; AVII, nem. dokumenta, K-5, Izveštaj 2. oklopne armije, nr. 110, od 14. oktobra, o evakuaciji iz Srema. Uporedi, Dokumentation der Vertreibung ... band V, pp. 72 E—89 E.

²⁷⁵ Q Nemačka-borcima među jugoslovenskim partizanima vid. Nail Redžić, Telmanovci, Narodna armija, Beograd 1984.

²⁷⁶ AVII, »London«, Rol. 4, sn. H 299303—04, izveštaj o broju evakuisanih u Rajh na dan 1. novembra 1944; takode, DASIP, NAV, T-120, Rol. 3155, VOMI, nr. 207, sn. E 518513, izveštaj o iseljavanju za novembar 1944.

Deo nemačke narodnosne grupe iz zemalja jugoistočne Evrope koji pod uticajem više činilaca nije uspeo da pođe na sever i domogne se granica Nemačke bio je izložen određenim merama pobednika i nije bio podjednako prihvaćen kod novih režima narodne demokratije u oslobođenim zemljama jugoistočne Evrope — što je zavisilo od angažovanja dela folksdojčera u aktivnoj podršci okupacionom sistemu i domaćim kvislinškim režimima. Mere odgovornosti bile su strože u zemljama gde je bilo masovnije učešće folksdojčera na strani nemačkih nacista, na primer u Jugoslaviji. U Mađarskoj gde je bila manje izražena aktivna podrška nemačkom Rajhu, što se vidi i na osnovu podataka da je u dve regrutacije u SS jedinicama u toj zemlji od oko 600.000 folksdojčera (sem anektiranih područja) do kraja 1943. bilo uključeno samo 22.125 vojnika, u Vermaht 1.729 i u Honved oko 35.000,²⁷⁷ i mere odgovornosti za saradnju sa okupatorom bile su blaže. Posledica slabijeg angažovanja mađarskih Nemaca na strani nacista bilo je slabljenje njihovog interesovanja za iseljavanje pri kraju rata, iako su, s obzirom na geografski položaj, imali povoljnije uslove za prelazak u Austriju ili Nemačku. Veliki broj ovih građana nije imao razloga da se plaši pobednika, ostajao je kod svojih kuća uz susede Mađare.²⁷⁸

7. POOŠTRENA EKSPLOATACIJA ZEMALJA JUGOISTOČNE EVROPE U POSLEDNJOJ FAZI DRUGOG SVETSKOG RATA

Totalni rat, koji je Hitler posle poraza pred Staljingradom odabrao kao jedini mogući put, zahtevao je duboke promene u ukupnim odnosima Rajha i zemalja jugoistočne Evrope, a posebne u privrednim vezama Rajha sa tim zemljama.²⁷⁹ Slabila je i poslednja nit partnerske saradnje sa okupiranim zemljama, koja je delimično postojala u domenu spoljnotrgovinske razmene, a u ukupnim odnosima sa svim zemljama rasla je uloga vojske, SS jedinica i nemačke policije. Ostaci delimične partnerske saradnje Nemačke i satelitskih zemalja takođe su slabili, metode razgovora i nagađanja ustupile su mesto diktatu, no, i pored sve težih unutrašnjih prilika, kontingenti sirovina za nemačku privredu su rasli. Radi šire eksploatacije ovog važnog regiona, posebno posle kapitulacije Italije i smanjenja mogućnosti za dobavljanje sirovina sa Istoka, izvršena je reorganizacija vojnoprivrednih ustanova na Jugoistoku, u kojoj su proširene

²⁷⁷ Documents on the Expulsion of the Germans from Eastern-Central-Europe. Vol. II, The Fate of the Germans in Hungary, Bonn 1961, p. 35.

²⁷⁸ Alfred Bohmann, Bevölkerung und Nationalitäten in Südost-Europa, Verlag Wissenschaft und Politik, Köln 1969, pp. 194, 395; Peter E. Nasarski, Wege und Wandlungen, Die Deutschen in der Welt heute, 1. Westkreuz-Verlag /Berlin, Bonn, 1981, p. 320; DASIP, NAV, T-120, Rol. 3155, sn. 518506—532, VOMI, izveštaj za novembar, nr. 207, od 22. decembra 1944, p. 3; AJ, NAV, T-120, Rol. 1757, sn. E-025420—21, izveštaji o kretanju kolona evakuisanih u oktobru 1944. Lorant Tilkovszky, o. c. pp. 336—338.

²⁷⁹ Drugi svetski rat... knjiga III, p. 304. Takođe, šire, Piter Calvacoressi and Guy Wint, Total War, Causes and Courses of the Second World War, Penguin Books 1972, pp. 435—542.

kompetencije odgovarajućih organa za pojedine zemlje i regione, kako bi prikupljanje i isporuka sirovina tekle brže, sigurnije, redovnije i u sve većim količinama.²⁸⁰ Posredstvom poverenika za privredu, komisija, inspektora i na razne druge načine, Nemci su stavili pod kontrolu čitav privredni mehanizam, od privrednih ministarstava do pojedinih preduzeća. Pokušaji vlada u satelitskim zemljama da sačuvaju deo privredne samostalnosti nisu uspevali, jer je Nemačka zbog porasta potreba — bila sve nasrtljivija. Koristeći nadmoć velike sile, skoro uvek je u privrednim odnosima naturala ono što je htela.

Ova tendencija je bila sve izrazitija u spoljnotrgovinskoj razmeni čije normalno funkcionisanje uvek pretpostavlja partnerski odnos. U trgovinskoj razmeni, koja je, kao i ukupna privredna saradnja ovih zemalja sa inostranstvom bila usmerena uglavnom prema Nemačkoj, najveći obim je postignut u toku 1943. godine, kada ukupni izvoz iz zemalja jugoistočne Evrope za Nemačku dostiže cifru od preko milijardu i 794 miliona RM. Ukupan uvoz zemalja jugoistočne Evrope iz Nemačke u toj godini, zahvaljujući masovnom uvozu naoružanja, iznosio je dve milijarde i 752 miliona RM — što je činilo aktivu na strani Nemačke u iznosu od blizu 950 miliona RM. Pad ukupne razmene sa zemljama jugoistočne Evrope u 1944. godini uslovljen je mnoštvom činilaca: izmicanjem većine ovih zemalja ispod kontrole, od jeseni 1944. godine; preorijentacijom znatnog obima robe, predviđene za razmenu na direktnu eksploataciju i pljačku; porastom otpora u ovim zemljama, a naročito u Jugoslaviji, Grčkoj i Albaniji, gde je razvoj oslobodilačke borbe sprečio odliv znatnog dela sirovina i druge robe.²⁸¹ I sadržinski je dolazilo do znatnih promena. Sve veće stavke u uvozu nemačke robe u zemlje jugoistočne Evrope zauzimali su ratna oprema i naoružanje, a u izvozu iz ovih zemalja u Nemačku — agrarni proizvodi, rude i druge sirovine potrebne za nemačku ratnu industriju.²⁸²

Militarizacija privrede intenzivno je vršena u zemljama u kojima je jačao narodnooslobodilački pokret, posebno u Jugoslaviji, gde se oslobodilačka borba u 1943. godini proširila na sva područja i pretvorila u pravi rat. Time su bili veoma ugroženi izvori privrednih bogatstava ove zemlje značajni za Nemačku; među njima su važne stavke činili agrarni proizvodi i pojedine rude, a posebno: bakar, olovo, cink, gvozdена ruda, molibden, nafta i hrom.

U uslovima oslobodilačkog rata u Jugoslaviji 1943. godine sa oslobođenih područja koja su se prostirala do samih gradova i značajnih komunikacija koji su bili stalno pod kontrolom jedinica NOV i POJ, bilo je teško prikupljati agrarne proizvode — žito, povrće, voće, posebno stoku, koja se uvek mogla skloniti u šume i oslo-

²⁸⁰ Zb. NOR, XII/3, nr. 152, pp. 609—611.

²⁸¹ PA, HA Pol, Handakten, Sammlung Wäldern 1972—1944, Spoljnotrgovinska razmena 1943, nr. 1314 od 19. septembra 1944.

²⁸² BA, Koblenz, R-63, Bd. 251, Spoljnotrgovinska razmena Nemačke sa zemljama jugoistočne Evrope: takođe, R-24, Bd. 85, nemačka razmena po vrstama robe; AJ, NAV, T-71, Rol. 14, sn. 404906—15, izveštaj o težini i vrednosti razmene sa zemljama jugoistočne Evrope do 1943.

SPOLJNOTRGOVINSKA RAZMENA NEMAČKE SA ZEMLJAMA JUGOISTOČNE EVROPE 1941—1945. (U MILIONIMA)*

Zemlja	Oblik razmene	Valuta	1941	1942	1943	1944	Ukupno
Mađarska	Uvoz	RM	351,2	540,9	615,3	429,4	1.936,8
	Izvoz	"	349,9	430,8	672,0	447,6	1.900,3
Rumunija	Uvoz	"	346,6	428,7	323,4	172,9	1.271,6
	Izvoz	"	434,9	716,1	994,9	442,8	2.588,7
Bugarska	Uvoz	"	187,4	286,1	292,9	302,9	1.069,3
	Izvoz	"	260,4	289,1	367,4	278,1	1.195,0
Turska	Uvoz	"	81,8	100,3	161,4	100,6	444,1
	Izvoz	"	25,8	109,4	249,1	65,9	450,2
NDH	Uvoz	"	35,0	74,7	104,2	48,9	262,8
	Izvoz	"	54,8	175,0	319,4	490,2	1.039,4
Srbija	Uvoz	"	43,8	120,8	192,6	90,5	447,7
	Izvoz	"	13,2	44,0	70,3	52,3	179,8
Grčka	Uvoz	"	81,2	130,0	103,5	22,3	337,0
	Izvoz	"	10,5	58,6	75,7	54,5	199,3
Albanija	Uvoz	"		1	1	1	3,0
	Izvoz	"	4	5	4	1	14,0
Ukupno	Uvoz		1.127,0	1.682,5	1.794,3	1.168,5	5.772,3
	Izvoz		1.153,5	1.828,0	2.752,8	1.832,4	7.566,7

* Podaci u ovoj tabeli su proveravani i dopunjavani na temelju niza izvora ali je najveća pažnja poklonjena studiji poznatog privrednog istoričara Holma Sundhausena, Wirtschaftsgeschichte Kroatiens ... p. 368.

bodene krajeve u vreme neprijateljskih ofanziva. Pa i tamo gde nije bilo partizanskih jedinica seljaci su sklanjali i sakrivali rezerve i viškove svojih proizvoda. U ovakvim uslovima organi kvislinških vlasti nisu više uspevali da prikupe određene količine agrarnih proizvoda niti je okupator pomoću nametnutih ugovora mogao da ostvari izvoz dovoljan za izmirenje potreba ishrane vojske i radnika I pored toga što se već od početka 1943. u prikupljanje poljoprivrednih viškova uključuju nemačka vojska i policija,²⁸³ planovi eksploatacije (pogotovo žita) nisu ispunjavani, izuzimajući neke ravničarske krajeve, kao što je bio Banat odakle su Nemci direktno preuzimali sve viškove žita i drugih prehrambenih artikala. Nisu mnogo pomogle ni dobro organizovane i smišljene Nojbahterove akcije. Primajući razne političke mere, on je pokušavao da poboljša prikupljanje žitarica u vreme vršidbe. Uprkos njegovom angažovanju po dolasku u Beograd u leto 1943. godine u toku vršidbe na teritoriji cele Srbije, uključujući i Banat, prikupljeno je samo 76.000 tona pšenice.²⁸⁴ Da bi se došlo do većih količina, morale su, uz angažovanje policije, biti pooštrene mere kontrolisanja prikupljanja. Na taj način su u Srbiji do kraja oktobra 1943. sakupljene nove količine žita, ukupno 196.000 tona pšenice, 220.000 tona kukuruza, 7.700 tona ječma i 18.000 tona zobi, što je u odnosu na očekivane količine koje je trebalo izvesti u Nemačku i druge zemlje bilo veoma malo.²⁸⁵

Na žitnim poljima u NDH, i pored bolje organizacije i zaštite koju je pružao ustaški režim, ali zbog snažnog delovanja NOP, Nemci nisu uspeali ni približno da ostvare svoje planove o prikupljanju i izvozu žita. U 1943, kada se još uvek moglo oružanom silom doći do žita na poljima, prikupljeno je otkupom ili na silu oduzeto samo 199.760 tona pšenice — što je bilo nedovoljno, jer je pored nekoliko stotina hiljada nemačkih i domobransko-ustaških vojnika, trebalo u gradovima hraniti i oko 230.000 izbeglica koje su delom izbegle iz krajeva gde su imali uticaj četnici, pa su bežale od njihovih progona, a delom su, zavedene neprijateljevom propagandom, pobege ispred snaga NOV i POJ sa oslobođene teritorije.²⁸⁶

Tačni podaci o količinama dobij enog žita i drugih prehrambenih proizvoda u pojedinim krajevima Jugoslavije u ovim godinama, kao i o njegovoj dobrovoljnoj ili prisilnoj raspodeli teško da će ikada moći da bude utvrđeni, jer je sejavao svako ko je mogao, a žnjeo samo onaj čije su puške dominirale na poljima u vreme žetve. Međutim, znamo da na širokim područjima oslobođene teritorije, i pored stalnih borbi i uništavanja dobara, pa i otežanih uslova ishrane, nije bilo masovnog umiranja od gladi što se češće dešavalo u gradovima koji su bili pod vlašću okupatora i kvislinga. Slično je bilo i sa drugim sirovinama, rudama i ostalim izvorima značajnim za ratnu industriju. Krajem 1943. nemačke institucije na Jugoisto-

²⁸³ Zb. NOR, XI/3, nr. 40, p. 187, 122, p. 512, 145, pp. 588—589; ADAP, E/V, nr. 335, p. 674.

²⁸⁴ Zb. NOR, XII/3, nr. 122, p. 512.

²⁸⁵ Zb. NOR, XII/3, nr. 126, p. 524: Milan Borković, o. c. knjiga 2, p. 118.

²⁸⁶ Zb. NOR, XII/3, nr. 165, p. 670, XII/4, nr. 12, p. 69.

ku su izveštavale Berlin da NOV i POJ usmerava težište svojih operacija i akcija upravo prema privredno važnim regionima i objektima koji su od posebnog značaja za nemačku ratnu industriju. Rajhsmaršal Gering, koji je bio odgovoran za privredni plan, naredio je 9. decembra 1943. da se po svaku cenu obezbede planirane količine jugoslovenskog bakra, olova, cinka, hroma i druge rude za potrebe nemačke ratne industrije.²⁸⁷

Da bi se ovaj zahtev ispunio, okupaciona vlast, nemačke komande, privredne i druge ustanove preduzele su posebne mere zaštite najznačajnijih rudnika, kakav je bio, na primer, Borski rudnik. I u otežanim uslovima zbog poraza na velikim frontovima i sve jačih udara NOV i POJ, Nemci su uz posebne napore uspeali da održe, pa čak i da nešto povećaju obim proizvodnje rude u Borskom rudniku. Tako je u 1943. ostvaren iskop od 567.000 tona rude u odnosu na 533.924 u 1942. godini.²⁸⁸ Međutim, već krajem 1943. godine počeli su da se množe problemi koji su drastično umanjivali proizvodnju. Pojavio se problem radne snage, koju je sve teže bilo pribaviti a oni koji su tu radili sve masovnije su bežali kućama ili u partizane. Ovo će se događati i u narednoj 1944. godini, kada će samo u aprilu pobeći iz tog rudnika oko 1.500 radnika,²⁸⁹ pa su Nemci na njihovo mesto morali dovoditi Jevreje iz Mađarske i drugih zemalja. Gubici osvojenih teritorija u toj godini i upućenost nemačke ratne privrede na sirovine iz suženog područja evropskog kontinenta, prisilili su Berlin da u 1944. godini posveti još veću pažnju Borskom rudniku. Uz posebne mere i napore ostvaren je u prvim mesecima 1944. zadovoljavajući iskop rude, a u maju i rekord za tu godinu od 38.319. tona.²⁹⁰

U vreme iščekivanog raspada okupacionog sistema u Srbiji krajem leta 1944. Hitler je naređivao da se borski basen brani svim sredstvima, što je rezultiralo time da je deo ovog kompleksa, iako u otežanim uslovima, radio za Rajh sve do 21. septembra, kada se i čitava istočna polovina Jugoslavije nalazila pred snažnim i poslednjim udarom snaga Crvene armije i NOV i POJ. Sve do poslednjih dana oni su izvlačili ovu dragocenu sirovinu i liferovali je prerađivačkim pogonima Rajha.²⁹¹

²⁸⁷ Rajhsmaršal Gering je tada naređivao: »Nemačkoj industriji naoružanja potrebne su veće količine metalne rude od značaja za rat. Stoga treba povećati nabavke sa jugoistoka i pojačati vođenje akcije nemačkih nadležstava i firmi u srpskom, makedonskom i grčkom području«. BA, MA, RW, 29, Bd-35, Der Reichsmarschall, o povećanju uvoza ruda metala sa Jugoistoka. WI/IC, 48, od 9. decembra 1943. Takođe, RW, 29/41, Der Chef Wehrwirtschaftstabes Südost, pregled za III kvartal 1944: AVII, NAV, T-84, Rol. 84, sn. 3641—33, Metallverzeugung aus dem Südosraum, 26. aprila 1944; Zb. NOR, XII/3, nr. 165, p. 667.

²⁸⁸ Zivko Avramovski, Treći Rajh i Borski rudnik, Bor, 1975, p. 273.

²⁸⁹ Ibid. p. 233.

²⁹⁰ Nikola Zivković, Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u drugom svetskom ratu, Beograd 1975, pp. 317—337; takođe, Zivko Avramovski, o. c. p. 249; Zb. NOR, XII/4, nr. 15, pp. 92—94.

²⁹¹ BA, R-7, Abd. 898, Plan proširenja rudnika, 22. juna 1944 Zb. NOR, XII/4, nr. 24, pp. 129—130.

Ništa manje pažnje Nemci nisu posvećivali ni rudnicima olova i cinka u Trepči gde su organizacija iskopa ruda, prerada i izvoz polufabrikata sve do kraja 1943. tekli bez većih zastoja. U 1942. godini, na primer, iskopano je i prerađeno 344.459 tona rude, a u 1943. godini 394.402 tone, po su sve prerađevine, olovni i cinkov koncentrat, pirit i sumpor izvezeni u Nemačku. Međutim, krajem 1943. i u 1944. godini i na ovom području je ojačao NOP pa je pod udarcima jedinica NOV i POJ došlo do smanjenja proizvodnje, prerade i naročito transporta rude. Zato je u 1944. godini, i pored ulaganja dodatnih napora, iskopano i prerađeno svega 273.031 tona rude.²⁹²

Jugoslovensko područje je po iskopu i transportovanju boksita bilo na drugom mestu među zemljama jugoistočne Evrope u snabdevanju Nemačke, odmah iza Mađarske.²⁹³ Bogatim nalazištima boksita u Dalmaciji, naročito onim u regionu zapadne Hercegovine, Nemci su posvećivali veliku pažnju i u vreme kada je to područje pripadalo italij anskoj okupacionoj zoni i bilo osiguravano od italij anskih trupa. U vreme kada je NOP počeo zahvatati i ova područja krajem 1942, a naročito od vremena zimskih operacija početkom 1943, Nemci su osiguravali ovaj region svojim trupama. Zahvaljujući tome, a i angažovanjem većeg broja kamiona i radne snage iz sastava radne organizacije »Tot«, Nemci su u toku 1943. uspeali da ostvare plan koji je predviđen za 1942. godinu, u ukupnoj količini od oko 450.000 tona. Od 1. novembra 1942. do 1. novembra 1943. uspeali su da transportuju blizu 453.000 tona, odnosno svakog meseca u proseku oko 38.000 tona.²⁹⁴ Posle kapitulacije Italije i još šireg razvoja ustanka u primorskim oblastima i regionima u kojima su ležali rudnici boksita, zatim zbog sve težeg održavanja transportnih linija koje su bile izložene napadima snaga NOV i POJ i savezničke avijacije, mesečna proizvodnja i izvoz boksita slabi, dostižući nešto oko polovine proizvodnje iz 1943. godine.²⁹⁵ Potrebe za aluminijumom

²⁹² Nikola Zivković, o. c. pp. 337—343. Kosovska Mitrovica i okolina, Kosovska Mitrovica 1979, pp. 287—301. U nekim nemačkim izveštajima daju se podaci o nešto manjim količinama, vid. Zb. NOR, XII/4, nr. 15, p. 94, 24, pp. 129—130.

²⁹³ Kao i u drugim vidovima privredne saradnje, postoje velike razlike u podacima zabeleženim u dokumentima i u radovima istoričara posle rata o količinskom i procentualnom učešću NDH u snabdevanju Nemačke rudom boksita. Dok, na primer, priznati naučni radnik Holm Sundhausen u svojoj citiranoj knjizi na strani 134. tvrdi da je NDH podmirivala samo oko 15% potreba Rajha u boksitu, isto tako poznati jugoslovenski istoričar Rafael Brčić u članku: Razlozi i pravci pojačanog angažovanja njemačkog okupatora u NDH 1942/1943. godinu (S posebnim osvrtom na značaj privrednog potencijala B i H) »Prilozi« IRP Sarajevo, br. 4, p. 278 — piše da je to učešće iznosilo oko 50%.

²⁹⁴ Zb. NOR, XII/3, nr. 165, p. 676. Holm Sundhausen u knjizi Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Grossraum... p. 279, daje nešto manje cifre. Takode, šire, Nikola Zivković, o. c. pp. 366—370; Griff nach Südosteuropa... Berlin 1973, nr. 109, pp. 218—219; Zb. NOR, XII/4, nr. 94, p. 429. Antun Miletić, o. c. p. 261.

²⁹⁵ Tehničkom greškom prilikom štampanja u cit. knjizi Nikole Zivkovića, strana 371, desetine hiljada su pretvorene u stotine hiljada pa se dobij a podatak o desetostruko većem obimu izvoza rude. Šire vidi, Holm Sundhausen, o. c. pp. 287—288: Zb. NOR, XII/4, nr. 94, p. 429.

i sve manje mogućnosti iskopa i dovoza rude iz drugih zemalja prisiljavali su Nemce da uz velike napore, transportuju hercegovački boksit sve do novembra 1944, ali u mesečnim količinama koje su bile četiri do pet puta manje nego u istim mesecima prethodne godine.²⁹⁶

Potrebe za sve većim količinama gvožđa i čelika podizale su značaj obilnih zaliha gvozdene rude u Jugoslaviji, naročito Ljubije i drugih bosanskih rudnika uglja. Međutim, i ovde je sve više jačao NOP. Pored napada na rudnike, njihovog rušenja i ometanja napora da se obnove pogoni, često su napadane i rušene železničke pruge i ostale saobraćajnice. Nemci su ipak do kapitulacije Italije uspevali da zadrže tempo i obim iskopa iz 1942; samo iz rudnika Ljubija, zahvaljujući jačim obezbeđenjima i bržim opravkama porušениh komunikacija, prevezeno je prema nemačkim izveštajima u prvoj polovini 1943. u topionice oko 224.000 tona rude gvožđa.²⁹⁷ Nešto manje količine ove rude vađene su u srednjobosanskim rudnicima i prerađivane u željezari Vareš, čiji je mesečni kapacitet bio do 9.000 tona, dok je drugi deo prevožen u topionice u Nemačkoj.²⁹⁸ Okupatorove snage nisu bile u stanju da izdrže sve širi razvoj NOP u leto i jesen 1943, kada su napadani vitalni punktovi okupatora u ovim regionima, rušeni privredni objekti jedan za drugim i uništavane i onesposobljavane za duže vreme najvažnije komunikacije. Tako je i rudnik gvožđa u Ljubiji 14. i 15. oktobra 1943. bio ponovo oslobođen i jedno vreme izbačen iz eksploatacije.²⁹⁹ Samo nekoliko dana kasnije u istočnoj Bosni uništene su visoke peći željezare u Varešu, što će dovesti do rapidnog pada izvoza polupreradenog gvožđa iz NDH u Nemačku.³⁰⁰ Delimično je oštećena železara u Zenici, a i druga rudna postrojenja u ovom regionu. Sve snažniji udari NOV i POJ su se odrazili i na isporuku gotovih proizvoda metalno-prerađivačke industrije iz NDH za Nemačku. Oko 50 manjih i većih fabrika i radionica koje su radile za Vermaht i imale porudžbine za 1943. godinu u vrednosti od 224,5 miliona RM uspele je da ispuni plan samo u iznosu od 117,7 miliona RM.³⁰¹

Proizvodnja uglja je opadala i u proleće 1944. podmirivala samo jednu četvrtinu ukupnih potreba u NDH (65.000 tona prema potrebnih 270.000 tona mesečno). Od kraja 1943. pod kontrolom Nemaca i ustaša ostalo je još samo oko 15% rudnika uglja u NDH, pa su preduzimali posebne mere da bi se povećala proizvodnja i osigurale bar minimalne količine uglja za industriju i ostale potrebe. Pošto u tome nisu uspevali, bili su prisiljeni da deo svojih

²⁹⁶ Zb. NOR, XII/4, nr. 94, p. 429; AVII, NAV, T-71, Rol. 4, sn. 397205, izveštaj o izvozu u leto 1944.

²⁹⁷ Nikola Živković, o. c. pp. 361—362.

²⁹⁸ Zb. NOR, XII/3, nr. 165, pp. 668—679; Takođe, Antun Miletić, Prilog proučavanju eksploatacije prirodnog i privrednog potencijala Bosne i Hercegovine od strane Trećeg Rajha (novembar 1942 — novembar 1943) u: AVNOJ i NOB u Bosni i Hercegovini, Beograd, 1974, pp. 258—260.

²⁹⁹ Zb. NOR, IV/18, nr. 88, 99, 100 i 101, takođe, XII/3, nr. 165, p. 675, XII/4, nr. 127, pp. 575—576; IV/29, nr. 43, pp. 202—203 i 58, pp. 264—277.

³⁰⁰ Antun Miletić, o. c. 258—260. Zb. NOR, XII/3, nr. 165, pp. 668—679.

»»¹ Zb. NOR, XII/3, nr. 165, p. 678; Antun Miletić, o. c. p. 257.

potreba na jugoslovenskom prostoru pokrivaju dovozom uglja iz Nemačke i drugih okupiranih zemalja.³⁰²

Posle gubitaka područja na istoku, jedna od važnih ruda za potrebe rata — molibden, nabavljana je u Jugoslaviji. Eksploatacija rude u Mačkatici, koju su istražili i otkrili Nemci uoči rata, 1941. godine, počela je sa malim iskopima, da bi u novembru 1943. bila ostvarena proizvodnja od 9.200 tona.³⁰³ U novopodignutoj flotaciji do kraja 1943. godine dobijeno je 74.355 kg metala molibdena. U toku 1944. godine i ovde je zbog napada snaga NOV i POJ na rudnik, instalacije i flotaciju došlo do opadanja proizvodnje, pa je do povlačenja Nemaca u jesen 1944. prerađeno još samo 11.036 kg ove dragocene sirovine.³⁰⁴

Iako su tek pred rat otkriveni izvori nafte u Gojilu kod Kutine, doduše sa malim proizvodnim mogućnostima, Nemci su zbog značaja ove sirovine za vođenje rata i opasnosti da bogati izvori u Pločestiju budu uništeni, a i zbog potrebe da i u Hrvatskoj imaju rezerve nafte, ovom regionu posvećivali sve veću pažnju. Modernizacijom postrojenja i dobrom organizacijom rada oni su na ovim naftonosnim izvorima uspeali da proizvodnju sa 9.605 tona u 1942. podignu na 21.582 u 1943, a u 1944. i pored čestih napada partizana na postrojenja i komunikacije prema Gojilu, čak na 26.558 tona. Na taj način su doprineli ublažavanju nestašice nafte posle razaranja naftonosnih izvora u Pločestiju početkom 1944. i potpunog gubitka rumunske nafte u avgustu te godine.³⁰⁵ Pri završetku rata iz hrvatskih izvorišta je vađeno za potrebe Rajha mesečno oko 3.000 tona nafte.³⁰⁶

Jedna od najznačajnijih sirovina, čije su potrebe za ratnu industriju Nemačke rasle uporedo sa slabljenjem njenih trgovinskih veza sa Turskom, bio je hrom. Znatne rezerve ove sirovine otkrivene su u južnoj Srbiji, Makedoniji, Grčkoj i Albaniji. Najsadržajnije i najobimnije kopovi ove rude bili su na području Makedonije; Bugari su ih bili priključili sebi, ali su ih, i pored toga, sve eksploatisali Nemci.³⁰⁷

Potrebe za ovom rudom bile su sve veće, pa je podjednaka pažnja bila posvećena obimnijem iskorišćavanju već otkrivenih i iznalaženju novih nalazišta i njihovom što bržem uključivanju u proizvodnju. Najobimnija eksploatacija ove rude iz rudnika na Balkanu ostvarena je u 1943. godini.

³⁰² Zb. NOR, XII/4, nr. 94, p. 429, takode, XII/3, nr. 165, p. 672.

³⁰³ BA, R-7, Bd. 885, Anlage 2. Prilog o rudama metala u Srbiji, Makedoniji i Grčkoj, januar 1943. Takode, Zb. NOR, XII/4, nr. 15, p. 93.

³⁰⁴ Zb. NOR, XII/4, nr. 24, p. 129; Nikola Živković, o. c. pp. 348—349.

³⁰⁵ AVII, NAV, T-77, Rol. 1318, sn. 836—922, izveštaji o proizvodnji i prerađivanju nafte u NDH: Zb. NOR, XII/3, nr. 165, pp. 669 i 675.

³⁰⁶ Zb. NOR, XII/4, nr. 134, p. 600. Takode, Holm Sundhaussen, o. c. pp. 134—142; Nikola Živković, o. c. pp. 372—373.

³⁰⁷ AVII, NAV, T-77, Rol. 1300, sn. 773—787, izveštaj oficira za ratnu privredu u Sofiji, nr. 108, od 20. februara 1943; takode, Rol. 613, sn. 153—159, izveštaj, nr. 460 od 15. avgusta 1943; BA, MA, RW 29/47, izveštaj oficira za privredu u Sofiji, nr. 543, od 15. jula 1944; BA, R-7, Aktenband 888, RW Hauptabteilung Oberber Hauptmann, izveštaj nr. 9602 od 14. septembra 1944,

U januaru 1943, na primer, isporučeno je iz makedonskih rudnika pogonima za preradu 7.330 tona, dok je na kopovima u to vreme bilo pripremljeno još 10.995 tona.³⁰⁸ Veliku količinu kvalitetne rude davali su rudnici Jezerina, Ljuboten, Lojane, Valandovo i Ostrovica iz kojih je na preradu u januaru odvezeno 4.906 tona, a na kopu krajem meseca bile su još 9.692 tone. Ovakav tempo proizvodnje rudnika hroma u Makedoniji održavao se tokom čitave 1943. godine. Da bi ova važna privredna grana bila što bolje organizovana, opunomoćenik za privredu u Srbiji Frane Nojhauzen dobio je početkom 1943. ovlašćenje da organizuje radnu privredu na području Makedonije pod bugarskom aneksijom, kao i u Grčkoj i Albaniji. On je januara 1943. povodom toga održao u Beogradu sastanak sa nemačkim vojnim i civilnim predstavnicima.³⁰⁹ I pored sve težih uslova, dobra organizacija rada, naročito transporta, dala je zadovoljavajuće rezultate u proleće 1944. godine, kada je izvoz hroma iz Turske u Nemačku bio potpuno obustavljen. Za transport su korišćeni vojni kamioni. Najveći nivo proizvodnje ostvarivan je do jula 1944. godine, posle čega sledi brz i oštar pad. U julu 1944. su prevezene u topionice 30.553 tone rude hroma, dok je u kopovima krajem tog meseca ostala još 5.551 tona. Najobimniju isporuku u tom mesecu su obezbedili rudnici Ljuboten i Lojane, sa ukupno oko 12.000 tona.³¹⁰

Znatan udeo u ovoj najznačajnijoj grani za nemačku ratnu industriju dali su radnici hroma u Grčkoj. U poslednjim godinama rata Grčka je bila skoro potpuno privredno iscrpljena, ali i u takvim uslovima u 1943. godini okupatori su nalazili mogućnost da pljačkaiu dobra grčkog naroda — rade, primorsko voće i povrće, maslinovo ulje, duvan i kapacitete brodogradnje. Posebno mesto u tome je pripadalo pljačkanju grčkog hroma iz rudnika Vavdos, Domokos, Tsangli, Hromion i Olimpos. Iz njih je u januaru 1943. odvezeno na preradu 2.301 tona hroma i na kopovima ie ostalo još 1.235 tona. Ovaj tempo je nastavljen tokom cele 1943. godine, da bi u januaru 1944. došlo do povećanja transportovanja rude na 9.390 tona, dok su se u kopu zatekle još 2.884 tone.³¹¹ U toku proletnjih i letnjih meseci 1944. i pored krize okupacionog sistema u Grčkoj, nastavljeno je vađenje rude, pa je, na primer, u julu 1944. proizvedeno u svim kopovima Grčke 4.286 tona rade.³¹² Značajne su takode bile isporuke i druge rude iz Grčke, na primer, boksita u Amfisu, Kamianiu, Elevisisu i Delfiju (31. januara 1943. godine pripremljena je isporuka — 58.986 tona, januara 1944 — 31.690 tona, a 30. jula 1944, 23.713 tona), zatim magnezita iz Vavdosa Kakavose, Limnija, Jerakinija (krajem januara 1943. godine — 13.341 tona, krajem januara 1944 — 25.462 tone i krajem jula 1944 —

³⁰⁸ BA, R-7, Aktenband 889, Tabela 180—183.

³⁰⁹ Nikola Zivković, o. c. pp. 346—347.

³¹⁰ BA, R-7, Bd. 887, tabelarni pregled o proizvodnji rude za jul 1944, pp. 17—21. Takode, Nikola Zivković, o. c. pp. 346—347 i knjiga: Ratna šteta koju je Bugarska učinila Jugoslaviji 1941—1944, ISI, Beograd 1985, pp. 90—99.

³¹¹ BA, R-7, Aktenband 885, Tabele 180—183.

³¹² Ibid. Tabele 222—226.

16.573 tone) i molibdena (u Aksupolisu je izvađeno u januaru 1943. i prerađeno u koncentrat količina od 1.547 kg, u januaru 1944 — 3.631 kg i u julu 1944. čak 6.047 kg).³¹³

Posle okupacije Albanije u septembru i oktobru 1943. Nemcima se pružila prilika da potraže izvore deficitarnih sirovina i na teritoriji ove zemlje koju je četiri godine eksploatisala fašistička Italija. Pošto Italijani nisu bili dovoljno preduzimljivi i sistematični u pogledu otkrivanja i eksploatacije rudnih dobara, bazirajući se na njihovim podacima, Nemci su se orijentisali na eksploataciju najdeficitarnijih sirovina — hroma i nafte.

Prilikom pokušaja eksploatacije hroma isprečili su se krupni problemi, među kojima je bio najteži opšti polet narodnooslobodilačkog pokreta, kada je posle ispadanja Italije iz osovinskog stroja porušena većina ranije otvorenih i eksploatisanih kopova hroma na širem području uz makedonsko-albansku granicu sve do južnih delova Kosova, zatim na liniji od Podgradeca na južnoj obali Ohridskog jezera pa preko Kukeša sve do Đakovice na severu. U isto vreme, bile su uništene transportne trake i druga sredstva kojima je ruda vađena i izvožena, a njihova opravka je bila teško izvodljiva. Na većem delu oštećenih kopova nalazile su se znatne rezerve rude koja je čekala odvoz. Samo u nekoliko značajnijih nalazišta — Letaj, Kukeš, Klos, Podgradec i Orahovec uskladišteno je bilo oko 19.000 tona. Samo sa starih kopova, ne računajući nove, moglo se izvaditi mesečno oko 67.000 tona dragocene rude.³¹⁴

Sa nemačkim jedinicama koje su morale ponovo da osvajaju delove teritorija gde su ležala nalazišta ruda krenule su ekipe privrednih stručnjaka i poznavalaca rudarske proizvodnje, a pri štabu Komande 2. oklopne armije bio je zadužen za ove poslove oficir za privredu Kisov. Krajem 1943. i početkom 1944. jedinice 21. nemačkog brdskog korpusa preduzele su nekoliko krupnih operacija »čišćenja« brdovitih terena bogatih rudom hroma u istočnim delovima Albanije i zapadnim delovima Makedonije, ali te akcije nisu uspele. NOP je na svim ovim područjima i dalje jačao.³¹⁵ Posledice ovakvog razvoja događaja na tlu Albanije, zapadne Makedonije i Kosova bili su nešto slabiji rezultati u vađenju, flotaciji i izvozu rude iz pomenutih rudnika.³¹⁶

Većim ulaganjem, povećanjem radne snage, jačanjem obezbeđenja postojećih rudnika i naročito, angažovanjem vojske u tran-

³¹³ BA, R-7, Aktenband 885, pp. 180—183, Tabele za januar 1943. Aktenband 886, pp. 222—226, tabele za januar 1944, Aktenband 887, pp. 17—21, tabele za jul 1944.

³¹⁴ Zivko Avramovski, Nemačka eksploatacija strateških sirovina u Albaniji i na delovima jugoslavenske teritorije koje su bile pod italijanskom okupacijom (1943—1944) u: Istorija XX veka, Zbornik XIV—XV, Beograd 1982, pp. 283—295.

³¹⁵ BA, MA, Bestand RW, 29/49, izveštaj Štaba za ratnu privredu Jugostoka za drugi kvartal 1944. Takode, Zivko Avramovski, Nemačka eksploatacija strateških sirovina u Albaniji ... pp. 300—307.

³¹⁶ Zivko Avramovski, Nemačka eksploatacija strateških sirovina u Albaniji ... p. 295.

sportu rude, Nemci su uspeli već od proleća 1944. da povećaju količine rude, ostvarujući mesečni izvoz od preko 4.000 tona. U avgustu 1944. uspeli su da ostvare proizvodnju od 9.276 tona hroma u severnim rejonima oko Kukeša. U vremenu od kapitulacije Italije do povlačenja iz ovih regiona u septembru 1944. izveli su odavde oko 30.498 tona rude hroma.³¹⁷ Istovremeno, eksploatacija rude u južnom rejonu oko Podgradeca gde je narodnooslobodilački pokret već od ranije bio snažno razvijen, bila je sve slabija. Krajem leta ovo područje je za okupatora bilo potpuno izgubljeno, jer ga je narodnooslobodilačka vojska Albanije definitivno oslobodila.³¹⁸ Zahvaljujući upornosti nemačkih privrednika i vojske, proizvodnja i izvoz hroma iz Albanije su povećani. Čak je u poslednjem mesecu okupacije proizvodnja dostigla 9.697 tona. Za godinu dana Nemci su uspeli da proizvedu 43.842 tone rude hroma i da tako, uz korišćenje i makedonskog i grčkog hroma, ublaže oskudicu u ovoj rudi.³¹⁹

Podjednako interesovanje Nemci su pokazali za albanske izvore nafte u mestu Kučovi i Patosu u dolini i slivu reke Divoli gde je proizvodnja nafte, još za vreme Italijana u 1942. godini dostigla oko 146.000 tona.³²⁰ Međutim, nisu uspeli da povećaju proizvodnju, jer su se izvorišta nafte nalazila na samoj granici oslobođene teritorije. Zato je nemačka vojska prvo morala da osvaja rejone oko izvora u Kučovi, dok je Patos skoro uvek bio pod kontrolom partizana. Morali su stalno popravljati uništena izvorišta i rafinerijska postrojenja tako da je proizvodnja mogla da počne tek u decembru 1943, kada je proizvedeno oko 37.000 litara benzina koji je izvanredno poslužio nemačkim jedinicama u Albaniji i Grčkoj, jer je dotur goriva sa severa preko teritorije Jugoslavije bio, zbog aktivnosti NOV i POJ, skoro potpuno obustavljen.³²¹

Ni u ovim izuzetno teškim vremenima nemački kapitalisti nisu odustajali od ugovora kojima bi trajnije obezbedili profite iz perspektivnih izvora albanske nafte. Uz neposredno Nojbaherovo angažovanje, sklopljen je početkom 1944. između nemačke kompanije »Kontinental öl AG« i novoformirane pronemačke kvislinške vlade u Tirani ugovor po kome je nemačka firma, uz određenu naknadu, preuzela od vlade Albanije celokupnu organizaciju proizvodnje, prerade i prometa albanske nafte.³²² Odmah je usledilo novo ulaganje i dotur nove opreme za povećanu proizvodnju i preradu, što će dovesti do rasta mesečne proizvodnje koja je već u januaru iznosila oko 80.000 litara. Pošto rast proizvodnje u narednim mesecima nije bio adekvatan uložnim sredstvima, Nemci su u maju 1944. preduzeli operaciju »čišćenja« područja srednje i južne Albanije pod šifrom »Buđenje proleća« (Frühlingserwachen).³²³ Nadmoćne ne-

³¹⁷ Ibid. pp. 304—305.

³¹⁸ Ibid. pp. 307—315.

³¹⁹ Ibid. p. 315, Tabela.

³²⁰ Ibid. p. 316.

³²¹ BA, R-7, Aktenband 907, zabeleška »Erdöl Albanien« od 18. novembra 1943.

³²² Zivko Avramovski, Nemačka eksploatacija strateških sirovina u Albaniji . . . pp. 317—322, 328—333.

³²³ Zb. NOR, XII/4, nr. 41, pp. 185—187.

mačke snage su samo uspele da prokrstare delom oslobođene teritorije, da nanese žrtve civilnom stanovništvu i da se vrate, osiguravši uža područja oko izvora što je, zahvaljujući upotrebi novih postrojenja, dovelo do povećanja proizvodnje koja je već u junu iznosila 1,095.050 litara raznih vrsta goriva.³²⁴

Razaranja rumunskih naftonosnih izvora i postrojenja koja je izvršila saveznička avijacija u proleće 1944. godine prisilila su Nemce da prošire proizvodnju i bolje osiguraju naftonosna polja u Albaniji. Čak ni uspešna bombardovanja savezničkih avijacija, usmerena na ove izvore u Kučovi, nisu dovela do obustave rada niti pokolebala Nemce u nameri da obilnije koriste albansku naftu. Međutim, brzo ispadanje satelitskih zemalja Rumunije i Bugarske iz bloka totalitarnih sila, kao i sve jači udar snaga albanske narodno-oslobodilačke armije, naterali su ih da obustave poslove na izvorima i rafineriji i da počnu sa pripremama za napuštanje i ovog privredno značajnog područja. Ipak je proizvodnja u albanskim rafinerijama od decembra 1943. do jula 1944. u količini od 2,518.280 litara raznih pogonskih goriva bila znatna pomoć nemačkim divizijama na Balkanu.³²⁵

Uporedo sa slabljenjem pozicija Nemačke na velikim frontovima, njeni odnosi prema satelitskim zemljama na Jugoistoku samo su se donekle po formi razlikovali od odnosa nacista prema okupiranim zemljama. Sve veće potrebe, uz sve skućenije mogućnosti nabavke sirovina za predimenzioniranu ratnu industriju, gonile su nemačke naciste da prema svojim saveznicima odbacuju i ono malo partnerstva u privrednim odnosima i da radi dobijanja što većih količina potrebna robe koriste silu. Prema svakoj od tri satelitske zemlje vršeni su pritisci u onim privrednim granama u kojima je Nemačka oskudevala, ne prezajući ni od pljačke.

U najrazvijenijoj satelitskoj zemlji, Mađarskoj težište zahteva bilo je usmereno prema granama metalne industrije, bogatim rezervama boksita i nafte i obimnim viškovima u skoro svim granama agrarne proizvodnje. Intenzivan rast proizvodnje nafte tokom svih ratnih godina odvijao se u ovoj zemlji najbrže od svih zemalja jugo istočne Evrope. To se ogledalo i u brojkama: u 1941. proizvedena je 421.000 tona nafte, u 1942. godini — oko 665.000 tona, u 1943 — 837.000³²⁶ da bi samo za prva četiri meseca 1944. godine bilo proizvedeno 286.700 tona te dragocene deficitarne sirovine.³²⁷ Pošto je sva proizvedena nafta prebacivana u Nemačku, to je i najkrupniju

³²⁴ Živko Avramovski, *Nemačka eksploatacija strateških sirovina u Albaniji* ... p. 327.

³²⁵ Ibid. pp. 325—327.

³²⁶ BA, R-3, Aktenband 1645, pp. 181—214, izveštaj »Wirtschaft Ungarn« avgust 1944. Takode, AJ, NAV, T-77, Rol. 712, sn. 929778.

³²⁷ BA, R-24, Aktenband 834, tabele o trgovinskoj razmeni Nemačke i Mađarske, p. 24; takode, R-7, Aktenband 1028, izveštaj poslanstva iz Budimpešte nr. 4644 od 16. oktobra 1944; AJ, NAV, T-71, Rol. 59, sn. 556851-55, i T-77, Rol. 712, sn. 929789-91, izveštaji nemačkog oficira za ratnu privredu u Mađarskoj iz januara 1944; ADAP, E/V, nr. 254, p. 486; Mario Fenyo, o. c. p. 95; BA, R-24, Aktenband 835, p. 24, pregled proizvodnje nafte po mesecima 1944.

stavku u spisku robe prodane Nemcima činila tokom većine ratnih godina prodaja nafte, pa je Nemačka ovom značajnom sirovinom u poslednjoj godina rata podmirivala čak i najveći deo svojih potreba.³²⁸

Mađarska je bila i jedan od najznačajnijih snabdevača Nemačke boksitom, zahvaljujući velikim rezervama i još većim mogućnostima eksploatacije. S obzirom na male potrebe domaće industrije i ova grana je skoro celom svojom godišnjom proizvodnjom bila usmerena na izvoz u Nemačku. Tako je od iskopanih 763.986 tona kvalitetne rude u 1941. išlo za Nemačku 714.697 tona; u 1942. od 1,029.000 tona — 926.123; u 1943. od 896.881 tona čak 870.930, a u prvoj polovini 1944. od 430.381 tone — 415.181 tona ove važne rude.³²⁹ Povoljna okolnost u proširivanju saradnje između dve zemlje u oblasti iskopa rude boksita, pa i jednog dela njene prerade, bila je u tome što je znatan obim nemačkog državnog i privatnog kapitala bio uložen u vadenje boksita i njegovu preradu u aluminijum pa čak i izgradnju aviona tako da je deo tih sirovina i polusirovina na licu mesta pretvaran u oružje.³³⁰

Najveće stavke u ukupnom mađarskom izvozu u Nemačku u 1943. i 1944. godini činili su agrarni proizvodi, naročito prehrambeni artikli. Tako je od ukupne vrednosti mađarskog izvoza u Nemačku u 1943. u iznosu od 776.569.000 penga na agrarne proizvode otpadalo 529.086.000 penga a na naftu i boksit 247.483.000 penga.³³¹ Odlični veliki količina prehrambenih proizvoda morali su se sve jače odražavati na pad standarda mađarskog stanovništva već u prvoj polovini 1943. godine. Pokušaji mađarske vlade da se izbegne prenapregnuti izvoz ogledali su se i u žalbi regenta Hortija Fireru krajem maja 1943. da je zbog prevelikih davanja zastrašujuće opao standard ishrane, pošto je dnevna količina hleba po osobi u Mađarskoj smanjena na 160 prema 250 grama zagarantovanih u Nemačkoj.³³²

Od poraza pred Staljingradom Rajh je bio primoran da sve svestranije koristi razvijenu mađarsku industriju, posebno kvalitetnu proizvodnju oružja, prevoznih sredstava, raznih metalnih proizvoda i tekstila. Ove isporuke Nemačka nije bila u stanju da redovno plaća, pa je tražila od Mađarske kredite za čije vraćanje nisu postojali sigurni izgledi. Već do kraja 1943. vlada Mađarske

³²⁸ BA, R-7, Aktenband 3404, izveštaj o odnosima sa Mađarskom za oktobar 1944, nr. 4/129903 od 14. novembra 1944: AJ, T-77, Rol. 712, sn. 929537-802, izveštaji o proizvodnji nafte i derivata u Mađarskoj u 1944.

³²⁹ BA, R-7, Aktenband 900, zabeleška nr. II Bg 1000 od 12. maja 1943, o mogućnosti povećanja proizvodnje boksita u Mađarskoj, takode, R-24, Aktenband 835, podaci o proizvodnji boksita u Mađarskoj, pp. 21—25: AVII, NAV, T-77, Rol. 614, sn. 1801206-07, 1801138-40 i 1801150-51, izveštaji o isporukama boksita i aluminijuma; Mario Fenyo, o. c. pp. 92—93.

³³⁰ BA, R-24, Aktenband 835, p. 23. Dietrich Orlow, *The Nazis in the Balkans*, »University of Pittsburg Press«, 1968, pp. 170—174.

³³¹ BA, R-24, Aktenband 834, p. 25. Tabele o trgovinskoj razmeni Nemačke sa Mađarskom. Takode, AJ, NAV, T-77, Rol. 712, sn. 929836-37, telegram Klotiusa od 19. februara 1944; Mario Fenyo, o. c. pp. 86—87.

³³² ADAP, E/VI, nr. 56, pp. 99—101.

je bila prisiljena da odobri Nemačkoj kredite u iznosu od 1 milijarde i 35 miliona RM. Koristeći ove kredite, nemačke državne i privatne firme kupovale su u Mađarskoj ogromne količine robe od kojih je znatan deo išao za vojne potrebe.

Sve ovo Nemačkoj nije bilo dovoljno. Kada su Mađarsku okupirali u martu 1944. godine, oslanjajući se na svoju policiju i mađarske pronaciste, uveli su još širu ekonomsku eksploataciju zemlje. Do kraja marta 1944. potpisan je novi trgovinski ugovor po kome je Stojaijeva vlada pristala na sve zahteve Berlina. Tako je, na primer, planirana proizvodnja i isporuka boksita u 1944. godini u količini oko 1 milion i 300 hiljada tona (prema oko 950 hiljada tona 1943. godine, u daleko povoljnijim uslovima), u nastojanju da se tako namire gubici ove sirovine nastali u Jugoslaviji, Rumuniji, Grčkoj i drugim zemljama. Obećane su nove hitne isporuke još oko 400.000 tona žita, oko 250.000 tona kukuruza i velike količine drugih prehrambenih artikala, kao i novi zajmovi.³³³

Međutim, sve teži uslovi rada i opstanka okupacionog sistema, uslovljeni udarima trupa Crvene armije sa istoka i pokretom otpora u zemlji, nisu omogućili ispunjavanje ovih prenapregnutih planova. Nemci su preuzeli samo 716.751 tonu rude boksita i ukupno 371.097 tona sirove nafte. Isto tako, podbačeni su predimenzionirani planovi isporuke svih drugih vrsta sirovina i robe.³³⁴

Rumunska nafta je i u poslednjoj fazi drugog svetskog rata, pored raznih ruda i obimne agrarne proizvodnje bila najznačajnija sirovina za Nemačku. Tokom čitavog rata Nemci su vršili pritiske da se poveća vađenje nafte u Ploestiju a od početka ratne krize u zimu 1942/1943. ovi pritisci su postali još jači.³³⁵ U vreme pripremanja trgovinskih ugovora za 1943. godinu rumunska strana je, i pored dugih i upornih opiranja, morala pristati na povećane obaveze u pogledu isporuke nafte i njenih derivata.³³⁶ Ali, i pored datih obećanja i preuzetih obaveza, već u prvim mesecima 1943. nisu ispunjeni utvrđeni planovi o isporukama nafte Nemcima.³³⁷ Privremena stabilizacija na istočnom frontu u leto 1943. doprinela je povećanju proizvodnje i većim isporukama, ali je nova kriza, nastala posle kurske bitke, ponovo uticala na slabljenje volje satelitskog vrha u Bukureštu da se maksimalno zalaže oko ispunja-

³³³ BA, MA, Bestand RW, 19/W/148, Teil II, nr. 17064 od 1. septembra 1944. i iir. 6023, od 30. septembra 1944, izveštaji nemačkog oficira za privredu u Budimpešti o izvozu poljoprivrednih proizvoda. Takođe, AJ, NAV, T-77, Rol. 712, sn. 929525-555, nr. 5123, izveštaj o razmeni u septembru i oktobru 1944: ADAP, E/VII, nr. 278, p. 522. E/V, nr. 67, p. 116; E/V, nr. 308, pp. 607—608, 338, p. 637.

³³⁴ ADAP, E/VII, nr. 360, pp. 884—687: AJ, NAV, T-77, Rol. 712, sn. 929553-54, izveštaj nr. 5123, izveštaj o privrednim vezama Nemačke sa Mađarskom u jesen 1944.

³³⁵ PA, Büro St. S. Rumänien, Bd. 12, izveštaji iz Bukurešta, nr. 1, od 1. jaJiuara, 49, od 5. januara, 768, od 13. februara i pismo Ribentropa — Geringu od 6. februara 1943. Takođe, ADAP, E/V, nr. 6, 24, 30, 31, 44, 60 i 68.

³³⁸ ADAP, E/V, nr. 97, 126, 140 i 160.

³³⁷ Andreas Hillgruber, Hitler, König Carol und Marschall Antonescu, p. 251; takođe, BA, MA, WI, VI/147, Teil 1. Dopunski protokol između Nemačke i Rumunije od 17. jula 1943: ADAP, E/V, nr. 201, 284 i 300.

Der Führer

Phqu., den 7. April 1945

G e h e i m

Zur einheitlichen Durchführung meines Erlasses vom 19.3.1945 ordne ich für den Verkehr und für das Nachrichtensystem an:

- 1.) Operativ wichtige Brückenbauwerke müssen so zerstört werden, dass eine Benutzung durch den Gegner unmöglich wird.

Die Räume bzw. Abschnitte (Flußläufe, Autobahnstrecken usw.), in denen diese operativ wichtigen Brückenbauwerke zu zerstören sind, werden vom OKW jeweils im einzelnen festgelegt.

Es sind schärfste Strafen auszusprechen, wenn diese Brückenbauwerke nicht zerstört werden.

- 2.) Alle sonstigen Brückenbauwerke sind erst dann zu zerstören, wenn die Reichsverteidigungskommissare mit den zuständigen Dienststellen des Reichsverkehrsministeriums und des Reichsministers für Rüstung und Kriegproduktion wegen Feindannäherung und Feindeinwirkung die Einstellung der Produktion oder die Unmöglichkeit des Abtransportes feststellen.

Um die von mir mit Erlass vom 30. März 1945 geforderte Produktion bis zum letztmöglichen Zeitpunkt durchführen zu können, ist der Verkehr bis zum letzten Augenblick aufrecht zu erhalten.

- 3.) Alle anderen verkehrswichtigen Objekte und Einrichtungen (andere Kunstbauten jeder Art, Gleisanlagen, Betriebsmittel und Werkstatteinrichtungen) sowie die Nachrichtenanlagen der Reichspost, Reichsbahn und privater Gesellschaften sind nachhaltig zu schützen.

Für alle Zerstörungs- und Räumungsmaßnahmen muss bedacht werden, dass mit Ausnahme der unter 1.) genannten und gesondert befohlenen Vorhaben bei Rückgewinnung verlorener Gebiete diese der deutschen Produktion wieder nutzbar gemacht werden können.

Gen. Adolf Hitler

Firerova direktiva o ostavljanju pri povlačenju iza sebe razorene, spaljene i uništene zemlje najdoslednije je sprovedena na tlu Jugoslavije

vanja ovih obaveza. U oktobru 1943. vlada Rumunije je, posredstvom nemačkog izaslanika Klodiusa, obavestila Berlin da neće moći da bude ostvaren plan o isporukama oko 4 miliona tona nafte i derivata nego jedva količina od oko 3 miliona.³³⁸ Tako je u 1943. došlo do malog pada u proizvodnji u odnosu na prethodnu godinu (proizvedeno je 5,330.000 tona prema 5,665.000 tona u 1942, dok je isporuka Nemačkoj ostvarena u iznosu od 3,686.700 tona prema 3,799.000 tona u 1942) što je značilo neznatan podbačaj, ali znatno smanjenje predviđenog plana.³³⁹ Ne obazirući se na sve teže uslove crpljenja i prerade nafte, nacisti su novim planom za 1944. natu- rili nerealne količine u čije ispunjenje su sumnjali i najverniji saradnici Rajha u rumunskom satelitskom vrhu.³⁴⁰ Od početka go- dine zabeležen je pad proizvodnje i liferovanja nafte i njenih de- rivata, da bi posle izbijanja Crvene armije na rumunsku granicu pao do najniže granice u toku drugog svetskog rata, posebno u isporuci pogonskih goriva, koja je u junu iznosila samo 23.000 tona.³⁴¹ U 1944. godini u mesto planiranih 4 miliona tona isporučeno je samo 1,673.900 tona.³⁴²

Sličan pad je pratio i rumunske isporuke drugih sirovina, pre- hrambenih proizvoda i industrijskih biljaka, koji su odranije činili važnu stavku u privrednoj razmeni sa Rajhom. Sada je osnovni problem u rumunsko-nemačkoj privrednoj saradnji bila slaba pla- težna moć Rajha u odnosu na veliki obim roba.³⁴³

Satelitski vladajući vrh u Bukureštu, opterećen sve čvršćim ubeđenjem da Nemačka gubi rat i da igraju na pogrešnu kartu, uz sve vidniji uticaj prozapadno opredeljenih slojeva, počeo je da postavlja uslove za daljnje isporuke robe i proizvoda. Zahtevali su da im se isporučena roba plaća, i to ne samo rajhsmarkama, već i konvertibilnom valutom, jer su većinu svojih viškova zbog njihove kurentnosti mogli prodati svakom tržištu u neutralnim, pa i u zemljama antiosovinskog bloka. Vlada u Bukureštu je smatrala da ima pravo na partnerske odnose sa vodećom silom u bloku u kome učestvuje.³⁴⁴ Deo izvoza u Nemačku koji nije mogao biti plaćen rapidno je smanjivan i iznosio je u januaru 1943. svega 12,905.000 RM, upola manje nego godinu dana ranije.³⁴⁵

³³⁸ ADAP, E/VII, nr. 57, p. 113. Takode, E/VI, nr. 142, 153, 223, i 232; BA, R-24, Aktenband 845, zabeleška »Die rumänische Versorgung im Jahre 1943«.

³³⁹ Andreas Hillgruber, o. c. pp. 249—250; takode, AJ, NAV, T-71, Rol. 59, sn. 556652-84, izveštaj Klodiusa iz Bukurešta od 11. avgusta 1944, zatim, Rol. 2424, sn. E 227311-315, sednica spoljnotrgovinskog saveta Rajha nr. 866, od 23. marta 1945.

³⁴⁰ BA, MA, WI, VI/147, Teil 1. Protokol od 9. februara 1944. Takode, ADAP, E/VII, nr. 219, p. 409 i 238, p. 454.

³⁴¹ Andreas Hillgruber, o. c. p. 251. Takode, AJ, NAV, T-71, Rol. 59, sn. 557287-290, izveštaj o isporuci u julu 1944; ADAP, E/VII, nr. 246, pp. 468—469, 253, pp. 482—483.

³⁴² Andreas Hillgruber, o. c. pp. 249—250. Takode, ADAP, E/VII, nr. 274 i 282; E/VIII, nr. 6, 98, 113 i 149.

³⁴³ Andreas Hillgruber, o. c. pp. 252—253.

³⁴⁴ ADAP, E/VII, nr. 106, pp. 211—212 i 116, pp. 227—228.

³⁴⁵ AJ, NAV, T-71, Rol. 59, sn. 556964-67, mesečni izveštaj o stanju pri- vrede i trgovinske razmene u Rumuniji u aprilu 1944.

Zbog stalnih pritisaka i novih zahteva Berlina, kao i usled upornih nastojanja Bukurešta da se smanje isporuke, vlada Rajha je, navodeći primer da bi plaćanjem sigurnom valutom samo agrarnih viškova koje joj u toj godini isporučuje Rumunija morala dati 3 do 4 vagona zlata, što bi ubrzo iscrpio sve zlatne rezerve zemlje, priznala da nije sposobna za partnersku i ravnopravnu trgovinu.³⁴⁶ Nemoćna da vojnički prisili rumunsku vladu, u kojoj su sve jači uticaj imali prozapadno opredeljeni pojedinci, nemačka vlada je pribegla oprobanoj metodi — pritiscima koje su sprovodili prilikom usvajanja planova za 1944, kada su uspeali ponovo da nature ne-realne količine isporuke većine sirovina i gotove robe koje je ranije Rumunija izvozila u Nemačku. Tako je, i pored neispunjavanja planova u prethodnoj godini, za 1944. bila ugovorena isporuka milion tona rumunskog žita Nemačkoj u vrednosti od oko 250 miliona RM. U vladajućem vrhu satelitske Rumunije nastojali su da spreče nova odlivanja dobara. Davani su konkretni podaci o ratnoj angažovanosti zemlje sa svim njenim ljudskim i materijalnim potencijalima u neposrednom ratu protiv SSSR i uz to su navođeni iznosi: za izdržavanje nemačkih trupa; za vojne investicije i jačanje zaštite Ploeshtija; za izdržavanje folksdojčerskih porodica čiji su hraniooci u SS divizijama; za izgradnju pomorskih baza; za iseljavanje folksdojčera iz istočnih pokrajina i za razne druge dažbine u ukupnoj sumi od jedne i po milijarde RM.³⁴⁷

Ovaj specifičan odnos: sve veći pritisci, s jedne i nastojanja da se umanje nameti za potrebe besperspektivnog rata, s druge strane, vladao je na svim nivoima i pri susretima i raspravama državnika dveju savezničkih zemalja, naročito u toku sve kritičnije 1944. godine.³⁴⁸ Već u prvim mesecima te godine videlo se da planovi eksploatacije sirovina i isporuke za Nemačku neće biti m približno ostvareni. Kada je kriza odnosa među dvema zemljama bila na vrhuncu, i najradikalniji nacisti su bili uvereni da neće više dobijati očekivane količine rumunske nafte. Klodius je 29. jula 1944. javio u Berlin da će prema svim pokazateljima biti ispunjen samo manji deo preuzetih obaveza Rumunije prema Rajhu.³⁴⁹ Pod uticajem mnogobrojnih činilaca koji su najavljivali duboke unutrašnje političke promene, izvtiz iz Rumunije sve se rapidnije smanjivao, padajući sa 55 miliona RM u februaru 1944, na 18 miliona u julu iste godine.³⁵⁰

Od velikog očekivanja Berlina u 1944. u oblasti privrednih veza i u pogledu izvlačenja viškova iz Rumunije ispunjen je samo mali deo. Na primer, izvezeno je samo oko 12.000 tona žita, 2.900 tona žive krupne stoke za klanje, 3.000 tona svinja i 4.000 tona jaja.³⁵¹ Naglo su smanjivani svi izdaci na ime dažbina Vermahtu

3« ADAP, E/VII, nr. 57, p. 112.

³⁴⁷ ADAP, E/VII, nr. 213 pp. 409—410.

³⁴⁸ Ibid. nr. 238, 253, 274 i 308; E/VIII, nr. 6, pp. 11—13.

³⁴⁹ BA, R-3 Aktenband 1651, izveštaj, WF-Wi, 1/21/44 g od 29. jula 1944. sso ADAP, E/VIII, nr. 110, pp. 200—201; BA, R-7, Aktenband 3404, mesečni

izveštaj za jul 1944.

³⁵¹ Andreas Hillgruber, o. c. pp. 252—253.

da bi krajem jula 1944. potpuno prestale isplate rumunske narodne banke na ime ovih davanja. Uskoro u vreme poraza Nemaca u istočnim predelima Rumunije, privredne veze bile su potpuno prekinute. Svakako da pljačka bogatstava rumunskog naroda je bila jedan od činilaca koji je naterao ovaj žitelj na masovno ustajanje i angažovanje skoro celog sastava rumunske oružane sile u ustanka protiv Nemaca.³⁵²

U privrednim odnosima sa vladom satelitske Bugarske nacisti su i u poslednjim ratnim godinama najjače pritiske usmeravali prema agrarnoj proizvodnji. U protokolima o trgovinskoj razmeni i privrednoj saradnji sedme, osme i devete sednice zajedničkog odbora za period 1943. i 1944. godine, i dalje su najznačajnije stavke činili prehrambeni proizvodi, zatim duvan, drvna građa, pojedine vrste rude i industrijske biljke.³⁵³

Zahvaljujući boljoj žetvi u 1943. znatno je povećan izvoz prehrambenih proizvoda, naročito raznih vrsta povrća i mahunastih biljaka koje su, pored upotrebe u dnevnoj ishrani, znatnim delom i konzervirane. U bugarskoj industriji konzervirane hrane, uz ulaganja Nemaca, postignuto je povećanje proizvodnje u odnosu na predratnu čak za pet puta a ti proizvodi koristili su prvenstveno za stvaranje rezervi za vojsku.³⁵⁴ Ostvaren je napredak i u izvozu žita. U 1943. letina je bila nešto bolja i izvezeno je u Nemačku 65.875 tona žita i povrća.³⁵⁵ Povećanju izvoza u Nemačku u 1943. godini znatno je doprinela proizvodnja industrijskih biljaka, soje (6,5 miliona kilograma ploda) zatim lana, konoplje i, naročito, kvalitetnog duvana. Sa oko 30 miliona kg duvana Bugari su u 1943. pokrivali oko 60% ukupnih potreba nemačkog stanovništva i vojske.³⁵⁶ U oblasti izvoza sirovina i rude rasla je vrednost malih ali kvalitetnih bugarskih rudnika uglja (pretežno kamenog), zatim, hroma, molibdena, olova, cinka i nikla. Proizvodnja uglja u količini od 154.370 tona u 1943. prema 44.678 tona u prethodnoj godini značila je povećanje za oko tri puta.³⁵⁷ Slično je bilo sa povećanjem izvoza drveta, drvene građe i drugih proizvoda u kojima je osnovni materijal predstavljalo drvo.³⁵⁸

³⁵² B A, R-3, Aktenband 1651, izveštaj ministarstva za naoružanje i ratnu privredu, nr. WF-Wi, 1/21/44 g, od 29. jula 1944. Takode, ADAP, E/VIII, nr. 135, p. 258 i 148, pp. 293—294.

³⁵³ BA, R-7, Aktenband 909, poverljivi protokol. Takode, BA, Ha Pol, Handakten, Sammlung Junker 1942—1943, tajni protokol od 24. maja 1943; Давид В. Коен, Ограбването и разоряването на Българското стопанство от германските империалисти през втората световна война, София 1966, p. 20.

³⁵⁴ Давид Б. Коен, о. с. pp. 41—42, takode, ADAP, E/V, nr. 170, p. 332.

³⁵⁵ Икономиката на България... pp. 611—614: Давид Б. Коен, о. с. pp. 40—41.

³⁵⁶ PA, Büro St. S. Bulgarien, Bd. 4, telegram Bekerlea Ribentropu nr. 104 od 22. januara 1943. ADAP, E/V, nr. 264, pp. 506—507: Давид Б. Коен, о. с. pp. 42—43 i 57—69.

³⁵⁷ Давид Б. Коен, о. с. pp. 43—56: AJ, NAV, T-77, Rol. 1300, sn. 773—787, 821—824, Rol. 613, sn. 1800244—7, T-84, Rol. 84, sn. 706—735, izveštaji oficira za ratnu privredu u Sofiji o stanju razmene i privrednih veza Nemačke sa Bugarskom u prvoj polovini 1944. godine.

³⁵⁸ ADAP, E/V, nr. 264, p. 507.

Zbog povećanog obima bugarskog izvoza, uz sve slabiji uvoz iz Nemačke, i pored obimnih nabavki naoružanja i opreme, rastao je klirinški saldo u korist Bugarske.³⁵⁹ Želje satelitskog vrha u Sofiji da se porazgovara o nekoj vrsti poravnanja u trgovinskoj razmeni i saradnji sa Nemačkom izazvale su veliki revolt u Berlinu.³⁶⁰ Veoma oštar ukor uputio je lično Hitler novembra 1943. bugarskoj vladi prigovorivši joj da se uporno izvlači iz učešća u direktnoj borbi protiv SSSR, pokušavajući istovremeno da se oslobodi i drugih obaveza, dok nemački narod snosi sav teret rata radi »spašavanja« Evrope od boljševizma.³⁶¹ Znajući da su vlast u Bugarskoj dobili voljom nacista i da je uz njihovu pomoć mogu najlakše »očuvati« od SSSR i bugarskih komunista, konzervativni vladajući vrhovi u Sofiji su nastavili (pokriveno negodujući) da ispunjavaju nemačke zahteve. I pored nesklada u cenama i sve većeg uvoza naoružanja i opreme iz Nemačke, rasla su dugovanja Nemačke Bugarskoj. Krajem novembra 1943. bugarska banka je potražila od Nemačke prispele isplate u iznosu od oko 930 miliona RM, od čega za isporučeni duvan i razne artikle za ishranu oko 500 miliona RM. Prema nemačkim računima, klirinški saldo u korist Bugarske u njenoj razmeni sa Nemačkom iznosio je krajem novembra 1943. samo oko 570 miliona RM.³⁶²

U 1944. godini pod uticajem opšte krize dolazi do naglog opadanja privrednih veza Bugarske i Nemačke i do velikih podbacivanja u izvozu i isporukama. Pad izvoza je bio naročito naglašen po izbijanju trupa Crvene armije na granice jugoistočne Evrope u aprilu 1944. godine. Na primer, obim izvoza žita je smanjen šest puta, sirove kože i kožnih prerađevina od 788 tona u 1943. na samo oko 40 tona u 1944. godini.³⁶³ Bio je to jedan od očiglednih znakova napora bugarskog naroda da se oslobodi dominacije Rajha i naturene diktature svoje sopstvene konzervativne buržoazije.

Sve učestaliji porazi osovinskih sila uticali su na pojačane aktivnosti prozapadno opredeljenih snaga u vladajućem buržoaskom vrhu u Turskoj. Na ovu aktivnost podsticali su ih zapadni saveznici koji su uporno nastojali da prekinu odliv strategijskih sirovina iz Turske u Nemačku, u koju su, pored hroma, koji počinje da se izvozi početkom 1943, izvožene u značajnim količinama i druge važne sirovine, na primer, ruda bakra, pamuk, maslinovo ulje, duvan, južno voće, sirova koža, svila, riba i drugo.³⁶⁴ Međutim, protiv ove savezničke inicijative delovale su pronemačke snage kojima su išli u

³⁵⁹ ADAP, E/V, nr. 264, p. 506.

³⁶⁰ ADAP, E/VI, nr. 57, pp. 101—102.

³⁶¹ ADAP, E/VII, nr. 79, pp. 159—161.

³⁶² »Mišljenje je da je već prekoračena granica mogućnosti terećenja kliringa sa sada postojećim saldom od okruglo 750 miliona RM, koji skoro dostiže visinu bugarskog novčanog opticaja«. ADAP, E/VII, nr. 103 pp. 202—203.

³⁶³ Давид Б. Коев, о. с. pp. 28 i 40. Takode, Икономиката на България ... р. 619: Стопанска история на България... р. 423: ВА, МА, RW, 29/47, nr. 543, izveštaj o stanju u Bugarskoj od 15. jula 1944. godine: BA, R-7, Bd. 888, zabeleška o značaju centralnog Balkana za snabdevanje nemačke ratne privrede rudama, od 14. septembra 1944.

³⁶⁴ ADAP, E/V, nr. 52, p. 109.

prilog neki politički, privredni i vojni tokovi u Turskoj i oko nje. Ugovor o prodaji hroma po višoj ceni na temelju ranijih sporazuma i konkretnog dopunskog ugovora od 31. decembra 1942. kao i uvoj nemačkog naoružanja na ime primamljivog kredita naišao je na čvrstu podršku turske buržoazije, a posebno onog dela koji je još priželjkivao preokret tokova na istočnom frontu i poraz Sovjetskog Saveza. Verovali su čak i u poslednje čudo — da će Britanci čiji su odnosi sa Turcima zbog njihove saradnje sa Nemcima, upravo u to vreme (početak 1943) zahladneli, na kraju da se sporazumeju sa njima i da će da nađu kompromisna rešenja za svoje međusobne sporove usmerivši zajedničke snage protiv komunizma. Ovim snagama se činila korisnom politika vlade Turske da sarađuje sa obe zaraćene strane i da, ukoliko je moguće, uzima oružje i od jednih i drugih — kako bi Turska u trenutku pobede bila što spremnija da se nametne u rešavanju sudbine Evrope.³⁶⁵

Zbog raznih kalkulacija i delovanja konzervativnih krugova u Turskoj uperenih protiv pojedinih sila antihitlerovske koalicije Turska se našla u povoljnom položaju. Naime, u svetu a i u Turskoj se dobro znalo da nijednoj od zaraćenih sila nije stalo do toga da pogoršava odnose sa tom zemljom, jer niko nije u to vreme imao snage da se otvoreno konfrontira prema njoj. Posledica ovakvog stanja bila je i najotvorenija saradnja Turske i Nemačke u vreme sve dubljeg zahlađivanja odnosa Turske i Velike Britanije u zimu i proleće 1943. godine.³⁶⁶ Glavni tvorci sve plodnije političke saradnje Ankare i Berlina i sve obimnije trgovinske razmene uz dovoženje većih količina nemačkog naoružanja preko moreuza, bili su Numan Menemendžioğlu i njegovi saradnici koji su znali da je povlačenje britanskih vojnih stručnjaka samo privremena mera i da Britanci i ne pomišljaju na direktan sukob s Turcima. Plodnost saradnje sa Nemačkom u 1943. najbolje se pokazala u porastu trgovinske razmene koja je u izvozu Turske u Nemačku iznosila u toj godini 161 milion RM, u odnosu na oko 100 miliona u prethodnoj, a u uvozu Turske iz Rajha zahvaljujući nemačkom oružju, iznosila čak 249 miliona RM, prema 190 miliona, godinu dana ranije.³⁶⁷

Ipak, ovakav trend nije mogao dugo da se održi, jer su novi porazi Vermahta kod Kurska u leto i jesen 1943. delovali na to da deo turske buržoazije izgubi veru u pobedu nemačkog oružja, pa je jačala u turskom vrhu ona orijentacija koja je sve više vodila brigu o odnosima Turske sa zapadnim saveznicima. Ponude Berlina da se proširi ugovor o isporuci hroma, odnosno da Turska u 1944. obezbedi, umesto 45.000 tona hroma čak 135.000 tona bila je megalo-

³⁶⁵ aus PA, Abt. W, 6. III c, Chromerz-Türkei, Bd. 4, avgust—septembar 1943, izveštaji o izvozu hroma iz Turske. Takode, Pol. VII, Handakten 13, Türkei Bd 1, nr. 1937, od 18. aprila 1943, sporazum o trgovinskoj razmeni; ADAP; E/V, nr. 293, pp. 574—575, 317, pp. 644—645; Lothar Kreckler, o. c. pp. 176—188.

³⁶⁶ pA, Büro St. S. Türkei, Bd. 9, izveštaj nemačkog generalnog konzula iz Istambula, nr. 634, od 27. novembra 1943.

³⁶⁷ Holm Sundhaussen, Wirtschaftsgeschichte Kroatiens ... p. 368.

nianska ali primamljiva.³⁶⁸ Dobijajući od Nemaca više novca za ovu rudu i nastojeći da što je više moguće pomogne antikomunističke snage, konzervativna buržoazija u Turskoj je uspjela da osigura Nemcima povećane kvote izvoza hroma u prvim mesecima 1944, čak mnogo veće od prošeka iz prošle godine — oko 10.000 tona.³⁶⁹ Ovo je bilo ocenjeno kao drskost konzervativnih snaga u Ankari, pa su uskoro, krajem aprila, usledili jasni zahtevi Velike Britanije i SAD vladi Turske da prestane sa izvozom hroma i da shvati da je na pomolu krah nacizma.³⁷⁰

Konzervativni lihvarski i trgovački krugovi u Turskoj ipak nisu lako odstupili od unosnog posla, pa se i dalje pokušavalo da se održe što čvršće privredne veze između dve zemlje. Novim trgovinskim ugovorom od 18. jula 1944. nastojalo se da se umesto hroma, koji više nije mogao ići prema Nemačkoj, poveća razmena druge robe koja nije smatrana stratezijskim sirovinama.³⁷¹ Ipak se dalje nije moglo sedeti na dve stolice, što su često činili vladajući vrhovi u Ankari. Prekidom diplomatskih odnosa 2. avgusta 1944. usledilo je daljnje slabljenje i trgovinskih i privrednih veza između dve zemlje.³⁷² Sve snažniji pritisci Zapada i sve lošije mogućnosti transporta robe uslovili su nagli pad razmene Turske sa Nemačkom u 1944, koja je u uvozu pala na 66 miliona RM, a u izvozu u Nemačku čak na 100,6 miliona, prema 161,4 miliona u prethodnoj godini.³⁷³

Tačni pokazatelji trgovinskih i uopšte, privrednih veza Trećeg Rajha sa zemljama jugoistočne Evrope za poslednji period drugog svetskog rata, a posebno podaci o obimu i tempu nacističke eksploatacije dobara i odlivu sirovina i druge vrste robe za potrebe nemačke ratne industrije, neće nikad moći da budu utvrđeni iz dva osnovna razloga: prvi — što nije sačuvan dovoljan fond izvora za ovaj period i ovu problematiku, i drugi — što su brojke i pokazatelji u sačuvanim primarnim izvorima zbog subjektivizma, različitih kriterija i merila, potpuno nepouzđani.

O mnoštvu oblika direktnog i indirektnog odliva dobara iz zemalja jugoistočne Evrope — ratni plen; okupacioni troškovi; troškovi vođenja rata; vojne investicije svih vrsta; transportni troškovi i troškovi održavanja i obezbeđenja transportnih linija; oduzimanje imovine neprijatelja Rajha; preuzimanje državne imovine u okupacionim zemljama; prenošenje u nadležnost Rajha svih grana proizvodnje koja se mogla podvesti pod domen industrije koja

³⁶⁸ ADAP, E/VI, nr. 225, pp. 401—402 i 345, pp. 583—584.

³⁶⁹ BA, R-7, Bd. 3004, Türkei, izveštaj za januar 1943. Takode, PA, Pol. VII, Türkei, Bd. 1, Handakten 13, izveštaji nr. 210 od 2. februara nr. II-6/1482 od 16. marta i nr. Pol. VII 1778 od 20. aprila 1944. godine: AJ, NAV, T-71, Rol. 59, sn. 556779 izveštaj za februar i 557158-60, izveštaj za maj 1944. godine.

³⁷⁰ Lothar Kreckler, o. c. p. 189: ADAP, E/VII, nr. 319, p. 607, 348, p. 659 i 362, pp. 689—690: E/VIII, nr. 6, pp. 14—15 i 103, pp. 176—180.

³⁷¹ PA, Ha Pol, VII, Handakten 13, Türkei Bd. 1, izveštaj nemačke ambasade iz Ankare, nr. 4437, od 25. jula 1944.

³⁷² AJ, NAV, T-71, Rol. 59 sn. 557365-66, mesečni izveštaj za avgust 1944; HA POL, VII, Handel 11, Türkei, Bd. 1, izveštaj nr. 3581 od 1. novembra 1944.

³⁷³ Holm Sundahaussen, o. c. pp. 368.

proizvodi za rat (u početku u okupiranim, a kasnije u znatnom obimu i u satelitskim zemljama); fiktivna ulaganja nemačkog državnog i privatnog kapitala u pojedine grane ili proizvodna preduzeća; kupovina nekih preduzeća, deonica i sličnog za okupacione marke koje nisu imale vrednosnu podlogu; kupovina na čekove bez pokrića; negovanje i lečenje nemačkih ranjenika u bolnicama i odmaralištima; izdržavanje porodica folksdojčera koji su se uključili u SS jedinice i niz drugih metoda i načina, do otvorene pljačke i prevare — ne postoje nigde celoviti i sistematski zabeleženi podaci. Sačuvani tabelarni pregledi samo za »ugovornu« trgovinsku razmenu čiste robe, koja je zbog naturanja volje okupatora, razlike u kursu valuta, u cenama izvežene i uvežene robe i više drugih činilaca, posebno zbog toga što prikazujemo samo deo robe koja je išla ovim kanalima, takođe su dosta nepouzdana, naročito kad su u pitanju tabele saradnje sa okupiranim zemljama. Međutim, i takve služe kao osnov za dobijanje Drave slike o neravnopravnim odnosima jedne velike totalitarne sile i malih zemalja u kojima je buržoazija, u nastojanjima da očuva svoje pozicije, ponudila saradnju okupatoru.

7. OSLOBOĐENJE ZAPADNIH DELOVA MAĐARSKE I JUGOSLAVIJE

Posle rušenja satelitskih sistema u Rumuniji i Bugarskoj, pripremanje novog udara Crvene armije polovinom septembra 1944. prema zapadu, produbilo je defetizam i paniku u vladajućim buržoaskim vrhovima u Budimpešti. Izgubivši i poslednje nade u saradnju sa Nemcima i u traženju oslonca na konzervativne snage na Zapadu, potvrđeni antikomunista i veliki Hitlerov saveznik regent Horti odlučio je da se obrati drugoj strani, Sovjetima, poslavši im krajem septembra izaslanike i ponudu za mir.³⁷⁴ Među uslovima koje su u dogovoru sa svojim saveznicima utvrdili Sovjeti i uputili ponudiocu mira bio je i zahtev za napuštanje osovinskog tabora i borba protiv nacista. Ponudeni uslovi za primirje stigli su iz Moskve 10. oktobra u veoma teškim trenucima i za regenta Hortija i za satelitsku Mađarsku. U to vreme su dve snažne sovjetske grupacije zatvarale put prema Kečkemetu koji se nalazi skoro u središtu Mađarske i pripremale uništenje 1. i 2. mađarske armije, zajedno sa opkoljenim divizijama Vermahta. Stari regent nije smogao snage da se odrekne svoje prošlosti i da naredi vojnicima Honveda da zajedno sa Sovjetima i mađarskim rodoljubima pucaju na nemačke vojnike.³⁷⁵

³⁷⁴ Gyula Juhasz, *Hungarian Foreign Policy 1919—1945*, Budapest 1979, pp. 314—315; G. C. Paikert, *The Danube Swabians*, The Hague, 1967, p. 181; Elisabeth Barker, o. c. p. 243.

³⁷⁵ *Das Dritte Reich, Der Angriff auf die deutschen Grenzen*, Band 22, nr. 3651, p. 145 : takođe, C. A. Macartney, *A History of Hungary 1929—1945*, part II, New York 1957, pp. 319—343; Mario D. Fenyo, Hitler, Horthy, and

Sve što je regent Horti tada mogao da uradi bilo je da prikupi hrabrost i da pred Hitlerovim opunomoćenikom Vezemajerom prizna da više ne pomišlja na pobjedu i da će sve preduzeti da na bilo koji način isposluje mir. Imajući u vidu njegov ugled u armiji koju je gradio dve decenije, Nemci se nisu usudili na otvoreni udarac, već su ponovo pribegli igri — obaranje legende o velikom regentu Hortiju. Postavili su mu zahtev da prihvati vladu malobrojne pronacističke organizacije Pokreta kukastih krstova, poznate u narodu više pod imenom njilašisti, na čelu sa majorom Ferencom Salašijem (Ferenc Szalasi). Za slamanje ionako rastrojenog regenta poslužili su se metodom Ota Skorcenija, uzeli su u zatočeništvo kao taoca Hortijevog sina Mikloša mlađeg.³⁷⁶ Postajući sve nestabilniji, regent Horti je u toku nekoliko dana više puta menjao svoje odluke i buduće saveznike, da bi se na kraju odrekao sopstvenog Proglasa narodu i namere da ide ka miru, pogazivši obećanje o saradnji sa pokretom otpora. Na kraju, 17. oktobra 1944, odrekao se i svojih regentskih funkcija i pod pritiskom i učenom nacista potpisao punomoćje Salašiju za formiranje »vlade narodnog jedinstva«.³⁷⁷ Malobrojne pristalice njilašista, uz podršku nemačke policije i vojske, zaposele su već u toku kritične noći, između 15. i 16. oktobra, sve važnije vladine ustanove u Budimpešti i pristupile glavnom zadatku, proglašavanju totalne mobilizacije i uključivanju svih materijalnih i ljudskih resursa zemlje u borbu za zaustavljanje prodora sovjetskih trupa kroz Mađarsku.³⁷⁸ Precenjujući sopstvene mogućnosti, obećali su Hitleru formiranje nove armije od oko milion i po vojnika, zahtevajući da se svi Mađari muškog i ženskog pola od 12 do 60 godina starosti uključe u odbranu od »boljševičke« opasnosti.³⁷⁹

Mobilizacija uz primenu najrigoroznijih mera — pretnji, kazni i odmazde za one koji se nisu odazivali, odvijala se u toku novembra 1944. i obuhvatala, pored gubitka istočnih oblasti Mađarske koje su već bili oslobodili Sovjeti, oko 1.118.000 obveznika.³⁸⁰ Vršena je opšta mobilizacija i folksdojčera koji u tri ranija pokušaja nisu pokazali ni približan odziv u odnosu na očekivani, pa su ovog puta, primenom sile, postignuti očekivani uspesi, tako da se u SS divizije

Hungary, *German-Ungarian Relations 1941—1944*, New Haven and London, 1972, pp. 226—229; A. И. Пушкаш, *Венгрия в годы второй мировой войны ...* pp. 432—436. Miklos Lacko, *Arrow-Cross Men, National socialists 1935—1944*, pp. 111—112.

³⁷⁶ *Das Dritte Reich ...* band 22, pp. 154—160.

³⁷⁷ *Zb. NOR*, XV/1, nr. 211, pp. 613—616. Takode, *ADAP*, E/VIII, nr. 271, p. 501 i 272, pp. 508—509.

³⁷⁸ *Allianz Hitler-Horthy-Mussolini...* nr. 133, 134 i 135, pp. 400—403; Miklos Lacko, *Arrow-Cross Men. National socialists, 1935—1944*, Budapest, 1969, pp. III—112; A. И. Пушкаш, *Венгрия в годы второй мировой войны...* pp. 436—456; *Das Dritte Reich ...* Band 22, pp. 154—167.

³⁷⁹ Gyula Juhász, o. c. p. 329; takode, C. A. Macartney, o. c. pp. 344—470; Mario D. Fenyő, o. c. pp. 230—239; *Das Dritte Reich ...* Band 22, pp. 167—173.

³⁸⁰ Franz v. Adonyi — Naredy, *Ungarns Armee im Zweiten Weltkrieg Deutschland letzter Verbündter, Neckargemüng Kurt Vowinkel Verlag*, 1971, p. 199. Ovoliki broj je bio pozvan, ali je daleko manji bio odziv ljudi za mobilizaciju. Vid. Jugoslavija za pobjedu i slobodu 1941—1945, *VIZ* 1985, p. 120.

prijavilo oko 120.000 vojnika.³⁸¹ Istovremeno je na silu u radne jedinice, koje je po nameni i cilju trebalo nazvati jedinicama smrti, svrstano oko 150.000 mladića jevrejske narodnosti. Njihove porodice, ranije sakupljene, već su bile većim delom otpremljene u nacističke logore smrti, u Osvjenčim, Mauthauzen, Dahau i druge, gde su bile umorene u gasnim komorama.³⁸²

Nacistički vrh, pritisnut sve težom krizom i sve većim potrebama u oružanoj sili, nije bio zadovoljan ni ovim, rigoroznim merama mobilizacije mađarskog stanovništva. Hitler je, razgovarajući sa mađarskim diktatorom Salašijem, 8. decembra 1944. naveo primer da se na poslednji poziv nacističkog centra u Berlinu za mobilizaciju prijavilo čak 376.000 nemačkih šesnaestogodišnjaka (mladići rođeni 1928. i mlađi) i zatražio još veće angažovanje Mađara u predstojećim borbama protiv Crvene armije.³⁸³

Na silu pozivani i na brzinu opremani vojnici nisu mogli ostvariti nikakve rezultate. Dvadeset sedam divizija — među kojima je bilo više novoformiranih — svrstanih u devet korpusa, pod rukovodstvom nemačkih instruktora, bez potrebne opreme i dovoljne obuke, ubacivao je protiv Crvene armije, koja ih je brzo rastrojvala i razbijala. Kako je tekao ovaj tempo uništavanja i topljenja tek formiranih jedinica, a često i onih koje su bile još u formiranju vidi se prema podacima da je od milionske armije iz novembra 1944. na frontu ili na putu ka frontu ostalo 2. februara 1945. još samo oko 210 do 215 hiljada mađarskih vojnika.³⁸⁴

Razbijanju na silu i na brzinu skrpljenih mađarskih armija, uz odlučujuće udare Crvene armije, doprineli su pokret otpora i sve brže buđenje i jačanje nacionalne i oslobodilačke svesti stanovništva. U bitkama u kojima su pod rukovodstvom nemačkih instruktora i generala u jesen 1944. na Tisi i Dunavu, kod Bezdana, na Mohaču, kasnije oko Budimpešte i na Balatonu, zajedno sa nacistima, učestvovali i njilašisti, i pokušavali da zaustave prodore Crvene armije, pokazalo se da je uz presudnu ulogu sovjetskog oružja, znatno uticalo i odsustvo volje mađarskog vojnika da se bori za tuđe, nacističke interese.³⁸⁵ U masovnim dezertersvima, napuštanju položaja, prebegavanju na stranu Crvene armije ili u jedinice pokreta otpora bilo je sve više i mađarskih oficira. Već u prvom delu borbi u istočnim delovima Mađarske bila je razbijena 2. i skoro uništena 1. mađarska armija. Posle prelaska Komande 1. mađarske armije pod zapovedništvom generala Bele Mikloša (Bela

³⁸¹ G. C. Paikert, o. c. p. 147: György Ranki, Unternehmen Margarethe, Die deutsche Besetzung Ungarns, BV, Wien, Köln, Graz, 1984, p. 248.

ADAP, E/VIII, nr. 280, p. 513, 298, p. 552, 306, pp. 568–570.

³⁸³ ADAP, E/VIII, nr. 313, pp. 581–593: Das Dritte, Reich... Bd. 22, nr. 3564, pp. 176–188: Освобождение юго-восточной и центральной Европы... pp. 2^а з 288.

³⁸⁴ А. И. Пушкаш, Советский Союз и движение сопротивления в Венгрии, Советский Союз о борьбе народов... pp. 376: С. А. Macartney, o. c. pp. 165–168: Други svetski rat... knjiga V, pp. 128–129. Будапешт, Вена, Прага... pp. 37–76.

³⁸⁵ Освободительна миссия советских вооруженных сил... pp. 269–279,

Miklos Dalnoki) na stranu Crvene armije 16. oktobra 1944, sledilo je svoga komandanta još oko 20.000 vojnika dok su se ostale jedinice raspale.³⁸⁶ Uskoro je primer komandanta 1. armije sledio i komandant 2. armije general Lajoš Vereš (Lajos Veress) kao i većina ostalog kadra mađarske armije. Nemce i njihove sluge su napustila ukupno šestorica od sedam generala na najvišim položajima, a od 20 generala na položajima u operativnim jedinicama, samo trojica su ostala do kraja u službi Nemaca i njilašista.³⁸⁷

Krajem 1944. njilašisti i nacisti su morali priznati da plan o stvaranju milionske mađarske armije nije uspeo. U zadunavskom području Mađarske pokupljeno je oko 50.000 pušaka koje su bile podeljene mobilisanim vojnicima, a oni su ih u prvom ratnom sukobu pobacali. Samo na odseku 7. gardijske armije Crvene armije predalo se Sovjetima 3.495 mađarskih vojnika.³⁸⁸ U borbama za oslobođenje Budimpešte 1945. to isto je uradilo i oko 6.440 mađarskih vojnika, od kojih se znatan broj uključio u borbu protiv nacista. Boreći se za oslobođenje glavnog grada oko 600 ih je poginulo.³⁸⁹

Uspešno je širio svoju delatnost i mađarski pokret otpora u gradovima, posebno među radnicima i u redovima omladine, gde su organizovane sabotaže, diverzije i oružani prepadi na nosioce njilašističkog režima i nacistе. Tako je, i pored najrigoroznijih mera čuvanja, 17. oktobra 1944. bio miniran i stan SS generala i šefa nemačke policije u Mađarskoj Vinkelmana. Uspešnije se razvijala i oružana partizanska borba koja je obuhvatala oko 2.500 partizana čije su akcije bile usmerene na izvođenje diverzija na komunikacijama i na vojnim objektima.³⁹⁰ U ovo vreme dolazi do burne diferencijacije u građanskim partijama u kojima leva krila pristupaju pokretu otpora i aktivno se uključuju u antifašistički pokret. Početkom novembra 1944. izvršena je institucionalizacija Narodnog fronta kome se priključuje znatan deo demokratski opredeljenih opozicionih građanskih partija. Formiran je Komitet mađarskog nacionalnog oslobodilačkog ustanka pod predsedništvom poznatog borca protiv fašizma Bajci Žilinskog (Endre Bajcsy — Zsilinszky) u kome, pored komunista, učestvuju i leva krila Socijaldemokratske partije, Partije malih posедnika, Nacionalnoseljačke partije, Društva prijatelja SSSR i neke druge demokratske grupe.³⁹¹ Pojačani teror Gestapoa i Salašijeve kliке pa ni zatvaranje i ubijanje predsednika komiteta Bajči Žilinskog 24. decembra 1944.

³⁸⁶ Gyula Juhász, o. c. p. 325; Lorant Tilkovszky, o. c. pp. 340—345; Mario D. Fenyő, o. c. pp. 234—235; А. И. Пушкар. Венгрия в годы второй мировой войны . . . pp. 465,467. Vojvodina u Narodnooslobodilačkoj borbi... pp. 370—377; Освободительна миссия Советских вооруженных сил . . . pp. 268—269.

³⁸⁷ А. И. Пушкар, o. c. pp. 465—477.

³⁸⁸ Ibid. pp. 467 i 480: Участие венгерского народа в движении сопротивления, Вторая мировая, III, Движение сопротивления в Европе, pp. 169—176.

³⁸⁹ I. Pinter, Mađarska, u: Pokreti otpora u Evropi. .. p. 197; Takode, А. И. Пушкар, Советский Союз и движение сопротивления ... p. 377.

³⁹⁰ А. И. Пушкар, Венгрия в годы второй мировой войны ... pp. 464, 471—473.

³⁹¹ Ibid. pp. 468—469; Istvan Pinter. Prilog istoriji... pp. 322—328.

nisu mogli usporiti razvoj oslobodilačkog pokreta. Paralelno sa Nacionalnooslobodilačkim komitetom Mađarske, koji je delovao na još neoslobođenoj teritoriji u oslobođenom delu zemlje, u Segedinu, osnovan je 2. decembra 1944. Mađarski nacionalni front u koji su ušla leva krila pomenutih građanskih partija. Uskoro, 21. decembra formirana je privremena Narodna skupština, a 22. decembra i Politički savet, koji je vršio funkciju privremene vlade Mađarske, na čelu sa generalom Belom Miklošem, komandantom 1. mađarske armije, čime su udareni temelji buduće demokratske Mađarske.³⁹² Privremena vlada Mađarske potpisala je 20. januara 1945. sa vladom SSSR, Velike Britanije i SAD u Moskvi ugovor o primirju i obećala angažovanje na strani sila antihitlerovske koalicije protiv Nemačke.

Prodorom Crvene armije 20. decembra 1944. od Balatona na sever prema Dunavu, oslobođenjem Estergoma i zatvaranjem obruča 26. decembra oko Budimpešte, bilo je opkoljeno 11 nemačkih divizija. U to vreme bilo je već oslobođeno oko četiri petine teritorije, a mađarska armija znatnim delom razbijena i uništena.

Pored šireg područja Budimpešte koje će uskoro biti oslobođeno, pod kontrolom nemačkih trupa i nešto oko 200.000 mađarskih vojnika ostao je još samo severozapadni deo zemlje od Balatonskog jezera do reke Drave i dalje na jug i jugoistok prema zapadnim predelima Jugoslavije koje su delimično zadržale nemačke trupe zajedno sa ostacima oružanih snaga NDH i grupama kvislinga, izbeglih iz Srbije i Crne Gore.³⁹³

Posebna pažnja nacističkog vrha krajem 1944. bila je posvećena jačanju odbrane preostalog dela jugoistočne Evrope. Na upornost odbrane zapadnih delova Jugoslavije i severozapadnih delova Mađarske uticali su: pokušaji zadržavanja stratejski važnih regiona u najsevernijim delovima jadranske obale i Istre i zaštita Austrije i južne Nemačke, za koje je predviđena funkcija poslednjeg bastiona nacizma (od kraja 1944. tim pravcima su usmeravani transporti opljačkanih i istorijskih dobara naroda Evrope, državna imovina, poverljiva arhiva i dragocenosti); čuvanje izvora nafte u zapadnoj Mađarskoj, Austriji i Slavoniji (odakle su se snabdevali nemačka oružana sila i privreda); iskazivanje posebne pažnje nacističkog vrha svojim poslednjim saveznicima u Evropi — mađarskim njilašistima i ustašama u NDH i najzad — lični motivi Adolfa Hitlera da zaštiti svoj zavičaj u Austriji. Da je odbrana područja imala za nacističke ogromna značaj vidi se i po tome što je većina elitnih SS jedinica bila baš tu angažovana. U vreme opšte krize nemačke odbrane januara 1945, na primer, 6. SS oklopna armija prebačena je prema jugoistoku a znatniji deo Hitlerove telesne garde svoje poslednje bojeve vodio je baš u ovom delu Evrope.³⁹⁴

³⁹² Gyula Juhász, o. c. pp. 331—333; takođe, A. M. IlyniKam, BeHrpHH B poñi BTOPOÏI MUPOBOM BOMHBI . . . pp. 473—479.

³⁹³ Franz v. Adonyi — Naredi, o. c. pp. 164—181.

³⁹⁴ Drugi svetski rat i. knjiga V, pp. 139—140.

Nemačkom vrhovnom komandovanju posebno je smetalo ukli-
njavaње Crvene armije u trouglu centralne mađarske teritorije iz-
među Dunava, Balatonskog jezera i Drave krajem 1944. godine, čime
je bila otežana planirana odbrana delova Jugoistoka i onemogućena
namera da se zaustavi prodor Crvene armije na Dunav. I pored
opšte oskudice u trupama i sredstvima Nemci su upregli sve raspo-
ložive snage i pripremili operaciju prema opkoljenoj Budimpešti i
Dunavu radi deblokiranja oko 188.000 vojnika i uspostavljanja
fronta odbrane na ovoj reci. Preduzeta operacija je završena neu-
spehom. Do polovine februara likvidirana je opkoljena grupacija
u Budimpešti i grad oslobođen.³⁹⁵ Tokom marta Nemci izvode novu
operaciju, ovog puta sa snagama oko 430.000 vojnika, da bi prodrli
do Dunava.

Prodori jakih nemačkih grupacija, naročito na prostoru između
jezera Balatona i Velence sa severozapada, od Nadjkanjiže sa zapa-
da i preko Drave do Donjeg Miholjca i Valpova sa juga, od 6. do 22.
marta, naišli su na snažan otpor snaga Crvene armije, koje su,
istrošivši udarnu moć neprijatelja, već u drugom delu marta prešle
u ofanzivu za potpuno oslobođenje Mađarske. Posle dvanaestodnevnih
borbi trupe Crvene armije oslobodile su poslednje delove ma-
đarske teritorije i tako uništile nađe nemačke Vrhovne komande
u mogućnost zaustavljanja prodora sovjetskih trupa sa istoka, potpu-
no razbivši kvislinške jedinice Ferenca Salašija. Samo mali deo
ovih trupa koje su bile u sastavu SS jedinica i učestvovala u zlo-
činima po Vojvodini i protiv mađarskog pokreta otpora povukao se
sa nacistima na zapad i nastavio borbu, dok se ostala vojska rasula
i vratila svojim kućama.³⁹⁶

Tako je Hitler već u prvim prolećnim danima 1945. ostao bez
svog pretposlednjeg saveznika u Evropi. Ostalo mu je da se u
završnim borbama na Jugoistoku oslanja na svoje najvernije i po-
slednje saradnike, na ustašku NDH, svedenu samo na malu terito-
riju gde je kao neminovna posledica celokupnog razvoja drugog
svetskog rata nastala u to vreme specifična situacija u kojoj je
političko raslojavanje u redovima konzervativnih i buržoaskih snaga
doživljavalo rasplet.

Isto rij ska i vojna nauka nisu dovoljno istražile i obradile sve
motive koji su usloveli tako upornu nemačku odbranu delova jugo-
slovenske teritorije u završnim operacijama, slično kao i nekih
delova u Čehoslovačkoj. Na primer: tek u vreme oslobađanja Beča
počelo je konačno povlačenje nemačkih jedinica sa sremskog fronta,
udaljenog oko 1.000 kilometara jugoistočno od glavnog grada Au-
strije, Berlin je bio oslobođen 1. a Zagreb tek 8. maja.³⁹⁷ Nemci
su se uporno borili za neko malo mesto u dalekoj Hrvatskoj ili

³⁹⁵ Ibid. pp. 135—138: Освобождение юго-восточной и центральной Европы... pp. 289—401: Будапешт, Вена, Прага... pp. 77—172.

³⁹⁶ Освободительная миссия Советских вооруженных сил ... pp. 280—
—292: Будапешт, Вена, Прага... pp. 173—228.

³⁹⁷ Narcisa Lengei—Krizman, Oslobođenje Zagreba, u Zborniku, Oslobo-
đenje Hrvatske... pp. 97—108: Radojica Nenezić, Borbe 28. narodnooslobodi-
lačke udarne slavonske divizije, Oslobođenje Hrvatske... pp. 170—182.

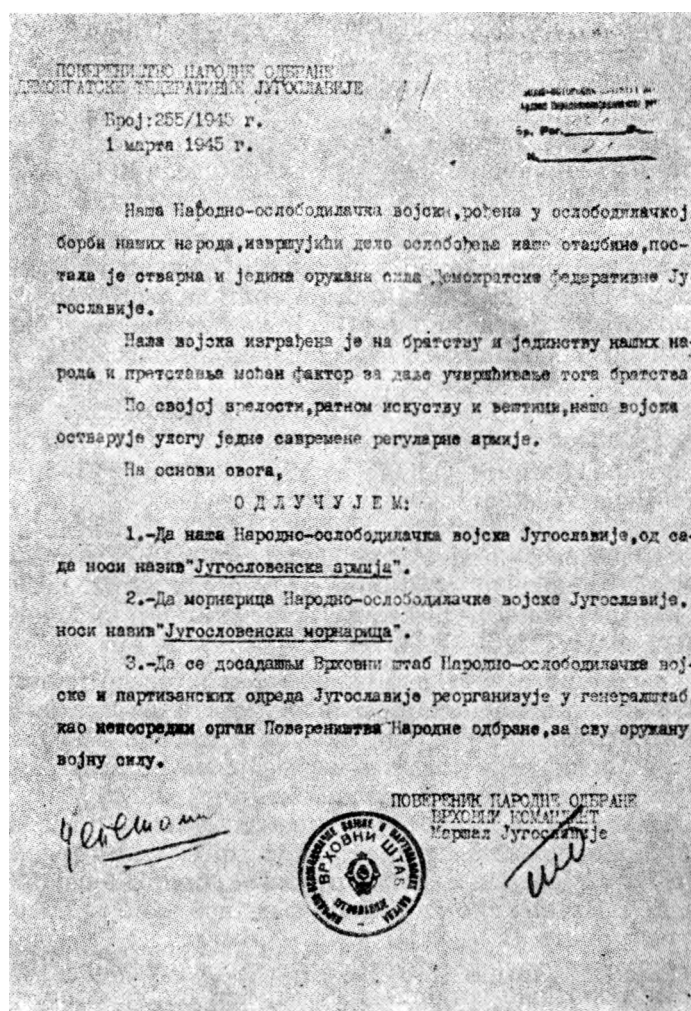
Sloveniji i posle smrti Firera i pada Berlina. Za ovu pojavu kao uostalom i za sve druge istorijske pojave, postoje razlozi koji su usmeravali i određivali takav tok događaja. Osnovni uzroci su bili brojnost okupaciono-kvislinške sile na ovom prostoru i neka njena specifična svojstva. Na linijama sremskog fronta, duž reke Drine i oko važnijih komunikacija na celoj teritoriji Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slovenije u vreme formiranja sremskog fronta krajem

1944. pa sve do aprila 1945, severno od glavnog venca Dinarskog sistema nalazilo se u dobro utvrđenim uporištima oko 600.000 vojnika, od kojih oko 400.000 Nemaca prekaljenih i surovih ratnika.³⁹⁵ Ostatak, oko 200.000 bili su kvislinzi raznih boja, među njima oko 140 do 150.000 pripadnika oružanih snaga NDH, od kojih polovina ustaša, organizatori i izvršioci masovnih zločina nad Srbima u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj i nad pristalicama i simpatizerima NOP, zatim oko 35.000 četnika, koji su takođe počinili masovne zločine nad Muslimanima i Hrvatima u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj kao i nad pripadnicima NOP na celoj teritoriji zemlje i, na kraju, blizu 8.000 albanskih kolaboracionista, oko 7.000 nedićevaca i Ijotićevaca i oko 5.000 slovenačkih kolaboracionista.³⁹⁹ Bile su to vojske zlikovaca, ogrezle u nedelima i nasilju, spremne da se bore do kraja, posebno protiv narodnooslobodilačkog pokreta, antihitlerovske koalicije i svakog demokratskog i slobodarskog pokreta. Dva njena sastavna dela, jednaka u pogledu potpunog otuđenja od humanosti i morala — nacistički i kvislinški — dopunjavala su se i činila jedan drugom oslonac. Bez nemačkih nacističkih kvislinzi nisu bili u stanju da se sami bore protiv NOP i POJ, dok su snage Vermahta često i u međusobno nesložnim kvislinškim strujama nalazile odgovarajući oslonac.

Izlaz iz teške situacije nemačke okupacione trupe nisu tražile u napuštanju NDH i povlačenju sve do proleća 1945, za šta je bilo više razloga. Jedan od njih je bio privrednog i materijalnog karaktera. I pored četvorogodišnje bezdušne eksploatacije, na područjima Hrvatske moglo se još uvek naći ponešto od sirovina, a na ravninama Slavonije i prehrambenih proizvoda. Drugi razlog koji je Nemce terao da uporno drže ove prostore bila je opasnost da im u slučaju povlačenja Crvena armija ne preseče odstupnicu. Povlačenje bez podrške kvislinških formacija nije dolazilo u obzir, jer bi u tom slučaju kvislinge brzo uništila NOV a odvojene nemačke

³⁹⁸ Anton Miletid, Ustaški zločini i zločinci ratne 1945. godine u Hrvatskoj, Oslobođenje Hrvatske ... pp. 276—280.

³⁹⁹ Košta Pavlović, Nemačke oružane snage u Jugoslaviji za vreme završnih operacija 1945. godine, Za pobjedu i slobodu, Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije, Beograd 1986, pp. 763—778; Neodvisna država Hrvatska kot združevalka kontrarevolucionarnih sila leta 1945, Konec druge svetovne vojne v Jugoslaviji, Borec 12, Letnik XXXVIII 1986, pp. 742—747; Fikreta Jelid—Butte, o. c. pp. 296—297; isti autor, Snage kontrarevolucije u Hrvatskoj u 1945. Oslobođenje Hrvatske 1945 . . . pp. 266—275; takođe, o ovome: Zb. NOR, XII/4, nr. 174, pp. 718—720; Vlado Strugar, Jugoslavija federacija i republika... p. 303; Hermann Neubacher, Sonderauftrag Südost. .. pp. 185—187, 192—193. AVII, NAV, T-175, Rol. 21, sn. 2526594, telegram gaulajtera Iberreitera od 7. decembra 1944. Milan Borković, o. c. knj. 2, p. 354; Milan Basta, o .c. pp. 275—282; Branko Latas, Milovan Dželebdžić, o. c. d. 411.

Odluka poverenika narodne odbrane Demokratske Federativne Jugoslavije i Vrhovnog komandanta NOV i POJ od 1. marta 1945. o promeni naziva Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije u Jugoslovensku armiju, Mornarice NOVJ u Jugoslovensku mornaricu i VS NOV i POJ u Generalštab Jugoslovenske armije

formacije lakše bi likvidirala Crvena armija. Njihove nade u to vreme bile su uperene i prema Slovenačkom primorju, Trstu i Istri gde se očekivao zaplet u odnosima između armija zapadnih sila i Jugoslovenske armije. Sve je to zajedno doprinosilo tome da su nemačke balkanske trupe u imponantnom broju ostajale u toku zime 1944/1945. uglavnom radi odbrane utvrđenih linija fronta u Sremu, na Drini i u uporištima oko gradova i komunikacija.

Da bi učvrstili svoje pozicije i ojačali kvislinške snage, Nemci su posebnu pažnju posvećivali sprečavanju sporova i otvorenih sukoba između kvislinških struja podeljenih na nacionalnoj osnovi. Suprotno ranijem obećanju da će četnici biti konačno definitivno odbačeni, nemačke komande i ispostave Rajha na celom ovom području trudile su se da ojačaju četnike, da izmire različite struje među njima, da ih približe ustašama, kako bi što bolje iskoristile njihovu zajedničku usmerenost protiv narodnooslobodilačkog pokreta i Jugoslovenske armije. Odmah posle panike koja je bila zahvatila i deo ustaškog vodstva krajem novembra 1944. godine kada su trupe Crvene armije, stigavši do Balatona, mogle pravac svog dejstva usmeriti prema jugu i savladavanjem malog rastojanja stići do Zagreba,⁴⁰⁰ Nemci su pristupili, uz reorganizaciju svoje grupe armija »E«, još jednoj i poslednjoj reorganizaciji oružanih snaga Nezavisne Države Hrvatske.

U toku decembra 1944. sve ustaško-domobranske jedinice reorganizovane su u 15 novih mešovitih divizija u kojima su rukovodeće funkcije prešle u ruke ustaša.⁴⁰¹ Jačanje uloge ustaša, posebno ustaških oficira radikalnog smera, uticalo je na prekidanje političke diferencijacije i raslojavanja domobranskih jedinica koje je bilo naročito intenzivno u jesen 1944, kada su desetine hiljada domobranskih vojnika napuštale svoje jedinice, predavale se jedinicama NOV i POJ i uključivale u borbu protiv okupatora i ustaškog režima u Bosni i Hrvatskoj. Uz polovinu sastava koje su u ovim divizijama na prelazu iz 1944. u 1945. činile ustaše, zatim deo domobranske vojske zaveden fašističkom propagandom prihvatao je borbu i nije pokazivao spremnost da se, kao mnogi drugi priključi NOB. Žilavost reorganizovanih ustaško-domobranskih divizija u borbama krajem 1944. i početkom 1945, u vreme izvlačenja poslednjih ešelona grupe armija »E«, ukazivala je na stanje da u tim jedinicama ima sve manje vojnika koji bi se mogli pridobiti za saradnju sa NOP-om.⁴⁰²

Uporedo sa reorganizacijom svojih divizija i jedinica NDH, Nemci su znatnu pažnju pridavali prikupljanju i objedinjavanju

⁴⁰⁰ BA, NS, Bd 819, pismo gaulajtera Slovenije Rajnera Bormanu nr. 4673 od 20. decembra 1944. godine. Takođe, ADAP, E/VIII, nr. 316, pp. 601—602; Fikreta Jelić—Butić, o. c. p. 296.

⁴⁰¹ Zb. NOR, IV/30, nr. 112, IV/31, nr. 105, 157, 161, 181, 182, XII/4, nr. 181.

⁴⁰² Talas naglog osipanja domobranskih jedinica, naročito izražen u 1944. godini, prelaskom u 1945, u vreme kada se očekivao siguran poraz totalitarnog bloka, slabi, što pokazuje da je u redovima vojske NDH bilo sve manje ljudi koji su se mogli pridobiti za toleranciju prema NOP. Vid. Oslobodilački rat naroda Jugoslavije... II, pp. 550—651.

ostataka četničkih snaga i smirivanju ekscesa između ustaša i četnika, koji su se skoro uvek javljali kada te dve nacionalističke vojne grupacije nisu bile najneposrednije ugrožene od snaga NOV i POJ. Inicijator okupljanja četničkih snaga na području NDH i Slovenije ponovo je bio Nojbaher. Posle dobijanja dozvole da ostatke Ljotičevskog Srpskog dobrovoljačkog korpusa i Nedićeve Srpske državne straže prebaci preko NDH do Beča, on je uspeo da se premesti u Slovenačko primorje i da tamo formira novu četničku vojsku. Njegove pretenzije su bile da utiče preko četničke vojske na saveznike, koji su nastupali severnom Italijom pa i na odnose Jugoslovenske armije i savezničkih armija u Istri. Osnove ovih pretenzija su građene na izvesnom zahlađenju odnosa zapadnih saveznika prema sve uspešnijem NOP u Jugoslaviji i na spoljnopolitičkom planu. Narodnooslobodilačka vojska, najbrojnija i najuspešnija uz armije velikih saveznika, koja je početkom 1945. preimenovana u Jugoslovensku armiju, uživala je sve veće divljenje i ugled u svetu dok su »nacionalne snage« na koje su konzervativni krugovi na Zapadu još uvek računali nestajale. Formiranjem koalicione vlade 7. marta i proglašavanjem Demokratske Federativne Jugoslavije, i pored upornih nastojanja članova bivše emigrantske kraljevske vlade, nije zaustavljen hod narodnooslobodilačkog pokreta u zemlji, naprotiv, on je svakim danom sticao nove simpatije i pristalice u svetu.

Imajući i ovo u vidu, Nojbaher je počeo zagovarati novu akciju prikupljanja i objedinjavanja ostataka kvislinga iz Srbije, zatim četnika iz NDH i Dražinih četnika koji su se povukli iz Srbije i Crne Gore da bi ih ponovo uključio u rat na strani Rajha. U tome ga je pomagao gaulajter za Slovenačko primorje i glavni komesar u operativnoj zoni »Jadransko primorje« Frederik Rajner (Frederick Reiner), koji je takođe od ove akcije očekivao vojnu i političku korist za Rajh.⁴⁰³

Povlačenje razbijenih četničkih jedinica iz Srbije preko Drine i iz Crne Gore u Bosnu u oktobru 1944. izazvalo je uzbunu u Zagrebu u koju se uključio i poslanik Kaše, zalažući se za to da, u duhu Hitlerove direktive, te četničke jedinice treba razoružati. Pošto su se ove četničke kolone povlačeći se zajedno sa jedinicama iz sastava grupe armija »E« iz Grčke i Albanije uzajamno ispomagale, nemačkim komandantima nije ni padalo na pamet da izvrše tu naredbu i da oslabe oslonac na njih. U isto vreme, ustaše su prilikom transporta ostataka Ljotičevskih i nedićevskih snaga preko NDH koristile priliku i ubijale pojedince iz ovih jedinica, zbog čega je Ribentrop oštro opomenuo Pavelića i Kašea da se takve pojave više ne smeju ponavljati i tražio da se omogući slobodan prolaz ovih snaga prema Nojbaherovom planu preko teritorije NDH.⁴⁰⁴

⁴⁰³ Sire, Mladen Stefanović, *Zbor Dimitrija Ljotića...* p. 303 i dalje. Takođe, Milan Borković, o. c. knj. 2. pp. 354—359.

⁴⁰⁴ ADAP, E/VIII, nr. 318, pp. 604—606 i 320, p. 608; Ladislaus Hory, Martin Broszat, *Der kroatische Ustascha-Staat 1941—1945*, DVA, Stuttgart 1964, p. 166.

Nojbaher je krajem oktobra i početkom novembra 1944. primio vest o koloni četnika Draže Mihailovića što se iz Srbije probila u Sandžak a zatim krenula zajedno sa nemačkim trupama koje su se povlačile iz Grčke preko Prijepolja prema Bosni i na zapad.⁴⁰⁵ Ove vesti su ga podstakle na nove poduhvate koje je nameravao da ostvari uz podršku Ministarstva inostranih poslova Nemačke.⁴⁰⁶ Posebno ga je zainteresovala ponuda četničke delegacije Draže Mihailovića izložena na sastanku sa načelnikom obaveštajnog odeljenja grupe armija »E« održanom 3. novembra 1944, koja je glasila:

»1. Četnici će pratiti i potpomagati nemačke trupe u njihovom nastupanju do Sarajeva.

2. Četnici ukazuju da će posle razjašnjenja situacije u savezničkom štabu za vezu (četnici su nameravali da pošalju trojicu oficira preko Albanije Anglo-Amerikancima radi razjašnjenja situacije, prim, aut.):

a) u slučaju predaje Jugoslavije boljševizmu krenuti zajedno sa Nemcima na sever;

b) u slučaju da Englezi (u sporazumu sa Rusijom) proklamuju samostalnost Jugoslavije, u prvo vreme ostati na širem području Sarajeva, da bi sa ove baze nastavili borbu protiv Tita.

3. U slučaju 2 b), da se četnicima pruži garancija da neće nastupati u pravcu morske obale, nego da će u slučaju teškoća u snabdevanju prihvatiti ponudu da ih snabdeva nemačka vojska. .,«⁴⁰⁷

Ova odlučnost Draže Mihailovića da izdrži sve teškoće i da nasuprot nastojanjima saveznika, oštricu svojih snaga usmeri protiv NOV i POJ, podstakla je Nojbahera na primenu specifične vrste saradnje Nemaca i četnika — da organizuje diverzantske akcije i ubacivanje komandosa u oslobođenu Srbiju, pošto je znao da su četnici u istočnoj Bosni još ranije obučavali svoje pripadnike za ovu vrstu borbene aktivnosti.⁴⁰⁸

Zato se i suprotstavljao ustaškim pokušajima da potisnu četnike iz NDH, da ih razoružaju a manje skupine i da likvidiraju. Verovao je da se ubacivanjem diverzantskih četničkih grupa u Srbiju i zaoštavanjem unutarnjih prilika u tom delu Jugoslavije moga

⁴⁰⁵ Nemci su izveštavali 3. novembra 1944. da Draža Mihailović ima na širem području između Novog Pazara i Višegrada oko 40.000 četnika. Vid. Zb. NOR XII/4, p. 1170, a desetak dana kasnije (11. novembra) javljaju da se grupa generala Trifunovića sa oko 18.000 četnika povlači na severozapad, paralelno sa nemačkim kolonama, na pravcu Prijepolje—Foča. Isto p. 1176. Radoje Pajović u svojoj knjizi Kontrarevolucija u Crnoj Gori, četnički i federalistički pokret 1941—1945, Obod, Cetinje 1977, p. 517, kao jedan od vrsnih poznavalaca ove problematike uopšte smatra da grupacija četnika generala Trifunovića nije mogla imati u rejonu Foče više od 30.000 ljudi. O ovome i kod Milana Borkovića, o. c. knj. 2. p. 358, Branka Latasa i Milovana Dželebdžića, o. c. p. 397, Jozo Tomasević, o. c. pp. 381, 391, 400.

⁴⁰⁶ Milan Borković, o. c. p. 358; Branko Latas i Milovan Dželebdžić, o. c. p. 397.

⁴⁰⁷ Zb. NOR, XII/4, p. 1170.

⁴⁰⁸ Zb. NOR, XIV/4, nr. 114, pp. 441—442, 156, pp. 668—777, 162 pp. 792—795 i 192, pp. 891—996.

podstaći konzervativne snage na Zapadu za direktnu podršku »nacionalnih« snaga Draže Mihailovića u borbi protiv komunista.⁴⁰⁹

Dok su ih ustaše ometale, nastavljeno je grupisanje četnika oko glavnine Dražinih snaga u Bosni ili oko već stvorenog četničkog jezgra u Slovenačkom primorju. Četnici iz Bosne i Hercegovine nastavili su da u Srbiju ubacuju svoje diverzantske grupe i da ih aktiviraju protiv narodne vlasti. Pošto su snage NOV i POJ razbile veći deo nemačkih jedinica 15. brdskog korpusa i četnika u kninskoj operaciji, četnici popa Momčila Đujića, stešnjeni između nastupajućih snaga NOV i POJ i nemačko-ustaških uporišta, bili su prisiljeni da traže povlačenje prema severozapadu u nameri da se tamo domognu veza sa saveznicima. Ceneći usluge koje su Đujićevi četnici ranije pružali Nemcima, Nojbaher se za njih založio u Berlinu i postigao Pavelićevu i Kaševu saglasnost da im se dozvoli prolaz preko teritorije koju su kontrolisale snage NDH prema Slovenačkom primorju, gde su se već krajem decembra 1944, borili protiv slovenačkih partizana i jedinica NOV i POJ.⁴¹⁰

Tako su Nemci krajem 1944. uspeali da stvore četnička jezgra. Jedno je bilo u Slovenačkom primorju jačine oko 10 do 12.000 (7.000 Đujićevih i Jevđevićevih četnika, nekoliko hiljada četnika iz razbijenih Nedićevih i Ljotićevih kvislinških jedinica) i oko 5.000 slovenačkih domobrana. Drugo jezgro nalazilo se u južnim oblastima istočne Bosne, na širim područjima Kalinovika, Foče, Rudog i Goražda sa oko 20 do 25.000 četnika Draže Mihailovića koji su uspeali da se izvuku posle letnjeg poraza 1944. iz Srbije i oko 7 do 9.000 crnogorskih četnika koje je, posle dužeg kolebanja oko izbora pravca kretanja (bilo je predloga da se krene prema Albaniji i tamo stvori zajedničko jezgro sa albanskim balistima i jedinicama Zervasovog EDES-a u Grčkoj, uz oslonac na Britance koji su već bili tamo upali kao intervencionisti), poveo Pavle Đurišić, na insistiranje Draže Mihailovića na sever.⁴¹¹ Pored ove dve glavne grupacije postojale su manje razbacane grupe u zemlji (jedna jačine oko 2.000 četnika kod Banja Luke) koje su delovale tajno ili javno protiv NOV i POJ uz saradnju sa neprijateljima svih vrsta.

Posebno ceneći spremnost kvislinških snaga da se do kraja bore protiv NOV u Jugoslaviji, nemačka predstavništva na Jugovistoku i deo vojnih rukovodstava i dalje su posvećivali veliku pažnju radikalnom delu kontrarevolucije koji je predstavljao oko 70 do 80.000 ustaša i oko 35 do 45.000 četnika. Trebalo je sve te snage sačuvati od krize i osipanja i što svrsishodnije upotrebiti u poslednjim borbama. Sve do početka 1945. izgledalo je da su četnici Draže Mihailovića prihvatili zajedničku liniju borbe protiv NOV i POJ

409 ADAP, E/VIII, nr. 321, pp. 609—611 i 322, p. 611; takode, nr. 333 i 342.

410 Zb. NOR, XIV, nr. 101, 102, 129, 184, 195 i 198: XII/4, nr. 177 i 178.; XIV/4, ustaška grada, nr. 1, pp. 1089—1090. Branko Latas, Milovan Dželebdžić, o. c. pp. 397—399. Mark Wheeler, Beli orli in bela garda, Britanski vtisi o protivkomunističnem uporu v Jugoslaviji leta 1945, citirani Borec, pp. 734—735 i 738—741.

411 Branko Latas, Milovan Dželebdžić, o. c. pp. 398—400; Radoje Pajević, o. c. pp. 524—527.

koja je najviše doprinosila naporima Nemaca da otklone sopstvenu kriznu situaciju. Postojala je puna saradnja u organizovanju podzemne aktivnosti na oslobođenoj teritoriji i u vodenju oružane borbe u Slovenačkom primorju i u istočnoj Bosni. Međutim, naporna probijanja četnika, koji su išli prema severnoj Bosni u teškim zimskim uslovima, už stalne i iscrpljujuće borbe, uticala su na to da je saradnja počela polako da slabi. Sukob je otpočeo između vodstva crnogorskih četnika i grupe Draže Mihailovića oko izbora pravaca daljeg odstupanja i načina borbe. Tome su doprineli i neizvesnost prilikom susreta Jugoslovenske armije i zapadnih saveznika u Istri i mogući obrti u do tada lojalnim savezničkim odnosima, pa su rasla utopistička verovanja Draže Mihailovića da će doći do oružanog obračuna među saveznicima i da se za to treba pripremiti. U kontekstu te procene Draža je sve više bio pristalica taktike da krupne koncentracije četnika koje su izložene udarima jedinica Jugoslovenske armije treba preformirati, odnosno razbiti na manje teritorijalne grupe i poslati ih u zavičajne krajeve da se tamo pripremaju za prevrat koji će uslediti kad zapadne sile dođu na Balkan i odatle istisnu Sovjete.

Na sastanku četničkog rukovodstva koji je održan 21. februara 1945. u Trebavi vođa crnogorskih četnika Pavle Đurišić otvoreno se suprotstavio Dražinoj koncepciji podele snaga na grupe po teritorijalnoj pripadnosti i zamisli o upućivanju u njihove krajeve da tamo vode borbu. Tražio je da se u duhu ranije dobijenog poziva od Nedića i Ljotića i obećanja Nemaca, posebno Nojbahterovih, da će se četnicima pružiti pomoć, krene sa celom grupacijom prema Slovenačkom primorju gde bi se, uz oslonac na prijatelje iz Britanije i Amerike, posle odmora i reorganizacije, krenulo u ofanzivu protiv komunista u »povoljnijim« političkim prilikama.⁴¹² U nameri da nametne svoje rešenje, Draža Mihailović je 8. marta 1945. sazvao konferenciju četničkih rukovodilaca cele grupacije, ali Đurišić i grupa oko njega nisu popustili. Narednih dana koncepciju povlačenja cele grupe prema Sloveniji prihvatili su i drugi četnički prvaci oko Draže Mihailovića, među njima i Dragiša Vasić i Zaharije Ostojić, zatim pojedine četničke jedinice iz Hercegovine, Srbije i Bosne. Raspoređeni na uskom prostoru Trebave, izloženi opasnosti da ih napadnu snage NOV i POJ, četnici su se morali nekud uputiti, pa je Draža naredio prebacivanje svih snaga preko reke Bosne na zapad, odlazeći rešenje o daljem pravcu kretanja.

Razilaženje u rukovodstvu četničkog pokreta pratili su, pored ostalih, i predstavnici radikalne linije crnogorskog nacionalističkog pokreta okupljenog u Zagrebu oko Sekule Drljevića, koga su od 1941. u huškanju Crnogoraca protiv Srba podržavale ustaše i radikalna proustaška grupa među Nemcima u Zagrebu oko poslanika Kašea. Osetivši svoju šansu, suprotno Nojbahterovim nastojanjima jer je on težio jačanju četnika, ova grupacija pokušava da odvoji

⁴¹² Radoje Pajović, o. c. pp. 529—530; Joso Tamasevich, o. c. 389—400; Mark Wheeler, o. c. pp. 738—739, Branko Latas, Milovan Dželebdžid, o. c. pp. 404—405.

crnogorske četnike od Draže Mihailovića i da ih iskoristi za stvaranje kvislinške Crne Gore kojoj bi osnovna linija bila borba protiv komunista i usmeravanje protiv Srbije. Ponudu ove grupe »zelenasha« Sekule Drljevića da uz oslonac na ustaše pomogne prebacivanje četnika, prevoz ranjenika i bolesnika železnicom, Đurišić je kalkulantski prihvatio, nadajući se da će po stizanju u Sloveniju imati više uslova i za borbu protiv komunista i za suprotstavljanje suparničkoj struji među Crnogorcima. U snovanju ove podvale više veštine je pokazao Sekula Drljević, pa je uz Kaševu podršku i podršku ustaša 22. marta proglasio crnogorske četnike crnogorskom narodnom vojskom pod svojom komandom, što je izazvalo osudu i raskid Draže Mihailovića sa Đurišićem i grupom oko njega.⁴¹³

Uplašivši se posledica Dražine kvalifikacije da je izdao »srpstvo«, Đurišić se pokolebao i umesto da pređe preko Save u Slavoniju i uz pomoć ustaša transportuje svoje trupe prema severozapadu i Sloveniji, on ih je uputio bosanskom stranom preko Lijevča Polja, u nameri da se probije preko oslobođene teritorije Kozare i, dalje, na severozapad prema Sloveniji. Kolebanje Pavla Đurišića uzeo je Drljević kao dokaz da je on porekao sporazum i odlučio je da iskoristi šansu i uništi »prosrpsko« krilo u redovima crnogorskih četnika, da privuče na svoju stranu samo proverene »zelenaše i uključi ih u borbu protiv NOP i za ostvarivanje crnogorske eeparatne države. Uzaludni su bili pokušaji Nojbahera i njegovih saradnika da spreče razdor među četnicima, jer je radikalna struja oko Kašea bila odlučna u nastojanju da uz pomoć ustaša razbije crnogorske četnike kao i one iz Srbije i Bosne koji su se bili priključili Đurišćevoj grupi.⁴¹⁴

U nekoliko dobro pripremljenih zaseda koje su na poziv Drljevića postavile ustaške jedinice u Lijevču Polju prvih dana aprila, četničke jedinice Pavla Đurišića su bile razbijene i desetkovane. Samo deo zarobljenih četnika »zelenaške« nacionalističko-separatiističke orijentacije Sekule Drljevića je prihvaćen i kasnije iskorišćen u borbama na strani Nemaca i ustaša, dok su svi oni što su podržavali četničku velikosrpsku orijentaciju bili likvidirani, među njima i Pavle Đurišić, Dragiša Vasić i drugi, koji su nestali u ustaškim koncentracionim logorima.⁴¹⁵

Pogoršavanje odnosa u četničkom rukovodstvu, u celini, još je više uticalo na Dražu Mihailovića da se oslobodi dileme oko pravaca kretanja. Napuštajući ideju o prodoru prema Slovenačkom primorju, on se ponovo orijentiše prema centralnim delovima zemlje, odakle je, prema njegovim procenama, bilo omogućeno delovanje i na području Srbije. Sa dosta smanjenom vojskom od oko 10.000

⁴¹³ Radoje Pajević, o. c. pp. 535—541; Branko Latas i Milovan Dželebdžić, o. c. pp. 403—405.

⁴¹⁴ Joso Tomasevich, o. c. pp. 394—404; Radoje Pajević, o. c. pp. 528—536. Branko Latas, Poraz in uničenje četniške kontrarevolucije v sklepnem odboju vojne, citirani Borec, pp. 748—758.

⁴¹⁵ Radoje Pajević, o. c. pp. 536—549. Takode, Branko Latas i Milovan Dželebdžić, o. c. pp. 405—411; Milan Basta, Rat je završen 7 dana kasnije, Beograd 1982, pp. 448—469; Zb. NOR, XIV/4, nr. 193, pp. 970—971.

četnika Draža je već krajem aprila požurio prema jugoistoku. Ovaj deo »Kraljevske vojske u otadžbini« u vreme završne operacije za oslobođenje zemlje u proleće 1945. razbile su snage Jugoslovenske armije, a ratni zločinci su izvedeni pred narodni sud.

Neuspeh jedne od poslednjih krupnih ofanzivnih operacija Vermahta na jugoistoku u zimu 1945. da se, korišćenjem svih raspoloživih rezervi deblokira Budimpešta, a zatim potisnu snage Crvene armije do Dunava gde bi se oformila stabilnija odbrana, a naročito konačan poraz i uništavanje ostataka nemačkih i mađarskih trupa u severozapadnim delovima Mađarske i prodor preko Austrije u martu 1945. negativno su se odrazili na borbenost i držanje brojnih nemačkih i kvislinških trupa u severozapadnim delovima jugoslovenske teritorije.⁴¹⁶

Nacističko-kvislinška vojska zlikovaca, još uvek u imponantnom broju od oko pola miliona vojnika, pod oznakama SS, sa ustaškim znakom ili četničkom kokardom, bila je prisiljena da pod snažnim udarima jedinica Jugoslovenske armije napušta deo po deo teritorije. Pri tome je bezumno uništavala sve i ostavljala za sobom pustoš.⁴¹⁷ Od 20. marta do 15. aprila oslobođeni su Lika i veći deo Hrvatskog primorja, od 29. marta do 10. aprila Sarajevo i srednja Bosna, od 16. do 25. aprila ostatak Srema i deo Slavonije sve do reke Ilove, a u drugom delu aprila — zapadni deo Hrvatskog primorja, Istra i Slovenačko primorje sa Trstom, koji je oslobođen 3. maja 1945. godine. Krajem aprila i prvih dana maja bila su potpuno zatvorena priželjkivana »vrata spasenja« nacistima i kvislinzima prema severnoj Italiji, a san o susretu sa jedinicama zapadnih saveznika, od kojih je očekivana milost, bio je definitivno pokopan. Brojna nacističko-kvislinška armija bila je zbijena na uskom prostoru severoistočne Slovenije, severozapadne Hrvatske i najzapadnijih delova Slavonije.

U ovim bezizlaznim trenucima, kada je propadao moćni Vermaht i kada se pred udruženim udarima saveznika sa zapada i istoka rušilo veliko Hitlerovo germansko »hiljadugodišnje« carstvo, kvislinzi, iznikli u strašnom vrtlogu jugoslovenskog ratišta, pokušali su da pronađu poslednje pukotine u odnosima među saveznicima antihitlerovske koalicije kroz koje bi se na neki način provukli. Tako je Ante Pavelić tražio oslonac u Draži Mihailoviću, uz istovremenu najprisniju saradnju sa crnogorskim separatistom i najljućim protivnikom Draže Mihailovića, Sekulom Drljevićem.⁴¹⁸ Draža Mihailović je u tim danima želeo da sarađuje sa svima. Pošto mu pokušaj zavođenja običnih ljudi smišljenom reorganizacijom »Jugoslovenske vojske u otadžbini« i formiranjem tri posebna nacionalna dela te

⁴¹⁶ А. И. Пушкар, Венгрия в годы второй мировой войны.. . pp. 483—484; Gyula Juhász, o. c. pp. 335—337; Franz v. Adonyi-Naredi, o. c. pp. 164—168.

⁴¹⁷ AJ, NAV, T-73, Rol. sn. 045238-39. Naredenje ministra za naoružanje i ratnu privredu, u duhu Hitlerove naredbe od 19. marta 1945. godine o uništavanju saobraćajnih sredstava i drugih objekata prilikom povlačenja, nr. ZA/ /Org. 372451 od 7. aprila 1945. godine. Takođe, Zb. NOR, XII/4, nr. 206, 213, 214.

⁴¹⁸ Branko Latas, Milovan Dželebdžić, o. c. pp. 405—406.

Vrhovna Komanda, 15 aprila 1945

Poštovani gospodine B-u, *Branka Brasica*

Zahvalan sam Vam za obaveštenja, koja ste mi učinili o rezultatu Vaših razgovora sa Ekselencijom, u cilju vođenja jedne zajedničke borbe protiv partizana. U posebnim aktima, koji su Vam zajedno sa ovim pismom uručeni, sadržane su potrebne odluke u pogledu dovršenja ovih razgovora i zaključenja jednog željenog aranžmana. Međutim, želja da se ovim pismom pozabavim isključivo pitanjem učinjenog mi predloga od strane Ekselencije za moju ličnu posetu i direktnog uređenja ovog narodnog posla, te Vas lepo molim, da budete ljubazni i da Ekselenciju upoznate sa sadržinom njegovom.

1.- U prvome redu Vas molim, da u moje ime zahvalite Ekseleciji na ljubaznosti i pozivu, koji mi je preko Vas uputio. Čisto principijelni razlozi, izgradjeni tokom ove četiri godine, ne dopuštaju mi, žalost, da se ovome ljubaznom pozivu odazovem.

2.- Svakako mi je stalo, da Ekselenciju ubedite, da u konkretnom slučaju moja lična bezbednost ne dolazi pod pitanje. Jer, ja sam apsolutno uveren, da bi mi Ekselencija, na svome području, pružila bezuslovnu sigurnost i obezbeđenje.

3.- Tokom ove četiri godine, ja se nijednom prilikom nisam odvajao od svojih trupa. Ta okolnost su moji komandanti, koje sam odmah upoznao sa sadržinom predloga Ekselencije, istakli i izričito me molili da ni u ovoj prilici ne otstupam od ustaljene tradicije trupa i da izbegnem svako unošenje nemira u njihove redove.

Moleći Vas da budete veran tumač ovih razloga pred Ekselencijom, ja koristim ovu priliku, da preko Vas Ekselenciju molim, da gospodi oficirima, kojima sam vođenje pregovora poverio, pokloni puno poverenje i da na taj način omogući uspešno završenje ovoga posla na korist oba naroda. Molim Vas isto tako, da podvučete moju rešenost, da se u provođenju projektovanoga sporazuma, zajedno sa svojim potčinjenim komandantima i trupama, striktno pridržavam svih utanačenja, koja gospoda delegati u ime Vrhovne komande budu prihvatili. Sa svoje strane, ja izražavam svoju nadu i duboko uverenje, da će tim istim duhom držanja vojničke častne reči biti prožeti Ekselencija, Njegovi komandanti i trupe.

Saopštavajući sadržinu ovoga pisma Ekselenciji, molim Vas da mi izvolite izraziti moje poštovanje.

Vama zahvaljujem na poštovanju i naporima, što ih unosite u ostvarenje ovoga po narod korisnog posla i verujem da ćete i u buduću u svakoj prilici i na svakom mestu umeti da poslužite interesima naše otadžbine, čije Vam priznanje, nadam se, ne će izostati.

Srdačno Vas pozdravlja
Vaš,
Dražo Mihailović

U ime Vrhovne komande
Ante Pavelić

2/8

Pismo Draže Mihailovića upućeno preko dr Branka Brasica 15. aprila 1945. poglavniku Anti Paveliću sa pozivom na udruživanje četnika i ustaša protiv NOP-a i nove demokratske Jugoslavije

vojske — srpskog, hrvatskog i slovenačkog — kao i posebnih muslimanskih korpusa nije dao očekivane rezultate,⁴¹⁹ on je u proleće 1945. počeo da nudi saradnju svim kvislinzima. Znajući da Pavelić ima najbrojniju naoružanu vojsku uputio mu je izaslanika i poverioca Branka Brašića s predlogom o udruživanju četnika i ustaša u borbi protiv Tita i komunista. I sam smrtno uplašen, Pavelić je bio spreman na svaku saradnju i pozvao je Mihailovića na sastanak radi konkretnog dogovora o zajedničkoj akciji. Strahujući da bi svojim odlaskom uništio i ono malo oslonca na deo zapadnih snaga, Draža nije otišao lično, već je sa Brašićem u proširenu i »kvalifikovanu« delegaciju poslao i generala Svetomira Đukića sa odobrenjem da utanači konkretan sporazum o saradnji.⁴²⁰

Ista Dražina delegacija stigla je i do zagrebačkog nadbiskupa Alojzija Stepinca s porukom da uloži napore da se »zavađena braća« (misli se na četnike i ustaše koji su se međusobno klali) ponovo udruže kao »nacionalne snage« u borbi protiv komunista i svih naroda u zemlji koji su u to vreme u ogromnom broju bili aktivno uključeni u borbu za novu Jugoslaviju, za njenu obnovu i izgradnju.⁴²¹ U isto vreme uputio je svoje emisare Vlatku Mačeku sa pozivom da je poslednji čas da i sa njim udruži snage protiv komunističke opasnosti.⁴²²

Slično se pokušavalo i radi povezivanja ostalih kvislinga iz redova slovenačkih, muslimanskih i drugih izdajnika sa ustašama i četnicima.⁴²³ Svi su oni još verovali u najbrojniju kvislinšku oružanu snagu ustašku NDH koja je kao poslednji saveznik Rajha imala najveći ugled među nacistima, ali su i te nade u svakodnevnom porazima snaga totalitarizma sve više slabile. I sam ustaški vrh, gubeći nadu da uz Nemce mogu izbeći potpuni poraz, pokušavao je da pri kraju rata zadobije razumevanje i milost konzervativnih snaga na zapadu. U tu svrhu je vlada NDH 4. maja 1945. (posle propasti Rajha i pada Berlina) uputila Memorandum feldmaršalu Haroldu Aleksandru, komandantu savezničkih snaga u Italiji.⁴²⁴ Međutim, i na ovoj strani je bilo sve rešeno još krajem februara, prilikom razgovora između njega i vrhovnog komandanta NOV i POJ Tita utvrđenim dogovorom o zajedničkim operacijama radi uništenja ostatka neprijatelja na područjima u severnoj Italiji i severozapadnim delovima Jugoslavije.⁴²⁵

U skladu sa ovim odgovorima vođene su krajem aprila 1945 operacije jedinica NOV i POJ za likvidaciju opkoljene grupacije

⁴¹⁹ Zb. NOR, XIV/4, nr. III, pp. 430—432 i 113, pp. 435—436.

⁴⁸⁰ Zb. NOR, XIV/4, nr. 199, pp. 984—985; Branko Latas i Milovan Dželebdžić, o. Zb!., pp. 409—411; Fikreta Jelić—Butić, Snage kontrarevolucije u Hrvatskoj 1945 ... pp. 271—275.

⁴²¹ Zb. NOR, XIV/4, nr. 200, pp. 989—990, takode opširnije, Bogdan Krizman, Ustaše i Treći Reich... knjiga 2, pp. 277—294.

⁴²² Zb. NOR, XIV/4, nr. 207, pp. 1011—1015, takode, opširnije, Bogdan Krizman, o. t. pp. 277—288; Fikreta Jelić—Butić, Ustaše i NDH ... pp. 305—306.

⁴²³ Fikreta Jelić—Butić, o. c. p. 306; Bogdan Krizman, o. c. p. 288. 308—324.

⁴²⁴ Bogdan Krizman, o. c. pp. 305—307; Milan Basta, o. c. 318—321; Fikreta Jelić—Butić, o. c. pp. 306—308.

⁴²⁵ Milan Basta, o. c. pp. 249—314; Karl Hnilicka, O. c. pp. 130—158.

Nemaca i kvislinga i za oslobođenje poslednjih delova Jugoslavije Okupacione trupe i kvislinzi, među kojima je najveći deo pripadao ratnim zločincima, u ovim beznadežnim prilikama za bilo kakvu odbranu, kada je već bio oboren i moćni Rajh, uporno su se borili, i dalje se trudeći da u povlačenju uništavaju sve ispred i iza sebe. Položaj opkoljenih armija postao je potpuno beznadežan posle kapitulacije nemačkih armija u Italiji i spajanja savezničkih snaga koje su napredovale preko Italije sa trupama koje su prodirale sa zapada, na Breneru 5. maja 1945. godine.⁴²⁶

U krajnje bezizlaznom položaju neprijatelj se i dalje borio na život i smrt. Zagreb i Ljubljana su oslobođeni tek 8. maja, uoči dana potpisivanja zvanične kapitulacije Nemačke. Brojna nacističko-kvislinška armija našla se opkoljena i zbijena na uskom prostoru severno od Zagreba, uporno pokušavajući, uz velike žrtve sa obe strane, da se probije na sever do savezničkih armija, nastavljajući rat i posle završetka rata.

Bila je to armija smrti čiji su manji delovi uspeli da se probiju kroz guste linije jedinica Jugoslovenske armije i da se dokopaju zapada. Mnogi od njih su, zahvaljujući saradnji zapadnih sila, vraćeni da im se sudi za nedela u Jugoslaviji. Tek posle razbijanja i desetkovanja ovih snaga, koje su imale gubitke od oko 140.000 poginulih i ranjenih, došlo je 15. maja do predaje oko 240.000 nemačkih i kvislinških vojnika.⁴²⁷

⁴²⁶ Za pobjedu i slobodu... p. 106; Fikreta Jelić—Butić, o. c. p. 309; Bogdan Krizman, o. c. pp. 332—341.

⁴²⁷ Zb. NOR, 11/15, nr. 283, p. 448, 292, pp. 458—459, 300, p. 466: XII/4, nr. 216, pp. 864—865, 217, pp. 865—866; Drugi svetski rat... knjiga 5, p. 259; Karl Hnilicka, o. c. p. 140. Među istraživačima istorije završnih operacija za oslobođenje Jugoslavije ima znatnih neslaganja u pogledu broja zarobljenih, ranjenih i poginulih neprijateljskih vojnika. Tako, bez sumnje najbolji poznavalac ove tematike, Bogdan Krizman, u poslednjim redovima svoje citirane knjige Ustaše i Treći Reich, p. 363 — navodi da se najveći broj kvislinške oružane sile uspeo predati saveznicima »... a vojska se predaje kod Bleiburga (Pliberka) Britancima, koji su je, razumljivo, odmah izručili Jugoslovenskoj armiji kao ratne zarobljenike«. Košta Pavlović u navedenom članku, p. 778 iznosi da su gubici Nemaca i kvislinga u završnim operacijama iznosili oko 100.000 poginulih i oko 300.000 zarobljenih. Robert Knight u svom prilogu, Harold Macmillan in Kozaki. Je celovška zarota v resnici obstajala, objavljenom u navedenom Borecu, pp. 764—768, tvrdi da se mali broj neprijateljskih vojnika uspeo probiti prema saveznicima. Isto to tvrdi i Sir William Deakin u svom prilogu u Borecu, pp. 800—806. Tone Ferenc, jedan od najvršnjih jugoslovenskih istraživača navodi u svom prilogu u Borecu, pp. 814—816, da je u vreme kapitulacije bilo oko 200.000 pripadnika Vermahta i približno toliko kvislinga. On navodi tačan podatak da su Britanci predali iz Koruške jedinicama Jugoslovenske armije grupu kvislinga u kojoj je bilo: 17.125 Hrvata, oko 17.000 Slovenaca i 4203 Srba. Ivan Dolničar u svom članku u Borecu pp. 823—827, pod naslovom, Poročanje o nekaterih dogodkih ob sklepnih boj ih za osvoboditev Jugoslavije, daje podatke da je ukupno zarobljeno 341.405 vojnika od kojih 221.287 pripadnika Vermahta i 120.118 kvislinga. Te podatke daje ovaj autor i u članku Okruženje i kapitulacija neprijateljskih snaga u severozapadnom delu Jugoslavije. Završne operacije... pp. 533—451. Milan Basta u svom prilogu Pregovori i zarobljavanje nemačkog 97. korpusa, Završne operacije ... pp. 432—431, navodi da je samo 8. kordunaška divizija razoružala u Ilirskoj Bistrici oko 16.000 nemačkih vojnika.

U završnim borbama, među razbijenim i zarobljenim neprijateljevim snagama, našlo se i 14 nemačkih divizija sa svojim oficirima i generalskim kadrom.⁴²⁸

Desetine hiljada boraca NOV i POJ i Jugoslovenske armije, od kojih su mnogi već pune četiri godine ratovali, dali su svoje Živote za oslobođenje poslednjih stopa Jugoslavije, odnosno delova jugoistočne Evrope, maja 1945. godine. Zarobljeni ratni zločinci, oni jz Trećeg Rajha i kvislinzi iz svih krajeva Jugoslavije, našli su se pred narodnim sudom, primorani da odgovaraju za zločine učinjene narodima Jugoslavije u drugom svetskom ratu.

⁴²⁸ Milan Basta, o. c. pp. 286 i 471—538. Slično je bilo sa čitavim grupama samozvanih kvislinških generala i ministara. Tone Ferenc u navedenom prilogu u Borecu, str. 815, daje podatak da je samo na prostoru između Poljana i Pliberka 15. maja među zarobljenim kvislinzima bilo i dvanaest ustaških generala.

Trupe demokratske Rumunije i patriotskih borbenih formacija provode kroz Bukurešt u borbama zarobljene nemačke oficire, kraj avgusta 1944.

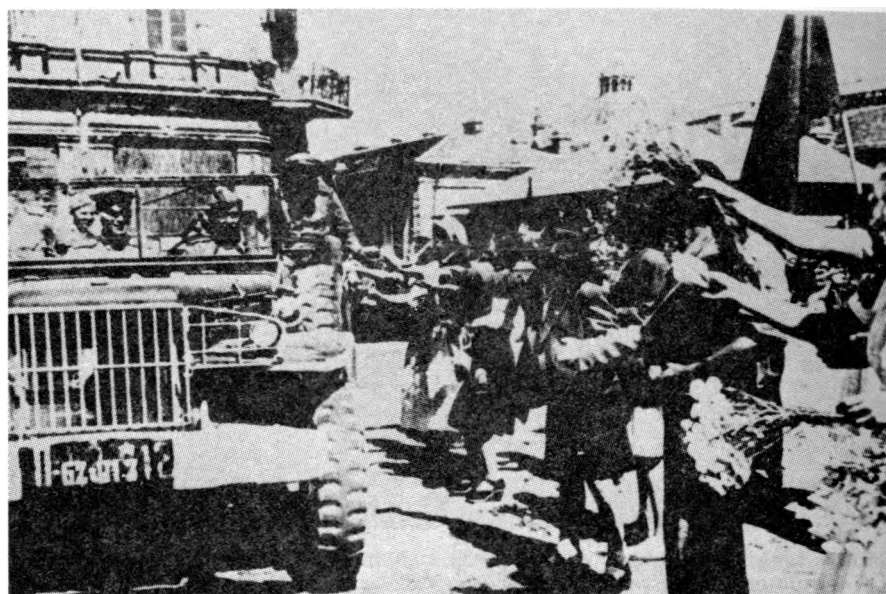
Narod Bukurešta srdačno dočekuje dolazak sovjetskih vojnika, 30. avgusta 1944.

Vojnici nove Rumunije v borbi protiv Nemaca u Madarskoj u jesen 1944.

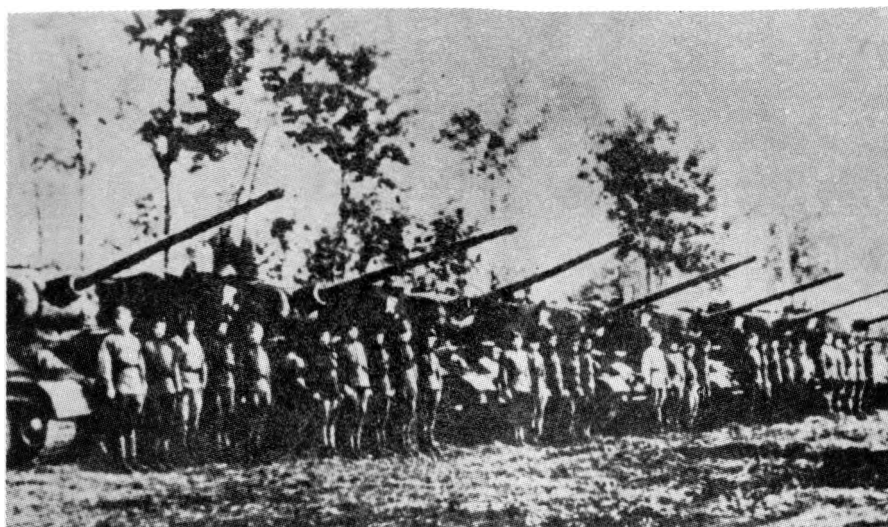
Odred bugarskih partizana maršuje kroz oslobođeni grad, septembra 1944.

Stanovništvo Sofije dočekuje crvenoarmejce, septembra 1944.

Ulazak bugarskih partizana u oslobođenu Sofiju, septembra 1944.

Smotra tenkista iz sastava 4. gardijskog mehanizovanog korpusa Crvene armije u rejonu Vidina pred početak Beogradske operacije, septembra 1944.

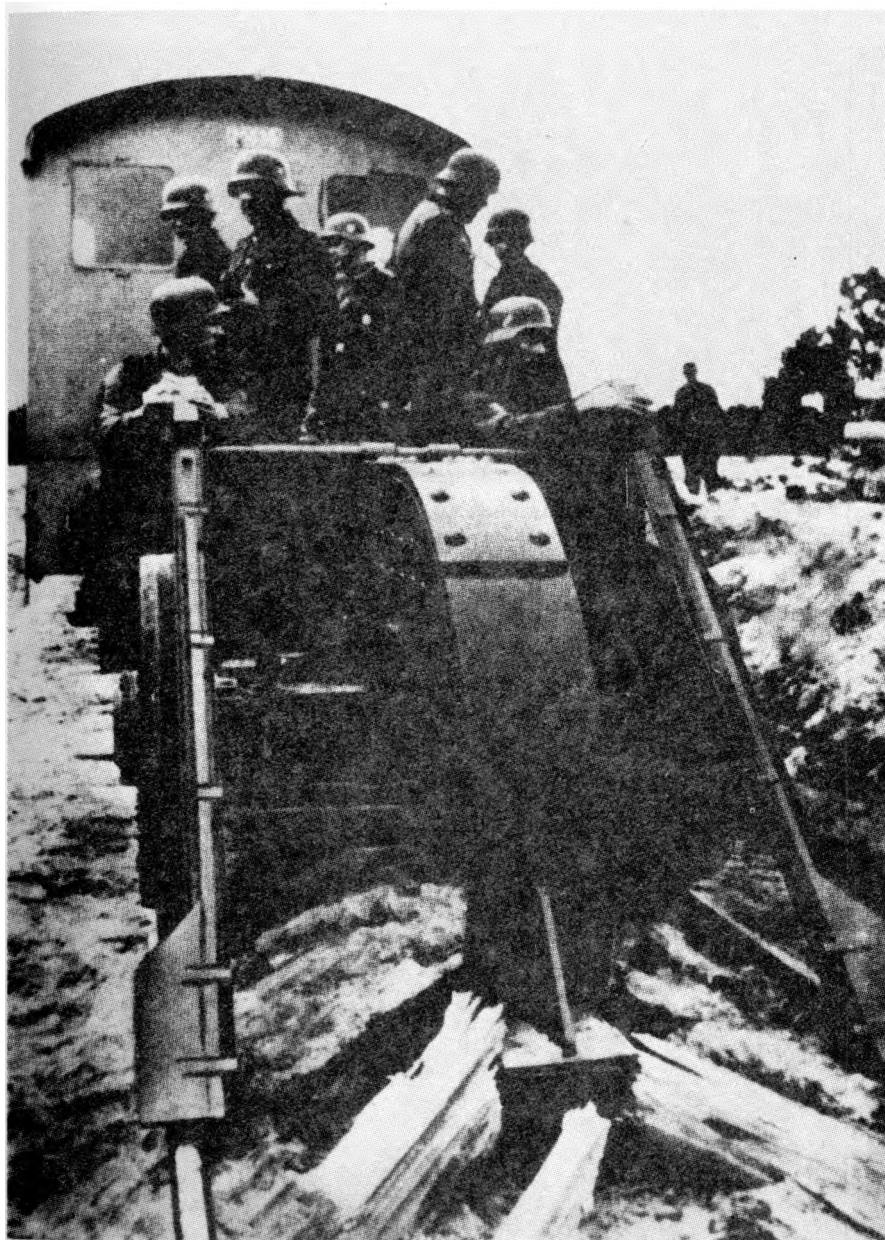
Oficiri NOV i POJ i Crvene armije razrađuju plan borbe, oktobra 1944.

Srdačan doček crvenoarmejaca u Jugoslaviji, jesen 1944.

Krimska konferencija, februar 1945.

Sekač železničkih pragova kojim su nacisti, u duhu politike totalnog uništavanja i razaranja zemalja koje su napuštali sa posebnom upornošću upotrebljavali na teritoriji Jugoslavije

Ulične borbe u Budimpešti, decembra 1944

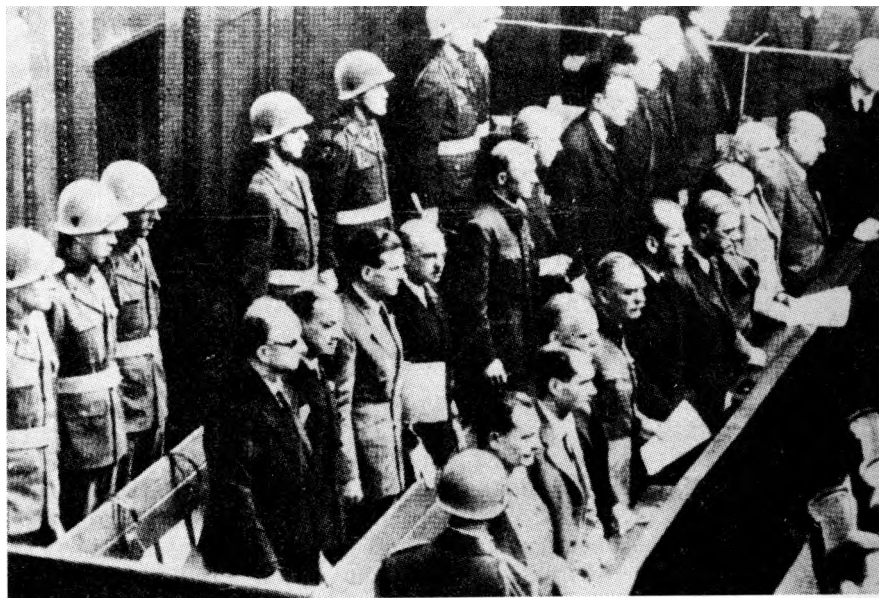
Berlinska bitka

*Načelnik Vermahta Kajtel potpisuje akt o bezuslovnoj kapitulaciji nacističke
Nemačke, 8. maja 1945. u Karlshorstu*

*Nemačke jedinice prilikom predaje borcima Jugoslovenske armije kod Celja,
maja 1945.*

Nimberški proces nemačkim ratnim zločincima

ZAKLJUČAK

Odnosi Trećeg Rajha i zemalja jugoistočne Evrope u fazi razgaranja osvajačkog rata na Istoku juna 1941. građeni su i konkretizovani u kontekstu stare germanske politike »Drang nach Osten« kojoj je data još surovija sadržina nacističkom, rasističkom i totalitarnom politikom prema jugoistočnoj Evropi, čiju smo ekspanziju u vremenu od 1933—1941. obradili u dve prethodne knjige ove edicije. Videli smo da je nacistička Nemačka prvo intenziviranom privrednom ekspanzijom već od 1933. godine a onda i političkim i vojnim pritiscima, od 1938. do aprilskog rata 1941. godine ceo prostor evropskog Jugoistoka stavila pod svoju kontrolu i u funkciju svoje zavojevačke politike — konkretno od juna 1941. u službi osvajačkog rata na Istoku.

Široko rasprostranjeno ubeđenje među privrženicima »novog poretka« da će »konačni obračun« sa boljševizmom i demokratijom teći brzo i lako i euforija nastala na osnovu munjevitih pobeda u vreme osvajačkog pohoda na SSSR stvorili su veoma povoljnu klimu u odnosima Rajha i vlada satelitskih i kvislinških zemalja na Jugoistoku. U vladajućim vrhovima u satelitskim i kvislinškim zemljama nastalo je pravo takmičenje ko će prvi ponuditi podršku i u konkretnoj praksi ostvariti vojnu, političku, privrednu i drugu saradnju sa moćnim i »nepobedivim« Rajhom.

Vremensko protezanje blickriga na jesen a zatim, iznenadni i prvi krupni poraz dotada nepobedivog Vermahta pred Moskvom krajem 1941, doneli su otrežnjenje većini vatrenih pobornika najtešnje saradnje sa Rajhom u satelitskim i kvislinškim vladama zemalja jugoistočne Evrope. Ratnički zanos kvislinga u Jugoslaviji, naročito u ustaškoj tvorevini NDH, splasnulo je još pre nemačkog poraza pred Moskvom pred moćnim talasom ustanka naroda protiv okupatorskih i kvislinških trupa. Velika osovinska sila od 19 italijanskih i satelitskih divizija kao i 4 nemačke posadne divizije, uz veći broj pukova, brigada i manjih jedinica, nije se mogla uz podršku domaćih saradnika uspešno suprotstaviti ustanku pod rukovodstvom KP Jugoslavije, pa je u jesen 1941. i u zimu 1942. italijanska Vrhovna komanda prebacila nove italijanske divizije u Crnu Goru i Dalmaciju, a nemačka Vrhovna komanda, radi »čišćenja« Srbije u jesen 1941, koja je u to vreme nosila ulogu centralnog žarišta narodno-

oslobodilačke borbe u Jugoslaviji, dovela je tri nove nemačke divizije (po jednu sa istočnog fronta, iz Francuske i iz Grčke), a posle toga i bugarski okupacioni korpus — u istočnu i južnu Srbiju i deo Šumadije.

Nova velika i u prvo vreme veoma uspešna ofanziva osovinskih snaga na istoku i u severnoj Africi u proleće i leto 1942. za kratak period je povratila nadu među vladama zemalja jugoistočne Evrope u pobedu osovinskog bloka, što je uslovalo i njihovo jače angažovanje na strani Nemačke. To je doprinelo da u 1942. godini odnosi između nacističkog vrha u Berlinu i vlada satelitskih i kvislinških režima na jugoistoku Evrope ostanu harmonični. Takvo stanje se manifestovalo u maksimalnim isporukama ruda, žitarica i drugih vrsta roba iz satelitskih zemalja nemačkom Rajhu, povećanom angažovanju trupa na istočnom frontu, posebno rumunskih, a delimično i mađarskih i bugarskih protiv narodnooslobodilačkih pokreta u Jugoslaviji i Grčkoj i drugim doprinosima ovih zemalja za potrebe rata na istoku.

Taj idilični sklad između osovinskih sila i njihovih saradnika na jugoistoku Evrope počeo se kvariti pod uticajem katastrofalnog poraza Vermahta i njegovih saveznika pred Staljingradom, odnosno afričkih osovinskih armija kod El-Alamejna u Egiptu; širenjem i snaženjem NOP u Jugoslaviji (i stvaranjem u središtu ove zemlje kompaktne oslobođene teritorije, veličine Švajcarske, sa snažnom vojskom i organizovanom narodnom vlašću na svim nivoima) i rušenjem strategijski važne saobraćajnice na prevoju u kanjonu Gorgopotamos, što je bio podvig grčkih partizana i savezničkih komandosa, a dovelo je do višesedmičnog prekida saobraćaja preko Grčke.

U otežanim uslovima početkom 1943. godine nacistički vrh je morao, uz ostale krupne probleme neuspelog blickriga, da rešava i dva važna zadatka na jugoistoku Evrope: prvi, da angažovanjem što brojnijih snaga pokuša vojnički da onesposobi partizanske pokrete u Jugoslaviji, Grčkoj i Albaniji, i drugi — da suzbije i savlada otpore u satelitskim vladajućim vrhovima u Budimpešti, Bukureštu i Sofiji sveukupnim angažovanjem njihovih ljudskih i materijalnih efektivu u borbi protiv antihitlerovske koalicije.

Glavna pažnja na Balkanu je usmerena na obuzdavanje moćne bujice NOP u Jugoslaviji koji je, i pored angažovanja 37 italijanskih, nemačkih i satelitskih divizija, niza manjih jedinica, kao i brojnih kvislinških snaga, i dalje sve ozbiljnije ugrožavao okupacioni sistem ne samo u Jugoslaviji, već i na čitavom jugoistoku Evrope. U takvim uslovima okupatori su pripremili početkom 1943. i narednih meseci izveli zimske operacije protiv »Titove države« u kojima su, uz brojne nemačke, italijanske i kvislinške trupe, uzele učešće i grupacije četnika, naročito u borbi na Neretvi, gde je Draža Mihailović očekivao da će biti uništena grupa divizija NOV i POJ kojom je neposredno komandovao Josip Broz Tito. Međutim, te nađe, ne samo Mihailovića nego i nemačkih komandi, nisu se ostvarile. Divizije NOV razbile su tu, do tada najveću koncentraciju četnika, u

čijim redovima je došlo do snažnog osipanja i demoralizacije i izvršile prodor na prostor Hercegovine, jugoistočne Bosne, Crne Gore i Sandžaka.

Uverivši se da četnički pokret Draže Mihailovića ne može biti podloga za očuvanje uticaja Velike Britanije u posleratnoj Jugoslaviji Winston Čerčil ga je uskoro potisnuo u drugi plan, naredio uspostavljanje stalne veze sa NOV i POJ kojima je upućivana materijalna i druga pomoć, četnički pokret se posle ovoga nije mogao oporaviti i ostao je sve do kraja rata na nivou saradnje sa svakim ko se borio protiv NOV i POJ, u funkciji sluganstva nemačkim okupacionim jedinicama u njihovim pokušajima spasavanja ostataka okupacionog sistema u Jugoslaviji.

Nacistički vrh je naišao na teške otpore u naporima da pridobije vlade satelitskih zemalja da se totalno uključe u rat na strani Rajha i da ulože sve svoje ljudske i materijalne efektivne. Osnovnu smetnju tome (uz pokrete otpora, koji nisu uspjeli ni u jednoj od ovih zemalja da prerastu u narodnooslobodilačku borbu) predstavljali su delovi satelitskih vrhova i buržoaskih građanskih partija koji su bili odranije vatrene pristalice borbe protiv SSSR i sopstvenog komunističkog i revolucionarnog pokreta, ali i stalni zagovornici kompromisa između konzervativnih snaga na Zapadu i sila Osovine i njihovog udruženog usmeravanja protiv (prema njihovom sudu) glavne opasnosti — SSSR i oslobodilačkih pokreta na jugoistoku.

Pod uticaj em negativnih tokova na velikim i odlučujućim ratištima koji su sve više umanjivali šanse totalitarnih sila da se domognu pobjede, ove uslovno prozapadno-opredeljene snage u satelitskim zemljama, predvođene najčešće najvažnijim ličnostima iz vlada i drugih struktura tih zemalja, od početka 1943. sve se aktivnije uključuju u kampanju oživljavanja postojećih i jačanja novih veza sa zapadnim saveznicima radi njihovog pridobijanja za politiku spasavanja propalih i profaniranih režima na jugoistoku Evrope — u interesu borbe protiv komunističke opasnosti. Ove snage nisu uspele ni tada, a ni kasnije, da otkriju svoju veliku zabludu: da je nemoguće stvaranje bilo kakvih veza između totalitarnih i zapadnih sila na bazi antikomunizma i borbe protiv SSSR. One nisu shvatile osnovnu liniju strategije totalitarnih sila i vodećeg nacističkog vrha, koji je već od samog početka pošao u beskompromisnu borbu i protiv SSSR, i protiv zapadnih demokratija. Nisu takođe sagledali ni neminovne posledice zbližavanja (zbog opasnosti) i iskrenog udruživanja čelnih naroda i zemalja antihitlerovske koalicije SSSR, Velike Britanije i SAD koje su od početka, i pored postojećih političkih i drugih međusobnih razlika, gradile čvrsto borbeno jedinstvo čiji je cilj bio uništenje međunarodnog fašizma, najveće opasnosti za čitav svet. Spremnost i odlučnost Britanije i SAD u zajedničkoj borbi izrastala je iz javnog mnjenja koje je bilo antifašistički opredeljeno.

Sve tri satelitske vlade su u izmenjenim uslovima glavnu pažnju posvetile naporima za izvlačenje iz direktnog učešća u ratu: vlada Rumunije je to radila neodlučno i sporadično neposredno po-

sie poraza kod Staljingrada; vlada Bugarske je i dalje bila uporna da izbegne učešće u ratu na istoku, nudeći još veće usluge u borbi protiv narodnooslobodilačkih pokreta u Jugoslaviji i Grčkoj; vlada Mađarske je nastojala da što manje trupa angažuje na istočnom frontu. Da bi učinak u izvlačenju iz direktnog učešća u ratu bio sigurniji, pružani su manji otpori pritiscima Berlina i u drugim oblastima, na primer, u spoljnotrgovinskoj razmeni i uopšte, u privrednoj saradnji, koja je bila veoma uspešna i u 1943. godini.

Težak poraz Vermahta u vreme protivofanzive Crvene armije oko Kurska, krajem leta 1943. godine, kada su Nemci izgubili stratešku inicijativu, a zatim i niz novih neuspeha — izbacivanje osovinskih trupa sa tla Afrike i, na kraju, invazija savezničkih trupa na Siciliju — uslovili su upornija nastojanja većeg dela vladajućih vrhova u satelitskim a donekle i u kvislinškim režimima da, prijateljskim odnosom sa Berlinom i osloncem na Zapad, traže spasenje od Sovjetskog Saveza. Na drugoj strani, jačala je Hitlerova rešenost da ove režime po svaku cenu uvuče u totalni rat i protiv SSSR, i protiv zapadnih sila.

Pad Musolinija i kapitulacija Italije razrešili su dileme u vezi sa ishodom rata u Evropi i onog dela satelitskog vrha koji se do tada kolebao. Kompromiserske snage dobijaju apsolutnu prevagu i sve upornije rade na tome da obezbede podršku zapadnih sila pre nego što na istočne granice Balkana stignu trupe Crvene armije. Njihovim preteranim nadama i iščekivanjima brzih promena na jugoistoku doprinosila su ohrabrenja misija koje su odlazile na sastanke sa savezničkim predstavnicima u Turskoj i u drugim neutralnim zemljama.

Poruke i zahtevi i jedne i druge strane išli su različitim smerovima i dolazili u koliziju. Držeći se svojih globalnih smernica, zapadni saveznici su zahtevali od satelitskih vrhova prekid sa Nemcima i direktno konfrontiranje sa njima; vraćanje susedima teritorija koje su uz blagoslov osovinskih sila anektirali; direktne kontakte radi iznalaženja dodirnih tačaka i sporazuma sa Sovjetskim Savezom, ne obećavajući brzi dolazak na Balkan. Vlade satelitskih zemalja, pak, pozivale su saveznike da što hitnije dođu na Balkan i spreče dolazak Crvene armije i širenje sovjetskog uticaja, ali nisu obećale da će ispuniti ijednu preporuku zapadnih saveznika, čak ni zahtev da prekinu odnose sa Nemcima. Bila je to posledica njihove zablude da uz prijateljske odnose sa Nemcima mogu ostvariti i oslonac na zapadne sile. Pošto nijedna strana nije mogla ponuditi ništa konkretno (a obe su zahtevale mnogo od velikog preokreta na Balkanu ali uz ulaganje napora samo suprotne strane), nije došlo do očekivanih velikih promena.

Posle razoružanja većeg dela italijanskih oružanih snaga, uspostavljanja stabilnijeg fronta nemačke odbrane na Apeninskom poluostrvu, posedaanja italijanske okupacione zone na Balkanu, što su učinile snage Vermahta, a naročito posle izbacivanja britanskih vojnika sa dela dodekaneskih i istočno-egejskih ostrva krajem

1943. godine, privremeno je splasnula aktivnost prozapadno opredeljenih struja u vladajućim vrhovima satelitskih zemalja.

Berlin je u tim uslovima preuzeo inicijativu i radi slabljenja i slamanja svih otpora — od partizanskog pokreta do pokreta prozapadno orijentisanih vrhova vladajuće balkanske buržoazije, uveo niz novih mera. Koncentrisao je snažne grupe armija (E i F) sa oko 300 do 400 hiljada vojnika u okviru kojih i 2. oklopnu armiju, pojačao militarizaciju područja jugoistočne Evrope uvođenjem nemačke policije i žandarmerije u sve zemlje ili pokrajine koje su bile proglašene operacijskim zonama; pojačao uticaj Rajha u satelitskim zemljama posredstvom vojnih, privrednih, političkih i policijskih predstavnika i instruktora i, najзад, izvršio zamenu pojedinih ministara i rekonstrukciju čitavih vlada i drugih najviših državnih, političkih i vojnih institucija u pojedinim zemljama jugoistočne Evrope.

Radi uvlačenja svih satelitskih i kvislinških režima ovog dela Evrope u totalni rat, nacistički vrh u Berlinu preduzeo je krajem

1943. i početkom 1944. godine mnoštvo posebnih mera: pojačao je pritiske na vlade svih tih zemalja; preduzeo tajne pripreme jedinica Vermahta i policije za okupaciju Mađarske; naoružavao i opremao bugarske divizije zbog zaštite jugoistočnog krila odbrane Hitlerove evropske tvrđave od eventualne invazije saveznika; angažovao u još većoj meri bugarske trupe protiv oslobodilačkih pokreta na Balkanu; koncentrisao jače kontingente Vermahta i kvislinških trupa na drugom kraju južnog fronta od Krita do Istre i italijanske severne granice, koji je Hitler, zbog razuđenosti obale, upoređivao sa dužinom istočnog fronta; okupljao, ujedinjavao i jačao sve kvislinške grupacije u Srbiji i Crnoj Gori pod parolom »velikosrpske federacije« i reorganizovao vojsku NDH.

Sve te mere vojnog i političkog karaktera koje su Nemci preduzimali krajem 1943. i početkom 1944. na jugoistoku Evrope nisu poremetile brzo političko i vojno jačanje narodnooslobodilačkih pokreta, naročito u Jugoslaviji, Albaniji i Grčkoj, gde su oni, uz oružanu borbu, jačali svoj politički uticaj u narodu.

Zahvaljujući velikim podvizima u borbi, oslobodilački pokret u Jugoslaviji postiže značajne uspehe i u svojoj unutarpolitičkoj izgradnji — na Drugom zasedanju AVNOJ-a 29. novembra 1943. u Jajcu udareni su temelji budućoj ravnopravnoj demokratskoj federativnoj zajednici jugoslovenskih naroda. Istovremeno, borbi naroda Jugoslavije odali su priznanje saveznici na Teheranskoj konferenciji krajem novembra 1943. godine. Kasnije, u 1944. godini, nova Jugoslavija će se izboriti i za međunarodno priznanje kao aktivna članica antifašističke koalicije.

Izbijanje Crvene armije na severoistočnu granicu Rumunije krajem marta 1944. donelo je nove probleme nemačkoj Vrhovnoj komandi i nacističkom vrhu i novu veliku pometnju u rukovodstvu satelitskih i kvislinških režima balkanskih zemalja. Drugu veliku opasnost za okupatora i saradnike su predstavljale koncentracije jedinica NOV i POJ na Drini, u Crnoj Gori i Sandžaku, koje su se

spremale da udare na istok, u perspektivi — prema moravsko-var-darskoj dolini i Beogradu — što je imalo poseban stratejski zna-čaj za odbranu celog istočnog Balkana.

Okupacija Mađarske, brzo i vešto izvedena krajem marta 1944. godine, ne samo da nije delovala kao opomena u suzbijanju »ne-poslušnosti« u susednim satelitskim zemljama, već je usloвила još bržu i dinamičniju diferencijaciju stanovništva koje se oprede-ljivalo protiv okupatora; delom je pristupalo i snagama pokreta otpora.

Malobrojne snage na koje se okupator do tada oslanjao u ovim zemljama još su se više osipale. Tome je doprineo neuspeh Nemaca koji su pokušali da u bugarsku vladu uvedu radikalne pro-nacističke snage, zatim, sporo je tekao proces oko dovođenja na vlast u okupiranoj Mađarskoj prvaka inače slabih nacističkih parti-ja kao i jedinstvena podrška armije satelitske Rumunije masovnom narodnom ustanku krajem avgusta 1944. godine.

Uverivši se da ne postoje realne mogućnosti da dođe do inva-zije saveznika na Balkan, odnosno za njihov dolazak (zajedno sa trupama Republike Turske) u zemlje jugoistočne Evrope, deo kon-zervativnih vladajućih snaga u satelitskim zemljama počeo se nešto realnije odnositi prema SSSR i snagama pokreta otpora u sopstve-nim zemljama. Rumunski kralj Mihail, koji je u vreme uspešnog prodiranja nemačkih i rumunskih trupa na istok u leto 1942. blago-siljao oružje i pobedu osovinških snaga nad boljševicima, dve go-dine kasnije, shvativši tokove vremena, aktivno se uključio u po-kret otpora, povezao se- i sa rumunskim komunistima i odigrao pozitivnu ulogu u svrgavanju diktatora Antoneskua u avgustu 1944. godine. Većina rukovodećeg sastava rumunske armije aktivno se uključila u borbu protiv okupatora posle narodnog ustanka u avgustu 1944. U Mađarskoj je sa vojskom i znatan broj Hortijevih gene-rala (među njima i dva komandanta armija) prešao na stranu Cr-vene armije. Trupe Crvene armije su posle prelaska Dunava prošle kroz Bugarsku bez ijednog značajnijeg oružanog otpora satelitske armije. Regent Horti, koji je decenijama bio graditelj borbe protiv radničkog pokreta, komunizma i SSSR, obratio se početkom oktobra 1944. Sovjetima, moleći ih za »razumevanje« prema Mađarskoj (misleći pri tom na konzervativne snage u zemlji).

U veoma složenim uslovima nacisti su morali u toku 1944. da preduzmu posebne mere radi jačanja oružanih snaga, regrutovanih posebno iz folksdojčerskih skupina, zatim da kvislinške armije reor-ganizuju i opreme i pribegnu strožim merama prema sve brojnijim aktivnim protivnicima Rajha. Totalna mobilizacija folksdojčera u SS jedinice, koje postaju u to vreme glavni oslonac okupacionog sistema u ovim zemljama, vršena je sve više pomoću prinudnih mera. Istovremeno su rigorozno pooštravane mere prema svim uhvaćenim ili osumnjičenim saradnicima pokreta otpora i narodnooslobodilačkih pokreta i povedena opšta hajka za radikalno »rešavanje« jevrejskog pitanja u satelitskim zemljama gde je znatan deo tog stanovništva do tada ostao pošteđen logora i fizičkog uništenja. Ova hajka je sa

posebnom rigoroznošću sprovedena u Mađarskoj gde je živela najbrojnija skupina Jevreja. U toku nekoliko letnjih meseci 1944. iz Mađarske je oterano u logore smrti i uništeno oko pola miliona ovog stanovništva.

U uslovima produbljavanja jaza između naroda i okupatora, koji je imao sve manje saradnika, eksploataciju privrednih bogatstava ovoga dela Evrope sve više je preuzimala u svoje ruke nemačka vojska i policija. Ulagani su naročiti organizacioni, tehnički i finansijski naponi da bi se povećala proizvodnja pojedinih vrsta sirovina, nafte, boksita, bakra, hroma i druge rude potrebne samoublačkom ratu.

Sve su to bili smrtnički trzaji jednog umirućeg sistema koji se nigde više na zemaljskoj kugli nije mogao održati. Od avgusta do novembra 1944. snage »novog poretka«, pod udarcima Crvene armije, narodnooslobodilačkih armija Jugoslavije, Grčke i Albanije i pokreta otpora Rumunije, Bugarske i Mađarske bile su razbijene na širokim prostorima jugoistočne Evrope od Pruta na severoistoku, Krita na jugoistoku, do privremeno uspostavljenog fronta na krajnjem zapadu jugoistočne Evrope na liniji jezero Balaton — reka Drava — Dunav — Bosut — Drina i greben Dinarskog sistema.

Treći Rajh je zajedno sa ostacima kvislinških armija početkom 1945. držao još samo zapadne delove Jugoslavije i najzapadniji deo Mađarske. U svim zemljama jugoistočne Evrope bile su već konstituisane narodne demokratske skupštine i nove demokratske vlade koje su znatnim delom priznale savezničke sile i svetska javnost.

Strategijski značaj zapadnog dela Jugoslavije za odbranu Austrije i južne Nemačke, koje su predviđene da budu poslednji bastion u odbrani ostataka Trećeg Rajha, kao i povoljne mogućnosti za ishranu ogromne vojske u ovom delu jugoistočne Evrope, uslovi su upornost nemačke odbrane u žilavim borbama u proleće

1945. godine. Na ovom području vođen je žestok rat i posle Hitlerove smrti, pada Berlina i zvanične kapitulacije Nemačke, sve do 15. maja (na pojedinim mestima i do 25. maja), kada su jedinice Jugoslovenske armije uspele da savladaju, razbiju, znatnim delom unište i zarobe oko 400.000 vojnika Vermahta i ostatke kvislinških armija na području Jugoslavije.

U surovim godinama drugog svetskog rata jugoistočna Evropa pokazala je svu složenost prenapregnutih i dinamičkih unutarnjih procesa građenih na dubokim protivurečnostima istorije razjedinjenih balkanskih naroda i međusobno suprotstavljenih aspiracija i interesa velikih svetskih sila na ovom području. Svu dubinu i dinamiku unutrašnjih sukoba i lomova koji su nastajali uglavnom usled spoljnih protivurečnosti — verskog, međunacionalnog, klasnog, privrednog, kulturnog i političkog karaktera — otkrivaju mnogobrojne osobenosti ovog podneblja koje su se ispoljile u toku drugog svetskog rata, od kojih ćemo neke i ovde spomenuti.

Iako je ovaj deo Evrope kao nedefinisan i nepodeljeni interesni prostor između dve osovinske sile bio najranije i najoštrije izložen uplitanju fašističko-nacističke ideologije, pa i konkretne prakse,

i imao sve uslove da kao privredno, kulturno i politički zaostalo područje evropske teritorije upije nacističke i fašističke ideje, osnuje i osnaži partije totalitarnog tipa, ipak ni u jednoj zemlji jugoistočne Evrope fašistički ili nacistički pokreti i partije nisu uspeli da se osnaže toliko da preuzmu vlast u svoje ruke. U sate-litskim zemljama ova mogućnost je presečena već u vreme ekspan-zije sila Osovine prema Balkanu — na taj način što je domaća nacio-nalno-konzervativna buržoazija prihvatila saradnju sa okupatorom i sama se stavila na čelo vlada, ostavljajući malobrojne nacističke ili fašističke pokrete u začelju vlasti. To se nije dogodilo ni u okupi-ranim zemljama, Jugoslaviji, Grčkoj i Albaniji, gde je deo konzer-vativne buržoazije koji je odbio da krene u inostranstvo prihvatio služenje okupatoru i prigrabio vlast, ostavljajući malobrojne fašis-tičke pokrete (kakav je bio, na primer, pokret Dimitrija Ljotića u Srbiji) u dubokoj senci. U Grčkoj i Albaniji broj radikalnih saradni-ka okupatora nije bio velik tako da je bilo problema i oko regruto-vanja kvislinga za policiju i ostale službe kvislinškog režima. Kvis-linški režim u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj imao je nešto jači oslonac u ustaškom pokretu, koji je građen na nekoj mešavini programskih načela italijanskih fašista i nemačkih nacista, ali s obzirom na veoma slabu aktivnu podršku u hrvatskom i musli-manskom stanovništvu i on je samo uslovno i formalno bio nosilac vlasti. Činjenica je da se ustaški režim posle dizanja ustanka ne bi održao ni kraće vreme pred udarima NOP da ga vojnički nisu podržavali okupatori.

Postoji još sijaset osobenosti koje pokazuju istinsko lice ovog podneblja.

Jugoslovenski narodi su već od dolaska okupatora u ove krajeve, a naročito od ustanka u leto 1941. zadavali najviše brige osovin-skim silama. NOV i POJ je svojom borbom pretvorila Jugoslaviju u jedno novo ratište u Evropi, neočekivano za sile Osovine, ali i za saveznike. Na tom ratištu je fašistička Italija od 1941. do kapi-tulacije angažovala svoje glavne kopnene snage. Ne samo da je bilo uskraćeno slanje očekivane pomoći sa ovog dela Jugoistoka na istočni front, već su okupatori iz godine u godinu morali ovamo da dovlače nove divizije, korpuse, pa i armije, da bi očuvali deo svo-jih pozicija. Posle kapitulacije Italije, krajem 1943. i u prvoj polo-vini 1944. godine, na jugoslovenskom ratištu Nemačka je angažo-vala protiv NOV i POJ više vlastitih divizija i oružanih jedinica svojih saveznika nego što je imala snaga protiv savezničkih armija u Italiji. Jugoslovenske narodnooslobodilačke oružane snage, koje su na kraju rata imale oko 800.000 vojnika angažovale su u toku rata više osovinskih divizija nego sve druge zemlje evropskog Jugoistoka zajedno. Jugoslovenski narodi su u ratu dali više žrtava nego svi drugi narodi ovog dela Evrope. U isto vreme, u progonima i poko-ljima civilnog stanovništva, zajedno sa okupatorima učestvovalo je u odnosu na ostale zemlje i naivše domaćih ratnih zločinaca. Dok je mali broj ministara kvislinških vlada i generala iz ostalih balkan-skih zemalja na vreme potražio azil u Nemačkoj, desetine ovakvih samozvanih ministara i generala sa ustaškim i četničkim oznakama

nastojali su u prvoj polovini maja 1945. godine da se zajedno sa nacistima probiju na zapad, prema armijama zapadnih saveznika, kroz gusti borbeni raspored jedinica Jugoslovenske armije.

Od svih satelitskih zemalja na Jugoistoku Rumuni su dali najveći broj vojnika za istočni front, ali su istovremeno, odmah posle dizanja narodnog ustanka protiv Nemaca 23. avgusta 1944, rumunski vojnici, pa i skoro ceo rukovodeći kadar armije, stali na strani pobunjenog naroda.

Bugarski komunisti, koje su zbog uticaja u masama hvalili i Nemci i Britanci, nisu krenuli iz pokreta otpora u masovni narodno-oslobodilački rat sve do izbijanja Sovjeta na Dunav, ali su ustanak koji su podigli 9. septembra uspešno završili za nekoliko dana i sa reorganizovanom armijom, koja je do tog trenutka bila pod rukovodstvom satelitskog vrha, krenuli uz Crvenu armiju protiv Nemaca.

Mađarski konzervativni vladajući vrhovi, koji su išli sa nacistima ruku pod ruku još u vreme ustoličenja nacizma u Nemačkoj, u ratnim godinama su uporno nastojali da održe svoje partnerske odnose sa Nemcima i sačuvaju deo svog suvereniteta. Da je uticaj nacizma pri pokušaju prodora u ovu zemlju nailazio na prepreke, vidi se i po tome što su Mađari sve do 1944. godine do okupacije ove zemlje, uspeali da izbegnu opštu mobilizaciju i da spreče masovne progone Jevreja. U Grčkoj i Albaniji su osovinske sile tokom čitavog rata nailazile na jako unutarne jedinstvo naroda usmereno protiv okupatora, što je rezultiralo pojavom malog broja saradnika okupatora.

Veličanstvenim pobedama, počev od zime 1942/1943. do leta 1944. godine, nad dotad najopremljenijom oružanom silom — suvozemnim snagama Nemačke, Sovjetski Savez je stekao velike simpatije među narodima okupirane Evrope, podstičući i hrabreći oslobodilačke pokrete i pokrete otpora u tim zemljama. Pobedonosni prodor Crvene armije u većinu zemalja jugoistočne Evrope podstakao je jačanje uticaja SSSR u ovim zemljama, uz istovremeno slabljenje tradicionalnih veza i uticaja zapadnih saveznika u njima — već u završnoj fazi rata. Čak i partizanska Grčka, u koju nisu stizale trupe Crvene armije, gajila je naklonost prema Sovjetskom Savezu. Međutim, u ovoj zemlji Britanci su imali uticaja kao najbliži saveznici već od italijanske agresije 1940. godine. Sve to, kao i mnoštvo drugih činilaca, uticalo je na to da se Staljin i Čerčil sporazumeju u oktobru 1944. da se ELAS, uz koji je bilo 90% Grka, i mimo volje, prepusti uticaju Britanaca, što će dovesti do građanskog rata. Ovakav razvoj događaja na jugoistoku Evrope u 1944. i početkom 1945. godine imao je bitan uticaj na njen posleratni razvoj i na svojevrstan i autentičan put nove Jugoslavije.

Sve su to samo pojedinosti koje nagoveštavaju složenost i bogatstvo istorijskih tokova na Balkanu i na Jugoistoku i koje istovremeno otkrivaju da su svi narodi ovog dela Evrope u borbi za obuzdavanje najveće opasnosti u istoriji čovečanstva, svetskog i domaćeg fašizma, dali, shodno svojim sveukupnim društvenim, nacionalnim, privrednim, kulturnim pa i istorijskim uslovima i prili-

kama, svoj veliki udeo. Kao i uvek i sada su teške ratne prilike upućivale ove narode na saradnju, ispomoć i međusobnu solidarnost koja im je znatnim delom omogućila da se održe kroz tegobne vekove svoje istorije na balkanskoj vetrometini. Uspeši svakog od ovih naroda u borbi za progres i demokratiju bili su u krajnjem ishodu uspeši svih ostalih. Iskrena izjava jednog od graditelja pobede nad fašizmom Vinstona Čerčila, data u jesen 1943, da partizani okupiranog dela Balkanskog poluostrva, zahvaljujući svojoj herojskoj borbi, drže više nacističkih i satelitskih divizija nego udruženi zapadni saveznici na velikom frontu u Italiji, bila je upućena svim narodima i zemljama jugoistočne Evrope. Priznanja upućivana pojednim narodima ovog dela Evrope u najtežim godinama drugog svetskog rata budila su nade i ostalih naroda da će progres savladati surovost i bezumlje i doneti svetu pravednije odnose među ljudima.

CONCLUSION

During the phase of escalation of the war of conquest in the East in June of 1941, the relations between the Third Reich and the countries of Southeastern Europe were built and concretized in the context of the ancient German policy »Drang nach Osten«. This doctrine received even more ruthless substance in the racist and totalitarian policies of the Nazi regime whose expansion towards Southeastern Europe 1933—41 was described in the first two volumes of this edition. It was already seen that Nazi Germany controlled the entire space of European southeast, first by economic expansion intensified since 1933 and later by political and military pressures from 1938 to the April war of 1941. This the entire region of Southeastern Europe became the instrument of German military policy — more precisely, from June 1941, this region was in the service of the war of conquest in the East.

The widespread conviction among the adherents of the »new order« that the »final settlement« with bolshevism and democracy would be quick easy and euphoria which came after quick German victories provided very fertile ground for the establishment of cordial relations between the Third Reich and governments of satellite and quisling regimes in the Southeastern Europe. The ruling circles of these satellite and quisling regimes started a real contest who would be the first to offer support and establish in reality military, political, economic and other collaboration with the mighty and invincible Reich.

The prolongation of the blitzkrieg during the fall and the first serious defeat of the invincible Wehrmacht (since September 1939) at Moscow at the end of 1941, sobered up the majority of ardent adherents of close collaboration with the Reich in the satellite and quisling governments of southeast European countries. The warlike zeal of Yugoslav quislings, particularly in Ustashi creation ISC (Independent State of Croatia), diminished, even prior to the German defeat at Moscow, due to the powerful wave of uprising of the Yugoslav people against the occupying and quisling troops. The great Axis force consisting of 19 Italian and satellite divisions and 4 German garrison divisions followed by a greater number of regiments, brigades and smaller units, supported by domestic

collaborators, could not challenge successfully the uprising led by the Yugoslav Communist Party. In the fall of 1941 and in the winter of 1942 the Italian supreme command transported new Italian divisions to Montenegro and Dalmatia. In order to »clean up« Serbia, the region which represented the central area of people's liberation struggle in the fall of 1941, the German Supreme Command brought three additional divisions (from Eastern Front, France and Greece) later joined by a Bulgarian occupational corps directed to Eastern and Southern Serbia and a part of Sumadija

The new great and in the beginning successful Axis offensive in the East and in Northern Africa in the spring and summer of 1942 brought back hopes in the victory of the Axis bloc. Parallel to this governments of Southeastern European countries became more engaged on the side of Germany. This contributed to the harmonious relations between the Nazi leadership in Berlin and the governments of satellite and quisling regimes in European Southeast. This harmony was manifested by maximal delivery of ores, grain and other products from satellite countries to the German Reich, by greater involvement of troops on the Eastern front, particularly Romanian and partly Hungarian, by engagement of Bulgarian troops against the people's liberation movement in Yugoslavia and Greece and by various contributions of these countries to the Axis needs for the war in the East.

The idyllic harmony between Axis powers and their -oliaborators in the Southeastern Europe started to deteriorate under the impact of disastrous defeat of Vermacht and its allies at Stalingrad as well as the defeat of Axis African armies at El Alamain in Egypt. This process was coupled by the enlargement and strengthening of the People's liberation movement in Yugoslavia which resulted in the formation of compact liberated area (size of Switzerland) with powerful army and organized people's government on all levels. The destruction of the important crossroads in the Gorgopotamos canyon by Greek partisans and allied commandos completely stopped traffic through Greece for several weeks.

Besides serious problems of the unsuccessful blitzkrieg in difficult conditions of 1943, Nazi leadership was faced with two important objectives in Southeastern Europe: first, to break down militarily partisan movements in Yugoslavia, Greece and Albania by mobilizing numerous forces; and second, to overpower resistance in satellite governments in Budapest, Bucarest and Sofia by engaging their human and material potentials in the struggle against the anti-Hitlerian coalition.

Central attention in the Balkans was directed towards the destruction of the powerful stream of the People's liberation movement in Yugoslavia which, despite the mobilization of 37 Italian, German and Satellite divisions, a number of smaller units as well as numerous quisling forces, still jeopardized the occupational system, not only in Yugoslavia but in the entire Southeastern Europe. In these conditions at the beginning of 1943 the occupator

prepared and executed winter operations against »Tito's state« by joint action of German, Italian quisling troops as well as the troops of Draza Mihailovic's chetniks. The activity of Draza Mihailovic was particularly noticeable during the battle at Neretva river when he expected the destruction of People's liberation army and the unity of Yugoslav partizans led by Josip Broz Tito. These expectations not only of Draza Mihailovic but of the German headquarters, as well were never really accomplished on the contrary, the divisions of People's Liberation Army broke through the major concentration of chetniks who, as a consequence, suffered from demoralization and general disorganization. The partizan forces were able to make major break through towards the regions of Hercegovina, Southeastern Bosnia, Montenegro and Sanjak.

After this, Winston Churchill became convinced that the chetnik movement of Draza Mihailovic could not possibly serve as the basis of the British influence in postwar Yugoslavia. Therefore Churchill soon decided to establish permanent contacts with the People's Liberation Army and the partizan unity of Yugoslavia and to give them full material and other support. Since then the chetnik movement was never really able to recuperate and remained on the path of collaboration with anyone who fought against People's liberation movement. It soon became the servant of German occupational unity in their attempts to preserve the rests of the occupational system in Yugoslavia.

The Nazi leadership faced serious resistance in its attempts to win over governments of satellite countries for total involvement in the war on the side of the Reich including all their human and material potentials. Besides resistance movements which never grew into people's liberation war, parts of satellite leadership and bourgeois political parties represent major obstacles on that road. Being all-time opponents of the Soviet Union and of domestic communist and revolutionary movements, they were, at the same time, proponents of the compromise between the conservatives in the west and the Axis powers and their joined action against in their opinion the major danger — Soviet Union and liberation movements in the Southeast.

Under the influence of negative developments on the great and decisive battlefields which gradually lessened chances of totalitarian powers for final victory, those conditionally pro-western oriented forces in satellite countries, led by most important political personalities from those countries, to work on establishing fresh relations with the Western Allies aimed at gaining their support for the policy of preservation of debauched and profane regimes in the Southeast of Europe and against the communist danger. These forces were never able to comprehend their great mistake concerning the possibility of any kind of collaboration between the totalitarian and western powers on the basis of anti-communism and war against Soviet Union. They never understood the major strategic line of the totalitarian powers, particularly of the nazi

leadership which, from the very beginning, entered uncompromising struggle against both: the Soviet Union and the western democracies. They could never foresee the unavoidable consequences of rapprochement and sincere association of leading peoples and nations of the Anti-Hitlerian coalition; USSR, Great Britain and USA. From the very beginning, despite political and other differences, they started to build militant unity aimed at destruction of international fascism — the greatest danger of the world. Readiness and decisiveness of Great Britain and the United States for joined struggle grew out of public opinion which was openly anti-fascist.

In these changed conditions, all three satellite governments were making efforts to avoid direct involvement in the war: the Romanian government indecisively and sporadically, after the defeat at Stalingrad; the Bulgarian government was still persistent in trying to avoid involvement in the fight against people's liberation movement in Yugoslavia and Greece;

The Hungarian government tried to minimize the number of its troops on the Eastern front. In order to accomplish this goal, those governments lessened resistance in other areas, for example in foreign trade and in economic collaboration in general which was very successful in 1943.

The heavy defeat of Wehrmacht at the end of summer of 1943 at Kursk, during the counteroffensive of the Red Army, when the Germans lost strategic initiative, followed by a number of failures

— the ejection of Axis troops from African soil and finally the allied invasion of Sicily inspired even harder attempts of the satellite and partly quisling leadership to find rescue from Soviet Union in cordial relations with Berlin and in western backing. On the other side, Hitler's intention to involve those regimes in total war against both the Soviet Union and the western powers, escalated.

The fall of Mussolini and the Italian capitulation finally solved dilemmas about the outcome of the war even among the most hesitating parts of satellite leaderships. The forces of compromise gained absolute advantage and started to work persistently on providing support of western powers before the Red Army troops reach the eastern borders of the Balkans. The encouragements of various missions which had meetings with allied representatives in Turkey and other neutral countries contributed to exaggerated expectations of quick changes in the Southeast.

Messages and demands of both sides took opposite directions and collided with each other. The demands of western Allies went along the lines of their global directives: return of territories annexed with Axis blessings; direct contacts directed towards connecting points and agreement with Soviet Union without promises of fast arrival to the Balkans. The governments of satellite countries, on the other hand, insisted on the allied coming to the Balkans in order to prevent the arrival of the Red Army and the expansion of Soviet influence, but did not promise to fulfill any of the western allied recommendation, not even the demand to break relations

with the Germans. That was the consequence of their misconception that it had been possible to secure western support keeping friendly relations with the Germans. Great and expected changes never occurred due to the fact that neither of the sides could not offer anything concrete and both demanded great turnover in the Balkans but only on the basis of the opposite side efforts.

The activity of pro-western oriented currents in leaderships of satellite countries diminished temporarily after the armament of Italian military forces, the establishment of stable German defense on the Apenine Peninsula, the occupation of Italian zone in the Balkans by the Vermacht forces an especially after the expell of British soldiers from a part of Dodecanese and Eastern Aegean islands at the end of 1943.

In those conditions, Berlin took the initiative in order to minimize and break all sorts of resistance — from partizan movements to movements of pro-western oriented elite of the ruling Balkan bourgeoisie — it introduced a number of new measures: it concentrated strong groups of armies (E, F) with between 300 and 400 thousand soldiers together with the 2. armored army in Southeastern Europe; it strenghtened militarization of the region by the establishment of German militia and gendarmerie in all countries and areas which were proclaimed operational zones; it intensified the influence of the Reich in satellite countries through economic, political and police representatives and instructors; it provoked changed of certain ministers and reconstruction of complete governments and other state, political and military institutions in certain Southeastern European countries.

In order to secure the involvment of satellite and quisling regimes of thet paricular part of Europe in the total war, the Nazi top leadership in Berlin undertook a series of special measures at the end of 1943 and the beginning of 1944: it worked on secret preparation of Vermacht units and police for the occupation of Hungary; it supplied armament and other material to Bulgarian divisions in order to secure protection of southeastern wing of Hitler's European fortress from eventual allied invasion; it engaged Bulgarian troops against liberation movements in Balkans; it concentrated heavier contingents of Vermacht and quisling troops on the long side of Southern front (from Crete to Istria and Northern Italian border) which Hitler compared to the lenght of Eastern front due to the jagged coastline; it gethered, united and strengthened all quisling groups in Serbia and Montenegro under the slogan of Great Serbian federation; it reorganized the army of the Independent State of Croatia.

All those military and political measures undertaken by the Germans at the end of 1943 and the beginning of 1944 in the Southeast of Europe did not disturb rapid political and military growth of people's liberation movements, expacialy in Yugoslavia, Albania and Greece where they, besides armed fights, strengthened their political influences among the people.

Thanks of its great successes in the armed fight, the liberation movement in Yugoslavia achieved greatest successes in internal political development. The foundations of the future equal democratic federative union of Yugoslav peoples were built at the Second session of AVNOJ (November 29, 1943 in Jajce).

Parallel to this, the Allies acknowledged the struggle of Yugoslav peoples at the Teheran conference at the end of November 1943. Later in 1944 new Yugoslavia won international recognition as an active member of the anti-fascist coalition.

The appearance of the Red Army on Northeastern border of Rumania at the end of March 1944 made new problems for the German High Command and Nazi top leadership as well as new confusion of the satellite and quisling leaderships in Balkan countries. The other danger for the occupator came from the units of people's liberation movement and partizan units of Yugoslavia concentrated on Drina river, in Montenegro and Sanjak ready to penetrate towards the East and, in perspective, towards Morava—Vardar valley and Beograd which of special strategic importance for the defense of the entire Eastern Balkans.

The occupation of Hungary which was quickly and skillfully organized at the end of March of 1944 did not serve as a warning to the »disobedient« neighboring satellite countries. On the contrary, it resulted in faster and more dynamic differentiation of the population which opposed the occupator and partly joined the resistance movement.

Small forces on which the occupator relied in those countries gradually started to crumble. The German failure to introduce radical pro-Nazi forces in the Bulgarian government, the sluggish attempts to bring to power in occupied Hungary leaders of weak Nazi parties as well as the unified support of the Romanian satellite army to the popular uprising in August of 1944 contributed to this process.

Once convinced that there were no real chances of allied invasion of the Balkans nor their coming to the countries of Southeastern Europe together with the troops of the Republic of Turkey, a part of conservative ruling forces in satellite countries took more realistic attitude towards the Soviet Union and the forces of resistance movements in their countries.

During the successful penetration of German and Romanian troops to the East in the summer of 1942, Romanian king Mikhail II praised arms and victory of the Axis powers over the bolsheviks.

Two years later, once he understood streams of the time, he joined actively the resistance movement, got in contact with Romanian communists and played a positive role in the downfall of dictator Antonescu in August of 1944. The majority of the commanding of the Romanian Army actively joined in the struggle against the occupator after the popular uprising in August of 1944. In Hungary, a number of Horthy's generals, among them two army generals, joined the Red Army. After crossing Danube troops of the Red

Army went through Bulgaria without any serious resistance of the satellite army. Regent Horthy who was, for decades, the frontman of the struggle against workers' movement, communism and Soviet Union, addressed the Soviets in October of 1944 and asked for »understanding« for conservative forces in his country.

In the very complet conditions in 1944 the Nazis were forced to implement special mesures in order to strengthen armed forces of mobilized, expecially Volksdeutscher groups. They were also forced to reorganized and supply quisling armies and to intensify measures against numerous active opponents of the Reich. The total mobilization of volksdeutchers in SS units which soon became the major cornerstone of the occupational system in these countries was often organized by forceful means. Parallel to this, measures against all possible collaborators with the resistance and people's liberation movements were severely intensified; a general campaign for the radical »solution« of the Jewish question was started in satellite countries where a substantial number of that population avoided camps and physical destruction. This campaign was organized with extraordinary rigor in Hungary which had the most numerous Jewish population. During several months in the summer of 1944. About half of a million of Jews were sent to death camps or annihilated.

In the conditions of deep gap between the people on one side and the occupator with small number of collaborators on the other, German army and police gradually took over the exploitation of economic sources of that particular part of Europe. Special organizational, technical and financial efforts were made in order to achieve bigger production of certain raw materials, oil, bauxite, cooper, chromium and other ores necessary for the suicidal war.

All those attempts were death rattles of a dead system which could not be cept anywhere in the world anymore. From August to November of 1944 forces of the »new order« were crushed all over large areas of Southeastern Europe from Prat in the Northeast, Crete in the Southeast to the temporarily organized front in the far west of Southeastern Europe on the line lake Balaton — rivers Drava — Dunube — Bosut — Drina and the edge of Dinarian mountain system. This was done by the Red Army, people's liberation movements of Yugoslavia, Greece and Albania and resistance movement of Bulgaria, Romania and Hungary.

Together with the rest of the quisling armies, the Third Reich kept at the beginning of 1945, only western parts of Yugoslavia and far western part of Hungary. People's democratic assemblies and new democratic governments which were approved by allied powers and international public were already constituted in all countries of Southeastern Europe.

Strategic importance of western part of Yugoslavia for the defense of Austria and Southern Germany which represented last strongholds of the Third Reich as well as favorable conditions for the nutrition of enormous army in that particular part of Europe

resulted in determination of German defense in heavy battles in the spring of 1945: in those regions the war continued even after Hitler's death and the official German capitulation, until May 15 (in certain places until May 25). At this point, units of the Yugoslav army managed to overpower, break to destroy and to imprison about 400,000 Wehrmacht soldiers and remaining members of quisling armies from Yugoslav territories.

During brutal years of World War Two, Southeastern Europe showed full complexity of overstrained and dynamic internal processes built on profound historical contradictions of disunited Balkan nations and conflicting aspirations and interests of Great Powers. A number of specifics of that region revealed the profoundness and dynamics of internal conflicts and clashes which resulted from mainly imported contradictions of religious, national, class, economic, cultural and political character. Some of those specifics will be mentioned here.

Despite the fact that that part of Europe, as undefined and undivided region between two axis powers which had been sharply exposed to fascist — nazi ideologies and concrete practice and as economically, culturally and politically undeveloped European territory it could have accepted nazi and fascist ideologies and establish and strengthen totalitarian political parties, those movements never developed the extent of getting to power in any of Southeast European countries. In satellite countries this possibility was prevented already during the Axis expansion in the Balkans when the domestic national-conservative bourgeoisie accepted collaboration with the occupator and stood on the top of governments thus leaving small nazi and fascist movements far from the center of the power. This did not occur in any of the occupied countries, including Yugoslavia, Greece and Albania, in which a part of conservative bourgeoisie rejected to go abroad and accepted power under the occupation leaving small fascist movements (for example the movement of Dimitrije Ljotić in Serbia) in deep shade. The number of radical collaborators in Greece and Albania was not extremely high. This made problems of recruitment of quisling for the police force and other services of quisling regimes.

The quisling regime in the Independent State of Croatia had somewhat stronger support in the ustashi movement which was built on the combination of program principles of Italian fascists and German Nazis although it had very small active support in Croatian and Muslim population. Its power was conditional and formal. It is a fact that the ustashi regime would not have survived after the uprising and blows of the people's liberation movement without the military backing of the occupators.

There are a number of characteristics which show the real face of the particular region.

Already from the arrival of the occupator and especially from the uprising in the summer of 1941 the Yugoslav nations made

big troubles to the Axis powers. The people's liberation army and partizan units of Yugoslavia made Yugoslavia a new battlefield which was unexpected for the Axis powers as well as for the Allies. From 1941 to its capitulation, fascist Italy had its main land forces engaged on that battlefield. Not only that the shipment of expected aid from that part of the southeast to the Eastern front had been cut off but the occupators were forced to send more of their divisions, corps and even armies in order to keep their position in that area. After the capitulation of Italy, at the end of 1943 and the beginning of 1944, Germany engaged more of its divisions and armed units of its allies against the people's liberation army than against allied armies in Italy. The Yugoslav people's liberation armed forces which, at the end of the war numbered about 800.000 soldiers, engaged more axis divisions than all other countries of the European southeast combined. The Yugoslav nations had more casualties during the war than all other nations of that part of Europe. At the same time, besides the occupator the highest number of domestic war criminals participated in persecutions and pogroms of the civilian population. While a small number of quisling ministers and generals from other Balkan countries found refuge in Germany, tens of those self-proclaimed ministers and generals with ustashi and chetnik insignia together with the nazis tried to break towards the west and the armies of the western allies though the dense military disposition of Yugoslav army units.

Of all satellite countries in the southeast, the Romanians gave the highest number of soldiers for the Eastern front. But, immediately after the beginning of the popular uprising against the Germans on August 23, 1944, Romanian soldiers as well as almost complete commanding staff of the army joined the insurrected people.

The Bulgarian communists, praised for their influence among the people by both the Germans and the British, did not transform from resistance movement to massive people's liberation war until the Soviet coming to Danube. They, however, accomplished successfully the uprising which they had started on September 9 in few days despite the unorganized army which had been since then under the satellite leadership. Moreover, they immediately joined the Red Army in the war against the Germans.

In the wartime, the Hungarian ruling conservative circles which felt close to the Nazis from the time of Nazi coming to power in Germany, persistently insisted on cordial relations with the Germans and on keeping a part of their sovereignty. It becomes visible that the influence of Nazi penetration in Hungary encountered obstacles from the fact that the Hungarians were able to avoid general mobilization until 1944 and to prevent massive persecution of Jews until the occupation of that country in 1944.

In Greece and Albania through the war the Axis powers faced strong internal unity of the people directed against the occupator which resulted in small number of collaborators with occupator.

After magnificent victories over until then the best equipped armed force (winter 42/43 — summer 44) — the German land forces — the Soviet Union became extremely popular among the nations of occupied Europe, thus encouraging liberation and resistance movements in those countries. The victorious penetration of the Red Army in most of the Southeast European countries strengthened the influence of USSR and, at the same time, weakened traditional ties and impact of Western Allies, already in the final phase of the war. Even partizan Greece, never reached by the Red Army, had strong sympathies for the Soviet Union. The British were, however, present in Greece as closest allies already since the Italian aggression of 1940. This fact as well as several other factors influenced the Stalin — Churchill agreement of October 1944 by which they decided that ELAS supported by 90% of the Greeks, against their will, had to be left to the British influence. That directly led to the civil war. That development of events in Southeastern Europe in 1944 and the beginning of 1945 had essential impact on post-war development of Southeastern Europe and on specific and authentic path of New Yugoslavia.

These were only several remarks which showed complexity and richness of historical developments in the Balkans and in the Southeast. At the same time, they revealed the great contribution of these nations to the struggle against the greatest danger in human history — international and domestic fascism — according to their social, national, economic, cultural and historical conditions. As it always happens, difficult war circumstances drove those peoples to collaboration, aid and mutual solidarity which, to a large extent, enabled them survive through difficult centuries of their history in the Balkan whirlwind. Successes of each of those peoples in the struggle for progress and democracy were, finally, successes of them all. The sincere statement of Winston Churchill, one of the architects of the victory over fascism, dated fall of 1943 that the partizans of the occupied Balkan peninsula kept more nazi and satellite divisions than the Western Allies on the great front in Italy, was sent to the nations and countries of Southeastern Europe.

Credits given to certain peoples of that part of Europe during difficult years of World War Two opened hopes among other peoples that progress would overpower rigor and madness and bring to the world more righteous relations among men.

S K R A Ć E N I C E			
A	—	Armija	
AA	—	Auswärtiges Amt (Ministarstvo inostranih poslova)	
Abt.	—	Abteilung (odsek, grupa, odeljenje, odred)	
ADAP	—	Akten zur deutschen auswärtigen Politik	
A. D.	—	Akcionarsko društvo	
A. G.	—	Aktiengesellschaft (akcionarsko društvo)	
Amb. A.	—	Jugoslovenska ambasada u Ankari	
ARPJ	—	Arhiv radničkog pokreta Jugoslavije	
AJ	—	Arhiv Jugoslavije	
AVII	—	Arhiv Vojnoistorijskog instituta JNA	
AVNOJ	—	Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije	
BA	—	Bundesarchiv (Savezni arhiv Nemačke)	
Bd	—	Band (omot, fasikl)	
BRAM	—	Büro Reichsaussenminister (Kancelarija ministra inostranih poslova Nemačke)	
Büro St. S. —		Büro des Staatssekretärs (Kancelarija državnog sekretara)	
BRP (k)	—	Bugarska radnička partija (komunista)	
CDK	—	Crnogorski dobrovoljački korpus	
ca	—	cirka	
CK	—	Centralni komitet	
Cas.	—	Časopis	
DFJ	—	Demokratska Federativna Jugoslavija	
DASIP	—	Diplomatski arhiv Sekretarijata inostranih poslova	
DNB	—	Deutsches Nachrichten — Büro (Nemački obaveštajni biro)	
D	—	Serijski objavljenih dokumenata Nemačke	
DZA	—	Deutsches Zentralarchiv Potsdam	
EAM	—	Ethniko Apeleftherotiko Metopo (Opštenarodni antifašistički front Grčke)	
ELAS	—	Ellenikos Laikos Apeleftherotikos Stratos (Narodnooslobodilačka vojska Grčke)	
EDES	—	Ethnikos Demokratikos Ellenikos Sindesmos (Nacionalna demokratska grčka vojska)	
EPON	—	Ethniki Panelladiki Organosis Neolaias (Nacionalna grčka organizacija omladine)	sve-
Expl.	—	eksemplar	
f.	—	fascikl (grade)	
F. H. Qu.	—	Führerhauptquartier (Firerov glavni stan)	
Feldkdtr	—	Feldkommandatur (Oblasna vojnouppravna komanda)	

FO	— Foreign Office (Ministarstvo inostranih poslova)
H	— Handel (trgovina)
Hrsg.	— Herausgeber (izdavač knjige, urednik)
HSS	— Hrvatska seljačka stranka
Ia	— Operativno odeljenje (operativni oficir)
Ibid.	— Ibidem (isto)
Ic	— Obaveštajno odeljenje (obaveštajni oficir)
Inf. Div.	— Infanterie-Division (pešadijska divizija)
JA	— Jugoslovenska armija
Jb	— Jahrbuch (Godišnjak)
JIC	— Jugoslovenski istorijski časopis
K	— Korpus
K. K.	— Kreiskommandatur (Okružna vojnouppravna komanda)
KI	— Komunistička internacionala
KJ	— Kraljevina Jugoslavija
KP	— Komunistička partija
Kut.	— Kutija grade
Kz	— Konzentrationslager
LP	— Londonsko poslanstvo
LW	— Luftwaffe (vazduhoplovstvo)
Mf.	— Mikrofilm
Mil Bfh	— Militärbefelshaber (Vojnouppravni komandant)
MIP	— Ministarstvo inostranih poslova
MVAC	— Milizia Volontaria Anticomunista (Dobrovoljačka antikomunistička milicija)
NAV	— National Archives Washington
NDH	— Nezavisna Država Hrvatska
n. d.	— nemački dokument
NOR	— Narodnooslobodilački rat
NOP	— Narodnooslobodilački pokret
nr.	— broj
NSDAP	— Nationalsozialistische Deutsche-Arbeiterpartei
O.	— Omot, fascikl grade
o. c.	— (opus citatum) navedeno deio
OKH	— Oberkommando des Heeres (Vrhovna komanda kopnene vojske)
O. B. Südost	— Oberbefelshaber Südost (komandant Jugoistoka)
OKW (OKV)	— Oberkommando der Wehrmacht (Vrhovna komanda oružane sile Trećeg Rajha)
OT	— Organisation Todt (radna organizacija Tot)
p.	— (pagine) strana
pp.	— od strane do strane
PA	— Politisches Archiv Bonn
PEEA	— Politiki Epitropi Ethnikis Apeleftherosi (Politički komitet nacionalnog oslobođenja Grčke)
Pol.	— Političko odeljenje
Pov. br.	— Poverljivi broj
PRO	— Public Record Office, London
RAM	— Reichsaussenminister (Ministar inostranik poslova Nemačke)
Reg. br.	— Registarski broj
RFSS	— Reichsfürer SS (najviši starešina u SS, rang maršala)

RK	— Reichskanzlei (Rajhskancelarija)	
RM	— Reichsmark (novčanica u Trećem	Rajhu)
Rol.	— Rolna mikrofilma	
RWM	— Reichswirtschaftsministerium (Ministarstvo privrede Rajha)	
s. a	— sine ano (bez naznake godine)	
SD	— Sicherheitsdienst (Služba bezbednosti)	
SDK	— Srpski dobrovoljački korpus (Ijotićevci)	
s. l.	— sine loco (bez naznake mesta)	
sn.	— snimak na mikrofilmu	
SOE	— Special Operations Executive (Uprava	za specijalne opera-
	cije)	
SS	— Schutzstaffel (snage bezbednosti)	
SOEGE	— Südosteuropa Gesellschaft (Društvo za	jugoistočnu Evropu)
St. S.	— Staatssekretär (državni sekretar)	
Str. pov.	— Strogo poverljivi broj dokumenta	
U. St. S.	— Unterstaatssekretär (Državni podsekretar)	
v. H.	— vom Hundert (posto)	
VII	— Vojnoistorijski institut	
VOMİ	— Volksdeutsche Mittelstelle (Uprava za	folksdojčere u svetu)
Wolfsschanze	Vučja jama, Hitlerovo komandno mesto u šumi blizu Ra-	
(Folššance)	— stenburga u istočnoj Pruskoj	
VŠ NOP i DVJ	— Vrhovni štab Narodnooslobodilačke partizanske i dobrovo-	
	ljačke vojske Jugoslavije	
VS NOP i POJ	— Vrhovni štab Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih	
	odreda Jugoslavije	
Zb.	— Zbornik	

R E G I S T A R

I

REGISTAR LIČNIH IMENA*

A		ALI FUAD, turski general — 170, 172.
AĆIMOVIĆ MILAN, predsjednik kvislinške komesarske vlade u okupiranoj Srbiji — 44, 111.		ALI RASID (Rashid), arapski političar — 47.
ADONJI-NAREDI FRANC (Adonyi — Naredy Franz) historičar — 9, 304, 316, 757, 770.		ALTGAJER BRANIMIR (Altgayer Branimir) vođa folksdojčera u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj — 729.
ADÂM MAGDA, historičar — 615 618, 620, 622, 626, 627, 628, 629, 630.		ALTENBURG GINTER (Altenburg Günter), nemački poslanik u Atini do aprila 1941. — 45, 123, 124, 269, 274 275, 464.
AFTANASIOS KLARIS, pseudonim — Veluhiotis Aris komunista, organizator i jedan od glavnih rukovodilaca oslobodilačke borbe u Grčkoj — 263.		AMBRA FERENC — 484.
AGOSTINO ALBERTO (D'Agostino Alberto), italijanski političar — 280, 281.		AMBROZIO VITORIO (Ambrosio Vittorio), načelnik Generalštaba italijanske vojske — 214, 239.
AJHMAN ADOLF (Eichmann Adolf) SS-general, rukovodilac referata IV B/4, u Glavnom uredu bezbednosti Rajha u čijoj nadležnosti je bilo proganjanje i uništavanje Jevreja — 10 503, 634, 653, 654, 656.		ANABRING MATIAS (Annabring Matthias), historičar — 239, 733.
AJZENHAUER DVAJT (Eisenhower Dwght David), američki general, komandant savezničkih snaga u Evropi — 497.		ANDONOVSKI HRISTO, historičar — 10, 43, 127, 130, 131, 160, 261, 262 267, 458, 462, 464, 505, 581, 584, 589 590.
AKTAJ HAJDAR, ambasador Republike Turske u Moskvi — 127.		ANTONIĆ ZDRAVKO, historičar — 102, 200, 205, 206.
ALAJBEGOVIĆ MUHAMED, ministar inostranih poslova u vladi NDH — 724, 725.		ANTONESKU JON (Antonescu Ion) diktator Rumunije — 9, 28, 29, 30, 31 40, 66, 67, 68, 75, 135, 136, 143, 144, 146, 147, 148, 152, 153, 156, 293, 307, 310, 321, 324, 325, 326, 327, 328, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 343, 346, 391, 487, 488, 490, 496, 498, 499, 523, 524, 616, 617, 618 637, 638, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 722 724, 792.
ALEKSANDER HAROLD (Alexander Harold), maršal, komandant savezničkih snaga u Italiji — 772.		ANTONESKU MTHAJ (Antonescu Mihai), potpredsednik vlade Rumunije — 148, 153, 305, 306, 307, 325, 327, 328, 330, 333, 334, 335, 337, 342, 343,

* Uz prezime i ime ličnosti dajemo samo najznačajniju funkciju iz rata. Pored ličnosti iz istorije navodimo i imena autora iz napomena, bez ikakvih titula, uz naznaku — historičar ili publicista.

346, 486, 487, 488, 490, 491, 494, 495
496, 498, 499, 510, 511, 512, 528, 615,
616, 617, 637, 639, 640, 673, 674, 675,
676, 678, 679, 682, 685, 722.

ANTONOVSKI IVAN, istoričar —
428.

ANTOSJAK A. V., istoričar — 323
485, 492, 493, 675, 680, 682.

APOSTOLSKI MIHAILO, istoričar
— 8, 32, 42, 154, 155.

ARIKAN SAFET, turski ambasador
u Berlinu — 377, 526, 708, 712.

ARMSTRONG C. D., britanski ge-
neral, šef misije pri štabu Draže Mi-
hailovića — 561, 562.

ARNOLD A. C., britanski vojni a-
taše u Ankari — 497.

ASA ARON, publicista — 633.

ATANACKOVIC ŽARKO, istoričar
— 239.

ATATURK KEMAL (Atatürk Re-
mai — 171.

ATERTON TERENCE (Atherton Te-
rence), britanski major, član vojne
misije koja se iskrcala 4. februara
1942. kod Petrovca na Moru, ubijen
od četnika polovinom aprila iste go-
dine — 440.

AVRAMOVSKI ZIVKO, istoričar —
59, 257, 739, 744, 745, 746.

B

BAČOVIĆ PETAR, četnički koman-
dant — 416, 428, 575.

BADER PAUL, nemački general —
95, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214
215, 217, 218, 222, 223, 229, 234, 426
599.

BAGRIJANOV I. IVAN, bugarski
general, predsednik bugarske vlade od
12. juna 1944. — 695, 697.

BAJČI-ZILINSKI ENDRE (Bajcsy-
-Zsilinszky Endre), mađarski
i državnik — 25, 139, 298, 620, 759.

BAKAC-BESENJI GJORGI (Ba-
kach-Bessenyey György), mađarski
diplomata — 484, 628.

BALABANOV NIKOLA, bugarski
poslanik u Ankari — 694.

BANFI LOSANCI MIKLOS (Bän-
ffy v. Losonczy Miklos) mađarski po-
litičar — 473, 494.

BANTJA ENDZEN, istoričar — 685
686, 687.

BARANJI LEOPOLD, mađarski po-
litičar — 484, 616.

BARCA GJORGI (Bärca György
mađarski političar — 484.

BARDOŠI LASLO (Bárdossy Laszló)
predsednik mađarske vlade — 39, 69.
132, 133, 134, 138, 139, 143, 298, 300,
301, 314.

BARENS TOM (Barens Tom) bri-
tanski pukovnik, u misiji pri štabu
Zervasa — 585.

BARJAKTAR MUHAMED — 600.

BARKER ELIZABET, istoričar —
7, 264, 266, 325, 336, 441, 443, 457, 460,
461, 463, 464, 467, 468, 469, 470, 474.
475, 481, 484, 485, 492, 493, 496, 497.
501, 508, 510, 512, 516, 517, 521, 522
526, 530, 581, 615, 616, 617, 629, 630.
673, 674, 676, 677, 680, 683, 685, 694,
700, 756.

BASTA MILAN, istoričar — 769
772, 773, 774.

BASTIANINI ĐUZEPE (Bastianini
Giuseppe) guverner Dalmacije — 41

BAS FERENC (Basch Ferenz) vođa
folksdojčera u Mađarskoj — 732.

BAŠIĆ Rade, vojni istoričar — 224,
226.

BAUM VALTER (Baum Walter), is-
toričar — 7, 37, 38. 81, 198, 199, 335
406, 407, 432, 443, 448, 453, 521, 530.

BAZNA ELIAS (Bazna Elyes), ne-
mački špijun u britanskoj ambasadi
u Ankari iz poznate afere pod šifrom
»Cicero« — 706.

BEDRI PEJA — 605.

BEJLI (Bailey S. W.) pukovnik, šef
britanske misije kod Draže Mihailovi-
ća — 412, 429, 440, 447.

BELA MIKLOS — 760.

BEKERLE ADOLF (Beckerle Adolf
Heinz) nemački poslanik u Sofiji —
155, 359, 362, 366, 511, 641, 642, 643,
644, 689, 691, 694, 695, 696, 697.

BELOV ALEKSANDAR (Belov Ale-
ksandar Georgijev) šef komisije za
jevrejsko pitanje u Bugarskoj — 503.
642.

BEME FRANC (Böhme Franz), ne-
mački general — 104, 121.

BENCLER FELIKS (Benzler Felix)
opunomoćenik AA u Beogradu — 44,
91, 92, 93, 94, 201, 209, 211, 214, 234,
235.

BEREŠKOV V. M. istoričar — 82.
83, 84.

BERGMAN HELMUT (Bergmann
Helmut), savetnik u AA — 650.

BERNANDINI, papski nuncij u
Bernu — 489.

BETLEN IŠTVAN (grof Bethlen Istvan), mađarski političar — 473, 484

BIBER DUŠAN, historičar — 21, 53 727.

BIS ANDREAS (Biss Andreas) historičar — 10, 648, 654, 656.

BIJEDIĆ SUKRIJA, publicista — 555.

BILAL NOVICA — 600.

BLAGOJEVIĆ MILAN, komandant 1. šumadijskog NOP odreda — 112.

BODNARAS EMIL (Bodnara? Emil) jedan od rukovodilaca KP Rumunije — 684.

BOJIĆ, ALIJA, vojni historičar — 416, 420, 425.

BOK FEODOR (Bock Feodor von) nemački general, feldmaršal, komandant grupe armija Jug na istočnom frontu 1941. godine ■— 82.

BOM VILMOŠ (Böhm Wilmos) mađarski diplomata — 474.

BORIS, bugarski kralj — 34, 292 350, 353, 354, 355, 356, 357, 361, 362 363, 364, 368, 392, 503, 505, 506. 507 511, 512, 513, 643, 689.

BORKOVIĆ MILAN, historičar — 8 44, 94, 204, 232, 235, 252, 411, 446, 447, 449, 452, 453, 558, 564, 565, 566, 568 715, 716, 718, 738, 765, 766.

BOSKOVIĆ BRANKO, historičar — 44.

BOŽILOV DOBRI, ministar u bugarskoj vladi — 514, 687, 688, 689 690, 693, 694, 695.

BOŽINOV VOIN, historičar — 688 690, 691, 692, 693, 694.

BRAHAM L. RANDOLF (Randolph) historičar — 10, 645, 646, 648, 651, 652. 653, 654, 656.

BRASIC BRANKO, emisar Draže Mihailovića kod Ante Pavelića — 772.

BRATIANU GEORG (Bratianu Gheorge) vođa mladih liberala Rumunije — 486, 488, 492, 682.

BRATIANU JON (Bratianu C. Ion), rumunski političar — 325.

BRAUHIĆ VALTFR (Brauchitsch v Walther) nemački maršal — 82.

BRCIC Rafael, historičar — 57, 201 210, 217, 218, 223, 227, 237, 740.

BRAUMILER (Braumüller) nemački pukovnik — 44.

BRISAUD ANDRE (Brissaud Andre) historičar — 211.

BROSAT MARTIN (Broszat Martin) historičar — 9, 58, 87, 208, 212, .214

216, 630, 631, 637, 638, 639, 645, 646 651, 765.

BROZ JOSIP TITO, vrhovni komandant i maršal Jugoslavije — 7 86, 104, 112, 113, 114, 190, 220, 237, 241, 246, 421, 422, 423, 424, 428, 430, 433 434, 435, 441, 442, 443, 533, 545, 568. 569, 570, 571, 572, 575, 606, 657, 710 711, 717, 719, 724, 725, 763, 772, 788.

BULE, nemački general — 506.

BUROV ATANAS, jedan od prvaka Narodnjačke partije Bugarske — 509 693.

C

CANKOV ALEKSANDAR, vođa bugarskih fašista — 155, 350, 353, 364. 501, 506, 507, 513, 514, 691, 695, 697, 701.

COLAKOGLU GEORGIOS (Tsolakoglou Georgios) predsednik kvislinške vlade u Grčkoj — 20, 37, 43, 45. 63, 70, 123, 124, 157, 268, 274, 275, 276 280, 281, 282.

COLIC MLADEN, vojni historičar — 58, 100.

C

CAJEVAC RUDI, jedan od prvih partizanskih avijatičara Jugoslavije — 224.

CAKMAK FEVZI (Çakmak Fevzi) turski general — 172, 382.

CARI FREDERIK, historičar — 10, 632, 633, 634, 641, 642, 643, 644.

CAT AI LAJOŠ (Csatay Lajos) mađarski general — 482, 619.

CERCIL S. VINSTON, predsednik vlade Velike Britanije i jedan od trojice velikih vođa antihitlerovske koalicije u drugom svetskom ratu — 7 16, 82, 83, 84, 167, 406, 440, 442, 462, 467, 469, 481, 496, 502, 515, 516, 517 518, 519, 520, 521, 522, 528, 529, 530 531, 532, 541, 562, 580, 587, 589, 591 596, 597, 606, 659, 673, 675, 683, 685, 693, 698, 702, 703, 704, 705, 708, 713, 789, 795, 796.

CUBRILOVIC VASO, akademik, historičar — 11.

CULINOVIC FERDO, historičar — 8. 19, 21, 23, 26, 27, 33, 41, 42, 43.

C

CANO (Ciano di Cortellazzo grof Galeazo) ministar spoljnih poslova Italije — 20, 21, 22, 34, 248, 270, 273,

274, 275, 279, 280, 294, 295, 298, 300, 302, 306, 309, 360, 372, 374, 377, 486 488, 489, 493, 550, 602, 633.

CURGUZ DRAGUTIN, vojni istoričar — 225, 226.

ČURIN MIROSLAV, istoričar — 720.

D

DALNOKI BELA MIKLOŠ (Dalnoki Bela Miklos) mađarski general i političar — 627.

DANGIĆ JEZDIMIR, jedan od četničkih vođa u istočnoj Bosni — 204 208, 209, 210, 211, 220, 221.

DANEKER TEODOR (Danecker Theodor) SS kapetan — 503, 643.

DANILOV PETER — 603.

DANKELMAN HENRIH (Dankelmann Henrich) nemački general — 93, 94, 95, 96.

DAPCEVIC PEKO — 719.

DASKALOV TEODOR, ministar vojske Bugarske — 355.

DASICEV V. I., istoričar — 320.

DAUL MAK — 715.

DAVILA (Davila A. Charles) rumunski političar — 306.

DEDIJER VLADIMIR, istoričar — 7, 10, 16, 52, 241, 414, 421, 422, 430, 601, 603, 605, 607, 608, 610, 612, 614.

DERNBERG ALEKSANDAR (Dörnberg v. Aleksander) nemački diplomata — 361.

DESPOTOPULOS KONSTANTIN (Despotopoulos Konstantinos) jedan od prvaka KP Grčke — 467.

DEVA DZAFER, jedan od vodećih kvislinga na Kosovu — 604, 605, 611

DEJVIS (Davies) britanski general šef misije u Albaniji — 610.

DIKIN (Deakin F. W.), istoričar — 230, 247, 441, 442, 443, 44S, 516.

DIMITROV ILJCO, istoričar — 9 32, 157.

DOLNIČAR IVAN, vojni istoričar — 773.

DRAGANOV PERVAN, bugarski diplomata — 360, 361, 695, 696.

DRENOVIC UROS, jedan od četničkih vođa u zapadnoj Bosni — 570.

DRLJEVIĆ SEKULA, vođa zelenaša Crne Gore i pristalica najtešnjeg oslonca na NDH i Nemačku — 566, 768, 769, 770.

DUDIĆ DRAGOJLO, jedan od organizatora ustanka u Srbiji — 112.

DŽ

DZABIĆ — 548.

DŽELEBDŽIĆ MILOVAN, istoričar — 8, 113, 412, 414, 415, 516, 428, 429, 434. 440, 441, 443, 560, 561, 562, 563, 575 715, 719, 766, 767, 769, 770, 772.

Đ

ĐILAS MILOVAN, član Vrhovnog štaba NOV i POJ — 423, 429.

DONLAGIĆ Ahmet, vojni istoričar — 11, 205, 557.

ĐORĐE, kralj Grčke — 461, 468.

ĐUJIĆ MOMČILO, četnički vođa u Kninskoj krajini — 767.

ĐUKANOVIĆ BLAZO, jedan od četničkih vođa u Crnoj Gori — 447.

DUKIĆ SVETOMIR — 772.

ĐURETIĆ VESELIN, istoričar — 8

ĐURISIĆ PAVLE, jedan od četničkih vođa u Crnoj Gori — 432, 434 447, 575, 767, 768, 769.

ĐUROVIC, četnički oficir — 410.

E

EHRENGARD SRAM TADEN (Schramm Thadden) istoričar — 9, 35 37.

EIHOLC DITRIH (Eiclioltz Dietrich) istoričar — 11, 15.

ELIKER JAKOB (Elicker Jakob) veliki župan ustaške župe — 54.

EKART TIBOR (Eckardt Tibor) vođa Partije malih posjednika Mađarske — 138, 303, 306.

ENGEL, nemački oficir — 327.

ENGELMAN (Engelmann) oficir feldkomandanture u Nišu — 95.

EMANUEL III — 599.

ERDEN ALI FUAD, turski general — 170, 172, 371, 382.

ERDMANSDORF OTO (Erdmannsdorff Otto) nemački poslanik u Budimpešti — 39, 133, 137.

ERELINSKA M., istoričar — 351,, 352, 503, 509, 510, 512, 692, 693, 701,

ERKILET EMIR HUSEIN, turski general — 172.

EŠE MATIAS (Esche Mattias) istoričar — 9, 128, 130, 261, 262, 263, 266 582, 584, 586, 588, 589.

F

FELBER HANS GUSTAV, nemački general, vojnoupравни komandant Ju-

goistoka i Srbije — 449, 452, 453, 567. 576.

FENJO MARIO (Fenyo Mario) istoričar — 9, 132, 133, 300, 301, 302, 303. 306, 310, 320, 321, 470, 474, 475, 477. 478, 479, 481, 484, 629, 746, 747, 756 757, 759.

FERC HERMAN (Foertsch Hermann) nemački general — 107.

FERENC TONE, istoričar — 8, 10 21, 41, 53, 56, 455, 456, 727, 773, 774.

FILOV BOGDAN, predsednik bugarske vlade — 188, 353, 355, 356, 359 362, 501, 503, 510, 512, 513, 514, 642, 644, 688, 694.

FINTESKU (Fintescu I. N.) ministar u rumunskoj vladi — 344.

FLAJSER HAGEN (Fleischer Hagen), istoričar — 593.

FLEPS ARTUR (Phleps Arthur) SS general — 52, 552.

FOMIN V. T., istoričar — 15.

FERSTER HELMUT (Förster Helmut), vojnoupravni komandant Srbije — 44, 55.

FORTNER JOHAN, nemački general — 204, 243, 244.

FRANKO IVAN, vojni istoričar — 455.

FREJ (Frey A.) mađarski novinar — 474.

FRAŠERI MIDHAT (Fraseri Midhat) jedan od vođa Bali kombëtare — 601, 604, 611.

FRIKE KURT (Fricke Kurt) admiral crnomorske flote Rajha — 695.

FUNK Valter (Walther) ministar privrede u vladi Rajha — 319, 341, 385.

G

GABOR APOR — 484.

GAČIĆ MIHAILO, četnički komandant — 563.

GAJTNER KURT (Geitner Curt) nemački major — 243.

GASTON BERGERI (Francuski ambasador) — 523.

GEBELS JOZEF (Goebbels Joseph) ministar za propagandu u vladi Rajha — 350, 415.

GELERT — 484.

GEORGE JON (Georghe Ion), poslanik Rumunije u Berlinu — 676.

GEORGIJEV KIMON, predsednik vlade demokratske Bugarske od 9 septembra 1944. godine — 503, 700.

GEREDE JUSREF (Husref), ambasador Turske u Berlinu — 166, 168 171, 292, 375, 377.

GERING HERMAN (Goring Hermann Wilhelm) maršal Rajha — 153 250, 260, 353, 354, 624, 739.

GIČEV DIMITAR, bugarski političar — 501, 509, 693, 698.

GIRENKO JURIJ, publicista — 717

GIZDIĆ DRAGO, vojni istoričar — 102.

GLEZ-HORSTENAU (Glaise-Horstenau Edmund), opunomoćeni general Rajha u NDH — 43, 87, 88, 89, 99, 100 108, 109, 110, 119,201,204, 210, 211, 212, 213, 214, 222,229,230, 238, 247 261, 418, 419, 424,429,430, 445, 449 450, 456, 545, 546, 722, 723.

GLISIĆ VENCESLAV, istoričar — 9, 57, 60, 99, 105, 108, 117, 411, 447 499, 500, 503, 504, 507, 508, 520, 631 691, 700, 701.

GOVARD M. — 7, 262, 406, 443, 517 519, 521, 530.

GEMBEŠ ĐULA (Gömbös Gyula) predsednik vlade Mađarske — 645.

GORNENSKI NIKIFOR, istoričar — 9, 351, 352, 353, 503, 509, 510, 512, 514 515, 691, 692, 693, 698, 701.

GOTZAMANIS SOTIRIOS, ministar u grčkoj vladi — 274, 276, 277, 278 279, 280, 281, 282.

GRABOVSKI PETAR, ministar u bugarskoj vladi — 355, 501, 503, 513, 514, 515.

GROZA DUMITRU (Grozea Dumitru), jedan od prvaka Željezne garde — 326.

GUDARIAN HAJNC (Heinz) nemački maršal — 82.

H

HADSON (Hudson T. Duane), britanski oficir u misiji kod Draže Mihailovića — 440, 442.

HADRI ALI, istoričar — 599, 601 602, 604, 605, 606, 607, 614.

HAJIS TANASIS (Thanasis), istoričar — 262.

HAJNRIH ALFERD (Heinrich Alfred), SS major — 231.

HAJNC (HEINZ) nemački potpukovnik — 432.

HALDER FRANC, general-pukovnik, načelnik OKH — 69, 132, 133.

HANDZIC — 555.

HASEL ULRIH (Hassell Ulrich) nemački diplomata — 179.

HAS GERHART (Hass Gerhart) istoričar — 179.

HART LIDEL (Hart Liddell), istoričar — 179.

HART — DAVIS — 263.

HENTIH VERNER (Hentig Werner) službenik AA — 172.

HILGRUBER ANDREAS (Hillgruber Andreas), istoričar — 9, 21, 28, 144 146, 147, 152, 173, 182, 324, 326, 328 333, 337, 348, 485, 487, 489, 490, 491. 495, 636, 637, 638, 639, 673, 674, 675 676, 677, 678, 679, 680, 683, 685, 686 687, 748, 750, 751.

HIMLER HAJNRIH (Himmler Heinrich) rajhsfirer SS i šef nemačke policije — 10, 55, 418, 517, 549, 552, 553, 607, 624, 638, 639, 647, 654, 679, 723 724, 731.

HITLER ADOLF, kancelar i vodp. Trećeg Rajha — 8, 9, 10, 17, 19, 21, 28. 29, 30, 31, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 41, 44 45, 47, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 68, 69. 70, 74, 80, 81, 82, 118, 119, 122, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 138, 139, 143, 146, 147, 148, 153, 172, 177, 190, 198, 203 204, 209, 210, 214, 223, 229, 232, 233 234, 236, 238, 239, 240, 248, 250, 251. 257, 260, 267, 268, 269, 274, 275, 276, 280, 290, 291, 297, 298, 301, 303, 304. 308, 310, 311, 312, 318, 321, 325, 326 327, 328, 329, 332, 333, 334, 335, 336 340, 341, 342, 343, 344, 348, 349, 353, 354, 360, 361, 363, 376, 377, 378, 379 382, 386, 392, 399, 406, 418, 419, 432 439, 440, 447, 448, 449, 451, 453, 456 472, 477, 478, 479, 482, 483, 487, 488 489, 490, 495, 496, 498, 500, 503, 504 505, 506, 511, 512, 513, 543, 544, 545 546, 547, 548, 549, 552, 553, 558, 563. 564, 565, 566, 567, 577, 579, 591, 593 594, 603, 606, 607, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 622, 625, 626, 627, 635, 646, 650, 653, 667, 671, 672, 673, 675, 676. 678, 679, 680, 683, 684, 688, 689, 695 701, 708, 714, 715, 720, 722, 723, 724, 725, 735, 739, 747, 753, 754, 757, 758, 760, 761, 782, 791, 793.

HNILICKA KARL, istoričar — 7 210, 233, 553, 714, 717, 720, 772, 773.

HOD2A ENVER (Hoxhas Enver), voda revolucije u Albaniji — 10.

HODŽIĆ MUJO, rukovodilac muslimanskog bataljona Romanijskog NOP odreda — 242.

HOPE HANS JOAHIM (Hoppe Hans — Joachim), istoričar — 9, 32 35, 154, 155, 156, 160, 162, 164, 354, 361,

364, 500, 503, 506, 508, 512, 513, 515, 641, 642, 643, 644, 687, 688, 690, 691 693, 694, 695, 697, 701.

HORI LADISLAUS (Hory Ladislaus), istoričar — 9, 58, 87, 212, 214 216, 765.

HORIA SIMA, voda Gvozdene garde — 336, 487, 488, 490, 686.

HORINA FERENC, mađarski industrijalac — 624.

HORTI MIKLOS (Horthy von Nagybanya Miklos), mađarski regent — 9, 29, 30, 39, 40, 69, 74, 132, 134, 135, 138, 139, 147, 297, 298, 299, 300, 301. 319, 322, 392, 399, 476, 477, 478, 479 480, 481, 482, 483, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 625, 626, 627, 628, 629 645, 647, 650, 651, 653, 654, 656, 722. 724, 747, 756, 757, 792.

HORTI ISTVAN (Horthy Istvan), sin regenta Hortija — 300, 757.

HOTIĆ MESUD, vojni istoričar — 416.

HOVARD M. (Howard M.) istoričar — 7, 262, 406, 443.

HOZAR FAIK, turski diplomata — 386.

HRISTOV ALEKSANDAR, istoričar — 32, 42.

HUREM RASIM, istoričar — 204 205, 206, 210, 214, 217, 220, 223, 243. 556.

HUSEINI (El Hac Amin Husseini) ranije veliki jerusalimski muftija — 548, 550, 644, 661.

I

IBERRAJTER ZIGFRID (Überreiter Siegfried), nacistički opunomoćenik (Gaulleiter) u aneksiranom delu Štaterske koji je oduzet od Jugoslavije — 41.

IDN ANTONI (Eden Sir Anthony) ministar spoljnih poslova Velike Britanije — 84, 373, 687, 704.

IMREDI BELA — 472, 476, 477, 482 485, 617, 620, 621, 623, 624, 625, 626 627.

INENI ISMET (Inönü Ismet), predsednik Republike Turske — 170, 173. 371, 518, 526, 705, 708.

IVANOV ANTON, jedan od rukovodilaca BRP (k) — 351.

J

JAHOMOVSKI DIRK (Jachomovski Dirk) — 726.

JAGOV DITRIH (Jagow Dietrich) nemački poslanik u Budimpešti — 300, 305, 307, 309, 310, 474, 479, 524, 617, 647.
JAKSIĆ PAVLE, vojni istoričar — 105.
JAUKOVIĆ DANILO, vojni istoričar — 42.
JANEV SOTIR — 510.
JAROS ANDOR (Jaross Andor), ministar u kvislinškoj vladi Mađarska — 621.
JELIĆ-BUTIĆ FIKRETA, istoričar — 9, 43, 58, 62, 120, 180, 181, 227, 451, 632, 633, 722, 723, 724, 764, 772, 773.
JEVĐEVIĆ DOBROSLAV, četnički komandant — 231, 242, 243, 767.
JODL ALFRED, nemački general — 169, 500, 501, 593.
JOKSIMOVIĆ SEKULA, vojni istoričar — 423.
JOVANOVIĆ BATRIĆ, istoričar-publicista — 102, 602.
JOVANOVIĆ DRAGOSLAV, šef kvislinške policije u Beogradu — 87.
JOVANOVIĆ LJUBO — PATAK, četnik — 563.
JUHAS ĐULA (Juhász Gyula), istoričar — 9, 25, 132, 138, 139, 296, 302, 310, 473, 474, 475, 477,478,480,483, 484, 615, 616, 617, 618,619,620,621, 622, 626, 627, 628, 629,630,756,757, 759, 760, 770.
JUPE HANS (Juppe Hans), nemački general — 544.

K

KAČAVENDA PETAR, istoričar — 242, 243.
KADAR JANOS, sekretar CK KP Mađarske za zemlju — 483.
KAJTEL VILHELM (Keitel Wilhelm) nemački feldmaršal — 67, 98, 248, 274, 329, 344, 473, 723, 784.
KALABIĆ NIKOLA, četnički komandant — 563.
KALAI ĐULA (Kallay Gyula), istoričar — 9, 25, 132, 139, 140, 294, 320, 470, 471, 472, 626.
KALAI MIKLOS (Kállay Miklós). predsednik mađarske vlade — 300, 301 302, 303, 307,309,310,311,318, 319. 473, 474, 476,477,478,479,480, 483, 484, 485, 523,524,528,614,615, 616 617, 619, 621,625,645,646,647, 648, 650, 722.
KALAI KRISTOF (Káliay Kristof) — 484.

KALBE ERNSTGERT, istoričar — 7, 492.
KALTENBRUNER ERNST (Kaltenbrunner Ernst), šef policije sigurnosti Rajha — 616, 621, 624.
KALVAKOREZI Piter (Calvacoressi Piter), istoričar — 7, 197, 199, 405, 735.
KAMERHOFER KONSTANTIN (Kammerhofer Konstantin) SS general, šef policije u NDH — 418, 419, 545, 723, 729, 731.
KANARIS VILHELM (Canaris Wilhelm Franz), admiral, šef ABWEHR-a — 511.
KARAPANDZIĆ M. BORA, publicista — 112.
KAROL, kralj Rumunije — 9.
KARTALIS GEORGIOS, jedan od prvaka KP Grčke — 467.
KAŠTELAN ALFRED (De Chastelain Alfred George Gardyne) član tzv, autonomne savezničke misije ubačene u Rumuniju — 675, 680.
KASE ZIGFRID (Kasche Ziegfried). SS general, poslanik Rajha u NDH u Zagrebu — 43, 119, 201, 204, 208, 210. 211, 212, 213,214, 216, 218, 220, 231. 238, 245, 259,418, 419, 421, 424, 430 445, 450, 451,545, 546, 547, 549, 552, 553, 559, 560,567, 576, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 729, 731, 765, 767,768,769,
KA VALERO UGO (Cavaliere Ugo), maršal, načelnik generalštaba italijanske armije — 248.
KAZAZOVIĆ ĆAMIL — 557.
KERESTES-FISER LAJOS (Keresates-Fischer Lajos), ministar mađarske vlade — 615, 618, 620, 621, 622. 626, 627, 628, 629, 630.
KEDROS ANDREAS, istoričar — 458.
KEREKES LAJOS (Kerekes Lajos), istoričar.
KEVIS ERIH (Kewisch Erich), nemački pukovnik — 209.
KESEROVIĆ DRAGUTIN, četnički komandant — 718.
KIHNL JOAKIM — 491.
KILINGER MANFRED (Killinger Manfred), nemački poslanik u Bukureštu — 40, 69, 146, 152, 310, 327, 330 332, 339, 340, 346, 490, 499, 640, 673, 674, 679, 685.
KINRIH HAJNC (Künnrich Heinz), istoričar — 7, 262, 323, 457, 469, 509, 510.
KIRIL, princ bugarski — 501, 513, 514, 688.

KIRJAKIDIS G. D., istoričar — 35.
37, 127, 128, 262, 263, 264, 266, 267
457, 458, 459, 461, 462, 463, 467, 469.
584, 587, 589, 596, 597.
KIROV SAVA, bugarski diplomata
— 502, 514, 524, 688.
KISEL GEORG, nemački obavešta-
jac — 233.
KISELOV GEORGIJE, bugarski tr-
govac — 693.
KISOV, oficir za privredu pri 2.
nemačkoj armiji — 744.
KJOSEIVANOV GEORGI, bugarski
političar i državnik — 501, 508, 514,
KLODIUS AUGUST (Clodius Car
August), nacistički privrednik — 60
70, 143, 157, 163, 164, 174, 176, 279,
280, 311, 314, 315, 319, 338, 340, 341,
343, 346, 347, 676, 682, 751.
KLOG RIHARD (Clogg Richard),
istoričar — 581, 586.
KLUZ FRANJO, prvi partizanski
avijatičar — 224.
KLJAKIĆ DRAGAN, publicista —
421.
KNAJT ROBERT (Knight Robert)
istoričar — 773.
KOEN B. DAVID, privredni istori-
čar — 11, 180, 181, 182, 365, 366, 367,
368, 369, 752, 753.
KOGART RUDOLF (Koghardt Ru-
dolf), nemački potpukovnik — 112.
KOLISEVSKI LAZAR, organizator
ustanka u Makedoniji — 154.
KOMARICA SLAVKO, publicista
— 57, 87, 89, 112, 231, 418, 554, 555.
KORHMAZJAN R. S., istoričar —
10, 166, 374, 375, 706, 712, 713.
KORNILOV, sovjetski diplomata u
Ankari — 377, 380.
KOSATO (Cossato C. Facia), itali-
janski diplomata — 276.
KOSAK VLADIMIR, ministar u
vladi NDH — 243.
KOSUT LAJOS (Kossuth Laj os),
mađarski revolucionar — 140, 295.
KOVAČ IMRE (Kovacz Imre), ma-
đarski političar — 295.
KRECIANU ALEKSANDER (Cretzi-
anu Alexander), rumunski poslanik
u Ankari — 495, 674, 677.
KREKER LOTAR (Krecker Lothar),
istoričar — 10, 46, 47, 48, 51, 166, 167,
168, 170, 173, 174, 373, 377, 382, 383
386, 519, 520, 523, 532, 703, 704, 705,
706, 708, 709, 711, 712, 713, 754, 755.
KRESO MUHAREM, vojni istori-
čar — 8, 87, 98, 117, 419, 456.

KRISTU (Cristu), rumunski posla-
nik u Sofiji — 512.
KRIZMAN BOGDAN, istoričar — 8,
18, 19, 22, 23, 27, 43, 54, 57, 58, 62,
100, 134, 210, 212, 213, 214, 216, 218,
222, 225, 226, 227, 228, 236, 238, 239.
244, 248, 259, 415, 418, 419, 421, 424.
430, 444, 445, 448, 449, 450, 451, 452,
454, 455, 544, 546, 547, 549, 552, 553.
556, 565, 566, 567, 576, 714, 715, 722,
723, 724, 725, 731, 772, 773.
KUČAN VIKTOR, vojni istoričar —
435, 438.
KUCERA FRANC (Kutschera Franz),
nacistički namesnik (Gauleiter) i šef
civilne uprave u Koruškoj i Gorenj-
skoj — 41.
KUJUNDŽISKI ANGEL, bankar iz
SAD bugarskog porekla — 694.
KUNCE VALTER (Kunze Walter),
nemački general — 208, 209, 214, 215,
224.
KUPI ABAZ, jedan od vođa legi-
timista u Albaniji — 600, 610, 611.
KUSEV DIMITAR, ministar bugar-
ske vlade — 355.
KVATERNIK EUGEN, šef ustaške
policije — 88, 139.
KVATERNIK SLAVKO, maršal
NDH — 18, 139, 214.

L

LACKO MIKLOS (Lacko Miklos)
istoričar — 9, 482, 757.
LAHOVARI, rumunski poslanik n
Bernu — 489.
LAKATOŠ GEZA (Lakatos Géza),
general, predsednik mađarske vlade od
24. avgusta 1944. — 628, 629, 656.
LAKŠA VLADIMIR, general NDH
— 214.
LANC HUBERT (Lanz Hubert), ne-
mački general — 584.
LAMERS HANS HAJNRIH (Lamm-
ers Hans Heinrich), šef Rajhkancela-
rije — 604.
LATAS BRANKO, istoričar — 8.
113, 412, 414, 415, 416, 428, 429, 434,
441, 443, 560, 561, 562, 563, 575, 715.
719, 766, 767, 769, 770, 772.
LAŠIĆ PAVLE, četnički komandant
— 447.
LEB VILHELM (Leeb Wilhelm Ri-
tter), nemački maršal — 82.
LEBEDEV N. I., istoričar — 9, 28,
29, 144, 146, 149, 150, 152, 153, 323,
324, 325, 333, 336, 337, 340, 341, 343,

348, 472, 485, 486, 487, 488, 489, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 675 677, 679, 680, 683, 685, 686.

LEKA (Lecca), rukovodilac Ureda za jevrejsko pitanje u Rumuniji — 639.

LEKOVIĆ MIŠO, istoričar — 8, 200, 246, 414, 416, 422, 423, 424, 425, 426, 429.

LENGEL-KRIZMAN NARCISA, istoričar — 226, 761.

LER Aleksander (Löhr Alexander), nemački general — 233, 238, 240, 425, 439, 448, 449.

LEVAI JENO (Jenő), publicista — 630, 635, 636, 646, 650, 652, 653, 656.

LINEL DŽON FRENSIS (Linnell John Francis), britanski maršal avijacije, šef savezničke misije u Turskoj — 706, 709.

LIST VILHELM (Wilhelm), feldmaršal, komandant 12. nemačke armije, od 9. juna 1941. komandant Jugoslova — 45, 93, 94, 97, 122.

LITERS RUDOLF (Lütters Rudolf) generalpotpukovnik, komandant nemačkih trupa u NDH — 247, 409, 419, 420, 424, 425, 444.

LOGOTETOPULOS KONSTANTIN (Logothetopoulos Konstantinos), predsednik kvislinške vlade u Grčkoj — 282, 459.

LORENC VERNER (Lorenz Werner) rukovodilac poslova oko iseljavanja folksdojčera — 730.

LORKOVIC MLADEN, ministar u vladi NDH — 547, 721, 722, 723.

LUKAČ BELA (Lukacs Bela), ministar u mađarskoj vladi — 650.

LUKAC DUŠAN, istoričar — 40, 52, 57, 58, 62, 64, 102, 245, 246.

LUKAS DZON (Lukacs John), istoričar — 7, 17, 300, 309, 320, 332, 374, 477, 478, 488, 495, 498, 508, 517, 519, 521, 529.

LUKACEVIC VOJISLAV, četnički komandant i adutant kralja Petra II — 426, 428, 563, 719.

LUKAŠ, general bugarske armije — 160, 512.

LUKIĆ DRAGOJE, publicista — 225, 226.

LUKOV HRISTO, bugarski general ubijen od fašista — 353, 510.

LUTER MARTIN (Luther Martin Franc Julius), SS-general, brigadenfirer — 646, 647.

LJ.

LJOTIĆ DIMITRIJE, kvisling i organizator SDK — 44, 411, 447, 575 576, 726, 767, 794.

LJUBIČIĆ NIKOLA, general Armije, vojni istoričar — 113, 114.

M

MABIRE JEAN, publicista — 211.

MACOLINI SERAFINO (Mazzolini Serafino), visoki komesar Italije za okupirano područje Crne Gore — 4.

MACARTNEY C. A., istoričar — 9, 25, 134, 652, 756, 757, 758.

MAČEK VLATKO, voda HSS — 18, 43, 772.

MADAJČIK CESLAV (Madajczik Czeslaw) istoričar — 7.

MAJERS Edmund VOLF (Myers Edmund Wolf), britanski pukovnik, voda misije u Grčkoj — 266, 460, 464, 467, 582.

MAJSNER August (Meyszner August), SS general, šef policije u Srbiji — 211, 232, 233, 234, 235, 559.

MAKENZEN GEORG HANS (Mackensen Georg Hans), nemački ambasador u Rimu — 343, 494.

MAKLIN BIL (Maclean Bill), britanski major u misiji u Albaniji — 608.

MAKLIN FICROJ (Maclean Fitzroy), brigadir (general), šef britanskih vojnih misija pri Vrhovnom štabu NOV i POJ — 443.

MAKMILAN HAROLD (Macmilan Harold), britanski diplomata i državnik — 589.

MAN GOLO (Mann Golo), istoričar — 82.

MANOLESKU (Manolescu M.), ministar inostranih poslova u rumunskoj vladi — 486.

MANDIĆ NIKOLA, predsednik vlade NDH — 567, 725.

MANIU JULIJU (Iuliju), rumunski političar — 325, 336, 473, 486, 488, 492, 674, 675, 679, 682, 683.

MARJANOVIĆ Jovan, istoričar — 8, 26, 39, 44, 60, 104, 105, 106, 110, 112, 113, 114, 117, 118, 178, 180, 209, 210, 217, 243, 420, 516, 565.

MARŠAL LI MILER (Marshall Lee Miller), istoričar — 9, 32, 33, 34, 154, 156, 159, 353, 355, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 501, 503, 505, 506, 508, 510 511, 512, 515, 643, 688, 694, 697, 698 700.

MARTIN VAN CREVELD, istoričar — 36.

MARTINOVIĆ RATKO, organizator i rukovodilac četničke jedinice u ustanku u Srbiji, odred preveo u partizane i izrastao u komandanta partizanskih jedinica — 11.

MATIĆ, četnički pukovnik — 410

MATKOVSKI Aleksandar, istoričar — 633, 634, 635.

MATL JOZEF, nemački kapetan, obaveštajac — 112, 211, 233.

MENDESON Džon (John), istoričar; — 648.

MENEMENDŽIOGLU NUMAN (Memencioğlu Numan Rifat), turski diplomata i ministar — 172, 174, 377, 378, 380, 383, 385, 502, 519, 520, 523, 526, 527, 528, 529, 531, 708, 712, 754.

MERTEN MAKS (Marten Max), u radnoj službi TOT — 634.

MIHAJLOVIĆ DRAŽA — 8, 111, 112, 113, 114, 118, 210, 221, 231, 232, 233, 234, 246, 247, 249, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 420, 421, 422, 429, 431, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 446, 447, 454, 460, 467, 484, 492, 506, 522, 523, 558, 559, 560, 561, 562, 568, 569, 570, 574, 575, 576, 579, 589, 600, 601, 610, 702, 715, 716, 717, 718, 725, 726, 766, 767, 768, 769, 772, 789, 790.

MIHAILOV VANČO, makedonski fašista — 33, 590, 697.

MIHAILOV HRISTO — 612.

MIHAL (kralj) — 486, 683, 684, 685, 792.

MIHALKA J., rumunski političar — 486.

MIHOV NIKOLA, general, ministar vojni u vladi Bugarske — 355, 500, 501, 506, 507, 513, 514.

MIKLOS LACKO — 472.

MILEV, bugarski konzul u Carigradu — 693.

MILETIĆ ANTON, vojni istoričar — 55, 204, 226, 410, 740, 741.

MILFENC RUDOLF (Mühlfenz Rudolf), publicista — 731, 734.

MILOSEVIC SLOBODAN, istoričar — 10, 44, 55, 56, 58, 631, 632, 633, 634, 727, 728, 729.

MILOVANOVIĆ NIKOLA, publicista — 8, 87, 96, 107, 114, 209, 211, 212, 221, 241, 414.

MILOVANOVIĆ-PECANAC KOŠTA, četnički komandant u jugoistočnoj Srbiji — 86, 92, 95, 96, 97, 106, 111, 112,

MILVARD ALAN (Milward S. Alan), istoričar — 11, 196, 197, 249.

MILJKOVIC HUŠKA, organizator muslimanske milicije u Cazinskoj krajini — 545, 555.

MIRNIĆ JOSIP, istoričar — 25, 26, 42, 56, 298, 475, 619, 623, 634, 652, 732, 733, 734.

MIRONESKU GEORG (Mironescu Gheorghe), predsednik rumunske vlade — 493.

MIŠKOVIC PETAR, istoričar — 569, 571.

MITROVIĆ REDZEP — 604, 605.

MITREVSKI BORO, istoričar — 9, 499, 500, 503, 504, 507, 508, 520, 691, 700, 701.

MOLOTOV VJACESLAV MIHAILOVIČ, ministar spoljnih poslova SSSR — 84, 690.

MOMCILOV IVAN, član Sobraanja Bugarske — 643.

MORAČA PERO, istoričar — 8, 98, 102, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 239, 240.

MUGOSA DUŠAN, jedan od organizatora ustanka u Crnoj Gori — 602.

MURAVJEV KONSTANTIN, general, predsednik vlade Bugarske od 2. septembra 1944. — 697, 698, 699.

MUSOLINI PEZA, jedan od organizatora ustanka i formiranja plemenske vojske u Albaniji — 601.

MUSOLINI BENITO (Musolini Benito), vođa fašizma u Italiji — 8, 9, 21, 22, 23, 37, 42, 102, 214, 223, 238, 268, 269, 273, 274, 276, 280, 302, 359, 360, 399, 408, 432, 439, 447, 448, 449, 452, 468, 477, 482, 494, 495, 496, 511, 528, 529, 559, 600, 635, 645, 689, 782, 790.

MUSANOV NIKOLA, prvak Demokratske partije Bugarske — 693, 695, 697, 698.

MUSANOV STOJCE, poslanik u Sobraanju Bugarske — 501, 505, 508, 509, 698.

N

NANU FREDERIK (Nanu Frederic), rumunski poslanik u Štokholmu — 674.

NEČBUL HJUDŽESEN (Knatchbull-Hugessen Hughe), britanski ambasador u Ankari — 706.

NEDIĆ MILAN, predsednik kvislinške vlade u Srbiji — 44, 94, 96, 97, 111, 201, 202, 203, 209, 210, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 251, 290, 327, 411, 415, 447, 452, 453, 560, 564, 565, 567, 575, 576, 604, 689, 717, 767, 768.

NENEZIĆ RADOJICA, vojni istoričar — 261.

NEŠOVIĆ SLOBODAN, istoričar i publicista — 9, 98, 178, 688, 694, 698.

NEZINSKI L. N., istoričar — 133

320.

NIKOLAE KONSTANTIN, istoričar 685, 686, 687.

NOJBAHER HERMAN (Neubacher Hermann), nemački privrednik, opunomoćenik za privredno-politička pitanja RAJH-a na Balkanu — 57, 64, 88, 101, 150, 249, 251, 252, 255, 257, 270, 280, 281, 282, 305, 307, 453, 456, 512, 543, 558, 559, 560, 561, 562, 564, 565, 566, 568, 569, 574, 575, 576, 578, 579, 582, 584, 585, 586, 589, 591, 593, 596, 597, 598, 603, 604, 611, 612, 674, 689, 697, 714, 715, 726, 738, 743, 745, 765, 766, 767, 768.

NOJHAUZEN FRANC (Neuhausen Franz), nemački privrednik — 44, 45 250, 251, 254, 255.

NURI KILIGIL PAŠA (Nuri Killigil Pasa), turski general — 170, 171, 172, 382.

O

ODIĆ SLAVKO, istoričar — 8, 57, 58, 59, 122, 231, 417, 421, 424, 454, 455, 542i 544, 545, 546, 547, 554, 555, 569, 570, 571, 572, 720, 721, 723, 724.

OKSILIA ANTONIO (Oxilia Antonio), italijanski general — 214.

OLSHAUSEN KLAUS, istoričar — 20, 35, 37, 38, 42, 45, 55, 59, 60, 63.

ÖNDER ZEHRA (Onder Zehra), istoričar — 10, 47, 50, 51, 164, 166, 170, 172, 373, 374, 376, 377, 383, 386, 515, 517, 518, 519, 520, 521, 525, 526, 527, 530, 531, 532, 704, 705, 706, 709, 710, 711, 713.

OSTOJIĆ ZAHARIJE, četnički komandant — 768.

OTO HABSBURŠKI — 299.

P

PAIKERT G. C., istoričar — 733

756, 758.

PAJEVIĆ RADOJE, istoričar — 8 447, 565, 766, 767, 769.

PALOCI-HORVAT GJORGI (Palczy-Horvath Gyorgy), mađarski diplomata — 475.

PANDŽA MUHAMED, član Ulema medžlisa — 556.

PAPANDREU GEORGIOS, predsednik grčke vlade od 17. maja 1944. — 588, 589.

PAPAGOS ALEKSANDAR, grčki general i državnik — 37.

PAPEN FRANC (Papen Franz), nemački ambasador u Ankari — 47, 48 49, 50, 51, 166, 167, 169, 171, 174, 175, 176, 189, 357, 371, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 385, 386, 400, 519, 520, 525, 526, 529, 532, 708, 709, 711, 712, 713, 724.

PAPASTRATIS PROKOPIOS, istoričar — 262, 585.

PAVELIĆ ANTE, poglavnik ustaške NDH — 8, 21, 22, 27, 42, 54, 57, 79, 102, 103, 207, 231, 236, 238, 239, 240, 244, 247, 291, 419, 445, 450, 451, 452, 544, 549, 552, 555, 722, 723, 724, 765, 767, 770, 771, 772.

PAVLOVIĆ KOŠTA, vojni istoričar — 773.

PAVLOV, sovjetski diplomata, službenik u ambasadi u Ankari — 377, 380.

PEKIC MIRKO, vojni istoričar — 225, 226.

PEL HERBERT, poslanik SAD u Budimpešti — 299.

PETAR II (kralj) — 579, 719.

PETRANOVIC BRANKO, istoričar — 7, 11, 40, 52, 113, 118, 119, 204, 211, 223, 229, 231, 235, 237, 251, 359, 412, 450, 455, 462, 468.

PETRI A., istoričar — 323, 674, 675, 682.

PETROV HRISTO, ministar u vladi Bugarske — 355.

PETROVA SLAVKA, istoričar — 351, 352, 503, 509, 510, 512, 688, 689, 691, 692, 693, 695, 696, 700, 701.

PETROVIĆI, crnogorska dinastija — 41.

PETROVIC DRAGOLJUB, istoričar — 95.

PETEFI (Petöfi) — 295.

PEŠEV DIMITAR, predsednik So-
branja Bugarske — 503, 643.
PIJE XII, papa rimokatolički —
477, 494, 495, 496.
PILETIĆ VELIMIR, četnički koman-
dant u severoistočnoj Srbiji — 718.
PINTER IŠTVAN, istoričar — 58»
295, 470, 471, 484, 616, 626, 759.
PIROMAGLU KOMINOS (Pyroma-
glou Kominos), profesor, jedan od
voda demokratskog krila u EDES-u
— 459, 461, 463, 466, 467, 580, 581.
PLENČA DUŠAN, istoričar — 7, 267,
422, 447, 455.
POPOV IVAN, ministar u vladi Bu-
garske — 157, 158, 163, 164, 353, 355,
366.
POPOVIĆ KOČA, jedan od .najis-
taknutijih rukovodilaca NOV i POJ
— 220, 423.
POPOVIĆ MILADIN, jedan od or-
ganizatora ustanka u Crnoj Gori —
602.
PRIBICEVIC STOJAN, ratni dopis-
nik SAD pri Vrhovnom štabu NOV i
POJ — 657.
PROEKTOR D. M., istoričar — 7,
16, 36, 79, 80, 196, 197, 199, 249, 298,
335, 405, 406.
PUTO ARBEN — 10, 608, 610, 611,
757, 758, 759, 760, 770.
PUŠKAŠ A. I. istoričar — 9, 25, 52,
132, 133, 138, 139, 140, 294, 296, 298,
299, 303, 305, 307, 310, 316, 318, 320,
321, 470, 471, 473, 475, 476, 477, 478,
481, 482, 483, 618, 619, 621, 624, 625,
626, 628, 629, 630, 653, 654.

R

RACEV STOJAN, istoričar — 461.
462, 509, 515, 524.
RAČIĆ DRAGOSLAV, četnički ko-
inandant — 111, 568.
RAC JENO (Racz Jenő), potpredsed-
*dk u kvislinškoj vladi Stoj aia — 621.
RADIONOV CVJETKO, jedan od
rukovodilaca pokreta otpora u Bugar-
skoj — 351.
RAJNER FRIDRIH (Friedrich), šef
(feaulajter) civilne uprave u Gorenj-
*koj i slovenačkom primorju — 765.
RAJTlinger Gerald (Reitlinger
Qerald), istoričar — 10, 630, 631, 632,
633, 634, 635, 636, 637, 641, 643, 645,
646, 653, 654, 656.
RAKOVIC PREDRAG, četnički ko-
ttiandant — 579, 718.

RALIS JOANIS, predsednik grčke
kvislinške vlade — 459, 461, 467, 468,
579, 584, 592, 597, 689.
RANKI ĐERĐ (Ranki György) isto-
ričar — 9, 619, 620, 621, 622, 623, 625,
626, 758.
RAŠAJ KAROLJ (Rassay Karoly).
mađarski političar — 25.
RAZMERITA NIKOLAE (Rasmeri-
ta Nicolae), rumunski privrednik —
338, 342.
REDZIĆ ENVER, istoričar — 549.
556.
REDŽIĆ NAIL, vojni istoričar —
734.
RENDEL GEORGE, britanski posla-
nik u Sofiji — 524.
RENDULIC LOTAR (Rendulich Lo-
thar), komandant 2. oklopne armije
— 451, 565, 721.
RIBAR IVAN, predsednik AVNOJ,a
— 533.
RIBENTROP JOAHIM (Ribbentrop
Joachim), ministar spoljnih poslova
RAJH-a — 34, 37, 49, 50, 69, 91, 124,
136, 143, 152, 155, 158, 163, 164, 166.
168, 171, 174, 234, 245, 248, 260, 277.
280, 297, 301, 306, 309, 314, 318, 328,
329, 330, 331, 332, 333, 340, 342, 344,
346, 353, 354, 356, 357, 360, 361, 372,
378, 381, 386, 424, 450, 453, 459, 491,
494, 505, 506, 510, 512, 513, 514, 515,
525, 526, 530, 546, 564, 565, 575, 603,
621, 628, 640, 646, 647, 673, 676, 678,
679, 688, 689, 691, 694, 696, 697, 708,
709, 712, 722.
RIH NORMAN (Rich Norman), is-
toričar — 300, 307, 340.
RIHTHOFEN HERBERT (Richtho-
fen Herbert), nemački poslanik u So-
fiji — 33, 40.
RIHTER HAJNC (Richter Heinz),
istoričar — 9, 35, 38, 43, 123, 127, 128,
262, 266, 267, 270, 272, 273, 282, 457.
459, 461, 463, 464, 467, 468, 469, 505,
580, 581, 584, 585, 586, 587, 588, 590.
592, 594, 596, 597.
RIKHABERLE DITER (Rückhaberle
Dieter), publicista — 641, 642, 643.
RISTOVSKI TOMO, istoričar — 9,
499, 500, 503, 504, 507, 508, 520, 691,
700, 701.
RITER ŠOBERT (Ritter Schobert)
nemački general — 67.
RIZMAN RUDOLF, istoričar — 16.
52.
ROATA MARIO (Roatta Mario), ko-
mandant 2. italijanske armije — 214,
217, 227, 239, 244, 416, 455.

ROMAN V., istoričar — 682.
ROMANO JAŠA, publicista — 10.
630, 632, 633, 634.
ROMEL ERVIN (Rommel Erwin),
feldmaršal Rajha — 198.
RONKALJA ERKOLI (Roncaglia
Ercole), komandant italij anskog kor-
pusa — 434.
ROSI ANTON, vojni istoričar — 11
ROZA FERENC (Rosza Ferenc), se-
kretar CK KP Mađarske — 295.
RTJSOS PETROS, jedan od rukovo-
dilaca KP Grčke — 467.
RUZVELT FRANKLIN DELANO
(Roosevelt Franklin Delano), predsed-
nik SAD, jedan od trojice velikih li-
dera pobedničkih sila u drugom svet-
skom ratu — 83, 516, 521, 529, 541,
580.

S

SAHIBOV S., istoričar — 10, 165,
166, 169, 173, 174, 373, 374, 376, 377,
378, 379, 383, 386, 388, 501, 515, 517,
519, 520, 522, 523, 525, 526, 527, 528,
529, 532, 702, 705, 706, 711, 713.
SAJDAM REFIK (Saydam Refik),
predsednik turske vlade — 377, 382.
SAJIC (Sajitz), nemački lekar —
512.
SAKASIC ARPAD (Szakasits Ar-
pád), jedan od prvaka Socijaldemo-
kratske partije Mađarske — 483.
SALASI FERENC (Szalasi Ferenc),
voda nacističke partije strelastih krs-
tova — 472, 476, 477, 485, 617, 624,
625, 626, 627, 757, 758, 759, 761.
SAMARINITOS VASILIOS, jedan
od prvaka KP Grčke — 462.
SAMSONOV A. M., istoričar — 7,
16, 81, 167, 196, 199, 335, 407, 444.
SANATESKU KONSTANTI!^ (Sa-
natescu Constantin), general, predsed-
nik vlade demokratske Rumunije —
685.
SARADŽOGLU SUKRU (Sarçoglu
Sükrü), predsednik turske vlade —
47, 50, 51, 165, 167, 170, 172, 174, 370,
373, 377, 378, 379, 380, 382, 383, 388,
518, 528, 712.
SARAFIS MARION, supruga ko-
mandanta ELAS-a, grčki patriota —
10, 262, 458, 464, 585.
SARAFIS STEFANOS, general, ko-
mandant ELAS-a — 661, 664.
SEGEDI ALDAR (Segedy — Mi-
aszak Aldar), mađarski diplomata —
484.

SENTDORĐI ALBERT (Szentgyör-
gyi Albert), naučnik, nobelovac —
474, 475.
SEVOV JORDAN, savetnik na bu-
garskom dvoru, arhiepiskop — 363,
694.
SIANTOS GEORGIOS, sekretar CK
KP Grčke — 462.
SIMEON, princ bugarski — 642.
SIMIĆ JEVREM, četnički koman-
dant — 563, 564.
SIRKOV DIMITAR, istoričar — 32,
34, 36, 37, 40, 63, 70.
SKORCENI OTO (Scorzeny Otto),
nemački oficir — 757.
SKOBI RONALD (Scobie Sir Ro-
nald Mark), britanski general, ko-
mandant svih snaga otpora u Grčkoj
— 589, 597.
SKOPA BOVA (Scoppa Bova), ita-
lij anski poslanik u Bukureštu — 488,
495.
SLAVOMIROV, major bugarske
vojske — 500.
SMIRNOVA N. D., istoričar — 599,
601, 602, 603, 614.
SOMBATHELJI FERENC (Sombat-
helyi Ferenc), mađarski general —
139, 473, 482, 484, 485. 621.
STAMENOV, bugarski poslanik u
Moskvi — 690.
STANISIĆ BAJO, jedan od četnič-
kih vođa u Crnoj Gori — 447.
STEFANOVIĆ MLADEN, istoričar
— 411, 765.
STEFANOVIĆ MOMCILO, publici-
sta — 16, 52.
STEPINAC ALOJZIJE, zagrebački
nadbiskup — 189, 772.
STIVENS (Stevens J. M.), publici-
sta — 584, 585.
STJUART VILIJAM (Stuart Willi-
am), kapetan, šef prve britanske mi-
sije pri Vrhovnom štabu NOV i POJ,
poginuo u vreme proboja na Sutjesci
u trenutku kada je Tito ranjen —
442.
STOJADINOVIĆ MILAN — 44, 525,
702.
STOJAJ DOME (Sztótyay Dome),
predsednik Mađarske vlade posle
okupacije zemlje — 67, 68, 131, 133,
137, 301, 309, 616, 621, 625, 626, 646,
647, 650, 653, 748.
STOJANOVIĆ MIRJANA, publici-
sta — 16, 52.

STRUGAR VLADO, istoričar — 7, 8, 35, 98, 101, 102, 154, 200, 214, 224, 226, 246, 247, 438, 444, 450, 581.
STOT DONALD (Stott Donald), član britanske misije kod Zervas-a — 584, 593.

Š

ŠASEN L. M., istoričar — 405.
ŠENEBEK (Schönebeck), nemački ataše u Sofiji — 353.
SENHERC ZOLTAN (Schönhercz Zoltan), sekretar CK KP Mađarske — 295.
SEPARD RUFUS (Sheppard Rufus), član britanske misije u Tesaliji — 467.
ŠEPIĆ DRAGOVAN, istoričar — 41.
SISMANOV DIMITAR, ministar u bugarskoj vladi — 515, 688.
SIRER VILIAM (Schirer L, William), istoričar — 405, 407.
SOJERLEN HANC — 591.
SPAJDL VILHELM (Speidel Wilhelm), nemački general — 327.
SRAML FRANC (Schraml Franz), istoričar — 547.
ŠREDER (Schröder Josef), istoričar — 7, 407, 408, 443, 444, 448. 488.
STAL FRIDRIH (Stahl Friedrich), nemački general — 224, 225, 228, 229, 245.
STEMENKO S. M., istoričar — 717.
STENGRAHT MOJLAND (Steengracht v. Moyland Gustav Adolf), nemački diplomata — 513, 514, 515.
STETNER VALTER (Stetner Walter Grabenhofen), nemački general — 434.
STIRBEJ BARBU (Stirbei Barbu), rumunski princ — 677, 678.
STREKER ARTUR (Strecker Arthur), nemački major — 286, 421, 568, 715.
ŠUMAN VOLFGANG (Schumann Wolfgang), istoričar — 57, 179.
SUMENKOVIC ILIJA, jugoslovenski diplomata — 17, 377, 378, 380, 388, 531.

T

TADEN — 730.
TALBOT DZON (Talbot John), ratni dopisnik SAD pri NOV i POJ — 657.

TANČIĆ MIHAL, mađarski revolucionar — 140.
TANRIER SUPHI (Tanriöer Suphi), turski diplomata u Bukureštu — 488.
TELEKI PAL, predsednik mađarske vlade — 25, 39.
TENES BERNARD (Tönnnes Bernhard), istoričar — 10.
TEODORESKU (Teodorescu), rumunski vojni ataše u Ankari — 497, 673.
TEREZIOSKI RASMISLAV, istoričar — 32, 42.
TERZIC VELIMIR, vojni istoričar — 8, 17.
TESANOVIC LAZO, četnički komandat — 570.
TILKOVSKI LORANT (Tilkovsky Loránt), istoričar — 9, 25, 40, 52, 53, 137, 472, 476, 478, 479, 623, 733, 734, 735, 759.
TITULESKU (Titulescu Nicolae), rumunski državnik — 143.
TODOROVSKI MILE, istoričar — 35, 365.
TOMAC PETAR, (vojni istoričar) — 417, 435.
TOMASEVIC JOZO (Tomasevich), istoričar — 8, 208, 230, 410, 412, 415, 420, 421, 444, 446, 447, 561, 562, 563, 564, 575, 577, 715, 716, 718, 719, 766, 769.
TOMIĆ VIKTOR, ustaški oficir — 236, 239.
TONES BERNHARD — 599, 602.
TOPČIĆ NEŠAD, predvodnik zelenog kadra u istočnoj Bosni — 556.
TORBAR JOSIP — 721.
TOSKOVA VITKA, istoričar — 9, 32, 37, 63, 119, 154, 155, 158, 355, 358, 360, 361, 364, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 511, 512, 515, 520, 688, 689, 690, 694, 695, 696, 697, 698.
TRISKA HELMUT (Triska Hel-muth) — 53.
TRIFUNOVIC MIROSLAV — 568.
TRGO FABIJAN, istoričar — 432, 438, 563.
TRSIĆ JOVAN, komandant Nediće-ve žandarmerje — 112.
TSUDEROS EMMANULL — 588.
TURNER HAROLD, nemački general — 44, 212.

U

UJZASI ISTVAN (Ujszaszy Istvan), mađarski general — 484, 621.

ULAJN-REVICKI ANTAL (Ullein Reviczky Antal), mađarski diplomata — 300, 307, 330, 474, 478, 479, 481, 482.

V

VAGNER HORST, nemački diplomata — 733.

VAJDA-VEEVOD (Vaida Voievod A.), rumunski političar — 486, 488.

VAJCZEKER ERNST (Weizsäcker Ernst Freiherr), državni sekretar Nemačke — 148, 171, 309, 472.

VAJKS MAKSIMILIJAN (Weichs Maximilian), komandant Jugoistoka — 449, 544, 566, 569, 591, 593, 618.

VALAS (Wallace D. J.), britanski major — 584, 585.

VALEV L. B., istoričar — 351, 352, 501, 508, 509, 510, 513, 692, 693, 700.

VARLIMONT VALTER (Warlimont Walter), nemački general — 546, 721.

VASIĆ DRAGISA, jedan od glavnih ideologa u četničkom pokretu — 768, 769.

VAUHMİK VLADIMIR, diplomata Kraljevine Jugoslavije — 16.

VEGH SANDOR, istoričar — 26.

VEICHOLD EBERHARD (Weichold Eberhard), istoričar — 7, 37, 38, 81, 198, 335, 406, 407, 432, 443, 448, 453, 521.

VELEBIT VLADIMIR, šef vojnih misija NOV i POJ u Aleksandriji, Alžiru i Londonu, pomoćnik ministra inostranih dela u privremenoj vladi DFJ — 423.

VELER MARK (Wheeler C. Mark), istoričar — 429, 442, 767.

VELUHIOTIS ARIS, jedan od glavnih komandanata ELAS-a — 263, 266, 661, 664.

VERES LAJOŠ (Veress Lajos), general, komandant 2. mađarske armije — 615, 617, 759.

VERES LASLO (Veress Laszlo), mađarski diplomata — 484.

VERT HENRIH (Verth Henrik), načelnik generalštaba mađarske vojske — 25, 39, 69, 131.

VEZENMAJER EDMUND (Weesenmayer Edmund), nacistički opunomoćenik za Mađarsku — 54, 214, 216, 475, 476, 616, 617, 618, 620, 621, 624, 625, 626, 628, 629, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 732, 757.

VIL KARL (Wiehl Emil Karl Josef), nemački privrednik i diplomata — 346.

VILSON HENRI, saveznički komandant za Sredozemlje — 562, 611, 679.

VINKELMAN OTO (Winkelmann Otto), SS general, šef policije u Mađarskoj — 618, 621, 624, 629, 732, 759.

VINOGRADOV, sovjetski ambasador u Ankari — 373, 377, 531.

VINT GAJ (Wint Guy), istoričar — 7, 197, 405, 735.

VISARIONOVIĆ JOSIF STALJIN, generalisimus SSSR, jedan od velike trojice iz pobedničkog tabora u drugom svetskom ratu — 16, 79, 83, 84, 373, 517, 519, 541, 589, 596, 704, 795.

VISHAAPT ERNST (Wisshaupt Ernst, autor značajnih analiza o stanju na Jugoistoku (u privredi i dr.) za potrebe Vermahta — 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 99, 108, 109.

VIŠNJIC PETAR, istoričar — 572, 573, 574, 578, 717, 718.

VITNER LORENS (Wittner S. Lawrence), istoričar — 458, 468, 584.

VOERMAN ERNST (Woermann Ernst), podsekretar u AA — 148, 171, 172, 276, 311.

VOJVODA OD SPOLETA — 23.

VOKIĆ ANTO, vojni ministar NDH — 547, 721, 722, 723.

VOZNESENSKII V. D. — 512.

VRANJEŠEVIĆ SLAVOLJUB, komandant četnika u zapadnoj Bosni — 570.

VRLACIJU ŠEFČET — 599.

VUDHAUS KRISTOFER (Woodhouse Christopher Montague) britanski pukovnik, jedan od najznačajnijih šefova u britanskoj misiji za Grčku — 10, 264, 266, 267, 457, 460, 461, 463, 464, 469, 581, 584, 585, 587.

VUJASINOVIĆ TODOR, vojni istoričar — 205, 206.

VUJOSEVIĆ JOVAN — 563.

VULF (Wulff), SS-major — 634.

VUKMANOVIC SVETOZAR — Tempo, član Vrhovnog štaba NOV i POJ, istoričar i publicista — 7, 464, 466, 467, 602, 603, 610.

Z

ZAGOROV SLAVCO, ministar u vladi Bugarske — 355, 361, 366, 502, 688.

ZAHARESKU V., istoričar — 682.

ZAHARIA GEORGIE, istoričar — 685, 686, 687.

ZAIMOV VLADIMIR, bugarski general, antifašista — 351, 355.

ZECEVIĆ VLADA, ministar u vladi DFJ — 111.

ZEMSKOV N. I. — 467.

ZERVAS NAPOLEON, komandant oružanih snaga EDES(grčki monarhonacionalisti) — 264, 266, 460, 461, 467, 468, 523, 579, 580, 581, 582, 584, 585, 586, 589, 590, 592, 596, 597, 601, 610, 643, 702.

ZIESEKE HRISTINA (Christiane), publicista — 641, 643.

ZIGENS (Siegens), nemački privrednik — 330.

ZIMAS ANDREAS, jedan od vođa ELAS-a — 464, 467.

ZIRIMAKOS — 467.

ZISSU A. L., šef Ureda za pitanja emigracije Jevreja iz Rumunije — 640.

ZOGRAFSKI DANCO, istoričar — 130.

ZORGE RIHARD, obaveštajac — 16.

ZUNDHAUSEN HOLM (Sundhausen Holm), istoričar — 10, 23, 24, 25, 62, 87, 120, 179, 180, 182, 183, 231, 251, 252, 253, 254, 255, 258, 259, 260, 278, 279, 320, 368, 369, 385, 419, 444, 445, 546, 599, 600, 729, 740, 742, 754, 755.

ZOGU AHMED, albanski kralj — 605, 610.

Ž

ZILIN P. A., istoričar — 195, 196, 198, 199, 335.

ZIVKOVIC DUŠAN, istoričar — 8, 41.

ZIVKOVIC NIKOLA, istoričar — 11, 180, 181, 251, 252, 254, 255, 257, 258, 259, 260, 447, 450, 631, 739, 740, 741, 742, 743.

REGISTAR GEOGRAFSKIH NAZIVA

A			ASTRAHAN – 81.		
ADANA (Turska)* — 502, 503, 518, 519, 520, 526.			ATIKA – 38, 286, 369, 593.		
AFRIKA — 122, 194, 198, 199, 247, 263, 266, 267, 275, 279, 319, 332, 342, 344, 346, 379, 388, 391, 402, 405, 406, 408, 414, 431, 438, 444, 458, 470, 477, 505, 506, 515, 517, 521, 643, 788, 790.			ATINA – 45, 123, 126, 127, 157, 250, 261, 262, 263, 265, 266, 267, 269, 273, 275, 276, 281, 334, 449, 458, 459, 460, 464, 468, 505, 542, 581, 582, 584, 589, 590, 591, 593, 597, 635, 664, 697, 714.		
AKROPOLIS — 128, 665.			AUŠVIC (koncentracioni logor) – 635, 648, 668.		
AKSUPOLIS (Grčka) – 744.			AZERBEIDŽAN – 170, 382.		
– ALEKSANDROPOLIS (Dedeagaç) 37, 158, 356, 362.			AZIJA – 171, 173, 198, 382, 407.		
ALEPO – 169.			B		
ALEUTSKA OSTRVA – 407.			BAČALMAS (Bacs-Almas) Mađar- ska – 634.		
ALKIDIKA – 272.			BAČKA – 26, 42, 52, 53, 54, 56, 58, 60, 63, 134, 137, 140, 252, 302, 315, 317, 318, 319, 471, 623, 625, 633, 634, 652, 731, 732, 734.		
AMFISA – 743.			BAČKA TOPOLA – 634.		
ANADOLIJA – 705.			BAITA (Rumunija) – 337.		
ANDREJEVICA – 577.			BAJA (Mađarska) – 634.		
ANKARA – 47, 48, 50, 159, 166, 167, 168, 170, 173, 357, 358, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 385, 400, 474, 478, 484, 488, 495, 497, 514, 517, 519, 523, 524, 525, 526, 528, 529, 531, 532, 673, 674, 677, 694, 695, 697, 704, 705, 708, 710, 712, 754, 755.			BAJINA BASTA – 114, 209.		
APENINSKO POLUOSTRVO – 407, 408, 481, 484, 502, 539, 790.			BAKU – 153, 197, 198.		
ARAD 323, 641, 686.			BALATON – 760, 761, 764, 793.		
ARANĐELOVAC – 578.			BALKANSKO POLUOSTRVO (Bal- kan) Jugoistočna Evropa, Jugoistok kao noseća odrednica nalazi se na ve- ćem broju stranica kroz čitav tekst.		
ARHANGELSK – 81.			BALTIČKO MORE – 405.		
ARKADIJA (Grčka) – 584.			BANAT – 20, 26, 27, 29, 30, 45, 52, 53, 54, 68, 127, 133, 135, 147, 233, 251, 252, 303, 310, 326, 327, 629, 631, 632, 716, 730, 731, 733, 734, 738.		
ARTA – 20, 37, 586.					
ASENOVGRAD – 160.					
ASLING (željezara) – 259.					

* Manje poznati geografski nazivi kao i oni koji se susreću na više mes- ta pobliže su označeni – navođenjem u zagradi zemlje u kojoj se nalaze.

BANIJA — 57, 58, 207, 224, 236, 416, 431, 437, 445, 728.
BANJA LUKA — 207, 214, 222, 224, 240, 245, 246, 550, 570, 571, 767.
BARANJA — 26, 32, 42, 53, 54, 56, 58, 60, 63, 134, 137, 140, 471, 625, 633, 634.
BAR — 541.
BARI — 572, 721.
BATINA — 557.
BEČ (Wien) — 7, 9, 19, 20, 21, 31, 34, 37, 38, 54, 135, 136, 316, 495, 623, 652, 697, 701, 717, 726, 761, 765.
BEJRUT — 588.
BELA CRKVA — 731.
BELGOROD — 406, 407.
BELO MORE — 158, 542.
BEOGRAD — 6, 7, 8, 10, 11, 23, 25, 31, 44, 45, 53, 55, 56, 59, 71, 88, 90, 92, 93, 94, 95, 96, 101, 104, 105, 106, 107, 112, 113, 201, 202, 204, 207, 209, 210, 212, 220, 231, 232, 233, 235, 236, 238, 239, 240, 246, 247, 250, 263, 303, 409, 412, 415, 430, 447, 449, 453, 507, 543, 546, 559, 565, 573, 579, 596, 597, 604, 671, 688, 691, 714, 716, 717, 719, 720, 725, 729, 738, 792.
BEOTIJA — 593.
BERANI — 578.
BERAT — 598, 605, 607, 608.
BERGENBRIK (koncentracioni lo-gor) — 336, 635.
BERN — 484, 489.
BERLIN — 7, 10, 11, 23, 26, 27, 30, 32, 116, 118, 123, 124, 127, 131, 133, 134, 135, 139, 146, 147, 148, 152, 154, 158, 163, 166, 167, 168, 169, 171, 172, 174, 201, 202, 203, 211, 218, 231, 235, 239, 250, 251, 260, 261, 268, 274, 276, 277, 279, 281, 282, 294, 296, 301, 303, 306, 307, 309, 310, 315, 319, 326, 332, 337, 338, 339, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 350, 351, 353, 359, 360, 361, 363, 372, 373, 375, 376, 377, 383, 385, 386, 400, 421, 450, 452, 454, 456, 459, 465, 475, 477, 479, 481, 482, 485, 487, 495, 501, 502, 503, 506, 515, 526, 545, 547, 549, 550, 558, 560, 564, 566, 575, 576, 578, 598, 604, 606, 614, 615, 616, 619, 621, 629, 632, 637, 639, 641, 642, 644, 647, 650, 652, 653, 654, 672, 676, 678, 687, 690, 691, 694, 695, 696, 697, 702, 706, 708, 710, 712, 713, 721, 723, 739, 748, 750, 751, 754, 761, 762, 772, 781, 788, 790, 791, 793.
BESARABIJA — 52, 66, 68, 144, 322, 325, 337, 338, 636, 637, 641, 675, 676, 677, 726, 730.
BEZDAN — 732, 758.
BIHAĆ — 207, 228, 245, 416, 571.
BIHOR (Rumunija) — 337.
BIJELJINA — 210.
BIJELO POLJE — 414, 720.
BILEĆA — 227.
BIRAČ — 221.
BISTRICA — 426.
BITOLJ — 30, 633.
BJELOVAR — 58.
BLISKI ISTOK — 31, 46, 83, 122, 197, 198, 329, 381, 383, 517, 587, 588, 640.
BLAGOJEVGRAD — 159.
BLED — 41.
BOKA KOTORSKA (Boka) — 41, 560.
BON — 6.
BOSANSKI BROD — 200, 205, 222.
BOSANSKA DUBICA — 228.
BOSANSKA KRAJINA — 58, 102, 103, 200, 207, 215, 224, 227, 229, 236, 258, 259, 410, 416, 431, 437, 445, 552, 570, 728.
BOSANSKA KRUPA — 245, 571.
BOSANSKI NOVI — 225, 245, 258, BOSANSKI PETROVAC — 190, 228, 239.
BOSNA (reka) — 212, 219, 260.
BOSNA I HERCEGOVINA — 43, 56, 57, 60, 87, 91, 93, 95, 97, 101, 102, 103, 105, 118, 121, 181, 206, 207, 214, 218, 221, 223, 224, 225, 226, 228, 229, 231, 236, 239, 241, 242, 245, 252, 254, 256, 258, 261, 428, 431, 438, 447, 499, 504, 544, 545, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 566, 568, 572, 577, 596, 612, 632, 633, 671, 691, 716, 719, 720, 725, 728, 729, 731, 734, 762, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 789.
BOSUT — 672, 793.
BOR — 11, 59, 64, 65, 119, 203, 327, 507, 646, 739.
BOSFOR I DARDANELI (Moreuzi) — 46, 166, 324, 639.
BRATUNAC — 220, 221.
BRASOV — 323, 686.
BRENER — 773.
BREZOVAČA — 257.
BREZICE — 72.
BRZA PALANKA — 716.
BUDIMPEŠTA — 9, 10, 19, 24, 25, 27, 29, 39, 40, 60, 68, 69, 131, 132, 133, 135, 139, 140, 146, 147, 148, 156, 293, 295, 297, 298, 299, 300, 302, 305, 306, 307, 309, 310, 311, 314, 315, 318, 319, 326,

327, 328, 329, 330, 332, 333, 335, 336, 399, 470, 471, 472, 474, 475, 477, 479, 480, 493, 524, 528, 597, 614, 615, 618, 620, 621, 624, 629, 630, 646, 647, 648, 649, 650, 652, 653, 654, 656, 658, 668, 669, 724, 756, 759, 760, 761, 765, 770, 781, 788.
BUDVA — 541.
BUG — 144, 637, 671, 677.
BUGOJNO — 227.
BUJANOVAC — 60.
BUKOVI (selo u Srbiji) — 114.
BUKOVINA — 52, 144, 322, 325, 338, 636, 637, 641, 675, 677, 726.
BUKUREŠT — 7, 9, 19, 26, 27, 29, 30, 69, 135, 143, 145, 146, 147, 148, 150, 156, 293, 305, 306, 307, 309, 310, 311, 314, 322, 323, 326, 330, 335, 336, 339, 340, 341, 347, 348, 399, 472, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 493, 495, 496, 510, 528, 597, 615, 616, 617, 618, 636, 638, 639, 640, 641, 644, 656, 672, 674, 676, 677, 678, 680, 682, 684, 685, 686, 722, 748, 750, 751, 775, 788.
BURGAS — 154, 160, 331, 332, 352, 641, 690.
BURMA — 407.

C

CARIGRAD — 484, 693.
CAZINSKA KRAJINA, Cazin — 222, 245, 554.
CELJE — 255, 784.
CERKLJE (Slovenija) — 20.
CETINJE — 560, 565.
CIRIH — 7, 484.
CRNA TRAVA — 59, 60.
CRNOKOSI (Selo u Srbiji) — 114.
CRNO MORE — 31, 61, 100, 122, 156, 324, 334, 338, 368, 374, 376, 382, 690, 693, 712.

C

CAČAK — 104, 107, 110, 112, 113, 114, 121, 446, 720.
CAJNICE — 228, 414, 426.
CEHOTINA — 435.
ČEPEL (Mađarska) — 471.
CERMEK — 601.
CERNOMELJ — 727.
CERNOVICE (SSSR) — 637.
CIR (reka, SSSR) — 198.
COKESINA — 106.

C

Ćuprija — 202.
ĆORALIĆ (Selo kod Cazina) — 554.

D

DAHAI (koncentracioni logor) — 758.
DALMACIJA — 20, 21, 22, 23, 41, 43, 121, 203, 236, 239, 241, 246, 258, 259, 260, 410, 416, 422, 431, 437, 450, 451, 454, 544, 545, 547, 633, 720, 740, 787.
DARDANELI — 166.
DEBAR — 41, 598, 600, 605, 608.
DELFI — 743.
DEMJANSK — 405.
DESNICA — 601.
DIVJADOVO (Bug.) — 160.
DINARSKI MASIV — 720, 762, 793.
DIVCI — 112.
DIVOLI (Albanija) — 598, 601.
DNJEPAR — 66, 79, 144, 688.
DNJESTAR — 144, 330, 614, 627, 637, 674, 676, 678, 685, 697, 710, 713, 722.
DOBOJ — 205.
DOBRIC (kod Lesnice) — 57.
DOBRO POLJE — 242.
DOBROMIRCI (Bugarska) — 364.
DOBRUDZA — 30, 35, 322, 366, 726, 727.
DODEKANESKA OSTRVA — 469, 521, 530, 531, 532, 703, 705.
DOKSATI (Grčka) — 463.
DOLJENJSKA — 20.
DOMOKOS — 60, 743.
DON — 197, 198, 199, 304, 335, 346, 478.
DONJI MIHOLJAC — 761.
DRAC — 439.
DRAGACEVO — 573, 575.
DRAVA — 134, 618, 725, 726, 760, 761, 793.
DRENICA (Makedonija) — 257.
DREZDEN — 669.
DRINA — 56, 97, 104, 105, 108, 118, 208, 209, 211, 219, 221, 232, 422, 435, 438, 439, 447, 536, 558, 568, 573, 574, 578, 672, 716, 717, 720, 762, 764, 765, 791, 793.
DRINJAČA — 221.
DRNIŠ — 455.

DRVAR — 8, 102, 227, 228, 239, 416, 417, 570, 571, 572, 658.
DRVARSKA PEĆINA — 657.
DUBROVNIK — 227, 439, 456, 541.
DUDICE (Bugarska) — 364.
DUNAV — 52, 59, 60, 61, 64, 90, 97, 106, 323, 324, 376, 530, 574, 608, 629, 643.
DUNAV — 652, 653, 671, 676, 698, 700, 715, 717, 718, 720, 732, 758, 760, 761, 770, 792, 793, 795.
DURMITOR — 442, 499, 504.
DUVNO — 227, 259.
DVINA — 79.

Đ

ĐAKOVICA — 744.
ĐERDAP — 60, 64, 65, 135.
DORMA (planina) — 602.

E

EGEJSKO MORE — 36, 38, 61, 126, 178, 334, 521, 530, 531, 542, 581, 703.
EGEJSKA OSTRVA — 532, 594.
EGIPAT — 81, 324, 379, 592, 788.
EL ALAMEIN — 198, 199, 335, 379, 405, 788.
ELBA — 783.
ELBASAN — 598, 605, 606, 608.
ELEVISIS — 743.
EVROPA — 15, 16, 36, 51, 59, 64, 79, 80, 81, 83, 84, 91, 98, 99, 131, 142, 148, 163, 164, 168, 173, 174, 178, 184, 195, 200, 245, 257, 258, 279, 297, 311, 325, 354, 361, 371, 372, 378, 382, 401, 408, 415, 448, 457, 472, 481, 483, 488, 489, 491, 510, 516, 518, 522, 524, 525, 527, 541, 587, 596, 615, 630, 632, 644, 645, 646, 647, 650, 671, 684, 688, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 730, 753, 754, 790, 793, 794, 795, 796.
EPIR — 30, 581, 584, 590.
ERIVAN — 10.
ERDELJ — 68.
ESTERGOM — 760.

F

FELEK — 136.
FERNE (reka u Italiji) — 407.
FLORINA — 20, 37, 38.

FOCA — 205, 207, 223, 227, 242, 243, 258, 414, 421, 435.
FRAJBURG — 6.
FRANKFURT am MAIN — 9, 10.

G

GABROVO — (Bugarska) — 510.
GACKO — 227, 228.
GALICIJA — 66.
GIÓNA (planina u Grčkoj) — 266.
GLAMOČ — 227, 228, 417.
GOJILO — 225, 258, 260, 742.
GOLIJJA — 233.
GORAŽDE — 219, 227.
GORENJSKA — 20, 55, 240.
GORJANE — 365.
GORNJA DŽUMAJA — 159, 352.
GORGOPOTAMOS (vijadukt u Grčkoj) — 192, 266, 788.
GORNJE LIPOVO — 412, 414.
GORNJI VAKUF — 239, 240, 284, 423.
GORSKI KOTAR — 207, 224, 236.
GORNJI MILANOVAC — 110.
GETINGEN (Göttingen) — 7.
GOSTIVAR — 35, 604.
GRAVENA — 458, 463.
GRČKA — 9.
GRMEČ — 226, 246, 259.
GUDAVAC (kod Bjelovara) — 58.
GVADALKANAL — 407.

H

HALKIDIKA — 60.
HAN PJEŠAK — 205, 219.
HARKOV — 197, 199, 407.
HERCEG NOVI — 227.
HERCEGOVINA — 58, 103, 119, 200-223, 224, 226, 227, 236, 239, 241, 244, 259, 409, 416, 417, 420, 422, 425, 428, 429, 430, 431, 435, 439, 441, 454, 548, 719, 740, 789.
HIOS — 532.
HROMION-RODIANI (Grčka) — 272, 743.
HRVATSKO PRIMORJE — 450, 454, 770.

I

IBAR — 429, 442, 573, 574, 575, 578, 716.
IBARSKA DOLINA — 155.

I G M A N — 205.
ILDEAU (Rumunija) — 323.
ILOVA — 770.
ISTANBUL — 47.
ISTOČNA BOSNA — 103, 119, 200, 201, 203,204, 205, 206, 208, 209, 210, 211, 213,217, 219, 220, 221, 222, 223, 229, 258,304, 409, 410, 414, 416, 420, 425, 429,430, 435, 441, 556, 557, 572, 573, 576, 717, 719, 741, 768.
ISTOČNA HERCEGOVINA — 410.
ISTOČNA SRBIJA — 118, 573.
ISTRA — 455, 456, 541, 559, 569, 688, 760, 764, 768, 770, 791.
IVANJICA — 208, 446.

JABLANICA — 190, 289, 430, 573, 574, 577.
JADRANSKO MORE — 25, 61, 90, 134, 200, 209, 217, 455, 539, 541, 542.
JAGODINA (Svetozarevo) — 202.
JAHORINA — 435.
JAJCE — 239, 240, 417, 570, 571, 791.
JANJINA — 584, 586, 592, 602.
JARČEVO (SSSR) — 199.
JASENICE (Slovenija) — 255.
JASTREBAC — 446.
JASTREBARSKO — 454.
JAVORAK (planina) — 219.
JASI — 714.
JEDRENE — 169, 357.
JERAKINI — 743.
JEZERINA — 157, 257, 359, 743.
JONSKO MORF. — 39, 542, 590.
JONSKA OSTRVA — 20.
JUGOISTOČNA EVROPA — Bal-
kansko poluostrvo. Balkan ili Jugois-
tok kao osnovna odrednica nalaze se
na većem broju strana kroz čitav
tekst.

K

KACANIK — 720.
KADINJACA — 114.
KAIRO — 440, 441, 442, 467, 468, 580, 592, 677, 678, 698.
Kakavos (Grčka) — 743.
KALABAK — 37, 458, 584, 592.
KALINOVIK — 222, 227, 228, 242, 421, 428, 435.
KALINJIN — 81.

KAMENSKO-PODOLJSK — 645.
KAMIANI — 743.
KARAPENSION (Grčka) — 267
463.
KARDHITSA (Grčka) — 463, 584.
KARLOBAG — 455.
KARLOVAC — 207, 227, 236, 454.
KARLSHORST — 784.
KARPATI — 64, 622, 625, 629, 652, 732.
KARPOV (Bugarska) — 353.
KASALI — (Grčka) — 267.
KASPIJSKO MORE — 197, 383.
KATERINI — 507.
KA VALA — 362.
KAVKAZ — 31, 170, 171, 197, 198, 199, 310, 342. 359, 367, 371, 372, 376, 378, 382, 383, 401, 405, 702.
KAZERTA — 589.
KAZABLANKA — 516.
KERC — 197, 331.
KICEVO — 89, 604.
KIJEV — 80.
KIJEVO (kod Sanskog Mosta) — 57.
KIKINDA — 27.
KIR HAMAM (Bugarska) — 364.
KIRENAIKA — 81.
KISINJEV — 714.
KLADANJ — 210.
KLADOVO — 716, 718.
KLAUSENBURG (u Transilvaniji) — 136, 147, 307, 310.
KLENAK (u Sremu) — 105, 107.
KLESHAJM — 268, 291, 477, 479, 482, 490, 626, 650, 679, 683.
KLISURA (Grčka) — 591.
KLOS — 744.
KLUZ — 298, 686.
KLJUČ — 228, 239, 417.
KNESPOLJE — 219.
KNIN (Kninska krajina) — 102, 214, 416, 417, 423, 571, 720.
KOBLENC — 6.
KOCEVJE — 727.
KOLASIN — 412, 432, 434, 720.
KOLOSVAR — 653.
KOLUBARA — 578.
KONITSA (Grčka) — 463.
KONSTANCA — 686.
KONJIC — 422, 426, 427, 430.
KOPAONIK — 446, 573, 578.
KOPRIVŠCICA (Bugarska) — 160.

KORCA — 602, 608.
KORUŠKA — 20, 41.
KORDUN — 57, 58, 102, 207, 224, 236, 416, 431, 437, 728.
KOS — 469, 532.
KOSJERIĆ — 77, 578.
KOSOVSKA MITROVICA — 87, 89, 115, 119, 155, 208, 605, 720.
KOSTAJNICA — 259.
KOSTOLAC — 65.
KOSOVO — 20, 39, 41, 44, 56, 58, 76, 97, 106, 252, 257, 359, 565, 596, 598, 599, 600, 601, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 614, 633, 671, 716, 744.
KOSICE — 132.
KOTOR — 22, 41, 541.
KORCA — 600, 603.
KOZANI — 60.
KOZARA — 193, 215, 219, 224, 225, 226, 227, 228, 236, 239, 254, 288, 436, 769.
KRAJOVA — 718.
KRANJSKA — 41.
KRALJEVO — 104, 107, 108, 110, 120, 121, 155, 202, 499, 720.
KRAGUJEVAC — 104, 108, 110, 115’ 119, 120, 155, 202, 208.
KRANJ — 255.
KREKOVI — 442.
KRF — 592.
KRIT — 38, 45, 48, 125, 263, 268, 277, 463, 469, 521, 532, 594, 672, 688, 791, 793.
KRIM — 170, 171, 197, 383, 541, 682.
KRIVAJA — 243.
KRONŠTAT — 310.
KRUSEVAC — 446, 718.
KRUPANJ — 96, 106.
KUBAN — 382.
KUCAKE — 603.
KUCEVO — 157, 411.
KUCOVA — 599, 600, 745, 746.
KUJBISEV — 375.
KUKES — 720, 744, 745.
KULINE (kod Bajine Bašte) — 209.
KUPRES — 227, 228.
KURSUMLIJA — 96.
KURVELESI — 601, 602.
KURSK — 405, 406, 407, 444, 477, 482, 496, 497, 511, 529, 754, 790.
KUTINA — 189, 225, 236, 742.
KVEBEK — 529, 580.

L
LAMIA — 266.
LAPOVO — 155.
LARIMNA — 60.
LAVRION — 60.
LAZAREVAC — 717.
LEBANI — 95.
LEMNOS — 38, 532.
LENJINGRAD — 46, 83, 156, 198, 405.
LEROS — 469.
LESNICA — 57.
LESBOS — 38.
LESKOVAC — 35, 202, 716.
LESKOVIK (Albanija) — 601, 602, 608.
LETAJ — 744.
LIBANON — 588, 589, 590.
LIJEVCE POLJE — 729, 769.
LIKA — 57, 102, 207, 224, 236, 423, 431, 437, 728, 770.
LIM — 435, 446, 447, 499, 568, 573, 574, 575, 577, 578.
LIMNI (Grčka) — 743.
LIPOLIST (Jugoslavija) — 106.
LISABON — 299, 488.
LITJE — 20.
LIVANJSKO POLJE — 260.
LIVNO — 227, 228, 239, 240, 259, 417, 571.
LOJANI — 257, 365, 743.
LONDON — 7, 9, 10, 148, 212, 357, 420, 442, 495, 660, 661, 721.
LOZANA — 148.
LUČINE (Jugoslavija) — 20.

LJ
LJIG — 578.
LJUBIJA — 121, 207, 215. 218, 219, 258, 259, 741.
LJUBINJE — 227, 727.
LJUBLJANA — 20, 21, 22, 207, 216, 218, 263.
LJUBOTEN — 157, 257, 359, 360, 365, 743.
LJUMA — 600.

M
MACKATICA — 742.
MAČVA — 105, 106, 107, 578.
MADRID — 484, 488.

MAJEVICA — 221.
MAJKOP — 198.
MAJNA — 61.
MAKARSKA — 227, 541.
MAKEDONIJA — 503, 505, 581.
MALAKASTRA (Albanija) — 601, 602.
MALA AZIJA — 581, 702.
MALJEN — 573, 575.
MARICA — 37, 357, 693.
MARIBOR — 8, 10, 41, 55, 73, 255.
MARA MURES — 323.
MAROKO — 199.
MAUTHAUZEN — 758.
MEDITERAN. — 516.
MEĐUMURJE — 26, 27, 42, 63, 89, 90, 134, 302.
METOHIJA — 633.
METSOVON (prevoj, Grčka) — 37, 584, 594.
MILOŠ — 38.
MINHEN — 9, 10, 75.
MITILENA — 532.
MIŠKOLC — 653.
MILINKLADE — 533.
MLINISTA — 240, 245.
MOHAC — 758.
MOLDAVIJA — 308.
MONTREAL — 270.
MORAVA (Moravska dolina) — 38, 61, 334, 572, 573, 594, 608, 671, 700, 714, 716.
MOSKVA — 7, 9, 10, 46, 78, 80, 81, 82, 84, 111, 113, 118, 156, 165, 195, 212, 261, 297, 321, 370, 371, 373, 375, 377, 396, 399, 400, 420, 596, 645, 659, 690, 756, 787.
MOSTAR — 60, 200, 217, 227, 236, 258, 259, 260, 439, 548.
MOSUL — 171.
MOZAJSK — 81.
MRKONJIĆ GRAD — 239, 240, 571.
MUKE (selo kod Tirane) — 602, 603.
MUNKAC — 653.
MURA — 134.
MURMANSK — 83.

N

NADA — 365.
NADVARAD — 653.
NAPULJ — 467.
NERETVA — 8, 259, 260, 414, 420, 422, 423, 426, 429, 441, 467, 522, 788.

53*

NESTORION (Grčka) — 463.
NEVESINJE — 227, 421, 428.
NIKOLINA (Rumunija) — 323.
NIKSIĆ — 612.
NIRNBERG — 307,785.
NIS — 95, 96, 97, 155, 202, 591, 714, 716.
NORMANDIJA — 587, 662, 671.
NOTTINGHAM — 10.
NOTRANJSKA — 20.
NOVA GVINEJA — 407.
NOVA VAROŠ — 426.
NOVI PAZAR — 499, 720.
NOVI SAD — 26.
NOVSKA — 200.
NOVO MESTO — 727.

NJ

NJUJORK — 7.

O

OBILIĆEVO — 121.
ODESA — 146, 487.
ODRA — 61.
OGULIN — 214, 236.
OHRID — 35, 598.
OHRIDSKO JEZERO — 33, 35, 744.
OKUCANI — 570.
OLIMBOS (Grčka) — 272, 743.
OLIMP — 467, 592, 594.
OMIS — 541.
OPATIJA — 214, 216, 218.
ORAŠJE — 365.
OREL — 406, 407.
OSVJENĆIM (koncentracioni logor) — 758.
OSTROVICA — 365, 743.

P

PANAGIRISTE (Bugarska) — 364.
PANCEVO — 27.
PANONIJA — 52, 64, 472.
PARANGA (pl. u Rumuniji) — 323.
PATRIA — 597.
PATOS (Albanija) — 745.
PEC — 599.
PELOPONEZ — 38, 458, 500, 559, 569, 597.
PELJEŠAC — 541.

PERMET (Albanija) — 606.
PETKOVICA — 106.
PETRIC — 160.
PETROVAC NA MLAVI — 411.
PETROVGRAD (Zrenjanin) — 731.
PETROVO POLJE — 570.
PEZA (Albanija) — 601, 602, 612.
PILION (Grčka) — 584.
PIND — 20, 584, 590, 594.
PIREJ — 127, 260, 270, 334.
PIRIN — 364.
PIROT — 34, 35.
PITION (Pythion) — 158, 356, 357.
PITSBURG — 10.
PIVA — 435, 438, 504, 535, 577.
PLAKA (Grčka) — 586.
PLEVEN — 352, 641.
PLOČE — 259, 260, 541.
PLOEŠTI — 61, 64, 323, 342, 344, 489, 493, 498, 680, 684, 686, 742, 748, 751.
PLOVDIV — 160, 352, 510, 641, 693.
PLJEVLJA — 414, 426, 550.
POCERINA — 106.
PODGORICA (Titograd) — 612, 710.
POGRADEC (Albanija) — 605, 744, 745.
PODGRMEC — 224, 225.
PODKARPATSKA OBLAST — 66.
PODKOZARJE — 728.
PODRAVINA — 60.
PODROMANIJA — 205, 221.
PODUL (Rumunija) — 323.
PODUNAVLJE — 53, 299, 303, 334, 488.
PODRINJE — 241, 447.
POMORAVLJE — 327.
PATUGALIJA —
POSAVINA — 53, 240, 246.
POSUSJE — 284.
POTOCI — 571.
POVLEN — 573, 578.
POZAREVAC — 411.
PRAHOVE — 323.
PREKOMURJE — 21, 26, 27, 42, 134.
PRANJANI — 715.
PREŠEVO — 257.
PREVEZA — 20, 38.
PRIBOJ — 426, 578, 720.
PRIJEDOR — 215, 218, 219, 224, 225, 245, 258, 259.

PRIJEPOLJE — 89, 426, 573, 720, 766.
PRILEP — 157, 393.
PRISTINA — 35, 155, 720.
PRIZREN — 599, 604, 605, 720.
PROZOR — 222, 228, 233, 244, 430.
PRUT — 144, 671, 672, 684, 685, 695, 697, 713, 722, 793.
PRUSKA — 248, 328, 511.

R

RADUSA (pl.) — 365.
RAJNA — 61.
RAKOVICA (kod Beograda) — 120.
RAMA — 288, 421.
RASKOP — 365.
RASTENBURG — 248, 328, 416.
RASKA — 499, 578, 720.
RAVNJANI — 121.
RENOVICA (na Romaniji) — 205.
RESAVA — 202.
RESICA (Reçita) — 259.
RIJEKA — 22, 236.
RIM — 22, 268, 273, 274, 279, 280, 281, 302, 309, 332, 358, 360, 432, 459, 486, 494, 539, 548, 671.
RODOPI — 357.
RODOS — 469, 532, 592, 594, 635, 705.
ROGACICA (u Srbiji) — 208.
ROGATICA (u Bosni) — 210, 220, 242.
RGOTINA (u Srbiji) — 155.
ROMANIJA — 205, 221.
ROSTOV — 197.
RUDNA GLAVA — 256.
RUDNIK — 110, 114.
RUDO — 89.
RUMA — 556.
RUMELIJA — 584.
RUSE — 160, 352, 362, 690.
RZEV — 405.

S

SAKASITSA — 470.
SALAMINA — 587.
SALCBURG — 268.
SAMOBOR — 20.
SAMOS — 463, 468, 469, 532.
SAMOTRAKI — 38.

SANDŽAK — 89, 97, 113, 114, 117, 119, 206, 207, 222, 233, 241, 414, 415, 424, 426, 428, 429, 430, 431, 432, 441, 447, 504, 548, 550, 558, 564, 565, 566, 567, 572, 573, 575, 576, 577, 612, 633, 666, 671, 716, 717, 719, 720, 766, 789, 791.

SANSKI MOST — 57, 76, 228, 245.

SAN MARIN — 539.

SARAJEVO — 200, 205, 217, 222, 223, 231, 236, 259, 349, 422, 429, 548, 550, 556, 632, 717, 720, 721, 766, 770.

SARANDRA (Albanija) — 605, 612.

SATMAR — 732.

SAVA — 61, 90, 97, 104, 105, 106, 214, 233, 444, 530, 542, 557, 578, 618, 715, 719, 769.

SEGEDIN — 629, 634.

SEMIZOVAC — 205.

SEREZ — 130.

SEVASTOPOLJ — 197.

SEVERNO MORE — 61.

SIATISTA (Grčka) — 463.

SIBIU — 324.

SICILJA — 394, 405, 407, 408, 409, 446, 448, 462, 464, 466, 481, 482, 483, 497, 516, 528, 568, 598, 703, 790.

SINJ — 227, 564.

SINTAGMA U ATINI — 664.

SISAK — 200, 248, 260.

SJENICA — 89, 426, 573, 720.

SKADAR — 439, 598, 612, 614, 720.

SKIROS — 38.

SKOPLJE — 7, 10, 33, 34, 89, 202, 359, 591, 633, 665, 691, 697, 720.

SLAVONIJA — 53, 54, 57, 60, 224, 229, 410, 431, 437, 618, 729, 731, 732, 734, 760, 762, 769, 770.

SLOVENAČKO PRIMORJE — 246, 455, 456, 717, 764, 765, 767, 768, 770.

SMOLENSK — 80, 83.

SOFIJA — 9, 10, 11, 19, 33, 34, 40, 42, 45, 47, 60, 147, 153, 154, 156, 157, 158, 159, 160, 163, 164, 250, 293, 305, 326, 349, 350, 353, 354, 358, 359, 361, 362, 366, 368, 399, 449, 501, 503, 505, 506, 507, 510, 511, 512, 513, 524, 559, 567, 594, 597, 629, 641, 642, 643, 644, 687, 690, 691, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 700, 753, 777, 788.

SOKOLAC — 210, 219.

SOKOLINA (Rumunija) — 323.

SOLUN — 20, 30, 31, 36, 38, 45, 122, 126, 130, 250, 263, 265, 266, 275, 334, 458, 464, 507, 542, 584, 590, 591, 592, 594, 597, 643, 691, 697, 714.

SPLIT — 22, 41, 207, 227, 260, 439, 455, 541.

SPRECA — 219.

SRB — 571.

SRBSKA JASENICA — 246.

SREBRENICA — 210, 219, 220, 221.

SREDNJE — 205.

SREDNJE GORJE (Bugarska) — 353, 510.

SREDNJI ISTOK — 83, 122, 383, 500, 531.

SREDOZEMNO MORE — 7, 38, 45, 122, 126, 167, 273, 280, 334, 412, 431, 432, 438, 441, 503, 506, 508, 516, 528, 530, 532, 585, 679, 704.

SREM — 23, 54, 90, 97, 107, 233, 235, 239, 252, 556, 557, 717, 720, 730, 731, 732, 734, 764, 770.

SREMSKA MITROVICA — 105.

STALJINGRAD — 5, 13, 197, 198, 199, 267, 321, 333, 335, 345, 347, 362, 363, 378, 380, 382, 390, 402, 405, 458, 473, 477, 485, 487, 488, 499, 516, 525, 634, 638, 646, 647, 734, 747, 788, 790.

STANFORD — 9.

STARA ZAGORA — 352, 641.

STARA PLANINA — 35.

STOLICE — 104.

STOKHOLM — 474, 478, 484.

STRUGA — 35, 41, 604.

STRUMA — 37, 592.

STUĐENO VRELO KOD POSUSJA — 284.

SUBOTICA — 634.

SUCA VA (Rumunija) — 323.

SUHA GORA — 535.

SUNJA — 409.

SUTJESKA — 8, 290, 435, 436, 437, 440, 442, 535, 572.

SVILAJNAC — 202.

SVILENGRAD (Mustafa Paša) — 37, 158, 354.

S

ŠABAC — 150, 106.

ŠEKOVIĆI — 221.

ŠIBENIK — 439, 541.

SID — 720.

SOBICA GLAVICA KOD DRVARA — 658.

ŠTAJERSKA — 20, 41, 55.

STUTGART — 7, 9, 10, 11.	TRST — 260, 545, 764, 770.
SUMADIJA — 57, 107, 202, 715, 719, 788.	TRZIC — 22.
SUJICA — 259.	TSANGLI — 743.
SUMEN — 700.	TULA — 81.
SUMENSKO (Bugarska) — 160.	TUNIS — 199.
	TURDA — 686.
	TURN SEVERIN — 68S, 718.
	TUZI — 605.
	TUZLA — 205, 557.
	U
	ULCINJ — 605.
	UROSEVAC — 89.
	UZICE — 104, 106, 110, 113, 114, 192, 210, 446, 499, 573, 720.
	UVALA — 571.
	UZICKA POŽEGA — 104, 112, 573.
	V
	VAFADOS (Grčka) — 272.
	VALANDOVO — 257, 365, 743.
	VALONA (Valonski zaliv) — 598, 599, 602, 605, 607.
	VALPOVO — 761.
	VALJEVO — 104, 105, 110, 114, 412, 717.
	VANZE (jez. kod Berlina) — 634, 641.
	VARAŽDIN — 236.
	VARDA — 110.
	VARDAR (vardarska dolina) — 34, 38, 61, 334, 608, 700.
	VARES — 741.
	VARNA — 154, 159, 160, 354, 365, 690, 691, 696, 700.
	VARSAVA — 685.
	VATRA DORNEI (Rumunija)—494.
	VELENCE (jez. Mađarska) — 761.
	VELIKO GRADISTE — 718.
	VELIKIE LUKI — 407.
	VIDIN — 778.
	VIDOJEVICA — 106.
	VINKOVCI — 556.
	VINICA (Ukrajina) — 236, 308.
	VISBADEN — 9, 10.
	VISAG — 312.
	VIS — 572.
	VISEGRAD — 201, 205, 210, 219, 720.
	VITKOVCI — 259.
	VJAZMA — 199, 405.
	VLASENICA — 207, 210, 219, 717.
T	
TAGA BISTRICA (Rumunija) — 494.	
TAPIZI — 602.	
TARA (pi.) — 573, 575, 578.	
TARA (reka) — 435, 499, 504, 577.	
TASOS — 38.	
TEMISVAR — 323, 641, 686.	
TEPELENE — 602.	
TESALIJA — 30, 38, 462, 467, 584, 590.	
TETOVO — 604.	
TIGHINA — 637.	
TIHI OKEAN — 198, 407.	
TIMOK (Timočka krajina) — 30, 326, 327, 333.	
TIRANA — 10, 597, 598, 600, 601, 602, 605, 610, 611, 614, 663, 745.	
TJENTIŠTE — 290.	
TOBRUK — 390.	
TOKIO — 16.	
TISA — 27, 29, 731, 732, 758.	
TOPLICA — 573, 574, 577.	
TOPOLA — 578.	
TOPUSKO — 214, 227.	
TRAKIJA — 20, 34, 35, 36, 37, 38, 46, 47, 60, 63, 122, 124, 130, 154, 349, 356, 357, 373, 503, 505, 506, 581, 643, 688, 691.	
TRANSILVANIJA — 28, 30, 52, 69, 135, 136,137, 146, 147, 148, 156, 303, 304, 306,308, 310, 311, 312, 313, 314, 322, 325,326, 331, 332, 333, 399, 471, 472, 473,494, 495, 626, 629, 636, 637, 641, 652,686, 731.	
TRANSISTRIJA — 144, 337, 638, 730.	
TRBOVLJE — 255.	
TREPCA — 59, 89, 203, 257, 740.	
TREBINJE — 227, 633.	
TREBLINKA (koncentracioni logor) — 634, 643, 648.	
TREBAVA — 768.	
TRGOVIŠTE (Rumunija) — 323.	
TRIKALA — 584.	
TRNOVO — 365.	

VLADIVOSTOK — 672.

VOJNIĆ — 227.

VOJVODINA — 18, 25, 29, 54, 56, 63, 74, 91, 302, 437, 618, 633, 671, 701, 717, 720, 725, 731, 761.

VOLGA — 198, 199, 304, 333, 335, 342, 346, 359, 367, 376, 378, 401, 405.

VOLTURNO (r. u Italiji) — 407.

VORONJE2 — 198, 470.

VRANCE (pl. Rumunija) — 323.

VRANJE — 34.

VRBAS — 221, 239, 240, 245, 259.

VRNJAČKA BANJA — 567.

VRŠAC — 731.

Z

ZADAR — 41, 439, 541.

ZAGREB — 7, 8, 19, 27, 43, 45, 55, 56, 60, 62, 87, 88, 90, 94, 99, 101, 102, 105, 119, 134, 200, 201, 203, 204, 207,

210, 214, 229, 231, 250, 252, 429, 430, 547, 548, 632, 721, 761, 764,

218, 222, 224, 225, 227, 228, 236, 238, 240, 241, 244, 246, 259, 263, 276, 409, 415, 418, 444, 445, 454, 544, 545, 546, 550, 552, 559, 560, 567, 570, 722, 723, 725, 726, 728, 729, 768, 773.

ZAKARPATSKA OBLAST — 471.

ZAKAVKAZJE — 198, 199, 383.

ZAPADNA MORAVA — 110.

ZELENGORA — 435, 534.

ZEMUN — 90, 120, 233, 729.

ZENICA — 741.

ZLATIBOR — 116, 573, 575, 578.

ZLETOVO — 60.

ZVORNIK — 205, 210, 578, 717.

2

2ABLIJAK — 44.

2ENEVA — 693.

III

OSTALI TEMATSKI POJMOVI I CELINE

A

ALBANCI, ALBANIJA (albansko pitanje) — 11, 18, 30, 34, 36, 37, 38, 41, 56, 87, 89, 95, 122, 127, 131, 157, 177, 287, 408, 422, 438, 444, 453, 454, 455, 467, 468, 506, 511, 524, 528, 529, 539, 541, 543, 550, 558, 561, 565, 587, 591, 596, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 610, 611, 612, 613, 614, 671, 702, 703, 710, 714, 736, 737, 742, 743, 744, 745, 746, 765, 766, 767, 788, 791, 793, 794, 795.

ABWEHR (Abver) Vojno-obaveštaj-na služba Rajha — 211, 217, 511.

AGRARNA PARTIJA BUGARSKE — 698.

»AKSE«, nacistički plan mera u trenutku ispadanja Italije iz OSOVINE RIM-BERLIN — 449, 456, 578.

ALŽIRCI — 199, 379, 406.

ANGLO-AMERIKANCI, ANGLO-AMERIČKE ORUŽANE SNAGE — 373, 376, 380, 400, 422, 425, 426, 439, 464, 483, 484, 489, 517, 615, 673, 689, 690, 705, 766.

ANTIFAŠISTIČKO NARODNOOS-LOBODILACKO VEĆE ALBANIJE — 613, 814.

ANTIFAŠISTIČKO NARODNOOS-LOBODILAČKO VEĆE JUGOSLAVIJE — AVNOJ, osnovano 29. novembra 1942. u Bihaću — 398, 413, 414, 587, 591.

ANTIKOMINTERNA PAKT TOTALITARNIH SILA, osnovan 25. novembra 1936. godine — 156.

»AOSTI« puk italijanske vojske koji je predao svoje naoružanje grč-

kim partizanima septembra 1943. godine — 581.

APRILSKI RAT NA BALKANU 1941. (Pohod osovinskih sila na Grčku — plan »Marita« i na Jugoslaviju — šifra »Plan 25« — 27, 31, 32, 35, 36, 39, 59, 185, 186.

ARAPI — 644.

ARECO (Arezzo), italijanska divizija u Albaniji — 598.

»ASTRA ROMANA« naftna privredna grupacija u Rumuniji — 152, 348.

ATENTAT NA SLUŽBENIKA SOVJETSKOG POSLANSTVA U SOFIJI — 156.

ATLANTSKA POVELJA, objavljena 14. avgusta 1941. godine — 83.

AUSTRIJANCI, AUSTRIJA — 31, 618, 652, 701, 717, 733, 760, 761, 770, 793.

AUSTRO-UGARSKA — 101, 566.

B

BALKANSKA, PODUNAVSKA, SREDNJOEVROPSKA, KATOLIČKA I DRUGE FEDERACIJE — 299, 480, 488, 489, 491, 495, 502, 504, 524, 525.

BALISTI (Balli kombëtar) takozvani Nacionalni front Albanaca koji je okupirao monarhističko-nacionalističke snage u Albaniji i na Kosovu — 76, 561, 601, 603, 604, 610, 611.

BALKANSKI SPORAZUM — 32, 527.

BANIJSKI NOP ODRED — 224.

BEČKA ARBITRAŽA, juna 1940 (Njene posledice na odnose zemalja jugoistočne Evrope — 40, 133, 136, 137,

* Pod nekim nazivima obuhvaćeno je više srodnih varijanti koje bi se mogle uključiti u jednu temu, na primer: Albanija, albansko pitanje itd.

146, 148, 149, 304, 305, 307, 308, 311, 314, 322, 328, 332, 399, 494, 636.

BEČKA KONFERENCIJA SILA OSOVINE O PODELI JUGOSLAVIJE I GRČKE održana od 19. do 22. aprila 1941. godine — 19, 20, 22, 29, 37, 53, 59, 156, 157, 359.

BELGIJANCI, Belgija — 84.

BELOGARDEJSKI RUSKI ZAŠTITNI KORPUS osnovan u Srbiji u jesen 1941. godine — 208, 573.

BELORUSI, BELORUSIJA — 196, 407.

BEOGRADSKA OPERACIJA, oslobođenje grada — 701, 717, 778.

BEOGRADSKI UNIVERZITET — 566.

BERGAMO, ITALIJANSKA DIVIZIJA — 598.

»BIHAČKA REPUBLIKA«, »TITOVA DRŽAVA«, »PARTIZANSKA REPUBLIKA« i drugi nazivi za oslobođenu teritoriju u centralnim delovima Jugoslavije u drugoj polovini 1942. godine — 246, 414, 416, 417, 419, 431, 499, 788.

BIRČANSKI NOP ODRED — 219.

BITKA ZA RANJENIKE NA RETVI, februar — mart 1943. godine — 288, 289, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443.

BITKA NA SUTJESCI, maj—juni 1943. godine — 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 535, 534.

BORBENA GRUPA »BADER« — njena dejstva u istočnoj Bosni u prvoj polovini 1942. godine — 218, 219, 220, 221, 222, 223.

BORBENA GRUPA »ZAPADNA BOSNA« operacije protiv kozarskih partizana i NOP u susednim područjima, maj—juni 1942. godine — 224, 225, 226, 230.

BORSKI RUDNIK — 11, 364.

»BRANDENBURG« DIVIZIJA VERMAHTA — 426, 432, 435, 570, 598.

BRDSKA NEMAČKA DIVIZIJA »RÓDOS«, angažovanje u Grčkoj — 594.

BRITANCI, VELIKA BRITANIJA, ENGLEZI, ENGLESKA — 25, 132, 134, 138, 142, 143, 158, 164, 165, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 176, 178, 188, 195, 230, 240, 248, 264, 266, 267, 270, 282, 296, 298, 299, 300, 324, 325, 330, 335, 341, 350, 354, 356, 371, 374, 375, 376, 377, 378, 380,

381, 382, 385, 387, 388, 389, 398, 401, 405, 406, 408, 413, 416, 422, 438, 440, 441, 442, 457, 460, 461, 462, 463, 464, 466, 467, 468, 469, 472, 479, 480, 481, 483, 490, 495, 496, 497, 498, 502, 503, 507, 508, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 536, 541, 548, 550, 558, 561, 562, 564, 567, 575, 579, 580, 582, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 593, 594, 596, 597, 599, 600, 606, 608, 610, 611, 614, 615, 620, 628, 630, 650, 665, 673, 674, 675, 678, 679, 693, 694, 703, 704, 706, 708, 709, 710, 711, 712, 719, 754, 760, 766, 767, 768, 789, 795.

BRITANSKE VOJNE MISIJE PRI PRI VŠ NOV I POJ I DRUGIM USTANOVAMA I ORGANIMA NOP — 442, 443, 460.

BRITANSKE VOJNE MISIJE PRI SNAGAMA ELAS I EDES U GRČKOJ — 460, 496, 610.

BUGARI, BUGARSKA — 10, 17, 20, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 45, 46, 47, 52, 56, 62, 63, 87, 89, 94, 95, 97, 100, 106, 119, 122, 124, 126, 130, 140, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 160, 162, 163, 164, 167, 171, 177, 179, 180, 181, 182, 184, 201, 202, 232, 248, 249, 250, 269, 277, 281, 282, 293, 297, 302, 303, 305, 322, 326, 327, 330, 348, 349, 350, 351, 352, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 386, 399, 400, 401, 402, 415, 435, 446, 451, 464, 467, 495, 496, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 511, 512, 513, 514, 515, 524, 528, 531, 540, 567, 590, 591, 594, 597, 604, 616, 627, 628, 629, 633, 641, 642, 643, 644, 645, 671, 674, 687, 688, 690, 691, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 710, 714, 716, 724, 731, 737, 742, 746, 752, 753, 756, 790, 792, 793.

BUGARSKA RADNIČKA PARTIJA ('komunista) — 159, 160, 350, 351, 352, 355, 356, 507, 508, 509, 510, 692.

BUGARSKI ZEMLJORADNIČKI NARODNI SAVEZ — 509, 693.

»CICERO« ŠPIJUNSKA AFERA U ANKARI U 1943. GODINI — 706.

CIVILNI KVISLINŠKI KOMESARIJAT ZA CRNU GORU (italijansko okupaciono područje), osnovan 17. aprila 1941. godine — 41.

CRNOGORCI, CRNA GORA — 20, 41, 42, 86, 87, 91, 93, 98, 103, 118, 200, 205, 206, 207, 214, 220, 223, 224, 226, 233, 247, 297, 409, 410, 420, 422, 425, 426, 428, 431, 433, 434, 435, 437, 443, 446, 447, 453, 454, 455, 504, 536, 548, 556, 558, 559, 560, 561, 564, 565, 566, 567, 568, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 596, 600, 601, 603, 607, 612, 613, 614, 639, 691, 737, 760, 768, 769, 787, 789, 791.

CRVENA ARMIIJA — 16, 17, 31, 79, 80, 81, 93, 100, 118, 119, 132, 133, 134, 164, 166, 195,196, 197, 198, 199, 297,325, 331, 333, 346,349, 355, 370, 371, 378,382, 401, 405, 406,407, 458, 466, 469, 470,471, 473, 474, 475,480, 483, 484, 485, 488,493, 495, 496, 497,500, 502, 506, 510, 511,512, 516, 521, 527,528, 539, 541, 568, 572,574, 577, 591, 594,596, 597, 614, 615, 623,625, 626, 627, 628,629, 630, 654, 656, 671,673, 675, 676, 677,678, 679, 684, 685, 686,690, 695, 696, 698,700, 701, 703, 710, 712,713, 714, 716, 717,718, 720, 725, 726, 730,731, 732, 733, 739,748, 750, 753, 756, 758,760, 761, 762, 764,770, 777, 778, 779, 783,790, 791, 792, 793,795.
CRVENI KRST — 269, 270, 282, 456, 640, 653.

C

ČAČANSKI ČETNIČKI KORPUS — 578.
ČAČANSKI NOP ODRED — 107, 113.
ČEHOSLOVACI, ČEHOSLOVAČKA — 82, 84, 294, 687.
ČETNICI KOSTE MILOVANOVIČA — PEĆANCA — 86, 96, 97, 106, 111, 113, 117, 118, 203, 233.
ČETNIČKI POKRET U ZEMLJAMA JUGOSLAVIJE POD RUKOVODSTVOM DRAŽE MIHAILOVIČA (Jugoslovenska vojska u otadžbini) — 8, 98, 111, 112, 113, 117, 118, 190, 203, 205, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 241, 242, 244, 246, 247, 264, 397, 398, 409, 410, 411, 412, 414, 415, 416, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 446, 447, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 573, 574, 575, 576, 577 578, 579, 600, 715, 724, 725, 726, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 789.
ČETVRTA PROLETERSKA BRIGADA — 223.
ČETVRTA BUGARSKA ARMIIJA — 401.
ČETVRTA NEMAČKA OKLOPNA ARMIIJA — 199.
ČETVRTA RUMUNSKA ARMIIJA — 144, 199, 333.
ČETVRTA SS GRENADIRSKA POLICIJSKA DIVIZIJA — 590, 592.
ČETVRTI UKRAJINSKI FRONT — 685.

D

DEKLARACIJA VLADA VELIKE BRITANIJE I SSSR O MOREUZIMA I ODNOSIMA SA TURSKOM, od 10. avgusta 1941. godine — 168.
DEMOKRATSKA FEDERATIVNA JUGOSLAVIJA — 764, 765.
DEMOKRATSKA PARTIJA BUGARSKE — 909, 693, 698.
DESANT NA DRVAR (pripreman pod šifrom »Rösselsprung« — konjičev skok) maja 1944. godine — 8, 568, 569, 570, 571, 572.
DEVETA BUGARSKA PEŠADIJSKA DIVIZIJA — 499, 504.
DEVETA ITALIJANSKA ARMIIJA — 455, 598.
DOBROVOLJAČKA VOJSKA JUGOSLAVIJE — 206.
»DOJČLAND« SS PUK — 54.
DRINSKI ČETNIČKI KORPUS — 578.
DRUGA BUGARSKA ARMIIJA — 701.
DRUGA MAĐARSKA ARMIIJA — 470, 756, 758, 759.
DRUGA MAĐARSKA OKLOPNA DIVIZIJA — 622.
DRUGA ITALIJANSKA ARMIIJA — 102, 119, 214, 215, 216, 218, 227, 238, 239, 248, 422, 453, 455.
DRUGA OKLOPNA NEMAČKA ARMIIJA — 449, 451, 542, 571, 573, 721, 744, 791.
DRUGA PROLETERSKA DIVIZIJA NOV I POJ — 284, 290, 536, 573, 574, 578.
DRUGA PRIZRENSKA LIGA, OSNOVAN CENTRALNI KOMITET — 17—20. septembra 1944. godine — 605, 606.
DRUGI KORPUS NOV I POJ — 572, 575.
DRUGI NOP KOZARAČKI ODRED — 224.
DRUGI ŠUMADIJSKI NOP ODRED — 110.
DVADESETA MAĐARSKA DIVIZIJA — 622.
DVADESET ČETVRTA BUGARSKA DIVIZIJA — 499, 504.
DVADESET ČETVRTA MAĐARSKA DIVIZIJA — 622.
DVADESET DRUGA BUGARSKA DIVIZIJA — 540.
DVADESET DRUGA SRPSKA DIVIZIJA — 277

DVADESET	DRUGA	KONJIČKA	SS
MAĐARSKA DIVIZIJA - 623.			
DVADESET	ČETVRTA		SRPSKA
DIVIZIJA - 577.			
DVADESET	DRUGA		NEMAČKA
DIVIZIJA - 458,	462,	594.	
DVADESET	DRUGI	NEMAČKI	AR-
MIJSKI KORPUS	-463,	581,	584, 585.
DVADESET	PETA	SRPSKA	DIVI-
ZIJA - 577 .			
DVADESET	PETA	MAĐARSKA	DI-
VIZIJA - 622.			
DVADESET	PRVA	SRPSKA	UDAR-
NA DIVIZIJA -	574,	577.	
DVADESET	PRVA	BUGRSKA	DI-
VIZIJA - 504.			
DVADESET	PRVA	SS	»SKENDER
BEG» DIVIZIJA -	549,	607,	612.
DVADESET	SEDMA		BUGARSKA
DIVIZIJA - 499,	504.		
DVADESET	SEDMA		MAĐARSKA
DIVIZIJA - 622.			
DVADESET	PRVI	BRDSKI	NE-
MAČKI ARMIJSKI	KORPUS - 450,		
598, 599, 607,	613,	744.	
DVADESET	TREĆA	SRPSKA	DI-
VIZIJA - 577.			
DVADESET	SEDMOMARTOVSKI		
DOGAĐAJI U	JUGOSLAVIJI	(masov-	
ni pokret protiv fašizma)	- 25,	28,	87.
DVANAESTI	NOU	KORPUS	NOV
I POJ - 578.			
DVANAESTA	NEMAČKA	ARMIJA	
- 45.			

E

EKSPLOATACIJA				AGRAJNIH			
PROIZVODA IZ ZEMALJA JUGO-							
ISTOČNE	EVROPE	-		119,	120,	121,	
122,	123, 124,	125,	126,	127,	128,	129,	
130,	131, 142,	143,	150,	151,	152,	153,	
162,	163, 173,	174,	175,	176,	177,	178,	
179,	180, 181,	182,	183,	184,	249,	250,	
251,	252, 253,	254,	255,	256,	257,	258,	
259,	260, 261,	269,	270,	271,	272,	273,	
274,	275, 276,	277,	278,	279,	280,	281,	
282,	283, 314,	315,	316,	317,	318,	319,	
320,	321, 337,	338,	339,	340,	341,	342,	
343,	344, 345,	346,	347,	348,	364,	365,	
366,	367, 368,	369,	385,	386,	387,	388,	
389,	735, 736,	737,	738,	739,	740,	741,	
742,	743, 744,	745,	746,	747,	748	749,	
750,	751, 752,	753,	754,	755,	756,		

315, 316, 340, 341, 342, 343, 344, 345,
346, 347, 348, 680, 742, 745, 746, 747,
748.

EKSPLOATACIJA RUDNOG BO-
GATSTVA JUGOISTOČNE EVROPE

- 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 93, 119,
120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127,
128, 129, 130, 131, 142, 143, 150, 151,
152, 153, 162, 163, 164, 173, 174, 175,
176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183,
184, 227, 257, 258, 259, 260, 269, 270,
271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278,
279, 280, 281, 282, 283, 314, 315, 316,
317, 318, 319, 320, 321, 337, 338, 339,
340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347,
348, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 385,
386, 387, 388, 389, 735, 736, 737, 738,
739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746,
747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754,
755, 756.

»EMILIA«, ITALIJANSKA DIVIZI-
JA - 455.

ETHNIKI KAI KOINONIKI APE-
LEFTHEROSI - EKKA (Nacionalno i
socijalno oslobođenje Grčke) - 463,
467.

ETHNIKI PANELLADIKI ORGA-
NOSI NEONASIAS - EPON (Sve-
grčka nacionalna organizacija om-
ladine - 457, 596.

ETHNIKO APELEFTHEROTIKO
METOPO - EAM (Opštenarodni anti-
fasistički front Grčke) - 128, 130, 131,
193, 261, 262, 263, 264, 266, 267, 276,
438, 457, 458, 462, 463, 464, 466, 467,
468, 580, 582, 583, 584, 585, 586, 587,
588, 589, 590, 592, 593, 594, 597, 603,
610, 636, 664.

ETHNIKOS DEMOKRATIKOS EL-
LINIKOS SYNDESMOS -EDES (Na-
cionalna republička grčka liga) - 264,
266, 267, 276, 287, 460, 461, 463, 467,
468, 562, 579, 580, 581, 582, 583, 584,
585, 586, 588, 589, 590, 592, 593, 594,
597, 767.

ELLINIKOS LAIKOS APELEFTH-
ROTIKOS STRATOS - ELAS (Na-
rodnoslobodilačka vojska Grčke) -
199, 262, 263, 264, 266, 267, 268, 276,
285, 286, 287, 440, 456, 457, 458, 459,
460, 461, 462, 463, 466, 467, 468, 506,
542, 562, 580, 582, 583, 584, 585, 586,
587, 588, 590, 592, 593, 594, 597, 603,
636, 664, 689, 795.

F

FABRIKA ORUŽJA U UŽICU -
113.

FERARA (FERRARA) ITALIJAN-
SKA DIVIZIJA - 435.

FINCI, FINSKA — 84, 131, 133, 629, 635.

FIRENCE (FIRENZE) ITALIJ AN-SKA DIVIZIJA — 455, 598.

FOLKSDOJCERI — 40, 41, 42, 51, 53, 54, 55, 63, 92, 97, 135, 137, 228, 231, 298, 300, 303, 308, 315, 318, 319, 331, 337, 364, 439, 475, 476, 478, 479, 489, 491, 623, 639, 676, 680, 765, 792.

FOCANSKA REPUBLIKA — 223.

FRANCUZI, FRANCUSKA — 15, 47, 84, 173, 174, 408, 409, 444, 489, 577, 705, 708, 788.

»FRIEDRRICH KRUPP« nemački industrijski koncern — 365.

FRONT ZEMLJORADNIKA RUMU-NIJE — 675.

G

GESTAPO (Geheime Staatspolizei), Državna tajna policija — 149, 555, 625, 627, 759.

GENERALNO OPUNOMOCSTVO RAJHA ZA PRIVREDU SRBIJE — 44.

GLAD U GRČKOJ (zima 1941/1942) — 122, 123, 192, 269, 270, 271, 272.

GLAVNI ŠTAB NOP I DV BOSNE I HERCEGOVINE — 205.

GERMANI — 489.

GLAVNA OPERATIVNA GRUPA DIVIZIJA NOV I POJ U BICI ZA RANJENIKE U PRVOJ POLOVINI 1943. _ 429, 430, 431, 435, 458, 504.

GLAVNI ŠTAB NARODNOOSLO-BODILACKE VOJSKE ALBANIJE — 602.

GLAVNI STAB NOP I DV SRBIJE — 114.

GLAVNI URED BEZBEDNOSTI RAJHA — RSHA (Reichssicherheits hauptamt) — 638.

GOTI — 454.

GRCI, GRČKA—10, 15, 18, 19, 20, 24, 28, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 43, 44, 45, 46, 47, 51, 52, 56, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 82, 84, 92, 97, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 138, 140, 155, 156, 157, 158, 159, 161, 162, 164, 172, 177, 179, 181, 182, 183, 184, 195, 191, 193, 200, 230, 248, 252, 254, 261, 262, 263, 264, 266, 267, 268, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 280, 281, 282, 283, 285, 293, 349, 350, 354, 361, 363, 365, 400, 401, 402, 408, 438, 439, 440, 444, 448, 449, 450, 451, 453, 454, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 499, 500, 502, 504, 505, 506 511, 522, 524, 528, 529, 531, 532, 539’ 540, 541, 542, 543, 558, 562, 572, 579, 580, 581, 582, 584, 585, 586, 587, 589, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 601, 603, 605, 606, 608, 612, 634, 641, 642, 671, 691, 694, 697, 700, 702, 703, 710, 714, 716, 717, 720, 727, 736, 737, 742, 743, 745, 748, 766, 788, 790, 791, 793, 794, 795.

GRUPA ARMIJA E — 449, 450, 469, 572, 587, 590, 592, 594, 608, 612, 719, 764, 765, 766, 791.

GRUPA ARMIJA F —449, 450, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475 , 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491.

GVOZDENA GARDA — 326, 336, 488, 636, 686.

H

»HERMANN GÖRING WERKE«, krupni nacistički privredni koncern — 120, 348, 624.

HITLEROV GLAVNI STAN ILI KOMANDNO MESTO, UZ STALNO SEDISTE KANCELARIJE FIRERA RAJHA U BERLINU I POZNATIH DVORACA NA PRIMER U BERH-TESGADENU, KLESHEIMU I DRU-GIM, NAJDUŽE SE NALAZIO U TO-KU RATA NA ISTOKU U CENTRI-MA BLIŽE FRONTU U VINICI U UKRAJINI I U ISTOČNOJ PRUS-KOJ KOD GRADA RASTENBURGA U WOLFSCHANZE (Vučijoj jami) — 57, 248, 301, 308, 327, 328, 340, 347, 391, 416, 451, 453, 506, 511, 545, 546, 591, 618, 621, 722.

HOLANDANI, HOLANDIJA — 84.

HONVED, ORUŽANE SNAGE MA-ĐARSKE — 133, 304, 371, 473, 476, 478, 485, 622, 625, 627, 629, 646, 654, 714, 756.

»HRISTO BOTEV« RADIO STA-NICA BRP (k) počela sa radom 17. jula 1942. godine iz Moskve — 252, 362, 509.

HRVATI, HRVATSKA — 11, 18, 19, 21, 23, 27, 42, 43, 55, 57, 62, 66, 88, 91, 94, 95, 99, 100, 101, 102, 118, 120, 134, 181, 200, 203, 208, 209, 212, 214, 220, 221, 224, 227, 228, 229, 230, 239, 240, 241, 242, 244, 245, 246, 252, 254, 258, 261, 297, 410, 415, 416, 431, 445, 449, 450, 451, 456, 499, 504, 524, 544, 545, 547, 549, 552, 553, 554, 556, 557, 632, 633, 715, 718, 723, 725, 728, 731, 732, 742, 762, 770.

HRVATSKA SELJAČKA STRAN-
KA — 43, 99, 450, 451, 721, 723.
»HRVATSKI RUDNICI I TOPIONI-
CE DD« — 180.
»HRVATSKO ALUMINIJUMSKO
DD« — 180.
»HUSKY« (HAŠKI) ŠIFRA ZA PRI-
PREME ISKRCAVANJA SAVEZNIKA
U ITALIJI — 516.

I

INDIJCI, INDIJA — 31.
IRAČANI, IRAK — 47, 49, 171.
IRANCI, IRAN — 83, 169, 170, 372,
373.
»IG FARBENINDUSTRIE AG« IN-
DUSTRIJSKI KONCERN — 179, 365.
ISELJAVANJE FOLKSDOJCERA IZ
BUGARSKJE — 227.
ISELJAVANJE FOLKSDOJCERA IZ
GRČKE — 227.
ISELJAVANJE FOLKSDOJCERA IZ
JUGOSLAVIJE — 227, 727, 728, 729,
730, 731, 734.
ISELJAVANJE FOLKSDOJCERA IZ
MAĐARSKJE — 732, 733, 734, 735.
ISELJAVANJE FOLKSDOJCERA IZ
RUMUNIJE — 726, 727, 731, 733.
ISKRCAVANJE SAVEZNIČKIH
SNAGA NA SICILIJU — 505.
ITALIJANI, ITALIJA — 15, 17, 18,
19, 20, 21, 22, 23, 24, 33, 34, 35, 36, 37,
38, 39, 41, 43, 54, 56, 60, 62, 63, 81, 88,
89, 90, 94, 97, 101, 102, 103, 119, 122,
123, 124, 125, 127, 133, 134, 148, 156,
157, 163, 167, 181, 182, 184, 198, 199,
201, 203, 204, 207, 209, 210, 215, 216,
217, 218, 219, 222, 223, 226, 227, 228,
238, 241, 242, 243, 244, 245, 252, 253,
259, 268, 269, 272, 273, 274, 275, 276,
277, 279, 294, 297, 299, 302, 306, 309,
315, 317, 319, 331, 343, 344, 347, 359,
360, 367, 381, 394, 399, 401, 405, 408,
409, 410, 411, 412, 414, 416, 417, 418,
420, 425, 426, 428, 432, 434, 435, 439,
440, 444, 447, 448, 449, 450, 452, 453,
454, 455, 456, 468, 469, 473, 477, 483,
485, 486, 488, 489, 494, 495, 496, 497,
498, 506, 510, 511, 515, 517, 518, 521,
522, 528, 530, 531, 532, 539, 543, 553,
558, 559, 561, 572, 581, 592, 599, 610,
614, 618, 620, 628, 629, 634, 635, 647,
673, 689, 702, 703, 708, 720, 721, 744,
745, 772, 773, 782, 790, 794, 796.

J

JAPANCI, JAPAN — 15, 82, 84, 324.

JAŠKO-KISINJEVSKA OPERACI-
JA CRVENE ARMIJE- avgust 1944.
godine — 577, 579, 591, 685.

JEDANAESTA DIVIZIJA NOV I
POJ — 578.

JEDANAESTA ITALIJANSKA AR-
MIJA — 422, 440, 458.

JEDANAESTA NEMAČKA DIVIZI-
JA — 144, 458, 462, 292.

JEVREJI — 10, 45, 57, 58, 88, 118,
300, 479, 482, 630, 631, 793.

JEVREJI, PROGONI I NJIHOVO
UNIŠTAVANJE U BUGARSKOJ —
503, 506, 510, 538, 633, 641, 642, 643,
644, 645.

JEVREJI, PROGONI I NJIHOVO
UNIŠTAVANJE U GRČKOJ — 634,
635, 636.

JEVREJI, PROGONI I NJIHOVO
UNIŠTAVANJE U JUGOSLAVIJI —
503, 631, 634, 635, 636, 667.

JEVREJI, PROGONI I NJIHOVO
UNIŠTAVANJE U MAĐARSKOJ —
614, 622, 624, 627, 630, 631, 645, 646,
647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654,
655, 656.

JEVREJI, PROGONI I NJIHOVO
UNIŠTAVANJE U RUMUNIJI — 490,
636, 637, 638, 639, 640, 641.

»JUGOISTOČNO RUDARSKO IAZ-
BESTNO AKCIONARSKO DRUŠTVO
U BEOGADU« — 255.

JUGOSLOVENI, JUGOSLAVIJA —
6, 7, 8, 10, 11, 17, 18, 19, 20, 21, 24, 25,
26, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 38, 39,
40, 41, 42, 44, 45, 46, 47, 51, 52, 53, 54,
55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 82,
84, 85, 91, 98, 101, 104, 119, 120, 124,
127, 130, 133, 134, 138, 140, 147, 156,
157, 159, 164, 177, 178, 179, 182, 183,
185, 186, 200, 203, 204, 208, 211, 214,
216, 218, 221, 222, 223, 226, 230, 231,
236, 240, 242, 244, 245, 246, 250, 251,
254, 255, 256, 261, 268, 269, 272, 276,
278, 282, 293, 294, 349, 350, 354, 361,
363, 365, 397, 398, 401, 406, 408, 409,
410, 411, 412, 414, 416, 418, 419, 421,
422, 425, 432, 438, 440, 441, 442, 443,
444, 448, 449, 450, 451, 454, 456, 458,
464, 467, 468, 471, 475, 485, 496, 499,
500, 502, 504, 506, 511, 522, 527, 528,
529, 530, 531, 539, 540, 541, 542, 543,
546, 548, 549, 558, 559, 562, 563, 565,
566, 567, 569, 572, 573, 574, 575, 576,
580, 581, 582, 587, 591, 592, 596, 598,
601, 605, 606, 608, 618, 633, 634, 642,
651, 672, 687, 691, 694, 697, 700, 702,
703, 706, 710, 714, 716, 717, 718, 719,
720, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 735,
736, 737, 738, 739, 740, 745, 748, 749,

756, 760, 766, 771, 773, 774, 780, 787, 788, 789, 790, 791, 793, 794.

JUGOSLOVENSKA ARMIJA — 720, 726, 764, 765, 768, 770, 773, 774, 784, 793, 794, 795.

JUGOSLOVENSKA MUSLIMANSKA ORGANIZACIJA — 43.

K

KAIRSKI PREGOVORI EAM I GRČKE IZBEGLICKE VLADE, avgusta 1943. godine — 580.

KANADANI, KANADA — 282.

»KANE« (CANNAE), SIFRA NE-MAČKE OPERACIJE U SLAVONIJI I VOJVODINI PROTIV NOV I POJ, polovinom 1944. godine — 618.

KAPITULACIJA KRALJEVINE GRČKE, april 1941. godine — 15.

KAPITULACIJA KRALJEVINE JUGOSLAVIJE, april 1941. godine — 15.

KAPITULACIJA FASISTIČKE ITALIJE, 9. septembra 1943. godine — 7, 8, 408, 443, 454, 468, 482, 530, 531, 539, 613, 614, 615.

KALINOVAČKI NOP ODRED — 205.

KINEZI, KINA — 198, 407.

KOLUBARSKI NOP ODRED — 106.

"KOMANDA JUGOISTOKA SA SE-DISTEM U SOLUNU od juna 1941. godine — 45, 94, 106, 112, 122, 126, 208, 209, 211, 215, 218, 224, 227, 230, 233, 238, 240, 242, 247, 248, 249, 251, 263, 269, 363, 364, 418, 424, 425, 426, 439, 445, 509, 539, 543, 544, 557, 559, 561, 563, 575, 577, 586, 591, 593, 596, 618, 697, 721.

KOMESARSKA VLADA U SRBIJI — 44, 94.

KOMITET MAĐARSKOG NAROD-NOOSLOBODILAČKOG USTANKA — 759.

KOMUNISTIČKA INTERNACIONALA — 430, 509, 602.

KOMUNISTIČKA PARTIJA AL-BANIJE — 600, 602.

KOMUNISTIČKA PARTIJA GRČKE — 9, 128, 131, 261, 262, 264, 267, 276, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 588.

KOMUNISTIČKA PARTIJA JUGOSLAVIJE — 58, 85, 86, 102, 114, 117, 120, 219, 223, 397, 423, 557, 561, 602, 718, 787.

KOMUNISTIČKA PARTIJA MAĐARSKE — 139, 140, 291, 295, 296, 470, 471, 482, 483, 626.

KOMUNISTIČKA PARTIJA RUMUNIJE — 148, 149, 150, 322, 323, 491 492, 675, 682, 684, 685.

KONFERENCIJA MINISTARA INOSTRANIH POSLOVA SSSR I VELIKE BRITANIJE, decembra 1941 — 84.

KONTINENTALE ÖL AG, NACISTIČKI NAFTNI KONCERN — 152, 745.

KOSMAJSKI NOP ODRED — 113.

KOZARČANI, KOZARA — 219, 224—226.

KRALJEVAČKI NOP ODRED — 107, 110, 113.

KRIMSKA KONFERENCIJA (od 4—11. februara 1945. godine u Jalti na Krimu) — 779.

KRUP, INDUSTRIJSKI KONCERN — 64.

KUCOVLASI — 30, 31.

L

LEGITIMISTI, PRISTALICE KRALJA ZOGUA U ALBANIJI — 561, 604, 610, 611.

LOMBARDIJA, ITALIJANSKA DIVIZIJA — 454.

LUKSEMBURG — 84.

LJ

LJUBLJANSKA PROVINCIJA — 41.

LJOTIČEVCI, ZBOR — 44, 411, 558, 559, 574.

M

MAĐARI, MAĐARSKA — 9, 10, 17, 18, 19, 21, 24, 27, 28, 29, 30, 39, 40, 42, 51, 52, 53, 54, 60, 61, 64, 66, 67, 68, 69, 84, 87, 90, 94, 95, 97, 100, 106, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 146, 148, 150, 154, 156, 177, 179, 180, 184, 282, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 318, 319, 320, 321, 324, 325, 326, 327, 328, 330, 331, 332, 333, 335, 337, 342, 399, 401, 402,

451, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 485, 494, 495, 496, 498, 507, 508, 509, 511, 524, 528, 540, 558, 567, 613, 614, 615, 616, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 633, 634, 641, 642, 644, 645, 646, 647, 648, 651, 652, 653, 655, 656, 672, 676, 679, 680, 686, 687, 701, 710, 714, 717, 720, 722, 725, 727, 731, 732, 733, 734, 735, 737, 740, 742, 746, 747, 748, 756, 757, 759, 760, 770, 776, 790, 792, 793, 794, 795.

MAĐARSKI NACIONALNI FRONT, osnovan 2. decembra 1944. godine u Segedinu — 760.

MAJEVICKI NOP ODRED — 219.

MAKEDONCI, MAKEDONIJA — 10, 18, 20, 29, 30, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 45, 58, 60, 63, 89, 91, 122, 124, 127, 130, 131, 252, 257, 263, 268, 349, 354, 356, 359, 361, 365, 367, 386, 400, 437, 447, 453, 458, 464, 504, 505, 508, 558, 590, 594, 601, 603, 604, 608, 613, 614, 633, 634, 635, 642, 643, 688, 691, 697, 700, 720, 742, 743, 744.

»MANFRED WEISS« INDUSTRIJSKI KONCERN U MAĐARSKOJ — 624, 654.

»MARGARET« SIFRA PRIPREMA ZA OKUPACIJU MAĐARSKE, marta 1944. godine — 9, 615, 618, 619, 791, 792.

»MAORT« AKCIONARSKO DRUŠTVO ZA NAFTU U MAĐARSKOJ — 142, 315.

MARKE (MARCHE), ITALIJANSKA DIVIZIJA — 435.

MEMORANDUM NARODNOG ODBORA MUSLIMANA BOSNE I HERCEGOVINE PRISTALICA AUTONOMNOG POKRETA — 548, 549.

MEKSIKANCİ, MEKSIKO — 148.

MILESEVSKI ČETNIČKI KORPUS — 578.

MOSKOVSKA KONFERENCIJA, održana od 19—30. oktobra 1943. godine — 536, 541, 674, 703, 704, 708.

MURĐE (MURGE) ITALIJANSKA DIVIZIJA — 23, 58, 57, 99, 100, 203, 209, 221, 222, 242, 414, 415, 426, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 557, 573, 574, 762.

MUSLIMANI — 441, 718

MUSLIMANSKA MILICIJA — 243, 415, 554, 555, 556.

MUSLIMANSKA VOJSKA HUSKE MILJKOVIĆA — 553, 554, 555, 556.

MUSLIMANSKI OSLOBODILAČKI POKRET MUHAMEDA PANDŽE — 556.

NACIONALNI OMLADINSKI KOMITET OTECESTVENOG FRONTA BUGARSKE — 509.

NACIONALNO DEMOKRATSKI FRONT RUMUNIJE — 682, 685.

NACIONALNO LIBERALNA PARTIJA RUMUNIJE — 325, 486, 492.

NACIONALNA SELJAČKA (ZEM-LJORADNIČKA ILI CARINISTIČKA) PARTIJA RUMUNIJE — 325, 336, 486, 492, 674.

NACIONALNA SELJAČKA PARTIJA MAĐARSKE — 295, 759.

NAPAD NEMAČKE NA SSSR, POHOD NA ISTOK (po planu »Barbarosa« 22. juna 1941. godine) — 13, 15, 17, 19, 27, 32, 36, 38, 46, 49, 51, 59, 66, 67, 68, 79, 80, 131, 132, 159, 177.

NARODNA SKUPŠTINA MAĐARSKE — 760.

NARODNA SKUPŠTINA REPUBLIKE TURSKE — 173, 378.

NARODNI FRONT RUMUNIJE — 169.

NARODNOOSLOBODILACKA PARTIZANSKA I DOBROVOLJAČKA VOJSKA JUGOSLAVIJE NOP I DVJ — 206, 209, 210, 214, 215, 217, 223, 224, 236, 239, 240, 241, 242, 245, 246, 259.

NARODNOOSLOBODILACKA USTANIČKA ARMIJA BUGARSKE — NOVA — 509, 700.

NARODNOOSLOBODILACKA VOJSKA ALBANIJE — 541, 542, 598, 601, 602, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613.

NARODNOOSLOBODILACKA VOJSKA I PARTIZANSKI ODREDI JUGOSLAVIJE, NOV I POJ, — VRHOVNI STAB NOV I POJ, NARODNOOSLOBODILACKI POKRET NOP, KAO NOSEČA TEMATSKA ODREDNICA SREĆE SE KROZ ČITAV TEKST NA VELIKOM BROJU STRANICA.

NARODNJAČKA PARTIJA BUGARSKE — 693.

NEMCI, NEMAČKA, TREĆI RAJH, KAO TEMELJNA ODREDNICA SREĆE SE KROZ ČITAV TEKST.

NEMAČKA VRHOVNA KOMANDA, OKV (Oberkommando der Wehrmacht, OKW).

NEMACKO-ITALIJANSKA MISIJA ZA TRANSILVANIJU — 307, 312, 331.

NEZAVISNA DRŽAVA HRVAT-
SKA, NDH — 8, 9, 18, 19, 20, 21, 22,
23, 26, 42, 45, 53, 54, 55, 56, 57, 58,
59, 60, 62, 72, 86, 87, 88, 89, 90, 94,
95, 97, 99, 119, 120, 121, 122, 134, 150,
156, 179, 180, 181, 182, 184, 189, 201,
203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210,
211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218,
222, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 236,
238, 239, 240, 241, 244, 245, 246, 248,
249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 259,
260, 268, 269, 279, 302, 330, 400, 408,
409, 410, 414, 415, 418, 419, 424, 425,
432, 435, 444, 445, 449, 450, 451, 452,
454, 456, 543, 544, 546, 547, 548, 549,
552, 554, 555, 556, 557, 559, 560, 564,
566, 567, 569, 576, 577, 632, 688, 715,
717, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725,
726, 728, 729, 730, 738, 771, 760, 762,
764, 765, 766, 772, 791, 794.
NEZAVISNA PARTIJA MALIH
POSEDNICA MAĐARSKE — 139,
140, 295.
NIRNBERŠKI ZAKONI PROTIV
JEVREJA (Nürnberger Gesetze) —
631.
NOJBAHEROV PLAN VELIKO-
SRPSKE FEDERACIJE — 558, 559,
560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567,
568, 714.
NORVEŽANI, NORVEŠKA — 84,
603.

O

ODLUKE KONFERENCIJE U JAL-
TI — 613.
ODLUKE MEĐUNARODNE KON-
FERENCIJE U MONTREU O PLO-
VIDBI KROZ MOREUZE, BOSFOR I
DARDANELE — 168.
OPERATIVNA GRUPA DIVIZIJA
POD NEPOSREDNIM RUKOVOĐE-
NJEM VRHOVNOG ŠTABA NOV I
POJ, u prvoj polovini 1943. godine
— 71.
OPERATIVNA GRUPA (2. prole-
terska i 5. udarna divizija) u prodoru
preko Lima u Srbiju u proleće 1944.
godine — 578.
OPERACIJE VERMAHTA PROTIV
NOP U SRBIJI u jesen 1941. godine.
OPUNOMOĆENIK RAJHA ZA PRI-
VREDU NA JUGOISTOKU — 100.
ORGANIZACIJA TOT (Totd) — 107.
OSAMNAESTA SS PANCER GRE-
NADIRSKA DIVIZIJA — 623.
OSMA BRITANSKA ARMIJA —
379, 394.

OSMA ITALIJANSKA ARMIJA —
199.
OSOVINA RIM—BERLIN — 7, 19,
24, 25, 30, 31, 32, 36, 39, 41, 42, 43,
48, 50, 53, 66, 81, 136, 138, 139, 144,
148, 150, 153, 154, 158, 162, 164, 170,
177, 203, 206, 207, 217, 230, 239, 244,
245, 247, 249, 250, 267, 268, 270, 273,
274, 276, 277, 279, 293, 295, 298, 299,
302, 303, 310, 312, 314, 321, 325, 328,
329, 330, 332, 336, 341, 344, 374, 350,
353, 356, 361, 363, 369, 370, 378, 379
398, 400, 406, 408, 412, 415, 416, 432
441, 447, 449, 453, 461, 473, 475, 476*
480, 482, 484, 485, 486, 487, 488, 500
501, 502, 516, 517, 518, 519, 521, 522,
523, 524, 526, 527, 528, 550, 558, 580,
582, 604, 606, 612, 622, 631, 638, 639,
645, 651, 687, 789, 794.
OTEČESTVENI FRONT BUGAR-
SKE — 362, 508, 509, 514, 592, 693,
698, 707.
»OVERLORD«, šifra za plan pripre-
ma saveznika za otvaranje drugog
fronta u Francuskoj — 516.
OZRENSKI NOP ODRED — 205,
206, 219.

P

PAKT O VEČNOM PRIJATELJ-
STVU KRALJEVINA JUGOSLAVI-
JE I BUGARSKE — 32.
PANTURANSKI POKRET — 172,
173, 381, 382, 383, 384, 385.
PARMA, ITALIJANSKA DIVIZI-
JA — 598.
PARTIJA MIRA MAĐARSKE —
471, 483.
PARTIJA MALIH POSEDNIKA
MAĐARSKE — 138, 139, 474, 483,
626, 759.
PARTIJA PREPORODA MAĐAR-
SKE — 472, 476, 616, 624, 628.
PARTIJA STRELASTIH KRSTO-
VA MAĐARSKE — 472, 476, 477, 482,
483, 616, 624, 628, 630, 656.
PATRIOTSKI ANTIFAŠISTIČKI
FRONT RUMUNIJE — 492, 493, 497,
675.
PEEA (Politiki Epitropi Ethnikis
Apelevtherosis). Politički komitet na-
cionalnog oslobođenja — 468, 587, 588.
PERUDA (PERUGIA) italijanska
divizija — 435, 455, 598.
PETA NOU DIVIZIJA — 573, 574,
578.
PETA BUGARSKA ARMIJA —
122, 691, 698.

PETA PROLETERSKA BRIGADA — 223.
PETI SS BRDSKI NEMAČKI KOR-
PUS — 450, 552, 556.
PETNAESTI SS BRDSKI NEMAČ-
KI KORPUS — 450, 571, 767.
PINEROLO, ITALIJANSKA DIVI-
ZIJA — 581.
PODRINJSKI NOP ODRED — 106.
POHOD GRUPE PROLETERSKIH
BRIGADA POD RUKOVODSTVOM
VRHOVNOG ŠTABA U BOS. KRA-
JINU — 226, 229, 239.
PORTUGALCI, PORTUGALIJA —
489.
POSAVSKI NOP ODRED — 113,
114.
POLJACI, POLJSKA — 82, 84, 240,
634, 635, 638, 642, 647, 652.
POŽEŠKI ČETNIČKI KORPUS —
578.
PREGOVORI PREDSTAVNIKA
NOV I POJ I VERMAHTA u proleće
1943. godine — 8, 43.
PRIVREDNO-TRGOVINSKI OD-
NOSI NEMAČKE I ALBANIJE —
743, 744, 745, 746.
PRIVREDNO-TRGOVINSKI OD-
NOSI NEMAČKE I BUGARSKE —
162, 163, 164, 180, 181, 182, 364, 365,
366, 367, 368, 369, 752, 753.
PRIVREDNO-TRGOVINSKI OD-
NOSI NEMAČKE I GRČKE — 182,
183, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267,
268, 269, 270, 271, 272, 73, 274, 275,
276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283,
743, 744, 745.
PRIVREDNO-TRGOVINSKI OD-
NOSI NEMAČKE I JUGOSLAVIJE
— 178, 179, 180, 181, 182, 183, 249, 250,
251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258,
259, 260, 261, 735, 736, 737, 738, 739,
740, 741, 742.
PRIVREDNO-TRGOVINSKI OD-
NOSI NEMAČKE I MAĐARSKE —
142, 143, 183, 184, 314, 315, 316, 317,
318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325,
326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 746,
747, 748.
PRIVREDNO-TRGOVINSKI OD-
NOSI NEMAČKE I RUMUNIJE —
151, 152, 153, 337, 338, 339, 340, 341,
342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 681,
748, 749, 750, 751, 752.
PRIVREDNO-TRGOVINSKI OD-
NOSI NEMAČKE I TURSKE — 173,
174, 175, 176, 177, 182, 183, 184, 385,
386, 387, 388, 389, 753, 754, 755, 756.

PRIVREMENA VLADA DEMOK-
RATSKE REPUBLIKE ALBANIJE,
formirana 23. oktobra 1944. godine
— 613.
PRVI PROLETERSKI KORPUS —
578.
PRODOR 12. KORPUSA NOV I
POJ PREKO DRINE U ZAPADNU
SRBIJU u septembru 1944. godine —
578.
PRODOR OPERATIVNE GRUPE
(2. proleterska i 5. udarna divizija)
preko Lima u Srbiju u aprilu i maju
1944. godine — 578.
PRVA ARMIJA JA — 578.
PRVA BRDSKA NEMAČKA DIVI-
ZIJA — 426, 429, 434, 435, 436, 607.
PRVA BUGARSKA ARMIJA —
701.
PRVA KOSOVSKA NOU BRIGA-
DA — 606.
PRVA MAĐARSKA ARMIJA —
756, 758, 759.
PRVA PROLETERSKA NOU BRI-
GADA — 190, 200, 205, 206, 219, 220
PRVA PROLETERSKA NOU DIVI-
ZIJA — 423, 535, 578.
PRVA TENKOVSKA NEMAČKA
DIVIZIJA — 463.
PRVI SUMADIJSKI NOP ODRED
— 110.
PULJE (PUGLIE) ITALIJANSKA
DIVIZIJA — 598.

R

RAĐEVAČKI PARTIZANSKI BA-
TALJON — 106.
»RAUDNAP« PRETHODNA ŠIFRA
ZA PRIPREMU DRUGOG FRONTA
U FRANCUSKOJ — 516.
»REICHSGRUPPE — INDUSTRIE«
NACISTIČKA INDUSTRIJSKA ASO-
CIJACIJA — 179.
»REICHSWERKE A. G. — ALPINE
MONTANBETRIEBE »HERMAN GE-
RING« — 258, 365.
»RIMSKI UGOVORI« IZMEĐU
ITALIJE I NDH od 18. maja 1941. go-
dine — 23.
ROMANJSKI NOP ODRED — 219.
ROMI, PROGONI I STRADANJA
— 58, 118
RUMUNI, RUMUNIJA — 9, 17, 26,
27, 28, 29, 30, 31, 131, 132, 133, 134,
136, 137, 140, 142, 143, 144, 145, 146,
147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 156,

178, 179, 180, 182, 184, 281, 282,293,
294, 296, 297, 298, 299, 303, 304,305,
306, 307, 308, 309, 311, 312, 314,318,
321, 322, 323, 324, 325, 326, 327,328,
329, 332, 333, 334, 336, 337, 338,339,
340, 341, 342, 343, 344, 345, 346,347,
348, 352, 399, 400, 401, 409, 457,472,
473, 480, 485, 487, 488, 489, 490,491,
492, 493, 494, 495, 496, 497, 498,507,
508, 509, 510, 511, 512, 524, 528,540,
558, 567, 591, 592, 597, 614, 615,616,
617, 618, 623, 627, 628, 629, 636,637,
638, 640, 641, 644, 647, 648, 656,671,
672, 673, 675, 677, 678, 679, 680,682,
683, 684, 685, 686, 687, 690, 694,697,
710, 714, 716, 718, 722, 723, 726,727,
730, 731, 732, 733, 746, 748, 750,751,
755, 776, 786, 789, 791, 792, 793,795.

S

SABIRNI LOGOR U KLENKU, SREM
— 107.

SAVETOVANJE RUKOVODILACA
NOP JUGOSLAVIJE U STOLICAMA
29. septembra 1941. godine — 104.

SAVEZ KOMUNISTIČKE OMLA-
DINE JUGOSLAVIJE, SKOJ — 58,
117.

SAVEZ PATRIOTA RUMUNIJE —
675.

SAVEZ SOVJETSKIH SOCIJALIS-
TIČKIH REPUBLIKA, SSSR, SOV-
JETI, RUSI — 16, 31, 32, 36, 42, 46,
48, 49, 51, 52, 62, 66, 67, 68, 69, 70,
79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 87, 97, 99,
100, 119, 122, 131, 132, 133, 136,137,
139, 143, 144, 146, 147, 148, 149,150,
153, 154, 155, 156, 159, 162, 165,166,
167, 168, 169, 170, 171, 172, 178,188,
195, 196, 198, 200, 202, 294, 295,297,
298, 301, 304, 306, 307, 314, 322,324,
325, 326, 330, 333, 335, 336, 338,341,
349, 352, 354, 355, 356, 358, 361,362,
363, 370, 371, 372, 373, 374, 375,376,
377, 378, 379, 380, 381, 382, 383,400,
401, 405, 406, 407, 413, 415, 440,459,
460, 470, 474, 477, 479, 480, 481,483,
484, 485, 486, 489, 490, 492, 493,495,
496, 497, 498, 499, 500, 502, 503,507,
508, 512, 514, 515, 516, 517, 518,519,
520, 521, 522, 523, 524, 525, 526,527,
528, 529, 530, 531, 536, 541, 548,550,
579, 580, 589, 592, 593, 594, 604,614,
615, 616, 617, 620, 622, 628, 729,630,
636, 637, 645, 650, 654, 671, 673,674,
675, 676, 677, 678, 679, 680, 683,684,
687, 688, 689, 690, 691, 693, 695,696,
697, 698, 702, 703, 704, 706, 708,709,
710, 711, 712, 713, 715, 718, 719,721,
725, 726, 751, 753, 754, 755, 756,757,
760, 766, 768, 787, 789, 790, 792,795,

SAVEZNIČKA KOALICIJA TRIJU
VELIKIH SILA SSSR, SAD I VELI-
KE BRITANIJE — 408, 481, 561, 562.

SAVEZNIČKA KOMANDA ZA
SREDNJI ISTOK — 588, 589, 611.

SAVEZNIČKE VOJNE MISIJE PRI
ŠTABU DRAŽE MIHAILOVIČA —
429, 447, 460.

SEDMA BUGARSKA DIVIZIJA —
504.

SEDAMNAESTA NOU DIVIZIJA
— 578.

SEDMA GARDIJSKA ARMIJA
CRVENE ARMIJE — 759.

SEDMA SS »PRINC EUGEN« DI-
VIZIJA — 235, 435, 439, 452, 499, 552.

SEDAMSTO ČETRNAESTA NE-
MACKA DIVIZIJA — 97, 224, 245.

SEDAMSTO ČETVRTA NEMAČKA
DIVIZIJA — 97, 218, 230, 431.

SEDAMSTO OSAMNAESTA NE-
MACKA DIVIZIJA — 97, 101, 105,
205, 215.

SEDAMSTO SEDAMNAESTA NE-
MACKA DIVIZIJA — 97, 230, 241,
248, 423.

SIRIJA, SIRIJCI — 169.

SJEDINJENE AMERIČKE DRŽA-
VE (SAD, AMERIKA) — 16, 32, 82,
84, 134, 138, 142, 148, 174, 176, 195,
248, 255, 267, 270, 296, 299, 303, 324,
332, 354, 355, 362, 371, 379, 380, 385,
389, 406, 408, 413, 438, 467, 472, 474,
480, 481, 483, 490, 495, 497, 498, 502,
507, 508, 514, 516, 519, 521, 524, 531,
536, 540, 541, 542, 548, 549, 550, 590,
592, 593, 614, 615, 616, 620, 638, 663,
674, 675, 703, 711, 715, 760, 768, 789.

SLOVACI, SLOVAČKA — 31, 40,
133, 137, 140, 303, 330, 615, 626.

SLOVENCI, SLOVENIJA — 8, 10,
20, 21, 27, 41, 52, 53, 55,56, 72, 73, 85,
103, 118, 200, 207, 226, 229, 236, 239,
246, 247, 252, 255, 431, 437, 456, 633,
701, 717, 720, 726, 762, 765, 769, 770.

SLOVENI (panslavizam, slovenska
opasnost) — 30, 31, 53, 212, 297, 331,
334, 370, 487, 499, 518, 631, 672.

SMEDEREVSKI CETNCKI KOR-
PUS — 578.

SOCIJALDEMOKRATSKA PARTI-
JA BUGARSKJE — 352.

SOCIJALDEMOKRATSKA PARTI-
JA MAĐARSKJE — 139, 140, 295, 470,
474, 626, 759.

SOCIJALDEMOKRATSKA PARTI-
JA RUMUNIJE — 680, 682.

SOCIJALISTIČKA PARTIJA GRČ-
KE — 128.

SOE (Special Operations Executive), Uprava za specijalne operacije Velike Britanije — 264, 266, 429, 441, 442, 484, 675.

SOEG (Südosteuropa Gesellschaft), Društvo za jugoistočnu Evropu — 178, 179.

SRBI, SRBIJA — 8, 10, 18, 20, 23, 24, 26, 31, 32, 34, 35, 39, 43, 44, 45, 53, 54, 55, 57, 58, 60, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 110, 113, 114, 115, 116, 117, 119, 120, 121, 122, 147, 154, 155, 156, 157, 160, 177, 179, 181, 182, 184, 187, 201, 202, 203, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 214, 215, 217, 218, 220, 222, 223, 229, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 238, 240, 242, 243, 246, 248, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 291, 297, 302, 326, 327, 333, 349, 359, 367, 386, 397, 400, 401, 402, 409, 411, 412, 415, 419, 420, 425, 426, 428, 431, 436, 437, 439, 446, 447, 448, 449, 452, 453, 492, 499, 504, 506, 507, 524, 542, 549, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 594, 596, 597, 599, 600, 604, 607, 612, 631, 632, 633, 642, 671, 688, 691, 694, 697, 701, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 725, 738, 739, 742, 765, 766, 767, 769, 787, 791.

SREMSKI FRONT — 717.

SRPSKA DRŽAVNA STRAŽA — 95, 113, 118, 232, 233, 234, 235, 246, 411, 412, 452, 550, 559, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 725, 726, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774.

SPSKI DOBROVOLJAČKI KORPUS — 411, 412, 426, 439, 446, 558, 559, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 725, 726, 762, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774.

STO ČETRNAESTA NEMAČKA DIVIZIJA — 445, 452, 552.

STO ČETVRTA NEMAČKA DIVIZIJA — 426, 431, 463, 590.

STO OSAMNAESTA NEMACKA DIVIZIJA — 435, 436, 439.

STO SEDAMNAESTA NEMACKA DIVIZIJA — 435, 463, 592.

STO ŠEZDESET ČETVRTA NEMACKA DIVIZIJA — 97, 104, 105, 106, 122.

STO TRINAESTA NEMACKA DIVIZIJA — 98, 106, 110, 113, 114, 203.

STRELJANJE RODOLJUBA U KRAGUJEVCU oktobra 1941. godine 100 : 1 — 108.

STOTA NEMACKA DIVIZIJA — 439.

S

ŠEZDESET OSMI NEMACKI ARMIJSKI KORPUS — 463, 581.

SEZDESETDEVETI NEMACKI ARMIJSKI KORPUS — 450.

SEZDESETPRVI PUK BUGARSKE VOJSKE (učestvovao u bici na Sutjesci) — 504.

ŠESNAESTA DIVIZIJA NOV I POJ — 578.

ŠESNAESTA MAĐARSKA DIVIZIJA — 622.

ŠESTA OKLOPNA SS ARMIJA — 199, 760.

ŠESTA PROLETERSKA DIVIZIJA NOV I POJ — 571, 578.

ŠESTA PROLETERSKA ISTOCNOBOSANSKA BRIGADA — 221, 223.

STAB ZA VOJNU PRIVREDU SRBIJE — 44.

ŠPANJOLCI, SPANIJA — 133, 352, 489, 635, 678.

SVARC (»Schwarz«), nemački plan opkoljavanja Operativne grupe divizija Vrhovnog štaba NOV i POJ na Sutjesci u maju i junu 1943. godine — 411, 425, 431, 432, 434, 435, 436, 437, 438, 442, 499.

SVAJCARCI, SVAJCARSKA — 270, 624, 788.

Švedani, Švedska — 270, 635.

T

TAGMATA ASFALIAS (Nacionalni front). Bataljoni sigurnosti kvislinške grčke vlade — 582, 584, 597.

TAJNI PROTOKOL O PRIVREDNOJ SARADNJI NEMAČKE I NDH od 16. maja 1941. godine — 22, 62.

TATARI — 172, 173.

TAURINENZE, ITALIJANSKA DIVIZIJA — 435, 455.

TEHERANSKA KONFERENCIJA, od 28. novembra do 1. decembra 1943, godine — 537, 541, 562, 674, 703, 704, 705, 708, 791.

TOPLICKO-JABLANICKA operacija — 577.

TOT — 272, 360, 365, 634, 646, 740.

TRANSILVANSKI SPOROVI NAMETNUTI ODLUKAMA BEČKE ARBITRAŽE — 135, 136, 146, 147, 148,

301, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 494.
TREĆA PROLETERSKA SAN-
DZAČKA BRIGADA — 223.
TREĆA BUGARSKA ARMIJA —
700.
TREĆA NOU DIVIZIJA — 427, 433.
TREĆA RUMUNSKA ARMIJA —
144, 199, 333.
TREĆI KORPUS NOV I POJ —
572.
TREĆI UKRAJINSKI FRONT —
685, 701, 716.
TRIDESET PRVA SS GRENADIR-
SKA DIVIZIJA — 623.
TRIDESET SEDMA DIVIZIJA NOV
I POJ — 578.
TRIDESET ŠESTA DIVIZIJA NOV
I POJ — 578.
TRINAESTA SS» HANDŽAR« DI-
VIZIJA — 553u 554, 555, 556, 557, 566,
569, 662, 724.
»TRIO« I, II I III, ŠIFRE OPERA-
CIJA PROTIV NOV I POJ U ISTOČ-
NOJ BOSNI u proleće 1942. godine
— 219, 220, 221, 222, 223, 224.
TRISTO DEVEDESET DRUGA LE-
GIONARSKA (»PLAVA«) DIVIZIJA
— 547.
TRISTO ČETRDESET DRUGA NE-
MACKA DIVIZIJA — 97, 98, 104, 105,
106, 112, 113, 114, 119, 203, 206, 207.
TRISTO SEDAMDESET TREĆA
LEGIONARSKA (»TIGAR«) DIVIZI-
JA — 435, 547.
TRISTOTINE ŠEZDESET DEVETA
LEGIONARSKA (»VRAZIJA«) DIVI-
ZIJA — 241, 409, 547, 724.
TRISTO ŠEZDESET DEVETA PU-
KOVNIJA NDH, LEGIJA NA ISTOČ-
NOM FRONTU — 100.
TROJNI PAKT TOTALITARNIH
SILA NEMAČKE, ITALIJE I JAPA-
NA — 24, 28, 159, 168, 176, 178, 195,
198, 294, 296, 297, 303, 306, 325, 328,
334, 349, 350, 356, 359, 360, 367, 371,
400, 440, 480, 516, 541, 548, 620, 672,
682.
TURCI. TURSKA — 10, 32, 33,
38, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 85, 97,
101, 122, 127, 130, 139, 157, 158, 159,
162, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170
171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 182
183, 184, 248, 268, 272, 293, 348, 349.
350, 354, 356, 357, 358, 363, 365, 370,
371, 372, 373, 374, 376, 377, 378, 379,
380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387.
388, 389, 397, 400, 401, 402, 458, 468,
474, 475, 484, 495, 499, 500, 501, 502*
503, 505, 506, 515, 516, 517, 518, 519,
520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527.
528, 529, 530, 531, 539, 572, 581, 586,
590, 591, 627, 631, 636, 639, 640, 644,
645, 689, 690, 695, 696, 701, 702, 703,
704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711,
712, 713, 737, 742, 743, 753, 754, 755
792.
U
UGOVOR O KREDITU NEMAČKE
TURSKOJ od 31. decembra 1942. go-
dine — 385.
UKRAJINCI, UKRAJINA — 171.
196, 197, 199, 218, 309, 407, 626, 637,
642, 647, 676, 680, 685.
USTANAK PROTIV OKUPATORA
U GRČKOJ — 161.
USTANCI PROTIV OKUPATORA
U ZEMLJAMA U JUGOSLAVIJI —
8, 86, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99.
101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108,
109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116,
117, 118.
UZIČKI ČETNIČKI KORPUS —
578.
UZIČKA REPUBLIKA (Oslobodena
teritorija u zapadnoj Srbiji u jesen
1941. godine) — 104, 110, 112, 113, 114,
117, 209.
UZIČKI NOP ODRED — 113, 114.
UZIČKI RADNIČKI BATALJON —
114.
V
»VAIS« (WEISS) I I II, plan zim-
skih operacija protiv »Titove države«
u centralnim područjima Jugoslavije
izveden od januara do marta« 1943.
godine — 111, 415, 417, 418, 419, 420,
421, 424, 431, 436, 554.
VALJEVSKI NOP ODRED — 106,
113.
VELIKI NEMAČKI PRIVREDNI
PROSTOR (Grossraumwirtschaft) —
11, 23, 80.
VALJEVSKI ČETNIČKI KORPUS
— 578.
VENECIJA (VENEZIA) ITALIJAN-
SKA DIVIZIJA — 435.
VERMAHT (WEHRMACHT), NE-
MACKE ORUŽANE SNAGE — 5, 6,
7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15.
VERSAJSKI MIROVNI UGOVOR
— 24.
VISA KOMANDA 65 ZA NARO-
ČITU UPOTREBU U OKUPIRANOJ

SRBIJI u 1941. i 1942. godini — 91, 92, 94, 117, 204, 213.

VOJNOPRIVREDNI STAB ZA JU-
GOISTOK U BEOGRADU (od 1. maja
1942. — 250, 253, 543, 567, 576.

VOJNOPRIVREDNI STAB U ATI-
NI ZA GRČKU — 250.

VOJNOPRIVREDNI STAB U SO-
LUNU ZA SEVERNU GRČKU I MA-
KEDONIJU — 250.

VOMI (Volksdeutsche Miteistelle).
Glavni ured Rajha za brigu o folks-
dojčerima — 730.

VRHOVNI STAB NOV I POJ —
104, 113, 114, 119, 200, 205, 206, 219,
220, 245, 421, 422, 423, 424, 428, 429.

Z

ZAKON ZA ZAŠTITU NEMAČKE
KRVI I ČASTI (Gesetz zum Schutze
des deutschen Blutes und der deut-
schen Ehre) — 58, 631.

»ZELENASI« U CRNOJ GORI, SA-
RADNJA SA NEMCIMA I NDH —
561, 566, 576, 769.

ZELENI KADAR (muslimanska mi-
licija u Bosni i Hercegovini) — 553,
555, 556.

ZEMLJORADNIČKI FRONT RU-
MUNIJE — 682.

ZEMLJORADNIČKI SAVEZ BU-
GARSKE — 352.

ZIMSKE OPERACIJE PROTIV
NOV I POJ 1943/1944. godinu — 573,
574, 575, 576, 577, 578, 579.

ZLATIBORSKI ČETNIČKI KOR-
PUS — 578.

ZVENO, DEMOKRATSKA GRUPA
U POKRETU OTPORA U BUGAR-
SKOJ — 352, 392, 700.

S A D I 2 A J		
TREĆA KNJIGA		Strana
OD POHODA NA ISTOK JUNA 1941. DO PORAZA VERMAHTA KOD STALJINGRADA U ZIMU 1942/43.		
Uvod - - - -	- - - - -	5
UOČI NACISTIČKOG POHODA NA ISTOK -	- - - - -	15
1. Razbijanje i podela teritorije kraljevina Jugoslavije i Grčke i igre oko Nezavisne Države Hrvatske -	- - - - -	18
2. Satelitska Mađarska zaposeda delove jugoslovenske teritorije -	- - - - -	24
3. Neuspeli pokušaji Antoneskua da dobije delove razbijene Kra- ljevine Jugoslavije - - - - -	- - - - -	28
4. Bugarska teritorijalna proširenja na račun kraljevina Jugosla- vije i Grčke - - - - -	- - - - -	31
5. Podela teritorije Kraljevine Grčke - - - - -	- - - - -	35
6. Formiranje okupacionog i kvislinškog sistema na Balkanu -	- - - - -	39
7. Osiguranje osetljivog bokaprema Turskoj u vreme pokretanja pohoda na Istok - - - - -	- - - - -	46
8. Posebne mere za pacifikaciju Jugoistoka - - - - -	- - - - -	51
9. Privredne mere prema Jugoistoku posle aprilskog rata 1941. -	- - - - -	59
10. Poslednje pripreme za pohod na Istok - - - - -	- - - - -	66
11. Blok dokumentarnih fotografija - - - - -	- - - - -	71
Glava prva		
MESTO I ULOGA JUGOISTOČNE EVROPE U SENCI NEUSPELOG BLICKRIGA NA ISTOKU 1941. - - - - -		
1. Novo ratište na prostorimarazbijene Jugoslavije - - - - -	- - - - -	85
2. Pokušaj gušenja ustanka u Srbiji - - - - -	- - - - -	91
3. Problemi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i pokušaj njihovog rešavanja - - - - -	- - - - -	99
4. Nemačka ofanziva u Srbiji u jesen 1941. - - - - -	- - - - -	104
5. Rezultati političkih i vojnih angažovanja Rajha na jugosloven- skom području, sa posebnim osvrtom na stanje privrednih veza	- - - - -	119
		855

	Strana
6. Ratom premorena Grčka pod okupacijom sila Osovine do kraja 1941. ————— — — —	122
7. Hortijeva Mađarska u vreme zasnivanja »novog« poretka jugoistoku Evrope u drugoj polovini 1941. godine ——— —	na — 131
8. Neostvoreni Antoneskuovi planovi o prodoru na Istok —	— 143
9. Nemačko-bugarski odnosi od pohoda na Istok do poraza pod Moskvom ————— — — — — — —	153
10. Jačanje nemačko-turske saradnje u drugoj polovini 1941.	— 164
11. Osobnosti ekonomskih odnosa Nemačke i zemalja jugoistočne Evrope u drugoj polovini 1941. godine — — — — — — —	177
12. Blok dokumentarnih fotografija — — — — — — —	185

G l a v a d r u g a

BALKANSKO RATIŠTE U 1942. GODINI _ — — — —	— 195
1. Pokušaji okupatora da ugasi žarište NOP u istočnoj Bosni (januar i februar 1942. godine) — — — — — — — —	200
2. Neuspela operacija čišćenja u istočnoj Bosni i novi uspesi NOP početkom 1942. godine — — — — — — — —	206
3. Pripreme proletnjih operacija protiv NOP — — — — — — —	213
4. Nesporazumi među saveznicima u proletnjim operacijama protiv NOP u istočnoj Bosni — — — — — — — —	219
5. Kozarski partizanski bedem — — — — — — — — — —	224
6. Stari problemi odnosa Nemačka—NDH—Italija u novom ruhu 226	
7. Nedićeve pretnje demisijama — — — — — — — — — —	231
8. Još jedan neuspeh Vermahta uborbama protiv NOP i DVJ —	236
9. Posedanje i utvrđivanje »jugozapadne linije osiguranja« i novi neuspesi Nemaca — — — — — — — — — —	245
10. Privredna eksploatacija jugoslovenskog prostora — — — — —	249
11. Bezdušna eksploatacija Grčke — — — — — — — — — —	261
12. Blok dokumentarnih fotografija — — — — — — — — — —	284

G l a v a t r e ć a

SATELITSKE ZEMLJE I TURSKA U VREME NOVOG NACISTIČKOG POKUŠAJA PRODORA NA ISTOK U 1942. — — — —	— 293
1. Otpori hortijevske Mađarske novim pritiscima — — — — —	— — 294
2. Oružane pretnje oko arbitražne granice u Transilvaniji — — — — —	— — 304
3. Privreda Mađarske u vreme novih neuspeha na Istoku u 1942. godini ————— — — — — — — — —	— — 314
4. Konzervativna rumunska buržoazija najdosledniji saveznik cista u ponovljenom pohodu na Istok — — — — — — —	na- — — 321
5. Privredno angažovanje Rumunije u službi rata na Istoku u 1942.godini — — — — — — — — — — — —	— — 337
6. Bugarsko-nemački odnosi u 1942. — — — — — — — — — —	— — 348

	Strana
7. Anagažovanje privrednih potencijala Bugarske u novom pohodu Nemačke na Istok	364
8. Turska pred novim pritiscima Nemačke u 1942.	370
9. Neuspeh Nemačke da iskoristi panturanski pokret	381
10. Privredni odnosi Nemačke i Turske u 1942. godini	385
11. Blok dokumentarnih fotografija	390
12. Neke značajnije osobenosti odnosa Trećeg Rajha i zemalja ju-goistočne Evrope u prvoj fazi rata na istoku	397

ČETVRTA KNJIGA

TREĆI RAJH I ZEMLJE JUGOISTOČNE EVROPE (1943—1945)

G l a v a p r v a

OD PORAZA PRED STALJINGRADOM DO KAPITULACIJE ITALIJE 405

1. Mogućnost invazije anglo-američkih snaga na Balkanu i mere za njeno neutralisanje	408
2. Pregovori predstavnika Vermahta i NOV i POJ o razmeni za-robljenika	421
3. Neuspeh poslednjeg pokušaja opkoljavanja i uništavanja glav-nine snaga NOV i POJ	431
4. Raskid Italije sa Nemačkom i odjek njene kapitulacije na po-dručju Jugoistoka	443
5. Grčka na isturenoj liniji nemačke odbrane na Jugoistoku	456
6. Mađarsko-nemački odnosi u senci krupnih događaja na svet-skim ratištima u 1943. godini	469
7. Pogoršavanje odnosa nacističke Nemačke i satelitske Rumu-nije	485
8. Bugarska u ulozi glavnog Hitlerovog žandarma na Balkanu	499
9. Nemačko-turski odnosi u 1943. godini	515
10. Blok dokumentarnih fotosa	533

G l a v a d r u g a

OD KAPITULACIJE ITALIJE DO PRODORA CRVENE ARMIJE NA BALKAN (SEPTEMBAR 1943 — AVGUST 1944) — 539

1. Pokušaj okupatora da pronadu nove mogućnosti u borbi protiv NOV i POJ	543
2. Nojbaherova velikosrpska federacija — mamac za okupljanje kvislinga u istočnim delovima Jugoslavije	558
3. Prenošenje težišta NOR na istočne krajeve zemlje posle neus-pelog pokušaja Vermahta da zarobi Josipa Broza Tita i obez-glavi rukovodstvo NOP u Jugoslaviji u proleće 1944.	568
4. Grčki Narodnooslobodilački pokret između Nemaca i Britanaca u 1944. godini	579
5. Treći Rajh i Albanija — korišćenje Kosova za pridobijanje kvislinga u Albaniji	598

T A B L E O F C O N T E N T S	
III VOLUME	
	Page
I n t r o d u c t i o n — — — — —	5
O N T H E E V E O F N A Z I C A M P A I G N T O T H E E A S T — — — — —	15
1. D i s t r u c t i o n a n d d i v i s i o n o f t h e K i n g d o m s o f Y u g o s l a v i a a n d G r e e c e a n d g a m e s a r o u n d t h e I n d e p e n d e n t S t a t e o f C r o a t i a —	18
2. S a t e l l i t e H u n g a r y o c c u p i e s p a r t s o f Y u g o s l a v t e r r i t o r y — —	24
3. U n s u c c e s s f u l a t t e m p t s o f A n t o n e s c u t o g a i n p a r t s o f d e s t r o y e d Y u g o s l a v i a — — — — —	28
4. B u g a r i a n t e r r i t o r i a l e n l a r g e m e n t s o n t h e a c c o u n t o f t h e K i n g d o m s o f Y u g o s l a v i a a n d G r e e c e — — — — —	31
5. T e r r i t o r i a l d i v i s i o n o f t h e K i n g d o m o f G r e e c e — — — — —	35
6. F o r m a t i o n o f s a t e l l i t e a n d q u i s l i n g s y s t e m i n t h e B a l k a n s —	39
7. I n s u r a n c e o f t h e s e n s i t i v e s i d e t o w a r d s T u r k e y d u r i n g t h e c a m p a i g n t o t h e E a s t — — — — —	46
8. S p e c i a l m e a s u r e s f o r t h e p a c i f i c a t i o n o f t h e S o u t h e a s t — —	51
9. E c o n o m i c m e a s u r e s i n t h e S o u t h e a s t a f t e r t h e A p r i l w a r 1941	59
10. L a s t p r e p a r a t i o n s f o r t h e c a m p a i g n t o t h e E a s t — — — — —	66
11. B l o c o f d o c u m e n t a r y p h o t o g r a p h s — — — — —	71
C h a p t e r o n e	
P L A C E A N D R O L E O F S O U T H E A S T E R N E U R O P E I N T H E S H A D E O F U N S U C C E S S F U L B L I T Z K R I E G I N T H E E A S T I N 1941 — — —	79
1. N e w b a t t l e f i e l d o n l o c a t i o n s o f d e s t r o y e d Y u g o s l a v i a — — —	85
2. A t t e m p t s t o c r u s h t h e u p r i s i n g i n S e r b i a — — — — —	91
3. P r o b l e m s i n t h e I n d e p e n d e n t S t a t e o f C r o a t i a a n d a t t e m p t s t o s o l v e t h e m — — — — —	99
4. G e r m a n o f f e n s i v e i n S e r b i a i n t h e f a l l o f 1941 — — — — —	104
5. R e s u l t s o f R e i c h ' s p o l i t i c a l a n d m i l i t a r y e n g a g e m e n t s i n Y u g o s l a v r e g i o n s w i t h s p e c i a l a t t e n t i o n t o e c o n o m i c r e l a t i o n s — —	119
6. G r e e c e e x a u s t e d b y w a r u n d e r t h e A x i s o c c u p a t i o n u n t i l t h e e n d o f 1941 — — — — —	122
	859

	Page
7. Horthy's Hungary during the establishment of the »new order« in Southeastern Europe in the second half of 1941 — — —	131
8. Unfulfilled plans of Antonescu regarding the campaign to the East — — — — —	143
9. German-Bulgarian relations from the campaign to the East to the defeat at Moscow — — — — —	153
10. Strengthening of German-Turkish collaboration in the second half of 1941 — — — — —	164
11. Specifics in economic relations between Germany and the countries of Southeastern Europe in the second half of 1941 —	177
12. Bloc of documentary photographs — — — — —	185
C h a p t e r t w o	
BALKAN BATTLEFIELD IN 1942 — — — — —	195
1. Attempts of the occupator to crush the center of people's liberation movement in Eastern Bosnia (January and February of 1942) — — — — —	200
2. Unsuccessful operation of »cleaning up« in Eastern Bosnia and new successes of the people's liberation movement at the beginning of 1942 — — — — —	206
3. Preparations for spring operations against people's liberation movement — — — — —	213
4. Misunderstandings among Allies during spring operations in Eastern Bosnia — — — — —	219
5. Partizan bulwark on Kozara mountain — — — — —	224
6. Old problems in relations Germany — ISC — Italy in the new light — — — — —	226
7. Nedić's menaces with resignations — — — — —	231
8. One more failure of Vermacht in the struggle people's liberation movement — — — — —	236
9. Occupation and fortification of the »Yugoslav line of security« and new German failures — — — — —	245
10. Economic exploitation of Yugoslav territory — — — — —	249
11. Merciless exploitation of Greece — — — — —	261
12. Bloc of documentary photographs — — — — —	284
C h a p t e r t h r e e	
SATELLITE COUNTRIES AND TURKEY DURING NEW NAZI ATTEMPT TO PENETRATE TO THE EAST IN 1942 — — — — —	293
1. Resistance of Horthy's Hungary to new pressures — — — — —	294
2. Armed threats regarding the border of arbitration in Transylvania — — — — —	304
3. Hungarian economy during new failures in the East in 1942 — — — — —	314
4. Romanian conservative bourgeoisie — the most faithful Nazi ally during the repeated campaign to the East — — — — —	321
5. Economic engagement of Romania in service of the war in the East in 1942 — — — — —	337

	Page
6. Bulgarian — German relations in 1942 — — — —	348
7. Engagement of Bulgarian economic potentials in the new campaign to the East — — — —	364
8. Turkey facing new German pressures in 1942 — — — —	370
9. German failure to exploit proturanian movement — — — —	381
10. German-Turkish economic relations in 1942 — — — —	385
11. Bloc of documentary photographs — — — —	390
12. Some important characteristics in relations between the Third Reich and countries of Southeastern Europe during the first phase of the war in the East — — — —	397

IV VOLUME

Chapter one

FROM THE DEFEAT AT STALINGRAD TO THE ITALIAN CAPITULATION — — — — —	405
1. Possibility of Anglo-American invasion of the Balkans and measures of its prevention — — — —	408
2. Negotiations between Vermacht representatives and people's liberation movement and partizan units of Yugoslavia concerning the exchange of prisoners of war — — — —	421
3. Failure of the last attempt to encircle and destroy the majority of people's liberation movement and partizan units of Yugoslavia — — — — —	431
4. Italian break from Germany and the echo of its capitulation in the region of the Southeast — — — — —	443
5. Greece on the frontline of German defence in the Southeast — — — —	456
6. Hungarian-German relations in the light of great events on international battlefields in 1943 — — — — —	469
7. Aggravation of relations between Nazi Germany and satellite Romania — — — — —	485
8. Satellite Bulgaria in the role of Hitler's chief gendarme in the Balkans — — — — —	499
9. German-Turkish relations in 1943 — — — — —	515
10. Bloc of documentary photographs — — — — —	533

Chapter two

FROM ITALIAN CAPITULATION TO THE ARRIVAL OF THE RED ARMY TO THE BALKANS (SEPTEMBER 1943 — AUGUST 1944) — —	539
1. Occupator's attempt to strengthen quisling forces for the struggle against the people's liberation movement and partizan units of Yugoslavia — — — — —	543
Z. Neubacher's Great Serbian federation — the bate for the gathering of quislingin Eastern parts of Yugoslavia — — —	558
3. Transfer of the center of people's liberation war to eastern parts of the country after the unsuccessful attempt of Vermacht to captivate Josip Broz Tito and to decapitate the leadership of the people's liberation movement in Yugoslavia in the spring of 1944 — — — — —	568

	Page
4. Greek people's liberation movement between the Germans and the British in 1944 — — — — — — — — — —	57g
5. The Third Reich and Albania — the use of Kosovo to attract quisling in Albania — — — — — — — — — —	598
6. German occupation of Hungary — — — — — — — — — —	614
7. Persecutions and killings of Jews — — — — — — — — — —	630
8. Bloc of documentary photographs — — — — — — — — — —	657
C h a p t e r t h r e e	
FALL OF 1944 — CATASTROPHICAL FOR GERMAN UNITS IN SOUTHEASTERN EUROPE — — — — — — — — — —	671
1. Coming out of satellite Romania from Hitler's camp — — — — —	672
2. German-Bulgarian relations during the weakening of quisling forces — especially in annexed countries and liberation of Bulgaria — — — — — — — — — —	687
3. Turkey during the weakening of German Reich — — — — —	701
4. Critical fall of 1944 for the »new order« in Southern Europe — — — — —	713
5. Moving out of Volksdeutsche from the Southeast — — — — —	726
6. Greater exploration of Southeast European countries in the late phase of World War Two — — — — — — — — — —	735
7. Liberation of western parts of Hungary and Yugoslavia — — — — —	756
8. Bloc of documentary photographs — — — — — — — — — —	775
9. Conclusion — — — — — — — — — —	787
10. Registrar — — — — — — — — — —	811

I N H A L T

III BUCH

	Seite
Einleitung —————	5
VOR DEM NAZI-FELDZUG NACH DEM OSTEN ———	15
1. Zerschlagung und Zerteilung der Gebiete der Königreiche Jugoslawien und Griechenland und Ränkespiele um den Unabhängigen Staat Croatien —————	18
2. Das Satelliten-Ungarn okkupiert Teile jugoslawischer Gebiete	24
3. Misslungene Versuche Antonescus zur Gewinnung von Gebieten des zerschlagenen Königreichs Jugoslawien ———	28
4. Bulgarische Gebietsausdehnung auf Rechnung der Königreiche Jugoslawien und Griechenland — — — — —	31
5. Gebietsaufteilung des Königreichs Griechenland — —	35
6. Bildung des Besatzungs-und Quisling-Systems auf dem Balkan	39
7. Sicherung der empfindlichen Flanke zur Türkei während der Feldzugbewegung gegen den Osten — — — — —	46
8. Besondere Massnahmen für die Pazifizierung des Südostens —	51
9. Wirtschaftsmassnahmen gegenüber dem Osten nach dem Aprilkrieg 1941 — — — — —	59
10. Letzte Vorbereitungen für den Ostfeldzug — — — — —	66
11. Block von Dokumentarfotos — — — — —	71

1. K a p i t e l

PLATZ UND ROLLE SÜDOST-EUROPAS IM SCHATTEN DES IM OSTEN 1941 MISSGLÜCKTEN BLITZKRIEGES —————	79
1. Neue Kriegsschauplätze auf den zerschlagenen Gebieten Jugoslawiens — — — — —	85
2. Versuch zur Niederschlagung des Aufstandes in Serbien — — — — —	91
3. Probleme im unabhängigen Staat Croatien und Versuch ihrer Lösung — — — — —	99
4. Deutsche Offensiveim Herbst 1941 in Serbien — — — — —	104
	863

	Seite
5. Ergebnisse der politischen und militärischen Einsätze des Reiches auf jugoslawischem Gebiet mit einem besonderen Rückblick auf den Stand der Wirtschaftsverbindungen — —	— 119
6. Das zum Krieg gezwungene Griechenland unter der Besatzung der Achsenmächte bis Ende 1941 — — — — —	122
7. Hortys Ungarn während der Einführung der »Neuen« Ordnung im Südosten Europas in der zweiten Hälfte des Jahres 1941 —	131
8. Unverwirklichte Pläne Antonescus im Vorstoss nach Osten —	143
9. Deutsch-Bulgarische Beziehungen vom Ostfeldzug bis zur Niederlage vor Moskau — — — — —	153
10. Stärkung der Deutsch-Türkischen-Zusammenarbeit in der zweiten Hälfte 1941 — — — — —	164
11. Besonderheiten der ökonomischen Beziehungen Deutschlands und den Ländern Südost-Europas in der zweiten Hälfte 1941 —	177
12. Block von Dokumentarfotos — — — — —	185

2. K a p i t e l

DER BALKAN-KRIEGSSCHAUPLATZ IM JAHRE 1942 — — —	— 195
1. Versuch der Okkupanten zur Bekämpfung der Brandherdeder Volksbefreiungsbewegung (NOP) in Ost-Bosnien Januar und Februar 1942 — — — — —	200
2. Misslungene Säuberungsoperationen in Ost-Bosnien und neue Erfolge der Volksbefreiungsbewegung Anfang 1942 — — —	206
3. Vorbereitung der Frühjahrsoperationen gegen Volksbefreiungsbewegung — — — — —	213
4. Missverständnisse zwischen den Verbündeten in den Frühjahrsoperationen gegen der Volksbefreiungsbewegung in Ost-Bosnien — — — — —	219
5. Der Kozara-Partisanen-Wall — — — — —	224
6. Alte Probleme der Beziehungen Deutschland-Unabhängiger Staat Croatien-Italien in neuer Form — — —	226
7. Nedićs Demissionsdrohungen — — — — —	231
8. Ein weiterer Misserfolg der Wehrmacht in den Kämpfen gegen Volksbefreiungsbewegung und Freiwilligenheer Jugoslawien —	236
9. Einnahme und Festlegung der südwestlichen Sicherheitslinien und neue Erfolge der Deutschen — — — — —	245
10. Wirtschaftsausbeutung des jugoslawischen Gebietes — — —	249
11. Brutale Ausbeutung Griechenlands — — — — —	261
12. Block von Dokumentarfotos — — — — —	284

3. K a p i t e l

SATELITENLÄNDER UND DIE TÜRKEI WÄHREND DES NEUEN NAZISTISCHEN VORSTOSSVERSUCHS 1942 NACH OSTEN — — —	293
1. Widerstände von Hortys-Ungarn mit neuen Pressionen Berlins — — — — —	294

	Seite
2. Bewaffnete Drohungen wegen der Arbitragengrenze in Transilvanien — — — — — — — — — —	304
3. Die Wirtschaft Ungarns während der neuen Erfolge im Osten 1942 — — — — — — — — — —	314
4. Die konservative rumänische Bourgeoisie der konsequenteste Verbündete der Nazisten im erneuten Feldzug nach Osten —	321
5. Wirtschaftlicher Einsatz Rumäniens im Dienst des Krieges 1942 im Osten — — — — — — — — — —	337
6. Bulgarisch-deutsche Beziehungen 1942 — — — — — — — — — —	348
7. Einsatz der wirtschaftlichen Potentiale Bulgariens im neuen Ost-Feldzug Deutschlands — — — — — — — — — —	364
8. Die Türkei vor neuen Pressionen Deutschland 1942 — — — —	370
9. Misserfolg Deutschlands zur Nutzung der Bewegung der Turkvölker aus der UdSSR — — — — — — — — — —	381
10. Wirtschaftliche Beziehungen zwischen Deutschland und der Türkei 1942 — — — — — — — — — —	385
11. Block von Dokumentarfotos — — — — — — — — — —	390
12. Einige bedeutendere Besonderheiten der Beziehungen des Dritten Reiches mit den Ländern Süd-Ost-Europas in der ersten Kriegsphase im Osten — — — — — — — — — —	397

IV BUCH

1. K a p i t e l

SEIT DER NIEDERLAGE VOR STALINGRAD BIS ZUR KAPITULATION ITALIENS — — — — — — — — — —	405
1. Möglichkeit der Invasion der Anglo-amerikanischen Streitkräfte auf dem Balkan und Massnahmen zu ihrer Neutralisierung — — — — — — — — — —	408
2. Verhandlungen der Vertreter der Wehrmacht und NOV (des Volksbefreiungsheeres) und POJ (und der Partisanenabteilung Jugoslawiens) über den Austausch von Kriegsgefangenen — —	421
3. Misserfolg des letzten Versuches der Einkesselung und Zerschlagung der Hauptstreitmacht Volksbefreiungsheer und Partisanenabteilung Jugoslawiens — — — — — — — — — —	431
4. Bruch Italiens mit Deutschland und Wiederhall seiner Kapitulation auf dem Gebiet des Südostens — — — — — — — — — —	443
5. Griechenland auf vorgeschobener Linie der deutschen Verteidigung im Südosten — — — — — — — — — —	456
6. Ungarisch-deutsche Beziehungen im Schatten der wichtigen Ereignisse auf den Kriegsschauplätzen der Welt 1943 — — — — — — — — — —	469
7. Verschlechterung der Beziehungen zwischen Nazi-Deutschland und dem sateliten Rumänien — — — — — — — — — —	485
8. Satelitten-Bugarien in der Rolle des Hitlers-Hauptgendarms auf dem Balkan — — — — — — — — — —	499
9. Deutsch-türkische Beziehungen 1943 — — — — — — — — — —	515
10. Block von Dokumetarfotos — — — — — — — — — —	533

	Seite
2. K a p i t e l	
VON DER KAPITULATION ITALIENS BIS ZUM VORSTOSS DER RO- TEN ARMEE AUF DEN BALKAN — SEPTEMBER 1943 — AUGUST 1944 — — — — —	539
1. Versuch des Okkupanten um neue Möglichkeiten im Kampf gegen Volksbefreiungsheers und Partisanenabteilung Jugosla- wiens zu finden — — — — —	543
2. Neubachers gross-serbische Föderation-Lockmittel zum Zus- ammenschluss der Quislinge in den östlichen Teilen Jugosla- wiens — — — — —	558
3. Verlegung des Schwerpunktes NOR (Volksbefreiungskrieges) auf die östlichen Teile des Landes nach dem misslungenen Versuch der Wehrmacht JOSIP BROZ TITO gefangen zu nehmen und die Führung der Volksbefreiungsbewegung in Jugoslawien im Frühjahr 1944 Kopflos zu machen — — — — —	568
4. Die griechische Freiheitsbewegung zwischen den Deutschen und den Briten 1944 — — — — —	579
5. Das Dritte Reich und Albanien — Nutzung Kosowos zur Ge- winnung der Quislinge in Albanien — — — — —	598
6. Deutsche Besatzung Ungarns — — — — —	614
7. Verfolgung und Ermordung der Juden — — — — —	630
8. Block von Dokumentarfotos — — — — —	657
3. K a p i t e l	
DER HERBST 1944 — EINE KATASTROPHE FÜR DEUTSCHE NAZIS IM SÜDOSTEN EUROPAS — — — — —	671
1. Austritt des Satelliten — Rumänien ausHitlerslager — — —	672
2. Deutsche-bulgarische Beziehungen während der Schwächung der Quislingmacht — Besonders in den annektierten Ländern und die Befreiung Bulgariens — — — — —	687
3. Die Türkei während der Schwächung der Macht des Deutschen Reiches — — — — —	701
4. Der kritische Herbst 1944 in Südost-Europa für die »neue« Ordnung — — — — —	713
5. Aussiedlung der Volksdeutschen aus dem Südosten — — —	726
6. Verhärfte Ausbeutung der Südost-Länder Europas in der letzten Phase des 2. Weltkrieges — — — — —	735
7. Befreiung der westlichen Teile Ungarns und Jugoslawiens — — —	756
8. Block von Dokumentarfotos — — — — —	775
9. Schlussfolgerung — — — — —	787
10. Registar — — — — —	811

С О Д Е Р Ж А Н И Е	
III КНИГА	
	Страница
Введение — — — — —	5
НАКАНУНЕ НАЦИСТСКОГО НАШЕСТВИЯ НА ВОСТОК — — —	15
1. Разгром и разделение территории Королевства Югославии и Греции. Игра вокруг Независимого Государства Хорватии 18	
2. Окупация частей югославской территории со стороны сателитской Венгрии — — — — —	24
3. Неудачные попытки Антонеску захватить часть территории Королевства Югославии — — — — —	28
4. Территориальное расширение Болгарии на счет Югославии и Греции — — — — —	31
5. Разделение территории Королевства Греции — — — — —	35
6. Формирование оккупационной и квислинжской системе на Балканах — — — — —	39
7. Обеспечение стратегически важного фланга по направлении к Турции в момент наступления на восток — — — — —	46
8. Особые меры по пацификации юговосточной Европы — — — — —	51
9. Экономические мероприятия по отношению стран юговостока по окончании апрельской войны — — — — —	59
10. Последние приготовления к наступлению на восток — — — — —	66
11. Серия обличающих фотографий — — — — —	71
Г л а в а п е р в а я	
МЕСТО И РОЛЬ ЮГОВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ В ТЕНИ НЕУДАЧНОГО МОЛНЕНОСНОГО УДАРА („БЛИЦКРИГ“) НА ВОСТОК В 1941. ГОДУ—————	79
1. Новый театр военных действий на просторах Югославии — — — — —	85
2. Попытка подавить восстание в Сербии — — — — —	91
3. Проблемы в Независимом Государстве Хорватии и попытки их разрешения — — — — —	99
4. Немецкое наступление в Сербии осенью 1941. года — — — — —	104
55*	867

	Страница
5. Итог немецких политических в военных мероприятиях в юго-славянских просторах и их отражение на экономические отношения — — — — —	119
6. От войны усталая Греция под оккупацией фашистских сил в конце 1941. года — — — — —	122
7. Хортиевская Венгрия в периоде становления „нового“ порядка в юговосточной Европе во второй половине 1941. года	131
8. Неосуществленный план Антонеску о проникновений на восток — — — — —	143
9. Немецко-болгарские отношения с начала наступления на восток до поражения под Москвой — — — — —	153
10. Усиление немецко-турецкого сотрудничества во второй половине 1941. года — — — — —	164
11. Своеобразие экономических отношений между Германией и стран юговосточной Европы во второй половине 1941. года —	177
12. Серия обличающих фотографий — — — — —	185

Г л а в а в т о р а я

ТЕАТР	ВОЕННЫХ ДЕЙСТВИЙ НА БАЛКАНАХ	В 1942. ГОДУ — —	195
1.	Попытка оккупантов потушить очаг НОП в Восточной Боснии (январь — февраль 1942. года)	— — — — —	200
2.	Провал немецкого наступления в Восточной Боснии и новые успехи НОП в начале 1942. года	— — — — —	206
3.	Подготовка весеннего наступления оккупантов	— — — — —	213
4.	Недоразумение в рядах оккупантов в период весеннего наступления в Восточной Боснии	— — — — —	219
5.	„Козарский“ партизанский оплот	— — — — —	224
6.	Старие недоразумения между Германией, НГХ и Италией в новом свете	— — — — —	226
7.	Недич угрожает отставкой	— — — — —	231
8.	Новые неудачи Вермахт в борьбе с НОП и ДВЮ	— — — — —	236
9.	Занятие и укрепление „югозападной линии обеспечения“ и новые неудачи германской армии	— — — — —	245
10.	Экономическое ограбление югославской территории	— — — — —	249
11.	Бездушное ограбление Греции	— — — — —	261
12.	Серия обличающих фотографий	— — — — —	284

Г л а в а т р е т ь я

САТЕЛИТСКИЕ ГОСУДАРСТВА И ТУРЦИЯ В ПЕРИОД ПОДГОТОВКЕ НОВОГО НАЦИСТИСКОГО НАСТУПЛЕНИЯ НА ВОСТОК В 1942. ГОДУ — — — — —	293
1. Сопротивление хортиевской Венгрии новым германским про-искам — — — — —	294
2. Военная тревога вокруг арбитражной границе в Трансиль-вании — — — — —	304

	Страница
3. Перенесение тяжести НОР в восточны рейони страны после неуспелй попытки Вермахта взять в плен Иосипа Броза Тита и обезглавить НОП в Югославии весний 1944. года —	— — 568
4. Народно-освободительное движение в Греции в тисках между Немцев и Англичан в 1944. году — — — — —	— — 579
5. Третий Райх и Албания-использование Косова для привлечения квислингов на свою сторону в Албаний —	— — — 598
6. Германская оккупация Венгрии — — — — —	— — 614
7. Прогонство и ликвидирование Евреев — — — — —	— — 630
8. Серия обличающих фотографий — — — — —	— — 657

Глава третья

ОСЕНЬ 1944. КАТАСТРОФА НЕМЕЦКИХ НАЦИСТОВ В ЮГОВАС-ТОЧНОЙ ЕВРОПЕ — — — — — — — — — —	671.
1. Выход сателитской Румынии из гитлеровского лагеря — —	672
2. Немецко-болгарские отношения в период упадка сил квис-лингов и освобождение Болгарии — — — — —	687
3. Турция в период упадка сил Немецкого Райха — — — — —	701
4. Критычная осень 1944 года для „нового“ порядка в юго-восточной Европе — — — — — — — — — —	713
5. Выселение фолксдойчеров из стран юговостока — — — — —	726
6. Усиленное эксплоаттирование стран юговосточний Европы в последнем периоде Втарой мировой войны — — — — —	735
7. Освобождение западных частей Венгрии и Югославии — — — — —	756
8. Серия обличающихфотографий — — — — — — — — — —	775
9. Заключение — — — — — — — — — — — — — —	787
10. Registar — — — — — — — — — — — — — —	811

Tehnički urednik
Branko Vukoičić, graf. ini.

Lektor
Ružica Lukić, profesor

Izrada registra
Nenad Lukač

Prevod zaključka
dr Milan Protić

Omot
Dobrilo Nikolić akad. slikar

Korektor
Vera Mediò, profesor

Grafičko-tehnički crtač
Stevan Petković

Štampanje završeno decembra 1987.

Štampa: Vojna štamparija — Beograd, Generala Zdanova 40 b

JUGOISTOČNA EVROPA 1945.